

Magyar Nyelvőr

TARTALMÁBÓL

Bárczi Géza:

Anyanyelvünk magyarsága 1

A. Kövesi Magda:

Taglalás és összefoglalás nyelvünkben 18

Károly Sándor:

„Megyek a Bánk bánba” — „Megyek a
Bánk bánra” 26

Prohászka János:

Herman Ottó és a magyar nyelv 32

Herczeg Gyula:

A nominális stílus a magyarban, I. rész .. 40

Kovalovszky Miklós:

A költő és a szavak értéke 57

Fábián Pál:

Leíró nyelvtani elemzés a pedagógiai főiskola-
lák 1955. évi tanulmányi versenyén 80

U. Köhalmi Katalin:

A mongol népek és nyelvek, I. rész 88

Hegedűs Lajos:

Adalékok a nyelvi tabu és a névmágia
kérdéséhez 101

Bálint Sándor:

A szegedi paprika szókincese, I. rész 113

MAGYAR NYELVŐR
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVMŰVELŐ FŐBIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA
SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
 (1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
 BÁRCZI GÉZA, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
 KODÁLY ZOLTÁN, LŐRINCZE LAJOS, TOMPA JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:
 A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
 Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Bárczi Géza:</i> Anyanyelvünk magyarsága	1
<i>Papp István:</i> Még egyszer az elemzés	15
<i>A. Kövesi Magda:</i> Taglalás és összefoglalás nyelvünkben	18
<i>Károly Sándor:</i> „Megyek a Bánk bánba” — „Megyek a Bánk bánra” ...	26
<i>Prohászka János:</i> Herman Ottó és a magyar nyelv	32
<i>Szűcs József:</i> Egy új és egy újabb nyelvi járvány	38

Íróink nyelve

<i>Herczeg Gyula:</i> A nominális stílus a magyarban, I. rész	40
<i>Kovalovszky Miklós:</i> A költő és a szavak értéke	57
<i>Péter László:</i> Romániai magyar elbeszélők nyelvéről	63
<i>J. Soltész Katalin:</i> Soós Magda „Erős szálak” című regényének nyelvéről	68
<i>Ferenczy Géza:</i> Szabó József első prózai kötetének nyelvéről	71
<i>Farkas Vilmos:</i> Fekete Gyula „Vér és korom” című elbeszéléskötetének	
nyelvéről	75

Nyelv és iskola

<i>Fábián Pál:</i> Leíró nyelvtani elemzés a pedagógiai főiskolák 1955. évi tanul-	
mányi versenyén	80

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>U. Köhalmi Katalin:</i> A mongol népek és nyelvek, I. rész	88
<i>Hexendorf Edit, Zolnai Béla, Gortvay György, Kálmán Endre:</i> Megjegyzések	
a Magyar Nyelv Kézisótárának szemelvényeihez	93

Nyelvjárásaink

<i>Hegedűs Lajos:</i> Adalékok a nyelvi tabu és a névmágia kérdéséhez	101
<i>Bálint Sándor:</i> A szegedi paprika szókincse, I. rész	113

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Szabó T. Attila:</i> Látogat, meglátogat	119
<i>Beke Ödön:</i> Egybekel, egybekelés. — Forgójáték	121
<i>Tompa József:</i> Zavarya lelkem, mint a bomlott cimbalom	123
<i>Zolnai Béla:</i> Srác	124
<i>Papp László:</i> Theatrum — piac	126
<i>Bene Sándor:</i> Zángó — megkolompol — megharangoz	127
<i>Scheiber Sándor:</i> Katonát rak	128

MAGYAR NYELVŐR

80. ÉVFOLYAM * 1956. JANUÁR—MÁRCIUS * 1. SZÁM

Anyanyelvünk magyarsága*

1. Nyelvünk magyarságának kérdése több szempontból vizsgálható, és fölötté összetett kérdés, minthogy a nyelv rendkívül bonyolult szerkezete és annyifelé kiágazó kapcsolatai következtében minden vele összefüggő probléma szükségszerűen sokrétű. Megvitatása, sőt alapos kidolgozása több szempontból fontos volna, minthogy egyebek közt az alkalmazott nyelvtudomány egyik országos érdekű ágának, a nyelvművelésnek alapjához szolgáltat anyagot, közelebb segítve bennünket azokhoz a normákhoz, melyekhez a nyelvművelők építő tevékenységüket szabják és tiltó szabályaikat is mérik. Egy ilyen rövid előadás keretében ilyen kidolgozásról még csak szó sem lehet, csupán a kérdés néhány pontját lehet érinteni, azt is futólag.

Kétségtelenül téves volna úgy fölfogni a dolgot, hogy nyelvünkben csak azok igazán magyar vonások, melyek a finnugor vagy ugor őshazától kezdve mindmáig élnek, amelyek tehát kétségtelenül a magyarság sajátos, legősibb örökségét alkotják. Hiszen a mai magyar ember semmiképpen sem azonos a finnugor korbeli, lesben álló nyilas vadásszal vagy vejszét építő, hálót vető halásszal. Nemcsak embertani szempontból módosult igen lényegesen a magyar ember külső jellege, hanem főleg gondolkodásmódja ment keresztül óriási változáson. Szellemi látóhatára, fogalmi kincse mérhetetlenül kibővült, tudatának mezsgyéi nagymértékben tágultak, szellemi szükségletei megsokasodtak, gondolkodása színesebbé és sokkalta szövevényesebbé lett, logikai egybefogó képessége rendkívüli mértékben megnövekedett, a fogalmak viszonyításának szüksége és lehetősége ama kezdetleges fokhoz képest igen változatossá bontakozott. Azok a követelmények, melyeket a mai élet a nyelvvel szemben támaszt, mennyiségileg és minőségileg is annyira mások, mint amivel a kezdetleges viszonyok között élő finnugorság beérte, hogy nyelvünk magyarságának kizárólagos fokmérőjéül finnugor vonásait használni nem szabad. Ennek ellenére kétségtelen, hogy a magyar nyelv alapszínét finnugor-ugor öröksége adja meg. Ebben az örökségben ugyanis a magyarság rendkívül becses kincset hozott magával, amikor nyelvrokonaitól elszakadt, a fejlődésre oly nagy mértékben képes eszközt, a termékeny lehetőségeknek olyan, szinte korlátlan halmazát, mely magával hozott rugalmasságával hozzá tudott idomulni a gondolkodás fejlődéséhez, a csírájukban benne lévő ösztönök az ősi hagyományokhoz húnek maradva ki tudtak bontakozni, s a fokozatosan fejlődő követelményeknek meg tudtak felelni.

* Előadásként elhangzott az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1955. április 30-án (vö. Ny. 79 : 378).

Nyelvünk mai alkatát igen sok fontos vonásában azután kapta, hogy a rokon nyelvű népektől elvált, nyelvtani rendszere jelentékeny mértékben, igeragozása, névragozása túlnyomórészt a magyar nyelv külön életében alakult ki, a magyar nyelv mégis jellegzetesen finnugor nyelv maradt, mert arculata a változott viszonyok ösztönzésére azoknak a lehetőségeknek természetes tovább fejlődésével formálódott ki, melyek csirájukban megvoltak benne már a finnugor és még inkább az ugor nyelvi egység korában, s melyek a rokon nyelvekben nagyjában hasonló irányú eredményeket hoztak létre. A magyar nyelv külön életében kibontakozó nyelvi rendszernek anyagi eszközei: ragok, jelek, képzőbokok szinte kivétel nélkül azokból az elemekből épültek, melyek a magyarságnak ősi nyelvi anyagához tartoznak.

Nyelvünk finnugor elemei tehát magyarságának lényeges tényezői, fontos összetevői, mondhatni, az alapja. A nyelv azonban a nép egész múltjának letéteményese, s nemcsak a bölcső emlékeit őrzi, hanem a nép minden viszontagságának nyoma, egész történetének vetülete benne van. S e történelem éppúgy a mienk, éppúgy joggal beleszólt nyelvünk alakulásába, mint az eredet, amely persze szintén nem kezdet, hanem a fejlődésnek már egy kései korszaka, s melyet csak azért választunk kiindulópontul, mert a megelőző idők sokába (az uráli korszakon túl) nem tudunk világosságot vetni. Ki állíthatná pl. azt, hogy ilyen fordulatok, szólások százai, mint *el vagyok csigázva, nagy feneket kerít neki, egy gyékényen árul vele, egy bordában szőtték, csapja a szelet, körmére ég a munka* stb. stb. nem tartoznak a magyar nyelv sajátos arculatához, holott a finnugorsághoz azonkívül, hogy építő anyagukban finnugor szavak és más finnugor eredetű nyelvi elemek (ragok, képzők) vannak, mint kifejezéseknek semmi közük. S a magyar nép — mint egyébként minden nép — története során idegen népekkel, idegen kultúrákkal érintkezett, s amint ez az érintkezés nyomot hagyott a magyar művelődés, az egész magyar társadalom alakulásában, akként nyomot hagyott a nyelvében is. Az iráni, török, latin, szláv, német, olasz, francia jövevényszavak éppúgy a magyar nyelv sajátos arculatának lényeges vonásai, mint a szőkines ősi részei. S amint ezek az érintkezések általában hatottak a magyar gondolkodásra is, akként nyelvünk szerkezetében is föllelhetők e hatás nyomai, melyek nélkül mai magyar nyelvünket nehéz volna elképzelni. S még kevésbé szabad megfeledkeznünk az állandó belső fejlődésről, az állandó gazdagodásról, színesedésről, mind hajlékonyabbá, képlékenyebbé válásról, hiszen ha pl. a nyelvújítás hatalmas eredményeit figyelmen kívül hagynók, kiiktatnánk a magyar nyelvből egy egészen különös szint, s szembe kerülnénk a valósággal, az étellel, a nyelv társadalmi funkciójával. Minden, amit a magyar múlt a nyelvben hagyománnyá érlelt, hozzátartozik nyelvünk magyarságához, történelmi szempontból tehát a magyar nyelv magyarsága rendkívül szövevényesnek bizonyul.

Nyelvünk jellegzetességeit semmiképpen sem valamely régebbi történeti szakaszában kell keresnünk, mint Révai túlzó követői akarták, noha a nyelvi hagyomány e sajátos vonások kihámozásában igen fontos tényező. Messze menő kitérést jelentene itt annak a fejtegetése, hogy a nyelvhelyesség kérdésebe a régi nyelv milyen mértékben és hogyan szól bele. Nyilvánvaló azonban, hogy ha nyelvünk magyar jellegzetességeit kutatjuk, elsősorban mai nyelvünkre gondolunk, arra, amely számunkra a gondolatok és érzelmek természetes kifejezésének eszköze, s egyszersmind irodalmunk művészi anyaga.

Kazinczy a magyar nyelv sajátos arculatát, erényeit és esetleges fogyatékoságait annak a megállapítása alapján vélte föltárni, hogy „mivel bír a M[agyar] Nyelv, a' mivel más nyelv nem bír, 's mivel nem bír, a' mivel más nyelv bír, 's ennek is bírnia kellene” (Lev. 9 : 64). A kérdés azonban ilyen mereven felállítva nem vezethet eredményre, mert legfőljebb a szó- és szóláskincsre alkalmazható. Fölületes vizsgálódás is meggyőzhet arról, hogy nincsen a magyar nyelvnek olyan általános szerkezeti vonása, mely semminő más nyelvben nem található föl. Pl. a magyar jellegzetességnek látszó birtokos személyragozás még indoeurópai nyelvekben is fölbukkan, a tárgyas ige-ragozás nem kizárólagos magyar tulajdonság, a magyar ige szemlélet kifejezésének jellegzetes eszköze : az igeikötő igen sok nyelvben megvan, s a szláv nyelvekben meg éppen sok rokon vonást mutat a magyarral, a névelő használata, a birtokviszony szórendje, a jelző és jelzett szó viszonyának kifejezése, mind föltalálhatók másutt is, hol itt, hol ott, az igei-névszói tövek nemcsak ősi finnugor vonás, de pl. az angol nyelvre is jellemzők, sőt talán nincs nyelv, ahol több-kevesebb nyomuk nem volna, a magánhangzó-illeszkedés is számos más nyelvben megvan. De ha nincs is egyetlen olyan szerkezeti vonás a magyarban, amely önmagában elválasztaná nyelvünket más nyelvektől, viszont e szerkezeti vonások együtt és olyan módon, mint a magyarban, sehol másutt nem lelhetők föl. Ha tehát egyetlen vonás alapján lehetetlen nyelvünket jellemezni, egy bizonyos számú tulajdonság már meghatározhatja egyéniségét. Minél több ilyen tulajdonságot veszek figyelembe, annál teljesebben rajzolhatom meg a magyar nyelv sajátos arculatát. Egészen élesen megfogalmazva: nyelvünk magyarságát egész múltja, teljes mai anyaga és szerkezete, azaz a nyelvtan és a szókincs együtt teszi ki. — Kétségtelen azonban, hogy ebből az óriási tömegből néhány fontos vonást ki lehet emelni s így rövidre fogott általános jellemzést adni a nyelvről.

2. Nyelvünk magyarságának vizsgálatában tehát főleg két szempontunk, két lehetőségünk van : egyrészt a nyelvi hagyomány vizsgálata, azé a hagyományé, mely részint a legősibb örökség tovább élése, részint a magyar nyelv külön életének évezredei alatt alakult ki, és hozta létre a mai nyelvi alakot, másrészt a mai nyelv anyagának és jellegzetes vonásainak boncolása. Minthogy az előbbi hozta létre az utóbbit, a kettő közel sem áll egymással szemben ; ellenkezőleg : szorosan összefügg.

De még legalább egy harmadik szempontot kell előzetesen rögzítenünk. Közhely a nyelv és stílus egymástól való elválaszthatatlansága. A nyelv mindenféle lelki tartalom kifejezője, és a legtöbb nyelvi közlés hatásos is akar lenni. Bizonyos fejlettségi fokon e hatásosságban az esztétikai hatás igénye is tetemes részt kér. A nyelvnek mint az irodalom nemcsak anyagának s mint a nemzeti egység kifejezőjének és fenntartójának esztétikai tulajdonságai, képességei is rendkívül fontosak, és a nyelvre szinte éppoly jellemzők, mint anyaga, szerkezete és múltja. A nyelvi adottságokat tehát ebből a szempontból is vizsgálni, értékelni kell. A nyelvtudomány ugyan az újgrammatikus hagyomány alapján általában tartózkodik az értékeléstől, noha ezt már Jespersen is hibájául rótta fel (Language 319). Az értékelésnek — mely éppen e tartózkodás következtében múltra alig tekint vissza — ezért is, de szükségszerűen is nincsenek oly szilárd kritériumai, mint aminőket a nyelvtudományban megszoktunk, hanem elkerülhetetlenül szubjektív elemek keverednek bele. Véleményem szerint ez nem ok arra, hogy e vizsgálatról lemondjunk,

de természetesen megállapításaink nem tarthatnak igényt a tudományos tételek szilárdságára, bár tárgyilagosságra törekednek.

3. A magyar nyelv anyagának egyik legjellegzetesebb része a szókincs. Tudjuk, hogy ez a legkevésbé állandó elemek közé tartozik, pusztulásnak és növekedésnek szakadatlanul ki van téve, s még csak egy emberöltőre sincs szükség, hogy bárki észrevegye a benne beállott változásokat. Mint minden szókincs, a magyar is, történetileg két csoportra bomlik: az eredeti és a jövevény szavak csoportjára. A magyar nyelvben ezeken kívül igen tekintélyes csoportot alkotnak a (különben mindenütt felbukkanó) ismeretlen eredetű szavak. Pl. a Magyar Szófejtő Szótár *gy*-vel kezdődő szavai közül (kis terjedelmű szótári betű!) ismeretlen eredetű a *gyak*, *gyakorol*, *gyalu*, *gyámol*, *gyanú*, *gyapot*, *gyarapít*, *gyatra*, *gyep*, *gyér*, *gyermek*, *gyík*, *gyors*, *gyönyörű*, *győz*, *gyűjt*, *gyurgyalag*, *gyűlöl* stb., 35%. Ha más betűkben más-képpen alakul is az arány, az ismeretlen eredetű szavak mennyisége föltétlenül jellemző nyelvünkre. Egy részük e szavaknak lehet ősi, finnugor eredetű, de minthogy más finnugor nyelvekből kipusztultak, ma már csak mint ismeretlen származásúakat könyvelhetjük el, más részük ismeretlen nyelvekkel való. többnyire igen korai érintkezés nyomai. — Tudva, milyen kezdetleges műveltségi fokon élt a finnugorság és milyen változékony valami a szókincs, finnugor lexikális elemeink számát meglepően nagyra kell mondanunk. Finnugor tőszavaink száma Zsirai szerint mintegy 1000-re tehető (FgrRok. 47), Vermes Stefánia pedig a Magyar Szófejtő Szótár alapján 1172 finnugor elemet talált (NyK. 51 : 435). Ebben a számban egy-egy tőnek esetleg több hajtása is szerepel, de kétségtelen, hogy eredeti finnugor-ugor tőszavaink száma 1000 körül jár. Ez a szám, ha más nyelvek ősi örökségével hasonlítjuk össze, egyáltalában nem kicsiny. E szavak szókincsünknek ma is alapját alkotják, legnagyobb részük az alapszókincsbe is tartozik, s látszólag csekély abszolút számuk ellenére döntő szerepük van a nyelvben. Egyrészt mint az alapszókincs tagjai a nyelvben leggyakrabban használatosak, így névmások, mint *én*, *te*, *ő* stb., *ki*, *mi*, *hány* stb., *ez*, *az* (*ott*, *itt*, *oda* stb.); számnevek, mint *egy*, *két*, *három*, *négy*, *öt*, *hat*, *hét*, *húsz*, *harminc*, *negyven* stb., *száz*; rokonságnevek, mint *anya*, *atya*, *ős*, *fiú*, *leány*, *vő*, *férj*, *meny*, *had* (eredetileg 'nagycsalád, nemzetség'); az emberi testre és lélekre, ezek tulajdonságaira, működésére vonatkozó szavak, mint *lélek*, *ész*, *szem*, *fül*, *orr*, *száj*, *fog*, *íny*, *nyelv*, *torok*, *mell*, *váll*, *hón*(alj), *szív*, *máj*, *lép*, *epe*, *ín*, *vér*, *ér*, *kéz*, *ujj*, *öl*, *bőr*, *var*, *szőr*, *haj*, *szarv*; *könny*, *nyál*; *íjjú*, *vén*, *agg*, *ó*, *sovány*, *vékony*; *van*, *él*, *hal*, *szül*, *eszik*, *iszik*, *ásít*, *nyal*, *fúj*, *nyel*, *szív*, *alszik*, *hál*, *megy*, *mond*, *hall*, *néz*, *tud*, *dől*, *ül*, *jön*, *fél*, *felejt*, *jut*, *úszik*, *tesz* stb. stb.; természeti tárgyak és jelenségek neve, mint *ég*, *menny*, *fény*, *hold*, *csillag*, *éj*, *felhő*, *köd*, *hó*, *jég*, *fagy*, *esik*, *év*, *hó*, *ősz*, *tél*, *tavas*, *víz*, *tó*, *ár*, *hab*, *láp*, *hegy*, *domb*, *orom*, *tűz*, *szén*, *hamu*, *ég*, *izzik* stb.; ásványok neve, mint *arany*, *ezüst*, *vas*, *ólom*, *ón*, *kő*; növényekre és állatokra vonatkozó szavak, mint *fa*, *fű*, *tő*, *ág*, *kéreg*, *vessző*, *levél*, *rügy*, *hárs*, *meggy*, *nyár*(fa), *nyír*(fa), *szil*(fa), *fenyő* stb.; *eb*, *egér*, *nyúl*, *róka*, *sün*, *kígyó*, *hattyú*, *holló*, *hal*, *sas*, *lúd*, *toll*, *féreg*, *lepke*, *légy*, *hangya*, *méh*, *vaj*, *méz* stb.; életmódra vonatkozó szavak, mint *ház*, *lak*, *ajtó*, *küszöb*, *ágy*, *falu*, *lő*, *fog*, *les*, *háló*, *kés*, *nyél*, *nyárs*, *nyaláb*, *szeg*, *fen*, *fúr*, *farag*, *szúr*, *vág*, *süt*, *főz*, *fazék*, *kenyér*, *köles*, *lé*, *mez*, (ruha) *ujj*, *öv*, *fon*, *köt*, *sző*, *varr*, *mos*, *hajó*, *evez*, *nyereg*, *ostor* stb. stb. és rengeteg más, teljesen közkeletű, de csoportokba nehezebben sorolható szó, mint *ének*, *csók*, *név*, *haszon*, *lyuk*, *rés*, *szag*, *ügy*,

fekete, jó, kemény, keserű, lágy, meleg, nyers stb. stb.; *dob, fáj, hagy, hord, kér, keres, nevet, hat, emel* és száz meg száz egyéb, tehát mint látjuk, mind igen gyakran előforduló elemek, melyek lényegesen hozzájárulnak a nyelv alapszínének kialakításához.

Másrészt mint nyelvünk legősibb elemei, a finnugor szavak fejlődtek ki a leghatalmasabb szócsaládokká, amilyenekhez hasonlóakat még legrégibb jövevényszavaink is csak egészen kivételesen teremtettek. Pl. az *el* főnévből több mint 40 közkeletű származék él nyelvünkben (*el, elé, elő, előtt, elég, elégít, elégel, elegendő, elem, elemi, elemez, ellen, ellenség, ellenkezik, ellenző, ellenzék, elnök, elv, előleg, előny, előd, eleve, első* stb. stb.), a *forr* igéből kb. 40, a *fő* ~ *fej* főnévből 30-nál több közkeletű, mindennap használt szó származott. A szavak aránya, úgy, ahogy a szótárban föl vannak sorolva, tehát a származékokat külön szavaknak véve, Tolnai statisztikája szerint így alakul: 1000 közül 650 az eredeti szó, szövegben viszont 100 000 szó közül 88 440 az eredeti (MNy. 20 : 50). E statisztika nem kifogástalan, nem tudni, milyen kritikával illette Tolnai a gyakran kifogásolható szószármaztatásokat, mindenestre meglepő, hogy az ismeretlen eredetű szavak számát igen csekélynek találja. Vermes Stefánia a Magyar Szófejtő Szótár alapján, tehát ugyancsak bizonyos szótári előfordulás szerint eredeti magyar szónak 46,3%-ot talál (NyK. 51 : 435). De jól érvényesülnek a nagy számok törvényei a szövegekben. Zsirai szerint a Szózat két első versszakában 3 idegen és 4 bizonytalan eredetű szón kívül minden elem finnugor (FgrRok. 43), saját megállapításom szerint a Himnusz első versszakában 21 a finnugor, 6 az idegen és 6 a bizonytalan eredetű szótó (Magyarságtudomány és nemzetnevelés 101). A finnugor szavak alkotják szókincsünk magvát és lényegesen hozzájárulnak nyelvünk finnugor jellegének fenntartásához. E szavak nagyrészt egytagúak, tehát alkalmasak arra, hogy hatalmas szócsaládok kiindulópontjává váljanak, másrészt ugyan csak rövidségüknél fogva hozzájárulnak a nyelv rugalmassá, hajlékonyá tételéhez és tömörségéhez, azaz mind értelmi, mind esztétikai szempontból föltötte értékesek.

Az ősi finnugor szavak és származékaik közel sem merítik ki a magyar nyelv eredeti szavainak készletét, s a fenti statisztikában eredeti szavaknak vettek között nemcsak finnugorok vannak. Szavak — a szokásos szóalkotási módokon kívül is — a nyelv külön élete alatt is állandóan keletkeztek, ma is keletkeznek. Ilyenek az ún. kifejező szavak: hangutánzók, mint *fűtyül, ropog, zúg, zeng, bong, csattan* és rengeteg más, valamint a hangulatfestők, mint *hömpölyög, ici-pici, hadonász, tötyög, caplat, ballag, billeg* stb. E szavak igen nagyszámúak — pl. a *z* kezdetűekből (a *z* a magyar nyelvben igen kicsiny terjedelmű szótári betű!) *zakatol, zendül* ~ *zeng, zene, zenebona, zihál, zizeg, zokog, zökken, zördül* ~ *zörög, zötyög, zúdul* ~ *zúg, zuhan* ~ *zuhog, züm-mög* és még néhány — és szókincsünk fontos elemei, nemcsak mennyiségüknél fogva, de azért is, mert jórészt még ma is tele vannak ábrázoló erővel és hangulattal, tehát színt és árnyaltságot jelentenek a nyelvben, hozzájárulva a magyar nyelv jellegzetes tulajdonságainak: a képszerűségnek, a színességnek, a kifejező erőnek kialakításához, emeléséhez.

Ezekon kívül a spontán szóteremtésnek más, kevésbé bő forrásai is vannak.

Külön meg kell emlékeznünk magyar szókincsünknek egy hatalmas és jellegzetes csoportjáról, a magyarságnak önmaga fölemelkedéséért és politikai szabadságáért vívott heroikus küzdelme nagyszerű nyelvbeli emlékéről:

a nyelvújításról. Bár szavak tudatos alkotása legalábbis egyidejű a nyelv irodalmi, fordítási célokra való használatával (valószínűleg ennél is régiebb), megvan minden művelt nyelvben, és kimutatható legrégibb irodalmi emlékeink óta, nyelvújítási szavaknak azokat szokták nevezni, melyek a XVIII. század utolsó harmadában nekilendülő nyelvgazdagítási mozgalom eredményei. E mozgalom sok ezer szóval gyarapította mai mindennapi szókincsünket, tudományos szókészleteinket. Aligha tudnók ma nyelvünket elképzelni ilyen szavak nélkül, mint *anyag, állam, bizottság, cím, cukrász, csőr, dísz, diadal, emelet, érdek, folyóirat, gyár, határozat, hatóság, intézet, irodalom, járvány, jelenség, jog, kalandor, képezni, képelet, kérvény, költő, könyvtár, közönyös, lát, lég, magtár, másolni, mérnök, minta, műszó, növény, nyilvános, otthonos, öltöny, önzés, ötlet, példány, pótlék, regény, rém, rom, sajtóság, sürgős, szabály, szélcsend, szobrász, tanár, tekintély, térkép, viszonzni, zárlat* stb. stb., hogy csak néhányat említsék a ma közkeletű nyelvújítási szavak ezreiből. A nyelvújítás nagy jelentőségét itt hangsúlyozni fölösleges. Ez az utolsó, immár teljesen tudatos és elvi alapokat kereső erőfeszítés arra, hogy nyelvünk végleg és tökéletesen beleilleszkedjék az európai művelődés korszerű formáiba. Idegenből átlántálódott műveltséghez való hangolódás súlyos problémája előtt már többször állt a nyelv sok évezredes fejlődése során, s így töltődött föl török, német, szláv stb. jövevényszavakkal, de soha e problémát még oly szerencsésen nem oldotta meg, mint a nyelvújítással, mert messze túlnyomóan saját erejéből, saját elemeinek tudatos és sokszor igazán talpraesett fölhasználásával valósította meg fennmaradásához szükséges átalakulását, nem pedig idegen szavak ezreinek befogadásával. Persze a tömegben jócskán akadt olyan is, melynek alkotásmódja nem kifogástalan. De ha polgárjogot nyertek, ezek is hagyománnyá váltak, s nyelvünk sajátos arculatához hozzátartoznak. Legyen szabad véleményemet egy régebbi formulázásomban idézni: „Lehet, hogy eközben némi szín, íz, vagy zamat veszendőbe ment, de elég egy pillantást vetni akár Vörösmarty ragyogó ékköves metereire, akár Petőfinek a köznyelvhez közel álló nyelvezetére, és meggyőződhetünk, hogy nyelvünknek ősi, gazdagon árnyalt szelleme, dús zamata és szilaj ereje egyrészt, a nyelvújítás hűvös-parfümös szózuhataga másrészt, pompásan megférnek egymás mellett minden síkon és minden árnyalatban, és nemhogy ártának egymásnak, de kiegészítik és gazdagítják egymást. Ami talán túlzottan kiagyalt volt ezeknek a szavaknak egy részében, azt a nyelv, mihelyt a szó végleg belekerült forgatagába, úgyis a saját szelleméhez idomította, kiszellőzve belőlük a papirosszagot. Köznyelvünk rugalmassága és finomsága, irodalmi irányunk változatossága és gazdagsága, tudományos műnyelvünk pontossága egyaránt adósa e mozgalomnak” (Magyarságtudomány és nemzetnevelés 98).

A szókincs azonban idegen elemeket is bőven tartalmaz. Ez természetes. Idegen hatások szakadatlanul érik az emberi közösségeket, s e hatásoknak mindig nyelvi, szókincsbeli vetületük is van. Az idegen szavak egy része csak múló tünemény, a nyelv hamarosan kiveti magából, tudatos ellenhatások, fejlett nyelvművelés is csökkenthetik számukat, de hol lanyhuló, hol erősödő hullámokban állandóan érik a nyelvet, s bizony gyakran ősi elemeket pusztítanak el. Különösen gazdag az ilyen szavak áradása, ha a nagy társadalmi átalakulások idegen hatás közreműködésével mennek végbe, s a műveltségváltással a felépítmények idegen mintákhoz igazodnak. Ilyen nagy műveltségcsere kísérője volt a mintegy 300 igen fontos török szó átvétele túlnyomó-

részt a honfoglalás előtt.¹ A másik ilyen nagy műveltségváltás, mely idegen szavak beözönlésének tág kapukat nyitott, a kereszténység főlvételeivel járó nagy változás volt.² Az idegen szavak aztán a lehetőségig hozzáidomulnak a nyelvhez, elvesztik idegen hangzásukat, pl. eltűnik a legtöbbször a szó-eleji mássalhangzó-torlódás és így lesz a francia *clinche*-ből *kilincs*, a szláv *gromada*-ból *garmada*, *vlasi*-ből *olasz*, *kvarb*-ből *kár*, a latin *schola*-ból *iskola*, a régi német *slecht*-ből *selejt* stb.; a magánhangzó-illeszkedés működésbe lép, a német *torkel*-ből *törköly* lesz, a szláv *brěkynja*-ból *berkenye*, *milost*-ből *malaszt*, az olasz *saraceno*-ból *szerecsen*, a latin *petrosilium*-ből *petrezselyem*, a francia *loquet*-ből *lakat* stb. E szavak a magyar nyelv életét követik, szabályos változásainak alá vannak vetve,³ és nemcsak hangalakjuk, de jelentésük is megváltozhatnak, így pl. a szláv *služba* 'szolgálat'-ból *szolozsma*, a francia-német *hasart* (*hashart*) 'kocka, kockajáték'-ból *házsártos* (a szerencsejátékok állandó veszekedéssel, sőt gyakori késeléssel jártak), a szláv *ostynb* 'hegyes bot'-ból *ösztön* (v. *ösztönöz*), a latin *cichoria* 'katáng, sallangos levelű növény'-ből *cikornya* (a *cikornyáz* 'sallangos levelekkel, kacsaringókkal díszít' igén keresztül, ebből elvonás a mai *cikornya* szavunk), a német *katzer* 'eretnek'-ből *kacér* (az eretnekeket laza erkölcsökkel is vádolták) és rengeteg más (SzófSz.). Minél régibb egy szó, annál teljesebben hozzáidomult nyelvünkhöz, a folyó beszédben és írásban az idegen eredetű szavak számaránya azonban, mint

¹ Köztük ilyenek, mint *ács*, *alma*, *apró*, *árok*, *árpa*, *báj*, *balta*, *barom*, *bátor*, *béke*, *bér*, *betű*, *bika*, *bocsút*, *bor*, *borít*, *borjú*, *borsó*, *bosszú*, *bölcs*, *búza*, *csavar*, *dara*, *dél*, *eke*, *ér* (ige), *érdem*, *gyapjú*, *gyarló*, *gyász*, *gyáva*, *gyenge*, *gyertya*, *gyöngy*, *gyűr*, *gyűl*, *gyümölcs*, *gyűr*, *gyűrű*, *gyűszű*, *harang*, *homok*, *idő*, *ige*, *iker*, *ír*, *kapu*, *kecske*, *kender*, *kép*, *késik*, *kín*, *kis*, *kor*, *korom*, *kölcsön*, *körte*, *kút*, *ok*, *ól*, *ökör*, *öröl*, *sár*, *sárga*, *sátor*, *söpör*, *szakáll*, *szám*, *szán* (ige), *szék*, *szél*, *szeplő*, *szőkik*, *szőlő*, *szűcs*, *szűnik*, *tenger*, *törvény*, *tűr*, *tükör* stb.

² Ezzel elsősorban szláv szavak beözönlése járt, s e folyamat mindmáig sem szűnt meg. Ilyenek pl. *ablak*, *asztal*, *bab*, *baj*, *barack*, *bárány*, *barát*, *beszéd*, *bolond*, *buja*, *család*, *cserép*, *csinál*, *csoda*, *csó*, *dajka*, *diák*, *dinnye*, *drága*, *ebéd*, *ecet*, *gabona*, *gally*, *gát*, *gerenda*, *gerezd*, *gomba*, *gonosz*, *goromba*, *görbe*, *hála*, *halom*, *iga*, *iszap*, *jászol*, *kakas*, *kalács*, *kalkász*, *kapál*, *kár*, *kereszt*, *kocka*, *koma*, *kocsmá*, *kormány*, *kovács*, *kulcs*, *lánc*, *lencse*, *nadrág*, *nátha*, *néma*, *olaj*, *oszló*, *ösztön*, *pad*, *palack*, *palota*, *paraszt*, *pásztor*, *pecsét*, *penész*, *péntek*, *pénz*, *pöröl*, *pince*, *pogácsa*, *pokróc*, *poloska*, *ponyva*, *posztó*, *pusztá*, *rab*, *rend*, *rozsdá*, *ruha*, *sétál*, *szabad*, *szalma*, *szalonna*, *szemét*, *szerencse*, *szikla*, *szoknya*, *szolga*, *szombat*, *tanya*, *tészta*, *tiszta*, *tompa*, *udvar*, *unoka*, *vacsora*, *vádol*, *vihar*, *villa*, *vitéz*, *vödör*, *zab*, *zászló*, hogy a gyakoriabbak közül néhányat említsek. Ezek persze nem mind a kereszténység főlvétele táján kerültek nyelvünkbe, hanem hosszú évszadokra nyúló hatás eredményei. Ilyen hatást más nyelvek is gyakoroltak a magyarra, így az utóbbi ezer évben kerültek nyelvünkbe német szók, mint *bakter*, *billikom*, *bitang*, *boglár*, *bognár*, *borbély*, *bükköny*, *cégér*, *céh*, *cél*, *cövek*, *dózsöl*, *érc*, *erkély*, *erszény*, *fánk*, *farsang*, *fillér*, *fortély*, *frigy*, *fuvar*, *gallér*, *gerely*, *hámor*, *hódol*, *kehely*, *kóborol*, *komp*, *korhely*, *lék*, *mángol*, *ostrom*, *páncél*, *pék*, *perec*, *persely*, *polgár*, *prém*, *rostély*, *sáfár*, *súrol*, *tánc*, *tarsoly*, *trágár*, *vándorol*, *zsémbel*, *zsinór* stb. stb., latinok, mint *angyal*, *árboc*, *bugyelláris*, *cifra*, *garádics*, *iskola*, *kar*, *kápolna*, *mód*, *ostya*, *petrezselyem*, *rózsa*, *tégla*, *tinta*, *virgács* stb., olaszok, mint *csemete*, *füge*, *forint*, *golyó*, *kandalló*, *kagyló*, *mandula*, *pajzs*, *pálya*, *piac*, *szerecsen*, *tréfa*, *trombita* stb., franciák, mint *kilincs*, *lakat*, *tárgy*, *szekrény*, *mécs*, *paréj* stb. Ha akár csak futólag összehasonlítjuk a példákat a finnugor szavainkból fentebb közölt egészen rövid kis mutatvánnyal, tüstént föltűnik, hogy amazok mennyivel ősbibb fogalmakat fejeznek ki, s egyszersmind mennyivel gyakrabban használt, a beszédben sűrűbben megforgó szavak, mint az itt felsorolt jövevényszavak, de az is kétségtelen, hogy e jövevényszavak nélkül ma magyar nyelvünket, mindennapi beszédünket el sem tudnók képzelni, ezek tehát ugyancsak nyelvünk jellemző tulajdonai.

³ Pl. a szláv *potok*-ből éppegy *patak* lett, mint a finnugor eredetű régi magyar *hod*-ból *had*, a török *şilây*, a velencei olasz *fighe*, a latin *Philippus*, a régi német *piskop* i-jéből éppegy *ü* lett a magyarban (*süllő*, *füge*, *Fülöp*, *püspök*), mint az eredeti szókincsünkhöz tartozó *fil*, *süt*, *szigy* i-jéből (*fül*, *süt*, *szügy*), hogy az ún. szabályos hangváltások közül csak két példát említsek.

láttuk; eltörpül. Természetes nyelvhasználatunkban az eredeti magyar szókárjában az idegen elemek csak mint apróbb, de az alapszínekkel harmónikusan egybeolvadó színfoltocskák jelentkeznek.

A szókincshez közel áll szóláskincsünk, ez túlnyomólag magyar művelődési emléket őriz meg, mint pl. *meg van kötve a nyelvem, megoldja a nyelvé*t (a boszorkányhit emlékei: úgy vélték, hogy a boszorkányok ártó mesteriségüket egyebek között azzal gyakorolják, hogy a bűvös praktikájukkal megrontott személynek megkötik, megbénítják valamely tagját, úgy, hogy azt nem tudja használni, ugyanők azonban — jószántukból vagy kényszerítve — föl is tudják oldani azt, amit megkötöttek), *fogóval sem veszik ki belőle, körömszakadtig tagad* (a kínvallatás emlékei), *fordul a kocka* (régí szerencsejátékból vett képes kifejezés), *kitesz magáért* (eredetileg a játékos, aki a tétet kiteszi), *kicsapják az iskolából* (egykor valóban vesszőzéssel üzték ki a kizárt diákot), *ludas valamiben* (a ludas eredetileg 'esküszegő' vagy 'hamisan esküvő', ennek megszegényítő büntetésül ludat akasztottak a nyakába; maga a szólás a görögre megy vissza), *belesül valamibe* (eredetileg a töltés a puskába), *számot vet, adót vet ki* (az egykori számoló táblával való számolás emlékét őrzi, erre kövecskéket dobtak megfelelő sorokba, melyek mindegyike más-más értéket képviselt), *sok van a rováson, földhöz ragadt szegény* (röghöz kötött, szabadon nem költözködhet jobbra vagy zsellér) stb. stb.; olyik-másik már eltűnt vagy eltűnőfélben lévő népi szokásokra mutat, mint pl. *elveti a súlykot* (régí népies testedző versengés nyelvi maradványa), *kitették a szűrét* (a nem óhajtott kérő tapintatos elutasításának a módja, hogy szűrét kiteszik a pitvarba) stb. (Kertész Manó: Szokásmondások; Csefkó Gyula: Szállóigék, szólásmódok); vagy különös magyar szemléletet árul el, pl. *fogághoz veri a garast, kárvallott képet vág, nyakig láb* stb. stb. Ha ezek a fordulatok néha idegen szólások fordításai is, rendszerint több száz éves magyar múlt magyarokká tette őket, és képszerűségükkel hozzájárulnak a magyar nyelv említett tulajdonságához, a megjelenítő erejű szemléletességhez.

4. Igen lényeges része nyelvünk alkatának hangállománya, s talán ennek lehet esztétikai értékét legtárgyilagosabban lemérni (noha a szubjektív megítélés, sőt egy egész nyelvi közösség különleges kollektív esztétikai ízlése itt sem egészen mellőzhető tényező). Kétségtelen, hogy a mai magyar hangrendszer nem ősi örökség, a finnugor alapnyelv hangrendszerétől gyökeresen eltér, de még az ősmagyar hangállomány is más volt, sőt az Árpád-kor magyar beszéde is másképpen hangzott, mint a mai. Hiszen nyelvünk történetének csak utolsó ezer esztendejében gazdagodott az *a*, *ö*, *ó*, *ú*, a *c*, *dz* és a *zs*, *dzs* hangzókkal, s azóta vesztette el gazdag kettőshangzó-rendszerét (*ay*, *oy*, *eü*, *iü* stb.), valamint az *á*, a *ɣ* és a *ɣ* hangot. Ám, ha egy-két esetben idegen hatás rovására írhatunk egy-egy gazdagodást, így a *c*, *dzs* meg a *zs* hangot, a legtöbb módosulás a nyelvfejlődés belső törvényszerűségei értelmében, idegen hatás nélkül jött létre.

Mai hangrendszerünk rendkívül gazdag és változatos. Mind magán-, mind mássalhangzói tisztán artikuláltak, s e vonás esztétikailag határozottan előnyös. Nyelvünk magánhangzó-rendszere a leggazdagabbak és legváltozatosabbak közé tartozik, s e változatosságot és a vele kapcsolatos kifejezőképességet még növeli a hosszú és a rövid magánhangzók éles szembeállítására (*korok*, *kórok*). Sajnálatos azonban, hogy a nyílt meg a zárt *e* megkülönböztetése a köznyelvben halványulóban van (nézetem szerint a nyelvművelésnek

a kiejtés szabályozásával meg kellene kísérelnie e hang megmentését), mert ez bizonyos nem kívánatos egyhangúságot adhat a magyar dikciónak. Kettőshangzóink csak -i utótagúak. Hogy a labilis utótagúak (amelyek második tagja *y* vagy *ü*) hiánya esztétikailag hogyan értékelendő, azt nehéz eldönteni. A mi fülünkre az *ay*, *eü*-félék nem hatnak kellemesen, de lehet, hogy azért, mert szokatlanok. Ez az ízlés azonban szintén jellemző nyelvünkre. Mássalhangzó-rendszerünk is a leggazdagabbak közé tartozik. Kb. hasonló bőségű mássalhangzó-rendszerük csak a szláv nyelveknek van, ám ezek magánhangzói kevésbé változatosak.

A nyelv szép hangzása nagymértékben függ a hangok kapcsolódásmódjától és megoszlási arányától. Fontos a tiszta zöngék, valamint a zöngés és zöngétlen elemek aránya. Nyelvünk e szempontból igen szerencsés középutat foglal el. Tolnai számításai szerint 100 magánhangzóra 142 mássalhangzó esik, éppen mint a franciában; ugyanilyen eredményekre jutott tőle függetlenül Tarnóczy, Mikes és Nemes is, míg kissé más számokat talált Vértés Edit (100 : 136) és Simonyi (100 : 132). Túlságosan sok magánhangzó erőtlenné lágyíthatja a nyelvet, túlságosan sok mássalhangzó keménnyé, érdessé teheti. A magyar nyelv zeneiségét azonfelül a sok liquida (*l*, *r*) és általában a zöngés mássalhangzók (*b*, *d*, *g*, *z*, *zs*, *gy*, *dzs*, *dz*, *j*) jelentékeny száma is emeli. A magánhangzók egymás közötti megoszlása sem kedvezőtlen, noha kissé túlteng az *e* meg az *a*. A nyelv inkább palatalis jellegű, mássalhangzóinak zöme a szájüreg elülső részében képzett, magánhangzói közt is a palatalisok, azaz a szájüreg elülső részében képzettek vannak túlsúlyban, de mérsékelten (kb. 22 : 20). Leggyakoribb hangja az *e*, *é* (25%), legritkább az *ü* (2%). (Vö. Tolnai : Nyr. 35 : 421 ; MNy. 20 : 50 ; Tarnóczy : MNy. 38 : 352, 39 : 369 ; Csehély Aladár : MNy. 39 : 64 ; l. még Szabó Dénes : A mai m. nyelv 108.) Különösen szerencsés azonban a magyarban a magánhangzók és mássalhangzók eloszlása, kapcsolásmódja. Kettőnél több mássalhangzó torlódása, mely nehezebb zökkenőt jelent, viszonylag ritka, másrészt két mássalhangzó gyakran találkozik, s ez szint és változatosságot visz a nyelv hangzásába, sűrűn meg-megtörve az egy magánhangzó — egy mássalhangzó egyhangúbb pergését. Ezek a vonások (valamint a hosszú és a rövid magánhangzók pontos megkülönböztetése) teszik lehetővé az időmértékes verselést a legtökéletesebb zeneiséggel, ami igen kevés európai nyelvben lehetséges, és sehol oly könnyedséggel, mint a magyarban.

Rendkívül érdekesek és alaposak ezen a téren Vértés Edit statisztikái, melyek az egyes hangkapcsolatokra is kiterjednek (Ak. I. Oszt. Közl. 3 : 125, 411, 4 : 193). Ezek élesen rámutatnak, mennyire jellemző a nyelvre nemcsak hangállománya és az egyes hangok gyakorisága, hanem a hangok keveredési módja és aránya, s egyszersmind arra, hogy a bevegülő idegen eredetű elemek milyen új hangkapcsolatokat, új színeket, zenei lehetőségeket hozhatnak magukkal. Egyes torlódásokkal szemben a nyelv ma már türelmesebb, mások kifejező jellege talán elhalványulóban van.¹

¹ Így például ismeretes, hogy a magyar nem kedveli a szó elején a mássalhangzó-torlódást, és régebbi jövevényszavainkban túlnyomóan ki is küszöbölte. Másrészt ugyane szokatlan hangkapcsolatokat sikerrel használta fel színes hangutánzó szavak alkotására (mint *fröcsköl*, *fröccs*, *prüszköl*, *brígó* stb.). Ma már azonban számos, viszonylag újabb jövevényszavunk, idegen kölcsönzésünk révén a mássalhangzó-torlódás a szó elején is kezdi elveszteni szokatlan jellegét (vö. pl. *gróf*, *krajcár*, *prém*, *tréfa*, *trombita*, *trehány*, *sport*, *spórol*, *spenót*, *steláza*, *szpíker* stb.). Ezzel e hangkapcsolatoknak kivételes, hangszimbolikai jellege gyengül.

Az eredeti magyar hangkapcsolatok azonban továbbra is az alapszint képviselik.

A magánhangzó-illeszkedésnek esztétikai szempontból vannak előnyei és hátrányai. E jelenség az azonos magánhangzók gyakori ismétlődésével, főleg az *e* hang szaporaságával a nyelvet kétségtelenül kissé egyhangúvá teheti. Ezt némileg ellensúlyozza, hogy az illeszkedés a ragok, képzők bizonyos formagazdagságát idézi elő (pl. *-kodik, -kedik, -ködik*; *-hoz, -hez, -höz* stb.), de főleg kárpótolhat érte az a hangszimbolikai tény, hogy az illeszkedés következménye, a hangrendi átesapás finom árnyalatok megkülönböztetését teszi lehetővé ilyen alakpárok teremtésével, mint *csucsort* ~ *csücsörít*, *kever* : *kavar*, *forgatag* : *förgeteg*, *hóbortos* : *hőbörtös*, *tompa* : *tömpe*, *dong* : *döng*, *tüledik* : *dulakodik* stb.

A hangsúly a magyarban tudvalevőképpen a szó első szótagján van (kivéve esetenként az érzelmi vagy az értelmi: kiemelő és ellentétes hangsúlyt); erősen dinamikus és több-kevesebb erővel szinte a mondat minden szaván érezhető. Ennek következtében a szavak nem mosódnak egymásba, s e ténynek a mindig kissé torzító gépi beszédben (mozi, rádió, beszélőgépek) nagy előnye van, mert a megértést megkönnyíti. A hangsúly azonban nem nyomja el a hangsúlytalan szótágokat, ezek világosan megtartják hangszínüket, csengésüket. A hangsúly helye, s talán jellege is finnugor örökség. — A mondat melódiája eléggé változatos, noha idegenek gyakran egyhangúnak ítélik. A nyelvjárások változatos hanglejtésformái azonban itt sok lehetőséget adnak, s ezeket az irodalmi és a köznyelv is, megfelelő irányítással, kiaknázhathatná.

5. Ami a nyelv szerkezetét illeti, itt elsősorban föltűnnek szóalkotásának rendkívül változatos és gazdag lehetőségei. Elsősorban a képzők fényűző bősége. Pl. az igék gyakoritását 7 egyszerű és több mint 30 összetett képző fejezi ki. Persze e nagy gazdagság változatos árnyalatok kifejezésére szolgál, pl. bár mind gyakorító, más és más árnyalatot éreztet a *szállong*, a *szálldos*, a *szálldogál* és a *szállingózik*. Hasonlóan gazdag változatossággal sok finom árnyalatot fejezhetnek ki a mozzanatos, a műveltető, a kicsinyítő stb. stb. képzők.¹ Ehhez járul a képzők poliszemantikája is: ugyanaz a képző különféle összefüggésekben más és más irányban módosíthatja az alapszó jelentését, így *-s* képzőnk más-más funkciót tölt be a *zsiros*, *zöldes*, *százados*, *lakatos*, *nádas*, *harapós*, *Julis* típus-példákban. Az elemi képzők, melyeknek a száma igen nagy, s melyekből képzőbokok erdeje nőtt ki, messze túlnyomóan a finnugor örökség értékei, az alig egy-két nyelvújítási, önkényesen képzőnek használt szóvég, s nagyon kevés idegen eredetű képző elvész tömegükben.

Sok képzővel, főleg az egyszerűek közül, ma már nem lehet újabb szavakat képezni, nagy részük azonban ma is eleven, és kiüregedett ősi képzőinknek szinte mindegyike képzőbokokban tovább él. E képzők a magyar nyelv legnagyobb értékei közé tartoznak. Jelentős részben nekik köszönhető nyelvünk több jellemző tulajdonsága, a sejtető finom árnyaltság és egyben a tömörség. E tulajdonságok a költőnek, írónak rendkívüli lehetőség-skálát

¹ Vö. például *szökken* ~ *szökell*, *hunyorít* ~ *hunyorint*; *mulat* ~ *mulaszt*, *nyomat* ~ *nyomtat* ~ *nyomaszt*, *szakít* ~ *szakajt* ~ *szakaszt*; *cselekmény* ~ *cselekvény*, *helyiség* ~ *helység*; *házikó* ~ *házacska*, *farkacska* ~ *farkinca*, *pajti* ~ *pajtika* ~ *pajtáska*, *kövéres* ~ *kövéрке* ~ *kövérkés* ~ *kövérecske*, *Marika* ~ *Mariska* ~ *Maris* ~ *Marcsa* ~ *Manci*, *Kati* ~ *Katika* ~ *Kató* ~ *Katica* ~ *Katinka* ~ *Katus* ~ *Katuska* stb. stb.

adnak. Minthogy a pillanat ihlete új szavak kivirágzását teszi lehetővé, az ilyen egyéni képzések megőrzik frissességüket, újdonságuk varázsát, bennük a kép még eleven, hatásos, viszont az ilyen új szavak értelmi jelentésének körvonalai gyakran jórészt a képzők sokárnyalatú poliszemantikus jellege miatt a ködbe vesznek. A költőnek megbecsülhetetlen egy-egy ilyen sejtelmes, derengésből és homályból összeszótt szó, hangulatának egyéni virága, mely oly könnyűvé teszi a Verlaine-től sóvárgott „*chanson grise*”-t, où l'imprécis au précis se joint. A magyar nyelv színességét, finom árnyalását, tömörségét, önmagát szakadatlanul újra teremtő rugalmasságát mindenki megcsodálhatja nagy nyelvalkító költőinknél: Berzsenyinnél, Vörösmartynál, Adyánál és annyi másnál.

Másrészt a képzők segítségével a tudós pontosan definiált fogalomra könnyen alkothatja meg a félreérthetetlen műszót, nyelvünk tehát igen alkalmas a pontos tudományos műszókészlet teremtésére, jóval nagyobb mértékben, mint ahogy e tulajdonságát eddig kihasználtuk.

Igen fontos a képzőkhöz közel álló igekötők árnyaló szerepe is. A nyelv ezekkel nemcsak a cselekvés befejezettségét, kezdetét stb. fejezi ki, hanem ezenkívül igen sok árnyalatot, pl. *megfagy, lefagy, befagy, kifagy, átfagy, szétfagy; megbont, lebont, kibont, fölbont, elbont, szétbont* stb.

A képzésen kívül a legfontosabb szóalkotási mód az összetétel. Ez bár a finnugorságban sem ritka, a maga változatos típusaiban a magyar nyelv utolsó évezredében öltött igen nagy méreteket. Bár esztétikai szempontból sok esetben nem előnyös, mert hétrőfős szószörnyetegek alkotására csábít, másrészt kétségtelenül beleillik a magyar nyelv szellemébe, s egyik jellegzetes vonását, a tömörséget segíti elő. — Ellenkezőleg, rövid és mégis jellegzetes szavakat alkot az elvonás, így keletkezik *pör* a *pöröl*-ből, *vita* a *vitál*-ből, *rėja* a *réal*-ből, *vád* a *vádol*-ból és sok más (Simonyi: NyF. 11. füzet). E szóalkotásmód, melyet a puristák nehezen ítélnék elfogadhatónak, az előbbiekhöz képest csekély terjedelmű, csupán a nyelvújítók éltek vele bővebben, fölismerve esztétikai előnyeit, s ilyen szavakat teremtettek, mint *tan, dícs, taps, bók, karc, eszme, vizsga* és sok más. — Van a szóalkotásnak még számos egyéb, ritkább módja is, mint az átesapás, a szóvegyülés, a rövidítés stb. Ez utóbbi új keletű, de legalább egy változata, a becéző rövidítés már régen öltalálható nyelvünkben.

6. Ha az indoeurópai nyelvekkel vetjük össze a magyart, föltűnik szóragozási rendszerének szintetikus tömörsége. A mondat egybeépítésének módja a hangállományon kívül talán a legjellemzőbb egy-egy nyelvre, mert a gondolkodás sajátos mechanizmusának, a fogalmak kapcsolódásmódjának nyelvi vetülete. Ezen alapszik a nyelv szerkezete.

Így jellemző a magyarra a birtokos személyragozás. Fölbukkan ez más eredetű nyelvekben is, a magyarban azonban annyiban ősi örökség, amennyiben ősi nyelvi ösztönök és kifejezésmódok továbbfejlődése, s a birtokos személyragozás anyagi eszközei is azonos eredetűek valamennyi finnugor nyelvben: mint köztudomású, bennük ősi személyes névmások rejlenek. — Érdekes történetileg is megfigyelni a birtokviszony kifejezésmódjának változását, mert ez rámutat a magyar gondolkodás fejlődésének egy sajátosságára. Az eredeti laza, jelöletlen birtokviszonyt (*házfal*) fölváltja már az ősmagyarban a birtokszón jelölt birtokviszony (a *ház fala*), azaz a két szó szorosabb kapcsolása, a viszony határozott jelölése, majd ehhez az Árpád-kortól a

birtokviszonynak mindkét szón jelölt kifejezésmódja járul (a *háznak a fala*), mely nemcsak igen nagy rugalmasságot enged meg (pl. a szórend megfordulását — *fala a háznak* — vagy az egymástól távol szakadt birtokos jelző és jelzett szó félreérthetetlen kapcsolódását — *a háznak többször megsérült és nem elég gondosan helyreállított fala*), hanem egyszersmind bizonyítja a magyar nyelv fejlődésének egy fontos sajátosságát, azt a törekvést, hogy a logikailag egybetartozó szavak összetartozását s ez összetartozás minőségét félreérthetetlen eszközökkel fejezze ki, mégpedig lehetőleg a kapcsolt két szó mindegyikén alaki kitevőkkel. Ez a megoldás lehetővé teszi, hogy a mondatban egymástól távol álló szavak egybetartozása világos legyen, s egyszersmind rámutat a tudattartalom rendkívül nagymértékű tágulására, mely a fogalmak egész sorának változatos kapcsolatait tudja egyszerre összetartani. Viszont az a körülmény, hogy e kettős egymásra mutató ma sem szükségszerű, s így bizonyos rugalmasság tapasztalható, arra is fölhívja a figyelmet, hogy e tendencia sem minden ponton és főleg nem egyenlő mértékben fejlődött ki.

Hasonló jellegű a tárgyaz igeragozás. Ez kétségtelenül külön magyar fejlemény, de igen ősi, s alaki eszközei túlnyomóan ugyancsak az ősi személyes névmásokból fejlődtek. Funkciója egyrészt, hogy a tárgyat az állítmányban kifejezze, tehát a tömörséget szolgálja, másrészt, hogy a tárgy határozott voltát ne csak a tárgyon, hanem az állítmányon is jelölje, tehát ismét az összetartozó részek szilárd, kétoldalú összekapcsolása, mely lehetővé teszi, hogy a mondatban egymástól távol álló elemek világosan összefűződjenek. Pl. *Láthatja mindenki, aki egyáltalában látni akar és tud, az emberiség legnagyobb szellemeinek évszázadokon át kifejtett és minden eredménytelenségük ellenére makacsul meg-megújuló erőfeszítéseit* stb. A *láthatja* és az *erőfeszítéseit* összetartozása első pillanattól a beszélő tudatában készen áll, s a kapcsolat a hallgató tudatában is világosan megteremtődik. A tárgyaz igeragozás kifejlődése persze a határozatlan tárgyra való rámutatást is bizonyos fokig kölesönössé, kétoldalúvá tette.

Jellegzetes vonása a magyar nyelvnek, hogy a határozói viszonyt nem praeposíciókkal, mint az indoeurópai és a sémi nyelvekben túlnyomórészt, hanem ragokkal és névutókkal fejezi ki. Ez a vonás, noha ragjaink legnagyobb része és névutóink valamennyije a magyar nyelv külön életében fejlődött ki, ősi, finnugor jellegzetesség, és a kialakulás módja — határozóból névutó, névutóból rag — a rokon nyelvekben is hasonlóan folyt le. Ragjaink elemei, melyekből fejlődtek, nagyon kevés kivétellel szintén finnugor eredetűek. Ősi ragjaink csak a legegyszerűbb, differenciálatlan helyviszonyokat fejezték ki, pl. a hol? kérdésre felelő ősi helyhatározó ragok — *n* és *-t* — csak általában fejezték ki a statikus helyviszonyt (mint pl. ma a *valahol* határozószó), nem téve különbséget a valamiben, valamin, valaminél, valami mellett, előtt, mögött, alatt, fölött között. Ilyen pontosabb megkülönböztetésre csak kivételesen kerülhetett a sor, s akkor körülírásokra volt szükség. Teljesen hiányoztak az idő, a cél, a mód, az állapot stb. megjelölésére a külön ragok; az egészen kezdetleges gondolkodásban ezek a fogalmak s ennél fogva ilyen mondatbeli viszonyulások kifejezései hiányoztak, vagy legalábbis nagyon alárendelt fontosságúak és gyakoriságúak voltak. Azóta kibontakozott hatalmas rag- és névutórendszerünk tehát a gondolkodás fokozatos és nagymértékű fejlődésének bizonyítéka. A határozók ilyen kifejezésmódja — főleg a ragok használata — szintén a szintetikus tömörségre való hajlam jele.

Ősi örökség a magyarban a névszói állítmány, az igei-névszói tövek, a képzők egy részének az a tulajdonsága, hogy mind igéhez, mind névszóhoz járulhatnak, a főnévi jelző stb. stb. E vonások különféle gyakorisággal más nyelvekben is előfordulnak, a magyarban jellegzetes ősi örökség részei. A gondolkodás fejlődésével azonban a névszói állítmány lassan visszafejlődött, mert a ragozott igei állítmány sokkal több mindent ki tud fejezni; időt, módot, igeszemléletet, s az alanynak személyére is rámutatva beleillik a világos kapcsolások tendenciájába. Viszont a jelző és a jelzett szó viszonyának kifejezése, mely csak a szórendre támaszkodik, megőrzött régiség (bár a fejlődés e téren is tett néhány habozó lépést a kettős kapcsolás irányában, pl. az *az, ez* névmási jelző esetében: *azon a házon* stb.), s itt-ott némi nehézkességet is okozhat. Viszont vannak előnyei is: elkerüli a ragisméltés egyhangú zakolatását (pl. *e nélkül az ember nélkül*) és a szavak hosszabbítását. Ragozó nyelvekben ebben az esetben, úgy látszik, előnyösebb a lazább szerkesztés, még a merev szórend árán is, noha ez vitatható.

Mindezek és sok más hasonló vonás tehát nyelvünk két igen jellegzetes tulajdonságán, a tömörségen és az összetartozó elemek kapcsolásának világos, határozott s lehetőleg kétoldalú kifejezésén munkálnak. Egyben rajtuk a gondolkodás fejlődését, a szellemi igények hatalmas növekedését, a tudat nagymértékű tágulását is megfigyelhetjük.

7. Természetes azonban, hogy az idegen hatás a szerkesztésmódokban is érvényesült. Különösen fejlődésének utolsó évezredében a magyar nyelvben idegen nyelvek közvetlen vagy inkább idegen gondolkodásmódok közvetett hatására a gondolkodás bizonyos irányú átalakulása következtében analitikus tendenciák érvényesülnek. Így pl. a határozó igeneves szerkezetek használata erősen visszafejlődött, helyüket alárendelt mellékmondatok foglalták el, pl. a HB.: *hadlanaa chollat* ma így hangzanék, *hallotta (hallá), hogy meg fog halni*. A magyar nyelv analitikus irányba való fejlődését szépen megmutatja egy egyszerű magyar és egy vogul vagy osztyák szöveg ilyen szempontú egybevetése. E ponton kétségtelenül nyelvünk egy jellegzetes vonása, a tömörség fakult halványabbá. Analitikus jövő idő is alakult (*látni fog*), jelenleg pedig egy új, analitikus szenvedő igeragozás van kibontakozóban. — A középkori latin hatás jelentős nyomokat hagyott a mondatalkotásban, noha az ősi hagyományok az írott nyelv idegen mintáit sokszor újból visszaszorították, így pl. számnév után a többes számot (*három forintok*) vagy az igeidők és módok latinos egyeztetését stb. (*megparancsolá, hogy vinné el . . . , mikoron látta volna . . .*). Később a németes hatás is jelentkezett, főképpen állandó szókapcsolatok, igevonzatok, idegen szemléletek átplántálásában. Látszólag komoly veszteség érte a magyar nyelvet igeidőrendszerének visszafejlődésével, így a *vár vala* (folyamatos múlt), *vára* (elbeszélő múlt), *várt* (befejezett múlt), *várt vala* (egy másik múltnál még régibb múlt) határozott funkciójú múlt időkből (és néhány kevésbé fontos változatból) jóformán csak egy maradt, a *várt*. E pusztulás nem idegen hatásra történt, és legalább részben az ige-képzés gazdagságával meg az ige-ötörendszer kifejlődésével van kapcsolatban. Ez utóbbi ugyanis az egymástól elkülönülő múlt időket funkciójuk egy részének, a befejezettség és befejezetlenség kifejezésének átvételével fölöslegessé tette. E kérdés: igeidőrendszerünk bomlásának oka, még szakzerű vizsgálatra vár. Pusztul az ikes igeragozás is, mert funkcióját, mely eredetileg a visszaható cselekvés kifejezése volt, fokozatosan elvesztette, és ehelyett is

a szintetikus kifejezésmódok sűrűn váltják föl az analitikusokat, így *illetgeti magát, védi magát* ~ *védekezik, veti magát* ~ *vetődik* stb. gyakran élesebb jelentés-elkülönüléssel, mint *mutatja magát* ~ *mutakozik, mondja magát* ~ *mondódik* stb. stb. A mai magyar nyelv szerkesztése, e szerkesztés változatos eszközei, a mondat fölépítése a hagyományok és az újító törekvések állandó harcából alakultak ki, és vannak tovább alakulóban.

Fontos tulajdonsága nyelvünknek a szórend rugalmassága. A merő szórend ma már ritkán fejez ki grammatikai viszonyt (mint pl. jelző — jelzett szó esetében), ellenben szoros szabályaival igen sok finom árnyalat kifejezését teszi lehetővé takarékos eszközökkel. (Pl. más és más árnyalatot fejeznek ki a következő mondatok: *A magyar seregek május 21-én elfoglalták Budát. A magyar seregek május 21-én foglalták el Budát. Május 21-én a magyar seregek Budát foglalták el. Budát a magyar seregek foglalták el május 21-én.*) Így a szórend igen lényegesen táplálja a magyar nyelv finom árnyalásra való képességét s egyszersmind tömörségét.

Csak igen szűkszavúan számolhattam itt be a magyar nyelv jellemző vonásairól, néhányat emelve ki a sok közül. Azt hiszem azonban, ebből a kevésből is megítélhető a tárgyilagosság megsértése nélkül a magyar nyelv néhány pozitív tulajdonsága, esztétikai erénye: színes, változatos hangzás, rendkívüli metrikai rugalmasság, tömörség, szoros logikus kapcsolat, finom árnyaltság, képszerűség és kellően ki nem használt lehetőség a pontos fogalomalkotásra.

8. Természetesen nyelvünk magyarságát más szempontokból is lehetne vizsgálni. Hogy csak egyet említsek, igen tanulságos annak a kutatása, milyen szerepe volt a magyar nyelvnek a történelem folyamán a magyar nép etnikai önállóságának megőrzésében, majd a nemzetté válás folyamatában; hogyan segítette, támogatta a nyelv a magyarságot függetlenségi törekvéseiben, a társadalmi haladásért, a kultúráért folytatott harcában. Hogyan biztosította a múltban és a jelenben a nemzeti egységet, hogyan illeszti össze a táji sokféleséget, hegyek, dombok, lapályok levegőjének, napsugarának eltérő színeit egy nagy, gazdag árnyalású, ragyogó egységbe. Mind e terén számos előmunkálatra, eredményre is támaszkodhatunk.

De bármilyen szempontból tekintsük nyelvünk magyarságának kérdését, a vizsgálatok régóta folynak, hiszen a magyar nyelvtudomány minden részletkérdésének megoldása nyelvünk magyarságának ismeretéhez szolgáltat adatot. E végtelen anyagból egy cseppnyit próbáltam kimeríteni, mert néha egy cseppben is föltetszhetik a tenger. S ha nem sikerült valami keveset megsejtenem a magyar nyelv magyarságából, az nem a tenger hibája, hanem azé, aki a cseppet bomutatta.

Bárczi Géza

Még egyszer az elemzés

1. Egy hozzám intézett kérdés alapján szóvá tettem (Nyr. 77 : 114—9) két mondat elemzését : 1. *Tanár szeretnék lenni* ; 2. *Pistának piros arca van*. Beke Ödönnek a két mondat elemzésével kapcsolatban kifejtett állásfoglalását (Nyr. 77 : 119—21 ; 78 : 43) később bírálat tárgyává tettem (Nyr. 79 : 17—23). A szerkesztőség Tompa József cikkével (Nyr. 79 : 199—203) lezárta a vitát, de utólag mégis helyt adott Beke Ödön újabb hozzászólásának (Nyr. 79 : 285—9). Ebben a cikkében az illusztris szerző velem vitázik. Egyfelől védekezik az íásaiban kimutatott furcsaságok, zavarosságok vádjá ellen. Ezeknek lélektani magyarázatát igyekszik adni azzal, hogy — úgymond — maga sem tudja urát adni, „öntudatlanul” írta-e, amit írt, vagy „nyelvbőlslésből”, továbbá, hogy „maga(m) előtt sem volt teljesen világos” az, amiről írt (Nyr. 79 : 286). Másrészt azonban a fölényeskedő személyeskedés és a volt szerkesztői önkénnyel való kérkedés argumentumaihoz folyamodva támadásba igyekszik átmenni. Minderre egy szavam sincs, mert hiszen „de gustibus non est disputandum”. Az olvasók érdekében azonban kénytelen vagyok a tudós szerzőnek néhány ferdítését az alábbiakban helyreigazítani.

2. Az 1. mondat elemzésével kapcsolatban B. így ír : „a vidéki tanárok és a debreceni professzor egyöntetűen azt vallották, hogy a *tanár lenni* szerkezetben a *tanár* (ragja vesztett) eredményhatározó, s e helyett áll : *tanárrá lenni*” (Nyr. 79 : 285). Nem mintha valami megszegyenítőt találnék abban, hogy egy professzornak egy véleménye van elemzési kérdésekben vidéki tanárokkal, csak éppen az igazság kedvéért állapítom meg, hogy a kérdéses mondat *tanár* tagját én átmeneti alakzatnak minősítettem. Azt írtam : „vannak bonyolult és átmeneti, fejlődőben levő nyelvi alakzatok, s ... nem lehet mindent egyértelműleg beskatulyázni a nyelvtani kategóriák valamelyikébe” (Nyr. 77 : 115). S hogy a *tanár lenni* szerkezet hogyan keletkezett a *tanár vagyok*-ból, azt így fejtegettem : „az állítmány névszói része ... elvesztette állítmányi értékét, s megindult a határozóvá süllyedés útján, ez a folyamat azonban még nem fejeződött be : nem vált teljesen, alakilag éppen nem, de jelentésében sem egészen eredmény- vagy állapothatározóvá” (Nyr. 77 : 115—6). Az ilyenféle magyarázat — jól tudom — kissé nehezen felfogható azok számára, akik a gépies skatulyázáshoz vannak szokva. De tapasztalatból mondhatom, hogy a vidéki tanárokból álló hallgatóságomnak az ilyen történelmi szemlélet sohasem okozott különösebb fejtörést ...

3. Beke Ödön nem hiszi el nekem, hogy a magyarban van infinitivus historicus. Mi több, Arany Jánosnak sem hisz, mert — úgymond — „hogy a magyarban is volna [ilyen szerkezet], arról semmiféle nyelvészeti műben nem olvastam” (Nyr. 79 : 286). Beke tehát azzal kérkedik, hogy nem olvasta például Szegleti István tanulmányát : „A főnévi igenév Arany Jánosnál” (NyF. 23 : 31—2), sem Klemm Antal „Magyar történeti mondattan”-át (111), ahol a megjelölt helyeken szó van a magyar infinitivus historicusról is. Vagy ezeket sem tekinti „nyelvészeti mű”-veknek?

4. Beke azt szeretné az olvasóval elhitetni, hogy én mégiscsak elfogadtam utólag az ő álláspontját, ti. azt, hogy a *tanár* szó a főnévi igenév alánya, „csak nem mond[om] meg” (Nyr. 79 : 286). Pedig hát elég világosan meg-

írtam, mennyire lehetetlennek tartom Beke elképzelését: „sok minden eltolódás lehetséges az igeneves szerkezetek fejlődéstörténetében, még a szerepnémi megőrzése is előfordul: hogy azonban az eredeti névszói állítmány az igenév alanyává válna, erre nem tudok példát” (Nyr. 79 : 20). S tovább így mutogatom Beke gondolatának képtelenségét: „Mert Beke szerint ez történt. A *tanár* szó a *tanár vagyok, tanár leszek* mondatokban még névszói állítmány, amikor azonban az efféle mondatok igeneves szerkezetté degradálódtak (*szeretnék tanár lenni*), akkor a névszói állítmány valami misztikus metamorfózissal a szerkezet alanyává alakult” (i. h. 19—20). S mit tesz most már Beke? Idézi cikkemből ezt a részletet — csak éppen azt hallgatja el, hogy mindez őrá vonatkozik — a „misztikus metamorfózissal” együtt, s így azt akarja elhitetni az olvasóval, hogy Papp István magyarázza a *tanár* szó állítólagos alany voltát „misztikus metamorfózissal”. Mondhatom, ravasz fogás, de csak azoknál lehet hatásos, akik nem szoktak az idézetre emlékezni vagy annak utánanézni...

5. B. szememre veti, hogy Papp István az ő modern felfogásával szemben „Setälänak több mint félszázaddal ezelőtt megjelent könyvére hivatkozik, melyben Setälä a finn genitivusragot a dativus- vagy lativusraggal azonosítja” (Nyr. 79 : 287). A vád elég világos: a *Pistänak puros arca van* mondat elemzésében Papp István ósdi, elavult nézeteket tolmácsol! Csak éppen arról hallgat Beke bölcsen, hogy én nem elégedtem meg Setälä tekintélyével — bár az sok kérdésben ma is döntő —, hanem hozzátettem (Nyr. 79 : 21): „Setälä feltevését lényegében a mai finn kutatók is elfogadják (vö. Hakulinen: Suomen kielen rakenne ja kehitys. 1941. 1 : 86—7)”. Vagy Hakulinen könyve is avult Beke számára?

A továbbiakban kioktat B., hogy Setälä az idézett helyen mást is ír: „De Setälä azt is írja, hogy melléknévi jelző is lehetett eredetileg a genitivus, s így a genitivusrag eredetileg melléknévképző volt” (287). Magam is meg-hökkentem, mikor ezt a részt olvastam B. cikkében. Hogy hagyhattam én Setälä felfogásának ezt a másik oldalát említetlenül! Nyomban megkerestem cikkem megfelelő passzusát, s kiderült, hogy bizony Beke itt is olyasmiben oktat ki, amiről az én írásomból értesült (hiszen ő csak nem forgat olyan ósdi írásokat, mint Setälä „Änehistoria”-ja!). Én ugyanis ezt írom: „Setälä... kimondta, hogy a mai finn -n ragos genitivusban két külön alak és funkció folyt egybe: egyfelől egy valamivel bírót jelentő -n képzős melléknév vált főnévi genitivusszá, másfelől egy -n (helyesebben: -ni) ragos dativus vagy lativus fejlődött birtokos esetté” (Nyr. 77 : 21). Tehát megint nem Papp István csonkított és ferdített, amikor idézett valakiből...

6. Én az igeneves szerkezeteket önálló mondatból keletkezett, önállótlan mondatrésze süllyedt alakzatoknak tekintem, s úgy látom, hogy párhuzamos fejlődéssel álltak elő önálló mondatokból a mellékmondatok is. Erről a kérdésről így írtam: „Az igeneves szerkezet önálló mondatból keletkezett. A fejlődés kiindulópontja egy ilyenfajta mellérendelő összetétel: *Tanár leszek, ezt szeretném*. Ebből két irányban nyílt fejlődés. Egyfelől igeneves szerkezetként, másfelől mellékmondatként rendeljük az összetétel egyik tagját a másik alá. Gyakorlati szempontból a mellékmondatot is szembesíthetjük az igeneves szerkezettel, bár történetileg nincs közvetlen kapcsolat köztük” (Nyr. 77 : 115). Amikor ezt a magyarázatot leírtam, azt hittem,

általánosan elfogadott tételeket ismétlek. Kiderült azonban, hogy Beke Ödön számára ez felháborítóan új, „különös felfogás” (Nyr. 79 : 288). Különösen a „süllyedés”, „degradálódás”, „lefokozás” kifejezések annyira kihívták ellenszenvét, hogy egyenesen „a letűnt idealista szellemtörténészek »versunkenes Kulturgut« kifejezésé”-t (Nyr. 79 : 288) szimatolta bennük. Egyebekben pedig a jó Simonyihoz és más régi szerzőkhöz utasít, hogy megtanuljam, mi is az az igeneves szerkezet.

A fenti idézetekből kiderül, hogy Beke megint elferdítette cikkeim szövegét és értelmét. Ti. nemcsak a lefokozást tulajdonítja nekem — amit vallok —, hanem azt a felfogást is, hogy az igenévi szerkezetek „mellékmondatokból degradálódtak” (Nyr. 79 : 289). Beke képzelete — úgy látszik — túlságosan tevékenyen és alkotó módon működik, ha másnak a nézeteit kell ismertetnie. Jócskán megtoldja a maga különös elképzeléseivel...

De nézzük most már a degradálódás kérdését. Az én felfogásom szerint az igeneves szerkezet önálló mondatból keletkezett lesüllyedés útján, Beke szerint pedig „az igenévi szerkezet az eredetibb, s az nem »degradálódott« mondatból keletkezett” (Nyr. 79 : 288—9). S mit mond vajon Simonyi? A Bekétől figyelmembe ajánlott jeles szerző a *nap lévő színöd*-féle szerkezetek eredetét fejtegetve ezt írja: „E szerkezetek magyarázata nem nehéz. A jelző tulajdonképp egy-egy előbb megvolt vagy gondolt mondat állítmányának összevonása, mintegy a főnév jegyül való megrögzítése. Például a *piros rózsza* jelzője ebből a gondolatból áll elő: *a rózsza piros*. Minthogy pedig a *rózsza piros* tulajdonképp a. m. *a rózsza piros van*, ebből az következik, hogy a *piros rózsza* helyett is lehetséges ez a szerkezet: *a piros lévő rózsza*” (Igenévi szerkezetek. NyF. 47 : 2). Távol áll tőlem, hogy Simonyinak itt idézett magyarázó elveivel mindenben egyetértsek — kivált mióta az elliptikus magyarázatmód gyengéje kiderült, s másfelől amióta Ravila felfogása a jelzős és a predikatív szerkezet történeti viszonyáról (Virittájá 1938 : 286—97 ; FUF. 37 : 108—36) erősen döngeti a hagyományos felfogást — annyit azonban igazol a fenti idézet, hogy Simonyi önálló mondat lesüllyedéséből magyarázta az igeneves szerkezetet, s nem az igeneves szerkezetet tartotta eredetibbnek. Különben az igeneves szerkezeteknek önálló mondatból való keletkezéséről és azoknak a mellékmondatokkal való párhuzamosságáról részletesebben is olvashat Beke — ha kedve tarja — Klemm Antal „Magyar történeti mondattan” című kézikönyvében, a 381—3. lapon, ahonnan most csak két passzust idézek: „Az ily igenévi szerkezetek kifejlődésében ugyanoly folyamat ment végbe, amilyen mai mellékmondataink kifejlődésében: mindkettő eredetileg önálló mondat volt, de idővel mindkettő egy másik mondat *mondatrészévé* lett” (i. h. 381), továbbá: „az igenévi szerkezetek megkövült névszói állítmányú mondatok” (uo. 382). Lehet persze, hogy ezek után Beke majd még Simonyira és Klemmre is ráolvassa az „idealista szellemtörténész” meg a „versunkenes Kulturgut” vádját...

7. Egészen megható, hogy cikke végén Beke egy elismerő szót is kiutal részemre, amikor megállapítja: „Papp István tud finnul” (Nyr. 79 : 289). Persze az elismerés csak hatásosnak szánt aláfestése a nyomban utána következő kifogásnak: Papp István nem tudja, hogy a *Tapanilla on punainen poski* finn mondatban a *Tapanilla* nem „részeshatározó alak”, hanem adessivus. Persze, megint van egy kis ravaszkodás az idézetben. Én az idézett helyen nem „részeshatározó alaknak” mondtam a *Tapanilla* szót, hanem ezt írtam:

„a *Tapani-lla* részeshatározó alakja szerint nem azonos a birtokos jelző (genitivus) alakjával: *Tapani-n*” (Nyr. 77 : 118). Aki tud magyarul, az érti, hogy ebben a mondatban az *alak(ja)* szó nem a megelőző *részeshatározó*-hoz tartozik, hanem a következő *szerint* szóval alkot szintaktikai egységet. Beke azonban jól tudja — vagy itt is csak „öntudatlanul” követte el a hibát? —, hogy egy kis eltolással fenekestül fel lehet forgatni a mondat értelmét. S kell-e valakinek bizonygatnom, hogy a mondatrészeknek szoktunk a funkciójukról és az alakjukról beszélni, s hogy a kettő nem mindig fedi egymást. Ha a *Tapani-lla* mondatrész funkciója szerint részeshatározó, ezzel még semmit sem mondtam a formájáról, afelől az lehet adessivusi forma. Az értő úgyis tudja, aki pedig nem tud finniül, annak az adessivus név úgysem mond semmit, s az összefüggésben ennek a formának semmi jelentősége nem volt, felesleges lett volna emlegetni. Márpedig nekem nem szokásom felesleges bőbeszédűségbe burkolni a dolgokat, s nem mesterségem mesterségesen tenyészteni magam körül a tudóskodó homályt...

Papp István

Taglalás és összefoglalás nyelvünkben

Az a kérdés, hogy nyelvünk jelenlegi fejlődésének és törvényszerűségeinek iránya az egyszerűsödés, tömörítés, egységesülés felé halad-e, vagy éppen az analitikus szerkesztésmód, a bonyolultabb, differenciálabb formák uralomra jutását fogja-e elősegíteni, az utóbbi években sokat foglalkoztatta nyelvészeinket.¹ De megnyugtató módon még egyik tábor sem tudta a problémát eldönteni, bár nem tagadjuk, mindkét felfogás képviselőinek vannak érvei és ellenérvei nézetük támogatására.

Egyelőre azonban nem is tudhatják eldönteni. A nyelv fejlődése sokkal lassúbb és sokkal bonyolultabb folyamat, külső, idegen hatások és belső törvényszerűségek állandó harcának tükrözője, így nem is gondolhatunk arra, hogy tíz év vagy akár egy emberöltő távlatából meghatározhassuk, előre kijelölhessük fejlődésének útját. Merev szabályokat, általános érvényű törvényszerűségeket nem állapíthatunk meg fejlődésének vonalára, irányára. Mert, amint Kovalovszky is mondja: [a nyelvfejlődési] „folyamat általános érvényessége csak nagy távon, széles terepen bontakozhat ki” (Nyr. 78 : 162).

Mindenesetre fel kell figyelniünk azokra a jelenségekre, amelyek nyelvünkben is az európai nyelvek mai fejlődésére jellemző analitikus irány előretörését látszanak igazolni (l. alább). Bár ezen belül az egyes kifejező eszközökben az egyszerűsödés jelei mutatkoznak, a két fejlődési vonal tehát mintegy keresztezi egymást.

Bárcezi szerint a kétféle fejlődési irány — nevezhetjük tendenciának is — szempontjából „a magyar nyelv mai szerkezete ... most is ilyen egyensúly-féleire mutat” (i. m. 127)².

Az egyszerűsítésre, tömörségre való törekvés, amelyről alább szó lesz, benne gyökerezik nemcsak a mi nyelvünk, hanem minden nyelv ősi struktúrá-

¹ Bárcezi: MNy. 49:126 kk.; Deme L.: NyK. 44:28; Papp I.: A nyelvi nevelés kérdései. (Acta Universitatis Debreceniensis); Kovalovszky: Nyelvművelésünk főbb kérdései 115 kk.; Rácz E. vitaindító referátuma az előző tanulmánygyűjteménnyel kapcsolatban Nyr. 78:138 kk.

² Hasonló módon nyilatkozik a kérdésről Papp I. (i. m. 69).

jában, tehát hagyományként, ősi örökségként él mai nyelvünkben és nyelvformáló készségünkben. Régi magyar nyelvemlékeink (a Halotti Beszéd, Ómagyar Mária Siralom, Königsbergi Töredék stb.) is bizonyítják, milyen gazdag volt nyelvünk tömör kifejezésekben, szerkezetekben, mondatoknak és mondattagoknak viszonyító elemek nélküli alá- és mellérendelésében, ősi, finnugor eredetű igeneves szerkezetekben (vö. Papp I.: i. m. 69).

A bonyolultabb és gazdagabb kifejezési formák, fejlettebb viszonyító eszközök az irodalmi nyelv hatására fejlődtek ki. Ugyanígy volt ez a görög és latin nyelvben is. Nyelvjárásaink nagy része, így pl. a székelység és a nyugati nyelvjárasterület még ma is hűséges őrzője ezen régi hagyománynak. Szereti a gondolatok szabatos, tömör formában való megfogalmazását, kerüli a bonyolultabb, kacskaringós szerkezeteket, és szívesen használja a mondat- és szerkezettömörítő képzéseket.¹

Irodalmi és köznyelvünkben is elevenen élő és ható erő, mert mint Bárczi is mondja: „nyelvünk nagy ereje a valóság félig megvilágított fölvilantása, a finom árnyalásra, a hangulatok megértetésére, a sejtetésre, a sugalmazásra való készség” (i. m. 26). Vagy Papp István szavaival élve: „a nyelvformálás művészi igénye a tömörítésben — a hangulatok és képek sűrítésében — gyönyörködik” (i. h.).

De ezzel párhuzamosan működik, és kell is, hogy működjék a nyelv logikája, amely a nagyon tömör kifejezéseket és szerkezeteket a könnyebben érthetőség kedvéért feloldja, ha az egyes kifejezéseket, szerkezeteket homályosnak, zavarosnak, nehézkesnek vagy éppen többértelműnek találja.

Igy keletkeznek a szerkezet-feloldások, párhuzamos alakoknak különböző jelentésekre való lefoglalása, bőbeszédűnek, terjengősnek látszó frazeológiai egységek. Utóbbiak szebbé nem tették nyelvünket, de némely esetben világosabbá, érthetőbbé. „... amit vesztett nyelvünk érzelmi hatásában, azt megnyerte világos értelmességben” (Papp I. i. h.).

Csak az a kérdés, hogy a veszteség felér-e a nyereséggel. Reméljük, igen. Hiszen az analitikus alakok keletkezése és elterjedése társadalmi szükség-szerűség. Nemcsak a nyelv etikája kívánja kibontakozásukat (l. Papp I. i. h.), hanem a társadalom fejlődése és az „objektív valóság megismerésének folyamán egyre tökéletesedő gondolkodás” is (Zvegincev: NyIK. 3 : 15 ; hasonlóan Bárczi és Deme i. h.).

Elméleti fejtegetéseimet gyakorlatilag is szeretném igazolni néhány szótani és mondattani példán, amelyekben én az analitikus fejlődés, illetőleg szerkesztésmód térhódítását látom nyelvünkben.

I. Említettem a párhuzamos alakoknak (szótövek, ragos és képzett szavak) különböző jelentésekre való lefoglalását. Ez nem újkeletű jelenség nyelvünkben. Például a szótövekben: *véres* a kés ~ *vörös* az ég alja; *éber* marad ~ *éberen* örködik; *hű* elveihez ~ *híve* a rendszernek; a kazán *hőt* fejlesztett ~ a nap *hevétől* eltikkadtunk; a kályhából kikotorta a *hamut* ~ a család hazaszállította a megboldogult *hamvait*.² Majdnem szemünk előtt játszódik le a *nő* ~ *neje* és *nője*, *fiú* ~ *fia* és *fiúja* alakpároknak jelentés-elkülönülése.

¹ Vö. A. Kövesi M.: MNyj. 2 : 104 kk.

² Példákat l. még Kovalovszky, i. m. 133—4, Msn. 1 : 53, 8 : 39—40.

2. Ugyanilyen alkalmasak a jelentés vagy jelentésárnyalatok elkülönítésére a képzők. Pl. a fosztóképző *-tlan* és *-atlan* alakpárja: „Agg, szegény és *gyámolatlan*” — mondja Vörösmarty az öreg Sára néniről, azaz nincsen oltalmazója, gyámola ~ *gyámolatlan* 'ügyefogyott'; *érdemetlen* 'méltatlan' ~ *érdemtelen* 'érdem nélküli'; *lelketlen* ember ~ *lélektelenül* jár-kél nagy bánatában stb. Vagy az *-s* képzőnek a tőhangzó különbözőségei folytán (adaptációval) előállott alakváltozatai: *lábos* (fazék) főnév ~ *lábás* (jóság) melléknévi jelző; *város* ~ *váras* (romváras hegyorom) nomen possessoris; a *nő* és *né* nőnévképző alakpár, pl. *tanítóné* 'tanító felesége' ~ *tanítónő* 'tanítással foglalkozó'.

3. Jelentés-elkülönítésre alkalmasak egyes ragváltozatok is, pl. a locativusi *-n*, *-an*, *-en* változata mód- és állapothatározói értelemben szerepel, az *-on*, *-en*, *-ön* külső helyviszonyt jelöl: *gyorsan* megcsinálok valamit, de *gyorson* utazom, *magasan* repül a daru ~ a *magason* könnyebb és tisztább a levegő. Vagy például a harmadik személyű birtokos személyrag *-a*, *-e* és *-ja*, *-je* változata. Beszélhetünk a hús *áráról*, de a Duna *árjáról*, a tehén *borjáról*, de a katona *borjújáról* stb.¹ A *sora* mellett a *sorja* kezd elterjedni. Beszélünk a vers *sorairól*, de ugyanakkor az emberek *sorjájáról*. „Milyen nagyot tud fordulni csak egy fél év alatt is az emberek és emberi dolgok *sorja*” (SzN. 1954. aug. 22.).

Mai nyelvhasználatunkban különösen a *-ban*, *-ben* (*-ba*, *-be*) és *-n* (*-ra*, *-re*) hol kérdésre felelő belső és külső helyhatározó ragok szokatlan felcserélését használják fel árnyalati különbségek kifejezésére: *üzemi konyhán* étkezünk ~ a *konyhában* van még dolga; *falun* nevelkedett ~ a *faluban* ő a legerősebb legény.²

Érdekes jelentéskülönbséget hordoznak az *iskola* szavunk ragos alakjai: *iskolán* ~ *iskolában*, *iskolába* ~ *iskolára*. Pl. „Amíg *iskolán* töltöttem időmet, odakint megnövekedett a bürokrácia” (SzN. 1954. aug. 25.). „Híre ment itt ennek a fiúnak: kétszeres sztalanovista volt, mielőtt *iskolára* került” (uo. szept. 9.). *Iskolán* és *iskolára* pártiskolát jelent, *iskolában* általános és középiskolát.

Az *iskolán*, *iskolára* alakok használata feltehetően népi gyökerű. Magam is hallottam Sopron vidékén, de Jakab L. Szabolcsban is, hogy „jól tanult a gyerek, hát felsőbb *iskolára* küldtük”. Vagy: „Benn van a városban, *iskolán*”³ A nyelv azután a már meglevő alakokat felhasználhatta a fenti különbségek kifejezésére, kidomborítására. Analogikusan fejlődhetett az *irodában* 'irodahelyiségben' és *irodán* dolgozik 'irodai beosztásban, munkakörben'.

Hasonlóan érdekes jelentés-elkülönítést tapasztalunk mai nyelvhasználatunkban egy másik formánsnál, a befejezett melléknévi igenév *-t* és *-tt* képzős alakváltozatainak funkciójában. Pl. „A régi Bulgáriából — amelyre a kapitalista világ úgy tekintett, mint kiaknázatlan természeti kincsek

¹ Vö. Kálmán B.: Nyr. 75: 292 (példákat uo.).

² Ezen alakok magyarázatát és példákat l. Kovalovszky, i. m. 158—159.

³ Lehetségesnek tartjuk, hogy abból a régi szemléletből eredhettek, hogy a falusi gyermeket, ha tovább tanultak, valamilyen közeli városba (Nyíregyházára, Budapestre, Sárospatakra, Magyaróvárra, Szombathelyre stb.) küldték. Így az iskola képze az asszociálódott a közeli város nevének képzetével, és *iskolába* × Nyíregyházára stb. képzettársításból előálltak az *iskolára* alakok. De lehetséges az is, hogy csupán az egyes iskolákkal való szorosabb, állandóbb (belső) kapcsolatot és egy lazább, elmosódottabb (külső) viszonyt akarnak érzékeltetni a kétféle raghasználattal (Papp I. véleménye).

elmaradt Balkáni országára — úgy vált virágzó, haladó, szocialista gazdaságot építő népi demokratikus hatalom.” (SzN. 1954. szept. 22.) ~ a kiránduláson *elmaradt* a többiektől. A *haladottabb* nemzetek közé tartozott ~ jól *haladt* pályáján. Vagy: „... ötven *életbenmaradottat* sikerült kimenteni” (szept. 28.) ~ valamennyien *életben maradtak*; „... a szovjet sakkozók *összeforrott* kollektívaként vettek részt az amszterdami sakkcsapatvilágbajnokságon” (szept. 28.) ~ a közös munkában *összeforrt* a csapat. A befejezett melléknévi igenév főnevesült alakjában vagy jelzői funkciójában, amint látjuk, egyre gyakrabban találkozunk mássalhangzós tövég után is a *-tt-s* alakkal (*összeforrt* ~ *összeforrott*, *elmaradt* ~ *elmaradott*), talán a múlt idejű igealaktól való megkülönböztetés kedvéért.

4. Az analitikus fejlődésre mutató jelenségek közé sorolhatnók az ilyen igés kifejezéseket is: *felajánlást tesz, megfontolás tárgyává tesz, lehangolólag hat, kritikát gyakorol* stb., amelyeket egyszerűen igével is kifejezhetnénk: *felajánl, megfontol, lehangol, megkritizál*. De ezek emellett feltehetően a nyomatékoságra való törekvés gyümölcsei is. Ha pontosabban, nyomatékosan, alaposabban akarunk megmagyarázni, kifejtteni valamit, elkerülhetetlen, hogy fel ne bontsuk.¹

5. Lehet analitikus fejlődés eredménye, emellett fakadhat egyszerűen bőbeszédűségből, kevés gondolatnak sok szóval való kifejezéséből vagy idegen hatásból is (ez különben az előbbi kategóriára is áll) a ragos határozóknak ma igen gyakori névutós névszóval való helyettesítése. A határozós viszonyok ilyen kifejezése erősen terjedőben van nyelvünkben, és a névutószerű határozók egész özönét hozza létre, pl.: A beszélgetések vagy tárgyalások *során* sok vitás kérdés felszínre került (a tárgyalásokon); a begyűjtés *terén* nagy lemaradás tapasztalható (a begyűjtésben); a békeharc *frontján* vagy *vonalán* nagy eredménynek tekinthetjük a szovjet javaslatot (a békeharcban); az *ősz folyamán* sok volt a csapadék (*ősszel*); barátom *útján* jutott tudomásomra a dolog (barátomtól tudtam meg a dolgot) stb.

6. Ugyancsak az analitikus fejlődés eredményeinek tartanám — kialakulásukat azonban idegen hatás is erősítette — a szenvedő igéknek szenvedő szerkezetekkel való helyettesítését, pl. *kifejeztetett* ~ *kifejezést nyert, alkalmaztatott* ~ *alkalmazást talált* stb.

7. A feloldásra, szétbontásra törekvés eredménye az igeneveknek és igeneves szerkezeteknek mellékmondatokká feloldása (e jelenség igen gyakori mai nyelvünkben), pl. *meg kell, hogy mondjam* (meg kell mondanom), *illő, hogy elmenjek* (illő elmennem), *szükséges, hogy megcsináljam* (szükséges megcsinálnom) stb.²

Csupán azért láttam szükségesnek ezen jelenségek felemlítését, hogy annál élesebben láthassuk azt az ellentétet, amire a következőkben szeretnék rámutatni, hogy az analitikus fejlődési irány ekkora és ilyen sokrétű térhódítása ellenére is a szóalkotásban például a tömörítés, egyszerűsítés látszik uralkodónak.

¹ Így magyarázza Balázs J. (szóbeli közlés).

² Latinos hatásnak tartja Steiner Zsigmond: Nyr. 1: 432.

Nem térek ki a szóalkotás egész területére, mert az túlnőne e cikk keretein, csupán néhány adattal mutatnám be a sűrítés térhódítását szóalkotási módjaink némelyikében.¹

Szókincsünk gyarapodását nagymértékben elősegítik a jelentésváltozások, különösen a jelentésbővülések, amelyekről Kovalovszky is részletesen ír (i. m. 180 kk.). Ezeknek számbeli növekedését éppen az a körülmény segíti elő, hogy mostani fejlett gazdasági, technikai és kulturális életünkben sokkal több fogalommal ismerkedünk meg, mint amennyi szavunk van a fogalmak jelölésére. Ezért használjuk régi szavainkat új jelentésben.

Nyelvünk tömörítő hajlama különösen az ún. érintkezésen alapuló jelentésátvitel² (Simonyi szerint ráértés, mások — így Gombocz szerint is — tapadás), nagy tömegben való jelentkezésében nyilvánul meg. Pl. „A vasárnapi mérkőzésnek van *esélyese*, és ez Magyarország” (SzN. 1954. júl. 4.); ti. *esélyes labdarúgó-csapata*. „A magyar egészségügyi dolgozók... minden tudásukkal és tehetségükkel az új szolgálatába állanak” (júl. 2.); új élet vagy új eszmék szolgálatába. „Ennek oka, hogy a *közöst* még most sem tekintik eléggé magukénak” (szept. 21.); *közös földet*. „Gondosan betakarították a *pillangósokat* s az egyéb szálastakarmányokat” (uo.); *pillangós növényeket* v. *takarmányt*. „S jót derül a közönség a szomszédasszonyról szóló tréfás ukrán *csúfolódón*” (júl. 2.); *csúfolódó versikén*. „Vajon... a többi *jól teljesítő* példája mennyire általános?” (júl. 6.); beadását *jól teljesítő gazda*. „Nem találkoztam *kívülállóval*, *kilépettel* sem, aki ne látná: a tsz-ek kiállták a próbát” (aug. 22.); *kívülálló gazda*, *kilépett tsz-tag*. „... az a kutya-macska viszony, ami télen volt a *bentmaradtak* és *kilépettek* között” (uo.); *bentmaradt* és *kilépett tsz-tagok*.

Ilyen tapadásos jelentésváltozás, jelentésátvitel útján keletkezett mezőgazdasági műszavaink pl. *kapások* (kapás növények), *ősziek* (őszi búza és árpa). Így keletkeztek a *napközi*, *szakérettségis*, *szakérettségi*, *falujáró*, *népnevelő* stb. Jelzős szerkezetekben állva magukba szívták jelzett szavuk jelentését, és így a feleslegessé vált jelzett szó lassan-lassan elmaradt mellőlük. *Napközi otthon-ból* lett a *napközi*, *szakérettségis diák-ból* *szakérettségis*, *szakérettségi tanfolyam-ból* *szakérettségi* stb.

Van példánk arra is, amikor tárgyias szerkezet igei (igenévi) tagja szívja magába a tárgy jelentését, pl. „... a *gyógyító-megelőző* munka területén kiváló eredményeket elért orvosoknak átadjuk a »kiváló orvos« kitüntető címet” (júl. 2.); *betegséget gyógyító és megelőző* munka. A tapadásos jelentésváltozások fent felsorolt fajtáinak régi gyökerei és az analógiára alkalmas mintaképei vannak nyelvünkben.

Faludinál mai *sértés* szavunk még *sértés marha* kapcsolatban szerepel: „A katonák a szarvas, *sértés* és gyapjas *marha* között vagdalkoznak”. A *híves* régi jelentése 'fidus, juratus' (hites), pl. „Egy *hívös* barátomnak írtam” (TörtT.). *Hítvesebb* tselédit magához hívatta (Kónyi). Mai 'feleség' jelentését a *híves feleség* kapcsolatban nyerte. Nemcsak a jelző, hanem a jelzett szó is magába szívhatta a kapcsolat jelentését, pl. *szerencse* < *jó szerencse*, *költő*

¹ Adataim egy részét a mindennapi életből vettem, más részét pedig a Szabad Nép 1954-i számaiból. Azért éppen innen, mert a napisajtó tartja a legszorosabb és legközvetlenebb kapcsolatot a beszélt nyelvvel, a köznyelvvel, így leghűbb tükre is az abban megnyilvánuló változásoknak, legyenek azok építő vagy romboló jellegűek.

² Gombocz: Jelentéstan 103 kk., a kérdés irodalmával.

<versköltő. Vagy pedig tárgyas szerkezetekben az ige a tárgy jelentését : *mulat* < *időt mulat* (vö. Gombocz : Jelentéstan 104 kk.).

Az ilyen és ehhez hasonló jelentésváltozások keletkezésére nem hatottak társadalmi vagy más külső tényezők. Csupán a nyelv belső törvényei szabhatták meg kialakulásának útját és módját. Ezek és az analógia szabják meg ma is fenti alakok nagymérvű kialakulását és ezen régi gyökerű, de ma ismét igen eleven szóalkotási mód elterjedését. Ugyanis az állandó szintaktikai kapcsolatban álló szerkezetek egyik tagja a gyakori együttlészereplés folytán könnyen magába szívhatta és szívhatja az egész kapcsolat jelentését, így feleslegessé teszi a másik elem kitételét (vö. Gombocz : i. m. 103—4, Deme : i. m. 17). Mint a nyelv belső törvényeivel és szabályaival nem ellenkező szóalkotási módot igen megfelelőnek tartjuk mai nyelvhasználatunkban.

Igen gyakran találkozunk sűrítéssel, tömörítéssel a *s z ó k é p z é s - b e n* is.

Különösen az *-i* melléknévképzőnek van ilyen tömörítő funkciója. Főképpen határozós szerkezeteket sűrít melléknévi jelzővé. Pl. „Felvetődött a kérdés *újból* megvitatása” (*újból való* megvitatása). „Ebben az üzletben csak *nagybani* eladást eszközünk” (*nagy tételekben való* eladást). „Barátom az *átellenbeni* utcában lakik” (*átellenben fekvő* utcában); „a *háztóli* szálítás” stb.

A képző ezen használata sem újszerű jelenség nyelvünkben. A nyelvújítás korában próbálkoztak meg először a *való*, *levő*-vel alkotott határozós szerkezeteknek *-i* melléknévi képzővel való feloldásával. Már a XVII. század óta hadakoztak a fenti határozós szerkezetek ellen,¹ és talán éppen ebből magyarázható azután az a sok rendellenesség, szabálytalanság, amelyet a feloldási kísérletekből kifolyólag a képző használatában elkövettek. Azt a tényt, hogy ezek olyan határozós vagy névutós szerkezetekben gyökeresedtek meg, amelyekben a nyelvérzék már nem érezte a rag funkcióit, tehát önálló szóvá vált ragos formák voltak, pl. *köztli*, *utáni*, *melletti*, *benti*, *fönti*, *közeli*, *távoli*, *egyszeri* stb., már mindenki természetesnek veszi. Szarvas Gábor egy ideig harcolt ellenük (Nyr. 24 : 504), de terjedésüket éppen úgy, mint az *-ási*, *-ési* képzős alakok terjedését már nemigen lehet megakadályozni (l. Hátori : i. h.).

Ma az ilyen kifejezések : a nagyhatalmak *közötti* ellentét (*között támadt* vagy *felmerült* ellentét); a béke *melletti* kiállás; a kérdés *egyszeri* megvitatása (e. h. *mellett való* vagy *egyszer történő*) stb. polgárjogot nyertek.

A nyelv szellemével és szabályaival ellenkeznek azonban a már tárgyalt határozóragos alakoknak *-i* képzős származékai. Ezek a nyelvújítás korában kezdtek terjedni,² és igen heves ellenállásra találtak a nyelvvédőknél, nyelv-művelőknél már akkor is.³ Simonyi és Szarvas kíméletlen harcot indítottak a napisajtóban burjánzó és irodalmi alkotásokban is fel-felbukkanó illetén szörnyszülöttek ellen, mint pl. : a *létérti küzdelem* (Nyr. 1 : 432); az *adriai tengerrel* közlekedési eszközök (Ellenőr 10 : 582, idézve Nyr. 8 : 36). A *tegnap-ról* becse, *nagybani* és *kicsinybeni* eladás, *háztóli* eltávozás, *magamról* gondoskodás stb. (Nyr. 39 : 475).

¹ Vö. Hátori A. : MNy. 50 : 423. 2. jegyz.

² Bugát szerint Széchenyi volt szülőatyjuk és terjesztőjük (Szóhalmaz 98).

³ A kérdés irodalmát l. Hátori A. : MNy. 50 : 423. 2. jegyz.

Találunk, bár lényegesen kisebb számmal más denominális képzőt is ilyen szerkezet- vagy mondatsűrítő funkcióban, pl. az -s melléknévképzőt. „Igen nagy azoknak a száma, akik *olvasmányosabb*, könnyebb fajsúlyú, érdekesítő, de ugyanakkor eszmeileg színvonalas irodalomra vágnak” (SzN. 1954. aug. 22.). Az -s (-os) melléknévképző egész mondatot tömörít bele az *olvasmányosabb* szóba. Ti. azt, hogy az olvasók olyan irodalomra vágnak, amelyet könnyebben tudnak olvasni, jobban leköti érdeklődésüket, figyelmüket, tehát szinte olvastatta magát.

Az elvont tulajdonságot jelölő -ság képző is előfordul ilyen szerkezet-tömörítő szerepben. „A *szektásság*, az *értelmiségellenesség* még az új szakasz elején is felüti a fejét” (SzN. 1954. szept. 26.); ti. az *értelmiségellenes hangulat* v. *magatartás*.

Nagyon sokszor bonyolult munkafolyamatokat is ilyen sűrítő képzőkkel fejezünk ki. Bányászati szavak: „... szombaton új, csoportos *kamrafejtést* készítettek elő” (SzN. 1954. aug. 22.); „... az emberek szitkozódnak, hogy mindig csak a *szenelés*, a *szenelés*, de a *fenntartással* senki sem törődik” (aug. 24.); „Új, korszerű *szénjővesztési* módszer alkalmazásához látnak hozzá ezekben a napokban” (aug. 29.). Kohászati szakkifejezések: „Még a *kohóindulás* előtt történt” (aug. 25.); „... megvalósulás útján halad a Bányászati és Kohászati Egyesület két fontos javaslata, az ún. pörgetett *öntészetben* és a *nyersvas-kondicionálás* a kohászatban” (szept. 15.). Mezőgazdasági műszavak: „Sokat köszönhetünk az úgynevezett *hidegnevelési* módszernek” (aug. 25.); „*Lecsonkozzák* a szőlő tetejét, s elvégzik a *hónaljazást* is” (aug. 27.) stb.

*

A fenti példák jó része egyúttal összetétel is, így példa arra is, hogy az összetételben is milyen erősen érvényesül a szerkezet-tömörítés, egyszerűsítés. Különösképpen a ma igen elterjedt és újabb szóalkotásunkra legjellemzőbb ragtalan vagy jelöletlen határozós összetételekben,¹ amelyekről Kovalovszky is úgy emlékezik meg, mint „a szóalkotásban megnyilvánuló szerkezeti egyszerűsödésnek igen népes és jellemző csoportjá”-ról (i. m. 170). Pl. *bérharc* (bérért vívott harc), *széngazdag* (szénben gazdag), *vízszegény* (vízben szegény), *áldozatkész* (áldozatra kész) stb. (Példákat l. még Deme és Kovalovszky idézett tanulmányaiban.) Ezek sem újkeletűek nyelvünkben. A nyelvújítás sokszor a nyelv szerkezetével, törvényeivel és szellemével ellenkező forradalmi nyelvformálási törekvése vetette őket felszínre német mintára vagy éppen német tükörszavakként (*fogpor* < *Zahnpulver*, *vérszegény* < *blutarm*, *erőtéljes* < *kraftvoll* stb.). A nyelv művelőknél eleinte nagy ellenállásra találtak, mert jelöletlen, ragtalan alkotásmódjuk magyar szempontból példátlan volt (l. Deme: i. m. 17). De a helyettesítésükre felajánlott körülírások és kifejezések igen gyakran nem fedték pontosan a szavak értelmét (a *vérszegény* helyettesítésére az orvosi műnyelvben nem lehetett alkalmas a *kisvérű*, *szegényvérű*, *kevésvérű*, *vértelen*; az *idegbeteg* helyett az *idegbajos*). Sokszor csak érzelmi és hangulati árnyalatokban volt különbség az eredeti és ajánlott kifejezés között, de ez is elegendő volt ahhoz, hogy nem használhatták egyiket a másik helyett.² Éppen ez a körülmény

¹ Példákat l. Kovalovszky: i. m. 171.

² Vö. Deme László: MNy. 49: 140.

okozhatta, hogy lassan-lassan meggyökeresedtek, és nyelvünkben található más jelöletlen (tulajdonság- és birtokos jelzős, tárgyas) összetételek hatására és mintájára az addig szabálytalannak tartott jelöletlen határozós összetételek is szabályos és ma már elfogadott összetétel-típussá váltak.

De ma már olyan nagy számban keletkeznek nyelvünkben, hogy elkerülhetetlen néhány grammatikai szempontból igen kifogásolható összetétel elterjedése, amelyek ellen feltétlenül fel kell vennünk a harcot. Annál is inkább, mert jelentésüket csak igen nehezen bogozhatjuk ki. Mit jelent az: *gyorsüzemmozgalom, irányvonat, irányszám, bohóc műfaj, becsületműszak*? Ezek már nem is szerkezeteket sűrítene, hanem egész mondatok kellenének megfejtésükre, feloldásukra.¹

Néha, jöllehet egész mondatokat sűrítene össze, mégis egészen kifejező, sokatmondó összetételeknek kell tartanunk az ilyeneket: *idénybölcsődék* (SzN. 1954. júl. 6.); ti. olyan bölcsődék, amelyek csak a tavaszi-nyári mezőgazdasági munkák idején vannak üzemben. „A vásáron a helyi ipar sok, eddig nem gyártott cikkel — részben *hiánycikk* — szerepelt” (júl. 6.); ti. olyan cikkekkel, amelyekben jelenlegi gazdasági életünkben hiányunk van. „*Gyorsmosoda* létesül a budapesti XV. kerületben” (júl. 14.); ti. olyan mosoda, amely gyorsan, rövid idő alatt mossa ki a beadott ruhaneműt. „A *hullámtéren* lévő értékek mentése általában sikerrel járt” (uo.); ti. azon a területen, amelyet a hullámok elborítottak.

Nemcsak határozós összetételeknek lehet ilyen sűrítő szerepük, hanem más összetételeknek is. Érdekes példa a sűrítő birtokos jelzős összetételre a *súlycsökkentés* szó: „A Szabad Nép aug. 6-án »A balatoni gomba« c. karcolatban szóvátotte a balatonmenti üdülőkben, vendéglőkben elkövetett árdrágításokat, *súlycsökkentéseket*” (aug. 25.); ti. az adagoknak a megszabottnál kisebb súlyban való előállítását. Találunk sűrítő tárgyas összetételeket is, pl. „Négy *anyagmozgató* segédmunkás mellé például négy csoportvezetőt állítottak be” (júl. 14.). Ez az összetétel azonban egy kissé mesterkéltnek látszik, és nem is egészen világos.

A jelentéstömörítő, főképpen jelöletlen határozós összetételek elterjedését, mint Kovalovszky is mondja „meggyökerezett, sőt hasznos nyelvtényként kell tekintenünk” (i. m. 171). Nyelvünk talán éppen tömörítő, sűrítő hajlandóságánál fogva teremti és használja őket oly nagy mértékben. Sokszor azonban igen tág teret enged a túlesapongó fantáziának, amikor például két egymáshoz nem való, összefüggésbe nem hozható szót is összetétellé forraszt. Így keletkeznek a már említett homályos, érthetetlen összetételek, amelyeknek elburjánzását feltétlenül helytelenítenünk kell.

Ugyanígy gátat kell vetnünk az agyonkoptatott szavainkkal kapcsolatos és rendszerint logikátlan összetételek elterjedésének is. Így pl. a *béke* szóval alkotott határozós összetételekben elkövetett túlkapásoknak, mint pl. *békeharc, békeösszejövetel, békebeszélgetés, békeműszak, békeőrség* stb. Az *atom* szóval kapcsolatos összetételjárványt is meg kellene már állítani. Beszélünk *atommonopóliumok* összeűzéséről, *atompolitikuskok* vereségéről (SzN. 1954. szept. 26.), Blackett-ről, a Nobel-díjas angol *atomtudósról*, az agresszióról, mint az *atomzsarolás* régi politikájáról (uo.) stb.

Vigyázni kell az ilyen jelöletlen határozós, jelentéstömörítő összetételek használatára jelzői funkcióban is, hogy ne találkozzunk „*koraszülő* és *kora-*

¹ Csak azt nem tudjuk, milyen mondatokkal bonthatók fel.

szülött kórházak"-kal (aug. 23.); „... nekünk *bedolgozó* minisztériumok"-kal (aug. 27.); „*fejteljesítmények* csökkenése"-vel (szept. 21.); „*gyengeáramú főosztály*"-lyal, „*idegbeteg osztály*"-lyal. Az ilyen újszerű kifejezések nem felelnek meg a nyelv legfontosabb ismérvének, hogy mindenki számára közös és érthető legyen.

A sűrítés, tömörítés ősi jellemvonása nyelvünknek, de ha a sűrítés már érthetlenséget, homályt okozna, akkor feltétlenül érvényre kell jutatni a másik fejlődési tendenciának, az analitikus szerkesztésmódnak levegősebbé, áttekinthetőbbé tevő, feloldó hatását. Az ilyen esetekben kell érvényesülnie Papp I. terminusa szerint a „nyelv etikájának”, amely abban jelentkezik, hogy a beszélő (v. író, esetleg szóalkotó) „előzékenyen elébe megy a hallgatónak, annak álláspontjára helyezkedik, annak szemléletmódjához igazodik. Kilép az »önzés« szűk világából: a közösség érdekeivel törődik” (i. m. 69).

Végső megállapításaimat abban foglalhatom össze, hogy a tömörítési-egyszerűsítési és analitikus (összefoglaló és taglaló) fejlődési tendencia jelenleg még egyforma arányban érvényesül nyelvünkben. De szóalkotásunk, ha nem is újabb keletű, de ma igen kedvelt és elterjedt módjaiban (tapa-dás, szóképzés, összetétel) a tömörítési-egyszerűsítési törekvés látszik ural-kodónak.

A. Kövesi Magda

„Megyek a Bánk bánba” — „Megyek a Bánk bánra”

1. Még ma sem tekinthető teljesen elintézett nyelvhelyességi kérdésnek a „Megyek a Bánk bánba”, „Megyek a János vitézbe”-féle mondatok használata. Az eddigi nyelvművelő szakirodalom egyöntetűen a *-ba*, *-be* ragos alakokat tartja magyarosnak és helyesnek, szemben a *-hoz*, *-hez*, *-höz* ragos alakokkal („Megyek a Bánk bánhoz”; „Megyek a János vitézhez”). Ez utóbbiakat germanizmusnak minősíti. Ezzel az állásponttal lényegében egyet-érthetünk, de az MTA Nyelvtudományi Intézetéhez érkezett levelek és sok-féle helyről és emberektől szerzett vélemények alapján meg kell állapítanunk, hogy a szóban forgó alakok helyes használata még korántsem mondható általánosnak. Nyelvművelő irodalmunk eddigi állásfoglalása — a kellő indo-kolás hiánya miatt — nem hat meggyőzően, s a *-ba*, *-be*, valamint a *-hoz*, *-hez*, *-höz* ragos alakok mellett az eddig teljesen elhallgatott *-ra*, *-re* ragos alakokat is számításba kell vennünk. A következőkben megpróbálunk úgy foglalkozni a kérdéssel, hogy lehetőleg elkerüljük az említett hibákat. Általá-ban csak a „hová?” kérdésre felelő ragos alakokat vesszük számba, de már itt előljáróban megjegyezzük, hogy ezeknek az alakoknak az alkalmazása szoros összefüggésben van a „hol?” és a „honnan?” kérdőszóra felelő ragos alakok használatával. A „Megyek a Bánk bánba”, „Jegyet váltottam a János vitézbe” típusú mondatokkal tehát egyforma elbírálást igényelnek „A Bánk bánban voltam” és a „A Bánk bánból jöttem” típusú mondatok is.

2. A *Bánk bánba*, *Pygmalionba*, *János vitézbe* stb. alakot nagyon sokan furesának érzik *-ba*, *-be* ragjuk miatt. A régi nyelvművelő tanulmányok, kézi-könyvek e rag használatának ebben a szerkezetben való kialakulását nem magyarázták meg, csak szembeállították ezt a szerkezetet mint magyaros

kifejezésmódot a németes *-hoz, -hez, -höz* ragos szerkezet használatával.¹ Csupán egy helyen találkoztam rövid indokolással Zlinszky Aladárnak „Néhány stilisztikai fogalom értelmezése” című tanulmányában (MNy. 24 : 233), melyre Brüll Emánuel is utal (Erd. Múz. 45 : 77). Zlinszky szerint a „Megyek a Bánk bánba” a nyelvi ráértés esetei közé tartozik. Ráértésen Zlinszky azt érti, amit mások tapadásnak, rövidülésnek is neveznek. Zlinszkynél például a ráértés címszó alatt találjuk a *szarvas, sertés* és *lábás* főneveket, amelyeket Csúry mint a nyelvi rövidülés (MNy. 14 : 256), Gombocz pedig Jelentés-tanának „Jelentésátvitel a nevek syntagmatikus kapcsolata alapján” című fejezetében a tapadás esetei közt tárgyal. Zlinszky a bennünket most közelebbről érdeklő mondatot a következő hasonló típusú mondatok társaságában említi: „Olvasom Petőfit”, „Kétszer három hat az Marótiban”, „Hozd el a Toldit”, „Baedekert visz az útra”. E mondatok tárgya, határozója, ahogy Zlinszky utal rá, olyan mondatokból keletkezett, amelyekben nem ilyen, hanem jelzői funkciója volt („Olvasom Petőfi műveit”, „Kétszer három hat az Maróti híres Arithmetikájában”, „Hozd el Toldi történetét” stb.). E mondatokból a tárgy, határozó elmaradt, de jelentését és ragját átadta megmaradt jelzőjének, amely az új mondatnak a tárgya, határozója lett. A mi mondatunkról pontosan ezt írja, helyesebben „jelzi” Zlinszky: „Elmegyek *Bánk bánba*”: „a Bánk bán drámáját előadó színházba” (i. h.). Zlinszky véleménye lényegében helyes, amikor rámutat arra, hogy a *Bánk bánba* keletkezésére döntő hatással volt a *színházba* szó. De az „Elmegyek a *Bánk bánba*” mondat nem magyarázható olyan egyszerűen mondattani tapadással, mint az „Olvasom Petőfit”.² Nem valószínű ugyanis, hogy ebből a mondatból rövidült volna: „Elmegyek a Bánk bán drámáját”³ előadó színházba”. A *színházba* szó hatását távolabbról kell elképzelnünk, a szerkezetvegyüléshez hasonló módon. Az

¹ Vö. Balassa József: Helyes magyarság. é. n. 98; Borbély György—Borbély Sándor: Nyelvünk védelme. 1910. 49; Brüll Emánuel: Erd. Múz. 45 [1940.] : 77; Halász Gyula: Msn. 4 : 93; Édes anyanyelvünk 161; A Pesti Hírlap Nyelvőre 86; Pintér Jenő: Magyar nyelvvédő könyv. 1938.; Tiszamarti Antal: Szeplőtelen magyarság. 1943.

² Az „Olvasom Petőfit” mondatban a *Petőfit* tapadás útján jött létre, de azért nem vonható egy kategóriába a *szarvas*-sal, mert *Petőfi* a fenti mondatból kiragadva már nem jelenti „Petőfi művei”-t. Ezért az „Olvasom Petőfit” mondat *Petőfit* szava létrejöttének a folyamatát alkalmi tapadásnak vagy alkalmi ráértésnek nevezném, e tapadással, ráértéssel együttjáró ragcserét pedig ragátvonásnak. Az egész jelenség tehát alkalmi tapadás vagy ráértés ragátvonással. Ha az ilyen mondatok igei állítmányát *A*-val, az állítmány eredeti, majd később kihagyott bővítmenyét *B*-vel, az eredeti bővítmeny jelzőjét, amelyből az állítmány közvetlen bővítmenye lesz, *C*-vel jelölöm, valamint az állítmány és eredeti bővítmenye közti mondattani viszonyt jelölő ragot *ab*-vel, s az eredeti bővítmeny és ennek jelzője közti viszonyt jelölő esetleges *-nek* ragot (vagy más viszonyító kifejezést) *bc*-vel jelölöm, a következőképpen lehet szemléltetni e mondatípus kialakulását:

$$A \leftarrow [C (bc \rightarrow B) ab]$$

Olvasom $\leftarrow$ [Petőfi (nek a $\rightarrow$ műveit)t]

A nyíl a determináció irányát, a kerek zárójel az eredeti mondat kihagyott részeit, a szaggatott nyíl a jelentéstapadás útját mutatja.

³ *Bánk bán drámáját* helyesebben: *Bánk bán című drámát*. A *Bánk bán drámája* analogikusan, de mégsem helyesülhetően jött létre a *Bánk bán előadása* mintájára. Az utóbbi szerkezetben a birtokviszony helyénvaló, mert a jelző tárgyi birtokos jelző (genitivus obiectivus).

„Elmegyek a Bánk bánba” mondat keletkezését ilyen mondatok előzték meg: „Elmegyek, megnézem a Bánk bánt”, „Elmegyek a színházba, megnézem a Bánk bánt”, „Elmegyek a színházba megnézni a Bánk bánt”, „Elmegyek megnézni a Bánk bánt”, „Elmegyek a színházba” stb. Az első „Elmegyek a Bánk bánba” valahogy úgy született meg, hogy a beszélő az *elmegyek* igével kezdte el a mondanivalóját, de utána mindjárt a darab címe került tudata központjába, mint a közlés szempontjából másik legfontosabb része a mondatnak. A többi rész a beszéd sűrítése miatt el is maradt (*megnézni, a színházba*), de az a feszültség és hiányérzet, amelyet az *elmegyek* ige és a *Bánk bán* főnév egy pillanat alatt való összeszerkesztésének kényszerítő szükséglete támasztott a tudatban, segítségül vette a tudat háttérében jelentkező *színházba* szót. Ez aztán a maga *-ba* ragjával mint ható tényező működött, és lehetővé tette a mondat megformálását. Hasonlít ez a folyamat a szerkezetvegyüléshez, de a tapadáshoz, a ráértéshez is közel áll, a kettő együtt. Nevezhetnénk rá érté s e s v a g y t a p a d á s o s s z e r k e z e t v e g y ü l é s n e k, ragátvonással.

3. A *Bánk bánba* alak keletkezését tehát könnyen meg tudjuk magyarázni a *színházba* szó analogikus hatásával. Felmerül azonban az a kérdés, nem lehetne-e ugyanígy vagy ehhez hasonló módon a *-ra*, *-re* ragos alak használatát is megindokolni. A *-ra*, *-re* ragos alakokról eddigi nyelvűvelő irodalmunk nem szól. Ennek azonban — feltevésem szerint — nem az lehet az oka, hogy a *-ra*, *-re* ragos alakot egyáltalán nem használták, hanem egyrészt az, hogy a *-hoz*, *-hez*, *-höz* ragos alakkal szemben azt a formát akarták kiemelni, amelyről úgy tudták, hogy feltétlenül magyaros. A belviszonyragokról ugyanis köztudomású volt, hogy a magyar nyelv és általában a finnugor nyelvek olyan esetekben is használják, amikor az indogermán nyelvek inkább külviszonyragot alkalmaznak (*fejében a kalap, hasba vágja, oldalba nyomja, nyakába borul, ujjába húzza a gyűrűt* stb.). Habár a „Megyek a Bánk bánba”-féle mondatnak semmi köze sincs a most felsorolt *-ba*, *-be*, *-ban*, *-ben* ragos kifejezésekhez, belviszonyragos alakja miatt mégis kaptak rajta nyelvűvelőink, s talán éppen ezért meg sem említették az esetleg használt *-ra*, *-re* ragos alakokat. A *-ba*, *-be* rag felkarolását az is előmozdította, hogy a színházi darabok címe többnyire tulajdonnév. A tulajdonnév *-ba*, *-be* ragos alakjának tapadás útján létrejött használata igen általános volt a vendéglők, szállodák, cukrászdák stb. megnevezésével kapcsolatban: „Megyek az *Arany Bika*ba, az *Erzsébet*be, az *István király*ba” stb., mégpedig éppen annak a társadalmi osztálynak vagy csoportnak a nyelvében, amely a színháznak is gyakori látogatója volt. Aki tehát délután elment sörözni az *Erzsébet*be, onnan egyenest vehette az útját a *Liliomfi*ba.

A *-ba*, *-be* ragos alakok elterjedésének tehát megvoltak a maga okai. Mindamellett a *-ra*, *-re* ragos alakok használatát is sok analógia támogatja: 1. A *Bánk bán*: előadás. Mi pedig előadásra megyünk vagy váltunk jegyet, mint ahogy felolvasásra, hangversenyre, zeneestre, ünnepélyre, avatásra, kiállításra, vetítésre, meccsre, órára stb.-re szoktunk menni vagy jegyet váltani. 2. A „Megyek a Bánk bán előadására”, vagy „Jegyet váltok a Bánk bán előadására”-féle mondatokból alkalmi tapadással és ragátvonással (lásd feljebb!) könnyen keletkezhetek ilyen mondatok: „Megyek a Bánk bánra”, „Jegyet váltok a Bánk bánra”. Szemléltetve:

Megyek ← [a Bánk bán (→ előadásá)ra].

A *-ra*, *-re* ragos alak keletkezése ezek szerint még egyszerűbben magyarázható, mint a *-ba*, *-be* ragosé. 3. Nemcsak a színházi és moziélet körében használják az ilyen, előadás megtekintésére vagy meghallgatására vonatkozó mondatokat, hanem mindenütt, ahol rendszeres előadások vannak, és ezeknek címük van. Így például az egyetemen ilyen mondatokat lehet hallani: „Megyek a Hangtörténetre”, „Ma nem megyek Bevezetésre”, „Nem jössz A legújabb magyar lírára?” stb. (Távolabbról ide tartoznak az ilyenek is: „Szorgalmasan járok Paisra”, „Sietek Bókára” stb.) Ezekben a mondatokban mindig a *-ra*, *-re* ragos alakot használják. 4. A *-ra*, *-re* rag használatát segítik elő analogikusan a sportélet területéről vett következő mondatok: „Váltottál jegyet a Honvéd—Kinizsire?” — „Nem kaptam jegyet az osztrák—magyarra” — „Remélem, eljössz a Vasas—Dózsára”. 5. Nyelvünkben általában azokat a helyhatározókat vagy célhatározókat, amelyek a helyet, célt az elvont cselekvés nevével vagy tevékenységet, folyamatot jelentő szóval fejezik ki, vagy legalábbis ilyen szó hozzáértését kívánják meg, *-ra*, *-re* raggal szerkesztjük. („Megyek a felvonulásra, az árverésre, a temetésre, az ő ünneplésére” stb.) Ide tartoznak az 1. pontban említett határozók is, s végeredményben ilyen a *Bánk bánra* is. A határozóknak ebben a csoportjában nem egy példát találunk a ragátvonásos rövidülésre: „Jénába küldték jogra” (= jog hallgatására, jogot hallgatni), „Oda vót a menyecske német szóra” (= német szó hallására, német szót hallani), „Várta rántottára, mézes pálinkára” (= rántottaevésre, pálinkaivásra; rántottát enni, pálinkát inni) stb. L. Simonyi: MHat. I. 198.) 6. A „Megyek a Bánk bánra” mondatnak még az az előnye is megvan a *-ba*, *-be* ragos alakúval szemben, hogy segítségével különbséget lehet tenni a darabot megnéző közönség és a darabban játszó színész magatartása között. Mi, közönség a *Bánk bánra* megyünk, de a színészt igazgatója ezúttal nem ajánlotta a *Bánk bánba* (nem ajánlotta, hogy fellépjen *benne*). Mi ott vagyunk a *Bánk bánon*, de a színész a *Bánk bánban* játszik.

4. A „Megyek a Bánk bánhoz”-féle mondat használatában régi nyelv-művelésünk a német „zu” praepositio hatását látta. Mollay Károlytól viszont úgy tudom, hogy a németek így mondják: „Ich gehe in den Faust”, tehát azzal az „in” praepositioval szerkesztik a mondatot, amelyet a következő mondatban is használnak: „Ich gehe ins Theater”. Ellenben valószínű, és ezt Mollay is megerősíti, hogy a pesti németiség körében járhatta az ilyesmi: „Ich gehe zum Bánk bán”, „Ich löse eine Karte zum Bánk bán”. A *-hoz*, *-hez*, *-höz* ragos szerkezet a pesti németiség nyelvéből könnyen átkerülhetett a pesti magyar közönség nyelvébe. Tudjuk azonban, hogy ha valamilyen szerkezet más nyelvben is megvan, ebből még nem következik, hogy nyelvünkben feltétlenül e más nyelv hatására jött létre.¹ Azt is tudjuk, hogy az idegen hatásra létrejött szerkezet még nem szükségképpen üldözendő.² A *-hoz*, *-hez*, *-höz* rag használatának a helytelenségét tehát a magyar nyelvi rendszerbe való beilleszthetőség szempontjából kell megvizsgálnunk.

a) A *-hoz*, *-hez*, *-höz* rag, ha helyi viszony kifejezésére használjuk, lazább külső helyi viszonyt jelöl, mint a *-ra*, *-re* rag. A színházi előadáson való részvételt illetőleg azonban a szorosabb helyi viszonyt kifejező *-ra*, *-re*

¹ Vö. Tompa: Az idegen mintára keletkezett kifejezőmódjaink (Nyelv-művelésünk főbb kérdései. 1953. 102).

² Vö. Tompa: uo.

rag használatát érezzük helyesebbnek. Így ír erről Halász Gyula: „Nagyon kedvelt ez a tévesen használt *-hoz* rag a színházak tájékán. Sőt a színpadon is felüti fejét. Sokan nem érzik a különbséget a villamoson váltott jegy és színházjegy között. Villamoson megyünk a színházhoz, a megállótól oda-megyünk a pénztárhoz, és jegyet váltunk a színházba, ebbe és ebbe a darabba. Így van jól magyarul és ez az értelmes beszéd és cselekedet. Ezzel a jeggyel ugyanis már bemehetünk a színházba és végignézhettük a darabot. Aki Molnár Ferenchez vált jegyet vagy X. Y. darabjához, megérdemelné, hogy ne eresszék *be* a nézőtérre” (Msn. 4 : 93).

b) A haladást jelentő igék mellett az elvont cselekvést vagy valamilyen folyamatot, történést jelentő hely- vagy célhatározót nem *-hoz*, *-hez*, *-höz*, hanem *-ra*, *-re* raggal szerkesztjük (lásd feljebb a *-ra*, *-re* használatáról szóló rész 5. pontját). A német ilyenkor inkább kedveli a „zu” praepositíót: „Ich gehe zum Essen, zur Ruhe gehen, zum Bier gehen, Ich sage es zu deiner Beruhigung, ich tue es zu meiner Heilung, zur Freude der andern, zu Ehren des Dichters” stb. (vö. Duden : Stilwörterbuch).

c) Mint említettük, a színházi darabok címe sokszor tulajdonnév. E tulajdonnévi címekhez függesztett *-hoz*, *-hez*, *-höz* rag olyan helyhatározó értelmében is vehető, amely nem tapadás útján keletkezett. A „Megyek a Nórához”, „Megyek a tanítónőhöz” mondat tehát úgy is értelmezhető, mintha nem a „Nóra” vagy „A tanítónő” című darabról volna szó, hanem valóságos Nóráról vagy tanítónőről, akihez elmegyünk. A beszédhelyzet természetesen nem engedi meg az ilyen félreértést, de a mondat értelmének a beszédhelyzettől való ilyen nagyfokú kiszolgáltatottsága befolyásolja a mondatforma megválasztását. Erre utalnak nyelvművelő tanulmányaink is. Zlinszky is ezt írja: „Elmegyek a Bánk bánhoz... azt jelenti, hogy látogatást teszek Bánk bánnál” (i. h.).

5. Az eddigiek alapján tehát a következőképpen összegezhettük megállapításainkat: mind a *Bánk bánba*, mind a *Bánk bánra* kifejezés használata helyes. Mindkettő természetes nyelvi fejlődés útján jött létre, s a magyar nyelv rendszerébe jól beillik. A *-ra*, *-re* ragos szerkezetet eddigi nyelvművelő irodalmunk nem említette, ma azonban sokan használják, és lehet, hogy régen sem mellőzték. Sok mai használó — köztük nem egy nyelvész — a *-ba*, *-be* ragos szerkezetnél is megfelelőbbnek tartja. Viszont sokan, akik a régi nyelvművelő irodalom ismeretében nőttek fel, csak a *-ba*, *-be* ragos alakot tartják helyesnek. A *-hoz*, *-hez*, *-höz* ragos szerkezetet nyelvművelő irodalmunk egyhangúan elítélte, s ezt az egyhangú véleményt mi még jobban alátámasztottuk. A *Bánk bánhoz* kifejezést tehát kerüljük el!

Lehet-e kétféle formát egyformán helyesnek tartani? Erre vonatkozólag idézhettük Simonyit: „Sokszor még egy nyelven belül is látunk ingadozásokat, úgyhogy bizonyos gondolatokat kétféleképp foghatunk föl, s így részeitket kétféle viszonyba is helyezhetjük egymással. Azt mondjuk pl. *erdőn* és *erdőben* járni, *kútra* és *kúthoz* menni stb.” (MHat. 1 : 43).¹

6. A *Bánk bánba*, *Bánk bánra* féle kifejezések használatát illetően szembe kell néznünk még azzal a nézettel, amely szerint a ragos alakokat

¹ Arra most itt nem térünk ki, hogy a kétféle ragos forma között rendszerint jelentéskülönbség fejlődik ki. (Erre vonatkozólag vö. Simonyi: MHat. 1 : 58—9 ; Nyelvművelésünk főbb kérdései 158.)

el kell kerülnünk, és helyettük körülírtabb formát kell alkalmaznunk: „Megyek a Bánk bánba” helyett például ezt: „Megyek, megnézem a Bánk bánt”, „Jegyet váltok a Bánk bánba” helyett ezt: „Jegyet váltok a Bánk bán előadására”. Ez az álláspont ilyen kategórikus formájában helytelen, s eddigi nyelvművelő irodalmunkban sem található meg. A nyelvi fejlődésnek egyik fontos tendenciája a rövidségekre való törekvés. Ez különösen a mindennapi társalgás nyelvére jellemző. A rövidebb, sűrítettebb nyelvi formák ellen való harc meddő küzdelem, így a *Bánk bánba*, *Bánk bánra* féle ragos alakok teljes kiküszöbölésére irányuló törekvés is. Viszont ez nem jelenti azt, hogy a ragos formát használni mindig kötelező is. Sőt: sok esetben a ragos alak használata furcsán hat. Ebből a szempontból a színdarab címének a különféle fajtáit kell számításba vennünk. E címek két nagy csoportra oszlanak: a tulajdonnévi (Julius Caesar, Hamlet, Nóra stb.) és a nem tulajdonnévi címek csoportjára. A tulajdonnévi címek közé tartoznak azok a jelzős szerkezetek is, amelyeknek csak egyik tagja tulajdonnév (Bánk bán, Lear király stb.). Nyelvművelő irodalmunk főleg a személyneves példákat emlegeti, azok közül is elsősorban a Bánk bánt. A személyneves címek ragos alakban való használatát elősegíthette a vendéglők, szállodák stb. nevének ragos alakban való gyakori előfordulása is (lásd feljebb). Úgy látszik, elsősorban a személynévi címekhez függesztették a határozóragot. A nem személynévi címek között a rag használata szempontjából különbséget kell tennünk a mondatformájú és nem mondatformájú, tárgyragra vagy határozóragra és ilyen ragra nem végződő címek között. Világos, hogy a nem mondatformájú, ragtalan végű címekhez inkább hozzá lehet függeszteni a határozóragot („Az aranyemberbe”, „Szigorúan bizalmasra”, „Pettyesre”, „A nagy műtétbe” stb.); mint a mondatformájú („Hegedülnek, szépen muzsikálnakba”, „Shakespeare kerestetikre”, „Hol szorít a cipő?-be”, „Lepsénynél még megvoltba”, „Dalolva szép az életre”) vagy ragra végződő címekhez („A cirkusz porondjánra”, „Egy évezred Mexikóbanra”, „Riadó a cirkuszbanba”, „Öten a Barska utcábólba”). Ezekben az esetekben mellőzzük inkább a ragos alakot, és használjunk teljesebb mondatformát: Megnézem az „Egy nyáron át táncolt” című filmet; jegyet váltok a „Kaland a Vörös-tengeren” című darabra. Pontos szabályt felállítani azonban nem lehet. Annyi biztos, hogy a magasabb igényű irodalmi nyelv stílusához a rövidült formák kevésbé illenek. A tárgyalt mondat típus azonban főleg a társalgás nyelvében használatos, írásban ritkán találkozhatunk vele, ha csak nem az ilyen hirdetésekben: „A Bánk bánra minden jegy elkelt”, „Jegyek a Diótörőbe itt kaphatók” stb.

Károly Sándor

Herman Ottó és a magyar nyelv

A napilapok rövid híradásban közölték, hogy Herman Ottó, a kiváló természettudós és a magyar néprajz egyik megalapítója halálának negyvenedik évfordulója alkalmából a Magyar Néprajzi Társaság és a Magyar Biológiai Egyesület 1954. december 15-én emlékülést tartott, amelyen az ülés előadói méltatták a nagy tudósnak néprajzkutató tevékenységét, valamint állattani és madártani búvárkodását. Az ünnepi megemlékezést mi is alkalomnak véljük, hogy Herman Ottónak a magyar nyelvtudományt érintő munkásságáról és folyóiratunkkal való kapcsolatáról ejtsünk néhány szót.*

Herman Ottó, akit életrajzírója, Lambrecht Kálmán az „utolsó magyar polihisztor”-nak nevezett, nem volt ugyan hivatásos nyelvész, nem volt céhbeli nyelvtudós, de természettudományi és néprajzi úttörő munkássága igen termékenyítő és gondolatébresztő hatással volt a magyar nyelvtudományra és különösen a magyar nyelv művelésre. A magyar halászat nyelvi anyagának és a magyar pásztorok nyelvkincsének összegyűjtésével, valamint a népnyelv állattani, madártani műszavainak gyűjtésével tudományunk számára is értékes munkát végzett. Emellett számos kisebb-nagyobb cikket is közölt a Nyelvőrben és a Magyar Nyelvben egyes kifejezések használatáról és eredetéről.

A Nyelvőrben már 1884-ben „A Tájszótár árvái” címen kijavítja a Frecskay János összeállításában előforduló négy-halász mesterszót; megmagyarázza a *szíjalt hal* kifejezést (olyan hal, melyet késsel hosszában s többszörösen fölhasogatnak, hogy a levegőn könnyebben száradjon, Nyr. 13 : 182); közreadja Petényi Salamonnak kéziratban maradt halászati jegyzeteit. Ez időtől kezdve részben itt, részben az 1905-ben megindult Magyar Nyelvben egészen haláláig jelennek meg magyarázatai, kiegészítései, helyreigazításai az állatok, főleg a halak és madarak neveiről, úgyszintén a halászat, pásztorok és vadászat körébe tartozó mesterszavakról.

Értékes állatnév- és mesterszó-magyarázatai mellett tőle tudjuk meg például azt is, hogy a *melleszt, mellyez* ige nemcsak a madarak, a szárnyas állatok kopasztásának kifejezésére használatos, hanem egy XVII. századbeli kéziratban szakácskönyv tanúsága szerint „a halat is *mellyezték*; azaz: oly módon hasították ketté, hogy a két felet csak a mellhártya kötötte össze” (Nyr. 14 : 35). Olvashatunk tőle magyarázatot a *juhshél* szóról (’déli szél’ Nyr. 17 : 406); a *bogárzik, elbogárzik* igeről (MNY. 1 : 221); a *verő dísznó, verő malac*-ról (uo. 414) stb.

Számos magyarázata közül érdekessége miatt megemlítiük „A magyar bajusz” című cikkét (MNY. 2 : 30), melyben kimutatja, hogy — mint már Lehr Albert pedzette a Toldi Estéjéhez írt kommentárjában — „a bajusz formájának és a szarvasmarha szarvállásának elnevezése több esetben páros”; 26 bajuszformát ismertet, ábrákon is bemutatja őket.

Nagyobb értekezése „A nyíl” című, mely a *nyíl* nevének nyelvünkben való használatát tárgyalja (MNY. 2 : 199, 241; felolvasta a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, külön is megjelent). E dolgozatának egyik állításával vitába szállt Simonyi, s bebizonyította, hogy „a lónak mind a *nyírja*, mind pedig a *nyirázása, megnyilázása, megnyilása* a *nyíl* szóból származik, s Herman Ottó mind a kettőre tévedett” (Nyr. 35 : 393).

* A cikk az évfordulóra, 1954-ben íródott.

Természettudományi és néprajzi munkásságán kívül még népnyelvi adatokat is gyűjtött és közölt (párbeszédet, legendát stb. MNy. 10 : 92, 238), s a különféle lófogatok ismertetése mellett (Debreceni lófogatok. MNy. 6 : 49; Régi hetesfogat. Uo. 236; Fogatok ügye. Uo. 7 : 270) még arra is jutott ideje, hogy a sok port fölvert *ispiláng* szóval is foglalkozzék. E gyermekjátékbeli szó német eredetijét a vidéki tanítósághoz intézett felhívása segítségével összeszedett adatokból megállapította (MNy. 10 : 435).

Cikkeinek felépítéséről és magyarázatainak mineműségéről fogalmat alkothatunk a *tarvarjú* madárnévről írt tanulmánya alapján, mely képmelléklet kíséretében, nyelvtörténeti adatokkal megtámasztva hű képet ad e madárnév eredetéről és fejlődéséről (Nyr. 32 : 551).

Herman Ottónak minket is érdeklő nagyobb munkái (A magyar halászat könyve. 2 kötet. 1887.; A magyar pásztorok nyelvkincse. 1914. stb.). és kisebb cikkei is nemcsak alapos, komoly tárgyismeretről tanúskodnak, hanem egytől egyig kitűnnek kifogástalan magyarságukkal, eleven és színes előadásukkal. Ez a jelessége már 1887-ben, „A magyar halászat könyvé”-nek megjelenésekor szemébe ötlött Freckay Jánosnak, s „Egy tudós, aki szép-író” című ismertetésében (Nyr. 16 : 211) a könyv nyelvével foglalkozva többek között azt írja, hogy „az összes sajtó egyértelműleg a műnek éppen magyaros ízét, törülmetszett magyar nyelvét dicsérte föl... S e művet tudományos becén, művészi s költői leírásán kívül, melyeket mások vannak hivatva méltatni, csakugyan nyelve teszi ránk nézve kiválóan érdekessé s értékké. Herman teljes tudatában van annak, hogy neki magyar közönségnek magyarul kell írnia”. Befejezésül azt írja, hogy „Herman Ottó eddigi tudományos munkáiban mindig mesterien szólt közönségéhez, magyarosabban és művésziesebben még egyszer sem. A mű minden sorában nyilvánvaló abbeli elhatározását, hogy a magyar tudósoknak példát adjon, hogyan kell a tudományt szolgálni nyelvünk legkisebb csorbítása nélkül, fényesen való-sította meg...”.

Simonyi Zsigmond is nagyra becsülte Herman Ottó művészi nyelvhasználatát. Azt írta róla : „Herman Ottó mint nyelvművész és nyelvművelő s különösen mint a természettudományi műnyelvnek egyik nemzeti irányú megújítója... közel állott Szarvas Gábor s a Magyar Nyelvőr törekvéseihez” (Nyr. 44 : 36). Herman Ottó valóban nemcsak művésze volt a nyelvnek s a magyar stílusnak, amint az Dénes Szilárd stílustanulmányából is kitűnik (Herman Ottó stílusa. Nyr. 59 : 102), hanem tudatos nyelvművelő is volt, s nyelvművelő elveinek megalapozásában a „romlatlan népnelv”-et s a „régí idők nyelvemlékei”-t vette zsinórmértékül. Ebbeli felfogását maga is kifejti, amikor „A magyar halászat könyvének” bevezetésében (11—2) ezt írja : „A nép nyelve kincses bánya, melyet elhanyagolnunk nem szabad. A ki tévedezett, ám forduljon sarkon s térjen a bányához ; úton-útfélen kínálja kincsenek színét-javát. Igen ám, de azt mondják, hogy a tudomány sok ismeretkőrré terjed, a melynek tárgyait, fogalmait hiába keressük a nép száján a nyelvi anyagot. Ez tökéletesen igaz ; de nem kevésbbé igaz az is, hogy ha ezekben az ismeretkörökben alkotnunk kell, a nyelv géniuszá-nak törvényét nem az íróasztalon, sem fogyatékos szótárakban, sem egyes képzők kánpadján, hanem egyedül az élő, romlatlan népnelvben, régi idők nyelvemlékeiben találjuk meg. És ha ezekhez folyamodunk, ha behatóan, szeretettel foglalkozunk velők, akkor nyelvérzékünk finomul, s ez rávezet a helyes alkotásra is. A művelődésnek egyetlen fegyvere a nyelv ; föladata

magasztos, de nehéz is, mert hivatása egyfelől az, hogy fejlessze a tudományt, másfelől, hogy e fejlődéssel élő hatást gyakoroljon a nemzet egészére. Az élő hatás pedig abban a percben megszűnik, a melyben a hatások kölcsönössége megakad, a közérthetőség megcsökken, vagyis a mely percben a nyelvfinomítást önkényes alkotás váltja föl". — Az író és a nyelv viszonyáról meg így nyilatkozik: „Nem arról van szó, hogy például a természetrajzi író egyszersmind nyelvész is legyen. Tudom én azt, hogy két úrnak jól szolgálni nem lehet; de az író cím igen komoly; súlyos föltételekhez van kötve; ezeknek pedig legelseje a nyelv szabályszerű használata, a helyes, ép nyelvrész, melynek ismét legtermészetesebb köszörűje a romlatlan népnyelv maga.”

Ide kíváncznak még Lambrecht Kálmánnak Herman Ottó nyelv- és stílushasználatáról írt következő, figyelemre méltó sorai: „Herman Ottó elismerten egyik legnagyobb művésze a nyelvnek. Aki a Magyar Halászat Könyvének leíró fejezeteit vagy a madarak hasznáról és káráról írott kis könyvét olvasta — hogy cikkeiről, egyéb műveiről ne is szóljunk —, annak mindenkor fülébe csengnek azok a törülmetszett, zamatos magyarsággal megírt mondatok, amelyeknek mindeddig nyomába sem lépett senki. Ezekkel érte el a legnagyobb, a legmaradandóbb hatást. És e hatás magyarázata nagyon egyszerű: ő mindig a nép ajkáról merítette nemcsak tárgyát, de nyelvét is, és az ellesett szavak, szókötések, szólásmódok tömkelegéből a nyelvművész intuiciójával meg tudta ragadni a legjobbat, a legtalálóbbat, a legcsengőbbet...” (H. O., az utolsó magyar polihisztor élete és kora 184).

Halálának negyvenedik évfordulóján, ahelyett, hogy műveinek néhány megragadóan szép, eleven stílusú leírását idéznénk, bemutatjuk olvasóinknak négy, eddig sehol sem publikált magánlevelét, amelyeket Simonyi Zsigmondhoz intézett. Az eredeti levelek Simonyi Anna birtokában vannak. Betű szerinti másolatban közöljük őket. E levelek is mutatják, hogyan igyekezett a nagy tudós egyes nyelvi kérdések megoldását segíteni, lehetővé tenni, pl. ez esetben 1. a magyar ősfoglalkozás, ill. halászat, 2. a *tarvarjú* madárnév kérdésének tisztázása tekintetében milyen nagy fontosságot tulajdonított a nyelvtörténet adatai figyelembevételének, felhasználásának és tanúságtételének. E levelekből is kiderül, hogy Herman Ottó tudatában volt annak, hogy a nyelvtudomány eredményei mily fontosak a természettudományi és néprajzi kutatások számára.

*

1. [Levél: nyomtatott fejléces levélpapíron. Középen: Magyar Ornithologiai Központ. Hungarian Central Bureau for Ornithology. Jobboldalt: Budapest, VIII. József-körút 65. I.]

Budapest, 1901. július 24.

Kedves Uramöcsém!

Talán tudja, hogy a T.T.T. megbízásából az ősfoglalkozások ethnikáját kell megírnom s így természetes, hogy „A magy. halászat könyvének” lényegét is adnom kell, természetesen tisztázva — a mennyire csak lehet.

A piscatorius részben ebben a tekintetben nagyon előmozdítja törekvésemet U.T. Sirelius bírálata a „Finn. Ugr. Forschungen” I. köt. 2. füzetében és még többet is ígérnek onnan. De a nyelvi rész nagyon is függőben van,

a mennyiben Munkácsi meghatározásai megtámadtattak. Schuchardt ellen is bizonyos kifogások állanak fenn, a Zichy-féle expedíció illető „eredménye” pedig nyelvi tekintetben méltatva még nem volt.

Nem az van a fejemben, hogy esetleg anyagot gyűjtsék polémiákra, hanem valóban az, hogy életem utolsó és főművében emberileg biztosat adjak azon a téren is, a melyet mások művelnek, tehát nyelvileg is.

Nagyon, nagyon kérem, használja fel befolyását arra, hogy valaki az anyag tisztázását — ha részben is — hajtsa végre.

Bizalmasan mondva, tudom, hogy Dr. Melich foglalkozott a tisztázással; de nem adta közre, „mert Dr. Jankó személyesen megkérte, hogy kímélje meg” (!)

Én a muzeumi tisztviselők összetartását és collegialitását igen nagyra becsülöm; de mihelyt a tudomány érdeke ellen fordul, nem bírom a „pajtáskodást”, annak megrovandó formájától megkülönböztetni.

Am adja Melich *sine ira et studio* közre azt, a mi valóban a tudomány érdekében van. Lásson benne kötelességet. Én azt hiszem, hogy Uramöcsém megokolt felhívására ez a fiatal tudós meg is teszi —, a mi implicite benn van a doctori fogadalomban is.

Ha soraim pihenő-idejét zavarnák, bocsásson meg! Túl vagyok a 66-ik éven, így mindennel sietnem kell.

Szíves üdvözzel

öreg híve
Herman Ottó

2. [Levél: rendes, fejléctelen levélpapíron]

Feketehegy fürdő, 1901. aug. 6.

Kedves Uramöcsém!

Szíves leveléért fogadja köszönetemet. Őszintén szólva: nem hiszem, hogy akár Munkácsi, akár Melich megejtse a bírálatot, mert az utóbbtól tudom, hogy Jankó felkereste és kérte, ne bírálja meg a művét és kiéreztem, hogy hajlandó a kérést teljesíteni. Ez a legifjabb generáció még akkor is összetart, a mikor rossz.

Már pedig Munkácsi bajosan térhet ki, mert Schuchardt bírálatában azt mondja, hogy M. megtámadtatott.

Jankó azon van, hogy az igazgató-őri állást elnyerje, a mit a bírálat megnehezíthetne, különösen a „honi”. Bezzeg U.T. Sirelius nem habozott s ugyancsak megbírálja a „híres” opust; a mi pedig szemet szúr, ez az, hogy Jankó úgy állította oda a dolgot, mintha ő Sireliust oktatta, vezérelte volna és íme! Sirelius bírálatában ebben az irányban egyetlen szó sem olvasható! Mindég is úgy láttam a dolgot, hogy bajos egy magyar ph. doktornak egy finn magistert oktatni, mert az utóbbi biztosan alaposabb.

Setälä leveléből különben is kiérezhető, hogy Jankó a finn halászat tárgyalásával rossz fát tett a tűzre és Sirelius nekivágott a dolog alapos tisztázásának: beutazza az egész országot, ősszel publikál s én megkapom a tiszta próbaíveket.

Különben nekem nem ez a fő; hanem a magyar nyelvi anyagnak tisztázása nagyon is az. Ismételve kérem befolyását.

A mi az új tájszótár madárneveit illeti, azokra nézve csakugyan Pungur a legilletékesebb, és van is rendbehozandó, noha Szinnyey némely kétes esetben felkeresett. A mi anyagunk óriási, majdnem egészen tisztázott s én azon töröm a fejemet: hol veszem a pénzt a publikálásra? Majd ősszel megbeszélhetjük. Pungur most is gyűjt a legsötétebb Székelyföldön, a melyből még sokat lehet kifakasztani.

Régi indulattal és üdvözlettel

öreg híve
Herman Ottó.

3. [Levél: ugyanolyan fejléces papíron, mint az 1. sz.]

Budapest, 1903. III. 15.

Kedves jó Uramöcsém!

Nagy kéréssel terhelem és igen háládatos leszek, ha meghallgatja.

Arra a meggyőződésre jutottam, hogy a *tarvarjú* ornithologiai tekintetben nemcsak fontos, hanem nagyon értékes fajkérdés, a mely ornithologiai vonatkozásaiban biztosan tisztázható, különösen akkor, ha nyelvi vonatkozásait alaposan megismerjük.

Egyik barátom szerint a *tarvarjú* már 1510-ben fordulna elő, de a forrás kétes.

Ezután következik *Decsi*.— Adag. — „*Tarvarjú*”: Egyébkor is láttam ágon *tar-varjat*. Complurium ego thriorum strepitum audivi.

Ezt átvette Sz. Molnár, Páris—Pápai—Bod (gondolom, minden kiadás). P. P. B. 1767 kiadásában: *Phalacrocorax*, eine schwemmerne Gans, Wasser-Rapp.

A népiesben Szinnyey tájszótára csak ott áll, a hol a régi tájszótár, és a mi kevés szótáram van, abból látom, hogy a *tarvarjú* lassanként *varjúvá* kopik, a melyet ágon, karón látni mindennapi dolog.

Homályosan emlékszem, hogy Kálmány Lajos szegedi anyagában a *tarvarjú* előfordul.

Tolnai Vilmos nem meríti ki a Nyelvőrben.

Nem tudna nekem valakit ajánlani, a kit felkérhetnék arra, hogy a nyelvi vonatkozásokat lehetőleg kiderítsük?

Chronologiai egymásután s a latin, német elnevezések is igen fontos; példabeszéd, szólásmód azonmódon beveendő volna.

Azért keresem a magyar részre a segítséget, mert nekem a némettel kell megbirkóznom, mert ott van a Kahlrapp, Waldrapp, Wasserrapp, Scheller stb. tisztázása!

Feleletét kérve legszívesebben üdvözli

öreg barátja
Herman Ottó

4. [Levél: ugyanolyan papíron, mint az 1. sz.]

Budapest, 1903. III. 22.

Kedves Öcsémuram!

Én arra kértem, mondjon nekem valakit, a ki a *tarvarjúra* vonatkozó magyar anyagot összeállítaná, maga pedig szememre — t. i. az enyémre is — lobbantja, hogy nem mertünk a magyar nyelvművelő társaság szervezésébe belemenni!

Hát meg volt az hányva-vetve, a mint kellett volna? Vagy Vikár urat tartja Ön oly lucidus főnek, aki ily eszme megokolására elégséges?

Hiszen ezt az egész dolgot, a hogyan fel volt vetve és meg volt okolva, komolyan sem lehetett venni!

Azt mondani: miveljük a magyar nyelvet, gyűjtsünk, adjon az Akadémia és a kormány pénzt (Vikár úr mindjárt indul is, hogy p. oly székelly balladát találjon, a melyben a gyerekeknek „*mamája*” van, hogy a *durranti* szilváról ne is szóljak) — hát kérem, így nem lehet se most, se később!

Tessék bizalmas, barátságos összejövetelt lehetővé tenni, ott egészen konkrét alapon tervet kidolgozni s oly előadót választani, a ki nem a saját bogarait kergeti, hanem a czélt veszi komolyan és alaposan érvel: a k k o r m o s t i s l e h e t .

Ez meggyőződése.

Üdvözl

öreg híve
Herman Ottó

A sokoldalú tudós tudományos fölfogására s kutatómunkája alaposságára jellemző fényt vetnek e levelek, s egyúttal ízelítőt adnak stílusának közvetlenségéről és természetes egyszerűségű magyarságáról is.

Prohászka János

Egy új és egy újabb nyelvi járvány

A Magyar Nyelvőr egyik néhány évvel ezelőtt megjelent számában Kovalovszky Miklós „Egy új nyelvi járvány” (Nyr. 77 : 223—7) című tanulmányában foglalkozott a *-t* végű igék bizonyos felszólító módbeli tárgyas ragozású alakjainak a kijelentő mód megfelelő alakjai helyett való használatával, illetőleg újabban való rohamos terjedésével, a nyelvészköriksben suksük-nyelvnek nevezett nyelvi sajátsággal. Kovalovszky megállapításaival kapcsolatban rá kell világítanunk arra, hogy már Simonyi Zsigmond megállapítja Tüzetes Magyar Nyelvtanában, hogy nyelvjárásainkból „a népszínmű útján már-már behatolnak az irodalomba is az ilyenféle alakok: *nem tudhassuk* stb.” (TMNy. 618). Úgy látszik tehát, hogy az említett veszély már a századforduló körül is fennállott, és irodalmi nyelvünk tisztaságát fenyegette, azonban elhatalmasodása valóban csak az utóbbi évtizedekben következett be. Napjainkban a suksük-nyelv erősen kezd behatolni a köznyelvbe a nép nyelvéből, ahol az igealakok és ige kategóriák számát tekintve is sokkal jelentősebb helyet foglal el. Horger Antal megállapítása szerint „a magyar nyelvterületnek talán csak legészakibb sávján és Dunántúl északnyugati részén nincsen meg” (A magyar igeragozás története 137).

Az alakok számát tekintve is általánosabb a suksük-ragozás használata nyelvjárásainkban, mint a köznyelvben, mert a mély hangú igék analógiájára (*lássá, lássuk, lássátok, lássák*) a magas hangú igék csoportjában is találkozunk jelentő mód helyett a *szeresse, szeressük, szeressétek, szeressék* felszólító módbeli alakokkal az eredeti (*szeressük, építsük*) alakok mellett (Horger : i. m. 139), míg a köznyelvben — megfigyelésem szerint — a mély hangúaknál négy alak : egyes szám 3. és többes szám 1—3. sz. személy, magas hangúaknál azonban csak egy alak : többes szám 1. sz. kezd elhatalmasodni, tehát csak az eredeti alakok. Valószínűleg azért, mert ezek az alakok a legtöbb ige felszólító és jelentő módbeli tárgyas ragozásában is megegyeznek, amint erre Kovalovszky is rámutatott.

Sőt nyelvjárásaink egy részében (a Dunántúl délkeleti részén, Szeged vidékén, a délibb palóc nyelvjárásokban) az *-sz-szel* bővülő *-v-tővű* igék (*tesz, vesz, lesz, hisz, visz, eszik, iszik*) ragozási rendszerében is teljesen hasonló jelenséget figyelhetünk meg, mint a *-t*-végű igék ragozásában : „a mélyhangúaknak egyes 3. és többes 1., 2., 3. személyű felszólító alakjai, pl. *igya, igyuk, igyátok, igyák* és a magas hangúaknak többes 1. személyű alakja, pl. *együk, felvették* a felszólító jelentés mellé még a jelentő módú jelentést is” (Horger i. m. 138), sőt a mély hangúak analógiájára *egye, együk, egyétek, egyék* alakok is megfigyelhetők jelentő módú értelemben, úgyhogy ezeken a vidékeken a suksük-ragozás mellékhatásaként — mondjuk — „gyukgyük”-ragozásról is beszélhetnénk.

Megfigyelésem szerint ezeknek a nyelvjárási alakoknak (*együk, vegyük*) behatolása is megkezdődött a köznyelvbe, ha nem is olyan mértékben, mint a *-t*-végű igéknél. Elsősorban Szegeden és környékén figyelhettem meg ezt a jelenséget. Tanulóimmal és szüleikkel való szóbeli érintkezés közben gyakran hallottam ilyen és hasonló mondatokat : „Az utalványt *kiváltssuk* és a szemet *hazavigyük*” (*hazavisszük* helyett). (Nem volt szó felszólításról vagy parancsról, csak egyszerű kijelentésről, a szórend is erre utal.) „Ezt a könyvet *idetegyük*” (*idetesszük* helyett). — „Pista vajaskenyérét is *megegyük*” (*megesszük* helyett). — „Ha lesz pénzünk, a sógor lovát *megvegyük*” (*megvesszük*

helyett). — „Megebédelünk, s utána ezt a kis bort *megiggyuk*” (*megisszuk* helyett). Csak a többes szám első személyének átszivárgását figyeltem meg a felszólító módból a jelentő módba a tárgyas ragozásban, tehát ebben az igekategóriában sem hatol át minden nyelvjárási alak a köznyelvbe, éppen úgy, mint a *-t*-végű igéknél.

Az eddig elmondottak alapján tehát végeredményként megállapíthatjuk, hogy a mai nyelvallapot szerint a mély hangú *-t*-végű igék négy (*tanítsa, tanítsuk, tanítsátok, tanítsák*, a magas hangú *-t* végű igék egy (*értessük*), az *-sz*-szel bővülő *-v*-tövű igék egy (*vigyük*) tárgyas ragozású felszólító módbeli alakja jelentő módbeli jelentésben, kisebb-nagyobb mértékben kezd behatolni a népnyelvi használatból a köznyelvbe. Mindenesetre újabb kori fejlődésnek kell tartanunk a felszólító alakok kettős funkcióját, „mert nyelvünk régibb emlékeiben sehol semmi nyoma” (Horger: i. m. 142). Az első adatok kizárólag a székely nyelvjárásterületre szorítkoznak Simonyi Zsigmond megállapítása szerint (TMNy. 619). Gyarmathi Sámuel jegyezte fel először a székely beszédnek ezt a sajátosságát (Nyelvmester 2:77), egy-két adat azonban még régibb forrásból is kimutatható: „idegennek semmijét el nem *adhassa*, sem el nem vallhatja” (Székely Oklevéltár 2:121), tehát valószínűleg a székely nyelvjárásterületről indult ki ez a nyelvi jelenség.

Kovalovszky tanulmányában rávilágít az erősen terjedő helytelen nyelvi változás főbb okaira is. Szerintem az újabb, rohamos terjedésben nagy szerepe van a sajtónak, elsősorban a napisajtónak. Ma már a legtöbb ember újságot olvas, a betű hatása sokkal nagyobb, mint a hallott szóé. Legolvasottabb lapunk bizonyára a Szabad Nép, s ennek majdnem minden számában olvashatunk felszólításokat, mégpedig legtöbbször felkiáltójel nélkül: „Diplomáciai úton *folytassák* a tárgyalásokat” (1954. aug. 14.). — „*Javítsuk* meg a pártmunkát a gépállomásokon” (1954. aug. 2.). — „*Terjesszük* tovább Valigura szovjet sztahanovista vájár módszerét” (1954. aug. 17.). — „Tegyük olcsóbbá és vigyük közelebb a néphez az államapparátust” (1954. aug. 30.). — Ilyen mondatok nagymértékben hozzájárulnak a felszólító és jelentő mód közti határ elmosódásához, mert az olvasó a legtöbb esetben kijelentésnek fogja fel a felszólításnak szánt közléseket annál is inkább, mert a felszólítás külső jele (felkiáltójel) is hiányzik a mondatok végéről.

Szász József

A nominális stílus a magyarban

I. Minden irodalmilag némiképp iskolázott magyar ember, aki olvasmányos élmények alapján ismeri az utolsó száz év magyar prózáját, öntudatlanul tapasztalhatja, ha nem tud is a miként?-re válaszolni, hogy a magyar próza igen jelentős változásokon ment keresztül. Ez így van: bizonyos meghatározott vezérelv érvényesülése folytán az Eötvöstől és kortársaitól teremtett áradó, zengzetes, nagy lélegzetű prózanyelv, mely kialakulása idején összeforrott a haladó magyar nemesi középrétegekkel, fokozatosan felbomlik. Helyét egy konstrukcióban, felépítésében, kifejező technikában sokkal lineárisabb, sokkal egyszerűbb, az élőbeszéd fordulataihoz közelebb álló formanyelv foglalja el.

Az új stílus kezdetén Petőfi prózáját találjuk, mint valószínűleg legkorábbi előőrst, melyet csak lassan és vonakodva követnek a nemzet jeles írói. Valóban, Petőfi prózája a legmodernebbül hat és ezen nem is csodálkozhatunk, ha ismerjük esztétikai állásfoglalását a stílussal kapcsolatban. A következőket írja Kerényi Frigyeshez intézett 12. úti levelében: „Sárospatakról tegnap reggel Ujhelybe rándultam Kazinczy Gábor barátomhoz... Benne elérte a rögtönző szónoklat a non plus ultrát... És ha ír? stylusa épen olyan botrányos, mint Kuthy Lajosé. Különös, hogy e két ember, kiből oly sok, oly bujántermő a gondolat, ugyanazon köntösbe öltöztetik irataikat, mibe az eszmekoldusok: s a l l a n g o s, p u f f o g ó d a g á l y b a. Épen olyan, mintha valami szép, fiatal leány kacér nagyanyjának csipkés, pántlikás, bokrétás és tudja a jó isten micsodás kalapját tenné föl. Föl nem érem ésszel, hogy vannak a nem-mindennapi emberek közt is olyanok, kik nem tudják vagy nem hiszik, hogy az egyszerűség az első és mindenek fölötti szabály, hogy akiben egyszerűség nincs, abban semmi sincs” (ÖM. Franklin. é. n. 1294; kiemelés tőlem).

Valószínűleg Petőfi stiláris álláspontja hatott az írói pályája kezdetén álló Jókaira s talán ez lehet az oka, hogy Jókai kezdettől fogva egyszerűbben ír, mint Eötvös.¹ Időrendi sorrendben lényeges állomása volt a rövidmondatos irány kialakulásának Mikszáth anekdotázó stílusa, a múlt század hetvenes-nyolevanes éveire megerősödött hírlapírás, illetőleg annak sajátos irodalmi műfaja, a tárca és a karcolat. Az anekdotikus előadásmód, a tárca és a karcolat, mint Király Mikszáth-könyvében² kifejti, Janus-arculatával alkalmazkodott a kiegyezés utáni kétértelmű politikai és társadalmi viszonyokhoz: mulatságossága, érdekessége miatt az olvasók a benne rejtőző társadalombírálatot is kénytelenek voltak tudomásul venni. Hogy komolyabb célju-

¹ Sőtér István: Eötvös József. Bp., 1954. 343.

² Király István: Mikszáth Kálmán. Bp., 1953.

kat elérjék, a szerzők nem mondhattak le semmiképp a közönség kisebb igényű ízlésének szolgálatáról sem. Ehhez járultak a hírlapírás körülményei, az a tény, hogy szűkre szabott helyen röviden kellett elmondani egy mégis kerek történetet, melynek bevezetése, cselekménye és csattanója volt.¹ Érthető, hogy az eötvösi regény retorikus pátosza megtörik, egyre inkább érvényesül a tömör, rövidmondatos, társalgási nyelvhez közelítő stílus, hisz nem volt hely a szószaporításra, melyet a közönség ízlésének, a közérthetőségnek szemmel tartása sem engedett meg.

Lassanként az új nemzedék az eötvösi prózanyelvben egy elmúlt kor meghaladott és felszámoláshoz közel álló megnyilatkozását kezdte látni, elfeledve, hogy az eötvösi stílus a maga korában a klasszicista és barokkos prózanyelvvel szemben feltétlen haladást jelentett. Hogy a deklamatorikus írásmóddal való szakítás tudatosan történt, sok közvetett megjegyzéssel, kritikusok, retorikusok és kortársak maguk előtt sem tisztázott, sokszor tudat alatti megérzéseivel, meglátásaival bizonyíthatjuk. Hadd emeljünk ki ezek közül egy, szerintünk perdöntő nyilatkozatot, mely a dolgozatunkban szereplő kor nem közönséges ismerőjének tollából származik. A következőket írja Hatvany Lajos a „Bródy Sándor legszebb írásai” című antológia bevezetésében² Bródy stílusáról szólva: „... ez az új stílus - kreáló eredetiség Bródy Sándornak legmaradandóbb írói jellemvonása. Benne és általa zúzódtak szét a tábla bírói kifejezés mód nehézkes csökevényei, — benne és általa forrottak össze a vidék és város nyelve folyékony és hajlékony, a mai ember minden érzésárnyalatát és idegrezzenését követő irodalmi nyelvvé.”

Bródy első írásai a nyolcvanas évek elejétől jelennek meg. Benne a magyar naturalizmus egyik képviselőjét kell értékelnünk, aki a félf feudális, de fokozatosan kapitalizálódó úri Magyarország frázisos szónokiassága ellen következetesen küzdött, és aki már a városi kapitalizmus számos, a társadalmi életben megnyilatkozó ferdeségeire, kinövéseire is rámutatott novelláiban, regényeiben, színműveiben.³ Amikor Bródy fellépett, Tolnai már nagyjából levonta éleslátó következtetéseit a deklamáló úri magyar társadalomról. Tolnai is szakított a retorikus stílussal: az ő írásai is törekszenek az egyszerűség, az analitikus szerkesztés felé.

Teljesen az új irány hívévé szegődött Mikszáth, Ambrus Zoltán, a fiatal Herczeg Ferenc és Gárdonyi, hogy csak a legismertebbeket említsük. (Gárdonyi, Bródy, Herczeg egy évben születtek, 1863-ban, Ambrus 1861-ben.) Gárdonyi stílusáról tudunk egyet-mást, mert Sík Sándor ismert művében

¹ Rubinyi Mózes „Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve” című művében (Bp., 1910.) az 53—8. lapon helyesen mutat rá Mikszáth szaggatott, rövidmondatos stílusára. A szűkre szabott hely és annak stílusformáló következményeit jól kidolgozta Lovrich Gizella (A tárcsa a magyar irodalomban. Pécs, 1937.), de már megelőzően jól látja ezt Galamb Sándor (A rajzforma fejlődése elbeszélő irodalmunkban. Budapesti Szemle, 1925.). Az ő nyomukban újabban Rejtő István feleleveníti és Thury Zoltánra alkalmazza ua. gondolatot (Irodalomtörténet 1953 : 145). Bisztray Gyula Petelei Istvánnak „Lobbanás az alkonyatban” című novellaválogatásához írt előszavában (14, 15) szintén elfogadja a „rajz” stílusformáló hatását. Az „újságírói tevékenység” következtében kialakuló művészetre utal Sötér „Két esztendő irodalomtörténeti munkássága” c. cikkében (Irodalomtörténet 1953 : 274).

² Budapest, 1935. Athenaeum.

³ Meseszövéseiben azonban sokszor kiütközik a romantikus hagyomány, mely főleg a regényesség és a valószínűtlen tartalmi elemek keresésében nyilvánul meg. Lásd Kárpáti Aurél bevezetését Bródy Sándor „Válogatott írásai”-hoz. Bp., 1954. 12.

(Gárdonyi, Ady, Prohászka. 1928.) rátapintott a lényegre, az egyszerűsége. Szerinte Gárdonyi feltűnően egyszerű, csattogó, kopogó stílusban ír; uralkodó vonása a sűrítés. Sok nála a tömondat, hiányos, csonka vagy egy szóból álló mondat és a mellérendelés. Ezek a megállapítások, nézetem szerint, helytállóak. Arról már a két világháború közti kor tehet, hogy Sík Sándor ezt az egyszerűséget és nehezen létrehozható tömör stílust (tudjuk, Gárdonyi milyen lassan és milyen műgonddal dolgozott) mindenáron a „tisztá, egységes, népi nyelv”-re, a „magyarosan rövid mondat szerkesztés”-re és az „egyetemes magyar stílus”-ra vezeti vissza. Nem hisszük, hogy a stílus magvassága, tömörsége és rövidsége sokat köszönhetne a népiességeknek. Tévedés azt gondolni, hogy az egyszerű stílus azonos az élőbeszéd, a paraszti élőnyelv ellesésével és papírra vetésével. Az egyszerű stílus nagy műgonddal kidolgozott, logikusan fölépített írói formanyelv. Az élőbeszéd, mindenkinek a beszéde félmondatokból, írott formában sokszor színtelennek ható szavakból áll, melyeket értelmessé vagy a helyzethez plasztikusan illővé az adott körülmények közt szükségessé vált hanglejtés, szünet, gyorsulás, lassulás tesz.

Gárdonyi azért tartozik az egyszerűen írók csoportjába, mert fiatal éveitől kezdve elfogadta az új stílustörekvéseket sok író társával együtt. Gárdonyi fiatalkori naturalizmusát pl. Sík Sándor is elismeri. A század utolsó évtizedében a Hét körül csoportosuló írógárda új stílus ígézetében él, és alkalmazzza a megelőző évtizedekben kialakult egyszerű prózanyelvet. A századforduló ennek a nyelvezetnek a jegyében köszöntött a magyar író társadalomra; azokat az éveket nevezhetjük az irány fénykorának.¹

Az egyszerű stílussal szemben sokáig fennmaradt a hagyományos, retorikus irány: ünnepélyes, nagyképi felköszöntők, üdvözlések kongó, körmondatos frázisai, a hagyományos újságírás fontoskodó vezércikkei. Érdekes tanulmány lenne századeleji hírlapírásunk stílusát feldolgozni az újságírók és lapok pártállása szerint. Ady hírlapi cikkei pl. nemcsak tartalmuk, hanem stílusuk szerint is jellemzőek.² Rákosi Jenő nem egyszer terelte a vitát stílári-

¹ Az egyszerű stílus kialakulásában jelentős szerepet játszhatott volna az emlékirat, illetőleg a napló. A kiadott néhány e műfajhoz tartozó munka megmutatta, hogy már a szabadságharc körüli években utat tört a stílus egyszerűsítésére irányuló törekvés. Kár, hogy hatásuk csak nagyon korlátozott volt, mert nagyobb részük csak később jelent meg nyomtatásban, nem egy a felszabadulás után. Sok még mindig kéziratban hever. (Pl. Eötvös Naplójának is csak egy kis része jelent meg 1941-ben. Justh Zsigmond Naplója szerzőjének halála után mintegy félszázaddal látott napvilágot. Kassai Vidor Emlékezései, Jászay Mari Emlékiratai, Déryné Naplója jóval megírásuk után került az olvasók kezébe.)

A századvégi korstílusra valószínűleg jellemzőek lennének nagy képzőművészeink legszemélyesebb megnyilatkozásai: önéletrajzok, levelek. Azonban ezek nagy része szintén kézirat. Örömmel üdvözljük Végvári Lajos 1952-i „Munkácsy levelei” című kötetét, melyet ígéret szerint Kovács Mihály Önéletrajza, Mednyánszky Naplója és mások követni.

Az új stílus alakulásának jellemzésére idézem Erdélyi János Útinaplójának néhány sorát, mely Törökné Erdélyi Ilona 1952-i kiadásából származik, és amely ígéretlen, a főneveket kapcsolatok nélkül egymáshoz fűző tömör stílusával teljesen modern benyomást tesz: *Április 20. Indulás Pestről. Találkozás négy gőzhajóval... miénk a Galathea volt. Akkor nap Komáromban, 21-én Sz. Mihályra, 22-én ismét gőzökre, Pozsony felé. Pozsony, még aznap rendi ülés. Királyi városok kvalifikációja. Követek: Cseszkó, Scribler.*

² Ady prózájának rövidmondatosságát, szaggatottságát legutóbb Földessy Gyula tette szóvá. Szabad Nép 1954. 1. sz.: 4. l. L. még Csefkó Gyula: A szaggatott stílus. Nyr. 40: 377—9 és Rubinyi Mózes: Önállósított mondatrészek. Nyr. 36: 223. Századunk első évtizedében nyelvművelőink még tagadták a szaggatott stílus magyarságát.

síkra, kijelentve: Adynak már a prózája is érthetetlen, nemcsak a versei. Bonyolítja a helyzetet az új stílusnak a XX. század első évtizedében bekövetkező differenciálódása: az egyszerűség ui., mely kezdetben haladás volt a retorikus stílushoz képest, a XX. század eleji forradalmi beállítottságú írók számára már meghaladott, megrekedt kifejezési eszközzé vált, bár a sokféle stílárius kísérletnek nem egy gyökere mint lehetőség megtalálható az új stílusban.

II. A fenti fejtegetésben megkíséreltük az új stílus helyét meghatározni a magyar próza fejlődésében. A továbbiakban az új stílus leglényegesebb sajátságának kielemezése a feladatunk. Ezt a sajátyságot nevezi meg dolgozatunk címe: a stílus nominális jellegét fogjuk vizsgálni. Az eötvösi prózanyelv sok kötőszóval és raggal dolgozik. Akár cselekményelmondás, akár leírás, külső, belső jellegzetesség megjelenítése a cél, az eötvösi prózastílus szellemében az író a nyelvtan hagyományos szabályai szerint megszerkesztve adja elő mondanivalóját.

Az új írónemzedék nem ért rá szerkeszteni, minthogy nem értekezni akart. Minden figyelme a mondanivaló életszerűségére, eleveniségére irányult. A mondattagok és mondatrészek kapcsolásaiktól megfosztva mint szófajok, melléknévek jelentek meg. Azt sem tudjuk első pillanatban, hová tartoznak, melyik más mondatrésszel kapcsolódnak, mely más mondatrészhez van köztük a mondaton belül. Csak modern, gyors gondolkozáshoz szokott, a mai világ ideges ritmusán edzett érzékenységünk képes arra, hogy a hiányzó nyelvtani kapcsolatokat elménkben villámgyorsan pótolja, és a mondat egészének értelmét és összefüggését egy pillanat alatt helyreállítsa. Éppen ezért nevezzük ezt a stílust nominálisnak, mert a nomen (főnév és melléknév) uralkodó szerepet kap benne: figyelmünk aránytalanul rájuk összpontosul. A régebbi stílusban nomen és kapcsolóelemek egyensúlyban, arányban voltak egymással; a nominális tagok kiemelkedő jellegét gyengítette a kapcsolótagok révén létrehozott kerekded kompozíció. A nominális stílusban nincs lehetőség kerekdedségre és jól megkonstruált kompozícióra. Az egyoldalúság és aránytalanság s a kapcsolóelemek hiánya mértéken felül kiemeli és éles fénybe helyezi a nominális elemeket. Nagyon gyakran, sőt legtöbbször a nominális elemek szerepe olyan erős, hogy nemcsak a kapcsolóelemek esnek ki, hanem háttérbe szorul az ige is. Olyan mondatok jönnek létre, melyekben csak főnév és melléknév van, esetleg egy-egy határozó, semmi más. Az író kivet minden terhet, amely gyengítené a fő- és melléknévek központi helyzetét. Csak a lényeg marad vissza. A kopula és a létigét körülíró vagy azt helyettesítő igék fölöslegesek: a közlés értelmét semmivel sem bővítik, legfeljebb a mondanivaló retorikai megjelenési formáját szépítik, gördülékenyebbé teszik.

Vajon nem hatásosabb-e az alábbi Gárdonyi-idézetben a jellemzés az író megszokott nominális stílusában, mint egy szóhalmazban tobzódó retorikai fogalmazvány?

S látott odaát tekintetes szép fákat, csodálatos bokrokat, kerek ágyakban nyíló virágokat.

És egy szép kislányt.

Valami bámitóan tiszta és csecse kisasszonyka volt az. A haja barna, vállig omló. Szoknyácskája fehér, térdig érő. A kezében zöld

tüll-lepkefogó. A nyakában kék pántlika. A hajában kék fésű. Arca mint a templomképeken az angyaloké. Csak valamivel barnább színű. De mért ne lehessen barna angyal is a szőkék között? (Gárdonyi: Te, Berkenye. 1928. 11).

Látogatók jártak a kastélyban: a szomszéd falubeli Szalayék. De leginkább csak az asszony, a fia, és két leánygyermek. Az asszony rengő tokájú és rengő keblű asszonyság. A fia, Gyula, beteg képű, alig lézengő, tizenöt éves kamasz. A két kisasszonyka: angol malacszín szőke, gömbölyű teremtések, Ilonka tizennégy éves és Erzsi négy éves, — mind a ketten szinte túlságos rakományai a testi egészségnek (Gárdonyi: Te, Berkenye. 1928. 62).

A bolt ajtaja tártan állt, és vegyesszagú hűvösséget lehel. Czeizler maga számolgotott benne. Negyven éves szőrös szőke ember, teveszemű és mozgékony arcú. A fején keshedt vörös bársonysapka. A lábán rongyos bőrpapucs. A szájában hosszúszerű cserép-pipa (Gárdonyi: Te, Berkenye. 1928. 95).

Idézeteinket szaporíthatnánk, mert Gárdonyi bővelkedik az ilyen és ehhez hasonló példákban, de nemcsak Gárdonyi, hanem a kornak minden kiemelkedő írója. A nominális stílusnak alapja a nominális elemek aránytalan kiemelése, a verbális tagok kiesése vagy háttérbe szorulása. Ám ne gondoljuk, hogy a fenti és hasonló típusú példákkal mindent elmondottunk erről a stílusjelenségről. A legjellegzetesebb vonások elemzése még hátra van. A nominális stílusnak csupán alapja az ige nélküli keret és lehetőség ahhoz, hogy a kapcsolódás nélküli nominális elemek egyáltalán megjelenhessenek. Meg kell vizsgálnunk: hogyan függeszkednek egymáshoz az állítmány eltünnte után visszamaradt mondatrészek a mondatban.

a) Igen gyakori az olyan ige nélküli mondat, mely a megelőző verbális mondat alanyához vagy határozói funkcióban levő főnévéhez csatlakozik. Ilyenkor az ige nélküli mondat nomenjei rendszerint kiegészíthetők a kopulával vagy valamilyen más „színtelen” igével. Az esetek egy részében az ige nélküli mondatok a megelőző alany vagy kiemelkedő főnév testi és lelki tulajdonságainak részletes felsorolására szolgálnak; természetes, hogy a megelőző alany vagy főnév személynév.

Egy fiatal ember jó be az atelier ajtaján. 27, 28 éves lehet. *Csunya, de érdekes fej. Vastag orr és szájszélek, érzékiességtől duzzadt fej, elpuhult vonalakkal, de értelmes élénk szemek* (Justh Zsigmond Naplója. 1941. 47).

Az ajtó e percben felnyílt s Bajmóczy Antal gróf lépett be. *Magas, vállas ember. Nyílt, széles homlok, gömbölyű orr, hosszú, lecsüggő bajusz, piros, kissé felduzzadt ajak, melynek két oldalán hosszú barázdákat vont a mély fájdalom* (Justh Zsigmond: Káprázatok. 1887. 82).

Vilma is — a legszebb lány itt akkoriban, igazi típusa a magyar telt élveteg szépségnek, — *hasadt piros száj, széles, áldott, királynői csipők, magától mosolygó arc, nagy barna, szuggesztív szemek* — élte világát, udvaroltatott magának, öltözködött királynői módon, pesti bálókban is csillogott (Babits Mihály: Kártyavár. 1923. 94).

Seithemburné lehetett vagy negyvenöt éves. *Magas, szikár asszony, csupa csont. Férfias kezek és lábak, mély hang; hosszú, lecsüggő*

kampós orr, piciny, kékeszöld szemek, amelyekből féktelen érzékiség beszélt (Justh Zsigmond: Káprázatok. 1887. 83).

Voltaképpen abban a percben látta először az apját. *Kerekképű zömök ember. Bosszús, öklelő homlok. Diónyi orr*, csak épp hogy legyen valami a nagy arc közepén (Gárdonyi Géza: Te, Berkenye. 1928. 21).

Már Jókainál találkozunk az említett stiláris fogással. Az idézendő példák az Aranyemberből származnak (megjelent 1872-ben).

A kettős kabinet ajtajában áll egy ötven év körüli férfi, s török dohányt szí csibukból. *Keleties vonások*, de inkább török, mint görög jelleggel, pedig külseje egészen görög szerbet akar mutatni, prémes káftánjával, gömbölyű veres süvegével (8).

Arca szép; ha nyugodtan állna a festő előtt, másolatára mindenki azt mondaná, hogy ez egy hős; de mikor elevenen jó eléje, mindenkinek a legelső gondolatja az, hogy ez egy kém. *Szabályos vonások, nagy fekete szemek, sűrű göndör haj, szép ajkak*; hanem azok a ráncok a szemek körül... azt hirdetik, hogy ez nem más, mint egy rabszolga... (51)

A leány kifejezett idomú büszke szépség, kinek karesúságát még előbbre segíti a vállfűző; magas cipősarok és hajdísz emelik termetét, kezein félkesztyűket visel, s körmei hosszúra és hegyesre vannak eresztve. Arca a rendbeszedett báj, *piros, felvetett élveteg ajkak, rózsás arcszín, szívesen mutogatott fehér fogsorok, mosolygó gödröcskék az állon és orcákon, hajlott finom orr, fekete szemöldökök és villogó szemek*, amiknek ragyogását még emeli az, hogy erősen kiülnek, mintegy támadólag (90).

Az idézett példával állítsunk szembe Tolnai Lajosnak „A báróné ténsasszony” című regényéből egy hasonló jellegű jellemzést. Nyelvtanilag szabályosabb, stílusa mégis nehezkesebb. Tolnai főleg pályája második felében vegyesen használta a korábbi és hagyományos „teltebb” alakok mellett a szerkezetlen, vázlatos, nominális szintagmákat is. Az idézendő példák a szabályos szerkesztés nehezen gördülő formuláit tartalmazzák.

Az utazó úr harmincötéves lehetett, fehér sovány arccal, horgas, nagy görbe orral, vékony ajkakkal, s olyan szemekkel, minők a prédára leső sas szeméi (20).

Csinos, szabályos arcú fiú volt, nyolc-kilenc éves, vékony ajkakkal és finoman hajlott orral, nagy villogó fekete szemekkel és fehér arcszínnel (28).

A szintagmákat *-val* rag kapcsolja össze a főmondatdal; a szintagma önálló jellege háttérbe szorul és a tartalom élessége, a mondanivaló elevenesége vesztít erejéből. A ragok lefaragása emeli a mondanivalóban rejtőző közlési és jelentési erősséget, és azonfelül a stílus könnyedségének és gördülékenységének javára válik.

b) Nemcsak testi és lelki tulajdonságok kapcsolhatók a főmondathoz; a gyakoriságot illetően második helyen ruházati tárgyak: öltöny, pipere-tárgyak szerepelnek. Ezek a nominális szintagmák azt fejezik ki, hogy a központi főnév, rendszeren a főmondat alanya valamely esetben a jelzett módon volt öltözve, ilyen és ilyen ruhadarabok voltak rajta. Viszont elmarad-

nak a mondatból éppen a banális igék, kopulák vagy az őket helyettesítő verbális elemek, melyekre azért nincs szükség, mert a nominális tagoknak az alanyra vonatkoztatását modern stílus érzékenységek minden további nélkül elvégzi. A nomenek nyerne a kifejező erőben és a stílus könnyedebbé válik.

Eközben az angol nők még folyton érkeznek egymásután, egyik úgy öltözve, mint a másik: nagy lapos kalapokban, amelyekre élénk színű virágok vetnek kemény foltot; *magas, az egész nyakat elfödő gallér, alatta ezüst lánc, rajta medaillon, a bátya vagy jegyes arc-képével. Buggyos ujjú ruhák, egyenes csőalakú szoknyák, óriási cipők.* Egyforma fehér és rózsaszínű teint, melyre könnyű pír tolul, ha a tanár a kőkorszak szerelméről vagy a görög istenek erkölceiről és szokásairól beszél' (Justh Zsigmond: Káprázatok. 1887. 170).

Farkas mérnök kirendelte az alkalmazottakat, mind vasárnaposan kiöltözve jöttek: vörös kezek ... gyűrűk; *sötétkék zakkó, stráfos nadrág. Gyöngyházimutációs mandzsettagomb* (Babits Mihály: Kárvavár. 1923. 274).

Kocsi jött hajduval: Simonffy alispán, a felesége, egy ideges, affektált hölgy és a kis Alice, széteresztett haj, *kék máslik a fül mellett, fehér cipő, harisnya* (Babits Mihály: Gólyakalifa. 1916. 19).

Margitka, *új fehér ruha, könnyű kék kabát, fehér cipő*, kicsit félénken gubbaszkodott egy karosszékekben (Passuth László: Eurázia. 1936. 123).

c) Mint már fentebb is láttuk néhány példában, a testi, lelki tulajdonságok és az öltözék, tágabb értelemben az egész emberi megjelenésre vonatkozó nomenek némely esetben egyesülhetnek. Valóban, nagyon alapos és pontos jellemzésre egyszerre, egy lélegzetre tódul az író fantáziájába mindaz a jellegzetesség, amely egyénileg sajátos lehet. Nemcsak a külső és belső tulajdonságok azok, hanem a megjelenés, öltözék is döntő szerepet játszik; sőt igen gyakran éppen a külső tulajdonságok és a megjelenés, ruházat alkotnak sajátos nominális konglomerátumot, miközben a belső, a csak sejtethető, de pontosan nem egyéníthető teljességgel elmarad, nem említődik. Jellegzetes impresszionista előadásmód!

Ezeknek a külsőségeknek a leírása sokszor mélyrehatóbban és megbízhatóbban állítja élénk a kérdéses egyént, mint ha lapokat írnánk róla pszichoanalitikus, elemző módszerrel. A nominális próza nem értekezik, hanem hirtelen és erős reflektorral megvilágít. Az értekezés részleteiben eltévedhetünk: a tömör, nominális megvilágítás örökre megragad értelmünkben. El lehet-e valaha is felejtetni Babits háziiorvosát a Gólyakalifából?

Kimentem: éppen a háziiorvos volt nálunk. *Finom, elegáns ember, fehér mellény, fekete zsaket, ezüstnyelű bot, aranykeretes, aranyláncos cvikker, friss borotválás, halk, végtelékig udvarias beszéd, nagy doktori parfümlégekör* (Babits Mihály: Gólyakalifa. 1916. 57).

Az idézett példában a külső tulajdonságok a borotváltságban és a beszéd-tónusban nyilatkoznak meg; a ruházati tárgyak és öltözék pedig széles

értelemben jelentek meg, minthogy a sétatálca, csíptető (Babits nem ok nélkül használja a ma már kissé szokatlanul ható *cvikker* szót: furcsaságával, idegenszerűségével is alá akarja húzni a fiúban keletkezett különleges benyomást) nem föltétlenül tartozik mindennapi használati tárgyainkhoz, melyeket felveszünk, magunknál tartunk vagy ide-odahordozunk.

d) Gyakran tapasztaljuk, hogy egyetlen jól meghuzott ecsetvonással is képes az író egy-egy hősét megjeleníteni. Ekkor a raggal nem kapcsolt nominális szintagma rendesen valamilyen külsőleg észlelhető személyes tulajdonságot tartalmaz, mint az alábbi Babits-példa:

Egy fekete zakkós, nagytestű, hangos férfi beszélt az asztalnál, *nagyon biztos, affektáltan urias modor*: Hersei, az országgyűlési képviselő (Babits Mihály: Kártyavár. 1923. 62).

e) Ennek az ellenkezőjét mutatják azok a példák, amelyekben a nominális szintagmák száma aránylag elég nagy, viszont az a főnév, melyet jellemezniök kell, magában áll, mondatot alkot, és azt elméletileg ki lehet és ki kell egészíteni. Az író azonban teljesen ránk bízva, az olvasóra, hogy mit cselekszünk az ő odavetett főnévével, melyhez a nominális szintagmák kapcsolódnak. Különösen naplókban kedvelt eljárási mód ez, amikor nem törekszünk stíláriis kompozícióra. Nem fogjuk ezt írni: Belépett a miniszter. Húsos arca volt. Kifejezésteljes, barna szeme csillogott. Magas termetét jól szabott zsaket fedte, — hanem csak a következőt: A miniszter. Húsos arc, kifejezésteli, barna szem, jól szabott zsaket. — Ezért gyakoriak az egyetlen főnevet követő nominális szintagmák Justh Zsigmond naplójában: onnan valók az alábbi példák:

T a i n e. Zömök középmagasságú ember, széles előregörnyedt vállak, lassú figyelmes járás... Igen egyszerű ruha, egyszerű atyai modor (57).

M r s. M a r s h a l. Ladylike asszony, kellemes modor (58).

M a d a m e C h a p l i n. 38—40 éves asszony, erős, mosolygó arc, piros arc s gömbölyű — mais partout (51).

M r s. d e V i e u x - v i l l e. Henri quatre-ra emlékeztető profil, sas orr, fekete haj és hegyes chevalier mignon szakál, sötétkék mosolygó pár szem, sovány, ideges test. Csupa nervus, kidomborodó erek homlokán és csontos hosszúkás kezein. Telivér. Kora? 25 vagy 50 (43).

C o r d i e r. Kicsiny zömök fiatalember. Rózsaszínű fényes arc-bőr, a pápaszemen keresztül nevető gömbölyű szemek. Rövid ujjak, nehézkes mozgású karok és lábszárak. Un homme grassouillet (43).

T e r k a. fehér selyemruha, halványzöldes betéttel derekán, amely kiemeli olív bőrét (39).

Az utóbbi példa azért érdekes, mert az egytagú főneveket kiegészítő nominális szintagmák nem szoktak ruházati tárgyakat tartalmazni, hanem csupán a szóban forgó személyre vonatkozó, őt jellemző testi és lelki, rendesen testi, külső tulajdonságokat. Az ilyen egytagú főnevek (minthogy élő és létező személyről van mindig szó) megkívánják, hogy az író a személyt az olvasó számára elsősorban legközelebbi, legjobban személyre vehető tulajdonságain keresztül érzékeltesse és tegye felfoghatóvá. Ha a főnév

— a személynév — mondatban fordul elő, a verbális elemek a személyiség „súlyát” mintegy csökkentik és a nominális szintagmák, melyek a főmondatot követik, tagadhatatlanul mint az állítmány határozói volnának fel-foghatók. Így a fenti példából : [az alkalmazottak] vasárnapon kiöltözve jöttek : ... *sötétkék zakkó* stb. a helyett, hogy : jöttek *sötétkék zakkóban*. Az önmagában álló személynév utáni nominális szintagmák ellenben már sokkal nehezebben magyarázhatók határozói értelemben. Csak bizonyos azonosági kapcsolat létesül köztük és a személynév közt, amennyiben a nominális szintagmák részletezik és felbontják a személynevet. Nyilvánvaló, hogy ennek a magyarázatnak az értelmében a részletező nominális szintagmák elsősorban, szinte kizárólagosan csak testi és lelki tulajdonságok lehetnek. Ha ruházati tárgyakról esik szó magában álló személynév után : minden-esetre stiláris merészség.

f) Az eddig idézett példákban a nominális szintagmák meghatározott tartalmúak, és a központban álló személy külső és belső tulajdonságait, ruházati tárgyait, megjelenését, látható sajátosságait fejezik ki. Ezek a tulajdonságok, ruházati tárgyak olyanok voltak, amilyeneknek egy másik ember, a kívül álló, a figyelő észlelte. Elválnak, elszakadnak hordozójuktól és l'art pour l'art életet kezdenek ; a központi személy szinte megszűnik, hogy tulajdonságai annál jobban kiemelődjenek, és minél döntőbb hangsúlyt kapjanak. Vannak azonban olyan példáink is, amelyekben az állandó jellegű tulajdonságok, ruházati tárgyak helyett olyan igéből képzett főnevek szerepelnek, melyek aktivitást fejeznek ki, a központi személynek esetleg váratlan aktivitását. Az ilyen főnevek mellől is elmaradt a szintelen verbális elem, csak hogy ebben az esetben nem a kopula és vele egyértékű ige, hanem : a „hallatszik, látszik, kezdődik, végződik : történet, kezdetet, befejezést” kifejező, de ugyancsak szintelen igék tűnnek el.

Egy negyedóra múlva — vívóórája van. Félhárom. Testhez álló flanelkabát, melynek szárnyai térdig fődik. Ugyanolyan szövetből lábtyűk. Sodronyálc a fején, szarvasbőrderék a mellén és vállain. Szemben vele egy hozzá hasonló ruházatú hölgy.

Villogó, csattogó vitézök, néha-néha egy-egy csengő kacaj, egy-egy sikoly (Justh Zsigmond : Páris elemei. 1889. 42).

A csengő kacaj, illetőleg az időnkénti sikoly jól jellemzi a hölgyek magatartását a vívóra lefolyása közben. A *kacaj, sikoly* értelme nyilvánvalóan az, hogy a vívás közben egyik hölgy is, másik is időnként *felkacagott* és *felsikoltott*. Az igét a sokkal személytelenebb főnév helyettesíti : a jelenet veszít dinamikusságából és olyanná válik, mintha lefestették vagy szoborba mintázták volna, az író pasztikusán örökíti meg a történeteket a kései utókor számára.

g) Az idézetnél még sikerültebb az alábbi példa, amely Petelei István „Történetek, képek” című 1905-ben megjelent művéből származik. Az idézet olyan főneveket tartalmaz, melyek igéknek alkalmoszerű származékai : rendesen erőltetetten hatnak. E főneveket, az -ás, -és végzetű absztraktumokat a beszédben nem igen használnánk ; a példában kifejezetten az író céljait szolgálják. A jelenet dinamikáját előmozdító igék eltűnnek, és helyükre sokkal pasztikusabb, személytelenebb, az író is háttérbe szorító, de a jelen-

ség, a leírt és megfigyelt eseményt (a tavasz ébredését) sokkal szélesebb körben általánosító főnevek lépnek.¹

Petelei-idézetünk jellegzetes, a központi személyre (jelen esetben meg-személyesített tájegységre) vonatkozó nominális szintagmák halmaza.

Egy nagy tátott száj lélegzik és liheg. Apró *percegés* itt; lágy *sóhajítás* túl; — a szülés igyekezésében kiserkedő verejték gyöngyének a *kipergése*; a születés gyönyörében kipattanó rügy *megrázkódása*; a szálló legyek szárnyának a *suhogása*; a férgek *kicsúszása* a téli mély sötétből; a pillangókágyára szótt selymes takarónak a *feszülése, elpat-tanása*; összefogva: mindez valami halk, sejtelmes, zűr-zavaros; méla hangokból nagy szimfónia szövődik össze (1 : 99).

Hasonló ehhez az alábbi példa :

Ott kezdődött számomra minden, kis sápadt gyereklelkemben ; az élet, az írás, talán nyolcesztendő koromban. *Mezítlábás, patak-gázolások, mogyorószedés, irtalmatlan hegyek megjárása, öreg kisasszonyokkal való barátkozás, leereszkedés rongyos, nyomorú ruthén asszonyok — Parasz-kák és Nucák — fapadkáira, száraz málekenyereik tiltott és mohó meg-evése, az első megtanult orosz szavak . . .* ó, mindez ha eszembe jut : nyugtalan leszek, mint a zabbal élő és sokat kent paripa (Alba Nevis önéletrajza. Száz magyarok könyvei 9, 42).

h) Mind ez ideig az ismertetett példák során csak olyan esetekkel talál-koztunk, melyekben a nominális szintagmákat irányító központ tulajdonnév volt, sőt személy, a rá vonatkozó nominális szintagmák pedig ennek a személy-

¹ Az absztrakstumok használata az újabb magyar prózában igen nagy probléma. Az absztrakstumok ugyanis — mint mondtuk — igéket helyettesítenek. Sok esetben, mint a Petelei-példában is, más célt nem szolgálnak, mint a jelenet általános érvényét, plaszticitását aláhúzzák. Igen sokszor azonban emellett határozók sajátos képzésére is jól megfelelnek. Figyeljük meg a következő Szomory-példákat :

Megdől a széken s hátrahajtott fejjel úgy kacagott zengőn, a *kalap tollai lobo-gásával*, ijesztőn és vonzón és a fehér foga látszott (105).

Amint jött felém, a fejét könnyedén előreszegve és a *lakktopánok megvillaná-sával*, rögtön megismertem s egy önkénytelen sóhajításban, mintegy magamhoz csenditettem, mint egy távoli ezüstharangot hajdani időkből (99).

„Úgy élt remegőn, nagyszerűen, kacagva, a *gyöngéd keble, az egész teste hul-lámzásával*, kibontakozva s egyedül az éjszakában (105).

Egy női alak jött messziről, könnyedén. Aztán egy másik, egy harmadik, egy egész társaság, élénken, finoman, az *őszi fátylak lengésében*, a könnyű ruhák nyári színeiben még (74).

Az idézett példák Szomorynak „A pékné” című novelláskötetéből (1916.) elvont főneveket tartalmaznak határozói szerkezetekben. Ezek a szerkezetek igét helyet-tesítenek ; helyesebben : ha az ige, melyből az idézetekben előforduló elvont főnevek származnak, igeként állna, kénytelenek lennénk mellékmondatot használni. Az elvont főnév lehetővé teszi a mellékmondat elhagyását: Megdőlt a széken s hátra-hajlott fejjel úgy kacagott zengőn, *miközben a kalaptollak lobogtak*, ijesztőn és vonzón és a fehér foga látszott. — A mellékmondat helyett áll : a *kalap tollai lobogásával* — elvont főnév határozói szerkezetben. Ez is nominális törekvés, a stílus könnyítése, mert mellék-mondatot küszöbölünk ki nomenek javára. Az ismertetés alatt álló kategóriától eltér, mert a főnevek ragozott alakban fordulnak elő, és a konstrukciónak határozói értelme van. A rövidesen sorra kerülő negyedik fő kategóriával kapcsolatban még visszatérünk a Szomory-példákra.

nek külső, belső tulajdonságait, ruházatát stb. tartalmazták. Az utolsó két példa már más lehetőségek létezését is sejteti: ui. a központi főnevet követő nominális szintagmák a megszokott tartalmakon túlmenően nem tulajdonságokat, hanem aktivitásokat, cselekményeket tartalmaztak, nominális formában.

Személyneveken kívül sokkal kisebb számban vannak olyan esetek, melyekben az irányító főnév köznévi, valamely tárgy neve. Ilyenkor a nominális szintagmák a szóban forgó tárgy tulajdonságait igyekeznek részletezni. A tárgyközpontú főnevek közt leggyakrabban lakás, szoba szerepel és a rá következő nominális szintagmák azt jelzik: milyen a lakás vagy szoba berendezése, milyen bútorok, szőnyegek, berendezési tárgyak találhatók benne.

Az atelier falait vérvörös posztó fedí, amely azonban alig látszik a ráakasztott tárgyaktól. *Török, képek, szövetek, szőnyegek, a zongorán kissé túl egy hangyász bőre, koponyák, japán álarcok, ritka legyezők, régi pergamenek, a sátor túlsó oldalán egy diadaljelvényektől megrakott pamoplie, legtetején Brazília zászlajával* (Justh Zsigmond Naplója. 1941. 47).

Idébb bérház épült, Rakonca legelső bérháza, *két emelet, nagy modern ablakok* (Babits Mihály: Kátyavár. 1923. 264).

Előre sietett, de csaknem negyedóra is betelt, míg végre kitárta az ajtót.

Vén bútorok, vedlett fekete bőrszékek: régi szublót, régi alabástromlábú óra: a falon elhalványult Daguerrotype fényképek, csupa attilás magyar és csupa krinolin asszony; régidivatú ágy a sarokban (Gárdonyi Géza: Öreg tekintetes. 1916. 67).

Ő zongoraleckéket adott, — sokat, igaz, — de azért otthon volt egy kicsi szobája, *pianino, könyvek*, — és a kislány huga minden nap friss virágot tett a vázába (Kaffka Margit: Csendes válságok. 1909. 97—8).

A bútorzat régimódi uriszobáé volt, *plüss karszékek, kissé sablonos íróasztal* (Babits Mihály: Timár Virgil fia. 1922. 11).

Körülnézhettem a szobájában, amely egészen konvencionálisan bútorozott nagy szoba volt. *Bordó függönyök, nagy támlás kanapé, fényezett ágy és asztal. A falat, amennyire a kis vörösernyős lámpa látni engedte, sötétszínű tapéta borította*” (Csáth Géza: A vörös Eszti. Száz magyarok könyvei 1, 68).

i) Van arra is példánk, hogy az intérier leírásához személyek tulajdonságai is kapcsolódnak. Naplóstílusra jellemző ez a stílus fogás, amikor is rövid idő alatt a lehető legtöbbet akarjuk elmondani, a lehető legtömörebben akarunk jellemezni. Ismertetendő idézetünkben a szalon külsőségeiről egész természetesen ugrik a figyelő szem a jelenlevő személyekre. A tárgyak mintegy meglevenednek, és étellel tölti ki őket a jelenlevő ember.

A követségről madame Blest—Gana-hoz. Párisi Rastacouère salon... *Igen sok és kiváló színek a szalonban, rózsaszínű és halványkék lámpák. Hamis utánzott rococo bútorok. Chipre és opoponartól telített atmoszféra. Halvány színekbe öltöztetett házikisasszonyok à la Chaplin*

kifestve. A mamán nehéz fekete bársonyruha s levágott ujjú kesztyűk (Justh Zsigmond Naplója. 1942. 42).

j) Ritkák az olyan nominális szintagmák, melyek nem a fentebb ismertett tárgyszavakhoz kapcsolódnak, tehát amelyek előtt nem ház, lakás, szoba jelentésű főnév helyezkedik el.

A darab? *Semmi cselekmény, jóformán semmi alakfestés (legalább mélyen nem), de elragadó forma, csupa szellem* (Justh Zsigmond Naplója. 1941. 41).

Egyszerre Itália jutott eszébe, *tengerparti reggel, egy pompás hotel terrasza, kis, uniformisos, hajlékony groomfiúk* ... (Babits Mihály: Kártyavár. 1923. 170).

Nyugtalan, ideges félálomba ringatott ez a lárma, melyből csak egyes szavakat értettem meg; *ismeretlen emberek, ismeretlen vetélkedések, ismeretlen erők*; szakasztott az a helyzet, mint mikor kereskedőket vagy ügyvédeket hallok beszélni (Tóth Béla: Vasárnapok. 1898. 47).

Meglaktam az Alföldet, és meglaktam a messze, oláh Erdélyt. Voltam Baján, Szegeden, Fogarason, Újpesten és most Pesten vagyok. *Baja*, régi hajós város, üres magtárakkal és kihalt Dunával. *Szeged*, friss paloták és szobrok a magyar Szahara közepén; *Fogaras*, hosszú fagyos telek, randa bivalyok, havasok, magány; *Újpest*, rögtönzött üzletváros, vegyes nép, jasszok, amerikaias sivárság. De most itt lakom, a szép Tisztviselőtelepen, a fővárosban és mégis kis városban, csendben (Babits Mihály önéletrajza. Száz magyarok könyvei 2, 26—8).

k) Végül pedig az ún. anakolutos eseteket kell ismertetnünk. A nominális szintagmák mind ez ideig olyanok voltak, akár tárgy-, akár személynévhez kapcsolódtak is, hogy a bevezető, központi főnév jól és pontosan meghatározhatóan a szintagmák előtt helyezkedett el. Mindjárt tudjuk, első pillantásra is, mely mondatrészhez kell kapcsolnunk a ragoktól megfosztott, egy kissé ez úrben lebegő nominális szintagmákat. Modern érzékenységünk azonnal végrehajtja a kapcsolás elméleti műveletét, és nem maradhat a legkisebb félreértés sem. Egész ritkán azonban a nominális szintagmák vonatkoztatása nem olyan magától értetődő és természetes, mint az előző példákban. A központi főnév helyét verbális körülírás foglalja el. Íme a következő Justh-féle mondat (Naplója. 1941. 20): „Az első emeleten fogadtak, *sajnos már kissé chargeirozott salon*.” A főmondat helyett el kell képzelnünk egy helyettesítő főnevet: *a lakása, lakosztálya*; ti. a fogadás általában valakinek a lakásán történhet. Ugyanígy helyettesítésről van szó az alábbi példában:

Mióta utoljára voltam nála, beteg, köhög, kissé lázas. *Pár igen szép Palissy, egy pár érdekes praeraaphaelitikus kép, egy bizánci trón, pár abból a korból való himzés és szövet* (Justh Zsigmond: Naplója. 1941. 50).

Az idézetből nyilvánvaló, hogy a nominális szintagmáknak semmi közük a főmondatban foglalt közléshez. Az, hogy X. Y. beteg, köhög, kissé lázas, nagyon érdekes lehet a szövegösszefüggés szempontjából, azonban a *Pár igen*

szép Palissy stb. kezdetű nominális szerkezetekhez nem kapcsolódik, miként azok sem mutatnak fel semmi érintkezési pontot vele. A nominális szintagmák ugyanis a *nála* határozó segítségével válnak érthetőkké. X. Y.-nál lezajlott látogatásról van szó: a naplóíró Justh vizitel ismerősénél, és közben gyors oldalpillantásokat vet beteg barátja lakására. A *nála* — itt a *lakás* szóval egyértékű. A *lakás* szót parafrázálja a mondatra következő nominális szintagma sor.

A fejezet legvégén idézendő példa ide tartozik, ám bizonyos sajátságokkal rendelkezik az előzőkhöz viszonyítva; a nominális szintagma ui. ígéhez kapcsolódik:

Egy lánnyal sétál, akinek kemény, sima karja van, izgató fogása, izmos, nem esik szét, mint lágy, könnyű asszonyok, ő meg csak baktat mellette, *halk pianók, szívdobogós szókezdések*, míg az a másik, benne, ösztökéli, érzelmes séta csak, barátom? (Passuth László: Eurázia. 1936. 68).

A példából nyilvánvaló, hogy a *halk pianók* stb. az *ő meg csak baktat mellette* gondolatra vonatkozik, s az nem más, mint a *séta, ballagás, baktatás* főnevek igei kifejtése. A verbális mondat elvileg helyettesíthető a fenti szavak egyikével-másikával szerkesztett nominális vagy verbo-nominális mondattal. Így azonban nem lenne meglepő eddigi ismereteink alapján a nominális szintagma sor, amely a centrálisan elhelyezkedő főnevek értelmezését mozditja elő ígétlen szerkezeteivel.

III. A nominális stílus alapvető tulajdonságai közé tartozik a kapcsolásnak, a mondatbeli szerepet létesítő ragok használatának megszüntetése. Ennek folytán vezérszavakhoz kapcsolódóan főneveknek egész sora jön létre; ezek mintegy lebegnek a mondatban, szerepük logikailag tisztázatlan, csak a mi értelmünk tudja őket helyesen elhelyezni.

A nominális stílust létesítő eljárások másik fajtája az értelmezőnek mondattani különleges felhasználásával függ össze. Az értelmező a magyarban, mint tudjuk, a jelzett szó után áll, és tulajdonképpen egyértékű a jelzett szó előtt elhelyezkedő melléknévvel. „A *kövér Kis, a gimnázium igazgatója*, elhelyezkedett a katedrán.” A példamondatban van jelző és van értelmező. Vizsgáljuk meg mindkettőt közelebbről. Mit látunk? A jelzett szó *Kis*. Róla azt állítjuk egyrészt, hogy *kövér*, másrészt hogy *a gimnázium igazgatója*. Végeredményben tehát jelző és értelmező segítségével három mondatból a nyelv sajátos nyelvtani eljárása segítségével egyetlen egy mondatot konstruálhattunk, úgy azonban, hogy két nominális állítmányt jelzővé, illetőleg értelmezővé változtattunk át. Jelző és értelmező közt az a különbség, hogy a jelző melléknév, az értelmező pedig főnév, sok esetben több tagból álló nominális szerkezet. A magyar nyelv ezen felül még szórendi úton is biztosította a megkülönböztetést jelző és értelmező között. Sok egyéb nyelvben ez a szórendi kritérium elesik, mert pl. a román nyelvekben a jelzők rendes körülmények közt is inkább a jelzett főnév mögött helyezkednek el, mintsem előtte, így hely szempontjából az értelmezővel összeesnek.

A klasszikus magyar prózában az értelmező elhelyezkedése a jelzett szó mögött éppen olyan sérthetetlennek és megbonthatatatlannak látszott, mint azok a szabályok, melyek a próza kerekdedségét, gördülékenységét

követelték meg kötőszavak, egyes szavakhoz illeszkedő ragok és képzők segítségével. De ahogy a jól megkonstruált, szabályos magyar próza egész hagyományos épületét szinte romba döntötte a múlt század utolsó harmadának stíláriis törekvése, sutba dobva a kötőszavak és ragok immár fölöslegesnek bizonyuló nyűgét, éppúgy megdőlt az a hagyományos szabály is, hogy az értelmezők helye feltétlenül a jelzett szó mögött van. Sok író és stilisztika önállóvá tette az értelmezőt, éppen abból a törekvésből kiindulva, melynek megnyilatkozását fentebb már láttuk. Ez a törekvés — a tartalom elsődlegességét hangsúlyozva — a névszókknak különleges értéket, hatást, intenzitást akar biztosítani azáltal, hogy jelentős nyelvtani kötöttségektől szabadítja meg őket és mintegy saját maguk által, saját pusztta létezésükkel akarja őket, mint a tárgyi és személyi valóságok legautentikusabb hordozóit, kiemelni és jelentésükben felfokozni. A jelzett szótól elszakított értelmező esetében azonos törekvésről és vágyról van szó. Az értelmező nominális szintagma, hiszen egy, de legtöbbször több kapcsolódó főnévből áll. A modern író igyekszik az értelmezőben foglalt egy vagy több összekapcsolt főnév hatását és jelentőségét a maximumig kidomborítani, hiszen minden nomen különleges értékelést kell hogy kapjon az új prózastílusban. A régi próza hatása a konstrukción nyugodott, a művészen, mesterien kidolgozott szerkezeten: ez a beállítotttság azonban elavult, s helyét a tárgyias közlés, a közlést hordozó egyedi főnevekben rejlő hatás végső és legteljesebb kiaknázása foglalja el.

De hogy történik az értelmező elszakítása a jelzett főnévtől? Erre a modern írók több eljárást találtak. Mindüknek közös vonása azonban az a meghökkenés, melyet a legkulturáltabb olvasóban is kiváltanak.

1. a) Egyik leggyakoribb módszer a szóban forgó mondat befejezése, lezárása; már pontot tennénk, pontot kellene tenni, amikor vessző áll, és utána megjelenik a mondatban előfordult főnévtől elszakított értelmező. Csak most, jó későn eszmélünk arra, hogy a főmondatban olyan szó van, melyet kiegészítően határoz meg az író.

Rót már jött és hebegett, *kövé sváb* — *nem zsidó* — ő a pincért csak ép ma vette föl... (Babits Mihály: Halálfiái. 1927. 79).

Oh! Gyula magyarázott, kifogyhatatlanul, *szerelmes cicerone*... (Babits Mihály: Halálfiái. 1927. 155).

Ha a két idézetet megvizsgáljuk, látjuk, hogy az első a következőképpen alakítható át: Rót, a *kövé sváb* (*nem zsidó*) már jött és hebegett stb. A második pedig: Oh! Gyula, a *szerelmes cicerone*, magyarázott, kifogyhatatlanul. Így a hatás azonban teljesen elvesznék, és a stílus megszokottá és lapossá válnék. Babitsnak sikerült az értelmező elszakításával különleges árnyalatot adni mondanivalójának; mindkét esetben sikerült neki a gúny és az ironia hangulatát érvényre juttatnia. Ugyanígy:

Zsemlye Vince megjelent a kertben, a *kertész* (Babits Mihály: Kártyavár. 1923. 176).

Alighogy bekapták a néma vacsorát, Cenci már vetközni kezdett, *koránfekvő és rövidálmú öregasszony* (Babits Mihály: Halálfiái. 1927. 246).

Bármilyen, egyébként jó, de köznapi stílusban azt olvasnánk: Zsemlye Vince, a *kertész*, megjelent a kertben; vagy: Cenci, *koránfekvő és rövidálmú*

öregasszony, már vetközni kezdett. Az értelmezők elszakítása indokolt a hatáskeltés miatt. Az író ki akarja emelni, alá akarja húzni egyrészt Zsemlye Vince foglalkozását. A jelenlevőkben nem Zsemlye Vince, hanem éppen *kertész* mivolta keltett meglepetést. A második példában pedig nyilvánvalóan azt hangsúlyozza az író, hogy Cenci olyan *öregasszony* volt, aki korán feküdt és keveset aludt, azért választja el az értelmezőt az értelmezett szótól.

b) Helyenként a lezárult mondat után következő értelmező nem az alanyra vonatkozik, hanem az előző mondat valamelyik határozójára. Az értelmező azonban nem veszi fel a határozós főnév ragját, hanem marad alanyesetben. Az elszakítottság érzékeltetése ilyen módon intenzívebb, mert hiányzik az összetartozást (bizonyos mértékben) alátámasztó eset egyezés.

S Gyula fekete hösszé nőtt, *egy új Nopcsa báró!* (Babits Mihály : Halálfiái. 1927. 190).

c) A lezárt mondat után következő értelmező vonatkozhatik az alanyra, azzal esetben megegyezhet és mégis aránylag igen erősnek tűnik fel az értelmező elszakítottsága az alanytól. Ez olyankor következik be, amikor az értelmező és az alany viszonya eltér a szokásostól. Az értelmező és az értelmezett szó azonossága nem hagyhat kétséget. *A rigók, a fekete rigók, szemtelen reggeli rikkancsok, visongtak.* Mindenki számára világos, hogy *szemtelen reggeli rikkancsok* itt nem szinoním viszonyban lévő kifejezés, hanem pontosan azonos *a rigók, a fekete rigók* alannyal (Babits Mihály : Kártyavár. 1923. 174). Egyes esetekben azonban az elszakított értelmező — csak az értelmezett szótól távol fordulhat elő, mert ha mellette van, egyszerűen második vagy harmadik alany — ingadozik az alanya és a szinoníma között, és a hatás az értelmező tartalmának fokozott kiemelését eredményezi.

Szíve melegen áradt ki ezer fájdalmasan olvadt zára alól, jóleső szemérmertlenséggel, nem rejtőzve önmaga előtt, *érzések forró patakja, ércék lávája*, édesen, mint a vér, mint a könny (Babits Mihály : Kártyavár. 1923. 174).

d) Az értelmező sokszor nyelvtani szükségességből jön létre. Birtokos jelző esetén az író befejezi a mondatot: a birtokos jelzőt követi a birtok és még az, ami a mondatból hátra van. A birtokos jelzőhöz azonban mellékmondatot, rendesen jelzői mellékmondatot szeretne csatolni. Ilyenkor újra fölemlíti a birtokos jelzőként már előbb szerepelt főnevet, de most már alanyesetben, mintha értelmező volna, ellátja általában melléknévi jelzővel, majd pedig hozzáfűzi a számára oly fontos mellékmondatot.

Cenci azonban beszította a fogát, s a bizalmaskodás csak úgy fogott rajta, mint *hattyú* tollán a tócsa vize: *öreg, fekete hattyú, aki egyenest, erősen és gondolat nélkül evez kifelé az Élet szennyos tócsájáról* (Babits Mihály : Halálfiái. 1927. 246).

e) Végül ennek a kategóriának egyik csodálatosképp nem gyakori esete az, amikor az elszakítottság úgy következik be, hogy a mondat még nem fejeződött be, csupán valamilyen mondatrész ékelődött az értelmezett szó és az értelmező közé.

Nagy, súlyos *petróleumlámpa*, villanycsillárrá idomítva, *hajdani lakások díszé, régi családi darab*, ma idekerült az udvari szobába (Babits Mihály: Kártyavár. 1923. 82).

2. Az értelmezők olyan szavak után is állhatnak, melyek a szövegben nem is fordulnak elő, azonban természetesen megvannak az író vagy olvasó gondolatában. Rendesen ki nem tett alanyokról van szó, melyeknek kiegészítése minden további nélkül eszközölhető, mégis az írásműnek anakolutos tónust adnak. Nagyon gyakori ez a fordulat a századeleji magyar költők verseiben. Ady, Babits, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Kosztolányi költeményei sok ilyen példát mutatnak fel. Hasonlítsuk össze Tóth Árpád alábbi sorait:

Álmodtam, *husz éves gyerek*,
Milyen leszek majd mint öreg (186).

Huszonhét esztendőm viszem batyumban,
Elfáradt vándor, céltalan uton (54)

egy most következő Kosztolányi- idézettel:

ha nincs erőtök, majd segíték én,
a boldog örült, ki mident leront (17).

Az idézetek világossá teszik a stílis használat lényegét. Ha nincs alany, az értelmező nagyobb önállóságot kap. jelentése, tartalma kidomborodik, mert szerepe jóval függetlenebbnek tűnik fel, mint amikor meghatározott szóhoz kapcsolódva hagyományos, megszokott egységben áll előttünk. Hiszen az értelmezőt szabályzó főnevet (alanyt) nem föltétlenül kell elméletileg sem éppen az értelmező elé helyezni. Huszonhét esztendőm viszem batyumban — az alany, a személyes névmás egyes szám első személye állhat akár a mondat elején: *Én* huszonhét esztendőm viszem batyumban, akár a tárgy után: Huszonhét esztendőm én viszem batyumban, akár végül az állítmány után: huszonhét esztendőm viszem én batyumban, aszerint, mely mondatrészt kívánnánk hangsúlyozni. Amint látjuk: ha az értelmezett mondatrész hiányzik, az értelmező éppolyan függetlenséggel rendelkezik, mint rendelkezett fentebb, hiszen az értelmező éppen olyan kötetlenül, a hagyományos kapcsolatot felbontva jelenik meg, mint a fenti esetben.

Hasonló példák a prózában is találhatók. Nagyon gyakoriak Babitsnál, de pl. Kosztolányi verseiben és prózájában hiányoznak.

Térdestül a deszkán, ép kicsapta a zsalut, *szerető kis kém és hálás publikum*, ki tudja, hányadik felvonására az Erszény komédiájának (Babits Mihály: Halálfiái. 1927. 49).

Mindörökre itthagyná most Sótót és röpülne kalandos és dicső jövő felé, *örök és bolondos gyerek*, nem kevésbé képes gyönyörködni egy ily kocsikázásban (Babits Mihály: Halálfiái. 1927. 118).

A munkát kereste és kötelességét: *zord germán lélek, mint dédapjáé*, aki először bejött az országba, nagyurak lojális hű szolgája hajdan, uradalmi főerdész (Babits Mihály: Halálfiái. 1927. 76).

Az utoljára idézett példában tulajdonképpen két értelmező áll, különböző szavakhoz kapcsolódva. Az első: *zord, germán lélek*, a most tárgyalt főcsoport-hoz tartozik. Hiányzik az értelmezett főnév, de azonnal tudjuk, hogy az az értelmező egyes szám harmadik személyű személyes névmást magyarázza, jelzi. A második két tagból áll: *naggyurak lojális hű szolgája hajdan* — és — *uradalmi főherczsz*. A két tag *aequivalens*. De melyik főnévre vonatkoznak, melyik az értelmezett főnév? Nincs kitéve? Ahogy vesszük. Az értelmező a vonatkozó névmást jelzi, magyarázza, végeredményben a vonatkozó névmás előtt elhelyezkedő főnevet: *a dédapja, aki*. A jelzett szó hiánya fő kategóriát alakított: ennek egyik alfaja az olyan esetek halmaza, amelyekben a jelzett szó meg is van meg nem is. Nincs jelen, de nem is hiányzik. Nem létét ugyanis kitölti egy vonatkozó névmás. Teljesen ilyen az alábbi példa.

... *melyek* a Gyula zsebében azóta, *különös pillangók*, fehérekké váltak, s elrepültek (Babits Mihály: Halálfiái. 1927. 189).

3. A harmadik fő csoport minden eddigi példával szemben legjobban kiemeli az értelmező függetlenségét és önállását, miközben a legnyomatékosabban hangsúlyozza a benne foglalt tartalmat. Amint megfigyelhettük, eddigi példáinkban az értelmezők, akár előfordul az értelmezett szó, akár nem, mindenesetre a mondat második részében foglaltak helyet. Mit jelent ez? Megőrizték a hagyományos és szabályos kapcsolódásnak azt a sajátosságát, hogy az értelmező a magyarban az értelmezett szó után áll, bár megtörték azt a másik, ugyancsak hagyományos és szabályos sajátosságot, hogy az értelmező *szorosan* rátapad, szinte enklitikusan ráfüggeszkedik az értelmezett szóra. Megtörték a második sajátosságot, mert — mint láttuk — jó nagy távolság is közbeékelődhetett az értelmező és az értelmezett szó közé, sőt a főmondat be is fejeződhetett úgy, hogy a mondatban helyet foglaló értelmezett tagnak értelmezője mintegy kint rekedt, a mondaton kívülre szorult.

A harmadik és utolsó fő kategóriában az értelmező még tovább, helyesebben a legtovább megy a függetlenülés és önállósodás útján. Nemcsak elszakad az értelmezett tagtól, hanem egyelőre megőrzött helyét (az értelmezett főnév után, a mondat második felében vagy a mondat után) is megváltoztatja, mert az értelmezett tag előtt, az egész mondatot megelőzve helyezkedik el. Forradalmi újítás; a magyar fül számára meglehetősen furcsa és meglepő fordulatok jönnek létre. Az értelmező önálló tagként, szinte rövidített önálló mondatként szerepel. Bevezeti a mondatot, de a mondattól teljesen független, annak ellenére, hogy végeredményben az értelmezős szintaktikai egység (nevezzük így az értelmezőt és a vele szorosan összefüggő szavakat) egész közvetlen kapcsolatban van a mondat valamelyik főnévével, rendszeren az alannyal, amely előfordulhat a mondatban, de a fenti példákhoz hasonlóan lehet aláértett is.

Ha az alany ki van téve a főmondatban, az értelmezős egység talán még nem éri el a függetlenülés teljességét, hiszen ott van a főmondati alany, amelyre kétségkívül vonatkozik.

Ős vendég a feketekávéra, megjelent a refektóriumban Bögözi, a helybeli klerikális ügyvéd, s készséggel felajánlotta, hogy ő veszi házához a fiút (Babits Mihály: Timár Virgil fia. 1922. 39).

Az alany, rendesen személyes névmás, elhelyezkedhet a főmondat helyett az értelmezős szintagmában is. Megfigyelhető, ilyenkor követi az értelmezőt :

Tudatlan szemlélődő én, aki csak messziről nézem az alakját, mert közelébe férközni államférfiaknak kívül áll szerény életprogramomon : — nem tehetek egyebet, mint csodálkozva konsziderálok és kérdezősködöm magamtól (Bródy Sándor : Fehér könyv. 1915. 35—6).

A függetlenség teljes ott, ahol csak aláértett alany van mint az alább közlendő két példában :

Ha Isten úgy akarja, hogy mind kipusztuljon a termés, az is jól van, mert Isten akaratja. — *Gyenge borbély* szerényen és ijedten elhallgatok a fanatikus hitnek ilyen életet kitöltő ereje előtt (Délvidéki novellák. 1943. Laták István : Nehéz évek).

A júliusi monarchia alatt *összeesküvő*, 1848-ban a nép *szószólója*, 1852-ben *proskribált*, 1871-ben *képviselő*: köztársasági létére az egész földre kiterjedő szabadság és az egyetemes testvériség eljövételén munkálkodott (Nagy elbeszélők. Officina. 97/98. 1947. 101).

Ez az utolsó példa az értelmező önállósulásának végső lehetőségeit meríti ki. Időrendben egymásután következő tényekről van szó. Mind külön nominális mondatok, melyeket laza szál kapcsol össze : a főmondati alany azonosságának a ténye, hisz valamennyi értelmező ugyanazon, bár ki nem tett alanyra vonatkozik. A fentihez hasonló szerkezetek nagyon elterjedtek a francia, az olasz, a spanyol nyelvben, különösen az értekező prózában, de a szépprózában is jócskán akadunk ilyen típusokra. Az általunk idézett példa fordítás : Anatole France egyik novellájából való. A magyarban használatát esetleg felfoghatjuk úgy is, mint franciás műveltségű íróinknak utánzásán alapuló, bár a magyar nyelv szellemével nem feltétlenül ellenkező fordulatát.

(Folytatjuk.)

Herczeg Gyula

A költő és a szavak értéke

Hogy a legszebb költői gondolatból, a legnagyobbra törő szándékból sem feltétlenül születik az előzményekhez méltó mű, számtalan példa igazolja. Tehetség, az alkotás kedvező testi-lelki pillanata, a művészi erők lázas és mégis tudatos eleveensége s végül mindezeknek szerencsés összhangja szükséges ahhoz, hogy a költő erőfeszítése sikeres is legyen. A költői szárnyalásnak is van azonban természetes határa : az a magasság, amelyen túl a mű már kikerül az értelem és a nyelv törvényeinek köréből, s az író menthetetlenül elszakad az olvasótól. Ennek tudata nélkül gyakran a legeredetibb költői gondolat, a leggazdagabb mondanivaló és a legnagyobb művészi szándék is csak koros termést hoz. Sok igazság van abban, hogy a homályos forma és zavaros kifejezés a ködösen kialakulatlan tartalomnak, a tisztázatlan mondanivalónak tükröképe. Gyakran megesik, hogy a vers alap-

érzése széthígul, megzavarodik közben, az ötlet elködösödik, az ihlet lendülete megtorpan félúton, s a formát adó kifejezés is bizonytalanná, pontatlanná válik, eltorzul. Többnyire maga a költő is érzi ilyenkor, hogy műve nem sikerült. Elégedetlenségében aztán vagy félredobja, vagy pedig később, rokon ihlet alkalmas percében megkísérli még egyszer elérni az eredeti célt, és újra csiszolja versét. (Kéziratok javításai, törlései, szövegváltozatai igen tanulságos példákat mutatnak erre.) Kevésbé szigorú önbíráló hajlam híján vagy más, sürgető körülmények folytán azonban az író néha kiadja kezéből a gyengébben sikerült, elnagyolt verset, s ezzel aztán vállalnia kell a jogos bírálatot, elsősorban a szerkesztőét. Neki nemcsak az olvasó szemével, hanem az író és az irodalom szolgálatának szempontjából is kell néznie a verset. Természetes, hivatásbeli feladata tehát, hogy ha kell, őszinte és szigorú legyen a költő iránt, s éppen fejlődése érdekében mutasson rá művének gyengeségeire. A jó szerkesztő nemcsak elfogad vagy visszautasít kéziratokat, hanem neveli is az írókat, főként a fiatalokat.

Mindent azonban nem várhat sem a lektoroktól, sem a szerkesztőktől az író. Nem elég, hogy megvan benne a tehetség; a maga szívós munkájával meg kell hódítania művészetét, tanulással és gyakorlással meg kell szereznie mesterségbeli tudását. Sem a veleszületett tehetség, sem a vadon nőtt, természetes nyelvkészség nem elegendő magában ahhoz, hogy valaki íróvá, művésszé érjen; mindkettőt tudatosan fejleszteni kell.

*

Két példa elemzésével szeretnék rámutatni az író mesterség-tudásának, a műgondnak és a szerkesztő nevelő szerepének a fontosságára. Az Irodalmi Újság 1954. november 13-i száma közölte egy fiatal költőnk versét (Újra az őszi). Sikerült, tehetségre valló s azóta kötetben is megjelent költeményei mellett bántón lepott meg ennek ingatag felépítése és pongyolasága.

A költő kifejező eszköze a nyelv. Művének nemcsak esztétikai, hanem általában művészi értékét, tehát hatását is az szabja meg, mennyire művésze, ura a nyelvnek, hogyan találja meg benne az érzéshez és gondolathoz hajszálynyira pontosan simuló kifejező formát.

Lássuk a verset ebből a szempontból. Így kezdődik:

Újra az őszi sárga
arannyal telt a járda.
Csapong a szél s a száraz
levelek muzsikálnak.

A fák őszi *aranya* nyilván csak a *járda* kedvéért *sárga*, mert különben olyan magától, sőt beleértődő jelzője az aranynak, hogy szószaporítás leírni. Arannyal telt a járda: a *telt*, *telve*, *tele* és *telí* nyilván egészen közeli rokonok, szinte ikertestvérek értelmükre nézve, de árnyalatnyi különbség van köztük jelentés, főként pedig használat tekintetében. A *telt* melléknév választékos, irodalmi használatú szó, a mondat mégis suta, mert a *telt* melléknév általában csak jelzőként fordul elő, állítmányi szerepben nem. Igen szokatlan lenne pl. az ilyen, a versbelihez pontosan hasonló mondat: *Könyvekkel telt az asztal*. Úgy vélem, hogy itt — más, jobb szó híján — inkább *tele*, *telí* vagy az állítmányként magában is szokásos *telve* határozószó lenne helyénvaló, ha nem

volnának egy szótaggal hosszabbak a kelleténél. Erőltetett „a száraz levelek *muzsikálnak*” szókapcsolat is; nyilván kényszeredett asszonáncként jött létre. A *susogó* vagy *zúgó* zöld lombokra inkább illik a *muzsikál* ige: a szélfúttá lombok hangjába hangulatunk beleszűrhet valami zenét. A lehullott, száraz levél azonban csak *zizeg* vagy *zörög*. Berzsenyi halhatatlan sorában pl.: „Ligetünk . . . Tarlott bokrai közt sárga levél zörög.”

Hajlong a lomb a szélbe,
de már a kis levélke
hajlani nem tud, roppan,
aztán a földre pottyán.

Szép és kifejező a sorkezdő belső rím: *hajlong a lomb*, az utolsó szó (*szélbe*; pontosabban, helyesebben: *szélben*) azonban megint a rím kényszerével vonzza maga után a kétszeresen is kicsinyített, finomkodó mesterkéeltséggel ható *kis levélke* alakot. Kisebb növényeknek, bokroknak van *levélkékük*, fáknak legfeljebb csak tavasszal, amikor a rügyből kibújik, és még egészen kicsi, gyenge. Ámbár lehet, hogy a rímtől függetlenül a költő valami egészen apró levelű fára gondolt. Annál meglepőbb akkor, hogy ez a kis levélke, illetőleg a szára olyan vastag és erős, hogy nem tud *hajlani*, hanem nagyot *roppan*, amikor letörik, és a földre *pottyán*. Itt megint valami zavar van a szavak értéke körül. *Roppán* valamely szilárd, kemény test, ha eltörik, meghasad, elszakad, és kemény, erős, pattanásszerű hangot ad. Ilyet a falevél kocsányának leválásakor nem tapasztalhatunk. De ahogy a levél nem *roppanhat*, éppúgy nem is *pottyánhat* a földre. A *pottyán* igét ugyanis csak kisebb-nagyobb, de súlyosabb, puha testre alkalmazhatjuk, amely kemény felületre esik vagy kemény tárgyra, ha puha talajra hull hirtelen, tompa, gyengén puffanó zajjal. A falevél egyik feltételnek sem felel meg; földre esésének zaját alig hallotta még valaki, főként ha csak egy *kis levélkéről* van szó. Ime, milyen zavart okoznak a rímbe összekapaszkodó, de nem összeillő hangutánzó szók.

Lássuk, mi lesz a levélke sorsa:

Zizzen, de ott sincs nyugta,
sivár a pesti utca,
nincs rajta gaz, se kóró,
levélkét helyben óvó.

Az első sor kifogástalan; itt helyes a *zizzen* használata. A második sorral kezdődő okmagyarázat azonban kissé furcsán van fogalmazva. A lehullott levélkének azért „nincs nyugta”, mert „*sivár a pesti utca*”. Ez lehetséges, de nem azért, mert kevés rajta a szemet, tüdőt üdítő zöldelő fa, hanem mivel „nincs rajta gaz, se kóró, levélkét helyben óvó”. Bajosan is nőne meg az aszfalton, bármint szeretné is a költő, hogy legyen, amibe az árva, lehullott levélke megkapaszkodhatna, s a garázda szelek ne hurcolnák el szülőhelyéről. Valószínűleg ezt akarja mondani az utolsó sor, szokatlanul választékos, szinte már homályos módon, a megtalálendő rím kényszeréből. Az egész versen érzik, hogy a költő a rímek rabja: ezek viszik tovább, sőt irányítják és elterelik a vers menetét a rögtön visszhangzó ötletek könnyű megoldásai felé, a költői eredetiség és a világosság rovására.

Nincs tehát segítség :

Szomorú itt a fának,
motoros gépek járnak
s szelükkel kell a könnyű
avarnak elrepülni.

Prózában elmondva : azért szomorú az utcai fák sorsa, mert a suhanó járóművek szele felkavarja, elsodorja lehullott levelüket. Ha valaki úgy érzi, hogy ez fáj a fának, az lehet költői együttérzés, szép megszemélyesítés, a megokolás azonban kissé furcsa. Hiszen nemcsak a *motoros gépek* szele (minek ez az erőltetett és mégis kezdetleges, semmiképpen sem költői megjelölés?) sodorhatja el a faleveleket, hanem az első versszakban csapongó szél is. És különben is : ha ezek a *motoros gépek* csak *járnak*, nem pedig *suhannak*, *száguldanak*, *rohannak*, *röpködnek*, akkor nem is csaphatnak olyan nagy, veszélyes szelet.

Az *avar* szóval is óvatosabban kell bánni : ma a száraz faleveleknek földre hullott tömegét, rétegét jelenti, elsősorban az erdő fái alatt összegyűlt vastag levélszőnyeget, a m a g a e g é s z é b e n. A város utcáin ilyen avar aligha gyűlik össze, s e g y t ö m e g b e n nem is tud elrepülni. (A költőnek mellékesen ügyelnie kell arra is, hogy verse felolvasva, elszavalva jól hangzik-e. Nem szabad tehát egymás mellé tenni két egyszínű hangsoportot, illetőleg szót : *szelükkel kell . . . elrepülni.*)

A következő szakaszban ugyanez a gondolatsor folytatódik :

Otthagyni édes anyját,
susongó drága hangját,
egekbe nyúló ágát,
lefosztott koronáját.

Az előző szakaszban lévő *avar* főnév ide értendő ebbe a hiányos mondatba is, amely a lehullott falevélnek, az anyjától elszakadt gyermeknek fájdalmát panaszolja. Zavaró azonban, hogy mindezt az *avar*-ról mondja. Helyesebb lett volna *levél*-ről vagy *levelek*-ről beszélni. Egyébként ez a leghibátlanabb szakasz a versben. Egyéni lelemény a ritkább *susong* igealak használata, amely egy árnyalattal talán nagyobb intenzitású is, s emberről nem szoktuk mondani (vö. *zsibog* — *zsibong*, *tátog* — *tátong*). A szakasz felépítése is fokozó erejű ; kár, hogy a tárgyias felsorolás miatt rímelése egyhangú.

A befejező szakaszban a költői gondolatmenetnek váratlan, s kissé talányos fordulata következik :

S kőtenger között győztök,
városi fák, ti hősök,
jelképei a lágyabb
természet igazának.

Sokat töprengtem e sorok értelmén. Mivel győznek, miben hősök ezek a lombjukfosztott városi fák? Talán abban, hogy áldozatos sors az övék, mert a város rideg körengetegének sivár idegenségében a természetet jelképezik, és az idegen világban is győzelmesen helytállva hirdetik a gyöngébb, de élő anyag, a lélegző természet nagyobb erejét, halhatatlanságát. Valami hasonló lehetett a költő mondanivalójának csattanója is. Kár, hogy éppen

a vers befejező szakasza a leghomályosabb. A *kőtenger között* kifejezés képzavar is, nyelvtanilag is helytelen. Semmiféle tenger *között* nem lehet, nem történhet semmi, csak *kőtengerben* vagy esetleg *kőtenger közepette*. (Hangzásbeli monotonia: *között győztök*.) Töprengést okoz az is, hogy miért a *lágýabb* természet *igazának* jelképei a fák, s miféle igazának? Megint csak a rímre gyanakszom, hogy abban a magyarázat.

*

A másik vers az Új Hang 1955. januári számában jelent meg. Címe: Salgótarjáni képek. A látszat ellenére sincs a választásban semmi célzatosság. Egyszerűen tanulságos iskolapéldát kerestem. Pusztá véletlen — azaz dehogy is véletlen —, hogy a vers szerzője azonos az előbbiével.

A vers néhány jelentéktelen kép, érdektelen megfigyelés egymásutánja. Csodálom a szerző bátor szándékát, hogy versbe öntésre méltónak tartotta őket. A helytakarékosságra való tekintettel csak azokat a részeket idézem, amelyek a mi szempontunkból figyelmet érdemelnek.

A vers azzal kezdődik, hogy a Salgótarjában járó költő először is a lányokat veszi szemügyre. Megtudjuk, hogy

Lányból volt ott egy üveges,
gittelte be az üveget.
Rámába illett, *jól tette*,
munkája rögtön tükrözte.

Az első sor fogalmazásában természeti csoda lesz abból a természetes tényből, amelyet a szerző — igaz, hogy csak gyarló sejtésünk szerint — közölni akart, hogy ti. a lányok közt volt egy üveges, illetve még világosabban és egyszerűbben: látott egy üvegező lányt, akinek arca munka közben tükröződött az ablakban. Nem egészen világos azonban, hogy ő illett-e a rámába vagy az üveg (amelyet már be is gittelt, tehát nem kétséges, hogy illett a keretbe). Akár a lányra, akár az üvegre gondolt azonban a szerző, nem tudjuk, miért mondja róla, hogy jól tette. Ki és mit tett jól? Hogy az üveget a lány rámába illesztette, vagy hogy az oda illett? Rosszul tette a költő, hogy nem mondja meg világosabban.

A harmadik szakaszból meglepetéssel és irigykedve értesülünk, hogy Tarjában már megvalósult az önapos munkahét, mert mikor a költő ott járt, épp „szombat volt, nem volt munkanap, nem láttunk bányát, gyárat”. Talán szombat délután volt, akkor tudniillik korábban véget ér a munka. Attól azonban még láthatták volna az üzemeket, ha csak be nem hunyták a szemüket. Nehezebb Salgótarjában lenni s nem észrevenni a bányákat, gyárat, mint Rómában járni és nem látni a pápát. Lehet persze, hogy nem voltak bent egy üzemben sem, de akkor ezt kellene írni.

A következő két sorban meg is hazudtolja önmagát a szerző, mert azt mondja, hogy ha nem láttak is bányát, gyárat, néztek hát „erdőt helyette, ott volt az *mingyán felette*”. Ha egyszer tudja, hogy az erdő mindjárt ott kezdődik a bánya és a gyarak fölött, akkor a *z o k a t* is kellett látnia. (Mi szükség van egyébként itt, versben, a tájnyelvi *mingyán* alakra?) A *felette* és a *helyette* határozószó használata pontatlan: *felettük* és *helyettük* volna itt a szabatos alak, hiszen több dologra (bánya, gyarak) vonatkoznak. A *helyette* akkor volna helyén, ha nemcsak a főnévre, hanem az egész mon-

datra utalna, az ígét is beleértve: az üzemek megnézése helyett... A pongyolán használt *felette* szóval rímelő *helyette* arra vall, hogy a hibák itt rendszert alkotnak. Pedig a *helyettük* — *felettük* rímnek is tökéletes, nyelvtani szempontból is jó volna.

A következő két szakasz arról ad hírt, hogy a költő látott a város végén egy fekete malacot, s kedve lett volna megenni. A kis malac azonban gyanakvó és éber volt, mert

Gondolt rá ő is ezalatt,
rámnézett, aztán elszaladt,
porozva tűnt el a *porban*,
isteni mérges iramban.

Pontatlan, kétértelmű és zavaró a „gondolt rá ő is” mondat, mert az olvasó könnyen személyre is vonatkoztatja. Ez az értelmi bandzsalság egy szemléleti hiba következménye. A malac, még ha gondolatolvasónak tünteti is fel a költő, nem valamely már ismert, mindkettejükben egyaránt tudatos dologra emlékeztet. Arról van szó, hogy a kis malac mintegy ráeszmélt hirtelen az őt fenyegető veszélyre, megérezte a szerző mohó szándékát, s azért inalt el. A mondatszerkesztés tehát a költőnek az előző szakaszban felvillanó gondolatára kellene, hogy nyomatékosan rámutasson. A *rá* helyett tehát más, hasonló értékű, hangsúlyos, de félreérthetetlenül dologra utaló határozószó (*erre*, *arra*) kell a mondat élére. Nyilván minden figyelmesebb, jó nyelvérzékű olvasó érzi, hogy a szóban forgó mondat helyes és szabatos fogalmazása ez volna: *erre* gondolhatott ő is; *ezt* érezhette meg v. sejhette meg ő is. Ez persze így nem illik bele a versbe; a szakaszt másként kellett volna alakítani, de akkor a készen álló rím (*ezalatt* — *elszaladt*) hasznavehetetlenné vált volna.

Amilyen magától értődő természetes dolog, hogy a malac „*porozva* tűnt el a *porban*” — olyan érthetetlen, természetellenes túlzás az „*isteni mérges iram*”, különösen egy malacról szólva, még ha megszoktuk is a társalgási nyelvben az *irtózat*os jó, *borzasztó szép*, *rém kedves*, *őrült nagy*, *marha csinos*, *baromi gyors*, *isteni finom* stb. túlzó jelzős kifejezéseket. Az *isteni* jelző ilyen használatban nemcsak fokozó értékű (s itt nyilván nem valami zeusi haragról van szó), hanem általában *kelleme*s tulajdonságokra alkalmazzuk; a *mérges* pedig nem az.

Egy iskolai tornaóráról adott röp-beszámoló következik végül, kissé egyéni, merész, sőt pajzán képpel:

Kibujt a nap s a vén kujon
cicázott már a lányokon.

A költő nyilván a bujkáló, ki-kibukkanó napsugarak játékát, cikázását akarta kifejezni. A *cicázik* igének van ugyan az 'enyelegve, játékosan, kötődve ingerkedik; incselkedik, pajzánkodik, szerelmeskedik' mellett ritkán, költői használatban 'könnyedén, játékosan ide-oda lebeg; lengedez, imbolyog' jelentése is (Csokonai: A szellők... Most virágos, zöld ligeten cicáznak. Karinthy: Jóságú szél cicázott a fák közt. József A.: Cicáznak a szép csendőrtollak). A versbeli kép azonban azt sugallja, hogy a költő — természetes módon — a lányokkal való cicázásra gondolt.

Nem hiszem — a szerző bizonykodása ellenére sem —, hogy híven idézi az elégedetlen tornatanár szavait:

„Fiúk nézik a lányokat,
lányok meg csak a fiúkat.”

Az *a* névelő a szótagszám kedvéért maradhatott el a sorok éléről. Azzal is vét — hasonló okból — a szerző, hogy megrója a diákokat, mivel a torna ütemét mindig *vétették*. Nagyot, sokat lehet *véteni*, de az ütemet *elvéteni* szoktuk.

A vers mégis megbocsátó gesztussal zárul:

Részemről mégis kegyelem,
tenéked, ifjú szerelem.

Nem egészen világos, hogy a költő bocsátja-e meg a tavaszt érző fiatalok érthető fegyelmetlenségét, vagy pedig tanárjuktól kér megértést, elnézést irántuk. A *kegyelem* már sok és szükségtelen is volna nekik, hiszen nem követtek el súlyos vagy éppen halálos bűnt. Legjobban azonban mégis a versbe semmiképpen sem illő, idegenszerű, prózai, hivatalos hangulatú *részemről* szó zavarja meg a befejezés szándékoltt líraiságát.

Végso ítéletként: *részemről* nem volna kegyelem ezeknek a verseknek. Egy önképzőköri ülésen bizony alapos bírálatot kaptak volna.

*

Nem csúfondáros bogarászás volt a szándékunk. Csak azt akartuk megmutatni két jellemző példán, hogy mennyire fontos az írói önképzés, a nyelvi eszközök folytonos, elmélyedő tanulmányozása, az önbírálat, és hogy milyen nagy szerepe volna fiatal költőink művészi fejlődésében a lektori, szerkesztői nevelőmunkának.

Kovalovszky Miklós

Romániai magyar elbeszélők nyelvéről*

A magyar—román könyvkiadási egyezmény keretében, csekély 1600 példányban, de igen szép, ízléses köntösben, majdnem félezer lapnyi terjedelemben jelent meg a romániai magyar prózairók gyűjteményes novellás kötete. A romániai magyar irodalom szép számú és jó tollú írógárdát nevelt a fől szabadulás óta eltelt tíz esztendő alatt. Harmincegy író ugyanannyi írását tartalmazza ez a gyűjteményes kötet, s mi sem jellemzőbb, mint hogy e harmincegy elbeszélésből csupán nyolc meríti a múltból tárgyát (ezek közül is kettő a fől szabadulás élményét ábrázolja), a többi mind a jelenről szól: egy a koreai nép harcával, egy az egyetemi ifjúság mozgalmi életével foglalkozik; kettő-három az üzemi munkásság, ugyanannyi az értelmiség, főként a pedagógusok életéből veszi témáját, de a legtöbb írás a romániai falu legfőbb problémáját, a szövetkezeti mozgalmat, a paraszt-életforma és paraszti világ szemlélet megváltozását ábrázolja.

* Romániai magyar elbeszélők. Budapest, 1954. Szépirodalmi Kiadó. 459 lap.

E gazdag tartalmú, változatos témájú gyűjteményes munka igen jól megmutatja, hogy az erdélyi magyar irodalom tevékenyen részt vesz a szocializmus, a román és a magyar nép közös jövőjének építésében. Az elbeszélések egyikéről sem lehetne elmondani, hogy e hivatásának nem felel meg: a kötet java eszmei és művészi szempontból egyaránt kiváló. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy sematizmusnak, sablonos megoldásoknak, elnagyolt ábrázolásoknak nyoma sincs bennük.

A legfeltűnőbb és nyelvi vonatkozásainál fogva minket leginkább érdeklő sematikus hiba a beszéltetésben mutatkozik meg. Ahogyan például Dimény István novellájában a fiatalabb Bihari feleségével otthon beszélget, minden, csak nem hiteles (55). Az is elképzelhetetlen, hogy egy olyan kis paraszti közösségben, amelyen egy szövetkezeti szántó-brigád a földeken, egymást tán gyerekkoruktól ismerő parasztok úgy hivataloskodjanak beszéd közben, úgy elvtársozzák egymást, mint Horváth István írásában (174–5). Nem kevésbé furcsa, hogy a brigádvezető, miközben bejelenti, hogy bizonyos elgondolásait megbeszéli majd a kollektíva vezetőivel, a brigád tagjainak is szinte megmagyarázza (holott csupán az olvasó nem tudja még, a tagoknak nyilván tudniuk kell!), kik azok: „...ma este megbeszélem *Gecsével, a szervező elvtárssal és Lázárral, az elnökkel...*” (175). Szovjet ember sem beszél ilyen hivataloskodóan: „Mi, szovjet öntök, a szovjet tudósok segítségével...” (67). — Legföljebb hírlapi fölhívás, nyilatkozat stílusa lehet ez. Sokkal természetesebb lenne valahogy így: „Nálunk kiváló tudósok segítségével...” Demeter Ferenc bácsi, az öreg halór szájába sem illik ilyen szakzszerű fogalmazás: „A nevelési módszerei miatt...” (ti. neheztel az egyik tanárra) (93). Az sem valószínű, hogy két fiatal pedagógus — egy lány és egy fiú, akik ráadásul tetszenek is egymásnak — magánérintkezésben is elvtársozzák egymást (97). Arra, hogy egy nyelvi kifejezéssel mennyire konkrétabbá, hitelesebbé lehetne tenni a mondanivalót, s a sablonost hogyan lehetne kiküszöbölni, csak egy példát. Az állatfölvásárló állami vállalat igazgatójáról az író, Horváth István, a munkás—paraszt szövetség illusztrálására azt akarja éreztetni, hogy ért a paraszti dolgokhoz; nem úgy, mint például a régi állami vezetők, akikkel a parasztoknak dolguk volt. „Voltam én falusi kovács is, az illegalitásban...” — mondja az igazgató, de ezt így ember aligha mondaná. Hanem, ha így volt, azt mondaná, hogy itt meg itt volt — sőt talán: ekkor meg ekkor — kovács ebben meg ebben a faluban! Mindjárt éreznők, hogy e mögött a mondat mögött nem egy elméleti ötlet általánossága, hanem messze ágazó cselekményeket is sejtető s a történettel szervesen egybefonódó átgondoltság áll.

A beszéltetés hitelessége lényegében a magánélet ábrázolásának kérdése is, éppen ezért kitűnően mutatja a tartalom (a magánélet bemutatása) és a forma (a beszéltetés nyelvi megoldása) mély összefüggését. Nem véletlen, hogy ezen a téren mutatkozik — nálunk is, és úgy látszik, a romániai magyar irodalomban is — a legtöbb nehézség.

Egyébként a kötet legfőbb nyelvi tanulsága az, hogy a mai magyar irodalmi nyelv egy és oszthatatlan. Ezen az erdélyi elbeszélők írásainak — különféle erősségű — nyelvjárásossága sem változtat. A kötet elbeszélői közül főként négyen élnek erősebben tájnyelvi elemekkel: Asztalos István, Fodor Sándor, Kovács György és Tamás Gáspár, ami azt is jelzi, hogy mindkét fölfogásnak (a tájnyelvi jellemzés híveinek s az irodalmi nyelvű beszéltetés módszerét követőknek) egyaránt van jogosultsága a

romániai magyar irodalomban, bár kétségtelen, hogy a kötet írói közül úgyszólván egy sincs, aki legalább néhány tájnyelvi elemet (tájszót, hangtani, mondattani sajátosságot) ne használna. Asztalos István a nyelvjárási elemeket az üzemi és mozgalmi szókincs kifejezéseivel vegyíti, s így a nyelvi ábrázolás területén is jól tükrözi az erdélyi munkásság társadalmi eredetét, életformáját. Az üzemi elbeszélések írói általában használják a foglalkozási terminológia szavait, különösen Nagy István. Ezek egy része bizony magyarázat nélkül alig érthető, inkább csak sejthető. A kötetben ilyen szavakat, mondatokat találunk: „Nem akarsz a *cirkulánál* húzni?” (32), — „a késő estébe nyúlik majd a *gáttervagonettek lánccsörgése*” (34), — „*gätter*” (49, 445 stb.), „*homok-gáterezők*” (49), „*cirkulás*” (32), „*fosznidarabok*” (302), „*akkordplafon*”, „*friglidarabok*” (303), „*friz*” (305) stb.

Igen tanulságos a mozgalmi nyelv szemügyre vétele is, már csak azért is, mert egy részük éppen olyan „párhuzamos szóalkotás”, mint amilyen a magyarországi *termelőszövetkezet* és a romániai *kollektív gazdaság*, *kollektíva* vagy *kollektív*, melyekre bőven van példa e kötetben. Asztalos István nyilván tudatosan *prolulány*-t ír (7), *nőmozgalmi aktivistá*-ról (8), *éltanuló*-ról (10), *pionir*-ról (10), *falumunká*-ról (12 — vö. a hazai *falujárás*-sal) beszél. Nem tudni, öntudatlanul-e vagy tudatosan, jellemzésül ír-e Balla Károly *beindítás*-t és *beszervezés*-t (30). Jellemző mozgalmi kifejezése lehet a romániai ifjúsági mozgalomnak a *szankcionálás* (367), a közösség nyilvánossága előtti megrovás értelmében. Az is jellemző, hogy a *hantázni* (373) és *hanta* (380) szavak az erdélyi magyarság körében is elterjedtek. Kissé már a jassz nyelv határát súrolják az olyan kifejezések, mint *elkapta a gépszíj* (7), *ahhoz pofa kell* (366). A „párhuzamos kifejezések” között említhető meg a *milicista* (43 stb.), a *rajon* (pl. Csík rajon, 80), a *felüléptítmény* (feléptítmény; nem tudni, hivatalos is vagy csupán népi változat, vö. 93), *kollektivista* (tsz-tag, 91). A jól vizsgázott fiatal tanárt *második ciklusra helyezték* (88), ami nálunk az általános iskola felső tagozatának felelhet meg. Az erdélyi nyelvben a mienknél eleve-nebb lehet az *-ista* képző: a *sámtanista* (88), *cirkuszista* (356) is ezt gyaníttatja az előbbieken kívül.

Az írók gyakran élnek a nyelvi jellemzés eszközeivel. Így pl. Dimeny István novellájában az ellenséget jellemzi a szocialista építésre vonatkozó frázis-pufogtató, hivataloskodó beszéltetéssel (51), a hivataloskodás jellemzi a baloldaliaskodó, túlzó ifjúsági szövetségi titkár beszédmodorát is (385). Legjobban fölhasználja a nyelvi jellemzést a „Történet egy sánta kutváról” alcímet viselő karcolatában Bajor Andor. Az újságíró kalauzoló *üzembizottsági* [így!] elnökről írja a szatíra főszereplője, Oszkár, a riporter: „Ő maga tervét, tervszerűen teljesíti, rendszeresen mozog a sportvonal síkján és a kultúr-munka síkjának vonalán is tevékenykedik” (24). „Már értesítve vagyunk és az elvtárs be van planifikálva a plánba” (uo.). A karrierista egyetemi hallgató így „gyakorol önkritikát”: „Én ígérem, hogy a jövőben én leszek az, aki a legerélyesebben harcolok a magam karrierizmusa ellen és vállalom, hogy november hetedike tiszteletére ki is fogom küszöbölni. Én köszönöm, elvtársak, a bírálatot, hogy használtátok a kritika fegyverét...” (392).

A néppel való szótértésnek nyelvi föltételei vannak. Kicsiben ezt példázza Fodor Sándor elbeszélésében, amikor a fiatal tanító felelteti a gyerekeket a piócáról, de mindaddig csak a bemagolt leckét darálják, míg rá nem döbbsenti őket, hogy a pióca nem más, mint amit ők — *vérszipó*-nak hívnak! Egyszeriben ismerik a gyerekek az állatot, vége az értelem nélküli leckeföl-

mondásnak, könnyűvé válik a tanulás, a megértés (84). Hasonlóan kiváló nyelvi jellemzést ad Gagyi László a bőbeszédű, de jóízűen fecsegő havasi fuvarosról (126 kk.).

A kötet természetszerűen tartalmaz román és cigány szavakat is, hiszen az elbeszélések szereplői között ők is szerepelnek. Kovács Bálint elbeszélésében nem is egészen világos előttünk, hogy románok egymás között miért beszélnek magyarul, mégpedig nyelvjárásosan (230 kk.). A kötet mindössze öt nyelvi jegyzetet ad: *tyeptár* = báránybőr mellény (229); *roma* = cigány (261); *nálcsászkoró* = kovács (272); *klíngyengyeró* = lakatos (272); és *csicsai láz* = legelő (421), holott egy sor tájszónál és román jövevényszónál bizonyos elkelne bővebb magyarázat vagy még inkább: egy kis szójegyzék a kötet végén. Mert nem értheti a magyarországi olvasó a *panusa* szó értelmét (a 32. lapon: *összerakom a panusát*, a 35.-en: a *panusai pap*). A *baní* a mi fillérünkkel egyértelmű (229), a *fotogén* (237) a petróleum szerepét tölti be, bár nem tudni, milyen anyag, de a *preszkura* (229), *puzduri* (230), *zsákárdok* (55), *bakartábla* (73), *sverc* (61) szavak értelmét is csak alaposabb utánjárással tudhatja meg az olvasó.

Lényegében ugyanez vonatkozik a ritkább tájszavakra is. Mert a nyelvjárás alkalmazásának a leggyakoribb módszere, a fonetikus írással való tájnyelvi hatást keltő ábrázolásmód (*kűd*, 102 — *eccer*, 231 — *föd*, 90 — *föggyibe*, 155 stb.) mellett ezzel élnek leginkább íróink. A tájszavak egy része csupán alakváltozata az irodalmi nyelven ismert szavainknak. Sajátos lehetőséget ad az erdélyi nyelvjárásban a régies múlt alkalmazása és néhány módosító, nyomósító szócska gyakori használata is. A rövidség okából minden szövegföldelés nélkül bizonyos laza csoportosításban mutatunk be nyelvjárási alakokat a kötet anyagából:

Sze (hiszen, 85, 91, 425 stb.), *szen 'ua.'* (455), *métt* (95 stb.), *ejsze* (108), *deiszen* (421), *es* (86, 423 stb.), *tés es tudod* (426), *megé* (457), *el kell adja* (8), *nem kell eladja* (8), *meg kell fizessük* (74), *át kéne menj* (142); *béhi* (78 — általában a *bé* igekötő gyakori); *elálmosodtunk volt* (82), *fogta volt* (89), *értém vala* (97), *ivutt* (ivott, 91), *akarnók* (tájnyelvi sajátság! — 179), *üljék* csak ide (288), *megyen* (megy, 353); *végín* (91), *fejivel* (424 — megjegyzendő, hogy itt nem beszéltetésben fordul elő, hanem maga az író használja így!), *szemíre* (426), *vériből* (430), *küszöbit* (433), *nevit* (433), *kőzijük* (435); *kicsi* széken (12), *nekije*, *nekijük* (15), *minnyá* (mindjárt, 78, 91 stb.), *eridj* (55), *ehun* (72), *szököm átal* (átugrom, 85), *őkeminek* (őkelmének, 247), *éppeg* (250), *ötön* (öten, 250), *vaj* (vagy 'mintegy' — 85), *ugyanbiza* (86), *tova* („Aztán jött a háború; *tova* huszonegyben került haza...” — 88), *tetszett-forma* (97), *honn* (otthon — 100), *meggyűjtsük* ('összegyűjtjük' — 102), *megébredt* (139, 146); *istenüköt*, *marhákat*, *életüköt* (432), *leánkákot* (435); *fűzfakasica* (33), *majorság* (baromfi, 35), *kárgyú* (edény, 43), *oltványos* (71), *ormó* (71); *belekasmától* (72), *cseszle* (79), *cserge* (80), *lepallom* (leporolom, lerázom, 80), *ebbe a helybe* (azonnal; „ebbe a helybe gyere ki onnan” — 90; „ebbe a helybe tessék bémenni” — 81), *berbitélték* a leckét (83), mára nem volt *felhagyva* (feladva, lecke — 83), ott *tökösödött* meg (munkában sérvet kapott? — 233), *rekcuméroz* (235), *kóréval* (kóró, 236), *fűsülve* (237), *kis változójuk*... (váltóruha, 239), *méta* (mesgye, 241), *métert* hord (? — 243), mit tudtok *tű fehérnépekül* (247), *kócs* (249), „hosszasan *sífitelt* a lábával a gyékényen” (249), *baglyaskodtál* (virrasztottál, 86), *megferedjél* (91), *bombóc* (cukorka, 102), *mü* (102), *münköt* (252), *nannyó* (nagyanyó, 102), a hídon *fejfel* (feljebb, 104), *prikulics* (A párt nem

prikulics . . . 106), *borkánüveg* (107), *bicsok* (bicska, 125), *esztena* (125), *szentgyörgy-bogár* (szentjánosbogár, 176), a *plajbász bütüs* végét (177 — másutt csak annyi: *ceruzája bütüjével*, 252), ne *csároogjatok* (177), *zakota* (zaj, 187), *tarisnya* (202), *vakulás* (babonás ráolvasás-féle, 213), *kaparci* isten (215), *csukorékban* (karéjban, félkörben állni? 216), *bóbiska* (? 216), *futkori* gyerek (221), *csutika* (csutka, 221), *zakatálta* (zakatolta, mondogatta, 228), *billogos* (229), *rüdeg* (229), *jerke* (231), *lajtorjás* szekér (153), *korcig érő fenyér* (153), *csórészájú* pap (155), *taknyolódunk* (teszünk-veszünk, nem haladunk, 156), *csíkeszű* (gyorseszű, 157), *vaskutya* (háromlábú, alágújtható edénytartó, 158), *szíjú* (szíj, 304), *krumplivirág* (tréfás szóalkotás, katonai csillagot jelent, 319), *terű* (teher, 321), *kupori* (zsugori, 324), *ciccet* futni (? 324), *rámpa* (emelkedő, 336), *bakalódn*i (kötödni, 255), *cujka* (szilvapálinka, 264), *letácsolni* (273), *tajkolni* (tákolni, 273), *kóber* (? 274), *petró* (petróleum, 294), *mucok* (mocok, 352), *bitang* (fattyú értelemben, 352), *serkés* (tetves, 52), *számigálja* (353), *foldozott* (353), *turma* (356), *harmadikszor* (361), *szalmazik* (361, 369), *kimustrál* (366), *átalvető* (371); ne *mind* szólj közbe (sajátos szórenddel; „ne szólj *mindig* közbe” 380), *húszvedres* (hordó, 398), *elplanéoztuk* (414), *kóst* (422, 426), *szétűvad*t *feredők* (422), *megszöki* *magát*, *keresztülpocsmog* (422), *terűt* *cipel*, *reahágsz* (423), *guvaszd* *meg* (424), *küscseléd* (425), *kijed* (kelmed, 425), *űdös* (425), *tehen* (426), *kicsinyég* (426), *lesunyta* *fejét* (426), *igyes* (egyenes, 426), *reaszavastassák* (427), *súvadás* (427), *tollóhere* (428), *buglya* (428), *mechanikus* (429), a fiú tovább *somja* bunkósával a *bikát* (430), *tömlec* (430), *reaszárad* (434) stb.

Érdekesekek a párhuzamos alakváltozatok, nem ritkán ugyanazon az oldalon: *ugye ~ uggyi* (11, 13, 15); *krumpli ~ pityóka* (34); *horgot ~ harog* (89); *fazak ~ fazék* (431).

Nem tudom megállapítani, egyéni szóalkotás-e vagy tájszó Asztalos István írásában a *bestelen* (14). Úgy vélem, a *beste* és a *becstelen* kontaminációja lehet.

Szép számmal használnak az írók szólásokat, közmondásokat. Néhány: *Neki is csak kettő az orralika, akár a szegényember malacának* (155). *Göröcsös fában megáll a fejsze is!* (155, a népi ellenállás lehetőségeinek kitűnő érzékel-tetése!). *Hát csak ilyen ritka szita volna az urak esze* (156). *Törött cserepet köpéssel nem lehet összeragasztani* (156). *Az a baj, amelyik hallat magáról, orvosolható* (158). *Beszaladt a madzag az urak számításába* (161). *Úgy elment, azt se mondta, cseréljünk pipát* (201). *Ha a palacsinta ráncát számlálod, sohase eszel belőle* (238). *Vásárba az ökör is vemhes* (243). *Székely ácsnak, cigány kovácsnak párja nincs* (269). *Széllel nem lehet szembeűjni a füstöt* (366, nyilván némi eufemizmussal!).

Azt hiszem, ennyi is elég annak illusztrálására, hogy az erdélyi magyar irodalom a magyar irodalmi nyelv egységén belül gazdagon él a székely nyelvjárásnak úgyszólván valamennyi főbb sajátosságával, a tájszavaktól kezdve a népi bölcsességet oly tömören megfogalmazó szólásokig, közmondásokig. Általában a romániai magyar elbeszélők szép, gondos stílusukkal tűnnek ki, s ezen csak itt-ott hagy szeplőt némi pongyolaság.

A magyar irodalmi köztudat sajnálatosan alig vesz tudomást a romániai magyar kulturális élet eseményeiről, eredményeiről. Magyar irodalmi folyóirataink a romániai magyar írókat igen ritkán szerepeltetik hasábjaikon, s igen ritkán foglalkoznak tevékenységükkel, elvétele ismertetik műveiket (pl. mindeddig csupán egyetlen bírálatot olvashattunk erről a kötetről is!).

Mindez arra int, hogy a jövőben sokkal közvetlenebb, elevenebb kapcsolatnak kell kialakulnia a romániai — s természetesen a csehszlovákiai és jugoszláviai — magyar kulturális élet képviselőivel, mint eddig. A népi demokratikus országok testvéri együttműködése soha nem látott mértékű lehetőségeket nyújt az ott élő magyarság nemzeti kultúrájának kifejlesztésére — erre is legfőbb tanúság ez a kötet.

Péter László

Soós Magda „Erős szálak” című regényének nyelvéről*

Fiatal íróink ellen az olvasónak és az irodalmi kritikának gyakran az a kifogása, hogy stílusuk színtelen, száraz. Ezt a színtelenséget természetesen nehezebb jellemezni, mint akár a kirívóan rosszat, akár a művészi szépet, s ezért nem is igen találkozunk az ilyen művek részletes stílusbírálatával. Az alábbiakban Soós Magda „Erős szálak” című, igen érdekes témájú és ügyes kompozíciós érzékkel megírt, kétségtelen írói értékeket mutató regényének jellegzetes stílusbeli fogyatékoságait próbáljuk elemezni.

Soós Magda érezhetően arra törekszik, hogy stílusát színessé, egyénivé tegye. Bőségesen találunk nála jelzőket, leírásokat, hasonlatokat, s hogy célját mégsem éri el, annak az az oka, hogy ezeket a díszítő elemeket nem tudja megfelelő módon felhasználni.

Leírásokkal pl. éppenséggel nem fukarkodik. Minden szereplőjének, a legjelentéktelenebbeknek is leírja a külsejét. De az olvasónak csak emlékeztetést terhel, ha megtudja az egyetlenegy jelenetben felbukkanó tanácselnökről, hogy „csillogó ősz haja, világos szeme, nagy barna keze ötlött szembe leghamarabb” (264), vagy a szabotáló prágai gyárigazgató titkáráról, hogy „vézna, világosszőke fiatalember volt, élesre vasalt nadrágot és rikító nyakkendőt viselt” (206). Ezekből a vonásokból nem tudjuk az embert összeállítani. De még a fontosabb személyek részletes külső leírásából sem kerekedik ki plasztikus kép. „Fürgemozgású, középtermetű ember sietett elé, akit első pillanatban alacsonynak nézett, de amint mellé ért, kiderült, hogy alig fél fejjel alacsonyabb nála. Sima, világosbarna haja volt és világosbarna, gyantaszínű szeme. Keskeny, hajlott orra alatt ajkát bizalomgerjesztő mosolyra húzta. Nőiesen vékony kezével melegen megszorította a jövevény széles lapátkezét” (46). Vajon ráismernénk-e az itt leírt alakra, ha belépne szobánkba, ahogy ráismernénk — mondjuk — Buddenbrook Krisztiánra?

Különösen sután hat, ha a testi tulajdonságokat ábrázoló jelzők foglalkozásnévhez kapcsolódnak. A regényben lépten-nyomon megjelenik egy-egy „idősebb, jöltáplált tervhivatali osztályvezető” (12), „nagyorrú, szelídszavú szigetelőszerelő” (165), „hatalmas, pocakos, mészároszhoz hasonló főelektrikus” (317). Az ilyen kapcsolat csak akkor hat természetesen, ha a foglalkozás egyben típust is jelent, amelyet — jórészt irodalmi hatásra — bizonyos testi tulajdonságokkal felruházva képzelünk el: „ősz király”, „kecskeszakállas professzor” vagy akár „csinos szőke titkárnő”. Ám itt sem a főelektrikus, sem a szigetelőszerelő, sem a tervhivatali osztályvezető nem ilyen típus.

* Budapest, 1954. Szépirodalmi Könyvkiadó. 564 lap.

A leíró jelzők bőségével azt kell elérnie az írónak, hogy a személyek és tárgyak szemléletesen, képszerűen megelevenedjenek az olvasó szeme előtt. Erre azonban az ilyen semmitmondó, gyakran merőben fölösleges jelzők legkevésbé sem alkalmasak.

Pedig Soós Magdának van képteremtő fantáziája. Néhány szép, friss, eleven hasonlata tanúskodik erről. A bauxitbányát a különböző színű kőzetrétegekkel így írja le: „Lám, itt van előtted kitalálva a mi öreg földünk. Kettészelve, mint a rakott tészta. Egy sor dió, egy sor mák, egy sor gyümölcsíz. Látod, a bagger milyen jóízűen harap bele?” (73). A regény hősnőjét így jellemzi: „Némelyik könyvben a lapoknak aranyszélük van. Ha egy lapot külön nézel, észre sem veszed, hogy aranyszegélyű, inkább szürkének tűnik. De ha összecsukod, ha mindegyik lap egymás mellett van, akkor láthatod, hogy fénylik. Vera is ilyen. Ha majd élsz vele, megismered és egymás mellé rakod a tulajdonságait, akkor egyszer csak meglátod, hogy az egész asszony... arany” (275). Még a technológiai leírásokat is, amelyek pedig oly sok mai regényben szárazak, a nem szakmabeli számára unalmasak, szemléletes képpel tudja élnékiteni: [a timföldgyártásnál használt feltárákazánok] „henger-szerű testükkel, tetejükön a hajtóművel, óriás szódásüvegekhez hasonlítottak” (508).

Sajnos azonban a hasonlatok sem mindig találhatnak célba. „A párttitkár — mint az őrtorony a tengeren — mindig ugyanott, ugyanabban a pózban, ugyanazzal a nyugalommal ült a helyén” (324). Így csak rossz párttitkárt, íróasztalához ragadt bürokratát lehet jellemezni. Erőltetett, bizarr, valósággal képtelen kép ez is: „Mintha gyanútlan kíváncsisággal felvett volna egy magocskát, amely a tenyerén egyszer csak *fékeveszetten csírába szökkenne, kibomlana és illatozni kezdene*” (528). Máskor meg a hasonlat nem illik az alkalomhoz. „Szemüvegét, — amelyet pillanatra, *mint egy szitakötő szárnyát*, kékes-arany villanással érintett meg a napfény — visszaillesztette az orrára” (6). A jelenet tárgyalóteremben játszódik, ahol aligha juthat e zébe valakinek a miniszter szemüvegéről a szitakötő.

Soós Magda stílusának legnagyobb hibája a frázisosság. A regény szereplői magánbeszélgetésben is állandóan vezércikkbe, szónoki beszédbe való kifejezéseket használnak. „A barátság szép dolog. De a barátság megőrzése és megerősítése... ez is *osztályharc kérdése*. Az egyezmény megkötése szép, ünnepléses aktus. *De a megvalósítása, harci kérdés*” (24) — mondja egy szovjet mérnök, s a történet folyamán még vagy ötször hivatkoznak erre a megállapításra. Ez a regény alapgondolata, vezérmotívuma: helyes és igaz. Ha a szovjet mérnök tárgyaláson vagy más hivatalos alkalommal mondta volna, egy pillanatig sem akadnánk fenn rajta. De magánbeszélgetésben hangzott el, s oda kevésbé általános, közvetlenebb szavak kellettek volna. Mint ahogy azt is furesállnánk, ha valaki telefonon ezt mondaná nekünk: „Örömmel hallok, hogy *ön szívvel-lélekkel harcol az egész kooperációs vonalon az egyezmény tökéletes végrehajtásáért*” (193). Vagy egy elkapott beszélgetés-foszlány az épülő Kossuth-szobor előtt: „Azt mondják, csodaszép lesz. *Olyan erőt sugároz, mint maga a nép*” (348).

Az író maga is érzi néha, hogy ezeknek a szavaknak, amelyek a politikai irodalomba, nagy társadalmi összefüggések általános érvényű fejtegetéseibe valók, a regény teremtette helyzetekben rossz az akusztikájuk. Alakjai is olykor bizonyos feszélyezettséget árulnak el ilyen kifejezések hallatán: „Simkó ezeket a szavakat kicsit *kiszámítottaknak érezte*” (441). „Most kimondta

azt, ami már a prágai tárgyalások alatt ott bujkált a fejében, de *újságikké izűnek tartotta* és szeméremből még csak nem is gondolta végig” (126). Mégsem tudja elkerülni őket. Még szereplői gondolatait is ilyen kifejezésekkel írja le: „Vera elhatározta, hogy nem sokat teketóriázik, azonnal *felszínre hozza a lappangó ellentéteket*” (171). „A főmérnök egyre inkább úgy érezte, hogy neki holmi csetepaték helyett *a termelésre és az új káderek üzembeállítására kell összpontosítania minden erejét*” (268). „Mindezt valami lázas és vöröses ködön keresztül gondolta végig, mégis egészen tisztán látta az élet teljességét, gazdagságát és *az összefüggéseket a maga élete és a társadalom egészének az élete között*” (467). Ezek után már nem csodálkozunk, ha egy taggyűlésen a következő hamisítatlan mozgalmi zsargon-mondat hangzik el: „Nos, elvtársak, életünkben *döntő fordulatot* jelent a mai nap” (518).

Ez a frázisosság szerves következménye a regény eszmei-művészi hibájának, annak a torzításnak, hogy csupa kipróbált, harcos multú bolsevik szerepel benne, aki vagy az illegális mozgalomban vett részt, vagy szabotázs-cselekményeket szervezett a németek ellen, vagy barikádokat épített Prága utcáin. Természetes, hogy minden mai író a leghaladóbb, legkiválóbb embereket, életünk irányítóit, a kommunistákat választja hősül. De a valóság leszűkítése, elferdítése, ha mellettük nem vesz tudomást a mindennapi emberekről, vagy pedig ezeket is az élenjárók tulajdonságaival ruházza fel. Soós Magdánál még az ingadozó értelmiségi is ezt mondja a háborúban elesett fiáról: „nekem mindig gyanúm volt rá, hogy Marxot olvassa” (499).

Ezek a figurák, akik nem hús-vér emberek, hanem két lábon járó elméletek, otthonukban is közvetlenül az osztályharc szolgálatában állnak, legmeghittebb pillanataikban is a múlt, a jelen és a jövő nagy harcait idézik. „A napokban, amikor otthon volt, éppen arról beszélgettek együtt [a párttitkár és felesége], hogy mi minden ellen kell még ma is az embernek harcolnia” (487). „Milyen szép itt nálunk a tavasz. Talán a világon sehol sem ilyen szép és sehol sincs ilyen orgonailat. Emlékszel, amikor a szovjet tankokra egész orgonabokrokat szórtunk?” (141).

Frázisos az a mód is, ahogy az író a cselekmény színhelyét, a környezetet festi. A legsemmesebb helyzetet is úgy írja le, hogy politikai utalásokat csempész bele. „Prágában túrhetetlen volt a forróság. Az utcán a járókelők a *Rudé Právo* négyrétrehajtogatott számaival legyeztették magukat” (369). „Bealkonyodott. A közeli *állami gazdaságban* megfekték a teheneket. *Traktorok és cséplőgépek* vonultak be a széles tető alá. A *kultúrház* homlokzatán kis, *ötágú csillag* fénylett fel” (552). De mint minden túlpolitizálás, ez az eljárás is visszafelé sül el. „Hogy *agyonüsse az időt*, vaktában fellapozta a »Leninizmus kérdéseit«, amely az ágya melletti kis asztalkán hevert” (284). A marxizmus klasszikusait nem az idő agyonütése céljából szokás olvasgatni.

Ez az ábrázolásmód és az a szemlélet, amelyből fakad, leginkább ahhoz a képhez hasonlít, amelyet a regényben szereplő festőművész tervez: „nem is férfit, hanem asszonyt fogok festeni. Egy munkásasszonyt, gyerekek a karján, a szoknyája mellett [,] és a gyerekek kezében zászlócskák... mindenféle zászló... Csehszlovák, magyar, lengyel, román... És a hátuk mögött egyetlen óriási vörös lobogó” (374). A legtalálóbb bírálatot pedig maga az író adja a festőművész szájába: „Én félek, hogy ez az, amire azt mondják, *giccses... sematikus*” (378).

Soós Magda igen helyesen és nem ritkán eredményesen arra törekszik, hogy alakjait egyéni beszéd-sajátságokkal is jellemezze. Hősnőjének szava-

járása a méltatlankodó „No, szép!” (82, 89); a kövér, jólelkű Reiner mindenkit „aranyom”-nak szólít (79 és másutt); az orvos latin szavakkal dobálódzik (100—1); az egyetemi tanár mondanivalójának lényegesebb szavait megismétli, „mintha széles hallgatóság előtt beszélne és nem lenne biztos benne, hogy mindenki jól megértette, amit mondott” (441). Megfigyeli, hogy a takarítónő szeminárium helyett „szemenárium”-ot mond (68), a timföldgyár igazgatója pedig a bauxitot „bahxit”-nak ejti (127) (bár nem tudom, hol hallhatta ezt az ejtészváltozatot). Ezek azonban külsőségek, amelyek nem ellensúlyozzák azt, hogy a szereplők beszéde igen kevésbé életszerű. A politikai frázisok elnyomják az egyszerű, természetes beszédet, nem az emberek hangját, hanem újságpapír zizegését halljuk.

Előfordul, hogy Soós Magda az alkalomhoz nem illő kifejezéseket használ. Pl. „*belekukucskáltak* a miniszterhelyettes előtt fekvő iratokba” (201). Az iratokból az derül ki, hogy kártevés történt; ennek az eseménynek elbeszéléséhez nem illik a játékos hangulatú ige. „Úgy is érezte, *mintha a szívét kenegetnék*, ahogy most az asszony múltat idéző, forró hangját hallgatta” (187). Azt hihetné az ember, hogy valami kellemes emlékről, ifjúságról, szerelemről beszélgettek, pedig az 1930. évi nagy munkanélküliségről volt szó. „Pedig hát a mindenség *köp rájuk*, mert íme, minden megy tovább” (474). Ezzel a durva kifejezéssel a mulandóságról elmélkedik valaki, a regény egyik legnagyobb szeretettel ábrázolt hősének tragikus halála alkalmával.

Soós Magda stílusának dicséretes vonásai is vannak. Világosan, érthetően ír, nincsenek túlsúfolt, nyakatekert vagy pongyolán fogalmazott mondatai. Néhány szerencsés stiláris leleménye — melyekre fentebb utaltunk — azt is elárulja, hogy többre volna képes annál, amit e regényében nyújtott. Tőle is, mint íróinktól általában, az olvasó azt várja, hogy új életünk szépségeit ne tartalmatlan sablonokkal, ne lelkendező alpátosszal, hanem a valóságot híven tükröző, igaz érzelmeket tolmácsoló és az író egyéniségét is kifejező nyelven ábrázolja.

J. Soltész Katalin

Szabó József első prózai kötetének nyelvéről*

Egy új elbeszélőt ismerünk meg ebből a kötetből: a címadó százhusz lapnyi novellából és a hat kisebb elbeszélésből. Rokonszenves írói arc rajzolódik elénk a könyv olvasása közben. Mindjárt fölfigyelünk a friss elbeszélő hangra, a mondanivaló gondos nyelvi megformálására, egy-egy részlet valószínű megjelenítésére.

Az első, nagy terjedelmű elbeszélésben megismerkedünk a Bakony vidékének a szegényparasztokból kikerülő erdei munkásaival, életüknek kisebb-nagyobb eseményeivel. Részletet részletre halmozva leírja szerzőnk ennek az életnek örömet, bánatát, bemutatja a szorgalmas, bátor „erdei embereket”, fiatalabbjukat, öregebbjüket, a közös munkába beleilleszkedőket és a félrehúzódotkat, a családjukért küszködőket és a könnyelműbb fajtát. Szemünk láttára fejlődnek, alakulnak tevésevésükben, jellemükben, előttünk bontakozik ki termelőmunkájuk jobb megszervezése, munkacsapatba tömő-

* Erdei emberek. [Budapest] 1954. Szépirodalmi Könyvkiadó. 188 lap.

rülésük. Elejétől végig köztük érezzük magunkat, megszeretjük őket is, munkájukat is; a kamasz Ángyó Pistával együtt hahózza köszöntjük a zuzmarás decemberi erdőt, a fiatalokkal meg öregekkel együtt kergetjük a riadt mókust, csetlünk-botlunk a cseres tönkjei, rönkjei közt, fejszézzük a százados törzseket, surrogtatjuk a forgácsot, húzzuk-vonjuk a nagyfogú fűrész, hasogatjuk az ölfát, rakjuk a hatalmas „ághatárt”, melegszünk az irtáson rakott tűznél, sütjük, hámozgatjuk a délre való krumplit, látjuk, halljuk, mikor a fagyos kátyúban, „egyik igazi erdei kottyánó”-ban „kerék törik, kocsi szakad”, ott izgulunk, midőn a kivágáskor egymáson fönnakadt öt cserfát nagy ügyelbajjal fortélyosan földre döntik, és két ember alatta marad a tömérdekségnek.

Noha sok érdekeset tud mondani Szabó József az erdő és az erdei emberek életéről, hangulatot is teremt, mégse hírelhetjük azt az örömet, hogy remekbe sikerült ez a nagy elbeszélése. A sok-sok apró részlet, bármennyire szép egyik-másik, nem kerekedik művészi egésszé. Szakadozott a mű cselekvénye, töredezett az alakok lelki rajza. Az is baj, hogy szerzőnk általában megragad a felszínen; hiába az aprólékos leírás, nem igen láttat a mélybe. Szavai sokszor eltakarják a lényegét, ahelyett, hogy fényt gyűjtve megvilágítanak. Mindez azért van, mert túlságosan szaporítja az esetlegességeket, nem válogat köztük, nem tapintja ki a legjellemzőbbet.

Akad jobb írás is a kötetben. Ilyen pl. a „Két árva öreg”. Ennek a kis elbeszélésnek már szorosabb a szerkezete, kevesebb vonással is jobban megelévenednek alakjai. Elhisszük, megértjük a jóra való öregek és a maguknak élő fiatalok közti ellentétet. Mikor még úgyszólván semmit sem tudunk a fiatalokról, nagyanyját csúfoló neveletlen kislányuknak a viselkedéséből nem sok jót sejtünk róluk. Ez így talál; ilyen művészi eszközöket kellene szerzőnknek gyakrabban csillogtatnia.

Még egyebütt is szól az öregeknek és a fiataloknak a viszonyáról. Jól esik látnunk, hogy az író mindig együtt érez az istápolásra szoruló öregemberekkel, s részvétet ébreszt irántuk. De megláttatja az öregeknek a hibáit is, gyermekeik iránti értetlenségüket, önzésüket (Jani, a mi fiunk). Az „Új asszony” című elbeszélés is ilyen megrögzött öregeket mutat be. A „Kapások között” című írásában a szövetkezeti mozgalommal szembeforduló, de az urát ért szerencsétlenség után hirtelen-váratlan a szövetkezet kapásai közé beálló fiatal parasztasszonyról olvasunk.

Szerzőnk éberén figyeli a ma kérdéseit, jó szemmel meglátja a társadalmi problémákat. Föltárja előttünk a gyerkőc rokonát megoldoztatató módosabb parasztnak a gonoszságát (A kamasz fiú), egy másik régebbi keletű novellájában pedig azt mondja el, hogy milyen aljas módon becsap a „főnök úr” egy borát eladó szegényparasztot.

Ezeknek a kisebb írásoknak az alakjai sem mindig eléggé eleven emberek, néha típusnak is haloványak; az ábrázolásban még sokat kell fejlődnie szerzőnknek. A hús-vér emberek élénk állításának fontos eszköze jellemző beszéltetésük, egyéniségüknek sajátos beszédmódjukban való megragadása, oly módon, ahogy abban minálunk főként Móricz Zsigmond remekelt. Szabó József alakjainak a beszédje nem mindig hiteles. Például egy (Bakony vidéki) parasztembert így beszéltet (19): „... mindenáron állítani akartam neki [későbbi feleségének] egy szép májusfát, olyant, amilyent még nem is látott... Olyan egyeneset, mint a nyíl... olyat, ami az én vonzalmamat, az én érzéseimet méltán kifejezi. Hetekig barangoltam az erdő, míg meglettem a fát. Kimentünk egy éjjel a barátokkal, hogy kivágjuk és elhozzuk.” Figyeljünk

csak: „olyat, ami az én vonzalmamat, az én érzéseimet méltán kifejezi”. Így nem beszél parasztember, legalábbis ez nem igazi paraszti beszéd. „... a barátokkal”: ezt meg városi ember sem igen mondja, mert ez azt jelenti, hogy a ’szerzetesekkel’, pedig a b a r á t a i k r ó l van szó. Azonkívül a tájnyelv hitelességét rontja az ilyesmi: „megleltem”; a Bakony táján így járja: *megtaláltam*; „a tavaszon” (55), ott a mi vidékünkön csak így ismerjük: *a tavasszal*; „Miskától is idősebb vagyok kerek két esztendővel” (115), „két évvel vót fijatalabb tülem” (115), nálunk csak így mondják: *idősebb n á l a, fiatalabb n á l a m*; megüti a fülünket, szemünket bakonyalji ember szájába adott ilyen szó: „újólag” (116) meg ez a németesség: „kimondottan”, „Csináltam magamnak jó baltát, kimondottan erre a célra” (58) s több más olyan, ami kirí a mi nyelvjárásunkból. Hangsúlyozom: a szerző mindezt Bakony vidéki, szülőföldjéről való parasztemberekkel mondatja, s ezek a szokatlanságok kizökkentenek bennünket a hangulatból, ha ismerjük annak a tájnak a nyelvét.

Szabó József egyébként helyes mértékkel használja a tájnyelvi eszközöket, a tájszokat, a nyelvjárási szóalakokat embereinek rajzában, a helyi színek érzékeltetésében. A maguk környezetében könnyen megérti csupán a köznyelv ismerője is az efféle tájszavakat: *langaléta* (5, 22), *fütelék* (11), *kele-hajti* (14), *ághatár* (’ághalom, ágrakás’: 20, 39, 73, 94 stb.), *száradék* (21, 138), *gyujtalék* (23), *hedebedől* (74), *langalló* (162), *gurgula* (175), *cemende* (177) s az ilyen eredetinek tetsző szóalkotást is: *csecse-náni* (’cifrálkodó, cicomás nő’: 182). Nem okoznak fönnakadást ilyes tájnyelvi idegen szók sem: *ringlis* (’körhinta’: 72), *sporhelt* (98), *sámlí* (166). S megértheti bárki az effajta tájnyelvi alakváltozatokat: *ű* (’ő’), *vót* (’volt’), *gyüttél* (’jöttél’); írónk nem igen tér el jobban a köznyelvtől, mint ahogy ezek a példák mutatják.

Mikor ünnepibbé melegedik egy-egy hősének hangja, akkor elmaradnak ezek a táji sajátosságok, s legfeljebb egy szemernyi népiesség íze bujkál a mondatokban, mint Halász bácsinak következő szép szavaiban: „Igazad van [...] öcsém. Dolgoztok. Helyesen mondd. Jól mondd... — elhallgat, pipáját sűrűbben szipogatja, aztán megint szóra nyílik fogatlan szája. — Dolgozzatok is [...] fiaim... Tietek a jövő. Tik még megéritek a tavaszt... nektek hozza szelek szárnyán az idő... A mi életünk, vénembereké: maholnap! Mint a [faütötte] Miskáé... Olyan, mint ennek az odvas pipának a füstje!” (95). Szerzőnk a tárgyhoz simulva a maga mondataiba is kever egy kis népi zamatot, ahogy következő, stílusízeltőnek szánt példásan egyszerű, de formás, jó ritmusú bekezdéséből is láthatjuk: „Kint már egészen besötétedett, az almafa sem látszik az ablak alatt. Bent a szobában is sötét van, csak a tűzhely rossz ajtaján játszik a fény, de a tűz is hamvadóban van. Nyáron nem köll rakni, csak éppen addig, míg a vacsora megmelegszik. Lámpát nem szokás gyújtani, hát ülnek sötétben. Így jó egy kicsit beszélgetni, aztán mielőbb feküdni kell, mert holnap is nap lesz. Dolgoztévó nap. S új erővel kell kelni” (167). (Csak a második mondatnak két „van”-ja közül egyiket el kellett volna tüntetni, no meg a kelepelő „kell kelni” helyén szebben hangzanék a „talpra állni” vagy más.)

Dicsértük a kötet elbeszéléseinek nyelvi megformáltságát. Most a teljes igazság kedvéért számba kell vennünk szerzőnknek a nyelvhelyesség elleni egynémely vétségét is. Jó szándékkal tesszük ezt, vegye ő is jóindulattal.

Mind ő maga, mind alakjai többször használják a *megy* igét a *jár* helyett: „A legnagyobb [gyerek] már iskolába megy” (32); nem arról van szó, hogy

éppen most indul, akkor helyes volna a *megy*, hanem arról, hogy a kora miatt már jár iskolába. „...beszélni, menni tanított” (132); „Menni nem igen tud [az öreg], nem is szeret. A lábai rogyantak, erőtlének. Bottal akart segíteni nekik, de az se igen megy” (132); „[unokája] éppen most tanul menni, mikor ő már kitanult belőle” (132). Nálunk is, máshol is azt mondogatják az örvendező szülők járni tanuló gyermeküknek: *Jár a baba, jár!* Csúnya az a másik jelentésű *megy* is: „az se igen megy”. Ez is német beszéd, mint a másik. Helyesen: „az is igen bajos vagy nehéz”. „A lábai rogyantak”: olvashattuk az imént. Rengeteg ilyen magyartalan többes számú alakon akad meg a szemünk végig az egész könyvben; idézek néhányat: „... fordította rám nagy, kíváncsiskodó szemeit” (7), „... csak egymást néztük gyanakvó szemekkel” (7), „... álmos szemekkel kibújnak a meleg dunyha alól” (18), „[a hajnali szélről] pirosak lesznek a fülek és az orr” (18), „... vállainkon fejsze ragyog” (28), „... mindenki nagy, éhes szemekkel leste a kezem mozdulatait” (44), „... szemei parázslani kezdenek” (51), „Ezt a széles pásztát fölöléljük, — mutatja a karjaival” (53), „... a füleinket is nyitvatartottuk” (54; így, egybeírva; általában gyakori a könyvben a túlzó egybeírás), „... szemei még most sem törtek meg, csak kisebbre húzódtak össze és mélyebbre ültek a szemek gödreibe” (59), „... ha háttal ül, előlről fázik: lábfejei” (63) stb. stb. Magyarul minden páros testrészünket egy egésznek fogjuk föl, azért egyes számban szólunk róluk, s ha nem az egészről van szó, akkor csak a felét emlegetjük (fél kéz, fél láb stb.). Ugyanez áll a rájuk való ruha ilyen részeire is.

A *némely(ek)*, *egyik-másik*, *néhány*, *egynémely*, *egynéhány* névmásunknak életére törő divatos *egyes(ek)* Szabó Józsefnél is elragadoz: „Egyesek esznek” (25), „Egyesek mindig kergetőznek” (25), „Akkor majd jár a szája egyeseknek” (46), „A krumpli után egyesek tejet ittak, mások teát” (54). A jelen állapotot kifejező *volna* értelmében ő is, mint ma sokan, a jövőbeliséget kifejező *lenne* igealakot használja: „úgy taszigáltuk örömünkben, mintha játszópajtásunk lenne” (85, többször is), „... éppen háromszor annyi földet kell térdenállva végig csúszni-mászni, mintha néki magának lenne földje” (133; helyesen írva: térden állva, mint ha), „... csak azt a pólyát szidta, mintha az lenne az egyetlen baj, hogy a fején van” (184). Ő is áldozatul esik a nagy *mesélés*-nek, s akkor is *mesél*, mikor igazat akar mondani, mikor ’elmond, elbeszél valamit’: „S elmesélte neki Halász bácsi az én apám esetét” (37, kétszer is így) és még jó néhányszor (40, 61, 91, 116, 183). Holott már Arany János rászólatott az apával fiára — „Nem mese az gyermek” —, midőn az a való dologról beszélő honvédet így kérlelte: „Meséljen még egyet!”. Novellistánk ugyancsak terjedő rossz szokás szerint elhagyogatja az *egy* határozatlan névelőt, kivált ilyenféle esetekben: „... csak a fiatalok nevetése csalt kicsi mosolyt a bajszuk alá” (23; helyesen: egy kis mosolyt), „... mikor már kicsit tüzet fogott” (32), „Kicsit restelkedik, hogy csak egyedül ő hozott húst” (54) stb. Ez az *egyedül* se helyes itt. Legjobb volna elhagyni; elég a *csak* vagy a hangsúlyosabb *csakis*. Az *egyedül* ebben a jelentésében a német *allein* szolgálai utánzása; ebben a mondatban is: „... rajta fordul meg minden, egyedül rajta” (33). Egyéb feltűnő németességek: „... világosságot csinálók” (8), helyesen: világot vagy lámpát gyújtok; „Ordítani szerettem volna, hogy löni! Löni!” (27), helyesen: lőjön, lőjön már! (ti. az erdész a szarvasra); „... mikor kiköpött a dühroham végeztével” (75), vagyis: mikor köpött egyet. (Már kezd „klasszikussá” válni irodalmunkban ez a „kiköpött” néme-

tesség!) „Itt van a kutya elásva” (82); ezt egy bakonyi öreg magyar mondja! Helyesen: ez a dolog bibéje vagy bökkenője. „... ha az megbillen, biztosan leesik” (86); ez azt jelenti: biztonságosan, jóllehet arról van szó, hogy ’bizonyosan’. A németben ugyanis a *sicher* mind a kettőt jelenti, azért burjánzott el nyelvünkben ez a hiba. „Miska bácsi szeme egy kicsit megnyugszik. Kitisztul. Megismerte munkatársait biztosan” (109); azt akarja mondani az író: bizonyára, bizonynyal, s azt mondja helyette: ’határozottan’! A mondat szórendje is pongyola. „Már biztosan elkelt a bor — gondolta” (145), azaz: bizonyosan. „... fiatal korán agyon lett hajtva [a ló], biztosan azért” (158), ti.: agyonhajtották, bizonyosan azért. „... aki méghozzá dologtalan is” (171); méghozzá: noch dazu! Helyesen: azonfölül vagy ráadásul. „... méghozzá nehéz munkát végzett” (175), e helyett: mégpedig. „Észnél kell lenni az embernek” (177), magyarul: eszén.

„... senki se rakja értünk tűzbe a kezét” (56): ez a csúf pestiesség egy Bakony vidéki magyar ember száján csusszan ki! Helyes magyarsággal: senki se teszi... „... sohasem fogta a szegényember pártját” (38—9), helyesen: a szegény embernek; ilyenkor nem jó elhagyni a *-nak*, *-nek* ragot, mert néha félreértés származhat belőle. Példának okáért: „Már régen átlátott a főnök úr minden ügyes üzleti fogásán” (151), magyarul: a főnök úrnak. Valaki ezt mondja: „Nem arrul van szó, hogy csapatban dolgozzunk-e vagy nem csapatban” (52); ép magyarsággal: ne csapatban! Nyomatékosan mondok: mindezek olyan hibázások, amelyekkel a szerző a párbeszédekben sem akar senkit, semmit jellemezni.

Hasznára válna Szabó József írói hatásának, ha ezek s más apró-cseprő foltocskák eltűnnének igényes mondanivalójának egyébként becses nyelvi köntöséről. De még fontosabb volna, ha ez az igényes mondanivaló az emberek és problémáik elmélyültebb ábrázolásában öltene testet.

Ferenczy Géza

Fekete Gyula „Vér és korom” című elbeszéléskötetének nyelvéről*

Fekete Gyula „Vér és korom” című kötetében a győri munkásság — elsősorban a vagongyári munkásság — felszabadulás előtti fél évszázadát igyekszik közel hozni az olvasóhoz. Már maga a cím sejteti velünk: milyen is ennek a fél évszázadnak a története. Noha a téma regényt érdemelne (ebben a tekintetben irodalmunknak adósságai vannak), Fekete Gyula nem vállalkozik még erre.

A tartalomra szépen rátapintó főcím alatt ott a formára utaló alcím: „Győri történetek”. Az előszóban érinti a szerző a műfaj kérdését. Azt mondja, hogy ha *krónikát* írt volna, akkor több történeti anyagot sűrítethetett volna össze; ha pedig szigorú szerkezetű elbeszélést vagy regényt ír az ötven esztendő valamelyik rövidebb szakaszáról, akkor jobban kibonthatta volna az egyes szereplők jellemét. „Én mégis ezt a krónikás-elbeszélő formát választottam — írja —, mert úgy találtam, hogy ebben a formában adhatok leg többet az olvasónak a történelmi valóságból” (5).

* Budapest, 1954. Szépirodalmi Könyvkiadó. 291 lap.

A szerzőnek ez a szándéka, noha bizonyos áthidaló jellege van, szükségképpen nehézségeket rejt magában, melyek művében jelentkeznek is. A dokumentum-feldolgozó és az író birkózik egymással. Egyrészt „túl” kell lépnie a krónikán, hiszen a győri munkásság felszabadulás előtti fél évszázada már történelem: ezt a történelmet pedig nemcsak megírni akarta a szerző, hanem a lehetőséghez képest ábrázolni is (5). Másrészt a költői képzelet szárnyalásának meg az a vállalt kötelezettség vet gátat, hogy tudniillik minél többet nyújtson („adatszerűen”) az olvasónak a történelmi valóságból.

A kötet értékét ezek alapján az szabhatja meg, hogy sikerült-e, és milyen mértékben sikerült a szerzőnek a krónikás-elbeszélő formában megjelenő dokumentációs és művészi lényegét egyensúlyban tartania.

1. Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a szerző biztos kézzel, jó arányérzéssel válogatott a rendelkezésére álló, feltehetőleg gazdag nyersanyagból. Sikerül bemutatnia azokat a fontos eseményeket, fordulatokat, melyek mélyreható változásokat idéztek elő a győri munkásság — vagy éppen az egész ország — életében. (Ilyenek: a vagongyár alapítása, sztrájkok, a kommunista párt szervezkedése, a szociáldemokrata párt működése, a világháborúk, a tanácsköztársaság születése és vérbefojtása, az ellenforradalmi korszak.) A kötet történetei — amelyek különben lazán függnek össze — a Sudár-család három nemzedékének sorsán vezetnek végig bennünket. Az első (Sudár Antal) a tanácsköztársaság bukásával fejeződik be; a második (Sudár József) az ellenforradalmi korszakban bonyolódik; a harmadik (Sudár Anti) a Horthy-korszak végén indul, majd a felszabadulás után alakul tovább.

A Sudár-család tagjai mellett több-kevesebb élességgel kirajzolódnak a gyár más munkásainak, munkáscsaládok tagjainak alakjai is (Bórsapkás Csátó, a Pelyhe-család tagjai, Zsumbera, Németh Jancsi stb.). Ilyen egyénített munkások során próbálja bemutatni Fekete a győri munkásság sorsát. Ez a bemutatás nem mindig sikerül, illetőleg éppen akkor sikerül általában jól, amikor egyénített személyeken keresztül történik.

Az a törekvés ugyanis, hogy minél többet bemutathasson a történelmi valóságból a krónikás-elbeszélő formában, akaratlanul is gátolja a valóság egyéni sorsokon keresztül való ábrázolásának lehetőségeit. A szerző kénytelen nagy léptekkel vezetni bennünket az események forгатagában: kénytelen saját maga szerepelni, krónikás-elbeszélő lenni. Pedig azok a részek a legszebbek és hatásukban valószínűleg a legtovább élők, melyekben jól megrajzolt egyének sorsán keresztül ismerjük meg a valóságot. Ilyenek pl. „Szerencsés ember” (a második része), „Egy csokor ibolya”, „Terhes örökség”, „Rozika szerelmes” stb. Az ilyen történetek egyben a legönállóbbak is a kötetben belül. Magasabbra lendül bennük a költői képzelet, melegebbek a színek: művésziek. Az ilyenek mutatják igazán Fekete Gyula tehetségét.

A művészi és dokumentációs elem egyensúlya szempontjából vannak az előbb említettekhez képest kevésbé sikerült történetek is („Forró napok”, „Rövid életrajz”, „Remények hullása”, „Hétköznapiak” stb.) A dokumentációs elem jut bennük túlsúlyra, különösen akkor, mikor a gyár történetével, egyik-másik sztrájkjal stb. ismertet meg bennünket a szerző. Ezek a részek zsúfoltabbak, szürkébbek, de azért hasznosak, sok érdekes kulisszatitkot tud meg belőlük az olvasó a gyárosok, a rendőrség, szociáldemokrata vezetők stb. áruoló működéséről. (Így részben meg is felelnek a szerző céljának.)

Általában meglátszik az, hogy a szerző néhol túlságosan ragaszkodik nyersanyagához. Ilyenkor aztán alig vagy egyáltalában nincs az embereknek magánéletük, hiányoznak az apróbb örömök, a barátság, a humor, a szerelem stb. színei. Pedig ilyenek mégiscsak voltak, noha kétségtelen, hogy a megélhetés állandó gondjai foglalták le nagyrészt a munkásság gondolat- és érzésvilágát. Nemcsak tartalmi szempontból, de néha külsősgében is mutatkozik ez a nyersanyaghoz ragaszkodás pl. abban, hogy nagyon gyakran szerepel az újság, röplap stb. a legkülönbébb helyzetekben. Ismétlem: nem megróni akarom az imént emlegetett történeteket, csak hangsúlyozni szeretném azokat a nehézségeket, melyeket a krónikás-elbeszélő forma rejtett magában, ha egy egész korszak megörökítéséről van szó.

2. A krónikás-elbeszélő forma — láttuk — általában kisebb teret enged a jellemek kifejtésének, s így viszonylag kisebb lehetősége van a szereplők beszélgetésének, nyelvvel való jellemzésének is. Alkalmoszerűen, csak akkor él a szerző a nyelvvel való jellemzés eszközével, ha az reálisnak látszik. Arról, hogy ért Fekete a nyelvvel való jellemzéshez, több esetben meggyőződhetünk. A „Bizalmas” című fejezet Teller rendőrkapitány dagályos, kissé cikornyás, hivatali stílusban megírt jelentését tartalmazza. Lássunk belőle egypár sort: „Méltóságos Uram! ... Bizonyos vonatkozásokban kénytelen vagyok talán apró és jelentéktelennek tűnő részletproblémákat is megemlíteni, de szolgáljon mentségemül, hogy a jelzett ügyekben Méltóságod alapos tájékoztatását elengedhetetlenül szükségesnek tartom, s ezért előre is elnézését kérem, ha talán túlságosan igénybe venném szíves türelmét” (152).

Állítsunk e mellé a példa mellé egy másikat is! Az egyik művezető a szülés előtt álló, emiatt munkahelyéről elbocsátott és rimánkodni kezdő munkássasszonynak így válaszol: „Jó, jó kisanyám, el se kezd, ismerem én elejétől végig, mit szokás ilyenkor, ne is rücsköljél nekem. Mi lesz veled? Dagadsz még egy kicsit, aztán kibúvik a gyerek. De ez nem fiasztató telep ... hogy még ő panaszkodik, te jó isten! ...” (178). Ilyen részletet többet is kiemelhetnénk, és ha nem elemeznénk is őket, hanem csak egyszerűen egymás mellé állítanók, behizonyosodnék, hogy Fekete otthonosan mozog a különféle stílusrétegek között.

Néha nehéz lenne széjjelválasztani az író és szereplője szavait: összefonódnak, egybeolvadnak. A megelevenítő függő beszédre gondolok itt (vö. Nyr. 75: 325 stb.). Az író szereplője helyzetébe képzei magát, és a szereplő nevében beszél. Ez a módszer nagyon alkalmas lehet a mondanivaló tömörítésére, amellet lehetőséget nyújt a szereplő életszerű ábrázolására is. Ez a módszer jó segítőtársa Feketének is. Amikor felhasználja ennek egyik-másik fokozatát, látszik, hogy jól bánik ezzel az eszközzel is. Nézzünk megint példát! Pelyhe Rozika nemrég ment férjhez Sudár Jóska-hoz. „Csudálatos hetek azok, amikor a lány asszonnyá érik ... Jó íze van még a gondoknak is: derelyevágó kellene (van régi húszkrajaéros, csak ki kéne lyukasztani, kireszelni), mert Jóska nagyon szereti a lekváros derelyét: Tepsi is kellene, meg szedőkanál ... meg ki tudná azt mind felsorolni, ami kellene ... A lámpa-üveget is leverték tegnap a nagy birkózásban, hej, de mondaná az anyja ha látná ...” (171). Az idézet elején határozottan az író érezzük a mondotak mögött. Később szinte észrevétlenül csúszik ki a szerep a szerző kezéből, egyre erősebben Rozika hangját halljuk. A *levertük* helyetti *leverték* igealak

józanít csak ki bennünket újra: hisz itt nem oratio recta-val van dolgunk stb. (vö. Veres P. nyelvével kapcsolatban H. Molnár Ilona cikkét Nyr. 79: 314—22).

Az a tény, hogy a szerző kénytelen nagy léptekkel vezetni bennünket az események forgatagában, kénytelen saját maga szerepelni, krónikás-elbeszélő lenni — viszonylag kisebb teret enged az imént említett két írói eszköz felhasználhatóságának. Így hát ha Fekete stílusát, nyelvhasználatát akarjuk vizsgálni ennek a könyvének alapján, akkor mint krónikás-elbeszélőt kell szemügyre vennünk. Ezt itt persze csak röviden tehetjük.

Mindenekelőtt azt a készséget, hajlékonyságot emelném ki, mellyel az adott helyzethez, helyhez, személyhez stb. alkalmazkodni, nyelvi eszközeit megválasztani képes a hangulat-felidézése, a képalkotás stb. szempontjából.

Szívesen használ hangutánzó szavakat: „kurrogott a kórus” (251). A szövegkörnyezetbe illesztve erős a hangulat-felidező ereje egy-egy jól sikerült hasonlatának: „nem kapott hírt [Sudárné] ... csak a reménység fogyott el a szívéből, mint a laktanyák előtt a juharfák levele (151). Gyakoriak az olyan esetek, mikor az élő cselekvésre, jellemzésre stb. használt szavakat, kifejezéseket élettelenre vonatkoztatja. Ezáltal hangulat-felidező mozzanatot, az élőhöz hasonlítás mozzanatát sikerül beleszőnie a mondatba. Pl. „... leállt a nagykalapács, a messzi környék szívverése” (99—100); „A havas tájon puhán lubickoltak, újra meg újra elmerültek a hangok” (167); „[a munkások] betöltöttek az iszap-gyomrú bombatölcséreket” (282). Hasonló hatású lehet az adott helyzetben szokatlan szó, szókapcsolat stb. használata is: „a munkások ... vitatkoztak, káromkodtak, ezzel aztán besózták egymás sebeit” (101); „A csendörök éjjelenként lopkodták az embereket” (149). — Vessünk egy pillantást a tájszóhasználatra is, bár a kötetben kevés tájszóval találkozunk. Ezek is jobbára a kevésbé kirívóbbak közül valók. Aki csak a köznyelvet ismeri, talán nem érzi őket tájszavaknak: inkább csak a megszokottól kissé eltérő képzésű, jelentésű stb. szavaknak tűnnek, de végső soron mégiscsak tájszók. Szűkebb hazájából hozta magával őket a szerző. „Jóska hallgatagon ballagott, nagy, barna szemei céltalanul kereskedtek a messzeségben” (173); „Libbenve bókolt egy mélyrehajló fűzág, legalsó zsenge levélkéi megmártóztak a vízben” (239). — Noha — mint mondtam — nem sok az ilyen tájszó, mégis leleplezik Feketét olyan értelemben, hogy szűkebb hazája valószínűleg nem Győr vagy környéke. (Erre mutat egyébként az is, hogy a Szentiván = Győrszentiván községnevet mindig *Szentivány* alakban használja stb.) — Találkozunk Feketénél jó néhány idegen, csoportnyelvi stb. szóval is. Különösebb kifogásunk ezek használata ellen sem lehet, hiszen ügyesen építi be őket a környezetbe, óvatosan bánik velük, néha meg is magyarázza őket: „a bokájára kell ejteni egy lóbórt! — kiáltotta valaki. (A vagon-alváznak van egy mázsányi alkatrésze, azt neveztük el lóbórnek)” (54). Magyarázatot azonban többször is adhatna, mert félő, hogy nem mindenki számára egyértelműek a magyarázat nélkül hagyott szavak, noha a szövegkörnyezet sejteti jelentésüket. Pl. „Lederer ... mellényzebből szandálta a gyárat” (15); „fenyegettek a borsos pónálék” (42); „jobb a fandliba eresztetni [a forró vasat]” (48); „Megjön az magától, mint purgóra a nyögés” (58); „Kőműves volt [Vida] ... de azt nem fizették, hát ... elállt vasat furi-kázni” (228).

Foglalkoznunk kell a könyvnek néhány szépséghibájával is, melyek ha nem nagy számban is, de mégiscsak előfordulnak. Először néhány nyelv-

helyességi hibát tennék szóvá. A *-nál, -nél* rag használata németes az ilyen mondatokban, mint pl. „Az igazgatóság ... már a szerződések kötésénél számolt azzal...” (65). Helyesen: *kötések*. A határozatlan névelő hiányzik ezekből a mondatokból: „Fleischert szőlítetták, aki *pillanat alatt* feltépte az ablakot” (147); vagy: „*Pillanat alatt* sovány, rongyos hadifoglyok kapták körül” (270). Helyesen *egy pillanat alatt*. Az *íránt* névutónak ma már legfeljebb csak a nyelvjárásokban van ilyen konkrét használata, mint ezekben: „a *szeszgyár íránt* a marhák és borjak ... bőgése ... harmonikázott” (7); „fiatal pár vágott át az úton, egyenesen a *strand íránt*” (98); „A *pályaudvar íránt* mozdony sivalkodott” (167). Helyesen: a szeszgyár (a pályaudvar) *táján, irányában*, a strand *felé, irányában*. Helytelen az állandó határozó ragja pl. ebben a mondatban: „Péter semmi kivetni valót nem talált Cs. viselkedésén (160). Helyesen: *viselkedésében* stb. stb.

Az ismertetés végére hagytam a helyesírás kérdését. Ebben ugyanis nemcsak a szerző a hibás, hanem a kiadó is. Mégcsak nem is a helyesség — helytelenség, hanem csupán a következetlenség szempontjából válogatott példákat mutatnék itt be. Olyan példák ezek, melyeket jobbra csak a „bogarászó” nyelvész szedeget össze. A következetlenség csak kis eltérésekben nyilvánul meg bennük. Ezért vehetők nehezen észre, s így — ha szinte tudat alatt is —, de mégis állandóan rombolhatják az olvasó helyesírási érzékét: *mulva* (27), de: *múlva* (192); *megunta* (12), de: *megúnják* (208); *csunya* (23), de: *csúnya* (234); *Deák utca* (120); de: *Deák-utca* (120); *Homokgödör-szer* (7), de: *Homokgödörszer* (179); *Szécsényi-tér* (25), de: *Széchenyi-tér* (104, 116) és *Széchenyi tér* (61) stb. stb. Van persze olyan hiba is, melynek nem találtam „változat-párját” — pl. *burzsuły* (146) —, ilyeneket azonban most nem is említek.

3. Befejezésül: véleményem szerint Fekete Gyula elérte a maga elé tűzött célját. „Vér és korom” című kötete kisebb-nagyobb hibái ellenére is jelentős gazdagodása irodalmunknak. Még nagyobb szolgálatot tenne azonban a szerző akkor, ha ebben a témakörben regénnyel is megpróbálkoznék. Hogy képességei megvannak erre, azt most tárgyalt kötete is bizonyítja. A regényben jobban kibonthatja az egyes szereplők jellemét. Igaz: a krónikás-elbeszélő forma segítségével is sok mindent sikerült megmutatnia a történelmi valóságból. Az így megrajzolt valóságot azonban félő, hogy könnyebben elmossa az idő. A regény mondanivalója és mélyebben kibontott jellemű alakjai tovább élnek és hatnak az olvasóban.

Farkas Vilmos

Leíró nyelvtani elemzés a pedagógiai főiskolák 1955. évi tanulmányi versenyén*

A Nyelvőr előző számában (79:495—6) már hírt adott arról, hogy 1955. május 7-én a pedagógiai főiskolák magyar nyelvészeti tanszékei országos nyelvészeti tanulmányi versenyt rendeztek Egerben. A résztvevő budapesti, egri, pécsi és szegedi másodéves hallgatóknak a következő szövegrészt kellett elemezniük leíró nyelvtani szempontból:

„Ma már eltemették az utolsó halottat is. A község képe meglehetősen nyugodt volt. A boldogtalan emberek már nem járkálnak az utcán, hanem szépen odahaza maradnak, és átadják magukat a néma kétségbeesésnek, bár ez még sokkal borzasztóbb hatást tesz a szemlélőre, mint az eddigi jajveszékélés. Ma délelőtt érkezett meg Dömötör közegészségügyi felügyelő, akit a belügyminiszter küldött ki ide a helyszínére, hogy gondoskodjék segélyről és gyógyszerekről. De ahol ennyire tömegével jön a baj, ott lehet-e még segíteni? — kérdezték magukban sokan.”
(Móricz nyomán.)

Minthogy a versenyzőknek csupán 5 óra állott a rendelkezésükre, a fenti szöveget természetesen nem kellett egyforma részletességgel feldolgozniuk. A mondattan terén az volt a feladat, hogy a szöveg mondatai között levő szerkezeti és tartalmi összefüggéseket tisztázzák, utána pedig a szöveg két utolsó mondatát elemezzék mondatrészek szempontjából. Szótani (szófaji és alaktani) szempontból a „Ma délelőtt...” kezdetű mondatot kellett elemezni. Hangtani szempontból (hangok és hangkapcsolatok szerint) a következő szavakat: *utcán, boldogtalan, gyógyszerekről*.

A jelzett feladatok megoldása során a versenyzőknek a kétévi főiskolai tanulmányok alatt szerzett leíró nyelvtani ismereteikről kellett számot adniuk. Minthogy azonban az oktatás folyamán a lényegesebb esetekben a leíró nyelvtani jelenségek történeti magyarázatát is megkapták a hallgatók, a versenyzők nyelvtörténeti ismereteikről is tanúságot tehettek.

Az alábbiakban a Nyelvőr pedagógus olvasóinak kívánságára azt szeretnénk bemutatni, hogyan fest az idézett szövegrésznek a vázolt feladatok szerinti leíró elemzése a pedagógiai főiskolák magyar nyelvészeti oktatásának jelzett követelményei szerint. Mind a négy főiskola versenyzői azonos módszerrel dolgoztak, azzal, amely szerint mind a négy főiskolán — a hallgatóknak leendő tanári munkájukra való felkészítése érdekében — évek óta igen

* E cikkünk általában a pedagógiai főiskolák szokásos elemző módszerét követi, nem kíván tehát módszertani szempontból feltétlenül követendő mintául szolgálni más iskolatípusok magyar nyelvtani oktatásához. Tárgyi szempontból természetesen alsó és középső fokon tanító pedagógus kartársainknak is tanulságos lehet az anyaga, és némi átalakítással esetleg a módszere is alkalmazható máshol is.

jó eredménnyel folyt a leíró nyelvtani elemzés elsajátíttatása (vö. Fábián : Nyr. 75 : 376; Szemere : Anyanyelvünk 2 : 10 ; illetőleg Fábián : Az elemzés c. fejezet „A magyar nyelvtan tanítása” c. KM. továbbképző kiadványban. Bp., 1952.).

E mintaelemzés egyes állomásai előtt röviden jelezni fogjuk, hogy a versenyzők milyen szempontok alapján, milyen lépésekben végezték munkájukat. A versenyzők gondolkodási folyamatának vázolása során mind a nyelvészeti problémákra, mind pedig az elemzés módszerére vonatkozó megjegyzéseinket meg tudjuk tenni.

I. Mondattani elemzés

M e g j e g y z é s : Az elemzés első lépése az, hogy a szöveg mondatait szerkezeti, tartalmi (a beszélő szándéka szerinti) és alaki szempontból megvizsgáljuk. Az összetett mondatoknak először a tagmondatait határoljuk el egymástól, azután megállapítjuk a tagmondatoknak egymáshoz való viszonyát. Az összetett mondat tartalmát és alakját a főmondat szerint állapítjuk meg. Ezeknek a műveleteknek az elvégzése után kerül majd sor az egyes mondatoknak részletes, mondatrészek szerinti elemzésére. Tehát :

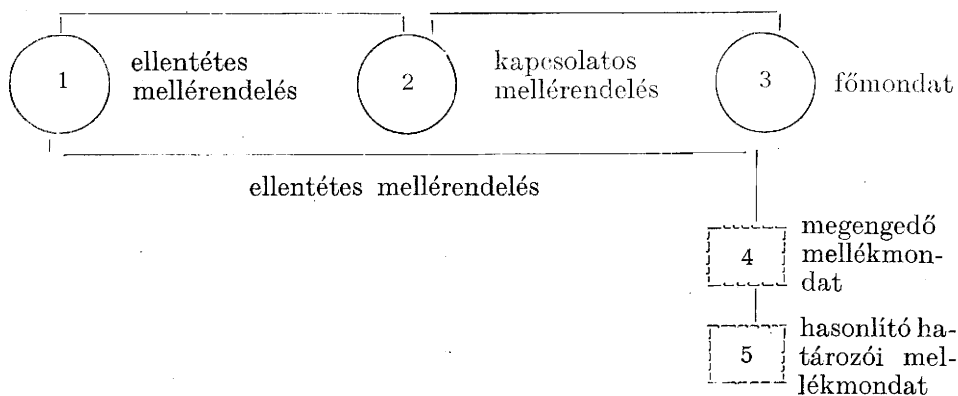
A) A szöveg több mondatból áll. Az első kettő egyszerű bővített, a másik három többszörösen összetett mondat.

1. *Ma már eltemették az utolsó halottat is.* — Szerkezetére nézve egyszerű bővített, tartalmát (a beszélő szándékát) tekintve feltétlen kijelentő, alakja szerint pedig állító mondat.

2. *A község képe meglehetősen nyugodt volt.* — Ez a mondat is egyszerű bővített, kijelentő, állító mondat.

3. A szöveg harmadik mondata szerkezetét tekintve öt tagmondatból álló többszörösen összetett mondat. A tagmondatok és egymáshoz való viszonyuk a következő : Az 1. tagmondat (*A boldogtalan emberek már nem járkálnak az utcán*) és a 2. tagmondat (*hanem szépen odahaza maradnak*) között, valamint az 1. és a 3. tagmondat (*és átadják magukat a néma kétségbeesésnek*) között egyaránt ellentmondást kifejező ellentétes mellérendelő, a 2. és a 3. mondat között kapcsolatos mellérendelő viszony van. A 3. tagmondat főmondata a 4.-nek (*bár ez még sokkal borzasztóbb hatást tesz a szemlélőre*), amely megengedő alárendelést tartalmaz. Az ettől függő 5. tagmondat (*mint az eddigi jajvesztékelés*) hasonló határozói mellékmondat (hiányos).

Grafikusan ábrázolva :

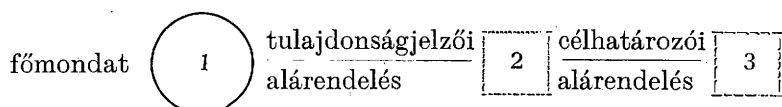

A mondat egymásnak mellérendelt tagmondatainak az elemzése nem jelent különösebb problémát. A megengedő mellékmondatról viszont történeti szempontból meg kell jegyezni, hogy átmeneti mondat típus a mellérendelt (a megszorító ellentétes) és az alárendelt mondatok között. Az ötödik tagmondatban a hasonlító határozót fejeztük ki hiányos mellékmondattal.

Az összetett mondat egésze a tartalom (a beszélő szándéka) szerint kijelentő, alak szerint pedig állító mondat.

4. A szöveg negyedik mondata szerkezetét tekintve ugyancsak többszörösen összetett mondat, három tagmondatból áll. Ezek és egymáshoz való viszonyuk a következő: Az 1. tagmondatnak (*Ma délelőtt érkezett meg Dömötör közegészségügyi felügyelő*) a 2. tagmondat (*akit a belügyminiszter küldött ki ide a helyszínére*) tulajdonságjelzői mellékmondata; de egyúttal főmondata a 3. tagmondatnak (*hogy gondoskodják segélyről és gyógyszerekről*), amely célhatározói mellékmondat.

Grafikusan ábrázolva:

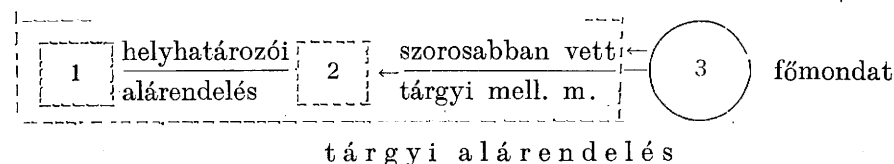

Ebben a mondatban csak a 2. tagmondatnak a meghatározása okoz komoly problémát. Értelmezői mellékmondatnak is fel lehetne ugyanis fogni.

A mondat egészében véve kijelentő, állító (mert a főmondat az).

5. Az ötödik mondat szintén többszörösen összetett. Tagmondatai: Az 1.: *De ahol ennyire tömegével jön a baj*; 2. *ott lehet-e még segíteni*; 3.: *kérdezték sokan*. A 3. mondat a főmondat, tartalma szerint idéző mondat. A tőle függő eléje vetett 1. és 2. számú mondat egyenes idézet. Az egész idézett részt egyetlen tárgyi mellékmondatnak tekinthetjük, amely azonban maga is összetett mondat. Az ezen belül levő 2. számú mondat (az összetett mondat egészében vizsgálva persze ez a tárgyi mellékmondat) főmondata az 1. számú tagmondatnak, amely (képes?) helyhatározói mellékmondat.

Grafikusan ábrázolva:

A mondat egésze az előzményekhez képest ellentétet fejez ki, mégpedig megszorítást. Kijelentő mondat, benne az idézett rész kérdő. Állító mondat.

B) A kijelölt mondat részletes mondattani elemzése:

M e g j e g y z é s: A mondatrészek szerinti elemzés első lépéseként az állítmányt keressük meg. Megállapítjuk a fajtát (hogy igei-, névszói-, igei-névszói-e). A második lépés az alanynak a megkeresése, fájának (határozott, határozatlan, általános) és kifejező eszközének a megállapítása, majd az alany és az állítmány egyezését vizsgáljuk meg. Ezek után az alanyhoz, majd az állítmányhoz kapcsolódó bővítmények viszonyának felderítése következik. Magától értetődőleg nem a mondat szavainak sorrendjében kell haladni, hanem a viszonyok, kapcsolatok diktálta rend szerint.

1. *Ma délelőtt érkezett meg Dömötör közegészségügyi felügyelő.*

A mondat állítmánya:

érkezett meg; igei állítmány. Az igekötő a két időhatározó kiemelése miatt kerül az ige mögé.

A mondat alanya:

felügyelő; határozott alany, főnévvel van kifejezve.

A mondat állítmányához (*érkezett meg*) időhatározó kapcsolódik:

délelőtt; időhatározó szóval fejeztük ki. Ezt közelebből a

ma időhatározó szóval kifejezett időhatározó határozza meg. A *ma* időhatározó tehát a *délelőtt*-höz képest alárendelt viszonyban van. Ezért — bár mindkettő időhatározó — nincs közöttük vessző.

A mondat alanyához (*felügyelő*) tulajdonságjelző kapcsolódik:

közegészségügyi; melléknévvvel fejeztük ki. A „közegészségügyi felügyelő” jelzős szerkezetnek főnévi jelzője a

Dömötör tulajdonnév. — Az első jelző természetesen alája van rendelve a „közegészségügyi felügyelő” szerkezetnek.

A mondatban több probléma van. A *ma délelőtt* szerkezetben a *ma* tag esetleg jelzőként (melyik? kérdésre kijelölő, *minek a...*? kérdésre birtokos jelzőként) is felfogható. — A *Dömötör közegészségügyi felügyelő* szerkezetben a *Dömötör* tag — mivel mi a kijelölő jelző fogalmár csak az *ez, az (ebben, ezzel stb.)* mutatónévmásra, illetőleg általában a névmásokra szűkítjük le — szükségszerűen csak tulajdonságjelző lehet. — Tisztázandó az is, hogy a *Dömötör* szó és a *közegészségügyi felügyelő* szerkezet közti viszony nem értelmezői-e. Ebben az esetben ugyanis a *Dömötör* tulajdonnév lenne a mondat alanya, az utána következő jelzős szerkezet pedig ennek az értelmezője. Ez az elemzés azonban helytelen lenne. Értelmezőről csak akkor beszélhetnénk, ha a *közegészségügyi felügyelő* jelzős szerkezet határozott névelővel bírna: *Dömötör, a közegészségügyi felügyelő*; mert csak így volna ez a szerkezet az előtte levő szó fogalmát bővebben kifejtő, azt magyarázó, értelmező jellegű. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden értelmező előtt mindig határozott névelő van: „Nem vagyok én gyökeres fa, *virágzó*” (Petőfi); „Adok érte jó forintot, *százat*” (Arany).

2. A második, a tulajdonságjelzői mellékmondatnak (*akit a belügy-miniszter küldött ki ide a hely színére*) elemzése a következő:

Feltétlen kijelentő, állító mondat.

A mondat állítmánya:

küldött ki; igei állítmány. Az igekötő az alany erős hangsúlya miatti kirekesztő szórend szabálya szerint kerül az ige mögé.

A mondat alanya:

a belügyminiszter; határozott alany, névelős főnévvel van kifejezve.

Az alany és az állítmány személyben és számban megegyezik.

Az állítmányhoz több bővítmény kapcsolódik, mégpedig a *színére*: lativusi irányú valódi helyhatározó, *-re* ragos főnévvel fejeztük ki.

A *színére* helyhatározónak birtokos jelzője

a *hely* névelős főnév. A birtokos jelző ragtalan, mert hangsúlyos, birtokszava pedig hangsúlytalan. Ezen az I/3. személyű birtokosra az *-e (-é)* személyrag utal. A birtokos jelzős szerkezet szórendje egyenes. (A *hely színére*

szerkezet tagjai között az is erősíti a viszonyt, hogy van jelöletlen birtokviszonyt mutató *helyszín* szavunk is.)

Az igei állítmányhoz még egy valódi helyhatározó kapcsolódik :
ide: Szintén lativusi irányú, helyhatározóval fejeztük ki.

A két azonos mondatrésznek a mondatban való szerepét kétféleképpen értelmezhetjük: Az *ide* helyhatározót vehetjük szorosan az igei állítmányhoz kapcsolódó mondatrésznek, szinte igekötőnek (*küldött ki ~ küldött ide = küldött ki ide*), de nagyobb önállóságot is tulajdoníthatunk neki. Ez esetben azonban a *hely színére* szerkezetet értelmező jelzőként kell felfognunk. Minthogy Móricz szövegében az *ide* és a *hely színére* között nincs vessző, az első magyarázat a valószínűbb.

Az igei állítmányhoz kapcsolódó tárgy (egyben kötőszó)
akit határozatlan tárgy; főnévi vonatkozó névmás, -t tárgyragos.

3. A harmadik, a célhatározói mellékmondatnak (*hogy gondoskodják segélyről és gyógyszerekről*) elemzése ez:
 Felszólító mondat, állító.

Az állítmány:

gondoskodják; igei állítmány.

A mondatban alany külön nincs kiteve, ideértjük az előzményekből. Az ige személyragja egyébként utal az I/3. személyű határozott alanyra. Az igei állítmányhoz állandó vonzatként két állandó (képes hely-) határozó kapcsolódik:

segélyről és gyógyszerekről. A kettő között mellérendelő viszony van, halmozott mondatrészek. A határozós viszonyt ragos főnévvel fejeztük ki.

A mondat végi írásjel a kijelentő főmondatnak megfelelően pont, jól lehet a mondatot felszólító mondattag zárja be.

II. Alaktani elemzés

Megjegyzés: Minthogy úgynevezett teljes elemzést kell végezni, az egyes szóalakokat nemcsak egy, hanem az alaktan minden szempontjából kell elemezni. Bár az elemzés elsősorban analitikus művelet, nem hiányozhat belőle a szintetikus mozzanat sem. Éppen ezért a szóalakokat először elemeikre bontjuk, azután újra felépítjük a szétbontott szóalakot. Például: *erő/s/ít/jük = erő + s + ít + jük*. Az alaktani elemzés során meg kell határozni a szó szófaját, tőtípusát, szerkezeti elemeit (képzők, ragok, jelek), az esetleges összetételi tagokat és ezek viszonyát.

A szóalaktanilag elemezendő szövegrész: *Ma délelőtt érkezett meg Dömötör közegészségügyi felügyelő, akit a belügyminiszter küldött ki ide a hely színére, hogy gondoskodják segélyről és gyógyszerekről.*

Ma: Időhatározó szó, határozott időt fejez ki. Tőtípusa történetileg hangzórövidítő.

délelőtt: Időhatározó szó, határozott időt fejez ki. — Történetileg alakcsonkító tő: *délelőtt ~ délelöttö-n*. Itt a csonka tőnek megfelelő alapalak szerepel. — A *dél* ragtalan főnévnek és az *előtt* névutónak ma még világosan érzett összetétele.

érkezett meg (megérkezett): Igekötős ige. Az alany szempontjából cselekvő, a tárgy szempontjából tárgyatlan, a cselekvés minősége szerint (akció) az igekötő miatt befejezett, mozzanatos. — Ragozása: jelentő mód

(nem jelöli semmi); múlt idő (jele itt, magánhangzó után *-tt*); I. szám 3. személy (rag nélkül), alanyi ragozás. — Történetileg alakcsonkító tő, itt a teljes tő (*érkeze-*) szerepel. Az ige a *meg* igekötőnek és az *érkez(ik)* igének határozós összetétele. — Az *érkezik* ige képzett szó. Alapszáva az *ér* 'valahova eljut' jelentésű ige, ennek csonka tőalakjához járult a *-kez* (*-köz*, *-koz*), igéből igét alakító képzőbokr.

Dörmötör: Főnév, konkrét tulajdonnév, családnév. — Történetileg alakcsonkító tő.

közegészségügyi: Melléknév. A valamihez való tartozást jelölő *-i* denominális névszóképzővel jött létre a *közegészségügy* főnévből. Egyalakú tövű szó. — A *közegészségügyi* melléknév alapszáva, a *közegészségügy* szó többszörös alárendelő összetétel: *köz* + (*egészség* + *ügy*). A *köz* előtag és az *egészségügy* utótag között jelöletlen birtokos jelzői viszony van (a *köznek* az *egészségügye*), ugyanez a viszony az összetételnek (szintén összetett szó) utótagjában az *egészség* elő- és az *ügy* utótag között. — Az összetétel tagjai közül az *egészség* szó képzett szó, az *egész* melléknévből *-ség* elvont nevet alkotó képzővel alakult.

felügyelő: Főnév, konkrét köznév, egyedi név. — Egyalakú tő. — Eredetét tekintve jelentéstapadással főnevesült (*-ő* képzős) folyamatos melléknévi igenév (vö. *dolgozó*, *író* stb.). Az igenév itt magát a cselekvőt jelöli. — A *felügyel* ige összetétel, a *fel* igekötőnek és az *ügyel* igének határozós összetétele. — Az *ügyel* igét az *ügy* főnév teljes (*ügye-*) tövéből egyszerű, valamit tesz jelentésárnyalatú *-l* gyakorító képzővel képeztük.

akit: Az *aki* személyre utaló főnévi vonatkozó névmás *-t* tárgyragos alakja. —

A szó egyalakú tövű.

a: határozott névelő.

Megjegyzés: A *belügyminiszter*, *küldött*, *ki*, *ide*, *a*, *hely*, *színére*, *hogy* szavakat mi most itt a hely szűke miatt nem elemezzük. Elemzésük bemutatása azért hagyható el, mert egyik sem rejt magában valami különösen tanulságos problémát.

gondoskodjék: Cselekvő, tárgyatlan, folyamatos, gyakorító ikes ige. — Ragozása: felszólító mód (jele a *-j*), jelen idő, I. sz. 3. személy (ragja *-ék*), alanyi ragozás. Az ikes ragozás szabályos. Történetileg alakcsonkító tövű ige, itt a csonka tő (*gondoskod-*) szerepel. — A *gondoskod* tőalak többszörös képzés eredménye: a *gond* főnévből mint alapszóból valamivel bírót, rendelkezőt jelentő egyszerű *-s* képzővel alkottuk a *gondos* melléknévet, ebből pedig *-kod* összetett gyakorító képzővel (*-k* mozzanatos + *-d* gyakorító képző) a *gondoskod(ik)* igét. A *-kod* (*-ked*, *-köd*) képző 'valamilyen módon viselkedik, szerepel, tevékenykedik' értelmet fejez ki (vö. *bolondoskodik*, *katonáskodik* stb.).

segélyről: A *-ről* delativusraggal ellátott elvont főnév. — Történetileg alakcsonkító tövű. Itt a csonka tő szerepel. — A *segít*, *segéd* külön nem élő igei alapszavából *-ély* deverbális nomenképzővel alkották a nyelvújítás korában, amikor ez a képző rendkívül divatos volt.

és: Mellérendelő kapcsolatos kötőszó, itt mondatrészeket köt össze.

gyógyszerekről: Konkrét, közös, egyedi főnév *-k* többesjellel és *-ről* delativusraggal. — Történetileg alakcsonkító tövű. Itt a teljes tő (*gyógyszere-*) szerepel. — Összetett szó: a *gyógy* igetőnek (vö. *gyógy-ít*, *gyógy-ul*) és a *szer* főnévnek az összetétele. Német mintára szabálytalanul alko-

tott szó, de minthogy ma már szókinszünknek szerves tartozéka, nem üldözzük. Ugyanúgy nem, mint a *hordágy*, *lőpor*, *gyufa* stb. szavakat, amelyek a *gyógyszer* szóval együtt a nyelvújítás korában keletkezett úgynevezett igetöves összetételek. Voltaképpen tulajdonságjelzős alárendelő összetételek: a *gyógyító szer*; *hordozható ágy*, *lövő por*, *gyújtó fa* szókapcsolatokat sűrítik egyetlen rövid szóba.

III. Hangtani elemzés

Megjegyzés: Mint bevezetőnkben említettük, a versenyzőknek az *utcán*, *boldogtalan* és *gyógyszerekről* szavakat kellett hangtanilag (hangok és hangkapcsolatok szerint) elemezniük. A feladat nem volt nehéz. Arra azonban gondosan kellett a dolgozatíróknak figyelniük, hogy a jelzett szavakban a h a n g o k a t, ne pedig a b e t ű k e t elemezzék.

1. Az *utcán* szó hangjai:

- u* — Tiszta zönge, magánhangzó. Rövid, veláris (hátsó képzett, mély), felső nyelvállású (zárt), ajakkerekítéses (labiális).
- cc* — Mássalhangzó. Hosszú, zöngétlen foghang (alveoláris), affrikáta (zár-rés hang). A hosszú *c*-nek ebben az esetben *t+c*-vel való jelölése a hagyományon alapszik.
- á* — Tiszta zönge, magánhangzó. Hosszú, veláris (hátsó képzett, mély), alsó nyelvállású (nyílt), ajakkerekítés nélkül képzett (illabiális).
- n* — Mássalhangzó. Rövid, zöngés, foghang (alveoláris), orrhang.

2. A *boldogtalan* szó hangjai:

- b* — Mássalhangzó. Rövid, zöngés, ajakhang, zárhang.
- o* — Tiszta zönge, magánhangzó. Rövid, veláris (hátsó képzett, mély), középső nyelvállású (közepesen zárt), ajakkerekítéses (labiális).
- l* — Mássalhangzó. Rövid, zöngés, foghang (alveoláris), oldalsó hang (laterális).
- d* — Mássalhangzó. Rövid, zöngés, foghang (alveoláris), zárhang.
- o* — l. fent.
- k* — Mássalhangzó. Rövid, zöngétlen, ínyhang, (palatális), zárhang. — Azért ejtünk itt *k*-t az írásban szereplő *g* helyett, mert a később következő zöngétlen *t* miatt a *g* zöngétlen párját, a *k*-t ejtjük. (Zöngéesség szerinti részleges hasonulás következik be.)
- t* — vö. *d*, annak zöngétlen párja.
- a* — Tiszta zönge, magánhangzó. Rövid, veláris (hátsó képzett, mély), alsó nyelvállású (nyílt), ajakkerekítéses (labiális).
- l* — l. fent.
- a* — l. fent.
- n* — l. fent.

3. A *gyógyszerekről* szó hangjai:

- gy* — Mássalhangzó. Rövid, zöngés, fog-íny (dentipalatális) hang, affrikáta (zár-rés hang).
- ó* — Tiszta zönge, magánhangzó. Hosszú, veláris (hátsó képzett, mély), középső nyelvállású (közepesen zárt), ajakkerekítéses (labiális).

A *gy* + *sz* hangkapcsolatot a mai magyar köznyelvben kétféleképpen is hallhatjuk ejteni:

- ty* + *sz*-nek; azaz a zöngétlen *sz* hatására a zöngés *gy*-nek zöngétlen párját, a *ty*-t ejtjük. Lehetséges azonban, hogy végbemegy a *ty* + *sz* (ez esetben csak feltételezett) hangkapcsolatnak az összeolvadása, s ennek affrikáta, mégpedig
- cc* — (hosszú *c*) lesz az eredménye (képzését l. fentebb).
- ty* — Mássalhangzó. A *gy*-vel azonos képzésű, de zöngétlen hang.
- sz* — Mássalhangzó. Rövid, zöngétlen, foghang (alveoláris), réshang (spiráns).
- e* — Tiszta zönge, magánhangzó. Rövid, palatális (elől képzett), magas, középső nyelvvállású (közepesen zárt), ajakkerekítés nélküli (illabiális) hang, az úgynevezett zárt *ë* (lagalábbis az *ë*-t megkülönböztető kiejtésben).
- r* — Mássalhangzó. Rövid, zöngés, foghang (alveoláris), pergetett hang (tremuláns).
- e* — l. fent.
- k* — l. fent.
- r* — l. fent.
- ő* — Tiszta zönge, magánhangzó. Hosszú, palatális (elől képzett, magas), középső nyelvvállású (közepesen zárt), ajakkerekítéses (labiális).
- l* — l. fent.

* * *

Az egri verseny résztvevői közül a helyezést nyertek általában az itt bemutatott színvonalon elemeztek. A legjobbak helyenként — főleg történeti vonatkozások megemlítésével — még a mi típuselemzésünknel is részletesebben taglalták a szöveget. Ez azt mutatja, hogy ha nem könnyű is az elemzésnek itt követett módja, nem haladta meg a versenyzők erőit. Sőt! Mivel semmi olyan nincs a mi elemzésünkben, amiről ne tanultak volna, meg is lehetett kívánni — a legjobbaktól — ezt a színvonalat. Az teszi csupán ezt az elemzési eljárást nehezzé, hogy nagy körültekintést, biztos tudást, szerkesztőkészséget, fogalmazási ügyességet kíván. Viszont éppen ezért rendkívül hasznos. Kiválóan alkalmas arra, hogy meggyőződjünk arról, vajon tanítványaink birtokában vannak-e a tanult nyelvtani ismereteknek és mennyinek, tudják-e őket gyakorlatilag alkalmazni. Nem volna kárba vesztett fáradság, ha az osztályban tanult anyag követelményei szerint kartársaink is megpróbálnák az elemzésnek ezt a módszerét, amikor például év végi ismétlésekkor le akarják mérni osztályuk nyelvtani tudását. Megfelelő előkészítés és gyakoroltatás után az eredmény bizonyára nem is fog elmaradni.

Fábián Pál

A nyelvtudomány műhelyéből

A mongol népek és nyelvek

Dolgozatunkban áttekinthető képet kívánunk nyújtani a mongol nyelvekről, történetükről, rendszerükről s kutatásuk mai problémáiról.

A mongol nyelveknek régi — bár feltehetően csak közvetett — kapcsolataik voltak a magyarral, s így a mongol nyelvészetnek jelentősége van a magyar nyelvtörténet régi szakaszainak és népünk őstörténetének kutatásában is. De érdeklődésre tarthatnak számot a mongol nyelvek mint baráti országok népeinek nyelvei is, hiszen az afganisztáni mogolt kivéve valamennyit a szocialista tábor országaiban, a Szovjetunióban, a Mongol és a Kínai Népköztársaságban beszélnek.

A mongol népek története

A kínai történeti források már az i. e. III. századtól fogva rendszeresen leírják a szomszédos „barbár” népek életmódját, szokásait, történetét. A részben nomád, részben halász-vadász „északi barbár” törzsek közül a mongol nyelvűség hipotézise a *hszien-pi* törzsszövetséget illetően a legmegalapozottabb. (Ez i. sz. első századaiban Mandzsúriában található.) Két kétségtelenül mongol nyelvű nép, a kitaj és Dzsingisz kán mongoljai ugyanis a *hszien-pi* törzsszövetségből váltak ki.

Az első bizonyosan mongol nyelvű nép, a *kitaj* az V. sz. óta nomadizál Dél-Mandzsúria területén. A VI. században a türkök adófizetői közt találjuk. Neve a híres orkhoni feliratokon is szerepel. A X. században a kitajok hódító hatalomként lépnek fel, és meghódítják Észak-Kínát. Fejedelmük 947-ben felveszi a kínai császár címét, és megalapítja a *Liaodinasztiát*, amely 1125-ig uralkodik. A kitajok Kína feletti uralmának emlékét őrzi ma is több ázsiai nép nyelvében és az oroszban is a Kínát jelölő *Kitad*, *Китай* név.

A X.-től a XII. századig a Mongólia keleti felében elterülő régi nomád hatalmi központ gazdátlan, csak kisebb-nagyobb törzsszövetségek és törzsek osztoznak ezen a területen. Kobdóban éltek a *naiman*-ok, tőlük keletebbre a Szelenga folyó vidékén a *kereit*-ek. Erről a két népről még nem tudták megállapítani, hogy törökök voltak-e vagy mongolok. A *merkit*-ekről, akik a Bajkál tótól délre laktak, sem tudjuk, hogy mongolok voltak-e vagy esetleg mandzsu-tunguzok. A Huang-ho északi kanyarulatánál ebben az időben a török nyelvűnek tartott *önggüt*-ök éltek. Biztosan mongol nyelvűeknek tekinthetjük: a délkelet-mongóliai *tatár*-okat,¹ a Bajkál tótól nyugatra élő erdőlakó *oirat*-okat és a prémes állatokra vadászó *keremücsin* és *bulagacsin* törzseket a Bajkál-tó vidékén.

¹ A tatárok nevét később átvitték az egész mongolságra, innen a *tatárjárás* elnevezés is. Még később a mongol birodalom, illetőleg az Arany-horda török népeit illetéssel a névvel, pl. kazáni, orenburgi, krimi tatárok.

A tulajdonképpeni *mongol törzs* az Onon és Kerülen folyóknál, a mai Ulanbatortól észak—északkeletre folytatott félig erdőlakó, félig nomád életmódot. Dzsingisz kán, akkori nevén *Temüdzsin* szintén itt született az Onon folyó mellett 1176 táján.

Temüdzsin születésének idejében a mongoloknál az osztály nélküli társadalom már hanyatlásának végső szakaszába jutott, megkezdődött a nemzeti kötelekek szét szakadozása. Temüdzsin, ügyesen kihasználva a kialakuló steppei arisztokrácia egyes csoportjai közötti torzskodásokat, saját uralma alatt egyesítette a környező törzseket, és 1206-ban a mongolok gyűlése az összes mongol törzsek kánjává kiáltotta ki. Ekkor cserélte fel nevét Dzsingisz kánra.

Dzsingisz szétbontta a vérségi csoportosulásokat, s a régi mongol és török nyelvű törzsek töredékeiből új feudális és egyben katonai egységeket állított össze. Ezek az intézkedések betetőzték az osztálytársadalom kialakulását. A társadalmi átalakulást hatalmas, egész Ázsiára és fél Európára kiterjedő hódító háborúk kísérték. Az új uralkodó osztály ugyanis a háborúkból eredő zsákmánnyal növelte gazdagságát, és a zsákmány, a meggazdagodás reményével csillapította az ősi szabadság elvesztése miatt zúgolódó közembereket.

Dzsingisz kán 1227-ben bekövetkezett haláláig lényegében egész Belső-Ázsiát és Észak-Kínát uralma alá hajtotta. Unokája, Kubiláj befejezi Kína meghódítását, majd fölveszi a kínai császár címét, és megalapítja a *Jüan-dinasztiát*. Székhelyét a régi nomád fővárosból, Karakorumból Pekingbe helyezi. Itt keresi fel Kubilajt a híres velencei utazó, Marco Polo. Kubiláj testvére, Hülegü 1251-ben a perzsiai ilkánok uralmát alapítja meg; Dzsingisznek egy harmadik unokája, a nálunk is hírhedt *Batu kán* vezérlete alatt folyt 1236—42-ben az a hadjárat, amelynek során a mongolok Orosz- és Lengyelországot, valamint hazánkat is feldúlták, s ebből a hadjáratból született meg az ún. Arany-horda birodalma Dél-Oroszországban.

A mongol világbirodalom, amely már Dzsingisz halála után tulajdonképpen öt részre oszlik, a XIV. század második felében teljesen szétesik. 1368-ban megbukik a *Jüan-dinasztia*, s a mongoloknak menekülniük kell Kínából. A többi területen, Nyugat-Belső-Ázsiában, Iránban, Dél-Oroszországban pedig a mongolság a környező népekbe olvad bele. A Dzsingiszidák véres háborúitól megtizedelt mongolok csak a központi területeket tudják megtartani.

Dzsingisz utódai alatt, főleg pedig a *Jüan-dinasztia* bukása után a mongoloknál megszilárdult a feudális rend. Mindnagyobb tért hódított, különösen a XVI. századtól kezdve a buddhizmus, pontosabban ennek tibeti formája, a lámaizmus. A nagy kolostorok főnökei a leggazdagabb hűbérurak közé tartoztak. Minthogy a feudális urakat korlátozó és összefogó központi hatalom ez idő szerint már megszűnt, a feudális egységek önálló, sőt gyakran egymás ellen forduló politikát folytattak.

A feudális széttagoltság hátrányai világosan kiütköztek a XVII. században, amikor új nomád hódítók, a mandzsuk tűntek fel Kína északi határain. A mongol feudális urak felismerték, hogy a mandzsuk nemcsak Kínát, hanem az ő függetlenségüket is veszélyeztetik, ezért mandzsuellenes szövetségeket hoznak létre. De egymásközi ellentéteik erősebbeknek bizonyultak a mandzsuk gyűlöleténél; a szövetségeket a feudális urak egyenkénti behódolása oszlatja fel. A mandzsuk *Csing-dinasztia* (1644—1911) a meghódított mongolokat két közigazgatási egységbe szervezi. A Kínához közelebb esőt neveztek Belső-Mongóliának, a távolabb esőt, a Góbitól északra pedig Külső-Mongóliának.

A *Csing-dinasztia* bukásakor, 1911-ben Külső-Mongólia lakói, túlnyomó többségükben khalkha-mongolok, fellázadtak, és kiharcolták maguknak az autonómiát. Ez a felkelés azonban érintetlenül hagyta nemcsak az államfőnek, a Bogdo Gegennek, hanem a feudális osztálynak az uralmát is. Minthogy a feudális urak alig tíz év múlva áruló módon lemondtak az autonómiáról, Külső-Mongólia népe fellázad, és *Szühe-*

bator meg Csoj balszan elvtársaknak, a Mongol Népi Forradalmi Párt hőseinek vezetésével 1921-ben lerázták a külföldi intervenciósok és saját feudális uraik jármát, majd megalakították a Mongol Népköztársaságot. A természet szeszélyével és hűbéruraikkal szemben egykor teljesen védetlen *arat*-ok (állattenyésztők) ma már nagyrészt szövetkezetekbe tömörültek, és az állattenyésztést modern tudományos elvek szerint végzik. Fővárosukban, Ulanbatorban, az egykori Urgában jelentős ipari üzemek, elsősorban bőr- és húsfeldolgozó kombinátok működnek, színházak, iskolák épülnek. Van már egyetemük és a Tudományos Akadémia szerepét betöltő Tudományos Bizottságuk. Tudósaik, íróik, művészeik, az új mongol értelmiség első generációja, a szocialista mongol kultúra kialakításában, a nemzeti irodalom és a népet szolgáló tudomány megteremtésében számottevő eredményeket értek el.

A belső-mongóliai mongolok a khalkhakkal ellentétben 1911-ben nem szakadtak el Kínától. A második világháború idején, majd a Kínát felszabadító harcok során Ulanhu elvtárs vezetése alatt a kínai kommunistákkal vállvetve küzdöttek. Ezekben a harcokban leszámoltak saját reakciós, japánbarát uraikkal is. 1946-ban felállítják az autonóm Belső-Mongóliát, első demokratikus kormányuk elnöke Ulanhu elvtárs.

Másképp alakult azoknak a mongoloknak a története, akik Dzsingisz korában a Bajkál tó környékén éltek vadász- vagy félnomád-, félvadász-életet. Bár Dzsingisz kán őket is meghódítja, függőségük külsőséges és csupán prémadó fizetésében nyilvánul meg, még a hadjáratokban sem vesznek részt. Az erdőzónában visszamaradt mongol törzsek egyik részéből, köztük a keremücsin és bulagacsin törzsekből alakul ki a *burját-mongol* nép.

A burjátok történeti fejlődése, minthogy a nagy hódító hadjáratokban nem vettek részt, egyenletesebb, de egyszerűsödő eseményekben szegényebb is. A vadász-életmódot mindinkább háttérbe szorítja a nomád állattenyésztés, különösen a keleti burjátoknál. Igen korlátozott mértékben a földművelés is kifejlődik. Lassacskán egy helyi feudális arisztokrácia alakul ki. A buddhizmus a burjátoknál is elterjedt, de náluk nem tudta teljesen kiszorítani a samanizmust. A XVII. században a burjátok orosz uralom alá kerülnek, és ezért az összes mongol nyelvű népek közül nekik nyílt először alkalmuk arra, hogy 1923-ban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatására a többi elnyomott nemzetséghoz hasonlóan a szocialista fejlődés útjára lépjenek. Ezen az úton ma már igen szép eredményeket értek el mind gazdasági, mind kulturális téren. A még mindig legjelentősebb állattenyésztés mellett gyorsan fejlődik mezőgazdaságuk és iparuk is. Az egykori 3–4%-os írástudással szemben ma már 98% az írni-olvasni tudók száma, s több, igen jelentős írójuk és tudósuk is van.

A Dzsingiszidák korában még a Bajkál tó körüli erdőkben vadászgató törzsek közt szereplő *oirat*-ok lassan a steppére húzódnak, és a XV. század derekán Dzungáriában, Eszen kán vezetésével megalapítják az ún. nyugat-mongol birodalmat, amelyik hatalmát egészen Tibet határáig terjesztette ki, sőt a XVII. században egy időre Tibet felett is uralmat gyakorolt. Egy mandzsuelenes szövetség keretében a khalkha fejedelmeket is érdekkörükbe vonják. A század végén azonban elvesztik mongóliai befolyásukat, majd a dzungáriai és Kukunor vidéki oirat szállásterület is mandzsu uralom alá kerül. Rövidesen azonban népi felkelés tör ki a mandzsu elnyomás ellen, de kegyetlenül elfojtják. Az oiratok egy része elmenekül, részben orosz védelem alá helyezik magukat, részben pedig Nyugat-Turkesztánban és Kazahsztánban portyáznak. Ezeket a nyugatra menekült oiratokat nevezték a környező török népek *kalmük*-öknak. A nyugatra menekültek nagy része később visszatért hazájába, s ma az oiratok túlnyomó többsége a Kínai Népköztársaság északnyugati, a Mongol Népköztársasággal és a Szovjetunióval határos vidékein és a Kukunor környékén, kisebb része a Mongol Népköztársaság legnyugatibb területein él.

Az urál-altaji nyelvcsalád kérdése

A mongol nyelveket sokan a török és a mandzsu-tunguz nyelvek rokonának tartják, s együttes megnevezésükre az altaji nyelvcsalád megjelölést használják, amelybe egyesek belesorolják még a koreait, sőt a japánt is.

Az altaji nyelvrokonságot azonban mind ez ideig nem sikerült bebizonyítani, sőt valószínűnek látszik, hogy a török, a mongol, a mandzsu-tunguz, a korai és a japán közötti egyezések nagyrészt nem rokonságból magyarázandók, hanem csak későbbi érintkezések nyoma. A rokonság a török és a mongol között látszik legvalószínűbbnek, de még ez sincs teljesen bebizonyítva. Amíg az altaji nyelvrokonság nincs tisztázva, addig természetesen nem lehet a távolabbi rokonságról, az altaji és az uráli (finnugor és szamojéd) nyelveket magában foglaló, régóta föltett urál-altaji nyelvcsaládról sem beszélni.

A mongol nyelv problémái nemcsak a föltett urál-altaji nyelvrokonsággal kapcsolatban, hanem más szempontból is érintik anyanyelvünket. A magyar nyelv jövevényszavai között ugyanis hangtani okokból mongolos jellegűeket is számontartanak (pl. *bodor, boglya, dél, egyéb, érdem, gödény, harang, homok, ige, ildom, kölcsön, ok, öböl, ölyv, tömlő*); föltételezve, hogy nem közvetlenül a mongolból, hanem annak a csuvasos jellegű török nyelvnek a révén kerültek nyelvünkbe, melyből török jövevényszavaink legrégibb rétege származik. Ezek azonban három szó kivételével vagy a törökből is magyarázhatók, vagy a mongolból sem. A fennmaradó három mongolos szót (*dél, ige, ölyv*) pedig vándorszónak tarthatjuk.

Mongol írások, nyelvemlékek

A mongol nyelvek legrégebb emlékei föltehetően azok között az elszórt glosszák között vannak, amelyeket a régi kínai évkönyvek őriztek meg az „északi barbárok” nyelvéről. Teljes bizonyossággal azonban csak a kitajok nyelvi emlékeit minősíthetjük mongolnak.

A kitajoktól több saját nyelvükön írt hosszabb-rövidebb felirat maradt fenn, ezek azonban a kínai írás mintájára alkotott szóírással, az ún. nagy kitaj írással készültek, s ma még megfejtelennék. A kínai tudósítások szerint a kitajok az ujgur írást is használták, ez az ún. kis kitaj írás, ilyen emlék azonban sajnos nem maradt ránk. Így tehát nyelvükből csak azt a százegynéhány szót ismerjük, amelyet a kínaiak jegyeztek fel évkönyveikben.

A kitajnál sokkal jobban ismerjük a Dzsingiszida birodalom mongoljainak nyelvét, az ún. középmongolt, amelynek az emlékei kilencféle írással maradtak ránk. E sok írásfajta közül azonban csak kettő, az ujgur és a 'p h a g s-p a [ejtsd: phakpa] írás volt maguknál a mongoloknál használatos, és csak az ujgur terjedt el szélesebb körben.

Az ujgur írás sémi eredetű, s az iráni nyelvű szogdok közvetítésével került az ujugrokhöz. A XI–XII. sz. táján az ujugrok az eredetileg vízszintes sorokban jobbról balra haladó írást függőleges sorokban fentről lefelé haladva kezdték írni. A mongolok ezt az írást éppen irányának megváltozása idején vették át, ezért a legrégebb ujgur írásos középmongol emlékek között mind vízszintesen, mind függőlegesen írottakat találni.

Ma még nem világos, hogy mikor és melyik mongol törzs vette át és alkalmazta a mongol nyelvre az ujgur írást. Bizonyosnak látszik azonban, hogy ez nem Dzsingisz kancelláriájában történt. Az ujgur írásos mongol ugyanis azokat a hangokat is jelöli,

amelyeket a más írásos korabeli nyelvenlékek szerint Dzsingisz idejében már nem ejtettek. Mindenesetre emlékeztetnünk kell arra, hogy a kitajok ún. kis írása minden valószínűség szerint az ujjur írás volt.

A legrégebb ujjur írásos mongol nyelvenlék a Dzsingisz köve néven ismert rövid felirat (kb. XII. század vége). Ujjur írással íródtak a perzsiai mongol uralkodóknak az európai uralkodókhoz intézett levelei is (XIII. század vége és XIV. század eleje). A XIV. sz.-ban számos buddhista munkát fordítottak mongolra, ezeket szintén ujjur írással rögzítették. Közülük csak néhány, többek közt a *Bodhicaryāvatāra* („A megvilágosodottak életére vezető kalauz”), a *Burqan baqsi-yin arban qoyar joki-yangyui* („Buddhának, a mesternek tizenkét tantétele”), a *Subhāṣitaratnanidhi* („A szépszávu drágakövek kincsestára”) és a *Pancarakṣā* („Az öt óvó varázsigé”) maradt fenn későbbi, XVI—XVII. sz.-i másolatokban, de a másolatok is megőrizték a szövegek közép-mongol nyelvét és helyesírási sajátosságait. A XIII—XIV. századból számos ujjur írásos közép-mongol felirat is fennmaradt. Ujjur írásos mongol nyelvenlékek szép számban maradtak ránk, és tartalmilag is igen változatosak, így tehát a közép-mongol szókincsről és nyelvtani szerkezetről megfelelően tájékoztatnak. Hangtani szempontból azonban csekély az értékük, mert az ujjur írás sokszor két-három hangot is azonos betűvel jelöl, s a közép-mongolra jellemző szókezdő *h*-t egyáltalán nem tudja jelölni.

A 'phags-pa írás, amelyet a betűk alakjáról *dörbeljin*-nek, azaz négyszögletesnek is neveznek, a tibeti írás egyik válfajára, a tibeti pecsétírásra vezethető vissza, sorai azonban a tibetitől eltérően nem vízszintesek, hanem az ujjur íráshoz hasonlóan függőlegesek. A hagyomány szerint 'Phags-pa láma alkotta (tulajdonképpen csak alkalmazta a mongolra) 1269-ben Kubiláj császár kívánságára. Ettől kezdődően körülbelül 50 éven át ez volt a kínai mongol kancellária hivatalos írása, amelyet nemcsak mongol, hanem kínai szövegek lejegyzésére is használtak. A 'phags-pa írásos emlékek, sajnos, kisszámúak, tartalmuk pedig egyhangú, ezért a közép-mongol szókészlet megismerésére nem számottevők. Annál értékesebbek azonban mind a mongol, mind a kínai hangtörténet szempontjából, mert a 'phags-pa írásnak minden hang jelölésére külön jele volt, tehát sokkal hívebben tájékoztat a korabeli ejtésről, mint az ujjur írás, nem is említve a kínai írást, amely fogalomírás lévén, nem tud számot adni a kiejtésről.

Az első keltezett 'phags-pa írásos mongol felirat 1276-ból maradt fenn Senhszi tartomány egyik templomában. Legnevezetesebb a peking—kalgáni úton fekvő csü-jungkuani kapu hat nyelvű feliratának mongol része. A többi 'phags-pa írásos mongol emlék is kolostorok és templomok falára vésett felirat, amely kiváltságokat biztosít a szent helynek. Maradt még ezenkívül egy töredékes buddhista fanyomat, valamint néhány egészen rövid felirat pecséteken és ún. pai-céken, vagyis olyan érmeiken, amelyekkel a hűbérurak és tisztviselők igazolták a postaló-szolgálat igénybevételére való jogosultságukat.

Az ujjur írás hangjelölésének fogyatékoságai és a 'phags-pa emlékek szóképzleti korlátozottsága becsessé teszi az idegen átírási emlékeket is. Nagy mennyiségben maradtak ránk kínai átírási emlékek, köztük a Mongolok Titkos Története, a legterjedelmesebb és egyben nyelvi szempontból is legjelentősebb közép-mongol nyelvenlék. Ez a dinasztikus történet, amelyet 1240-ben írtak — eredetileg ujjur írással — a politikai történet szempontjából ugyan dinasztikus célzatossága miatt nem teljes értékű forrás, de részletesen és hitelesen írja le a Dzsingisz korabeli mongol törzsek életét, költői nyelve pedig a mongol irodalom egyik legszebb alkotásává teszi. 1242-ben hozzáfűzött pótfelvezetében Batu nyugati hadjáratának leírása során a magyarok neve is előfordul benne *magarat* alakban.

A kínai átírási mongol nyelvenlékek közül megemlítendőek még a kínai tolmácsiskola mongol szótárai a XIV—XVI. századból.

Az arab írásos mongol nyelvemlékek általában a XIII—XV. századra tehetők, a közép-mongolnak egy másik dialektusát mutatják. A legnevezetesebbek a leideni névtelen és Ibn Muhanna szójegyzékei, valamint a „Mukaddimat-al-Adab” című glosszárium.

A közép-mongol nyelv emlékei közé tartoznak a középkori latin, orosz, grúz és örmény krónikák glosszái, valamint egy buddhista munka tibeti átírásban megmaradt mongol címe is. Ezen szórványos glosszák közül csak az örmény és grúz írásosaknak van számottevőbb jelentősége.

(Folytatjuk.)

U. Kőhalmi Katalin

Megjegyzések a Magyar Nyelv Kéziszótárának szemelvényeihez

A Nyr. 79 : 81—7. lapján [1955.] szemelvények jelentek meg a Magyar Nyelv Kéziszótárának készülő, lektorálás előtti szövegéből. Ezekhez a szemelvényekhez a következő hozzászólások érkeztek be.

I.

1. Készülő szótár anyagából mutatóként megjelent részletekhez különböző jellegű észrevételeket lehet hozzáfűzni. A hozzászólás két szélsőséges típusa : 1. A mutatóanyag többször előforduló, jellegzetesnek minősíthető hibái vagy hiányai alapján egy-egy általánosabb, esetleg elvi jelentőségű kérdést emel ki a bíráló, és ezt tüzetesebben megvizsgálja. 2. A hozzászóló a mutatóanyag részletes elemzésére vállalkozik, s a kisebb-nagyobb jelentőségű kérdésekhez fűződő mondanivalóját mind közli, mégpedig vagy bizonyos elrendezéssel, vagy egyszerűen a mutatóanyagbeli sorrendben. Kétségtelen, hogy az első típus — hogy úgy mondjam — sokkal mutatósabb és inkább való egy folyóirat nyilvánossága elé. A szótár munkatársainak viszont véleményem szerint az aprólkos megjegyzések jelentenek több segítséget, különösen a munkának abban a szakaszában, amikor az általánosabb jellegű kérdésekben az állásfoglalás már megtörtént, a munka részletei az ennek megfelelő határozatok és utasítások szerint kerültek kidolgozásra, s a továbbiakban már csak kisebb módosításokra van lehetőség. A Kéziszótár esetében például 1951 tavaszán, a próbaüzet megjelenésekor még érdemes lehetett általánosabb jellegű kérdéseket megvitatni, javaslatokkal előállni. Ma már a munkához kívülről közeledő olvasó, még ha nyelvész képzettségű és érdeklődésű is, nem igen tudna felvetni olyan szempontot, amelyet többször meg ne hánytak-vetettek volna a munkatársak az eddigiek során.

E megfontolás alapján hozzászólásomban különböző jellegű és jelentőségű kérdésekről egyaránt írok, részletesen egyiket sem vizsgálom. Mivel szótári munkálatokkal ez ideig tartóssabban nem foglalkoztam, megjegyzéseim a nyelvész érdeklődésű, de a szótáriró szakemberekhez képest laikusabb olvasó véleményét képviselik. Némely jelenségre, amelyet bírálat tárgyává teszek, több vagy jellegzetesebb példát lehetne találni a régebben közzétett mutatóanyagokban. Az olvasókra való tekintettel mégis igyekszem megmaradni a Nyelvőrben közölt (79 : 81—7) anyag példáinál.

2. Az értelmezések kérdéséhez.

a) A készülő Kéziszótár legfontosabb feladata, hogy a szavak jelentéseiről és használati köréről tájékoztatást adjon. Tudjuk, hogy a szó a szövegben él igazán. A jelen-

tések történeti alakulásai, az egyes árnyalatok elkülönülései a szó különféle szöveggörnyezetben való szereplésének következményei. Külön jelentésről csak akkor beszélhetünk, ha a szó önmagában is felidézi már azt a fogalmat, amelynek jelölésére korábban csupán megfelelő szöveggörnyezetben volt alkalmas. Országh László a magyar szókészlet szótári feldolgozásának kérdéseiről előadva ezt mondta (I. OK. 6 : 127): „Különbség teendő ... a szövegösszefüggésben jelentkező konkrét szójelentés és azon mintegy elvont jelentéstartalom között, amelyet a címszóvá kiemelt, izolált szó hordoz. E megkülönböztetés elválasztja a szabad szójelentést a frazeológiailag kötött szójelentéstől. Ezen a módon meghatározhatóvá válik a jelentéskorlátozó elem lexikológiai szerepe és lexikográfiailag jelzendő voltának mértéke.” Számomra nem egészen világos, hogy ez a meghatározás hogyan történik, s hogy az említett mértéket a Kéziszótár miben találta vagy miben állapította meg. Az eddig megjelent mutatóványokban azt látom, hogy több esetben külön jelentésként vannak számon tartva a bizonyos szöveggörnyezetben feltűnő árnyalatok is, amelyeket a címszó önállóan nem képviselhetne. Természetesen csak helyeselnünk lehet azt a törekvést, amely minél több árnyalat megkülönböztetésére irányul. Úgy gondolom azonban, hogy nem számozhatjuk meg az izolált szó által hordozott jelentésekkel egyenrangúként azokat az árnyalatokat, amelyeket csak megfelelő szöveggörnyezetben, sőt esetleg csak megfelelő beszédhelyzetben képviselhet a szó. Szerintem például nem beszélhetünk a *csillag*-nak a 7. jelentéséről: „A szemgolyónak tükröző, csillogó felülete, ill. a nedves, csillogó szemgolyó”, nem beszélhetünk a *hátsó* 4. jelentéséről: „Az írásmű v. könyv vége felé”. Vagy a Magyar Nyelvben megjelent *ja* szócikkben a „Karácsonyfa. Májusfa” vagy „Érzéketlen, magával tehetetlen személy” jelentésekről (50 : 227, 1. b) és 7.). — Hasonlóan kérdéses az is, hogy egy melléknévet alkalmilag előforduló főnévi értékben való szereplése alapján felvehetünk-e főnévként is a szótárba, mint ahogy ezt a mutatóvány a *merész* szó esetében teszi.

b) A jelentések meghatározása ellen általában nem lehet kifogásunk. Nem helyeselnünk azonban azt az eljárást, amelyet az *olvas* szó I. jelentésének megadásában követett a szótár. A jelentés így van megfogalmazva: „Néz és megért”. Szerintem a legáltalánosabb és a legszükszavúbb meghatározás sem nélkülözheti azt a mozzanatot, hogy *írásos jegyek* nézéséről és megértéséről van szó. Nem tudom, hogy az idézett meghatározás olyan kikövetkeztetett, összefoglaló jelentés akar-e lenni, amilyenről mint a gazdag jelentéstartalmú szók feldolgozásában szükséges segédkategóriáról Kovács Miklós beszélt (I. OK. 6 : 181), de ha a gyakorlatban ilyen ez a segédkategória, akkor inkább ne folyamodjon ehhez a Kéziszótár. Az *olvas* I. 3. alá feltétlenül bevenném a *magában olvas* kifejezést is ('nem hangosan olvas'). A szó II. értelmezésében a 'számlál'-nál valamivel általánosabb 'egyenként számba vesz'-ből lehetne kiindulni, amely a jelenlegi megoldás szerint csak a közölt szövegből derül ki: *Olvasva is elmegy valami között*. — Egyéb szócikkekben talált értelmezési hibák, hiányok: A *kapál*-nak tudtommal van egy a 'gyomlál' felé közeledő jelentésárnyalata is: nemcsak a föld lazítását szolgálhatja a kapálás, hanem egyszersmind a növény töve körüli gaz kiirtását is. A *persely*-nek nem feltétlenül a tetején van a nyílása. A *zsinór* 1. alatt hozott példának nem mindegyike indokolja, hogy az értelmezésben „Vastagabb” zsinóról beszéljünk (gyöngyöt fűznek rá, bábszínházi babákat mozgatnak vele stb.).

c) Az egyes szócikkeken belül a tagolás nem minden esetben világos. Külön magyarázat nélkül nehéz az a) ... b) ... stb. és az || a. ... || b. ... stb. különbségét felmérnünk. Zavaró, hogy a számmal jelölt felsőbb kategóriára vonatkozó megjegyzés a kategórián belül található, betűvel jelöltre nem vonatkozik. Néha egymáshoz közel álló jelentésmozzanatok távolra szakadnak egymástól a túlzásba vitt tagolás következtében, egy-két helyen viszont élesebb elkülönítésre volna szükség. Példák: Az *édes* I. I. (helyesen 1.) alatti b. és c. külön kíváncsnának. Az *édes* elvégre mégiscsak elsősorban az íz-

érzetekkel kapcsolatos szó, s az e téren mutatkozó különböző jelentéseket nem lehet egy arab szám alatt összezsúfolni. A kedves, szeretni való személyre vonatkozó *édes* példái (6. b.) inkább illenének a 4. jelentés alá, mint a tetszetős tárgyra alkalmazott *édes* mellé. Az *édes kettesben* (7. a) *édes* szava inkább a 3. jelentést képviseli ('kellemes, jóleső érzést keltő') és nem fokozó értelmű nyomósító szó. — A *zene hullámai* (2. a) nem sorolható együvé a 'hullámalak' példáival, egyébként a *hullám* benne nemcsak 'ritmus'. A repülőtámadás *hullámai*-ről beszélő példa inkább a 4. jelentés alá tartoznék ('valamely állapotnak vagy jelenségnek időszakos fokozódása, megerősödése'), nem osztható be az üzemi termelés szakkifejezéseként szereplő *hullám* alá. A *bosszút liheg* kifejezés *liheg* szava sem tartható a 'lihegve mond valamit' jelentés alfaja- vagy mellékárnyalataként számon. — Az értelmezések sorrendjének sokat vitatott és nehezen megoldható kérdéseivel most nem foglalkozom. Apró igazítani valókról persze lehetne beszélni, például, hogy a *hátsul* ragos alakjai (6. és 8.) közé miért ékelődik egy ragtalan stb.

d) Az egyes szók, kifejezések használati körére, hangulati hatására és egyebekre utaló megjegyzéseket helyénvalónak találok. Egy-két apróbb megjegyzés: A kis gyermeket megszólító „csillagom”-ot nem tartom népiesnek. A *csillag* 8. b. alatt található *csillagot rugat valakivel* kifejezés forrását, használati körét (népnyelvi; néprajzi érdekű kifejezés?) meg kellene jelölni, a köznyelvben nem eléggé ismert ahhoz, hogy minden megjegyzés nélkül közölje a szótár. Az *édes kevés*, *édes mindegy* kifejezéseket gúnyosaknak érzem.

e) A Kéziszótárnak az a törekvése, hogy az értelmezést köznyelvi jelentésükben alkalmazott szavakkal oldja meg. Az értelmezőnek, aki bizonyos szavak pontos jelentésének meghatározása végett megfelelő szakmunkákhoz is folyamodik, néha nehéz lehet visszazökkennie a szaktudástól nem fertőzött állapotba. Ezért csúszhatnak be olyan szaknyelvi kifejezések az értelmezésbe, amelyek a köznyelvben más értelemben használatosak. Az *akác* 1. alatt olvassuk: „Gyorsan növvő, gyér lombú fák v. cserjék nemzet-sége...”. A *nemzetiség* szó a köznyelvben egy bizonyos társadalmi alakulat nevéként ismeretes, a köznyelvi szóhasználat ebben az esetben a társadalomtudományival mutat rokonságot. Az értelmezés olvasásakor a növénytanban nem jártas egyén arra gondolhat, hogy több különböző gyorsan növvő, gyér lombú fa és cserje közös összefoglaló neve az *akác*, pedig — ha jól tudom — a gyorsan növvő, gyér lombú fák és cserjék egy bizonyos fajta-jára kellene gondolnia. A köznyelvi értelmezésben tehát az *egy bizonyos fajta* kifejezésnek kellene szerepelnie a *nemzetisége* helyett, függetlenül attól, hogy a növénytani rendszerezésben a *nemzetiség* és a *fajta* szónak mint növénytani műszónak mi az értelme.

3. A nem külön címszóként felvett összetételek és származékok kérdéseihez.

A belső szóalkotással, elsősorban összetétellel és képzéssel keletkezett szókészleti elemeknek szinte számbavehetetlen sokasága a középmeretű szótárak szerkesztőit nehéz feladat elé állítja. Mint tudjuk, a Kéziszótár ezt a feladatot úgy oldja meg, hogy a külön értelmezést nem kívánó fontosabb összetételeket és származékokat az alkotó tagok, illetőleg az alapszó cikkében sorolja fel, azoknak pedig, amelyeknek értelmezéséhez az alkotó elemek jelentésének, illetőleg funkciójának az ismerete nem elégséges, külön szócikket szentel. E kétféle kezelésmód viszont magával vonja az egyik vagy másik kategóriába sorolás önkényes voltának veszélyét. Különösen a ritkábban előforduló vagy nem az egész nyelvközösségben élő szavak elbírálása lehet kétes. A legutóbbi mutatóványban vannak értelmezés nélkül közölt összetételek, amelyek szerintem értelmezést, tehát külön címszót kívánnának. Például ilyen a *gömbakác*, a *csalihal*, az *édestej*, a *bűnhullám*. — Nem világos az olvasó számára, hogy a több jelentésű szavaknál az összetételek miért vannak némely esetben a szócikk végén (pl. *akácfa/erdő*, *akácfa/virág*,

akác/illat, akác/lomb), némely esetben a bennük képviselt jelentésárnyalat példái közt is és a szócikk végén is (pl. *arany/csillag, ezüst/csillag, film/csillag*), némely esetben csak az illető jelentésárnyalatnál (pl. *édes/tej, édes/kevés*). — Az egyes szócikkek végén sokszor nagyon is különböző anyag van összezsúfolva. A felsorolt összetételeket, származékokat, értelmezett közmondásokat és szólásokat mind új bekezdésbe kellene írni. Így áttekinthetőbb lenne a szócikkek anyaga. — A származékok felsorolásában nem találom célszerűnek az ábécérendhez való ragaszkodást. Az ábécés elrendezést a szavaknak nem külön címszóként kezelése már úgyis megbontja, semmi értelme tehát az így közölt származékok felsorolásában az alkotóelemeket nem tekintő, gépies felsorolásnak (pl. a *begyűr, csahol, kapál* alatt).

4. A példaanyaghoz.

A példák kiválasztása igen jól sikerült. Egy ilyen célkitűzésű és ilyen terjedelmű szótárban ennyi példa kell és ennyi lehet. Csupán apróbb megjegyzéseim vannak. — Előfordul, hogy hiányolunk egy-két példát. Ritkán használt vagy nem az egész nyelvközösség beszédében élő kifejezésekre szerintem minden esetben kellene példát is adni az értelmezés mellett. Így jó lenne példa a *csillag* 6. jelentésére, az *édes* 7. jelentésének nem összetételben való előfordulására, a *hullám* 2. b) és 6. jelentésére, a *zsinór* 6. jelentésére. — Nem tudom, a tárgyatlan *csahol* 2. jelentése alatt hozott példában — *Hadd ~janak az irigyek, nem gondolok velük* — a *gondol valakivel* 'törődik valakivel' kifejezés köznyelvi-e. A forrásjelzés nélküli példának elvben a mai köznyelven kell hangzania. — Nem sokszor ugyan, de előfordul, hogy az irodalmi idézet rövidebb formában is alkalmas lenne egy-egy jelenség példázására. (Például a *csillag* 4. c. alatti idézet Krúdytól.) — Bizonyára sokan vagyunk, akik az irodalmi idézetek mellett pontos forrásjelzést szeretnének látni. Ez a kívánság már sokszor elhangzott, sajnálhatjuk, hogy a Kézisótár lemondott teljesítéséről. A magyar irodalmi nevelésnek nagyobb szolgálatot tehetne, ha biztosítaná a visszakeresés lehetőségét.

5. A hiányok megállapításának nehézségei.

Az olyan szemelvények, amelyek a készülő szótárból nem az ábécé szerint elrendezett anyag egymás után következő szócsomóját mutatják be, nem adnak módot arra, hogy a hozzászólók az esetleges hiányokat is felmérjék. Az egyes szavak értelmezésének, használati körének, példaanyagának a területén mutatkozó hiányokat észrevehetjük, de nincs módunkban megállapítani, hogy például bizonyos összetételek vagy például rendszerint tárgyatlanul használt igék tárgyas változatai mint külön címszavak meglesznek-e a szótárban. Két ilyen példa jutott eszembe: a *korhelyleves* ('savanyú káposztaleves, székelygulyás') és a *bugyog* ige tárgyas alkalmazása ('főlösegesen és sokat, esetleg rosszul érthetően, mormolva beszél' bizalmas, tréfás szóhasználatban, különösen gyermekek korholásában: *Mit bugyogsz?, Jó, jó, csak ne bugyogj már annyit!*). Az elsőnek bizonyára külön címszava lesz, a másodikat viszont talán már tartalmaznia kellene a mutatóválnak, ha van rá adat, hiszen más igeinek tárgyas és tárgyatlan használatáról egyaránt tájékozódunk.

6. Technikai vonatkozású megjegyzések.

a) A pont nélküli rövidítések kérdése, úgy látszik, már elintézett dolog a jelen-tékeny számú rövidítést tartalmazó, nagyobb arányú szakmunkák számára. Bár alapjában minden pont nélküli rövidítést helyteleníték, kényszermegoldásként mégis elfogadhatónak tartom az olyanokat, amelyeket betűtípusuk vagy zárójelbe foglalásuk elkülönít szöveggörnyezetüktől. Semmiképpen nem tartom kívánatosnak a pont nélküli rövidítésnek azt az esetét, amelyben a rövidítés minden tagoló eszköz nélkül áll, s így

összefolyik a szövegkörnyezettel. Például: „jelzői és állítm haszn Ebből a fából való, készült” (*akác* 2. a. alatt, hasonlóan *akácfa* 2. a. alatt és *rizsma* a. alatt). A rövidítések kétféle írásmódja fokozott feladatot ró a korrigálóra; a pontnak nyomdahibából eredő elmaradása (pl. a *zsinór* 2. végén „Ar”) a központosítás teljes összezavarására és elhanyagolására vezethet. — Nem a Kéziszótár, hanem a magyar helyesírás szempontjából kérdéses: van-e értelme ragaszkodni ahhoz az alapszabályhoz, hogy a rövidítések után pontot teszünk, ha a közhasználatban leggyakoribb esetek kivételek e szabály alól, s ha olyan engedményeket teszünk, amelyeknek alapján nem is csak tudományos, hanem a szélesebb köröknek szánt művek is a pontnélküli rövidítések özőnet alkalmazzák.

b) A tagolásra használt vastag nyomású betűk után viszont a tagoló félzárójel helyett pontot találunk. Ez a magyar nyelvészeti szakirodalomban egészen szokatlan.

c) Az igekötős alakok felsorolásában nyilván csak korrigálási hibából maradt álló betűkkel az *olvas* alatt az „utána~”, a *stoppol* alatt a „be~”. A példába beleolvasható kiegészítések általában dőlt betűvel szedettek, *olvas* I. 2. alatt mégis így van: „Szeret (verseket) ~ni”. A *zsinór* 2. példái között a „~ra befoglal, beszeg vmit” esetében bizonyára nyomdai hiba a rag -l-jének elmaradása.

d) A szótár szerkesztősége a betűtípusra vonatkozólag is kért hozzászólásokat. Azt hiszem, a legkülönbözőbb igényű és érdeklődési körű olvasók véleménye megegyezik abban, hogy nagy hiba lenne a szótárt ilyen apró betűkkel nyomtatni. A munkálatokról elhangzott vagy közzétett beszámolók és a megjelent mutatóványok alapján tudjuk, hogy a Kéziszótár sok munkatárs fáradságos, nehéz feladatokat sikerrel megoldó munkájának a gyümölcse, de azt is, hogy készítése a szellemi és anyagi erőket is kívánta. Az eredményt nem szabad tönkretennünk azzal, hogy helytelenül alkalmazott takarékosági szempontoknak engedve beletörődünk a nem megfelelő nyomdai kiállításba. Féltő, hogy ha a régen várt mű megjelenik, de ilyen szedéssel jelenik meg, nem töltheti be azt a szerepet, amelyet a szélesebb körök nyelvi kultúrájának emelésében várunk tőle. Az emberek nem szívesen vesznek a kezükbe szemrontó olvasnivalót. Azt a betűtípust tartjuk kívánatosnak, amilyennel a Magyar Nyelvbeli (50 : 225—33) mutatóvány megjelent.

Hexendorf Edit

II.

akác. 1. „*páratlanul* szárnyas, tojásdad levele... van.” A *páratlanul* szónak más, szokottabb értelme van ('kitűnően, kiválóan'), azért itt talán lehetne másképpen fogalmazni a mondatot.

begyűr. ts ige 3. „<ételből> a kelleténél többet v. a szokottnál nagyobb mennyiséget némi erőltetéssel elfogyaszt, magába gyűr.” A definíció kitűnő és minden mozzanatra kiterjed. Ha nincs ellene elvi kifogás, ajánlanék egy beszúrást: „*mintegy* magába gyűr”. Mert itt nem valóságos begyűrésről van szó. Egyébként megjegyezném azt is, hogy familiáris, tréfás szóhasználat.

csillag. 3. (*div.*) „... az egyén sorsának jelképe...” A klasszikus példák között Petőfi-idézet: „*Ne válasszunk magunknak csillagot?* Szólék én ábrándozva Erzsikéhez.” (A négy ökrös szekér. 1845.) Azt hiszem, ez a Petőfi-hely nem a szónak asztrológiából vett babonás értelmére vonatkozik (vö. fentebb), hanem arra, hogy az egymástól elszakadt szerelmesek a közös csillag (csupán egy csillag, két szerelmes számára!) látására egymásra emlékeznek. Ezt a magyarázatot különben Petőfi maga is kimondja az idézett ironikus-szентimentális sorok után: „A csillag vissza fog vezetni majd A mult időknek

boldog emlékéhez, Ha elszakaszt a sors egymástól minket.” A naiv szokás értesülésem szerint ma sem halt ki. Az egymástól elszakadt szerelmesek a megbeszélt csillagot nézik, és vigasztalja őket az a tudat, hogy ugyanakkor mindketten ezt a csillagot nézik, és így egymásra emlékeznek...

4. „A csillagnak (1) az idők folyamán kialakult hagyományos képe: vmely szabályos sokszög” stb. Bizonyára ábrázolása jobb volna, mert az ilyen „csillag” nem képe a valóságnak, hanem konvencionális ábrája.

8. *Csillagokat szór a karácsonyi csillagszóró.* Nyelvünk definiáló természetéből folyik, hogy sok benne a kényszerű figura etymologica. Följegyzéseimből idézek: „a *levélhordó kihordja* a leveleket; a dombovári vonaton *utazó utasok az utasellátó* jóvoltából...”. Ahol lehet, kerülném az ilyen szótalálkozásokat. Pl. a jelen esetben lehetne: *csillagokat szór a karácsonyfadész.*

édes. I. mn. 7. <rendsz. összetételben>: *édeskevés, édesmindegy, édesörömet.* Az *édes* melléknévnek ilyen fokozó értelmű használata mindig választékos, finomkodó és irodalmi, legalábbis az én nemzedékem annak érzi. A pongyola beszéd nem ismeri, és azt hiszem, a mai fiatalság még kevésbé használja.

8. A szónak egyik nem tárgyalt jelentése: gúnyos. Valakinek a viselkedéséről, kijelentéséről, valamely hirtelen előállott komikus társaságbeli helyzetről mondják. Kb. a *naiv, kedvesen nevetséges* szavakkal helyettesíthető. Pontos definíciójára pillanatnyilag nem vállalkozom, és nem is lehet az én föladatom. Csak fölhívni szeretném a szótár szerkesztőinek figyelmét az ilyen kifejezésekre, mint: *édes volt* (személyről), *édes eset volt, édes dolog*: eufemisztikusan is használják 'igen nevetséges', 'kissé kínos [helyzet]' értelemben.

hullám. 2. Egyik összetételét (*tartós hullám*) a szótár így értelmezi: „a (női) hajnak fodrástól, géppel ill. vegyi anyagokkal kialakított *göndörsége*”. A göndörség, azt hiszem, ebben az esetben nem a legfontosabb mozzanat. A *göndör haj* természetadta sajátosság, amit még mesterségesen is nehéz eltüntetni. A tartós hullám készíthet göndörödő fűrtöket is, de nem csinál csupán göndörséget a „frizurában”, hanem leginkább fodros, hullámos, mesterkéltén alakított formákat.

2. *A zene hullámai.* Az értelmezés szerint „a zene ritmusa”. Azt hiszem — népszerűen szólva — ezeket a „hullámokat” nemcsak a zene ritmusa jellemzi, hanem a melódia változásai is, a zene dinamikája, pianóinak és fortéinak egymásutánja stb. A kérdéshez nem tudok szakszerűen hozzászólni. A *hullám* = *hanghullám* (a levegő rezgése) jelentésnek nem a *hajhullám* toldalékában, hanem a 6. (fiz.) jelentés kereteiben lenne a helye.

6. a) *Elektromos hullámok.* A szakszerű és szabatos értelmezést túlságosan nehéznek és laikus számára érthetetlennek érzem: „az elektromos és mágneses erőter periódikus változásai, amelyek elektromos töltések rezgésének a hatására keletkeznek, és a térben tovább terjednek.” Talán lehetne eléje tenni egy olyan népszerű definíciót, amely legalább valamiféle konkrét képzetet ad a laikus számára.

merész. 3. (áv.) *merész haj'ású boltozat.* A kifejezés nincs külön explikálva, csupán a közös definíció vonatkozik rá: „a megszokottól eltérő, szokatlan, váratlan <eszme, műalkotás, művészi megoldás>”. A meghatározás kitűnő, de ebben a konkrét esetben nem volna fölösleges megmagyarázni, hogy mért „merész” a *merész hajlású boltozat*. Azért, mert éles csúcsban végződve magasba szökik? Vagy azért, mert széles felületben, szinte vízszintesen födi a boltozott helyiséget? Mindegyik esetben stabilitási és statikai érzékünkkel ellenkezni látszik. A kifejezés nem megrögzített műtörténeti műszó, hanem a szemléltő szubjektív megítélésétől is függ.

nyár. 1. *nyár idején v. nyáron.* Így, egymás mellett, a két kifejezés szinonimának, sőt azonos értelműnek látszik. Pedig nyilvánvaló, hogy a *nyáron* szokottabb és szürkébb

kifejezés, a *nyár idején* pedig már bizonyos stilizáltságot mutat. Városi ember legfőljebb finomkodásból mondja.

A napéjegyenlőséget a szótár június 22-re teszi. A helyes dátum március 21. vagy 22. A *nyár* valóban június 21-én vagy 22-én kezdődik, de ez a dátum nem a napéjegyenlőség, hanem a napforduló ideje, a nappalok rövidülésének kezdete. A szótár szerint napforduló van szeptember 23-án. Ez a dátum is napéjegyenlőség. A téli napforduló — tehát a leghosszabb éjszaka — december 21-én van. Attól kezdve rövidülnek az éjszakák.

olvas. Az I. rész összefoglaló jelentése, amely nyilván olyan tág akar lenni, hogy minden beleférjen: *néz és megért.* Ez szellemes megoldás, de csak bizonyos esetekre alkalmazható. Vannak dolgok, amik láthatók, de nem jelentenek megértésünk számára semmit (pl. egy hegylánc), ami „olvasható”. Igaz, hogy költők számára (Ady) még a tenger hullámaiban is lehet üzenet...

I. 1. „*Regényeket olvas ugyan németül, de tudományos műveket nem.*” Azt hiszem, idegen nyelven hamarabb megértjük az érdeklődésünk körébe vágó tudományos szövegeket, mint a nagy szókinccsel dolgozó, szabadabban fogalmazó regényt.

I. 3. „*Beszédeit mindig előre megírja, és úgy olvassa.*” Ez az *úgy olvassa* kifejezés érzésem szerint kissé pongyola. Az *úgy* elhagyható volna, vagy zárójelbe tenném.

I. 5. *A sorok között olvas.* Magyarázni lehetne, mert azt hiszem, a kép nem annyira világos, hogy mindenki számára érthető volna. Nem is a magyar gondolkodás szülte, hanem német eredetű: *zwischen den Zeilen lesen.*

persely. 1. Nem mindig zárható (pl. a templomi, amit körülhordoznak, nyitott is lehet).

süveg. 1. *tűri süveg.* Magyarázatra szorulna.

Legyen szabad itt is hangsúlyoznom, hogy fenti széljegyzeteim elenyésző mértékben szólnak hozzá a kitűnő Kéziszótár anyagához és megszerkesztéséhez.

Zolnai Béla

III.

Az orvosi vonatkozású szavakat illetően az alábbiakban közlöm észrevételeimet.
tífusz. A megadott értelmezés *t á r g y i s z e m p o n t b ó l* nem helytálló. Régebben általában *tífusz*-nak számított minden öntudat zavarával járó lázas, fertőző betegség. Ma azonban már megkülönböztetjük a következőket:

a) *hastífusz* (typhus abdominalis). Ezt klinikailag a lépcsőzetesen emelkedő, tipikus ún. continua lázmenet, a lépduzzanat és a törzsön mutatkozó foltok (roseolák) jellemzik, anatómiailag pedig a vékonybélben előforduló ún. Peyer-plaque-ok.

b) *kiütéses tifusz* (typhus exanthematicus).

c) *visszatérő láz* (typhus recurrens; Rückfallfieber).

próbareggeli. Zárójelben meg kellene említeni két gyakori szinonimáját is: a *próbaebéd*-et meg a *próbaétkezés*-t. A megadott értelmezés 1. pontja *s z a k m a i s z e m p o n t b ó l* nem egészen helyes. Ez a vizsgáló eljárás ugyanis a gyomortartalom (bennék, állapotának, tömegének és savtartalmának megállapítására történik.

zárvány. Ennek a szónak az ásványtani, növénytani és kohászati használata mellett speciális orvosi jelentésárnyalata is van. A trachomáról például azt mondjuk, hogy *zárvány-* vagy *záradék*betegség; van azután *záradék-kötőhártyahurut* is stb. Ezeknél a *zárvány-* vagy *záradék*betegség-eknél a megbetegedett sejten protozoa, rickettsia vagy vírus által okozott *sejtzárvány*-okat (Einschlusskörper, inclusion bodies) találhatunk, melyek a megbetegedett sejt anyagszerkezetének és a vírusoknak a tömegéből állnak.

Az orvosírókat rendkívül érdekli az értelmező szótár mielőbbi megjelenése. Azt óhajtánánk, hogy abban minél több orvosi fogalom helyes értelmezése lenne megtalálható.

Természetesen másféle módokon is foglalkozni kellene az orvosi nyelvnek, közelebbről az orvosi szakszókincsnek a kérdéseivel. Annál sürgősebb lenne mindez, mivel orvosi műszótárunk teljesen elavult, viszont szinte óráról órára szaporodnak az új orvosi fogalmak és elnevezések, melyeknek nincsen magyar nevük, s amelyeket rendszerint csak a legszűkebb szakterületen dolgozó orvos ért meg.

Gortvay György

IV.

A Nyelvőr múlt évi január—márciusi száma szemelvényeket közöl a Magyar Nyelv Kéziszótárából. Közülük a **pártépítés** címszóhoz van megjegyzésem.

Először is: a meghatározásokban jobban kellene ügyelni a helyes és magyaros fogalmazásra. „A kommunista párt ... megerősítésének folyamata és elősegítése...” — ez a fogalmazás csúnya és nem világos: az ember nem tudja, hogy a szerző a pártnak, a párt megerősítésének vagy a párt megerősítése folyamatának az „elősegítése”-re gondol-e. Azt hiszem, „megerősítésének folyamata és elősegítése” helyett egyszerűen „erősítésé”-t, „erősítésének munkájá”-t kellene írni; ez semmivel sem pontatlanabb. Elhanyagolhatónak tartom azt a jelentésbeli különbséget, hogy a *pártépítés*-en — mint igen sok más főnéven — cselekvést is érthetünk meg a cselekvés eredményét is.

Másodszor (és ez a fontosabbik): a magyarázat után ezt olvassuk: „Szűk. ért.: tag- és tagjelölt-felvétel.” A mindennapi pártéletben valóban gyakori, hogy pártépítésen a tag- és tagjelöltfelvételt értik. A párt azonban már régen és nem is eredménytelenül küzd ez ellen a szóhasználat ellen, s még inkább az ellen, hogy a pártépítés sokirányú munkáját (amelyet a KSz. nagyjából helyesen határoz meg) a tag- és tagjelöltfelvételre szűkítsék. Az sem helyes, ha — a kérdést szégyenlősen megkerülve — „tag- és tagjelöltfelvétel” helyett „szűkebb értelemben vett pártépítés”-t mondanak (ezzel a kifejezéssel is találkozunk olykor a pártéletben). Miért is kellene a tárgy pontos, konkrét megjelölése helyett hosszadalmas körülírást alkalmaznunk? Ez csak erősítené azt a helytelen felfogást, amely a pártépítő munkát csak annak egy, kétségtelenül igen fontos részletére korlátozza. Nem volna tehát hasznos, ha a KSz. ennek a helytelen felfogásnak polgárjogot adna azzal, hogy jóváhagyóan tudomásul veszi. Ellenkezőleg: talán meg kellene mondani, hogy a *pártépítés*-nek ilyen „szűk értelemben” való felfogása hibás. Általában, helyesnek tartanám, ha a KSz. normatív elemeket is tartalmazná.

Kálmán Endre

Adalékok a nyelvi tabu és a névmágia kérdéséhez

A létfenntartásért küzdő ember képzeletvilágát a vadság korában¹ a természet törvényeinek gyér ismerete, a babonás hiedelmeknek viszont nagy gazdagsága jellemezte. Elelemgyűjtögetés, halászat és vadászat közben állandóan ádáz küzdelmet folytattak a természet erőivel, s nem egyszer elbuktak, alulmaradtak. Kudarcuknak csak a legkövetlenebb okozóját látták: a víz örvényét, a vihar elsöprő erejét, az erősebb állatokat. Vereségüket tehát természetfölötti erőknek tulajdonították, melyek mint látható vagy láthatatlan démonok mindenütt jelen lehettek a térben érzékszervekkel felfogható anyagokban. Különös démoni hatalmat láttak a szemtől szemben megjelenő állatokban. Elképzelésük szerint „az állat misztikus lény; beszéde érthetetlen, felbukkanása meglepetésszerű, erősebb, ravaszabb, vérengzőbb az embernél, mindez nem az ember, hanem inkább a szellemek rokonává avatja. A két fogalom: állat és démoni lény különös módon keveredik egymással, legalábbis kölcsönösen hatnak egymás kialakulására... Az állat ilyképpen, kivált a hatalmasabbja vagy veszélyesebbje (oroszlán, medve, kígyó) felsőbbrendű lénnyé válik. Csak így érthető a primitív embernek, főként a vadász-halász fokon élőnek viselkedése az állatvilággal szemben. Az urál-altaji medvetisztelet, az indiánok kígyóünnepi ennek külső megnyilvánulásai.”²

Ezek a hatalmas démoni erők nemcsak testi erőben múlják felül az embert, hanem gyakran értelemben is, hiszen a nyelvét is megértik. Frazer³ szerint: „A beszélő úgy képzei el magában, hogy szellemek, állatok vagy más lények, amelyek emberi értelemmel vannak felruházva, az ő elképzelését ellesik és megértik; ennél fogva bizonyos szavakat elkerül, s másokat tesz helyébe, vagy azért, hogy ezeket a lényeket szelidebb magatartásra bírja avval, hogy szépen beszél velük, vagy pedig mivel attól fél, hogy beszédét megértik és így megtudják, mit forgat fejében, ha történetesen olyas valamivel foglalkoznék, ami felkelthetné haragjukat vagy félelmüket...

Ilyenféle elképzeléssel magyarázható meg, hogy halászok, vadászok, madarászok és más életveszélyes foglalkozást folytatók gyakran tartózkodnak a rendes beszéd-től, és mondanivalójukat homályos kifejezésekbe, különös szavakba, körülírásokba burkolják...

A természet javainak megszerzése közben az ember fő törekvése valószínűleg az volt, hogy csenddel, hallgatagságával elvonja azoknak a lényeknek figyelmét, amelyek-től fél; s ha ez nem lehetséges, legalább úgy szépítse a dolgot, amint arra mód van: gonosz szándékát burkolja szép külsőbe, s hízelegjen azoknak, akiket éppen megcsalni

¹ Marx—Engels: Válogatott művek. Bp., 1949. 2: 181—3.

² Solymossy Sándor: Névmágia. MNy. 23: 91.

³ Frazer, I. G.: Mensch, Gott und Unsterblichkeit. Leipzig, 1932. 244. „Behutsame Sprache”.

készül; nyelvére pedig úgy vigyázzon, hogy társai megértsék, áldozata előtt azonban érthetetlen maradjon. Ezért más színben tünteti fel magát, mint amilyen, s úgy teszi, mintha más cselekednék, mint amit valójában tesz.”

Valóban így fejlődhetett ki a nyelvi tabu, bizonyos állatok, tárgyak, jelenségek, cselekvések egyenes megnevezésének tilalma. A nyelvi adalékok azt mutatják, hogy nyelvi tabu tárgya minden lehetett, amit babonás hiedelemből tisztelni vagy kerülni ajánlatos volt, s alapját a szellemek, démonok hatalmához fűződő hiedelem alkotta.

Az állatok, tárgyak, betegségek démonai tehát a primitív elképzelés szerint megértik az emberi nyelvet, de csak az illető vidék lakóinak rendes nyelvét, a nyelv-közösség által kialakított hangtani, alaktani és mondattani formulákat és jelentést. A normáktól eltérő nyelvi alakok és jelentések ismeretlenek előttük, azokat nem képesek felfogni, s számukra megtevesztőek. Havers¹ alapos tanulmányából kiténik, hogy félrevezetés céljából alkalmaz a beszélő normálistól eltérő hangképzésmódot is. Egyes beszédhangok képzésének helyét a tabu érdekében megváltoztatja, s számos más tabuisztikus nyelvkifejező módot használ. Így megemlíti Havers a hangsúly helyének eltolását, aszavak hangsorrendjének megcserélését, a szónak magánhangzók hozzáillesztésével történő megnyújtását s a szórövidítéseket. Hasonló célt szolgálnak az eufemisztikus szóegybeolvasások, a körülírások, a szokásostól eltérő mondatszerkesztések, a kihagyásos szerkezetek, az általánosítások, idegen nyelvből vett kölcsönszavak használata, névmások alkalmazása a fogalmat jelölő szó helyett, antiphrasisek.²

Zelenyinnek, a kiváló szovjet etnográfusnak Kelet-Európa és Észak-Ázsia népeinek nyelvi tabuját ismertető tanulmányaiban³ igen érdekes leírásokat olvashatunk a szó-tabu különféle formáiról. Leírja pl., hogy a vadász az erdőben mindarról hallgat, ami más szellemek birodalmába tartozik (víz, tűz, hegy, ház), mert a démonok egymással ellenséges viszonyban állanak. Erdőben tehát tabu a háziállatok neve, víz melletti halászoknál pedig az erdei állatoké (medve, róka, nyúl stb.). A vadásztevékenység ezenkívül kultikus természetűnek számít, s ezért a profán nyelvtől eltérő tabu-nyelvet igényel. Nyilván ezek a kultikus okok fejlesztették ki már a görögöknél is a vadász-nyelv sajátos, tabuszerű, körülírt formáit: *ἄριστος* 'szörten (= nőstény) oroszlan', *περὶ οὐκ* 'házát hordó' = csiga (majd teknősbéka). A nyelvi tabu következménye lett az a tény, hogy egyes fogalmak eredeti kifejezése valamely nyelvből kiveszett, s helyét effajta körülírásos alakok vagy pedig idegen nyelvből kölcsönzött kifejezések foglalták el. Végh József⁴ tanulságos fejtegetései rámutatnak arra, hogy a szinonimák kifejlődésének bizonyos esetei ugyancsak tabu-okokkal magyarázhatók. Meillet⁵ tanulságos példákkal mutatja be, hogy a 'medvé'-t jelentő szó több indoeurópai nép nyelvében megőrzi eredeti alakját (lat. *ursus*), a szláv, balti és germán nyelvekben azonban nyilván tabu okoknál fogva csak körülírt alakokkal fejezik ki magukat: óbolgár *medveda* 'mézevő', ófelnémet *bëro* és angolzász *bera* 'barna'. A finnugor nyelvekben sincs meg a medve

¹ Havers, W.: Neuere Literatur zum Sprachtabu. 1946, Wien.

² Kainz, Fr.: Psychologie der Sprache. 1: 254, 2: 161.

³ Zelenyin, D.: Tabu szlov u narodov vosztrocsnoj Evrop i szevernoj Azii (Wort-tabu bei den Völkern Osteuropas und Nordasiens) I. Verbote auf der Jagd und anderen Erwerbszweigen. Sbornik muzeja antropologii i etnografii VIII. Leningrad, 1929. — Verbote im häuslichen Leben. Sbornik muzeja antropologii i etnografii IX. Leningrad, 1930.

⁴ Végh József: Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez. Debrecen, 1935. 37—46.

⁵ Meillet, A.: Quelques Hypothèses sur des interdictions de vocabulaire dans les langues indo-européennes. Linguistique historique et linguistique générale. Paris, 1921. 281 kk.

eredeti neve, mert a medvekultusz, a vallási tisztelet az állatot tabuvá tette. A magyar *medve* szó szláv kölesönzés, a manysiknál és chantiknál pedig a körülírások legváltozatosabb formáival találkozunk, amint az Munkácsi gondos összeállításából kitűnik: az erdőben élő öreg állatatyja, szent állat, hatalmas állat, nyírhéjas, nyírbooskoros férfiú, fogas állat, karmos állat, fekete fejű, állat-öreg, alul gombos hatalmas állat stb.

A *kígyó* azirtisi chantiban 'mászó állat' (vaxte voje). „A vogul — írja Zlinszky¹ — a farkast és a szarvast is csak leplezett kifejezésekkel meri emlegetni; amannak neve: *sali pürne uj* 'rént harapó állat', *pong uj* 'fogas állat'; ezé *antin uj* 'szarvas állat'. Nem véletlen, hogy e két állat nevét a magyar is csak jelzővel mondja, mint *farkas és szarvas állatot*.”

A *farkast* — amint Zelenyin kimutatja — igen sok nyelvben, tabuszerű körülírással jelölik. A fehéróroszoknál *koljandnik* 'karácsonyi énekes', a norvégban *skrub, skrog* 'sovány', a francia *pied-gris*, az óészaki *hösvir*, a német *Isengrim, Isenbart* (isen- 'Eisenschimmel': Grauschimmel) a 'szürke' színről való körülírást rejtik magukban. Az oszétoknál, csuvasoknál, lappoknál, finneknél és észteknél 'hosszú-farkú'-nak nevezik, akárcsak nálunk *farkas*-nak.

A tabunak minősülő állatok nevének kiejtését régen nemcsak kerülték, s helyette körülírásokat és idegen szavakat használtak, de arra is törekedtek, hogy a körülírásnak olyan módját válasszák ki, amellyel a vadállat jóakarátát lehetőleg meg is nyerhetik. A *captatio benevolentiae* — amint Riegler kimutatta (Wörter und Sachen 4: 176) — fontos szempont a körülírások megválasztásában. Különösen hatásosnak tartották az állatoknak rokonsági névvel való illetését vagy olyan megnevezését, amely jóbaráti viszonyt feltételez. „Tudjuk — írja Riegler —, hogy a XVII. században az írországi parasztok között az volt a szokás, hogy a farkast *komá*-juknak (*gossip*) fogadják. Ez a tény megváltoztatta a farkasokkal szemben tanúsított magatartásukat is. *Kedves keresztények*-nek titulálták őket, imádkoztak értük, szerencsét kívántak nekik, és nem félték tőlük.”

Zelenyin szerint ez a szokás másutt is divatozott. Baráti és rokoni kapcsolatokra utaló szóval nevezték a farkast az ukránok is: *djadko* 'nagybácsika', az oroszoknál *kumanek* 'komácska', a letteknél *snots* 'vő'.

Az állatoknak barátul, illetőleg rokonul fogadása volt az alapja a mi őseinknél is jól ismert totemizmusnak, amint azt Gombocz „Árpádkori török személyneveink” című (MNY. 10: 241) tanulmányában részletesen kimutatta.

A nyelvi tabu imént vázolt formáját találtam meg a moldvai telepések között végzett nyelvjárás-gyűjtésem során. Dávid Illésné 42 éves pokolpataki születésű földművesasszony elbeszélte, hogy sógorát egy farkas kergette meg egy alkalommal. Szorongatott helyzetében nem merte kimondani valódi nevét, hanem *komá*-jának titulálva adott hírt, és kért segítséget családjától:

„Hát lérém² mikor legén vót, vót valami tizenhat éves, tizenhét, élméntek szomszét faluba guzsalyozsba.³ Az üdőseb legényék elhitták. Hát, no ott elbeszélgettek e lányokvél a guzsalyozsba, mikor az ideje eltót, hát tizenkét órakor méntek haza guzsalyozsból. No, eljött egy nagy üdő,⁴ naty havazó, fújt a szél, de mindénki vésárája⁵ megállott e kapuba beszélgetni, de ez e lérém elindult, jövégetett, elért a falu végibe. Várta, mēnnyenék a nagyob legényék. De az mind élmént a vésárájáho, ő még égyedül

¹ Zlinszky Aladár: A névvarázs. MNY. 23: 107.

² lér 'sógor'.

³ fonóba.

⁴ vihar.

⁵ vésár, vésára 'unokatestvér; szerető'.

hazamént. Hát, mént le a Mokán-gödrin,¹ onnat kimént a Pap-hégyire, hát ot vót én naty szöllös. Mikor eléhaladott, hát lássa ménén ëty farkas. De az a farkas mènegetéd, de immá ő nem vót mi csinályon, egy botocska nálla s mènegettek elé, de a farkas mögmellélkelte, hogy mikor elé mént, mikor visszább. Még, még még-mékcsapta a farkával. Igy mellyékest² méntek, mík hazaértek.

Hát, ez elégét félt, de nem vót mit tgyén, e farkas ëlmént hazájig. Mikor ëlmént haza, hát e kapu bé vót csukva. Lécés kapujuk vót, hát kinyitotta, s bémént, kapun kühül³ maradt e farkas. Farkas kihül maradt, mikor ëlmént, az annyát kijábálya, hogy ëngeggye bé. Az édésannya béengette. Akkor asz mongya: »Édës, — asz mongya mënnyëm mámi, — aszongya — met e komám e kapuba.« Hát mikor az édésannya kimént, hogy miféle komája, többet nem bírt szóllani ára. Mikor kiméntek ez ájtóba, hát nem e kapuba ál, hát az ájtóba ménén szëmbe a farkas. Akkòr mégijedett az én lérëm, s nem bírt három napik szóllani. Hogy nem bírt szóllani, szózatya⁴ mögromlott, hogy örökké uty habarél,⁵ hoty hát az embër, ha hirteleneg beszélt, nem értette, hogy mid beszél, ebből a jedézsból” (Hegedűs Lajos: Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Bp., 1952. 148—9).

Rokonsági kapcsolatokra utaló szóval illeték az obi-ugorok kultikus állatukat, a medvét is. A Vogul Népköltési Gyűjteményben gyakran találkozunk ilyen helyettesítő nevekkal: *apuska, apó, nagyapó, dédapó, hugocsám, öcsikém*.

A nyelvi tabunak gyökerei tehát egészen a vadság koráig nyúlnak vissza, de sajátos módon tovább élnek a barbárság korában, sőt változó formában igen gyakran átnyúlnak a civilizáció idejébe is, módosult formái a vallásokkal kapcsolatosan tovább élnek, sőt — amint moldvai példánk mutatta — itt-ott még ma is felbukkannak. A természetfeletti hatalmak, démonok megnevezésének tilalma a kereszténység vallási tanai-ban pl. ilyen formában él tovább: „Istennek nevét hiába ne vegyed!”, s Isten neve helyett eufemisztikus körülírásokkal élnek: *Mindenható, Mindentudó*; Jézus helyett *Üdvözítő*, Mária helyett *Boldogságos, Szűz* kifejezést használnak. De nem vész ki a rokonsági kifejezések alkalmazásának szokása sem: *Mi Atyánk, Atyaisten, Szüzanya, Boldogasszony Anyánk*.

Sokáig élnek a nyelvi tabu kedvelt mondatszerkesztési formái is. A világszerte elterjedt vonatkozó névmásos körülíró mondatok nagy számban fellelhetők regös-énekeinkben. Az egyikben pl. a három szent madár leírását így kapjuk: *az kinek feje aranyos; az kinek tolla tollbáros; az kinek az farka főrendes* (MNy. 23 : 92). A népi hagyományokat nagyszerűen ismerő Arany János hasonló archaikus módon rejti el Isten nevét :

*Tudta, hogy az, aki a szívet vizsgálja,
Minden kívánságát benne megtalálja.*

A nyelvi tabu bár évezredekken keresztül él változó formában, a tilalom érvényének a köre folytonosan összebb zsugorodik, majd teljesen elvész, s a fejlődés bizonyos szakaszán a felnőttek tréfás hangulatú kifejezésmódjának eszköze lesz, vagy a gyermek-mondókák és játékok rigmusanyagának részévé válik. Erre a továbbiak folyamán magyar példát fogunk bemutatni.

Rokonsági kapcsolatra utaló szóval nevezzük — mint ismeretes — a baromfiólak vérszomjas ellenségét: a *menyét*-et is. A *meny* 'Schwiegertochter', *menyecske* 'junge

¹ gödör 'völgy'.

² mellyékest 'mellette, oldalt'.

³ kühül 'kívül'.

⁴ szózat 'hang, kiejtés'.

⁵ habarél 'hebeg, hibásan beszél'.

Frau' és menyasszony 'Braut' szavunkban ennek szótövét ismerhetjük fel.¹ A menyét-hez fűződő démoni hiedelem nyomait érdekes formában találtam meg moldvai csángók között. Az állat ma is tabu, hozzányúlni vagy agyonütni tilalmas dolog. Bántalom esetén bajt hoz a házra, mert a tehenek tögyét véresre marja, véres tejet fej a gazdaasszony. A háztól való eltanácsolását finoman és fondorlatosan kell megcsinálni, hogy haragját ne válthassuk ki: egy kis fapálcikára kájért,² egy csomó kenderguzsalyt kell felkötni és az istálló egyik sarkába e szavakkal elhelyezni: „Ha asszó vaty fonny, ha embër, csépèj!” (B. Gy.-né gajcsánai születésű 45 éves földművesasszony közlése). Beszélőnk elmondta, hogy utoljára 1944-ben a háború vihara közepette egy zalai falucska istállójában kötött guzsalyt a menyétnek. Közlése szerint a szokást zalai házigazdája is jól ismerte, és maga is gyakorolta.

Moldvai beszélőmnnek a zalai hagyományokra vonatkozó közlését alighanem helytállónak kell elfogadnunk, mert hangfelvételes gyűjtésemben számos adatot találtam, melyek a *ménjedasszon* tabu-jellegére mutatnak. Simon Sándorné 40 éves zalaháshági földművesasszonnyal folytatott beszélgetésemnek következő részét idézem a hangfelvételtől: „Nálunk az állatkát *ménjedasszon*nak hívják és ha láttyák, nem *bánytyák*, mer az egër- és patkányirtást sokszor elvégzi. *Gyerèkek* mikor megláttyák, hívják, hogy: »*Ménjedasszon* jöjjön hozzám, *csecse ménjedasszon*, *szép asszó* ;«”.

Az elmondott hagyományban a nyelvi tabu jellegzetességeinek számos vonását figyelhetjük meg: az állatkát rokoni kapcsolatokra utaló szóval nevezik meg, hízelgő diszítő jelzőkkel látják el (csecse, szép), testi épségét ma sem sértik meg, és meghívják a házhoz, pedig szándékuk éppen ellenkező: el akarják hárítani a háztól. A szándék ellenkező értelmű nyelvi megformulázása, az *antiphrasis* a tabuisztikus gondolkodásmód sajátos megnyilvánulása. A valódi szándék, az igazi gondolat ilyen elkódósító módját Zelenyin is kiemeli rokon népeink nyelvi tabujáról szólva: ha az udmurtoknál a kenyér rosszul van megsütve, akkor ezt így fejezik ki: 'a kenyér jó'. Ha 'rossz'-nak mondanák, magukra vonnák a démonok haragját, és rossz lenne az év termése.

Zalai hagyományunkban a lassan hitelét veszítő nyelvi tabu lejjebb süllyedését is láthatjuk — amire fentebb már céloztunk —, mert a valamikor komolyan vett varázslatos elhárító ígék ma már csak a gyermekek száján, gyermekmondókában élnek. Ezt igazolja Cs. S.-né 43 éves zalaháshági asszony közlése is: „Mikor gyerèkek vuotunk, gyüttünk haza iskolábu, láttuk, hogy a gyepübe³ szalad ez a *csecse ménjedasszó*. Asz szoktuk neki mondani: »*Csecse ménjedasszó, forog a rokkája!*« Asztá akkor futottunk, nagyon fömérgelődött, osztá evve tutug bosszantanyi” (az MTÁ Nyelvtudományi Intézete Fonetikai Osztályának hanglemeztára, 580—581. sz. lemezen).

A mondókának ez a formája a régi hagyománynak fonással kapcsolatos mozzanatát is megőrzi, s így rokon a moldvai hagyománnyal.

Varga Ferencné Tulok Rozália 79 éves zalaháshági asszony a menyétre vonatkozó hagyományoknak más oldalát mutatja be: „Nálunk asz monták, hotyhát: »*Csecse ménjedasszó*, gyer be mihozzánk, *patká van*, *egër va*, viüdd el őket!« Ahum patká van, elpusztittya a patkányokat. De hát ugyè mink azér csak ismèrjük ugyè hát èty kis állatnak eszt a *ménjedasszont*. Futnak, *egerésznek* ugyè, a mezön is látunk ugyè töpször nyári világba, begyönnek így a hászho is ugyè azér közbe. Hát nálunk nèm, de mikor a tyukólagba ugyè be-belopóznak, bemèhetnek, hogy azér a majorságot is megöli, mer kiszíjja a vérit” (575. sz. lemezen).

¹ EtSz.; SzófSz.; MSzavak 120; Nyr. 36: 279; Nyr. 47: 243; MUSz.

² *kájér* 'egy csomó fonnivaló kenderszál'.

³ *gyepü* 'vesszöböl font kerítés'.

A menyét egerésző hajlamára a klasszikus görög és latin irodalomban számos utalást találunk. Hiszen latin eufemisztikus neve is erre mutat: *mustela* 'egerfogó'. Plutarchos és Plinius a menyétet háziállatnak nevezi, Aesopus meséiben gyakran jelenik meg mint az egerek pusztítója. Arisztophanész Darazsak c. drámájában egy történet meséjét így kezdi: „Volt egyszer egy egér és egy menyét”, Plautus egyik vígjátékában a menyét a beszélő lábánál fogta meg az egeret. Nyilvánvaló tehát, hogy a menyétre vonatkozó ilyen hagyományok is igep nagy múltra tekintenek vissza. A menyét egerfogó szerepét — mint ismeretes — a macska váltotta fel, mely Egyiptomból került a kontinensre az időszámításunk előtti utolsó században. Kínában az i. sz. VI. században már ismert állat volt, viszont Németországban még a VIII. században sem, sőt a XIV. században is szerfölött ritka állat volt.

Az imént ismertetett néphagyományi és történeti háttér magyarázza meg a *menyét*-nek némely nyelvben található különös nevét. Patrubby Lukács említi (Nyr. 36: 279), hogy az örmény népnyelvben *magn-hars-ug* 'eger-meny-ecske' jelentésű, mivel *magn* 'eger'. Szófejtése szerint ennek okát abban kell keresnünk, hogy a *menyét* „az egerhez hasonló” (!) szép kis állat. A fentiek alapján nem kétséges, hogy az örmény tabuisztikus körülírás 'egerésző menyecske' jelentéssel magyarázható.

A menyét tabu-jellege és a fennivaló adásával való elhárítás szokása a bukovinai székelyek között is megvolt. Kiténik ez Lőrincz Antalnén 75 éves istenségi születésű asszony elbeszéléséből, amelyet ugyancsak hangfelvételen örökítettem meg:

„Mikor kislányka vótam, az udvarban járkáltam. Mēglátok ēty kis álatkát, mint ēty kis, pici kutya úty szaladott az udvarbo. És kérdészem a nagymamámtól: »Mi ez?« — Asz monygya: »Ez ēgy mēnyed.« — És montam: »Mi az, mēnyecske?« — »Nem fijam, ez ēgy mēnyed, aki a csibéket észészēdi. És ēre vigyázni kell. Tehát ti őrizzētek, hoty hová szalad bé.«

Vót az udvarban, vesszōből készült, ēgy nagy magas hosszú kas, amibe terebuzát¹ szoktunk tātanyi és az beszaladott oda. A mēnyed beszaltt abba a fonot kazsba, ahol a terebuza szokot lēnni. És mēgmontam a nannýámnak: ² »Nannýám, befutott a mēnyed ide a terebuzás kazsba.« És asz monta nannýám: »Szalagy bé kislányom, és ēdesanyát szō od benn, és ēcs csēpet vēty fēl, kēs rá cērnat, és vēgy ēgy marok csēpūt, kēst hozzá a csēphez, és ēgy ōrsót szūrjál fēl, vidd odo és monygyod neki, annak a mēnyednek: »It van mēnyed, a guzsáj és az ōrsó! Tehát akár fonny, akár szūj csináj, amit akarz, de ne bāncst többē a csirkēket!«”.

Az elhárítás varázslatos kellékei — amint látjuk — azonosak a moldvaival, mert csēpet és fonnivalót tettek a mēnyed-nek, s e kétféle házimunkával igyekeztek kedvét szegni a démonnak a letelepedéstől. A babonás módszer valamikor országosan ismert lehetett, erre enged következtetni a NySz. következő adata is: „A menyétnek rokkat kōssōn” (Díósz.: Tel. 197).

A menyéthez fűződő démoni hiedelem Európa-szerte elterjedt volt, ezért tabunak számított, és hízelkedő körülírással: *szép, szépecske* vagy *rokonság-jelölő szóval* illeték. Ilyen megtévesztő eljárással igyekeztek e vérszomjas állat kegyét elnyerni, s személyét jóságos magatartásra hangolni. A franciák *belette* 'menyét', a dán *den kjønne*, angol *fairly* és több olasz nyelvjárás rá vonatkozó megjelölése a 'szép' jelentést takarja. A spanyolok, dél-franciák, nápolyiak és kelet-németek 'komaasszony'-nak, a szlávok, görögök és arabok 'menyasszony'-nak, mi és a portugálok 'meny'-nek,

¹ terebuza 'kukorica'.

² nannya 'nagyanya'.

az albánok 'sógorasszony'-nak, a német nyelvjárások 'kisasszony'-nak, 'szűz leány'-nak, 'nagynéni'-nek nevezik.¹

Különös zenéje avatta tabuvá a moldvai csángók között a *tücsök*-t, melynek neve az ő ejtésükben bilabiális tremulánssal kezdődik: *Ψücsök*. A kuptor² mellett meghúzódo zenészben a menyéthez hasonlóan démonikus lényt sejtene, s elűzése a már vázolt házimunka kellékeit helyezi elébe. Jakab Istvánné Fazekas Anna 42 éves lészpedi születésű asszony az elhárítására szolgáló eljárást a következőképpen beszéli el:

„Léssz a szemédből ojan *Ψücsök*. Úty hitták nálunk *Ψücsök*, mējik szól ērēkké: *rűcs, rűcs, rűcs, rűccs*. Asz mondották, na mi csinájjanak neki, hogy elpusztújon a házstól? Asz monták kessenek neki guzsajot, s tēgyég bé a szóba³ után,⁴ ahōl tüzhelnek. S akkor köttek neki guzsajot, aszonták ez a *Ψücsök*nek a guzsajik. Bétették a szóba ntán s mind ēlposztultak a házstul” (Hegedűs Lajos: i. m. 43).

Dávid Illésné 42 éves pokolpataki asszony az eljárás leírásában még azt is megemlíti, hogy a rendes viszonyok fordítottját kell alkalmazni a démon félrevezetése céljából:

„A régi öregék uty szokták, hotyhát ha ēty házba békerül a *Ψücsök*, szóllott: »Māj hadd el — aszongya —, met mēgdōlgosztatlak én tēgēdēt, kötök én kájért, hoty fonny, nemáj⁵ szój ot mindig e sutuba!« Hát ēlmēntek az öreg asszonyok, köttek kájért a *Ψücsök*nek, akkor ōrsót szűrtak fēl a kájérba, de nem mellik alól kēllēt lēnne lēgyēn, hanem a tetejivel lefelē tették s az ōrsót fēlszűrták. »Ne — asz mongya, hogy — hát immá fonny!«

Akkor ōk uty találták fēl, hogy aval elpusztúltak a *Ψücsök*, — a régi öregék” (i. m. 150).

Hasonlóképpen mondja el az elűzés varázslatát Benke Jánosné Benedek Rózi 46 éves diósfalui asszony is:

„Nálunk a faluba mēk szoktag bējōnni *Ψücsök*, hogy a fene mēgētte vōna, met azok uty csirikōlnak és nem szeretēm ēggyátalán. Ahány sarok vót annyi felōl ēnekēltek, mindēnki milyen szép hangon tudott, ēnekēlt. Há, mēgūntam ōkōt és ēlmēntūng guzsalyozsba és panaszkottam ott a többi asszonyoknak: »Ézus Márjám — mondom —, mit lēhet csinálni ezēknek a *Ψücsök*nek? Elbolongyitnak egész ējēn, met mindēnhunnat, mindēn sarogból csirikēlnak.« Éggyik asszony asz mongya: »Hát, nem tudod az urusságát?« — »Nem. Hát, mi is annak az urussága?« — »Kōss ēgy naty kájért neki e guzsalyodon és add ēgy ōrsót ēs oda és fonnyák mēg.« — »Mēkfonnyák?« — »Mēg.« — »De igazám mēkfonnyák?« — »Igazám mēkfonnyák. Mongyad mēg ugy nēkik, hotyha mēg nem fonnyák, akkor ugy el tūnnyenek, mēg ne lāssad ōkōt.« Hát ém mēg is hittem s el is mēntem és mēg is tēttem.

Hazamēntem és vēsžek ēd naty harāgot⁶ és kötök ēgy naty kájért tōvel⁷ és mēk két ōrsót is tēttem belēje, és oda tēttem: »Netēk *Ψücsök* az Isten vērjēn mēk tūktēkōt, ha mēg nem fonnyátok rēggelig eszt a kájért — mondom — akkor már ugy eltūnnyetēk innēt, mēg ne halyalak vaj ēccēr!«

És igazán ēlmentek a *Ψücsök*, és tōbbet sosē szōltak” (i. m. 170—1).

¹ Rohlf, G.: Sprache und Kultur. Braunschweig, 1928. 21.; Schott, Elsbet: Das Wiesel in Sprache und Volksglauben der Romanen. Diss. Tübingen, 1935. — Böhringer, P. H.: Das Wiesel, seine italienischen und rätischen Namen und seine Bedeutung im Volksglauben. Diss. Basel. Zürich, 1935. — Simonyi: Nyr. 36: 280; 47: 243.

² kuptor 'kemence'.

³ szóba 'tűzhely'.

⁴ után 'mögé'.

⁵ nemáj 'ne (tiltó szó)'.

⁶ harág 'karó, bot'.

⁷ tō 'tű'.

Valószínűnek tartom, hogy a hangutánzó forma, valamint a normális hangállománytól eltérő bilabiális képzésmód tabuisztikus okokra megy vissza. Nyilván ez a magyarázata annak is, hogy az állatúzó szavakban bilabiális tremulánssal találkozunk: *Ψü* 'ló megállító szó' *Ψücsi el* 'borjú elhajtó szó'. Ezért fordul elő továbbá a gyermeknyelvi szavakban, ahol az anya az ártó szellemek elől leplezi a valódi alakot és értelmet, s eltérő képzésmóddal, valamint más szóformával igyekszik félrevezetni a démonokat: *ΨüΨü* 'innivaló (gyermeknyelven)', *Ψü:* 'mennünk' *Ψübe* 'menjünk pá (gyermeknyelven)'.

Határozott formában találtam meg annak nyomait is, hogy a *boszorkány*, *ördög*, *lödérc* nevének kiejtése tilalmas dolgok közé számított. Hangfelvételes gyűjtésem közben gyakran feltűnt nekem, hogy egyes közlőim kerültek ezen gonosz lények nevének kiejtését, s inkább általánosító szóval jelölik meg őket: *gonosz*, *rossz*, *nem tiszta*. Sőt arra is figyelmes lettem, hogy többen háromszor köptek, és valamit halkán suttoztak, valahányszor ilyen ártó lény nevét kiejtették. Először nem is értettem meg a suttozást, s csak odahaza a magnetofonszalag lehallgatásakor hallottam meg tisztán, hogy a gonosz nevének említésekor „Ménnyén pusztágbó!” mondással és a háromszori köpéssel varázslatos elhárítást végez a beszélő. A gonosz nevét, ha a beszélőnek idejében eszébe jutott annak tilalmas volta, mint tabut ki sem ejtette, ha pedig már kicsúszott a száján a neve, akkor igyekezett következményeit a fent bemutatott varázslatos formulával elhárítani. Igen szemléletesen mutatja be ezt a nyelvi tabut Demse Dávidné 53 éves somoskai születésű asszonnyal a lüdercekről folytatott beszélgetésem:

„Nem is vód besz ¹rkülve² éppe vacsoráltam e léánkávol a gangon, evvel e Rózsi-val s mikor min vácásáráltunk, amind egy zsák csak elcsuszot s elomlott a tűz belőlle. — *H:¹ Eszt hoty hífták, eszt a csillagot?* Aszt úgy mongyák, hoty »tüzés lüderce, tüzés lüderce. — *ménnyén pusztákra!*” (id. m. 130).

Majd elmesélte, hogy a lüderce főleg olyan asszonyokhoz jár el, akik meghalt hozzátartozójuk miatt bánatban vannak, keseregnek, s testi szerelemmel ezeket vigasztalja. Neki ugyan egy kislánya meghalt, de szerencsére nem kereste fel a lüderce, nem pacilt² semmit. Szomszédjáról viszont hallotta, hogy ahhoz eljárt a lüderce:

„Nekem és mesélték, hoty hözza járt az ^{a3} — ménnyem, pusztákra! — az a lüderce. Embér képibe és járt vele... Ahhoz jártak még azok ^{e4} — ménnyem pusztákra! Hát... háltam, mongyák, hogy ménen legény képibe vaj embér képibe szép legén vaty szép embér és asztá az *nem tiszta*. *H: És asz hoty megy el, vaty hoty tűnik el, vaty hoty marad el? Arról még nem hallot semmit?* Hát csak eltűnik s kész. Csak elvesz a házból. Uty hallottam, mongyák, de — ménnyem pusztára! — én nem láttam s ne is lássam!” (i. m. 130–1).

Későbbi kérdezősködésemre közlöm el is mondotta, hogy a rosszak nevének kiejtésékor a következőképpen cselekedtek: „Asz monták, hoty »légyen, ki a filibe ne halya« s »ménnyem pusztákra« s töbdösték⁵»” (i. m. 131).

A fenti varázslatos mondással élt akkor is közlöm, amikor a szépasszonyokról beszélgettem vele, és elmondotta, hogy szomszédasszonyát még ma is (1949-ben!) halálra táncoltatják a Baranya megyei Maróc tetején, Hegyhátmaróc község mellett:

¹ *H* = Hegedűs Lajos.

² *pacil* 'történik vkivel vmi, átél vmit'.

³ Itt szünetet tart a beszélő, meggondolja, hogy kimondja-e a gonosz démon nevét. A beszédsszünet után először az elhárító igéket suttozza el, és csak azután nevezi meg a lüdercet.

⁴ A beszélő ismét szünetet tartott, s úrrá lévén a tabu, egyáltalán nem ejtette ki a gonosz lények nevét.

⁵ *töp* 'köp'.

„Van egy asszony itt, egy olyan, nēcs az egész eszin, keveredett eszű asszō. Az élmēt egy asszonhoz, lefekütt az ágybō. Emezék nem vótak honn, és ű, e lyánya élmēt, hogy aggyon a csibéknek énnik. Mikor haza mēntek, s mind le vót feküve, mind mondot fēre, és emezék gondolták hogy: »A fene egye mēg, ott aluszik — asszongya —, de álmodoz.« Éccēr csak félugrott, asszongya: »Jāj, tūg babonásztok ingēm — asszongya —, híjátok az ördögökēt riám!» s vėrgődött, s kijábált, hogy: »Jāj, Istenēm, ölnek mēg!» s ugy rászta s uty kimeresztette szēmejīt, s asz monta, hogy űt a éccakán viszik ki a Maróc tetejire, és táncóltassák, ot mindig mőzikálnak nekije s táncóltassák. H: *Kik táncóltassák?* Hát, a *Szēpasszonyok*, bisztossa az ördögök, — *mēnyēn. pusztákrol*” (i. m. 135).

A nyelvi tabu ismert módja — mint már említettük — az is, hogy az ártó démonok kegyének elnyerése végett hízelgő, valamely tulajdonságát dicsérő jelzővel illetik őket. Európa-szerte ismeretes a forgószelelben járó, áldozatát zenével és tánccal elcsábító démon, a *Szēpasszony*, aki nemcsak az elébe kerülő tárgyakat, gabonakévéket, szénakazlakat, hanem legényeket és tisztas családapákat is magával visz. Ennek a tabu-névvvel jelölt démonikus személynék alakjára vonatkozólag számos adalékot gyűjtöttem moldvai telepeseink között.

Jakab Istvánné Fazekas Péter Anna 45 éves lészpedi asszony így beszél róla:

„Mikōr nyárba naty szárasság van, nincsen essō, akkor szokot lēnni *fōrgőszelel*. Annak úgy mondták: »a *Szēpasszonyok* táncólnak«. Hogy naty szárasság vót, akkor lētt naty pōr, naty kōd emelkedēt fēl, naty szél, akkor elvētte a kévecsokánt,¹ elvitte fēl, fēl, messze kērsztīl ēn nagy ērdōbe letētte. Hotyha elejēbe akadt vaj egy ember, vaj egy gyerek, vaj egy asszō, valami, hát aszt és elvētte s elvitte s elvētte. Ojan naty *fōrgőszelek* vótak. Akkor asz monták, azok a *Szēpasszonyok* táncik vót, s azok vitték el az embērt, az asszont és, a csutát² és s mi csak elejibe akatt, hát mind elvitték” (i. m. 43).

Janku József 43 éves gajcsánai földműves a következő történetet mondta el a táncoló démonokról:

„Gojcsámbo, Rományijábo az örek Tálász szomszédunk vót és ő mindig monta, hogy mikor ő fíjatalembēr vót, akkor ő tudot nagyon szépēn csimpojából csimpojázni³ fújni. Hát, akkor hát egy éccakán téli üdōbe vót, naty hó vót, hát egy üdōbe eltűnt hazurul. Hát, mikor eltűnt hazurul, hát őt elvették, — ő monta, hogy — elvették a *Szēpasszonyok* és kivitték egy ērdő közī egy naty csipkebokōrfáro, fēltették a csipkebokōrfánok a tetejire, és ő csimpojált mi hosszú éccokán, mēk kerek-körül s körül. a csipkebokōr körül táncóltak a *Szēpasszonyok*. Nohát, jó van.

Mikor réggelt ért, hát réggel mēg észrevēszi az embēr, hogy nines odahaza, mēg van fagyva tēljessēn. Néz ēre, néz āra: »Hát, Istenēm hōl vagyok én?» — csudálkozott ő magán. Na jó. Hát mikor észrevēszi, hát ő zērdő közōt van fēnn — úgy monták a Vērerijánál —, ot leszál szépēn a csipkebokōrról, nézi kērül, a bokōr kērül, hát a bokōr kērül mēg vót táncóva kerekēn, ēggyēs körül, a csipkebokōr körül. »Na — asszongya —, má tudom én, hogy mi vót velem!»

Akkor oszt az embēr szépē hazamēt, és kipihent” (i. m. 263).

A *szēpasszonyok* tehát forgószelelben viszik és tánccal kínozzák áldozataikat; a szél démona gyakran teszi beteggē, akiket *meglel*, ő okozza a gutaütést is, melyet a moldvaiak *rosz szél*-nek (köznyelvben is: *szélütés* ér vkit) neveznek. A szél szellemének ártása ismeretes rokon népeink énekeiből is, s tabuisztikus elnevezéssel illetik Zelenyin szerint a fehéróroszok is: *podvejal veter* 'szél fűjt', azaz bēnulás, szélütés ért valakit.

¹ *kévecsokán* 'kévébe rakott kukoricaszár'.

² *csuta* 'növény szár'.

³ *csimpoja* 'börduda', *csimpojázik* 'bördudán játszik'.

Primitív elképzelés szerint a halált hozó betegségek okozója mindig ilyen ártó démon. Ezért a betegségek egyenes megnevezése tabu, nevét kerülni kell, és a mezőkön, gabonaföldeken sétáló démonokkal nem tanácsos szóba elegyedni — különösen járványok idején nem —, mert egy szó is elegendő ahhoz, hogy szerencsétlenséget hozzon az egész vidékre. Zelenyin írja, hogy Ukrajnában tehénlábú asszonynak a képében járt-kelt a kolera — a babonás parasztok elképzelése szerint —, és sorban megszólította a szembejövőket, így terjesztette a járványt.

A betegség démonaihoz fűződő hiedelmet a moldvaiak között is hasonló formában találtam meg. A lézpedi Jakab Istvánné anyja a kolera démonával találkozott a mezőn:

„Mondok a holléráról, mikor a naty holléra vót. Mondotta nekem az édesanyám, hogy vót akkor éty tizévés leánko s élméntek éd nagy mezébe kápálni; őt elkülték vizét, de nagy messze vót a kut s é köllét mennyén a mezen kérésztül. S mikor ő mént a mezen kérésztül, mént a mezen kérésztül vizét, s akkor méktalálkozott a hollérávol. De ő nem tutta, hogy miféle. Azután hallotta mék, hogy miféle. Egy rosz, rősz, rősz, hitván, csúnya csontasszo,¹ naty haja bőzsa, meretszémű, tátotszájú, csuf. Akkor aszonta: »Hova mēnsz te kis lejánko?« Aszongya: »Mēnyék vizét. Maga hova mēnyén?« Aszongya: »En mēnyék a gerebével, mikor jēvők, jēvők a séprivél.« De ugy megijedett a lejánko, — egy nagy rosz lóra fél vót űlve, annak a nagy rosz lónak vótak istorongjai² fahéjuból fönval... Akko nagyom megijedett a lejánko, s visszamēnt, keszte mondani az édesannyának, hogy mit látott. Akkor asz monták az édesannyáék: »Istenēm, lehet vaj egy nagy beteksék talál lēnni.« Mikor az ugy és vót. Mékhót éty-kettő a faluba. Akkor úgy mékhótak. Eléb elhūtag gyérén, mikor asztán mék keszteg gyakrodni, akkor ugy mékhótak, hogy a faluba ugy annyi vót a halatt, hogy égyik a mást — kankót³ csináltak — úty hūsztág bele a gēdērbe.”

Polgár Demeter 25 éves lábniki földműves még avval is kiegészíti a kolera-démonról megrajzolt képet, hogy személyének megsértése tilalmas dolog volt:

„... régi világbo vótak azok a hollérák, akik jártok éjjel. Azok ojanyok vótak, hōgy a kutya ugatta, az embēr rēa iszitotta⁴ a kutyát; akkōr a séprűvel vót, s mikor a séprűvel elhūszta, akkor a zembērēket mint kisēprētte a házból.

Hát, tōt az üdō ma és, hōnap és, élmēnt, járt a folun, az mindig járt a folun. Égyy embēr kimēgy, s a kutya nagyon űgatta: ham, ham! Akkor kinēz s aszongya: »Pici, fogd még!« Rá, a kutya ráugrott, akkor ő a séprűvel aszonta, hogy: »Mint ki a házból!« Mim mékháltak a házba. Attōte⁵ a nép rászoktak mindik s beszélték, hogy má nem szabad a kutyát éjjel iszittani sēmmire” (i. m. 229).

A betegség démonaitól való félelem tette tilalmassá nevük kiejtését vagy egyenes megnevezésüket. Súlyos betegségekről szólva inkább általánosságban beszélnek, és határozatlan értelmű kifejezéseket használnak. Különösen áll ez arra, ha epilepsziáról esik szó. Ennek neve ilyen általános jelentésű kifejezés: *roz betekség*. A pokolpataki Dávid Illésné így beszél róla:

„Hát, ut történt az a *roz betekség*, vót a testvérēmnek éty küslánya. Élkezdēt jáccodni od bent e házbo, s csak éccēr elsíramlott.⁶ Mikor elsíramlott, elér t a ház közepibe, elesēt. Hát uty, hogy mékkékült, hāl még. Hát, mi csinályanak annak a kicsi lyánkának, hogy *mi lēlte* lēsz, hogy mi baja lehet? Hát, asz mongyák, *roz betekség találta*.

¹ *csontasszo* 'asszonyi csontváz'.

² *istorong* 'istráng' (lőszerszám).

³ *kankó* 'görbe bot; rúd'.

⁴ *iszit* 'uszit (kutyát)'.

⁵ *attōte* 'azóta'.

⁶ *elsíramlik* 'hirtelen sírni kezd'.

No, asz mongyák az öreg asszonyok, hamár félátni ot, hol elesett! Mikor félásták ott e hász főggyit, akkór kaptak¹ éty kaus² alut szenét. Asztá még nem tudom, hogy az az öreg asszon, hogy mi csinált annak a küslánnak, met a küslány megjött.³

De igaz, hoty hol elesett, onnat szenét vettek ki hász közepiből. Dehogy abból-é, miből-é, hát eszt nem tudom, mert éppen odataláltam,⁴ mikor a küslányt félmozsgyátták, félvizeszték. Hát, látom ot még vót sikárva⁵ a hász főggye. Hát, asz mongyák, mondom: »Hát, miét itt csak e ház közepe vam méksikárva?« Asz mongyák, hogy ott e küslány elesett, asz mongyák, hát *roz beteksék tálálta* s akkór szenét kaptak ot, hol elesett. De ugy miből jöt még oszt a küslány, aszt nem tudom" (i. m. 150—1).

Lőrincze Lajos⁶ szerint a bukovinai székely telepesekek is ezt a tabuisztikus általánosítást használják súlyos betegség megjelölésére: „A kisgyerek, ha valaki nagyon megcsodálja, *renyekédik réta*, szintén megbetegszik. Ilyenkor rázza a fejét, nincs észnél, nem tud magáról, a szive úgy *elmerül*. Egészen *élhál, mæg van hálva, földé van válna a testécskéje*. Azt mondják, »rosszbetegség találta, a rosszbetegség elszoricsa a szivét«".

Tabuisztikus kifejezésmód a *mi lett, mi talált* kifejezésmód is, melyben elhallgatják a tulajdonképpeni betegség-démon nevét, s ilyen tartalmú kifejezés helyett használják: *melyik betegségdémon lett vagy talált meg?*

Hasonló okoknál fogva általánosító kifejezéssel jelölik az epilepsziát másutt is. Lessiak⁷ szerint a németben ilyen neveit találjuk a nyelvjárásokban: *Ding, Jammer, Unglück, Not, Schaden, Weh, Wehtag, Sucht, Siechtum, Krankheit*; néha egy-egy jelző hozzákapcsolása is használatos: *hohe* vagy *schwere Not* stb.

Az általánosító kifejezésmód mellett igen elterjedt eljárás a betegségeknek idegen-szóval való megnevezése is, mert ezeket — mint a szokásostól eltérő formákat — a betegség démonai nem értik meg. Ezért használnak a moldvaiak sok betegségre román kölcsön-szókat. Egyik beszélőm mondta, hogy náluk a torokdagadatoknak, a torokgyíknak a neve *mirigy*, mégis amikor a betegség gyógyításáról beszélt, *gélka, gilka, gyilka* (< román *gálca* 'daganat') kifejezéseket használta.

A Baranya megyei Ormánságon a ló bőrének rühös megbetegedését *döbröc*-nek mondják,⁸ azaz a 'ló rüh'-öt szláv szóval jelölik meg. A szláv nyelvekben viszont a betegségeknek ilyen megnevezése tipikusan tabuisztikus eljárás, hisz ilyen antiphrasissal fejezik ki magukat: 'a jó'. Havers írja (i. m. 93), hogy a szlovének a kanyarót *dobríci* 'die Gute', a szerbek pedig a tályogot *dobríci* antiphrasissal nevezik meg. De a moldvaiak is tabuisztikus formát alkalmaznak akkor, amikor a *lórüh*-öt *lóheverés*-nek, *lóhevergés*-nek mondják. Bandi Istvánné 51 éves gajcsánai földművesasszony így beszél erről a betegségről:

„Ez éty szombaton vót, hazaméntünk, s na összebeszéltünk többen, hogy másnap menyünk lábnnyiki búcsúra. Réva⁹ és készültünk, hogy elintéztünk este mindönt, hogy régvel mikor félkélünk, akkor menyünk a kérésztékvel, lobogókkal. — mük ugy

¹ *kap* 'talál'.

² *kaus* 'fából készült füles merőke'.

³ *megjön* 'meggyógyul'.

⁴ *odatalál* 'betoppan'.

⁵ *sikár* 'simít, tapaszt (házat, földet, falat)'.

⁶ Lőrincze Lajos: A tolna-baranyai (volt bukovinai) székelyek névadási szokásaihoz. Ethn. 59: 42.

⁷ Lessiak, Pr.: Gicht. Ein Beitrag zur Kunde deutscher Krankheitsnamen. Zeitschr. f. d. Altertum (und deutsche Literatur) 53 [1911]: 134.

⁸ A szó 1939—42-i ormánsági gyűjtésemből való; *lódöbröc* 'hüvelykujnyi, hólyagos, ritkás, viszketős, piros kiütés a bőrön' alakban Kiss Géza—Keresztes Kálmán Ormánsági Szótárában is megtaláljuk (354).

⁹ *réva* 'reá, rá'.

montuk »kereszték«¹ mēnünk, és ésszegyűlünk és mēnyünk a lánnyiki búcsúra. Akkor így éfélekor megöbödök én, hát annyira viszkét az én testēm, hát kaparom ēre, vakarom āra, hát ot vót a tesvérēm, lēán, rēatettem a két kezit... s nétykézláb áltam tiszta mesztelen, mind a disznyó, s ahoty tutta, úgy vakarta késvel, rēvatettem a hátomat, s... hátom, lábujkájim, tálpajim, tenerejim, mindēnütt úgy megdagattak, űty hogy fēlfújta az egész testēmēn...

Hát, ēdesanyámék nem messze űltek² ugyē, szomszédba űltek. Fēlkötem, s úgy mesztelen ragadom aszt a bacsót³ a kezēmbe — amijent meséltem az imént vijazból — meggyújtom, me sētét vót nagyon, mēnek anyámhoz, de anyámék aluttak. Szólok neki: »Anyá aluszik?« Aszongya: »Aluszom, fijam« — aszongya. »Há« — mondom. Aszongya: »Mi van veled?« — »Há nēzze csak, nem tudom, mi történt velem, — mondom — úgy megdagattam, s annyira viszkét a hátom — mondom — mindēnütt, hogy űl mēg egēsszen«... Aszongya: »Fijam, az lóheverēs.« Hát mondom: »Honnat kaptam vóna én?« Aszongya: »Valahōl a mezōn, min jöttél hazafelé, bēléptél vaj lóheverēsbe, — aszongya — s az bisztossan az. « Mondom: »Hát ennek mit lehet csinájjak?« Aszongya: »Ētt a lótarisnya, vēdd el lányi, s — aszongya — a hugod — aszongya melegicse mēg, tēgyētēk tüzēt, s törőd mēg az egész testōdēt vele.«

Ugy ēs tēttem, ēlvettēm a lótarisnyát, hazamēntünk, tüzēt tēttünk, s avval a lótarisnyával a hátomat, mējjēmēt, fejēmēt, mindēnyūt mēkhōrdosztam, mēktōrōltük jól s mingyát elmullott” (i. m. 253—4).

A betegségnek idegen szóval vagy — mint az imént láttuk — fedőnévvel való megnevezése tabu-okokra megy vissza. Jó példa erre egyébként nyelvünknek *beteg* szava is,⁴ mely talán a középelnémet *wē-tac*, *-tage* 'Schmerz, Leiden' szó átvétele. A magyart viszont, mint idegen szót átveszik az ukránok: *betega*, *betežnost* és a szlovének: *beteg* alakban. Az ukrán és szlovén szó tabu jellegére Zelenyin is rámutat.

A betegséggel kapcsolatos démon-hiedelem az oka annak is, hogy olyan sok varázslatos eljárást alkalmaznak a szerencsétlenséget hozó démon kiengesztelésére, távol tartására és félrevezetésére. A félrevezetésnek érdekes módját figyeltem meg a csángók között. A beteg, fejletlen, csenevész gyermeket szimbolikusan olyan asszony-nyal vetetik meg, amelyiknek sok gyermeke van, s közülük még egyet sem sikerült a betegség démonának elragadni. Ilyenkor nemcsak az eladás formásaival tévesztik meg a rossz szellemet, hanem avval is, hogy a gyermeknek más nevet adnak, mint amit eddig viselt. A gyermek igazi nevét tehát eltitkolják, s új névvel félrevezetik a betegség ártó démonait. A primitív szemlélet ugyanis „az élő ember nevét a lelkével szorosan összeforrottnak tekinti... egymásnak elválhatatlan kiegészítő részei” — írja Solymossy (MŰy. 23: 93). Lovas Rózsa „Név — lélek” c. cikkében (MŰy. 30: 13) idézi Rasmussen sarkkutató idevágó megjegyzéseit, amelyek még teljesebben tükrözik az efféle szemléletet. Az eszkimók hiedelme szerint „az ember testből, lélekből és névből áll”.

Benke Jánosné Benedek Rózi 46 éves diósfalui asszony így mondta el a gyermek eladásának és a névserének varázslatos eljárását:

„Nálunk a faluba történt ez e dolog, hogy valakinek a gyermeke sokáig beteg volt, akkor úgy gondolták az öreg asszonyok, hogy á g g y á k é l és v á l t o s z - t a s s z á k i s z m ē g e n e v i t, és mēg is tētték. Az én māmámnak vót héd gyēr-

¹ kereszt 'templomi lobogó'.

² űl 'lakik'.

³ bacsó 'viaszos csepüből készült világító fáklya'.

⁴ A szóra vonatkozólag az EtSz. elfogadható magyarázatot nem ad. A SzófSz. is elveti valamennyi eddigi származtatását (fgr., török, szláv, német). Magam részéről legelfogadhatóbbnak a német származtatást tartom.

méke és mind e hét éltek, éty sém hált még. És asz monták, hoty csak asz tud megvénni gyermékét, akinek még gyerméke nem volt égy is mékhálva és mind élnek, az egész. És sokan is jöttek oda hozzánk... Akkor osztán bójóttek és hosztak ét tál körpát, és e gyermékéd bébujtatták háromszor ez ablakon, mékkerülték előpször, bétette éccér, és mékkerülte ja házot vele. Akkor még bétette és még mékkerülte háromszor, ugy általatták az ablakon és avval a tál körpával mékfizették, és valamennyi kicsip pész: éty hat párát vagy égy gologánt¹ — mind abba a világba vót... S akkor usz szépém megvettetté s akkor hotyha Márton neve vót, akkor Gyórnek tették, vaty ha Péter vót, akkor Jánosznak tették.

És akkor többet aszt a nevet nem hordosztá, améjik azelőt vót, ha csak azt hordosztá, améjikét akkor tették nekije.”

Dávid Illésné így beszéli el az eladási ceremóniát:

„Vettek no kilenc hásztól vásznót, akkor abból ingecskét vártak, s akkor félátták aszt a kicsikének, s akkor az ablakon kiették. Akkor attak égy fránkot vaj kettőt érte. Akkor monták nekije, hotyhát: »Ezén e világon légvén az enyim s örök világon a tihid!« Háromszor ity kiették az ablakon s így akkor ó mékfizette... s aszt a pénct méktakarították. Aszt a pénct nem kötötték el soha” (i. m. 159).

A névcserevel való gyógyításra Lőrincze Lajos (i. m. 42) is számos példát említ, s a névváltoztatásról ezt írja: „Amikor... a kicsi gyermek rettenetesen nehéz beteg, azzal gyógyítják, hogy másik nevet adnak neki a régi helyett, elváltotatják a nevét, *elvészik a neviről*, hogy a régi névvel együtt a betegség is elmaradjon tőle”.

Az ártó démonnak névcserevel történő megtévesztése nyilván nagy múltra tekint vissza. Solymossy említi „Névmágia” c. tanulmányában (MNy. 23 : 88), hogy: „A votjákoknál a beteg gyermeknek új nevet keresnek, hogy meggyógyuljon. Az erre használt kifejezés (*ut' t' šan*) annyit tesz, mint 'lélekkeresés'; másik névvel másik egészséges lelket keresnek neki, ami meggyógyítja a testet is. A mongoloknál az eljárás ugyanilyen: 'más nevet kapnak, hogy kijátsszák, eltérítsék róla a rontószellemet'.”

Imént tárgyalt példáinkon a nyelvi tabu és névmágia néhány jellegzetes esetét mutattam be, melyekkel nyelvjárási gyűjtésem során találkoztam. Ez a néhány — eddigi ismereteinket kiegészítő — adalék is meggyőzhet bennünket arról, hogy milyen fontos feladat a nyelvi jelenségek néphagyományi hátterének megvizsgálása.

Hegedűs Lajos

A szegedi paprika szókéincse

Szemelvény a kéziratban levő Szegedi Szótárból, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia kiadásra elfogadott

paprika ~ (-át, -ája) fn. 'főleg fűszerezésre használatos növényfajta (*Capsicum annuum* L.). Szegedi alfaját (*Capsicum annuum* L. *longum* Szegediense) is megkülönböztetik. Öregek ajkán régebben a *pakrika* is élt. A termésnek *hüvej*, *paprikahüvej*, *csé*, *paprikacsé* a neve. Részei a *bűr* (= termésfal), *mag*, *ér* vagy *erő* (= erezet), *kupa* (= csésze) *csuma* (= a termés szára), *bütykő* (= a csoma kidudorodása a kupánál). A hüvely színe, állapota szerint van *zöld*-, *kesej*- (= pirosodó), *piros*-, *kékpáros*-, *új*-, *nyers*-, *szikkatt*-, *apatt*-, *tarka*-, *fehértarka*-, *süttörű*-, *újhitű*-, *avas*-, *hüvejös*-, *cséves*-, *fűzellen*-, *fűzérőspaprika*.

¹ *gologán* '10 filléres pénzdarab'.

A hüvely emberi fogyasztása szerint *ecetös-, savanya-, tőtőtpaprika*. A hüvely formája, helyzete szerint *hőgy-, őszvér-, tűpaprika*. A hüvely belső érrendszere szerint van *kétérejtű-, és háromerejtű paprika*. Feldolgozott állapotban, mint féltermék van *csipödött-, zúzott-, hasított-, szécskázott paprika*. Örölve volt a vízimalmok korában *láng-, csörmőpaprika*, a gőzmalmi őrlés idejében *édös, csipödött édös, hasított édös*, újabban pedig *kefellt édös*. Az őrlemény színe szerint *barna, apróbarna, nagybarna, piros, pirosédös, aprópiros, barnapiros, puhapiros*, továbbá *világos, világosédös*, hivatalos elnevezések: *édesnemes, csemege, különlegös*. Olcsóbb minőségek: *rúzsza, gujás, féledös, erős, merkantil* (ti. valamennyinél *paprika*, amely azonban legtöbbször elmarad). Eredet, származás szerint van *bolgár-, fajszi-, kalocsai-, spanyol-, szervidn-, szögedi-, törőkpaprika*. Fajtája szerint *cserősznye-, dígó-, kecskeszarvú-, paradicsom-, szarfpaprika* (szarvpaprika). Sz. Kinek sójja, *paprikája van, mindön fűszerszáma mögean* (Kov. 471 = nincs más fűszerre szüksége). *Apad a paprika* (= 'a nyers paprikahüvely szikkadni kezd és így térfogata kisebb lesz). *Rugja a paprikát* (= külön törli). Nr.¹ A paprika a XVIII. század folyamán honosodik meg Szegeden, és régebbi dohánykultúra nyomán bontakozik ki a munkálata. Országos elterjedése a XIX. század folyamán következik be, amikor a kolerajárványok idején orvosságul, majd pedig borspótló fűszerül fogyasztják. A század végén már fontos kiviteli cikkünk. Termelésével leginkább Alsóváros, Szentmihálytelek és Rőszke kisparszt népe foglalkozik. Feldolgozása eleinte a kemencében való szárítással és porrá töréssel, majd csipődéssel és külön való töréssel, illetőleg vízimalmi őrléssel történt. A múlt század végén terjed el a hasítás és a gőzmalmi őrlés. Századunk elején keményen meg kell küzdenünk a spanyol paprika versenyével. Az első világháború idején a központi hatalmak legfontosabb borspótló fűszere. A húszas évektől kezdve fejlődik igazán világmárkává. 1936-ban az állam szabályozza a termelés és értékesítés kérdését, 1949-ben pedig a teljes állami irányítás, a paprika liberális-kapitalista világának felszámolása következik be.

paprikaankét ~ fn. 'olyan értekezlet, amelyen a paprikával foglalkozó szegedi társadalom és az érdekelt hatóságok megbeszéltek az 1920–1944 között sűrűn jelentkező paprikaválság kérdéseit' (új).

paprikabeváltó ~ fn. 'az az állami intézmény, amely régebben az őrlött, jelenleg pedig a fűzérés paprikát beváltja, felvásárolja'. Hivatalos neve az utolsó évtizedben sűrűn változott, a nép viszont ennél az elnevezésnél állapodott meg. Rövidebb neve *beváltó*.

paprikabőr, *paprikabűr* fn. 'a paprikahüvely fala, amelyet hasítás alkalmával gondosan kitisztítanak'. L. paprikahasítás, bőr, bőrs-szárító.

paprikabörze ~ fn. 'az őrlött paprika közvetítésére szolgáló kis kávé mérés a paprikapiacnál a harmincas években'. A közvetítést *paprikacéndzár* néven ismert asszonyok végezték, akiket itt mind a kikészítők, mind pedig a kereskedők a hetipiacos napokon kívül is megtaláltak (új).

paprikacéndzár, *paprikacéndzár* fn. 'őrlött paprika kereskedelmi közvetítésével foglalkozó asszony'. L. paprikabörze.

paprikacső, *paprikacsé* fn. 'paprikahüvely'. L. csöves paprika.

paprikacsuma ~ fn. 'a paprika csutkája'. Nr. Hosszú időközön át a szemétdombra került, kitűnő trágya lett belőle. Szárazzal kemencét is szoktak fűteni. Az első és második világháború idején a legsilányabb hüvelyekkel, továbbá az érrel összeőrölve a konzervgyártásban borspótléknak használták.

paprikaellenőr ~ fn. 'az a hatósági személy, aki a malomban a paprikaőrlemények minőségét ellenőrizte' (új). L. minősít.

¹ Az Nr. rövidítéssel jelöljük a néprajzi vonatkozásokat.

paprikafeles ~ fn. 'olyan ember, aki paprikaföldet munkál meg feléből'. Nr. Ez rendszeren nem szokott igával rendelkezni, ezért egyezség szerint a gazda megszántja a földet, rakodásnál vizet hord, a termést hazahozza stb.

paprikaföld, paprikaföld fn. 'olyan szántóföld, amelybe paprikát ültetnek'. Nr. A föld megfelelő előkészítéséhez hozzátartozik mindjárt aratás, illetőleg hordás után az *'ugarolás'*, a tarló felszántása. Novemberben következik a rendes szántás, amelyet április végén megismételnek. Régebben május elején volt a *'porozás'*: a földet kézikapával jó porhanyósra kapálták. Ehelyett pár évtizede *'fogasolnak'*, vagyis fogas boronával lazítják fel a földet. Szükség esetén *'ekekapáznak'*, ha a föld kemény. Legújabban vas- vagy fabengerrel *'hengörölnek'* is, ami szintén a talaj finomítására és megkötésére szolgál, de ez még ritka. Főleg homokos talajon a tavaszi szántás el szokott maradni. Nem akarják lazítani és így csak az ekekapával gyomtalanítanak. Egyébként a paprika az olyan földet szereti, amelyben kalászos volt az előző évben, vagy pedig frissen trágyázták. Nem gazdaságos egymás után vagy sűrű időközökben ugyanabba a földbe paprikát ültetni. Paprikatermesztésre különben legalkalmasabbak a város körüli feketeföldek, így a Maty, továbbá az Öthalom környéke. Jól megterem a Feketeszálon is, tehát ott, ahol a homokba való átmenet elkezdődik, de magán a televényes barna homokon is. A réti, ártéri, továbbá a nehéz tiszántúli (bánsági) talaj kevésbé felel meg. Szerencsés esztendőkhöz jól fizet ugyan, de minősége akkor sem üti meg a kívánt mértéket.

paprikafűrő, paprikafűrű fn. 'az a fűrő, amellyel a paprikapalántát ültetni szokták'. L. fűrő.

paprikafűzér ~ fn. 'zsinagré fűzött és koszorúba kötött hüvelyes paprika'. A tanyán elvétve *'paprikakoszorú'* neve is hallható. L. paprikafűzés, fűzérkofa, hulló, raca, kaláris, fonál, megtaposott fűzér.

paprikafűzés ~ fn. 'az érett és megszikkadt paprikahüvelyeknek 3 öl hosszú (mintegy 506. cm) kendercérnára való felfűzése'. Az egészséges hüvelyeket csutkájukon átszúrva *'paprikatű'*-vel, *'fűzöttű'*-vel fűzik fel csillagszerű elhelyezésben, hogy a fűzés tömött és takaros legyen. Ha egy zsinagré tele van, a két végét összekötik, az így keletkezett koszorú neve *'fűzér'*. Újabban a *'fonál'* fűzésére is sor kerül, ez a fűzér hosszának pontosan a fele. Szintén koszorúba kötik. L. paprikafűzér, fonál, hulló, csumázás, megtaposott fűzér.

paprikafűző ~ fn. 'aki a paprikát felfűzi'. Rövidebb neve *'fűző'*. Ezt a munkát rendszeren a családtagok végzik.

paprikafűzöttű ~ l. *'paprikatű'*.

paprikagóré ~ fn. 'hatalmas oszlopokra szerelt tetőzet, alatta két-három emelet vízszintes rúd a felfűzött új paprika számára, amelyet most már sokfelé nem tesznek szérvgiára, hanem mindjárt létráról ideakasztják'. Előnye, hogy az eső nem éri, viszont a szél, nap járja, szikkasztja. Csak a legutóbbi évtizedben tűnt föl.

paprikagyökér ~ fn. 'a kiültetett paprika gyökérzete'.

paprikahamisítás ~ fn. 'az őrölt paprika idegen anyagokkal való keverése részben szaporítás (kukoricaliszt, téglapor stb.), részben pirosítás (repeolaj, sárgányvér stb.) céljából'. A minősítés életbeléptetése (1920) óta már csak a *'feketepaprikát'* hamisítják.

paprikahasítás ~ fn. 'a paprikafeldolgozás egyik módja, amelyet a nyolevanas években egy iparos testvérpár, Pálffy János és Balázs talált fel, és amellyel a szegedi paprika modern korszaka kezdődik'. Nr. Lényege az, hogy a paprikahüvely részeit gondosan elkülönítik egymástól, amelyek aztán külön kerülnek tisztításra, finomításra, később pedig az összevegyítésre. A hasítás úgy történik, hogy a hasító a kézbe vett hüvelvről megállapítja, hogy egészséges-e vagy nem (rothadt, kitarkult). Ez utóbbi esetben külön kosárba dobják, és később megfelelő módon dolgozzák fel. Sokszor két tűre is dolgoznak, és a tarka hüvelyt is kihalásítják, s a második tűre fűzik fel. A kifogás-

talán hüvelyről először a csumát vágják le. Vigyáznak, hogy a húsos részbe ne vágjanak bele, mert az pazarlás volna, kárba veszne. A csutkát rendszeren a lábuknál álló kis kosárba dobják. Utána bicskájukkal a hüvelyt hosszában felhasítják, és a hüvely falát, a *büri-t* kifordítják. Most a bőr belsejéből a magot és erezetet gondosan kikaparják. Az erezetétől, magjától és az esetleges tarka részekről megtisztogatott bőrt most tűre szűrik, és igen lazán zsinegre, a *paprikamadzag*-ra fűzik. Az ölükben lassan felszaporodott erezetet, és a magot kézzel, dörögöléssel különítik el egymástól. L. paprikahasító, dörögölés, hulló.

1. **paprikahasító** ~ fn. 'aki a paprikát hasítja, szinte kizárólag nő'. Ez még háziipari hagyomány. Nr. Fölszerelése áll egy alacsony székből, nagy öblös kötényből, amelyet pár évtizede alacsony kergű rosta, esetleg tál helyettesít. Előtte egy-két kosár, amelybe bal felől a paprikabőr számára hosszú tű van szúrva. A tübe ugyanaz a hosszú paprikamadzag van fűzve, amelyről előzőleg a hüvelyeket a kötőjükbe, illetőleg a kéregbe húzták. A jobb kézben kisbicska, amellyel a hasítás történik. A bicska (esetleg a kötő) kivételével valamennyi munkaeszközt a gazda, vagyis a kikészítő adja. A paprikahasító lány létére is úgy szokta bekötni a fejét, hogy a haja nem látszik ki alóla. Ezzel a finom paprikaportól akarja megvédeni. Rendszerint a legöregebb, legrégebb hasító mellett palatábla, rákötött palavesszővel: erre írja rá az egyes hasítóktól lehasított füzérek számát. Ez hetenként egyéni ügyesség szerint 20–30 füzérre megy föl. A harmincas évektől kilétszámra történt a hasítás. A csípmentes paprika rohamos terjedésével a paprikahasító régi fontos szerepe kissé le hanyatlott. L. paprikahasítás.

2. **paprikahasító** ~ fn. 'az a helyiség, ahol a paprikahasítás történik'. Rövidebben *hasító*. L. hasító 2.

paprikahüvely, *paprikahüvej* fn. 'a paprika zöld vagy piros termése'. Röviden *hüvely*. L. hüvelyespaprika.

paprikaipar ~ fn. 'a paprika ipari feldolgozása' (új).

paprikajanesi ~ fn. 1. 'cirkuszi, vásári bohóc'. 2. 'aki feltűnő öltözködésével nevetéssé teszi magát'. 3. 'paprikamolnár' (tréf.).

paprikakefélés ~ l. *kefélőgép*.

paprikakereskedő, *paprikakeresködő* fn. 'olyan kereskedő, aki a szabad piacon idejében a kikészítőtől az őrölt paprikát nagyban vásárolta és közvetítette a fogyasztók felé'. Nr. A paprikakereskedő termeléssel, feldolgozással nem foglalkozott. Érdeme: a piacutatás, a nemzetközi kapcsolatok kiépítése, a fogyasztás népszerűsítése, a minőségi színvonal sürgetése. Egyes cégek bűne: a spekuláció, főleg a spanyol paprikával való aggálytalan keverés.

paprikakikészítő l. *paprikakofa*.

paprikakofa, *paprikakufa* fn. 'olyan asszony (nagyon ritkán férfi), aki a paprika kikészítésével, ipari feldolgozásával foglalkozik'. Hivatalosan *kikészítő*, *paprikakikészítő* a neve. Nr. Valamikor a termelők maguk dolgozták föl termésüket. Nem véletlen tehát, hogy a paprikakofák jó része egyúttal termelő is volt akár a magáén, akár pedig bérföldön. Az iparengedély (jog) legtöbbször az asszony nevéen volt és így a földműves gazda és a kikészítő gazdaasszony munkája kölcsönösen kiegészítette egymást. L. *litereskofa*.

paprikakoszorú, ~ l. *paprikafűzér*.

paprikakő, *paprikakü* fn. 'olyan malomkő, amelyen paprikát őrölnek'. Két részből áll: az *alsókü*, ritkábban *aljkü* mozdulatlan és a *küpad* megfelelően elkészített részébe van szerelve, amelynek *küfészök*, *kütarthavas* a neve. A kőfészekben látható három *ódalcsavar* az alsókő megrögzítésére, továbbá három *emelőcsavar* az alsókő vízszintbe hozására és a *hátalás* megkopásával szükségessé váló megemelésre. Vízimalmokban és régebbi gőzmalmokban az alsókő lapos fakorongon állott. Ezt *fakoszorú*, *koszorúfa* néven emlegették. A *fölsőkü*, ritkább nevén *forgókü* mozog és kiemelhető. A tetején néhány üreget vágnak — ez az *éggyenlítő*, *éggyenlítőluk*, amelybe szükség esetén olmot

öntenek, hogy a kő nyomását egyenletessé tegyék vele. Az új köveket *balancirozni*, más szóval *lémázslni*, *bejártni* szokták, hogy munkájuk egyenletes, kifogástalan legyen. Azt is mondják, hogy a kövek idővel *összekopnak*, vagyis őrlőlapjaik egyenletessé válva, alkalmasak a kifogástalan őrlésre. — Mindkét kő számos darabból áll. Az ilyen kőnek *rakottkő* neve is hallható, mert régebben előfordult az *egybevalókő*, másképpen *daráskő*, *tótkő* is, amely egyetlen darabból volt kifaragva. Azoknak a kötőbőköknek, amelyekből a kő külső övezetét összerakják: *tőke*, ritkábban *karó*, *tuskó* a neve. Alakjuk nagyjából trapézra emlékeztet. Egy-egy kő 10–12, egy kőpár tehát 20–24 tőkéből áll, amelyeket az összeillesztés után kavicsos gipsszel ragasztanak a *szívkő* (szívkő) széléhez, illetőleg egymáshoz. A szívköhöz ragasztott tőkéket kívülről még egy vasfogalat, a 4–5 cm széles, 1 cm vastag *kűkarika*, *kűabrincs* is védi a széthullástól. — A *szívkő*, más néven *kűmej*, röviden *mej* (= mell) az alsó- és felsőkőnek rendszeren egy darabból álló belső hengergyűrűje, amely 20–24 cm szélességű és az *őrlőlap*, *plat* összetartására, annak mintegy keretétül szolgál: a tőkéek ehhez vannak cementezve. A kőmell felülete nem vízszintes folytatása az őrlőlapnak, hanem innen mintegy 14–20 cm-nyire lejt a *kűlukak* felé, amelyeknek átmérője egyébként 30–32 cm. A két kötől így közrezárt lencsealakú belső térségnek, a tulajdonképpeni szívkönek az a rendeltetése, hogy a kisgaratból lehulló őrlőnivalót a *kotróvilla*, *kihajítóvilla* segítségével a kőlapok közé továbbítsa. A paprikakő nem egészében van terméskőből kifaragva. Csak a szívkö és a tőkéek ilyenek, tehát az a rész, a kőnek az a lapja, oldala, amelyen az őrlés közvetlenül történik. A szívkö, továbbá a szívköhöz illesztett és egymáshoz ragasztott tőkéek kidolgozatlan és egyenetlen hátlapját úgy egyenlítik ki, hogy cementet öntenek bele. Ezenkívül még cementtel meg is vastagítják, hogy a kő az őrlés érdekében nehezebb legyen. Ez a kiegészítés a *hátalás*, amelyet még egy 12 cm széles vasabrincs, név szerint a *hátaláskarika*, másképpen *hátállókarika*, *hátállóabrincs* is összetart. — Az így meghátalt, használatra kész kövek átmérője régen 36, most 42 coll (= 111 cm). Vastagságuk 38–40 cm. A felsőkő súlya 250–300 kg, az alsó valamivel könnyebb. — Az alsókő és a felsőkő alsó lapján, vagyis a két egymásra illesztett kő súrlódási felületén vannak a *levegőcsatornák*. Egy-egy csatorna, népiesen *rémis*, *rémös* 10–12 cm mélységű, a kő külső kerületéből kiindulva 7 cm, majd befelé haladva fokozatosan 4 cm szélességűvé szűkülő 12 vájat. Az őrlő felületet, de főleg a két rémis közé eső részeit *plat*, *kűlap* néven emlegetik. Ezeknek peremét keskeny vasabrincs, a *szélkarika* védi a kicsorbulástól, letéredezéstől. A rémis egyébként a fógás közben keletkező hő csökkentésére szolgál. — A finomabb minőségű paprika őrlésére az *édőskő* s a silányabbra a kevésbé kidolgozott *erőskő*, a piros paprikáéra a *pirosítóskő*, más néven *színösítőskő*, a csemegepaprika őrlésére a *daráskő*, másképpen *szívóskő* szolgál. Az őrlőlapok mérete, a levegőcsatornák száma szerint van közöttük különbség. — A kellően kifaragott és összeállított követ a kőpadon bura-szerűen a *kéreg* veszi körül, amelynek magassága 50–110 cm között mozog. A kéreg fa-, újabban vaslemezéből készült hengeralakú burkolat, amely könnyen fölemelhető, és amelynek az a rendeltetése, hogy az őrlés közben keletkező *paprikapor* szerteszállingózását megakadályozza. Felső, fából készült, vízszintes lapjának *kérőtketélj* a neve. Ezen áll az olykor külön lábakra, *garagyláb*-akra, *garagyláb*-ra helyezett *nagygaragy*, vagyis az a négyszögletes fatölesér, amelybe az őrlőnivalót beleöntik. Az innen lehulló paprikát a ládaszerű *kisgaragy* fogja föl, amely régebben szintén kiállott a kéregből, újabban azonban a kéreg belsejében foglal helyet. A kisgarat s kő számára a kellő adagolást végzi, és ezzel az egyenletes folyást biztosítja. A nagygarat mozdulatlan, a kisgaratot viszont a felsőkő hátalásának belső lyukába beleöntött *rázókarika* 2–4 ütközője hozza a függőleges *rázófa*, más néven *poroszka* segítségével mozgásba, amely a *féderszíz*-nél fogva a kéreg tetejéhez erősített, gyertyánból vagy bükkből faragott vízszintes rugószerkezethez, a *fajéder*-hez, *féder*-hez van kötve. A rázófa közelében van a kéregtetőhöz

erősített függőleges vaspálca, a *kotróvas*, röviden *kotró*, amely a felsőkő lyukában az anyag torlódását egyengeti el. A kisgarat adagolásának, illetőleg folyásának bőségét az *aláeresztőszíj*, rövidebben *aláeresztő* szabályozza a *kifogókerék*, *aláeresztőkerék* segítségével, amelyen a szíj alsó vége forog és szabályozható. Ez a kerék a kéreg elején a *csatorna* vagy *sípoka* közelében foglal helyet. Az aláeresztő felső vége a kisgarat föléhez van erősítve. A csatornán keresztül lefolyó örlemény egyébként az alája helyezett *lőfojláddá* vagy erőspaprikánál a szájára kötött zsákba hull. A lefolyást szükség esetén a sípoka szájánál levő bádoglep, a *súber* zárja el. — A kisgarathól a paprika a felsőkő nyílásán, lyukán át a kőmellbe, szívköbe jut, amely egyszerre 15–20 kg örölnivalót tud befogadni. Hogy itt se legyen fönnakadás, a kő forgató tengelyére, a *szálvas*-ra a levegőcsatorna legmélyebb pontjával vízszint, egy magasságban villaszerű forgó szerkezet, a már említett kotróvilla van szerelve, amely a kőmellben torlódó paprikatömeget egyenletesen az őrlőlap alá túrja. — A forgó felsőkő a mintegy 120–130 cm hosszú és 70–80 mm vastag, függőleges *szálvas*-on forog. A felsőkő lyukába vésett és vassal bélelt két szembenéző kis üregbe — nevük *blanclager*, *körösztféjagy* — van belehelyezve a sok néven emlegetett vízszintes *körösztféj*, *körösztféjvas*, *éggyenlítővas*, *blancvas*, *blanc*, amely a felsőkövet közvetlenül forgatja. A blanc közepe félgömbszerűen kiöblösödik. Ez alatt, de közvetlenül benne foglal helyet a *kissapka* vagy *kislanc*, amely a szálvas felső végét, a rombusz alakban kihagyásodó csapot borítja. — Az alsókő lyukába van öntve a szálvas felső csapágya, amelynek *nyaktőke* a neve. Régebben szilfából faragták, és a *fapofák*, más néven *falógerok* tartották. Újabban öntött vasból készül és állítható *részpofák* (rézpofák), *rézlógerok* tartják, hogy ne lötyögjön. A lötyögést különben csavarmenetszerűen szabályozható vasékek, név szerint a *szorítópofák* is csökkentik. Néhány évtizede azonban már a golyócsapágysak használatosak. Már szó volt róla, hogy a szálvas fölül a nyaktőkében forog. A kőpad alá eső alsó és kifűrt végébe egy 10–12 cm hosszú és 20–25 mm átmérőjű, *dőlé*, másképpen *csapszög* néven ismert, függőleges vaspálcika van erősítve. A dőlé alsó vége a *sörpenyő* vagy általánosabban *pörsőj* néven emlegetett vastányérban forog, a persely pedig a *stender*, másként *külvás* nevű erős, betonalapra épített vasállványba van belcépítve. A szálvas közepe táján, kissé a persely fölött van a *szálvaskerék* nevű meghajtott tárcsa. A malom különféle energiával hajtott főtengelyének *möghajtókerék-e*, más néven *tengelykerék* juttatja a hajtóerőt a *szíjvezetőkerék* vagy *lorni* közvetítésével, félkeresztezett meghajtással a szálvaskerékhez. A malomkő megindítása úgy történik, hogy a 10–14 cm széles szíjat lábbal rányomják a bedeszakázott tengelykerékre. — Az őrlésnek egyik legfontosabb eszköze a *szállítókerék*, *rászállítókerék*, amellyel a felsőkőnek az alsókőhöz való távolságát lehet szabályozni, ettől pedig az őrlt paprika színe, puhasága függ. A 25–30 cm átmérőjű kerék egyébként könnyen hozzáférhető helyen, a kőpad elején, az alsókő magasságában, a sípoka közelében van beszerelve. Függőleges rúdjának *szállítóvas* a neve és 120–140 cm hosszú, 5–6 cm vastag. Alsó végén a *kengyelvas*, *kengyel*, *emelővella* néven ismert vízszintes vasrúddal van összeköttetésben. A kengyel másik vége a stenderbe szolgál bele. A szállítókerék a kengyel segítségével könnyen tudja emelni vagy süllyeszteni a perselyt és ezzel együtt természetesen a szálvasat, illetőleg a felsőkövet is. Nr. A paprikakő lelőhelye főleg Sárospatak, Nagymuzsaly, Alsózsolca. Sokszor el is utazik a főmolnár ide, hogy személyesen válogassa ki. Gondos kidolgozására mindig Szegeden kerül sor. Régebben tiszai lápokon eresztették le. Élettartama 4–6 esztendő. Az elkopott, elvékonyodott alsókövek helyére a használt felsőkő, ennek helyére pedig új kő kerül. L. kővágás, rémösölés, kőtalpalás, mellel, hátalás, nyaktőke.

(Folytatjuk.)

Bálint Sándor

Szó- és szólásmagyarázatok

Látogat, meglátogat. Nyilvánvaló, hogy a *látogat* a *lát* igének ugyanolyan gyakori képzős származéka, mint a *néz* igének a *nézeget*, és mégis, a címbeli szónak már a kódexek kora óta főként 'besuchen' jelentésével találkozunk, s csak ritkán olvasható ki a NySz. idézeteiből a szó nyilván elsődleges 'besichtigen' jelentése.¹ A NySz.-nak e jelentésben utolsó idézete Zrínyi Miklós „Szigeti Veszedelem” című művéből való: „Zríni várnak állapottját kezdé *látogatni*”. Mivel ilyenformán a címbeli szó elsődleges jelentésének XVII. századi életére eddig ezt az egyetlen adatot ismertük, e jelentés korabeli meglétének bizonyosságára a kolozsvári ötvöscéh jegyzőkönyvéből ide iktatom a következő, a Zrínyiével közel egykorú adatokat: 1635/50: „Elseoben az probat *megh látogatvan* Cehúnknak rendtartasa szerent Annak vtanna eo kglmek teob szükséges dolgokatis szemek eleiben veuen, az Beczúlletes Cehnek hogy nagy Kára es gialazattia ne keouetkezzenek.” — 1639/50: „Volt Cehünk veottek be az Huszar Peter Mesterremeket, miuel proba szedes ne(m) lehetet . . . vigeszték Eo kglmek hogy ennek utanna ne legyen az mesterremek bevetel hanem probaszedes vtan szombat Napon, Előseor az probat *meg' látogatuan* úgy mütassanak be Mesterremeket, mert kuleomben be ne(m) veszik, azért vsusban ne(m) kel menni.” — 1648/50: „Vegeztek Cehrwl eo kglk, hogy valaki az Cehben be akar allani, proba szedeskor legyen, es az probanak *latogatasa* legyen eleb, hogy osztán az proba fel kel, ket keoz Mester altal követzcek be es annak vtanna vetessek be ha erdemes leszen, hasonlo rend es mod tartassek az Mesterremek be mutatasaba(n) is.” — A dési városi levéltár anyagából kiírt adataim között azonban még egy 1794-ből való cédulán is ezt olvasom: „... Timár Látó Mester Uramik odá jöttek az Exponens Horvat Josef uramhoz, Inas miue *látogatni* . . .” — A kolozsvári ötvöscéh jegyzőkönyvében pedig kezdetleges kézírással és zavaros fogalmazásban a következő, egészen késői, 1812-ből való szövegrészletet olvastam: „... B. Ché Remekre bocsata egy keresztelő kanát Terminust Rendelt az N. Czé 3. hónapokat és Remekjét készítse Nagy Sándor atyánk fijának Remoklátoknak Rendeltetett Ferentzi László és Szigeti Samel [!] atyankifijaji hogy leg aláb minden heten kétszer aremeket [!] *meglátogatni*” (így!). A céhhatározat szerint e két remeklátó atyánkfiának tehát hetenként kétszer kellett a remekező legény remekét *meglátogatni*.

¹ Megjegyzendő, hogy a NySz. nem választja szét e két jelentést, illetőleg nem csoportosítja külön-külön a két jelentés alá tartozó idézeteket. C., MA. és PP. különféle kiadásaiiban a *viso*, *visito*, *inviso* stb. értelmezéseként adott *meglátogatom* pontos jelentését nem tudjuk megállapítani, mert e szónak — Finály szerint — a latinban is kettős jelentése van. A C. magyar tolmácsolója mindenesetre ismerte még a régi jelentést is, hiszen nála a *circumviso* szónak *körös környékül látogatom* értelmezését találhatni; ugyancsak ilyen értelmezést olvashatni MA. meg PP. legtöbb kiadásában is. Minthogy azonban ezek a Calepinustól, illetőleg egymástól nagy mértékben függenek, adataikat nem lehet az elsődleges jelentés továbbélésére kétségtelenül biztos példának tekinteni.

Ez a nagyon késői adat a már előbb felsorolt néhány XVII. századival együtt rámutat a 'besichtigen' → 'besuchen' jelentésfejlődés okára is. Erre egyébként már CzF.-nál is a következő figyelemre méltó sorokat olvashatni: „Ezen ige [ti. a *látogat*] gyakorlatos képzőjénél fogva szorosan többszöri látást jelent: de a bevett nyelvszokás szerént használtatik egyes menetről is, pl. *Egész évben csak egyszer látogatnál meg*. Ennek észszerű oka abban rejlik, hogy az úgynevezett baráti vagy atyafiságos látogatáskor a nép különféle tudakozódó kérdésekkel jön elé, minden házbelit sorba szólongat, mindent körül néz, stb., tehát valóban *látogat, nézeget*.” Mivel pedig nemcsak baráti és atyafiságos látogatások alkalmával, de a köz-, illetőleg hivatali élet számos tevékenysége során is a kérdéses ügyben a helyszíni szemlét, a *nézegetést, látogatást* csak a helyszínre, a házhoz való elmenetellel és az ottani „környül látogatás”-sal lehetett megtartani, könnyen kifejlődhetett a 'besichtigen' jelentésből az újabb 'besuchen' jelentés. A fentebbi céhjegyzőkönyvbeli adatokból is látható például, hogy a remekezés ideje alatt készülő remek megnézegetésére kiküldött céhhivatalosok, az ún. látómesterek tulajdonképpen a remek darab megnézegetése céljából mentek a remekező legény házához. Minthogy azonban az ilyen alkalommal a látómesterek megtisztelése és jóindulatuk megnyerése okából mindig traktátum, kisebbfajta megvendégelés is esett,¹ a *látogatás, nézegetés* egyben megvendégelési alkalom is volt. A CzF. idézte baráti, atyafiságos látogatások mellett a társas, társulati és hivatalos élet sok-sok alkalma segített tehát abban, hogy a fentebb hivatkozott jelentésfejlődéssel a szónak előbb kettős: 1. 'besichtigen', 2. 'besuchen' jelentése keletkezzék, aztán meg — legalább is köz- és irodalmi nyelvünkben — a másodlagos, újabb jelentés váljék egyedülivé. Az eredeti jelentés elavulását kétségtelenül az segítette elő, hogy nyelvünkben a 'besichtigen' jelentés jelölésére több más szó (*megnézeget, megszemlél, meglekint*, sőt a latin eredetű *okulál*) is volt.

Megjegyzem azonban, hogy e jelentésfejlődés és az elsődleges jelentés elavulása csak a köz- és irodalmi nyelvben vált általánossá, a népnyelvben nem mindenütt folyt le. A MTsz.-ban a *meqlátogat* ige nincs meg, de ugyanez a forrás a *látogat* szóra Göcsejből 'lát' jelentéssel idéz példákat. Bár a Szamosháton és az Ormányságban már a *meqlátogat* csak újabb jelentésben ismeretes (vö. SzamSz., OrmSz.), abból, hogy az egyébként gazdag példanyagot felsorakoztató SzamSz. minden példamondat nélkül adja a szót,² arra következtethetünk, hogy e jelentés a népnyelvbe (ha ott egyáltalában nagyon gyakori) a köznyelvből csak újabban kerülhetett bele. Bár erre nincsen adatom, valószínűnek látszik, hogy egyrészt a magyar népnyelvi terület egyes pontjain másutt is élhet még a szónak elsődleges 'besichtigen' jelentése, másrészt pedig az, hogy más pontokon is él, illetőleg alkalmasint köznyelvi hatásra másutt is meghonosodhatott a szónak újabb 'besuchen' jelentése.³ Nem hallgathatom azonban el azt a véleményem, hogy a szónak e jelentésben való használatát a népnyelvben igényesnek, köznyelvieskedőnek érzem. Lehetséges azonban az is, hogy a fentebb részletezett módon a népnyelvben is éppen olyan természetes jelentésfejlődéssel keletkezett és vált kizárólagossá az újabb jelentés, mint az irodalmi és a köznyelvben.

Az előbbieken felsorolt adatok és észrevételek, valamint a NySz. itt nem idézett adatai alapján a következő megállapításokat tehetjük: 1. A címbeli szónak már a

¹ Erre nézve egyébként a céhszabályok és határozatok tételesen is intézkednek.

² Az OrmSz. jelentésmegállapítása — szerintem — az egyetlen idézetből megállapíthatólag nem egészen szabatos. Itt ti. semmiképpen sem egyszerűen csak a 'besuchen' jelentéssel van dolgunk, hanem azzal a régies jelentéssel, mely az irodalmi nyelvből teljesen még ma sem veszett ki, és amely a régiségben — a NySz. *meqlátogat* címszáva alatti példákból megállapíthatóan — egészen általános volt.

³ Kelemen Béla szíves szóbeli közléséből tudom, hogy a Csík megyei Kozmáson a címbeli szónak csak másodlagos jelentése él; ez viszont egészen általános és gyakori.

kódexek korában volt az elsődleges 'besichtigen' jelentés mellett másodlagos 'besuchen' jelentése is. E jelentés tehát még a középmagyar korban, de közelebből meg nem határozható időpontban keletkezett. 2. Az elsődleges jelentésre a legutolsó adat az irodalmi nyelvből az előbb idézet 1651-i, a mesterségnyelvből az 1812-i és a népnyelvből a MTsz.-ből ismert néhány, a múlt század második feléből való adat. A jelentésváltozás, illetőleg az elsődleges jelentés elavulása tehát különböző időben mehetett végbe, de hogy pontosan mikor, a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján nem tudjuk eldönteni. Lehetséges azonban, hogy a népnyelvben itt-ott még ma is él az elsődleges jelentés. 3. A NySz. és OklSz. eredendő hiányosságainak ismeretében biztosak lehetünk, hogy a címbeli szóra és származékaira, mint még annyi másra is, az eddig fel nem dolgozott vagy hiányosan feldolgozott nyomtatott és okleveles-kézírtos anyagból nagyon sok olyan adat kerülhet majd elő, amely közelebbi bizonyítékot szolgáltat az elsődleges jelentés elavulásának hozzávetőleges korára. 4. A népnyelvi szókincsnek teljességre törekvő vidékszótárakban való feldolgozása a népnyelv szintjén szolgáltat majd adatokat a régi, elsődleges jelentés továbbélésére, illetőleg a másodlagos jelentés térhódítására, esetleg általánossá válására.

Az e jelentéktelen szócskával kapcsolatban elmondottak is mutatják, milyen szükségünk volna olyan új nyelvtörténeti szótárra, illetőleg szótárakra, amelyek vidékenként, tájanként, sőt települési egységenként dolgoznák fel a teljes okleveles-kézírtos anyagot (történeti vidék- vagy tájszótárak), és mennyire nélkülözzük főként a szótörténeti kutatásban az olyan teljes szókincset felölelő, jelenkori vidék- vagy tájszótárakat, mint amilyen a SzamSz. és bizonyos hiányai ellenére az OrmSz. is.

Szabó T. Attila

(Kolozsvár)

Egybekel, egybekelés. A Czuczor—Fogarasi-féle Nagyszótárban *egybekel* a. m. 'valakivel házassági viszonyba lép, öszvekel', pl. *Egybekeltek* a régi szeretők. *Egybekelés* 'házasságra lépés', pl. *Egybekelésöktől fogva* mai napig békében élő házastársak. Balassánál: *egybekelnek* 'összeházasodnak', *egybekelés* 'házasságkötés'.

Még néhány évtizeddel ezelőtt házassági értesítéseken használták ezeket a kifejezéseket, de már akkor is irodalmi ízünek, ünnepélyesnek, előkelőnek, elavultnak éreztük, ma pedig már teljesen kimentek a divatból. Ma a házassági értesítések egyszerűen így hangzanak: „N. N. és X. Y. a mai napon házasságot kötöttek.” Beszédben pedig még egyszerűbben azt mondjuk: „összeházasodtak”. A népnyelvben nem használják az *egybekel*, *egybekelés* szót, s hogy elavult, bizonyítja egy népi írónak, a székely Sütő András „Egy pakli dohány” című elbeszéléskötete (Bp., 1955. Szépirodalmi Kiadó), amelyben eltorzított *jegybekel* alakban fordul elő: „Egyiknek új bocskort hoz és talán tüszőt is, a másiknak a szerelmes szívét s Istenem, ha úgy lenne, tán határozatát is, hogy újesztendőig *jegybekelnek*.” (Az „Új bocskor” című novellában, 33.) Az *egybekel* szó a nép nyelvbe bizonyára a felsőbb rétegekből került, de nem értették, s a *jegy*, *jegygyűrű* hatása alatt lett az *egybekelésből* *jegybekelés*.

A régi nyelv azonban ismerte a kifejezést, s a NySz. a következő adatokat közli: Minek előtte *egyben kelnek*: antequam sponsus et sponsa convenirent (Veres Balázs Verbőczy Magyar decretumának fordítása, 2. kiad. 1639.). Az asszony pedig jó ideig való özvegylése után Apafi Istvánnal a szomszédságban istenesen akartak *egybekelni* (Szalárdi). *Egybe kelő bokor pár* (Faludi). Az utolsó példa különösen érdekes, mert a *bokor* szónak a régi és a népnyelvben „pár” jelentése is volt. Tehát a kifejezés voltaképp azt jelenti, hogy a két emberből álló párból, bokorból egy lett. Ez a kifejezés megerősíti azt a magyarázatot, hogy a rokon nyelvekben (a manysiban, a chantiban és a szamojéd

nyelvekben) meglevő kettős szám csak a pár, tehát összetartozó személyek és tárgyak kifejezésére szolgált, vagyis az egységnek felfogott kettőnek, s tulajdonképpen nyomatékos egyes számnak kell tekintenünk (l. Delbrück : Vergl. Syntax der indogermanischen Sprachen 1:133; Gauthiot : Festschrift V. Thomsen 1912:127; Kertész Manó : KSz. 14:74; MNy. 9:306; Beke: Nyr. 54:88).

Ennek bizonyítéka, hogy a pár egyikét a *fél* szóval fejezik ki, pl. *fél szem, fél fül, fél láb, fél kéz, fél csizma, fél bocskor, fél kesztyű* stb. Ez a jelenség valamennyi finnugor nyelvben általános, sőt a szamojédokban is, tehát az uráli nyelvek közös öröksége. Egyben bizonyítéka annak, hogy a kettős szám is ősi tulajdona volt az uráli nyelveknek, meg kellett lenni azokban a nyelvekben is, amelyekből már kiveszett.

Ez magyarázza meg a *feleség* szó eredeti jelentését, mert a *feleség* a házaspár egyike volt. Azonban a régi nyelvben maga a *fél* szó jelenthetett nemcsak feleséget, hanem férjet is, vagyis bármelyik házastársat. Pl. Kyczoda az ember, ky *feleth* veth ew maganak : qui es homo, qui despondit uxorem (JördK.). Ky attyanak *feleewel* haal : qui dormit cum uxore patris (uo.). Veen *felet* maganak, oroz herzegnek leanyat (ÉrдыK.). A heyác az ő palotáioikba gyűlnec őszue mindenik az ő *feleuel* (Heltai). Meg Adam *fel* nélkül vala (Bornemisza, Matkó) NySz.

A rokon nyelvekben is, pl. komi (Wiedemann) *pöl, pöv* 'feleség'; udmurt (Munkácsi) *kuz-pal* 'házaspár' (*kuz* 'pár'); J *pal-kišno* 'özvegyasszony' (szó szerint 'félasszony', vagyis olyan asszony, akinek nincs már meg a fele, párja); chanti (Paasonen—Donner) J *pil* 'házastárs', K *pit* 'férj v. feleség', (Karjalainen—Toivonen) O *pil*, Kaz. *piA* 'férj, hitves, házastárs', Kr. *pi't* 'feleség'; mari *pelaš*, finn *puoliso* 'házastárs (férj v. feleség)' (alapszavuk : mari *pele*, finn *puoli* 'fél') (Zsirai : MNy. 22:173; Beke : Nyr. 56:90).

A régi magyar nyelvben a páros szám neve *feles szám* volt, a páratlané *feletlen*, pl. *Feles* számu gherlicze : par turturum (Sylvester). Nem jó *felesen* innya : aut quinque bibe, aut ne quatuor (Decsi). Minden állatból *felest* vigy bé az barkedé : ex cunctis animantibus bina induces in arcam (Molnár A.). *Feles* magával lakni (Miskolczy). — Az egyic (szám) *feles*, ut 2, 4, 6, 8 ; az másic mindegyic *feletlen*, ut 1, 3, 7, 9 (Heltai : Arithm.). A szám *feles* vagy *feletlen* : numerus par vel impar (Comenius). Avagy *feles* bötükből áll az szó, avagy *feletlenből* (ErdTörtAd. 4:103). *Feletlenség* : imparitas (MA.). Gyöngyösi a *feletlenség* szót 'társtalan özvegyi állapot' jelentésben használja : Nem sokáig fagylyal az hideg Özvegyiség, El-múlt tüzed helyet[t] hevit más melegség, Vig felét talállya a' mord *feletlenség*, Mellyről házad körül jár már-is követség (Badics-kiadás, 2:35, 35. vsz.).

Forgójáték. A MTsz. egyetlen adatban közli a szót Rimaszombatból 'körbe-forgó, forgós komédia (Ringelspiel)' jelentéssel. A fővárosban, s bizonyára másutt is, a csinált *körhinta*, s a német szó magyar *ringispil* változata használatos. A *forgójáték* névre idézhetünk adatot az irodalomból is. A Nyitra megyei Vitkócon született Reviczky Gyula „Apai örökség” című kisregényében használja : „A susztergyerek oly kihívó tekintetet vet a nézőkre a *forgójáték* falováról, mintha fogalma se volna róla, mire való a lábszija a majszttram kezében” (Szépirodalmi Kiskönyvtár 68:93). A regény Nemezis címen az Aradi Hírlapban jelent meg folytatásokban (1884-ben), de később könyvalakban is megjelent. A szó tehát nemcsak a Gömör megyei Rimaszombatban, hanem Nyitra megyében is használatos volt. Érdemes volna érdeklődni, hol ismeretes még a Palócságban.

A *forgó* szó magában is használatos Angyal Endre szerint Debrecenben és Hajdú-Bihar megyében (Nyr. 75:132). H. Fekete Péter feljegyzése szerint Hajdúszoboszlón *forgó komédia* a neve (uo. 363), s ezt a változatot Szilágyi Róza *forgókomédiája* alakban jegyezte fel a Bihar megyei Konyáron (Nyr. 72:266).

Beke Ödön

Zavarva lelkem, mint a bomlott cimbalom. (Arany János egy sorának értelmezéséhez.) Mikor a Toldi első sikere után 1847-ben Arany Petőfinek verses üdvözlétére (Arany Jánoshoz) szintén költői levéllel (Válasz Petőfinek) felel, episztoláját ezzel a számmal sokáig homályos hasonlattal kezdi: „Zavarva lelkem, mint a bomlott cimbalom”. Megvallom, tanár koromban igen sokszor tanítottam ezt a szöveget, de egy kissé mindig idegen maradt tőlem az idézett sor. A *bomlott* jelzőt ui. előttem legismertebb, ’örült’ átvitt jelentésében lehetetlen volt a képbe beillesztenem; konkrét: ’zilált’, ill. ’elemekre szétvált’ jelentését pedig szintén nehezen tudtam volna ide képzelni, s más közkeletű értelemárnyalat — úgy látszik — nem fűződött előttem a *bomlott*-hoz. A tankönyvek jegyzeteiben ugyancsak nem találtam semmi támaszt valami egyéb értelmezéshez. A *bomlott* (’örült’) *cimbalom* értelmezés természetesen képtelenség volna a népies realizmus korában, ott is épp e versnek jellegzetesen szerény, csöndes, hangsúlyozottan egyszerű stíluskörnyezetében. Petőfi levele elejének lelkesült, áradó, irodalmias hangneméhez („Ha hozzád ér lelkem, s meg talál égetni: ... te gyujtottad úgy fel”; „tűzokádó gyanánt Tenger mélységéből egyszerre bukkansz ki”; „Hogy lantod ily mesterkezecskkel pengeted”) ugyan talán illett volna a válasz legelején is valami merészebb, egyéni szókapcsolás; de Adynak „bolond hangszer”-e (A fekete zongora), Kosztolányinak „részeg citerák”-ja, „meggárgyult oboák”-ja (A szegény kisgyermek panaszai: Nagy társaság) stb. mégis csak lehetetlenség lett volna Aranynak idézett, 1847-i versében. A probléma tehát sokáig megoldatlanul élt bennem; olyan külön szótörténeti kutatáshoz azonban, amely kétségemet eloszlathatta volna, sohasem volt érkezőm.

Nemrégien aztán egyébként is többet foglalkoztam irodalmi nyelvünk fejlődésének 1825 és 1849 közti szakaszával (meg ennek közvetlen előzményeivel), s ennek során — mint tőlem függetlenül Gáldi László¹ és mások is tették — újra meg újra azt tapasztaltam, hogy néha legismertebb klasszikusainkat is félreérthetjük, ha nem a maguk korának nyelvi szokása, illetőleg stíluskörnyezete szerint értelmezzük szavaikat vagy nyelvtani eszközeiket. A szavak korszerű használata felől pedig legjobban a készülő Nagyszótár hatalmas adatgyűjteménye tájékoztathat bennünket.

Elém került pl. az 1838-i Emlényi feldolgozása közben Fáy Andrásnak ez a mondata: „Ha muzsikára vagy énekre kér, ne engedj mindjárt, hanem mond: rekedt vagy, a’ *klavír* húrjai bomlottak” (227–8; társadalmi vígjátékból). Aztán meg Szigligeti Ede történeti keretbe ágyazott, 1840-i víg drámájának, a Rózsának erre a részletére lettem figyelmes: „Omlik belőle a hazug rágalom, mint *bomlott orgonából* a *hangzavar*” (32). Erdélyi János pedig egy 1839-i keltezésű versében (Patak táján) azt írta költő barátai-val való harmóniájáról: „mint a’ felhurolt lant, Dalra keltünk”; utóbb azonban magára maradva így kiáltott: „Merre vagytok, régi jó barátim, Ti *egy elbomlott lant* töredéki?” 1815-ből szintén ilyen adata bukkantam: „*bomlott hangú hegedű* vígságos ebédnél ... boszontó” (Virág B.: Horatius levelei 109). A Nagyszótár adatai közt pedig Arany János kor-, sőt régebbi nagykorösi kartársától — ti. Szász Károlytól — ilyen 1867-i példa is akadt: „Ott fekszik [a hárfa] fája-törve, És *fölszakadva húrjai, Bomolva szép összhangja*” (Kosárdi Zs. 54). Eszerint a múlt század közepének közkeletű szépirodalmi nyelvhasználatában (hihetőleg az élő beszédben is) valóban kapcsolatban lehetett a *bomlik* ige családja egy-egy liúros hangszerünk (s az orgona) nevével, s a szókapcsolat a szakadt (szétfeszlő?) húrú, disszonáns szerszám hangjának ideggyötrő, zagyva egyvelegét érzékeltette íróinknál.

Még gyakrabban éltek azonban eleink a *bomlik* családjával más: bonyolultabban összehangolt részekből álló emberi alkotások,

¹ Egy nyomtatásban még meg nem jelent írására célzok.

mechanikai szerkezetek rossz, össze nem hangzó, visszás, kiszámíthatatlan, megtévesztő működésének érzékeltetésére. Az óraműről pl. a Nagyszótár igen bő adattárral szolgálhat a nyelvújítás kezdeteitől fogva : 1772 : „akármit tsináljanak az ahoz nem értők az ilyen *bomlott órával*” (Szathmári Paxi Á. : Vai Judith F₂) ; 1794 : „Annyit hazud, mint a' *bomlott óra*” (Kovács P. : Közm. 150 ; úgy 1808-ban Kresznerics : Közm. 1 : 33) ; 1834 : „Annyit fillent, mint a' *bomlott óra*” (Jakab I. : Fal. lak. 85) ; 1847 : „Melly [világ] szűz ártatlanságából kihágott, Mint egy *bomlott órának* tengelye” (Pájer A. : Vers 197) ; 1854 : „az olyan volt, mint a *bomlott óra*, tizet mutatott, aztán ötvenet is ütött” (Vas Gereben : N. napt. 56) ; stb.

Korántsem akarom azt állítani, hogy az emberi értelem megzavarodott működésére éppen és csakis innen vettük a *bomlott* képet, hiszen a NySz. az utóbbit korábbról is ismeri ; nem is kívánom részletesen és időrendben összeállítani a *bomlik* családjának ilyen értelmű alkalmazásait. Az azonban rendkívül érdekes, hogy ha íróink a fönti időkorban szemléletesen akarnak szólni a gondolkodás, az érzelem ziláltságáról, jóval többször és korábban alkalmazzák ezt a képet, mint a húrós hangszerekét. Íme, néhány jellemző adat : 1771 : „Kereke a' midőn *bomlék elméjének*” (Pálya-Futó C) ; 1788 : „Úgy tettsett : mintha *esze' kerekei bomolnának*” (Dugonics A. : Etelka II, 338) ; 1796 : „*kerekei feje órájának Bomlottak*” (Gvadányi J. : Nót. test. 260) ; 1798 : „*gondolati ... Mint a' bomlott órák Össze-vissza vernek*” (Mátyási J. : Vers 274) ; 1848 : „*megáll az elme, mint egy bomlott gépely*” (Arany : A rodostói temető) stb.

A szalontai segédjegyző tehát nem ezt az egész szokásos képet alkalmazta ugyan Petőfihez szóló költői válaszlevelében ; de a *bomlott cimbalom* sem volt (az érzelmi életre vonatkoztatva sem !) a maga korában szokatlan vagy keresett költői szókapcsolat, és semmiképp sem rítt ki az egész versnek Arany egyéniségéhez annyira illő : egyszerű, szerény, csöndes stílushangulatából.

*

Úgy látom azonban, hogy az idézett sorban van egy nyelvtani szerkezet, melyet viszont a mai olvasó már nem érez annyira választékos, újszerű stílushangulatúnak, mint kellene : a *zavarva* állapothatározó igenévként létigei (*van*) rész nélküli fél-predikatív szerepére gondolok. A III. nyelvészkongresszus stilisztikai vitája során már beszámoltam arról, hogyan lett divatos az 1800 utáni fél század irodalmi nyelvében a *-va, -ve* képzős igenévként egyes, sőt többes számban is ez a létige nélküli — állítmányt pótló — használata. (Régen inkább csak a *rakva, rakvák* járta így.) 1847-re mindamellet a *zavarva* egyes számú alak már nem volt nagyon felöltő ; Arany másutt is, később is élt hasonló mondat szerkezetekkel. Így pl. már magának az 1846-ban készült Toldinak népies stílusában is előfordult : „Isten kék egével *födve* a tanyája” (IV : 3). Különösen illik a ballada tömör nyelvébe, így 1853-ban : „Rozgonyi püspök palotája *nyitva*” (Az egri leány). Különlegesen keresett, irodalmias formának tehát — ismétlem — már a „Válasz Petőfinék” szövegében sem tekinthetjük ; de ízlés, újszerű tömörségét az egykorú irodalom nyelvében jártas olvasók még okvetlenül érezték.

Tompai József

Srác. Balassa (1940.) jassz nyelvi szónak jelzi, 'gyermek', 'kölyök' jelentéssel. Gyermekkoromban, a század elején, a *srác* még 'csibész'-t jelentett, és sértő szó volt. Használati köre — tudomásom szerint — nem is terjedt túl a diáknyelven és a „csibészek” világán. Ma már csaknem köznyelvi szó, és elvesztette származásának hangulatát. Jelentése egyszerűen : 'kisfiú'. Diákok az iskolában így szólítják egymást, meg

ha többekhez szólnak: *Srácok!* A napokban hallottam autóbuszban a következő beszélgetést:

- Megyek a kórházba a feleségemhez.
- Csak nem beteg?
- Nem. Van egy kis *srácunk*.

A *srác* tehát kedveskedő, szinte becéző megjelölése a legdrágább kincsnek, az újszülött fiúnak... A ma már köznyelvi *srác* múltja igen régre nyúlik vissza.

Ballagi (1873.) még nem ismeri. A „pesti nyelv” szótáraiban és közléseiben 1900 óta szerepel.

Jenő és Vető (1900.): *srác* 'gyerek, tolvajgyerek'. — Zsemley Oszkár (A budapesti utcagyerek-nyelv. Nyr. 30: 303 [1901.]): *srác* 'kisgyerek' (lenéző megszólítás). — Pesti argot (1904.): *srác* 'csirkefogó'. — Tábori és Székely (1908.): *srác* 'tolvajgyerek'. — A tolvajnyelv szótára, kiadja a budapesti államrendőrség (1911.): *schrade, srade, schratz, srác* 'gyerek, tolvajgyerek'. — Kabdebó (1917.): *srác* 'gyerek, kölyök'. — Szirmay és Balassa (1924.): *srác* 'kisfiú, gyerek'. — Kálnay és Benkes (1926.): *srac* 'gyerek'. — Vajthó László (Diáknyelv, Nyr. 59: 220 [1930.]): *srác* 'kisfiú'. — A 'tolvajgyerek' fokozatosan eliminálódott a szó jelentéséből.

Az utolsó szótározás óta¹ a szó Budapestről lekerült a falusi tájnyelvbe. Kovács Ferenc írja egy Tolna megyei falu szóhasználatának társadalmi és generációs megoszlásáról szólva (Döbrököz szókészletének rétegződése. Bp., 1947. 33): „Az alacsonyabb szintű argot [argó]-jelleg jelentkezik a kocsmázók nyelvében is... Ezzel már eljutottunk a falusi jassz nyelv köréhez... Társadalmilag nehéz megvonni a kör határát... A legfiatalabb nemzedék tagjai beszélik ezt a nyelvet rétegkülönbség nélkül. A *srácok* nyelve ez... Nyelvileg mind ismerik. A parasztygyerekek és legények csakúgy, mint a diákgyerekek, az egész fiatalság.”

A szó rotwelsch (tehát bécsi-német tolvajnyelvi) származású. Megvan a német nyelvjárásokban is. Átment pl. a bajor nyelvjárásba (Schmeller, Bayerisches Wb. 1872–7.): *Schratz, Schrätz* 'Kind', 'Kinder'. Jagič (Die Geheimsprachen bei den Slaven. 1895.) német köznyelvből [?] jött szónak tartja a szlovén vagabundusok *šrac* 'Bursch', *šraci* 'Burschen' szavát. Végső fokon héber a szó.

Rotwelsch adatok. — Polzer (Gaurer Wb. 1922.): *Schratz* 'Kind'; *Schrazen, Schrazgen* 'Kinder'. — Wb. der Gauner (Wien, 1854. Polizei): *Schratz* 'ein kleines Kindlein'. — Kluge (Rotwelsch. 1901.): *Schratz* 'ein kleines Kind' (1851-ből). — Kluge (uo.): *Schrazien* 'ein Kind' (1753-ből).

Bárcki (MNY. 27: 292, jegyz., 1931.) a *srác* eredetére nézve két lehetőséget vet föl. 1. *srác* 'gyerek' <rotw. *Schratz* <szláv (tót?, lengyel?) *srač*. 2. *srác* 'gyerek' <*š'rač* elvonás <jiddisch *schrazim* 'féreg'.

Szláv adat csak a szlovák vagabundusok nyelvében merült föl: ott is német jövevény. Kniezsa István személyes közlése szerint a szó nem lehet szláv. Legutóbb megjelent könyvében (A magyar nyelv szláv jövevényszavai. 1955.) nem is szerepel a *srác*.

A *srác* német tolvajnyelvi (rotwelsch) eredete nem kétséges. A rotwelsch szó pedig a héberből való. Ezt a származtatást először F. Chr. B. Avé-Lallemant (Das deutsche Gaunerthum. 1862. 4: 604) fogalmazta meg: rotw. *Schratz, Schrazen* 'Kind', 'Kinder' <jiddisch-héber *scherez* 'Wurm' [féreg], plur. *schrazim, schrozim* 'kleine Tierchen'

¹ Ideje volna már valamilyen közlésben lerögzíteni a „budapesti nyelv”-nek újabb, eddig nem szótározott szavait, amik az utóbbi húsz évben nagy számban keletkeztek.

[állatkák], 'lebendiges Gewimmel' [élők nyüzsgálása]. Valamennyi alak a *schoraz* 'sich verfältigen' [szaporodni] igéből való, amit állatról, emberről egyformán mondtak.

A *srác* tehát eredetileg német tolvajszó, elvonás egy héber szó többeséből. Ma már ennek az eredetnek persze nyoma sem érzik a *srác* szón.

Zolnai Béla

Theatrum — piac. A debreceni Néplap 1955. évi április 7-i számának 2. lapján (mf) aláírással „Egy régi színháztörténeti adat” címen a debreceni Állami Levéltárban őrzött, 1527-ből való végrendelet szövegéből közli a következő részletet: „Inter cetera vero bona sua temporalia domum suam *in theatro Debrenciensis* sitam...” Az adat valóban érdekes és „országos viszonylatban is megfelelő érdeklődésre tarthat számot” (i. h.), csak az a baj, hogy aligha tekinthető színháztörténeti adatnak.

Először is meg kell állapítanunk, hogy az *in theatro* nem fordítható *színház mellett*-nek, ahogy az idézett közlemény szerzője fordítja. Alább közölt adataim szerint is nem a *theatrum* mellett, hanem a *theatrum* on levő házról volt szó. A *theatrum* ugyanis — írhatjuk *Theatrum*-nak is — elég gyakran előfordul a debreceni XVI. századi tanácsülési jegyzőkönyvekben, és valamennyi adat azt bizonyítja, hogy városrész-név vagy utcánév volt. Így pl. 1553: „Joannes Zabo ki Capitany *Theatri*” (Jk. 1: 467); 1556: „Petrus Torkos... vendidit domum suam existentem *in theatro* Joanni Nagy literato alias zegediensi...” (Jk. 1: 651); 1586: „Non ad Jncolas *Theatri* sed Nemeth vocati” (Jk. 4: 22; Német utca- a mai Széchenyi utca); s végül két adat, amelyekből nyilvánvaló, hogy melyik utcát jelentette a *Theatrum*: 1599: „*in Theatro* oppidi Debrezen *piacz v cza* vulgo vocato” (Jk. 5: 728); 1599: „domus *in theatro* seu *piacz v cza*” (Jk. 5: 729).

Ezek az adatok tehát világosan bizonyítják, hogy nem egy bizonyos „színház”-ról van szó XVI. századi emlékeinkben, hanem a Piac utcának, a mai Vörös Hadsereg útjának a neve volt *Theatrum*, melynek 1553-ban Szabó János volt az utca kapitánya.

Továbbra is válaszolatlan marad azonban az a kérdés, hogy honnan kapta Debrecen főutcája ezt a nevet. Minthogy adataink alapján azt már tisztáztuk, hogy itt nem épületről, hanem egy egész utcáról van szó, a város főutcájáról, a Piac utcáról, nem feltétlenül kell elvetnünk azt a lehetőséget sem, amit az idézett cikk szerzője elvet, hogy ti. alkalmi látványosságról vagy valami vándorcirkuszról van szó. A vásárok alkalmával ugyanis ilyenekkel is számolhatunk. Tudjuk, hogy milyen fontos szerepet játszott Debrecen a XVI. század kereskedelmében, de korábban is. Nem volna tehát meglepő, ha XVI. századi emlékeinkben olyan adatokra bukkannánk, amelyek kétségtelenné tennék, hogy a debreceni vásárok alkalmával vándor komédiások is felütötték sátraikat a piacon. — De az elnevezés alapjául szolgáló külső tényezőt tekintve gondolhatunk a középkori egyházi játékokra (passiók) is. Lehet, hogy ezek állandó helye a Piac utca volt, talán a mai Nagytemplom helyén állott Szent András templom előtti tér, ahol most a Kossuth-szobor van.

Ennek a kérdésnek az eldöntése történészeink feladata. Nekiünk még csak azt kell megvizsgálnunk, milyen jelentésben szerepel a *theatrum* szó a magyarországi latinságban. Ha megnézzük Bartal szótárát, a *theatrum*-nak 'forum, piac, Marktplatz' jelentésével találkozunk egy miskolci és egy brassói adatban. (Szavunknak ezenkívül 'emelvény' jelentése is van.) További kérdés, hogy a *theatrum*-nak ez a jelentése csak a magyarországi latinságban fordul-e elő, vagy megtalálható másutt is a középkorban, esetleg már ókori forrásokban is.

A klasszikus latinban, mint görög jövevényszó, jelentette a *theatrum* a színházat mint egész épületet és szorosabb értelemben a színház nézőterét, amelyet a görögök a

népgyűlés színhelyeül is használtak. Nem klasszikus költők műveiben 'cirkusz' jelentése is van. Metonímiával klasszikusoknál is jelentheti a színházi nézőközönséget és általában nézőközönséget, hallgatóságot, gyűlést. Jelent továbbá (szabad) nézőteret, sőt színhátékat is nem klasszikus költői használatban. Átvitt értelemben klasszikusoknál is előfordul 'nyilvános tevékenység, hatáskör színtere' jelentésben (vö. pl. Menge—Güthling: Lat.—deutsch. Wb. 6. kiadás).

A Magyarországon kívüli középkori latinban is előfordul 'forum, locus publicus, ubi merces venum exponuntur' jelentésben (vö. DuCange 1887. évi kiadás), a magyarországi középkori latinság szóhasználata tehát nem áll egyedül. A jelentésváltozás is könnyen érthető és szépen levezethető a klasszikus latinból. Mint láttuk, már a klasszikus latinban volt a szónak 'nézőközönség, hallgatóság, gyűlés' jelentése. Később — egy francia-latin szójegyzék szerint — 'quarrefour, lieu où les gens s'assemblent' (vö. DuCange).

Végül is tehát azt kell mondanunk, hogy a XVI. századi debreceni *theatrum* vagy *Theatrum* nem színház, hanem piac vagy Piac utca. A *theatrum*-nak ez a jelentése általánosan mondható a középkori latinban; nemcsak Magyarországon találunk rá adatot, hanem másutt is. A jelentésváltozáshoz hozzájárult a piacokon, vásárokon fellépő vándorkomédiások vagy az egyház színjátszó tevékenysége, de nem feltétlenül, mert a 'piac' jelentés kialakulása anélkül is elképzelhető és valószínű.

Papp László

Zángó — megkolompol — megharangoz. Az Ethnographia 1954. 3—4. számában Kálmán Béla egy érdekes szokásról ad hírt „A zángó Biharugrán” cím alatt. Cikkében azt írja, hogy a zángó, illetőleg az így nevezett szokás „... állítólag Biharugrán kívül még Zsadányban is megvan”. Én most azt jelenthetem, hogy Ugrán és Zsadányon kívül megvan az még az Ugrával szomszédos Geszten is. Pár éve magam is szemtanúja voltam egy ilyen esetnek.

Kálmán Béla leírása teljesen fedi azt, amit én Geszten láttam. Az alkalmazásban azonban eltérést fedeztem fel. Kálmán Béla szerint ugyanis a következő esetben kerül sor a zángó-ra: „Ha a házastársak közül valamelyik otthagyja a másikat, de bizonyos idő után meggondolják magukat, és megint összeköltöznek, akkor népbíróságszerűen ismét összeadják őket.”

Gesztlen viszont akkor alkalmazták, ha férfi és nő összeköltözik és „hitetlenül”, „vadházasságban” él. Ebben az esetben az összeköltözést követő pár nap múlva kezdődik a leírt zángó, a „népítélet”, mely mintegy arra kényszeríti őket, hogy hivatalosan esküdjének meg.

Meg akarom még jegyezni, hogy ezt az eseményt Geszten nem zángó-nak nevezik, hanem azt mondják, hogy „az este megkolompolták (vagy megharangozták) X. Y.-t.” (Mindkét formát hallottam.)

Érdekes, hogy a zángó (ill. záng), a megkolompol, megharangoz értelmileg teljesen fedi egymást.

Szinnyei (MTSz.) szerint: záng 'peng' (az új kapa, ha ráütnek v. megpengetik), tompán szól (a kolomp); zángat: kongat (Udvarhely megye) zángó-harang: tompán szóló nagy kolomp v. harang (ökör nyakába való).

Czuczor—Fogarasi szótára szerint: zángóharang (zángó-, azaz csángó- v. czángó-harang) ösz. fn. A Tájszótár szerint ökörre való nagy, bután hangzó harang; szokottabban: kolomp, néhutt: csatrag. Szabó Dezsőnek „A csíkszentdomonkosi nyelvjárás” című tanulmányában (Nyelvészeti Füzetek 9. sz.) a következő adatot találtam: zángós hang: kellemetlen mély hang.

Amint látjuk, Geszten a *zángó* szót a köznyelvben ismerős (megkolompol, megharangoz) szavakkal helyettesítik. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a *zángó* szót Geszten nem ismerik. Nagyon jól ismerik azt, csak mással kapcsolatban használják. „Jóska bátyád két nagy *zángó* marhát vett” — hallottam Geszten. Vagyis az illető két horpasz, vékony tehenet vásárolt.

Nyelvjárási gyűjtésben is megtaláltam ilyen értelemben a szót. Viski Károly közli az ugyancsak közelben levő Nagyszalontáról (Nyr. 44 : 364) : *zángó* : magas, hosszú ember (égimeszelő). Oltyán Sándor a Szalonta melletti Irtás tanyán hallotta : „naty fene *zángó* gyerek ez a Laji” (Nyr. 45 : 420).

Bene Sándor

Katonát rak. Ilyen címmel írta le Dénes Szilárd azt a gyerekeledelt, amikor egy karéj kenyeret szelnek le, apró darabkákra vágják, s mindegyikre egy-egy pici szalonna-szeletet tesznek (Nyr. 77 : 306). Adatait most az irodalomból is lehet szaporítanunk. Mesterházi Lajos könyvében olvasom : „Míg a vizet hozták, valaki más kis kockákra vágott kenyéren apró szalonnadarabkákkal tapogatózott a szája körül. »*Lovaskatonának*« hívják, a gyermeket szokták így etetni” (Tanúság az ember nevében. Bp., 1955. 154).

Scheiber Sándor

A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése. 1953. december 1. (Nyelvtudományi Értekezések 5.) Budapest, 1955. Akadémiai Kiadó. 93 lap.

A múlt század 80-as éveinek emlékezetes „ugor—török háborúja” óta nem volt őstörténeti és nyelvészeti vonatkozású esemény, mely annyira foglalkoztatta volna a magyar nyelvészeket, és annyi érdeklődést váltott volna ki a magyar történészek, régészek, antropológusok és etnográfusok köre mellett a nagyközönségből is, mint az a vita, mely két 1953-ban megjelent munka: Molnár Eriknek „A magyar nép őstörténete” és Hajdú Péternek „A magyarság kialakulásának előzményei” című műve körül indult meg.

Bekapcsolódott a vitába a tudományos folyóiratokon kívül a sajtó is; a Szabad Nép és az Irodalmi Újság hasábjain is szóhoz jutottak az egymással ellentétes álláspontok.

Ilyen körülmények között szerencsés gondolat volt a Magyar Nyelvtudományi Társaság részéről egy vitaülés rendezése. A vitaülésen azután alkalmuk volt a nyelvtudomány, régészet, embertan, történettudomány, néprajz és zenetudomány képviselőinek arra, hogy kifejtsek nézetüket azokról a problémákról, amelyek a két könyv körül támadt vita középpontjában állottak, nevezetesen a finnugor és az uráli őshaza kérdéséről s azokról a tudományos módszerekről, amelyekkel ezek a tudományágak az őshaza és az ősi kultúra kérdéseit tisztázzhatják.

Az 1953. december 1-én megtartott vitaülés rendkívül tanulságos volt. A fontos tudományos eredményeken kívül, melyekre alább mutatunk rá, volt még egy lélekemelő tanulsága. Az a feszült érdeklődés, mellyel az egyetem auláját zsúfolásig megtöltő hallgatóság a vitát mindvégig figyelte, tanúságot tett arról, hogy őstörténetünk, népünk és nyelvünk kialakulásának kérdése nemcsak egyes tudományoknak vagy egyes tudósoknak, hanem az egész nemzetnek, mindnyájunknak az ügye.

A felszólalók kifejtették vagy legalább jelezték állásfoglalásukat az egymással szembenálló két felfogásra vonatkozólag. Hajdú Péter munkája elsősorban az összehasonlító uráli nyelvtudomány eszközeivel: ennek módszereivel és eredményeivel, különösen az életföldrajzi szempontok (állat- és növényföldrajzi adatok) figyelembevételével, de egyben szerencsésen felhasználva a legújabb archeológiai, antropológiai és néprajzi kutatások eredményeit is, megállapítja, hogy a finnugor őshazának Európában kellett lennie. „A finnugor nemzetségek lakóhelyének középpontja a Középső-Volga és a Káma folyók vidékén volt”, de „e nemzetségek területe esetleg részben az Urál keleti oldalára, Nyugat-Szibériába is átnyúlt” (21). Az uráli nyelvcsalád másik ágának, a szamojédoknak az ősei „a finnugor övezet legkeletibb határán élhettek” (40). Hajdú Péterrel szemben, aki tehát a finnugor őshaza helyét — a finnugor nyelvészek ma általánosnak mondható véleményével egybehangzóan — meggyőző érvek alapján Európá-

ban jelöli ki, Molnár Erik a finnugor és uráli őshazát Belső-Ázsiában keresi. Szerinte ez az őshaza Észak-Kínában, a Góbi-sivatag déli részén és az ordosi steppéken volt. Onnan vándoroltak azután előbb (az i. e. III. évezred vége felé) a finnugorok elődei, majd sokkal később (az i. e. I. évezred első felében) a szamojédok a Szaján hegység vidékére. A finnugorok az i. e. II. évezredben már a szamojédoktól különváltak az Altaj hegységben és a Szaján vidékén éltek. (L. Molnár Erik könyvének 31—3. lapját.) A Szaján vidéki afaneszjevói kultúrának a hordozói szerinte a finnugorok voltak. Molnár Erik ezekhez a megállapításaihoz nagyrészt az uráli-török, illetőleg uráli-altaji érintkezések alapján, Castrén és Prokofjev véleményéhez csatlakozva jut el, úgy, hogy az életföldrajzi módszert, melynek világánál az ő megállapításai megdőlnének, megbízhatatlannak minősíti, és így tagadja ennek a módszernek jogosultságát. Általában is kétségbe vonja az egész nyelvtudományt ezen a téren tulajdonított fölletékességet, vagyis azt, hogy őstörténeti kérdésekben a nyelvtudomány lehetne a döntő szó vagy vezető szerep.

A vitaülésen Lakó György vitaindító referátuma után felszólalt Kálmán Béla finnugor nyelvész, Harmatta János iránista, Czeglédy Károly orientalista, Moravcsik Gyula bizantinológus, Lipták Pál, Nemeskéri János antropológusok, László Gyula archeológus, Szabolcsi Bence zenetörténész, Elekes Lajos, Lederer Emma történészek, Gunda Béla etnográfus. A hozzászólásokra Molnár Erik válaszolt, majd Kniezsa István elnöki zárószavával véget ért az ülés.

Füzetünk ezeket az előadásokat közli (háromnak a kivételével, amelynek kéziratát a szerkesztőség nem kapta meg), kiegészítve Zsirai Miklósnak a Szabad Nép 1953. évi dec. 3-i számában megjelent cikkével („Megjegyzések Molnár Erik őstörténeti munkájáról”). A füzethez függelék csatlakozik; ez Pais Dezsőnek a MNy. 49. évfolyamában megjelent „*Nyék* törzsnevünk és ami körülötte lehe t e t t” című ómagyar történeti és nyelvészeti vonatkozású cikkét, Diószegi Vilmos etnográfusnak és Martinkó András nyelvésznek írásban benyújtott hozzászólását, végül Lakó György összefoglaló tanulmányát tartalmazza. Talán ide kívánczolt volna még Hajdú Péter munkájának utolsó fejezete („Molnár Erik elmélete a magyarság eredetéről őstörténeti kutatásaink tükrében”), melyben még a vitaülés előtt mutatott rá Molnár Erik elméletének a gyöngeire.¹

Az aránylag kis terjedelmű füzet több tekintetben az utóbbi évek egyik legkitűnőbb terméke. Annak, aki őstörténetünk problémáiról, a különféle tudományoknak ezekkel kapcsolatban ma elfoglalt álláspontjáról megbízható tájékoztatást vagy útbaigazítást akar kapni, melegen ajánlhatjuk ezt a figyelmet mindvégig lekötő, a kereteket szinte szétfeszítő tömörsége mellett is élvezetesen megírt kis munkát.

A vitából és eredményeiből itt csupán néhány gondolatot emelhetünk ki.

Egyöntetűen elismerték, hogy Molnár Erik munkája nálunk az első és így úttörő marxista őstörténet, mely komplex módszert alkalmazva, az ebben a tekintetben számba jövő tudományok eredményeit egymással egybevetve iparkodik értékesíteni. Ez a munka „nagy mértékben hozzájárul a magyar őstörténet sok, annyi homállyal takart részletének tisztázásához” (Lakó György a füzet 19. lapján) és világossá tette, hogy az őstörténeti kutatásokkal kapcsolatban még „rendkívül sok a tennivaló minden egyes érdekelt tudományág részéről” (Elekes Lajos a 45. lapon). De sok érdeme mellett nagy hibája Molnár Erik könyvének, hogy nem akarja elismerni, hogy olyan korokra vonatkozólag, amelyekből írott emlékek nem állnak rendelkezésünkre, mégis csak azé a tudományé a döntő szó, mely éppen a legősibb emlékeket: a nyelvet tudja vallomásra bírni. Bár „nem vitatható, hogy minél több tudományág együttes tanúvallomását kell fel-

¹ Hajdú Péter könyvéről kitűnő ismertetést írt és ismertetésében a vitás kérdésekhez is hozzászolt Vértess Edit (NyK. 56: 297—306; Acta Lingu. Hung. 4: 427—62).

használni, mert egyetlenegy tudományág eredményei az őstörténetkutatásban még kevésbé tesznek lehetővé biztos következtetéseket, mint a későbbi korokat érintő kutatás esetében” (Kniezsa: i. m. 50), mégis kétségbe vonható-e az, hogy „bizonyos tudományágak — sajátosságaik révén — bizonyos kérdésekben többet, biztosabbat mondhatnak, mint a többiek? Vajon nem áll-e közelebb például a finnugor vagy ugor népköltészet, hitvilág, sőt a viselet képe a valósághoz, ha ennek megrajzolásához első-sorban nem az embertan, régészet, nyelvészet, hanem az összehasonlító néprajz eredményeit használjuk fel? ... Vajon a magyar őstörténetkutatás az embertan, a régészet, vagy a néprajz, illetve akár azok együttes felhasználása révén jutott arra az eredményre, hogy éppen azok a népek tartoznak a finnugor, illetve az uráli népek körébe, melyeket ma ide sorolnak? ... Vajon kétséges-e, hogy e népek bármelyik őshazája kevésbé lokalizálható a régészet, embertan és néprajzi adatok alapján, mint a nyelvészet révén, mikor a régészet és az embertan emlékeit ... nem lehet meghatározott néphez kötni, a nyelv viszont szókincsében feltétlenül tükrözi annak a földrajzi környezetnek a jellegzetes szóanyagát (növény-, állatneveket stb.), amelyben az illető nép elődei valamikor éltek” (Diószegi Vilmos: i. m. 79).¹

Tévedés volt Molnár Erik részéről egyfelől rég elavult, már saját korukban sem helytálló helynév-magyarázatokkal operálni (és nagyrészt ezekre építeni fel a szajáni őshaza elméletét), másfelől elvetni az életföldrajzi adatoknak a tanúságtételét arra való hivatkozással, hogy eredeti jelentésük kétes vagy legalábbis vitatható, holott nem lehet vitás, hogy mikor pl. „egy azonos eredetű név öt-hat egymástól igen messze lakó nép nyelvében ugyanazt a növényt jelöli, csak az ősnévből való örökségről lehet szó” (Kniezsa: i. m. 51).

Így Molnár Erik nagy érdemeinek elismerése mellett fő eredményeit nem fogadhatjuk el. Valamennyi nyelvész egyetért abban, hogy Hajdú Péternek módszeresen megalapozott és nagy körültekintéssel levont következtetései teljesen meggyőzők, hogy Molnár Erik nem tudta megcáfolni Hajdú Péter eredményeit, amelyekre ő szintén komplex módszer segítségével, az etnográfiai, archeológiai és antropológiai kutatások eredményeinek felhasználásával jutott, és amelyek alapján ugyanúgy Európában keresi a finnugorság őshazáját, mint teszem például Toivonen, N. Sebestyén Irén és sokan mások.²

¹Talán érdemes ezzel kapcsolatban P. N. Tretyakov szovjet régésznek egy idevágó nyilatkozatát idézni: „... az olyan kérdéseket, hogy alakultak ki és hogy fejlődtek a szláv törzsek, ... a történészek, régészek és néprajzosok nem képesek megoldani, ha nem használják fel szélesben a nyelvtudomány adatait. Sőt, egy sor esetben éppen a nyelvtudományé a döntő szó” (I. Szovjet Régészet 11 [1955.]: 15). Hasonlótt mond A. D. Udalcov: „... a régészet csak részben, egyoldalúan tanulmányozza az etnogenézis kérdéseit és szüksége van a nyelvtudomány állandó segítségére (uo. 9). (A két cikkre Hajdú Péter kartársam volt szíves figyelmemet felhívni, amiért itt is köszönetet mondok neki.)

²Persze Lakó is hangsúlyozza (a füzet 88. lapján), hogy finnugor őshazának a nyelvtudomány azt a területet nevezi, amelyen „a finnugor ősnép önálló életének legvégő szakában, tehát a szétválását közvetlenül megelőző időben” lakott; ennek megfelelően az uráli őshaza helyéül is egyelőre csak azt a területet tudja a nyelvtudomány megállapítani, amelyen az uráli ősnép a szamojéd és a finnugor ág különválását közvetlenül megelőző időben (de természetesen huzamos ideig) élt. Ezt az őshazát teljesen meggyőző módon sikerült meghatározni. Ennél régibb, illetőleg ősbibb hazát (ha ti. ezek a területek nem voltak e népeknek legősibb lakóhelyei) a nyelvtudomány ma még nem tud megjelölni. Valamikor talán erre a kérdésre is tud majd a nyelvtudomány — más tudományok eredményeinek figyelembevételével — választ adni, és ha csakugyan bebizonyosodna az uráli és az altaji nyelvek közti rokonság (ezt a rokonságot eddig nem sikerült tökéletesen meggyőző módon igazolni, de mellette szól egyéb egyezések mellett különösen az egész rendszert alkotó szintaktikai egyezések nagy

A vita indirekt módon is igazolta a nyelvészek álláspontjának a helyességét. Lakó is megállapítja (86), hogy a vita során Molnár Erik könyvével kapcsolatban „az egyes szaktudományok képviselőinek túlnyomó többsége megdöntötte, illetőleg elfogadhatatlannak, bizonytalanoknak mutatta ki a maga tudományos területéről származó” bizonyítékokat. Tulajdonképpen csak Szabolesi Bence volt az, aki a mari és a magyar népzene belső-ázsiai kapcsolatait emelve ki, Molnár Erik elméletének fontosságára — és így szerinte helyes voltára — is utalt. (A zenei problémákat egyébként a Zeneművészek Szövetsége külön ülésen tárgyalta meg.)

A vita termékeny és eredményes volt. Nemcsak a nyelvészet és a vele rokon tudományok képviselői hangoztatták, hogy együttműködésük — számos probléma megoldása érdekében — a jövőben fokozandó, Molnár Erik is elismerte, hogy elmélete hipotézis, és semmi véglegességet nem tulajdonít neki, hanem olyannak tekinti, „mint amely iránnyt mutat, alapot ad a további munkához” (49). És bár változatlanul kitartott a maga hipotézise mellett, munkájának azóta (1954-ben) megjelent második kiadásában már elismeri az egyező alakú és jelentésű szavaknak bizonyító erejét (11), és többek közt sok olyan bibliográfiai adatot és utalást is pótol, melynek hiányát sokan szóvá tették.

Östörténetünk problémáinak megvitatása különösen 1930 óta (amikor Németh Gyulának „A honfoglaló magyarság kialakulása” című könyve megjelent) szinte állandóan napirenden volt. Nagy lépést jelentett e kérdés tisztázása terén a Ligeti Lajos szerkesztette „A magyarság östörténete” gazdag anyagának megjelenése (1943-ban). A mostani vita végre döntő esemény, mely a magyar tudós világ mellett az egész közvéleményt is meg tudta mozgatni. Így joggal remélhetjük az annyira fontos östörténeti kutatások nagyarányú föllendülését. Ha ez be fog következni, abban Molnár Erik és Hajdú Péter mellett nagy része lesz az itt ismertetett vitaülésnek és a róla szóló, a vita anyagát ismertető szép füzetnek is.

Fokos Dávid

Kniezsa István : A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest, 1955. Akadémiai Kiadó. I. köt. 1. rész. 1—582. lap. I. köt. 2. rész. 583—1044. lap.

Kniezsa István ezzel a munkával a magyar szlavisztika nagy adósságát törlesztette. A magyar nyelv szláv jövevényszavai iránt megnyilvánuló, századokra visszamenő tudományos érdeklődés mindeddig nem hozott olyan összefoglaló művet, amely a nyelvészeti és művelődéstörténeti érvek figyelembevételével kritikailag végigvizsgálta volna nyelvünk valamennyi szláv elemét, illetőleg mindazt, amit szláv elemnek tartottak. Két kiváló szlavistánk, Asbóth Oszkár és Melich János sokszor igen heves vitákban számos részletkérdést tisztázott ugyan, de ezekből a vitairásokból nem lett összefoglaló munka. Melich János nagyméretűre tervezett, igen gazdag anyagot tartalmazó monográfiája béfejezetlen maradt. Akik rajtuk kívül magyar részről nyelvünk szláv elemeivel foglalkoztak, mint Simonyi Zsigmond, Munkácsi Bernát, Halász Ignác és alkalomszerűen sokan mások, alapos szlavisztikai képzettség híján ezt a tudományterületet nem tudták

száma), akkor egyáltalán nem lehetetlen, hogy a k k o r majd a finnugor és az uráli őshazánál ő s i b b lakóhelynek éppen Belső-Ázsia fog bizonyulni.

A teljesség kedvéért még megemlítjük, hogy újabb időben is felvetették azt a kérdést, vajon finnugorok és irániak érintkezésének színhelye a Kaukázusnak vagy pedig sokkal keletebbre a Hindukusnak a lejtői voltak-e (I. H. Jacobsohn : *Arier und Ugrofinnen*. 1922. 237 ; I. még Wichmann : *FUF*. XVI, Anz. 24), de a fentiek alapján érthető, hogy Jacobsohn maga sem merte a kérdést a Hindukus javára eldönteni.

módszeresen művelni, és inkább csak véletlenül tapintottak rá egy-egy helyes megoldásra a számos ötletszerű, elhibázott kísérlet között. Ez az állapot több irányban hátrányosan érezte a hatását. A magyar nyelvészek évtizedek óta érezték egy kritikai összegezés hiányát. A kutatónak minden egyes szófejtési kísérletnél a folyóiratokban és egybeült elszórva található adalékokat nagy fáradsággal és idővesztéssel kellett összeszednie, hogy ezek megrostálása után végre elmondhassa a maga véleményét. Szerencse volt, ha az illető szó az ábécé elején álló valamely betűvel kezdődött, mert ekkor az EtSz. a régebbi véleményekről tájékoztatót. Bárczi Szófejtő Szótára enyhítette ugyan e hiányt, de korlátozott terjedelménél fogva nem ölelhette fel az egész szláv vagy szlávznak vélt jövevényszóanyagot. Még nehezebb helyzetben volt a magyarul nem tudó nyelvész. Aki nyelvünk szláv elemeiről egyáltalán képet akart nyerni, annak még mindig csak Miklosichnak már a maga korában elavult módszerrel készült összevető szójegyzéke állt rendelkezésére. Ezen az állapoton van hivatva segíteni Kniezsa István munkája.

Kniezsa művének most megjelent első része etimológiai szótár formájában dolgozza a magyar nyelv minden szláv szavát. Az irodalmi nyelv szavain kívül felveszi az elavult elemeket és a tájszavakat is. A biztosan szláv származásúak mellett tárgyalja mindazokat a szavakat, amelyeknek szláv eredete szerint kétes, valamint azokat is, amelyeket eddig szlávból származtattak, de nyilvánvalóan nem szláv eredetűek.

Ennek a hatalmas, csaknem háromezer tételt kitevő szóanyagnak kritikai vizsgálata nál a szerző főbb vonásokban vázolja a szó történetét, alakváltozatait és földrajzi elterjedését a magyarban, utal az illető szó etimológiai kapcsolataira a szlávzságon belül. s a szótani érvek és művelődéstörténeti körülmények mérlegelésével igyekszik megállapítani, hogy az illető szó melyik szláv nyelvből való. Munkájának fő erősségei: a döntő fontosságú szótörténeti adatok lehető pontos összeállítása, a nyelvészeti és tárgyi érvek kritikai mérlegelése. A szerző kritikája különösen a bizonytalan eredetű és bizonyosan nem szláv eredetű szavak tárgyalásában érvényesül kiválóan.

Mint minden összefoglaló mű, Kniezsa könyve is kettős célt szolgál. Egyrészt összegezi az eddigi biztosnak tekinthető eredményeket, másrészt számos megoldatlan kérdés felvetésével, régebbi kutatók érvelése gyengéinek feltárásával megjelöli a kutatás új feladatait és útjait. A munkának különösen azok a részei értékesek és ösztönzőek, ahol régebbi szinte általánosan elfogadott, egyik szerzőtől a másikhoz vándorló véleményekkel szembeszáll, és kellő indokolással új véleményt nyilvánít. Ilyen esetekben nemcsak egy-egy új etimonnal gazdagítja szófejtésünket, hanem igen hasznos módszertani tanulságot is nyújt. Ezek közül néhányat szeretnék kiemelni.

Kniezsa munkájának egyik fontos módszertani elve, hogy egy-egy szó származásának eldöntésénél az illető szót nemcsak egyedileg vizsgálja, hanem figyelembe veszi az egész fogalomkör kifejezőkészletét, amelybe tartozik. Ha tehát pl. *malom* szavunk esetében hangtani kritériumok alapján többféle származtatás is lehetséges, Kniezsa határozottan a szláv eredet mellett foglal állást, mert a molnármesterség szavai, mint pl. *garat*, *zsilip*, *gát* és maga a *molnár* is mind a szlávból származnak.

Fontos módszertani újításnak tekintjük a szóföldrajzi elv fokozottabb érvényesítését, főleg a kétes eredetű szavak esetében. Ha régebbi kutatóink egy horvát vagy szlovén szótárban találtak egy-egy adatot, amely azonosítható volt a magyar szóval (mint pl. a *paplan*, *viza* s hasonlók esetében), ez elég volt ahhoz, hogy a szót valamely szomszédos szláv nyelvből származtassák. Kniezsa ilyen esetekben végig vizsgálja a szó elterjedtségét a szlávzságban, s ha kiderül, hogy csak a magyar nyelvterülettel határos azok övezetben (kaj-horvát, szlovén, szlovák, kárpát-ukrán) fordul elő, szinte biztosra vehető, hogy az átvétel nem a szlávból a magyarba, hanem a magyarból a szlávba történt. Ilyenkor mélyebbre fúrva kutatja a magyar szó eredetét. Így fedezi fel nyelvünk-

ben pl. a bizánci görögből való közvetlen átvételek egész csoportját, mint *fátyol, paplan, párdúc, számár*. Más esetekben megelégszik azzal, hogy egy-egy ilyen szót kétes eredetűnek nyilvánítson, és további kutatásra ösztönözzön, mint pl. *szablya, szakács, tár, viza, vizsla* stb. esetében. De ha ilyenkor a kérdés nem oldódik is meg, a felhozott érvek a szerző finom kritikai érzékéről tanúskodnak, s az ilyen csupán megbolygatott, de véglegesen nem tisztázott esetek semmivel sem kisebb értékei a műnek, mint a véglegesnek tekinthető szófejtések. Nagy nyereség sokszor az is, ha egy jó kritikai megjegyzés a kutatást túllendíti a holtpontra.

Igen fontosnak tartom Kniezsa felismerését a német eredetű szavak szláv közvetítéssel való átvételének kérdésében. Itt elsősorban az -a végű szavakra gondolok, mint *cérna, ciha, kályha* stb. Régebbi kutatóink az -a végződés miatt ilyen esetekben szláv közvetítést tételeztek fel, mert az -a végződésről úgy gondolták, hogy az csak valamelyik szláv nyelvben, e szavaknak az -a végű nőnemű deklinációs csoportba való beleilleszkedése útján jöhetett létre. Kniezsa ezzel szemben kimutatja, hogy ilyen szavak közvetlen német → magyar átvétele, mellett nemcsak művelődéstörténeti mozzanatok, hanem hangtani érvek is szólnak. A középfelnémetben a szó végén ejtett, írásban *e*-vel jelölt hang egy veláris redukált magánhangzó volt, amelyet a magyarság szabályosan *a*-val helyettesített, s így a szláv közvetítés feltételezésére semmi szükség sincsen. Sőt bizonyos, hogy egyes ilyen szavak a magyarból kerültek át a szomszédos szláv nyelvekbe, mint pl. a *pél*da. Más helyen remélhetőleg alkalmam lesz részletesen tárgyalni egy olyan jelenséget, amely Kniezsa felfogását támogatja. Megfigyelésem szerint ugyanis az -e és -je végű középkori délszláv helynevek a magyarok ajkán szinte kivétel nélkül -a-ra vagy -ja-ra változtatták végződésüket.

Amint az elmondottakból is kitűnik, Kniezsa műve számos kérdést hagy nyitva, számos esetben fog a további kutatás számára ösztönzésül szolgálni. Az a kérdés, hogy milyen úton-módon tudjuk ezt a munkát tovább folytatni, mik a feltáratlan területek, és melyek azok a kutatási eljárások, amelyek új eredményekkel kecsegtetnek.

Kétségtelen, hogy bizonyos eredményeket magának az eddigi szakirodalomnak tüzetesebb átvizsgálása is fog hozni. A szinte beláthatatlan terjedelmű anyag természete hozza magával, hogy a szerző figyelmét a folyóiratok átnézése közben egy és más elkerüli. Néhány ilyen hiányosságra Pais Dezső már rámutatott (vö. MNy. 51 : 386—90). Magam már a kéziratról adott lektori véleményemben kifogásoltam, hogy a délszláv szempontból igen fontos folyóirat, a „Južnoslovenski filolog” rendszeres feldolgozása hiányzik, holott ez 1914 óta évenként az egész délszláv nyelvészeti irodalom bibliográfiáját közli a felvett cikkek rövid tartalmával együtt. (A folyóirat megvan az Egyetemi Könyvtárban.)

Az utólagos szakirodalmi tallóztatás tehát hozhat bizonyos eredményeket, de ennél sokkal több eredmény várható a szótörténet tüzetesebb felderítésétől az egyes szláv nyelvekben. S talán ezen a ponton inkább illetheti a szerzőt bizonyos mulasztás vádja. Kétségtelen, hogy a szláv nyelvtörténeti szótárak hiánya s egyáltalán a szláv szótörténet kidolgozatlansága miatt a szerzőnek igen gyakran nagy nehézségekkel kellett megküzdnie, főleg olyan esetekben, amikor éppen a szótörténet pontosabb ismerete dönthette volna el az etimon helyességét vagy helytelenségét. Azt természetesen nem lehet kívánni egy ilyen összefoglaló mű szerzőjétől, hogy minden esetben az eredeti szláv nyelvtörténeti forrásokhoz nyúljon vissza. Nem kisebb dologról lett volna ugyanis szó, mint hogy végigolvassa valamennyi szláv nyelv régi emlékeit és kijegyezzesse belőlük a magyarral közös szavak előfordulásait. Ez ilyen formában elképzelhetetlen. Bizonyos hiányokat azonban pótolni lehetett volna a szómutatóval rendelkező szövegkiadások rendszeres feldolgozásával. Így délszláv szempontból erősen érződik az oklevéltárak és bizonyos szövegkiadások figyelmen kívül hagyása. Véleményem szerint a szláv szó-

történet az a terület, amelynek rendszeresebb feldolgozásával jelentős módon tudnánk tovább fejleszteni Kniezsa művének eredményeit. Sok mindent el lehetne végezni addig is, amíg el nem készülnek az egyes szláv nyelvtörténeti szótárak. Magam a délszláv területekre vonatkozó okmánytárak átnézése után egy részletesebb hozzászólásban szándékozom néhány elvi kérdést érinteni s az *abrosz*, *bajnok*, *bérc*, *borostyán*, *fosztány*, *garat*, *huszár*, *lemez*, *násfa*, *paplan*, *pele*, *rekettye*, *sajka*, *sokác*, *szakács*, *tornác*, *zsolozsma* és esetleg még más szavak történetéhez adalékokat szolgáltatni. Ezek részint meg fogják erősíteni Kniezsának sokszor csak feltételes szófejtéseit, részint más etimonok javaslására adnak lehetőséget. Remélhetőleg más szláv nyelvek specialistái is készülnek hasonló hozzászólásra. A mű megérdemli, hogy minél többen és minél részletesebben foglalkozzanak vele.

Kniezsa István munkája egy impulzív szellem nagyszabású alkotása. Erőssége nem annyira a részletek aprólékos kidolgozásában, mint inkább a lényeges mozzanatok megragadásában és élesszemű kritikai boncolásában van. Minden sorában ott lüktet az igazság keresésének láza. S talán megbocsáthatjuk a szerzőnek, ha a kutatás izgalmában néha megfélekedzik egy-egy szakirodalmi utalás ellenőrzéséről. Az egész mű előreláthatóan rendkívül ösztönzően fog hatni a magyar etimológiai kutatások fejlődésére. Sokáig lesz mindennapi kenyerünk.

Hadrovics László

Molnár Imre: A magyar hanglejtés rendszere. — A magyar énekbeszéd recsitatívóban és ariozóban. Budapest, 1954. Zeneműkiadó Vállalat. 140 lap, számos hanglejtésábrával és kottasorral.

A kötet — mint a címe is mutatja — két tanulmányt egyesít. Az első inkább nyelvi és nyelvészeti, a második inkább zenetudományi téma; de a kettő mégis szorosan összefügg: a beszédben a szerző a zenei elemet vizsgálja, az énekben pedig azt, ami benne a zenét a beszéddel összekapcsolja. A nyelv iránt érdeklődő olvasóhoz az első tanulmány áll közelebb, de számot tarthat figyelmére a második is.

A hanglejtés rendszerével foglalkozó első tanulmánynak az adja meg a jelentőségét, hogy új, eddig fel nem vetett szempontokkal és módszerekkel közelít a szerző az anyaghoz. Már az eddigi eredményeknek a tanulmány elején való számbavétele és összegezése (7—12) is figyelmeztet: a korábbi vizsgálóknál jóval rendszerszerűbben látja a szerző a kérdést. Megmutatja már az eddigiek módszertani tanulságait összegező rész (13) is: nem az egyes adatokból való empirikus, induktív kiindulás fonalán akar tovább menni, hanem attól eltérő módon.

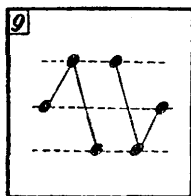
Kiindulópontja: „nem azt kutatjuk, mi a mondanivaló dallama, hanem azt, hogy mi a dallam mondanivalója” (15). Ezt a továbbiakban következetesen érvényesíti is: nem az értelmi szándék ad más-más dallamot nála a mondatnak, hanem fordítva: az egymástól eltérő lejtésmenetek adnak neki más-más értelmet (így a 28. *a* és *b* ábra magyarázatában, 25. lap). — Ez a szemléletmód lényegében nem új, hiszen a szórend, a hangsúly stb. vizsgálói gyakran mondják így: a szórend, illetőleg a hangsúly megváltoztatása megváltoztatja a mondat értelmét is. Ám ez az eddigi szerzőknél rendszerint nem olyan következetes szembehelyezkedés az egyes adott mondatok születésének valóságos történetével, mint itt; hiszen ehhez valóban abból kell kiindulnunk, hogy a mondatoknak (ezek eszerint készen adva vannak) a különféle (s ezek szerint

nyilván önálló életet élő) másodlagos tulajdonságok (hangsúly, hanglejtés, szórend) adják meg értelmüket saját önkényük szerint; nem pedig fordítva (ahogy a valóságban van): hogy a beszélő ezeket az eszközöket maga használja fel gondolatközlő szándéka árnyalatainak megfelelően. Nincsenek tehát külön mondatok és külön dallamformák a mondatok számára. Minden mondat együtt születik a dallamával, éppúgy, ahogyan szavaiból sem lehet elhagyni az értelem veszélyeztetése nélkül. S az igaz, hogy a kérdő mondatnak megvan a maga jellemző dallamformája; ám az adott mondat sohasem azért válik kérdővé, mert a dallama ilyen vagy olyan, hanem éppen ellenkezőleg: azért születik eleve ilyen vagy olyan dallammal, mert a beszélő a mondat tartalmát éppen kérdezni akarja.

Az elvi kiindulópont tehát már veszélyeket rejt itt a nyelvet vizsgáló számára, ha nem figyelmeztetjük eléggé, hogy a dallamnak ilyen felfogása nem több munkahipotézisnél. Mint ilyen védhető, hiszen a dallamforma a vizsgálat céljából végeredményben elválasztható a többi nyelvi körülménytől; de a mondatról elválasztott dallamforma sohasem több önkényes absztrakciónál. Ha pedig ez az önállósított dallamforma a tőle elszakított mondatnak valóban más és más értelmet ad, ez csak a vizsgálati módszerre jellemző, nem pedig a nyelvre, amelyben éppen fordítva: a más és más értelem ad a mondatnak más és más hanglejtést.

Új a tanulmányban nemcsak a kiindulópont, hanem a vizsgálati módszer is. Az eddigi kutatások általában induktív úton, gyakorlati példák megfigyelése és közös vonásaik általánosítása útján keresték a szabályt; a szerző ezzel szemben bizonyos posztulált tételekből indul ki, mintegy előre megadja a szabályt, s csak azután próbálja beléjük illeszteni a valóság tényeit. Módszerét ő deduktívnak nevezi (19), mivel előre fölrajzolja a szerinte lehetséges dallamsémákat, majd csoportokba szedve őket felhasználásuk körét és formáit vizsgálja.

A szerző három magassági pontot vesz fel, s e háromnak permutációjával összesen 27 lehetséges dallamformát nyer. Nagy hangköznek az egy magassági fokosnál (pl. az alapvonal és a középvonal közöttinél) nagyobb ugrást veszi; kis hangköznek az egy magassági fokosnál kisebbet. E kettőt nevezi „tág”, illetőleg „szűk” hangköznek is.

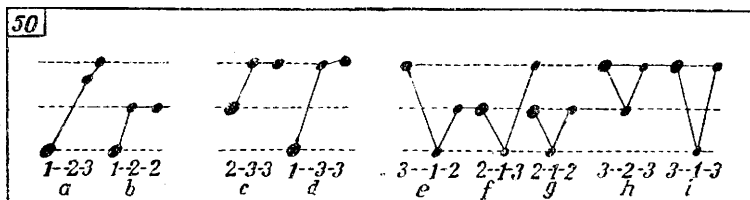

Pl. a mellékelt ábrán a két középső hangköz „nagy”; az elsőnél és utolsónál kisebb pedig már „kicsi” lenne (vö. 14—7). Mindebből az is következik, hogy az egy magassági fokos hangköz sem nem „nagy”, sem nem „kicsi”, hanem — bár a szerző ezt nem mondja — nyilván „közömbös”. — Az így kapott 27 formához azután a „tág” és „szűk” hangköznek egyéb helyen való beiktatásával (erről l. később) még újabb formákat nyer, s így a lehetséges dallamformák száma 31-re emelkedik (18). — E kikövetkeztetett formákat osztja fel azután öt főcsoportra, s ezeknek „jelentését” keresi „deduktív” módszerrel.

De a deduktív módszernek ellene mond már a csoportalkotás szempontja is: a felállított öt főcsoportot tulajdonképpen mégsem a dallamforma határozza meg, hanem a kifejezett tartalom. Az első főcsoportba (20) ugyan általában a nagy hangközzel

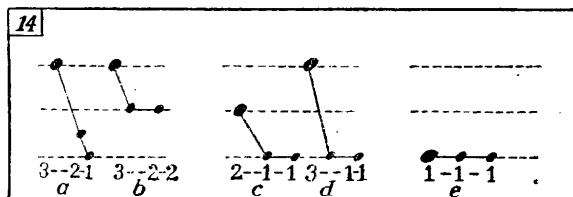
kezdődő dallamformák kerülnek; de — közlő tartalma alapján — ide kerül a mély hangon monotonul aprózódó is. Jóval heterogénabb pl. a harmadik főcsoport (30), amelynek

Molnár III. dallam-főcsoportja

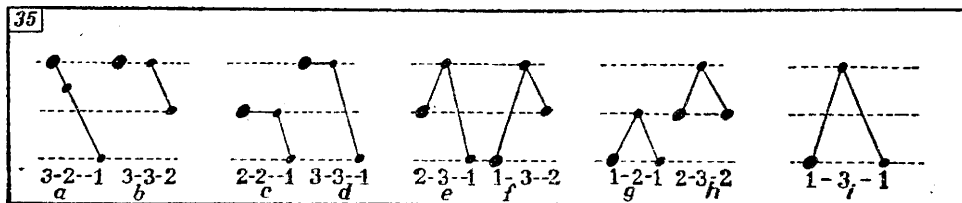
két alcsoportja között sem a kezdő, sem a záró hangköz tekintetében nincs közös vonás. Ha a nagy hangközös indulást vennénk annak, akkor a *b*, *c*, *f*, *g*, *h* tag nem fér bele; ha a kis hangközös zárást, akkor az *f* és *i* esik ki; ha az eső indítást, akkor az *e*, *f*, *g*, *h*, *i* forma kirekesztődik; ha az emelkedő befejezést, akkor meg a *b*, *c*, *d* tag nem tartozik ide. A csoport tagjainak közös vonását a szerző tartalmi jellegükkel határozza meg: hogy valamennyi a befejezetlen közlés dallamformája (30); bár ez már távol esik az ígért módszertől. Az inkább ilyesféle meghatározásukat kívánná: mindezeket a dallamformákat az jellemzi, hogy nem az alapfokon végződnek, hanem magasabban. — Ám egy ilyesféle megállapítás kétségtől megengedné, sőt össze is dönthetné a szerző egész rendszerét.

Ő ugyanis mindeddig abból indult ki, hogy a közlő, kérdő és egyéb jelleget nem a hangmenet iránya szabja meg, hanem az első hangköznek tág vagy szűk (nagy vagy kis) jellege. Ez ellen sokat vét ugyan, hiszen pl. az első főcsoportban — melyet szerinte a

Molnár I. dallam-főcsoportja

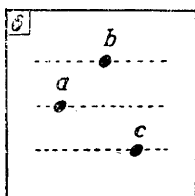
tág indítás jellemez (20)— a *b* és a *c* tag nem nagy, hanem közepes hangközzel indul (s ilyen jelenség a konkrét dallamformák közt még több van), az *e* változat pedig teljesen hangköz nélküli (ez egyébként szerepel az V. főcsoportban újra); a II. főcsoport pedig — amely szerinte szűk indítású (26) — meredeken emelkedő, igen tág indítású tagokat

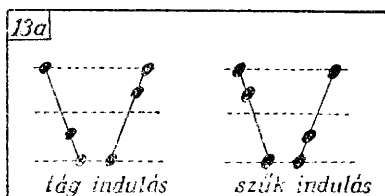
Molnár II. dallam-főcsoportja

is tartalmaz (f, i) meg közömbösek is (e, g, h) , s az erre adott magyarázat, amely szerint „itt csak annyi történt, hogy a »nagy« hangköz kezdő pontja lendült nagyon magasra” (26), — nem túlzottan megnyugtató.

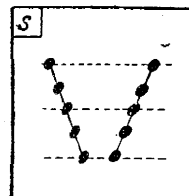
Nem is lehet az, mert maga a kiindulás, meg a módszer is önellentmondásokkal és logikai ugrásokkal terhesnek látszik. Miután a szerző „deduktív” úton három hangmagasság viszonylatát veszi fel alapul (16—7), még megtoldja ezt a szűk vagy tág indítással, azaz lényegében közbeiktat még két fokot (18), hogy azután éppen e közbe-

A felvett 3 magasság

A valóban megkülönböztetett magasságok

Az előbbiek egymásra vetítve

iktatást tegye a rendszerezés alapjává. Ámde: ha az alapfok és a középvonal közt még felveszünk — funkcionális értékű — közbülső fokot, majd a középvonal és a csúcs közt ismét egyet, akkor már — a két közbeiktatott (mégpedig funkciós értékű!) ponttal együtt — nem három, hanem öt magassági fokkal dolgozunk! S hogy e két közbeiktatott pont mennyire funkciós, azt éppen a továbbiak mutatják, melyek szerint — mint már utaltam rá — éppen a szűk vagy tág indítás a típusalkotó tényező.

Végeredményben a legbiztosabb megállapítások továbbra is azok maradnak, amelyeket a szerző nem saját kutatásaiból, hanem az eddigiekből vont le, és — sajnos, csak mellékesen említve — így határoz meg: „Az ereszkedés általában lezár, jelzi a befejezettséget, az emelkedés pedig nyitva hagy, várunk még utána valamit” (18). — A további kutatásokban alighanem ezt lenne érdemes tovább finomítani. Mert az eddigi empirikus induktív kutatások fényében a szerző anyaga — kiiktatva belőle a rendszer kereksege kedvéért felvett, olykor igen kevésbé meggyőző formákat — könnyen átértékelhető, és sok helyen feltétlenül át is értékelendő. Igaza van például abban, hogy a közlést az első és második szótag között jelentkező nagy esés („tág indítás”) jellemzi (20); de itt rá kell mutatnunk arra, hogy ez a nagy esés elvileg rögtön a dallam mélypontjáig jut. Ez azt jelenti, hogy a dallamformának csak a kezdő nagy esés a feltétlenül szükséges és jellemző része; a második szótagtól folytatódó rész pedig akár egyhangúan alacsony lehet, akár kissé még lefelé csúszó; de itt már nem funkcionális értékű az esetleges süllyedés, s nem is feltétlenül jelentkezik. A szerző is utal arra, hogy a további süllyedés („kis hangköz”) nullává válhat, azaz a további dallam monotónná (i. h.). Márpedig ami a dallamban nem szükségszerűen van jelen, az nem funkciós értékű. — Igaza van abban is, hogy a kérdőszó nélküli eldöntendő kérdésnek éppen ellenkezőleg: a végén van a nagy hangközös esés (az utolsó előtti szótagról az utolsóra; így 26, 39); de akkor ki kell kapcsolnunk azt a zavaró megállapítását, hogy a kérdést nem ez jellemzi, hanem az ereszkedő szűk (kis hangközös) indítás (14). Annál is inkább, mert maga a szerző is látja, hogy a szűk ereszkedő indítás igen gyakran nullára zsugorodik, vagy éppen emelkedővé válik (26; I. a II. főcsoport formáit); márpedig — ismétlem — ami a beszéd során eltűnhet vagy ellenkezőjére változhat, az éppen nem lehet csoportalkotó funkciójú tulajdonság. — És így tovább.

A szerző anyaga tehát nem cáfolja meg eddigi eredményeinket, mert ami azoknak ellene mond művében, az nem az eddigiek hibája, tévedése, hanem feltehetően az új

kísérleté. De segít pontosabban megfogalmazni eddigi tudásunkat, nagyjából a következő módon: Ami a hanglejtés értelmi alapformáit illeti: a közlést és a valamiféle más nyelvi eszközzel (pl. kérdő névmással, kérdőszócskával; felszólító módú állítmánnyal) nem jelölt kérdést, illetőleg felszólítást az első és a második szótag közti hirtelen esés jellemzi. A más nyelvi eszközzel nem jelölt kérdésnek és felszólításnak sajátos hanglejtése a jele; mégpedig a kérdésnek az utolsó előtti és az utolsó szótag közti nagy esés (a megelőző rész lehet emelkedő vagy egyhangú, csak ereszkedő nem); a felszólításnak pedig az, hogy első és utolsó szótagja egyaránt magas dallamú.

E formákat keresztezheti a másik szempont: a befejezettségé és befejezetlenségé. Az alacsonyokon való végződés befejezettséget jelöl, akár közlésről, akár kérdésről van szó. — A középfokon való végződés a befejezetlenségre hívja fel a figyelmet (főleg a több szakaszból álló mondatokban), vagy esetleg arra, hogy a mondat lezárult ugyan, de a beszélő válasza (pl. egyes kérdésformák után; a beszélgető közlés egyes mondatai után), illetőleg parancsa végrehajtására vár (pl. a felszólító mondat után). — A magasokon való dallamvégződés olykor erős indulatra utal; de a legtöbbször pusztán csak idegenszerű (mindezekre l. Deme: Nyelvművelésünk főbb kérdései 224—30, és az ott felhasznált irodalmat).

Az egyébként igen érdekes vizsgálati anyagnak van még egy hibája: hogy pusztán megfigyelésekre támaszkodik, mégpedig olyanokra, amelyek nem is tartanak túlzottan igényt az objektív értékűsége. Sok igazság van a szerzőnek ebben a figyelmeztetésében: „Talán nem fölösleges fölhívni a kísérletező figyelmét arra, hogy ne azt keresse, ejthető-e a példa más dallammal — (persze, hogy ejthető!) — inkább arra ügyeljen, hogy [a] pontosan a sémák szerint ejtett példa csakugyan azt jelenti-e, mint amit főntebb jeleztünk”. Egy körülmény — de éppen a legfontosabb — azonban hiányzik belőle: annak vizsgálata, hogy az adott mondatot (melyet nyilván lehet úgy is ejteni, ahogyan a szerző bemutatja) általában úgy szoktuk-e ejteni, ahogyan a szerző bemutatja. Mert ha a szabályokat nem a kollektíve szokásos, hanem az egyéni vagy helyzeti változatként lehetséges dallamformák alapján vonjuk el (illetőleg ebből próbáljuk igazolni a „deduktíve” felállított szabályt), akkor igen nagy mértékben ki vagyunk téve a tévedés lehetőségének: itt az induktív módszer a deduktívval, illetőleg a mondatdallam genetikus vizsgálata a rendszerezővel súlyos összeköztetésbe kerülhet.

Mindezzel csak arra szeretném figyelmeztetni az olvasót, hogy az érdekes és feltétlenül újszerű vizsgálati szempont és módszer frissen megindított, de még korántsem lezárt és minden ízében bebizonyított kísérlet, s így az eredményekkel szemben a könyv forgatásakor kritikusként kell lennie. De még a felsorolt aggodalmak sem érintik a sok pompás részletmegfigyelés értékét, amelyekben a munka anyaga igen gazdag.

Érdekes, bár tőlünk már távolabb eső, a második tanulmány problémája is, melyben a szerző az éneklésre szánt szöveg eredeti prózai hanglejtésmenetének a dallamhoz való viszonyát vizsgálja. Megállapítása szerint az éneklésre szánt dallam akkor sikerült, ha nem kerül lejtése szöges ellentétbe az éneklendő szövegnek beszédbeli hanglejtésformáival.

Deme László

Fischer Sándor: Beszédtechnika (A színpadi beszéd technikája). Budapest, 1955. „Művelt Nép”. 188 lap + IV tábla.

Az utóbbi években örömdetesen megélénkült az érdeklődés a nyelv hangzati oldala iránt: ez természetes is, hiszen „az élő beszédnek a művelődés szempontjából való fontossága hihetetlenül megnőtt a rádió, a mozi, a gépileg rögzített emberi hang kulturális szerepével” — amint azt Bárczi Géza helyesen emelte ki egyik cikkében (Nyr. 78: 1—10). Mai társadalmunk igényeit már nem elégítheti ki a nyelv szerkezeti és formai elemeinek többé-kevésbé helyes használata, hanem kívánatos, hogy az élő beszéd hangzati oldala is helyes, szép és kifejező legyen. Éppen ezért örömmel kell üdvözlünk minden olyan könyvet, mely idevágó kérdésekkel foglalkozik.

A munka elméleti és gyakorlati részből áll. Az elsőben fonetikai összefoglalást ad a szerző (1—141). „A hang fizikájá”-ban a rezgések fajtáival, az egyszerű és összetett hangok tulajdonságaival, a rezonanciával és a hang alaptulajdonságaival foglalkozik, majd sorjában ismerteti a beszédszerveket. A munkának ez a legsikerültebb fejezete. A beszédszervek leírása világos, rövid, melyet a megfelelő helyen levő ábrák szemléltetővé tesznek. Részletesen elemzi a légzés különféle fajtáit (váll-légzés, mellkasi és rekesz-légzés), majd kiemeli a leghatásosabbat: a „kombinált mélylégzés”-t, mellyel valóban a legnagyobb mennyiségű levegőt veheti fel a beszélő. A mélylégzés előnye ezenkívül abban is megmutatkozik, hogy „nagy mértékben elősegíti az alig látható, de főleg n e m h a l l h a t ó légzést” (25). Kitér a zörejes vagy „hangos légzés”-re, melynek a színpadi beszédben csak akkor van létjogosultsága, „h a g e s z t u s, h a mondanivalóhoz szervesen hozzátartozik” (sóhaj, csodálkozás stb.). Helyesen utal arra is, hogy a „légzés tempója szorosan összefügg a szöveg tempójával és ritmusával” (27), azaz bizonyos mértékben az objektív nyelvi tartalommal. A „Hangképzés” című fejezetben elsőnek a z ö n g e képzését tárgyalja a szerző, melyet általában csak *hang*-nak nevez: „A hangajkak ilyen nyitó-csukó mozgása rezgést, azaz hangot eredményez” (18); „A hang tehát afféle alapnak tekinthető, melyből ki kell alakulnia a beszédhangzók egész sorának” (33); „hangindítás” (42); „a gégében megszólaló hang színét módosítja a szájüreg alakváltozása” (48). — A *hang* szónak nyelvünkben több jelentése van, éppen ezért fonetikáink a hangszalagok keltette alaprezgést *zöngé*-nek nevezik. Helyes lett volna tehát, ha a szerző az egységes terminológia kialakítása végett alkalmazkodott volna a magyar fonetikák szakkifejezéseihez, mert hiszen számos esetben eltér azoktól. *Hangszalagok* (chordae vocales, vö. Gombocz Z.: ÖM. II/1: Hangtan. Bp., 1940. 9; Horger A.: Ált. Fonetika. Bp., 1929. 60; Laziczius Gy.: Fonetika. Bp., 1944. 56; Bárczi G.: Fonetika. Bp., 1951. 13) helyett pl. következetesen a „*hangajkak*” kifejezést használja, *zöngékapocs* vagy *zöngékezd* (Laziczius i. m. 58) helyett hangindításról szól, és a *hehezetes kapocs* (kezdet) (Balassa J.: Magyar Fonetika. Bp., 1904. 114; Laziczius: i. m. 58) helyett a *levegős hangindítás* új elnevezést használja (43).

A hangszín kérdésével kapcsolatban részletesebben tárgyalja a t e r m é s z e t e s hangszínt, a p r é s e l t é s f e d e t t h a n g o t, a s u t t o g á s t, a z o r r - é s t o r o k h a n g o t, melyeknek leírása itt-ott homályos, és nem áll összhangban az eddigi kutatások eredményeivel. A p r é s e l t h a n g képzéséről pl. azt olvassuk, hogy „a nyelvcsont különböző izmai magasra emelik a gégét, ezzel egyidejűleg a nyelv-hát is magas állású lesz, s egy élesen és világosan csengő hang keletkezik” (38). — A fonetikai vizsgáldások felfedték, hogy a préselt hang sajátos minősége szorosan összefügg a kompresszió fokával, s képzésjellegzetessége a hangszalagrezgés bizonyos módjában rejlik (vö. J. Forchhammer: Theorie und Technik des Singens und Sprechens. Leipzig, 1921. 187—8). Különösen hat a „gombócos” t o r o k h a n g ról szóló fejtegetés is, mely szerint a torok-

hang: „nem előre a hallgatóság felé terjed, vagy legalábbis nem nagyobbbrészt arra, hanem belül, szinte a saját füle felé. Ezt elősegíti a belső csontvezetés és a garatot a középső füllel összekötő Eustach-kürt” (39). — A gombócos hangszín okát nem a hang különleges terjedési módjában, hanem a beszélő rendellenes fiziológiai adottságaiban kell keresnünk. A hang terjedési törvényei minden hangszínformánál azonosak, legfeljebb arról lehet szó, hogy bizonyos rendellenes daganatok, duzzadt részek vagy helytelen artikuláció által mozgatót szervek — mint fiziológiai szűrők — elnyelnek a hang energiájából. Azt sem mondhatjuk, hogy a csontvezetés és Eustach-kürt csak a torokhangoknál vezeti a beszélő füléhez a hangot. A belső csontvezetés ugyanis mindennemű beszédhang érzékelését egyformán pozitív módon segíti elő.

„A magyar beszédhangok” című fejezetben — mely a technikai szerkesztés hibájából kétszer is előfordul (47. és 72. lapon) — először az egyes hangok önálló képzetését írja le a szerző képzésmódjuk és képzéshelyük szerint. Ezek a részek ismét hasznosak, mert ügyesen foglalják össze az idevágó fonetikai ismereteket és beszédtechnikai megfigyeléseket. De nemcsak az izolált beszédhangok képzésmozzanatait ismerheti meg az olvasó, hanem bepillantást nyerhet az összefüggő beszéd folyamában megmutatkozó formába is. A hangok változatos láncolatában ugyanis — a koartikuláció következtében — az egyes hangok sajátos mozzanatai némileg megváltozhatnak, módosulhatnak. Ezért példákat ad a szerző a hasonulásra, igazodásra, összeolvadásra és hangkihagyásra. Azonban mindig csak egy alakot ad meg, s így az olvasókban azt a hiedelmet kelti, hogy a megadott szóznak egy állandó ejtése van a köznyelvben, pedig gyakran a lehető ejtések közül csupán egyik változattal állunk szemben: *rontja* — *rontya* (!), *nagyszerű* — *nacceru*, *lágyság* — *laccság*, *hog-~~sem~~* — *hoccsem*, *pénzsóvár* — *pénsóvár* (80—1). Figyelmet szentel a tájshólás kérdésének is, mely a színpadi beszédnek régi és sokat vitatott pontja, és elfogadható alapelvül leszögezi, hogy „A hivatásos színészek meg kell tanulnia a köznyelvi kiejtést” és a „nem-hivatásos színjátshók”-nál is „lényeges a tájshólásból való kivetkőzés, de ha kis mértékben meg is marad kiejtésük helyi jellege, egyelőre el kell fogadnunk” (87). Majd tanácsokat ad arra nézve, hogy mint lehet a nyelvjárási beszédshajátosságokat fokról fokra elhagyni. A nyelvjárási módorosságok között tárgyalja „a zárt szájjal történő beszédet” (92), melyen az állkapocs „ejtésé”-nek elégtelenségét érti. Ez valóban gyakori hiba, s „a nyitás lassú tágitásával”, *á, e* magánhangzót tartalmazó szavak gyakoroltatásával lehet megszüntetni. Sokkal nehezebb a nyelvjárási hanglejtésformáknak, a „kántáló tájshólásos beszéd”-nek és a nyelvjárási beszédritmusnak elhagyása, melynek kiküszöbölésére a szerző maga is kevés útmutatást ad az érdeklődőknek: „a kántáló jelleg a helyes magyar hanglejtés elsajátításával tűnik el fokozatosan” (92). Természetesen a nyelvjárási beszélő a maga hanglejtésformáit helyesnek érzi, s így igen nehéz a fenti utasítás alapján sikeresen gyakorolni a helyes köznyelvi formákat. Úgy véljük, hogy a szerző a nyelvjárási beszédritmus lényegét helytelenül értelmezi, amikor a légzéssel hozza összefüggésbe: „A beszédritmus tájnyelvi jellegét a nyomaték meglepetésszerű alkalmazása jelenti”, és „a légzés rapszódikus alkalmazása nagyon nagy befolyást gyakorol a váratlanul kiugró hangsúlyokra. Az elfogyó levegő önkéntelen nyomásokra vezet” (92). Majd: a „rossz ritmusú és kántáló tájnyelvi helyről származó színészek elsősorban légzéstechnikáját kell rendbehozni” (93). — Aligha kell magyaráznunk, hogy a nyelvjárási beszélők is vesznek lélegzetet, s egy-egy nyelvterület ritmikai sajátosságai nem százak és ezek „rapszódikus légzésé”-vel függenek össze, hanem azt mindenütt a nyelvközösség alakította ki a történet folyamán. Hasonlóképpen történeti normák a hanglejtésformák is, s helytelen azok összekapcsolása a légzéstechnikával (bár annak általános fontosságát egyáltalán nem vitatjuk): „A hanglejtést nagy mértékben befolyásolja a légzéstechnika fejlettségi foka” (129).

A gyakorlati részben 20 „foglalkozás” ad anyagot a légzési technika és helyes artikuláció elsajátítására (142—85), melyekben a szerző sok finom beszédtechnikai tapasztalatot közöl. Az első gyakorlatok különösen sikerültek, mert azok menetét gondosan dolgozta ki. Kár, hogy az utolsó foglalkozások már elnagyoltak, s szinte semmi új mozzanatra nem hívják fel a tanulók figyelmét, és az utasítások is légüres térben mozognak. A 18. foglalkozás anyaga pl. egy Kriza gyűjtötte erdélyi dal: „Búzá vittem a malomba, Azt gondoltam törökbúza . . .” A hatsoros utasításban ilyeneket találunk: „A lényeg az átélésen legyen, de még mindig szenteljünk valamelyest tudatos figyelmet a technikai kivitelezésnek . . . Ügyeljünk arra, hogy a lírai részek (Török búza . . .) hangszíne érzékeltesse az átélés igaz voltát” (180—1).

A könyvet számos ábra díszíti, melyek nagy része a célnak megfelelő, némelyike azonban kifogásolható rajzolási vagy szerkesztési szempontból. A 14. ábrán pl. nem látszik a *b*)-betű, pedig a kép alatti szövegben szerepel. Az 56. lapon az *ö* hang leírásában ez van: „A nyelvhat felemelkedése inkább a szájpád közepe, mint eleje felé irányul.” A képen viszont a nyelv tömege határozottan a szájpaddal eleje felé irányul. A 20. lapon a toldalékeső tárgyalása közben ezt találjuk: „Lásd a 19. oldalon levő ábrát”. A 19. lapon azonban csupán a hangszalagok képét lelhetjük meg, s a toldalékeső képe az 1—182. lapon sehol sem található. A 183. lap előtt egy IV. jelzetű táblán ugyan felfedtem, a képnek azonban semmiféle címfelirata nincs, s így az átlagolvasó nem gondolhatja, hogy a kép 162 lappal előbbi részhez tartozik. Igen szépek viszont az ajakműködés szemléltetésére szolgáló fényképek (I—III), nagy kár azonban, hogy a szövegben nem történik utalás rájuk.

Mindent összevetve: Fischer Sándor munkája, melyet népszerű gyakorlati kézikönyvnek szánt, hibái és hiányai ellenére is hasznos, mert a beszédtechnika körében csaknem minden kérdéstről tájékoztatja az olvasókat. Kár, hogy a Művelt Nép Kiadó megjelenése előtt nem lektoráltatta a kéziratot szakemberekkel, mert ily módon a különféle hibák száma jelentős mértékben csökkent volna.

Hegedűs Lajos

Erdődi József és Cs. Faludi Ágota: Nyelvrokonaink múltja és jelene a Szovjetunióban. (Útmutató a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat előadói számára.) Budapest, 1955. A Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat kiadása. 64 lap.

A szélesebb közönség mindmáig meglehetősen keveset hallott vagy olvasott a Szovjetunióban élő nyelvrokonainkról, e rokonság mibenlétéről, e népek múltjáról, különösen pedig jelenéről. Felszabadulásunk előtt Zsirai Miklós „Finnugor rokonságunk” (1937.) című munkája nyújtott némi tájékoztatást nyelvrokonainkról, azonban ez egyrészt nem a széles tömegeknek íródott, másrészt a Horthy-rendszer cenzúrája megakadályozta a szerzőt abban, hogy nyelvrokonaink jelenéről teljes képet adhasson az olvasónak.

Ezt a hiányt nem pótolta a folyóiratok hasábjain megjelent néhány cikk, Lakó Györgynek a Szovjetunióban tett tanulmányútjáról írott beszámolóí, de Zsirai Miklós 1953-ban megjelent egyetemi tankönyve sem. Így dolgozó népünk, értelmiségünk nagy része ma sem ismeri elég jól e népek régi és mai életét, azt az óriási fejlődést, melyet az utolsó huszonöt—harminc évben megtettek.

Éppen ezért úgy érezzük, hogy e kis ismeretterjesztő könyvecske írói: Erdődi József és Cs. Faludi Ágota adósságot törlesztettek könyvük megírásával.

Az ismertetés két részből áll : megmutatja a nehéz, küzdelmes, rabságnak mondható múltat és a jövő ígéreteit magában rejtő jelent.

Mindjárt az első lapon röviden, tudományos igénnyel, mindenki számára érthetően választ kapunk arra, hogy mi a nyelvrokonság, miben áll népünk és e népek közötti rokonsági kapcsolat. A múlttal foglalkozó fejezetek tömör leírást adnak rokonaink elmaradott gazdasági, társadalmi életéről és az elmaradottság okairól. Egyben képet kapunk a cárizmus kizsákmányoló, népelnyomorító nemzetiségi politikájáról, melynek következtében a többi kis nép között rokonaink is a társadalmi fejlődésnek egészen primitív fókán állottak még a XX. század elején is. Legtöbbjüknek saját irodalmi nyelve, sőt még saját írása sem volt. A cárizmus nemzetiségi politikája következtében egyik-másik rokon népünket, így pl. a manysikat és chantikat kihalás veszélyeztette.

Mégis, a cári elnyomás minden könyörtelensége és megalázása ellenére is, Karjala viharban edzett gyermekei ajándékozták meg az emberiséget a világirodalom egyik legnagyobb és legszebb remekével, a Kalevalával. Nép- és műköltészetükből színes ízelítőt ad, illetve adna a füzet végén levő szemelvénytöredék, ha szűk terjedelme ebben nem korlátozná. A helyhiány az oka annak is, hogy a mondavilágról, vallási hiedelmekről szóló részt, ami pedig a hallgatóságot leginkább lekötné, a szerző éppen csak vázolatja. Sajnos, ezt mondhatjuk az iskolázás és egészségügy helyzetéről, valamint a más népekkel való kapcsolataikról szóló fejezetekről is.

A múlttal ellentétben álló világgal ismerkedünk meg a második, a jelennel foglalkozó részben. A Szovjetunió helyes marxista—leninista nemzetiségi politikája következtében rokonaink a nagy szovjet haza többi népeivel egyenrangú társként, hathatós gazdasági, politikai és kulturális segítségével évtizedek alatt évszázadok elmaradását pótolták. Számuk nemhogy csökkenne, de egyre inkább gyarapszik. Jól mutatja ezt a könyvnek az észak-uráli népek újabb fejlődéséről írott része. A továbbiakban földrajzi elhelyezkedésük szerint tárgyalja politikai, kulturális fejlődésüket, betekintést nyújt államrendjükbe, közművelődésükbe. Hírt kapunk tudományos életükről, virágzó irodalmukról. Különösen jól sikerült a Mari Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság és a Karjalai-Finn Szövetséges Szocialista Köztársaság dióhéjban összefoglalt ismertetése.

A könyvecske az Ismeretterjesztő Társulat előadói számára készült, és ez természetesen határt szabott a mű terjedelmének (és sajnos, példányszámának is). Ennek következtében a szerzők sok érdekes, azt hiszem, mindenkit érdeklő problémáról nem is írhattak bővebben. Így pl. a nyenyecéről szóló rész igen kevés és szűkszavú, pedig e népről szívesen hallanánk még valamit. Nem is beszélve arról, hogy helyhiány miatt teljesen kimaradt a mordvin, komi és az udmurt köztársaság ismertetése.

Mindebből az következik, hogy a fent említett „adósság”-nak csak igen kis részét törleszthették a szerzők. Az érdeklődő közönség, elsősorban tanáraink és egyetemi hallgatóink örömmel üdvözlőnk e kezdet folytatását. Olyan nagy példányszámú mű megjelenését, mely az itt vázolt kérdéseket sokkal részletesebben, ugyanakkor a nem szakember számára is élvezhetően ismerteti.

Befejezésül meg kell említenem, hogy a műben zavarólag hat a sok sajtóhiba. Ennek tudományos igényű műben nem szabadna előfordulnia még akkor sem, ha csupán pár lap terjedelmű is.

M. Velenyák Zsófia

A Nyelvőr postája

Az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvművelő csoportjának levelesládájából

1. Több általános és középiskola magyar szakos tanári munkaközössége (még külön is nem egy nevelő kartárs) azzal a kéréssel fordult hozzánk, hogy mondjunk véleményt az Oktatásügyi Minisztérium egyik módszertani folyóiratának 1955. októberi számában megjelent „Néhány szó a szómagyarázatokról” című cikk (Anyanyelvünk az iskolában 3: 55—8) „meghökkenítő” nyelvtani osztályozásáról, különféle megállapításairól, tanulságairól stb. Alábbi válaszuk természetesen nem foglalkozik a kifogásolt, de nem szorosan nyelvészeti tárgyú részletekkel; sőt még az utóbbiakat sem kívánja véges-végig számba venni. (Ugyancsak nem térünk ki persze a nem vitatott, helyes gondolatokra sem.)

A szóban forgó cikk — ez persze eleinte csak a címből gondolható — a tanulók szókinsét tudatosító és gazdagító módszeres eljárásokat veszi számba; csak hogy — sajnos — nincs mindenütt úgy megszerkesztve és megfogalmazva, hogy az olvasó könnyen eligazodhatnék a szerző célját, nyelvészeti felfogását, valamint pontosabb módszereit illetően. Mindjárt az első pontban pl. „Rövid és hosszú hangok összetévesztése” cím alatt — egyetlen (bevezető vagy kísérő) magyarázó mondat nélkül — egy sereg olyan szópár van felsorolva, amelynek egyik tagjában egy magán- vagy mássalhangzó röviden, másikában hosszan fordul elő, pl. *ál* és *áll*; de a sornak pl. negyede sincs betűrendbe szedve, s hol a rövid, hol a hosszú hangzós alak van elől; a példaszó után pedig hol jól-rosszul megfogalmazott értelmezés, hol szófaji meghatározás következik: így mindjárt a legelső sorban „*ál* (hamis) — *áll* (ige)”; s a szópárok második tagja előtt hol van *és* kötőszó, hol nincs — de nem tudni, van-e ebben valami rendszeresség.

A hozzánk forduló kartársak aggálya a tekintetben kétségtől jogos volt, hogy az „*Azonos gyökhöz más-más képző járul*” c. (immár második) pont kettős szó-oszlopában több bántó nyelvészeti tévedés van. A *gazdaság* és a *gazdagság* bizony nem „azonos gyök”-ből van képezve; Bárczi Géza Szófejtő Szótára szerint a *gazda* délszláv, a *gazdag* pedig talán régibb: iráni eredetű kölcsön szó. (Az első származtatást ugyan Kniezsa István „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című nagy munkájában nem tartja bebizonyítotttnak, de ez most nem jelentős kérdés.) A *gúzs* (a cikk szerint: „megcsavart nyes [= nyers?] ág”) és a *guzsaly* sem egyetlen magyar szócsalád tagja; mindkettő a szláv nyelvekből való, de külön átvétel. Nem egyformán alkotott szó a *jajgat* és a *jajveszékel* sem. Az első valóban a *jaj* indulatszóból van képezve; a másodikban levő *jaj* azonban összetételi előtag; az utótag pedig a régen indulatszóvá lett *veszék* (elbeszélő múlt idejű) igealak, s csak ehhez járult az igeképző. Az is nyilvánvaló tévedés (és könnyen elkerülhető is lett volna!), hogy a *tanúság* és a *tanulság*, *tanultság* egy közös töről sarjadt származékok. A *tanú* ti. honfoglalás előtti török jövevényszó; a *tanul*-nak a töve (*tan-*) azonban szókinsünk legősibb: finnugor rétegéből való. (Az utóbbit a gimnáziumi nyelvtankönyv 238. oldala is jelzi.) Bizony, magyar szakos tanár írta (és bizonyára: ellenőrizte) magyar *tanügyi* folyóirataikkban *tanulságos* tévedés...

„A hangok rokonságából” című, következő ponthoz nehéz hozzászólnunk, annyira nem értjük a két — magyarázat nélkül — közölt szó-oszlop tanulságát. Mennyiben „rokon” pl. az egymás mellé tett *odvas* és *ordas* szó hangállománya? Részben azonos (o, d, a, s), de akkor sem rokon; részben se nem azonos, se nem rokon (v-r).

„A szóösszetételnél” című — immár negyedik — pontban (a címbeli ragon kívül) minket is a 6. példapár hökkentett meg leginkább: a „*talp alattnyi* (amennyi a talp alatt van) és *talpalatnyi* (kicsi).” Az elsőt ti. a szerző alighanem maga költötte — következett ki néhány helyesírási hibából. Ilyen szavunk (szó szerkezetünk) nincs, nem is volt. A *talpalatnyi*-t pedig a *talp* főnévből képzett *talpal* ige *talpalat* főnévi származékához függesztett *-nyi* melléknévképzővel alkották eleink; ez tehát az „összetételnél” szintén nem kerülhet szóba.

„A szó egyik jelentése ige, a másik névszó” című újabb (6.) pontnak „csak” az a hibája, hogy egy igen-igen egyszerű kérdésben is megtevesztheti a gyanútlan olvasót. Azt a látszatot kelti ui., hogy pl. a főnévi *terem* és az igei *terem* szó egyetlen — két jelentésű — szó; ugyanígy a *Túr* folyónév és a *túr* ige, a *vár* főnév és a *vár* ige, a *szűr* főnév és a *szűr* ige. — Jól megértjük az olvasó kartársak újabb felháborodását: „Ma már az általános iskolás diáknak is tudnia kell, mi a különbség a több jelentésű meg az azonos alakú szavak közt.” Mert hisz az V—VI. osztályos nyelvtankönyv 57—60. oldalán világosan meg van írva, mi az egyik, mi a másik; sőt a VII—VIII. osztályosnak 142. oldalán még egyszer közölve van mindegyik fajtának a meghatározása, s itt még a *vár* példa is megtalálható az „azonos alakú szavak” csoportjában! Igaza van tehát az egyik bosszús kartársnak: „Az alapismeretek nemcsak az általános iskolás diákoknak hasznosak.” Bizony nem! (Az egyalakú szavakat a cikk az 5. pontban említi, de példa nélkül.)

A következő, szerencsére csak két példával igazolt alcímet ismét nem nagyon értjük: „Az ige egyik jelentése ige, a másik kötészó”. Azt azonban értjük, hogy az első példapár újból milyen képtelen összefüggést hirdet: azt, hogy a „*megint* (figyelmeztet)” és a „*megint* (ismét)” egyazon szónak két jelentése. „Megint” „meginthetnének” valakit vagy valakiket; mert hiszen a valóságban itt is két azonos (más néven: egy-) alakú szót látunk: a *megint* ige kötő igét és a *megint* határozószót (nem kötészót!). Az utóbbi egyébként a hasonló jelentésű és szófajú régi *meg*-nek *-int* (elavult) határozóragos alakjából lett (vö.: szer-*int*, alkalmas-*int*). — Ugyanígy a 8. („*Mindkét jelentése névszó*” c.) pont anyaga: egyalakú főnevek (pl. *szél* 'levegőáramlás' és *szél* 'karima') egyetlen szóként szerepelnek benne.

Ezzel a legfőbb és legjellemzőbb nyelvtani kérdésekre már válaszoltunk is. Persze még több más bíráló megjegyzés is megállja a helyét: Mikszáth regényhőse valóban nem *Noszthy*, hanem *Nosztly* (58); a ruhafajta neve sem *attila*, hanem *atilla* (58); stb. — Dehát abban is sajnosan igazuk volt a hozzánk forduló kartársaknak, ami még kiábrándítóbb: hogy mikor a magyar értelmiség országszerte kegyelettel gyászolta *Zsirai Miklós* Kossuth-díjas akadémikusnak, a kiváló finnugor és magyar nyelvésznek, anyanyelvünk szerető és gondos ápolójának-művelőjének elhunytát, akkor a folyóirat ugyancsak az 58. oldalon bejelentette — *Zsirai Gyula* halálát!¹

T. J.

¹ A következő szám búcsúztatója (92—3) már a helyes nevet tartalmazza.

2. Dr. Nádas Ferenc azzal a kérdéssel fordult hozzánk, hogy helyes-e a *szolgál* ige használata a Csillag júliusi számában olvasható következő kifejezésben: „A söröző ... színes *ablakai* a Szebenyik térre *szolgálnak*”.

Az alábbiakban válaszolunk: A *szolgál* 'nyílik, tekint, néz' [ti. az ablak, ajtó stb.] szó használata ma első hallásra egy kicsit furcsának látszik. Régebben azonban közönséges volt. Használata ma sem káros, sőt inkább élénkíti az irodalmi stílust. Előfordulására már egészen korai adatokat felmutathatunk. 1697: „Az nyakam csigolyájától az fülekre *szolgáló* ereken volt az nehézség” (Monumenta Hungariae Historiae Scriptores, Pest, 1863. 15: 381, Thököly Imre naplója). Itt és a következő két idézetben: 1770 kör.: „a szivre *szolgáló* utat könnyű feltalálni” (Kónyi J.: Várta Mulatság 4) és 1742: „az epéje holagja nem találtatott, hanem a' helett egy kú... e' mellett vala egy öblös hely... ez egy bél által a gyomorra *szolgált*” (Kovács János: A magyar krónikának rövideden le-rajzolt Sömmája stb. Pozsony. 2: 147) jelentése még 'kapcsolatos valamivel'. Ezt a jelentést találjuk meg a SzamSz.-ban is: „3. 'vezet, irányul, tartozik, *kapcsolódik*' [a kiemelés tőlem] E'-szakatt ez az in-, amék i-de *szóügáll*” (2: 354). Valószínű, hogy ebből a jelentésből a 'valamivel összefüggésben vezet valahová' (pl. „Az, ami ede *szógál*, af fáj”: OrmSz.) jelentésen keresztül fejlődött ki a 'nyílik valamire, néz valamire, határos valamivel' jelentés. A kifejezés elsődleges jelentéseként a 'való, jó vmire' jelentést adhatjuk meg. Pl. „Mire *szógál*? — Hez ára *szógá*...” (OrmSz.). Talán ilyen mondatból: Az ablak arra *szolgál*, hogy az utcára nézzünk. 1714/1867: „A tatároknak reánk *szolgáló* utjokat ... intercrudálják” (Monumenta Hungariae Historiae Scriptores 8: 195; Rozsnyai Dávid történeti maradványai). 1773: „Kcmárom vármegye *szolgál* a' Dunára, Mellynek Tsalló-köze ki-terjed határa” (Losontzi I.: Hármás Kis Tükör. Pozsony. 36). Ez a jelentés aztán közönségessé vált. Hogy nem német tükörfelfejtés, arra azt hiszem elég Adámi Mihály: Ausführliche und neue Erleutete Ungarische Sprachkunst (Bécs, 1763; 2. kiadás) című művét idéznem: „Ablak az utcára, hegy felé *szolgál*: Das Fenster geht auf die Gasse, gegen den Berg” (205). Fogarasi ném.—magy. zsebszótárában is megtaláljuk ezt a kifejezést *gehen* címszó alatt: 1847: „dieses Zimmer geht auf die Gasse, ez a szoba az utcára *szolgál*” (339). Ballagi viszont a *szolgál* címszó alatt a következőket írja: „az ablak az utcára *szolgál*, das Fenster geht auf die Gasse; ezen ut a városba *szolgál*, dieser Weg führt in die Stadt” (Ballagi: Új teljes magyar és német szótár. Pest, 1881. 1: 726). Ettől kezdve nagyszámú adattal bizonyíthatjuk előfordulását. Használja ebben a kapcsolatban a magyar-kodó Dugonics is: 1804: „Maga pedig ... kastélyának oldalán [!] mulatott, mely a' Balta-tengörnek vizeire *szolgált*.” (Jolánka Etelkának leánya. Pest. 2: 163). Klasszikusainknál sokszor előfordul a kifejezés. Használja Jósika, pl. 1855: „[hálószobájából] titkos folyosó *szolgált* a király által lakott osztályba” (Tudós leánya. Pest. 1: 37), Fáy András, pl. 1858: „a kilátás nem éppen meglepő; mert ... többfelől ... kopár vidékekre *szolgál*” (Halmay család. Pest. 2: 243); Greguss Shakespeare-fordításában, pl. 1866: „[az ajtó] a szőlőből a kertbe *szolgál*” (Shakespeare Minden munkái 6: 218). Idézhetjük Eötvös József Falu jegyzőjéből: „A konyhának, mint tudjuk, egy ajtaja vala a kert felé, melyen Viola a házba jött, a másik az udvarra *szolgált*” (1: 122). Számos példát sorakoztathatnánk fel Jókaitól, csak egyet idézünk itt tőle. 1870/1896: „a negyedik ablak, ... a szomszéd téli kertre *szolgál*” (Fekete gyémántok. Pest. 345). Nagyobb bizonyíték általános használatára és magyarságára az, hogy Aranynál is gyakran fel-lelhető, hisz tudjuk, Arany nagyon megválogatta kifejezéseit. Pl. 1848: „Szája [a folyosónak] egyenesen *szolgált* az udvarra” (Murány ostroma 3. ének 70. sor); 1879: „Kinézzé, kinézzé, hova *szolgál* vége [a földtúrásnak]” (Toldi szerelme 10. ének 90. sor). Megtalálható a kifejezés Móricz Zsigmondnál is. Utolsónak Kosztolányi Dezsőt idézem: 1933: „Szobájának két kis ablaka az elhagyott könyökutcára *szolgált*” (Tengerszem 71).

A nyelvjárásokban is ismeretes a kifejezés. Használatára bizonyíték a Magyar Tájszó-tár adata: „3. nyílik (valahova, valamerre). A tátos egész tartozatlanul ügyenöst béugrat a likba, s hát az éppeg az alvilágba *szógdát*” (Udvarhely m. Keresztur vid. Vadr. 443).

Ilyenformán nem róhatjuk meg Örkény Istvánt, hogy elbeszélésébe beleszötte a levélben szóvatett kifejezést. W. I.

3. Szalkai Pál százados levelében felsorol több olyan ígét, melyeknek képzővel vagy jellel ellátott alakjában az ige alapalakjának utolsó szótagjában levő magánhangzó hiányzik (pl. *gyakorol* : *gyakorló*, *jelez* : *jelzett*, *indokol* : *indoklás*), s e jelenség magyarázatát kéri tőlünk.

Válaszul a következőket írhatjuk: A levélben említett jellegzetesség nem valami újabb fejleménye nyelvünknek, hanem már több száz éves múltra tekinthet vissza, nyelvünk belső fejlődésének eredménye, s megtalálható nemcsak ige- és névszótövekben, hanem névszótövekben is. Pl. *bokor* : *bokrot* (nem *bokorot*) ; *árok* : *árkok* (nem *árokok*), *álom* : *álma* (nem *áloma*) stb.

Ezeket az ige- és névszótöveket a szakirodalom többalakú, hangzóhiánnyal váltakozó töveknek vagy más műszóval hangzóvesztőhangzó-toldó töveknek nevezi.

Ezek a ma azonos jellegzetességet mutató ige- és névszótövek két különböző, egymástól lényegében ellentétes irányú fejlődés eredményei.

Egy részükben a — bizonyos ragok, jelek, képzők előtt — ma kieső hang a szótó szerves része, etimológiailag is a szótóhoz tartozik. Ilyenek pl. : *ökor*, *bokor*, *öriz*, *seper*. Mai *ökrös* szavunk pl. a XIII—XIV. században még *ikürüs*-nek hangzott ; a mai *örző*, *örzik* szavak ugyanebben a korban még *öriző*, *örizik* alakban éltek. A három vagy ennél több szótagú szavak második (esetleg harmadik) szótagjából, ha ez a szótag rövid magánhangzóra végződött, a magánhangzó — szinte törvényszerűen — kiesett, s így lett a szláv *palica*-ból *pálca*, a *maliná*-ból *málna* stb., s így lett az *ikürüs*-ből *ikrüs*, majd *ökrös*, az *örizik*-ből *örzik* stb. Ha a kérdéses második szótag nem magánhangzóra, hanem mássalhangzóra végződött, pl. : *ökörnek*, *ökörhöz*, *öriztem*, *örizzen*, *örizve* stb., a szótagban levő magánhangzó sem esett ki, s így ez ige- és főnevek tövének használatában — a ragtól, képzőtől függően — bizonyos ingadozás alakult ki.

A szóban forgó szavaknak egy másik csoportjában a kérdéses magánhangzó nem tartozik szervesen a töhöz, későbbi betoldás eredménye. Nyelvünk történetének egy bizonyos korszakában — részben még a XV. században is — több ige és főnév két mássalhangzóra végződött, pl. *szerelm*, *fejedelm*, *hatalm* ; *érdeml*, *tékozl*, *pazarl* stb. A két szóvégi mássalhangzónak nehéz volt a kiejtése, különösen nehéz volt pedig akkor, ha még mássalhangzóval kezdődő rag, jel, képző is kapcsolódott a szóhoz, pl. : *szerelmben*, *hatalmra*, *érdemlt*, *tékozljon* stb., ezért ezekbe a szavakba úgynevezett „ejtéskönnyítő hang” hatolt be, s kialakult a mai *szerelem*, *hatalom*, *érdemel*, *tékozol* stb. alak. Bizonyos esetekben — ahol a kiejtést nem nehezítette meg — megmaradt az eredeti mássalhangzó csoport, pl. : *szerelmet*, *hatalmon*, *érdemli*, *pazarlás* stb.

Végül is a kétféle változás lényegében azonos eredményt szült.

Mostani levelünkben a főnevek kérdését kikapcsolva a többalakú, hangzóhiánnyal váltakozó ige- és névszótövekkel kapcsolatban szeretnénk néhány megjegyzést tenni. Ezekre az ige- és névszótövekre jellemző :

a) kivétel nélkül több tagúak ;

b) kevés kivételt nem tekintve *-l*-re, *-z*-re, *-g*-re végződnek ; az *-l*, *-z* végűek nagy része főnévből képzett ige ;

c) a szóvégi *-l, -z, -g* hangot a legtöbb esetben középső nyelvvállású magánhangzó (o, ö, ő) előzi meg;

d) ez előtt a magánhangzó előtt mindig csak egy mássalhangzó áll;

e) a c) pontban említett mássalhangzó bizonyos *ragok, jelek, képzők* előtt kiesik.

Már itt meg kell azonban jegyeznünk, hogy ennek a magánhangzónak a ki-esésével kapcsolatban olyan szabályt, amely minden, ebbe a csoportba tartozó ige érvényes volna, nem lehet adni.

Nézzünk meg erre néhány példát: *szerez : szerző*, de már *hegyez : hegyező* (nem *hegyző*); *tékozol : tékozló*, de *mázol : mázoló* (nem *mázló*); *orvosol : orvoslás*, de *másol : másolás* (nem *máslás*); *gátol : gátlás*, de *csatol : csatolás* (nem *csatlás*) stb.

Néhány esetben használatos a hosszabb és a rövidebb alak is, de a kettőnek némileg más a jelentése, pl.: *szaglószer* (nem *szagoló*), de: a virágot *szagoló* lány; *ebédlő* (terem), de: az üzemben *ebédlő* munkások; a *vádoló* fellebbez, de: az öt *vádoló* egyének; *gázlómélyse*gek a Dunán, de: a *gázoló* autó elrobogott; *ünneplő* ruha, de már inkább: a szónokot *ünneplő* közönség stb. A felsorolt példák mind melléknévi igenevek. Számuk még szaporítható volna, ez a néhány adat azonban azt mutatja, hogy a kettős alakok közül a rövidebb már önálló szóként is kezd élni a nyelvben, halad a főnevesülés felé (esetleg már főnevesült is: *ebédlő, vádló*), vagy pedig többé-kevésbé állandó jellegű kifejezésben fordul elő (*szaglószer, ünneplő ruha*); a hosszabb alak pedig még jelentésében is közelebb áll az alapigéhez.

Ezek után térjünk rá a levélíró konkrét példáira. Minden felhozott példa a hanghiánnyal váltakozó ige-tövek közé tartozik. A bennük előforduló képzők, jelek előtt gyakori a rövidebb tö használat. Elvi szempontból tehát nem lehetne kifogásolni a levélben szereplő adatokat, a nyelv szokás alapján azonban mégsem helyeselhetjük mindegyiket.

Vegyük őket sorra: *szabályzótű*. Olyan jellegű kifejezés, mint a *jelzőtűz, törlőruha, gyakorlótér* stb. A rövidebb alakot nincs okunk kifogásolni.

A *felügyeletet gyakorló* pénzügyőr; a népgazdaság tulajdonát *képző* laktanyák. Beszélünk *gyakorló tanár*-ról, *képzőművészet*-ről, *tisztképző* akadémiáról stb. Ezek már többé-kevésbé állandósult kifejezések, a rövidebb alakot a nyelv szokás alapján sincs különösebb okunk hibáztatni. A levélíró idézte két példában azonban az igenév alkalmi használatban fordul elő, alapjelentése azonos az ige jelentésével, így inkább a *gyakoroló, képező* alakok használatát javasolnánk.

Ugyanezt mondhatjuk a következő két adatra is: „nem *képzett* pénzügyi szabálysértést”; „a szakasz a helyszínen *adójelzett* gyűjtőszerszámokat”. Előbbi megjegyzésünkhöz még csak azt fűzhetnők hozzá, hogy a *képezett, adójelezett* alakokat már csak azért is helyesebbnek tartjuk, mert ezek alakilag is világosan elkülönülnek a múlt idejű melléknévi igenévtől, s így a mondatban a félreértés lehetősége is ki van zárva.

Az *indoklása, pecsételési* szavaknál esztétikai szempontból is jobbnak tartjuk az *indokolása, pecsételési* szavakat. A *pecsétel* igében egyébként sem nagyon használatos ma a rövidebb tö.

A vállalat *vízleparló* készüléke. Szintén a nyelv szokás alapján tartjuk jobbnak a *vízleparoló* alakot.

I. S.

4. Dr. Balogh-Dénes Árpád a) az igekötő és b) a segédigék szórendjére vonatkozólag kér felvilágosítást.

Válaszunk a következő:

a) Az a szabály, hogy az összefoglaló kifejezés után az igekötő az ige előtt áll, a kirekesztő értelmű kifejezés után pedig mögötte, most is érvényben van. Tehát: *Mind eljött; viszont: Egy sem jött el; vagy: Mindig elvitte; viszont: Sohsem vitte el; stb.*

Ámde Arany János korában, aki ezt a szabályt megfigyelte és levonta, még nem fejlődött ki bizonyos összefoglaló értelmű kifejezéseknek egy másik, újabb keletű használata. Akkor még a helyes és a helytelen viszonyába kellett állítani ezeket: *Sokan felmentek* és: *Sokan mentek fel*.

Ma már nem egészen ez a helyzet. Az összefoglaló kifejezések egy része újabban nemcsak az előbb említett törvénynek engedelmeskedhet, hanem egy másiknak is, amelyik alapján véve elég régi, de e kifejezésekre csak mostanában terjedt ki. Ez a törvény pedig az, hogy a mondatban főhangsúlyos vagy legalább a bővítményével egyenlően hangsúlyos ige nék elöl, a bővítményéhez viszonyítva hangsúlytalan ige nék viszont hátul áll az ige kötetje: „Tegnap elment” (az ige főhangsúlyos, csak ezt közöljük újként); „Tegnap elment” (két egyenlő hangsúly¹, mert mindkét tény új közlés), ellenben: „Tegnap ment el” (csak a határozó hangsúlyos, mert csak az tartalmaz újdonságot, szembeállítást egyéb időpontokkal).

Mármost az összefoglaló kifejezések — különösen a határozói jellegűek — az eddigi formán kívül egyre gyakrabban állnak hangsúlyos, valamivel szembeállított bővítményként, s ilyenkor természetesen az ige hangsúlytalan (ha tetszik: kirekesztő) szórendet vesz fel, azaz ige-kötője hátulra kerül. A két változat közt (mint a fentebbi példában is látni) értelmi árnyalatbeli különbség van: „*Sokan fölmentek*; *Gyakran elvitték*” stb. mindkét mondatrész egyenlően új állítást tartalmaz: *fölmentek*, mégpedig *sokan*; *elvitték*, mégpedig *gyakran*. — De már akkor, ha csak a határozó új, az ige megismert, így válik a szórend: „*Sokan vitték el*” (tehát nem kevesen!), „*Gyakran vitték el*” (tehát nem ritkán!). Ez ma már a helyes és elfogadott szórendi forma akkor, ha az ige az előzményekből ismert, s ezért csak a határozó (itt éppen összefoglaló, nagyító értelmű, „pluszos” határozó) az új, vagyis a hangsúlyos.

Persze nem minden összefoglaló kifejezés alkalmas ilyen kettős szerepre még ma sem. Az ilyeneknek: *Mind elvitte*; *Az egészet megette*; *Teljesen kiűritette* stb. nemigen van ellentétes szórendű formájuk (legfőképpen az ilyenekben: „*Mind vitte el*, csak ő hagyta az asztalon”; de az ilyesféle ritka formákban az ige illetén szórendje a cselekvés folyamatosságát jelöli).

A fentebb elmondott szabály (nem az összefoglaló kifejezéseké, hanem a hangsúlyos bővítményeké) irányadó a levélben adott néhány további példában is. Mindkét szórendi forma helytálló lehet; de mindkettőnek más-más a jelentésárnyalata. Általában így mondjuk: „Azóta *sok* víz *lefolyt* a Dunán”, azaz az alanyt és az állítmányt egyforma hangsúllyal, s így az állítmányt hangsúlyos (ha tetszik, összefoglaló) szórenddel. Ekkor két új közlés van a mondatban: hogy *lefolyt* valamennyi víz, mégpedig *sok*. De nem hibás az sem, ha valaki az előzményekben adottnak (vagy a körülmények folytán természetesnek) veszi azt, hogy a víz *folyik* (s így az ige hangsúlytalan, azaz kirekesztő szórenddel használja), s csak azt teszi újonnan hozzá, hogy *sok* víz *folyt* le, azaz régen volt az esemény. — Hasonlóan jó ez is: „Az olvasótábor *napok* alatt *szétkapkodta* X könyvét”, annak közlésére, hogy *szétkapkodta*, mégpedig *napok* alatt. Ugyanígyen a szórendje, ha az ige főhangsúlyos, mert csak azt közlöm újonnan benne. De így használom: „*napok* alatt *kapkodta szét*”, ha különösen ki akarom emelni, hogy *napok*, nem pedig *hetek* alatt fogyott el.

Talán az elmondottak elirányítanak egyéb esetekben is. A lényeg az: *hangsúlyos* (összefoglaló) szórendű az *ige-kötős* ige, ha *főhangsúlyos*, vagy ha *egyenrangúan kiemelt* az előtte álló bővítménnyel,

¹ A félkövér betű az erősebb, a dőlt a gyöngébb hangsúlyt jelöli.

ha tehát maga is újságot közöl. Ha viszont csak az előtte álló bővítmény a hangsúllyal kiemelt, akkor az igekötős igének hangsúlytalan (kirekesztő) a szórendje. Ez ma már áttekintett sok összefoglaló értelmű kifejezésre is; s így — ha e kifejezés erős hangsúlyú bővítmény szerepét tölti be — az igekötős ige ez után is állhat hangsúlytalan (kirekesztő) szórendben.

b) A második kérdés, a segédigéké, látszólag független az előzőtől; pedig a valóságban csak más irányú folytatása, kiegészítése, illetőleg mindkét kérdés más-más eredményű megnyilvánulása egy nagyobb, átfogóbb törvényszerűségnek.

Mit nevezünk segédigének? A felsorolt példákban — helyesen — ide kerül a jövő időt kifejező *fog*; ámde erősen kérdéses, hogy a *törekszik* ige is ide vonható-e. Ezt és társait — noha egyik-másikuk (a módosító igéknek nevezettek) hasonlít olykor a *fog* segédigére — mégis megokoltabb olyan igei állítmánynak venni, amelynek szorosan hozzá kapcsolódó főnévi igenévi alanya (*meg kell látni* = mi kell? — *meglátni*), illetőleg tárgya (*át akar menni* = mit akar? — *átmenni*) van. — A feltételes módnak szintén segédige értékű *volna* eleme viszont e szempontból nem tartozik ide, mert maga nem ragozott elem, s ezért mindig szorosan tapad az — akár szűkebb, akár tágabb értelemben vett — állítmánynak ragozott részéhez (*ment volna*; *akart volna menni*; *katona lett volna* stb.).

Az előbbi pontban mondottakból kifejtethető, hogy a hangsúlyos bővítmény mindig a pusztá igét kívánja közvetlenül maga után, hátra nyomva még annak legközvetlenebb más bővítményét: igekötőjét is. Példa volt: „*Tegnap ment el*; *Sokan mentek föl*” stb. Mindegyikben erősen hangsúlyos a határozó, s ezért az ige pusztá alakban áll közvetlenül utána, még legsajátabb bővítményét (az igekötőt) is elvetve. — Viszont az igekötős ige, ha maga is hangsúlyos, teljes (azaz igekötős) alakjában áll a bővítmény után. Példa: „*Tegnap elment*; *Sokan felmentek*”. Mindegyikben hangsúlyos volt maga az ige is, s ezért a bővítmény után az igekötő került közvetlenül, s csak azután az ige ragozott része.

A *fog* segédige szórendi helyét lényegében ugyanez a főszabály határozza meg. De míg az előbbi esetekben az igekötős igének saját igei része (a „főige”) volt az állítmány ragozott része, a segédigés kapcsolatban ez az ige közönséges bővítménnyé válik. Például: „*Holnap ki fogok menni*”: egyenlő hangsúlyú ebben a határozó is, meg az ige is (azt közölvén, hogy *ki fogok menni*, mégpedig *holnap*), s így a határozó után az igei részt az igekötő kezdi, a ragozott rész folytatja, s a bővítménnyé vált főige fejezi be. Az ige szórendje tehát itt lényegében hangsúlyos (ha tetszik: összefoglaló), mivel szerkezete: igekötő + ragozott rész. Más eset az erősen hangsúlyos határozó mellett álló forma: „*Holnap fogok kimenni*” (melyben csak a *holnap* az új közlés, szembeállítva azzal, hogy nem ma és nem holnapután): itt az erősen hangsúlyos határozó után mindjárt a ragozott rész jön, s csak ez után a főnévi igenévi alakban álló, azaz bővítménnyé vált igekötős ige. A segédigével kiegészült ige szórendje tehát az egész komplexus szempontjából hangsúlytalan (ha tetszik: kirekesztő), mivel szerkezete: ragozott rész + bővítmény (= az igekötős ige igenévi formában). Tehát — ha az első pillanatra talán meglepő is — itt az igekötős igének látszólag hangsúlyos (összefoglaló) szórendje (pl. *kimenni*) a valóságban mégsem ilyen értékű, hanem ellenkezőleg: ez része csak a tulajdonképpen hangsúlytalan (kirekesztő) szórendben álló segédigés komplexusnak (*fogok kimenni*).

Így tekintendők a levélben említett példák is. „A legközelebbi napokban *meg fog jelenni*”: hangsúlyos (összefoglaló) szórend, mivel újonnan közölt az ige is: *meg fog jelenni*, mégpedig a *legközelebbi napokban*. Szórendje tehát azonos ezzel: „A legközelebbi napokban *megjelenik*”: itt is kettős az új közlés, s ezért itt is hangsúlyos

(összefoglaló) az ige szórendje. — Más jelentésű ez : „A legközelebbi napokban fog megjelenni.” Itt a segédigével kiegészített igekomplexus hangsúlytalan (kirekesztő) szórendben áll, mivel a *megjelenés* már ismert s így hangsúlytalan, a beszélő csak azt emeli ki, hogy ez a *legközelebbi napokban* történik meg, nem a beláthatatlan távolban. Ennek a szórendje így ezzel azonos : „A legközelebbi napokban jelenik meg” : itt is csak a határozó az új közlés, s ezért itt is hangsúlytalan (kirekesztő) az ige szórendje. — Hasonlóan ebben a párban is : „A *hadjárat megindítását be fogják jelenteni*” (itt az ige is újonnan közölt) ; viszont : „A *hadjárat megindítását fogják bejelenteni*” (nem pedig a sporteredményeket), vagy : A *hadjárat megindítását fogják bejelenteni* (nem pedig befejezését) : itt csak a tárgy az újonnan közölt, s ezért az ige hangsúlytalan, azaz kirekesztő szórendű.

Általában a *fog* segédigéhez hasonlóan viselkedik a módosító igéknek egy része. „*Most fel lehet vágni a fát*” ; „*Tegnap el akarta vinni*” (az egész komplexus szempontjából hangsúlyos szórend, mert az ige is új közlés). Ellenben : „*Most lehet felvágni*” ; „*Tegnap akarta elvinni*” (az ige és bővítménye hangsúlytalan szórendben, mert csak a *tegnap* szó főhangsúlyos).

Árnyalatilag más ez a példa : „*Elő lehet szedni*” ; illetőleg : „*lehet előszedni*”. Gyakoribb ez : „*Már elő lehet szedni az ennivalót*.” Ebben csak az igekötős ige a hangsúlyos, s ezért az igekötő áll elül, vagyis hangsúlyos (összefoglaló) a szórend. Ritkább ez : „*Már lehet előszedni az ennivalót*”. Ritkább, de nem helytelen, ha az igekötős igében foglalt cselekvésen kívül a módot, a cselekvés lehetőségét is hangsúlyozni akarja, s így egyenrangúan kiemeltté teszi a ragozott részt és bővítményét (a főnévi igenév formájában álló igekötős igét). Ilyen stilisztikai árnyalatúak ezek is : „*Akartuk mi elvinni többször is*” ; „*Fogjátok ti megszántani mélyebben is*” stb. a gyakoribb „*el akartuk vinni*” ; „*meg fogjátok szántani*” stb. alakulatokkal szemben. — Persze ez az árnyalat nem befolyásolja a fő törvényt ezeknél sem : „*Tegnap el akartuk vinni*” ; „*Holnap meg fogjuk szántani*” stb. a helyes forma, ha az ige a határozóval egyenrangúan hangsúlyos és új ; viszont : „*Tegnap akartuk elvinni*” ; „*Holnap fogjuk megszántani*” stb. a jó, ha csak a határozó a kiemelt, az ige pedig hangsúlytalan.

Helyes és fontos megfigyelés a levélben az, hogy a módosító igéknek — bár egyike-másika közel áll a segédigékhez — nem mindegyike követhet ilyen kettős szórendi formát. Valóban nincsenek ilyenek : „*Ki törekedtem egyenlíteni*” ; s még kevésbé nem igei módosító elemekkel : „*le tanácsos venni, be ajánlatos menni, ki szükséges bontani*”. A határ persze elmosódó : a konzervatívabb nyelvérzék szerint a „*meg próbáltam fejteni*” ; „*be szándékoztam menni*” stb. nem szabályosak ; de a mindennapi beszédben egyre inkább terjednek.

Remélhető, hogy a fentiek nemcsak ebben a néhány példában adnak irányítást, hanem sok hasonló esetben is. A lényeg ez : a *fog* segédigével bővült igekomplexus általában ugyanazokat a szabályokat követi, mint az igekötős ige az előző pontban. De itt a hangsúlyos (összefoglaló) és a hangsúlytalan (kirekesztő) szórend nem a pusztán igekötős ige, hanem a segédigével kiegészült egész kapcsolat szempontjából értelmezendő. Itt tehát a hangsúlyos igével járó hangsúlyos szórend ez : *ki fogok menni* ; az erős hangsúlyú bővítmény után álló hangsúlytalan ige szórendje viszont : *holnap fogok kimenni*. — Ehhez hasonlóan viselkednek egyesek a módosító igék közül is, bár itt nyelvtani elemzés szerint nem főige és segédige, hanem módosító ige és főnévi igenévi alany vagy tárgy van.

Elképzelhető, hogy a fenti fejtegetések némi csalódást okoznak az olvasónak. A múltban néhány nyelveművelő arra nevelte a közönséget, hogy ha valaminek két formája van a nyelvben, akkor az egyik jó, a másik rossz, az egyik helyes, a másik helytelen. Ez bizony kényelmet biztosított a használónak, hiszen csak meg kellett tanulni,

melyik a jó a kettő közül, s a továbbiakban mindig fejtörés nélkül azt használni. — A fentiek e kényelmes és egyszerű szabály helyett azt mondják, hogy mindkettő jó, csak hogy mindkettő más-más értékű; s így a használónak bizony olykor a fejtét kell törnie, hogy ezt vagy azt az árnyalatot akarja-e kifejezni, mert aszerint kell ezt vagy azt a formát használnia.

Ám az a nyereség, hogy ezzel a valóság leegyszerűsítése és elszűkítése helyett teljes feltárását kapjuk, s nyelvünk szürke sablonok helyett árnyalatnyi pontosságú gondolatközlő eszközünké válik: mindez talán busásan kárpótol bennünket a néha kétségtelenül szükséges fejtörésért.

D. L.

5. Dr. Tállay Ferenc ny. községi orvos két levelében úgy vélekedik, hogy anyanyelvünk újabban egyre romlik. Egyebek között ezeket írja: „... a hullámok már-már összezsapnak a magyar nyelv árva feje fölött, és [nyelvünk] már alig-alig tud megküzdeni a rázúduló sok idegen hatással és saját tehetetlenségével”; „megszűnt a magyar nyelv iránti tisztelet” stb. — Majd néhány konkrét kifejezéssel kapcsolatos aggályát adja elő, s végül utal egypár „idegenszerűsége” is, nyilván azokra, amelyeknek alapján ő a fenti véleményét kialakította.

V á l a s z u n k a következő: Sajnáljuk, hogy anyanyelvünk mostani helyzetét olyan sivárnak látja, hogy a magyar nyelv jövőjét olyan kilátástalannak, reménytelennek véli. — Mi is tudjuk: fordulnak elő nyelvi vétségek, mégpedig elég nagy számban. Mégis úgy látjuk, hogy nyelvünk ma is abban az irányban fejlődik, hogy minél tökéletesebben betölthesse hivatását: a társadalmi érintkezés lebonyolítását. Persze, ezt a fejlődést észre kell venni, tudomásul kell venni, s nem szabad minden új vagy más nyelvekben is meglevő nyelvi alakulatban a romlás, az elkorcsosulás jelét látni. (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden új nyelvi fejleményt kritikátlanul, válogatás nélkül elfogadhatunk!)

A fölvetett részletkérdések közül csak a fontosabbakra térünk ki: a) Nézetünk szerint a *nem igaz?* nem érdemel megrovást. Tény ugyan, hogy a német is így mondja: *nicht wahr?* De az is kétségtelen, hogy a kifejezés a magyarban még természetesebben, még könnyebben kialakulhatott, mint a németben. A mi nyelvünkben ugyanis a tagadószó + névszói állítmányból álló kérdő mondat (pl. *nem jó?*) elég gyakori, s nem ritka az olyan tagadó alakú kérdő mondat sem, amely — a másik félt mintegy tanúul hívva — nyomós állítást fejez ki (pl. *nem mondtam?*). A németben ellenben már kétségkívül el kellett maradnia az eredetileg ott szereplő *ist* igei állítmányi résznek.

b) Úgy véljük, a *finom étel* helytelenítése szintén nem eléggé megokolt. A *finom* melléknévnek — amely a XVI. század végén került a nyelvünkbe, mégpedig nem a németből vagy az angolból, ahogy Ön gondolja, hanem a latinból (vö. Bárczi: SzófSz.) — már elég régóta van 'igen jó, kitűnő' jelentése (vö. Nyelvtörténeti Szótár, Czuczor—Fogarasi szótára). S az sem újkeletű, hogy étel-, sőt italfélére alkalmazzuk: Illyés András már a XVII. században „*finom jó bor*”-t emleget (a NySz. adata). A *finum vinum tokajinum* pedig valamikor egészen közkeletű kifejezés volt, még Mikszáthnál is megtaláljuk. Tehát: még ha elősegítette is a *finom* szóban forgó használatának a kialakulását az idegen példa, ma már nem igen kifogásolhatjuk, ha valaki így dicséri meg az elköltött csirkepaprikást: *finom* volt.

c) A *zongorán kísér* (zongorán kíséri helyett!) tárgyatlan használatot szerintünk megint nem kell föltétlenül elítélni, noha ez is új fejlemény nyelvünkben. Az 'asztalt megterít' értelmű pusztán *terít*, amely mindennapi nyelvünkben is egészen megszokott kifejezés, hasonló rövidülés. A *zongorán kísér* tehát nem olyan gyökértelen kifejezés a magyarban, amilyennek gondolja.

d) Ellenben a *megválaszol* (levelet) ige helyett valóban ajánlatosabb a hagyományos *válaszol a levélre* kifejezésnek a használata.

e) Abban viszont már ismét nem értünk egyet a nézetével, hogy a *Sári menyasszony* kifejezés idegenszerű. A helyette ajánlott *eljegyezte magát* kifejezést inkább kifogásolhatjuk, hisz a német *sich verloben* tükörfelfordítása.

f) Végül: nem egészen jogos — véleményünk szerint — az a vádja sem, hogy az *igen* szócskának eldöntő kérdésre állító feleletül való használata helytelen. Igaz ugyan, hogy a magyar nyelvnek van egy sajátos, más nyelvekben nem használatos eszköze, amellyel az eldöntendő kérdésre válaszol, s ez az állítmány megismétlése. Azonban az *igen* állító szócska is régóta használatos s nyelvtanilag nem kifogásolható módja az állításnak. Eldöntendő kérdésre is bátran mondhatjuk válaszul: *igen*. Ahogy a „voltál Pesten?” kérdésre felelhetjük azt, hogy *nem*, ugyanúgy válaszolhatjuk azt is, hogy *igen*.

Végezetül azt jegyezzük meg, hogy célszerű a problematikus kérdéseket mindig előbb megvizsgálni, s csak azután nyilvánítani róluk véleményyt. Így ugyanis nem eshet meg velünk, hogy nyelvünket különösebb ok nélkül romlással vádoljuk.

R. É.

6. Kálmán Endrének írjuk:

a) A *napsütötte*, *munkás készítette* és más ilyen szóösszetételek, illetőleg lazább szerkezetek második tagját nyelvészeti irodalmunkban magyarázták múlt idejű igenék, befejezett melléknévi igenévek, sőt cselekvést vagy a cselekvés eredményét jelentő főnévnek is. Valószínű, hogy az első ilyen szerkezetekben főnevet vagy igenevet kell feltennünk, nem igét. (Az okfejtést most nem ismertetjük.) Az első szerkezetek mintájára később igealakokból is keletkeztek hasonló szerkezetek. Így például kétségtelenül igei, nem pedig birtokos személyrag van a *mi elintéztük dolog*, *ti szállítottátok áru* és más hasonló szóalakban. A kétféle eredetű szerkezetek idővel egységes csoporttá váltak. — Meg kell jegyeznünk, hogy az igenévképző *-t*, a múlt időjel *-t*, valamint a főnévképző *-t* azonos eredetű, s valaha a *-t* hosszúságára és a *-t* előtti hangzó minőségére nézve sem különbözött egymástól a *t* képzős főnév, igenév és múlt idejű igealak. A *nézet* szóalak például hordozott főnévi jelentést (ezt őrizte meg máig), de megvolt az igenévi jelentése (a *nézett dolog*) és az igei jelentése (ő *nézett*) is. A két utóbbi funkcióban a *-t* megnyúlt és *-tt* lett (*nézett*), de még e folyamat előtt a személyragos alakokban a *-t* előtti magánhangzó kiesett (ez szabályos, törvényszerű hangváltozás): *nézete* > *nézte*; ugyanígy: *mosota* > *mosa*. (A *mosottja* későbbi analógiás alakulat, nem belőle fejlődött a *mosa*). „A magyar helyesírás szabályai” tehát történeti szempontból is helyesen vagy legalábbis nem helytelenül járt el, amikor melléknévi igenévek nevezte a fenti szerkezetek második tagját.

Leíró szempontból is e mellett az elnevezés mellett kell kitartanunk. A kérdéses szóalakok (*sütötte*, *mosa*) ugyanis jelzői funkcióban szerepelnek, s ezért nem igei, hanem igenévi jelentést érünk bennük. Ez annyira így van, hogy sokszor az ilyen igenévi jelző nem is befejezett cselekvést jelöl: *Madár ül a szélringatta ágon* (az ágon, amit a szél éppen most ringat, nem pedig ringatott), jóllehet a múlt idejű igealakban kifejezett cselekvés mindig befejezett.

K. St.

b) A *szejtás*, illetőleg a *szejtáns* szó dolgában véleményünk szerint igaza van: mi is az elsőt tekintjük helyesnek. A *szejtáns* csakugyan visszalatinosítás. Azonban valószínűleg közvetlenül az oroszról vettük át. — A *szejtás* szó használatát elemezhetőségén kívül nagyobb elterjedtsége is támogatja. A vallási *szejták* tagjaira régóta használatos; némi pejoratív stílusárnyalata is itt alakult ki. A Szabad Nép is elég következetesen használja a *szejtás* alakot (pl. 1955. nov. 27. 4.).

Sz. Gy.

Tudományos minősítések és aspiránsképzés a nyelvtudomány területén*

1. Az új rendszerű tudományos fokozatokat a Szovjetunió tapasztalatai alapján 1951-ben vezették be hazánkban. A tudományos minősítés bevezetéséről a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1950. évi 44. sz. törvényerejű rendelete intézkedik. A rendelet a tudományos minősítés végrehajtásával a Magyar Tudományos Akadémiát bízta meg. Az Akadémia ezt a feladatát előbb az Országos Tudományos Képesítő Bizottságra, majd ennek átszervezése után — 1951-ben — a Tudományos Minősítő Bizottságra ruházta.

Az Elnöki Tanács a rendelet kiadásával a haladó tudomány nagyszámú kiváló művelőjének képzését, a tervszerű tudományos és szakmai utánpótlást akarja biztosítani. Éppen ezért a tudományok kandidátusa fokozatot az nyerheti el, aki kandidátusképzésben részesül (aspiráns), és olyan értekezést készít, amely bizonyítja, hogy önálló tudományos kutatásra képes, és értekezése tételeit a TMB által kijelölt bizottság előtt meg tudja védeni.

Népköztársaságunk Elnöki Tanácsa 1951-ben újabb törvényerejű rendeletben (26. szám) intézkedik a tudományok doktora tudományos fokozat bevezetéséről, és az egyetem oktatói, valamint a kutatóintézeti kutatói állások és fokozatok rendezéséről. A rendelet hangsúlyozza, hogy az eddigi régi rendszerű doktori, magántanári fokozatok nem segítették elő kellőképpen tudományos életünk általános színvonalának emelését, és nem ösztönözték eléggé kutatóinkat még fokozottabb tudományos munkára és tudásuk növelésére. Népköztársaságunknak az a célja, hogy „a kutatás anyagi feltételein túlmenően ... a jelentős eredményeket felmutató kutatómunka megbecsülése megfelelő tudományos fokozat alakjában is kifejezésre jusson és ösztönzően hasson tudósaink fejlődésére.”

A rendelet 7. §-a értelmében a TMB disszertáció benyújtása nélkül is odaítélheti a tudományok doktora, illetve a tudományok kandidátusa fokozatot azoknak a tudományos dolgozóknak, akik eddigi munkásságukkal új eredményekkel gazdagították tudományszakukat, és tudományos munkásságuk a tudományok doktora, illetve kandidátusa fokozathoz megkívánt mértéket eléri.

Az egyetemi — nyilvános rendes, nyilvános rendkívüli, intézeti, címzetes nyilvános rendes, címzetes nyilvános rendkívüli — tanárok és magántanárok, kutatóintézeti vezetők, osztályvezetők és egyetemi adjunktusok kérhették a TMB-től, hogy egyszerűsített úton nyerjék el a tudományok doktora vagy kandidátusa fokozatot. A TMB-nek 1952. szeptember 30-ig kellett a beérkezett kérelmeket elbírálni és dönteni a tudományos fokozat odaítéléséről.

* Több olvasónk érdeklődött a doktori és kandidátusi vitákkal kapcsolatban a tudományos minősítésekről. Olvasóink érdeklődését ezzel a cikkel kívánjuk kielégíteni.

A TMB az Akadémia tudományos osztályainak segítségével végezte el ezt a nagy és sok felelősséggel járó feladatot. A szakmai bizottságok hosszú hónapokon át foglalkoztak a nagy számban beérkező kérésekkel. A bizottságok szigorú mértékkel mértek. Szem előtt tartották, hogy az új fokozatok lényegükben különböznek a régi rendszerű doktorátustól. Minden esetben érvényesült az az elv, hogy a tudományos fokozatot az a kutató kaphatja meg, aki a nyelvtudomány valamelyik területén olyan eredményt ért el, ami a tudományág fejlődését elősegítette. A nyelvtudomány művelői közül az egyszerűsített minősítés alkalmával két kutató nyerte el a nyelvészeti tudományok doktora, 28 kutató a nyelvészeti tudományok kandidátusa fokozatot.

Mint már említettük, a rendelet intézkedik az egyetemi oktatói és kutató-intézeti állások, illetőleg fokozatok rendezéséről is. A régi bonyolult fokozat-rendszert lényegesen egyszerűsítették. A jelenlegi egyetemi állások és fokozatok a következők: a) egyetemi tanár, b) egyetemi docens, c) egyetemi adjunktus, d) egyetemi tanársegéd. Az egyetemen dolgozó, de más főfoglalkozást is betöltő oktatók elnevezését a rendelet megkülönbözteti. Így van a) meghívott egyetemi tanár, b) meghívott egyetemi előadó. A főiskolákon az állások és fokozatok elnevezése hasonló az egyetemi elnevezésekhez azzal a különbséggel, hogy az egyetemi jelző helyett „főiskolai” jelzőt kell használni.

A tudományos kutatóintézetekben az alábbi állások, illetőleg elnevezések használatosak: a) intézeti igazgató, b) intézeti helyettes igazgató, c) osztályvezető, d) tudományos munkatárs, e) tudományos segédmunkatárs.

2. A kandidátusi fokozat aspirantúráján kívül is megszerezhető, erről az 1950: 44 sz. törvényerejű rendelet intézkedik. A TMB a tudományos fokozat megszerzésének ezt a módját azoknak a fejlett kutatóknak biztosítja, akik eddigi munkájuk során bizonyosságot tettek arról, hogy a tudományos kutatómunkára alkalmasak. Ebben az esetben a disszertáció elkészítése előtt a pályázónak vizsgát kell tenni. A vizsga anyaga a szakirodalomból, ideológiából és idegen nyelvből áll. Indokolt esetben a TMB a vizsgát elengedheti.

Az elmúlt két évben 34 nyelvész kérte, hogy aspirantúráján kívül megszerezhesse a kandidátusi fokozatot. A beérkező pályázatokat a TMB által felkért szakbizottságok vizsgálják felül. A szakbizottság tesz javaslatot a TMB-nek, milyen vizsgák letételére kötelezzék a pályázót. A szakbizottság figyelembe véve a pályázók eddigi munkásságát, megvizsgálja, hogy a jelöltek alkalmasak-e kandidátusi disszertáció megírására, valamint azt, hogy a pályázók által megjelölt témák alkalmasak-e kandidátusi disszertációnak.

A szakmai vizsga anyagát minden esetben az MTA illetékes tudományos osztálya határozza meg. Az ideológiai és nyelvi vizsga anyagát a TMB az egyetemek marxizmus-leninizmus tanszékeivel és a Lenin Intézettel egyetértésben állította össze. Nyelvi vizsgát bármely modern nyelvből lehet tenni.

A fenti rendelet értelmében eddig egy pályázó nyerte el a nyelvészeti tudományok doktora, négy pályázó pedig a nyelvészeti tudományok kandidátusa fokozatot.

1954 novemberében védte meg Gáldi László „A magyar szótárirodalom a felújulás korában és a reformkorban (1779—1838)” című doktori disszertációját, és nyerte el a tudományok doktora fokozatot. 1954 júliusában Erdődi József „Alany és állítmány egyeztetése, valamint a pluralitás kérdése a mai nyelv történeti mondattanában”, 1955 márciusában Hegedűs Lajos „Eszközfonetikai vizsgálatok a magyar nyelvjárások és köznyelv köréből” és Király Péter „A kelet-szlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei”, 1955 áprilisában Sz. Kispál Magdolna „A manyisi igenév mondattana” című kandidátusi disszertációját vitatták meg.

3. Külön rendelet (1952 : 8. MT.sz.) szabályozza a rövidített aspirantúrára való felvétel feltételeit. A rendelet értelmében (7. §.) a rövidített aspirantúrában résztvevők a kötelező vizsgák letétele után egyéves fizetéses szabadságot vehetnek igénybe. A rövidített aspirantúrát elnyerők ösztöndíjat vagy más fizetési pótlékot nem kaphatnak. Az egyéves fizetésre vonatkozó kérelmet az illetékes minisztériumhoz kell benyújtani, ezt a TMB véleményezi. Az egyéves fizetéses szabadság alatt köteles a „rövidített” aspiráns disszertációját elkészíteni, és azt a MTA megfelelő tudományos osztályához benyújtani.

4. Mint már fentebb említettük, az aspiránsképzés bevezetéséről az 1950 : 44. sz. rendelet intézkedik. Hazánkban a tudományos szakember-utánpótlásnak ilyen szervezett biztosítására a felszabadulás előtt gondolni sem lehetett. Az aspiránsok munkáját Népköztársaságunk minden területen elősegíti. Legkiválóbb tudósaink mellett végezhetik három éven keresztül munkájukat. Három év alatt kell megismerkedniük tudományozásuk eddig elért eredményeivel, aspiránsvezetőjük irányítása mellett kell elkészíteniük disszertációjukat. Emellett másirányú segítséget is kapnak (belföldi és külföldi tanulmányutak, könyvsegély stb.).

Az aspiránsok tanulmányainak fő formája az egyéni tanulás. Tanulmányaikat munkaterv szerint végzik. Az aspiráns munkatervét az Akadémia tudományos osztályai által meghatározott kandidátusi minimum alapján aspiránsvezetőjével egyetértésben készíti el.

Mivel a TMB 1954-ben az aspiránsfelvételt felvételi vizsgától tette függővé, módosította az aspiránsok vizsgarendszerét. Azelőtt az első év végén kandidátusi elővizsgát, a második év végén kandidátusi vizsgát tettek az aspiránsok. Jelenleg az első év végén tesznek kandidátusi vizsgát. A vizsga anyaga a szaktárgyból, iedológiából és idegen nyelvből áll. Az aspiráns minden esetben tudományos szakemberekből álló bizottság előtt vizsgázik. Az aspiránsoknak legkésőbb tanulmányi idejük második évében meg kell kezdeni kandidátusi disszertációjuk elkészítését. A disszertáció tematikáját az Akadémia illetékes főbizottságai hagyják jóvá. Az elkészült disszertációk megvédéséről az Akadémia tudományos osztályai gondoskodnak.

5. A nyelvtudomány területén az aspiránsképzés 1951 februárjában indult meg, ekkor három nyelvész aspiránst vettek föl. 1951 novemberében 8, 1952-ben 3, 1953-ban 4, 1954-ben 5 nyelvész aspiráns kezdte meg munkáját. 1955-ben ismét 2 fiatal kutató nyert felvételt aspirantúrára. A belföldi aspiránsképzésen kívül 3 nyelvész aspiránsunk tanul a Szovjetunióban : 2 finnugor nyelvész és 1 germanista.

A belföldi aspiránsok szakmai megoszlása a következő :

	1951	1952	1953	1954	1955
magyar ny.	—	2	2	1	2
finnugor ny.	—	1	—	—	1
szlavista	—	2	—	1	—
oros ny.	2	2	—	—	—
turkológus	1	—	—	1	—
sinológus	—	—	1	—	—
ált. nyelvész	—	—	1	—	—
indoeurópai ny.	—	1	—	—	—
germanista	—	—	—	1	—

1953-ban egy magyar nyelvész pályázót vettek föl levelező-aspirantúrára.

A levelező-aspirantúrát a TMB kivételes esetben engedélyezheti olyan szak-képzettséggel rendelkező kutatók részére, akik munkahelyükön maradva, beosztásukkal járó feladataik elvégzése mellett is fel tudnak készülni a vizsgákra, és el tudják készíteni kandidátusi disszertációjukat. A levelező aspiráns munkáját aspiránsvezető irányításával végzi. A levelező-aspirantúra idejét a TMB öt évben állapította meg.

6. Az aspiránsok közül eddig öten védtek meg kandidátusi disszertációjukat. N. K a k u k Z s u z s a „Fejezetek oszmán-török jövevényszavainak történetéből”; V e k e r d i J ó z s e f „Abundantia praesentis az ó-indben”; D é c s y G y u l a „Egy XVII. századi orvosi kézirat mint szlovák nyelvemlék”; S i p o s I s t v á n „A bükki huták és hámorok település- és nyelvjárástörténete”; Károly Sándor „Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában” című disszertációjával nyerte el a nyelvészeti tudományok kandidátusa fokozatot. A közeljövőben kerül sor újabb aspirantúrát végzett kutatók disszertációjának megvédésére.

A Tudományos Akadémiához beérkező disszertációkat az Akadémia illetékes osztálya tudományos fokozattal rendelkező szakembereknek küldi ki (opponenseknek), hogy a disszertációt bírálják el. A kandidátusi disszertációt két, a doktori disszertációt három opponens vizsgálja meg. Ha az opponensek a disszertációt megfelelőnek tartják, javasolják, hogy a TMB a disszertációt bocsássa vitára. Mind a kandidátusi, mind a doktori értekezések vitája nyilvános.

A vitán előbb az opponensek ismertetik a disszertációval kapcsolatos véleményüket. A jelöltnek a támasztott ellenvetésekkel szemben meg kell védenie tudományos álláspontját. Ezután a jelenlevők közül bárki elmondhatja észrevételeit. A felszólalók ellenvetéseire és kérdéseire adott válasz után a vitára kiküldött szakbizottság határozathozatalra vonul vissza. A bizottság az opponensi vélemények és a lezajlott vita alapján dönti el, hogy a pályaművet alkalmasnak találja-e arra, hogy a jelölt elnyerje a tudományok kandidátusa, illetőleg doktora fokozatot. A szakbizottság javaslata alapján a Tudományos Minősítő Bizottság dönt a tudományos fokozat odaítéléséről.

Pákozdi Endre

Orientalisztikai konferencia

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya 1955. november 24-től 26-ig orientalisztikai konferenciát rendezett Budapesten.

A konferenciát Ligeti Lajos, az MTA alelnöke nyitotta meg. Közölte, hogy a konferencia tudományos ülésén a Balkán-turkológia kérdései kerülnek napirendre.

Az elnöki megnyitó után Németh Gyula akadémikus tartott előadást „A balkáni török nyelvjárások felosztása” címmel. Sok év óta végzett anyaggyűjtésének módszerét ismertette, majd hangtani és alaktani vizsgálatok alapján egy nyugati és egy keleti nyelvjárás csoportot különböztetett meg.

Az előadáshoz N. K a k u k Z s u z s a, R á s o n y i L á s z l ó, H a z a i G y ö r g y és F e k e t e L a j o s szólt hozzá.

A konferencia szakbizottságai az egyes szakterületek sajátos kérdéseit vitatták meg Dobrovits Aladár kandidátus, Telegdi Zsigmond kandidátus, Uray Géza, Vekerdi József kandidátus, Hazai György és Csongor Barnabás előadásai alapján, és kidolgozták az egyes szakterületek ötéves tervét.

A szakbizottságok tárgyaltak az orientalisztikai ismeretterjesztés és a keleti irodalmak fordításának kérdéseiről is Dobrovits Aladár, Fehérvári Géza, Róna Tas András és Töke Ferenc referátumai alapján.

A konferencia záróülésén Ligeti Lajos, az MTA alelnöke tartott előadást „A magyar orientalisztika időszerű kérdései és jövő feladatai” címmel. Ennek a tudomány-szagnak a története összekapcsolódik a magyar őstörténet vizsgálatával. A turkológia és az arab-perzsa történeti források kutatása mellé fölzárkóztak a belső-ázsiai, a szibériai kutatások, valamint az iranisztika, az indológia és a sinológia. Noha egyes ágakban nemzetközi viszonylatban is jelentős eredményeket értünk el, a keletkutatás egyes területei teljesen kimaradtak: így a koreai, japáni, vietnami, burmai és indonéziai stúdiók. Az ázsiai népek mai világpolitikai súlya ezeknek a kutatásoknak a fellendítését föltétlenül megkívánja. Ligeti akadémikus hangoztatta, hogy a filológiai kutatások megalapozása után a történelmi kutatásokra is sort kell keríteni. Visszapillantva az 1950. évi első magyar orientalisztikai kongresszus óta eltelt időre, számba vette az eredményeket és hiányokat. Ez alatt az idő alatt fejlődtek múzeumaink keleti gyűjteményei, létrejött az Akadémiai Könyvtár keleti gyűjteménye, rendeződött az egyetemi orientalisztikai képzés. Az első ötéves terv azonban maximalista volt. A további tervezésben realizmusra, a kutatások kellő összehangolására van szükség. Az orientalisztika feladata az is, hogy a keleti irodalmak műveit az eredeti nyelvből készült közvetlen fordítás útján juttassuk dolgozóink kezébe.

Az előadáshoz hozzászóltak Uray Géza, Csongor Barnabás, Hazai György, Czeglédy Károly, Lipták Pál, Róna Tás András, Gergely Rezső, Rásonyi László, Wessetzky Vilmos és Bodrogi Tibor.

Czeglédy Károly kandidátus előterjesztette a konferencia határozatait. Ezek a magyar orientalisztika feladatait jelölték ki: a keleti gazdasági viszonyok, történelem, nyelvek és kultúrák sokoldalú vizsgálata a marxizmus—leninizmus alapján. Az Orientalisztikai Bizottság dolgozzon ki tervet a magyar történelem keleti forrásainak korszerű kritikai kiadására és feldolgozására.

Irodalomtörténeti kongresszus. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1955. november 1., 2- és 3-án rendezte meg az első irodalomtörténeti kongresszust. A kongresszus tárgya: A realizmus kérdései a magyar irodalomban. A kongresszust Lukács György akadémikus nyitotta meg. Előadói a következők voltak: Tolnai Gábor (A realizmus kérdései és a régi magyar irodalom), Barta János (A kritikai realizmus a magyar irodalomban), Nagy Péter (A szocialista realizmus kibontakozása a magyar irodalomban).

A kongresszuson Pais Dezső és Ligeti Lajos akadémikus, valamint Gáldi László, a nyelvtudományok doktora is felszólalt: A november 3-i ülésen elnöklő Bóka László akadémiai levelező tag bejelentette az Irodalomtudományi Kutató Intézet megalakulását.

Az előadások és a viták teljes anyaga könyvalakban is meg fog jelenni.

Vita a „Helyesírásunk időszerű kérdései” című tanulmánygyűjteményről. A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottsága 1955. október 27-én kibővített bizottsági ülés keretében megvitatta „A magyar helyesírás szabályai” 10. kiadásának tudományos magyarázataként 1955 tavaszán megjelentetett „Helyesírásunk időszerű kérdései” című kiadványát (vö. Nyr. 79: 355—9). Benkő Lorándnak, a Helyesírási Főbizottság elnökének megnyitója után Temesi Mihály főiskolai tanár tartott beszámolót, amelyet vita követett. A vita során felszólalt Elekfi László, Ujváry Lajos, Takács József, Ligeti Lajos, Kéz Andor,

Wéger Imre, Fábíán Pál, Dienes Gedeon, Tompa József, Deme László, Miklós Róbert, Egedy Mária, Czitrom László. A fel-szólalók — a referátum gondolataihoz kapcsolódva — helyesírásunk fejlesztésére és csi-szolására számos észrevételt és javaslatot tettek. A hozzászólásokra Teme si Mihály válaszolt; majd Ben k ő L o r á n d zárószavaival ért véget az ülés. — Az előadások és a hozzászólások szövege a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudo-mányi Osztálya Közleményeiben fog megjelenni. — Felhívjuk olvasóink figyelmét arra, hogy a most megvitatott kötet második — változatlan — lenyomatban is meg-jelent.

A Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat munkájáról. A tár-sulat vezetőségének 1954-ben hozott határozatai a nyelvi ismeretterjesztés ügyét jelentősen nekilendítették. Ez az előadások statisztikájából is megállapítható: 1954-ben mindössze 27 nyelvészeti előadás hangzott el, 1955-ben az előadások száma megközelítette a százat. Az előadások tematikája is kibővült: nyelvhelyességi, helyes-írási, nyelvtörténeti és nyelvelméleti kérdésekről szoltak. Több megyénk székhelyén. előadás-sorozattal elégitették ki az érdeklődést. Beváltak a gyakorlati jellegű sorozatok, mint pl. a helyesírási tanfolyamok. Ezeket főképpen az adminisztrációban foglalkoz-tatott dolgozók számára rendezték. Az őszi és téli idényben a társulat a Pedagógus Továbbképző Intézettel együttműködve szervezi az egyes megyékben a helyesírásunk kérdéseiről való előadásokat.

A József Attila Szabadegyetem nyelvtudományi előadássorozata sikerrel folyik. Ennek tematikáját előző számunkban közzöltük.

A budapesti Eötvös klubban október 26-án G á l d i L á s z l ó, a nyelvtudo-mányok doktora előadást tartott szótárirodalmunk kérdéseiről. November 22-én a Kossuth klubban irodalmi-zenés est hangzott el „Nyelvokonaink a Szovjetunióban” címmel a mari autonóm köztársaság megalakulásának 35. évfordulója alkalmából. Bevezető előadást tartott E r d ő d i J ó z s e f, a nyelvtudományok kandidátusa.

Megyénkben megalakultak a nyelvészeti munkabizottságok a helyi nyelvi is-meretterjesztés fellendítésére. Több példás kezdeményezés alapján máris folyik a munka néhány helyen. A székesfehérvári szakosztály pl. nyelvőr-szolgálatot szervezett, több megyében a helyi sajtó nyelvét bírálták, a debreceni szervezet folyóiratunk szerkesztő-ségét hívta meg szerkesztőségi estre.

A társulat központi nyelvészeti munkabizottságai a vidéki szakosztályok mun-káját előadásanyagok megírásával támogatják. Az utóbbi időben készült útmutató füzetek nyelvjárásainkra, nyelvokonainkra, nyelvünk ápolására vonatkozó előadások számára tartalmaznak anyagot. Készülőben van egy útmutató a magyarság őshazájá-ról, illetőleg nyelvünk eredetéről, egy pedig Európának és Ázsiának a nyelveiről.

A társulat az előadások színvonalának emelésére, színesebb tételére szemléltető anyaggal is segíti a megyei munkabizottságokat. Így pl. nyelvi hanglemezeket készített. Az első lemez nyelvjárási szövegeket tartalmaz a nyelvjárásokról szóló előadások illusztrálására. További tervek szerint a helyes és szép beszédet, majd általános nyelvészeti kérdéseket tárgyaló előadásokat kísérő hanglemezek készítésére is sor kerül. A hang-lemezek igen alkalmas módon használhatók fel az iskolai munkában is.

Ünnepélyes alkalom lesz az idén megrendezésre kerülő nyelvészeti kiállítás. Ez a magyar nyelvnek társadalmunk fejlődésében játszott szerepét lesz hivatva bemu-tatni. Az előkészítő munka már megindult,

Kalevala-émlékünnepély. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi karának DISZ Bizottsága és Tudományos Diákkörei a Kalevala megjelenésének 120. évfordulója alkalmából 1955. december 3-án emlékülépélyt rendeztek. Ünnepi megemlékező beszédet mondott Korompay Bertalan, a néprajztudományok kandidátusa. A verses-zenes mősorban a Kalevala részletei, finn népdalok, Sibelius-zeneszámok hangzottak el. A meleg hangulatú ünneplépély színvonalasan szolgálta a két nép barátságát.

Magyar nyelvművelő kiadványok. Nyelvművelő előadássorozatot indít a Kiadói Főigazgatóság a szerkesztői, lektori munka színvonalának emelése érdekében. A 13 előadásból álló tanfolyam felöleli a magyar nyelvművelés valamennyi fontosabb kérdését, és valamennyi előadás részletesen tárgyalja a magyar írásművészet jellegzetes sajátosságait. Az előadások megtartására a Kiadói Főigazgatóság a legképzettebb szakembereket kérte fel. Az előadásokat a program sorrendjében a következő nyelvészek tartják: Tompa József, Deme László, Lőrincze Lajos, Bencédy József, O. Nagy Gábor, Fábíán Pál, Kovalovszky Miklós, Rácz Endre, Imre Samu, Szende Aladár, Ferenczy Géza. A tanfolyam teljes anyaga füzetek alakjában jelenik meg. Egy-egy füzet az előadáson kívül mintaszövegeket is tartalmaz (a helyes megoldásokkal), és gazdag irodalmi-bibliográfiai tájékoztatást ad. — A sorozat kézirat gyanánt (nyomtatásban, a Szikra Könyvkiadó kiadásában) jelenik meg. Az érdeklődők számára a Kiadói Főigazgatóság megfelelő számú sorozatot biztosít. A füzetek könyvársi forgalomba nem kerülnek, áruk darabonként 2,50 forint. A kiadványsorozat megrendelhető a Szikra Könyvkiadónál: Budapest, V., Vörösmarty tér 4.

Helyreigazítás

Figyelmeztettek rá, hogy „Betűszavaink használatához” című cikkemben a DISZ betűszónak helytelenül adtam ezt a magyarázatot: *Demokratikus Ifjúsági Szövetség* (Nyr. 79 : 399), mert a teljes elnevezés helyesen: *Dolgozó Ifjúság Szövetsége*. — Mikor ezt most helyesbitem, egyben megjegyzem: tévedésem újabb bizonyíték arra, amit ott többször hangoztattam, hogy: „a betűszók és szövösszevonások e formájukban s z a v a k, amelyeket kiejtve is e formájukban használunk, nem pedig abban a teljes alakban, amelynek rövidítései”; s hogy ennek következtében „az az eredeti teljes elnevezés, amelyből származtak, gyakran teljesen elhomályosul” (uo. 399); legalábbis azokban, akiknek az illető intézmény (koruknál fogva) mindennapi életük-től kissé távolabb esik.

Még megjegyezném: a cikkemben általam helyeselt *Ma. Ö. H. Sz. rövidítés* azóta a hirdetményeken és a közhasználatban *MÖHOSZ* betűszóvá vált, erősen sértve a magyar hangrend törvényeit, amelyek közt vegyes hangrendű egyszerű [= nem összetett] szavakban ö és ü jelenlétére sem szabály, sem példa nincsen. *AMOGÜRT* és néhány társa itt nem mentség, legfőljebb büntárs.

Deme László

Szemle

A magyar őstörténet kérdései. Ismerteti <i>Fokos Dávid</i>	129
Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. kötet, 1., 2. rész.	
Ismerteti <i>Hadrovics László</i>	132
Molnár Imre: A magyar hanglejtés rendszere. Ismerteti <i>Deme László</i>	135
Fischer Sándor: Beszédtechnika. Ismerteti <i>Hegedűs Lajos</i>	141
Erdődi József — Cs. Faludi Ágota: Nyelvrokonaink múltja és jelene a Szovjetunióban. Ismerteti <i>M. Velenyák Zsófia</i>	142

A Nyelvőr postája

Az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvművelő csoportjának levelesládájából 144

A Nyelvőr hírei

<i>Pákozdi Endre</i> : Tudományos minősítések és aspiránsképzés a nyelvtudomány területén	154
Orientalisztikai konferencia	157
Irodalomtörténeti kongresszus	158
Vita a „Helyesírásunk időszzerű kérdései” című tanulmánygyűjteményről ..	158
A TIT munkájáról	159
Kalevala-emlékünnepegy	160
Magyar nyelvhelyességi kiadványok	160

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK

SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ

Kolozsvári Grandpierre Emil: Tegnapi. Regény. Második kiadás. 1955.
Sándor András: A nyugtalan ember és más történetek. 1954.
Kovács Lőrincz: A nagy virradat. Regény. 2 kötet. 1955.
Nagy Lajos: Egy lány a századfordulón. A fiatalúr megnősül. 1955.

TANKÖNYVKIADÓ

Helyesírási segédkönyv az általános iskolák számára. 1955.
 Helyesírási segédkönyv a középiskolák számára. 1955.

MAGVETŐ

Major Ottó: Idők rostáján. 1955.
Palotai Boris: Varázsige. 1955.
Oravecz Paula: Petri Anna. Regény. 1955.

Veres Péter: Számadás. Önéletrajz. 1955.
Dutka Ákos: „A Holnap” városa. 1955.
Bornemisza Péter: Válogatott írások, 1955.

MŰVELT NÉP

Fischer Sándor: Beszédtechnika. (A színpadi beszéd technikája.) 1955.

ÚJ MAGYAR KÖNYVKIADÓ

Vas István: Hét tenger éneke. Válogatott műfordítások. 1955.
Turgenev: Rugyán. Nemesi fészek. A küszöbön. Fordította Áprily Lajos. 1955.
East, Howard: Silas Timberman. Regény. Fordította Szöllősy Klára. 1955.
A. Tolstoj: Golgota. Fordította Lányi Sarolta. 1955.
M. Pristin: Ösvény a röngetegben. Fordította Görög Imre. 1955.
E. E. Kisch: Mit láttam Mexikóban? 1955.

Ara: 6 Ft
Évi előfizetés: 18 Ft

Olvasóinkhoz !

A Magyar Nyelvőr 1956-ban negyedévenként jelenik meg.

A folyóiratra belföldre a Posta Központi Hírlapirodájában (Bp. V., József nádor tér 1.; távbeszélő: 180—850) lehet előfizetni. Csekk száma: 61.257.

Külföldre a KULTÚRA Könyv- és Hírlap-Külkereskedelmi Vállalat (Bp. VI., Sztálin út 21.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kapható a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	16 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Bárczi Géza</i> : A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék	20 Ft
<i>Bárczi Géza—Benkő Loránd—Pais Dezső</i> : A magyar <i>ly</i> hang kérdéséhez	6 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar <i>ly</i> hang története	20 „
<i>Deme László</i> : A magyar nyelvjárások néhány kérdése	50 „
<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések	8 „
<i>Kiss Géza—Keresztes Kálmán</i> : Ormánysági Szótár	60 „
<i>Knieszsa István</i> : A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. kötet, 1. és 2. rész	180 „
<i>Knieszsa István</i> : Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig	40 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : A Königsbergi Töredék és Szalagjai	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, második lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
A magyar őstörténet kérdései (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitauülésének anyaga)	12 „
Helyesírásunk időszéri kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Mutató a Nyelvtudományi Közlemények 1—50. kötetéhez (Összeállította <i>Juhász Jenő</i>)	250 „
Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk. <i>Lőrincze Lajos</i>)	30 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Szovjet nyelvtudományi értekezések (Szerk. <i>Telegdi Zsigmond</i>)	20 „

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen .....
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához .....
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról .....
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága .....

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] .....

4 Ft

Magyar Nyelvőr

TARTALMÁBÓL

<i>Tompa József:</i>	
Nyelvművelésünk mindennapi munkájáról	161
<i>Juhász József:</i>	
Lenin és a nyelv	174
<i>Nagy Adorján:</i>	
Beszédpedagógia	178
<i>Prohászka János:</i>	
Az igék körülírása sokszor fölösleges szó- szaporítás	185
<i>Urbán Ernő:</i>	
Az irodalmi névadásról	198
<i>Pais Dezső:</i>	
A Halotti Beszéd „másképpen”	219
<i>Hadrovics László, Jankovich Ferenc:</i>	
Megjegyzések a Magyar Nyelv Kéziszótárá- nak szemelvényeihez	227
<i>Beke Ödön:</i>	
Sző, szűr, szűrű	238
<i>Benkő Loránd:</i>	
Régi magyar nyelvjárások	244
<i>Bóka László:</i>	
Pais Dezső 70 éves	277

MAGYAR NYELVÖR
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
NYELVMŰVELŐ FŐBIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA
SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
BÁRCZI GÉZA, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, LŐRINCZE LAJOS, TOMPA JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
 Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Tompa József</i> : Nyelvművelésünk mindennapi munkájáról	161
<i>Juhász József</i> : Lenin és a nyelv	174
<i>Nagy Adorján</i> : Beszédpedagógia	178
<i>Prohászka János</i> : Az igék körülírása sokszor fölösleges szószaporítás	185
<i>Rácz Endre</i> : „Megyek a Bánk bánba» — »Megyek a Bánk bánra»”	193
<i>Boros Rezső</i> : Egy kis megjegyzés a nemzetiségi népdalok gyűjteményéhez 195	

Íróink nyelve

<i>Veres Péter</i> : Válasz a „Rossz asszony” nyelvi elemzésére	197
<i>Urbán Ernő</i> : Az irodalmi névadásról	198
<i>Lőrincze Lajos</i> : Válasz Urbán Ernő levelére	203
<i>Herczeg Gyula</i> : A nominális stílus a magyarban, II. rész	204

Nyelv és iskola

Felhívás a magyar szakos nevelőkhöz	218
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Pais Dezső</i> : A Halotti Beszéd „másképpen”	219
<i>U. Kóhalmi Katalin</i> : A mongol népek és nyelvek, II. rész	220
<i>Hadrovics László, Jankovich Ferenc</i> : Megjegyzések a Magyar Nyelv Kézisótárának szemelvényeihez	227

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Beke Ödön</i> : Szó, szűr, szűrű	238
<i>O. Nagy Gábor</i> : Egyszer volt Budán kutyavásár	238
<i>Papp László</i> : Köteles és Láncos helyneveink	240
<i>Inczei Géza</i> : Néhány megjegyzés hivatalos helynévadásunkhoz	242

Nyelvjárásaink

<i>Benkő Loránd</i> : Régi magyar nyelvjárások	244
<i>Bálint Sándor</i> : A szegedi paprika szókincese, II. rész	251

Szemle

<i>Elekfi László</i> : Verstanunk fejlődésének újabb állomásai	255
Nyelvünk a reformkorban. Ismerteti <i>Németh G. Béla</i>	262

Imre Samu

Nyelvművelésünk mindennapi munkájáról

1. Folyóiratunk az elmúlt években tervszerűen igyekezett tájékoztatni a magyar közönséget arról, hogy más — elsősorban a béketáborhoz tartozó — országokban hogyan szervezik meg a korszerű nyelvvédelmet, mik a nyelvművelésnek sajátos főkérdései (vö. Nyr. 78 : 308—49 ; 79 : 167—80). Még természetesebb kötelességünk azonban, hogy időnként arról is számot adjunk érdeklődő olvasóinknak, ami e téren itthon történik: a legmaibb magyar nyelvművelésnek különféle irányú megnyilvánulásairól, kisebb-nagyobb eredményeiről meg esetleges kudarcairól és hiányairól, előbbre jutásáról és megtorpanásairól, szervezeti kérdéseiről, közérdekű tanulságairól. Az alábbiakban ennek a feladatnak szeretnék — legalább részben — eleget tenni.

A felszabadulás utáni első években nyelvművelésünk tudvalevőleg csak lassan tudott megerősödni, s újabbszakaszát igazában csak az 1951. december 12-i akadémiai nyelvművelő ankétól (anyagát l. az MTA I. OsztKözl. 2 : 399—449), illetőleg a részletesebb elvi tisztázást szolgáló Nyelvművelésünk főbb kérdései c. tanulmánykötet megjelentétől (1953.; vitáját l. Nyr. 78 : 129—68) keltezhetjük. Rövid összefoglalásomban persze nemcsak a felszabadulás óta eltelt teljes tíz esztendőről nem rajzolhatok átfogó képet, hanem még az utóbbi 3—4 évnek számos kisebb-nagyobb eseményére sem tudok egyformán arányosan kitérni. Inkább arra törekszem, hogy kiemeljem a legfontosabb vonásait, megmutassam az elméleti és gyakorlati munkák főbb területeit, a példaképp ismertetett részleteket szerves összefüggésükben ábrázoljam, s hogy egész ismertetésemből eléggé kitűnjön a fejlődés menete.

2. Napjaink nyelvművelését leginkább az különbözteti meg minden hasonló régebbi törekvéstől, hogy egyáltalán nem magánügy; azaz nem elszigetelten, esetleg éppen egymás ellenére, különféle elvek és tervek szerint dolgozó szakembereknek, jó szándékú vagy túlzó olvasócsoportoknak egyéni törekvése, afféle „sportja”, — mint azelőtt nemegyszer volt.

Már a nyelvről szóló sztálini tanítás (1950) szellemében tartott 1951-i akadémiai ankét és a különféle párt- és állami határozatok, nyilatkozatok, a Társadalmi Szemle és a Szabad Nép ilyen tárgyú programcikkei stb. (folyóiratunk mindegyikről beszámolt az olvasóknak) világosan jelezték, milyen fontosnak tartják népünk, illetőleg tudományunk és oktatásunk felelős vezetői az anyanyelv szerető ápolását, használatának tökéletesítését és ellenőrzését, a nyelvi műveltség kiszélesítését és elmélyítését.

Nem kevésbé szemléltető bizonyíték azonban a nyelvművelésnek központi jellegére, „közügy” voltára az az állandó érdeklődés, amely az olvasóktól levelek, személyes látogatások és távbeszélő kapcsolások alakjában jut el — nemcsak a Magyar Nyelvőr-höz, ill. az MTA Nyelvtudományi Intézetének közönségszolgálatához, hanem a Magyar Rádióhoz, újságaink és különféle folyóirataink szerkesztőségéhez, (tanulóinktól) nevelő kartársainkhoz stb. is.

Közvetve pedig legfőként ugyanerre az érdeklődésre vezethető vissza az a tömérdek újság- és folyóiratcikk, ismeretterjesztő előadás, faliújság-, „villám” és bökvers, verse stb., amely az előző években valamilyen formában a közönség elé került. (A legutóbbi két év nyelvművelő publikációira l. pl. Kovalovszky Miklós: Nyr. 78: 26—33 és 191—6; Bencédy József: uo. 79: 242—6, 359—65 és 466—73.) Nyilvánvaló tudniillik, hogy a tömegek általános érdeklődése ellenére a központi irányítás sem tudott volna ilyen arányú nyilvánosságot biztosítani a helyes nyelvhasználat és az elharapódzott nyelvi hibák stb. kérdéseinek.

Hanem bármennyire találkozott is e ponton vezetőink szándéka dolgozótársaink lelkes érdeklődésével és a sajtó, a Magyar Rádió stb. készséges támogatásával: mind fontosabbá vált a nyelvművelés irányításának, központi szervezésének ügye is.

„Nyelvében él a nemzet”: a magyar nyelvnek — a mi fejlődésünk és harcunk eszközének — minden fontos vonatkozása legsajátabb nemzeti ügyünk. Nyelvünk ápolása is része társadalmunk korszerű hazafias törekvéseinek, s így nem folyhat szervezetlenül, a véletlenre bízva. Emellett az anyanyelvi műveltség terjesztése ma szervesen beleilleszkedik a dolgozók egységes, szocialista műveltségéért folyó tervszerű harcba. Nyelvművelésünkben is biztosítani kellett tehát a helyes és szilárd egységet (a tudománynak és a gyakorlatnak egymással összhangban végzett elvszerű munkájával) és a hatékony központi szervezést, hogy a tömegek érdeklődését a népszerűsítő intézmények, eszközök felhasználásával helyes irányú és maradandó hatóerővé változtassuk. Mindennek megvalósítására az újjászervezett Magyar Tudományos Akadémia, tudományos életünk irányító testülete volt hivatva, mégpedig Nyelvművelő Főbizottsága útján. A sokszor inkább „jámbor szándék” formájában emlegetett nyelvművelő központ körül alakult ki és erősödött meg, s munkája épp az utolsó öt évben vált igazán rendszeressé és termékennyé. Elsősorban a Főbizottság tagjai és az MTA Nyelvtudományi Intézetének nyelvművelő csoportja vállalkoztak az elvi és módszertani kérdések kidolgozására, a szervezésre s a népszerűsítésnek ún. „apró munkájára”, de nem kisebb áldozatkészséggel dolgoztak velük pl. az egyetemi és a pedagógiai főiskolák nyelvész tanárai. Külön súlyt kapott ez a mind szélesebb munkaközösség, mikor a Magyar Nyelvőr — ez az 1872-ben megindult, nagy múltú folyóirat — 1953-tól közvetlenül a Nyelvművelő Főbizottság irányítása alá került; illetőleg mikor a Magyar Rádió — már valamivel előbb — biztosította a tervszerű nyelvművelés közvetítéseit.

Mennél nagyobb lett ugyanis az újságok és folyóiratok nyelvművelő cikkeinek meg ezek levélbeli stb. visszhangjainak száma, annál fontosabb lett ezen a téren is a „központ” munkája. Ügyelnünk kellett, hogy a sok spontán megnyilatkozás ne tartalmazzon káros, idejétmúlt (vagy minden-

időben téves) tételt, esetleg egyénieskedő füstölgést, szakfolyóiratban érvényesüléshez nem jutott fűzfá-nyelvészkedést stb. A hozzánk érkező „fellegbezesekre” nem egyszer újságaink, folyóirataink cikkeit is lelkiismeretesen meg kellett bíráltnunk. Fontos tárgyakról szóló válaszainkat a rádió, újságaink vagy folyóirataink útján is ajánlatos volt népszerűsíteni. Ha a levélíróknak igazuk volt, a bírálatot még a hibás szöveget készítő hatóságnak vagy egyénnek is tudomására kellett hozni — s ez ismét csak a központi szervezetre várt. Ha pedig a vitatott nyelvi jelenségnek helyes vagy helytelen voltáról eddigi szakirodalmunk nem adott megnyugtató választ, valamelyik hozzáértő kartársat újból az irányító szervnek kellett fölkérnie, hogy sürgősen tisztázza a dolog szakmai oldalát; stb. Egyszóval: az a bizonyos, sokszor emlegetett nyelvművelő központ a valószínűségben mind több funkcióját kezdte betölteni.

A hivatalos vezető körök s az olvasó társadalom párhuzamosan növekedő igényeinek azonban a magyar nyelvvel a gyakorlatban: hivatásszerűen foglalkozó dolgozók is csak akkor tudtak méltó módon megfelelni, ha tudásukat, munkájukat e téren is tovább fejlesztették, tökéletesítették. Márpedig ilyen munkát elég sokan végeznek: a magyar és nem magyar szakos nevelők; a különféle szerkesztőségi, kiadó-hivatali dolgozótársak; a hatósági és vállalati hirdetmények, rendeletek, reklámszövegek, föliratok stb. fogalmazói — hogy az írókat, akik egyszerre tanulják és tanítják a helyes nyelvhasználatot, ne is említsem. Mindezeknek szinte „termelési kérdésük” egy gondolatforma közérthető és magyáros, tetszetős kifejezése; nekik a nyelv mesterségbeli eszközük, s példás használata jó munkájuknak egyik legszebb jele. A mienkhez hasonló forradalmi fejlődés korában pedig szükségképp nap nap után vetődnek föl gyors megoldásra váró gyakorlati kérdések: új fogalmak, munkaeszközök, eljárások elnevezése, ezek helyesírása, eddig nem ismert viszonyokra alkalmazott új mondat szerkezetek helyes vagy helytelen volta stb. Nemegyszer szükség volt tehát arra, hogy a nyelvészek és a gyakorlat emberei közösen vitassák meg a fogalmazó munkának effajta konkrét nehézségeit, s időnként együttesen tárgyalják meg a nyelvtudomány hasznosítható eredményeit, a nyelvművelés időszerű elveit stb. Persze a gyakorlati munka tapasztalatai is sok tanulsággal szolgáltak a nyelvészeknek: tudatosították a gyakorlat szükségleteit, a mai nyelvi változásoknak nem egy részletét. Sőt: kiváló író, újságíró, szerkesztő, fordító, nevelő stb. kartársaink az elméleti kérdések tisztázásában és a szervezésben is jól segítették a Főbizottságot.

Hadd hivatkozzam egy-két konkrét példára! A Tankönyvkiadó Vállalat tőlünk kért végső döntést, helyes-e az egyik nyelvtankönyvnek ez a többektől hibáztatott mondata: „Ha másokkal akarjuk közölni gondolatainkat, akkor kimondjuk vagy leírjuk *őket*.” Vagy *azokat* kell az *őket* szó helyére? (Válaszunk az eredeti szöveg helyességét igazolta, vö. Nyr. 78 : 118.) Ugyane vállalattal számtalan más kérdésben is együttműködtünk; megvitattuk velük régi szövegkiadásaink nyelvi és helyesírási nehézségeinek nagy részét stb. — A Magyar Szabványügyi Hivatal pl. az iparban terjedező *kialakít*, *kialakítás* szó alaki-nyelvtani helyességére vonatkozólag kért tőlünk szakvéleményt. (Válaszunkat l. Nyr. 78 : 119.) — A Fővárosi Villamosvasút vezetősége a (villamosra) *fel-* és *leszáll* helyes volta felől kívánt tőlünk tájékozódni. (Megnyugtató feleletünket l. Nyr. 78 : 276—7.) — A Közért Statisztikai

Osztályán tartott nyelvművelő megbeszélésen 1954 nyarán a mi szakértőink is részt vettek, s ez együttes munka láthatólag jó eredménnyel járt (vö. Nyr. 78: 283—4). — Szinte számba sem vehető, hogy hány ízben igyekeztünk támogatni a nyomdákat és egyes szerkesztőségeket a helyesírási szabályzat új kiadásának bevezetésével kapcsolatos helyi nehézségeik elhárításában. Voltaképp egészében ezt a célt szolgálta Deme Lászlónak, az MTA Helyesírási Főbizottsága tagjának Helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához c. magyarázó cikke is, mely folyóiratunkban még 1954-ben (78: 285—308), a Nyelvőr Füzetek 2. számaként pedig újból megjelent. Ezért készített Farkas Vilmos teljes és pontos jegyzéket a szabályzat szövegmutatójában szereplő, változott írású egyes szavakról és szóalakokról (megjelent Nyr. 79: 23—34 és külön a Nyelvőr Füzetek 3. számaként; majd Deme László fönti tájékoztatójával egybefűzve, az Akadémiai Kiadónál még két újabb kiadásban 1955-ben). — Egyes nyomdánk, kiadóink külön kérdéseire néha szakvélemény-számba menő levélben kellett válaszolnunk.

Nyelvművelésünk tehát fontos hivatást tölt be társadalmunk életében. Szervezete mind szorosabb egységbe fogja össze az ügyben érdekelt intézményeket és munkaterületeket, központi irányítása vigyáz az elvek helyességére és egységére, biztosítja az elméleti és gyakorlati munka szükséges összhangját és együttműködését stb.

3. Ha mármost azt kívánjuk számba venni, hogy szervezetében és tevékenységében mennyiben felelt meg nyelvművelésünk a sok irányból jövő és változatos igénynek, először is arra kell figyelmeztetnem olvasóinkat, hogy a nyelvművelés fogalmát, munkakörét s munkatársi gárdáját nem szabad nagyon szűk korlátok közt néznünk. Már az 1951-i ankét látta, hogy a mai nyelvművelésnek „nem a mindenáron való irtogatás” a lényege, hanem a „pozitív nyelvművelés, a nyelv kultúrájának és a nyelvi kultúrának minél magasabbra emelése” (Lőrincze Lajos: i. h. 406); hogy „nyelvművelésünk legfontosabb része nem a tiltó szabályok megtanítása” (uő: uo. 418); hogy „az egyoldalú, mondhatni védekező harc, mely csak tisztogatni, hibáztatni akar, nem lehet helyes vagy legalábbis elegendő, hanem tevékeny építőmunkát is kell végeznünk” (Bárcezi Géza: i. h. 421; a kiemelések tőlem: T. J.).

Ez a pozitív nyelvművelés — az anyanyelvi műveltség elmélyítése és kiszélesítése — nem korlátozódik (nem is korlátozódhat) pusztán a mi néhányunk munkájára; sőt: mi ennek a sokféle fáradozásnak sokszor csak a gyümölcsseit élvezzük. Beletartozik ui. ebbe az oktatásügyi hatóságoknak és a nevelő kartársaknak a magyar nyelvoktatás érdekében végzett jobb és több munkája. De ugyanígy hatékonyan támogatnak bennünket a Magyar Rádió meg a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat és a Népművelési Minisztérium körébe vágó egyéb szervezetek és kiadók is, akár nyelvünk eredetéről, akár a 900 éves Tihanyi Alapítólevél magyar nyelvi anyagáról, akár — mondjuk — a szójelentés változásairól tartott, önmagában a nyelvműveléstől függetlennek látszó előadás megszervezéséről volt is szó. S a legmagasabb tudományos színvonalú anyanyelvi kutatások közzététele (pl. Pais Dezső Kossuth-díjas akadémikus

nagy tanulmánya : A magyar irodalmi nyelv. Az MTA. I. OsztKözl. 4 : 425—66 és a MNyTK. 83 : 125—66) természetesen még inkább hozzájárult a nyelvi műveltség elmélyítéséhez ; mert hisz a tudományos kutatás gazdagodása különféle áttételek és váltók útján végül is igen széles körben érezteti hatását.

Olvasóinkat nem kell külön figyelmeztetnünk arra, hogy a Magyar Nyelvőr is ezért iparkodik részletesen beszámolni nyelvtudományunknak minden fontosabb eseményéről ; az akadémiai nagyheti előadásokról és a nyelvészkongresszusokról, a különféle konferenciákról és közérdekű kiadványokról, kollektív vállalkozásainkról, tudományos évfordulókról stb. Ezért fordítunk mind nagyobb gondot a tanári munkának nem épp nyelvhelyességi részeire is : elemzési viták tisztázására vagy szó- és szólástörténeti magyarázatokra, fontos tudományos kérdéseknek könnyen érthető áttekintésére stb. Ilyen közlemények szintén jócskán akadnak minden számunkban ; de munkatársaink nem egyszer vettek tevékeny részt iskolai tankönyvírásban, tanári továbbképzésben, írtak nevelésügyi folyóiratokba stb. is.

A nem közvetlen nyelvművelő tárgyú anyanyelvi ismeretek terjesztése dolgában sokáig nem tudtuk eléggé eredményessé tenni szervező munkánkat. Az ismeretterjesztő szervezetekkel való együttműködésünk azonban 1955-ben már kétségtelenül termékenyebbé vált (főként a József Attila Szabadegyetem nyelvészeti előadásaira gondolok!), s az ismeretterjesztő folyóiratokkal való kapcsolatunk is megjavult. Mindezzel összefüggésben legfőbb teendőnk a közel jövőben megvalósítandó nagy történeti távlatú anyanyelvi kiállításához kapcsolódik ; egyúttal meg kell szerveznünk az alkalomszerűen változó anyagú állandó nyelvi kiállításitermeket is.

Nagy örömmel tapasztaljuk, hogy a legszélesebb értelemben vett anyanyelvi műveltség terjesztésére — és egyes nyelvhelyességi kérdések tisztázására — a Magyar Rádió 1955 ősze óta további lehetőséget talált : a vasárnap reggeli „nyelvművelő ötpercet”. A Lőrincze Lajos szerkesztette változatos és friss műsor az eddigi levél- és szóbeli visszhangokból ítélve máris megnyerte a hallgatók tetszését. Emellett a ritkábban ismétlődő hosszabb : nagyobb kérdéseket feldolgozó rádió-előadásokra is elég sok érdeklődőtől kapunk megnyugtató hozzászólást, ill. további kérdéseket.

Természetesen minden olyan egyéb előadást, folyóiratcikket vagy közönségszolgálati levelezést is hálával fogadunk, mely nagy íróink nyelvi művészetét, nyelvünk múltját és jelenét stb. ismerteti ; még ha látszólag nincs is nyelvhelyességi tanulsága. Viszonylag kisebb jelentősége van azonban annak a nyelvi felvilágosító munkának, amely inkább a *kuriózumok* a való kíváncsiság kielégítésére szolgál. Olykor sejthetőleg fogadás eldöntésére kell megmagyaráznunk egy-egy hely- vagy személynév vagy más szó eredetét. Általában ezt a fáradságot is szívesen vállaljuk ; de ilyenkor gyakran irányítjuk levelezőinket közvetlenül a megfelelő *forrásmunkához* : hiszen ez irányban állandó érdeklődést úgysem tudnánk levélben kielégíteni, meg aztán aki sok és mélyebb ismeretre vágyik, annak már a szakkönyvek forgatása sem lehet farsztó. — Mint érdekeséget említem meg, hogy olykor a külföldről is kapunk efféle érdeklődő levelet. — Ugyancsak a megfelelő szakkönyvekhez utasítottuk azokat a levelezőinket is, akik más téren akartak általános körű tájékoztatást tőlünk (pl. a kevésbé ismert euráziai nyelvek számrendszéről, a cigány nyelv szókinéséről stb.). — Olyan levélíróink is volt, aki valamely nagyobb szakmunka bibliográfiai előkészítését

várta tőlünk; de az effajta segédmunka már nem volna „nyelvművelő közönségszolgálat”, s időnk sincs rá.

4. A nyelv-művelő munkába újabban bekapcsolt területsávok közt alighanem a helyes magyar kiejtés a legfontosabb. Tudvalevő dolog, hogy legkiválóbb szakembereink (elsőül éppen Kodály Zoltán kétszeres Kossuth-díjas akadémikus, az MTA Nyelvművelő Főbizottságának mostani elnöke) már néhány évvel a felszabadulás előtt szomorúan figyelték a magyar kiejtésben terjedező hibákat, s igyekeztek gátat emelni a romlás útjába. Így pl. évenként megrendezték a tanárjelöltek közt a szép magyar kiejtés versenyt. A felszabadulás után egy ideig csak a budapesti pedagógiai főiskola tartotta fenn a verseny folytonosságát. Ezt 1953 tavaszán az ELTE Nyelv- és Irodalomtudományi Kara is felújította, mégpedig a régebbinél jobb elvi és gyakorlati előkészítéssel. Elveit és lefolyását Bárczi Géza Kossuth-díjas akadémikus épp folyóiratunkban ismertette (78: 1—10 és Nyrf. 1. sz.). Azóta e versenyt mind több hasonló követi más (alsóbb) iskolákban is. Ugyancsak Bárczi Géza utalt néhány éve (I. OsztKözl. 2: 425) arra, hogy végre komolyan hozzá kell fognunk „a helyes magyar kiejtés normalizálásának” hatalmas munkájához. E kérdéscsoport tudományos előkészítéséhez tartozik azóta Deme László értékes anyaggyűjtése és fejtegetése (NyFK. 199—239) s még néhány más tanulmány. A feladat nagy része azonban még mindig hátra van, s a művelt köznyelvi kiejtés egységes szabályainak rendszeres és megbízható összeállításához (majd érvényesítésének gyakorlatához) bizonyosan sok további munkát kell még elvégeznünk.

E kérdéskörhöz tartozik a kiejtés szempontjából két legnagyobb hatású intézménynek: a rádiónak és a színháznak mintaadó szerepe is. Jól tudjuk, hogy mindkettő — a nyelv-művelés szervezeteitől függetlenül — maga is gondoskodik dolgozói kiejtésének tökéletesítéséről és ellenőrzéséről. Mégis örömmel látjuk, hogy időnként külön szakértő nyelv-művelőt is fölkérnek munkájuk megfigyelésére, megbírálására. Lőrincze Lajos 1953-ban A rádió nyelve és az élő nyelv címen tette közzé tapasztalatait (Nyelv és élet 41—58); most pedig — ugyancsak fölkérésre — Deme László gyűjtött gazdag anyagot a rádióbemondók kiejtéstechnikai munkájára vonatkozólag. — Folyóiratunkban nemrég épp a színészképzés kiváló szakértője, Nagy Adorján írt a kiejtési hibák megelőzéséről és gyógyításáról (79: 383—8); Fischer Sándor szín-művészeti főiskolai tanár Beszédtechnika című könyvét pedig előző számunkban ismertettük (80: 140—2), s Ascher Oszkárnak „A versmondás művészete” című könyvét legközelebb szintén bemutatjuk olvasóinknak. — Az is öröndetes, hogy a Színház- és Filmművészet című folyóirat néhány hete fölkérte egyik kartársunkat egy már betanult színdarabnak kiejtés tekintetében való megbírálására; annál is inkább, mivel e színmű szövegei a nyelvjárásiasság szempontjából is sajátos jellegűek. — Igen hasznosnak tartjuk Hont Ferencnek az ismeretterjesztő társulat Kossuth-klubjában 1955 decemberében tartott előadását is; ez az előszó művészeinek közös mesterségbeli kérdéseit vette sorra. Hasonló együttes munkára mi is igyekszünk minél sűrűbben alkalmat találni.

Mind e haladás ellenére a helyes kiejtés terén még jócskán fokoznunk kell a köz-műveltséget. Sok különben tanult magyar embernek nincsenek is ilyen problémái, annyira tájékozatlan. Mások meg

ott is csak a helyesírási oldalát látják a dolognak, ahol a kiejtés legalább ilyen fontos volna: mint a *dicsér* (— *dicsér?*), *fölösleges* (— *felesleges*), *telt* (— *teltett?*) stb. kérdésében több levelezőnknel, érdeklődőnknel is tapasztalhattuk. Örrendetes kivétel persze itt is van (l. pl. Julow Jenő levelére adott válaszukat, Nyr. 78 : 448); de ez — sajnos — még fehér holló. Jellemző pl., hogy csak nemrég is (79 : 394—6) afelől kellett megnyugtattunk tanár kartársainkat, hogy *tudja, hoztok* stb. típusú szavainkat valóban *n e m b e t ű s z e r i n t* kell kiejtenünk, hanem az összeolvadás, illetőleg hasonulás magyar kiejtési törvényeinek megfelelően: annyira megzavarták őket egy folyóirat-cikknek elsietett megállapításai.

5. A helyesírás kérdéseivel — főntebb már utaltunk rá — főként a gyakorlati munka közvetlen segítése végett olyan széles körben végeztünk tájékoztatót és tanácsadást, amilyenre országunkban még sohasem volt példa. Minthogy a szabályzat új kiadásának megjelentetésekor a Helyesírási Főbizottság nem jutott hozzá a változtatásoknak egyidejű kiadványban való megokolásához és értelmezéséhez (vö. a Benkő Loránd szerkesztette „Helyesírásunk időszerű kérdései” című 1955. évi tanulmánykötet 23), ezzel nagy társadalmi igényt elégítettünk ki; de természetesen egyébként is mindig szükség lehet arra, hogy a nehezebb írású szavak és szóalakok stb. írásformáját elmagyarázzuk azoknak, akik kérik. Egypár ilyen kérdés már előzőleg is el-eljutott hozzánk (vö. Lőrincze : *Nyelv és élet* 9—10); 1954 ősze óta azonban néha egyszerre két-három telefonvonalon is folyt a fölvilágosítás : „A *fogóddzik* ige felszólító alakja most *fogóddzék* vagy *fogóddzon* (elválasztva : *fogódz-dzék, fogódz-dzon*).” Vagy : „A *kevésbé* szóban ma már csak egy *b-t* kell írunk.” Vagy : „A *bölcsesség* szóban immár két *s* betű van, amint a *békesség, vigasság* példában azelőtt is volt; ellenben a *frissesség* szót ma is úgy írjuk, mint régen, tehát mint a *nyersesség, sokaság* példát.” Vagy : „Az *emigrál, a diploma, a reflex, az impresszió, az egzakt* szó elválasztása valóban a magyar szótagolás fonetikai rendjét követi már, tehát *emig-rál, dip-loma, ref-lex, imp-resszió, eg-zakt*; ellenben a *kilo-gramm, milli-gramm* helyett ma sem írhatjuk ezt a képtelenséget : *kilog-ramm, millig-ramm*!” Stb.

Olvasóinkat azonban ma már alighanem nem is ezek az egyes felvilágosítások érdeklik legjobban; hiszen azóta a változott írású alakokhoz is mind jobban hozzászokik szemünk meg kezünk. Inkább arról szólnék egy keveset, hogyan akarnak egyesek *m e r é s z e b b, ú j a b b v á l t o z t a t á s o k a t* is végrehajtani írásrendszerünkben. Szinte havonként kapunk olyan újítási javaslatot, amilyen valaha Révai Miklós, Vörösmarty, Simonyi Zsigmond fejében is megfordult: hogy ti. kétjegyű betűinket cseréljük ki új alakú, egyszerű betűkre. Legutóbb pedig V. R. nyugalmazott gimnáziumi tanár kartársunk többek közt a kettőzött mássalhangzók helyett is egyszerűsítést javasol (pl. *mm* helyett ezt : *m̄*). Evégből valamennyi mássalhangzót jelölő betűnkéből két változatot kellene öntetnünk nyomdáinknak: egy simát s egy fölül vízszintes vonallal kiegészítettet, s elválasztáskor ezzel is további problémák jelentkeznének stb. Mi ez újító javaslatokat a szabályzat következő kiadásának előkészítő anyagához a Helyesírási Főbizottság elé terjesztjük; a beadványok készítőit pedig tájékoztatjuk erről, azt is jelezve, hogy hasonló elgondolásokat többnyire bőven ismert, sőt megtárgyalt a bizottság a jelenlegi kiadás készítésekor is.

A nyomdáknak, kiadóknak, szerkesztőségeknek olykor olyan részletek-

ben is egységes, helyes eljárást kell találniuk, amelyekben a nem különleges igények szerint készített akadémiai szabályzat érthetően nem tartalmaz semmilyen szabályt. (Így is volt, aki bírálatában a maga szempontjából nézve sokallotta a 438 szabályt.) Annak igazolására, hogy ezek az „apróságok” a gyakorlatban elég fontosak lehetnek, csak egy példát említek. A régebbi szabályzatok a tulajdonnevek végső (kétjegyű) mássalhangzójának írásában semmiféle csonkítást sem engedtek meg : (földrajzi névben:) *Ipolylyal*, (családnévben:) *Aranynyal*, (keresztnévben:) *Károlylyal*. Az 1950. évi 9. kiadás ezt már csupán a családnevekben tartotta fenn : *Aranynyal*, *Kováccsal*, *Vadászszal* (de már : *Ipollyal*, *Károllyal*) ; az 1954. évi 10. kiadás pedig már minden tulajdonnévben a köznevekben szokásos eljárásra tért át : *Ipollyal*, *Arannyal*, *Károllyal*. A szakmunkák azonban egyes szerzők nevét gyakran más betűtípussal szedik, s akkor e szerint az írásmód szerint nem lehet jól elhatárolni a másféle betűvel szedendő részt a toldaléktól. Mi a nyelvtudományi szokás alapján ezt a megoldást javasoltuk : *Aranynyal*, *ARANYnyal*, *Vörösmarty Mihálylyal*. — Természetesen a különleges nehézségek elhárítására a helyesírás szakértői gyakran mentek el az üzemi, ill. a vállalati dolgozók szakmai megbeszéléseire is (vö. pl. Nyr. 79 : 265—6).

Mondanom sem kell, hogy olykor e ponton is el kellett háritanunk néhány túlzott kérést. Nem vállalhattuk pl. egész munkák helyesírási ellenőrzését, szótárak helyesírási egységesítését, szakmai helyesírási kérdések rendszeres feldolgozását és megoldását ; sem pedig elvi kérdésekben nem vághattunk elébe a Helyesírási Főbizottság esetleges további szabályalkotó munkájának.

6. Tudatában vagyunk annak, hogy az új magyar *s z a k s z ó k i n c s e k* számtalan kisebb-nagyobb kérdése közül a magunk erőivel csak keveset tudunk úgy-ahogy megoldani. Az ország termelő jellegének rohamos megváltozása, a társadalmi tudatnak ezzel járó széleskörű átalakulása legfőként a szókincsnek nem alapvető részében tükröződik, s már csak a termelés érdekében is káros, ha a keletkező új szavak nem egységesen használatosak vagy nem magyarosak, nem szemléletesek ; s bizony elég sok homályos, idegen vagy idegenszerű szakszó és műszó ellen volt vagy van panasz.

Megvitattuk pl. a testneveléstudomány irányítóival, miért nem volna szerintünk jobb a többször ajánlott *testművelés* műszó elterjesztése ; Szepe György kartárs nagyobb szakvéleményét a Testneveléstudomány is közölte (1955 : 98—9). — A *vítás s z ó j e l e n t é s* tisztázását kérték tőlünk többször is a *termel* és a *termeszt* szóval kapcsolatban (Nyr. 79 : 148). — Megvizsgáltuk az újabban mind fontosabb *üzemel* szó használati körét, ill. jelentését is (Nyr. 78 : 275). (Ilyenféle munkánkban már gyakran a készülő Kéziszótár értelmezéseit használtuk fel.) — Megróttuk a kereskedelem szaknyelvében már-már műszói jelleggel élősködő, de képtelen fogalmi tartalmú *hiánycikk* szót (Lőrincze Lajos írt róla a Magyar Nemzet 1955. jan. 9-i számában) ; viszont megvédtük pl. a méltatlanul megtámadott *rendezvény* szót (uő : uo.). — Terjedelmes szakvéleményt készítettünk az illetékes kutatók kérésére arról, szükséges-e szerintünk a magyarban is két külön műszó az 'arbor (Baum)' és a 'lignum (Holz)' jelentés elkülönítésére. — Egy ügyvéd levelezőnk kérdésére elismertük, hogy helyesebb, világosabb, érthetőbb volna az 'apellál' jelentést hordozó jogi-közigazgatási műszó, ha alapszavának nem megkövesedett régi *fellebb*, hanem mai *feljebb*, *följebb* alakja volna benne :

vagyis ha pl. *följebbez*-nek mondanánk és íránk, nem *fellebbez*-nek. Ezzel elejét vennénk a *nem lebbezek fel* jellegű analógiás „találmányok”-nak is. (Vö. Nyr. 79 : 489.) — Máskor is gyakran előfordult, hogy a műszónak éppen korszerű és egységes alakjáról folyt vita. Így a *szinkronizál* és a *szinkronoz*, a *pasztörizál* és a *pasztöröz* stb. kérdésében — ha már nem magyar szóval való pótlás a szaknyelv pillanatnyi célja — a *szinkronoz*, *pasztöröz* stb. alakot ajánlgattuk (Nyr. 77 : 369—70). — A helyes, magyaros szóalakoknak nemrég a Főbizottság elnöke, Kodály Zoltán is védelmére kelt „Szóval : kultúr?” című rádióelőadásában. (Nyomtatásban először folyóiratunk közölte, Nyr. 79 : 281—4.) E harc további lehetőségeivel azóta Ferenczy Géza (uo. 79 : 410—5) és mások is foglalkoztak.

Sokszor panaszkodnak az ép nyelvérzékű dolgozók a betűszók és a szóösszevonások elburjánzása ellen. Mi egyetértünk a túlzások elítélőivel, s még kereskedelmi érdekből is rosszalljuk a magyar fülnek kevésbé kellemes, ill. zagyva MÚART, RÖLTEK, OFOTÉRT, TEMA FORG stb. alakot. Ha már egy intézmény, hivatal nevét mindenképp rövidíteniünk kell, rögtön a kezdet kezdetén alkalmas rövidítést választhatnánk rá. Igaza volt pl. egy távbeszélő útján érdeklődő nevelő kartársunknak abban, hogy a TTIT betűsor a laikusoknak éppoly keveset mond, mint az egyszerűbben kiejthető TIT (ejtsd : tit) lett volna ; a bennfentesek pedig ugyanúgy beleérthették volna ebbe is a teljes *Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat* fogalmát, mint a három szótaggal hosszabb s nyelvtörőbb TTIT (ejtsd : tétéité) alakba. De bizvást vállalhattuk volna a kifejezőbb *Ismeretterjesztő* rövidítést is ; aminthogy alkalmilag a *Magyar Tudományos Akadémia* helyett is megmaradhatna a hagyományos *Akadémia* rövidítés, a hivatalos, de papírszagúbb „(az) MTA” (ejtsd : emtéa) helyett.

Örvendetes kortűnet, hogy az idegen szavak elleni harcban immár igen sok bajtársunk van — levelezőink közt is. H. I. barlahidi (Zala m.) dolgozó paraszt pl. a Magyar Tudományos Akadémia erélyes intézkedéseit sürgeti az idegen szavak ellen. Mi (természetesen csak a fölöslegese k¹ ellen!) lelkesen vállaljuk a küzdelmet, s a nagy tömegekhez szóló kiadványokban nem javallánk a *progresszív*, a *produkció*, a *nomen*, a *verbum*, a *prejudikál* stb. használatát helyett : *haladó*, *termelés* (teljesítmény), *név*szó, *ige*, *előbe vág* (a döntésnek) stb. Sajnálattal látjuk azonban a Bugát Pálok, Szily Kálmánok magyar műszóalkotó és -egységesítő tevékenységének hiányát. (S itt nem Bugát túlzásaira gondolok.) Általában az egyes szakszókincsek terén kellene leginkább a reformkori szókincs-normalizálók lelkesedésével, de a mai fejlődési fokhoz illő elvi és módszertani alapon hatalmasabb méretű munkákat szervezni. Az az 1951. évi ígéret, hogy „az Akadémiai Kiadó elhatározta a műszaki értelmező szakszótár kiadását” (I. OsztKözl. 2 : 427), sajnos még ma is csak ígéret : pedig immár lassan egy „természettudományi értelmező szakszótár” is elkelve, s ezekkel (meg talán a készülő enciklopédia szóanyagának összeállításával) kapcsolatban lehetne legjobban a műszókincsek józan megmagyarosítását is (közösen) elvégezni. Egyelőre némely szaktudomány majdnem annyira elmaradt szókincsének nemzetivé áthasonításában, mint — mondjuk — a Dugonics előtti matematika : s ez — ha ma más nemzet-

¹ Olvasóink közül bizonyára többen emlékeznek rá, hogy nemrég vitába szálltunk pl. Sz. M. levelével : a *rádió* szó megmagyarosítását ui. mi — vele ellentétben — nem tekintjük sürgős nyelvművelő feladatnak (Nyr. 79:150).

közi és közműveltségi viszonyok közt élünk is — öreg hiba. Mindenesetre öröndetes eseménye téren, hogy nemrég megjelent Klár János és Kovalovszky Miklós „Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései” c. könyve, mely a műszaki szakszókincs korszerű megújításának és kiterelbélésítésének sok elvi és gyakorlati részletét tisztázza.

7. Legtöböt nyilván a nyelvtani szabályok helyes vagy helytelen alkalmazásával — a szoros értelemben vett nyelvhelyesség fő kérdéseivel — kell foglalkoznunk. S e téren még fontosabb mindaz, amit már hangsúlyoztunk: hogy ne csak a mikis közösségünk szálljon síkra anyanyelvünk védelmében, hanem minden dolgozó-társunk; hogy a közérdekű kérdéseket ne külön beszéljük meg egy-egy érdeklődővel, hanem a legnagyobb nyilvánosságot biztosító rádióban, illetőleg nyomtatásban, esetleg többször is; hogy a legsebezhetőbb, illetőleg a legkényesebb munkahelyeken — a pedagógusképzésben és -továbbképzésben, a szerkesztői-lektori stb. szervezetekben — tanfolyamokkal is biztosítsuk a további fejlődést; s végül, hogy minden gyakorlati munkát egészséges és egységes, korszerű elvek irányítsanak.

Talán a legutóbbi részletről kell legkevesebbet szólnom. A bevezetőben említett előzményeknek, az elvi tisztázásnak-tisztulásnak immár jó hasznát vehetjük. Azt azonban, hogy általában elfogadott elveink szerint mit tanítsunk egy-egy adott nyelvi alakulásról, mégis sokszor csak új kutatással, ill. az ismert anyag újabb feldolgozásával lehet korszerűen tisztázni. Ezért iparkodtunk nyelvtani és nyelvhelyességi szakirodalmunkat a szükség és a lehetőségek szerint új szaktanulmányokkal is gazdagítani, ill. gazdagíttatni. (Ezek jó része ismét a Magyar Nyelvőrben jelent meg, s itt az egyebütt megjelenőket is igyekeztünk ismertetni.) Igen sok támogatást kapunk a munka- vagy lakóhelyük szerint távolabb dolgozó kartársaktól és más folyóiratoktól is; pl. azoktól a szakszerű s együttal igen színes és népszerű összeállításoktól, amelyeket újabban nyelvművelésünk nesztora, Nagy J. Béla írt: „Nyelvhelyességi babonák” (NyFK. 241—65); „Van-e nyelvhelyesség?” (Nyr. 79: 1—17); „Hibák vagy babonák?” (MNY. 50: 484—92). Hasznos kiegészítése volt nemrég (1954.) szakirodalmunknak a Szikra Könyvkiadó készítette („kézirát gyanánt” jelzésű) ügyes és szép kiállítású Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára c. kézikönyv megjelenése. (A vele kapcsolatos szervezésért főképp Köves Bélát illeti elismerés.) Ez, továbbá a napokban piacra kerülő, nagyobb példányszámú Nyelvművelő című kötet (szerkesztette Lőrincze Lajos; vö. Nyr. 79: 165; 493—4) és a Kiadói Főigazgatóság alább ismertetendő nyelvművelő tanfolyamának 1956 nyarán megjelenő anyaga remélhetőleg megkönnyíti, ill. meggyorsítja a tervbe vett ún. nyelvművelő kódex (vö. Nyr. 79: 494—5 stb.) megszerkesztését is.

A rendszeres tanfolyamok vagy vissza-visszatérő előadások közül igen fontosak azok, amelyeket a pedagógusoknak tartunk: így Lőrincze Lajos 1952-ben és 1953-ban, Deme László 1954-ben és 1955-ben, Fábán Pál pedig 1956-ban tartott elvi és gyakorlati tájékoztatást. A Szikra Könyvkiadó dolgozóival (az 1950—51-i rendszeres tanfolyam után) főként egyes nagyobb, ankétszerű megbeszéléseken volt alkalmunk a főbb gyakorlati kérdéseket tisztázni. Rendszeres előadássorozatot tartottunk 1952-ben a

Művelt Nép Könyvkiadó Vállalatban is; azóta egyes előadásokat az Újságíró Szövetségben, a Magyar Rádióban, újabban a Magyar Szinkron Vállalatban stb.; de voltak — részben az Ismeretterjesztő Társulattal kapcsolatos — előadásaink különféle budapesti és vidéki, katonai és polgári, párt-, szak- és üzemi szervezetekben is. — A most folyó munkából különösen ki kell emelnem a Kiadói Főigazgatóság szervezte nyelvhelyességi tanfolyamot, mely a nyelvi rendszernek szinte minden fontos vitakérdését érinti, s az elvi alapvetéshez minden részletben (helyesbítendő) hibás gyakorló szövegeket is kapcsol; a tárgyalás során emellett a legfontosabb eddigi szakirodalom is szóba kerül.

Nagyban fokozza fáradozásaink hatékonyságát, hogy mind több lehetőségünk van felfogásunknak a nyilvánosság előtt való népszerűsítésére, hirdetésére. A rádió „Édes anyanyelvünk” című műsorszámait már említettem. Igen nagy segítséget biztosít munkánknak folyóiratunk (a Magyar Nyelvőr) is, kivált hogy olvasottsága a jelek szerint példányszámának növekedésénél is jobban fokozódik. (Az ezzel kapcsolatos tanulságokra vö. I. OsztKözl. 7: 473—83.) Nem kevésbé öröndetes, hogy újságaink, legkülönbébb heti és havi folyóirataink is szívesen kérnek időszerű szakcikket attól a fokozatosan erősödő nyelvész gárdától, amely a Nyelvművelő Főbizottság céljait támogatja; nem egyszer állandó nyelvművelő rovatuk gondozását is a mi munkatársainkra bízák. Nem kívánnám teljes egészében feldolgozni így elhelyezett cikkeinket; mégis megemlítem, hogy többször, ill. nagyobb mennyiségben közölt munkatársainktól nyelvhelyességi anyagot a Magyar Nemzet, a Rádió Újság, a Csillag, az Irodalmi Újság, a Természet és Társadalom, a Pénzügyőrök Lapja, a Hidrológiai Közlöny; állandó rovatunk van a Magyar Sajtóban, a Népművelésben, most van szervezendőben a Színház- és Filmművészetben; stb. Az Élet és Tudomány meg a Természet és Társadalom a szakmánkba vágó szerkesztőségi levelezést általában szintén velünk egyetértésben intézi. A Magyar Rádió és a Rádió Újság igen kiadós nyelvművelő levelezését hosszú idő óta Lőrincze Lajos végzi.

A magunk levelezése szintén e kérdésekben a legélénkebb — s ez helyes is. Külön kiemelem, hogy több levelezőnk szinte összegyűjti a napi munkájában elő-előbukkanó szakmai nehézségeket, s időnként világosan elrendezve, egyszerre terjeszti elének kérdéseit. 1956. február 7-én válaszoltunk pl. Sz. M. budapesti pedagógus kartársunknak 35 pontot tartalmazó levelére. 1955 nyarán egyes pozsonyi magyar fordítók, illetőleg szerkesztők is sok nehéz vitás részletben egyszerre kértek véleményt tőlünk. A levélben, illetőleg élőszóban elmondott kérdések nyelvtani rendszerünknek egész körét érintik. Egy szlovákiai földműves pl. az ikes igék ragozásával kapcsolatban fordult hozzánk. Ez egyébként a hazai dolgozókat is élénken foglalkoztatja; főleg a ható származékban (pl. *alhatok* — *alhatom?*), vagy a csak 3. személyben ikes igék alakjaiban (*folyjon* — *folyjék?*, *én megjelennék* — *megjeleném?*). Érdekes, hogy olykor múlt századi klasszikusainknál is szigorúbb némelyik kérdező az ikes alakok alkalmazásában. (Az előző példákban mi az első változatot ajánlottuk, de pl. az *alhatom* alakot sem rosszallva az irodalmi nyelvben.) — Gyakori alaktani probléma a birtokos személyragok *j* eleme: *újsága* vagy *újságja*? (Vö. Nyr. 78: 118; stb.) — Visszatérő kérdés az is, hogy a *-ként*, *-nként* rag mellett van-e *-kint*, *-nkint* ragunk, illetőleg ragváltozatunk is. (Helyesírásunkban immár az *-s* alakok állandósultak.)

Még több különféle kérdés vonatkozik a mondat szerkesztés szabályaira. Volt levél, amely a tagadó (tiltó) forma használatára vonatkozott: „Meg-

akadályozom, hogy *kimenjen*” vagy „Megakadályozom, hogy *ki ne menjen?*” (vö. Nyr. 78: 277). — Más levél a tárgyas, ill. a tárgyatlan igealak helyes volta iránt érdeklődött: „*Szíveskedjünk* (vagy *szíveskedjük?*) az ajtót becsukni!” (Nyr. 78: 118—9).

A dolgozóktól érkező helytálló bírálatot általában megjegyzéseinkkel kiegészítve megküldjük annak a hatóságnak vagy vállalatnak, szerkesztőségnek, amelytől a helytelen szövegezés eredt; s természetesen a levélíró is tájékoztatjuk felfogásunkról. Örömmel mondhatom, hogy mind többször ismerik el munkánk közérdekű voltát, egyre gyakrabban fogadják meg a kapott bírálatot vagy tanácsot. Csupán egyetlen főhatóság akadt, amelynek képviselője mégis azt kérte, hogy az ő nyilvános felirataikat érintő bírálatokra ne adjunk értékelő választ a dolgozóknak az ő megkérdésük nélkül, s hogy alsóbb hatóságaikkal, intézményeikkel se levelezzünk közvetlenül. Ezt így nemigen vállalhatnánk; de természetesen mindig ügyelünk arra, hogy szükség esetén válaszadás előtt az érintett hatóságoktól is tájékozódjunk, és ne támogassunk esetleges rossz szándékú támadásokat. (Mert mondanom sem kell, hogy erre is volt példánk...) Mindamellet az idézett eset is arra vall, hogy nyelv-művelésünk központi szerveit még mindig nem részesíti minden hatóság olyan támogatásban, amilyenre közérdekű munkájánál fogva szüksége volna.

A túlzó vagy alaptalan bírálat szerzője szintén csak többnyire, de nem mindig fogadja megnyugvással, hogy nem — vagy nem mindenben — adunk neki igazat. Egy vidéki orvos levelezőnk pl. ismételt bizonyításunk után sem fogadta el azt a felvilágosításunkat, hogy az *Egyesült Államok* többes alakú, de egyes szám értékű földrajzi névhez egyes számú állítmányt kell fűznünk. (Pl.: Az *Egyesült Államok* nem *akarja*...) Csak akkor ismerte el igazunkat, mikor a tőle megkérdezett külföldi tudományos intézet is a mienkhez hasonló választ adott neki.

Mások ellenben túl kevésre becsülik saját szakértelmüket, ti. hosszabb hirdetmény- vagy rendeletsszövegeiket, kézírataikat stb. nyelv helyes-ségi csiszolás végett hozzánk juttatnák el. Hangsúlyoznom kell: a Magyar Nyelvőr vagy az MTA Nyelvtudományi Intézete nem tudja helyesírás (mert erre is volt példa!) vagy fogalmazás tekintetében átvállalni más intézmények hivatalos munkáit. Erre a mienkhez hasonló, fejlett országban talán sokszorosan nagyobb munkatársi gárdával sem vállalkozhatna egyetlen intézmény. De nem is volna jó, ha megtennénk: hisz akkor minden más testület lerázhatná magáról közös nemzeti kincsünknek, a magyar nyelvnek gondját (s az ápolásáért való felelősséget). Nyelv-művelő közönségszolgálatunk nem „elburokratizálni” kívánja a magyar közműveltséget, hanem fokozni; nem csökkenteni mások gondos és felelős anyanyelvi munkáját, hanem minőségében javítani.

8. A nyelvi műveltség fokozását szeretnénk kiterjeszteni a stílus területeire is. Világos, hogy nagy íróink (nyelvi) stílusbeli művészetének vizsgálata, megértése, élvezése nélkül sem irodalmi műveltség, sem nyelvi műveltség nincs. A nyelv-művelés pedig szinte sohasem választható el a nyelv hatásos, kifejező használatának fejlesztésétől; a magyar sem (vö. Bárczi Géza, I. OsztKözl. 2: 420—1). Folyóiratunk, előadásaink, leveleink stb. mindenképp igyekeznek ezt a fontos, de még eléggé ingoványos területet is mennél inkább s mennél több felelősséggel művelni. Ha olvasóink figyelmesen

nézegetik a Nyr. egyes számait, vagy hallgatják a rádióban s egyébütt tartott előadásokat (vö. pl. Nyr. 78 : 128), bizonyára méltányolják törekvéseinket. Szívesen foglalkozunk pl. mai irodalmunk (nyelvi) stílusproblémaival ; könyvismertetéseink egy része is legfőként stíluselemzéssel foglalkozik. Reméljük, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság III. kongresszusán a stilisztika kérdései iránt megnyilvánult nagy érdeklődés (vö. Nyr. 79 : 58—60) is támogatni fogja ez irányú terveinket, s szakértő munkatársaink és a magvas kéziratok száma és témaköre is tovább fog gyarapodni. Sok reményt fűzünk ahhoz a stilisztikai előadássorozathoz is, amelyet a Kiadói Főigazgatóság 1956 őszére vett tervbe.

9. Mindennek a most nagyjában áttekintett munkának a legfőbb értékét abban látom, hogy szíves-öröme st végzik a résztvevői, s hálás szeretettel fogadják azok, akiknek javára végezzük : dolgozó társadalmunk tagjai. Pedig legyünk őszinték : a helyesírás, a nyelvi, ill. nyelvtani helyesség kérdéseiben néha valóban mindenki hajlandó csak a saját nyelvérzékének „döntésére” hallgatni.

Tennivalók, fontos további feladatok bőven vannak előttünk ma is. Sürgősek is. De semmi sem lehet olyan sietős, hogy miatta felületes, kapkodó munkát végezhetnénk. Valaha nem egy laikus, sőt egy-egy komoly nyelvtudós is gyanakodva nézett a nyelvművelésben tevékenykedőkre. Ma már ennek vége szakadt ; de nem kockáztathatjuk újból ezt a széleskörű bizalmat. — Ha pedig megokolt bírálatot kapunk, nem szabad elkedvetlenednünk, s az ügyet magát cserben hagynunk, — mint egyik-másik tőlünk megbírált cikkírónál tapasztaltuk. (Sőt akkor sem szabad ezt tennünk, ha netán igaztalan bírálat érne bennünket. De erre szót érdemlő példát mindeddig nem tudnék említeni ; sajnos, segítő bírálatot is eléggé szórványosan kapunk.)

Mint legfőbb tanulságot pedig még egyszer megismétlem : nyelvművelésünk központi szervezete kialakult, működik, sőt eredményei is számot tesznek. Nélküle nem is lehetne ilyen sok irányú, bonyolult társadalmi munka egységét és céltudatosságát biztosítani ; nem tudnánk a jövő feladatait tervbe foglalni, megvalósításukat előkészíteni és irányítani. Intézményes megvalósításként e „központ” ma elég laza szervezetű : munkatársainak zömét a közös célért való áldozatvállalás tartja össze a Nyelvművelő Főbizottság és folyóirata körül ; s még az MTA Nyelvtudományi Intézetének nyelvművelő munkaközössége is csak kisebb részben végzi a nyelvművelést hivatali munkaként. (Elsősorban az ún. közönségszolgálat ilyen.) Mindabban tehát, amit fontosabb újabb eredményeink közt elsoroltam, (sőt amire már nem tértem ki, abban is) sok önzetlen munkatársunk együttes fáradozását kell látnunk ; s az én alkalmi beszámolóom végső szava sem lehet más, mint az áldozatos munkájukért érzett hálás elismerése.

Tompa József

Lenin és a nyelv

Lenin műveiben számos érdekes megjegyzést találunk a nyelv egyes elvi kérdéseiről és a nyelvhasználat több fontos problémájáról. Ilyen jellegű kijelentéseinek egyikét-másikat gyakran idézzük. Közismert például Leninnek az a nyilatkozata, amelyben szót emel az idegen szavaknak az orosz nyelvben való szükségtelen használata ellen. Az a lenini mondás sem ismeretlen nálunk, amelyben a nagy forradalmár hazafia nagyorosz nemzeti büszkeségről szólva azt a gondolatot fejezi ki, hogy az anyanyelv szeretete is hozzátartozik a hazaszeretethez. Nem mondhatjuk azonban, hogy kielégítően ismerjük Lenin nézeteit a nyelvről és törekvéseit a nyelv művelése érdekében. Még ismertebb megnyilatkozásait sem igen szoktuk összefoglalni és összefüggésükben szemlélni. Most, amikor április 22-én országszerte mindenütt megemlékeztünk Leninről születésének 86. évfordulója alkalmából, nem lesz tanulság nélkül való dolog, ha röviden összefoglaljuk, áttekintjük és itt-ott kiegészítjük, amit Leninről tudunk.

Magától adódik a kérdés: mi készítette Lenint arra, hogy a nyelvvel kapcsolatos egyes elméleti és gyakorlati kérdésekkel foglalkozzék? A választ könnyű kiolvasni magukból a szóban forgó megnyilatkozásokból.

A nyelv szoros kapcsolatban van a gondolkodással. A materialista alapokon nyugvó ismeretelmélet nem hagyhatja figyelmen kívül ezt a tényt, ezért fel kell használnia minden olyan tanulságot, amelyet a nyelv vizsgálata szolgáltat. Lenint, a forradalmár gondolkodót ilyen vonatkozásban érdekelték a nyelvelmélet és a nyelvtörténet problémái. Ami a gyakorlati nyelvhasználat és a nyelv művelés kérdéseit illeti, azok a dolgozó tömegek meggyőzése és forradalmi nevelése szempontjából érdekelték Lenint, a kommunista vezetőt, politikust és államférfit.

Lenin nagy jelentőséget tulajdonított a marxista ismeretelmélet szempontjából a nyelv tudományos vizsgálata útján nyert ismereteknek. Ezeknek az értéke természetesen a nyelv és a gondolkodás dialektikus összefüggéséből adódik. Lenin igyekezett tisztázni ezt az összefüggést. Elvetette a két jelenség mechanikus azonosítását. Erre mutat egyebek között az a megjegyzése, amelyet Hegelnek „A logika tudománya” című művét jegyzetelve a könyv margójára írt: „a gondolkodás története = a nyelv története?” (Lenin: Filozófiai füzetek, Bp., 1954. 65). A megjegyzés kérdő formájából nyilvánvaló, hogy Lenin nem fogadta el a nyelv és a gondolkodás egységének azonoság formájában való felfogását. Ennek megfelelően Lenin nem korlátozta az ismeretelmélet forrásait a nyelvtörténetre. Világosabban kivehető ez egy másik megjegyzéséből. Lassalle-nak „Az efeszosi homályos Hérakleitosz filozófiája” című könyvét tanulmányozva, jegyzeteiben felsorolta az emberi ismeretkincsnek azokat a területeit, amelyekről az ismeretelméletnek gyűjtenie kell az anyagot. Ezek között ott van a nyelvtörténet is, de az egyes tudományok történetével, a gyermek szellemi fejlődésének történetével stb. együtt szerepel (uo. 308). A nyelv és a gondolkodás dialektikus egységének felismeréséről tanúskodnak Leninnek egyéb megjegyzései is a szóról, a mondatról és a nyelvről általában. A Filozófiai Füzetekben helyeslőleg kiemeli Lenin L. Feuerbachnak a szóról adott következő meghatározását: „Az érzék adja a *dolgot*, az értelem pedig a *nevet* adja hozzá . . . De mi a név? Megkülönböztető jel, szembeötlő ismertető jegy, melyet a tárgy jellegévé, képviselőjévé tesz, hogy ezáltal totalitásában megjelenítsem magamnak” (uo. 333). Az

idézett rész félreérthetetlenül azt mondja, hogy a szó és a tárgy (fogalom) közötti kapcsolat nem szerves, hanem feltételes. A nyelv és a gondolkodás azonosságig menő egysége esetén ez nem volna lehetséges. Emellett azonban a nyelvnek számos közös vonása van a gondolkodással. „Az érzékek a realitást mutatják; a gondolat és a szó az általánost... Minden szó (beszéd) már általánosít” — írja Lenin a Filozófiai Füzetekben (uo. 262). „A nyelvben csak általános van” — olvashatjuk pár lappal hátrább (uo. 265). Az általános azonban az egyesben realizálódik. Ennek a megállapítását láthatjuk Lenin-nél a nyelvre vonatkoztatva a következő sorokban: „... a falevél zöld; Iván ember; Zsucska kutya stb. Már itt (mint Hegel zseniálisan megjegyezte) dialektika van: az egyes — általános...” (uo. 341).

Lenin megállapításai elmélyült vizsgálódás eredményei. Nem sokan tudják, pedig tény, hogy Lenin nem elégedett meg a nyelvvel kapcsolatosan a különféle filozófiai művekben talált megjegyzésekkel és ismeretekkel, hanem nyelvészeti szakmunkákat is olvasott, hogy mélyebben megismerje a nyelv és a nyelvtörténet lényeges problémáit. Fennmaradt Leninnek egy Párizsban 1911-ben készült feljegyzése, azoknak a könyveknek a címjegyzéke, amelyeket abban az időben tanulmányozott. A felsorolt művek között jónéhány nyelvészeti szakkönyv is szerepel, például Potebnya: A gondolkodás és a nyelv; Müller Miksa Felolvasásai a nyelvtudományról; Miklosich: A szláv nyelvek összehasonlító alaktana; Florinszkij: Előadások a szláv nyelvészetről — és egyebek (vö. Язык газеты, Moszkva, 1943. 501. oroszul).

A nyelv és a gondolkodás szoros kapcsolata a gyakorlat szempontjából is igen érdekelte Lenint. Lenin az egyszerű, világos fogalmazás híve volt, nem szerette a túlságosan elvont, körmönfont, kusza vagy éppenséggel zilált, zavaros fogalmazást, mert az ilyesmi szerinte ugyanolyan körmönfont, kuszált vagy zavaros gondolkodást tükröz. Gorkij írja, hogy Lenin kedvelte és gyakran mondogatta Schopenhauernak ezt az ismert aforizmáját: Aki világosan gondolkodik, világosan is fogalmaz. Amikor elvi ellenfeleivel vitázott, rendszerint kipellengérezte őket zavaros fogalmazásukért és üres frázisaikért. „Anarchikus gondolatok anarchikus nyelvet szülnek” — írta 1905-ben a mensevikekre célozva. „A forradalmi gondolat zavarossága náluk, mint ez gyakran előfordul, forradalmi frázishoz vezet” — írta Lenin a „Két taktiká”-ban ugyancsak a mensevik ideológusokról (Lenin művei [a továbbiakban L. m.] 9 : 69). Az eszereket¹ „frázishősök”-nek nevezte, a liberálisokat pedig „a nyelvi tévelygés lovagjainak” csúfolta.

Tévedés lenne azt hinni, hogy Lenin szigorúsága a gondolatok szabályos nyelvi megformálásában és általában nyelvi igényessége nem több, mint a művelt és fegyelmezett gondolkodáshoz szokott emberek kifejezésbeli gondossága. Lenin forradalmár volt, és mindenben a forradalom érdekeit tartotta szem előtt. A marxizmus forradalmi eszméinek terjesztésére, a forradalmi tömegek mozgósítására hatékony, meggyőző agitációra volt szükség. Nem volt közömbös, milyen módon és milyen nyelven szólt a párt a tömegekhez. A marxizmus—leninizmus klasszikusai tökéletesen tisztában voltak a nyelv társadalmi szerepének fontosságával. Lenin „A nemzetek önrendelkezési jogáról” című művében tömören így ír erről: „A nyelv az emberek érint-

¹ A „szociálforradalmárok” pártjának tagjait nevezték eszereknek. Ez a kispolgári párt 1902-ben alakult Oroszországban a marxistaellenes narodnyik körökből és csoportokból.

kezésének legfontosabb eszköze ; . . .” (L. m. 20 : 406). Ennek megfelelően gondot fordított reá, hogy a párt megnyilatkozásai nyelvileg is megfeleljenek a forradalom szabta követelményeknek. Ezzel is igyekezett növelni a párt agitációjának hatékonyságát. Meggyőződéssel vallotta, hogy az egyszerűség és világosság nem külsőség, hanem hozzátartozik a marxizmus lényegéhez. Lenin felhasználta azt a negatív tanulságot, amelyet az uralkodó osztály nyelvi téren is szolgáltatott. A törvények, rendeletek, felhívások, újságcikkek stb. nehézkes körmondatai, bürokratikus stílusa, „tudós” frázisai csak mélyítették a szakadékokat az elnyomók és a nép között. Lenin elítélte a nehézkes, frázisos, bürokratikus stílust, amely még a haladó politikusoknál sem volt ritka. „Ez nem a politikusok nyelve, ez holmi irattári bürokraták nyelve!” — írta egy alkalommal a politikusok egy csoportjának fogalmazásával kapcsolatosan (L. m. 9 : 27). Egy demokrata képviselő beszédével foglalkozva megjegyezte: „. . . Dzubinszkij úr nem úgy beszélt, mint egy demokrata, hanem mint egy liberális hivatalnok, — ez beszédének legnagyobb hibája . . . mire kell nekünk, demokratáknak, a Duma¹, ha ott is olyan nyelven fogunk beszélni, . . . mint egy vidéki hivatalban . . .” (L. m. 17 : 428—9).

Lenin a gondolatok egyszerű, világos kifejezésére törekedett, és ezt kívánta a kommunistáktól is. A „Baloldaliság”-ban egyeseket megrótt zavaros fogalmazásukért : „Mindez egyszerű és világos. Mire való volt ehelyett holmi zagyva beszéd, holmi új volapük?” (L. m. 31 : 27). Amikor csak alkalma adódott, felhívta a kommunisták figyelmét a világos okfejtés és az érthető nyelv nagy fontosságára : „Ezt konkrétan, egyszerűen, világosan megmagyarázni a tömegeknek, a tízmillióknak . . .” (L. m. 30 : 359) ; „Ezt olyan nyelven kell megmondani, amelyet a paraszt azonnal megért” (L. m. 30 : 134). Hasonló megjegyzéseket gyakran találunk Lenin műveiben. Egy alkalommal a párt központi lapjáról hozott párthatározatban is szó esik a pártpropaganda nyelvéről : „. . . a központi lap fordítson nagyobb figyelmet a propaganda jellegű cikkekre, s a cikkeket írják népszerűbben, hogy a munkások is megértsék” (L. m. 17 : 472). (A határozat szövegét Lenin fogalmazta.) A „népszerűséget”, vagyis a közérthetőséget mindvégig fontos követelménynek tartotta Lenin a párt-sajtóban és a párt minden kiadványában. Sőt nemcsak a kifejezetten agitációs vagy propaganda jellegű írásokban, hanem a tudományos igényű művekben is. Erre hívta fel a kommunisták figyelmét a következő sorokban : „. . . a harcos szocialista párt tagjainak még tudományos műveikben sem szabad szem elől téveszteniük a munkásolvasót, igyekezniük kell *egyszerűen* írni, kerülniük kell a szükségtelen stíluscikornyákat, a »tudománynak« azokat a külső ismertető jeleit, amelyek a dekadenseket és a hivatalos tudomány szabadalmazott képviselőit olyannyira bűvkörükben tartják” (L. m. 5 : 151).

A stílus „népszerűségén” Lenin, amint láttuk, tulajdonképpen a kifejezés érthetőségét, egyszerűségét és világosságát értette. Az olyan megjegyzéseit, mint a fentebb említett „. . . ezt olyan nyelven kell megmondani, amelyet a paraszt azonnal megért” (L. m. 30 : 134), nem szabad úgy értelmeznünk, hogy Lenin valamiféle népieskedő, műparasztí nyelven vagy az elmaradott munkások zsargonjában akarta volna megszólaltatni a pártot. Szó sincs róla. Lenin ismerte és szerette a népnyelvet, maga is gyakran élt

¹ Az Állami Duma a cári kormány által létrehozott kevés jogot élvező képviseleti testület volt Oroszországban 1906-tól 1917-ig.

a népnyelvre jellemző beszédfordulatokkal, de sohasem mesterkélten, szándékoltan vagy éppenséggel erőltetetten. A múnépit, az erőltetett népieskedést nem szerette, sőt megvetette. Bizonyosság erre az alábbi kijelentése is, amelyet a Szvoboda folyóirattal kapcsolatosan tett: „Ez azonban nem népszerű stílus, hanem kellemetlen hangú népszerűsködés. Egyetlen szót sem mond egyszerűen, mindent nyakatekertten fejez ki . . . A szerző egyetlen mondatot sem mond cikornyák, »népi« [értsd népieskedő — J. J.] hasonlatok és olyan »népi« szócskák nélkül, mint pl. »ükelme«” (L. m. 5 : 320).

A „népszerűsége” azért ügyelt Lenin olyan féltő gonddal, mert a marxizmus lényegéből eredőnek vallotta. A marxizmus maximuma Lenin meghatározása szerint a „népszerűség” és egyszerűség maximumával egyenlő. A fentebbi idézetekből nyilvánvaló, hogy „népszerűségen” Lenin a nyelv, a stílus közérthetőségét értette. A nyelvhasználat és a nyelvhelyességgel kapcsolatos egyéb lenini megnyilatkozások is mind ennek a célnak az elérésére irányuló törekvést fejeznek ki.

Lenin több ízben szót emelt az idegen szavak szükségtelen használata ellen. „Az orosz nyelv megtisztításáról” című cikkében így írt: „Bevallom, bosszant, ha szükségtelenül idegen szavakat használnak (mert megnehezíti, hogy a tömegekre hassunk)” (L. m. 30 : 295). Lenin maga gondosan kerülte írásában a felesleges tudós cikornyákat, a dolgozó tömegek számára ismeretlen műszavakat, idegen szavakat és kifejezéseket. Amikor valamely idegen műszó nem volt elkerülhető, rendszerint megmagyarázta az értelmét.

Nem szerette Lenin a forradalom után túlságosan elszaporodott betűszókat és csonka összetételeket sem, mert ezek nagy része ismeretlen és értelmetlen volt a tömegek számára. Az ilyen szavak divatja ellen többször szót emelt. A párt VIII. kongresszusán mondott válaszbeszédében megjegyezte, hogy a csúf „Szovnarhoz” [’Népgazdasági Tanács’] szót még nem tudta megszokni. Boncs-Brujevics azt írja Leninről Megemlékezéseiben: „Vlagyimir Iljics kegyetlenül kigúnyolta ezeket a torz szavakat, amelyek kiforgatják és beszennyezik gyönyörű orosz nyelvünket, amelyet Turgenyev úgy magasztalt” (Boncs-Brujevics: Hogyan dolgozott Vlagyimir Iljics — vö. Язык газеты, Moszkva, 1943. 59). Ugyancsak Boncs-Brujevics említi, hogy Lenin egy alkalommal megjegyezte az újságszerkesztők előtt, hogy rövidesen szótárt kell csatolniuk az újságokhoz, annyi bennük a mindenféle érthetetlen szó és rövidítés (uo.).

Az egyszerűsége való törekvés nem jelentett Lenin számára igénytelenséget. Ellenkezőleg! Gyakorlati nyelvismeretét rendszeresen fejlesztette és bővítette, nagy gondot fordított anyanyelve alapos ismeretére. Közismert dolog, hogy Lenin hosszú időn át folyamatosan használta és igen sokra értékelte Dal orosz értelmező szótárát. Ez a szótár azonban erősen tájnyelvi jellegű volt, és már el is avult abban az időben. Ezért Lenin szükségesnek látta egy korszerű, az irodalmi nyelv akkori állapotának megfelelő nagy értelmező szótár elkészítését. Nem lehet meghatódás nélkül olvasni Leninnek azokat a sorait, amelyekben egy új értelmező szótár szerkesztésének szükségességéről ír — olyan helyzetben, amikor a fiatal szovjetország a polgárháború és a tőkés országok fegyveres intervenciója következtében tengernyi bajjal és nehézséggel küzdött. „Mi lenne, ha nekiültetnénk harminc tudóst, megadva nekik a Vörös Hadsereg fejadagját? . . . Mi a véleménye erről a tervről? A klasszikus orosz nyelv szótára?” — írta Lunacsarszkijnak (Lenin :

Az irodalomról 200). Ezek a sorok a gyakorlati szükség belátásán túl az anyanyelv forró szeretetéről beszélnek.

Ha Lenin műveit eredetiben olvassuk, lehetetlen észre nem vennünk, milyen sokoldalúan és mélyen ismerte és milyen változatosan használta Lenin orosz anyanyelvét. Tollából a legtermészetesebben hatnak a közmondások, találó népi szólások, népnyelvi jellegű fordulatok stb. Lenin nyelve sehol sem sablonos, sehol sem nehézkes. Érdekes megemlíteni, hogy Lenin több ízben egyéni módon új jelentésben vagy új összefüggésben használt egy-egy szót. Neki tulajdonítják a *ячейка* 'sejt' szónak 'a párt legkisebb szervezeti egysége' jelentésben való első használatát. Hasonlóképpen Lenin nyomán terjedt el az *уклон* 'elhajlás' szónak a politikában ma már szokásossá vált jelentése.

*

A fenti rövid áttekintés természetesen nem pótolhatja Lenin nézeteinek gondos és részletes tanulmányozását. Annyi azonban az elmondottak alapján is nyilvánvaló, hogy Lenin elveinek és törekvéseinek az ismerete fontos tanulságokkal szolgál számunkra. A nyelv kérdéseiben is tanulnunk kell Lenintől.

Juhász József

Beszédpedagógia

Éder Zoltán nagy szolgálatot tett beszédpedagógiánknak Bognár Elek színművész „Beszédművészeti gyakorlatok” című előadássorozatának gondos, tárgyilagos ismertetésével, nyelvészeti szempontokon épülő bírálatával (Nyr. 79: 181—190). Valamelyest rendszeres beszédpedagógiával eddig csak a Színművészeti Főiskola foglalkozott, de a beszéd-tanszék tanárainak munkaidőbeosztása lehetetlenné teszi, hogy részt vegyenek az olyan öröndetes kezdeményezésben, mint az V. kerületi tanács művelődési otthonáé volt a fenti előadássorozat rendezésével. Így azután É. Z. tanulmánya hasznos tanulságul szolgál, de azt hiszem, nemcsak nekünk, beszédpedagógusoknak, hanem egész közoktatásunknak is.

Nem véletlen, hogy az előadássorozatot kétszázan hallgatták végig, és nemcsak „hallgatták”, hanem meg is tanulták, mert amint É. Z. írja, a számonkérés alkalmával „pontosan, sőt szóról szóra tudták a hallgatók az elhangzottakat” (i. m. 187). És nem lehet véletlen az a tény sem, hogy kiváló előadóművészuinknek, Ascher Oszkárnak „A versmondás művészete” című könyve rövid két éven belül már második kiadásban jelent meg. Talán nem szakmai elfogultság, ha azt hiszem, hogy a beszéd funkcionális-társadalmi jelentőségének kiterjedésével — megszületett a helyes, a magyaros kiejtés, a szép beszéd iránti igényesség is.

Az általánosabb igényesség jelentkezésével közoktatásunknak fel kell figyelnie É. Z. következő szavaira: „... meglehetősen vígasztalan az a tény, hogy kétszáz ember közül — javarészt értelmiségiek! — nem tudott senki hozzászólni a nyelvi kérdésekhez, mindenki elfogadta, sőt a többség magáévá is tette a téves nézeteket is...” (i. m. 187).

Elgondolkoztató szavak ezek, és éppen azért nem hiszem, hogy megelégedhetünk E. Z. következtetésével :

„Ez persze a múlt oktatásrendszerét terheli, amely eléggé elhanyagolta az anyanyelvi s azon belül különösen a fonetikai oktatást.” Vigyázzunk! Az ilyen általános megjegyzés könnyen vezet önáltatásra : hajlamosak vagyunk azt hinni, és abban megnyugodni, hogy a cikkíró csak a felszabadulásunk előtti időre és hibákra gondol, és hogy ma már minden rendben van. Márpedig nincs rendben : nagyon valószínűnek tartom ugyanis, hogy az előadás-sorozat hallgatóinak jelentékeny százaléka felszabadulásunk után végezte általános és középiskoláit, és ha egyetlen egy sem vette észre, sőt a többség magáévá is tette az előadó tévedéseit, akkor ez már mai közoktatásunk hibája. És ez az, amibe nem nyugodhatunk bele. Addig nem remélhetjük beszédkultúránk fejlődését, amíg nem tudunk olyan közösséget fölnevelni, amely felháborodottan utasít vissza minden vétséget anyanyelve ellen.

Mióta bizonyos megfontolások lehetetlenné tették, hogy megfelelő szakember tanítson nyelvtant a Színművészeti Főiskolán, magam igyekszem tárgyalni a kiejtés fonetikai kérdését. Kénytelen vagyok megállapítani, hogy érettségizett hallgatóim zöme nagyon hiányos fonetikai ismerettel rendelkezik. Így pl. — azt állítják — sohasem hallottak a mássalhangzó kapcsolatok három törvényéről (hasonulás, összeolvadás, kiesés). Talán nem érdektelen az sem, ha megjegyzem, hogy főiskolánkon az idén tucatjával hallgattunk meg színészeknek jelentkező érettségizetteket, és csak egyetlen egy olyan akadt közöttük, akinek kiejtése és hangsúlyozása meg is felelt a jogosan várható követelményeknek.

Hol követtük el a hibát? Talán nem túlzok, ha a felszabadulás előtti színészoktatásunk alapvető hibáját a spontaneitásban látom. Művésztanáraink kiválogatásának elsődleges szempontja volt a szép beszéd. Ezen a téren legnagyobbbrészt nem is történt hiba. A színészjelölt példás beszédet hallott, gyakorlati tanácsokat kapott, sőt nem egy technikai probléma megoldásában segítséget is. Csak az volt a baj, hogy ezek a tanácsok és probléma-megoldások nem a tanítványnak, hanem magának a művésztanárnak — nem is mindig tudatos — egyéni adottságaiból, problémáiból fakadtak. A tanítási anyagot pl. nem a színészjelölt adottságainak, fejlődési irányának megfelelően válogattuk ki, hanem a tanár érdeklődési köre, sikeres szerepei alapján. Egy-egy vers, szerep keretén belül nem tűrtük ugyan a helytelen vagy szabálytalan kiejtést, de törekvésünk inkább csak a vers, a szerep betanítását, magyarázatát mondva : a növendékek idomítását eredményezte, a művészi beszédre való tudatos, rendszeres és módszeres nevelés helyett.

A felszabadulásunk után jelentkező problémák tömege (beszédhibák, beteg orgánumok, tájzólások, nehéz testi munkát végző családok köréből kikerült tehetséges hallgatóink zárt, „fogak között szűrt” beszéde stb.) arra kényszerítette beszédtanászkunket, hogy lehetőleg felszámolják a spontaneitást, és kidolgozzon egy — bár kezdetleges és még távolról sem kielégítő — beszédpedagógiát. Ez a folyamat, sajnos, nem indult meg felszabadulásunkkal egyidejűleg, és nem is ment könnyen. Előbb Sztanyiszlavszkij nyomán szocialista-realista színjátszásra való törekvésünknek kellett eleven valósággá tennie Egressy Gábor szavait : „... a mai kor azt követeli, hogy a művészetet senki se gyakorolja csupán vak ösztöne szerint, hanem kellő műveltséggel, alapos előkészülettel, önismerettel és tudatos ihlettel” (Egressy Gábor :

A színészet könyve. Pest, 1866. 15). Ezen alapvetés után is kell, hogy közéleti és színpadi beszédünk romlása, említett problémáink emlékezetünkbe idézzék Paulay Ede figyelmeztetését: „A drámai előadásban legelső tényezők: a nemzeti nyelv és hang. Szükséges tehát, hogy a színész nemzeti nyelvét, annak törvényeit, erejét, hatalmát, báját tökéletesen ismerje. — Ez ismeret megszerzésére legjobb mód: a nyelvtudományi jeles műveket nagy szorgalommal tanulni. — A magyar nyelv reánk nézve kiváló és pályánk végéig tartó tanulmány tárgya legyen” (Paulay Ede: A színészet elmélete. Pest, 1871. 4). Egressy és Paulay szavai örökérvényűen szólnak a színészekhez, de még örökérvényűbben, még nyomatékosabban kell, hogy szóljanak azokhoz, akik ma a lépnek fel a nyelv apostolaiként, és vállalkoznak akár a hangzatos „beszédművészeti gyakorlatok”, akár az egyszerűbb, de sokkal több konkrét ismeret közlését követelő beszédtechnika címén a beszéd tanítására. Ezeknek meg kell látniuk, hogy Egressy és Paulay szellemi örököse Hevesi Sándor volt, aki úgy építette tovább az Egressy és Paulay által megkezdett utat, úgy szorgálta „nemzeti nyelvünk tudását és megbecsülését”, hogy a maga kora tudásának megfelelően igyekezett megoldani a régiak beszédpedagógiájának elvi és gyakorlati problémáit, és azzal kezdte, hogy előbb a magyar beszéd fiziológiai és fonetikai tényezőit ismertette, és csak azután jelölte meg a művészi szintézis módját. (Vö. Hevesi Sándor: Az előadás művészete. Budapest, 1908.)

Hevesi Sándor útján kell haladnunk nekünk is, és ez az út nem könnyű! Nemcsak azért nem könnyű, mert közben hatalmasat fejlődött a fiziológia, a fonetika, a logopaedia, mélyült és kiszélesedett az irodalomtörténeti kutatás — amelyek mind vonatkozásban vannak, vagy legalábbis kell hogy legyenek a beszédpedagógiával, és egyelőre még nincs olyan szervünk, folyóiratunk, amely feltárná, rendszerezné ezeket a vonatkozásokat (a Nyr. tette meg eddig az első lépéseket), hanem azért sem könnyű, mert előadó- és színművészeink magatartásában van valami, talán a r i s z t o k r a t i z m u s - n a k nevezhető vonás, ami — ha fel nem számolják — jelentékenyen gátolja beszédpedagógiai munkájukat.

A művész arisztokratizmusa nem jogosulatlan: Egressy Gábor is csak a maga művészi intuíciójára, ihletére hallgatott, amikor pontosan kilencvenkilenc esztendővel ezelőtt a „Marót bán” előadásán nagy indulatának lendületében szétfeszítette az igekötős szavakat, és a főhangsúlyt nem szabályszerűen az első szótagra, az igekötőre, hanem az igére vetette („kihalt”, „megtagadom”). De amikor nem kisebb emberek támadták meg érte, mint Greguss Ágoston és Kemény Zsigmond (Nyr. 27 : 355), akkor Egressy Gábor, különben nagyon önérzetes válaszában, nem azt állította, amit Bognár Elek, hogy a művésznek és csak a művésznek szabad helyenként áttörni a szabályt, hanem lényegében ugyanazt mondotta, amit ma már É. Z., a nyelvész is mond: „az értelmi hangsúlyozás esetében a magyar szavak első szótagjukon hangsúlyosak, érzelmi hatásra azonban az összetett szavakban a második tag első szótagjára kerülhet a hangsúly, s ezt nemcsak a művészeknek szabad, hanem másoknak is, ha azt az érzelem megkívánja” (Nyr. 79 : 185). (Deme László kimutatta az értelmi hangsúlyozás szabálya alól történő kivételt is poláris ellentétéknél. — Nyelvművelésünk főbb kérdései. Budapest, 1953. Akadémiai Kiadó, 217.)

Bognár Elek már elég régen foglalkozik beszédpedagógiával. Első könyve (A szónoklás és előadás művészete) 1940-ben jelent meg. Ebből, valamint É. Z. által is említett második könyvéből (A szavalás, színjátszás és rendezés

művészete. Budapest, 1947.) és az előadássorozat ismertetéséből megállapítható Bognár Elek pedagógiai érzéke. De azt is meg kell állapítani, hogy sem a spontaneitás, sem az arisztokratizmus hibáját nem küzdötte le, sőt ez még problémaként sem merült fel előtte. És Bognár Elek nem az egyetlen! Azt hiszem, ott a hiba, hogy művésztanáraink nem vetik fel határozottan a kérdést: be akarom-e mutatni, vagy tanítani akarom-e a beszédét? Márpedig: *qui bene distinguit, bene docet*. A művész: az élet jelenségeit valamennyi oldaluknak szintézisében ábrázolja, a tanár atomizálni köteles tanítási anyagát, és ha művész is, akkor elsősorban atomizálnia kell a saját alkotása szintézisének minden vonatkozását, hogy azután rá tudja vezetni tanítványát a tanítvány egyéniségének, testi és szellemi adottságainak megfelelő szintetikus alkotásra.

Mit jelent gyakorlatilag az atomizálás? Nagyon valószínűnek tartom, hogy Bognár a „szétverem”-szónak jelzésünk szerint történő hangsúlyozását azért tartotta fenn a színészeknek, mert ezzel akart tiltakozni az ellen a rossz pesti szokás ellen, hogy minden indulat nélkül is így hangsúlyoznak: „meg-őrülök”... Igen ám, csak hogy itt még valami történik: ha nagy indulatban mondok ki egy igekötős igét, akkor azért vetem át a hangsúlyt az igére, mert az indulatom, kisebb-nagyobb szünetet iktatva be az igekötő és az ige közé, szétválasztja, szétfeszíti a szót. Az indulat pedig nemcsak a színészek privilégiuma, indulat nélkül meg így hangsúlyozni a színésznél is hiba.

Feltűnt É. Z. gondos ismertetésében, hogy az előadások nem foglalkoztak a lélegzés jelentőségével. Pedig ha valaki a szavak, mondatok végét elnyeli — elég gyakori jelenség! — a hiba oka legtöbb esetben a helytelen lélegzésben található. Nos, Bognár 1947-i könyvének 30—1. lapjai meggyőzték arról, hogy itt ismét a gondos atomizálás hiányzik. Ilyeneket mond: „A szavaló a szünetben vesz fel üzemanyagot a következő mondat ellátására: levegőt, erőt és hangulatot. A levegő az első számú üzemanyag. Mert a tüdőből visszarámoló levegő hozza mozgásba a hangszálakat. Ha nincs elég levegő, nem tudod megrezegtetni a hangszálakat” (i. h. 30). „Felveszi a levegőt, lehetőleg az orron át... A szavaló elérkezett az elhangzó mondat végére. Leengedi a hangot. Pont. Megérkezett. Megáll. Kiengedi a fölösleges levegőt. Kipiheni az előző mondat fáradalmait... Csak vigyázz arra, hogy elegendő levegőt végy fel, jól telítsd meg a tüdőd, lehetőleg a rekeszizomig. Hangtalanul történjék a lélegzet-vétel még izgatott beszéd közben is. Ne zihálj, ne fujtass, ne nyögdecselj...” (i. h. 31).

Azt hiszem, hogy minden lényegeset idéztem Bognár Eleknek a helyes lélegzésről mondott megállapításaiból. Bizony külön-külön lehetne vitatkozni akár minden szavával is. El lehetne mondani pl., hogy négyféle lélegzési mechanika figyelhető meg nyilvános szereplőknél, és hogy ezek közül legalább egyet: a vállak felemelésével történő elég gyakori lélegzési formát kötelessége lett volna ismertetni az előadónak, mert ártalmas a gégére, mégpedig ennél többet szerepel az illető nyilvánosság előtt, annál inkább. Idézni lehetne vers- és prózaszövegek tömegét, amelyeknek mondatait képtelenség elmondani egy lélegzetre. Beszélni kellene arról, hogy az írásjelek csak igen nagyjából tükrözik az élő beszéd megfelelő sajátosságait, és ezért az előadó az élő, a folyamatos beszéd megvalósítása érdekében legtöbbször köteles átértékelni az író interpunkcióját. Ki kellene fejteni, hogy a mondat grammatikai egység, az élő beszéd egysége pedig a mondanivaló, amely igen gyakran egymásra épülő mondatok tömegéből áll, és nem köszönné meg az író, ha előadója

minden mondat után „üzemanyagot felvevő” szünettel szakítaná meg a gondosan felépített mondanivaló lendületét...! De mindezt bőven elmondja Hevesi Sándor általam már említett és Bognár Elek könyveinek bibliográfiáiban felsorolt művének 12—8. lapján, és mindezt Bognár meg is valósította színésznövendék korában, amikor Figaró szerepében vizsgázott (Beaumarchais: Figaró házassága), és az V. felvonás nagy monológjában közös erővel igyekeztünk kifejezésre juttatni Figaró hatalmas lendülettel induló és egyre jobban fokozódó keserűségét az egymásra tóduló emlékek, érvek, mondatok során.

Az már azután az én súlyos hibám volt, hogy nem tudatosítottam eléggé sem az önmegfigyelés művészi kötelességét, sem az egy szerepen belül megvalósított technikát.

De elkövettem ennél nagyobb hibát is.

Meglepetéssel olvastam az ismertetés következő szavait: „A hangképzésben az előadó leggyakoribb hibája az *é*-be hajló *á* hang (*ē*-vel jelöljük). Például: vidēman... elősegíti a hatēst...” stb. Nem értettem a dolgot, mert arra határozottan emlékezem, hogy színésznövendék korában ez a hibája nem volt. Arra viszont szintén jól emlékezem, hogy ajka nem volt elég rugalmas, mozgékony a színpadi beszédhez. Elolvastam a könyveit, és meglepetéssel láttam, hogy mindkettőben „a kiejtés tökéletesítésére jól bevált gyakorlat”-ként ajánlja, hogy „összezárt fogakkal olvassunk naponta 10—15 percet” (i. m. 25) ... és kiderült a hibám! Negyedik éve voltam tanár Bognár Elek növendék korában, és valami módot kerestem arra, hogyan lehetne rugalmassá, mozgékonyá tenni a magánhangzók kirajzolására képtelen ajkat. Eszembe jutott, hogy a legnagyobb magyar színész, akit ismertem: Pethes Imre, mielőtt színpadra lépett, próbán is, előadáson is, összezárt fogakkal, percekig keresztül gyorsan mozgatta az ajkát... Így született meg az ún. „zárt-fogsor-gyakorlat” technikai tanításomban, amelyet általában is, de különösen renyhe felső ajak esetén ajánlottam. Nem tudtam még akkor, és így nem is tudatosíthattam kellően, hogy a beszéd folyamatban, különösen nyilvánosság előtt, a nyelv, az áll és az ajak könnyed, lágy, de határozott és pontos munkája általában egyenlő rangú tényezők, és bármelyiknek a másik tényező rovására történő előtérbe kerülése vagy elhanyagolása hibássá, mesterkéltté teszi a kiejtést. Valahogy úgy képzelem ma már a dolgot, hogy a helyes artikuláció az egyes beszédhangok képzésében résztvevő minden tényező részére biztosítja a megfelelő energiát és a megfelelő működési lehetőségeket. Ezt a működést és energiát a szomszédos beszédhangok, a beszélő helyzete és szándéka módosíthatják, de egymásra hatásában meg nem változtathatják. Ha mármost a beszélő energiája nem tud megfelelő arányban kifejeződni a beszédhang képzésében résztvevő minden tényezőben, akkor utat keres és a működésében korlátozott tényezőről áttevődik valamely más, működésében kevésbé korlátozott, rugalmasabb tényezőre, legtöbbször a nyelvre, a kiejtés eltorzul, és pl. — mint Bognár Elek esetében — a veláris hangból palatális lesz.

Megerősít elgondolásomban É. Z. további fejtegetése: „Érdekes volt... megfigyelní, hogy magánbeszélgetésben, hétköznapi társalgásban (főként kisebb körben s különösen, mikor nem mint előadó beszélt) sokkal ritkábban, sokkal kevésbé élesen torzítja az *á*-t, mint az emelvényen, előadói, színpadi beszédben.” Nagyon helyes és a beszédpedagógia alapvető kérdését és egyben egyik legnagyobb problémáját érintő megfigyelés ez. Az nyilvánvaló,

hogy a kétféle kiejtés oka elsősorban a kétféle beszédhelyzetben rejlik: Bognár Elek más lelki és testi beállítottsággal beszél a nyilvánosság előtt, mint magánemberi minőségében. Pontosabban: mint utóbbinak nincs beállítottsága, mint előadónak van. A beállítottság, mesterkelt magatartás a nyilvánosság előtt rendszerint bonyolult pszichikai gyökérszálakból ered. Keletkezésükhöz kétségtelenül hozzájárult, ha ugyan nem volt egyenesen az elindítójuk, az én helytelen, félreérthető, a beszéd folyamatának egészét szem elől tévesztő technikai utasításom. Kétségtelen az is, hogy nem ez az egyetlen gyökérszál, de a többi kikutatása csak személyes érintkezés, alapos megfigyelés útján történhetik, és akkor sem kifogástalan bizonyossággal, mert az emberek ritkán elfogulatlanok, ha hibákról van szó...

Itt is helyesebb Sztanyiszlavszkij módszerét alkalmazni, aki színész-nevelésében a perifériáról haladva a centrum felé, a hibás, mesterkelt beállítottságnak feltétlenül jelentkező, látható vagy kitapintható megnyilatkozásait igyekszik korrigálni, és így, a helyes kinesztézis felkeltésével vezeti rá a színészjelöltet a mesterkéletlen, őszinte, közvetlen testi és lelki beállítottságra.

Ha pl. valaki felváltva, ismételten képzi az *á* és *ë* hangot, és közben hüvelyk- és mutatóujját villaszerűen az álla alatt két oldalt a nyakára helyezi, megfigyelheti a nyakizom működését a két beszédhang képzésénél, és megállapíthatja, hogy a jól, tisztán képzett *á* hangnál a nyakizmok (mind a m. mylohyoideus, mind a m. geniohyoideus) teljesen lazák, nem feszülnek meg, míg a hibás *ë* hangnál ez a megfeszülés feltétlenül jelentkezik. Egyszer-smind megfigyelhető az is, hogy az említett izmok felesleges feszülése akkor következik be, ha a beszélő nem nyitja ki eléggé a száját az *á* hang képzésének megfelelően, s így — feltevésem szerint — az állejtésre szánt energia áttevődik a nyelvre, felbontosítja ezt, és palatális hang képződik veláris helyett.

A gyógypedagógia már nagyon régen alkalmazza az itt vázolt eljárást, és Sztanyiszlavszkij rendszerének — amely különben nem nyújt módszeres beszédtechnikát — érdeme van abban, hogy kidolgozta a test lazaságára épülő színjátszástechnikát. Hogy félreértés ne essék: a test „lazasága”-n nem a magatartás petyhüdségét, ernyedtségét érti és követeli, hanem arra törekszik, hogy az alkotással, a nyilvánosság előtti szerepléssel feltétlenül együttjáró fokozottabb idegmunka, idegrendszer-feszültség ne sugározzék szét rakoncátlanul az egész testre (handabandázó kezek, remegésig feszülő lábizmok, ujjnyi vastagon kidagadó nyakerek stb.), hanem koncentrálódjék, és érvényesüljön azokon az izmokon keresztül, amelyeknek működésére az alkotás (a mi esetünkben: a beszéd) érdekében szükség van (Sztanyiszlavszkij: A színész munkája. I. rész. 1950. Hungária. 148—66; II. rész. 1951. Művelt Nép. 104—70).

Idézett nagy elődeink és Sztanyiszlavszkij példát mutattak a spontaneitás és az arisztokratizmus leküzdésére. Minden színművésznek nemcsak joga, hanem művész voltának alapfeltétele is, hogy higgyen önmagában. De nincs művészi fejlődés, ha ez a hit önhittséggé válik, és egyfelől elzárkózik önmagának állandó és szigorúan bíráló megfigyelésétől: egy belső hallás kifejlesztésétől, amelynek még az alkotás leglázasabb pillanatában is működnie kell, sőt: akkor kell csak igazán! — másfelől: megfeleldeznie nemzeti rendeltetéséről: arról, hogy színészőseinek országnérszük volt nemcsak nyelvünk terjesztésében, hanem fejlesztésében is. Ez a megfelelkezés azt jelentené, hogy nyelvünk további fejlesztésében lemond az őt megillető

részről: a példamutató beszédről. Nem hiszem, hogy akadna magyar színész, aki ezt vállalná...!

Márpedig ha nem vállalja, akkor nem mehet el arisztokratikus semmibevéssel azok mellett a már évek óta ismétlődő megnyilatkozások mellett, amelyek beszédünk romlását (színpadi beszédünkét is!) panaszolják, és a helyes magyar beszéd művelését sürgetik. Mindez még azokra a színészeinkre, előadóművészeinkre is vonatkozik, akik nem vállalkoznak „beszédművészeti gyakorlatok” vezetésére, hát még mennyire vonatkozik azokra, akik vállalkoznak...! És É. Z. ismertetését olvasva nem tudom, mi keserített el jobban: az a tájékozatlanság-e, amit Bognár Elek tanúsított nyelvművelésünk legújabb közlései, figyelmeztetései, megállapításai tárgyában, vagy az, hogy még a könyvei bibliográfiáiban felsorolt színházi szakmunkákat sem tanulmányozta eléggé!

É. Z. ezt írja: „Felvetődik most a kérdés, hogy mi az, amit a mondatban ki kell emelnünk. Egyszerű az előadónak a válasza: amit jónak látunk; »egyik a jelzót, másik a jelzett szót fogja kiemelni«. Teljesen egyéni itt az eljárás mód, s hogy mennyire az, hasonlattal is megvilágítja. Olyan ez, mint az evésnél az étel kérdése: egyik sósan, másik édesen szereti. A hasonlat igen szemléletes s nagyon megkapó — tetszett is a közönségnek —, de az alaptétel nem fogadható el.”

Hát nemcsak az „alaptétel nem fogadható el”, hanem Bognár Elek magatartása: a hangsúly kérdésének ilyen „arisztokratikus” bagatellizálása sem. Nem azt hiányolom, hogy Bognár Elek nem ismerteti vagy nem vitatja Kodály Zoltán (A jó magyar ejtés aktái. Bp. 1941. Egyet. Nyomda 14—7), Horváth János (A magyar vers. Bp. 1948. Tud. Akad. Kiad. 130—55), Lőrincze Lajos (Nyelv és élet. Bp. 1953. Művelt Nép Kiadó 44—7.) és Deme László (i. m. 215—24) fejtegetéseit, hanem azon, enyhén szólva csodálkozom, hogy a jelző és jelzett szó kérdését is ilyen felületesen kezeli, holott ez a kérdés naponta felmerül színházaink munkájában. Paulay Ede és Szigeti József nem ok nélkül vívtak személyeskedésig menő harcot a probléma körül (Ditrói Mór: Komédiások. Bp. 1929. 29—30), amiről pedig még akkor is tudnia kell Bognár Eleknek — bibliográfiája tanúsága szerint —, ha Ditrói könyvét nem is ismeri, mert Hevesi Sándor éppen ezt a vitát igyekszik lezárni a következőképpen: „A jelző csak akkor lehet hangsúlyos, ha a jelzót és a jelzett szót összetett szónak érezzük... Összetett szónak érezzük a jelzót és a jelzett szót, amikor a fogalom lényegét nem a jelzett szó fejezi ki, hanem a jelző” (i. m. 18—32).

De ha hibáztatni lehet is Bognár Elek munkásságát, elítélni nem lehet: „... bűne a koré, mely szülte őt...” Azé a közönyé, mely bírálatlanul hagyta két könyvét is! (Zárójelben jegyzem meg, de nem mellékesen, hogy kiváló előadóművészünk, Ascher Oszkár említett könyve két év alatt két kiadást ért meg, de érdemleges bírálatban még sem a Színészek, sem az Írók Szövetségének hivatalos lapjai részéről nem részesült, pedig az előbbieknak fejlődéséről, az utóbbiaknak a bóréről van szó...!) Nagyobb a mi bűnünk, akik nem támogattuk Bognár Eleket, amikor legdrágább nemzeti kincsünk: beszédünk ápolásában serénykedett. Pedig könyveiből is, É. Z. ismertetéséből is megállapítható Bognár pedagógiai érzéke (pl. a gesztus és beszéd gyakorlatokkal történő kapcsolata), megállapítható, hogy tárgyát színesen, érdekesen, megkedveltetően adja elő, hogy hibái ellenére is értékes harcosa beszédünk ügyének.

De ami megtörtént: megtörtént. Változtatni azon már nem lehet, de tanulni belőle annál inkább! Kérem hát a Nyr. szerkesztőségét, folytassa megkezdett munkáját, találjon módot színészeink, előadóművészeink, beszédpedagógusaink nyelvészeti, de kemény, szókimondó bírálatára, mert ezzel követi nemzeti kultúránk két nagy értékének, Bajza Józsefnek és Vörösmarty Mihálynak példáját.

Nagy Adorján

Az ige körülírása sokszor fölösleges szószaforítás

Napról napra találkozunk azzal a szép magyar stílust rontó hibával, hogy egyes — magukban is eléggé kifejező — igék helyett idegen (főként német) mintára fölöslegesen két-három szóból álló körülírást használnak. Így pl. a *támogat* ige helyett ezt mondják és írják: *támogatást nyújt*; ugyanígy *megígér*, *nyilatkozik* helyett *ígéretet*, *nyilatkozatot tesz*; *javasol* helyett *javaslatot tesz*; *kifejez* helyett *kifejezést ad*, *kifejezésre juttat*; *tudat*, *közöl* helyett *tudomására hoz*, *tudomására juttat*; *(meg)bírál* helyett *bírálatot gyakorol* stb. Ez a hibás kifejezésmód nem új keletű, mégis mindig viszolyog a hátam, valahányszor szemembe ötlök vagy fülembé hat az ilyesmi: „A termelőszövetkezetek háromnapos kongresszusa szombaton vette kezdetét (e helyett: *kezdődött* v. *kezdődött meg*), és a tegnapi záróüléssel nyert befejezést (helyesen: *fejeződött be* v. *ért véget*).”

Nem *csinál*ok *titkot* belőle (= nem titkolom), hogy ezekről a bántó stílushibákról Dengl Jánosnak a „terpeszkedő igék”-ről írt tanulságos cikkében foglalt megállapításai jutnak eszembe (Msn. 7 : 196). Ő ugyanis nagyon találóan „terpeszkedő igék”-nek nevezte el azokat az igéket, amelyek bizonyos kifejezésekben más igéket kizsorítanak helyükből, és a kizsorítottnak jogos helyét bitorolják. E „terpeszkedő igék” közül a *csinál* igét mutatja be a leggarázdábbnak, s csaknem száz példát idéz annak bizonyítására, hogy ez az ige az irodalmi, de főleg a köznyelvben már valóságos mindenestül igévé lett, s kifejezéstelenségével, szintetelenségével, idegenszerűségével rontja a stílust. A tőle idézett használatok tömegéből csak az ilyen felhívított kifejezéseket emeljük ki: *szemetet csinál*, *piszkot csinál*, *mókát csinál*, *megrendelést csinál*, *bevásárlást csinál*, *elszámolást csinál*, *összehasonlítást csinál* stb. A mi nyelvünk egyszerűségével ezeket így kell kifejezni: *szemetel*, *piszkít*, *mókázik*, *megrendel*, *bevásárol*, *elszámol*, *összehasonlít* stb. (i. h.). Az ilyen kifejezésekben ugyanis a tárgyias igei kapcsolat helyébe a tárgyul használt főnévből képzett egyszerű ige kívánczik.

Az egyszerű magyar igéknek ilyen bővített kifejezésekkel történő helyettesítését mint a stílus egyszerűsége és szépsége ellen elkövetett, idegenszerű hibát Simonyi Zsigmondtól kezdve már nemegyszer megrótták. Így pl. Riedl Frigyes Német nyelvhibák a magyarban című cikkében (Nyr. 26 : 97) ezt írta: „A németben mindinkább terjed az a grammatikusok rosszalta szokás, hogy az igét gyengítik azzal, hogy egész kifejezésekkel pótolják, amelyben az ige fogalmát *bringen*, *finden* melléigéekkel támogatják. Ahelyett, hogy *kundmachen*, azt mondja a német irodai stílus: *zur Kenntnis bringen*. A magyar mingyárt követte, azt mondván: *tudomására hozzuk*. A német cikornyásan azt mondja: *es findet Anwendung* az egyszerű *wird angewendet* helyett.

Mi követjük és e körülírás nálunk is *alkalmazást talál*. A német hibásan azt mondja: *in Vorschlag gebracht*, s ennek mintájára mi is *javaslatba hoztunk valamit*”.

Különösen a hivatalos nyelvnek mesterséges, cikornyás stílusa kapta föl ezt a köznyelv egyszerűségével szembenálló, idegenszerű kifejezésmódot, s használta nagy szeretettel ezeket a fölösleges, semmitmondó igés körülírásokat. Mert hát hogy is beszélhetett és írhatott volna a hivatal a köznép egyszerű nyelvén? Mi lett volna a hivatal féltve őrzött tekintélyével e nyakatekert hivatali nyelv és stílus nélkül?

A hivatalok természetellenes nyelvhasználatáról érdemes elolvasni Kovalovszky Miklós fejtegetését az Akadémia kiadásában nemrég megjelent „Nyelvművelésünk főbb kérdései” című tanulmánykötetben (177—80). Kovalovszky a szóban forgó kifejezésekről így ír: „Különösen kedvelték az igék használatában, igés kifejezésekben az ilyen fölösleges kacsaringókat: *ügye elintézését nyer* (elintézzük); *kifejezést nyer* (kifejeződik); *kifejezést ad* vminek, *kifejezésre juttat* vmit (kifejezi); *bevásárlást, szállítást, fizetést, javítást, módosítást eszközöl* (bevásárol, szállít, kifizet, javít, módosít vmit); *jelentőséget kölcsönöz* v. *ad* vminek (fontos dolog azért, mert...); *felfolyamodással él* (folyamodik, kérényyez); *az intézkedést fogyanatosítja* (intézkedik); a terem nagy befogadóképességgel rendelkezik (nagy befogadóképességű); *nagy veszélyt jelent* (nagy veszedelem); a könyvben szerepel egy vers (van); *izgatólag, zavarólag hat* (izgat, zavar); *megnyugtatósomra szolgál* (megnyugtató); *letartóztatásba helyez* (letartóztat); *tudomására hoz* v. *juttat* (tudat, közöl); *vizsgálat tárgyává tesz* (megvizsgál); *felhatalmazást ad* (felhatalmaz) stb. Nyilvánvaló, hogy ezek a körülírások és kacsaringók semmivel sem mondanak többet az egyszerű, természetes kifejezésnél; ráadásul legtöbbjük, ha nem is tükörfelfejezés közvetlenül, német mintákra emlékeztet” (179).

A fölösleges szószaporításnak ez az idegenszerű módja a hivatalos nyelvből átszivárgott a sajtó és legújabbban a rádió meg a gyűlések nyelvébe is, s megfigyelésem szerint napjainkban erősen lábra kapott.

Vajon mi a magyarázata ennek a fölösleges szószaporításnak, bőbeszédűségnek? A hivatalos nyelvben a német bürokratikus stílus nagy hatásának, szolgálai utánzásának következtében elharapódzott sok germanizmus divatossá válásán kívül kétségkívül az élő köznyelvtől való önkényes elszakadás, a mesterkéltség hajszolása volt. A hivatalok igyekeztek a maguk számára egy egészen külön nyelvet kialakítani. A szószaporítás mai terjedésének pedig az egyik — ha nem is egyetlen — oka mindenesetre az, hogy az ilyen bővített, cikornyás kifejezéseket sokan — főleg felszólalásokban, előadásokban, szónoklatokban — választékosabbnak, kifejezőbbeknek, hatásosabbnak vélik, mivel eltérnek a mindennapi élőbeszéd megszokott formáitól. Valahogy úgy gondolják, más a hatása pl. a *bírálatot gyakorol* v. *bírálat tárgyává tesz* bővített kifejezésnek, mint az egyszerű *megbírál* igének; érzésük szerint más az, ha valakinek a vágya *teljesedésbe megy*, mint hogyha egyszerűen csak *teljesül*; szebbnek hiszik a *reményt táplál* kifejezést a *reménykedik* igénél. Pedig ha *kérdést intéznénk* hozzájuk (megkérdeznénk tőlük), miért és mennyivel különbek a bővített kifejezések az egyszerűbbeknél, aligha tudnának *nyilatkozatot tenni* és megfelelő *választ adni* (nyilatkozni és válaszolni).

Dengl János főntebb idézett cikkében a *csinál* igén kívül ilyen „terpeszkedő igé”-nek mutatja be még a következőket: *áll, eszközöl, helyez, hoz, jön, nyer, nyújt*. Ezeken kívül azonban még számos ilyennel találkozunk a

sajtó és a rádió nyelvében, de főleg politikai beszédekben és cikkekben. Így a fölösleges szószaporítás szolgálatában nagy a keletük a következő igéknek is: *ad, bír, emel, folytat, gyakorol, jár, jut, juttat, képez, kölcsönöz, létesít, megy, rendelkezik, szerez, talál, táplál, teljesít, tesz, történik, van, vesz*; de rajtuk kívül még sok más igének is.

Az alábbiakban bemutatunk egy csomó, ebbe a körbe tartozó stílusrontó körülírást, felhígitott igei kifejezést. Ilyenek garmadával találhatók mai beszédünkben is, írásunkban is. Legtöbbjüket a napisajtó hasábjairól és a rádió hírbemondásaiból böngésztük ki. Példamondatokat csak itt-ott idézünk, hiszen a kifejezések legtöbbjét mindenki hallotta, olvasta már; mindenki ismeri őket. Nagy számuk és általános elterjedtségük azt mutatja, hogy nem elvétve, szórványosan mutatkozó tünettel van dolgunk, hanem valóban tartanunk kell további elburjánzásuktól. Éppen ezért fontosnak tartjuk, hogy e csúnya hibát nyelvünkéből mihamarabb kiirtsuk, s ez a nyelvhelyességi kérdés mielőbb *megoldódjék*. (Mai nyelven, a hibáztatott kifejezéssel: *mielőbb megoldást nyerjen*; vö. „A nemzetközi helyzet jelenleg legégetőbb kérdése sürgősen *megoldást nyerjen*” Szabad Nép 1950. VIII. 27. l).

Rá kell azonban mutatnunk arra is, hogy amiképpen nem mind arany, ami fénylik, azonképpen nem mind hiba, ami annak látszik. Nem minden körülírás, nem minden bővített szerkezet kárhóztatható és elvetendő; vannak olyan terjedelmesebb igés szerkezetek, amelyek a régi nyelvben is használatosak voltak, s ma is helyénvalók. Nem hibáztathatjuk pl. a *módot, segítséget nyújt* féléket — mint némely nyelvhelyességi író teszi —, mert az ilyenek a régi nyelvben is sűrűn használatosak voltak. Ugyanezért nem róhatjuk meg a *teljesedésbe megy* kifejezést sem, hiszen a régiségben gyakoriak az ilyenek: *alkalomba, feledékenységbe, szokásba megy*. De nem hibáztathatunk több ilyen kifejezést azért sem, mert az írásmű tárgya, műfaja, stílusa vagy a mondanivaló hangulata bizonyos helyzetben néha a hosszabb, körülírásos, esetleg ünnepélyesebbnek ható formát kívánja meg; pl. a *feltűnik* helyett a *feltűnést* kell kifejezést, a *sikerül* helyett a *sikerrel jár* alakot (Kovalovszky: i. m. 180). Tehát nem mindig az egyszerűbb, rövidebb kifejezésmód a jó és a kívánatos, nem mindig ez az egyedül helyes. Pl. ha egy olyan valakit írunk le, aki szépségével, alakjával, ruházatával és egész megjelenésével magára vonja mindenkinek a figyelmét, nem elég a *feltűnik* ige használata, ilyenkor a helyzethez a hosszabb kifejezés illik, tehát csak azt írhatjuk: *általános feltűnést keltett*.

A körülírt igék használatában a helyesség vagy helytelenség eldöntésénél — éppúgy, mint bármilyen más nyelvi kifejezés megítélésénél — nem elégedhetünk meg a pusztán nyelvtani szempontból való vizsgálattal, hanem a mérlegre tett használat súlyát és értékét stilisztikailag is szemügyre kell vennünk. Az egyszerű ige és körülírt formája stilisztikai értékelésében a két használat közötti tartalmi, érzelmi, hangulati különbséget is néznünk kell. E tekintetben tökéletesen egyetértünk Kovalovszky álláspontjával, hogy „A nyelvhelyességet abból a szempontból kell elsősorban néznünk, hogy egy-egy szó vagy fordulat, szerkezet milyen hatást tesz: ízetlen, lapos, sablonos, ízléstelen, nagyképű, fitogtató, tudálékos vagy színes, eleven, választékos, képszerű, zamatos, simán, hidegen szabatos, előnyösen figyelemkeltő vagy észrevehetetlenségében nemes. Persze az ízlések különbözők, de voltaképpen a nyelvi tudat fejlesztése, a nyelvhelyesség építése a nyelvi ízlés, sőt általában az ízlés fejlesztésének kérdése” (i. m. 125).

Az elmondottak után most már nézzük a szószaporítás szolgálatában álló igéket a hibásnak minősíthető használat ismertetésével és a legszükségesebb rövid felvilágosítással.

ad: felhatalmazást ad vkinek (felhatalmaz vkit). — *Hitelt ad vki* szavának (hisz neki, elhiszi szavát). — *Jelentőséget ad vminek* (fontos a dolog azért, mert...). — *Kifejezést ad* érzelmeinek (kifejezi érzelmeit). — *Magyarázatát adja vminek* (megmagyaráz vmit). — *Megbízást ad vkinek* (megtíz vkit). — *Segítséget ad vkinek* (segít, megsegít vkit), pl. „Az egyetem műszaki értelmiségi dolgozói oktató-nevelő munkájuk mellett hathatós *segítséget tudnak adni és adnak is* az ipar s a mezőgazdaság gyakorlati problémáinak megoldásához” (segíthetik és segítik is; Szabad Nép 1954. IV. 12).¹

áll: érdekében áll vkinek vmi (érdeke vkinek vmi), pl. „Kinek *állt* érdekében ilyen világraszóló botrányt kirobbantani?” (S). — *Nem áll hatalmában vmi* (nincs hatalma vmire). — *Nem áll módjában vmi* (nincs módja vmire, nem tehet meg vmit). — *Távol áll tőlem az a szándék, hogy...* (nem szándékozom megtenni, eszem ágában sincs, hogy megtegyem).

bír: nagy fontossággal bír (nagyon fontos, nagy a fontossága, nagy fontosságú). — *Nagy jelentőséggel bír* (nagyon jelentős, nagy a jelentősége, nagy jelentőségű). — *Tudomással bír vmiről* (tud vmit, tudomása van vmiről); *nem bír tudomással vmiről* (nem tud vmit, nincs tudomása vmiről).

csinál: Erről a mindenes szerepben „terpeszkedő” ígéről főtebb szoltunk már, de néhány elterjedt kapcsolatát felsoroljuk itt is. Gyakran használják felhígitott kifejezésekben, ahol a tárgyas igei kapcsolat helyett a tárgyul használt főnévből képzett igét kellene használni. Más kapcsolatokban meg azért helytelen, mert nyelvünk találóbban, változatosabban, színesebben tudja kifejezni a kívánt gondolatot. — *Rossz arcot csinál* (vág). — *Ágyat csinál* (ágyaz, megágyaz). — *Bevásárlást csinál* (bevásárol). — *Elszámolást csinál* (elszámol). — *Hibát csinál* (hibáz, elhibáz). — *Megrendelést csinál* (megrendel). — *Mókát csinál* (mókázik). — *Ostobaságot csinál* (ostobáskodik; s ha már bővebb kifejezést akarunk használni, akkor ott van az *ostobaságot követ el*). — *Összehasonlítást csinál* (összehasonlít). — *Sétát csinál* (sétál). — *Nagy szemeket csinál* (elcsodálkozik, elbámul, meresztí a szemét). — *Szemetet csinál* (szemetel). — *Tervet csinál* (tervez; szókapcsolattal: *tervet sző*). — *Titkot csinál* vmiből (titkol, eltitkol vmit). — A legtöbb ilyen szókapcsolatban a *csinál* helyébe más ige kívánczik, pl. *hangulatot csinál*: hangulatot kelt, ébreszt; *étvágyat csinál*: étvágyat kelt, étvágyra gerjeszt; *tűzet csinál*: tűzet gyújt; jó *üzletet csinál*: üzletet köt stb. — A felsorolt használatok legtöbbje idegen — leginkább német — hatásra terjedt el nyelvünkben, mint pl. a *nagy szemeket csinál: er macht grosse Augen*. Megfigyelésünk szerint az idegenből fordított művekben találkozunk leggyakrabban velük.

emel: kifogást emel (kifogásol; szókapcsolattal: kifogással él). — *Panaszt emel* (panaszol, bepanaszol). — *Szót emel* (felszólal; vö. *szólásra emelkedik*).

eszközöl: bevásárlást eszközöl (bevásárol), pl. „Itt olcsón lehet *bevásárlásokat eszközölni*” (egy üzlet kirakatában olvastam). — *Fizetést eszközöl* (fizet). — *Javítást eszközöl* (javít). — *Módosítást eszközöl* vmin, vmiben (módosít vmit). — *Szállítást eszközöl* (szállít). — *Változtatást eszközöl* vmin, vmiben

¹ Helykímélés végett a továbbiakban az előfordulás helyét nem közlöm pontosan, csak azt jelzem, hogy az idézet a sajtóból (S) vagy a rádióból (R) való-e.

(változtat vmin, vmiben), pl. „Az első bemutató óta a darabban *változtatásokat eszközöltek*” (S).

foganatosít: intézkedést foganatosít (intézkedik). — *Kihallgatást foganatosít* (kihallgat), pl. „Az elnökség utasította a bizottságot, hogy a vizsgálatot indítsa meg és *foganatosítsa* a tanuk *kihallgatását*” (S).

folytat: megbeszélést, tanácskozást, tárgyalást folytat (megbeszél, tanácskozik, tárgyal), pl. „Dulles amerikai külügyminiszter *tanácskozást folytatott* a ... képviselőivel” (S). — Néha azonban az egyszerűbb igealak helyett a bővített kifejezés használatára van szükség. Kovalovszky idézett tanulmányában rámutat arra, hogy pl. ez a mondat: „a külügyminiszterek két óras *megbeszélést folytattak*” — bajosan oldható meg az egyszerű *megbeszél* igével, mert ehhez okvetlenül tárgynak kell járulnia (*mit?*); esetleg helyettesíthető azzal a kifejezéssel, hogy „két órán át *tárgyaltak*”, de ez az ige más, komolyabb jelentésárnyalatú, és természetesen kínálkozik melléje is a kiegészítés: *miről?* (i. m. 180). — A *folytat* ige egészen fölösleges a következő mondatban, s ezért el kell hagyni: „Az együttes helyes *műsorpolitikát folytat*” (az együttesnek helyes a műsorpolitikája, S).

gyakorol: befolyást gyakorol vkire (befolyásol, hatással van vkire). — *Bírálatot gyakorol* vmi felett, vmiről (bíráل, megbíráل vmit). — *Hatást gyakorol* vkire (hat vkire, hatása van vkire, hatással van vkire).

helyez: hatályon kívül helyez vmit (hatálytalanít, érvénytelenít, felfüggeszt, megszüntet, eltöröl vmit). — *Kilátásba helyez* vmit (megígér vmit). — *Letartóztatásba helyez* vkit (letartóztat vkit). — *Súlyt helyez* vmire (fontosnak tart vmit), pl. „Fokozott *súlyt* kell *helyezni* a takarmány-gabona begyűjtés gyorsítására” (fokozottan gyorsítanunk kell, S). A *súlyt helyez* kifejezés régóta és sokszor megrótt germanizmus; nemrégiben még így is mondták és írták: *súlyt fektet* vmire, mint a német: *Gewicht auf etwas legen*. Némelyek szerint a *súlyt vet rá* kifejezés a helyes, mert mintegy azért vetirá a súlyt, hogy lebillentse a mérleget (Simonyi: Helyes Magyarország³ 64). — *Szabadlábra helyez* (elbocsát, szabadon bocsát), csak a törvénykezés nyelvében van helye, ahol általánosan használt kifejezés. — *Üzembe helyez* (az üzemet megindítja.) — Itt jegyezzük meg, hogy a *helyez* igét egyébként is gyakran használják hibásan a *tesz* ige helyett az ilyenekben: „A tányérokat és a poharat az asztalra *helyezte*” (tette).

hoz: cikket hoz (közöl). — *Határozatot hoz* (úgy határoz, elhatározza, azt határozza). Ez a kifejezés általánosan elterjedt a gyűléseken történő határozatok ismertetésére, akár egyhangú, akár csak szótöbbséggel elfogadott határozati javaslatról van szó. Legtöbbször azonban mégis jobb a *határozatot hoz* helyett az *úgy határoz, elhatározza, azt határozza*, pl. „A ...-i hatóságok *határozatot hoztak* a városi közlekedési díjszabás felemeléséről” (elhatározták a díjszabás felemelését, úgy határoztak, hogy a díjszabást felemelik, S). — *Ítéletet hoz* (ítél, ítéلkezik). Itt azonban számolnunk kell a kifejezések közti értelmi különbséggel: az *ítéletet hoz* (a bíróság) kifejezés értelme — részben vonzata is — más, mint az *ítél, ítéلkezik* igéé: benne van a befejezettség mozzanata, ami az *ítél, ítéلkezik* igéből hiányzik, az *elítél* igétől pedig, amely tartalmazza a befejezettség mozzanatát, abban különbözik, hogy tárgyatlan, tehát akkor is alkalmazható, ha a bíróság nem ítéل el a vádlottat, hanem fölmenti, s a figyelmet nem az elítéल vagy el nem ítéल személyre, hanem a bíróságra irányítja. Az *ítéletet hoz* szókapcsolatnak tehát más a jelentéstartalma, más a hangulati értéke és szemléleti tartalma, mint a neki megfelelő

ítél, elítél, ítélkezik igéé (Kelemen József szíves szóbeli felvilágosítása). — *Javaslatba hoz* vmit (javasol, ajánl, indítványoz vmit). — *Levonásba hoz* vmi összeget (levon vmit). — *Mozgásba hoz* vmit (megindít, megmozdít vmit), vö. német : *in Bewegung bringen v. setzen*. — *Szönyegre hoz* vmit, vmely kérdést (előhoz, szóba hoz), vö. német : *aufs Tapet bringen*. — *Tisztába hoz* vmit (tisztáz, eligazít, rendez vmit). — *Tudomására hoz* vkinek vmit (tudat, közöl vkivel vmit, értesít vkit vmiről).

jár: sikerrel jár (sikerül). Előfordul, hogy a mondanivaló hangulata a hosszabb, körülírással formát kívánja meg. Ha valami kezdeményezésünk első kísérletre eredményes, akkor jó az egyszerű *sikerül* ige, de ha pl. hosszas próbálkozás, kísérletezés eredményéről van szó, akkor — már csak a hatás kedvéért is — helyénvalóbb a körülírt alak használata, pl. „Hosszú évek fáradságos, kitartó munkája után a sok próbálkozás és kísérletezés végre *sikerrel járt*” (R).

jelent: nagy veszélyt jelent (nagy a veszedelme).

jön: mozgásba jön (mozogni kezd, megmozdul, megindul), vö. német : *in Bewegung kommen*. Megjegyzendő, hogy a *mozgásba jön* szókapcsolat csak akkor minősíthető helytelennek, ha pontosan a *megmozdul* vagy *megindul* egyértékeseként használják. Amikor a fokozatosság és a hosszabb időn át tartó megindulás kifejezésére használják, akkor ebben az értelemben a *mozgásba jön* szókapcsolat nem hibáztatható. — *Tisztába jön* vmivel (megért vmit, eligazodik vmiben). — *Zavarba jön* (megzavarodik); mivel az egyszerű igének pejoratív hangulatú jelentésárnyalata van, azért kerülik, s inkább a bővebb szókapcsolatot használják.

jut: kifejezésre jut (kifejeződik). — *Tudomására jut* vkinek vmi (megtud vki vmit, értesül vki vmiről).

juttat: kifejezésre juttat vki vmit (kifejez vki vmit), pl. „Vasárnap ötmillió belga *juttatta* kifejezésre azt az óhaját, hogy...” (S). — *Tudomására juttat* vkinek vmit (tudat, közöl vkivel vmit).

képez: megbeszélés tárgyát képezi (megbeszéli), pl. „Élénk *megbeszélés tárgyát képezte*” (élénken tárgyalták, élénk megbeszélés tárgya volt, S). — *Megfontolás tárgyát képezi* (megfontolják), pl. „A fölmerült kérdések *megfontolás tárgyát képezték*” (a kérdéseket megfontolták; az MTI közleményeiből idézve, Msn. 8:141). — Külön kiemeljük, hogy a *képez* igét a német *bilden* mintájára sokszor használják teljesen fölöslegesen, s ezért az értelem megváltozása nélkül legtöbbször el is hagyhatjuk; pl. „A Fáklyaláng a színház műsorának állandó *darabját képezi*” (a műsornak állandó darabja, S). — S itt van ez a legújabbban igen sűrűn használt kifejezés: „*súlyponti kérdést képez* az, hogy...” (fontos kérdés az, hogy...).

kölcsönöz: erőt kölcsönöz vkinek (erőt ad vkinek). — *Fontosságot, jelentőséget kölcsönöz* vminek (fontos a dolog azért, mert...).

létesít: megállapodást létesít (megállapodik).

megy: teljesezésbe megy (teljesül), pl. „Ezzel régi vágyuk *ment teljesezésbe*” (régi vágyuk teljesült, S). Ennek a körülírásnak létjogosultságát a régi nyelv hasonló szókapcsolatai igazolni látszanak, ellenben okvetlenül el kell vetnünk a magyartalan *idegekre megy* körülírást, s ahelyett, hogy „örökös panaszkodása az *idegeinkre ment*”, azt kell javasolnunk: *idegesített bennünket*.

nélkülöz: alapot nélkülöz (nincs alapja), pl. „A felszólaló állítása minden *alapot nélkülöz*” (állítása alaptalan, állításának nincs semmi alapja, S).

nyer: alkalmazást nyer (alkalmazzák). „Az új gép gyártásában a legmodernebb eljárás *nyer alkalmazást*” (S). — *Befejezést nyer* (befejeződik, véget ér), pl. „A fontos kérdés megoldására irányuló tárgyalások kedvező *befejezést nyertek*” (kedvezően befejeződtek, véget értek, kedvező eredménnyel végeződtek, S). — *Beigazolást nyer* (bebizonyul, megbizonyosodik). — *Betekintést nyer* vmibe (betekint vmibe, megismerkedik vmivel). — *Elintézését nyer* az ügy (elintéződik, az ügyet elintézik). — *Kiegyenlítést nyer* (kiegyenlítődik), pl. „Ezzel a fizetett részlettel az egész tartozás *kiegyenlítést nyert*” (kiegyenlítődött, ki van egyenlítve). — *Kifejezést nyer* (kifejeződik; Babits Mihályból idézi az *indítást nyer* szókapcsolattal együtt „tagbaszakadt germanizmus”-ként Tiszamarti Antal, Msn. 5 : 146). — *Megállapítást nyer* (megállapítják). — *Megerősítést nyer* (megerősítik), pl. „A hír még nem *nyert megerősítést*” (a hírt még nem erősítették meg, S). — *Megoldást nyer* (megoldódik, megoldják).

rendelkezik: befogadóképességgel rendelkezik (befogadóképessége van, nagy befogadóképességű), pl. „Az új kultúrterem nagy *befogadóképességgel rendelkezik*, a felolvasás iránt érdeklődők közül mégis sokan kiszorultak a folyosóra” (S).

szenved: fennakadást szenved (fennakad). — *Halasztást szenved* (elhalasztódik, elhalasztják). — *Késedelmet szenved* (késik).

szerez: értesülést szerez vmiről (értesül vmiről). — *Meggyőződést szerez* vmiről (meggyőződik vmiről). — *Tudomást szerez* vmiről (megtud vmit).

talál: alkalmazást talál (alkalmazzák), pl. „Ez a Szovjetunióban jól bevált munkamódszer nálunk is *alkalmazásra talált*” (ezt a munkamódszert nálunk is alkalmazzák, S), vö. német : *es findet Anwendung*. — Ugyanilyen sült némettség ez is : jól találja magát (jól érzi magát).

táplál: haragot táplál (haragszik). — *Gyanút táplál* (gyanakszik, él a gyanúpörrel). — *Reményt táplál* (remél; reménykedik, van reménye); de ha körülírást akarunk, mennyivel szebbek, magyarosabbak, kifejezőbbek és tartalmasabb hangulatúak ezek : *reményben él, reményben ringatózik, reménnyel áttatja magát, élte a remény, kecsegteti a remény*.

teljesít: fizetést teljesít (fizet). — *Működést teljesít* (működik).

tesz: bírálat tárgyává tesz (megbírál). — *Felajánlást tesz* vmire (felajánl vmit). — *Feljelentést tesz* vki ellen (feljelent vkit). *Fogadalmat tesz* vmire (megfogad vmit); a munkafelajánlások hírei között gyakran hallunk és olvasunk ilyeneket : „A gépállomás dolgozói most *megfogadták*, hogy tavaszi tervüket 30 százalékkal túlteljesítik” (S); de az egyszerű *megfogad* ige helyett sűrűn találkozunk a *fogadalmat tesz* körülírással is; ez a kifejezés azonban középkori hangulati tartalmánál fogva kirí ebből a köznapi stílusból. Ez a kifejezés csak az egyházi stílusrétegben helyénvaló, ahol a szerzetesek fogadalmát jelenti. — *Intézkedést tesz* (intézkedik), pl. „Az ausztráliai hatóságok *intézkedéseket tesznek*, hogy erőszakkal Ausztráliában tartásák Petrovát” (S). A Nyelvtörténeti Szótár biznysága szerint a régi nyelvben voltak ugyan ilyen kifejezések : *biznyságot, eleget, hitet, ítéletet, panaszt tesz* stb., mégis fölösleges és papirosízű szószaporításnak véljük az ilyen *intézkedést tesz*-féle körülírásokat. — *Javaslatot tesz* (javasol). — *Kijelentést tesz* (kijelent vmit). — *Kísérletet tesz* vmire (megkísérel vmit). — *Látogatást tesz* vkinél (meglátogat vkit). — *Lépést tesz* (lép), pl. „*Két lépést tesz*” (kettőt lép; a népdal is azt mondja Bíró Marcsáról meg a Tiszába beúszott libájáról : „*Kettőt lépett utána*”; a körülírás németes ízű, vö. ezzel : *zwei Schritte tun*). — *Mérlegelés tárgyává tesz* (mérlegel, fontolgat). — *Módosítást tesz* (módosít). — *Nyilat-*

kozatot tesz (nyilatkozik), pl. „A tudós professzor nem volt hajlandó kísérleteiről nyilatkozatot tenni” (R). — *Sétát tesz* (sétál), pl. „Tegnap este nagy sétát tettünk a Dunaparton” (sokáig sétáltunk). — *Vállalást tesz* (vállal), pl. „A teljesített felajánlások helyett tegyenek új vállalásokat” (S). — *Vizsgálat tárgyává tesz* (megvizsgál). — Megemlítjük még a földdel egyenlővé tesz kifejezést, amely a német *der Erde gleich machen* szolgál fordítása, pl. „A bombázók a várost a földdel egyenlővé tették” (R).

történik: Szinte csodálatos, hogy még a *történik* igének is akad szerepe a beszédhígításban. Legutóbb Nagy J. Béla így írt róla: „Kétségtelen, hogy sokan visszaélnék ezzel a *történik* igével, nyakra-főre ilyeneket mondanak és írnak: *gondoskodás, intézkedés történt; nem történt döntés; abban történt megállapodás; hivatkozás történt erre a szakaszra* (gondoskodtak, intézkedtek, nem döntöttek v. *nincs döntés, abban állapodtak meg, hivatkoztak helyett*), vagyis az igéket egyre-másra felhívítják -ás, -és végű főnévi származékokkal és a *történik* igével” (MNY. 49: 491).

van: *abban a helyzetben van* (módja van rá, -hat, -het), pl. „*Nem vagyunk abban a helyzetben*” (nincs rá módunk, nem tehetjük). *Tudatában van* vki vminek (tud vki vmit).

vesz: *bátorságot vesz* magának (bátorkodik, fölbátorodik). Régies hangulatú körülírás, ezért inkább csak archaikus stílusban van helye; megvan már Heltai Gáspárnál (1575): „A keresztyéne *batorságot vőne* nagyobbat” (NySz). — *Fáradtságot vesz* magának (nem sajnálja a fáradtságot). — *Írányt vesz* (törekszik, igyekszik, azon van, az a célja). Van-e, aki nem hallotta vagy nem olvasta még ezt a divatos politikai kifejezést? — *Kezdetét veszi* (kezdődik, megkezdődik), vö. német: *seinen Anfang nehmen*. — *Lendületet vesz* (neki-lendül), pl. „De a verseny a termelésben *vett* csak igazán nagy *lendületet*” (S). — *Levelét vettem* (megkaptam). — *Jól veszi ki magát* (szép, kellemes, csinos); rosszul *veszi ki magát* (nem szép, nem oda illő). — *Táplálékot vesz* magához (táplálkozik, eszik). — *Vizsgálat alá vesz* vmit (megvizsgál vmit), pl. „*Tüzetes vizsgálat alá vettük a gőzvezetéseket*” (tüzetesen megvizsgáltuk, S).

Összeállításunk azt mutatja, hogy a fölösleges szószaporításnak ismeretett módja a *befejezést nyer* és az *írányt vesz*-féle szókapcsolatok létrejöttére vezethet. Az ilyen körülírások néha furcsa jelentéstani helyzeteket is teremthetnek. Gondoljunk pl. arra, hogy akit *tisztelnek*, az *tiszteletnek örvend*, akit viszont *nem tisztelnek*, mert rossz a híre, az rossz hírnévnek örvend, pedig a rossz hír nem valami nagy ok az örvendezésre!

Száz szónak is egy a vége: kerüljük beszédünkben és írásunkban a fölösleges szószaporítást, a cikornyás bőbeszédűséget, különösen pedig az egyszerű igéknek idegen mintára történő felhívítását! Tartsuk szem előtt, hogy a többszavas körülírásnak csak akkor van helye stílusunkban, ha többet mond a neki megfelelő egyszavas egyszerű igénél vagy igei kifejezésnél, tehát csak akkor, ha valami jelentésbeli, árnyalati, érzelmi, hangulati többletet ad. Mert nemcsak helyénvaló, hanem kitűnő stílusélenkítő eljárás az, ha valamely egyszerű ige helyett a vele jelentésanilag azonos értékű többszavas szókapcsolatot vagy szólásmódot használjuk; ha pl. a *visszautasít* helyett a *kosarat ad* szólást mondjuk és írjuk, ha a *horkol* helyett a *húzza a lóbört* szólást használjuk, ha a *megbetegszik* helyett az *ágyának esik* kifejezést alkalmazzuk, ha a *boldogul* ige helyett azt mondjuk, hogy *zöld ágra vergődik* stb. Az ilyenféle szólások helyükön alkalmazva színesítik, élénkítik a stílust, ellenben az összeállításunkban hibáztatott fölösleges körülírások, ige-hívítások

papirosízűvé, sablonszerűvé teszik beszédünket és írásunkat; amellet gyakran félreértést, kétértelműséget, zavart okoznak, de mindenek fölött idegenek, magyartalanok, csúnyák, éktelenítik a stílust. Sohase használjunk tehát csak azért több szót, körülírást, felhígított kifejezést, hogy ezzel írásunk, beszédünk terjedelmét fölöslegesen növeljük.

Megemlítjük még, hogy nem érthetünk egyet azzal az utóbbi időkben a nyelvész nyelv művelők körében is terjedező felfogással, mely szerint az *elhelyezést nyer, befejezést nyer*-féle idegen eredetű szerkezetek ma már nyelvünkben nélkülözhetetlenek, mivel tökéletesen kifejezik a divatjamúlt szenvedő igét. Ezzel az engedékeny felfogással szemben Szabadi Béla álláspontjához csatlakozva magam is azt vallom, hogy a szenvedő szerkezetek pótlására vannak nyelvünkben az ilyen körülírásoknál magyarosabb, jobb, szebb megoldások és lehetőségek. Szabadi Béla igen helyesen mutat rá (Nyr. 77 : 357), hogy a *nyer*, valamint a *kerül, kap, talál, történik* igének valamely *-ás, -és* képzős főnévvel való összekapcsolása a szenvedő vagy személytelen mondat-szerkesztés „álcázására” szolgál, s példákkal bizonyítja, hogy ezek a szerkezetek nemcsak a hivatalos nyelvben „éktelenkednek”, hanem a tudomány és a szépirodalom nyelvében is megtaláljuk őket.

A stílusban a rövidsége való törekvést tanácsolom magam is, s egyet-érték Kelemen Bélával: „Csak azt vessük papirosra, ami okvetlenül szükséges, nélkülözhetetlen. Mennél kevesebb szóval bírjuk kifejezni mondani-valónkat, annál jobb” (Jó magyarság 34). Régi igazság, hogy nincs szebb dolog a stílusbeli egyszerűségnél, a félreérthetetlen, világos kifejezésmódnál. Petőfinék már 1847-ben az volt a véleménye, hogy „akiben egyszerűség nincs, abban semmi sincs”.

Reményt táplálok abban a tekintetben, hogy nem szenved késedelmet, s minél előbb teljesedésbe megy az az óhajtasom, hogy a panaszt tárgyává tett fölösleges szöszaporítás, mely e cikkben megbeszélés tárgyát képezte, mihamarább befejezést nyer (magyarul: *remélem, nem késik, s hamarosan teljesül az az óhajtasom, hogy az elpanaszolt fölösleges szöszaporítás, amely megbeszélésünk tárgya volt, v. amiről beszéltünk, értekeztünk, mihamarább véget ér*).

Prohászka János

„Megyek a Bánk bánba» — »Megyek a Bánk bánra»”

E címmel eleven nyelvhelyességi problémát vizsgál és old meg Károly Sándor folyóiratunk legutóbbi számában (Nyr. 80 : 26—31). Károly első-sorban azt mutatja ki, hogy a fenti típusú mondatokban nemcsak *-ba, -be*, hanem *-ra, re* határozóragot is használhatunk. Ezenkívül új érvekkel támogatva megismétli eddigi nyelv művelő irodalmunknak azt az egyhangú véleményét, hogy az efféle mondatokban a *-hoz, -hez, -höz* rag használata (pl. *Megyek a Bánk bánhoz*) helytelen.

Úgy gondolom, ez ellen a helytelenség ellen érdemes még egyszer felszólalni, mert egy magát makacsul tartó, sőt terjeszkedő nyelvi hibáról van szó. Károly cikkének befejezését olvasva, azt gondolhatnánk, hogy a „Megyek a Bánk bánhoz”, „Jegyet váltok a Bánk bánhoz”-féle kifejezésekre a nyelv-

művelő harcban kár sok puskaport pazarolni, hiszen az irodalmi nyelvben a címet ragozó, rövidebb formák helyett inkább körülírást alkalmazunk, tehát például a „Jegyet váltok a Bánk bánba», „Jegyet váltok a Bánk bánra» helyett ezt mondjuk: „Jegyet váltok a Bánk bán előadására». A rövidebb forma Károly megfigyelése szerint „főleg a társalgás nyelvében használatos, írásban ritkán találkozhatunk vele, hacsak nem ilyen hirdetésekben: »A Bánk bánra minden jegy elkelt«, »Jegyek a Diótörőbe itt kaphatók« stb.» (i. h. 31). Ebből az következne, hogy a *-hoz, -hez, -höz* ragos alakok is inkább csak a társalgási nyelvben bukkannak föl, írásban nemigen, legfőljebb hirdetésekben.

Sajnos, ez nem így van. Igaz, a *-hoz, -hez, -höz* ragos forma írásban először nekem is egy moziplakáton szűrt szemet, amely karácsonyi ajándékkul két jegyet kínált a Kiskrajcárhoz. Azóta azonban már többször találkoztam vele a sajtóban, mégpedig a helyes magyarságra egyébként nagy gondot fordító Szabad Népből is, főleg a *jegyet vált, jegyet kap* kifejezések vonzataként. Pl. „Január 2-án délután sorbaálltam, mert nagyon szerettem volna mozijegyet venni a Vörös Csillag Filmszínházba, az *Egy pikoló világoshoz*» (SzN. 1956. jan. 4.). E mondat helytelen raghasználat a valóban még alig több, mint a társalgási nyelv hibája, hiszen egy olvasónak panaszlevelében fordul elő.¹

A nagyobb baj az, hogy a *-hoz, -hez, -höz* rag behatolt az irodalmibb ízü, körülírással kifejezésekbe is. Pl. „Reggel kilenckor már ott álltunk a Metropol Filmszínház előtt, egyrészt, hogy jegyet kapjunk a *Liliomfi* című filmhez, másrészt, hogy megtudjuk a szovjet nézők véleményét a magyar filmekről» (1955. dec. 24.). — „Megmutatják nekik [ti. a kiváló fémgűjtőknek] a Buda-foki Kartonlemezgyárat, hadd lássák, hogyan lesz a hulladékpapírból ismét hasznos áru, megnézik a Rádiót, elmennek a XI. kerületi úttörőházba, jegyet kapnak a Petőfi Színházba a *Kard és kocka előadásához*» (1956. jan. 5.).

Ezek után nem csodálkozhatunk, hogyha a körülírásban használt köznevek (színdarab, előadás, film stb.) a körülíráson kívül, önálló vonzatként is előfordulnak hibásan ragozva. Pl. „A szelvény ellenében 1,50, illetve egyforintos áron lehet bizonyos *filmekhez* jegyet váltani, tetszés szerinti helyre» (1955. okt. 22.). — „— Körülbelül az a helyzet a színházakkal, mint nálunk — mondotta Illyés Gyula. — A jó *darabokhoz* nem lehet jegyet kapni» (1955. dec. 25.).

A *-hoz, -hez, -höz* ragnak hibás használatát — megfigyelésem szerint — a Károly által említetteken kívül még egy mozzanat magyarázza. Azok, akik a nyelvnek a raghasználatában is mindenáron logikát keresnek, értelmetlennek, sőt komikusnak találják a „Megyek a Nórába», „Megyek a Nórára»-féle kifejezéseket, s ezért élnek a lazább külviszonynak a ragjával. Több pesti ismerősöm így érvelt a *-hoz, -hez, -höz* rag mellett. A hibás raghasználat kiindulópontját azonban valószínűleg nem ebben az „okoskodás»-ban, hanem

¹ Károly (i. h. 30) említi, hogy a *-hoz, -hez, -höz* rag színdarabok, filmek címéhez függesztve félreértést is okozhat, mert egybeesik a személyt jelölő tulajdonnevekhez és köznevekhez kapcsolható helyhatározóraggal. Ezt az egybeesést használja fel az Irodalmi Újságnak (1955. nov. 5.) egy rajzos tréfája („Csoda a Petőfi Sándor utcában»). A rajz egy színházi előcsarnokot ábrázol: az egyik oldalon a pénztár előtt több ember tolong, a másik oldalon egy férfi könnyedén belép az igazgató szobájának ajtaján, a falon a színlap „A titkárnő» című színdarab előadását hirdeti. A rajz alatt ez a mondat olvasható: „Ez az a ritka eset, amikor az igazgatóhoz könnyebb bejutni, mint a titkárnőhöz.»

— ahogy Károly feltételezi — a pesti németiség nyelvében kell keresnünk. A szóban forgó nyelvi vétség a pesti zsargonból táplálkozik. Elterjedtsége még nem nagyfokú (szegedi tanítványaim például alig akarták elhinni, hogy a „Megyek a Bánk bánhoz”-féle mondatok egyáltalán léteznek). Ha azonban nem vesszük fel ellene erőlesen a küzdelmet, s a sajtót nem szorítjuk rá a helyes formák használatára, megtörténhetik, hogy maholnap országos méretű s már nehezen orvosolható nyelvi hiba lesz belőle.

Rácz Endre

Egy kis megjegyzés a nemzetiségi népdalok gyűjteményéhez

Az általános iskoláknak megküldték a Népművelési Minisztérium nemzetiségi osztályának kiadványát, a „100 magyarországi nemzetiségi népdal”-t. A gyűjteményt főképp „kultúrcsoportoknak és kultúrmunkásoknak” szánták, de iskolai énekkaroknak is ajánlják. Régen kínálgató szép feladatra vállalkozott a nemzetiségi osztály, de ezt csak részben oldotta meg sikeresen. A szakmai hibákra másutt hívtuk fel a figyelmet. Sajnálattal kell azonban megállapítanunk, hogy a kis gyűjtemény bevezetésének nyelve is pongyola, zsúfolt és zsargonos.

A kis könyvnek van két előszava. A második a négy nemzetiségi népdalcsoportot egyenként ismerteti. Figyelmeztet egy szlovák népdalra, „a ...oldalon”, de a számot elfelejtették beírni a pontok helyébe. „Bebizonyíthatóan itt született” szlovák dalokat akar a szerkesztő bizottság közreadni. „Viszont éppen az említett célkitűzés elérése közben találkoztunk *azzal a nehézséggel*, hogy a gyűjteményből kiküszöböljük a szomszéd nép — jelen esetben a magyar — népzenei behatását” (5). Ez zavaros. Lehetne úgy is érteni: abból támadt nehézség, hogy kirekesztették a magyar hatást mutató dalokat. De ők nyilván azt akarják mondani: *nehéz volt* mellőzni az ilyen dalokat. Nem az maga a „nehézség”, hogy „kiküszöböljük”, hanem a kiküszöbölés jár nehézséggel. — „Véleményünk szerint ennek 100%-os kiküszöbölése felesleges volna” — írják —, tehát bevesznek ilyeneket is. „Ez azonban ne tévessze meg olvasóinkat, hiszen itt a szigorúan vett »eredetbizonyíthatóság« *még tudományos vonalon is* élénk vitára adhatna alkalmat, ugyanakkor ebben a kiadványban nem találhattunk lehetőséget az ellenkező kihangsúlyozására, hogy az ősi szlovák népzene is milyen erős befolyása volt a magyar népi és műzenére egyaránt.” Még tudományos vonalon is? Hát ugyan hol másutt tisztázhatják népi termékek eredetét vagy valódiságát, ha nem tudományos „vonalon”? A rosszul összekapcsolt összetett mondat első fele azt akarja mondani, hogy (talán) még a tudomány sem döntötte el, melyik nép vette át a dalt a másiktól. — Majd közvetlenül így folytatja a bevezetés: „Ezt a *szempontot* a továbbiak folyamán már fölöslegesnek tartjuk újra *megjegyezni* — hiszen ugyanezt *megtaláljuk* a délszláv és román népdaloknál is, egyedül a német gyűjteményekben *nem fordul elő*.” Lehet szempontot „megjegyezni”? Igen, talán ha valaki idegennek a fejtegetéseit akarjuk észben tartani, akkor megjegyezhetjük az ő „szempontjait”, azaz, hogy milyen oldalról tekintette a tárgyalt kérdést. A szerkesztők talán úgy értették, hogy magyar hatást mutató nemzetiségi népdalokat a többi csoport-

ban is közölnek majd, ha ezt ismételtén már nem indokolják is. „Ugyanezt megtaláljuk a délszláv és román *népdaloknál* is.” Mit? A magyar hatást? A „szempontot”? Szempontot nem lehet „megtalálni” (hacsak arról nem lenne szó, hogy valamely látnivalót a legalkalmasabb oldalról szemléljünk), és szempontról nem mondhatom, hogy „előfordul” vagy „nem fordul elő”. A szerkesztők azt akarták mondani: hasonló módon válogattuk ki a délszláv és román népdalokat, azok némelyikén is láthatunk magyar hatást, csak a német népdalok közt nem találunk ilyeneket. Lejjebb a német népdalokról írják: „igen erősen megtaláljuk bennük az óhazai eredetet” (6). Lehet valamit „erősen megtalálni”? Úgy értik: nagy részükben megtaláljuk vagy sűrűn akadunk óhazai eredetű dalokra, vagy hogy óhazai eredetre valló jelenségek határozottan mutatkoznak rajtuk.

Főntebb németes szerkezettel: „A közölt szlovák népdalok tájegység szempontjából Észak-, Északkelet- és Délkelet-Magyarországról *lettek* kiválogatva” (5). Megint zavaros fogalmazású mondat. Mindössze azt akarták mondani: „tájegység tekintetében” innen s innen valók a dalok.

Ez a második előszó, melyet a szerkesztő bizottság írt alá, tartalmában érdekes lehetne, ha szabatosabb és világosabb volna a stílusa.

Megelőzi ezt a bevezetést egy rövidebb előszó, ennek aláírása (név után): „Népművelési Minisztérium Nemzetiségi osztályvezetője.” Vajon az osztályvezető nemzetiségi-e, vagy talán az osztály, melyet vezet? És — ha tulajdonnévként kezeljük — miért tiszteljük meg csak a jelzöt nagy N-nel, míg a jelzett szó maga kis o-val kezdődik? Persze, csak így volna helyesen: „a Népművelési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának vezetője.”

Boros Rezső

A Magyar Nyelv Kéziszótára szerkesztőségének kérdései

agyonol Ezt a szót szórványosan hallottuk, részben erdélyiektől, részben budapestiektől. Szótárainkban nem találtuk, de Freckay (Mesterségek szótára) ismeri az *agyonöltés*-t a szücsmesterség szakkifejezéseként. A varrónők szóhasználatában főleg a női ruhák eltisztázását jelenti, vagyis a varrások mellett belül a szövetvégek könnyű összeöltését, hurkolás nélkül. Igekötéssel: *beagyonol, elagyonol, összeagyonol*. — Használják-e ezt a szót szélesebb területen?

alap Jókai (A janicsárok végnapjai, Nemz. kiad. 7:10) az *alap* szót 'talaj, melyen áll v. mozog vki' értelemben használja. „[A sötét üregben] óvatosan, de félelem nélkül haladt; lábával előbb megpróbálta az alapot, melyre lépett”. — Használja-e más írók az *alap* szót ebben az értelemben?

égalj Ballagi szerint: 1. hol az ég össze látszik érni a földdel, láthatár; *elkiséri szemmel, a meddig belátja, csak nem az égálgig* (Ar.); 2. egyforma hőmérsékletű légkör alatt levő földterület.

Az első jelentést nem ismeri CzF., sem Balassa.

Kérdés: él-e valahol az 1. alatti jelentés ma az országban, vagy pedig csak birt. személyragos alakban: *égálja*? Ez utóbbi esetben lehet-e egy szónak tekinteni, úgy, mint pl. a *ládafia* szót, vagy inkább két szó?

A válaszokat a Magyar Nyelv Kéziszótára szerkesztőségének címére kérjük: Budapest V., Szalay utca 10–14.

Válasz a „Rossz asszony” nyelvi elemzésére*

A Magyar Nyelvőr szerkesztőségének.

Kedves Barátaim!

Igen tanulságosnak, alaposnak és az író — mármint a magam — számára igen hasznosnak tartom, amit H. Molnár Ilona elmond. És úgy hiszem, mindenben igaza is van. De éppen ezért gondolom, örülni fog neki, ha megírom, hogy sem a Rossz asszonynál, sem az Almáskertnél semmiféle nyelvi szerkesztési tervem nem volt. Mindegyik úgy született, ahogy a mondanivaló parancsolta, és ahogy az író! képességei lehetővé tették. Gondolom, ez érdekelheti a hivatásos nyelvészt, így jut el a nyelvi elemzésben és stíluselemzésben az író igazi megértéséhez. És így jut el oda a nyelvészet, hogy nemcsak a műveket vizsgálja mint „tárgy”-at, hanem a mű és az író „dialektikus viszonyát” veszi alapul. Ekkor lesz igazán érdekes és hasznos a stíluskritika.

S ha már itt tartunk, hadd tegyem hozzá, hogy az Almáskert vitái után jöttem rá, hogy miért is írtam én ezt ebben az elmondó formában, és miért rekedtem meg az alakok külsőséges ábrázolásánál. Bizonyára érdekelni fogja H. Molnár Ilonát, hogy azért, mert nem lehetett másképp. A mondanivaló politikailag olyan kényes volt, hogy nem ereszthettem ki a markomból az alakot egy pillanatra se, mert ha párbeszédekben mondatom el ugyanezeket a tényeket, akkor én magam „impassible” vagyok és alakjaim az ellenség szócsóivé válnak. Ezt megteheti egy kommunista író, de az is csak solohovi szinten. A szocialista epika és satíra nagy nyavalyájáról van itt szó. Ha az ellenségre hangfogót teszek, akkor meg elsikkad a konfliktus (lásd a konfliktusnélküliség problémáját!). A Rossz asszony bár húsbavágó, de elég g é k é n y e s v i l á g n é z e t i t e r ü l e t e n m o z o g, mégis szabadabb benne az előadás. Aztán szorított a téma is. Mindegyikben nagy regényre való probléma feszül, de én nem akartam ezekről m o s t regényt írni, viszont azonnal írni kellett. Így lett mindegyik kissé pamfletszerű, író-írta publicisztika. Külön kérdés és nagyon érdekes, de már nem fér ide a levélbe: miért beszélnek olyan keveset az alakjaim a többi írásomban is. Azért, mert az epikában az író beszél vagy mesél, a párbeszéd csak élénkíti. De nekem unalmas a sok beszéd, csak a tények érdekeseek.

Veres Péter

* Vö. H. Molnár Ilona: A drámai szerkesztés nyelvi eszközei Veres Péter „Rossz asszony” című kisregényében. Nyr. 79: 314—22.

Az irodalmi névadásról

Lőrincze Lajosnak, a Magyar Nyelvőr felelős szerkesztőjének.

Kedves Barátom!

Lassan egy esztendeje már, hogy arra szólítottál föl: írnam meg a Magyar Nyelvőrnek, hogyan szoktam film-, színdarab- és karcolatbeli alakjaimat elkeresztelni. A jellem keresi-e tűnődés közben a találó nevet, vagy megfordítva? Élő, személyesen is ismert emberek nevét sajátítom-e ki, s ha igen, e kisajátítás milyen hatással van megrajzolt alakjaim külső és belső tulajdonságaira? Végül: az ország melyik vidéke neveim leggyakoribb szülőhelye? Egyszóval: gyürkőzzek neki, írtad, és saját gyakorlatom bizonyos általánosításával készítek tanulmányt (úgy is, mint renegát „filosz”) az irodalmi névadásról.

Megvallom, a szándék, hogy érdekes és megtisztelő felszólításodnak eleget tegyek, már régen, már tavaly kezembe adta a tollat. Igen, de hogy jártam, mi történt velem, mihelyt a feladat dióját „tudományos módszer”-rel próbáltam feltörni? Félsz fogott el, holmi kapkodó, kétségbeesett vizsgaizgalom, s akartam vagy se: újra kellett élnem egy délutánt, 1937 kora nyarának egyik délutánját, amikor a mindkettőnk által szeretett és nagyra becsült Pais Dezső professzor úrnál nyelvészeti „fejtapogatás”-on voltam az Eötvös Kollégiumban.

Kehida-ról volt szó, hogy birtokos összetétel, s hogy ugyan mi lehetett első tagjának eredeti alakja és jelentése, ha középkori oklevelekben így ül — mint mazsola — a latin szöveg kalácsában: „in pontem *Ketud*”? Sose felejttem el, hogy vett a logika pórázára, s hogy vezetett el odáig Pais professzor úr, hogy megértettem: *kedd*-nek hívták valaha a helység tulajdonosát, s e ma már furcsának tűnő személynevet azért kapta, mert családjában kettednek, második fiúgyermeknek született.

Mindezt föl idézve, úgy hiszem, nem csoda, ha félsz fogott el, s nem voltam képes vállalni, egyre halogattam a tanulmányírást. Kontárkodásnak se hitele, se értelme, gondoltam. Az lesz a leghelyesebb tehát, ha felelős szerkesztői kérdéseidet lecsökkentem kicsit: nem a mostani nyelvtudós, de a hajdani kolléga szíves érdeklődésének veszem. Így a veszély is csökken, hogy nagyképű vagy nevetséges találok lenni, s válaszom is személyesebb, kötetlenebb formájú lehet.

Ha elgondolásom neked is tetszik, ám lássuk, mire megyünk!

Kérdéseid közül a legutolsóra szeretnék először válaszolni. Arra ti., hogy az ország melyik vidéke neveim leggyakoribb szülőhelye? A Dunántúl, pontosabban Vas megye. Itt születtem, ide szoktam hosszabb időre hazajárni, még hozzá papírral s ceruzával a kezemben. Nemcsak azért, hogy problémákat, történeteket, észrevételeket jegyezzek föl, azért is, mert Gorkijjal együtt vallom: „A nyelvet a nép teremti. A nyelvnek irodalmi és népi nyelvre való osztása csak azt jelenti, hogy van — ha szabad magam így kifejeznem — »nyers« nyelv és mesterek feldolgozta nyelv.” Más szóval: ha hazajárok — nyelvet tanulni is járok abban az értelemben, ahogy Gorkij gondolatát kibontva kedvelt író, A. N. Tolsztoj figyelmeztet rá: „A nép az igazi művészet útján jár: az anyaggal való takarékoság útján. A szóval úgy bánik mint dologgal és nem mint valamely dolog fogalmával. Ennek eredménye a szemléletesség, a pontosság és a mondatszerkesztés erőteljessége.”

Hogy ez mennyire így van, s hogy nyelvi nyersanyag-gyűjtő módszeremet is érzékeltessem kissé, hadd iktassak ide néhány „címszó”-t, ahogy jegyzetfüzetemben találhatók.

1. *Hörsögös ember, méreg benne az árendás.*

2. *Csünt, — csutak-ember.* (Fejlődésében visszamaradt, törpe termetű.)

3. *Ablakfélfa-ember.* (Olyan szövetkezeti tagra mondják, aki se kint, se bent nincs, csak névleg, a kedvezmények miatt iratkozott be a tszcs-be. Az ilyen ember gazdálkodása „kétlábu gazdálkodás”.)

4. *Szemmel lévő, nyúlfüles ember.* (Élelmes, kitanult, mindent meghall, ami hasznára lehet.)

5. *Zsebem-tömő, egységharácsoló.* (Az „észér” helyett és mellett mondják arra a szövetkezeti tagra, aki csalás, ravaszság vagy sógor-komaság segítségével szaporítja föl munkaegységeit.)

6. *Adomvári.* (Szereti, sőt el is várja a „kenés”-t. Úgy tűnik, Bethlen Miklós „Önéletírása”-ban is fölfigyeltem rá.)

S folytathatnám, de gondolom, kóstolónak ennyi is elég. Nem táj-szavakkal s nem is hímnek, cifraságnak fölvarrható különlegességekkel van tehát dolgunk. (Élég bajom volt velük még nemrég is, kezdő koromban!) Olyan kifejezésekkel, metaforaszerű szóképekkel, amelyek igen tömör, igen szemléletes jellemfestő eszközök, s amelyek egyúttal megteremtőjüket: a népet és annak folyton változó, folyton gazdagodó fogalom- és gondolatvilágát is jellemzik.

Módszerem hasonló egy-egy számomra emlékezetes személy „rög-zítése”-kor is. Följegyzem a nevét, pár szóval a testi formáját s pro memoria valamelyik „kiszólás”-át is, ami kulcs, iránytű gyanánt szolgált a jelleméhez. Így:

1. *Karvalics Ottó.* (Vállas, piros-szőke, pillátlan legény. Egy eszem-iszom, asszonyfaló, jó húsz esztendővel megkésett Turi Dani. „*Uram! Mér' nem vehetek én egy traktort?!*”)

2. *Suba György.* (Rókaképű, csupa-borosta, szembe csak loppal néző félparaszt. Tanácselnök volt, sikkasztott, kirúgták. „*A jószágomnak vagyok én áldozatja, kérem.*”)

3. *Pócza Sári.* (Eleven, veres-barna, örökké pattogó kis bolha. Gyárba jár, kisparaszt lánya, havi nyolcszázat keres. „*Igenis, két paplant veszek. Egy köznapit, meg egy vasárnapit. Hadd pukkadjanak a pógár-lányok.*”)

Hogy mi köze mindennek a főkérdéshez, az „irodalmi névadás”-hoz? Így látszatra nem sok. De mihelyt valamelyik följegyzés egyszeri esetből témává érik, s valamelyik emlékezetes személy, legtöbbször csak külső, testi jegyeit tartva meg, önálló életet kezd, sőt: típussá is képes nőni, már szerephez jut (jobb szó híján) a „névtár”, s az ember vagy melléfog, vagy telibe talál.

S ahány név, annyi történet. Elmondok néhányat, hátha sikerül belőlük levonni valami hasznos, a főkérdésre felelő következtetést.

1. Hogyan lett Solyom Lajosból Ható Ignác?

Ha nem írnám, csak anekdotáznám e történetet, azt mondanám: csaknem úgy, ahogy Jókainál Dul Mihály uramból Rácz János lett. De melőzve a tréfát: mielőtt a kérdésre érdemben válaszolnék, hadd mondjam el,

hogy Tűzkeresztség című drámám témáját, illetve a közép- és szegényparasztok közt még ma is meglevő, sok galibát csináló ellentét fájdalmas élményét Dél-Baranyából, Lippó, Villány, Csányoszló, Sellye és Drávaszabolcs községekből hoztam. Maga a konfliktus magja pedig egy drávaszabolcsi, Sólyom Lajos nevű középparaszttal esett meg. Ő hagyta ott — ha nem is egy kulák-asszony közbejöttével — de nagyjából hasonló körülmények között a szövetkezetet, ahogy a drámában Ható Ignác teszi.

Mért változott el mégis a neve? Tán nem jól hangzik, nem elég „kifejező”, hogy Sólyom Lajos? Vagy úgy okoskodtam, hogy nem illik egy amúgy is sorsüldözött, reményevesztett embert a saját nevével vinni színpadra? Nem, ilyesmi eszembe se jutott. Inkább az zavart, azt találtam magam is furcsának, hogy mihelyt az élmény úrrá lett rajtam, s bontakozni kezdtek bennem a dráma körvonalai, hősömet azonnal Ható Ignácnak neveztem el, s így adtam róla személyleírást: „Szíjas, inas, jólmegtermett, negyvenöt-estendősz gazdaember. Minden mozdulata csupa erő. De ez az erő inkább magabiztosságra, mint kevélységre vall. Stb.” (A modell, Sólyom Lajos ti. sovány, beteges, csúzgörbítette kis ember!)

Mi hát a dolog nyitja?

Az, hogy Ható Ignác neve és alakja, akit a dunántúli középparaszt típusának szántam, mélyről, egészen mélyről, a gyerekkor esztendeiből bukkant föl. Elsős lehettem, betűkkel birkóztam még, s mint afféle gyerek, akinek újdonság, szenzáció, hogy olvasni tud, ezt sillabizáltam le egy remekbe készült, vasszíronyokkal cifrázott „Nagyatádi kocsi” névtáblájáról: „Ható Ignác, Péntekfalu”. A sárvári gabonapiacon, mindjárt a vár alatt történt ez, s a kocsi gazdája, egy oszloplábú, fölém tornyosuló óriás, barackot nyomott a fejemre, és azt mondta: „Jól van, nagyra nőj, öcskös.”

Ez volt életem első és egyetlen személyes találkozása Ható Ignáccal. De gyönyörűséges vasalt kocsija, két szépen lépő fényes szőrű lova s jómagának imponáló, gazdatársainál „vállal magasb” termete úgy megragadta gyermeki fantáziámat, hogy később is, valahányszor csak keresztülmentem község-szélünkön: Péntekfalun, s elhaladtam egy „kutyaszorító”: a Ható-had szálláshelye mellett, ha szóban nem is, de gondolatban mindig kimondtam: „Itt lakik Ható Ignác.”

S még valamit. Tavaly, járásom nevezetességeit mutogatva egy szovjet újságírónak, mi képesített el a Mária-oltár mellett a sárvári öregtemplomban? Egy színes, nagyfigurás ún. fogadalmi ablak, helyesebben a felirat rajta. „Felajánlja Ható Ignác és neje.” S eszembe villant, hogy te-jó-isten! — hány-szor, de hány-szor nézegettem én unalmamban ezt az ablakot, mint első és második elemista, ha az apátúr: néhai Huszár Mihály politizálni kezdett a szószerken, és sehogyse tudott kifogyni a prédikációból!

Ezek után azt hiszem, érthetőbb lesz már, hogy mikor színdarab-írásba fogtam, s az önérzetes, becsületére szinte mániákusan büszke s a gazdálkodásban is ugyancsak jártas dunántúli „pógár” típusát próbáltam megformálni — friss élmény: Sólyom Lajos ide vagy oda — mért lett hősöm neve parancsolóan Ható Ignác. S csak most, e sorokat írva hökkent meg a tény, hogy bár az Ignác név jellegzetesen zsidó — és nem paraszti név volt mifelénk, mért viselhette azt a valóságos s a színdarabbeli Ható is oly vele-született természetességgel, ahogy a haját vagy ajakszélre hajló, stuccolt bajuszát!

2. Miért bújta a kéménybe Sohár Lidi?

A kérdés nem tőlem, egyik volt újságíró kollégámtól való. Feltűnő, olvasásra csábító címnek pedig Sipos Gyula költő barátom írta mint szerkesztő — valamikor, 1950-ben — a Szabad Föld egyik kulák-riportja fölé. Hogy miről szólt, miért íródott ez a riport, ma már nehezen tudnám megmondani. De most is előttem van a hozzámellékelt rajz, egy jól megtermett, nagybegyű menyecske, ahogy a papucsait is elhagyva, egy régimódi, nyitott kéménybe igyekszik fölbújni. S arra is emlékszem, hogy az eset nem Dél-Baranyában, de Cecén, Illyés Gyula szűkebb hazájában történt. A „nem Dél-Baranyában”-t pedig azért hangsúlyozom, mert a Tűzkeresztység Sohár Lidije viszont odavaló, méghozzá Lippóra. Eredetileg Barákovicsné, született Varga Mártának hívták, s azzal zörgetett be éjfél tájban a tévészé-mulatságba, hogy „nyissák ki, hé, a vezetőséggel akarok tárgyalni!”

S hogy a dolog még bonyolultabb legyen: a névadásnál ezúttal egy harmadik nő, a járásombeli B. Lidi is szerepet kapott. Özvegyasszony már, híres nagygazda özvegye. Örök templomlakó, szeme folyton a földön, szobájában akkora Szent Antal szobor, hogy az útszélre is bátran ki lehetne állítani. Igen, de mit tud róla a fáma? Hogy mielőtt férjhezment volna, csendőrnél, a g.-i őrsön volt szakácsnő. A feje mindig fent, termete sudár, jó szabású, húsa ropogós, s ha rájött a bolondja, így szokta fölbiztatni a tornácán süt-kérező csendőrlégyenyeket: „Hozzám, bikák! Melyitek a soros?!”

Három különböző személy, s általuk név, politikai furfang s roppant érzéki, mit se bánó természet egyesült tehát a színdarabbeli Sohár Lidiben, de hogy mi okból s milyen logikai láncolat eredményeképpen, azt máig se tudom.

3. Egy szőlész és gyümölcsész: Peczőli Sándor, egy úrhatnám hentes- és mészároslánny: Bujtor Emma s egy lóbolond brigádvezető: Majsa Bertalan

A fenti nevek egy filmvígjátékból, a Hintónjáró szerelemből valók. Ha jól meggondolom, mindhárom esetben a jellem kereste a magához illő nevet, méghozzá úgy, hogy az összeillést hangzás, — sőt: hangulatbeli tényezők is befolyásolták.

Ám sokat markoló, de annál kevesebb sikerrel biztató okoskodás helyett jöjjenek ismét a megfelelő történetek.

A Rába-mellék, ahol születtem, és maturandus koromig nevelkedtem, gazdag vidék, mezőgazdasági kultúrája az országos átlagnál jóval magasabb, de gyümölcsöt nagyban, piacra, jóformán csak szózó-körtét és bőralmát termel. Gyermekkoromban például még az volt a szokás, hogy akinek gyümölcsöse volt, az hetenként kétszer megszedte a fáit, a termést szalmaágyas kocsiakra rakta, s akár a tyukászok vagy a drótosok — végigkiabálta portékájával a járást.

A mi utcánkba, az Árokhatára, rendszerint egy Pecöl községbeli gazda szokott behajtani, s mi gyerekek ebből azt gondoltuk, hogy Pecölön annyi a gyümölcs, hogy még a túskebokron is szózó-körte csüng. (A múltkor, arra jártomban, meghökkenve kellett tapasztalnom, hogy a csudát! Igazi gyümölcsös a községben sose volt, csak mint mondják, valaha, még a „front előtt”, akadt egy élelmes, jövő-menő ember, aki az isten irgalmából nőtt, girbe-gurba fák termését olcsó pénzen összevásárolgatta.)

Mindegy már, az igazság mégis csak az, hogy mikor filmbeli, sokat

pepecselő, látszólag morózus, de valójában arany szívű szőlész és gyümölcsészemnek nevet kerestem, a hajdanvolt pecőli gyümölcsáros jutott eszembe, s róla kereszteltem el emberemet Peczőli Sándornak.

Második felesége, a négy polgárijára büszke, úrhatnám „Emmuka” viszont egy fényképnek köszönheti a nevét. Falun, jó két esztendeje láttam ezt a bizonyos fényképet. A fő helyen függött, aranyozott „blondel”-keret szegte, s tulajdonosa, egy tegnapi hentes és mézárós, így hívta föl rá a figyelmet: „Itt van, ez voltam én, uram! Ez: Bujtor Samu! És tessék! Egy senkit, egy szimpla fölvasárlót csinált belőlem a MARNEVÁL!”

A képen „dupla-ázlagos”, háromlépcsős üzlethelyiség volt látható. A lépcsőn a tulajdonos, kezében tagló. Jobbján egy ijedt borjú, balján pedig — az ölben hatalmas labdarúzó-csokor — frissen ondolált, puccos, fülignevetős lánya.

A képet a lány, a szövetkezeti bolt pénztárosnője: Bujtor Margit is nézte. Közelebb járt már a negyvenhez, mint a harminchoz, Idomai szétmentek, megereszkedtek, mosolya viplás, fémes lett a fényképezés óta. Csak egy valamijét nem tudta kikezdeni az idő: a nyelvét. Pergett, megállás nélkül motollált az, s oly finomkodó, oly mézes-mázás beszédet produkált, hogy nem egy Bujtor Margittól, de egy Bujtor Ernától vagy Emmától is sok lett volna.

Ezért is lett a filmben, mint feleség, Margitból — Emma!

A filmben, mint a Peczőli-család ellenlábas, egy Majsa Bertalan nevű fogatos brigádvezető is szerepel. Életrajza szerint középgazda volt, katonakorában a soproni huszároknál szolgált — s mert világeletemben lóbolond volt és parancsolni is megtanult —, egész az őrmesterségig vitte.

Ha unalmas lesz is, amit mondok, de a névhez a kulcsot keresve, megint csak gyerekkoromba megyek vissza. A Vasút utcában, egy kapuszínes, nagyistállós portán lakott a Majsa-család, s arról volt híres, hogy a családfő a járás legszebb csikait nevelte. Most is látom magam, ahogy a legkisebb fiú belop az istállóba; irányít, taszigál, mert a fényből a sötétbe bukva nem tudok tájékozódni. Aztán szűnik a káprázat, tisztul a homály, s hátul, a sarokban, egy nyers-sárga akáci korlát mögött már táncol is, kecsesen, taktusra cseréli a lábát vagy három megszólalásig okos, fekete csikó...

Hogy miért lett Bertalan, s miért nem maradt Lajos a filmbeli Majsa, ha egyszer jó harminc esztendeje a valóságos családfőt Lajosnak hívták?

Mert a Majsa Bertalan névben — a hangzás vagy más miatt-e — de bizonyos vaskosságot, bumfordiságot érzek. Olyas valamit, ami a filmbeli Majsának állandó, lényeges tulajdonsága, s ami beszédmodorát, mozgását és ilyen vagy olyan viselkedését is többé-kevésbé meghatározza.

Bolondokat beszélek?

Meglehet.

De mentségül s búcsúzóul is hadd írjak ide még egy esetet.

Tavaly, a könyvnapon, Kecskeméten voltunk a feleségemmel. Ahogy ott járjuk, nézzük a várost, azt mondja a párom: „Odanézz, öreg! Ez aztán igazi, neked való név!” S egy jókora, messzire látszó zománcablára mutat. Nézem, olvasom én a táblát: Tapasztó Mihály. Ez igen, gondolom, ez alakra is, hangzásra is, csakugyan szép egy név. De nevetek, kacagok is már, mert mi áll a táblán egy kicsit lejjebb? MED. UNIV.

Hogy joggal nevettem-e, te dönts el, kedves barátom, te vagy a nyelvész. De annyit mondhatok: ha megfeszülnék se tudnám Tapasztó Mihálynak elkeresztelni se egy film, se egy regény SZTK-orvosát.

Üdvözlöl és további jó munkát kíván

Urbán Ernő

Válasz

Kedves Barátom!

Ha már levéllel köszöntöttél be hozzánk, illik, hogy a mi „fogadjisten”-ünk is hasonló legyen. Köszönjük szép és érdekes írásodat, reméljük, folytatása is lesz még.

Leveled végén egy vita eldöntését bíztad rám. A kérdés, hogy igazad volt-e, költői: nyilvánvalóan igazad volt. Nyilvánvalóan nemcsak Te, más író sem választaná SZTK-orvos regényhősének a *Tapasztó Mihály* nevet. A *Mihály* is túlságosan földszagú ehhez a foglalkozáshoz, hát még a *Tapasztó!* Azt mondhatná valaki, miért ne lehetne egy orvos Tapasztó, ha lehet Kovács, Szabó, Vadász, Halász stb. Ugyanúgy foglalkozás az is, mint emezek. Ez igaz, csak az a különbség, hogy az utóbbiak igen gyakori vezetéknév, megszoktuk őket már mindenféle foglalkozási ágban, úgyhogy említésükkor már a név eredeti jelentése (a kovács, szabó, vadász, halász mesterség, foglalkozás) eszünkbe se jut. A *Tapasztó* név esetében viszont még nem történt meg ez az elszíntelenedés, a személynévül való használat még nem koptatta le a név közzói jelentését, eredeti hangulatát. Mondom, nem tudom nagyon elképzelni, hogy bármelyik író ezt a nevet ruházná rá orvos hősére. Még kevésbé illenék ez bele a Te névadási rendszeredbe, amelyben — mint leveledből is látszik — nem véletlenül kapcsolódik egy-egy név az őt viselő személyhez. Bizonyos vagyok benne, hogy „beszélő” neveid történetének a felsorolását még igen hosszan tudnád folytatni. Nyilvánvalóan nem véletlenül *Aladár* a Szórgyűjtő N. V. igazgatójának a keresztnéve, de a helyettese, *Sántha Cézár* is keresztnévének megfelelő módon viselkedik — illetőleg jellemének megfelelő nevet kapott. Már nem emlékszem a pénztáros, *Kóbor Vince* szerepére, de ez bizony kissé baljóslatú nevet kapott, nem szívesen bíznám rá a pénzemet (Uborkafa). A „duplafejú, hullámozótokájú” esperes-plébános, *Köböl Jácint* nemcsak testi mivoltában, de nevében is utal (legalábbis ez az érzésem) a módosgazda-rokonságra, származására (Csete István igazsága). Talán az ingadozó középparaszt, *Forgó Lajos* sem minden célzás nélkül kapta a nevét (Vihar), a gyámoltalan *Tüttő Gábris*-ről nem is beszélve (Gál Anna diadala).

De — igaza volt, mélységesen igaza volt a feleségednek is abban, hogy a mondott nevet olyan nagyon „neked való”-nak találta. Mert ez bizony nem mindennapi név, s Te általában a n e m m i n d e n n a p i neveket kedveled.

Veres Péter regényhősei pl. a *Szabó, Varga, Kovács, Balogh, Kis, Tóth, Fekete* stb. nevet viselik. Ilyenek nálad szinte csak véletlenül fordulnak elő. Ha már foglalkozást jelölő közzót választasz névül, akkor ilyen nevet adsz: *Vízhozó Mihály*, ami névként annyira ritka, hogy én még életemben nem hallottam (már ti. a Viharon kívül). S nyilván előbb neveznél valakit *Sompolygó*-nak, *Lomposbajszú*-nak (ahogy a Vihar-ban két parasztot — név helyett — megjelöltél), mint — mondjuk — *Kis*-nek vagy *Balogh*-nak.

De — úgy látom — nem is ezeket a neveket választod Te leginkább, hanem azokat kedveled, amelyeknek közzói jelentésük nincs, vagy nem eléggé ismert, csak hanghatásuknál fogva hordoznak ilyen vagy olyan hangulatot. Gondolok pl. a *Galavics, Góczán, Czakó, Suhajda, Bozi, Talabér, Hajdók, Biczó, Göndöcs* stb. stb. névre.

Nem mindennapi ízt (talán valamelyes régies hangulatot) érezhetsz az *e*-re végződő nevekben, mert szemmeláthatólag szereted őket: *Bőszé,*

Szente, Gerse, Csete, Szele, Süle stb. (Az ezekben levő *e* hang különféle eredetű, de ez most nem fontos.)

Ez a régies hangulatra való törekvés — úgy érzem — még a helyesírásodban is megvan: kedveled a *cz* betűcsoportot: *Pörneczi, Peczőli, Biczó, Czakó, Góczán, Gilicze* stb. Az első három név hangzásának nem mindennapiságát (érdekességét) fokozza az a tény is, hogy ajakkerekítéssel (*o, ö*) és ajakréssel (*i, e*) képzett magánhangzók váltják bennük egymást.

De nem folytatom, mert egyáltalán nincs szándékomban — a legilletékesebbet megelőzve — a Te irodalmi névadási eljárásodról összefoglaló képet adni, s annak mérlegét elkészíteni. Ezekről a dolgokról Te tudsz a leghitelesebben nyilatkozni. A fentieket inkább étvágygerjesztőnek szántam, hogy kedvet kapj az elkezdett téma további fejtegetésére.

Ezt várva melegen köszönt:

Lőrincze Lajos

A nominális stílus a magyarban*

IV. A nominális stílus újabb állomásához értünk el. A két megelőző fejezetben tárgyalt nomenek valamilyen formában összefüggtek a fő- vagy megelőző mondat egyik-másik főnévével. Így volt ez a kapcsolóragoktól megfosztott jelzői értelmű főnevekkel, és így az értelmezővel. Most olyan főnevekről lesz szó, melyek nem függnek a fő- vagy megelőző mondat egyetlen szavától sem. Önállóak; egymaguk tesznek ki egy egész mondatot. Ez a sajátosság bennük, és ezért válik az a stílus, amelyben állnak, az általuk kiváltott különleges kiemelő és rövidítő hatással, nominálissá. Olvassuk el figyelmesen a következő idézetet:

Becsengetnek. *Földszint. Diszkrét kapubejárat.* Az öreg megint dörög (Benda Jenő: Két gyászos öregről. 1915. 5).

Mi a szerepe a dőlt betűvel szedett két főnévnek? Ha kiragadjuk őket a szövegből: nem mások, mint két szokványos főnév, mely két jól ismert tárgyat jelöl. Ha azonban visszahelyezzük őket az író determinálta környezetbe, a két, mint mondtuk, szokványos főnév sajátos életet kezd élni. Megváltozik a jelentésük? Ezt nem mondanám, inkább azt, hogy kibővül, gazdagszik, kiteljesedik. Többet mondanak, mint amit egyébként jelentenek, mert hiszen, ha csak jelentésüket fogadnánk el, nem értenénk semmit a szövegből. Furcsa relativitás, mintha a „kétser kettő = négy”, a hagyományos világnézet dőlné romba. Valami, ami nem egyenlő saját magával. Helyesebben: hol egyenlő, hol pedig nem; amikor a szövegösszefüggést elhagyva, magukra maradnak, akkor földszint = *földszint* szóval és kapubejárat = *kapubejárat* főnévvel. Amikor azonban beleágyazódnak az író alkotta sajátos szövegrészbe, akkor mást mondanak, többet. (Becsengetnek.) Mielőtt nyitnák a kaput, körülnéznék. Földszinten vannak. Szemlélik, mustrálják a bejáratot: úgy találják, diszkrét, nem túlságosan szembeötlő. Az öreg megint dörög. Most következik az öreg megjegyzése.

* II. rész. Vö. Nyr. 80: 40—57.

az író közli, majd így folytatja: „Egy perc múlva az elárvult lakásban vannak.” — Nyilván közben ajtót nyitottak nekik, és ők beléptek.

A két szokványos főnév egészen hosszú tartalmat rejt magában. Intenzív, aktív, terhes értékű szavak ezek, melyek a kontextus keretében kibontják gazdag mondanivalójukat. Nagyon sok főnév alkalmas arra, hogy bizonyos esetekben egész sor közölnivalót jelentsen: egy vagy több mondatot, több gondolatot. Ez az eljárás éppúgy rövidít, éppúgy egyszerűsít, mint a korábban megismert módszerek. A lényeg ugyanaz. Ami nem döntő, ami szabványos és csak a szerkezet életbentartását, létezését segíti elő, ami csupán nyelvtani és amit a modern ember sajátosan gyors és érzékeny gondolkodásmódja pótolni tud: az kiesik, elmarad. A mondat, a hagyományos nyelvtani konstrukció helyét elfoglalja a meztelen és magányos tény, mely a maga egyszerűségében és egyedülvalóságában mégis több, mint a hagyományos mondat.¹

Vizsgáljuk most a nominális tag és a szövegrész viszonyát. Sokféle kapcsolat lehetséges, de nem végtelenül sok.

a) Leggyakoribbnak tartom olvasmányaim alapján az olyan eseteket, melyek hagyományos eszközökkel elmondott eseménysor többé-kevésbé váratlan, hirtelen megszakítását jelzik. *Aktív nominalizmus* — így nevezném, mert a hidegen odavetett főnév, vagy (talán több tagú) főnévi szintagma nagy erőt és indulatot zár magába. Ez a hideg, közömbös főnév (szintagma) többre képes, mint egy bőbeszédű, a tényállást bár pontosan tükröző expozíció. Így pusztán egymagában nemcsak azt adja elő, hogy valami bekövetkezik, hanem azt is, hogy az a valami *v á r a t l a n u l* következik be, és a történést megszakítja, persze nem végérvényesen, utána folytatható tovább az eseménysor. Kaffka Margit „Süppedő talajon” című elbeszéléséből való a következő két példa.

Az ámulatban, a megriadásban észrevétlen gyűlt már körübük a család. Nem láthatták egymás arcát a sötétben. — Nagymama nem értette meg, újból akarta kezdeni, de a bácsi nyersen, förmedve szólt rá. *Egy percnyi némaság megint* . . . „Gyönyörű komédia!” — mondta Mariska sivár, kimerült hangon (27).

Az *Egy percnyi némaság megint* váratlan esemény, mely megszakítja a cselekmény fonalát. Végére a ráförmedés után következhetett volna akármi: visszafejeselés, a családtagok vitája, elmenetel, sértődés stb. A *némaság*, ez az elvont főnév sokkal intenzívebben adja elő az eseményt, mint ha az író helyette hagyományos stílusban fejezte volna ki magát, pl. így: A haragos megjegyzés csendesítőleg hatott az egybegyűltekre, akik némán hallgattak egy percig.

A második Kaffka-idézetet ugyanebből a novellából vettük; kissé hosszabb, mint az eddig közöltek. De meg kell ismernünk az egész tényállást,

¹ Nem kívánjuk a kérdést általános nyelvészeti síkra terelni, ezért is adtuk elő népszerűsítő stílusban, mintha nem nyelvészeknek szólottunk volna. Mégsem tudjuk megállni, hogy ne emlékeztessünk Pais Dezsőnek Észrevételek a mondat eredetének, fejlődésének és mivoltának kérdéséhez c. irányt mutató tanulmányára (MNy. 46: 196—210). Stilisztikai álláspontunkat jól támogatja Papp Istvánnak A mondat funkciója c., szerintünk igen meggyőző dolgozata (MNy. 48: 89—102), mely Pais álláspontjának részletesebb kifejtése, bár Papp István Paistól függetlenül jutott el eredményehez (mint apróbetűs bevezetésében mondja).

különben nem értjük meg a nominális tag jelentőségét. Mariska álmodozásáról van szó, s abba ékelődik be a mondatot helyettesítő főnév :

Végre bejönne a vendég is ; kutatóan, kicsit arrogáns bizalmatlansággal nézne szét, óvatosan meghúzódna először egy asztalsarokban. — A pap joviáliskodhat, poharát koccintaná, a doktorné édeskésen kötne bele s a lapos tisztartóné emlegetné Wient, ahol nászúton volt. — De az idegen tekintete őrajta pihen már. Valami új operett szerelemdalát húzza a cigány, — és ő váratlanul, merészen énekbe fog, — hátradőlve a széken a korcsmakert hársfája alatt, a feje fölé emelt karjain támaszkodva, — dacos, hazárdos illetlenséggel, már senkivel sem törődőn. Csendítve tisztán, nedves ajkakkal a sziréndal alattomos, forró és megfogó dallamát. „Én leszek az ételed, italod is én . . . !” Nem tanult énekelni . . . semmi! Érezte, — biztos volt benne, hogy van valami megejtő, érdes, ingerlő szokatlanság a hangjában is ; — és az arcával, a testtartásával azt tudna tenni, amit akar, — ha volna, aki megértse, észrevegye azt egyszer. Valami ismeretlen, távoli és magános szenvedély fojtottságába merülne akkor az alakja, összezáruló, lázpiros ajkai. *Döbrent csendességben egy halk, rövid taps !* Az idegen felé indulna, a közelében ülne már és kurtán, óvatos udvariassággal kérdezne egyet-mást. Arcán, műértő, okos szemében a felfedező, az üzletember palástolt öröme (23).

A dőlt betűvel szedett nominális mondat : *Döbrent csendességben egy halk, rövid taps !* az idegen, elképzelt vendég tevékenységét fejezi ki. Mariska forró és megkapó dallamot ad elő, az idegen pedig elismerése, elragadtatása jelül összeveri a tenyerét. A csendet megszakító halk, rövid taps nem várt esemény ; a hatást a nomen alkalmazása eredményezi.

Sokszor a nomen nem éppen a váratlanságot akarja jelezni, hanem inkább azt, hogy az általa jelzett cselekmény intenzív, hatásos és (ahogy mondani szoktuk) „elemi erővel” megy végbe. Ha nem nomennel fejezné ki magát az író, a cselekmény jellemzése kevésbé volna erővel teljes.

Az, — bizonyítja Fidél. — Mind a boszniai okkupáció idején szolgálták ki a császárt.

De van köztük olyan is, aki mán Königrécénél is szaladt — tódította a tréfát egy Kossuth szakállas kis ember.

Általános derűtség, magam is elmosolyodtam (Móra Ferenc : Négy apának egy leánya⁶ 104).

Máskor a nomennel kifejezett váratlanság sajátos árnyalattal színeződik. A váratlanság helyett a nomen mintegy szembeállítja az általa kifejezett cselekményt a megelőző erőfeszítésekkel. A cselekmény az előzményekből folyik ; igen nagy, sőt rendkívüli következik be a nomennel : nem hittük, hogy megtörténhessék, bár mindent elkövettünk érdekében.

— Ön nem találkozott olyan emberrel, akivel beérte volna.

— Ó!

— És megint igaza volt. Ez éppen a kiválasztottak tragikuma. *Gyöngye pirosság, a szemnek megijjult föllobbanása.*

— Ön hizeleg, kedves jó uram (Kóbor Tamás : Művész és egyéb történetek 1924. 37).

Az idézett párbeszédben egy jóvágású férfi udvarol egy csúnya, érzéketlen, elfásult lánynak, akivel senki sem foglalkozik a társaságban. Nehéz a lány közelébe férkőzni. A lány tudja saját tragikumát, éppen azért bármilyen megnyilatkozást pusztá udvariaskodásnak tart. A szóban forgó férfi azonban ügyesebb, mint eladdig bárki. Hosszas és ügyes beszélgetés eredményeképp megszületik a váratlan eredmény: a lány elhiszi, hogy a férfi igazat mond, és kezd beszédére „reagálni”. Innen a nominális mondat: *Gyönge pirosság* . . . stb.

b) Egy másfajta, főnév és szövegrész közti összefüggés, bizonyos gondolati mozzanatra vonatkozik. Kifejezi a szereplő egyéni véleményét, vélekedését egy történésről, eseményről. Folyik az eseménysor, melyhez valamelyik szereplő vélekedését fűzi hozzá, mégpedig oly formában, hogy egyúttal meglepetését, csodálkozását is kifejezésre akarja juttatni. Nem közönséges véleményről, vélekedésről van tehát szó, hanem affektív tartalmú megnyilatkozásról, melyet hol a cselekmény váratlansága, szokatlansága, hol pedig annak nagysága, kicsisége stb. idéz elő.

Aznap este . . . borzasztó furcsa dolog történt. Az én ablakom a tornácra nyílt és ott egyszer a nagy csendben énekszó zendült fel. Öblösen és erősen, valami dalárdás, mélyzengzetű dallam elnyújtott és érzelő, csinált szöveggel a holdas éjről és az ébren álmodásról. És egyebek, németek is. A folyamatos és erős torokhang olyan kimiveltes, kellemetlen volt s a dalok olyan nevetségesek. *Szerenád, nekem*. „Na!” mondta anyám a szomszéd szobában álmából felriadva. „Na lám!” tette hozzá még, aztán elhallgatott, tán újra elaludt (Kafka Margit: Egy régi eset 19).

Az esemény, mellyel kapcsolatban az egyik, passzív szereplő (ti. neki daloltak) véleményét nyilvánítja, az énekszó volt: „a dalárdás, mélyzengzetű dallam”. A vélekedés azonban nominális stílus formájában került kifejezésre. A kislány azt is mondhatta volna: „Ejnye, csak nem nekem adnak szerenádot!” A hatás azonban, melyet az író ezzel a lapos mondattal elért volna, messze alatta maradt volna annak az erővel teljes megnyilatkozásnak, melyet egyetlen főnév olyan plasztikusan fejez ki: *Szerenád, nekem!* — Affektivitással telt mondat: csodálkozás, megdöbbenés, öröm egyszerre, olyan mondat, melyben benne rejtőzik a szóban forgó esemény különlegességének az olvasóval tudatása is.

c) A most következő példában egészen nyilvánvaló az affektív tartalom, mely, mint látni fogjuk, nagyfokú rosszallás következtében jelentkezik. Egyébként már a megelőző példában is a nominális mondat például arra volt alkalmas, hogy segítse az író a gördülékeny előadásban. Erre pedig főleg és különlegesen akkor van szüksége, ha más szavait akarja elmondani. Folyamodhat a függő beszédhez vagy idézheti szóról szóra valamelyik szereplője szavait. Ez a kettő lenne a hagyományos eljárás. Azonban a modern író az ún. s z a b a d f ü g g ő b e s z é d e t választja, és úgy adja elő mások szavait, hogy nem fordul az idézés meglehetősen sablonos formuláihoz (idézetet bevezető ún. deklaratív ige, kettőspont, megszerkesztett beszédmód), hanem megszakítás nélkül folytatja előadását. Nincs deklaratív ige, de nincs egész pontos reprodukálás sem. Mások szavaiból a lényegét veszi ki, azt, ami az elbeszélés, az adott közlési helyzet szempontjából a legfontosabb. Ez lehet egy rövidebb mondat, kevés bővítménnyel, de lehet egyetlen főnév is, esetleg még valamilyen határozós bővítménnyel. A szabad függő beszéd tehát különösen

alkalmas a mostani fejezetünkben tárgyalt nominális stílus alkalmazására. Amikor a szereplők véleményét kifejező megnyilatkozásokról van szó, lehet hagyományos eljárással élnünk, de lehet szabad függő beszéddel is. Az utóbbi esetben pedig gyakran jelentkeznek a nominális megoldások.

A kuglizó verandáján nagyhangú társaság vitatkozik. Anna idehallja: háborúról van szó. *Persze, a főkönyvelő a bankból.* Nagy-ezüsttel jött haza; azóta, ha egy pohár bort megiszik, olyanokat kezd mesélni a haditetteiről, hogyha a Falkensteinok és Ludendorffok meghallanák, átrendeznék szegyenkezve az emlékirataikat (Bónyi Adorján: *Elcsereált élet.* 1935. 46).

d) Sokszor a szabad függő beszédbe beékelődő főnevek, bár véleményt fejeznek ki, egészen kötetlenül „lógnak a levegőben”, azaz nem tudjuk eldönteni: a szereplő személyek közül melyik mondotta, melyik nyilatkoztatta ki. Az idézendő példa azért is jelentős, mert felszólító jellegű közlést tartalmaz. Nem kelthet meglepetést, mert az ebbe a fejezetbe tartozó valamennyi főnév affektív tartalmú és az affektivitás határait megvonni nem lehet. Az imperativitás is körébe tartozik.

Takáts bácsi ráhagyja:

— Jó, jó! Csak vigyázzunk... Féltizenegy. Tizenegykor indul az utolsó hajó, jó lesz készülődni.

Előbb a napi rapportot!

— Urak! — szól Katóka, — ma mi rosszat hallottak rólam a városban? Miért kergetett el az uram? Tessék beszámolni (Malonyay Dezső: *Katóka kegyelmes asszony.* 1903. 7—8).

A helyzet megértéséhez szükséges tudni, hogy az elbeszélésben szereplő Katóka körül több udvarló tartózkodott az előbbi idézet pillanatában. Valamelyikük mondhatta a dőlt betűvel szedett mondatot: *Előbb a napi rapportot!* — hogy melyikük, nem tudjuk, mert az író nem akarja elárulni. Ezért is folyamodik a nominális stílushoz.

e) A következő, ebbe a kategóriába tartozó példa szépen bizonyítja, hogy a szabad függő beszédben az érzelmileg jelentős, az érzelmileg kiemelkedő mozzanat nominálisan fejeződik ki. Az író vélekedése helyett a szereplő személy gondolataival állunk szemközt. Hosszú eseménysort gondol végig Benedek Péterné, olyan eseménysort, mely megtörtént, s mely értelmében él és hat. A legfontosabb eseményt azonban csak egy főnévvel + egy határozóval jelöli az író (az asszony gondolatainak visszaadója).

Benedekné arcáról eltűnt az élet színe. Haja mintha abban a percben elfakult volna, arcából elszállt a tavaszi lüktetés. Szenvedés, kétségbeesés, ijedelem, harag és rideg elszántság reszketett végig a vonásain.

Ez az asszony. Csak ezt ne látná. Ezt a gyalázatosan szép, elvetemülten kíváncsú nőt. Özvegy Zengnét. Ezt... ezt...

Ezzel a szakasszal kezdődik a szabad függő beszéd, mely Benedekné gondolatait tükrözi.

Még le se telt akkor Zengné gyászéve. A gazdag, öregedő Zeng Gábris, akihez a kényes, elszegényedett Lomniczy-leány csak számítás-

ból, ragyognivágyásból ment hozzá, még jóformán meg se szokhatta a kripta csendjét, amikor Péter valahol összeakadt az özvegygel. Hiszen ez könnyen megeshetett volna már előbb is, az ő kis birtokuk szomszédja volt a Zeng-féle birtok egy részének, valami átjáró gyalogúton pörlekedtek, ha jól emlékszik, ott a bírósági tárgyaláson találkozott először az ura Zengnével. *Aztán egy majális a kaszinóban.* Félgyászában ott lobogott és szikrázott ez a kékszemű asszony a lampionos kert fái alatt (Bónyi Adorján: *Elcserélt élet.* 1935. 14–5).

A féltékeny nő sorra veszi urának találkozásait azzal az asszonnyal, akivel — mint a regényből kiderül — férje megcsalta. Az emlékek közül legjobban fáj a *majális a kaszinóban*. Ezért a nominális szerkezet. Az affektivitás nem tud másképp kifejlődni: többet mond ez a nominális mondat egy oldalas értekezésnél, melyben részleteket halmoznánk részletre.

Ez a típus rendkívül gyakori Móricz Zsigmond stílusában: ő, aki művésze a szabad függő beszédnek, az átképzeléses előadásnak, gyakran alkalmazza a hosszú eseménysor végiggondolása folyamán az érzelmileg kiemelkedő mozzanat kidomborítására a noment. A példák rengetegéből lássunk egy-két jellemzőt:

A háziasszony egyet moccan. Van az most is, rezzent az ellenmondás a mozdulatában, mert egy asszony sem bírja elviselni, hogy az ő rovására valakit, valamit, bár a százesztendeje elhullt világot is magasztalják: mert egy asszonnak csak az van benne a jó közérzésében, hogy őt magasztalják . . . De most nem volt kedve meg sem szólalni . . . [itt kezdődik a szabad függő beszéd, a háziasszony gondolat-sora:] Borzasztó ez: egy anyának elviselni, hogy a fia más nőkre is szemet vet . . . Azaz, hogy nőkre! *a jó kis fia*, aki eddig folyton itt hancúrozott, kacagott és dévajkodott az édesanyja lába előtt. Nem lehet ezt, nem lehet megérteni ezt a férfit, hogy ez elveszti magát s ha rájön, se istent, se embert, se becsületet nem ismer . . . (Kivilágos kivraddig. 1953. 30–1).

Rohant fel a dolgozószobájába, elővette a legjobb távcsövet, kicipelte a háromlábbal együtt az erkélyre, felállította s nekilátott, hogy segítségével fölfedezze a világ középpontját: a fehér napernyős lányt.

Hatalmasat kiáltott örömeiben, mikor meglátta. [Itt kezdődik a szabad függő beszéd, Zsolt gondolata:] Most indult haza a két lány, a falu felé. Egész tisztán ki lehetett venni, amint ott haladtak csöndesen, mint két libegő pille az úton.

Úristen! az a fehér, az a bársonyos fehér édes pillangó!

Ha az egyszer ide szállana, ide a szívére! És itt megtelepednék! Micsoda boldogság, milyen paradicsom virágzanék ki itt a köveken (Harmatos rózsá. 1939. 31).¹

¹ Nem indokolatlan — éppen az idézett két példa kapcsán — felhívni a figyelmet arra, hogy a mondat értékű noment élesen meg kell különböztetni, félreértést nem tűrően el kell határolnunk azoktól a szavaktól, melyek rendszeren valamely megelőző mondat alkatrészei, onnan csak írásjelek (pont, vessző) révén választódtak le. A jelenségre Rubinyi Mózes hívta fel a figyelmet vagy félévszázada Önállósított mondatrészek c. cikkében. Nyr. 36 : 223. Visszatér a kérdésre Mikszáth Kálmán stílusa

f) Utolsó kategóriája következik a jelen fejezetnek. Nagyon fontos nominális típust tárgyalunk ebben, mely terjed újabb prózáunkban, s mely erősen szemben áll száz évvel ezelőtti írásmódunkkal. Előfordul és nem is ritkán, hogy valamely főnév vagy főnevek csoportja (legfeljebb határozós bővítményekkel ellátva) *b e v e z e t i* a cselekménysort úgy, hogy az elkövetkezőknek vagy az idejét, vagy a helyét, vagy a körülményeit mondja el. Semmi mást. Magához a cselekményhez annyi közülük van az ilyen típusú nominális mondatoknak, hogy a háttérrel adják meg, a szint: amikor, ahol és ahogyan az események le fognak játszódni. Spitzer Leó-i nyelvezettel nevezhetnénk az ilyen nominális mondatokat „inszenierende Nominalsätze”-nek és talán eléggé plasztikusan fejeznénk ki a lényegét. Az események *s c a e n á n*, *s z í n e n* játszódnak le. A bevezető mondatok mintegy olyanok, mint az író vagy rendező technikai utasításai, melyeket rendszerint a darab elején olvasunk: Tágas terem széles, nagy utcára néző ablakokkal. Jobbra vörösbársony kerevet, előtte asztal két székkal. Középtűt előszobába vezető ajtó stb. stb. Ez a szín, mely várja a szereplőket, akik beszédre nyitják ajkukat, gesztikulálnak, mosolyognak, sírnak, járnak-kelnek, esznek-isznak, vitatkoznak. Felmegy a függöny: a nézőt az író vagy rendező utasításai nyomán életre keltett színpad fogadja. Egy pillanatig még néma és halott: csak körrajz és környezet. Atmoszféra, levegő, mely mindent körülvesz, alap, melyre a cselekménysor ráépül.

Pontosan így vagyunk az „inszenierende Nominalsätze”-féle mondatokkal. Szerzői, rendezői utasítások, melyek nem mondanak el semmit, csak a bekövetkező események atmoszféráját, levegőjét jelzik. Az írók, a modern írók igyekeznek az inszenálás feladatát minél rövidebbre fogni, helyesebben: igyekeznek minél kisebb helyre a legtöbb lényeges körülményt összehúzni. Innen a nominalizmus, innen a stílus hagyományos szerkezetének felszámolása elliptikus megoldások javára. Mindezek emelik a stílus affektív voltát.

Már mondtuk, mire vonatkozhatnak az inszenáló nominális mondatok; meglehetősen egyhangúsággal három dologra: időre, helyre és körülményre.

a) Az időre vonatkozó nominális mondatok gyakran egyetlen főnév révén fejeződnek ki. *Meleg nyári délután. Téli reggel. Szürkület.* Értsd: ez az a kronológiai helyzet, melyben a cselekménysor elkezd élni, a szereplők megmozdulnak, és a színpad rendbe szedett, elrendezett némaságát meg-eleveníti az élet dinamikája. Előfordulhat az is, hogy az idő jelzése az esemény-sort nem egyidejűséggel, hanem előidejűséggel festi alá. Az adott időjelzés (egy-egy főnév révén) előbb történik, mint az események, és az esemény-sor az időjelzéstől számítottik.

Rossz tanuló voltam. Szórakozott. Akaratom nem volt. Alig tudtam örülni valaminek, legfeljebb egy-egy könyvnek. Válogatás nélkül faltam minden könyvet, ami élém került.

és nyelve c. művében (53), ahol így ír a kérdésről: „A szív túlárado érzelmei sokszor nem tűrik a befejezett mondatokat, a ziháló beszédben a szólamok eltörpülnek, és egy-egy szólam, egy-egy mondatrész vagy egy-egy mellékmondat önálló nyelvi egységgé lesz, valósággal önállósul.” Pl. Önállósult alanyok: „Így jönnek s múlnak a napok a sárga házban, ahol azok a szép regények születnek. *Azok a harmatos virágok...*”; Önállósult állítmányok: „... a távol nyugaton az életörömök legmagasabb raffinement-ja az asszonyok társasága. *A legbecesebb nyalánkság.*”

Érettségi. Tizennyolcéves koromban egy pesti gyár irodájába kerültem, ahol hat keserves esztendőt töltöttem, fiatalságom legértékesebb hat esztendejét (Bálint Aladár önéletrajza, Száz magyarok könyvei 8 : 7).

A példában az *érettségi* főnév időt jelez : letettem az érettségit, amikor letettem az érettségit, még helyesebben : miután letettem az érettségit, tizennyolcéves koromban egy pesti gyár irodájába kerültem stb. Az *érettségi* inszcenál, de nem egyidejűséggel, hanem, közvetlen rákövetkezéssel ugyan, de előidejűséggel.

Néni, jöjjön néni! — csuklotta elfulladva, pedig azelőtt sohasem merte volna így szólítani anyámat.

Egy perc . . . Anyám már szaladt is vissza és az udvari ablakon át kapta fel az én ágyamról a kis kék battiszt fejkendőmet (Kaffka Margit : Egy régi eset. 1909. 10—1).

Az idézett példában az *egy perc* nomen és az utána következő pontok azt jelentik : *még egy perc sem telt el*, amikor anyám már szaladt is vissza. Látjuk, hogy az időmeghatározás kifejezése pusztá főnévvel éppúgy affektív tartalomra mutat, mint a fentebb tárgyalt esetekben. Az a *perc* még egy *perc* sem volt, tehát az anya villámgyorsan cselekedett. Az odavetett főnév plasztikusabban ki tudja fejezni az időt meghatározó affektív szükségletet, mint bármilyen terjedelmes, bár pontos körülírás.

β) A hely kivetítése ritkán történik egyedül, sokszor keveredik az író leírása olyan nominális mondatokkal, melyekbe a körülmények, a környezet mellett a helyileg már nem érzékelhető, a tapinthatón felül emelkedő mozzanatok is belevegyülnek. Gyakoriak az „intérieur”-ök a hely bemutatásában : ház- vagy szoba-„intérieur”-ök.

Homályos, szomorú udvar, vértelen kőkockáira halálra öntözötten bólongatnak a pálmák. Mint tavalyi csigahéj bomlott avarban meglapulnak a sűrűn egymásra fekvő, sötétes, sok szobás kis lakások. *Csend, lépcsők összedagadt szürkülő foka a félhomályban*; árva kanári rézkalitkában áll egy lábon a börtön rácsfalán — ez már az emelet ritkább levegője.

Mégsem olyan ez a rendelő, mint a többi.

Izzadt, könnyfátylas két ablaka fulladt utcára néz. Üvegfedelű fehér tóban sovány moszatok vegetálnak. *Öreg bútorok nyögve mesélő lába, szép kopott bársony alól kibujó ősi kóc ősz feje. Fél szemű tükör, jószagú finom fában, szendén és illatosan vak, mint egy gyermek szűz. Képek, amikről a pillantás várja, hogy a bele zenél. Horgolás a sífonok vállán; egy évszázadra szánt csipkefajta* (Eörsy Tóth Júlia : Röntgen. Száz magyarok könyvei. 5 : 243).

Egy udvarias inas sietve fölhúzza az ablakredőnyöket. Bő fény ömlik be s játékosan megcsillogtatja a fölvert port a levegőben. *Süppedő keleti kényelemmel berendezett legénylakás. Széles kerevetek, rajtuk tömérdék himzett párna. Könyvespolc. Angol bőrgarnitúra. Pálmák. Az olajzöld tapéta háttéréből vakító fehérén üt ki egy mezitelen szobor. A falakon széles rámban képek. Mindegyiken életnagyságu hempergő asszonytestek hamvasan meleg rózsaszínű fehérsége.*

A férfi egyszer, az asszony még sohasem volt itt. A szoba közepén kissé zavartan szemközt fordulnak (Benda Jenő: Két gyászos öregről. Száz magyarok könyvei 9 : 89).

γ) A körülmények bemutatásánál gyakran szerepelnek elvont főnevek; közéjük ékelődhetnek természetesen tárgynevek is. Az ilyen inszcenálások hangulatot, légkört, az eseménynek mintegy lelki előkészítését tartalmazzák. Az írónak az a célja, hogy a körülmények bemutatásával megadja a rákövetkező cselekmények alaptónusát. Ha nem is tudjuk még az ilyen típusú bevezetések után, mi fog történni a továbbiakban, mégis olyan benyomást nyerünk, mely kellő módon előkészíti érzelmi és értelmi világunkat a folytatólágosan következő cselekménysor érzékletes befogadására. Nagyon sikerült Kaffka Margit „Forgóék” című novellájának bevezetése, melyben hangulati sikon meg akarja értetni velünk a pesti utca nyárdélutáni légkörét. Ilyen pesti utcán, nyári délután történik a novella cselekménye, melyben az író a nagyvárosra jellemző epizódot mond el, olyat, mely szinte kizárólag csak délután, vacsoravásárlás közben történhet. A hangulati előkészítés a nominális mondatokkal tökéletesnek mondható.

Nyári délután fülledt unalma a külvárosi utcákon, szellőző pinceboltok bűze, izzadtságé és áthevült aszfalté, fülsértő gyermekzsivaj, az alkonyat elé vihogó cseléd-lányok uzsonnai zsömlékért szaladva át mezitláb a pékműhelyig, nagyságák háromforintos kartonpongyolában a Király-utcából (fehér karton, nagy, szemnyi kék babokkal, hátul kicsit kastos, elől magasra felfogva egy görögdinnye cipelésében) — és egyéb siralmas és ásító közönségessége a pesti utcán nyaraló társadalomnak. *A Tavaszmező-utca felől karonfogva jött a fiatal házaspár.*

Sétáltak, — mint minden nap hivatal után — sétáltak, a Mátyás-tér körüli utcákon keresztül-kasul, mindig ugyanúgy, kötelességtudóan, mert a hathónapos menyecskének ez már így volt üdvös (1).

A dőlt betűvel szedett szöveg már a cselekmény. Nagyon érdekes, hogy a „tableau” után minden átmenet nélkül — nincs szükség átmenetre, mert az előkészítés környezetrajz, már várjuk, hogy a környezet, mint a függöny felgördülése után a még néma és mozdulatlan színpad, meglevenedjék — mozgásba lendülnek a szereplők. *A Tavaszmező-utca felől karonfogva jött a fiatal házaspár.* Mintha már jó ismerősök volnának, mintha már egész történetet tudnánk róluk. Az alany előtt a határozott névelő is a szereplők determináltságát látszik bizonyítani. Mindez pedig azért, mert jó az előkészítés, mert az író nőnek sikerült a hangulatintonációt a cselekménynek megfelelően megteremteni. Egyébként a „tableau” affektivitását, nominális jellegét mi sem zavarja. A legnehezebb helyzeteket is áthidalja Kaffka Margit, sokszor meglepő fordulattal, csak hogy ne kelljen ragozott ígét használni. Így a *cseléd-lányok*-hoz csatlakozó határozói igenév: *szaladva át* — e ragozott igealak helyett: *szaladnak át*, és egy *görögdinnye cipelésében* — e helyett: *amint egy görögdinnyét cipelnek*. Ha nem volna minden, de minden nominálisan kifejezve, megtörne a „tableau”, az előkészítés mozdulatlansága. Maga a szín is már élne, ide-oda mozogna. Már nem hangulat volna többé, hanem maga is cselekmény: megzavarná a tulajdonképpeni cselekmény egységes vonalát,

hiszen csak részlet, aminek nincs köze a csak ezután következő lényeghez, a házaspárral történendő dolgokhoz.

δ) Végezetül már a szokatlan és a „stílromantika” területéhez tartoznak az olyan esetek, amelyeknél a nominalitás annyira túltengő, hogy nemcsak a bevezetés, nemcsak a hangulati előkészítés mondatai nominális felépített-ségűek, hanem a cselekmény kellős közepén is szembetaláljuk magunkat nominális mondatokkal.

Zeg-zugos lépcsőlábakon a mesteriskola nehézkes közeledése — először vitt ájtatos selyempapírban csenevésznek vélt gipszmintácskákat. Borzas bagolyfejek dühös *hajbókolkisa*, pár *kigyószisszenés* át a félszobros, végtelen szobán — s egy félősz Jupiter hívó *kezelengése*, szemén bolond vak csodálkozás ... már áll suta munkája, kitárt karú „Vihar Kisasszony” Jupiter tenyerén a napözönben, szilajon bámulják fiabaglyok és bagolyapák ... (245—6).

Első dicsőséges lázu *tombolása*, — angyallá lett leány végtelen szerelme — *megalázás* és durva *kiháználtság*, éjjeli *sietés* — a fenséges, teli, nyugodt művészet utána nevetett, csak vad, kialakulatlan, rémes gondolatalakok követték (248).

A példák Eörsy Tóth Júlia „Röntgen” című novellájából valók. Az ember első olvasásra nem sokat ért ezekből a szecessziós, furcsa mondatokból. Elvont főneveket lát egymás mellé rakva, olyan nomenek, melyek igéből származnak. A ragozott igék dinamizmusát akarja az író semlegesíteni. A próbálkozás nem helyénvaló, mert nem környezetről, hangulati mozzanatokról van szó, hanem eseményelmondásról. A magyar nyelv nem alkalmas arra, hogy pusztá főnevekkel történetet adjunk elő. Minden ilyen próbálkozás meddő kísérlet marad. A nominalizmusnak korlátai vannak, melyeket a közhelyesség és világosság rovására nem lehet áthágni. Természetes, közérthetőség és világosság nem azonos a hagyományos stilisztikai és szintaktikai szabályok feltétlen tiszteletben tartásával. A modern ember érzékenysége ezen a téren többet enged meg, nagyobb mozgási szabadságot tűr el, mint az eötvösi próza. Azonban nem mindent!

V. Az eddigiek folyamán többször esett szó elvont, rendesen igéből képzett főnevekről, melyek a nominális stílus eddigi tárgyalt csoportjaiban is nagy szerepet játszottak. A mostani fejezetet ezeknek az elvont főneveknek szenteljük, és látni fogjuk, hogy a nominális stílus egyik sajátos megnyilvánulásáról van szó. Az elvont főnevek mindezekig nominatívusok voltak. Az elvont főnevek legfontosabb, most tárgyalásra kerülő funkciója viszont határozói használatukból áll. Önállóság helyett ezeket a főneveket adverbális kapcsolat fűzi a főmondat alanyához; e nagyon fontos különbség révén az ebbe a fő kategóriába tartozó példák élesen elkülönülnek minden eddig ismertetett esettől. Az elvont igéből képzett főnevek mellénevek helyett állnak, és a legtöbb esetben visszaalakíthatók melléknévvé. Szerkezetileg pedig birtokként szerepelnek a birtokos jelző után; ez utóbbi a maga részéről szintén szerepet cserél az átalakulási művelet folyamán: jelzett szó lesz belőle, melyet az elvont főnévből alakított melléknév determinál. Az egész szerkezet felveszi az eredeti elvont főnév ragját, illetőleg végzetét.

Ennek a stílusnak, minden túlzásával együtt Szomory Dezső a mestere. Nem fog meglepetést kelteni, ha példáink legnagyobb része az ő műveiből származik. Szomorynak „A pékné” című művéből való az alábbi mondat:

A pékné volt, igen a pékné, így közletről is, isteni Rausch Mária asszony, tavaszi Mária, mindössze még fehérebben, még vonzóbban, még kedvesebben, az *ékszerei szikrázásával a prémje fölött*, mint egy királyi ágyastárs, derűs, világos, ragyogó, a szőke hajak koronájával (1916. 28).

Vizsgáljuk meg a dőlten szedett mondatragot : az *ékszerei szikrázásával a prémje fölött*. Mit mondtunk előbb? Az elvont főnév melléknév helyett áll, a legtöbb esetben visszaalakítható melléknévvé : *szikrázó* — az idézett példában. A birtokos jelző : *ékszerei* jelzett szóvá alakul át, amely elé kerül az újonnan nyert, főnévből visszaalakított melléknév : *szikrázó ékszerei*. Az egész szerkezet pedig felveszi az eredetileg elvont főnév ragját : *szikrázó ékszereivel*. Az *ékszerei szikrázásával a prémje fölött* szintagma köznap, világos magyar nyelven így hangzik : *szikrázó ékszereivel a prémje fölött*. Érthetőbb, egyszerűbb, de vitathatlanul színtelenebb. A művészi ábrázolás sokszor meglepő — hagyománytisztelő kritikusoktól talán joggal kifogásolt — újításokat hoz létre, melyek a köznyelv szempontjából furcsán hatnak, esetleg nem is terjednek tovább, s megmaradnak mindvégig kifogásolt »magyartalanság«-nak.

Ok nélkül azonban Szomory és más sem folyamodott az ismertetett stílusfordulathoz. Az okot pedig abban a művészi törekvésben kell keresnünk, mely a részlet kidomborításával igyekszik az e g é s z r ő l alkotandó hatás erejét és valóságosságát növelni. A pékné alakját, egész lényét jellegzetessé teszi az ékszerek sokasága (főleg a novellában szereplő Hódl Józsi számára). Az író meg akarja ragadni, maradandóan, élénken akarja felidézni azt a hatást, amelyet a prémelek felett szikrázó ékszerek keltenek Hódl Józsiában (és bennünk). *Szikrázó ékszerek*: nem sokat mond, a hatás gyenge, mert a kapcsolat mindennapi, közbeszédi fordulat, ezt mindenki így mondja. *Ékszerek szikrázása*: lényegesen színesebb. A hatást nagymértékben az igei eredetű melléknév főnévvé válása idézi elő.

A román nyelvekben, ha valamely melléknév tartalmát ki akarjuk emelni, elmozdíthatjuk megszokott helyéről, s (ha a főnév után szokott állni) a főnév elé tesszük, illetőleg megfordítva: (ha a főnév előtt szokott állni) a főnév után helyezzük el. De a magyarban is: ha valamely melléknév tartalmát, jelentését akár logikai, akár érzelmi okoknál fogva ki akarjuk emelni, megszokott, proklitikus helyéről elmozdítjuk, és a főnév mögé tesszük. Mindenki ismeri ezeket a helycseréket, melyekre pl. Arany Jánosnál is nem egy példa van. Újabb költőink is kedvelik.

S bánatim akkor, furcsa, fekete rabnók, lábainál kuporogva megültek...

Dús ifjúságom zengték, altatón, a messzetűntet — (Tóth Árpád összes költeményei. 1943. 39).

Szomory is élhetett volna ezzel a stílári fogással. Azt írhatta volna : *ékszereivel, a szikrázókkal a prémje fölött*. Azonban ez a fordulat már konzervatívnak hathatott modern íróink előtt, akik nem fukarkodtak a század végén, a századforduló körül a régi eszmények elleni kritikákkal. Az idézett és szóba jöhető megoldás amolyan „konzervatív merészség” lett volna : olyan stílári szabadoosság, melyet minden iskolai használatra engedélyezett retorika és stilisztika régen szentesített. Ennél többre áhítoztak az új stílus formálói. A nominális formula sokkal merészebb volt : bár egyrészt megtartja az inverzió bevált, a tartalmi kiemelést jól megvalósító fogását, másrészt mellék-

név helyett a melléknév jelölte tulajdonságot főnévvel fejezi ki. Így még a szerkezetet nyelvtanilag meg is könnyebbíti, mert meg tudja szüntetni a rag megismétlését, mely különösen határozó esetén nehézkes. (Tárgyesetben még elviselhető az egyetlen *t* kétszeri előfordulása. A Tóth Árpád idézetben is alany-, illetőleg tárgyesettel volt dolgunk.)

Ha most néhány, a fentiekhez hasonló példát veszünk szemügyre, azt látjuk, hogy minden esetben a jelzett írói törekvéssel van dolgunk. Minden esetben a részlet kiemelése és az inverzióra való törekvés az uralkodó szempont.

Ez nem az többé, aki volt, szerény kis polgári asszony a Zergeutcai sütőde liszt és kovász illatában, a friss kenyerek és üde zsemlyék között, a torták üveges fénye és a sütemények apró kis habtornyai előtt, amint nyájas szavakkal ajánlgatta mindezt s elperdült a pénztár fiókjához egy szál fehér ruhában, a kivágott blúz áttetsző battisztjával rózsaszínű bőrfelületeken, *az egész alakja képes ringásával*, ami szerelmi képzeteket keltett (34).

Annyiban van mégis eltérés a most idézett és a megelőző példa között, hogy az elvont főnév előtt melléknév is szerepel. Az átalakítás folyamán az elvont főnévből, mint tudjuk, melléknév lesz: *egész ... ringó alakjával*. A melléknév pedig módhatározóvá alakul át: *egész kéjesen ringó alakjával*.

Elégge természetes, hogy a birtokhoz tapadó melléknevek esetén az elvont főnévből keletkezett melléknév megelőzi amaszt.

Egy női alak jött messziről, könnyedén. Aztán egy másik, egy harmadik, egy egész társaság, élénken, finoman, *az őszi fátylak lengésében*, a könnyű ruhák nyári színeiben még (74).

Az átalakulás után: *az őszi fátylak lengésében* szintagmából az alábbi kapcsolatot nyerjük: *a lengő őszi fátylakban*. Nem tanácsolható az ellenkező megoldás: *az őszi lengő fátylakban*, mert *őszi fátyol* itt viszonylag szoros kapcsolat.

Az *egész* melléknév eltérően viselkedik: az átalakítás során megtörténik az inverzió, és az elvont főnévből kapott melléknév közvetlenül a volt birtokos jelző előtt helyezkedik el: *az egész* pedig megelőzi az elvont főnévből nyert melléknevet.

Úgy élt remegőn, nagyszerűn, kacagva, a gyöngéd keble, *az egész teste hullámozásával*, kibontakozva s egyedül az éjszakában (105).

Még egy példa:

Odakünn, örködő fényeivel, a távoli villanygömbök lilaszín sorozatával, mint egy nagy ravatal ragyogott az este, *a ritka járókelők árnyaszerű tovasiklásával*, *a kihalt utcák céltalanságával* (122).

Az idézett példában a birtokos főnév és az elvont főnév előtt egyaránt volt jelző.

Ha előbb úgy is nyilatkoztunk erről a stílusról, mint impresszionista, különleges írói törekvéstről — és példáinkat Szomory novelláiból választottuk —, ne higgyük azért, hogy ez az egyébként eredeti stílusfordulat más író vagy éppen a mindennapi nyelv kelléktárából teljesen hiányzik. Ki ne ismerné az olyan összetételeket, mint pl.: megnyilatkozásainak ereje; szavainak csengése, komolysága; állításának képtelensége, valótlanlansága, alaptalansága stb., melyeket könnyen helyettesíthetünk mellékneves fordulattal: erőteljes megnyilatkozásai; csengő szavai, komoly szavai; képtelen, valótlan, alap-

talan állítása stb. Ezek a fordulatok azonban már elkoptak; mindenki nyakra-főre használja őket.

Nem lenne érdektelen összeállítani egy-egy neves írónknál jelentkező birtokos főnév + elvont főnév (jelzővel helyettesíthetőség esetén) mint állandó kapcsolatok listáját. Azt hisszük, ez meglepő eredménnyel járna. Ha a munkát a számszerűség figyelembevételével végeznénk el, kiderülne, hogy bizonyos állandó összetételek messze megelőznék a többieket, és hogy sok, csupán egyetlen egyszer előforduló esetet találunk, továbbá, hogy a lehetőségek skálája nem lenne túlságosan nagy.

A most tárgyalt határozós kifejezésben elvont főnév helyettesít egy egyébként szokványos melléknévvel jelölt fogalmat. Mondattani, ill. mondatbeli funkciójára nézve azonban a szerkezet ragos: *h a t á r o z ó*. Vannak viszont olyan fölépítettségű határozók, melyekben semminemű rag vagy végzet nem indokolja a határozói szerepet, minthogy a szerkezetben szereplő főnév nominativusban áll.¹ Ezeket a szerkezeteket *n o m i n a t i v u s a b s o l u t u s n a k* neveztük el 1949-ben a Magyar Nyelvőrben (73 : 355—7) megjelent cikkünkben. Nem akarunk ismétlésbe bocsátkozni. Az olvasó megtalálhatja leírását, összevetését bizonyos finn szerkezetekkel, azután a szerkezet eredete körül folyó, nemcsak a finnugor, hanem egész sor európai nyelvvel kapcsolatos viták ismertetését. Ehelyütt bennünket az érdekel, hogy a „nominativus absolutus”-féle szerkezetek minden kétséget kizárólag határozók (főleg módhatározók) helyett állnak, bár külső megjelenési forma szerint a bennük vezérszerepet játszó főnév ragtalan nominativus. Belépett a szobába, *fején nagy kalap*. A *fején nagy kalap* szintagma helyettesíti az alábbi állandósult kifejezést: *fején nagy kalappal*. Hogyan lépett be a szobába? Belépett a szobába, *viselve nagy kalapot, nagy kalappal a fején*. A magyarban a participiumos szerkezet szokatlan, nyilvánvalóan nem lehet ősibbnek felfogni a participium nélkülinél. Különösen a román nyelvekben még vitatható a participiumos eredet szemben a participium nélküliekkel. A magyarban és a finnugor nyelvekben azonban a vita eldőltnek tekinthető.

Mint mondtuk, bennünket nem is az eredet foglalkoztat most, hanem az a kérdés, mi az irányzat újabb prózáinkban: igyekeznek-e írónk a határozós szerkezetet nominálisan megalkotni? Igyekeznek-e a határozót létesítő ragokat elhagyni, és a tulajdonképpeni határozót mint pusztá főnevet szerepeltetni? Hogy is fog ebben az esetben a szerkezet megjelenni? Főnév + határozó, az egész kapcsolva a főmondathoz. A második határozó alárendelt szerepet játszik, nem is változik át pusztá főnévvé sohasem. A szintagma lényeges kelléke azonban, mert nélküle az egész szerkezet könnyen lenne hasonlóvá dolgozatunk elsőnek tárgyalt nominális szerkezetéhez.

Megállapíthattuk, hogy írónk kerülik a határozós, ragos szerkezeteket, nominális típusúakkal helyettesítik őket. A *-val* többnyire a múlté. Most olyan jellegű példák szerepelnek, mint az alábbi.

A szélben egy igen sovány ember jött vele szemben, *levetett kabátja panyókára vetve, az arcában nagy orr, nyitott ingében ádámcsutka* (Németh László: Bűn. 1942. 35).

VI. Dolgozatunk végéhez érkeztünk. Olyan jelenségekkel ismerkedtünk meg, melyek talán jó ismerőseink, sőt annyira természetesnek látszanak,

¹ Nem az ún. ragtalan határozók ismert problémájáról van szó (Klemm: MTM: 177—80).

hogy keresztülsiklunk rajtuk. Pedig — amint láttuk — nem kevés probléma jelentkezik, ha behatóbban foglalkozunk velük. A megelőzőkben megkíséreltük leírni, rendszerezni és magyarázni a nominális stílus megnyilatkozásait: a bőségesebb dokumentáció emelte volna a dolgozat értékét, azonban tekintettel kellett lennünk a folyóirat megszabta korlátozott lehetőségekre. Ezek ellenére viszont hisszük, hogy legalább a viszonylagos teljességet sikerült biztosítani, ami persze nem jelenti, hogy újabb és újabb alcsoportok feltárásának lehetősége ezzel megszűnt volna.

Utolsó problémaként, mintegy kitekintés gyanánt fölvetjük a következő kérdést: mi az összefüggés a nominális stílus és a beszélt nyelv között, illetőleg milyen nyelvhelyességi problémák merülhetnek fel vele kapcsolatosan. Nem vitatható, hogy még a műveltek csiszolt irodalmi nyelve sem fogadhatja el ezt a sok tekintetben mesterkélt vagy legalább is erősen elvont irányzatot, melyben az egyéni ötletességnek, az írói szerkesztésnek annyi szerepe van a népből fordulatok, a beszélt nyelv rovására. Nehezen tagadható, hogy a tárgyalt jelenség nem a mindennapi nyelv nyelvtanából és szerkezeteiből fakadt annak ellenére, hogy a retorikus stílus egyszerűbbé tétele mint alapkövetelmény szerepelt létrejöttének előfeltételei közt. Az „egyszerű stílus” és népnyelv közti Sík Sándor feltételezte azonosság tarthatatlanságára már dolgozatunk bevezetésében, Gárdonyiról szólva, rámutattunk. Ehelyütt még egyszer hangsúlyozzuk, hogy bár a nominális stílus egyszerűsítési törekvéseinek köszönheti létét, mégis igen nagy mértékben áll a sajátos írói műalkotás szolgálatában, sokkal inkább sajátja a teremtő jellegű írói nyelvnek, mint az irodalmi nyelvnek.

A kérdés azonban korántsem ilyen egyszerű: nem lehet azt mondani, hogy a nominális stílus minden jelensége *e g y f o r m á n* írói nyelvi jelenség, tehát elvont, mesterkélt és az irodalmi nyelvhasználattól egyöntetűen idegen, és ezért a nyelvhelyességi kánonok a jó nyelvérzékű magyar embereket követésüktől eltiltják. Semmiképp sem lehet egy sorba állítani pl. a Szomory-féle elvont főnevek határozói használatát (*ékszerei szikrázásával a prémje fölött*) a mondathelyettesítő, hosszú mondanivalót magába rejtő, különféle funkciót betöltő, a szövegösszefüggés szempontjából magányos főnévvel (Becszengetnek. *Földszint. Díszkrét kapubejárat*. Az öreg megint dörög).

Mindenki érzi, hogy az elsőnek említett nominális típus lehetetlen a mindennapi nyelvben és írásban, a másik azonban — ha szokatlan és eredetieskedő is — még megjárja, illetőleg semmi esetre sem bántó vagy nevetséges. Kérdés azonban, hogy vajon van-e olyan magyar tanár, aki tanítványainak hajlandó lenne tanácsolni akár ennek az utóbb idézett típusnak is a használatát. Lehet, hogy igen; lehet, hogy nem. E sorok írója nem kíván állást foglalni; mindenesetre azonban érdekes lenne statisztikát készíteni a középiskolai magyar dolgozatokban föllelhető nominális szerkezetek gyakoriságáról.

Azt hiszem, amit e pillanatban elmondhatunk, az annyi, hogy az elvont főnevek határozói használatán kívül valamennyi tárgyalt kategória előfordul az irodalmi köznyelv írott változatában (tehát beszédben nem, de pl. újság-cikkben már igen). Leggyakoribb a fentebb említett „önálló főnév (szintagma)” esete. Kevésbé elterjedtek az értelmezős szerkezetek különféle változatai. Megtalálható ezeken kívül a dolgozatunkban első helyen elemzett, a kapcsolóelemek kivetésével jelentkező impresszionista mondatfűzés is, főleg újságjaink nyelvén.

Herczeg Gyula

Felhívás a magyar szakos nevelőkhöz

Folyóiratunk legjobb hagyományait kívánjuk folytatni azzal, hogy a Magyar Nyelvőrben egyre több olyan cikket közlünk, amellyel az iskolai magyar nyelvi oktatást közvetve vagy közvetlenül segíthetjük. Ezzel a céllal újítottuk fel megelőző számunkban a „Nyelv és iskola” rovatot is.

Természetes, hogy tanítás-módszertani kérdések megoldásával folyóiratunk nem kíván foglalkozni, erre a célra nevelőinknek amúgy is külön módszertani folyóiratuk van. Azzal sem óhajtunk illetéktelenül beleszólni a pedagógia dolgába, hogy tantervi kérdéseket is tárgyalunk.

Ezt a rovatot az elkövetkező időben arra szeretnénk felhasználni, hogy meg tárgyaljuk az iskolai nyelvtanítás s z a k m a i r é s z é n e k legfontosabb vitás kérdéseit. Elsősorban az elemzés problémáit kívánjuk elővenni, mert — tapasztalatunk szerint — ez okozza az iskolai nyelvtanításban a legtöbb nehézséget. A Nyelvőr levelesládájában már eddig is válaszoltunk néhány felmerült elemzési kérdésre. Elég gyakran fordulnak telefonon is a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatához ezekben a kérdésekben a nevelők. A szinte mindennapos érdeklődés arról győzött meg bennünket, hogy hasznos és érdemes lenne ezeket az esetlegesen felmerült elemzési problémákat, illetőleg ezek megoldásait összegyűjteni, módszeresen kiegészíteni és rendszeresebb feldolgozásban közölni a Magyar Nyelvőrben. Ez az összeállítás — esetleg a Nyelvőr Füzetekben külön is kiadva — szerintünk igen jó segítséget nyújtana a nyelvtant tanító pedagógusoknak.

Arra kérjük tehát a magyar szakos nevelőket, szedjék össze mindazokat a problémákat, amelyek a nyelvtanítást — főleg az elemzést — során előkerültek, s küldjék el őket szerkesztőségünkbe. Írják meg, milyen nehézségeik vannak vagy voltak a hangok osztályozása, egyes szavak szófaji minősítése, illetőleg alkotórészekre bontása, továbbá az egyes mondatrészek vagy mondatok helyes meghatározása tekintetében. Természetesen egyéb nyelvi vagy nyelvtani vonatkozású kérdéseikre is szívesen válaszolunk, vagy közvetlenül levélben, vagy folyóiratunkban.

A szerkesztő bizottság nevében:

Lőrincze Lajos
felelős szerkesztő

A Halotti Beszéd „másképpen”

A Halotti Beszéd és Könyörgés után következő latin „sermo” egyik részlete : „Debitoref fumus fratref. ut homo hominem. mortalif mortalem sepeliat. et pro eo oracionem faciat. eique adeo [!] misericordiam imploret. Rogamus igitur uof fratref. ut ficut uof adeo [!] cotidie queritif uobifmet ipfif misericordiam. et remiffionem. fimiliter queratif et huic miferò homini hodie adeo [!] misericordiam.” Magyarul : „Kötelezve vagyunk testvérek, hogy ember embert, halandó halandót eltemessen, és érette imádságot végezzen, s neki az Istentől könyörületességet könyörögjön. Kérünk tehát benneteket, testvérek, hogy amint ti az Istentől minden nap magatoknak könyörületességet és bűnbocsánatot kértek, hasonlóképpen kérjeteek ennek a szegény embernek is most könyörületességet az Istentől.” A HB. szerzője ezt így váltja át magyarra : „Wimaggue urome iften kegilmet ez lelic ert. hug iorgoffun w neki. ef kegiggen. ef bulcaffa mend w bunet.” Ugyancsak nem szolgai fordítás.

Tudtommal még senki nem hívta fel a figyelmet arra, hogy a latin „sermo”-nak az előbb idézett részlete után ez a szó van : *Alia*. — kiemelten.¹ A latin szöveg bejegyzője ezzel : *Alia* a. m. *aliā viā* ’másképpen’ (vö. MENGE, LatWb.) azt akarta jelezni, hogy a beszédnek el lehet mondani egy másik változatát is. A változat : „Orate fratref hodie pro eo quatinus dei misericordia hic eum requiescere faciat. et finito mundi termino cum omni homo refurget. quando et dominus deus adiudicium ueniet. tunc per intercessionem beatissime uirginis marie. et omnium sanctorum fuorum ifte mifer homo non adiudicium fed ad dei graciā refurgat. *Kyrl.*” Magyarul : „Imádkozzatok, testvérek, most érte, hogy Isten könyörületessége őt itt nyugodni engedje, és a világ végének elkövetkeztével, amikor minden ember feltámad majd, amikor az Úr Isten ítélkezni jön, akkor a Boldogságos Szűz Máriának és minden szentjeinek a közbenjárására ez a szegény ember ne elítélésre, hanem az Isten kegyelmére támadjon fel. Kyrieleyson.”

A magyar beszéd szerzője az „*Alia*” részből ezt : „per intercessionem beatissime uirginis marie. et omnium sanctorum fuorum” hozzáfoglalta a maga szerkezetéhez. Sőt annyira kidolgozta, hogy a beszéd terjedelmét 2 : 3 arányban a belőle kifejtettek teszik ki.

Ebben a szakaszban van : „hug iften iv uimadfaguemia bulcaffa w bunet. Ef zoboducha wt urdung ildetuitvl. ef pucul kinzotviatvl.”

A *bulcaffa w bunet* az előző szakaszbeli *bulcaffa mend w bunet* megismétlése, azonban itt a Mária és a szentek szerepére utaló határozóval van bővítve. Hozzá a latin szövegből teljesen hiányzó mozzanatként csatlakozik a hivatkozás az ördög kísértésétől és a pokol kínjától való megszabadításra.

¹ Mészöly Gedeon „Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal” című legújabb kiadványában (108) a latin forrás „mai, szószerinti fordításá”-ban ezt teszi oda : „Más. Imádkozzatok testvéreim, ma érette...”

Különben a fordulatnak ilyen módon való kialakulásába belejátszhatott a Máté-evangéliumnak az a részlete, amelyből a Miatyánk keletkezett (6 : 12—13.) : „et dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris, et ne nos inducas in tentationem, sed libera nos a malo.” Müncheni Kódexbeli magyarja : „Es bocaffad múnèkõnc mú vétètõnkèt, mikent es mú botatõnc nèkõnc vétèttecne, Es ne víg múnkèt késertètbe, de zabadõch múnkèt gonoztol” (RMNy. III/1, 26). A Jordánszky-kódexben : „Es boczaftad mynekewn my weetetynketh, mykent my es boczathwnk nekwnk weeteteknek. Es ne vyg” mynket kesertetben, de zabadõh meg mynket gonozthwl.” (RMNy. V, 370). Tehát csak hangtani eltérések vannak a MünchK.-belitől; kivételek : *my es* (*es mü*), *kefertetben* (*késertètbe*), *zabadõh* (*zabadõch*).

A HB.-beli *bul'affa* az evangéliumi *dimitte*, *dimittimus* 'küldd el, engedd el, bocsásd el' tükörszava, a *zoboducha* pedig az evangéliumi *libera* elem megfelelője, csak a *zoboducha* állítmány a HB.-ben két mozzanatú bővítményt kap : az ördög kísértésére meg a gonosz helyébe léptetett pokol kínjára vonatkozót.

Czebe Gyula (A „Halotti Beszéd és Könyörgés” s a görög és latin szertartás. EPhK. 39 : 41) a Pray-kódex egy imájából idézi : „exaudi preces, quas . . . tibi lacrimabiliter fundimus, ut libera eu[a]m ab inferorum cruciatibus”. A *kinzotviatul* alaktani magyarázatával összefüggésben hivatkozik a latin adatra Szinnyei (A HB. hang- és alaktana. MNy. 22 : 253 és MNyTK. 23. sz. 41), Mészöly (A HB. hangtörténeti és alak-tani sajátosságai 6), majd megint Szinnyei (Utószó a HB. alaktanához. MNy. 22 : 308). — Az *ab inferorum cruciatibus* kerül bele mint *pucul kinzotviatul* a magyar Halotti Beszédbe.

Szinnyei (NyK. 29 : 126, utóbb MNy. 22 : 307) felhívja a figyelmet arra, hogy a Bibliában (Ad Ephesos 6 : 11.) „ut possitis stare *adversus insidias diaboli*” van, vagyis az Egyház nyelvén az ördögnek az „incselkedéseiről” szoktak beszélni. Hogy Szinnyei-nek ebben az összevetésben igaza van-e vagy nincs, ahhoz az *üldöz* szó származtatásával kapcsolatban óhajtok hozzászólni. Valamit mégis megjegyzek. Szinnyei az *insidiae* miatt többes értelmet tulajdonít az *ildetuitel*-nek. Az *insidiae* plurale tantum, bár ha nem volna is az, a magyarban megfelelhet neki egyes szám is, aminthogy én Mészöly-höz hasonlóan mind az *ildetuitel*-t, mind pedig a *kinzotviatul*-t egyes számnak tartom, az utóbbit a *cruciatibus* többes volta ellenére is.

Pais Dezső

A mongol népek és nyelvek*

A mai mongol nyelvek és nyelvjárások kialakulása

Dzsingisz birodalmának megalakulása után a régi törzsi kötelékek katonai-területi alapon szervezett feudális egységeknek adták át helyüket, amelyek különböző törzsek tagjait egyesítették. Ezzel megkezdődött a törzsek néppé alakulása és ezzel párhuzamosan az átmenet a törzsi nyelvekről (nyelvjárásokról) a népi nyelvre. Nemsokára azonban felbomlott a birodalom egysége, következésképpen megszakadt az egységes, népi nyelvvé való fejlődés is. A mai Mongólián kívüli területek mongoljai elszigetelődtek, nagy részük hamarosan beolvadt a környező kínai, török és iráni népekbe, magában Mongóliában pedig új feudális és ennek megfelelően új etnikai és nyelvi egységek keletkeztek. Más-képp alakult a helyzet Dél-Szibéria erdőlakó mongoljainál. Ezek ténylegesen nem tartoztak bele a dzsingiszi birodalomba, és így a mongol nyelvnek népi nyelvvé fejlődésében sem vettek részt. Náluk a feudalizmus is később fejlődött ki, ennek megfelelően a tör-

* Folytatás. Vö. Nyr. 80 : 88—93.

zsek felbomlása, a néppé alakulás is csak később és lassabban ment végbe. Ezek a fővonalai annak a fejlődésnek, amelynek eredményeként a XVI. és XVII. században kialakult az *oirát*, a *burját*, a *khalkha* és a *belső-mongóliai* nép és nyelv, valamint ezeknek jelenlegi nyelvjárási tagozódása.

A kialakulóban levő mongol népeknek egyes csoportjai sokszor menekültek el feudális uraik elől valamelyik másik mongol néphez, s nyelvük az új környezet nyelvének a fejlődésébe kapcsolódott, de régi nyelvük egyes sajátosságait is megőrizték. Így alakult ki a burját nyelv szelengai (congol) nyelvjárása északra menekült khalkhák nyelvének elburjátosodása révén, míg az észak-mongóliai darkhatok egy elkhalkhásodott burját nyelvjárást beszélnek. A darkhatoktól délre élő khotogoitok pedig elkhalkhásodott oirátok.

A mongol népek történelmi fejlődésének különbözősége erősen tükröződik az egyes nyelvek nyelvjárási tagolódásában. A belső-mongóliai mongoloknál élesen elhatárolható nyelvjárásokat találunk (tümet, kharczin, khoresin, csakhar, ordosz stb.), mert Belső-Mongóliában az erősen szétagolt feudális egységeknek a határai meglehetősen állandóak voltak. A khalkháknál viszont a feudumok határai állandóan változtak, ezért a khotogoit és darkhat nyelvjáráson kívül nincsenek élesen elkülönülő nyelvjárások. A burjátoknál, különösen a nyugati letelepült lakosság nyelvjárásai (alar, ekhirit-bulagat, nyizsnyeugyinszki stb.) között jelentősek az eltérések, ezzel szemben a keleti nomád lakoságnál, bár itt is több nyelvjárás van (khori, szelengai, barguzini stb.), a határok elmosódottabbak. Élesen elválik a többi burját nyelvjárástól az Észak-Mandzsuriában beszélt barga-burját, amely területi elszigeteltsége folytán meglehetősen önállóan fejlődött. Az oirátok is számos nyelvjárást beszélnek (torgut, derbet, khosut stb.), ezeket azonban nem ismerjük eléggé.

Míg az oirátok, burjátok, khalkhák és belső-mongóliaiak között az érintkezés történelmi fejlődésük folyamán mindvégig megmaradt, addig három mongol népcsoport, a mogul, a kanszui mongolság és a dahur már korán elszakadt a mongolok többi részétől, nyelvük éppen azért sok archaizmust őriz.

A *mogolok* az egykori iráni mongol helyőrségek maradvékai. Afganisztán északi hegyvidékén élnek, és ma már mind kétnyelvűek. Általában tádzsikul beszélnek, a mogolt csak családi körben használják. A mogul annak a nyugati közép-mongol nyelvjárásnak erősen iranizált folytatása, amelyet az arab írásos mongol nyelvemlékekből és a csagatáj-török nyelv mongol jövevényszavaiból ismerünk.

A *kanszui mongolság* több kisebb etnikai és nyelvi csoportot foglal magában (monguor, sirongol, sera jögur). Nyelvük hangtanában és szókincsében erős a tibeti és kínai hatás.

A *dahurok* Észak-Mandzsúriában élnek. Szókészletükben sok a mandzsu-tunguz elem, és ezért sokáig mandzsu-tunguz nyelvűnek tartották őket. Nyelvük bizonyos kapcsolatokat mutat a kitajjal. Ezért, és mert lakóhelyük a régi kitaj szállásterületen van, többen a kitajok utódait látják bennük.

Mongol irodalmi nyelvek

Az írott nyelv fejlődése nem követte a beszélt nyelv területén végbement változásokat, hanem, bár kissé változott formában, lényegében tovább élt az ujjur írásos közép-mongol írásbeliség. Ez az ún. régi mongol irodalmi nyelv a buddhizmus terjedésével Mongólián kívül, az oirátoknál és burjátoknál is meghonosodott, s így a mongolság zömének egy időre közös és bizonyos fokig egységes irodalmi nyelvvé vált. Teljesen egységes azonban sohasem volt, mert a különféle mongol nyelveket, illetőleg nyelvjárásokat beszélő mongolok többé-kevésbé belevitték saját nyelvük, illetve nyelv-

járásuk sajátosságait. Több esetben pedig, elsősorban népköltési eredetű munkákban, a szöveg határozottan valamelyik beszélt nyelven (nyelvjáráson) alapszik, irodalmi nyelvi jellege csak külsőséges. Különösen erős és általános volt a régi irodalmi nyelv helyi beszélt nyelvi színeződése a burjátoknál, úgyhogy a régi mongol irodalmi nyelvnek külön burját változatáról beszélhetünk.

A régi irodalmi nyelv viszonylagos egysége elsősorban a helyesírásban nyilatkozott meg, de sokszor még ide is behatoltak a beszélt nyelvi, illetőleg nyelvjárási kiejtést tükröző alakok. Egységes irodalmi kiejtésről azonban már egyáltalán nem lehet beszélni. Voltak ugyan az írott nyelv olvasására bizonyos szabályok, amelyek a közép-mongol kiejtést igyekeztek rögzíteni, e szabályokat azonban csak egészen ritkán, ünnepélyes alkalmakkor érvényesítették. Rendszerint saját nyelvük, illetőleg nyelvjárásuk kiejtése szerint olvasták a szöveget. Minthogy a régi irodalmi nyelv a közép-mongol írásbeliségből örökölt szókészleten kívül magába szívta a különféle mongol népi nyelvek és nyelvjárások szókészletének és nyelvtani alakjainak jelentős részét is, szókészlete és alaktana rendkívül gazdag. Több szó éppen az irodalmi nyelv közvetítésével terjedt el egyik nyelvből a többibe.

Az irodalmi nyelv egységét veszélyeztető beszélt nyelvi, illetőleg nyelvjárási tendenciák ellensúlyozására a buddhista kánon mongol fordításának lezárásával és revíziójával kapcsolatban a XVII. században megkísérelték a mongol irodalmi nyelv normalizálását. Ez elsősorban a helyesírás szabályainak kidolgozásában, másrészt pedig az clavult és a regionális szókészlet kicserélésében nyilvánult meg. E norma szerint készült a buddhista kánon teljes kiadása, amely erős hatással volt a későbbi irodalom nyelvére. A régi irodalmi nyelvnek ezt a normalizált formáját nevezik klasszikus mongolnak.

Leghamarabb az oirátoknál szűnt meg a régi irodalmi nyelv használata, ők már a XVII. sz. közepén áttértek a saját nyelvű írásbeliségre. E célra módosították az ujjur-mongol írást, hogy az alkalmas legyen az oirát nyelv hangjainak pontos jelölésére. Ezt az oirát irodalmi nyelvet használják ma is a Kínai Népköztársaságban élő oirátok. A burjátoknál sokáig élt a régi mongol irodalmi nyelv, de mindig idegen maradt számukra, mint ezt a burját nyelvterületen keletkezett munkák nyelvének erős burjátos színezete is tanúsítja. Viszonylag előrehaladt kulturális fejlődésük azonban már a XIX. sz. végén felvetette az anyanyelvi írásbeliség megteremtésének szükségességét. Ekkor az ujjur-mongol írás módosításával kísérleteztek. A burját ASzSZK megalakulása után pedig latin betűs írással a szelengai nyelvjárást próbálták irodalmi nyelvvé megtenni. Mivel azonban ez tulajdonképpen egy elburjátosodott khalkha nyelvjárás, és a burjátok többségének csak nehezen érthető, rövidesen új irodalmi nyelvre tértek át a központi jellegű khori nyelvjárás alapján és cirill írással. A khalkháknaál és belső-mongóliai mongoloknaál is kísérleteztek a népi nyelven, illetve nyelvjáráson alapuló irodalmi nyelv megteremtésével. A XVII. században az ún. szojombo írással, egy indiai-tibeti díszírás módosított és kiegészített változatával kísérelték meg a khalkha nyelvet rögzíteni. Több olyan szöveget is ismerünk, amelyet egyik vagy másik belső-mongóliai nyelvjárásban írtak részben ujjur-mongol, részben pedig mandzsu írással, ez szintén az ujjur-mongol íráson alapul, de sokkal pontosabb hangjelölést tesz lehetővé. Az utóbbiak azonban aligha tekinthetők a belső-mongóliai irodalmi nyelv kialakítására irányuló kísérletnek, inkább mongol nyelvtanulás céljaira készültek kínaiak számára. A különféle kísérletek ellenére a khalkháknaál és Belső-Mongóliában a régi irodalmi nyelv sokáig használatban maradt. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy a khalkha és a belső-mongóliai mongol nyelvtani szerkezete és alapszókincese kevésbé tér el a régi irodalmi nyelvtől, mint az oiráté és a burjáté, bár a régi irodalmi nyelv egészében nem érthető könnyen a khalkháknaál és a belső-mongóliaiaknaál sem. Már maga az írás is nehézséget okoz, betűi nem

fedik a beszélt nyelv hangjait. A szókincs egy része is elavult, mondat szerkesztésében pedig erős az ujjur és különösen a tibeti hatás. Amikor tehát Külső-Mongóliában a népi forradalom győzelme nyomán kibontakozó kulturális forradalom előrehaladt, és sor került arra, hogy az egész népet bevonják a kulturális felemelkedésbe, a régi irodalmi nyelvet mind szókincsében, mind szintaxisában fokozatosan közelebb kellett vinni a nép nyelvéhez. Az új irodalmi nyelv kialakulásának leglényegesebb lépése az 1941–46. évi írásreform volt, a cirillbetűk bevezetése, mert ez tette lehetővé, hogy az élő népnyelv az írásbeliségben is érvényesüljön, megszűnjön a helyesírás és a kiejtés közötti szakadás. Az új irodalmi nyelv átvette a régi mongol irodalmi nyelv értékes hagyományait, elsősorban az irodalmi szókészlet ma is nélkülözhetetlen részét, továbbá az összetett mondat szerkezeteket, amelyeket a beszélt nyelv nem ismer, de amelyekre a tudományos és a szépirodalmi munkákban szükség van. A gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés nagyszámú új szót hívott életre. Ezek az új társadalmi és gazdasági rend jelenségeit, a technikai folyamatokat és eszközöket, a marxista ideológia fogalmait fejezik ki.

Belső-Mongóliában a népi demokratikus rend még csak néhány éve győzött, úgyhogy itt az új irodalmi nyelv csak most van kialakulóban.

A mongolság zömétől elszigetelten élő mogolok, kanszui mongolok és dahurok a régi mongol irodalmi nyelvet nem ismerték. A kanszui mongolságnak nincs is írásbelisége. Lényegében ugyanez a helyzet az afganisztáni mogoloknál is, bár tudunk egy arab-perzsa írásos mogol kéziratról, ez azonban aligha több egyéni próbálkozásnál. Nagyobb múltra tekinthet vissza a dahur írásbeliség. A mandzsu uralom idején ugyanis közigazgatási célokra egy mandzsu írásos dahur kancelláriai nyelvet teremtettek. A mandzsu uralom bukása után kísérletek történtek a latin írás bevezetésére.

A mongol nyelvek rendszeréről¹

A mongol nyelvek hangtanának legfőbb jellegzetessége a hangzóharmónia. Ez nemcsak a magánhangzókra terjed ki, mint a magyarban, hanem bizonyos mássalhangzókra is, mint a török nyelvekben. A régi irodalmi nyelvben mélyhangrendűeknek számítanak az *a, o, u, γ* és *q* (az utóbbi kettő a magyar *k*-nál, illetőleg *g*-nél sokkal hátrább képzett), magas hangrendűek pedig az *e, ö, ü* és a kissé előrébb képzett *k* és *g*; az *i*, valamint az összes többi mássalhangzó semleges. Pl. *γurban* 'három', *nasun* 'év', *qorin* 'hús', *ebül* 'tél', *yeke* 'nagy', *nigen* 'egy'. A mai mongol nyelvekben – a hangváltásoknak megfelelően – a veláris és palatális sorok némileg módosulnak, pl. a *khalkhá*-ban és a *burjátban* veláris hangrendűek az *a, o, u, g* és *χ*; palatálisak pedig az *e, 'ou gi* és *χ*. A kétféle *g*-t és *χ*-t az ejtés megkülönbözteti, az írás azonban nem. Az *i* és a több mássalhangzó úgy viselkedik, mint az irodalmi mongolban. Az oirátban veláris az *a, o, u, g* és *χ*; palatális az *e, ö, ü, i, g, k* (az *i*-t tartalmazó veláris szavak az oirátban palatális hangrendűvé váltak, csak a szóvégi *i* maradt semleges). A hangzóharmóniával szorosan összefügg az, hogy a képzők és ragok hangzói is illeszkednek a tőszó hangrendjéhez, pl. régi irod. *eme-iyer*, *khalkha*, ordosz, burj *emēr*, oirát *emār* 'asszonnyal'; régi irod. *aqa-iyar*, *khalkha*, ordosz, burját, oirát *aχār* 'bátyal'. A palatális ~ veláris illeszkedésen túlmenően – akárcsak a magyarban – a burjátban, de még inkább a *khalkhá*-ban kifejlődött a labiális illeszkedés is, pl.: *khalkha*, burját *modōr* (de oirát, ordosz,

¹ A nyelvi adatok írásában a mongol nyelvészetben szokásos átírást használjuk. Eszerint a beszélt nyelvi adatokat a Setälä-féle fonetikus írással adjuk meg. A nyelvemlékek és a régi mongol irodalmi nyelv adatainál betűhív transzlitterációt alkalmazunk, amelynek betűi általában a Setälä-rendszerből származnak (eltérések: *q = k̡, γ = g, ng = ŋ, j = dž, az i előtti s = š*).

modār, régi irod. *modu-iyar*) 'fával'; khalkha, ordosz, burját *öndrör* (de oirát *öndrär*, régi irod. *öndür-iyer*) 'magassággal'.

A mongol nyelvek magánhangzó-rendszere koronként és nyelvenként jelentős változásokat mutat. Így például a mongol eredetileg nem ismerte a hosszú magánhangzókat. A hosszú magánhangzók nagy része két önálló szótag magánhangzójából vonódott össze. A régi magánhangzóközi * β ugyanis (amelyet az uigur írásos régi irodalmi nyelv - γ -, - g -, - b -, - ng -, - m -mel még jelöl) már a középmongolban hiányzik, az előtte és utána álló magánhangzók azonban ekkor rendszerint még különálló szótagot alkotnak. Lassan azonban ez a két hang diftongussá, majd pedig egy hanggá vonódott össze, pl.: régi irod. *nayur*, középmong. *na'ur*, khalkha, burját, oirát *nūr* 'tó'; régi irod. *bayatur*, középmong. *ba'atur*, khalkha *bātor*, oirát *bātr* 'hős'. Ha a két szótag magánhangzója azonos volt, ez a fejlődés persze hamarabb következett be.

Az oirátban, de még inkább a khalkhában a második és további szótagok magánhangzói redukálódtak, sőt egészen el is tűntek. Pl. régi irod. *qara*, burját *χara* ~ oirát, khalkha *χar* 'fekete'; régi irod. *modun*, burját *modo* ~ khalkha *mod*, oirát *modn* 'fa'. Ennek a jelenségnek oka az, hogy az első szótagnak — a mongol nyelvekre amúgy is jellemző — erős dinamikus hangsúlyozása e két nyelvben különösen erős.

A mássalhangzók változásai közül ki kell emelni a szókezdő * p kérdését. Ez a közép-mongolban mint *h*- jelentkezik, a khalkhában, oirátban, burjátban pedig már teljesen eltűnt. A dahurban és a kanszui nyelvjárásokban a közép-mongol *h* nem tűnt el, hanem a *q* > *χ* hang analógiájára maga is *χ*-vá lett, sőt a kanszui monguorban bizonyos hangtani helyzetben *f*-et is találunk: pl. középmong. *hūker*, oirát *ūkr*, khalkha, burját *ūxer*, kanszui *fuguor*, dahur *χūgūr* 'ölkör'; középmong. *hodun*, oirát *odn*, khalkha *od*, burját *odo*, kanszui *fōdi* és *hotu* 'esillag'; középmong. *harban*, oirát *arwn*, khalkha, burját *arban*, kanszui *χarwan*, *harban* 'tíz'.

Az affrikáták tekintetében az egyes nyelvek között a következő eltérések figyelhetők meg: a középmong. *č* és *ǰ* csak a délkeleti (belső-mongóliai) mongolban maradt meg *č*-nek és *ǰ*-nek, a khalkhában *c*-vé és *dz*-vé, a burjátban *s*-sé és *z*-vé változott, az oirátban pedig *c* és *z* a megfelelője, pl.: régi irod. és délkeleti mongol (ordosz) *čayan*, khalkha *caqā*, oirát *caγān*, burj. *sagān* 'fehér'; régi irod. *ǰōb*, ordosz *ǰōb*, khalkha *dzōw*, oirát *zōw*, burját *zūb* 'igaz'. Az *i* előtt azonban a *č* és *ǰ* mindenütt megmaradt, csak a burjátban alakult *š*-sé, illetőleg *ž*-vé.

A mássalhangzókkal kapcsolatban a burját nyelvnek még egy sajátosságát kell megemlítenünk: *s*-ből szótag elején *h*, szótag végén *d* fejlődött, pl.: régi irod. *ūsün*, oirát *ūsn*, khalkha *ūs*, burját *ūhen* 'haj'; régi irod. *sara*, oirát *sar^v*, khalkha *sar*, burját *hara* 'hónap'; régi irod. *ulus*, khalkha *uls*, burját *ulad* 'nép'.

A mai mongol nyelvek nem ismerik a névszók nyelvtani nemét, a középmongolban azonban ez még bizonyos kategóriákban kimutatható. Így például a Mongol Titkos Történetben a 'valamivel bíró' jelentésű melléknemek *-tu*, *-tü* képzőre végződnek, ha férfit vagy hím állatot jelölő főnévre vonatkoznak, ellenben következetesen *-tai*, *-tei* képzőre végződnek, ha nőt vagy nőstény állatot jelölő főnévhez tartoznak. Később azonban a *-tu*, *-tü* és a *-tai*, *-tei* közötti funkcionális különbség elhomályosult, és az irodalmi mongolban már bármelyik alak bármilyen szóval kapcsolatban használható.

A főnévragozás esetei legnagyobb számban a régi irodalmi mongolban találhatók. Az alanyesetnek nincs ragja, a birtokos eseté *-u(n)*, *-ü(n)*, *-yin*; a tárgyaseté *-i*, *-yi*; a részes- és helyhatározó eseté *-dur*, *-dür*; az ablatívusé *-ača*, *-eče*; az eszközhatározó eseté *-iyar*, *-iyer*; a társhatározó eseté *-luya*, *-lüge*. Ez utóbbit a legtöbb mai mongol nyelvben a valamivel való ellátottságot jelölő *-tu*, *-tü*, *-tai*, *-tei* képzővel pótolják. A klasszikus nyelvben is ritka, a mai nyelvek és nyelvjárások többségében pedig teljesen hiányzik a *-čaya*, *-čege* ragos hasonlító eset, amelybe az a főnév kerül, amelynek

nagyságához valamit hasonlítunk. Az irányhatározó eset pedig már a klasszikus mongolban sem igen számítható valódi esetnek, ragjai *-ru*, *-rü* és *-gsi* ugyanis már csak néhány főnév önálló adverbiummá vált elszigetelt alakjaiban találhatók.

A mongolban, ellentétben a magyarral és a törökkel, birtokos személyragok nincsenek. Valamely dolog birtoklását a függő esetek ragjaihoz járuló *-iyan*, *-iye*n visszaható birtokos raggal fejezik ki. Ez a rag azonban csak a birtoklást fejezi ki, és nem utal arra, hogy a birtokos első, második vagy harmadik személyben van-e. A klasszikus mongolban már megkezdődött a visszaható birtokos rag összeolvadása az esetraggal. Ez a fejlődési tendencia a mai mongol nyelvekben folytatódik, és ily módon az egyszerű főnévragozás mellett külön visszaható birtokos ragos főnévragozás alakult ki.

A többes számot a mongol nyelvekben nem külön többes számú esetragokkal fejezik ki, mint az indoeurópai nyelvekben, hanem a magyarhoz hasonlóan többes jelekkel (*-s*; *-d*; *-čud*, *-čüd*; *-nar*, *-ner*), amelyek mindig megelőzik az esetragokat. A többes számot a mongol körülbelül úgy használja, ahogy mi, a számot mennyiséget kifejező szók után nem teszi ki. A páros testrészeket a magyarhoz és a többi finnugor nyelvhez hasonlóan szintén egységnek tekintik, s ezért a páros testrészek a mongolban is mindig egyes számban állnak és éppen ezért a „fél kéz”, „fél szem” típusú szerkezetek járatosak, pl. *khalkha örösön gar* 'fél kéz'; *khalkha örösön nüd*, régi irod. *örügesün nidün* 'fél szem'.

Az esetek használatára csak két példát adunk, olyanokat, amelyek véletlenül egyeznek a magyar használattal. A birtokost például a mongolban is ki lehet fejezni dativusszal: mong. *qayan-dur yurban köbegün bülüge* 'a királynak három fia volt'. A másik ilyen egyezés az, hogy a hasonlítást a mongol — éppúgy, mint számos magyar nyelvjárás — ablativusszal fejezi ki: *bal-ača amtatai* 'méznel édesebb'; szóról szóra 'méztől édes' (a mongol ui. nem fokozza a melléknévet).

Régen a mongol személyes névmások *bi* 'én', *či* < *ti 'te', *i* 'ő', többes számban pedig *ba* 'mi', *ta* 'ti', a 'ők' voltak. Figyelemre méltó itt a többes számú alakoknak a tömágánhangzó megváltoztatásával való képzése. A későbbi nyelvfejlődés folyamán a harmadik személyű *i*, a személyes névmás kiszorult a használatból, és helyét az *ene* 'ez' és *tere* 'az', illetve többes számban az *ede* 'ezek' és *tede* 'azok' mutató névmás foglalta el. A régi harmadik személyű személyes névmásnak csak egykori genitívusai, *inu* és *anu* élnek tovább, alanymutató névmásként, de már egyes, illetve többes számi érték nélkül.

A mongol igerendszer legfeltűnőbb sajátossága a személyragok hiánya. Ha az első vagy második személy a cselekvő, a személyes névmás kitételével kerülnek el a félreértéseket. A személyes névmás meg is előzheti, de követheti is az igét, sőt az is gyakori, hogy az ige előtt is, utána is kiteszik. Ezt a rendszert mutatják már a legrégibb emlékek is. A mai mongol nyelvek közül azonban háromban, az oirátban, a burjátban és a dahuriban a személyes névmások állandósultak, összeolvadtak az igével, és így kialakult az ige személyragozása. A mongol ige gazdag időkből és módokban. A klasszikus irodalmi nyelv például a cselekvés feltételeességének hat, a felszólításnak pedig négy árnyalatát tudja kifejezni.

Számunkra szokatlanul népes kategória az igeneveké. A klasszikus nyelv a fő- és melléknévi igenévnek négy, a határozói igenévnek pedig tíz fajtáját ismeri. Egyes mai mongol nyelvekben és nyelvjárásokban az igemódok és igenevek száma valamivel kevesebb. Azért van szükség ilyen nagy számban igenevekre, mert — a megengedő mellékmondatokon kívül — a mongol csak a nominális alárendelést ismeri, a mellékmondatokat igeneves szerkezetekkel pótolja. Ezeknek a szerkezeteknek — amelyek különösen a klasszikus nyelvben végeláthatatlanul sorakoznak egymás után — az állítmánya mindig névszói, az esetek többségében főnévi, melléknévi, határozói igenév. Gyakran még

esetraggal is ellátják az igeneveket, pl. régi irod. *bars anu öl ügei boluysan-iyar žuljayan-iyar idemüi* 'minthogy a tigris élelem nélkül van (szó szerint: élelem nélkül voltával, *boluysan-iyar* ugyanis a múlt idejű melléknévi igenév instrumentalisa), kölykei meg fogja enni'.

A nominális alárendelés szinte kizárólagos voltának következménye az, hogy a mongolban csak megengedő és mellérendelő kötőszavak találhatók. A kötőszavak kategóriájában jellegzetes a számneveknek, elsősorban a *qoyar* 'kettő' számnévnek kötőszói használata, pl.: *ecige eke qoyar* 'az apa és anya' szó szerint 'apa anya kettő'. Függő esetek mellérendelő kapcsolása esetén az esetragot mindig ez a kötőszó veszi fel: *ecige eke qoyar-un sedkil* 'az apa és anya gondolata', tkp. 'az apa anya kettőnek a gondolata'.

*

A mongol nyelvek fejlődését tehát írásos emlékek alapján kísérhetjük végig, jóformán az osztály nélküli társadalom felbomlásának befejezésétől egészen a mai napig, amikor a mongol nyelvű népek már részben a Szovjetunió területén, részben pedig a Kínai és a Mongol Népköztársaságban építik a szocializmust. A mongol nyelveken ma már a marxizmus-leninizmus klasszikusainak művei, a világirodalom több kimagasló alkotása, tudományos munkák olvashatók.

Irodalom¹

A mongol népek története: Б. Я. Владимирцов: Общественный строй монголов [A mongol társadalom szervezete]. Leningrád, 1934 (Franciául: Le régime sociale des Mongols. Paris, 1948). — Б. Д. Греков — А. Ю. Якубовский: Золотая Орда и ее падение [Az Aranyhorda és bukása]. Moszkva—Leningrád, 1950. — Монгольская народная республика, Сб. статей [A Mongol Népköztársaság, cikkgyűjtemény]. Moszkva, 1952. — A mongol népi forradalom harminc éve 1921—1951. Bp., 1952. — Н. Цойбальсан: А mongol népi forradalom történetének rövid vázlata. Bp., 1953. — J. Cedenbal: Цойбальсан маршалл élete és tevékenysége. Bp., 1953. — С. Д. Дыльков: Демократическое движение монгольского народа в Китае [Kína mongoljainak demokratikus mozgalma]. Moszkva, 1953.

Általános munkák a mongol nyelvekről: Б. Я. Владимирцов: Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика [A mongol irodalmi nyelv és a khalkha nyelvjárás összehasonlító nyelvtana. Bevezetés és fonetika]. Leningrád, 1929. — Г. Д. Санжеев: Сравнительная грамматика монгольских языков [A mongol nyelvek összehasonlító nyelvtana]. I. Moszkva, 1953; ismertetése: Ligeti L.: Вопр. Языкозн. 1955/5: 133—40. — B. Laufer: Skizze der mongolischen Litteratur. (KSz. 8. [1907]: 165—261). Magyar fordítása bibliográfiai jegyzetek nélkül: A mongol irodalom vázlata. Egyetemes Irodalomtörténet, szerk. Heinrich G., 4. köt., Bp., 1911: 316—51.

Az urál-altaji nyelvcsalád kérdése: G. J. Ramstedt: Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, II. Formenlehre [Bevezetés az altaji nyelvtudományba, II. Alaktan]. Helsinki, 1952. — Ligeti Lajos: Az uráli és az altaji nyelvek viszonyának kérdése (I. Oszt. Közl. 4: 333—64). — Ligeti Lajos: Mongolos jövevényszavaink kérdése (NyK. 49 [1935]: 190—27).

Mongol írások és nyelvemlékek: Ligeti Lajos: A kínai átírtas barbár nyelvi glosszák kérdése (NyK. 51. [1941]: 174—207). — Uő.: A kitaj nép és nyelv (MNY. 23 [1927]: 293—310). — Владимирцов: Сравнительная грамматика

¹ Ezt a jegyzéket úgy állítottuk össze, hogy lehetőleg Magyarországon könnyen hozzáférhető műveket tartalmazzon, s fokozott figyelmet fordítottunk a magyar nyelvű irodalomra. A dolgozatban az irodalomjegyzékben nem szereplő munkák eredményeit, valamint Ligeti Lajos akadémikusnak egyetemi előadásain elhangzott és eddig még nem publikált megállapításait is felhasználtam.

(ujgur írásos emlékek). — Ligeti Lajos : A 'phags-pa írásos nyelvmemlékek. Melich emlékkönyv (Bp., 1942) 223—37. — E. Haenisch : Die geheime Geschichte der Mongolen² [A mongolok titkos története]. Leipzig, 1948. — Uő. : Manghol un niuca tobca'an [A mongolok titkos története]. Leipzig, 1935. — Uő. Wörterbuch zu Manghol un niuca tobca'an [Szótár a mongolok titkos történetéhez]. Leipzig, 1939. — С. А. Козин : Сокровенное сказание монголов [A mongolok titkos története], Moszkva—Leningrád 1941. — P. Pelliot : Histoire secrète des Mongols [A mongolok titkos története]. Paris, 1949.

Régi mongol irodalmi nyelv : Budenz József : Rövid mongol nyelvtan, Mongol nyelvmutatványok (NyK. 21 [1887—90] : 274—320). — Ligeti Lajos : A nominális mondat a mongolban (NyK. 50 [1936] : 232—9). — О. Ковалевский : монгольско—русско—французский словарь [Mongol—orosz—francia szótár] 1—3. Kazán, 1844—8.

Tulajdonképpen i mongol (khalkha) : Б. Х. Тодаева : Грамматика современного монгольского языка, фонетика и морфология [A mai mongol nyelv nyelvtana, fonetika és morfológia]. Moszkva, 1951. — А. Р. Ринчинэ : Краткий монгольско—русско словарь [Mongol—orosz kisszótár]. Moszkva, 1947.

Belső-mongóliai mongol : А. Д. Руднев : Материалы по говорам Восточной Монголии [Kelet-mongoliai nyelvjárási szövegek]. Szt. Pbg., 1911. — Ligeti L. : Rapport préliminaire d'un voyage d'exploration fait en Mongolie Chinoise 1928—31 [Előzetes jelentés egy 1928—31. évi belső-mongóliai kutatóútról]. Bp., 1933. — А. Mostaert : Dictionnaire ordos [Ordosz szótár]. 1—3. Peking, 1941—44.

Burját-mongol : Г. Д. Санжеев : Грамматика бурят-монгольского языка [Burját-mongol nyelvtan]. Moszkva—Leningrád, 1941. — Bálint Gábor : Az éjszaki burját-mongol nyelvjárás rövid ismertetése (NyK 13 [1877] : 169—248). — К. М. Чеpeмисов : бурят-монгольско—русский словарь [Burját-mongol—orosz szótár]. Moszkva, 1951.

Oirát : А. Бобровников : Грамматика монгольско-калмыцкого языка [A kalmük nyelv nyelvtana]. Kazán, 1849. — G. J. Ramstedt : Kalmückisches Wörterbuch [Kalmük szótár]. Helsinki, 1935.

Mogol : Ligeti L. : Afganisztán mongol és török nyelvei (I. Oszt. Közl. 3 [1953] : 231—48). — G. J. Ramstedt : Mogholica (JSFOu 23. 4 [1905]). — Ligeti L. : Le lexique moghol de R. Leech [R. Leech mongol szójegyzéke] (Acta Orient. Hung. 4 [1954] : 119—58).

Kanszui mongol : A. De Smedt—A. Mostaert : Le dialecte monguor parlé par les Mongols du Kansou occidental, I^e partie, Phonétique (Anthropos 24—26); IIe partie, Grammaire (Asia Major 7 Suppl.); IIIe partie, Dictionnaire monguor—français. Peip'ing, 1933. [A nyugat-kanszui mongoloktól beszélt monguor nyelvjárás. I. r. Hangtan ... II. r. Nyelvtan ... III. r. Monguor—francia szótár ...]

Dahur : А. О. Iwanowski : Manjurica 1. SztPbg., 1894. — Ligeti L. : Rapport préliminaire ... 41—3.

U. Köhalmi Katalin

Megjegyzések A Magyar Nyelv Kéziszótárának szemelvényeihez

A Nyr. 79 : 81—7. lapján [1955.] szemelvények jelentek meg A Magyar Nyelv Kéziszótárának készülő, lektorálás előtti szövegéből. Ezekhez a következő további két hozzászólást közöljük (vö. Nyr. 80 : 93—100).

I.

1. Aligha van még egy készülő munka, amelynek megjelenését a szakkörök, tollforgatók és olvasók olyan türelmetlenül várnák, mint a magyar irodalmi nyelv korszerű értelmező szótárát. Ha majd meglesz, és mindennapi kenyerünké válik, azon fogunk csodálkozni, hogyan tudtuk eddig nélkülözni.

Ezért is van, hogy tulajdonképpen nemcsak azok készítik, akik hivatalból foglalkoznak vele. A próbafüzetek és mutatóványok megjelenése után elhangzott és még várható számos kritika és hozzászólás azt bizonyítja, hogy kívülről is igen sokan legalább valamivel szeretnének hozzájárulni végleges kialakításához. Az úgy igaz szeretete és a szerzők munkájának őszinte megbecsülése késztet engem is, hogy korábbi, a két próbafüzethez a szerkesztőség számára belső használatra írt megjegyzéseimen túlmenően most a nyilvánosság előtt is elmondjam véleményemet erről a nagy jelentőségű alkotásról.

Megjegyzéseimet lényegében azokhoz a mutatóványokhoz fűzöm, amelyek a MNy.-ben (50 : 225–33) és a Nyr.-ben (79 : 81–7) láttak napvilágot, itt-ott felhasználom a szótár egyes részeinek lektorálása közben a kezemen átment anyagot is.

A magyar nyelvtudományt a szocializmus építése egészen új feladatok elé állította. A tömegek részvétele a hatalom gyakorlásában, a politikai és gazdasági élet irányításában, a kulturális javak teremtésében és élvezésében az anyanyelv használatát olyan magas fokon követeli meg tőlük, amelyet régebben nem érhettek el. Ez a nyelvtudományra nemcsak a gyakorlati nyelvművelés terén ró fokozott feladatokat, hanem sürgőssé teszi olyan alapvető normatív munkák létrehozását, mint az irodalmi nyelv értelmező szótára és részletes leíró nyelvtana. Ilyen nagyméretű művek csak kollektív munkával készülhetnek el, és több évi áldozatos erőfeszítést igényelnek.

2. Ne gondoljuk azonban, hogy a magyar nyelvtudomány egyedül áll ilyen feladatok és gondok előtt. Nem véletlen, hogy körülöttünk mindenütt hasonló munka folyik. Ha csak a szótári munkákat tekintjük is, szinte bámulatos az a lendület, szorgalom és áldozatkészség, amellyel a kommunizmust vagy szocializmust építő nagy és kis nemzetek anyanyelvük szókinésének feldolgozásán fáradoznak. Ezért úgy gondolom, hogy nem lesz haszontalan, ha készülő Kéziszótárunk kérdéseire hozzászólva más népek hasonló jellegű munkáiból nyerhető tanulságokra is itt-ott rámutatok. Elsősorban a legújabb orosz, cseh és bolgár vállalkozásokra gondolok, amelyek cél, tartalom, felépítés és terjedelem tekintetében leginkább hasonlíthatók a magyar KSz.-hoz.

A szovjet nyelvtudomány egy olyan, ma már klasszikusnak nevezhető egynyelvű értelmező szótárral rendelkezik, mint Usakov négykötetes „Tolkovij szlovar”-ja. Ennek alapján Ozsegov elkészítette egykötetes szótárát, amely egyre újabb kiadásokat ér meg. Usakovnak a maga korában igen kiváló művét azonban a nyelvfejlődés bizonyos mértékig meghaladta. Megjelenése óta az orosz szókinés olyan rohamosan gyarapodott, hogy a mai igényeket már nem elégíti ki. Ezért vette tervbe a Szovjetunió Tudományos Akadémiája egy új háromkötetes értelmező szótár kiadását. A munkatársak számára kiadott részletes szabályzat (Instrukcija 1953.) és a próbafüzet (Maket 1954.) lényegében azt mutatják, hogy egy korszerűsített, főleg új címszavakkal bővített, alapelveiben csak némileg módosított új Usakov megalkotását várhatjuk. Ettől függetlenül már folyik az orosz irodalmi nyelv 15 kötetre tervezett szótárának kiadása, amelynek eddig megjelent három kötete az E betűig halad.

A csehek már régóta rendelkeznek egy kisebb méretű, szerényebb igényű értelmező szótárral, melyet František Trávníček kiváló nyelvész, egyetemi tanár dolgozott ki (Slovník jazyka českého), s amely 1952-ben már a negyedik kiadását érte meg. Ezenkívül a Cseh Tudományos Akadémia folytatja az irodalmi nyelv egy nagyarányú szótárának (Příručný slovník jazyka českého) kiadását, amelyet még 1935-ben indított el, s amelynek 1952-ben megjelent füzetei (6. kötet) a T betűig jutottak. Minthogy azonban Trávníček szótára nagyon is szűkre szabott, az akadémiai Příručný slovník pedig éppen a hosszú időszakra nyúló megjelenése miatt ma már nem mindenben elégíti ki az igényeket, a cseh akadémia tervbe vette egy közép méretű, három kötetből álló,

mintegy 100 000 címszót tartalmazó értelmező szótár kiadását. A munkálatok már annyira haladtak, hogy 1953-ban próbafüzet (Ukázkovy scsit) jelenhetett meg. Az alábbiakban teendő hivatkozásaim erre vonatkoznak.

A bolgároknál Stefan Mladenov nyelvészprofesszor kezdeményezte egy értelmező szótár (Български тълковен речник) kiadását, amelynek megjelenése azonban nagyon elhúzódtott. Az először 1926-ból van keltezve, s az első kötetet (a K betű végéig) 1951-ben zárták le. Ezalatt nemcsak egy gyökeres bolgár helyesírási reformot hajtottak végre, hanem a bolgár szókinés is, különösen a szocializmus építésének körülményei között, olyan rohamosan fejlődött, hogy a szótár első füzetei már elavultak. (Az előszó és a nyelvtani tájékoztató még a régi helyesírással, a szótár törzsszövege már az újjal jelent meg.) Ezért a Bolgár Tudományos Akadémia elhatározta a mai irodalmi nyelv egy hasonló méretű, de egészen újonnan kidolgozott értelmező szótárának kiadását, melynek szerkesztője Sztogan Romanszki akadémikus, egyetemi tanár lett. A mű első füzeté 1954-ben jelent meg, kiadása gyorsan halad, legutóbb a negyedik füzet (a K betű végéig) megjelenéséről értesültünk.

Jugoszláviában az újvidéki Matica Srpska és a zágrábi Matica Hrvatska közös vállalkozásban fogják elkészíteni a mai szerb-horvát irodalmi nyelv szótárát. A munka egyelőre az anyaggyűjtésnél tart.

3. Nem állunk tehát egyedül a KSz. vállalkozásával, de bizonyára egyedül állunk azokkal a nehézségekkel, amelyekkel a szótár szerzőinek meg kellett küzdeniük.

A KSz. megalkotóira azért hárultak különösen nehéz feladatok, mert az egész mű jellegét, felépítését, szótártechnikai berendezését maguknak kellett a semmiből elővarázsolniuk. Korszerű magyar minta nem állt előttük, külföldi sem sok. Bár az orosz, francia, angol, német szótárirodalom igen kiváló művekkel rendelkezik, ezek csak nagy általánosságokban szolgálhattak mintául, módszerüket a részletekben nem lehetett egyszerűen lemásolni, mert a magyar nyelv sajátos szerkezete nemcsak a nyelvtani, hanem a szótári feldolgozásban is a jelenségek sajátos rendszerezését kívánja meg. Ezt pedig maguknak a mű megalkotóinak kellett esetről esetre megtalálniuk, jóformán menet közben kikísérletezniük, s ez sok esetben a már kidolgozott részek új formába öntését is jelentette. Csak egy példát említek. A KSz. a tárgyias igéket eredetileg úgy dolgozta fel, hogy először *A* jelzéssel végig tárgyalta az ige tárgyatlan használatának összes jelentéseit, majd *B* jelzéssel végigvette szinte ugyanezeket a jelentéseket tárgyias használatban. Az eredmény az volt, hogy összetartozó jelentések mesterségesen elkülönültek egymástól, nem is beszélve arról, hogy az *A* sorban megadott értelmezéseket a *B* sorban lényegében meg kellett ismételni. Az *ítat* ige cikkében az *A* sorban szerepelt a *kocsis itat*, viszont a *B* sorba került a *kocsis itatja a lovakat* példamondat. Egyik korábbi hozzászólásomban kifejtettem, hogy a szótár itt tulajdonképpen egy mondattani elvet rendelt a jelentéstani elv fölé, ami helyes a mondattanban, de nem lehet helyes a szótárban. Azt javasoltam tehát, hogy az *A* és *B* sorozatot egyesítsék, és csak az egyes (arab számú) jelentéseken belül válasszák szét a tárgyias és tárgyatlan használatot. A szerkesztőség némi habozás után elfogadta javaslatomat, amire akkor igen büszke voltam, de később szinte megbántam, hogy előálltam vele, mert ezzel az egy módosítással akkora munkát zúdítottam a munkatársakra, amiről kívülről alig lehet fogalma. Valamennyi tárgyias ige cikkét ugyanis teljesen át kellett dolgozni és több ezerre menő cédulát újra kellett gépelgetni. Érthető tehát, ha a szerkesztőség most már arra az álláspontra helyezkedik, hogy a hozzászólók lehetőleg ne olyan javaslatokat tegyenek, amelyek a szótár egész rendszerét, belső szerkezetét érintik, mert nagyobb arányú, az egész szótáron végigvonuló változtatásokat már nem lehet végrehajtani. Ezért magam is az alábbiakban olyan jelenségekre korlátozom megjegyzé-

seimet, amelyeket helyi jellegű módosításokkal, a szótár egészét nem érintő változtatásokkal ki lehet igazítani.

4. Egy nyelvű értelmező szótár összeállításában a legtöbb gondot és fejtörést kétségtelenül az értelmezés megfogalmazása okozza. Kétnyelvű szótár szerkesztője ehhez képest aránylag könnyebb helyzetben van. Neki csak a helyes idegen nyelvi ekvivalenst kell megadnia, az egy nyelvű szótár szerzőjének viszont az egyes szavaknak olyan meghatározását kell megtalálnia, hogy az a szakembert is kielégítse, de az átlagos műveltségű olvasó felfogó képességét se haladja meg. A jó értelmezésnek lényege az, hogy az olvasóban az illető fogalomról olyan helyes elképzelést alakít ki, amelynek alapján azt más, hasonló fogalmaktól meg tudja különböztetni. Ez a szótárírásnak legnehezebb része. A szótári munka más részleteire, mint pl. a jelentések szétválasztása, rangsorolása, irodalmi idézetek felhasználása stb. bizonyos rendszert ki lehet alakítani, bizonyos szabályokat fel lehet állítani. Az értelmezésekre ezt nagyon nehéz, szinte lehetetlen. Filológiai szótártól nem lehet kívánni, hogy egy-egy fogalomnak olyan részletes, kimerítő meghatározását adja, mint egy szaklexikon vagy egy szabványügyi leírás. De ha a szerző a fogalom lényeges jegyeit már gondolatban össze is állította, milyen legyen formailag a meghatározás? Alkalmazza a merev logikai formulát, s határozza meg a fogalmat a legközelebbi fajfogalommal, és sorolja fel a megkülönböztető jegyeket? Pl. *gerenda*: „építészeti elem, amely...”, vagy *pincér*: „vendéglátóipari alkalmazott, aki...” stb. Az ilyen meghatározások tartalmilag igazak és logikailag helyesek lesznek, de túlságos elvontságukkal elhalványítják, kevésbé megfoghatóvá teszik a meghatározott fogalmat. Válassza a szótáríró a szinonimákkal való meghatározás, jobban mondva a helyettesítés egyszerű módszerét? Pl. *kunyhó*: „viskó”, *viskó*: „kunyhó”? Így meg a szinonimák körforgása áll elő, s végeredményben sem a *kunyhó*, sem a *viskó* meghatározását nem kapjuk meg. Az értelmezés kialakítására tehát nemigen lehet általános szabályokat készíteni, szinte minden szó maga határozza meg a legcélszerűbb értelmezését, s ez annál jobb, minél szemléletesebb, minél konkrétabb, képszerűbb és minél rövidebb. A többi már a szótáríró egyéni leleményétől, fogalmazó készségétől, tömörítő képességétől függ.

A KSz. mutatóványaiban szereplő értelmezések általában nagyon jók, sokszor mesterien vannak felépítve és megfogalmazva. Így a *bugyog*, *korhely*, *merész*, *szegecs* stb. címszavak esetében. Találkoztam azonban a lektorálás folyamán olyan értelmezésekkel is, amelyek nagyon is elvont megfogalmazásukkal, az ismertető jegyeknek túlságosan részletező, szinte teljességre törekvő felsorolásával a szó értelmét inkább elhalványították, mint megmagyarázták. Az ilyen értelmezésnek megvan az a hátránya is, hogy igen hosszúra nyúlik, s az olvasó nem tudja az egészét egy gondolati aktussal felfogni, mert mire a végére ér, az elejét már elfelejti. Ilyennek találtam pl. a *gerenda* következő értelmezését: „Fából ácsolt, rendsz. négyszög keresztmetszetű, hosszú, vastag építészeti elem; alátámasztásra v. vízszintesen fektetve, áthidalásszerűen más szerkezetek terhének hordására alkalmazzák.” Ehelyett javasoltam: „Négyszögletesre faragott, több méter hosszú, vastag szálfa, melyet rendsz. az építészetben alkalmaznak.” Ugyancsak ilyennek találtam a *poggyász* meghatározását: „<Utazáskor> a szállító eszközre magával vitt v. feladott s egy v. több bőröndbe, kosárba, táskába, csomagba stb. csomagolt, rendsz. személyi holmiból álló tárgyak összessége.” Nem akarom azt mondani, hogy ezzel szemben pl. Usakovnál a багаж szó lakonikus értelmezése: „az utas összecsomagolt holmija” (упакованные пассажирские вещи) az eszményi megoldást képviseli, de a kettő között valahol meg lehet találni a közép-utat. Talán így: „Az utas személyes szükségletű összecsomagolt holmija, melyet az utazáskor vagy maga mellett tart, vagy külön felad.” Hasonlóképpen túlságosan rész-

letező a *pillér* meghatározása is: „Az oszlopnál rendsz. erősebb és dísztelenebb, a falnál rövidebb és vaskosabb négy- v. sokszöges alaprajzú, főleg kőből v. téglából készült függőleges építészeti elem épületek v. épületrészek alátámasztására.” Helyette javasoltam: „Az oszlophoz hasonló (de annál vaskosabb, erősebb) függőleges építmény, mely épületrészek terhére tartja v. vékonyabb falat oldalról megtámaszt.”

A készülő orosz, cseh és bolgár szótárak mind a rövid, az ismertető jegyek kiemelését, felsorolását kerülő értelmezésre törekсенek. Sehol sem találtam ennyire elvont és részletező értelmezéseket, mint a KSz. anyagában.

5. A szótárnak előreláthatóan egyik erőssége lesz a különböző jelentéseknek és jelentésárnyalatoknak finom elemzése és rangsorolása. A jövőbeni jelentéstani és stilisztikai kutatások számára egy-egy nagyobb szócikk valóságos kincsbányának ígérkezik. A szomszédos népek hasonló szótárai közül csak a most készülő orosz fogható ehhez. Ők azonban sok tekintetben járt úton, Usakov nyomában haladhatnak, s az újítás legfeljebb bizonyos javításokra, módosításokra, kiegészítésekre korlátozódik. A mi szerzőinknek itt is előzmények nélkül, magából a nyersanyag roppant tömegéből kellett kimunkálniuk a főjelentéseket, a körükön fonódó ágas-bogas mellékjelentéseket s a jelentések rangsorolásának egész rendszerét. Csak elismerés illeti őket azért, hogy az első nekilendülésre is ekkora igényeket támasztottak magukkal szemben, és elnagyolt, elcsúszott munka helyett inkább választották a sok töprengéssel járó elemző aprómunkát. Bátran állíthatjuk, hogy e tekintetben helyenként felülmúlták az említett népek szótáríróit. Egy-egy olyan nagyobb szócikk, mint pl. *csillag*, *fa*, *kiad* mintaszerű elrendezésével, a konkrét jelentéstől az elvont felé haladva egyúttal kitűnően szemlélteti a jelentésfejlődést is. De néha az embernek az az érzése, hogy a szerzők talán éppen a pontosságra, részletességre való törekvésben itt-ott túl is mentek azon a határon, amit egy ilyen gyakorlati rendeltetésű mű megkíván, s a jelentéseket néhol túlságosan felaprózták.

A finom jelentésárnyalatok aprólékos szétboncolása azzal a veszéllyel járhat, hogy jelentéskülönbségnek vél és a szótári regisztrálás körébe utal olyan jelenségeket, amelyek inkább a szintaktikai vagy stilisztikai rendszerezés tárgyai lehetnének. Így pl. a *megad* ige III. jelentésének 1. és 2. pontja közötti különbséget nehezen tudom érzékelni. A meghatározás megismétlése nélkül csak jelzem, hogy *megadja* a *szükséges adatokat* az 1. jelentés alatt, a *távolságot mérföldekben adta meg* a 2. jelentés alatt szerepel példaként. Itt aligha két különböző jelentésárnyalatról, hanem pusztán arról a tényről van szó, hogy a 2. pont alatt felsorolt példákban egy-egy határozó közelebből jelzi, hogy az adatokat milyen pontosan, milyen mértékegységben stb. adják meg, ez pedig a *megad* igeinek ezt a jelentését lényegében nem módosítja.

Hasonló veszélyeket rejt magában a főnevek melléknévi használatának mindenáron való szótári regisztrálása is. A magyarban jóformán minden főnév használható melléknévi értelemben. Igen helyes, ha a *búza* szavunknál a melléknévi használatot külön jelentésnek tüntetjük fel, pl. *Ez a liszt búza vagy rozs?* De vajon számon fogja-e tartani a szótár a *kanna*, *csecsemő* és *Pasteur* mellékneveinket is? Mert a tejcsarnokban gyakran hallhatjuk: *Milyen tej ez? Kanna, csecsemő vagy Pasteur?* Erre, azt hiszem egyelőre nincs szükség.

Ismét egy más irányú jelentésboncolás vezet egy harmadik veszély felé, ahol egy ismert stílusfigura jelentkezik vélt értelmi árnyalatként. Számtalanszor megtörténik, hogy valamely dolognak a nevét mondjuk, de csak egy részét értjük rajta. Az általam nemrég lektorált részben a *plakát* szónak egy olyan jelentésárnyalatát találtam, amely az egész plakát helyett annak csak a szövegét, feliratát jelenti. Pl. *Ki fogalmazta ezt a plakátot?* (Azaz a plakát szövegét, feliratát.) Ilyen elgondolás alapján fel kellene venni külön jelentésként a plakáton szereplő képet is, mely annak esetleg csak egy részét

foglalja el. Pl. *Ki rajzolta ezt a plakátot?* (Azaz a plakáton levő *képet*.) De így minden szavunk általánosan ismert jelentéseit még jó néhányal lehetne, sőt kellene szaporítani. Pl. a *bicska* szó bizonyos esetekben a zsebkésznek csak pengéjét, acélját jelenti, mert nagyon is természetes az ilyen mondat: *Ki köszörülte meg ezt a bicskát?* A nyelet nem köszörülük, tehát a *bicska* értelme itt 'késpenge'.

Nem hiszem azonban, hogy a jelentéseknek ilyen mesterkéltszétboncolása a szótár tudományos értékét növelné, vagy éppen használhatóságát emelné. Nem tapasztaltam hasonlót a szomszéd népek készülő szótáraiban sem. A szerkesztők akkor járnak el helyesen, ha e tekintetben is mindig szem előtt tartják a szótár gyakorlati célját, s a szókincsnek ennyire részletező feldolgozását későbbi, nagyobb arányú szótári vállalkozásnak, esetleg más nyelvtudományi diszciplinának engedik át. Másrészt az is érthető, hogy a szerkesztők nem szívesen mondanak le valamiről, amit esetleg hosszadalmas, finom elemző munkával értek el, mert úgy gondolhatják, hogy a nyelvfejlődés úgyis az ő malmukra hajtja a vizet, s az idő őket fogja igazolni. Javaslatom itt az lenne, hogy a szerkesztők az elvi alapokon ne változtassanak, s az egész szótáron végigvonuló módosításokba már ne fogjanak bele, legfeljebb helyenként bizonyos nehezen érzékelhető jelentéskülönbségeket vonjanak össze.

6. A tulajdonképpeni értelmezésen kívül a KSz. a szó értelmének megragadását azzal is elősegíti, hogy < > zárójelben utal a szó használati körére, mint pl. a *sárga*, *színtelen*, *elad* stb. szavaknál. Ez olyan újítás, amivel a külföldi szótáriróadalomban is csak ritkán lehet találkozni. A készülő orosz, cseh, bolgár szótárakban nem találtam nyomát. Ez nagy munkatöbbletet jelent a puszta értelmezéssel szemben, mert hiszen előbb végig kell gondolni, sok esetben példákon ki kell kísérletezni, amíg egy-egy ilyen megállapítás megszületik. De nem lehet eléggé dicsérni a szerkesztőket, hogy ennek az elvnek rendszeres keresztülvitelére vállalkoztak. Kétségtelen, hogy nagy hasznára lesz a szótár magyar forgatóinak is, de talán még több hasznát fogja látni az idegen anyanyelvű, aki már bizonyos fokú magyar nyelvtudását akarja tovább fejleszteni. Én magam külön szeretném még egy hasznát kiemelni: magyar–idegen nyelvű szótárak készítésénél felbecsülhetetlen segítséget fog nyújtani. Az ilyen munkákhoz a jövőben fokozottabb mértékben lehet igénybe venni olyan idegen anyanyelvű munkatársak segítségét is, akik esetleg nem bírják tökéletesen a magyart. A KSz. a szavak használati körének megjelölésével az ilyen munkához olyan irányítót ad, amelynek segítségével sokkal biztosabban meg lehet találni a legmegfelelőbb idegen nyelvi ekvivalenciát.

7. Nem ennyire újszerű vállalkozás, hogy a szótár az egyes szavakat és kifejezéseket a különböző stílusrétegekbe vagy szakmai körökbe való tartozás szerint is minősíti. Az olyan megjelölések, mint *bizalmas*, *családias*, *költői*, *népies* vagy *nyomdászati*, *sport*, *színház* stb. a külföldi szótáriróadalomnak régi bevált kategóriái, s nálunk is a kétnyelvű szótárakban gyakran alkalmazzák őket. Rendszeresen, tudományos meg-alapozottsággal azonban most történik először kísérlet arra, hogy az egész szókincsünket és kifejezőkészletünket stilisztikai érték szempontjából minősítsék. Ez ismét egy olyan többlet, amiért nem lehetünk elég hálásak a szerkesztőknek.

Stilisztikai irodalmunk a két világháború között mind elméleti, mind gyakorlati vonatkozásban nagyon lehangyatlott, szinte teljesen elapadt. Egyes nagy írók nyelvének monografikus vizsgálata dicséretes kezdeményezések után szinte teljesen kiment a divatból. Hiányoztak a részletkérdéseket feldolgozó, megvitató kisebb-nagyobb tanulmányok. Igazi fellendülést ezen a téren a felszabadulás óta sem láttunk. Mint ahogyan mindmáig hiányzik egy korszerű tudományos leíró magyar nyelvtan, ugyanígy hiányzik egy korszerű tudományos magyar stilisztika is. (Még igazi tankönyv sincs.) Az elméleti

megalapozottság teljes hiányának tudatával, mindenféle használható gyakorlati útmutató és segédeszköz nélkül voltak kénytelenek a szótár szerkesztői és munkatársai nekivágni az egész magyar szókinész stilisztikai minősítésének. Részint külföldi szótárak nyomán, részint munka közben végzett kísérletezésekből születtek a kategóriák, amelyekbe az egyes szavak és kifejezések besoroltattak. A kategóriák felállításán s a szavak minősítésén is esetleg vitatkozni lehet. Vitázni lehet, hogy az *édes* szavunk egy bizonyos használata az „irodalmi nyelv”, a „választékos”, avagy inkább a „költői” stílusrétegbe tartozik-e, viszont más alkalommal a „bizalmaskodó” vagy „családias” minősítés illik-e inkább rá. A megoldások itt-ott vitathatók, de ezt a munkát mindenképpen el kellett végezni, s éppen a KSz. megjelenésétől, a körülötte kialakuló vitáktól várhatjuk stilisztikai irodalmunk megújulását.

Érdemes megfigyelni, hogy még az igazán tekintélyes hagyománnyal rendelkező orosz szótárirodalomban is a stilisztikai minősítés mennyi gondot okoz. Ozsegov szótára pl. számos esetben egy-egy szót más rétegbe sorol, mint Usakovnál találjuk. Ennek oka részben a természetes nyelvfejlődés. Ma pl. még a „társalgási nyelv” tulajdonának érezhetünk egy szót, amely holnap már az „irodalmi nyelv” teljes jogú polgára lesz. De oka lehet maguknak a szavaknak a természete is, ti. hogy sok esetben nagyon nehéz eldönteni, melyik stílusréteg az igazi otthonuk. De ingadozás észlelhető maguknak a stílusrétegeknek elméleti megalapozásában is. Így a készülő orosz „Tolkovij szlovar” szabályzata bizonyos mértékig módosítja Usakov és Ozsegov stílusjelzéseit. Kiküszöböli a „megvetőleg” (пренебрежительно, презрительно), „rosszallóan” (ныедобрительно), „szemrehányóan, feddőleg” (укоризненно) jelzéseket, mert ezeknek érzelmi és értékelő tartalma nem magára a szóra, hanem az általa jelölt tárgyra, fogalomra, jelenségre, cselekvésre vonatkozik (Instrukcija 49).

8. A szótárnak egyik legnagyobb értéke az a hatalmas példaanyag, amely a címszó nyelvi életét szemlélteti. A számos szókapcsolat, jelzős, határozós szerkezet, egész mondat, közmondás és szólás olyan lelkiismeretes gyűjtő és rendszerező munkáról tanúskodik, amely bátran kiállja a versenyt a hasonló külföldi vállalkozásokkal. Az egész műnek talán ez az a része, ami ellen a legkevesebb kifogás emelhető. Bár egy szótár terjedelmét általában a címszavak mennyiségével szoktuk meghatározni, ez a nyelvi anyag ugyanolyan értékes, mint maguk a címszók. Az 55–60 000 címszóhoz tehát voltaképpen hozzá kell adnunk még legalább háromszor-négyszer annyi nyelvi elemet, hogy a szótárban feldolgozott anyag mennyiségéről megközelítő fogalmat alkothassunk.

Nagy értéket képvisel az írók nyelvéből gyűjtött példaanyag, bár itt érződik, hogy a szerkesztőknek nem volt elegendő anyagi fedezetük igazán nagyarányú friss anyaggyűjtés megszervezésére. Az ilyen anyaggyűjtés sürgetése természetesen nem azt jelenti, hogy minden egyes céduláját a szótárban kívánjuk látni, hanem azt, hogy a szerzők csak akkor tudnak biztos alapokra építeni, csak akkor tudnak jelentéseket és jelentésárnyalatokat igazán találóan és szépen szemléltetni, ha bőséges anyagból válogathatják ki a legmegfelelőbb példákat. Tegyük fel, hogy szükség van a *tanár* szó 'orvos-professzor' jelentésárnyalatának irodalmi példával való szemléltetésére. A szótár Kosztolányiból idéz: „A háziorvosa, meg a pesti tanár . . . eltiltották a szesztől is” (a második próbafüzetben). Jó példa. De nagyobb arányú gyűjtés folyamán Karinthy-nál talán még jobbra akadtak volna: „Igen, igen, ő nagyon beteg, elmegy a tanárhoz” (Betegek és bolondok. Verkliszó). Másrészt nagy íróink sem dolgoztak mindig egyforma műgonddal, s nem kíváncsok, hogy nyelvi selejtjeik kénytelen-kelletlen a szótárba kerüljenek csak azért, mert esetleg nem áll rendelkezésre jobb példa. Nagyarányú gyűjtésben bőven akad jó anyag, de ez idő és pénz, de elsősorban mégis pénz kérdése. Nem tudjuk

irigykedés nélkül forgatni az Orosz Irodalmi Nyelv Szótárát, ahol az egyes szójelentéseket a jobbnál jobb irodalmi példák tömege szemlélteti.

Az irodalmi idézetekkel kapcsolatban nem hallgathatom el, hogy a költők túlságos szerepeltetésében bizonyos veszélyt látok. Bármennyire bámuljuk is azt az invenciót, amellyel egy Ady vagy József Attila csodákat varázsol elő nyelvünk nyersanyagából, az ő példái illenek legkevésbé egy ilyen szótárba. A költői nyelvhasználatnak mindig van valami egyéni íze, egyszeri, meg nem ismétlődő jellege, amit sokszor éppen az új, az eredeti mondanivaló, máskor talán csak az irodalmi divat, sőt modorosság hoz magával. Az ilyen jelenségek számbavétele majd a magyar költői nyelv feldolgozóira fog hárulni, az irodalmi nyelv szótárának egyelőre csak az lehet a feladata, hogy a tipikust, az általános nyelvhasználat által szentesítettet rögzítse.

A költői példákban az a veszély is fennáll, hogy az egész vers összefüggéséből, hangulatából kiszakítva, gyakran ahelyett, hogy a szó megértését elősegítsék, inkább újabb talányokat adnak fel a szótár forgatójának. Minden költőiségük ellenére sem tartom szerencséseksnek a következő példákat:

akác 1 *Egy sorány akác részegen szitta be a drága Napfényt.* Tóth Árpád

édes 6a *Édes kölyök: beteg, merengő.* Ady

hullám 1 *A Dunának, mely mult, jelen s jövőndő, egymást ölelik lágy hullámai.* József Attila

kelet 1 *A szép planéta [= a Nap] mely szeretni biztat | mosolyba vonta Keletet.* Babits – Dante

kelet 2 [Az Ős Kaján] *Bíborpalástban jött Keletről A rímek ősi hajnalán.* Ady

korhely I. 1. [Az Ős Kaján] *Korhely Apolló, gúnyos arcú, Palástja csusszan, lova vár.* Ady

Nem hiszem, hogy ezek az idézetek hozzájárulnak a címszavak értelmének könnyebb megragadásához, világosabbá tételéhez. Helyettük szerényebb prózai példák hasznosabbak lennének.

9. Végül szólni kell néhány szót a KSz. külső alakjáról, nyomdászati képéről, amelytől ugyancsak sokban függ a használhatósága.

Nemcsak külalak, hanem felépítés kérdése is az úgynevezett bokrosítás, azaz egy családba tartozó szavaknak egy szócikkben való feldolgozása. Erről a szerkesztők – nagyon helyesen – lemondtak. Minden feldolgozott szó külön cikket kapott, s ezáltal el lehetett kerülni egyrészt a betűrend megbontását, másrészt egyes szócikkeknek áttekinthetetlen méretűvé növekedését. A bokrosításnak bizonyos előnyei lehetnek ugyan, pl. a származás szerint összetartozó szavak egy helyen való tárgyalása, de annyi hátránya van, hogy a szótárírók szívesen lemondanak róla.

Ami a betűtípust illeti, azt hiszem, igen sokak kívánságát tolmácsolom, ha azt javasolom, hogy a szótárt semmiképpen se szedessék a Nyr.-ben megjelent mutatvány „nonpareille” típusával, hanem a MNy. mutatványának „petit” szedésével. „Non pareille” betűtípussal szedett szótár nagyon jól elképzelhető az angoloknál vagy franciáknál, ahol a nyelvi kultúra ősrégi hagyományokra tekinthet vissza, s a szótárforgatás szinte életszükséglet. De nálunk, ahol a KSz.-nak éppen az lesz a feladata, hogy a közönség minél szélesebb rétegeit hódítsa meg az anyanyelv szeretetének és ápolásának, végzetes tévedés lenne „nonpareille” szedéssel előállni. Ez a közönség elriasztásával sokszorosan nagyobb károkat okozna, mint amekkora költségtöbblet várható a „petit” szedéssel való megjelentetéstől.

A szócikkek tagolása tekintetében a MNy.-beli mutatvány eljárását kissé pazarlónak találom. Nem nagyon indokolt, hogy az arab számjegyes értelmeken belül a kisbetűkkel megkülönböztetett értelmi árnyalatok mind külön bekezdést kapjanak. Ezek

a finom megkülönböztetések néha kérdésesek is, és nem egy lektor bizonyos esetekben összevonásukat javasolja. Célszerű lenne tehát, ha a szótár már külsőleg is jelezné, hogy itt egy fő jelentésnek csupán variánsairól van szó. Azt sem tartom egészen indokolt-nak, hogy egy több jelentésű címszó után (mint pl. *édes*) az I. és 1. jelzésű részek külön bekezdésbe kerüljenek. Ilyenkor egyszerűbb lenne a címszó után az I. jelzésű részt s ez után az 1. pontot folytatólagosan szedetni, s csak a 2., 3. stb. kapna új bekezdést. Hasonlóképpen a II. jelzés után folytatólagosan jöhetne annak 1. pontja, s ismét csak a 2., 3. stb. pontok kapnának új bekezdést. A jelen alakban az egy jelentésű címszók, mint pl. *bógómasina*, *csúcsaszály*, *talajgyalu* után folytatólagosan következik a szöveg, míg a több jelentésű szók (mint *hullám*, *sicc*, *sió* stb.) gyakran igen magányosan állnak egy-egy megkezdett sor elején, nem is szólva a helypazarlásról. Azt viszont én sem javasolnám, hogy a cseh próbafüzet mintájára egy-egy szócikk egész anyagát folyamatosan szedessük. A cseh szótárban ez nem jelent veszélyt, mert hét különböző betűtípus alkalmazása a cikket kitűnően tagolja, de a mi szótárunkban egy-egy cikk anyaga így túlságosan összefolyna és áttekinthetetlen lenne.

10. Mindezek a kérdések s még egyéb, itt nem érintett problémák azt mutatják, hogy egy ilyen értelmező szótár megalkotása rendkívül sokrétű, bonyolult feladat. Kívül állóktól gyakran halljuk a szemrehányást, hogy a szótár lassan készül, alig győzzük kivárni. Régebben magam is hajlamos voltam arra, hogy türelmetlenül sürgessem a megjelenését. Amióta azonban a két próbafüzet és a két mutatvány áttanulmányozása és a kézirat egyes részeinek lektorálása közben egyre jobban megismerkedtem a szótár műhelytitkaival, egyre inkább belátom, hogy ennyire bonyolult és ilyen igényes munkát nem lehet ennél gyorsabb ütemben készíteni. (Más népeknél hasonló munkák évtizedekre is elnyúlnak.) Ez a mű van hivatva arra, hogy nyelvi kultúránk felvirágzásának egyik fő mozgatója legyen, forrásul fog szolgálni egy máris tervbe vett, szélesebb rétegek használatára szánt, esetleg képekkel illusztrált kisebb terjedelmű értelmező szótárnak, alapja lesz összes kétnyelvű szótárainknak, és mintája lehet a majd egykor elkészülő akadémiai nagyszótárnak. Ettől a műtől várjuk, hogy egyaránt fordulatot hozzon az anyanyelv iskolai tanításában, a szélesebb körű nyelvművelésben, stilisztikai irodalmunkban, a magyar szókincs elméleti rendszerezésében, jelentéstani feldolgozásában és még sok más, ma nagyon is elhanyagolt nyelvtudományi diszciplínában. Ilyen nagy jelentőségű művet nem lehetett félkész állapotban a közönség kezébe adni.

A szerzők talán túl sok feladatot is vállaltak egyszerre, hogy mindjárt az első kiadást tökéletes kidolgozásban akarják megjelentetni. Egyes feladatokat talán el lehetett volna hátrítani vagy későbbi kiadások számára fenntartani. A bolgár szótár pl. sokkal szerényebb a szójelentések szétboncolásában, és sokkal igénytelenebb az értelmezések megszövegezésében. A cseh szótár nem fog közölni írók nyelvéből példaanyagot. A szók használati körét kijelölő útbaigazításokat sem az egyik, sem a másik, de még az orosz sem tartalmaz. Ha a mi szerzőinket a magyar nyelvtudomány igényes hagyományai arra készítették, hogy mindezt vállalják, időt kellett nekik engednünk, hogy meg is valósíthassák.

Hadrovics László

II.

A közzétett szemelvények arról győzik meg az olvasót, hogy közhasznú nyelvészeti kézikönyveink egyik legfontosabbika lesz a most készülő Kéziszótár. A tervezett kiadvány magától értetődően hűzágpótlónak ígérkezik, és valóban hiányt pótol. A szemelvények, de a szótár mutatóba küldött más részei is alapos, pontos, elmélyedt szak-

munkára vallanak. Külön méltánylandó körülmény, hogy a feladat megoldása korántsem lehetett oly magától adódóan egyszerű, mint tegyük föl, más, fejlettebb nyelvi kultúrával s gazdagabb szótárirodalommal rendelkező nemzeteknél: tehát a szerkesztőknek bizonyos értelemben úttörő munkát is kellett aránylag rövid idő alatt végezniük, s tán nem is mindig a legkevesetebb körülmények között.

Ennek ellenére a közzétett szemelvények önmagukban is helytállóak, jelentékenyek, s nagyjából következtetni lehet belőlük a mű egészére. Legalábbis a szempontokra, továbbá a szerkesztés, arányítás munkájára, amely jól eltalálnak látszik. Ez sem csekély eredmény, különösen ha latba vetjük, hogy ilyen munkánál rendszerint több gondot ad a kiválasztás, selejtezés: azaz annak megállapítása, hogy esetenként mi a kevésbé fontos, mi maradhat el általános nyelvtudatbeli hiányérzet nélkül — mint azé, hogy mi a jellemző, a nélkülözhetetlenül beveendő, aminek híjával csorbát szenved az egész.

E tekintetben is a szemelvények általában elég megnyugtatóak, és több aggályt eleve eloszlatnak. De azért még maradnak fenn kérdések, s tán megszívleendő megjegyzések is. Ilyen mindjárt, hogy az irodalmi idézetek nem mindig találóak és szerencsések. Kár volna azt hinni, hogy ami le van írva, ki van nyomtatva, az már szabály nyelvünk fejlődésében, vagy mindenesetre bűvárkodó műhely a kutató számára, mert így fordulhat elő, hogy esetleg egy téves használat a nyelvész számára alkalmasnak bizonyul egy téves elmélet felállítására vagy igazolására. Ha Gárdonyi helytelenül alkalmaz egy szót, azzal még nem igazolhatjuk saját tévedésünket. „Egykedvűen nyúl a százasért. Begyűri a belső zsebébe.” Nyelvérzésem szerint a *begyűr* ige nem használható *belegyűr* értelemben, mint az itt felsorolt példákban (1.). *Begyűr* az ember egy papírzacskót, *begyűri* valaminek a szélét, ami aztán úgy is marad, rendszerint más alakot ölt. Pl. *Begyűri* a selyempapírt a virágcsokor tetején. *Begyűr* tehát inkább állapotot, *belegyűr* akciót fejez ki nyelvünkben: s századunkban e kettőt már gyakran összeveti, egymással felcseréli a zsurnalizmusban romló nyelvérzék. A nép sohasem mondana ilyet: „Begyűri a nadrágszárát a csizmába...”, hanem: „belegyűri a nadrágszárát stb.” *Begyűri* a kalapját. De *belegyűri* az ingét, ruhát, iratokat, százast stb. a táskába. Tehát az idézett példák (1.) mind rosszak, a 2. értelmezés téves analógiái. És még azt is bevinném: (táj) *Jól begyűrt — jól telelte magát*. Egyszóval: abból, hogy valaki klaszszikus írónk, még nem okvetlenül következik, hogy helyesírási vagy nyelvhasználati kilengéseivel, esetleg botlásaival szembe ne szálljunk. Még inkább áll ez a nem is klaszszikus, csak népszerű vagy felkapott írókra.

Feltűnt továbbá, hogy a definíciók olykor nem elég egyszerűek és világosak, túl elvontak, mesterkéltek. Pl. *Hullám* — „Mozgásban levő víz felületén a részecskék ütemes feltorlódása és süllyedése következtében keletkező és vmely irányban haladni látszó kiemelkedés [kiemelés tölem], amelyet csaknem azonos méretű bemélyedés követ [kiemelés tölem].” Egyszerűbben így mondhatnánk: *Víz felületének szélben vagy viharban ütemesen ismétlődő, gyűrűző mozgása. Hullámtaréj*: ütemesen kiemelkedő, *hullámvölgy*: ütemesen besüllyedő rész... „Menjünk a hullámba” kifejezést a magyar nép jó fele nem érti, nem is értheti. Tehát oda kell tenni, hogy budapesti használat, patois. A fenti okból helytelenítem a *kelet* fn. definícióját is. Ezt is egyszerűbben s világosabban mondanám: *Kelet*: égtáj, amerről fölkel a nap. 7. Nem hagynám ki a mondókát: *Előttem van észak, hátam mögött dél, balra a nap nyugszik, jobbra pedig kél...* Itt emlitem meg, vétek legalább annyi kis etimologizálást bele nem vinni helyenként a szavakba, amennyi értelmileg (különösen idegenek vagy csekélyebb műveltséggel rendelkezők számára) egyenesen oda tartozik és kívánczik. Így pl. *Kelet* fn. (*kelni* igéből) stb. Gondolnunk kell mindjárt arra is, hogy nemcsak magyar ember, de esetleg magyarul tanuló idegen is kezébe veszi a szótárt. Ezért néhol a frappáns ellentétszavakat is meg

kellett volna említeni (édes — mostoha). Az *olvas* ige definíciója viszont rendkívül primitív.

Tehát míg a definíciók általában véve körülményesek s nehézkesek vagy éppen szűkszavúak s homályosak, addig másrészt *érthetetlenül kevés a közmondás*: pedig egy-egy szó értelmének gyakran ez a leghívebb, legpontosabb megvilágítója.

A továbbiakban néhány kiegészítő észrevételt szeretnék felsorolni a legutóbbi szemelvény-közlés bizonyos szavaihoz. A címszó utáni a mutatóvány megfelelő szó-cikkéhez javasolt pótlást tartalmazza.

Az akácerdőt nálunk, a Bakony alatti Sárret vidékén egyszerűen csak így nevezik: *akács*, *agárcs*, az akácot pedig így: *akáca*, *agárcafa*.

Aláereszkedik a bányász a tárnába, a kútásó a kútba.

Bugyog a forrásból a víz.

Bugyogó: (táj) női és kisfiú-ruhadarab, nőknél alsónemű, fiúknál rövidnadrág értelemben. Ebből: *bugyi* (haszn. — női holmi). Eredete: vásári árusok, kikiáltók rögtönzött énekéből: „*Bugyog* elől, *bugyog* hátul, *bugyog* minden oldaláról, hét, hét, minden darab hét...”

Csahos, *előcsahos*, *főcsahos*: hangadó, szóvivő (rossz értelemben). Közm. Csahos kutya nem harap.

Csali: csalárd, félrevezető. Nagy csali (kártyában, játékban). Csali mese.

Édes (családi vonatk. Mint édesanya, édestestvér stb. Ellentéte: mostoha.)

Hátul jár, mint az ökörfarka. Közm.

Hullám — Elvont értelemben is: ragály, háború, infláció és különféle eszmék terjedésére. *Hullámvölgy* — Ugyanilyen ért.: visszaesés, hanyatlás.

Kőmives: (táj) fecske.

Kőmives-szerszám (kés, kanál, kalapács, simító, vízmérő, függőőn, mérőléc stb.)

Liheg — „bosszút liheg” helytelen kifejezés. Ehelyett: bosszúért, bosszútól liheg. *Küliheg*, *beliheg*: erőszakoltan egyéni, az általános nyelvhasználatban ismeretlen kifejezések. Ellenben: kilohol, belohol... De ez nem tartozik ide.

Maskara — Megemlítené a *maskaradé* szó is a szócsoporthoz! Sőt: *maszka-bál*, *maskara-bál* (rég): álarcos, illetőleg jelmez-bál.

Maskura: (táj) Ne maskurázz!

Merész (merni): I. Aki mer, nyer. *Merészen* rövid szoknya...? *Bokorugrós* szoknya (*Szoknya* szócsoporthoz).

Nyár — nyaranként, nyár idején, nyáridőben, nyár derekán, nyár utolján, nyár végén.

Zsinór — Definíciójából hiányzik, hogy fonott vagy sodort állagú... Különbségtétel *zsinór* és *zsinég* közt!

Általában véve a szerkesztők jó munkát végeztek, de nem ártana az egész anyagot kinyomtatás előtt még kiegészítő, gyors revízió alá venni. Úgy látszik, különösen a gyűjtésben dolgoztak derekasan. Irodalmi példák, idézetek meglepő bőségével tudják szemléltetni a szavak értelmét, sokszor egész a legfinomabb árnyalatokig. Egy-egy szó, mint pl. a *csillag* értelmezése egészen példászerű: körülhatárolása szabatos, pontos; megszerkesztése, mint egy kis írásmű, takarékosan teljes, hibátlan. Hasonló kerekiségre kell törekedni, hasonló műgonddal minden egyes szónál. Az irodalmi példák, idézetek kiszemelésénél pedig nemcsak itt, de általában is jó szem előtt tartanunk a magyar nyelvtörténeti hagyományokon nyugvó legszigorúbb és engedelményeket nem ismerő nyelvhelyességi elvet, sosem feledve, hogy nálunk még, sajnos, ez a kettő: irodalmi érték és társadalmi érték az új írásművek nyelvében, stílusában ritkán fedi egymást.

Jankovich Ferenc

Szó- és szólásmagyarázatok

Szó, szür, szürü. A MTsz. a *szó* igének egy, a köznyelvben nem használatos jelentését közli: 'a víz színére laposkás kavicsokat majdnem vízirányosan dobál, úgy-hogy többször föl-fölugrál, mielőtt elmerülnek'. Pl. *Gyertek, gyerekek, szőjjünk!* (Borsod, Abaúj m.). *Menjünk szüni!* (Ugocsa m. Tiszaújlak). *Jerünk szóni!* *Szőjünk!* (Erdély, Székelyföld). *Szövés* (Borsod, Abaúj m., Erdély). Újabb adat: *szü* 'lapos kavicsot a víz színére vízszintesen dobál, úgyhogy többször fölugrik, mielőtt elmerül' (Csúry: Szamosháti Szótár). Ezek az adatok Észak- és Kelet-Magyarországról származnak, de megtaláljuk a Duna-Tisza közéről való Móra Ferenc Hannibál föltámasztása c. művében is: „Ha kerek, lapos kavicsot dobtam a vízre, azt négyszer-ötször is visszapattantották (a lelék), míg a többi gyerekét mindjárt lekapták magukhoz. A pajtásaim mindig irigykedtek rám, hogy én jobban tudok *szóni*, mint ők, de én tudtam, hogy ez csak azért van, mert a lelék énvelem jobban szeretnek játszani . . . — Nini — mosolyodtam el —, ugyan tudnék-e még *szóni*? (Tiszatáji Magvető, Szeged, 1955. 75).

A MTsz. a Nyr. 6 : 129. lapjáról közli a szó szinonimáját *szür* alakban: „. . . csoportul mentünk a tó partjára — *szürni*. Így nevezik ugyanis a gyermekek a játéknak azon nemét, mikor az álló vízbe lehetőleg vízszintesen egy kövecskét vetnek, s az a víz felszínén pattogva több egymásután következő kisdéd, kerekded *szürüt* indít (Nagykúnság)”. A *szürü* szónak ez a jelentése megvan már Pázmánynál is, mint erre Ihász Gábor is rámutatott (Nyr. 6 : 39), de már közölte a NySz. is: „Az álló-vízbe ha egy kövecskét vetünk, előben kisdéd kerekded *szürüt* indít.”

A *szürü* semmi esetre sem lehet a *szür* ige származéka, melynek említett jelentésére különben is csak egyetlen adatunk van (érdemes volna utánajárni!), s csakis a *szérü* alakváltozatával van dolgunk, amely valószínűleg bolgár-török jövevényszó. A NySz. is a *szérü* címszó alatt közölte Pázmány adatát, a MTsz., bár elkülönítve, szintén ott közli. Budenz (NyK. 15:465) sem igen hisz az ilyen jelentésű *szür* ige meglétében, hanem a *szérü szürü* alakjából való elvonásnak véli. Budenz ismeri a *szó* igét is, s lehetségesnek tartja, hogy a *szür* ige változata, de szerinte közrehozhatott a „vetelő vagy a szövőszéken járó fonál” képzete is. Mindenesetre fontos volna a szónak erre a jelentésére még több adatot szerezni.

Beke Ödön

Egyszer volt Budán kutyavásár. Ha közmondással akarjuk kifejezni azt a gondolatot, hogy 'csak egyszer szokott kivételes szerencséje lenni az embernek', mondhatjuk: *egyszer volt Budán kutyavásár*. Ebben az alakjában csak a múlt század közepe óta járatos ez a közmondás — tudtommal Erdélyi János (Közm. 57) jegyezte fel így először —, azelőtt ez volt a formája: *csak egyszer esik Bécsben ebvásár*. Dugonics András szólásgyűjteményében (Magyar példab. 52) anekdotát is fűzött közmondásunk-

nak ehhez a régebbi változatához. Mikor egy magyar fuvaros látta, hogy Bécsben az ölebekért is drága pénzt fizetnek, nagy komondorokat vitt oda magával, és abban reménykedett, hogy ezekért legalábbis kétszer annyit fog kapni, mint amennyit a kis kutyákért fizetnek. Éjjel azonban olyan lármát csaptak a fuvaros kutyái, hogy szomszédai — nem tudván aludni — rávették a fogadóst, kergesse a komondorokat a pokolba. A fogadós olyan lelkiismeretesen teljesítette a kérést, hogy a kutyák közül később sem került elő egy sem. Az élelmes magyar azonban nem hagyta annyiban a dolgot, beperelte a fogadóst, s ennek azt az árat kellett kártérítésképpen megfizetnie, amit a fuvaros kért tőle. Amikor azonban az élelmes fuvaros másodszor is meg akarta próbálni a pénzkeresetnek ezt a módját, már egyetlen bécsi vendéglős sem fogadta be, régi fogadása pedig azt mondotta neki: *csak egyszer esik Bécsben ebvásár*.

Ezt az adomát némi változtatásokkal Jókai is feldolgozta, de ő már a közmondás újabb, Budát emlegető változatához fűzte a történetet, és úgy alakította az eseményeket, hogy a szegény embernek sikerül a kutyáit jó áron eladnia, a nyerészkedni akaró gazdag embernek pedig nyakán maradnak az eladásra összeszedett ebek. Minthogy Jókai anekdotája, amely számos régebbi iskolai olvasókönyvbe is belekerült, és még több más adomaváltozat is széles körben ismertté tette a kutyáival egy ízben jó vásárt csináló ember történetét, sokan azt hiszik, hogy közmondásunknak az említett anekdota a forrása. A valóságban azonban valószínűleg épp fordítva áll a dolog: a régebbi közmondáshoz költötték hozzá az anekdotát, nem pedig ebből keletkezett a közmondás.

Erre mindenekelőtt abból következtethetünk, hogy közmondásunk régi és tájnyelvi változataiban sem *eb*-ről, sem *kutyá*-ról, de még *Bécs*-ről vagy *Budá*-ról sincsen szó. Ha a régiek azt akarták kifejezni, hogy egyszer mindenkinek lehet szerencséje, ezzel a közmondással éltek: *Pokolban is esik egyszer vásár*. Ennek egyik változata („*Pokolban-is elik egyßer egy ünnepe*”) megvan már Kisviczay Péter 1713-ban megjelent szólásgyűjteményében (Adag. 473), és valószínűleg innen került bele Pápai Páriz szótárába is. Kovács Pál példabeszédei között (27) ebben az alakban találjuk: „*Pokolban-is esik egy vásár*”, Földi János kéziratban maradt gyűjteménye (Széchényi Kvt. Quart. Hung. 984. sz. 595) pedig a fent idézett formában tartalmazza. Hogy nemcsak amolyan egyik gyűjteményből a másikba vándorló, hanem valóban élő közmondás volt ez, annak többek között az a bizonyysága, hogy Szigligeti egyik színművében is előfordul (Összes színműv. 3 : 53), és hogy megfelelője megvan a szlovák nyelvben is („*Raz do roka v pekle hostina býva*” Záturecký: Slovenská príslovi 113).

Közmondásunk tájnyelvi változatai még közelebb állnak a ma is használatos formához, illetőleg annak közvetlen elődjéhez. A Veszprém megyei Szentgálról közmondásunknak ezt a változatát közölték: „*Nem minden nap van Miskén vásár*: csak egyszer történik meg az olyan dolog” (Nyr. 3 : 85), egy másik, szintén Veszprém megyei gyűjtő szerint pedig ha nem sikerül valami, azt mondják: „*Nem mindig van Pakson vásár*” (Nyr. 7 : 473). A helynévtől eltekintve csaknem teljesen azonos formában élt ez a közmondás Nagykároly vidékén is: „*Nincs mindig Pírbe vásár*: nem sikerül valami mindig” (Nyr. 7 : 229).

A fenti adatok alapján a következőképpen rajzolhatjuk meg közmondásunk élettörténetét. Az alapforma (*Pokolban is esik egyszer egy ünnepe*) valószínűleg arra a hiedelemre célzott, hogy egy alkalommal — akkor ti., amikor Krisztus alászállt a poklokra — még az örök kárhozatra ítélték is megélték egy ünnepi eseményt. E közmondás, amelynek megfelelői más nyelvekben sem ismeretlenek (vö. a fenti szlovák adatot, PPB-ben közmondásunk német megfelelőjét, valamint a valószínűleg ugyanebből az alapformából kialakult közmondást a provençalban: *N'es pas toujours fêsto au vilage*, Gottschalk : Sprichw. d. Rom. 3 : 129), nálunk olyan változatokban terjedt el, melyek az eredetibb *ünnepe* helyett *vásár*-t emlegetnek. A változásnak nyilván az az alapja,

hogy régen egy-egy országos vásár is éppolyan jelentős eseménynek számított, mint a különféle ünnepek. A közmondás *ünnepe* szavának a *vásár* szóval való felcserélése azután lehetővé tette, hogy a megváltozott alakú kifejezésben (*Pokolban is esik egyszer egy vásár*) az értelmetlenné vált *pokol* szót olyan helynév váltsa fel, amelynek a vásárai valamely okból híresek voltak a környéken. Ily módon az eredetileg teljesen kötött, állandósult szókapcsolatnak csak mintegy a szerkezete, gondolati felépítése maradt állandó (*egyszer esik* vagy *nincs mindig* valamely helységben *vásár*), és vidékenként azt a helynevet (*Miske, Paks, Pér, Bécs, Buda* stb.) használták benne, melynek vásáraihoz valamilyen jelentős esemény vagy valamilyen, azon a vidéken ismert hagyomány kapcsolódott. Hogy a köznyelvben a közmondásnak éppen a *Bécs*-et, illetőleg *Budá*-t emlegető formája honosodott meg, az magától értetődő, ha arra gondolunk, hogy Bécs és Buda — Miskével, Pakssal vagy Pérral szemben — országszerte ismert város volt a régi világban is. Budához pedig — különösen Mátyás királlyal kapcsolatban — számos adoma is fűződött.

Végül még arra a kérdésre kell válaszolnunk, miért lett a közmondás eredetibb *vásár* szavából az újabb változatokban *ebvásár*, illetőleg *kutyavásár*. Feleletet — úgy vélem — akkor kapunk erre, ha meggondoljuk, hogy közmondásunk valamennyi változata a ritka, kivételes vagy éppen egyszeri szerencsés eset kifejezésére szolgál. Mivel pedig régebben a nép körében kutyát inkább csak elajándékozni, mint eladni volt szokás, csak nagyon ritkán, igazán csak egyszer-egyszer esett bárhol is eb- vagy kutyavásár. Hogy ez csakugyan így van, azt az is szemléletesen mutatja, hogy az ország némely vidékén arra az emberre, akitől hiába várják a kölcsön visszafizetését, tréfásan azt szokták mondani: *megadja, ha az ebeket eladja* vagyis 'sohase adja meg'. De éppen azért, mert a kutyákkal való kereskedés ilyen szokatlan dolog népünk körében, nevetségesnek is tűnik fel, ha olyan esetről hallanak, hogy valahol jelentősebb összegért kutyát adott el vagy kutyát vett valaki. Az ilyen esetet kiszínezik, megtoldják, költenek hozzá, egyszerűen adomát faragnak belőle (vö. pl. az ehhez a szóláshasonlathoz kapcsolódó adomát is: *nagyot lökött rajta, mint a bárándi emberen az agár*, Nyr. 11 : 35). Így érthető, hogy ugyanakkor, amikor a közmondás *vásár* szavát az *ebvásár*, illetőleg a *kutyavásár* váltotta fel, megszületett a közmondásunkhoz kapcsolt adoma is. Ha tehát közmondásunk kialakulását tekintve a maga egészében független is az említett anekdotáktól, mai változatához már szervesen fűződik olyan történet, amely anekdotikus túlzással az egész közmondás magyarázatát akarja adni.

O. Nagy Gábor

Köteles és Lángos helyneveink. Az ország több vidékéről ismerünk *Köteles* földrajzi nevet. A Hajdúszovát melletti *Köteles* pusztára a XIV. század első feléből vannak adataink. Önálló település volt, amelyet már a XIII. század második felében meglevőnek kell tartanunk (vö. Jakó Zsigmond : Bihar megye a török pusztítás előtt 50, 58, 287). Neve sokszor szerepel Debrecen XVI. századi jegyzőkönyveiben is *Keteles* alakban (vö. pl. 1551 : *ketheles* TanJk. 1 : 279). Önálló léte megszűntével az egykori településnévből határrész-név lett (vö. még Csánki 1 : 614; Lipszky ; CzF.). Ezen a *Köteles*-en kívül Bihar megyében még egy másik *Köteles* vagy *Kötély* praediumot ('pusztát') is említ Lipszky. Hogy a régi Bihar megye területén maradjunk, említsük még meg, hogy Mikepércs (most Hajdú-Bihar megye) egyik határneve 1525-ben „*Kewthelisy Erdew silva*” (Jakó i. m. 323). A Heves megyei Dorogháza határában van (vagy még a múlt században volt) *Köteles* kaszáló, Mikófalva határában *Köteles-dűlő* (Pesty kéziratos helynévanyaga : az MTA Nyelvtudományi Intézetének céduláiról idézem). CzF. szótára szerint pedig *Kötelesmező* falu Kővár vidékén.

Első pillanatban arra gondolhatnánk, hogy ez a helynév a jogi műszóként is használt *köteles* szavunkkal azonos, és hogy a névadásnak bizonyos földterületeket sújtó köteles szolgáltatások voltak indítóokai. Ha azonban a rendelkezésünkre álló számtalan adatot megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy a *Köteles* helynevek alapszava a 'funis, funiculus' jelentésű *kötél*, nem pedig a jogi műnyelvben — különösen régen — gyakran használt *kötél* 'vinculum'. Vagyis röviden a *Köteles* helynevek 'kötéllal kimért, szétoztott' földet jelentenek (vö. Lőrincze Lajos: Földrajzineveink élete. Bp., 1947. 15—6). A Heves megyei Mikófalváról való adat mellé a Pesty féle kéziratoss gyűjteményben ez van írva: „Mivel a lakosság kötéllel mérve osztotta fel egy más (!) között.” Maga a *kötél* szó is előfordul kételemű helynevekben elő- vagy utótagként Abaúj és Borsod megye több községében és a Szatmár megyei Nagypeleskén (vö. pl. Borsod m. Mályinka: *Kötélföld*, Abaúj m. Hernádszék: *Kötélláb*, Szatmár m. Nagypeleske: *Kötélhát-forduló* stb.), sőt a Komárom megyei Megyeresen van *Kötéllelmértföld* is (Pesty). A Heves megyei *Kötelek*-nek (Csánki 1:65; Lipszky) szintén van *Kötelek* alakváltozata (vö. még az Abaúj megyei Péder, Rás, Felsőcsáj községekből való *Kötelek* neveket Pestynél), s ez is jellemző tény, mint népetimológiai alakulás, mert azt mutatja, hogy az elnevezőknek, illetőleg a név használóinak nyelvérzéke szerint a *Kötelek* „értelmesebb” szó volt, mint a *Kötelek* ('kő-telek'). Azt azonban nem tartom valószínűnek, hogy a Dráván túli *Ketel* összekapcsolható volna most tárgyalt neveinkkel (vö. Pesty, Magyarország helynevei. Bp., 1888.; Anonymus *Ketel*-ére MNy. 51:21—2).

Nemcsak okoskodó következtetések és az a fentebb idézett, laikus gyűjtőtől származó megjegyzés támogatja ezt a magyarázatot, hanem számos történeti adat is igazolja, hogy az egész középkorban, de még az újkorban is, *kötél* lel mérték a földet.¹ 1614-ből magyar nyelvű adatom is van erre vonatkozóan: az Országos Levéltár Csáky cs. közp. lt. Fasc. 22. N. 4. jelzetű irata Palotára és Mindszentre (Bihar megye) vonatkozó „Metales et Subdivisionales” ('határfaró osztálylevél'). Ebben az osztást végzők megmondják, hogy „Egy keotelet attunk nekik az melliel mérienek, az kinek hoszasága Tizenkilencedfel eol volt”. Palota határáat ezzel mérték fel, Mindszent határában pedig: „ezeknekis egy eot=uenket singhyn hoszu keotelet at=tunk, az melliel az darab feoldeket mindenik reszre ki mériek”. A megmért területeket így jelölik: „Tizeneot *keotel hoszát* egy szélben, Nyl vtan Deres Vramnak attuk”; „ismegh Tizeneot *keotel allia*, mind az hatarigh”; „az ha=tar feol eot *keotel*”.

Így tehát a *Köteles* és *Kötél* helynevek keletkezésének megvannak a tárgyi feltételei (vö. Lőrincze i. h. és Földrajzinév-gyűjtésünk. Bp., 1949. 12—3; GazdTört-Szemle 1:226, 6:996). Nem nagy gyakoriságuknak pedig az lehet az oka, hogy a *kötél* lel való földmérést korán kezdte felváltani a lánccal való földmérés, majd ki is szorította teljesen.

A *lanc* ugyanis hitelesebb mérőeszköz, mint a *kötél*, amely a használatban nyúlik,

¹ Vö. 1239: ÁrpÚjOkm. 7:80; 1248 kör.: i. m. 278; 1253: i. m. 2:243; 1255 kör.: HazaiOkm. 8:60; 1284: ÁrpÚjOkm. 9:409; 1291: i. m. 12:521; 1388: ZsigmondkoriOkl. 1:68; 1389: i. m. 124; 1394: i. m. 400; 1396: i. m. 475 stb. — A 'fűkötél' jelentésű *funiculus* elválasztása a valóságos *kötél*-től a mi szempontunkból nem indokolt. A kettőt nem tévesztjük össze, de a 'földközösség' jelentésű *fűkötél*: *ligaturae* erbarum (Kumorovitz L. Bernát: Veszprémi regesták. Bp., 1953. 153) is azért *kötél*, mert a földközösség tagjai között *kötél* lel mérték ki a földet, és azért *fűkötél*, mert a felszántás előtt végezték el a kimérést: *fűvön-osztás: herbalis divisio* (vö. 1297: HazaiOkm. 5:86; 1297: ÁrpÚjOkm. 10:277; továbbá HazaiOkm. 4:147; Kumorovitz i. m. 100, 160, 161, 205, 215). — Mindezekre l. CzF. *kötél* 3. jelentés; Ballagi: TeljSzót. *kötél* 2. jelentés; Takács Sándor: MNy. 3:33—4; NySz. 1:858, 2:427, 1153; MTsz. *kötél*; OklSz. *kötél* 2. jelentés; Bartal: MagyLat. *funiculus, herbalis, herbaliter*; OklSz. *fűvön-osztás, fűkötél*; Hóman: Magyar pénztörténet. Bp., 1916. 485—6.

s voltaképpen csak egy alkalommal — vagy még egy alkalommal sem — lehet vele azonos hosszúságot mérni. A jutasi (Veszprém megye) 1296: „Siluae Lanch vocate” ('Lánc nevű erdők' OklSz.) talán már a kötelet felváltó *lánc* 'földmérő eszköz' → 'földterületi mérték' (MTsz.) emléke. (Vö. még Edelény, Borsod m.: MNy. 21: 49). Számos újkori adatunk van a *lánc* elő- vagy utótagú és a *láncos*-ból alakult földrajzi nevekre: Gömör m. Alsóbalog: *Belső- és Külső-Láncz dűlő*; Borsod m. Múcsony: *Láncz kaszáló*; Borsod m. Disznóshorvát: *Láncz-dűlő*; Szabolcs m. Polgár: *Lánczfok*; Abaúj m. Jászó: *Láncoldal felett* szántó és bokros legelő; Csanád m. Székegyház: *Lánczos szántó*; Mezőtúr: *Lánczos-sziget* stb. (Pesty).

A *Köteles*-ek és a különböző *Lánc*-ok, *Láncos*-ok művelődéstörténeti szempontból is fontos adatok: elterjedésük a kötéllel, illetőleg lánccal való földmérés emlékei. Mindkét szónak alakult 'földterületi mérték' jelentése is. Ez azonban csak másodlagos, hiszen a középkori — s még hosszú ideig az újkori földmérésnek is — nem az volt a feladata, hogy megállapítsa pontosan a földterület nagyságát, hanem az, hogy egy bizonyos földterületet arányosan osszanak el. A szétosztás, az elosztás az uralkodó mozzanat a *Köteles*-ek, *Lánc*-ok, *Láncos*-ok esetében is, nem maga a felmérés.¹ Hogy ez mennyire így van, igazolja a nyílvetéssel való földosztás emlékét őrző számtalan *Nyíl*, *Nyílak*, *Nyílas* helynév az ország különböző vidékeiről (Pesty; saját gyűjtéséből: *Úrgenyílas* falurész Hosszúpályiban). A nyílas eredetileg semmi esetre sem lehetett földterületi mérték, hiszen a szó pusztán a sorsolás tényére utal.

Megemlítek még néhány olyan 'földterületi mérték' jelentésű szót, kifejezést, amelyekből — az én tudomásom szerint — nem keletkezett földrajzi név. Ilyenek pl. (eredeti forrásokból idézve): Nagyvárad 1799: „A Csap Székhez kötött, kaszálót, 15. *Kasza allyát*, az Uraság ökrei Páscuumának fordította” (OL. Csáky es. közp. lt. Fasc. 158. N. 72); Bihar m. Szárkő 1797: „Szarkói Kis Gábortól zálogosított egy 8 *ember vágó Kaszálló Rétet*”; „A' fegyverneki Promontoriumon egy darab szőlő, 20 *ember Kapa allya*” (uo. N. 67). — Vagy idézzünk egy csak középkori forrásokból kimutatható földterületi mértéket, az OklSz. *vereten* szavát (vö. Kálmán Béla: MNy. 48: 152 s vele szemben Kniezsa: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I: 779–80; számos adatunk van rá, de csak Szlavóniából; és Hóman szerint [i. m. 487] dalmát eredetű). Ebből sem keletkezett földrajzi név.

Végül soron tehát azt a tanulságot szűrhetjük le vizsgálódásainkból, hogy *Köteles*, *Kötél* és *Lánc*, *Láncos* helyneveink régi földmérési mód emlékei, de a helynévadás alapja nem maga a földmérés, hanem a kötéllel vagy lánccal felmért földek szétosztása a földközösség tagjai között.

Papp László

Néhány megjegyzés hivatalos helynévadásunkhoz. Az utóbbi időben sok új község alakult országszerte, és ezek hivatalos nevétől a központi fekvésű vagy közeli dűlő nevét jelölték ki. Ilyen dűlőnevekből alakult Csongrád megyében *Ásotthalom*, *Bordány*, *Csorva*, *Forráskút*, *Mórahalom*, *Ötömös*, *Üllés*, *Zákányszék* és *Zsombó* község neve. Ezzel a magyar helynévadásnak megfelelő népi elnevezés vált hivatalossá és hosszú életűvé, mert így nem vész el a többi népi elnevezéssel. Az új községek elnevezése, a hivatalos nevek pontos hangalakjának megállapítása nagy körültekintést kíván. A nyelvjárási hangsajátságok mellőzése mellett okvetlenül figyelembe kell venni a helyi nyelv-

¹ Tekintetbe kell ugyan vennünk, hogy a *lánc*-nak 'földmérő eszköz' jelentés annyira megszilárdult, hogy a földmérésre használt a célszót is *lánc*-nak nevezi a nép (így pl. Hosszúpályiban).

szokást. Szükségessé válhat esetleg a név történeti vizsgálata is. Bonyolultabb esetben a mai népi hangalak és a történeti adatok együttes ismerete alapján lehet csak az új név alakját megállapítani.

Minderre érdekes tanulságul szolgál a Csongrád megyei szegedi járásban fekvő *Ötömös* neve. Ismételten feltűnt, hogy a népnyelvben e vidéken a falu nevének szóközépi *t* hangja mindig rövid. Megfigyelésem helyességéről később szélesebb körben is megbizonyosodtam, és másokkal is megfigyeltettem a név hangalakját a faluban meg a környéken. Móra Ferenc is a népnyelvből ismerte a nevet, és ezért ír „Beszámoló az ősökrol” című elbeszélésében „az *ötömösi* Templomhegy”-ről. A név régi alakjai feltűnően a népnyelvi *Ötömös* eredeti voltáról tamúskodnak. Legrégibb adatunk róla 1436-ból való: „...*Hythemeszallasa*, Mayasya-Istwanzallasa et Jarmanelekszallasa vocatis...” (Gyárfás, A jász-kunok tört. 3: 598. Oklevéltár). Ugyanabból az évből magyar szövegben is előfordul a név: „Tóth János kún a Mayossa Balázs fia *Hythemes*... nevű szállásokon igaz és törvényes kapitánynak találtatott...” (i. m. 3: 227. Oklevéltár). A név előtagja kun személynév (Nátlly MNy. 10: 464, Gombocz Z.: Árpádkori török személynéveink 27). A XVIII. század derekán (1737) jelentkezik először a mai hangalakú *Ötömös* név (Szegedi Áll. Levéltár. Tanácsiratok 1737), és így találjuk meg az 1840 körüli időből származó szegedi Giba-féle régi telekkönyvi lapokon (Áll. Levéltár). Ilyenné alakult a magyarok nyelvén a kun személynév, de a szóközépi *t* végig megmaradt rövidnek. Tehát a mai népnyelv és a régi adatok egybehangzó vallomása szerint a név szóközépi *t* hangja rövid. Különben nyelvünkben gyakori jelenség, hogy intervokális helyzetben lévő mássalhangzó megnyúlik, de a hivatalos *Ötömös* alak használati köre nagyon szűk, azt csak az idegenek használják a faluban meg általában a szegedi tájon, és a hivatalok nyelvéből terjedt el az ország más részeire. Mindezek alapján kíváncsatos volna e név hivatalos írását eredeti és mai népi hangalakjának megfelelően módosítani.

Egy másik földrajzi nevünknek hasonló romlását egyes térképeken találjuk meg. Ez *Őszeszek* dűlő (egykori kapitányság) neve, amely a Fehértótól ÉNy-ra fekvő területet jelöli. A régi osztrák felvételeken meg a magyar kiadású térképeken is *Őszeszek* névvel jelölik ezt a helyet. Így találjuk meg az osztrák térkép alapján készült 200 000-es III. katonai felvételen meg az 1943. évi 50 000-es magyar felvételű szelvénytérképen is. A névre legrégibb adatunk 1722-ből származik, és az alakja: *Ősze széke* (Áll. Levéltár Leltár 3. cs.). A birtokszó -e személyragja még a múlt század végén is megvolt, a századfordulón veszett el a névről, amint ezt másutt is tapasztalhatjuk. A földrajzi név első tagja személynév, az utótag pedig a *szik* szó népnyelvi *szék* változata. A név jelentése tehát: 'Ősze nevű ember szike (szikes földje)'. Az *Ősze* személynév ma is ismert a környéken. A népnyelvben is mindig hosszú *ő*-vel és rövid *sz*-szel hallható a név, és így az *Őszeszek* alakot tévesnek kell tartanunk. Valószínűnek látszik, hogy ez a név a régi osztrák térképekről került a magyar térképekre. Kíváncsatos volna, hogy újabb térképeinkre már helyes alakban kerüljön.

Inczei Géza

Nyelvjárásaink

A régi magyar nyelvjárások*

Iskolai tanulmányaiból vagy még inkább a mindennapi élet tapasztalataiból mindenki tudja, hogy a mai magyar nyelv nem teljesen egységes, hogy vidékenként némiképpen eltérően beszélnek az emberek, azaz hogy nyelvünkben táji vagy más szóval nyelvjárási különbségek vannak. Azt azonban már jóval kevesebben tudják, mi volt a helyzet e tekintetben a régi magyar nyelvben: milyen történeti fejlődés során jöttek létre a mai tájnyelvi típusok, voltak-e nyelvünkben régebben is nyelvjárási különbségek, mikor és hogyan keletkeztek ezek stb.

Erre a kérdéskörre kívánunk feleletet adni a továbbiakban azáltal, hogy nyelvünk történeti fejlődését a nyelvjárásiasság, a táji különbségek problémájának előtérbe állításával ismertetjük. A kívülről szemlélő talán azt gondolhatja, hogy a nyelvtudományi kutatások a régi magyar nyelvjárások kérdésének minden részletét tisztázták már, hogy e téren minden tekintetben biztos ismeretanyagra támaszkodhatunk. Meg kell azonban mondanunk, hogy ez koránt sincs így. Igaz ugyan, hogy népünk történetének, nyelvemlékeinknek és mai nyelvjárásainknak a vallomása alapján számos ide kapcsolódó kérdésben eléggé tisztán látunk már; de az effajta kutatásoknak oly sok — most nem részletezhető — nehézséggel kellett megküzdeniük, hogy bizony a magyar nyelv-tudomány történetében nem kevés időnek kell még eltelnie addig, míg megállapításainkat akár a kérdés egészére, akár részleteire vonatkozóan szilárdaknak vallhatjuk. Ezért mindaz, amit a következőkben elmondandók vagyunk, nem nyelvtudományunk végső és megfellebbezhetetlen állásfoglalása, csupán vázlatos összefoglalása annak, amit a kérdésben mai tudásunk alapján mondhatunk.

Nyelvünk több ezer éves történetének korábbi szakaszai a nyelvi rétegződés, a nyelvjárásiasság szempontjából a szinte teljes ismeretlenség homályába vesznek. E korai időkre — írásos emlékek híján — csupán azokból a szabályos hangtani megfelelésekből tudunk valamennyire következtetni, amelyek a finnugor nyelvcsaládba tartozó rokon nyelvek és a magyar nyelv azonos szavaiból kimutathatók. E hangmegfelelések között több olyan van, amelyik csak igen-igen régi magyar nyelvjárási különbségek meglétével magyarázható meg kielégítően. Ilyen például a régi finnugor szókezdő *s* (olvassd kb. *szj*) hangnak kettős magyar megfelelése: *sömör* és *szemölcs*, *sörény* és *szőr*, *sövény* és *sző*, *sor* és *szer* 'sor, rész, rend' stb. (mindezek a szópárok azonos finnugor töből erednek). A felsorolt szavak *s* : *sz* kettősségéből arra lehet következtetni, hogy a régi, még jóval a honfoglalás előtt élő magyarság egy része *s*-ező, más része *sz*-ező volt, azaz nyelvjárásonként kétféleképpen ejtette ugyanazokat a szavakat. — Ilyen és hasonló nyelvi nyomok elárulják azt, hogy a magyar nyelv már önálló életének legkorábbi szakaszai-ban sem volt egészen egységes; de hogy benne a nyelvjárási különbségek milyen mére-

* A cikk eredetileg a „Nyelvművelő” című népszerűsítő kiadvány számára készült.

tűek voltak, hogy az egyes jelenségek a magyarságnak mely részeire voltak jellemzők az persze homályban van számunkra.

Ismeretes, hogy a vándorlások korának (V–IX. század) magyarsága törzsi szer-, vezetben élt. A törzsi tagolódás már önmagában is arra vall, hogy bizonyos nyelvi eltérések voltak a magyar törzsek között; de a nyelvi tények is ugyancsak mutatnak. Néhány évtizeddel a honfoglalás után Konsztantinosz Porphürogennétosz bizánci császár görög nyelvű munkájában felsorolja a magyar törzsek és főemberek neveit. E névanyag tüzetes vizsgálásából kiderül, hogy a honfoglalás-kori magyar törzsek nyelve közt hangtani eltérések voltak. Valószínű például, hogy a Megyer törzs (Árpád törzse) úgynevezett *i*-zű, a Kürtgyarmat törzs pedig úgynevezett *ü*-zű nyelvújításban beszélhetett, ami annyit jelent, hogy az előbbi például a mai *szem* szót *szimi*-nek, az utóbbi *szümü*-nek ejthette. — Főként későbbi, egyre nagyobb számban megjelenő nyelvemlékeink alapján, illetőleg ezek nyelvállapotából visszakövetkeztetve azt mondhatjuk, hogy a honfoglaló magyar törzsek nyelvi eltérései nem voltak túlságosan nagyok, a törzsek közti megértést semmiképpen nem zavarhatták, sőt e törzsi nyelvújítási különbségek valószínűleg még mai nyelvünk táji különbségeinek méretét sem érték el.

Mivel a magyarság a honfoglalás után mai hazájában végleg letelepült, s az egyes törzsek az ország különböző részein találtak szálláshelyet, a korábbi magyar törzsi nyelvújítási különbségek területi nyelvújítási különbségekké alakultak át, megvetve az alapját annak a nyelvi-nyelvújítási fejlődésnek, amely ettől az időtől kezdve a magyar nyelv életében mintegy ezer esztendőn át végbement. Első pillantásra talán azt lehetne hinni, hogy a törzsi letelepedéssel kezünkbe került a kulcsa a mai magyar nyelvújítási állapot megértésének, hiszen a nyolc magyar törzsnek látszólag igen szépen megfelel a mai magyar nyelvújításoknak Balassa József óta szokásos nyolc egységre való felosztása. A következő fejtegetésekből azonban ki fog derülni, hogy ilyen azonosításról szó sem lehet.

Bár valószínűbb és kevésbé valószínű feltevéseknek egész sora áll rendelkezésünkre a honfoglalás-kori magyar törzsek területi elhelyezkedésére vonatkozóan, valójában még ma sem tudjuk pontosan, hogy melyik magyar törzs az országnak melyik vidékén telepedett meg zömében. Azt azonban jól tudjuk, hogy az Árpádoknak a törzsi különállás megszüntetésére, vagyis a központi hatalom erősítésére irányuló politikája a honfoglalást követő időszakban a törzseknek meglehetősen szétszóródását, egymással való elég nagymértékű elkeveredését eredményezte, ami természetesen nyelvi keveredéssel járt együtt. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt sem, hogy a magyarság a honfoglaláskor nem szállta meg teljesen azt a területet, amelyet később birtokolt, hanem fokozatosan terjesztette ki települési körzetét. E terjeszkedés kétségtelenül kelet felé folyt a legnagyobb arányokban, s több évszázadba telt, amíg őscink elérték a Keleti-Kárpátokat, a mai Székelyföld területét. A Székelyföldnek magyar lakossággal való benépesülése — amely a XII–XIII. századra tehető — önmagában is jól mutatja a magyarság kelet felé áramlásával együtt járó hatalmas nyelvi keveredés tényét. A székelyek ugyanis nagy valószínűséggel több magyar törzsből és a magyarsághoz csatlakozott idegen népelemekből — elsősorban határvédelmi célokra — egybe-gyűjtött nép voltak, s a fél országot végigjárták addig, míg mai területükre letelepedtek.

A honfoglalás utáni évszázadoknak számos más történeti eseménye is sokban hozzájárult a magyar nyelvterület nyelvújítási viszonyainak összekuszálásához. Számításba kell vennünk azokat a magyaránnyú telepítéseket, melyek során a XI–XIV. század közti időben idegen fajú népek (besenyők, kunok, jászok, olaszok, franciák, németek, szlávok stb.) ékelődtek be a magyarság közé. Az idegen népek nagyobb csoportjainak hosszabb-rövidebb idő alatt bekövetkezett teljes megmagyarosodása nyilvánvalóan hagyott némi nyomot a magyar nyelv táji megoszlásában — ha ezt a tényt ma már nem is tud-

juk adatokkal kimutatni. — Igen valószínű, hogy a háborús események (a németek, kunok stb. betörései) s köztük elsősorban a tatárjárás óriási népmozgató hatása is erősen befolyásolta a magyar nyelvjárási helyzet alakulását, s a korábbi viszonyok eltolódását, sőt helyenként teljes megváltozását idézhette elő.

Utalhatnánk még egyébfajta népmozgalmakra (határvédelmi intézkedések, jobbagyvándorlások stb.) is, de már az eddig elmondottak nyilván eléggé rávilágítottak arra, hogy a magyar nyelvterületen a honfoglalás utáni évszázadok történeti eseményei mennyire nem múlhattak el hatás nélkül régi nyelvjárási viszonyaink alakulásában. Ha most mindezekhez hozzávesszük azt, hogy a magyar nyelvnek aránylag hatalmas területen való elterjedése már önmagában is mennyire kedvezett az új meg új nyelvi jelenségek más és más helyen való keletkezésének, a középkori magyar települési terület meglehetősen összefüggése, folytonossága pedig mennyire kedvezett az egyes nyelvi jelenségek áramlásának, elterjedésének, akkor könnyen átláthatjuk, hogy néhány évszázad alatt mennyit változhatott és változott is régi nyelvjárásaink állapota, mennyire felborult a törzsi településkor kialakult nyelvjárások rendje.

Az erősebb feudális széttagoltság hiánya, vagyis a középkori magyar királyi hatalomnak erős volta, nagy összetartó ereje azt eredményezte, hogy a magyar nyelvterület táji különbségei nem tudtak nagyobb mértékűvé növekedni. Így nálunk nem következett be az, amit a feudalizmus a legtöbb nyugati országban előidézett; a magyar nyelv nem hullott szét, nyelvjárásai nem távolodtak el egymástól. A XIII–XIV. század táján az ország minden részében nagyon hasonlított egymáshoz a magyar beszéd, s a táji különbségek valószínűleg ekkor is csekélyebbek voltak a maiaknál. Ezt korabeli nyelvemlékeink is igazolják. A XIV. század első felének tájáról való s mintegy ötven évnyi különbséggel egykorúnak vehető Ómagyar Mária-Siralom, Gyulafehérvári Sorok és Königsbergi Töredék nyelvallapota nem mutat egymástól lényeges eltérést (különösen nagy az egyezés az első és a harmadik között), bár a három nyelvemlék írója bizonyára nem beszélt egymással teljesen azonos nyelvjárást. Sajnos azonban, ezeket a nyelvemlékeket éppen úgy nem lehet pontosabban helyhez kötni, mint az e korbéli kisebb nyelvemlékek, oklevelek nagy részét. Emiatt természetesen az emlékekben feltűnő legtöbb jelenségről nem tudjuk megmondani, hogy a nyelvterületnek melyik részéhez kapcsolható, s így középkori nyelvjárásaink elhelyezkedéséről nincs kialakult képünk. — Gyér nyomaink persze így is megengednek egy s más következtetést. A későbbi ő-ző nyelvjárástípus ü-ző őse (*szüm* 'szem', *hügy* 'hogy'; *küz* 'köz', *ükür* 'ökör' stb.) például a mai Baranya és Somogy megye területéhez köthető; a Dunántúl északnyugati vidékein i-ző terület (*szeginy* : *szeginy*, *nigy* : *nigy*, *vir* : *vir* stb.) különült el némiképpen a környező é-ző nyelvjárásoktól; stb.

A középkor végi magyar nyelvjárástörténetnek fontos mozzanata még a csángó nyelvjárás kialakulása. A magyarság nagy kelet felé áramlásának utolsó mozzanataként a XIV–XV. század folyamán jelentős számú magyar lakosság költözött ki Moldvába, zömében feltehetően a Szamos völgye vidékéről. Bár az erdélyi magyar és székely lakosság kiszivárgása folytán a moldvai csángók a következő évszázadokban egyre újabb népi és nyelvi pótlást kaptak, a románok közé ékelte helyzetük sajátos nyelvi különfejlődésüket eredményezte. Innen van, hogy a csángó nyelvjárás nemcsak a legarchaikusabb, legtöbb régiséget megőrző, hanem a magyar nemzeti nyelvtől legjobban eltérő táji típusa is vált.

A XV–XVI. század fordulója körüli időszak a belső nyelvi fejlődés szempontjából természetesen nem okoz gyökeres fordulatot nyelvjárásaink történetében, de föltétlenül új korszakot jelent a nyelvtörténeti kutatás szempontjából. Ez időtől kezdve nagyszámú nyelvemlékünk van, s ha ezek közül a korábbiak zöme nem is köthető pontosan helyhez, a nagy nyelvi anyag bő lehetőséget biztosít a tüzetes vizsgálat számára.

Nincs itt helyünk arra, hogy a magyar nyelvjárásoknak XVI. századi állapotáról,

az egyes nyelvjárástípusokat jellemző sajátosságokról részletesebben beszéljünk. Helyette inkább vizsgáljunk meg kissé közelebről két, e korból származó szövegrészletet. A két XVI. század eleji kódex-részletet a könnyebb megértés kedvéért nem eredeti helyesírással, hanem mai betűkkel átírva adjuk:

Teleki-kódex (1526.): „Ó én isteném, én istenem, mely nagy sirás és fogaknak csikorgatása lészén ottogyan; ordítanak az ördögök, sírnak és ohajtának; a gonoszok filik a bírónak ő rettenetes színit, orcáját, eremest az föld alá búnának, ha lehetne. Azért az félyül meg mondottakról gondolhattuk mindnyájan: tudnia illik, miképen az arkangyelok, kik vóltanak tartományoknak úrizéi [‘őrizői’], mēnyországra kajáltanak [‘kiáltanak’] mondván: ó tū [‘ti’] mēndnyájan szent halattaknak lelki [‘lelkei’], kellyeték fél és jőjeték az igaz bírónak ítéltire. És legottan mindnyájan az ő testébe és tete-mékbe járúlnak, és fél kelvén Kristus Jézusnak eleibe mēnnek az égbe.”

Kazinczy-kódex (1526.): „Ezönközbe mikoron az királnak magzattya nēm vóna, sziletettetek ű nēki egy igōn szép firfiu magzat. Őszve gyűjtven kegyék [‘pedig’] az király örömében nagy sok népet, hogy az sziletőt gyermekért az istenőknek áldoznának, ötven égbe néző bōcseket és hívata hozjá. Egy, ki az tōbinél bōcseb vala, az királnak im ezt felelé: »Ez gyermek, ki tēnēköd sziletettetetőt, ó király, nem lészōn az tē országodba király, de az tē országodnál hasonhatatlan jobba, mert az kōrōshtyén hitnek, melyet tē háborgacc, ez gyermek jōvendōbe tisztōllōje lészōn.« Ezt kegyiglen ez bōcs ű magátul nēm mondá, hanēm isteni ihlēsből.”

E két rövid szövegrészletből általánosságban ezeket a következtetéseket vonhatjuk le: 1. a több mint négyszáz évvel ezelőtt írt szövegeket — gyatra fogalmazásuk ellenére — jól megérti a mai magyar ember is; 2. a két szöveg — néhány világosan felismerhető nyelvjárási különbség ellenére is — nagyjából azonos nyelvallapotot tükröz, s a nyelvi egyezések összehasonlíthatatlanul nagyobbak bennük, mint a különbözőségek; 3. e szövegben legnagyobbbrészt olyan nyelvjárási jelenségekkel találkozunk, amelyek mai nyelvjárásainkat is jellemzik.

Mielőtt a két idézett szövegrészletnek egy-két nyelvi jellegzetességére konkrétan is rámutatnánk, rövid kitérést kell tennünk. Meg kell ugyanis említenünk, hogy nyelvemlékeink — minél fiatalabbak, általában annál inkább — nem tükrözik, nem is tükrözhetik teljesen saját koruk beszélt magyar nyelvének nyelvjárásosságát. A beszélt és az írott nyelv között nemcsak manapság vannak, hanem régebben is voltak különbségek: az írott nyelv fegyelmezettebb, választékosabb, a mindenkori nyelvi eszményt jobban megközelíti. De ezenfölül a XVI. századtól kezdve egyre inkább észrevehető nyelvemlékeinken, hogy íróik többé-kevésbé igyekeznek bizonyos egységesedni kezdő irodalmi normához alkalmazkodni, nyelvjárásosságukat ennek alárendelni. Ez az évszázadokon keresztül, lassan kialakuló, persze önmagában is ingadozásokat mutató irodalmi nyelvi eszmény formálta, alakította a ma már viszonylag egységesnek mondható magyar nemzeti nyelvet. — A nyelvjárások fölé kiterjeszkedő, mind jobban erősödő egységes magyar nyelvtípus természetesen egészen a legújabb időkig nem befolyásolta lényegesen nyelvjárásaink fejlődését, azok tovább éltek, virultak a magyar nemzeti nyelv meglete mellett is. De ezzel az egységes, illetőleg korábban az egységesülés fokozódó állapotában levő magyar nyelvtípussal régi nyelvjárásaink kutatásában — legalábbis a XVI. század óta — okvetlenül számolnunk kell. A régi szövegek íróinak nyelvében ugyanis saját beszélt nyelvjárásosságuk és az irodalmi normát megközelíteni igyekvő törekvésük összeütközése sok nyelvi ingadozást, bizonytalanságot okozott, s a gyakran egészen összekuszált nyelvallapotból sokszor bizony a leggondosabb vizsgálattal is nehéz földeríteni a korabeli beszélt nyelvjárásosság valóságos tényeit.

Az előttünk levő két szövegrészlet e tekintetben aránylag elég kedvező képet mutat. A XVI. század elején az egységes irodalmi normának még csak a csirái vannak

meg, így e szövegek nyelvi anyaga még eléggé hű tükrözője írójuk nyelvjárásiasságának. — Ne térjünk ki most az idézett szövegek tüzetes nyelvi elemzésére, csak egy-két sajátosságukra mutassunk rá. A két szövegrészletnek legszembetűnőbb nyelvjárási különbsége az *ē*: *ō* hangpárral kapcsolatos: a Teleki-kódex idézett részlete erősen *ē*-zű: *ērēmet*, *fēld*, *fēlyül* stb., a Kazinczy-kódexé erősen *ō*-zű: *igön*, *gyermök*, *körösztýén* stb. Mindkettőben van úgynevezett *i*-zés (mai *é* helyén *i*), de az előbbiben erősebb: *lisen*, *fil*, *itil* stb. Az előbbiben van *a*-zás (*o* helyén): *mondattak* 'mondottak', *halattak* 'halottak' és van *ü*-zés (*i* helyén): *tü* 'ti'. Az utóbbiban világosan felfedezhetők az *l* kiesésének és az *l*-ezésnek a nyomai: *vóna*, *bócs*; *kirdl*. Ezekon kívül még néhány kisebb hangtani eltérés is található köztük.

Mint említettük, e nyelvjárási sajátságok szinte kivétel nélkül jelentkeznek mai nyelvjárásainkban is. Sőt tovább menve: érdekes, hogy területileg is eléggé megvan az egyezés a megfelelő régi és a mai jelenségek között. Külső körülményekből tudjuk, hogy a Teleki-kódex valószínűleg a keleti (erdélyi, mezőszéki) táji típus, a Kazinczy-kódex pedig a nyugati (kelet-dunántúli vagy Duna melléki) táji típus képviselője, s a bennük levő hangtani jelenségek valóban ma is fellelhetők ezeken a területeken.

Más e korbeli szövegrészletek vizsgálata során más régi nyelvjárási jelenségekre is rábukkannánk; azt az általános képet azonban, amelyet az iménti két szöveg alapján kaptunk, e sorozatos vizsgálat sem módosítaná különösebben. Az eddigi megállapításokhoz azonban tegyünk még hozzá egyet. Ha XVI. századi nyelvemlékeinkbe beleszámítjuk is már az alakulni kezdő irodalmi norma bizonyos egységesítő hatását, még ezeknek az emlékeknek a nyelvállapota is némileg közelebb áll egymáshoz, mint mai nyelvjárásaink nyelvállapota. A különbség nem annyira az egymástól eltérő jelenségek hatóerejének nagyságában, mint inkább a jelenségek számában mutatkozik: mai nyelvjárásaink valamivel több nyelvi változatban különböznek egymástól, mint a XVI. századiak.

Az elmondottakból látszólag joggal vonhatnánk le azt a következtetést, hogy a magyar nyelvjárások állapota a XVI. század óta mindmáig nem módosult nagyobb mértékben, vagyis nyelvjárásaink a főbb jelenségeket és azok területi elterjedését tekintve a közben eltelt négy évszázad alatt csak az általános képet nem túlságosan érintő részletekben változtak. Vajon helyes-e ez a következtetés?

Helyes is meg nem is; az a kérdés, nyelvtörténetünknek melyik részére vonatkoztatjuk. A XVI. század óta ugyanis a történeti események az ország egyes részein döntő változásokat okoztak a magyar lakosság települési viszonyaiban, és ezzel kapcsolatosan nyelvjárásaink helyzetében is.

A legdöntőbb hatású történeti esemény kétségkívül a magyarországi török pusztítás volt. Ismeretes, hogy a török dúlása a leghosszabb ideig és a legerősebb mértékben az Alföld déli és középső részét, valamint a Dunántúl déli és keleti részét érte, de kijutott időközönként a pusztításból majdnem az egész magyarlakta területnek, főként az erdélyi, mezőszéki vidékeknek is. E nagy történelmi vihar tartama alatt az említett területek lakossága vagy teljesen elpusztult, vagy jobbik esetben lakóhelyét elhagyni kényszerült. A népmozgalom arányaira jellemző, hogy az akkori magyar lakosságnak csaknem a felét megmozgatta: a menekülő népesség egy része a várak környékére és a nagyobb mezővárosokba húzódott, más része több száz kilométerrel északra vagy nyugatra vándorolt, a töröktől kevésbé háborgatott vidékekre. Így néptelenedett el teljesen néhány évtized alatt többek között a középkor végén még szinte teljesen magyar lakosságú Délvidék (Szerémség, Bácska, Bánság stb.), így csökkent a dél-dunántúli, Duna–Tisza közí és a tiszántúli részekben csaknem negyedére a magyar lakosság.

El lehet képzelni, milyen nagyarányú nyelvi keveredést okozott, a korábbi nyelvjárási viszonyoknak milyen megváltozását idézte elő ez az óriási méretű népmozgalom.

Egyes korábbi nyelvjárástípusok majdnem teljesen eltűntek. A Délvidéken csak az úgynevezett szlavóniai nyelvjárássziget (ma négy kis magyar község Eszék-től délre) tartotta fenn — persze azóta némileg változott formában — azt a nyelvtípust, amelyik a török pusztítás előtt igen nagy területen élhetett. Nagy veszteségeket szenvedett az a régi magyar táji nyelvtípusok között kétségtelenül legerősebb, bizonyos mértékben központi helyzetű *ő-ző* nyelvjárás, amely a Dunántúl délkeleti-keleti felén és a Duna mellékén volt honos (utóda a mai déli, *ő-ző* nyelvjárás). E nyelvjárás nagy elerőtlenedésének is tulajdonítható valószínűleg, hogy a XVI. század végétől kezdve az alakulóban levő magyar irodalmi norma kezd elfordulni az *ő-zéstől*, és egyre jobban erőteljes *e-zésbe* csap át.

A magyar nyelvterület központi vidékein a török hódoltság korában lejátszódó magyaránnyú népmozgalom és az ezzel együtt járó nyelvjárás-keveredés korántsem ért véget a török kitakarodásával. A XVIII. század a tervszerű telepítések évszázada. A töröktől kipusztított és elhagyott területekre a legkülönbözőbb vidékekről özönlik ekkor a lakosság, magyar és idegen nyelvű vegyesen. — Magyar nyelvjárástörténeti viszonylatban minket természetesen elsősorban a magyar telepítések érdekelnek. Az a magyar lakosság, amely ma az Alföldet és a Dunántúl keleti részét lakja, csak részben őslakosság e területen (főként a Duna és a Tisza közvetlen mellékén), nagyobb részben XVIII. századi vagy még későbbi jövevény. A legnagyobb népmozgalom iránya északról délnek, illetőleg nyugatról keletnek tartott. A nagy népi szaporulatú palóc és jász vidékekről jelentős számú lakosság költözött le az Alföld délibb részeire; innen van, hogy számos Duna–Tisza közí, bácskai magyar helység lakosai ma is palócok dialektusban beszélnek. A dunántúli magyar lakosság pótolni tudta a kelet-dunántúli veszteségeket, sőt egyes csoportjai nemcsak a Duna–Tisza közére, hanem még a Tiszántúl déli részére is áttelepültek. E hatalmas néptömegeket megmozgató telepítések eredményeképpen a magyar nyelvterület középső-déli része még ma is annyira tarka nyelviileg, hogy sokszor egy-egy helységen belül is két-háromféle nyelvréteget lehet megállapítani. A kelet-dunántúli helységek nagy részében is máig fennmaradt bizonyos nyelvi kettősség: a nyugatról beköltözött (többnyire katolikus) és az őslakos (többnyire református) népesség nyelvjárási különbözősége.

A töröktől nem annyira háborgatott és ezért a telepítésekből is jobbra kimaradt vidékeken, azaz nyelvterületünk szélsőbb részein (Zalától félkörben Háromszékiig) viszonylag háborítatlanul éltek életüket a nyelvjárások. Ez az oka, hogy e részeken rendkívül sok régies nyelvi-nyelvjárási sajátosság maradt fenn mindmáig, megközelítőleg azon a területen, amelyen három-négy évszázaddal ezelőtt is honos volt. Hogy csak egy példát említsünk: a XVI. század elejéről való Székelyudvarhelyi kódexben Nyújtódi András székely szerzetes szövege nemcsak hogy tele van olyan nyelvjárási sajátosságokkal, amelyek a mai székely nyelvjárásoknak is jellegzetességei, de a Nyújtódi-féle szöveg és a mai székely nyelvjárástípus közt viszonylag kevés az eltérés is. — Persze az utóbbi három-négy évszázadban azért nyelvterületünk különböző részein eléggé sok nagyobb hatókörű táji sajátosság fejlődött ki; ezek jó része azonban az egységesülő magyar nemzeti nyelvbe már nem tudott behatolni. A XVI. század óta indult meg például a nyugati területeken a kettős magánhangzók ejtése: *juo* 'jó', *züöd* 'zöld', *széjp* 'szép' stb.; az északi (palóc) vidékeken a palatalizáció (*j*-sítés): *gyínnye* 'dinnye', *tyűkör* 'tükör', *kérnyi* 'kérni', *emelyi* 'emeli' stb.; a déli és keleti részeken a *j-zés*: *juk*, *nyavaja*, *kiráj* stb. (ez bekerült a beszélt nemzeti nyelvbe is); a mezőségi vidékeken az erős *a-zás*: *akas* 'okos', *baland* 'bolond', *kaparsó* 'koporsó' stb.

Az utóbbi néhány évszázad magyar nyelvjárástörténetéről beszélve meg kell emlékeznünk az úgynevezett nyelvjárásszigetek kialakulásáról. Nyelvjárásszigetnek nevezzük az olyan kisebb nyelvi egységet (egy vagy legfeljebb néhány helység nyelvjárását),

amely idegen nyelvterület közé ékelődve elvesztette összefüggését az egységes magyar tömbbel. Nyelvjárássziget létrejött többféleképpen is lehetséges: idegen népesség közé való település útján (ezt láttuk a csángóknál); a környező magyar lakosság kipusztulása és helyébe idegen nyelvű lakosság költözése folytán (ezt láttuk a szlavóniai nyelvjárássziget esetében). — Fontos nyelvjárássziget alakult ki nyelvterületünk nyugati szélein is: a középkorban még a magyarság egészével összefüggő felsőőri terület (ma három magyar, illetőleg részben magyar lakosságú helység Ausztriában) a XVI. század folyamán leszakadt a magyar tömb egészéről, s német és délszláv lakosság vette körül. — A legtöbb magyar nyelvjárássziget Erdélyben keletkezett. A románság nagy népi ereje a középkor végétől kezdve egyre inkább részeire szabdalta a korábban meglehetősen egységes mezősi magyar települési területet. Számos magános magyar lakosságú helység ékelődött így be szigetként a románság tengerébe: Jánosfalva, Lozsád, Halmágy, Moha, Szakadát stb. — A XVIII. század végén öt helységből (Andrásfalva, Józseffalva, Hadikfalva, Istensegits és Fogadjisten) álló magyar nyelvjárássziget alakult ki Bukovinában, Székelyföldről kiköltözött lakossággal. E nyelvjárássziget tizenöt évvel ezelőtt megszűnt, mivel a bukovinai székelyek visszajöttek országunk területére; ma Tolna és Baranya megyében laknak.

E nyelvjárásszigeteknek igen nagy jelentőségük van a magyar nyelvjáráskutatásban. Mivel elszakadottságukban nem voltak kitéve a magyar nyelv egésze hatásának, egyrészt számos, az összefüggő magyar nyelvterületen már elpusztult nyelvi régiséget őriztek meg, másrészt sajátos, nyelvünkben máshol fel nem lelhető jelenségeket fejlesztettek ki önmagukon belül. Annak szemléltetésére, hogy a nyelvjárássziget elzártága milyen különleges nyelvi állapotot teremthet, álljon itt mutatóba egy rövid szövegrészlet a felsőőri nyelvjárássziget mai nyelvéből:

„E vasuti siéneket igazítottuk. Eëcér majdném megjártok. Ippég jemént e vonat. Eëdzsik sién is má igen kü vüöt nyomvuä. Vigik küszötték e szégeket, kümírték e közzezim, belevertünk ö széget, még má láttok á, hodzs dzsün e dzsorzsvonat. Na, montam, mas csek hama án! E-kjét széged belevertünk, még má ott izz vüöt. Uk kérésztü robogot rajta, csek uf füstüt. No, gondutam, ha jem mas künyomdzsa, bisztos gojuót kapunk.”

A részletesebb nyelvi magyarázat helyett inkább megadjuk e szövegnek irodalmi nyelvre áttett változatát; a két szöveg egybevetése amúgyis önmagáért beszél:

„A vasúti síneket igazítottuk. Egyszer majdnem megjártuk. Éppen elment a vonat. Az egyik sín már igen ki volt nyomva [meg volt lazulva]. Végig kiszedtük a szégeket, kimértük a közepét, belevertünk egy széget, meg [és] láttuk ám, hogy jön a gyorsvonat. Na, mondtam, most csak hamar ám! Egy-két széget belevertünk, meg [és] már ott is volt. Úgy keresztül robogott rajta, csak úgy füstölt. No, gondoltam, ha ez most kinyomja [ti. a sínt], biztosan golyót kapunk.”

Az eddig elmondottakból világosan kitűnhetett, hogy nyelvjárásaink történetét a régi magyar települési viszonyok nagy mértékben befolyásolták. Mivel a XVIII. század második felétől kezdve a magyar nyelvterületen — a középső-déli részeket is beleértve — bizonyos megállapodottság következett be a települési viszonyokban, nyelvjárásainkban ez időtől kezdve nagyobb arányú területi eltolódások nem történtek. A XVIII. századi nyelvméleink tüzetes vizsgálatából kiderül, hogy ez időben a magyarlakta területeken már igen hasonlatos a nyelvi kép a maihoz, noha természetesen a nyelvjárások élete, a tájanként többé-kevésbé különböző nyelvi típusok fejlődése azóta sem állt meg: egyes nyelvi jelenségek elpusztultak vagy szűkebb térre szorultak; mások újonnan keletkeztek vagy nagyobb körben elterjedtek; mindezzel azonban az általános kép nem változott meg lényegesen.

A legújabb idők gazdasági és társadalmi viszonyainak alakulása új mozzanatok előidézője lett nyelvjárásaink történetében. A kapitalizmus viszonyai megindították,

a szocializmus viszonyai pedig erősen tovább lendítették azt a nyelvi fejlődést, melynek az egységes magyar nemzeti nyelv fokozatos előretörése s egyúttal a táji, nyelvjárási beszédsajátságok lassú, de állandó kopása, visszaszorulása a jellemzője. Napjainkban az újabb és újabb ipari központok, nagyvárosok keletkezése, az általános műveltség színvonalának emelkedése, az iskola, a sajtó, a rádió hatása és megannyi más tényező biztosítja, hogy ez a nyelvi fejlődés az idő múltával mind előbbre halad majd.

E természetes, magától értetődő nyelvi fejlődésvonalban tehát a nyelvjárások ma már — mint a múlt általános nyelvéllapotának őrzői — halódó, pusztuló kategóriát képviselnek, szemben az egységes nemzeti nyelv magasabb fejlődési fokot jelentő típusával. De nyilvánvalóan sok-sok időnek kell még elteltie addig, amíg a táji beszédsajátságok egészen felszívódnak a magyar nemzeti nyelvbe. Ma még kétségtelenül csak a kezdetén vagyunk e fejlődésnek, hiszen nyelvjárásaink Budapest és néhány vidéki nagyváros, ipari gócpont kivételével az egész magyar nyelvterületen millió és millió magyar ember ajkán élnek napjainkban is.

Benkő Loránd

Irodalom: Balassa József: Kódexeink és a nyelvjárások: Hunfalvy-Album. — Balassa József: A magyar nyelvjárások keletkezése: Ethnographia 9: 185—96, 282—93, 341—8. — Losonczi Zoltán: Kódexeink és a nyelvjáráskeveredés: Magyar Nyelvőr 45: 280—9, 373—80. — Horger Antal: A magyar nyelvjárások. Budapest, 1934. — Laziczius Gyula: A magyar nyelvjárások. Budapest, 1936. — Bárczi Géza: Régi magyar nyelvjárások. Budapest, 1947. — Deme László: A magyar nyelvjárások néhány kérdése. Budapest, 1953. — Benkő Loránd: Megjegyzések Deme Lászlónak „A magyar nyelvjárások néhány kérdése” című tanulmányához: A MTA. I. Osztályának Közleményei 7: 500—23.

A szegedi paprika szókincse*

Paprikaköz ~ fn. 'a mai Debreceni utca táján elterülő víz előtti utcácska'. Bainville.

paprikakukac ~ fn. 'porkukac, a bagolypille lárvája, amely a paprikanövénynek sokat árt'.

paprikakülű ~ l. *külű*.

paprikalapát ~ fn. 'gőzölt bükkfából faragott, pingpongütőre emlékeztető lapát, amellyel a malomban az őrölt paprikát a lefolyóládából zsákokba szedik'.

paprikalevél ~ fn. 'a paprikabokor levélzete'.

paprikaló ~ fn. 'a paprikakülű nagyon ritkán hallható neve'. L. *külű*, *ló*.

paprikalyuk, *paprikaluk* l. *palántalyuk*.

paprikamadzag ~ fn. 'az a zsinag, amelyre használatlan állapotban a paprika-hüvelyeket fűzerbe fűzik'. Nr. A hasítás (vagy csipödés) után a zsinag felszabadul. Ilyenkor a kihasított bőroket fűzik rá, amelyeket azonban zúzáskor lefurkóznak a madzagról. Ebben a munkában a madzag erősen összegubancolódik, a paprikamunkában alig lehet már tovább felhasználni. Gyerekek sárkányozáshoz szokták elkérni. Olykor szőlőt is kötöznek vele.

paprikamag ~ fn. 'a paprikahüvelyben található mag, amelyet kihasítva részben palántanevelésre, részben pedig őrleményekbe használnak el'. Nr. A paprikamagból 77 szemet kell pálinkába áztatni és arról inni, hogy a hideglelés, amely éppen hetven-

* Folytatás. Vö. Nyr. 80: 113—8.

hétféle, elműljék. Gyakori volt szintén hideglelésről kilenc szem paprikamagnak kilenc napig való nyelegetése is. Kov. 388. L. harmadnapos hideg, avas-, csípmentes-, csírás-, dagasztalt-, édes-, erős-, mosott-, szárazmag.

paprikamalom ~ fn. 'olyan gőz-, újabban villanyal hajtott malom, ahol paprikát őrlnek'. A szakmában még különbséget tesznek az *édősmalom* és *erősmalom* között is. A kettő egy vállalaton belül külön helyiségben működik. Célja, hogy az édespaprika minőségi kiválóságát az őrlés elkülönítésével is biztosítsák. Nr. A paprikaőrlés régebben vízimalomban, olykor szárazmalomban, nagy ritkán szélmalomban történt. Az első szegedi, gőzerővel hajtott paprikamalom, amely Dobóczy Mihály szűcsmestere volt, 1876-ban indult meg Alsóvároson. A vízimolnárok féltékenységből háromszor is felgyújtották.

paprikamolnár, paprikamolnár fn. 'az a molnár, aki paprikaőrléssel foglalkozik'. Akadnak ma is elagott paprikamolnárok, akik pályájukat még a vízimalomban kezdték. Nr. A szegedi paprikamolnárok magas fokú szakmai kultúrát képviselnek. Nem csoda, hogy a kalocsai paprikakörzet, Csehszlovákia, Jugoszlávia malmaiban sokat alkalmaztak belőlük főmolnár gyanánt. L. főmolnár, felhordó, garatos, paprikamalom.

paprikamolnárkodik, paprikamolnárkodik tn. i. 'paprikamolnársággal foglalkozik'.

paprikamonopólium, paprikamonipólion fn. 'a „Hangya”, majd később az állam paprikaegyedárusítási joga' (új).

paprikamunka fn. 'a paprika termelésével és ipari feldolgozásával járó sokféle munka, elfoglaltság'.

paprikamustra fn. 'paprikaőrleményből való kis minta'. Nr. A kikészítők nem vitték egész zsák paprikájukat a piacra, hanem kis mintát, mustrát vettek belőle. Ennek alapján történt az egyezés a vevőkkel.

paprikanagykereskedő, paprikanagykereskedő fn. 'olyan paprikakereskedő, aki állandó külföldi piaccal is rendelkezett'.

paprikaőrlés, paprikaőrés fn. 'a paprika fűszerre alakításának újabb, általános módja'. Nr. Régebben vízi-, ritkábban még száraz- és szélmalomokban történt. A századforduló óta gőzmalmi őrlés szokásos. Az őrlőnivalót szükség szerint legalább hatszor föl kell önteni a paprikaköre, hogy a kellő puhaságot elérje. Maga az őrlés különös érzéket, sok tapasztalatot igényel. L. paprikakő, paprikamolnár, paprikatörés, puhít.

paprikapalánta fn. 'a kertbe elvetett paprikamagból kisarjadt palánta, amelyet május második felében és június elején szoktak kiültetni a paprikaföldbe'. Nr. Ültetésre akkor válik alkalmassá, amikor már a nyolcadik levele is kihajtott, és amikor csavarás közben már nem pattan el. L. drótszálú-, édes-, erőspalánta, paprikarakodás, paprikamag, palántaság.

paprikapiac fn. 'a piacnak az a része, ahol a fűzérés paprikát veszik, az őrlöttet pedig nagyban adják'. A Víz után a Széchenyi téren volt, később a Tisza Lajos (Sztálin) körútra került. A századforduló tájától egészen a legutóbbi időkig a hetipiacos napokon: szerdán és szombaton a Valéria téren zajlott le. A piac legnagyobb részét az eladó fűzerek foglalták le: itt alkudoztak a termelők és kikészítők. Ennek *fűzérpiac* volt a neve. A nyugati oldalon, az út mentén pedig a *töröttespiac, őrtöttespiac* foglalt helyet: itt egyezkedtek a kikészítők a helybeli és vidéki kereskedőkkel. Ez utóbbiak az ország távolabbi részeiből is bizonyos időközben ideutaztak, hogy a piac állásáról személyes tapasztalatot szerezzenek. Minthogy a kikészítők a reggeli órákat fűzervásárlással töltötték, a kereskedőkkel való tárgyalás a délelőtti későbbi óráira maradt. L. literespiac, szabadpiac.

paprikapor fn. 1. 'mindennemű izgató hatású, köhögésre ingerlő por, amely paprikamunka, így hasítás, csipödés, zúzás, őrlés közben keletkezik'. 2. 'a zúzott vagy csipödött paprika átrostálásakor az alatta levő teknőbe vagy ládába hulló por, amelyet mindig az egy fokkal silányabb készítménybe vegyítettek később bele'. L. édes-, erőspor.

paprikarács l. ráma 2.

paprikarakás l. paprikarakodás.

paprikarakó l. paprikarakodás.

paprikarakodás fn. 'a palánta elültetése a kellően előkészített paprikaföldbe'.

A munka egyéb nevei: *rakodás, palántarakodás, palántaültetés, paprikaültetés, ültetés, palántarakás, paprikarakás*. Az ültetéshez közvetlenül *rakók, rakodók, paprikarakók és hányók, palántahányók* kellenek. Nr. A rakodás a legfárasztóbb munkák egyike. A rakóknak egész nap megtört derékkaal kell dolgozniuk. Csak életerős fiatal férfiak és nők bírják, de a végén ők is lefognak. A hányók (általában két rakóra esik egy) serdülő lányokból, idősebb asszonyokból kerülnek ki, akik a rakók napszámának felét szokták kapni. A hányók egy-egy hónalj nedves gyökerű palántát vesznek ki a koléból és 3–4 szálanként az utalóval kijelölt hely bal oldalára szórják, hogy a rakónak kezére essék és vigyáznak, hogy az egyes szálak ne hulljanak szét. Mindig csak 5–6 tövel előzik meg a rakót, mert különben a palánta gyökere fölszáradna. A rakó a jobbkezeiben tartott fúróval a kijelölt, esetleg meg is öntözött helyen mintegy 10–12 cm mélységű lyukat fúr. Az előzőleg melléje ejtett palántát a bal kezével a lyukba illeszti, majd a fúró hegyével a földet jobbról-balról nem túlságosan a szár mellé szorítja. A rakodás a föld szélességében, belülről kifelé haladva történik. A sor végén visszafelé mindjárt a másikba fordulnak. Ezeknek célszerűségi okai vannak. L. utalás, locsolás, fúró, behűz 3.

paprikaráma l. ráma.

paprikarendelet, paprikaröndület fn. 'a paprikára vonatkozó hatósági, miniszteri rendelkezés' (új).

paprikarosta, paprikarësta fn. 'a paprikaiparban használatos rosták összefoglaló neve' (szakm.).

paprikarúd fn. 'az a rúd, amelyre az új füzéreket helyezik szikkadni' (szakm.). L. szercgyia.

paprikás mn. 1. 'paprikával behintett, fűszerezett'. *Paprikás szalonna, sós-paprikás kenyér, paprikás kőbász*. 2. 'paprikáson főzött'. *Paprikás csirke, hal, krumpli, hús*. 3. 'akire, vagy amire paprikapor tapad rá'. *Vigyázz, paprikás a ruhád! Paprikás a késöm*. 4. 'ingerlékeny, rosszkedvű'. *Nagyon paprikás kedvébe van, né ellenközz vele*. 5. fn. 'pörkölt, paprikás hús'. 1825. *A városunknál előmehet, ki ... a választott községet borozza, pálinkázza, néha a Tükörnél paprikással meg is vendégeli*. MarAm 30. 6. fn. 'aki paprikával foglalkozik, a paprikából él' (új). *Ott vót a gyűlésön mindön paprikás*. L. báránybirka-, borjú-, bürge-, csirke-, disznó-, hal-, hús-, malac-, marha-, pulyka-, rajz-, tyúk-paprikás.

paprikáshal fn. 'halpaprikás, halászlé' (ez utóbbi álnépi szó, amely vendéglői étlapokról vált általánossá, de törzsökös szegedi máig sem használja). Nr. A paprikáshal annál ízesebb, minél több halvérből és minél többféle halból főzik. A halászhok régebben rákot is főztek bele. Kov. 200.

paprikáskodik tn. i. 'olyan helyen forgolódik, ahol belepi a paprikapor'.

paprikáskrumpliz tn. i. 'paprikáskrumplit eszik'. L. bepaprikáskrumpliz.

paprikasneff, paprikasnyeff fn. 'vizimadár, Tringa subarquata Güld.' Nevét onnan kapta, hogy tolla a piros paprikahüvely színéhez hasonlít.

paprikásodik tn. i. 'paprikássá válik, belepi a paprika' (pl. malomban). L. be-, le-, összepaprikásodik.

paprikasor fn. 'paprikatövekből álló egyenes sor kint a földön'. L. utalás.

paprikáspálinka fn. 'erős őrölt paprikával ízesített törkölypálinka, amelyet gyomorbántalmak, régebben hideglelés ellen szoktak inni'. L. harmadnapos hideg.

paprikászák fn. 'olyan sűrű szövesű zsák, amelybe az őrölt paprikát szedik'. Nr. Ugyanabba a zsákba mindig azonos minőségű paprika kerül. Az a zsák, amelyben

egyszer már volt paprika, más célra nem használható (szakm.). L. csörmő-, édes-, erős-, magoszsák.

paprikaszag fn. 'paprikaillat'.

paprikaszár fn. 'a paprikabokor szára, törzse'.

paprikaszárma fn. 'töltött paprika'. *Paprikaszárma volt ebédre. Tá.*

paprikaszedés, paprikaszödés fn. 'paprikaszüret, amely régebben Kisasszony után (szept. 8.) kezdődött, manapság a termelés meggyorsulásával már augusztus utolján hozzáfoghatnak'. **Nr.** A piros paprikahüvelyeket, de a kesely, azaz félig érett hüvelyeket is, amelyek már leszakítva is megpirosodnak, a paprikaszédők letörlik a töről. Ez úgy történik, hogy a szédők sorra veszik a paprikautakat garabollyal a kezükben, és ha tele szedték őket, a tartalmát lazán zsákba öntik. A zsákokat kocsival hazaviszik, kiborítják, és a paprikát az ereszt alatt vagy az udvaron szétterítik, hogy szikkadjon, mert nyersesége miatt közvetlenül a szedés után még nem lehet fűzni, csak egy jó hét múlva. Van *első szödés, második szödés, harmadik szödés*, esetleg — ha az idő kedvez — *utolsó szödés* is. Általában az első szedés a legtöbb, de egyben a legjobb is. Az egyes szedések szeptember folyamán arányosan követik egymást. L. első szedés, második szedés, harmadik szedés, utolsó szedés, hegypaprika, fűzés.

paprikaszedő, paprikaszödő fn. 'aki az érett paprikát leszedi a tövéről'. L. paprikaszedés.

paprikaszínű ~ *paprikaszín* mn. 'olyan vörös, mint a paprika'. *Megdöbben a Hadnagy, midőn ezeknek az embereknek paprika-színű ábrázattokat... látta.* *Duglós I: 467.*

paprikaszövetkezet, paprikaszövetközlet fn. 'a paprikából élők gazdasági tömörülése' (új).

paprikatermelés ~ *paprikatermelés* fn. 'a paprikával való munka mezőgazdasági része'. L. paprikatermelő.

paprikatermelő ~ *paprikatermelő* fn. 'olyan gazda, aki paprikát is termel'. **Nr.** Sajátságos, hogy sem felsővárosiak, tápaiak, felsőtanyaiak nem foglalkoznak vele, csak alsóvárosiak, szentmihálytelekiek, röskeiek, alsótanyaiak.

paprikatermés fn. 1. 'a paprika évi terméshezama'. *Az idej paprikatermés nem volt rossz.* 2. 'paprikacső, paprikahüvely' (új). A szó használatát hivatalos körök szorgalmazták. L. termésfal.

paprikató, paprikatű fn. 'paprikabokor'.

paprikatörés fn. 'a paprika fűszerré alakításának régi, kezdetleges módja, amelyhez azonban háborús időkben mindig visszatérnek'. **Nr.** Egyik módja a külűzés, a másik pedig a mozsárban való törés. Újabban kis kukoricadaráló géppel is szokták őrölni. L. külű.

paprikatörő l. külű.

paprikatörvény fn. 'a paprika ügyének hatósági szabályozása, a rá vonatkozó összes rendeletek' (új).

paprikatű fn. 'mintegy 20 cm hosszú, 2–3 mm átmérőjű acéltű, amely a paprikahüvelyek fölfűzésére szolgál'. Más neve *fűzőtű, paprikafűzőtű*.

paprikaút fn. 'a paprikabokrok köze, amelyet utalással jelölnek ki'. L. utalás.

Paprika utca. fn. 'már a Víz előtt is meglevő alsóvárosi utca'. *Bainville.*

paprikaültetés fn. 'a palánta kiültetése a paprikaföldbe'. L. paprikarakodás.

paprikaváros fn. 'Alsóváros' (félnépi, tréf.).

paprikavirág fn. 'virágfajta, *Cheiranthus cheiri* L.' *Györf.*

paprikáz ts. i. l. 'paprikát szór' (ételre). 2. 'paprikával érintkezésbe jut a bőre, és ez maró érzést okoz'. L. be-, meg-, összepaprikáz.

Verstanunk fejlődésének újabb állomásai

Verstani irodalmunk a felszabadulás óta jelentősen kiszélesedett. Irodalmárok, költők, nyelvészek és zenészek más-más oldalról igyekeznek megragadni, feltárni és rendszerezni a magyar versritmus törvényszerűségeit. E tíz év három kiemelkedő verstani munkájáról: Horváth János két könyvéről („A magyar vers” 1948. és „Rendszeres magyar verstan” 1951.), valamint Vargyas Lajos új utakat kereső nagyszabású tanulmányáról („A magyar vers ritmusa” 1952.) már jelentek meg különféle ismertetések. Horváth János utóbbi könyvét Devecseri Gábor bírálta (Csillag, 1952. május), majd Gáldi László foglalkozott vele behatóbban (IK. 1954. I. 101–9), Vargyasról több közlemény is megjelent (Gáldi L., Acta Linguistica 1952. 481–8, franciául, orosz nyelvű kivonattal; Nyr. 78 : 110–2; Rajeczky Benjamin, Ethnographia 1953. 430–6; Csorba Győző, Dunántúl 1954. 5. sz. 84–6), mind a három munkát pedig László Zsigmondnak egy kisebb tanulmányával együtt e sorok írója méltatta: NyK. 55 (1954.): 306–19.

1. Vargyas Lajos könyvét a megjelenése utáni évben nyilvános vita követte (kiadva: Az MTA társadalmi-történeti osztályának közleményei. 1953. 219–57; különlenyomatban is). A vitában különösen ketten bírálták élesebben Vargyas tételeit: Horváth János, aki később külön tanulmányt írt azokról a gondolatairól, melyeket Vargyas könyve mintegy ellenhatásul ébresztett benne, és Szabolcsi Bence, a vita elindítója és vezetője. Szabolcsi különösen azt kifogásolta, hogy Vargyas a zeneiséget és a nyelviséget szembeállítja egymással. Szabolcsi azonban itt a nyelvben rejlő zeneiségre gondolt, ezért kifogása nem elég megokolt és nem is mindig világos. — Németh László elismeréssel szólt Vargyas munkájáról, mert olyan tételeket lát benne kifejtve, melyeket elméletben ő maga, gyakorlatban pedig olyan költők, mint Berzsenyi, Ady, Füst Milán már régen észrevettek, így különösen azt a szabadabb lebegést, mely a metrikus sémától, főleg a jambusnak merev, következetes alkalmazásától való művészi eltérésben nyilvánul, és a prózaritmus törvényeivel azonos módon magyarázható. Példát idézett a ritmus és a mondatépítés viszonyára, mellyel Vargyas nem foglalkozott részletesebben. — Harmatta János a görög hangsúlyozásra, vogul, óizlandi és iráni példákra hivatkozva emelte ki Vargyas verselméletének jelentőségét. — Bóka László főleg a vers tartalmi vonatkozásának elhanyagolását hibáztatta, Gáldi László pedig több részletkifogás mellett is rendkívül helyeselte, hogy Vargyas a költő ritmuskompozícióját előbbre valónak tartja a versképletnél.

Az Irodalomtörténet 1954. évi 2. számában (207–11) Oltványi Ambrus foglalkozott Vargyas könyvével. Több figyelemre méltó kifogást emel, melyek részben Horváth János, néhol Szabolcsi Bence gondolataival egyeznek, de kiemeli Vargyasnak nem egy értékes észrevételét is, így többek között a jambus újabb elmagyarosodásában szerepet játszó „szimultán ritmus”-ra, vagyis a magyaros és az időmértékes verselési elv sajátos keveredésére vonatkozó megfigyeléseit. — A folyóiratnak ugyanabban a számában jelent meg Vargyas válasza Oltványi bírálatára.

Vargyas tételeinek ellenzői közül részletesebben kell foglalkoznunk Horváth Jánossal. A klasszikus magyar verstan e modern felfrissítőjének „Vitás verstani kérdések” című füzeté nem egy ponton vitába száll Vargyas Lajos ritmustanával (megjelent a Nyelvtudományi Értekezések c. sorozat 7. számaként, az elejéből mutatványt közölt a Magyar Nyelv 51 : 139–46, utolsó fejezetéből pedig a Csillag : 1955. május).

Az értekezés öt fejezetében Horváth öt különböző kérdést tárgyal, melyeket azonban összeköt az azonos szemlélet és az a világosan látható célzat, hogy a Vargyas könyvében lelhető egyes tételekkel szemben kifejtse ellenvéleményét. Négy fejezete szól nemzeti versritmusunk hangsúly-kérdéséről: az I.-ben a hangsúly mivoltát fejtegeti röviden, a II.-ban Németh László nézeteivel foglalkozik, a III.-ban „A versritmus nyelvi származtatása” címen behatóan elemzi Vargyas felfogását, a IV.-ben még bővebben Zrínyi sorfaját. A bővebb lélegzetű V. fejezetben tárgyalja jövevény (időmértékes) versrendszereinknek és a hangsúlynak a viszonyát, részletesen taglalva a magyar jambus különféle megoldási típusait.

A tanulmány megírására ösztönzést adhatott Vargyas könyvének nem egy újszerű és Horváth felfogásával ellentétes megállapítása, de egyúttal módszerbeli, formai és tárgyi hibái is. Helyesen vezeti be Horváth a bírálatát azzal, hogy Vargyas kellő érlelés nélkül írta a könyvet (12). Vargyasnak olykor elhamarkodott fogalmazása, egyes szempontjainak egyoldalú túlzása, itt-ott filológiai pontatlansága, a módszeres alaposság hiánya, helyenkint önkényes ritmizálása méltán válthatta ki Horváthból azokat a megrovó megjegyzéseket, melyekkel különösen a Vargyasról szóló fejezetben találkozunk. Pl. Vargyas azt állítja, hogy őelőtte sokan, Horváth is, s z ó h a n g s ú l y b ó l próbálták magyarázni az ütemet (15). Itt a *szóhangsúly* pontatlan kifejezés *nyelvi hangsúly* helyett. Pontatlan fogalmazásával tévedést hirdet Vargyas akkor, amikor Horváthról azt állítja, hogy tagadta a s z ó v e r s e t (15). A nem gondos fogalmazás eredménye az is, hogy Vargyas n y e l v é r z é k r ől beszél r i t m u s é r z é k helyett (27; még szabatosabban *nyelvi ritmusérzék*-et kellene mondania). A szigorú módszeres eljárást Horváth (30) éppúgy hiányolja, mint Rajeczky, Vargyasnak egyik legtárgyilagosabb és legmegértőbb bírálója. Filológiai pontatlanságai közül Horváth megrója Arany László ritmizálásának nem teljesen hű idézését (24). Túlságosan lebecsüli Vargyas a hangsúly szerepét (20) és a ritmusképlet jelentőségét (27). Önkényesen tördéli szét Vargyas egyes szavakra az V. László ritmusát (91–2), olykor helytelenül jelöli meg a szótagok időmértékét (92).

De félreértés is akad Horváth részéről, ott is, ahol Vargyas erre nem ad okot. Amikor pl. arra hivatkozik, hogy kanásznótáink formái feltalálhatók a középkori latin és azokból fordított magyar versekben is (18), szem elől téveszti, hogy Vargyas a kanásztáncról szóló fejezetcet nem e verstípus állandó képleteinek, hanem a benne mutatkozó szótagszám-szabadságnak a bemutatására írta, — ez a szótagszám-kötetlenség pedig csak a magyar verstípusra jellemző, nincs meg sem a latinban, sem más nyelvű változataiban. „Értelmetlen” ütemeket idéz Vargyas ritmizálásából (19), holott Vargyas az ott idézett típusban nem az egyes ütemek, hanem az ütempárok értelmességére építi ritmizálását. Horváth is elköveti a vitatkozók gyakori hibáját: a homályos fogalmazás illusztrálására idéz Vargyastól egy kiragadott mondatot (19–20), holott Vargyas az előző pár mondatban kifejti azt, amit bírálója hiányol. Zrínyi európaiságával kapcsolatban is csak egy kiragadott mondatot idéz és cáfol (48), holott Vargyas az idézett hely előzményeiben kifejti, hogy Zrínyi a dallamtól független szöveges elbeszélő vers költésében volt új és európai. Ezért aztán nem talál célba az a bizonyítéknak szánt adatfelsorolása sem (52–3), mely a sorok pontos szótagszámára való ügyelést mutatja be a RMKT. alapján, hiszen ezek legtöbbje énekelt, sőt dallamra szerzett vers volt, Zrínyi pedig szövegverset írt, tehát ott más törvényszerűségek érvényesülhettek. Horváth azt is világosan kimutatja, hogy Zrínyi előtt nincs adatunk szabad ütemű 12 szótagos versre

(54); de ezt Vargyas nem is állította, ő csak általánosságban beszélt szabad ütemű középkori magyar versről.

Van Horváthnak olyan félreértése is, melynek oka magában a nyelvben, a tudományos fogalmak elnevezésében rejlik. A *ritmus* szónak több, egymással érintkező jelentése van. Mást nevez ritmusnak Vargyas, és mást Horváth. Vargyas számára a nyelvbeli és versbeli ritmus valóságosan hangzó beszédszakaszoknak bizonyos szabályosságot mutató egymásutánja, rendje, Horváth számára a lélekben zengő időszerkezet, melynek a vers nyelvi anyaga vagy teljesen megfelel, vagy csak részben, esetleg nagyon gyengén felel meg. Így aztán Horváth sokszor fölöslegesen vitázik Vargyassal, hiszen ő is helytálló dolgokat mond, Vargyas is, csak hogy Vargyas ezeken a helyeken a valóságosan hangzó ritmusról, Horváth pedig ritmusideálról, ritmussémáról, ritmusképletről szól *ritmus* néven (21–3, 24, 26, 27, 31, 49, 51, 64).¹ Vargyas nem tagadja a ritmusképletet, mint Horváth félreértés folytán állítja (27), csak kevesebb jelentőséget – alighanem a kelletténél is kevesebbet – tulajdonít neki, és nem a képletet nevezi ritmusnak. Mindezek alapján nem tarthatjuk helytállónak azt az igen elítélő kitétel, hogy „Vargyas elmélete téves alapelvek épült” (30).

Vargyas szempontjainak, ritmusfelfogásának meg nem értése az időmértékes versről szóló utolsó fejezetben a legszembetűnőbb. A jambusképletek különféle megvalósulási típusait Horváth 6 csoportban mutatja be. Az 1. csoport kivételével mindjobban belejátszik a magyar ütemes verselés a jambusi lejtésbe, sőt az utolsó csoportban szinte teljesen el is mossa azt (81–91). Ahogy Horváth elnevezi a jelenség egyes típusait, az mind nagyon helyes és találó, de csak a jambus szempontjából nézve. Ha az ütemek szempontjából nézzük a típus-sorozatot, az egész fejezet Vargyas (és Németh László) észrevételét erősíti: a jambikus versbe már nem sokkal a meghonosodása után belejátszik a magyar vers vagy legalább a magyar beszéd ütemes tagolódása. — Amikor pedig hiányolja a példát a szabad ütemű versre (97), azonnal eszünkbe jut Vargyasnak két részletesen elemzett példája: az Ómagyar Mária-siralom és a Szent László-ének.

Néhány apróbb tévedése közül említsük meg azt az állítását, hogy e sornak: „Nemsokára | sírba vinni | fog” a ritmusa nem nyelvi anyagától függ (12). Itt nem gondolt arra, hogy a mondat végi szünet is a mondat nyelvi anyagához tartozik. Nem megokolt az a megállapítás, melyet Vargyashoz írt leveléből idéz, hogy „egyzon sorban valamennyi ütem vagy 4, vagy 6 időrésztű” (13; később is: 31). A XVI. századi versek ritmizálásába (22) elnézés folytán hibás szótagszám-adat csúszott be: 5 szótagos sorok és ütemek 4-esnek vannak feltüntetve (RMKT. 5: 111; 6: 87).

Horváth és Vargyas munkája közt általában nincs meg az a gyökeres és egymást kizáró ellentmondás, amit a két könyv felületes olvasója első benyomásra gondolna. Horváth más szempontból világítja meg a verstani jelenségeket, mint Vargyas. Ahol tényeket sorol fel és ezek következményeit vonja le, ott sok fontos adalékkal gazdagítja a magyar versről való ismereteinket. Ahol viszont cáfolja Vargyast, ott inkább csak arról van szó, hogy a kérdést más oldalról világítja meg, más szempontokat helyez előtérbe. Mindjárt a bevezetéséből (3) kiderül, hogy versrendszereket elemez, nem pedig egyes verseket. Ezt később is megismétli más formában (18). Így hamar tisztába jöhetünk azzal, hogy miért jut sok kérdésben más eredményre, mint Vargyas, aki nem a verselési elvekből, rendszerekből indul ki, hanem az egyes versek variánsszerű ritmusaiból, és azokat tipizálja. „Csak egyféle ritmusérzékünk van” — írja Horváth a II. fejezetben (13), és ebből az egyetlen alapszemponttra való korlátozásból folyik az ő egész vers-

¹ Külföldi verselemzők nyomán Gáldi László is azt nevezi ritmusnak, amit Vargyas, ezzel szemben a ritmussémát — a szó szokásos magyar jelentésénél tágabb értelemben — *metrum* néven emlegeti (Acta Linguistica 3: 377; Nyelvünk a reformkorban 500).

szemlélete. Ezt az egyféle ritmusérzékét zenei alapúnak mondja, és még Arany László négyosztágos szabályában is zenei elvet lát, holott ez sokkal inkább fonetikai, mint zenei elv. Ebből kifolyólag előfordul, hogy ugyanazt állítja, mint Vargyas, de más megfogalmazásban (31). Ezért van az, hogy mindig abból indul ki, ami a tudatban van, és nem számol azzal, ami esetleg nem tudatos ugyan, de a versben meglevő valóság, akár Zrínyinek, akár az időmértékes formáknak változó szótagszámú ütemeiben.

E kifogásolható vagy magyarázatra szoruló részletek mellett azonban ki kell emelnünk Horváth János új tanulmányának nagyon is megszívlelendő szempontjait és eredményeit. Helyes, hogy az első írott nyelvemlékeinktől mindmáig szakadatlan élő versrendszerünket az Arany óta hagyományos kifejezéssel nemzeti versidomunknak nevezi (4), helyesen mutat rá — nyilván Vargyas ösztönzésére is — hogy ezt a versidomot hibásan nevezik „hangsúlyos”-nak (5), hogy a hangsúly és a nyomtér fogalma nem azonos (6), továbbá — Arany nyomán — hogy a verssor tagolásában értelmi és zenei (inkább: fonetikai) elv kompromisszumai érvényesülnek, hangsúly pedig ütem belsejében is lehet (6, 8). Felhívja a figyelmet arra, aminek igen nagy hiányát érezzük Vargyas munkájában: a prózaritmus és a versritmus módszeres összehasonlítására (12). Figyelmeztet, hogy a versritmus keletkezéséről szóló elméletek csak feltevések (16–7). Nem hiábavaló az a fáradozása sem, amit Zrínyi verselésének és a róla szóló véleményeknek az elemzésére fordít. Meggyőzően kimutatja, hogy Zrínyinek „szabálytalan” tagolású tizenkettősei nem a változatosságra való tudatos művészi törekvésnek köszönhetők, hanem a kellő formai csiszolás hiányával magyarázhatók. Persze olykor ezeknek a nem felező soroknak ösztönösen is lehet valami sajátos kifejező erejük (ennyit még Horváth fejtegetései után is megengedhetünk Vargyasnak), sőt a nem felezők közül Horváth is jóknak tartja a 7 + 5 osztású tizenkettősöket (57, 58, 60–1), és azt is elismeri, hogy Zrínyi ritmusérzéke ösztönösen jó (63).

Annak is örülhetünk — költőinkkel egyetemben —, hogy az időmértékes verselést nem tartja nyelvünk természetével ellenkezőnek (72, 97), továbbá hogy újra rámutat a verselésünkben a múlt század végével meginduló rendszerkeveredésre (76, 96). Az egész könyv szép példája a dialektikának: annak, hogy az ellentmondások és viták hogyan viszik előbbre a dolgok helyes megismerését.

2. Verselméletünk fejlődésében újabb fordulópontot jelent Szabédi László könyve: *A magyar ritmus formái*. (Bukarest, é. n. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó.) Ő az első, aki megkísérli tudatosan a marxista dialektika szempontjaiból nézni a verstan ritmikai alapelveit. Könyvének első részében, a „Történelmi visszapillantás”-ban — mely az egésznek több mint egy harmada — az eddigi magyar verselmélet-szerzőket aszerint osztályozza, hogy szemléletük materialista vagy idealista alapú-e. Materialistának tekinti azt a versszemléletet, mely a beszédből, a hangzó nyelvi elemekből vezeti le a versritmust. Ezzel szemben szerinte idealista az a szemlélet, mely a vers ritmusát nyelven kívüli elvekből, jelenségekből vagy törvényekből magyarázza. Nyolc szerzőt tárgyal, ezek közül hétnek szán külön fejezetet. Valamennyi magyar verselmélet Arany Jánoséból sarjad ki, aki a verset a gondolatritmusból magyarázta, de hangtani és metrikai szempontokat is figyelembe vett. Ezek szerint Arany János versszemlélete alapján materialista, de bizonyos korlátokon nem ment túl. Ezeket a korlátokat — Szabédi szerint: kisszerű szabályokat — tették fő elvvé az idealista vonal képviselői: Négyesy László, majd különösen Hodossy Béla és Horváth János. A materialista vonalat bizonyos félmegoldással Arany László, helytelen irányban Gábor Ignác, tökéletlenül Németh László és legjobban kifejtve, de még mindig bizonyos korlátozással Vargyas Lajos vitte tovább.

Szabédi verselmélete Arany Lászlóhoz és Németh Lászlóhoz kapcsolódik legszorosabban. Arany Lászlótól átveszi a négyosztágos ütemet mint fonetikai egységet, de

hozzáteszi, hogy az csak bizonyos mondattípusokban érvényesül. Némethről pedig azt az elvet veszi át, hogy a versritmus alapja ugyanaz, ami a prózaritmusé: a mondatnak értelmes szakaszokra való tagolódása. Ez a két elv látszólag homlokegyenest ellenkezik egymással: Arany Lászlóé az értelmet alig figyelembe vevő fonetikán, szótag-számoláson alapul, Némethé pedig a szótagszámtól független értelmes szakaszokon.

Ezt a két elvet Szabédi igen szerencsés gondolattal egyezteteti össze, mely kissé Vargyas megoldásához is hasonlít: a beszéd természetes hangsúlyozásán alapuló tagolásból indul ki, de figyelembe veszi, hogy négy szótagnál hosszabb egységeken belül egy másik, nem értelmi hangsúlyozás jelentkezik, mely azonban közvetve mégis a mondatszakasz, sőt az egész mondat hangsúlyozásától függ. Itt két egészen új gondolata van, mellyel az eddigi magyar verstani irodalomban még nem találkozunk: az egyik a hosszabb szakaszoknak rendszerint ötödik szótagján jelentkező — nem értelmi — hangsúly magyarázata, a másik pedig a mondat különféle szórendi és hangsúlyozási formáinak nagyfokú figyelembevétel. A hosszabb szakaszokon belüli önkéntelen hangsúlyozást szerinte az okozza, hogy az értelmileg hangsúlyos szótag után következő, a valóságban egyformán kisebb hangerővel ejtett szótagokat szubjektíve nem halljuk egyenlő erejűeknek, mert tudatunk minden hangzó szótagot az előzőhöz viszonyít. Így ha a szakasz 3. szótagja ugyanolyan gyenge erejű, mint a 2., mi azt mégis erősebbnek halljuk, mert a közvetlen megelőzőnél nem gyengébb, holott a 2. szótag az 1.-nél valószínűleg gyengébb. Ezért a harmadik szótag a negatív másodikkal szemben pozitív értéket jelent. Ehhez a gyengén, „hangsúlytalanul” ejtett, de mégis valamivel erősebbnek hallott harmadik szótaghoz képest a negyedik megint negatív értékű. Mire az ötödik szótaghoz érünk, ez a hullámváz már szinte szabállyá válik tudatunkban, azért ezt a 3. szótagnál is erősebbnek halljuk, sőt beszéd közben akaratlanul meg is nyomjuk. Ez az Arany László-féle „félhangsúly”-nak, a szófonetika „mellékhangsúly”-ának Szabédi-féle, lélektani alapú magyarázata, melyet ő képletekkel, részletekbe menően minden szótagszámú csoportra külön-külön elemez és rendező hangsúlynak nevez, és kiemeli, hogy ez nem a szóhangsúly, hanem a szólamhangsúly függvénye. Így pl. ebben az egy szólamhangsúlyval ejtett mondatban: „Magas a torony teteje” éppúgy kap rendező hangsúlyt az 5. szótag (-rony), mint ebben az egy szóban: „Boldogtalansága”.

Talán még ennél is jelentősebb az az eljárása, ahogyan a versritmust a szólamnál, a beszédszakasznál nagyobb egységre, a mondatra viszi vissza. Ha különbséget teszünk szintaxis és mondattan — vagyis szavak, szószerkezetek összeillesztése és a szavaknak, szószerkezeteknek a megfelelő mondanivalót kifejező súlyelosztása — közt, akkor első sorban ez a különbség választja el Szabédit minden eddigi magyar verstanírótól, még Arany Jánostól és Németh Lászlótól is, akik a verselés törvényeinek a mondatból való levezetésében aránylag a legtovább mentek. De Arany is, Németh is inkább szólamaiban látták a mondatot, mint a maga egészében. Szabédi ezen a téren Brassai és Csúry Bálintra támaszkodik, akiknél tovább a magyar mondatformák rendszeres elemzésében mindmáig senki sem jutott, még Molnár Imre sem (A magyar hanglejtés rendszere. 1954.), mert Molnár is csak a szólamhanglejtést vizsgálja, s a mondatban is csupán szólamot vagy egymáshoz illesztett szólamokat lát. Amit Brassai és Csúry megállapított a beszélt mondatról általában, azt próbálja Szabédi a versre alkalmazni. A „nyomatéktalan” (vagyis kisebb hangsúlyú előkészítő résszel, inchoativummal kezdődő) és a „nyomatékos” vagy „egynyomatéki” (vagyis mondathangsúlyval, mondatzömmel kezdődő) mondattípus megkülönböztetése szolgál alapul arra, hogy különbséget tegyen „olvasó ritmus” és „éneklő ritmus” közt (98). Az előbbire példa: „A kutya — ugat” (125), az utóbbira: „Rosszul csinálta a dolgát” (144). Az olvasó ritmuson alapszik a próza (ti. a művészi próza), az éneklő ritmuson a vers. A mindennapi beszéd ritmusa

nem azonos a prózáéval, mert a kétféle mondattípus szabálytalanul keveredik benne. A beszéd voltaképp ritmustalan (124), míg a prózának saját ritmustörvényei vannak. Az olvasó ritmus legtömörebb formája a közmondás (127), ilyen ritmusú mondatok sorozatából áll elő az olvasó vers (135), mely természeténél fogva kötetlen szótagszámú. Az érzelmileg telítettebb egynyomatékú mondatban lép fel az „értékhangsúly”-nak¹ nevezett értelmi hangsúly mellett a „rendező hangsúly”, mégpedig azért, mert az értékhangsúlyos szótag után az objektíve hangsúlytalanoknak hosszabb sora következik. Ilyen éneklő ritmusú mondatokból alakulnak a többé-kevésbé kötött szótagszámú verssorok és sorpárok, melyeket a szerző külön-külön eleméz (II. rész 6., 7., 8. fejezet).

Szabédi könyvének minden jelentősége mellett súlyos hibái is vannak. Azt nem tekinthetjük hibának, hogy a magyar ritmust leszűkíti nemzeti versidomunkra. Elvégre csak ennek vannak ősrégi hagyományai és közvetlen népi gyökerei. Fő hibája az a módszer, ahogyan gondolatait kifejti és megokolja. Általában szeret egy-két példa alapján kategórikus érvényű tételeket megállapítani. Olykor még példát sem ad: „a ritmikai hangsúly zenei hangsúly” (146); „Őseink nálunk éneklőbben beszéltek” (106). Ez a két példa nemcsak arra jellemző, hogy a szerző minden bizonyítás nélkül egyszerűen kinyilatkoztat „tényeket”, melyek így magukban pusztán feltevések, hanem arra is, hogy milyen homályosan fejezi ki magát. Mert az „éneklő beszéd” nem objektív beszéd-tény, hanem szubjektív benyomás: mindenki más-más hanglejtést tarthat éneklőnek. A „ritmikai hangsúly” fogalmában a saját „rendező hangsúly”-elmélete keveredik Csűrynek azzal az észrevételével, hogy a mondat utolsó előtti szótagja hangmagasságban és némileg erőben kiemelkedik. Ám ezt Csűry csak a szamosháti nyelvjárásról állapítja meg, Szabédi pedig minden megokolás nélkül általánosítja az egész magyar nyelvre. — Egészen megokolatlanul csap át innen arra az állításra, hogy a ritmikai hangsúly eredetileg időtartambeli nyúlást jelentett. Nem tudni, pongyola fogalmazásnak vagy a dolgok nem ismerésének eredménye-e a következő mondat: „Persze, az időtartam megnyújtása is egy fajta erősségi hangsúly” (147).

Sok esetben kifogásolhatók módszerbeli elvei is. Nemesak hogy kellő adatolás nélkül állít fel axiómákat, hanem nyíltan ki is fejezi a „statistikai módszer” iránti lebecsülését (218). Nyelvi és beszédbeli tényeket (tehát nyelvritmikaiakat is) a nyelvtudomány módszerével kell megközelíteni. E módszerben pedig igen jelentős szerepe van az előfordulási adatoknak és azok gyakorisági arányának. Persze, hogy a gyakoriság önmagában véve nem szükségszerűség, nem törvény, de ha ellene mond egy más alapon kikövetkeztetett törvénynek, akkor ez az ellentmondás kellő magyarázatra szorul. — A nyelvtudomány módszereitől idegen az az ál-történetiség is, ahogy a recitáló tizenkettes sor kialakulását a hatosból levezeti, egyetlen példa, egyetlen történeti adat nélkül (222–3), vagy ahogy egy sortípusnak megállapítja az „eredeti” ritmusát (229).

Minden valószínűség szerint téves az a hiedelme, hogy a prózában minden szólamot szünet előz meg s hogy minden szólam egyformán hangsúlyos (126, 127, 130–2, 138–9). Gábor Ignác szóhangsúly-elmélete ellen küzdve beleesik az ellenkező végletbe: a szóhangsúlynak semmiféle szerepéről nem akar tudni a mondatban, mindent a szólamhangsúlyra és a mondathangsúlyra épít. Alig-alig vesz tudomást arról, hogy egy-egy mondat hangsúlyozása egyénenkint igen különböző lehet. Különbözik az eszközfonetika még világviszonylatban sem tart ott, hogy minden adatában megmérhesse azokat a hangsajátságokat, amelyek a hangsúly szubjektív benyomását alkotják (legújabbban Hegedűs Lajos végzett jelentős kísérleteket a szubjektív hangsúlybenyomás objektív tényezőinek felderítésére: Hangnyomásmérések. NyK. 56: 181–214), de Szabédi saját

¹ Csűry B. kifejezése (A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. 1925. MNyTK. 25. sz. 5) Jespersen *Wertdruck*-ja fordításaként.

egyéni benyomása alapján kételkedés nélkül fel meri állítani a szólamhangsúly egyenlőségi törvényét.

Ha eme — nyelvészeti szempontból erősen kifogásolható — módszere folyományaként ilyen mondatok csúsznak ki tollából, mint pl. „Az ötödik szótag eleven hangsúlyértéke valóban pozitív, s ezt a tényt, melyet a halló a közvetlen megtapasztalás átugrásával eleve megállapított, semmilyen későbbi tapasztalat nem cáfolja, mert nem cáfolhatja meg” (116) — akkor ne csodálkozzék a jó szándékú szerző, hogy akadnak tudományos igényű olvasói, akik a könyvet bizalmatlanul teszik le, e tapasztalás nélküli megállapításokat nem bírják végigolvasni.

Pedig Szabédi könyvét érdemes végigolvasni. Érdemes legalábbis annak, aki szeret gyötrődés árán közelebb jutni az igazsághoz. Az embernek túl kell tennie magát az önkényes vagy önkényesnek ható megállapításokon, az itt-ott mutatkozó tárgyi tévedéseken vagy hiányos szakmai ismereteken, át kell rágnia magát sok rosszul fogalmazott mondaton, ki kell hagynia egy-egy teljesen érthetetlen nyilatkozatot, meg kell tanulnia a szerző sajátos terminológiáját (mely olykor nagyon önkényes, sőt határozottan hibás), hogy eljusson a könyv igazi mondanivalójának értékeléséhez. Aki átvergődik ezen a rengeteg bozótton, olyan kincset talál, melyet aztán gazdagon kamatoztathat tovább. Mert sok olyan igazság-mag van egyes megállapításaiban, melyeket a szerző — könyve befejező szakaszában — maga is további kutatások alapjául jelöl meg, csak-hogy e megállapítások érvényét sok minden korlátozza, amit a szerző nem elemez vagy amire nem is gondol.

Értékes mondanivalóit és a velük kapcsolatos hiányokat három góc köré csoportosíthatjuk.

1. Alapjában véve helyes a magyar verselmélet történeti áttekintése, a verstanírók nézeteinek jellemzése. Különösen kiemelkedik ebben a részben Gábor Ignác elméletének bírálata. Egyébként az egyes szerzők merev szétválasztása materialistákra és idealistákra túlságosan sematikus. Emellett sok a fölösleges ismétlés, a folytonos célozgatás azokra a gondolatokra, amelyeket a szerző csak később, a könyv elméleti részében fejt ki. Ezért a történeti rész aránylag nagy terjedelme mellett is keveset mond, ugyanazt az állásfoglalást többször ismétli, és sok nyugtalanító kérdést hagy maga után.

2. Értékes ötlet a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok váltakozásának lélektani magyarázata. De hozzá kellene tenni, hogy ez csak feltevés, melynek valószínűségét sokféle körülmény korlátozhatja, többek közt az itt-ott jelentkező szóhangsúly, melyet Szabédi teljesen elhanyagol, vagy a magánhangzók hosszúsága, hangszíne, fonetikai környezete. Ebből a feltevésből csak akkor válhat tudományos tétel, ha fonetikai mérésekkel és a szubjektív benyomások statisztikai adataival összevetjük.

3. Nagyon termékeny gondolatnak látszik az olvasó és éneklő ritmus megkülönböztetése, a ritmusfajtáknak a mondat szórendi és hangsúlyozási típusaiból való származtatása, de a valóság itt is sokkal bonyolultabb, mint a szerző gondolja. Az ötlet-szerű, bár sokszor igen tetszetős megállapításokat a kellő számú példán végzett módszeres vizsgálat alighanem nagy mértékben módosítani fogja. A kiindulás, az ötletadás azonban akkor is Szabédi László érdeme.

Sok szempontú, gazdag verstani irodalmunk fejlődésének utolsó három évéből ezúttal csak a könyvként vagy önálló alakban is megjelent legfontosabb munkákat emeltük ki. Teljesebb képet kaphatnánk a Vargyas ritmuselmélete óta lezajlott verstani és prozódiai vitákról, verselméleti, formatörténeti és verselemző értekezésekről, ha tekintetbe vennők a folyóiratokban és gyűjteményes kiadványokban megjelent, sokszor igen értékes kisebb-nagyobb cikkeket, tanulmányokat is. Későbbi alkalommal esetleg sort kerítünk rá, hogy verstani szemlénket ezekkel kiegészítsük.

Elekfi László

Nyelvünk a reformkorban. Tanulmánygyűjtemény. Szerkesztette: Pais Dezső. 1955. Akadémiai Kiadó. XVI + 683 lap.

1. Aligha ismer a magyar tudomány és a magyar közönség történeti korszakot részletesebben és alaposabban, mint a reformkort és a szabadságharc korát. Történetírásunknak, irodalomtörténetünknek szinte minden jelese kötelességének vélte, hogy bemutassa áldozatát a nagy kor pantheonjában még akkor is, ha sajátos kutatási területe egészen más korszakra esett. Talán csupán ünnepi kötelességből tették a kisebbek, s mert tört úton könnyebb volt járni, mint töretlenül; a nagyok azonban bizonyosan tudták, hogy ezzel a korszakkal kapcsolatban a magyar múlt minden kutatójának állást kell foglalnia, hiszen a fejlődés minden szála, minden ere áthaladt ezen a gócon, ezen a gyűjtőmedencén, ide vezetett, vagy innét indult el további útjára.

Nyelvészeink azonban szinte mindmáig mintha kerülték volna ezt a korszakot, legföljebb egy-egy sajátos elszigetelt kérdés vizsgálatába bocsátkoztak bele, szinte csak mintegy különleges magánpasszió gyanánt. Egy-egy író vagy egy-egy mű nyelvéről keletkeztek ugyan kommentárok, s közülük nem egy klasszikussá vált, ám az átfogó, rendszeres kutatás egészen napjainkig késett.

Része lehetett ebben a késlekedésben, ebben az idegenkedésben annak a — szerintünk — sajnálatos ténynek, hogy a magyar történeti nyelvészetet gyakran mindenekelett s néha kizárólagosan a hangtörténeti és az etimológiai érdeklődés jellemezte, és ez az érdeklődés itt, ebben a periódusban vajmi kevés búvárkodási anyagot, tápot, ösztönzést lehelhetett.

Másfelől a művelt, különösen a literátus magyarság köztudatában élt, lappangott, vissza-visszahúzódtott, majd meg újult erővel előtört egyfajta ellenérzés, gyanakvás, sőt rosszsallás a nyelvújítás korának és a reformkor első szakaszának nyelvi fejleményeivel szemben. Divatos volt, sőt illetlőséggel tekinteni a Kazinczy előtti korra, s úgy vélekedni, hogy a reformkor hatalmas irodalmi eredményei nem e nyelvi fejlemények lehetőségén, következtében, hanem azok ellenére jöttek létre. E vélekedés alól még olyan kiváló szellemek sem tudták magukat egészen kivonni, mint Móricz Zsigmond, Németh László vagy akár Tolnai Vilmos. Ennek a felfogásnak a forrását könnyű a századvég ortológiájában meglelni. Szarvas Gábor és Volf György azt tartották, hogy a nyelvújítás nemzedékének s a nyelvújításra következő nemzedéknek nyelvérzéke megromlott, fertőzött, beteg; a reformkor alkotásaiban pedig a kor sajátos, jellemző nyelvi fejleményei zavarják és csökkentik az esztétikai hatást, s ha az írók műveiktől távol tartották volna ezeket, ez csak növelte volna művészi nagyságukat. Petőfi és Arany írói működése e felfogás értelmében nem betetőzése, megérlelése s ezzel egyúttal mérlege, hanem ellenzése, sőt tagadása e korszak sajátos nyelvi fejlődésének, eredményeinek.

Ám a korszakkal foglalkozó többi történeti tudományág, elsőként az irodalomtörténet és a politikai történet kezdettől és egyre hevesebben ellentmondott ennek a felfogásnak. S mennél világosabb és egyértelműbb feleletet adtak a többi tudományágak a korszak kérdéseire, annál feltűnőbbé vált ez az ellentmondás, annál inkább hiányzott a nyelvtudománynak a többi szaktudományával egybehangzó, egybeillő válasza. A problémák pedig egyre sokasodtak, a zűrzavar folyton nőtt, a helyzet tartóhatatlanná vált.

Nyelvtudományunk középső nemzedékéből heten, élükön közös mesterükkel, Pais Dezsővel, vállalkoztak arra, hogy legalább a legsürgetőbb alapkérdésekre feleletet adjanak.

Szakkörök és művelt közönség egyaránt tisztában voltak bátor kezdeményük úttörő voltával, s így a munkájuk eredményét egybefoglaló kötet már eleve — tárgyánál fogva

is — a közfigyelem előterébe került, ám helyét az utolsó évtized tudományos könyvei között a rangelsők sorában éppenséggel nem csupán a tárgy kiválasztásával, hanem mindenekelőtt kitűnő eredményeivel szerezte meg.

2. A kötet nyolc tanulmányt foglal magában. (Deme László : A XIX. század első felének harcai a nemzeti nyelvért ; Deme László : Az irodalmi nyelv hangállománya és a nyelvjárások ; Terestyéni Ferenc : Az állami élet nyelve ; Fábíán Pál : A gazdasági élet nyelve ; Kovalovszky Miklós : Tudományos nyelvünk ; Tompa József : Az irodalmi nyelv ; T. Lovas Rózsa : A társalgási nyelv ; Gáldi László : Vers és nyelv.)

A gyűjtemény egyes dolgozatainak középpontjában egy-egy olyan, a reformkor nyelvét illető fontos felismerés, tétel áll, amely összegezése a korra vonatkozó addigi kutatásoknak s kiindulópontja a következőknek. Ez a sajátságuk emeli őket a magyar nyelvtudomány jelentékeny tanulmányai közé.

A gyűjteményes munkákat mindig fenyegeti az a veszély, hogy az egyes szerzők dolgozatai tételeikben vagy szemléletükben ellentmondanak egymásnak. Különösen kísért ez a veszély egy olyan nagy igényű gyűjteményben, amelyben a szerzők többsége az általa felismert törvényszerűség alapján anyagából egész szintézist épít fel. Ez a kötet azonban elkerülte ezt a veszélyt, s az egyes szerzők nemcsak hogy nem mondanak ellent egymásnak — nem szólva persze egy-két kisebb részlet ellentmondásáról —, hanem kölcsönösen igazolják, kiegészítik egymást. A kötet egyazon nyelvi szemlélet különféle területeken való érvényesítése. Egységét tehát nem közös tárgyának köszönheti csupán, hanem mindenekelőtt közös szemléletének. Ennek a közös szemléletnek sarkköve : a nyelv történetének és a társadalom fejlődésének egymásra ható, kölcsönös, szétválaszthatatlan egysége. A szerzők azonos és világosan kifejezésre jutó álláspontot foglalnak el abban a kérdésben, milyen sajátos helyet foglal el a nyelv a társadalomban és a társadalom fejlődésében általában, s külön milyent a magyar társadalom reformkori történetében. Tisztában voltak azzal, hogy a nyelv fejlődése mindig lépést tart az élet változásával, s a legfinomabb mérleg a progresszív és retrográd erők harcában.

A nagy magyar irodalomtörténészek, Toldy Ferenc, Gyulai Pál, Horváth János s nem utolsósorban évtizedünk tudományossága világosan meghatározta azt a szerepet, hivatást, amelyet a nyelvi mozgalmak a XVIII. század végén és a XIX. század elején a magyar történeti fejlődésben betöltöttek. Általánosan ismert a Berzeviczy, Martinovics és Kazinczy nevével jelölt három út, amely a magyar fejlődés előtt állott. Köztudott igazság ma már az is, hogy közülük az egyetlen járható a nyelvi-kulturális megújulás útja volt. Szinte szimbolikus értelmű az, hogy maga a széphalmi mester is sorra megkísérelte mind a hármat : volt a reformátor császár lelkes inspektora, a forradalmi káté buzgó olvasója, s lett, mert a körülmények így kívánták, a nemzet szellemi újjászületése mozgalmának diktátora. Nem a neológusok vezére, nem is az irodalmi élet irányítója ő, hanem a nemzet története formálásának éppen olyan középponti alakja ebben a korszakban, mint később Széchenyi, majd Kossuth. Nem a megújult nyelv tüzelte őt soha nem lankadó tette, hanem a megújult stílus, s nem is a megújult stílus, hanem a megújult, polgárosuló nemzet, társadalom. Zseniálisan felismerte, hogy az új társadalmi forma szükségszerűen új stílust teremt, s az új stílus nem új nyelvet ugyan, de új nyelvhasználatot kíván, s jellemző, hogy győzelmének zálogát nem a maga és fegyvertársai alkotásaiban látta elsősorban, hanem Vörösmarty és Kisfaludy Károly nemzedékének megjelenésében. „Semmi szükségem a győzelemnek újabb jelére — írta Döbrenteinnek — Hébe és Aurora végtől végig ezt kiáltják s a kérdés örökre el van döntve.”

Az a tény, hogy mozgalma a húszas években elvesztette addigi érdekét, nem kudarcát jelentette, hanem azt, hogy hivatását betöltötte, s megszülettek immár azok

a körülmények, amelyek következtében a nemzeti élet középpontjába politikai, gazdasági s később szociális kérdések kerülhettek. Az út azonban, amelyen Kazinczy elindult, nem Bugát Pálhoz és társaihoz vezetett, mint Szarvasék s Kazinczy más kései ellenfelei állították, hanem Széchenyin és a romantikusokon át Petőfihez és Aranyhoz, irodalomban és politikában egyaránt.

Világos, hogy a modern, polgári értelemben vett nemzetté válás sohasem ment volna végbe Kazinczyék mozgalma nélkül, s fordítva, az egységes nemzeti nyelv nem jöhetett volna létre a kapitalista fejlődés, a polgári átalakulás megindulása nélkül. Negyvennyolc korszaka európai méretű és színvonalú irodalmat és kultúrát teremtett; jelképes, hogy irodalmunkból Petőfi jutott be elsőnek a világirodalmi köztudatba. Ám mindannak, ami ezt a kultúrát és irodalmat alkotja, Petőfi és Arany verseinek, Eötvös, Kemény és Jókai regényeinek, Szalay és Horváth Mihály történeti munkáinak, Erdélyi és Henszlmann esztétikai tanulmányainak egyaránt integer része, szükségszerű előzménye a nyelvújítás korának s a reformkornak valamennyi nyelvi eredménye még akkor is, ha egyes elemek konkrétan nem is fordulnak elő bennük. Merő képtelenség az a vélekedés, mintha Aranynak nem a gondolati lírája, de akár csak a legnépiesebb alkotásai is megszülethettek volna Kazinczyék és a reformkor nyelvalkító tevékenysége nélkül.

A kötet szerzői mindezeket a történeti tényeket, tételeket nemcsak ismerik, hanem vallják is, s ezek szolgáltatják a tanulmányok történeti, társadalmi keretét. Ezek azonban egyrészt a társadalomtörténet tételei, nem a nyelvtörténeti, másrészt nagyon is általánosak. A szerzők számára az igazi — nyelvtudományunk történetében alig megkísértett — erőpróbát nem ezek felismerése jelentette, hanem ezek áttétele a nyelv sajátos fejlődési törvényekkel rendelkező történetébe, másrészt ezeknek az általános nyelvi törvényszerűségeknek konkretizálása a magyar nyelv reformkori fejlődésében. Szembesíteniük kellett a reformkor társadalomfejlődésének törvényszerűségeit a reformkor nyelvfejlődésének törvényszerűségeivel, meg kellett találniuk azt, hogyan nyilatkoznak meg a társadalom fejlődésének általános és sajátosan magyar törvényei a nyelvtörténet speciális fejlődési törvényein át.

Nem mindenik vállalkozott ugyan erre, de a tanulmányok többségének középpontjában egy-egy ilyen összefüggés felismerése áll. A legszebb példát Deme, Fábian és Gáldi tanulmányai szolgáltatják erre.

Deme például első tanulmányában tulajdonképpen a történetírás tárgykörébe tartozó kérdést vizsgál; ám az a felismerés, az az alaptétel, amely az általa föltárt történeti tények közül a tanulmány adatait kiválogatta, rendszerezte, az az elv, amely az anyagnak formát adott, nyelvtörténeti. Nemzeti nyelvről, amely már alávetette magának valamennyi nyelvjárást, s átfogja a nemzeti élet, műveltség minden területét, 1795 előtt nem beszélhetünk — így hangzik a tétel. „Ezt a nyelvtípust jellegében csak a nyelvújítási kor harcai alakítják ki és szilárdítják meg; funkciójában pedig csak a reformkor tudja egyetemessé, egyetlennek elismertté felemelni” (25).

Gáldi alaptétele látszólag egy Négyesy által megfogalmazott stilisztikai igazság. „Versrendszereink mindenikével bizonyos stílusnem jár, mely a költői egyéniség mellett is határozottan érvényesül” (560). Csakhogy ez a tétel Gáldi szemléletében egészen új jelentést kap, s fontossága az irodalmi nyelv fejlődését illetően sokszorosan meghatározódik, és a nyelvi és társadalmi fejlődés összetartozásának egyik kitűnő illusztrálójává lesz. Gáldi ugyanis meg tudja mutatni, hogyan kapcsolódnak versrendszerek, versfajták, versformák érzésfajtákhoz, élménytípusokhoz, s ezek tovább hogyan születnek meg a társadalmi fejlődés egy-egy szakaszán, fázisában. Ennek a tételnek következetes alkalmazása a népiességben, Petőfi és Arany műveiben a népnyelv és a nyelvújításos irodalmi nyelv között végbemenő kiegyenlítődést egészen új világításban mutatja.

Hasonlóképpen idézhetném példának Fábián vagy Tompa tanulmányát is. Ez a kötet dolgozatainak második alapsajátsága, s ha az első a jelentékeny tanulmányok sorában juttatott nekik helyet, ez egy új nyelvi szemlélet és kutatási mód első képviselőivé avatja őket.

3. Ez a kettős sajátság alakította ki, szabta meg a tanulmányok felépítését, szerkesztésmódját, módszerét. Szemléletükben és tárgyukban egyaránt úttörő tanulmányok ezek, s az ilyenekkel szükségszerűen új módszerbeli, formai problémák kerülnek felszínre. Az Árpád-kori nyelv kutatója járt úton haladhat, itt azonban a szerzőknek maguknak kellett az ismeretlen földön ösvényt vágniuk. Előttük szinte semmiféle példa, minta nem állott, előzmény nem kötötte, de nem is segítette őket. Feldolgozatlan, szinte még érintetlen anyagot kellett megmunkálniuk, formába önteniük. A gyűjtés, értelmezés és rendszerezés feladata egyaránt reájuk hárult.

Am a hatalmas, egyelőre még kaotikus anyagnak csak azok a tanulmányok tudtak mindvégig urai maradni, azok tudták anyagukat értelmet jelentő formába önteni, amelyek születésénél, megalkotásánál az említett kettős tény, kettős elv érvényesült. Ezeknek a tanulmányoknak minden egyes eleme az alapgondolatból sarjadt elő; egyfajta autonómia jellemzi őket. Nem egy konkrét módszer, hanem az az elv fűzi össze őket, hogy módszerüket az alapgondolatból bontakoztatták ki. Egyik legszebb példát erre talán Fábián tanulmánya szolgáltatja.

Azoknak a tanulmányoknak az esetében azonban, amelyeknek létrejötténél ez a kettős elv nem volt jelen, vagy nem jutott szerephez kellőképpen és következetesen, az olvasó mindvégig nem tud tisztába jönni a tanulmány jellegével, célkitűzésével. Hol tárgykörök szerinti adatközlésnek véli őket, amelyekben a csoportosítás elve kultúrtörténeti, hol a nyelvtani formák fejlődése szerint való tagolás látszik valószínűnek s a művelődéstörténeti csupán segítőeszköznek. S ami a fő, szinte mindvégig nem világosodik meg, mi is az a tétel, amelyet a szerző igazolni kíván, mi az a nyelvi, nyelvtörténeti törvényszerűség, amelynek felismeréséhez a reformkor nyelvének vizsgálata elvezette.

Egyes nyelvtörténeti cikkek gyakran talán éppen azért látszhatnak a kívülállók számára olvashatatlanoknak, mert a cikkek jellege, rendező alapelve nem világosul meg eléggé az olvasó előtt. Formátlanok, a bizonyító tétel adta belső forma hiányzik belőlük, a bizonyító adatközlés öncéllá, bálványá emelkedik, elnyel szerzőt és olvasót, tételt és formát egyaránt. Úgy tetszik, mintha ez a veszély ennek a kötetnek néhány tanulmányában is kísértene, elsősorban talán Terestyéni Ferencnek „Az állami élet nyelve” című dolgozatában.

A reformkor nyelvének, szókészletének, fordulat- és kifejezéskincsének vizsgálata ahhoz az alapvetően fontos fölismeréshez vezette Fábiánt, hogy a lexikális bővülés nem csupán és nem is elsősorban az irodalom nyelvében ment végbe, hanem a gazdasági életében, s ennek az újulásnak kezdeményezői, munkálói nem az irodalom képviselői közül kerültek ki, hanem az ipar, kereskedelem, a mezőgazdasági élet munkásai közül. E felismerés birtokában első lépésként megvizsgálta, igazolja-e s okát adja-e ennek a kor társadalmi-politikai, gazdasági élete. Ez azonban nem valamiféle obligát gazdaság- vagy társadalomtörténeti betét. Nem a társadalmi vagy gazdasági események mibenlétét fejtegeti, hiszen ezt a történelemből úgyis ismerjük, hanem azoknak következményeit a nyelv fejlődésében.

Tisztába jöve nyelvtörténeti alaptétellel, sorra felkereste vele a szerző a gazdasági élet szinte valamennyi területét. Nem időzött egyformán mindenütt, az egyik ívnyi terjedelmet kapott, a másik csak fél lapot, mégis a tanulmány egyik fő erőssége éppen érzékeny arányossága, biztos mértékszabása. Nem az anyagra kényszerített külső szimmetria biztosítja ezt, hanem az a tény, hogy a szerző minden területen ugyan-

olyan mélységgel és részletességgel viszi keresztül alaptételét. Ámde míg a gyáripár szókinése szinte egészében ekkor született meg, az állattenyésztésé, különösképpen pedig a marhatartásé alig változott, alig bővült ez időben, hiszen maga a gyáripár is ekkor jelent meg az országban, a marhatenyésztés meg nagyrészt ekkor is úgy folyt tovább, mint azelőtt. Nem architektúrája, hanem organizmusa van ennek a tanulmánynak, szép arányai nem szabályos mértékű épületéhez, hanem jó növési fa lombjához hasonlatosak. Eltalálta Fábíán az igazoló példák közlésének arányos mértékét és módját is. Sohasem felejtette, hogy tanulmányt ír és nem reformkori szótárt, adatközlést szerkeszt. Csak annyi és olyan példa került a tanulmányba, amennyi feltétlenül szükséges tételnek az illető területen való bemutatásához. Igaz, az adatok biztos kezű válogatására tulajdonképpen talán nem is Fábíán, hanem Tompa tanulmányát kellene elsőhelyen említenem, az anyag fegyvermezzett ökonomiájú felhasználására pedig Deméét.

A gazdasági élet egy-egy nagyobb területét tovább osztotta Fábíán folyton kisebb és kisebb parcellákra, a mezőgazdaság nyelvének vizsgálatakor sorra kerül a földművelés, erdőgazdaság, bortermelés, az állattenyésztés, ez utóbbin belül a lótenyésztés, a marhatartás, a disznónevelés, a méhészet, a juhászkodás szó- és kifejezőkészlete.

Aművelődéstörténeti, gazdaságtörténeti csoportosítás azonban csupán hálózati szerepét tölti be. A segítségével felszínre hozott anyag válogató, osztályozó elve mindig nyelvészeti: összetétel, képzés, átvétel, újítás, elvonás, följújtás, jelentésváltozás, köznyelvivé válás azok a kategóriák, amelyekbe anyagát beosztja. Tipizál, a kuriózumokat, az egyszerű jelenségeket kiejti vizsgálata köréből. Szem előtt tartja, hogy nem a reformkor leíró nyelvtanát írja, hanem a reformkor nyelvtörténetét, s így elsősorban azok a jelenségek érdeklik, amelyek szerephez jutnak a további fejlődésben. Másrészt nem elégszik meg csupán a tények, jelenségek pozitívista számbavételével, rögzítésével, tovább lép, okukat, magyarázatukat keresi.

A történeti jellegű tudományokban önmagában megálló részlettanulmány tulajdonképpen nincs, minden dolgozat csupán egy kiszakított részlet egy nagy műből, amely a szerzőben él. Tárgyunkról szólva ez annyit jelent, hogy valamely nyelvtörténeti tény magyarázatát, legyen az önmagában még oly kicsiny és jelentéktelen tény is, csupán az vállalhatja, akinek az egész nyelv történetéről, az egész nyelv rendszeréről egységes, elfogadható elméleti alapvetése van.

Fábíán tanulmányának s nála semmivel sem kevésbé a kötet többi java tanulmányának talán az a legfőbb újsága, hogy egyetlen kor elemzésével az egész nyelvtörténet menetét érzékeltetni tudják, egy teljes fejlődési rendszer hatását keltik. Különösen Deme két tanulmányát kell itt nyomatékkal említeni. Fontos újság ez, mert a magyar történeti nyelvtudomány leggyengébb pontja talán mindig az általános nyelvészet volt. Szép esetet idézhetünk például Fábíántól — hogy az elemzett tanulmánynál maradjunk — az analógia alkalmazására, amidőn a *-gyártó*, *-készítő*, *-csináló* utótagú szavakat régebbi magyar párhuzamaik rokonai gyanánt „közvetett tükörszavakként” magyarázza, nem pedig németből való fordítás gyanánt, vagy milyen kitűnő az *idomár* szó gyors és egyértelmű elfogadásának az a nyelvlélektani magyarázata, amely mintegy kisugároztatja rá Széchenyi „Lovakról” című munkájának szuggesztivitását. Az alapszókinces és peremszókinces változékonyságának különböző voltát is mindegyik érzékelteti.

Nehéz feladatként állt a szerzők előtt a bizonyító adatokat szolgáltató források kiválasztása. Fábíán gazdasági és technikai szakmunkákból, hírlapokból, céhek levéltárából, üzleti és magánlevelezésből merítette adatait. A különféle forrásokból származó adatok állandó szembesítésével sikerült elérnie, hogy a belőlük kialakuló kép valóban magába foglalja a nemzeti élet valamennyi területét, s csakugyan a valóságos élet nyelvéről ad számot. Ötletesség, bátorság és céltudatosság jellemzi a források keze

lésében éppen úgy, mint módszerében, amelyet bátran vált aszerint, hogy célja elérésében, tétele megvilágítására és igazolására melyik a legmegfelelőbb. A tanulmány nagy részében például a nyelvtörténeti elvnek megfelelően a diakronia az uralkodó, mégis amidőn azt mutatja meg, miként olvad be a különféle vidékek, városok céheinek szókincse a gazdasági élet egységes köznyelvébe, bátran cseréli át módszerét szinkroniára. Az egyes történeti jellegű tudományokban annyiszor követelt, de mindmáig kevésbé keresztülvitt komplex módszer alkalmazására is találunk néhány szép példát. A *nőruha szabó* kifejezés keletkezésének magyarázó tényezői között például helyet kap a céhek bomlására, az iparszabadság térhódítására, a női ruha változékonyabb voltára, a német divat hatására, a munkamegosztás előrehaladására, s végül ez iparág német jellegére való utalás. A komplex módszer alkalmazására azonban talán nem is Fábíán, hanem inkább Gáldi tanulmánya szolgáltatja a legszebb példákat.

Talán nem csupán a szépirodalomban, hanem a kritikában, ismertetésben is szabad alkalmazni a részt az egész helyett, a „pars pro toto” stilisztikai eszközt. Fábíán munkájáról beszéltem látszólag, valójában azonban a kötet tanulmányainak nagyobb részéről is szoltam. Igaz ugyan az a megállapítás, amelyet Pais Dezső bevezetőjében tesz: „Amikor a könyv készült — úgymond —, nem törekedtünk arra, hogy az egy bordában szőtt alkotás benyomását keltse.” Csakugyan az egyes tanulmányok módszere, stílusa, értéke más és más. Nem is ezek közös volta alapján lehet egyikről szólva a többit is jellemezni, hanem mint már utaltam rá, annak a ténynek alapján, hogy legtöbbjük megtalálta a tárgyának és alaptételének legmegfelelőbb módszert. A szerzők tudományos egyénisége azonban csakugyan szabadon érvényesült. Minden tanulmánynak más és más vonások adják alaphangját, karakterét. Gáldiét talán mindennél jobban jellemzi az asszociáció roppant gazdagsága, a gondolatársítások újszerű volta, sokrétűsége és merészsége. Egy-egy sorfajta, képlet hangulatának, stílusértékének, nyelvi követelményeinek és következményeinek magyarázatában világirodalmi és irodalomtörténeti távolságokat kapcsol össze, világirodalmi és irodalomtörténeti távlatokat nyit, egyszer előreutal Kosztolányira, másszor visszamutat Gyöngyösire és Zrínyire, majd Leopardi példája segítségével világít meg egy részletet, aztán meg Goethével vet össze egy másikat. Nem csupán a korszak magyar versművészetének mikroszkópikus alaposágú ismeretéről vall ez a tanulmány, hanem arról is tanúskodik, hogy szerzője források, ösztönzések és közvetítők után kutatva, a korszak német, osztrák költészetébe is oly mélyen behatolt, hogy olyan nagyon kistrangú költők verstanát is részletesen megvizsgálta, akiknek többkötetes német irodalomtörténetekben is csupán pár sort szokás áldozni.

Nyelvtörténeti munkának, ha forrásait irodalmi művek szolgáltatják, bizonyos értelemben mindig stílustörténeti munkának is kell lennie, hiszen minden nyelvi elemnek, amely valamely mű alkotórészévé lett, előbb át kellett jutnia az író stílusérzékének, stílustudatának kontrollján. Nagy érdeme e kötet szerzőinek, hogy szinte valamennyien kísérletet tettek ennek a sokszor hangoztatott, de oly kevészer érvényesített követelménynek a megvalósítására. Mégis talán Tompa tanulmányában mutatkozik a legnagyobb figyelem és érzékenység a stílus történeti kérdései iránt. Nem tévedünk talán, ha ezt véljük tanulmánya legjellegzetesebb vonásának. „A helység kalapács”-áról tett észrevételeit minden Petőfi-kutatónak számításba kell majd vennie, ha igazán meg akarja érteni, hányfelé is vág ez a nagyszerű paródia.

Az elviség is jelen van szinte valamennyi tanulmány majd minden megállapításában, mégis az olvasó talán Deme tanulmányát nevezné meg a kötetben az elviség és következetesség első példajaként. Bizonyára összefügg ezzel a következetes elviséggel az a tény, hogy Deme stílusa a legtömörebb, fogalmazása a legpontosabb, terminológiája a legátgondoltabb. Nem véletlen az sem, hogy — bár az ő két tanulmánya a legkisebb

terjedelmű – a legtöbb és talán legfontosabb általános érvényű megállapítást a korszak nyelvének fejlődéséről, törvényszerűségeiről az ő tanulmányában találhatjuk. Utalunk itt közülük csupán egyre: a magyar köznyelv hangállományának keveredéséről szóló alapvető tételre. Folytathatnánk a sort azzal, hogy milyen fáradhatatlan gondossággal jár utána minden tudományos vonatkozásnak Kovalovszky Miklós a tudományos nyelv fejlődéséről írt tanulmányában, mennyire ismeri a korszak művelődéstörténetét, a kor belső érzelmi világát, s milyen pompás érzékkel választja forrásait Lovas Rózsa a korszak társalgási nyelvről szólva, s milyen óriási anyagot gyűjt össze tanulmányában Terestyéni.

Az olvasó azonban azt hihetné az eddigiek alapján, hogy nem ismertetés, hanem apoteózis írásával bízott meg a szerkesztő, s így tilos a hibákat, fogatkozásokat látnom s még inkább megírnom. Mert aki gondosan áttanulmányozza a kötet dolgozatait, talál bennük vitatni, kiegészíteni, helyesbíteni valót bőven, s nem is csak a kevésbé sikerültekben. Ámde részletekbe menő kritikát adni egy 700 lapos könyv nyolc tanulmányáról lehetetlen is, meg nem is feladata ez egy ismertetésnek. Másrészt, s ez a fő, a tanulmányok szemléletével, eredményeivel, módszereivel nagyon is egyetértünk, egyet kell értenünk. Ami vitatni, kiegészíteni, helyesbíteni való bennük, az csupán részlet. Íme néhány példa a legkülönbébb fajtából: hiányoljuk például, hogy Fábian a szótárakra kevésbé volt tekintettel, különösen a Dézsi- és a Bitnitz-féle érdemelt volna figyelmet, hiszen a szótáraknak igen erős honosító, majd rögzítő és gyökereztető feladata lehetett az egyes szavak életében. Panasszal kell élnünk az ellen is, hogy Fábian a nyelvjárási szempontot meglehetősen elhanyagolta, pedig nyilván épp a gazdasági élet nyelve volt az egyik legfontosabb csatorna a nyelvjárás és a köznyelv között. Hálás lett volna a nyelvjárási kérdések nagyobb mélységű érvényesítése Gáldi tanulmányában is, hiszen a korszak a hosszú magánhangzós tiszai és a rövid magánhangzós dunántúli nyelvjárások összecsapásának korszaka, s hogy a klasszikus prozódia szempontjából e harc mit jelentett, említeni sem kell. Talán nem egészen közömbös az, hogy a klasszikus vers s a hosszút, rövidet könnyen váltogató dunántúli nyelvjárás előretörése párhuzamos. Ha a dunántúlit szorosabban vonta volna elemzése körébe, könnyen rátalált volna Vörösmarty *huszit* szavának forrására. A szó ma is él a Balatonvidéken. A hagyományos epitetonok között sem ártott volna rostálni. Kovalovszky „a nagy reformnemzedék” tudósainak sorában említi Csengeryt, holott az Akadémiát kivéve, már a századvégen csupán másodrangú kompilátornak tekintette mindenki. Alighanem vitáznunk kell Demének azzal a megállapításával is, hogy a köznyelv a vidéki városokban „az irodalmi nyelvtől meglehetősen függetlenül” alakult ki. Úgy véljük, csakugyan a helyi nyelvjárásokból jött létre a városok köznyelve, ám talán éppen az irodalmi nyelv volt az a szérum, amelynek hatására ez a kiválás megindult, megtörtént. Nem egyszer fölöslegesnek, túlzottnak érezzük Gáldi utalásait, s az meg már szinte enyhe derűt rezdít át rajtunk, hogy Puskin Ovidiushoz írt versének címét cirill betűkkel, oroszul is közli. Lehetnek majd, akik hivatkozást emlegetnek. Nem értjük, mit ért Tompa „irreális stílusrétegek”-en, mivel az összefüggésből ez nem derül ki. Úgy tetszik, az irodalmi nyelv fejlődésének tárgyalásában még sokkal élesebb határvonalat kellett volna vonni a romantika és a népiesség közé, mint ezt Tompa tette. Nem egészen érezzük megokoltnak Fábian vélekedését, hogy a hirdetések „mindenben az élő nyelvet tükrözik”; a kor lapjai nagyon is stilizáltak mutatják a legtöbb hirdetés szövegét.

Az ilyen és hasonló kisebb-nagyobb részletekre vonatkozó észrevételek számát szaporíthatnánk, ám ennek nem sok értelme volna itt. Legyen szabad azonban egy általánosabb, néhány tanulmány módszerét alapjában érintő kérdést érinteni. Összefügg ez egy már korábban szóvá tett jelenséggel. Néhány tanulmány alaptétele nem tisztázódott, illetőleg nagyon is általános maradt, nem vált sajátosan nyelvészetié.

Így például az a tény, hogy a hivatali élet nyelve fejlődött, gazdagodott, magyarosodott a reformkorban, igaz ugyan, de ez csupán konstatació, de nem magyarázat a nyelvtörténeti fejlődés sajátos rendszerén belül a h o g y a n és a m i é r t kérdésére. Az ilyen tanulmányok nem is igen léptek tovább az adatközlésnél. Persze igen hasznosak így is, hiszen az anyag még szinte teljesen feltáratlan, ámde könnyű belátni, hogy világosan tisztázott alaptétel, mégpedig sajátosan nyelvtörténeti alaptétel nélkül tulajdonképpen az adatközlés is rendkívül problematikussá válik. Az ómagyar kor adatközlője könnyű helyzetben van, mert ott mindent érdemes közölni, ami fellelhető. A reformkor hivatali életének a nyelve azonban szótárt tenne ki s kérdés, mit és mennyit közöljön belőle a szerző. Deme, Gáldi, Fábíán, Tompa esetében egyszerű volt a válasz: azt és annyit, ami és amennyi tétele igazolásához szükséges. A szóban forgó néhány tanulmány esetében viszont nem maradt más, mint a tárgykörök szerinti, aművelődéstörténeti csoportok alapján való közlés. Csakhogy az ilyen közlés esetében az adatok száma mindig sok és mindig kevés. Így Terestyéni például abba a helyzetbe került, mint Osztrovskij „Vihar”-jának kereskedője, aki örökké azon zsémbel, hogy idejét rabolják, ám nem tudjuk, miért félti, mihez is kell neki az idő. Terestyéni is több ízben helyszűke miatt panaszkodik, de nem látjuk, mihez is kellene számára még több tér, mit akar elmondani. Persze, igaza van: a csak tárgykör szerinti, a csak művelődéstörténeti alapú közlésnek valóban csak akkor van igazán értelme, ha minél teljesebb, lehetőleg teljes. Akkor viszont rosszul van megválasztva itt a műfaj; nem a monográfia, nem a tanulmány, hanem a szótárformát kellett volna alkalmazni. Gazdagabbá tett ugyan bennünket ez a tanulmány is egy sereg adat ismeretével, de a magyar nyelv fejlődésének törvényszerűségeiről vajmi kevés tudunk többet a tanulmány olvasása után, mint annak előtte. Adatait a legkritikább esetben tipizálja nyelvi szempontból, ha meg stilisztikai kategóriáit gyűjtjük egybe, azok alig haladják meg egy tankönyv mennyiségét és minőségét. Mert a „sajátos, merész neologizmus”, „merész jelzős szerkezet”, „sajátos, jellegzetes összetétel” s más effajta kifejezések mégiscsak aligha tekinthetők tudományos kategóriáknak. (Igaz, ezt a hiányt nem szabad Terestyéniének felróni csupán; a kötet egyik, mondhatnánk negatív eredménye az, hogy megmutatja, milyen hallatlanul készületlen történeti stilisztikánk.)

Van azonban az említett kérdésnek egy másik fontos következése is. Mivel hogy ezek a tanulmányok nem bizonyításra, hanem elsősorban bemutatásra törekedtek, igyekeztek — nagyon helyesen — az adatolt szavak használati értékét, körülményeit is érzékeltetni, igyekeztek a reformkori szavakat szó szerkezetekbe, mondatokba beállítani. Ezt úgy oldották meg, hogy egy-egy tárgykör reformkori művelődéstörténetét elmondják, mégpedig nagyrészt a reformkor szókincsével. Alkalmazható, sőt ügyes módszer — mértékkel. Sajnos, ez a mérték nem minden esetben érvényesült, így aztán nem egyszer modoros, mesterkelt mesélgetés állott elő. Beszéd- és értelemgyakorlat a reformkor nyelvén. Az olvasóban nem egyszer kelletlenséget ébresztenek az ilyen csali-mesébe kíváncsi mondatok: „A politikai életben vannak különféle pártok” (105), „Néha tökéletes külsend uralkodik” (107), vagy az ilyen őseredeti megállapítások: „A csatatéren mindig esnek különféle sebek” (163). Az olvasónak szinte kedve volna felsóhajtani: *c'est la guerre!*

Ez a modor néhol sokat ártott a szóban forgó néhány tanulmány értekező stílusának. Annál jobban feltűnik ez, mert a tanulmányok nagyobb része szigorúan ragaszkodott a modern értekező próza követelményeihez. Fegyelmezett, kiegyensúlyozott, nyugodt stílus jellemzi őket. A kor nagyságát tárgykörükhöz vágó fejlődési tényekkel, nem pedig tartalmi idézetekkel vagy hivatalos díszítő jelzőkkel, köteles pátosszal vagy tekintélyi érvekkel érzékeltetik. Felkiáltójel, felső fok örvendetesen ritka ezekben a tanulmányokban, pedig stílusuk nem egyhangú vagy szürke. Mértékkel és helyén bátran

használnak néha egy-egy képet is, de ezeket nem hajhásszák, nem erőltetik őket. Megőrizték magukat attól a szomorú járványtól, amely irodalomtudományi, kritikai irodalmunkat szinte teljesen elöntötte, derűre-borúra fabrikálván a rosszabbnál rosszabb képeket. Árnyaltak, fordulatosaak, sőt szellemesek, de mindig tartózkodók, főképpen mindig irodalmiak nyelvhasználatukban, pontosak és tárgyyszerűek fogalmazásukban. Megtalálták a szerzők az utalások helyes mértékét is. Utalásaik értelmesek és megokol-
tak. Nem követték azokat a nyelvtudományi szerzőket, akik utalásaik özönvizével és rejtjeles voltával kéjelegve és fontoskodva riasztgatják a közönséges földi olvasót. Hadd említsek csupán két apró, de nem jelentéktelen tényt stílusuk jellemzésére. A kötet 700 lapján mindössze három képzavar tűnt fel. (Jegyezzünk közülük egyet ide: Kazinczy — úgymond a szerzők egyike — itt „távolról sem aggodalmas méricskéléssel, hanem elsősorban „vajt fülére” támaszkodva” járt el (500). Arról nem szólnak, hogy milyen torz ez a kép, de úgy véljük, hogy a „vajt fül” laposra koptatott frázisával kár rontani egy kitűnő tanulmány tárgyyszerű, tárgyához illő biztos stílusát. Másik apró tény, amit említeni szeretnék az, hogy a kötetben szinte alig találkozunk henye idézőjeles kifejezéssel, mai értekező stílusunk e másik fekélyével.

A kritikus, az ismertető egy kissé mindig aggodalommal tekint a könyvet bemutató bevezetőre. A maga tisztét, a maga szemének jogát védi vele szemben. Önállóságát félti tőle, s attól tart, hogy véleményt vagy vitát kényszerítenek rá a bevezetőben. Ezért hagyja olvasását rendszerint utolsóinak. Előítélet-e, helytelen-e ez az eljárás általában, nem tudom. De ebben az esetben egészen bizonyosan az. Olyan eszközökről mondana le az olvasó, melyek ez ismeretlen föld birtokbavételében felbecsülhetetlenek. Bátran szókimondó, humorral és iróniával fűszerezett bevezetőjében Pais Dezső először a kötet keletkezésének nem mindennapi huzavonával bővelkedő történetét mondja el, okulásul egyeseknek, bátorításul másoknak, kit-kit hogyan illet. A bevezető második felében pedig a kötet tárgyát, szemléletét, alkatát vázolja tömören. Ha itteni megállapításait meg a magyar irodalmi nyelvről írt alapvető tanulmányát szembesítjük a kötet dolgozataival, megbizonyosodunk arról, hogy a szerzők nemcsak hallgatói voltak egykor az egyetemen, hanem tanítványai is, akkor is, azóta is.

4. Ha a történeti tudományok közül egyikben fontos esemény történik, valamennyire kihat, az anyag részecskéiben végbemenő változáshoz, mozgáshoz hasonlatosan. Ezt a kötetet így hát bizonyosan nem csupán a nyelvészek és a nyelvtudomány barátai fogadták örömmel, hanem egyéb tudományágak kutatói is, mindenekelőtt az irodalomtörténészek és a történészek. Nemcsak azért, mert ezzel a nyelvtudomány is megadta a reformkor képéhez a maga mindeddig hiányzó mozaikkockáit, hanem mert tételeiknek, felfogásuknak mintegy ellenpróbáját kapták ezekben a tanulmányokban. Nemcsak a nyelvészeknek, nekik is állást kell foglalniuk a kötet eredményeivel szemben, hiszen azok nem egyszer eddigi vélekedésük megváltoztatását, módosítását követelik. Elég talán Gáldinak Berzsenyiről szóló fejtegetéseire, Demének a prozódiai vitára vonatkozó megjegyzéseire, Tompának a romantikus kellékeknek Jókai stílusában való gyakran ironikus alkalmazására utalnunk. Jókor jött könyv ez az irodalomtudományok számára is, mert a lassan mégiscsak induló s egyre szükségesebbé váló stílus kutatások számára nemcsak bő anyagot, hanem bizonyos mértékben — legyen szabad kockáztatnunk a szót — mintát is ad. Annál különösebb, hogy irodalmi lapjaink szinte egyáltalán nem szóltak hozzá mindmáig ehhez a rendkívül fontos könyvhöz, amely az Akadémiai Kiadónak nemcsak egyik legjelentősebb, hanem egyik legizlésebb s legszebben gondozott kiadványa is az utóbbi években.

Németh G. Béla

Az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Tervlebontás vagy tervfelbontás. Az Országos Tervhivatal a vállalati *tervlebontás*, ill. a vállalati *tervfelbontás* kifejezésre vonatkozólag kér tőlünk szakvéleményt.

Az alábbiakat írhatjuk: Véleményünk szerint sem a *tervlebontás*, sem a *tervfelbontás* szó nem fedi teljes egészében azt a fogalmat, amit meg akarunk vele jelölni. Köznyelvünkben ugyanis a *lebont* igének 'elemeire szedve eltüntet' (pl. *lebontja a házat*), a *felbont* igének pedig 'burkától, kötelékeitől megszabadít' (pl. *felbontja a csomagot, levelet stb.*) jelentése van. — Az alábbi megfontolások alapján azonban mégis a *tervfelbontás* műszó megtartását, ill. további elterjesztését javasoljuk.

a) A számba jöhető *tervfelosztás* szó, bár a *tervfelbontás*-nál jobban kifejezi a művelet céltudatos feladat kiosztás jellegét, nem szerencsés, mert egyszerű mechanikus műveletre utal. A *tervfelbontás* ezzel szemben érzékeltetni tudja, hogy sok szempontú mérlegelést és nagy körületekintést kívánó, bonyolult munkáról van szó. Mi nem gondolnánk, hogy a *tervfelbontás* csupán számtani műveletre utal, erre nincsen alapunk.

b) A *tervlebontás*-sal összevetve a *tervfelbontás* szó alkalmasabbnak látszik, mivel a *felbont* igének nyelvünkben már eddig is élt 'elemeire, részeire választ' szaknyelvi jelentése (pl. *veggyületet, színeképet felbont*). A *lebont* igének viszont semmiféle olyan jelentése nincs, aminek alapján a szóban forgó összetételben is szerepelhetne.

c) A *tervfelbontás* szó sokkal elterjedtebb, közismertebb a *tervlebontás*-nál. Emlékeztünk szerint a *tervlebontás* szóval a sajtóban, a rádióban még nemigen találkozunk, ezért indokoltabb megtartani továbbra is a *tervfelbontás* szót.

d) Semmiképpen sem helyeseljük, hogy egy fogalomra szükségtelenül két — még hozzá ellentétes igekötős: *fel- és lebontás* — szó forogjon használatban, mert ez csak zavarhoz és félreértéshez vezethet. Ezért javasoljuk, hogy ha mostani válaszuk alapján Önök is a *tervfelbontás* szót tartják megfelelőbbnek, szüntessék meg a két kifejezés párhuzamos használatát, s a *tervlebontás* szó alkalmazását a továbbiakban kerüljék el.

H. M. I.

Rádiószalon? Az Országos Kultúrcikk Kiskereskedelmi Vállalat *rádiószalon* elnevezést kíván adni egy mostanában megnyitandó boltjának. Kéri, hogy adjunk véleményt a tervezett elnevezésről. Megjegyzi, hogy azért nem használnák szívesen a *rádióbolt* nevet, mert az elnevezendő üzletnek reprezentatív jellege lesz. Nemcsak rádió, hanglezet stb. árusításával foglalkozik majd, hanem azok bemutatása is végzi.

A mi véleményünk a következő: A *szalon* idegen szó nyelvünkben. Ez persze magában még nem lenne baj. Mindig volt azonban és ma is van még a szónak némi előkelősködő mellékíze (pl. *dauerszalon, divatszalon stb.*). Megfigyeléseink szerint a szó

ma már egyre kevésbé használatos nyelvünkben. E körülmények miatt nem tartjuk helyesnek a szó terjesztését. Különösen nem akkor, ha pótolni tudjuk más szóval, kifejezéssel.

Ha vállalatuk is jónak találja, a *rádióterem* elnevezést ajánljuk helyette. Ez nem állna egyedül, mert tudtunkkal van *zongoraterem* is, amely szintén a zongorák bemutatásával és árusításával foglalkozik. Van *hanglemezterem* is, mely ugyan nem árusítással foglalkozik, hanem hanglemezekről ad hangversenyeket. Lesz azonban vállalatuk reprezentatív boltjának is ilyenféle jellege.

K. K.

Mikor használhatjuk a kéne igealakot? A Magyar Nemzet 1955. okt. 26-i számában Bajor Nagy László egy kedélyes írásában többek közt ezt mondta: „Tulajdonképpen nem így *kéne* megírnom, hanem körlevélben...” E szövegének *kéne* szavát utóbb Losonczi Dezső mezőszilasi olvasó a szerkesztőséghez intézett levelében keményen megróttta; szerinte csakis *kellene* alakban lett volna szabad használni az idézett állítmányt.

A szerkesztőség kérésére a következő szakmai véleményt adjuk a kérdésről: Kétségtelen, hogy a *kell* igealak szabályos (alanyi ragozású, föltételes mód jelen idejű, egyes 3. személyű) alakja: *kellene*; mint a *hall*-é is: *hallana*. Ennek azonban immár elég régi (főként beszélt nyelvi) rövidült változata a *kéne*. Ha e rövidülésnek (analógiás) megindítója más szó hangzása volt, talán leginkább a *volna* (kicjtésben gyakran: *vóna*) szóra gondolhatunk; még egy szótagú (*kén', vón'*) változatuk is egyformán van. A tréfás mondóka is azt kérdi: „Mi *kéne*, ha *vóna*?” A *kéne* néhai Simonyi Zsigmondnak a Magyar Nyelvőr 1922-i (51.) kötetében megjelent magyarázata szerint is természetes, régi és igen elterjedt alakulás.

Az irodalomból ma 1682 óta igazolhatjuk. Különösen a múlt század középi népies realista költészetből vannak példánk rá: „Eszébe jutott, hogy falatozni *kéne*” (Petőfi: János vitéz V.); „Hanem ahhoz *kéne* vakmerő bátorság” (Arany: A Jókai ördöge); stb. Petőfinek kedvesen családias stílushangulatú „Arany Lacinak” c. versébe kiváltképp jól illik: „Tán a kertet *kéne* meglocsolnia?... nem biz a.” Vörösmarty pedig már 1844-ben ugyancsak természetesen mondhatta így: „élni *kén'* a honnak” (Mit csinálunk?). Azóta az egész néphez írt, közvetlen hangú politikai versekből is máig idézhetjük ezt az alakot. Így pl. Adytól: „Mert azt üzentük a világnak, Mit ma *kéne*...” (Egyszer volt csak); József Attilától: „Valami nagy-nagy tüzet *kéne* rakni” (Tél); „föl *kéne* szabadulni már” (ugyanő: Hazám); stb. A realista széppróza meg a közvetlenebb stílushangulatú újságcikkek szükségképp még inkább fönntartják a használatát, hiszen a beszélt köznyelvben is igen sűrűn hallható. A vicclapokban meg éppen séggel viaszozóítja a *kellene* alakot. Minderre bizonyára nem „*kéne*” példát idéznünk.

Természetes, hogy nagyon ünnepélyes, esetleges hivatalos vagy tudományos stb. stíluskörnyezetben nem volna annyira helyén ez a meghittebb hangulatú, minden napibb szóalak, mint a szabályos alakú *kellene*. A fenti cikkbe azonban épp e stilisztikai színe miatt került bele, s így ott j o b b n a k, m e g f e l e l ő b b n e k i s k e l l t a r t a n u n k; elvetésével a mondat némileg szürkébb volna.

T. J.

Telt, tellett. Telefonon többször is intézték hozzánk azt a kérdést, hogy a *telik* ige *tellett* alakja helyes-e, mert a helyesírási szabályzatban nem szerepel, csupán a *telik*, *teljen* szóalak.

A *tel(ik)* ige finnugor eredetű tövében rövid (egy) *l* található. Ha a szó írás-változatainak jegyzékét összeállítjuk, akkor azt láthatjuk, hogy a rövid (egy) *l*-es alak az általános: bizonyos esetekben (főleg újabb mássallhangzó előtt) c s a k a rövid *l*-es

forma használatos, más esetekben meg mind a rövid, mind pedig a hosszú (kettős) *l*-les alak.

A hosszú (kettős) *l*-les forma csupán két magánhangzó között található. Keletkezése is nyilván e helyzettel függ össze; a két magánhangzó közti *l* ugyanis hajlamos a megnyúlásra, megkettőződésre — főleg néhány nyelvjárásban. (Ehnek szemléltetésére jó példa a — főleg a Dunántúlon — gyakran hallható *hallad, ellemi, Kellenföld* ejtése. Erről az ejtéssajátságról azonban a helyesírás nem vesz tudomást; a nyelvművelés pedig helytelennek minősíti.)

A *telik* igének múlt idejű *tellett* alakjára sok példát találhatunk a régiségben, a nyelvjárásokban és a szépirodalomban is. Mai példa: „De nekem csak erre az írásra *tellett*, egy rövid megemlékezésre” (Szabad Nép 1956. jan. 14. 4). A *telik* alakra már inkább csak a nyelvjárásokból (főleg a Dunántúlról) tudunk adatokat idézni. Van példa a *telleni*-re is.

A régi helyesírási szabályzatok (pl. az 1901-i, 1902-i, 1812-i) elismerték a *telik* ~ *tellik*; *telt* ~ *tellett*; *telni* ~ *telleni* kettősséget. Ez ugyanis bizonyos mértékben ma is meglevő nyelvhasználati tény. Mai szabályzatunk sem tiltja „expressis verbis” a hosszú (kettős) *l*-les alakokat, de csupán a rövid (egy) *l*-les alakokat minősíti általánosnak, ill. csak ezeknek az ortográfiáját közli. S bár „A magyar helyesírás szabályai” 10. kiadása nyelvhasználati kérdésekben is sok becses útbaigazítást, tájékoztatást ad, mégis tévesnek kell tartanunk azt a szörványosan előforduló vélekedést, hogy csak az a szó helyes, amely benne van a szabályzatban; illetőleg minden szó helyes a nyelvhasználat szempontjából is, amelyet szabályzatunk szótári része magában foglal. A szabályzat ugyanis olyan szavak írásáról is tájékoztatja a használót, amely szót általában nem tartunk helyesnek (ilyen pl. jó néhány idegen kifejezés), másrészt meg korlátozott terjedelme miatt nem foglalhatja magában az egész magyar szókincset: valamennyi szót és szóalakot.

Ezek alapján tehát nem tarthatjuk helytelennek — a kétségtelenül meglevő és eléggé széles körben használt — *tellett* alakot. Annál kevésbé minősíthetjük ezt egyszerűen a *telt* „helytelen” változatának, mivel a két szó közt helyenként jelentésbeli, illetőleg egyéb különbség is megfigyelhető. A *tellett* leginkább a 'jut, futja vmiből; kerül vmibe' jelentésben fordul elő példáink tanúsága szerint. A *telt* alak persze ebben a jelentésben is megtalálható. Ha a két alak közül választani lehet, akkor a *telt* a kevésbé nyomós alak, a *tellett* pedig a hangsúlyosabb. (Pl. — Megvetted? — [1.] Nem *telt* rá a pénzemből. — [2.] Erre már nem *tellett*.)

A többi jelentésárnyalatban ('tele v. teljes lesz; teljesedik stb.') inkább a rövidebb alak, a *telt* a használatosabb. — Az igekötős összetételek közt meg éppenséggel alig találhatunk hosszú alakot.

A hosszú (két) *l*-les *tellik* használatára is ugyanez vonatkozik, csak hogy erre sokkal kevesebb a példánk. Még kevesebb adat akad a hosszú (két) *l*-les *telleni* használatára. E két szóalak azonban abban különbözik a *tellett*-től, hogy míg ez utóbbi a *telt*-hez képest tőalakban, tehát alaktanilag is eltérő, addig a *tellik* a *telik*-hez és a *telleni* a *teleni*-hez képest csak hangtani, illetőleg helyesírási változatnak számít. S bár e két szóalak is kétségtelenül nyelvi tény, használatukat mégsem ajánljuk, s inkább afelé hajlunk, hogy írásban hibának minősítsük. A *tellett* alakot viszont nem tartjuk hibásnak, írásbeli használatát — pl. a fent részletezett esetekben — megengedhetőnek tekintjük, bár nem tartjuk olyan fontosnak, hogy a helyesírási szójegyzékben külön is fel kellene tüntetni. A *telleni* használatával kapcsolatban még azt szeretnénk megjegyezni, hogy helyenként bizonyos vidékies színezete van, túl gyakori használata modoros lehet. Ez a szóalak tagja, de „nem teljes jogú tagja” a mai magyar irodalmi szókincsenek.

Sz. Gy.

Jelöljük-e a zárt ě-t? Bakos József főiskolai tanár írja :

Újabban többen felvetették, mennyire sajnálatos, hogy a színesebb ě-zést mind ritkábban hallhatni az emberek beszédében, s még azok is igyekeznek tőle megválni, akik valóban érzik, illetőleg használni tudják, mert az e-zést gondolják műveltebbnek, irodalmibbnak. Nagy Adorján beszédpedagógiai meggondolások alapján veszi védelmébe az ě-zést (Nyr. 79 : 386). Mi most egy olyan kezdeményezésről, illetőleg gyakorlatról számolunk be, ami a magyar nyelvtantanítás történetében is érdekes kezdeményezés volt. Ihász Gábornak Egerben, 1852-ben megjelent „Magyar Nyelvtan az I. és II-ik osztálybeli Gymnasiumi ifjúság használatára” című tankönyvében az ě-zés védelmét igen fontos pedagógiai, feladatnak tartja. Ezt írja erről előszavában : „Az e bötűre nézve azon meggyőződésben vagyok, hogy a' nyilt e és közép o [így jelöli állandóan. B. J.] egymástól megkülönböztetése, bár miféle jeggyel történjék is az, nyelvünkben el nem maradhat, elmaradnia nem szabad, 's azért a' közép ě-t, mint 1846-ban kiadott nyelvtanomban, itt is mindenütt fölébe tett egy ponttal igyekeztem megkülönböztetni.”

Nyelvtankönyve elméleti anyagában és példatárában következetesen jelölte is az ě-zést. Nem lenne-e érdemes kezdeményezését követni? Legalább az iskolai nyelvtani könyvekben?

A felvetett javaslatra az alábbiakat válaszolhatjuk :

Egy új betű felvétele abécénkbe — tehát egy igen jelentős helyesírási reform — csak akkor volna megokolt, ha helyesírásunk hiányát éreznék a zárt ě-t jelölő külön betűnek, s ha egy ilyen betű bevezetésével az írásgyakorlat a magyar nyelvet beszélő közösség túlnyomó része számára könnyebbé válnék. Az ě betű nem szolgálná ezt a célt, ellenkezőleg : akik nem ejtik a zárt ě-t, rendkívüli nehézségekbe ütköznének, de nem könnyítené meg az írást az új betű a zárt ě-t ejtők részére sem. Bakos kartárs javaslatát nem tartjuk komoly formában felvethetőnek a nyelvtankönyvekre nézve sem. Nagy kárát látnánk annak, ha bennük — szemben az egész magyar írásgyakorlattal — különleges helyesírás lenne. Csak helyesírelhetjük viszont azokat a törekvéseket, amelyek a zárt ě-s ejtés terjesztésére irányulnak, mert a zárt ě használata beszédünket színesebbé, változatosabbá teszi.

A zárt ě problémájának egyébként gazdag irodalma van. Legutóbb Lőrincze Lajos (Nyelv és élet 105) és Deme László (NyFK. 204 — 6) foglalkozott ezzel a kérdéssel. Az érdeklődőknek az ő írásaik tanulmányozását ajánljuk.

F. P.

Növényápolás — növénygondozás. Mónos Ferenc ezt írja egy nyelvhelyességi kérdést fejtegető levelében : „Újságok, folyóiratok két éve minden tavasszal visszatérnek a növényápolásra. Szerintem a magyar *ápolás* szó kizárólag beteg élőlényrel kapcsolatos gyógyító cselekménysorozat kifejezésére alkalmazható, illetve a múltban kizárólag ilyenre alkalmazták, használták. Ember, állat, növény *ápolásra* akkor szorul, ha beteg. Fialat, gyenge, zsenge, fejlődésben levő embert, állatot, növényt a magyar minden esetben *gondoz*, sohasem *ápol*. Beteg embert, állatot, növényt, még gyógyulóban levőt is, elsősorban *ápol*, s ha lábadozik, akkor *ápol* és *gondoz*, s ha meggyógyult, akkor már sose *ápol*, hanem kizárólag *gondoz*.”

Igaz-e ez? Hogy erre a kérdésre felelhessünk, meg kell vizsgálnunk az *ápol(ás)* és a *gondoz(ás)* szó történetét.

1. Régi szövegekből emlékezhetünk a 'csókol' jelentésű *apol* és a 'csók' jelentésű *apolat*, *apolás* szóra. Az *apol(ás)* szó a XVIII. század óta egyre inkább *ápol(ás)* alakban fordul elő, s eleinte ebben az alakjában is ugyanazt jelenti, csak a XIX. század

elejétől kezdve használják a 'beteget gondoz', illetve a 'beteggondozás' jelölésére is. A Gombocz – Melich-féle Magyar etymologiai szótár így foglalja össze az *ápol* jelentéséről szóló addigi irodalom eredményét: 1. 'basio, osculor, küssen [csókol]'; 2. 'adulari, schmeicheln, liebkosen [hízeleg, babusgat]'; 3. 'aegrotum curare, warten, pflegen [beteget gondoz]', s ehhez az utolsó ponthoz odateszi: „e jelentésben a XIX. század eleje óta; valószínűleg a frequ. *ápolgat* hatása alatt”. Czuczor – Fogarasi szótára már ezt az utolsó jelentést veszi elsőnek az *ápolás* szó értelmezésében, de általánosabban fogalmazza: „Gondviselés, táplálás, apai gyöngédségű ellátás”, s még odajegyzi második jelentésnek (1862-ben): „Csókolás, ölelés, czirogatás”. Sőt az *ápolat* szót is ott találjuk ezzel az értelmezéssel: „Régiesen am. csók”. Ballagi Mór A magyar nyelv teljes szótárában szintén így adja értelmét az *ápol* szónak (1868-ban): „1) vkinek gyöngéd szeretettel gondját viseli, táplálja, minden rosztól megóvjá; *kisdedet, szegényt, beteget ápolni*; 2) l. *Apol*.” A „mai használatból kiesett szó”-nak minősített *apol* alatt ez van: „csókol”.

Nézzünk meg néhány újabb szótárt is! Balassa Józsefnek 1940-ben megjelent szótárában ezt olvashatjuk az *ápol*-ról: „Eredetében egy az *apol* (csókol) igével... 1. Csak a 19. sz. eleje óta használatos mai jelentésében: gondoz vkit, gondját viseli vkinek, különösen betegnek. 2. (*átv*) Ápolja a barátságot, am. fenntartja.” Kelemen – Thienemann Magyar – német nagyszótára (1942) az *ápol* igének ezeket a jelentéseit említi: 1. beteget ápol; 2. gondoz, gondot visel; *testet ápol*; 3. fenntart; *barátságot ápol*. Sauvageot Magyar – francia nagy kézisztára (1942) az *ápol* igének ezt a három jelentését tünteti föl: 1. beteget ápol; 2. barátságot ápol; 3. gondoz, dédelget. Ország László Magyar – angol szótárában (1953) az *ápol* szó jelentéseire a következő szókapcsolatokat találjuk: 1. *beteget ápol*; 2. *barátságot, összeköttetést, érzést, kultúrát ápol*; 3. ált. gondoz; *lovát, tüzet, kertet, testet, körmöt ápol*.

Ezeknek a száraz adatoknak meglevenítésére bemutatok néhány idézetet az akadémiai Nagyszótár és az Értelmező Szótár cédulatárából: „Hányat találsz, kik édes nyelvünket Híven kegyelnék és buzgón ápolnák”: Berzsenyi (M. M. 75); „A magyar literatúra ápolására valamit tenni multhatatlanul kell”: Kossuth (A m. próza könyve 11); 1851: „...jő a tavasz... virágot ápol”: Arany (A dalnok búja 7); 1856: „Azt, ki földjét ápolja, földje is gyámolja”: Vas Gereben (Kis k. napt. 5); 1858: „[A feleség] ápolja mérgét melegen”: Arany (Kóbor Tamás 12); 1860: „[A nyár] gyümölcsöt ápol, érlel”: Arany (Kies ősz 7); 1866: „Mátyás... szeretettel ápolta hazánkban a klassziciztást”: Vas Gereben (8: 82); 1880: „...ápolom az új figejövéseket [= fügehajtasokat]”: Arany (Arist. 2: 65); 1880: „...figeültetvényimet Ők kivagdalták, holott én ültettem volt, s ápolám”: Arany (Arist. 1: 341); 1886: „...amit azok [= a két testvér a maguk közt levő különbséget] már a külső viseletükkel is ápolni szeretnek”: Jókai (74: 54).

Eszerint nyilvánvalóan téves M. F.-nek az az állítása, hogy az *ápol(ás)* szót csakis „beteg élőlényvel” kapcsolatban használhatjuk, s „a múltban” ezt a szót csakis „ilyenre alkalmazták”.

2. Abban sincs igaza M. F.-nek, hogy „fejlődésben levő embert, állatot, növényt a magyar minden esetben *gondoz*, sohasem *ápol*”, s ha az ilyen élőlény megbetegszik, aztán meggyógyul, akkor szintén csak *gondozni* lehet. Hát hogyan *gondozták* volna őseink az ilyen vagy olyan élőlényt, mikor nagyapáink gyermekkorában még nem ismerték a *gondoz* szót?! Legalábbis hiába keressük a Magyar nyelvtörténeti szótárban, a Magyar oklevél-szótárban, sőt a Czuczor – Fogarasi és a Ballagi-féle ún. Teljes szótárban sem akadunk nyomára. A Magyar tájszótár egyetlen adatot közöl a Magyar Nyelvőr 1885-i évfolyamából ilyen alakban: „[*gondozó*], *gandazó*: kurátor (Kis-Küküllő m. Szőkefalva Nyr. 14: 46.” Erre az egy adatra hivatkozik A magyar nyelvújítás szótára is, s ugyanott azt olvassuk, hogy a *gondozni* „Szótárilag először” Ballagi Mór Új teljes magyar és német szótára magyar – német részének 6. kiadásában fordul elő, 1890-ben.

Megjegyzem, hogy a *gondozás* főnevet megtaláljuk már Ballagi Mór – György Aladár Kereskedelmi szótárában, az 1887-ben megjelent II., magyar – német részben: „*Gondozás, die Pflege*: valakinek valamit gondozás végett átadni, Jemandem etwas zur Aufbewahrung übergeben.” Közli a *gondoz* igét az Ormánysági szótár is (1952-ben), ilyen értelmezéssel: ’törődik vmivel, kezét rajta tartja’. Bárczi Géza a Magyar szövejtő szótárban a *gondoz* igéhez ezt a kétkező megjegyzést függeszti: „népn.?” (népnyelvi?). Lehetséges, hogy itt-ott élt, lappangott ez a szó, de mindenképp feltűnő, hogy a nagyon sok tájszót is magában foglaló Czuczor – Fogarasiiban nincs meg, s még a tájszótárakban is csak az említett két szegényke adata bukkanunk, közülük is az ormánsági kései följegyzés. Ilyenformán az sem lehetetlen, hogy a *gondoz* a latin *curo* vagy a német *versorgen, besorgen* ige egyik jelentésének tükrözése. Ezt a kérdést még pontosabban meg kellene vizsgálni.

Annyi bizonyos, hogy a *gondoz(ás)* szó hetven-nyolevan évvel ezelőtt még nem volt irodalmi vagy köznyelvi szó. Akkor még ezt mondták helyette: *gondját viseli valakinek, valaminek; gondot visel valakire, valamire; gondoskodik valakiről, valamiről; ápol valakit, valamit*. Még a Simonyi Zsigmond – Balassa József: Német – magyar szótárnak 1902-ben megjelent magyar – német része is pusztá utalással intézi el a *gondoz* ige német nyelvi értelmezését, így: „vkit [gondoz], a. m. gondot visel vkire”; és csak személyre vonatkoztatva ismeri. Ugyanígy találjuk még az 1940-ben megjelent Balassa József: A magyar nyelv szótárában is: „Vkit [gondoz]: gondját viseli vkinek”. Az újabb (pontosabban: újabb nemzedékbeli) szótáriróknál már lassan-lassan kilombosodik a *gondoz(ás)* szó: Sauvageotnál: a *gyermekeket, a növényeket gondozza; a gyermekek, a növények gondozása*; Országhnál: *beteget, házat, tüzet, gépjárművet, kiadványt gondoz; vkinek emléket kegyelettel gondozza; gép, ügy gondozása*. S ezeket az adatokat még megszerezhetem újabbakkal az Értelmező Szótár cédulagyűjteményéből: *anya- és csecsemő-gondozás, állatok, gyümölcsfák gondozása, valakit vagy valamit gondozásba vesz, kertet gondoz*. S Nagy Lajos Kiskunhalom című könyvéből egy idézet (91): „... gondozza a teheneket, rendben tartja az épületeket.” Így vált a *gondoz(ás)* egy-két évtized alatt hasznos és nélkülözhetetlen szavunkká.

3. Ezek után a beszédes adatok után könnyű válaszolnunk a föltett kérdésre. Nem áll, hogy az *ápolás* szót „a múltban” csupán „beteg élőlényvel kapcsolatos gyógyító cselekménysorozat kifejezésére” használták. Nem. Mint láttuk, az *ápolás* eleintén inkább az egészség, a szeretet ki-elcsattanó megnyilvánulása volt, és csak mintegy százötven éve fordult ez az *ápolás* ’gondoskodás’ formájában a betegek felé is. Azt se hagyhatjuk jóvá, hogy „Fiatal, gyenge, zsenge, fejlődésben levő embert, állatot, növényt a magyar minden esetben *gondoz*, sohasem *ápol*”. Hát bizony bátran *ápolhatjuk* valamennyit, mint hajdanta cselekedte „a magyar”, ahogy Arany János szerint egészségük teljében is lehet *ápolni* „az új figejövéseket”, a „figeültetvényeket”, a „gyümölcsöt”, a „virágot”, vagy mint Berzsenyi szerint „édes nyelvünket”. *Ápoljuk* is most és mindenkor, azért, hogy e g é s z s é g e s m a r a d j o n. Ha valakinek úgy tetszik, *gondozhatja* is mind-ezeket az értékeket.

Növényápolás vagy növénygondozás? Mind a kettő jó és hasznos. Akár *ápoljuk*, akár *gondozzuk* a növényt, jót tesz neki, s nyelvünk se látja kárát.

F. G.

Pais Dezső 70 éves

A kis magyar Hazának abban az áldott szögében született, melyet az országhatár, a Rába, a Mura, a Balaton zár közre, Zalában. A kanyargós Zala partján, Zalaegerszezen látta meg a napvilágot, 1886. március 20-án. Egerszeg kicsinyke város volt, nyolcezeren ha éltek benne a hajdani falak között. A múltban sem vert nagy hírt, mert az én földrajztudományom főforrása, a „Hármas kis tükör” sem emlékezik meg róla, pedig tudós szerzője, a magamfajta „gyenge elmékhez alkalmaztatott módon”, mindent előad, amit tudni illő és érdemes. Nem híres, de rangos kis város volt: megyeszékhely, hová törvény elé vagy adóintés okán járt a zalai nép, s vádaskodva vagy védekezve, fizetve vagy haladékkért esdve hordta oda egyik legősibb, legízesebb tájnyelvünk szép szavát. Ha Pais Dezsőt ünnepeljük, Zala népét kell ünnepelnünk, első, legnagyobb hatású tanítómesterét: ízes szavának eredetiségét, színét, zamatát, erejét, tévedhetetlen nyelvi biztonságát annak köszönheti, hogy ölbeli gyermekségétől maturandus úrfikoráig e nép közt élt.

Egyetemi tanulmányait Budapesten végezte mint az Eötvös Collegium tagja. Matematikus akart lenni (nem véletlenül! logikája, deduktív gondolatmeneteinek eleganciája, bizonyításainak levezetésszerű kérlelhetetlensége matematikusra vall!), de ősi hagyományunk, az „átírányítás”, szerencsére már akkor is virágzott, s Bartoniek Géza magyar–latin szakos tanárjelöltet csinált belőle. Az Eötvös Collegium nem valamilye „mandarin-képző” iskola volt, nem a kiváltságosak üvegháza, hanem kemény edzőtábor, hol a tehetségesekből a nagy, mély és széleskörű tudás kiváltságosait nevelték. Ha Pais Dezsőt ünnepeljük, az Eötvös Collegiumot s Pais Dezső legnagyobb hatású mesterét, Horváth Jánost kell ünnepelnünk. Mert a Collegium légkörének, igazándi ösztökélő munkaközösség-jellegének s Horváth János segítő-bíráló-távlátnyitó pedagógiájának jelentős része volt abban, hogy Pais Dezső azzá a tágas látkörű, csak a tények előtt meghajló, tanulásra, vitára mindig kész, a tudomány erkölcsétől áthatott tudóssá vált, akit ma tisztelünk benne.

Tanári pályára készült. Akik ma úgy képzelik az Eötvös Collegiumot, mint a letűnt uralkodó osztály szellemi janicsárképző iskoláját, elgondolkodhatnak azon, hogy Pais Dezső nem egykönnyen kapott tanulmányai befejezte után állást. Majd mikor, nem minden tanulás nélkül való grófi nevelősködése után, végre kinevezték, tizenhárom esztendeig volt középiskolai tanár, Sopronban, Cegléden és Budapesten, jóllehet első szárnypróbálgatásai nyilvánvalóvá tették, hogy a tudomány igazi adeptusai közül való. Ám nem teltek hiába ezek az esztendőik. A múlt, melyet Zala nyelvében őrzött, kőbe faragva mutatta magát Sopronban, s a nyájas Dunántúl után Cegléd azzal az alföldi magyarsággal ismertette meg, melynek azért is harcolnia kellett, hogy a szél ki ne fújja talpa alól a laza kötésű földet. Ott élt a magyar tanárság sűrű mélyében, a társadalom felszíne alatt, de egy olyan világban, melyben a tudománynak, a művészetnek becsülete volt, ahol a kimondott szó felelősségét nemcsak a tudományos erkölcs, hanem a nevelői

feladat szabta meg, ahol az igazság társadalmi hatásában közvetlenül jelentkezett. Pais Dezső nem volt a miniszteriális urak, a tankerületi főigazgatók, tanfelügyelők kedvence (hogy eufemizmussal éljek, ő sem kedvelte azokat), de hajdani tanítványai deres fővel is megemlegetik fényvillantó, tűzgyújtó leckéit. Ha Pais Dezsőt ünnepeljük, a magyar tanárságot kell ünnepelnünk, melynek egyszerű, szegényes körében, kis vidéki tantestületek közösségében, az ifjúság iránti felelős szeretet, az emberi jóság, a felsőbbség előtt térdet nem hajtó önértet s az alkotó munka iránti áhitat virágzott, a Juhász Gyulák, Babits Mihályok, Laczkó Gézák, Földessy Gyulák, Benedek Marcellók, Kertész Manók, Marót Károlyok, Kincs Gyulák, Both Istvánok világát. Itt tanulta meg azt, hogy az elmélet és a gyakorlat elválaszthatatlan útítársak, itt tanulta meg azt, hogy a tudományhoz való hűség nem a kedvező munkalehetőségek függvénye, s itt vált olyan tudóssá, akinek az oktatásügy szívügye.

1924-ben került a budapesti egyetem bölcsészettudományi karára, mint beosztott középiskolai tanár, s jöllehet 1930-ban már a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett, csak hét esztendő múlva, 1937-ben nevezték ki nyilvános rendes tanárrá, Gombocz Zoltán katedrájára, melyet Gombocz halála óta mint rendkívüli tanár töltött be. Közben, 1925 óta, szerkesztette a Magyar Nyelvet, háttérben, olykor név nélkül, 1933-tól ő volt az Eötvös Collegium magyar nyelvész tanára. 1941-ben a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja lett, s 1943 óta az Akadémia I. osztályának vezetőségi tagja. Bizonyára ezek az esztendőik sem voltak tanulság nélkül valók, bizonyára Pais Dezső meleg szíve sok mindenkire emlékszik szeretetteljes hálával, de ezek a tanulságok s ezek a meghálálni valók már nem osztozhatnak Pais Dezsővel ünnepi köszöntőnkön, s nem mérkőzhetnek azzal, amit szülőföldjétől, az Eötvös Collegiumtól, a középiskolai tanári esztendőktől kapott.

Mestere immár csak egy van, nem egy táj, nem egy iskola, nem egy kitűnő személyiség, nem egy szakmai közösség, hanem ez a megaláztatásban, vérben megmártózott, a felszabadulás örömeiben új életre buzdult Magyarország, melynek vajudása kínjával, első örömeivel, nagy vívmányaival, apró, de bosszantó hibáival úgy egybeforrt, hogy örökös másodikból magától értetődően az első közé került. Igaz, nemcsak tanulunk tőle, hanem vitatkozunk is vele nemegyszer, de még a dohogására is tisztelettel figyelünk, mert ellenvetései még akkor is valóságos hibákat fednek fel, ha konzekvenciáival nem érthetünk egyet, s még ha csak zsörtölődik, akkor is ott érezzük becsületet szavában ügyünk szeretetét s az őszinte jobbító szándékot. Katedrája ma a magyar nyelvtudomány fóruma, s a Kossuth-díj koszorúját akkor is ott látjuk mellén, ha nem viseli. Ha Pais Dezsőt ünnepeljük, a mai magyar tudományosságot ünnepeljük, a marxizmus-leninizmus útját járó tudományt, melynek megszületéséért velünk harcolt, melynek első sikerei közt ott van az ő munkája is.

Pais Dezső abba a nagy, csak időrendben „második” nyelvész nemzedékbe tartozik, mely a Simonyi Zsigmond, Szinnyei József, Szily Kálmán csillagképe után következett, Melich János, Gombocz Zoltán, Németh Gyula, Mészöly Gedeon, Csűry Bálint, Kertész Manó körébe. Az ősök (Budenzék) úttörése, az elődök első nagy szintetikus kísérletei után, erre a nemzedékre várt az elődök munkájának kritikai felülvizsgálata, a kutatási területek kiterjesztése a teljesség igényével és a további kutatás módszereinek kidolgozása. A feladat szabta meg, hogy ez a nemzedék a következetes történeti módszer alapjára helyezte kutatásait, hogy érdeklődését tervszerűen kiterjesztette minden, a nyelvtudomány problematikájával érintkező tudományszakra, s hogy az általános, nyelvészeti elvi-módszertani kérdései mindöjüket foglalkoztatták. A magyar nyelvtudomány az ő kezükön vált a magyar nép történetének alapvető stúdiumává, az ő kutatásaik során jelentkeztek a nyelvtudományi problémák teljes komplexitásukban, gazdaságtörténeti, tárgyi-néprajzi, folklorisztikai, irodalmi, lélek-

tani, társadalomtörténeti, művelődéstörténeti teljességükben, s ők vetették fel a nyelvtudomány ideológiai problémáit először. Munkásságuk nem maradt ment a kor deformáló hatásától, a német újgrammatikusok idealizmusa, a franciák szociologizmusa, a saussure-izmus, s főként a pozitívizmus módszere hatott rájuk, s azt sem kell szemérmesen elhallgatni, hogy a sovén nacionalizmus hatása is ott van egyőjük-másuk művein. De mindezek a helytelen irányzatok sokkal kevésbé hatottak körükben, mint akár a történészek, akár az irodalomtörténészek között, a szellemtörténeti irányzat térhódítása nem terjedt ki az ő tudományterületükre, s a Vossler névéhez fűződő „idealista filológia”, a prágai iskola hatása csak egy-egy kutatóig jutott el, az amerikai nyelvtudományi iskolák hatása még egyesekig sem. S ennek nem holmi provincializmus volt az oka (Brøndal, Hjelmslev, Noreen stb.-ek munkássága például ismeretes volt nyelvészeink között, anélkül, hogy hatott volna rájuk), hanem következetes történeti módszerük és a realizmus felé mutató tárgyiaságuk, ténytiszteletük. Igaz, a marxizmus – leninizmus ideológiája sem hatott rájuk, de ennek sokkal inkább történeti okai voltak, semmint elvi elzárkózás. Ez a nagy nemzedék méltó folytatója volt annak a fejlődési vonalnak, melyet Révai Miklós, Budenz József és Simonyi Zsigmond mérföldkövei jeleznek s munkájuk eredményességét mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy legifjabb nyelvész nemzedékünk nem kegyelettel, hanem példát keresve fordul feléjük, s munkásságukra mint biztos alapra építi új eredményeit.

Pais Dezső ennek a nemzedéknek jellegzetes képviselője, s ma, amikor hetvenedik születésnapja alkalmából áttekintjük azt a negyvenhat esztendő, melyet tudományos munkával töltött, meg kell állapítanunk, hogy nemcsak azért s úgy került az élre, mert a halál kaszája kegyetlen rendet vágott körötte. Eredményei sorolják az elsők, az élenjárók közé.

Tudományos pályafutásával kapcsolatban két tévedés él a köztudatban. Az egyik az, hogy irodalomtörténésznek indult, a másik, hogy a nyelvtudomány kedvéért elfordult az irodalomtörténettől. Egyik sem igaz. 1910-ben, amikor Pais Dezső első tudományos publikációi napvilágot láttak, nemcsak az irodalomtörténet mezején szántott új barázdát, ebben az esztendőben tűnt fel a neve a Magyar Nyelv hasábjain is, a „Szó- és szólásmagyarázatok” rovatban, „Boráldó” címen. (Milyen jellemző kis művecske ez! Egy Arany-magyarázat kapcsán, egy jogtörténeti kifejezés hibás szófejtését cáfolja meg, eredeti levéltári kutatásai alapján. Íme, csirájában a későbbi etimológus, ki egybe tudja látni a történelem, az irodalomtörténet, a nyelv problémáit, aki kritikai éberséggel és önálló kutatások alapján, mindig a forrásokig hatolva alkot!) A tízes években, amikor első, úttörő jelentőségű irodalomtörténeti tanulmányait alkotja, egyre-másra jelennek meg kitűnő szófejtései, hely- és személynév-magyarázatai, s egyre nyilvánvalóbb, hogy a magyar nyelvtörténet, a jelentéstan, a syntaxis új, nagy tehetségű művelőt nyert benne. Pais Dezső egyszerre indult el az irodalomtörténeti és a nyelvtudományi kutatás útján. S vajon elszakadt valaha is irodalomtörténetünk problematikájától? Ha csak a felszabadulás utáni munkásságán futunk át: vajon a „Reg”, a „Balassi Bálint ismeretlen versrészletei”, „A magyar irodalmi nyelv”, az „Árpád- és Anjou-kori mulattatóink”, a „Vegyes megjegyzések a »Szendrői hegedőse-ének-hez” és a „Nyelvtörténeti adatok Balassiból és Balassihoz” azt mutatnák, hogy elfordult valaha is az irodalomtörténettől?! Lassabban a „szakosítással”! Pais Dezsőt nemzeti műveltségünk kialakulásának s jelenének egésze érdekli, összefüggéseinek teljes bonyolultságában. Nem érdemes összevesznünk azon, hogy kié (veszélyes is lenne, mert más igényjogosultak is jelentkeznének!), egyezzünk meg abban, hogy az osztatlan, mert oszthatatlan filológiának azok közé a képviselői közé tartozik, akiket az ember és társadalma érdekel.

Hogy mégis a nyelvtudós Pais Dezsővel foglalkozunk, azt nemcsak a hely jellege

okán tesszük, hanem azért, mivel munkásságának zöme közvetlenül a nyelvtudomány körébe tartozik, — bár mindjárt itt szeretnők megjegyezni, hogy közvetve legnyelvésszibb nyelvészkedése is általános érdekű. Elegendő, ha tudományos munkásságának egyik legfontosabb állomására, a „Régi személyneveink jelentéstana” című, 1921–22-ben megjelent tanulmányára utalunk. Mi ad ennek a tanulmánynak olyan jelentőséget, hogy valahányszor Pais Dezsőről szólunk, mindig megemlegetjük? Hiszen a személynevek szófajta magyarázatával előtte is foglalkoztak, nyelvészek, történészek egyaránt. Pais tanulmányát először is a teljesség igénye emeli ki a hasonló tárgyú munkák sorából: nem szaporítani akarja a megfejtett személynevek számát, hanem a régi névadás egészét tekinti át, abból akar általános tanulságokat fényre deríteni. Másodszor az ad különleges jelentőséget tanulmányának, hogy a névadás jelenségét a társadalmi formák fejlődéséből akarja felfejteni. Azt írja tanulmánya bevezetésében: „Ennélfogva természetes, hogy középkori művelődéstörténetünk két fejlődési fokozatának és ezeken belül két-két mozzanatának felel meg a mi névrendszerünk kialakulásának két fő-, illetőleg két-két alszakasza. Az első fokozat főmeghatározója a társadalmi és gazdasági közösség, a másodiké a családi-egyéni és gazdasági elkülönülés”. Az alapvető társadalmi formák változásán belül külön alkorszakokat iktat be, különös gonddal árnyalja a feudális társadalom kialakulásától a feudális anarchia és a központosítási törekvések harcaig népünk történetét. Ez az árnyalás tanulmányának módszertani erényei közé tartozik. Pais szemében a történelem nem „háttér”, hanem a helyes magyarázat egyetlen forrása, s ezért a társadalmi formaváltást nem sematikus elnagyoltságában vizsgálja, hanem teljes bonyolultságában, nem éles kontúrokat akar rajzolni, hanem a változás valóságú dialektikáját: „nem élestörésű katastrófhákon át rohanó drámát boncolunk, hanem szinte észrevehetetlenül apró körülményekből kicsirázó és egymásba olvadó mozzanatok során kialakult társadalmi fejlődményeket próbálunk csemezni”. Módszertani erénye tanulmányának az is, hogy korántsem szorítkozik azoknak a személyneveknek magyarázatára, melyeknek viselői történetileg hitelesíthető személyek, hanem a régies nevet viselő költött krónikai hősök neveit is vizsgálat alá veszi. Hogy a névadás archaizáló jellegének mi volt a társadalmi oka, azt ekkor még nem látja világosan, de az nyilvánvaló előtte, hogy ezeket a régiséget varázsával ható, archaikus színezetű neveket „a honfoglaló nemzetségekből kialakult vezető osztály” tartja életben, népszerűsíti, s minél mélyebbre hatol anyagába, annál világosabbá válik előtte a névadásban megmutatkozó osztály-elkülönülés s annak oka. „Így szolgáltatja a nevek anyagát egy nemzedéken belül a felső osztályok számára pl. a harc, a méltóság, tisztseg, az alsóbbak számára pedig az állattenyésztés, földművelés, utóbb a mesterségek tárgyköre. Az uralkodó osztálynál, mely a kivételes helyzethez való jogát jelentékeny mértékben a múlt emlékeiből rája áradó prestigenek köszöni, a nevek megválasztásában főképpen a hagyomány dönt, az alsóbbaknál pedig elsősorban a jellemzésre, meghatározásra, megkülönböztetésre irányuló törekvés” — írja. Ezek a szempontok, ez a módszer vezeti Pais kutatásait, s ezért eleveníti meg tanulmánya nem egy e korrall foglalkozó történeti munkánál vagy költői rekonstrukciónál sokkal elcvenebben egy letűnt történeti kor politikai, társadalmi, gazdasági és magánéletét, ezért világít be olyan éles fénnel krónika-irodalmunk problematikájába, hogy a magyar ősköltészet, a történeti folklorkutatás munkásai, a tárgyi néprajz búvárlói mindegyre visszatérnek ehhez a tanulmányához, egy emberöltő múltán is.

Mindennek nemcsak az ad különleges jelentőséget, hogy Pais ezeket a szempontokat s ezeket a módszereket a magyar nyelvtudományon eluralkodó pozitivizmus korában alkalmazta, hanem az is, hogy erre az útra nem a véletlen vezette, nem tévetegen jutott a helyes ösvényre, hanem tudatosan választotta ezt az utat. Tagányi Károly „A hazai élő jogszokások gyűjtéséről” című munkájáról írva vall arról, hogy „az újabb

nyelvész-nemzedék mind rendszeresebben aknázza ki a történeti forrásokat és a nyelvtörténeti kérdések tisztázásánál állandóan figyelemmel kíséri a történeti tudományok megállapításait vagy feltevéseit", s hogy felismerték: a „történeti kútfőkbe beágyazott nyelvtörténeti adatokat nem szabad a lelőhelyükből kiszakítva vizsgálgatni, mert különben úgy járunk velük, mintha a geológiai maradványok tanulmányozásánál mitsem törődnék a rétegekkel, amelyek ezeket magukba zárják”.

Ez a széleskörű politikai, társadalom-, gazdaság- és irodalomtörténeti érdeklődés tette őt olyan kitűnő etimológussá, ki a szófejtés munkája közben és által mindig kort fejt, társadalmat fejt, életet fejt, emberi lelket fejt. Elegendő olyan közelmúltban megjelent cikkére utalnom, mint az „Át – által, óta”, melyben az *olta* ~ *óta* névutót egy finnugor távolra mutató névmás *-á* > *-a* lativusi raggal megtöltött tartozékának magyarázza. A tiszteletet ébresztő bizonyító anyag, a megfejtés ötletessége (az *olta* eredeti jelentése Pais szerint *oda*), önmagán túlmutató volta (ezzel a kulccsal tárja fel az *óta* kapcsolatát az *át*, *által*-lal) sem takarhatja el az olvasó elől azt, hogy szófejtésének mélyén a kezdetleges ember időszámításának módját bogozgatja, a tér és idő relációk viszonyát a primitív gondolkodásban, hogy az *óta* megfejtése során egy ősi mondat rekonstruálódik nyelvünk írásbeliség előtti mélyéből.

S a fent jellemzett elvi tudatosság tette őt olyan nyelvtudóssá, akiben a nyelvtudomány általános nyelvészeti, módszertani problémái is mindig elevenen élnek. A szovjet nyelvtudományi vitával kapcsolatos cikkei, olyan tanulmányai, mint a „Két fejezet a mondattanból”, „Iránylevek a magyar hangtörténet tárgyalásában”, „Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához”, „A magyar irodalmi nyelv”, mind azt bizonyítják, hogy az etimologizálás látszólag elaprózott munkája közben egy percre sem vesztette el szeme elől a nagy elvi összefüggéseket, hogy kutatásainak apró mozzanatait számon tartja, s mihielyt azokból elvi összefüggés, módszertani tanulság dereng fel, ez a „dologi” érdeklődésű tudós felemeli fejét cédulái fölé, s évtizedek aprólékos, látszatra kicsinyes munkáját általános tanulsággá, elvi megállapítássá tudja összefogni. Nemcsak művelője, hanem iránymutatója is tudományának.

Pais Dezső azok közé a nyelvtudósok közé tartozik, akiknek munkássága mindig túlvilágít szakmája szűk körén. Nemcsak arra gondolok, hogy a tanárnevelő Pais prelekciónak emlékéit elviszik magukkal azok a hallgatói, akik sohasem lesznek nyelvészek, s esztendőik múlva döbbsennek rá, hogy ezek a hajdan „mellékes”-nek hitt leckék megelégednek bennük, hogy igényesebben olvasnak, mélyebben értik az irodalmat, mert az ő tanítványai voltak. Nem is csak arra gondolok, hogy mint a magyar helyesírás alakítója, munkásságával hogyan hat olyan százazrekre, milliókra, akik nevét sem tudják. Arra gondolok, hogy cikkeit, tanulmányait olyanok is olvassák szép számban, akik egyébként nemigen olvasnak nyelvtudományi értekezéseket. Pais Dezső, aki szenvedélyes vitatkozó, ha hinne nekem, bizonyára azzal magyarázná munkásságának szakmán túli népszerűségét, hogy az emberek szeretik a vitát, az ironia töréneke cikázó villanását, a szókimondást, márpedig az ő cikkeiben ezek olykor el sem férnek, hanem motiókként a cikk elejére, jegyzetként a lap aljára pattognak a tűzben fogant cikkekből. E sorok írója is szereti a vitát, s elgyönyörödve kíséri figyelemmel a jó vívó toppantva döfő mozdulatának villódzását. De mégsem hiszi, hogy a vitatkozó Pais köti le az olvasóit elsősorban, – töredelmesen megvallja, nem is ért mindig egyet a vitatkozó Pais Dezsővel, néha sajnálja, hogy nagy erejét apró szúrásokra pazarolja. Mást éreznek meg Pais olvasói. A magyar nyelv szeretetének mélységes szenvedélyét. Pais Dezső alighanem inkább elevenen elégetné magát, de nem mondana ki frázist, de még elkoptatott igazságot sem. Pais Dezső szemérmes ember, aki nagy dolgokat legfeljebb tesz, de nagyokat sohasem mond. Nem hiszem, hogy hetven esztendő alatt kimondta volna valaha is azt, hogy „szeretem a hazámat”, „szeretem a magyar népet”. De aki Pais Dezső nyelvtudományi mun-

káit olvassa, s látja azt az olthatatlan kíváncsiságot, ahogy egy megoldatlan nyelvi kérdésre veti magát, aki nyomon kíséri, hogyan űz egy kérdést néha évtizedeken át, feltevésről feltevésre követve a titkát őrző jelenséget, míg a megfejtés karámjába nem terele, az kimondatlanul is tudja, hogy Pais Dezső nyelvész-buzgalma mélyén a magyar nép iránti szeretet buzog, hogy ő ezt a népet keresi eredete ködbevesző távlatában, története rögzös útján, munkás jelenében, ennek történetét, irodalmát, eszejárását akarja fényre deríteni, teljes világosságában felmutatni, megbecsültetni. Ez a mélységes szenvedély ragadja magával olvasóit. Ezt a forró szeretetet látják lobogni senkiéhez sem hasonlító, eredeti, ízes, játékos, ötletes, de ha kell, keményen egyértelmű stílusában, mondatainak néha termő faként szerteágazó szövevényében, néha nyílként célba találó, egysugarú suhogásában. Nemcsak ír a nyelvről: minduntalan munkálja is merev stilisztikai szabályokat nem tűrő nyelvünket. Költők árulják el magukat így egy-egy szokatlan szóval, egy-egy váratlan szóösszetétellel, stereotip kifejezések eredeti szemléletességének egy újszerű használat által való felélesztésével, mint ő. Sem beszélni, sem írni nem tud úgy, szóljon vagy írjon hármiról, hogy nyelvi izgalmat ne keltsen. Mint aki valaha hivatali kapcsolatban is álltam Pais Dezsővel, hitelesen bizonyíthatom, hogy a hivatali „ügyirály” korhadt düledéke mindig a fejemre omlott, ha Pais Dezsőt akta-gyártásra kényszerítettem, „felterjesztéseit” olvasva (ha ugyan szabad ezeket az elemi erejű erupeiókat e névvel illetni...) mindig azt éreztem: nyelvünk nemcsak él, hanem fejlődik. A stílus-elemzés eszközeivel be lehetne bizonyítani bármely írásáról, hogy írójának központi érdeklődése a magyar nyelvre irányul.

A „Magyar Nyelvőr” élő, fejlődő, virágzó nyelvünk e nagy szerelmesét és éltetőjét, fejlesztőjét, felvirágoztatóját ünnepli benne. A „Magyar Nyelvőr” munkatársai nemcsak azért gondolnak hálás tisztelettel Pais Dezsőre, mert munkájukban minduntalan ott munkál Pais Dezső életművének ezer tanulsága. A példaadót ünneplik benne, aki ha szól, ha tollat fog, akkor testté válik a nyelvművelés, megvalósul az a cél, amiért küzdünk: tartalom és forma, gondolat és nyelvi kifejezés hibátlan, magyaros, szép egysége.

Nemcsak tanítónkat: ihletőnket köszöntjük.

Bóka László

Egyetemi hallgatók levelezése finnugor nyelvrokonainkkal

Bizonyára nem lesz érdektelen a Nyelvőr olvasóinak, ha beszámolunk néhány egyetemi hallgató kezdeményezéséről. Mint leendő finnugor nyelvészek, szaktárgyaikon kívül szeretnénk minél alaposabban megismerni nyelvrokonaink jelenét, tudományos életét, irodalmát, életük számtalan apró részletét. Jelentősebb mértékben személyes kapcsolatokat teremteni egyelőre nem tudunk, ez még a jövő feladatai közé tartozik. De ennek az útját is egyengeti a közeledésnek az a módja, amelyet már megtaláltunk: levelezés útján teremtetünk baráti kapcsolatokat néhány rokon népünk képviselőjével.

Az első lépéseket három évvel ezelőtt tettük meg: Chanti-Manyszijszkba, obi-ugor rokonaink nemzetiségi körzetének fővárosába írtunk, s kaptunk csakhamar választ a pedagógiai főiskola egyik tanárától s néhány diákjától. Ezután a komi (zürjén) nép egy kiváló fiával, a sziktivkari főiskola komi nyelv- és irodalomtanárával kezdtünk levelezést. Nem sokkal később a Szabad Népből olvastunk egy Leningrádban tanuló permi-komi egyetemi hallgatóról. Írtunk neki, s azóta vele is rendszeresen levelezünk. Levelezésünk további bővülése során a tartui észt, Joskar-Ola-i mari (csereemis), petrozavodszki karjalai-finn és helsinki egyetemi hallgatókkal vettük fel a kapcsolatot. A kezdeményezés egy embertől indult ki, később azonban mind többen és többen kapcsolódtak bele. Különösen észt barátainkkal folytatott levelezésünk szélesedett ki.

A Szovjetunióban élő rokonaink leveleiből mindenekelőtt az új élet lenyűgöző realitása árad. Íme így ír G. P a k i n, Chanti-Manyszijszk város pedagógiai főiskolájának tanára:

Mindazt, amivel körzetünk jelenleg rendelkezik, a forradalom előtti idők embere mesének gondolta volna. Egy ilyen ember elsősorban elsodálkozott volna a város láttán, ahol élünk. Azon a helyen, ahol épült (és épül ma is), húsz évvel ezelőtt a beláthatatlan tajga zúgott... A körzetben a kulturális és közoktatási intézmények (népművelés házai, klubok, filmszínházak, könyvtárak, olvasótermek) egész hálózatát szervezték meg. Hagyományossá vált az évenkénti „olimpiász”-ok, népművészeti kiállítások, dalünnepek, nemzeti sportversenyek megrendezése. Vannak íróink, költőink, művészeink. Soha nem látott módon bontakozott ki a nép tehetsége...”

(Ötven évvel ezelőtt a vogulság szinte az ösközösségi társadalom viszonyai között élt, s közeli kipusztulásától tartottak !)

Ugyanerről a soha nem álmódott fellendülésről tanúskodik a Komi Tudományos Akadémia osztályvezetőjének, N. A. K o l e g o v á n a k levele (Sziktivkar):

„A múltban a komi népnek nem volt írása, nem volt komi irodalmi nyelv, nem volt nemzeti közoktatás. A forradalom előtt csak a lakosság egynegyede tudott valahogyan olvasni, a komi nők között pedig az írni-olvasni tudás ritka jelenségnek számított. Most van a köztársaságban két pedagógiai és tanítóképző főiskolánk, melyben 792 hallgató tanul, 15 technikumunk, 60 középiskolánk, 176 hetéves és 432 általános iskolánk, 9 esti középiskola a munkás és paraszt ifjúság számára. A bennük tanulók összlétszáma meghaladja a 62 ezer főt. A pedagógiai főiskola 1932-ben nyílt meg Sziktivkarban. Működik a Komi Köztársaságban a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Filiáléja is.”

A komi nép nem csupán nemzeti közép- és felsőfokú oktatását teremtette meg, hanem jól felkészült tudományos szakemberei is vannak. Az új komi értelmiség egy kiváló képviselőjét ismertük meg P. P. P o p o v n a k, a sziktivkari pedagógiai főiskola tanárának személyében. Idézek egyik leveléből:

„Talán sikerül majd elküldeni a Komi Állami Kiadó és a moszkvai kiadóvállalatok egyes könyveit. Igaz, a mi irodalmunk még nem olyan hatalmas, mint a magyar (melyet még levéssé ismerek, de bizonyos képet kaptam már róla olyan gyönyörű kiadványok útján, mint a Magyar Költészet Antológiája), a komi nyelvtudomány meg éppen mostanában kezd lábára állni, de azt hiszem, hogy nekünk, akik olyan régóta rokonok vagyunk, mindig akad valami közös témánk.”

Szavait tettek követték: hónaponként kaptunk egy-egy csomagot: komi és orosz nyelvű tankönyveket, nyelvtanokat, szépirodalmi és tudományos műveket. De Polijevkt Pavlovics nemcsak a mi érdeklődésünknek tesz eleget, hanem éppen olyan mértékben érdeklődik ő is a mi népünk iránt:

„Írja meg, kérem, milyen kiadványok kaphatók önöknél a magyar néprajz köréből: szeretném jobban megismerni az önök derék népét. A magyar nyelvet egyelőre nem ismerem, de a jövőre gondolva elkezdtem tanulmányozni. Azt az elhatározását és törekvését, hogy a komi nyelv tanulmányozásának szenteli magát, melegen üdvözölöm, és teljes szívemből fogok segíteni önnek, amiben csak tudok.”

Ez a népünk s nyelvünk iránti érdeklődés kapcsolt össze minket Szpartak T a r a k a n o v v a l, a leningrádi Zsdánov Egyetem hallgatójával is. Magyar ösztöndíjasok adtak hírt erről a magyarul is tanuló, német szakos, komi-permják nemzetiségű diákról, aki így írt nekünk — magyar nyelven :

„Én nagyon szívesen folytatok levelezést önnel, és minden lehetőt megteszek, hogy a komi nyelv tanulmányozásában önnek segítsek. Részletesebben én a komi-permják nyelvjárásról tudok írni, mert én arról a vidékről való vagyok. Nagyon érdekel a magyar nyelv, a szépirodalom és a zenekultúra, és nagyon örülök, hogy az ön személyében levelezőtársra találtam.”

Így ismerkedtünk meg a magyarságnak ezzel a távoli, rokon nyelvű barátjával, aki Bárcezi Géza nyelvtudományi munkáit is olvassa, nyolc nyelven beszél, ismeri a magyar szépirodalmat, és cserébe ellát bennünket komi-permják irodalmi művekkel, nyelvi anyaggal s tudományos munkákkal (rendre elküldte pl. Litkin és Bubrih értekezéseit).

Ugyanilyen lelkes híve a magyar népnek és műveltségnek néhány észti fiatal, a tartui egyetem finnugor szakos hallgatói. Hillar L a a n e, Luule K a s t e i n és társaik tanulnak magyarul, nekünk pedig észti újságokat, regényeket, kottákat, szótárakat küldenek. Aino P e r v i k, aki levelezésünk megindulása óta már elvégezte az egyetemet, s egy tallini könyvkiadó lektora lett, kitűnően tud magyarul ; Petőfi a legkedvesebb költői közé tartozik, s Móríc Zsigmondot fordítja észti nyelvre. Egyetemista barátaink a nyáron a vepszék között voltak kutatóúton, s részletesen beszámoltak munkájukról s erről a 35 000 főt számláló kis rokon népről. Tőlük hallunk újabb híreket a lívekről és a vótokról is : az előbbiekből kb. 550-en vannak, az utóbbiak már csak 25—50 között, s a vót nyelvet csupán néhány aggastyán beszéli.

A közelmúltban kapcsolataink újra bővültek. A Karjalai Szocialista Szovjet Köztársaság fővárosából írt Eino K i u r u és Anja M ä k e l ä, Helsinkiből pedig Marit V a l l i n h a r j u és Raija Ä i k ä s finnugor szakos hallgató. Hisszük, hogy karjalai és helsinki barátainkkal is olyan mély és erős barátság kapcsol majd össze bennünket, mint komi, észti, mari és manysi ismerőseinkkel. Ezt a barátságot mi értékesnek és az óriási távolságok ellenére is szilárdnak tartjuk. A jövőben szeretnénk még jobban kibővíteni és elmélyíteni ezeket a kezdeti próbálkozásokat.

Vászolyi Erik

Vita a versmondás kérdéseiről

A TTIT Budapesti Szervezetének Kossuth Klubjában 1955. dec. 19-én este ankét volt „Versmondásunk időszerű kérdései” címmel. A vitabevezető előadást H o n t F e r e n c tartotta. Az ankétan az előadóművészek, írók, nyelvészek, pedagógusok, a művelődési munka üzemi szervezői vettek részt.

Előadása bevezetőjében H o n t F e r e n c hangsúlyozta, hogy az est célja elsősorban nem az elméleti kérdések boncolgatása, hanem a tárggyal kapcsolatos problémák felvetése és megvitatása. Nem csupán a költemények előadása tartozik e tárgghoz, hanem mindaz, amit leginkább az „élőszó-művészet” kifejezéssel foglalhatunk össze. Tágabb terület ez, mint a versmondás. Ide tartozik a versmondáson mint legfontosabb ágon kívül a prózamondás, a politikai előadás, a szónoklat, sőt a daléneklés is.

A versmondás művészete iránt rendkívüli érdeklődés tapasztalható — állapította meg az előadó. A jogos érdeklődés egyik oka politikai, minthogy a versmondás az eszmeterjesztés-hirdetés leghatékonyabb eszköze. Jelentős az a körülmény is, hogy a versmondás igen könnyen művelhető, mivel — csak tehetség és tudás kell hozzá — nem

kell nagy apparátus: egyéb művészeti ágakkal szemben, mint amilyen pl. a színjátszás. Fontos tényező népünk művészet utáni vágya is, népünk szereti és igényli a verset.

Hont Ferenc előadása második felében azt vizsgálta, mivel magyarázható, hogy a nagy érdeklődés ellenére a versmondás művészete terén nincs továbbfejlődés. Megállapítása szerint nagy baj, hogy az elmélet elmaradt a gyakorlat mögött; ennek jellemzőjeként utalt arra, hogy Ascher Oszkár könyve hosszú idő óta az egyetlen, elméleti kérdésekkel foglalkozó könyv. Hasonlóan nagy baj a kritika teljes hiánya: pedig a szavalóesték bírálata nélkül nem fejlődik e művészet: a versmondók önmagukra maradnak. A hibák oka a művészeti és gyakorlati szervezethez hiányában is keresendő. A művészeti apparátusnak bizonyos feltételei elengedhetetlenek; így pl. művészi feladat a műsortervezés; szükség van továbbá próbákra is, amelyeket külső, szakavatott szem, illetőleg fül irányít: az „előszó-rendező”, amelynek még a fogalma is teljességgel hiányzik; hasonló probléma még a versmondó művészi munkája folyamatosságának, valamint a képzés- és továbbképzés biztosítása.

Az előadó a továbbiakban a versmondás művészi oldalának problémáit vetette fel. Kitért néhány helytelen véleményre („a versmondás csupán eszmék tolmácsolása”; „a versmondás csak érzelmek tolmácsolása”; formalista szavalás: a vers lényege a ritmus, a dallam). Foglalkozott azzal a közérdekű kérdéssel: szabad-e gesztikulálni versmondás közben. Véleménye szerint szabad taglejtéseket használni, ha erre szükség van.

Előadása befejezésekor Hont Ferenc javaslatokat tett elméleti fórum létesítésére, a képzés és továbbképzés biztosítására és a szervezeti formák megalakítására.

Éder Zoltán

Debreceni hírek

A Kossuth Lajos Tudományegyetem két nyelvész professzora, Kálmán Béla és Papp István 1955 februárjában részt vett a hagyományos finnországi Kalevala-ünnepségeken. Az ünnepségeken a két debreceni professzor több előadást tartott. Papp István egyik előadása „Vanhan unkarilaisen ja suomalaisen runomitan peruskysmyksistä” címmel megjelent a Virittäjä-ben (1955. 124–31; ehhez vö. még Acta Debreceniensis 2: 37–53). A professzorok hazatérésük után előadást tartottak a város dolgozói számára helsinki útjukról. Írásban is beszámoltak finnországi élményeikről, Kálmán Béla „Képek az ezer tó országából” (Néplap 1955. ápr. 15–27.), Papp István pedig „Képek a mai Finnországból” (Alföld 1955. 3. sz. 111–6) címmel.

Papp Istvánt 1955 nyarán meghívták Finnországba a jyvaskyläi nyári egyetem magyar előadójának. A nyári egyetemen magyar nyelvgyakorlatokat és magyar nyelvtörténetet adott elő. Hazatérése után a finn–magyar tudományos kapcsolatok megszilárdításával kapcsolatos feladatokról írt a Néplap október 8-i számában.

A Hajdú-Bihar megyei Néplap 1955-ben is rendszeresen közölt nyelvészeti vonatkozású cikkeket. Február 13-án Fülöp L. – Nagy A. „Gondolatok a helyesírásról” című cikkükben a város különböző helyein lévő feliratok helyesírási hibáit pellengérezik ki. Kálmán Béla „Örült okos” című cikkében a túlzó jelzőkkel foglalkozik (szept. 4.). Sebestyén Árpád „Helyesírás és logika” című cikkében rámutatott a páros verseny-szerződés, Hajlított Bútorgyár stb. kapcsolatok ilyen írásmódjának logikátlanságára, és megmutatja, hogyan kell ezeket helyesen írni: párosverseny-szerződés, Hajlítottbútorgyár stb. (okt. 2.). Ugyancsak ő „Minőséget a dolgozóknak” című cikkében a minőség szó e címben levő jelentésének kialakulását tárgyalja (dec. 4.). Megemlékezik a Néplap E. Petrovici román nyelvész debreceni látogatásáról s az egyetemen „Egy magyar

hangtani jelenség tükröződése a román nyelv magyar jövevényszavaiban" címmel tartott előadásáról (okt. 22.).

Az Alföld című folyóiratban Jakab László „Újságunk nyelvéről" címmel a Hajdú-Bihar megyei Néplapot bírálja helyesírási és nyelvhelyességi szempontból (1955. 1–2. sz. 121–8).

A TTIT debreceni szervezete „Édes anyanyelvünk" címmel előadás-sorozatot rendezett a következő kérdésekről: A magyar nyelv eredete, Nyelvhelyességi kérdések, Az új helyesírási szabályzat, A mozgalmi nyelv, A szép magyar beszéd, A debreceni nyelvjárás. Az egyetemi Nyelvtudományi Intézet oktatói, valamint középiskolai tanárok által tartott előadásokat szép számú érdeklődő látogatta.

Pápay Józsefnek, a debreceni egyetem volt nyelvész professzorának tiszteletére ünnepélyes keretek között emléktáblát állítottak az egyetem díszudvarán.

Jakab László

A Nyelvművelő Főbizottság 1955. december 14-i ülésének jegyzőkönyve

Jelen vannak: Kodály Zoltán elnök, Lőrincze Lajos titkár; Fábian Pál, Ferenczy Géza, Kovalovszky Miklós, Ruzsiczky Éva, Szépe György, Tompa József, Veres Péter főbizottsági tagok; Pákozdi Endre előadó.

Kodály Zoltán elnök megnyitja az ülést.

Lőrincze Lajos titkár napirend előtt szót kér, s üdvözlí Kodály Zoltán elnököt születése napja alkalmából. Üdvözlő szavaiban méltatja Kodály Zoltánnak a helyes magyarság, a szép magyar beszéd érdekében kifejtett munkásságát. Kodály Zoltán válaszában hangsúlyozza, hogy ő, amíg csak él, „a hallható magyarság Merker-jé" kíván lenni.

1. Az elnök felkérésére Fábian Pál felolvassa javaslatát a szakszókincs problémáinak megoldására. — Rámutat arra, hogy szakszókincsünk gyors ütemű fejlődése számtalan nyelvhelyességi, helyesírási kérdést vet fel. Ezek megoldásához a szaktudományok csak szórványosan kérik a nyelvészek segítségét. Viszont az is előfordul, hogy egyes szaktudományok képviselői teljes egészében a nyelvészekre hárítják a szakterületükön jelentkező nyelvi problémák felderítését és megoldását, holott erre a nyelvész a megfelelő szakterület ismerete nélkül egymaga nem vállalkozhat. — A továbbiakban Fábian hangsúlyozza, hogy a Nyelvművelő Főbizottságnak cselekvőleg kell fellépnie.

Javasolja: a Nyelvművelő Főbizottság kérje az Akadémia Elnökségét, hívja fel az egyes osztályok figyelmét arra, hogy fokozott gondot fordítsanak a terminológia kérdéseire, s alakítsanak olyan bizottságot, amely az illető tudományág nyelvi problémáival törődik. Kíváncsú volna, hogy minden tudományágban nevelődjék ki egy-két nyelvészeti tájékozottságú szakember, aki az illető tudományág nyelvi kérdéseit önállóan is meg tudja oldani. Törekedni kellene arra is, hogy a nyelvészek között is nevelődjenek ki szakértői egy-egy tudományágnak, akikhez a tanácskérőket utasítani lehet. Tehát meg kell teremteni a szaktudósok és a nyelvészek szoros, rendszeres együttműködését.

Fábian Pál javaslatát vita követi. A vitában részt vesz Kodály Zoltán elnök, Kovalovszky Miklós, Lőrincze Lajos, Szépe György, Tompa József, Veres Péter. — Lőrincze Lajos bejelenti, hogy megjelent a Klár–Kovalovszky: „Műszaki terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései" c. kiadvány. — Veres Péter hozzászólásában hangsúlyozza, hogy a műszaki nyelvben egyre terjednek az idegen gondolkodásmódot tükröző kifejezések; ezek meggyökeresedését meg kell akadályozni; a fő

figyelmet az újonnan kialakuló szakterületekre kell irányítani, mivel a még meg nem csontosodott idegen szellemű műszók ellen sikerrel lehet küzdeni. A továbbiakban azt a nézetét juttatja kifejezésre, hogy igen fontos feladat a nyelvművelés terén a nemzeti közszellem ébresztgetése. Úgy látja ugyanis, hogy – kivált a szakemberek körében – egyre csökken a nemzeti öntudat, az anyanyelvért érzett felelősség, ezért van az, hogy az idegen kifejezéseket rögtön lefordítják, ahelyett hogy magyar megfelelőkön gondolkodnának. – **T o m p a J ó z s e f** arra mutat rá, hogy a különféle szakterületeken egyre lanyhul a magyarítás. Majd hangsúlyozza: az idegen műszók ellen mindjárt jelentkezésükkor meg kell kezdeni a küzdelmet. – **S z é p e G y ö r g y** a betűszók (*PVC* stb.) terjedésére hívja fel a figyelmet.

A vita eredményeként a Főbizottság elhatározza: az Elnökségben keresztül felhívja az egyes osztályok figyelmét a szakterületükön jelentkező nyelvhelyességi kérdésekkel való fokozottabb törődésre. – A szakterületeken folyó nyelvművelő munka konkrétta tevése érdekében **L ő r i n c z e L a j o s** indítványára a Főbizottság megbízza **Ferenczy Gézá**t, hogy a Magyar Nyelv Kéziszótára szaklektorainak segítségével derítse fel, milyen készülő munkáknak, szakszótáraknak volna szükségük a nyelvész-szakemberek támogatására. – Végül **K o v a l o v s z k y M i k l ó s** javaslatára a Főbizottság elhatározza, hogy átiratot intéz az Elnökséghez, amelyben kéri, tegyen lépéseket annak érdekében, hogy a terminológiák egységessé, magyarossá válását szolgáló Műszaki Értelmező Szótár munkálatai megindulhassanak.

2. **L ő r i n c z e L a j o s** titkár vázolja azokat a feladatokat, amelyek a Főbizottság második öt éves tervében szerepelnek: a) Nyelvművelő kiadványok: Nyelvművelő (Művelt Nép), Nyelvművelő kódex (Szikra), egy népszerű nyelvművelő kötet, a Magyar Nyelvőr c. folyóirat; b) nyelvművelő ankét rendezése; c) nyelvművelő előadások szervezése, tartása; d) a rádió „Édes anyanyelvünk” c. műsorának folytatása; e) a rádió, a sajtó nyelvének nyelvi szempontból való ellenőrzése; f) a műszaki nyelv kérdéseivel való törődés; g) egyéb alkalmilag adódó feladatok végzése. – **L ő r i n c z e** előterjesztése után hozzászólások következnek: **V e r e s P é t e r** arra utal, milyen hasznos lenne, ha a Főbizottság a vidéki pedagógusokat is be tudná vonni a nyelvművelő munkába. Majd annak a nézetének ad kifejezést, hogy szükséges lenne egy országos értekezletet tartani a nemzeti közszellem, a nyelv iránti felelősség felélesztésére. – **S z é p e G y ö r g y** a színpadi nyelvvel való törődésre hívja fel a figyelmet. – Szó esik még arról, hogy az MTH iskolákban megszüntették a magyar órákat; ezzel kapcsolatban a Főbizottság **K o d á l y Z o l t á n** elnök javaslatára elhatározza, hogy átiratot intéz az illetékes szervekhez, amelyben kéri a magyar nyelv oktatásának újra való bevezetését.

3. Végül **L ő r i n c z e L a j o s** bejelenti, hogy a Magyar Nyelvőr c. folyóirat az általános és középiskolákban kötelező folyóirat lett. – Majd közli, hogy a Népművelés c. folyóirat állandó nyelvművelő rovatot indít; a rovat vezetését **K o v a l o v s z k y M i k l ó s**ra bizza a Főbizottság.

Jegyzőkönyvvezető:
Ruzsiczky Éva

Készül a Petőfi-szótár. A második öt éves terv nyelvtudományi munkálatai során készül el a Petőfi-szótár, első teljes írói szótárunk, **G á l d i L á s z l ó** irányításával. A szótár tartalmazni fog minden egyes szót, amelyet Petőfi valaha használt, s e címszavakat jól megválasztott példamondatok szemléltetik. A szótárban megtalálhatók majd mindazok a közismert idézetek, amelyek közül sok szinte szállóigévé lett. Ilyen módon pontosan megállapíthatjuk majd, mennyit merített Petőfi a nyelvújítás alkotá-

saiból, s mekkora mértékben járult hozzá irodalmi nyelvünk, nemzeti nyelvünk kialakításához. A szótár a magyar stílustörténetnek is hasznos forrása lesz, hiszen adataiból világosan kitűnik, mely szavakat használt Petőfi versben és prózában egyaránt, melyek fordulnak elő csak verses szövegben és melyek csupán a költő prózai műveiben. — A két kötetre tervezett munka előreláthatólag 1960 második felében kerül nyomdába.

Vita a „Nyelvünk a reformkorban” című tanulmánygyűjteményről. A Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat központi nyelvi és irodalmi szakosztálya 1956. január 10-én a Kossuth Klubban vitát rendezett a „Nyelvünk a reformkorban” című tanulmánygyűjteményről. Keresztury Dezső bevezető ismertetése után Zolnai Béla, Herczeg Gyula, Gáldi László, Tompa József, Elekfi László, Deme László és Rubinyi Mózes szólaltak fel. A vita tárgyi és módszertani szempontból egyaránt eredményesen járult hozzá a kötet problémáinak tisztázásához.

Emléktábla Csefkő Gyula tiszteletére. 1955. december 2-án Csefkő Gyula halálának első évfordulója alkalmából pályatársai, tisztelői és tanítványai kezdeményezésére, a Szegedi Tudományegyetem, a Szegedi Pedagógiai Főiskola és a Magyar Nyelv- tudományi Társaság támogatásával emléktáblával jelölték meg Szegeden a Felszabadulás út 41. számú háznak azt a lakását, amely Csefkő Gyulának negyvenegy éven át volt otthona.

Előadások a Központi Pedagógus Továbbképző Intézetben. A megyei magyar szakos szakfelügyelők részére rendezett januári tanfolyamon az iskolai leíró nyelvtani elemzésről Tompa József, nyelvművelésünk elveiről és feladatairól Fábian Pál, helyesírásunk és helyesírástanításunk időszerű kérdéseiről Szemere Gyula tartott előadást.

A Nyelvőr postája

Az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvművelő csoportjának levelesládájából	271
Tervlembontás vagy tervfelbontás?	271
Rádiószalon?	271
Mikor használjuk a <i>kéne</i> igealakot?	272
Telt — tellett	272
Jelöljük-e a zárt <i>ë</i> -t	274
Növényápolás — növénygondozás	274

A Nyelvőr hírei

Bóka László: Pais Dezső 70 éves	277
Vászolyi Erik: Egyetemi hallgatók levelezése finnugor nyelvrokonainkkal	282
Éder Zoltán: Vita a versmondás kérdéseiről	284
Jakab László: Debreceni hírek	285
A Nyelvművelő Főbizottság 1955. december 14-i ülésének jegyzőkönyve	286
Készül a Petőfi-szótár	287
Vita a „Nyelvünk a reformkorban” című tanulmánygyűjteményről	288
Emléktábla Csefkó Gyula tiszteletére	288
Előadások a Központi Pedagógiai Továbbképző Intézetben	288

*

A Magyar Nyelv Kéziszótára szerkesztőségének kérdései	196
---	-----

Ára: 6 Ft
Évi előfizetés: 18 Ft

Olvasóinkhoz !

A Magyar Nyelvőr 1956-ban negyedévenként jelenik meg.
A folyóiratra belföldre a Posta Központi Hírlapirodájában (Bp. V., József nádor tér 1.; távbeszélő: 180—850) lehet előfizetni. Csekk száma: 61.257.

Külföldre a KULTÚRA Könyv- és Hírlap-Külkereskedelmi Vállalat (Bp. VI., Sztálin út 21.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kapható a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	16 «
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 «

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Bárczi Géza</i> : A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék	20 Ft
<i>Bárczi Géza—Benkő Loránd—Pais Dezső</i> : A magyar <i>ly</i> hang kérdéséhez	6 «
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar <i>ly</i> hang története	20 «
<i>Deme László</i> : A magyar nyelvjárások néhány kérdése	50 «
<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések	8 «
<i>Kiss Géza—Keresztes Kálmán</i> : Ormánysági Szótár	60 «
<i>Knieszsa István</i> : A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. kötet, 1. és 2. rész	180 «
<i>Knieszsa István</i> : Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig ..	40 «
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : A Königsbergi Töredék és Szalagjai	50 «
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 «
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, második lenyomat	9 «
A Magyar Nyelvtanász munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 «
A magyar őstörténet kérdései (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitaülésének anyaga)	12 «
Helyesírásunk időszzerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 «
Magyar nyelvjárás bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 «
Mutató a Nyelvtudományi Közlemények 1—50. kötetéhez (Összeállította <i>Juhász Jenő</i>)	250 «
Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk. <i>Lőrincze Lajos</i>)	30 «
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 «
Szovjet nyelvtudományi értekezések (Szerk. <i>Telegdí Zsigmond</i>)	20 «
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai)	85 «
<i>Pais-Emlékkönyv</i> (Nyelvészeti tanulmányok)	80 «

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

- Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
  - Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához ..... elfogyott
  - Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadásához képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
  - Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 Ft

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Magyar Nyelvőr

TARTALMÁBÓL

<i>Babos Ernő :</i>	
Az első magyar nyelvtudományi folyóirat ..	289
<i>Deme László :</i>	
Még egyszer az éjszaka kérdéséről	295
<i>Rácz Endre :</i>	
A határozói-jelzői mellékmondatok	300
<i>Benkő László :</i>	
Mégpedig vagy éspedig?	306
<i>Gáldi László :</i>	
Költői nyelvünk legújabb gazdagodása	316
<i>Fértes O. András :</i>	
A beszédhibákról	343
<i>Országh László :</i>	
Válasz az Értelmező Szótárról közölt észre- vételekre	355
<i>Beke Ödön :</i>	
Ő-ző nyelvjárás Felső-Dunántúl, 1. rész	367
<i>Kniezsa István :</i>	
Idegen eredetű alakpárok a magyarban....	371
<i>Szépe György :</i>	
Rubinyi Mózes hetvenöt éves	393

MAGYAR NYELVÖR
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVMŰVELŐ FŐBIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA
SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
 KODÁLY ZOLTÁN, LŐRINCZE LAJOS, TOMPA JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
 Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Babos Ernő</i> : Az első magyar nyelvtudományi folyóirat	289
<i>Deme László</i> : Még egyszer az <i>éjszaka</i> kérdéséről	295
<i>Rácz Endre</i> : A határozói-jelzői mellékmondatok	300
<i>Benkő László</i> : <i>Mégpedig</i> vagy <i>éspedig</i> ?	306
<i>Jakab László</i> : Csökkentsük a <i>selejt</i> -et!	314

Íróink nyelve

<i>Gáldi László</i> : Költői nyelvünk legújabb gazdagodása	316
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Egy új erdélyi magyar író nyelvéről	331
<i>Hámori Antónia</i> : Egy riportgyűjtemény nyelvéhez	337

Nyelv és iskola

<i>Vértes O. András</i> : A beszédhibákról	343
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Országh László</i> : Válasz az Értelmező Szótárról közölt észrevételekre	355
---	-----

Nyelvjárásaink

<i>Beke Ödön</i> : Ő-ző nyelvjárás Felső-Dunántúl, I. rész	367
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Knieszsa István</i> : Idegen eredetű alakpárok a magyarban	371
<i>Décsy Gyula</i> : A <i>murci</i> és társai	374
<i>Zolnai Béla</i> : <i>Durmol</i>	378
<i>Bakos József</i> : Néhány régi mesterségszavunk	380

Szemle

Nyelvművelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje, I. rész. (Összeállította <i>Bencédy József</i>)	381
Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Philologica 1955. Nyelv és Irodalom (Ismerteti <i>Erdődi József</i>)	386
Helyesírási segédkönyv az általános iskolák számára. — Helyesírási segédkönyv a középiskolák számára. (Ismerteti <i>Szende Aladár</i>)	388

(1957. évi)

Imre Samu

(1957. évi)

MAGYAR NYELVŐR

80. ÉVFOLYAM * 1956. JÚLIUS—SZEPTEMBER * 3. SZÁM

Az első magyar nyelvtudományi folyóirat

Az első magyar nyelvtudományi folyóirat, a Hunfalvy Pál alapította és szerkesztette Magyar Nyelvészet első kötete száz esztendeje indult el útjára.¹

Milyen előzmények után, milyen történelmi, társadalmi feltételek és milyen tudományos viszonyok között született meg a magyar nyelvtudomány első „kollektív agitátora, propagandistája és szervezője”?

I. A modern nyelvtudomány magyar úttörői, Sajnovics János (*Demonstratio* ... 1770.) és Gyarmathi Sámuel (*Affinitas* ... 1799.) az összehasonlító nyelvészet, Kempelen Farkas (*Mechanismus der menschlichen Sprache*. 1791.) a fonetika és Révai Miklós (*Antiquitates* ... , *Elab. Gram. Hung.* 1803—1805.) a történeti nyelvtudomány szilárd alapjait már megvetették. A feudális viszonyok mélyreható válsága idején a gyarmati elnyomás és II. József németesítő törekvéseivel szemben a magyar nemzeti nyelvért az 1790—91-i országgyűlésen megindult politikai harcnak mint a független polgári államért folyó küzdelemnek első szakasza már lezárult. A magyar jakobinusok első magyar köztársasági mozgalma ugyan elbukott, de a francia felvilágosodás eszméi az új irodalomban, Kazinczy és Kölcsény nyelvújítási mozgalmában tovább éltek, s a „polgári haladás gondolatait ellenforradalmi korszakban, a feudális restauráció légkörében már-már győzelemre juttatták” (vö. Révai : *Marxizmus, népiesség, magyarság*.¹ Bp., 1948. Szikra. 12).

A Magyar Tudós Társaság, a Magyar Tudományos Akadémia megalapítása (1825.) első győzelmes állomása ennek a negyedfél évtizedes harcnak. A Habsburg gyarmatosító politika elleni harc során és a polgári fejlődésért folyó küzdelemben jelentős szerepe volt „a honni nyelv kimívelésének” (1827 : XI. tc.) s ebben az Akadémia munkájának. Az Akadémia munkásságának első 10—15 évét „a polgári-nemzeti átalakulás ügyének szolgálata töltötte ki, s munkájának középpontjában a nemzeti nyelv művelése és terjesztése állott. Nemcsak helyesírási szabályzatot, rendszeres magyar nyelvtant és szótárakat adott ki, hanem tankönyveket és ábécé-falitáblákat is, az elemi oktatás céljára” (A magyar tudomány tíz éve. 1945—1955. Bp., 1955. Akadémiai Kiadó. 4; vö. még Szinnyei József : *A Magyar Tudományos Akadémia és a magyar nyelvtudomány. A Magyar Tudományos Akadémia első évszázada*. Bp., 1926. Franklin. 14 kk.). Az Akadémia megalapítását követően csigalassúsággal bár, de további nagy jelentőségű törvénycikk

¹ A kötet 1., 2. és 3. füzeté már 1855 második felében megjelent. Maga a folyóirat és a nyelvészeti szakirodalom azonban 1856-tól, az első teljes kötet megjelenésétől keltezi megindulását. Az első kötet címlapja is ezt az évszámot tünteti fel.

születnek a reformkorban: az 1830: VIII. tc. (a helytartótanács, a vármegyék és a bíróságok magyar nyelvhasználatáról), az 1836: III. tc. (a törvények eredeti szövege a magyar nyelv), az 1840: VI. tc. (a magyar anyakönyvi nyelvről) és az 1844: II. törvények, amely a közigazgatás és a közoktatás minden ágában végre a magyar nyelvet tette hivatalossá. Nyelvünk fejlődésének nemzeti korszakába lépett, a reformkor a magyar nyelvnek nemzeti nyelvvé válását befejezte (vö. Deme László: A XIX. sz. első felének harcai a nemzeti nyelvért. Nyelvünk a reformkorban c. gyűjt. 25), s anyanyelvünk iskolai oktatása révén kiterjedélyesedett, és feltűnő fellendülést mutat a magyar nyelvű nyelvtudomány (vö. Kovalovszky Miklós: Tudományos nyelvünk alakulása. Nyelvünk a reformkorban c. gyűjt. 259).

Ez idő tájt „észak Kőrösi Csomája”, Reguly Antal már tudományos vágyainak ígért földjén, az obi-ugorok: a manysik és chantik között jár. 1843 telén lázas sietséggel jegyzi le a manysi népköltészet termékeit, gyűjti szótári és nyelvtani anyagát. Leveleiben egyre meggyőzőbben hirdeti, hogy a manysi sokkal közelebbi rokonunk, mint a finn, a lapp vagy a volgai finnugor nyelvek, s hogy a manysi „által valóban tudományos magyar nyelv-búvárlat leszen lehető” (vö. Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk. Bp., 1937. 518). Reguly útját idehaza egyre növekvő érdeklődés kíséri. Az ő utazásáról szóló hírek keltették fel Hunfalvy Pálban is a magyar nyelv és rokonsága iránti első érdeklődést. Páratlanul gazdag, alapvető értékű, de betegsége miatt rendezetlenül hagyott gyűjtése indítja meg majd nálunk a rokon nyelvek tanulmányozásának rendszeres munkáját.

2. Az önkényuralom 1849 után természetesen szigorú ellenőrzés alá helyezte a tudományos életet és a Magyar Tudományos Akadémiát is. A haladó tudósok legjobbjai, a nemzeti ellenállás vezetői azonban az Akadémiát továbbra is a nemzeti nyelvért és műveltségért a Habsburgok ellen folytatott küzdelem egyik támaszának tekintették (vö. A magyar tudomány tíz éve 1945–1955. 5)! Ezeknek a tudósoknak harcos soraiban találjuk a Magyar Nyelvészet alapítóját és szerkesztőjét, Hunfalvy Pált is, aki a legválságosabb időben fogott tollat, s állította harcos munkásságát a magyar összehasonlító nyelvtudomány és általa a nemzeti ellenállás szolgálatába is.

Hunfalvy Pál, akkor a késmárki jogakadémia igazgatója, a szepesszombati kerület választott képviselőjeként már az első nemzetgyűlés tanácskozásában nagy lelkesedéssel vesz részt. Híven kitart mellette minden viszontagságában, sőt Debrecenben a függetlenségi nyilatkozatot kimondó trónfosztó országgyűlésnek egyik jegyzője volt. A szabadságharc bukása után — mint annyi magyar hazafi — ő is egy ideig bujdosásra kényszerült. Bujdosása nem tartott sokáig, nagy meglepetésére 1850 nyarán kegyelmet kapott. „Nem gondoltam — írja Toldynak 1850. július 13-án kelt levelében —, hogy ez olyan hamar és ekként történjék. De bár meglepett, nem örvendeztetett: mit ér egyes ember a haza ellenében? s a hon beteg, mint ország halálosan beteg” (Szily: MNy. 6: 4). Igazgatói állását elvesztette. Hiába folyamodik 1850 szeptemberében Thun Leo gróf akkori osztrák kultuszminiszterhez egyetemi magántanári kinevezésért, Thun Leo — éppen politikai szereplése miatt — elutasítja kérését (vö. Krompecher: MNy. 33: 6).

Hunfalvy nem csügged el. Még világosabban látja, hogy a gyarmati elnyomatás elleni nemzeti önvédelemben milyen hatalmas szerep vár a magyar nyelvre és a nemzeti tudományokra. Teljes erejével hozzákezd a nemzeti tudományosság életre keltéséhez, megszervezéséhez. A néhányadmagával

nemrég megalapított Új Magyar Múzeum című folyóirat hasábjain 1851 őszén, a folyóirat első számában megjelent „Igaz aranybulla. Intó és buzdító szózat” című, hatalmas erkölcsi bátorságról tanúskodó cikke korának művelt magyar közönségére nagy hatást tett. Valóban csodálnunk kell bátorságát, hogy a Bach-korszak legsötétebb éveiben, amikor politikai vétségért akasztás, főbe-lövetés, bebörtönzés és kínzás napirenden volt, le merete írni azt, hogy „a’ mi velünk történt, azt természet s jog és erkölcsösség-elleninek kell tartanunk . . .” Cikkének címében az aranybullára való utalás már maga is kihívás volt az uralkodóház ellen: II. Endre szabadságlevelére célzott ugyanis vele, mely a királyt — mint ismeretes — a nemzet jogainak tiszteletben tartására kötelezi, s ha azokat megsérti, a nemzetet fegyveres ellenállásra jogosítja fel. „... a kitagadott nemzet hogyan ismertesse el jogát az életre s jogát ősi örökségére?” — kérdezi, s felel is rá: „Élünk s akarunk élni, de annál nagyobb kötelességünk is dolgozni, hogy az életre való jogunk senki által kétségbe ne vonathassék”, szellemi munka és anyagi munka fogjon kezét, dolgozzék — mondja —, hogy „nehány embernyom után régiségbuvári kérdéssé ne váljék az: volt-e, hol és milyen a magyar nemzet?” (vö. Munkácsi Bernát: Hunfalvy Pál emlékezete. Ak. Emlékb. 15. k. 16).

1851 januárjában „Nyelvészeti nagy tennivalóink s a finn népek régisége” című akadémiai felolvasásában adja meg a magyar összehasonlító nyelvtudomány részletes programját. A germanizáló törekvések ellenében az anyanyelv védelmét, a magyar nyelv anyagának összegyűjtését és a rokon nyelvek tanulmányozását tekinti legelső feladatnak (vö. Zsirai Miklós: A magyar nyelvtudomány haladó hagyományai. MNyTK. 83: 16).

A belső helyzet, a Reguly Urál vidéki útját követő és az összehasonlító nyelvtudomány iránt egész Európa-szerte megnyilvánuló egyre fokozódó érdeklődés megérleli egy külön nyelvtudományi szakfolyóirat megindulásának szükségességét.

Igy születik meg a Bach-korszak második felében, 1855-ben az első magyar nyelvtudományi folyóirat, a Magyar Nyelvészet.

A Magyar Nyelvészet Hunfalvy magánvállalkozása volt, az Akadémia a folyóiratot megindulásakor nem támogatta: „az Akadémia pénzereje még 1856 után sem felelhetett meg a nyelvosztály ohajtásának . . .” — írja később Hunfalvy (vö. NyK. 1: I—II). A gyarmati elnyomó rendszernek nem állott érdekében a magyar nyelv ügyének támogatása, és a szigorú ellenőrzés alá vett Akadémiának aligha biztosítottak erre anyagi lehetőséget. A II. évfolyamtól kezdve „a Magyar Akadémia pártfogására méltatja” ugyan a folyóiratot néhány példány előfizetésével (MNyszet 2: 1), de a szerkesztő és munkatársai mindvégig ingyen, tiszteletdíj nélkül végzik munkájukat, s „csak azon tudatban lelik fáradságuk jutalmát, hogy előmozdítják tudományunkat” (MNyszet 5: 1). Ilyen körülmények között is hat évig (1855—1861) tartotta fenn fáradhatatlan munkájával Hunfalvy a folyóiratot. Mint későbbi visszaemlékezéseiben tréfálkozva mondogatta: „Nemcsak szerkesztettem, hanem magam írtam, magam javígtattam s magam olvastam is a Magyar Nyelvészetet” (vö. Munkácsi: i. m., Szily: MNy. 6: 7). A hat évfolyamban közölt 195 kisebb-nagyobb tanulmány és ismertetés közül 58-at — a cikkek több mint egynegyedét — valóban maga Hunfalvy írta. Olvasótáboráról nincs számszerű adatunk. A nyelvtudomány iránt egyre fokozódó érdeklődés és a komoly sajtóviszhang azonban arra enged következtetni, hogy kiadói, Müller Emil, Eggenberger Ferdinánd, majd Osterlamm

Károly jobban megtalálták számításukat, mint önfeláldozó szerkesztője és munkatársai.

Az egykorú sajtó arról tanúskodik, hogy a folyóirat a külföld figyelmét is magára vonta, Berlinből és egyebünnen is érkezett rá előfizetés (vö. Magyar Sajtó 1955. aug. 28. 48. sz.), s külföldi tudósok, mint Schott Vilmos, a neves berlini nyelvtudós, méltánylólag nyilatkoztak a Magyar Nyelvészetről. Schott a folyóirat egyes füzeteit gyakran ismertette is a Magazin für die Literatur des Auslandes című, akkoriban igen olvasott berlini lapban (vö. MNyszet 3 : 460).

A folyóirat valóban meg is érdemelt minden méltánylást. Mindenben kora színvonalán álló, jól szerkesztett általános nyelvtudományi szakfolyóirat volt; olyan, amilyen akkortájt igen kevés volt még Európában. Az európai nyelvtudományi folyóiratok nagy része ugyanis a 60-as, 70-es években indul meg. Hunfalvy kezdeményezését tehát e tekintetben is úttörőnek kell tekintenünk, hiszen csupán néhány európai folyóirat előzte meg a Magyar Nyelvészetet. Így pl. a Journal asiatique (1823 óta, a Société asiatique folyóirata) az orientalisztikában, a Zeitschrift für deutsches Altertum (1841-től), az Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen (1846-től) a germanisztikában, a Журнал Министерства Народного Просвещения, amely 1834 óta nevelésügyi jellege mellett rendszeresen közölt russzisztikai és szlavisztikai tanulmányokat, Miklosich Slavische Bibliothekja (1851-től) és Kuhn folyóirata, a Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung (1852-től) az indoeurópai nyelvtudományban. Csaknem egykorú a Magyar Nyelvészettel az 1856-ban, egy évvel később megindult Germania.

A Magyar Nyelvészet megindulásáig főként a Tudományos Gyűjtemény, az Akadémiai Értesítő és az Uj Magyar Muzeum közölt nyelvészeti értekezéseket: önálló nyelvtudományi folyóirat nem volt. Hiányát legjobban éppen Hunfalvy érezte. Olyan fórumot kellett teremtenie a Magyar Nyelvészetben, amelynek segítségével a „halzsíros atyafiságtól” irtózó közvélemény ellenállását sikerül megtörnie és diadalra juttatni mozgalmát a magyar nyelvészet tudományos, összehasonlító alapokra való helyezése érdekében, s ahonnan irányíthatta, szervezhette ezt a munkát, és utódokat nevelhetett. A Magyar Nyelvészet így a szó lenini értelmében kollektív szervezője, agitátora és propagandistája lett a korabeli nyelvtudománynak. Mintegy 30 munkatársat — közöttük a legnagyobbat, Budenz Józsefet is, akit, mint köztudomású, éppen Hunfalvy hívott Magyarországra — toborzott folyóirata köré: Brassai Sámuel, Fábíán Istvánt, Finály Henriket, Horváth Zsigmondot, Imre Sándort, gr. Kuun Gézát, Lugossy Józsefet, Mátyás Flóriánt, P. Thewrewk Emilt, Riedl Szendét, Szilády Áront, Szilágyi Istvánt, Torkos Sándort, Vass Józsefet, Vámbery Ármint és másokat.

Hunfalvynak és munkatársainak folyóirata a magyar nyelvtudomány első és egyetlen irányítója volt abban az időben. Az Akadémia „nyelvosztály”-ának nem volt akkor még állandó nyelvtudományi bizottsága,¹ a nyelvészetnek egyetemi tanszéke nem volt.²

¹ Az Akadémia 1856 elején állított fel először állandó nyelvtudományi bizottságot, de ez néhány évig csak meghatározott feladatok elvégzésére, illetőleg bizonyos kérdések eldöntésére alkalmasszerűen ülésezett, és nem végzett folyamatos munkát. Tulajdonképpen 1861 óta működik állandó nyelvtudományi bizottság (vö. NyK. 1 : 1, A Magyar Tudományos Akadémia első évszázada 20).

² „Egész Magyarországon és Erdélyben a' magyar nyelvészetnek sincs egyetemi tanársága...” (vö. MNyszet 2 : 7).

A Magyar Nyelvészet kettős feladatot tűzött maga elé: „... a remek [klasszikus, görög és latin] nyelvek és azok tudományai, azután az altai nyelvek s kiváltképp a magyar nyelv tudományos művelését” — mint maga tömören megfogalmazta (vö. MNyszet 2 : 1). Az európai szintű tudományosság, az elvi és elméleti jelleg mellett azonban a gyakorlat kérdései is helyet kaptak a folyóiratban. Már az első szám ilyen cikkeket közöl a többi között: „Gymnásiumaink s az új tanterv”, „A magyar helyesírásról” stb., s külön rovatban („Tanodai Tudósítványok az 1854/5-ki tanévről”) több iskolai értesítőt ismertet. A II. évfolyamban az Akadémia nyelvtani kiadványait „A Magyar Helyesírás és Szóragozás főbb Szabályai”-t, „A Magyar Szókötés Szabályai”-t és „A Magyar Nyelv Rendszeré”-t bocsátja széleskörű vitára.

A folyóiratot egyébként is harcos vitaszellem jellemzi. Helyet biztosít a szerkesztő felfogásával ellentétes nézeteknek is, és termékeny, éles viták során törekszik az igazság felderítésére. Hunfalvy kemény harcokban, éles vitákban így küzdött Ballagi Mórral, aki helytelen érveivel hadat üzent az altaji nyelvtudománynak (vö. IV. k.), a leghevesebben Mátyás Flóriánnal, aki nemzeti büszkeségből volt ellene az altaji nyelvhasználatnak (uo.), Brassai Sámuellel, Lugossy Józseffel (II. k.), Vass Józseffel (V. k.) stb., s kezdetől fogva keményen szemben állt és elítélte Fogarasi nyelv-metafizikáját, Kassai erőszakos szövelemzését és Czuczor „honi álláspontját” egyaránt.

Irodalmi harcaiban a tudományosság, politikai nézeteiben haladó gondolkodás jellemzi Hunfalvyt. Bátran hangsúlyozza a folyóirat hasábjain is, hogy a tényleges jogok forrása a szellemi és anyagi munka (MNyszet 6 : 1), világosan látja a kettős kizsákmányolást, a külföldi tőke szerepét: „Ha gép kell: a külföld adja: ha tudomány kell a vasúthoz: a külföldről hozzuk, — az árát ennek is, annak is mi fizetjük” (uo. 9). Álláspontja a nemzeti kérdésben: „Mi nemcsak méltányosságból, de kötelességből is elismerjük a nemzetiségek jogait, s meg kell azokat egyeztetnünk az ország eszméjével. Nekünk nem szabad csak fecsegnünk a nemzetiségek jog-egyenlőségéről, mint Magyarországon kívül szokás tenni; nekünk azt a gyakorlatba is kell hozni” (MNyszet 6 : 12).

Mindezek után érthető, hogy a korabeli sajtó sem mehetett el közömbösen a folyóirat mellett. Az egykorú sajtó, a Budapesti Hírlap (1855. évi 885., 886., 891. és 893. sz.), a Magyar Sajtó (1855. évi 48., 91.; 1856. évi 12., 14., 214. és 242. sz.) és a Pesti Napló (1855. évi II. 1.; 1856. évi 282., 446.; 1857. évi 10. és 1858. évi 90. és 95. sz.) kedvező fogadtatásban részesíti a Magyar Nyelvészetet, s terjedelmes cikkekben folyamatosan számol be munkájáról, vagy száll vele vitába. A Pesti Napló tudományos rovatát „a nyelvészeti füzetek” ajánlásával kezdi Csengery (vö. 1855. jún. 22-i szám), sőt az előfizetési felhívás szétküldésében is részt vesz (vö. 1855. jún. 29-i szám).

A Budapesti Hírlapban az első három füzetet terjedelmes, több számban folytatólagosan köztölt cikksorozatban Nádaskay Lajos ismerteti. Bár elfogadja a folyóirat helyes alapelvét, hogy „a nyelvvizsgálódásnak egyetlen biztos útja a helyes nyelvhasználat”, ugyanakkor azonban a folyóiratot bírálva helyesen mutat rá az elv alkalmazása terén elkövetett hibákra is, mert az „hadat üzen minden nyelvművelésnek”, „gyanússá tesz mindent, mi nyelvhasználat nélkül lón és van”, kételkedik abban, „ha vajjon a most élő magyar nyelv az a magyar nyelv-e, melynek lennie kell”, „az összehasonlító nyelvészetet tehát ellentétbe állítja eddigi nyelvészünkkel, midőn elvét kizárólag uralkodó iskola jelszavául írja zászlajára” (vö. Budapesti Hírlap

1855. dec. 3-i szám). Mai szemmel is ez egyik korlátja és egyoldalúsága a folyóirat elvi irányának. A másik pedig az urál-altaji nyelvtudománynak korán túl szélesre vont határaiban kereshető. Száz esztendő múltán, még ma is csak vitatott feltevés az altaji nyelvek genetikus összetartozása (vö. Ligeti Lajos : Az uráli és altaji nyelvek viszonyának a kérdése. A II. Orsz. Nyelvész-kongresszus. MNyTK 83 : 46). Az uráli nyelvekkel való rokonításról, urál-altaji nyelvrokonságról tehát akkor, az egyes rokonnak tartott nyelvek részletes ismerete nélkül, felületes szerkezeti és szókészleti hasonlóságok alapján korai volt még beszélni.

Mindez azonban semmivel sem csökkenti a Magyar Nyelvészet tudománytörténeti jelentőségét.

Hunfalvy helyes érzékkel felismerte az elnyomatás legsötétebb korában a magyar nyelvtörténet és az uráli összehasonlító nyelvtudomány modern megalapozásának szükségességét. Élére állt folyóiratával a rokon nyelvek vizsgálatát, tanulását és általában a szakkutatást sürgető mozgalomnak, s ezzel elősegítette, szervezte a modern nyelvtudomány, különösen az összehasonlító történeti nyelvtudomány kialakulását.

Utódokat nevelt, olyan kiváló nyelvtudósokat, mint Budenz József és Riedl Szende, hogy csak a legkiemelkedőbbeket említsük. Az alig húsz-egynehány esztendőös Budenz a Magyar Nyelvészet hasábjain teszi közzé kezdő évei ellenére is kiemelkedő két tanulmányát: „Adalék a székely beszéd ismertetéséhez” (MNyszet 5 : 348) és a „Magyar nyelvben hajdan megvolt kétféle hosszú e, azaz é és ê-rül” (uo. 5 : 389). Emez az első tudományos magyar hangtörténeti értekezés, amaz nyelvjárástanulmány, amely a székely nyelvjárásterület ismeretén kívül a dialektológia jelentőségét is fejtegeti, és méltán sorakozik a folyóirat többi nyelvjárástanulmánya, mint Vass József „Dunántúli nyelvjárás”-a (uo. 5 : 63) stb. mellé. A Budenznél mindössze néhány évvel idősebb Riedl Szende is a Magyar Nyelvészetben talál teret a magyar történeti nyelvtan terén végzett alapvető kutatásai eredményeinek közzétételére. A többi között legjelentősebb a Magyar Hangtanából közölt „Mutatvány a magyar nyelvrendszer alapvonalaiból” című tanulmánya (MNyszet 4 : 21 kk.).¹

Üttörő jelentőségű Fábíán István cikksorozata : „A' finn nyelv ismertetése” (uo. 1 : 77 kk.). A Reguly-hagyaték feldolgozása szempontjából jelentős Hunfalvynak „A' mordvin nyelvrül” (uo. 2 : 290 kk.), „A szamojéd nyelvrül, különösen annak tárgyi igeragozásáról” (uo. 3 : 263 kk.) és az „Osztyák nyelv” című (uo. 4 : 142 kk.) cikksorozata.

A Magyar Nyelvészet hatodik, utolsó évfolyama 1861-ben jelent meg. 1862-ben Hunfalvy az Akadémia nyelvtudományi bizottságának megbízásából átvette az Akadémia költségén kiadott Nyelvtudományi Közlemények szerkesztését. Semmi értelme nem volt tehát most már a Hunfalvynak amúgy is tetemes anyagi áldozatába került Magyar Nyelvészetet magánvállalkozásként tovább is fenntartani. A Nyelvtudományi Közlemények a következő eskaknem másfél évtized során — amíg Hunfalvy szerkesztette — nem is volt egyéb, mint a Magyar Nyelvészet folytatása új címen (vö. Szily : MNy. 6 : 8). A megszűnő régi folyóirat tehát egy születő újnak a forrásává vált, és ezzel biztosította, hogy kerek egy évszázada szakadatlan folytonosság van a magyar nyelvtudomány fejlődésében.

Babos Ernő

¹ Riedl tudománytörténeti jelentőségére vö. Bárczi hozzászólását MNyTK. 83: 23.

Még egyszer az éjszaka kérdéséről

A közelmúltban több levelet is kaptunk, főleg nevelőktől, az *éjszaka* szóalak *éjszaká*-ra változtatásával kapcsolatban. A levélírók egy része úgy látja, hogy nem volt szerencsés helyességi normává emelnünk az eddig hibásnak minősített *éjszaka* alakot a hagyományos *-t-s* formával szemben; de akad olyan is, aki a nyelvjárási *éccaka* kiejtésre hivatkozva klasszikus íróinkat és az Akadémiát is elég határozottan olyasfélével vádolja meg, hogy az *éjszaka* *t*-jének elvetése csak a parasztságnak és kiejtésének lenézésével magyarázható, mással nem.

1. Örültünk ezeknek a leveleknek, mert arra mutatnak, hogy a helyesírás ügye érdekli nevelőinket, s szeretnek elgondolkozni egy-egy változás okán, sőt saját megfontolásaik is vannak velük kapcsolatban. A pedagógusok munkájában igen fontos az, hogy a szabályokat és esetleges változásait ne csak mechanikusan tudomásul vegyék, hanem valóban megértsék, átgondolják és véleményt is formáljanak róluk. Ha ez a vélemény olykor eltér a hivatalostól, természetesen ez sem baj; ilyenkor mindössze arra kell vigyázni, hogy a különvélemény ne eredményezzen külön utat a végrehajtásban. Ha nem bíráljuk a helyesírási szabályzatot, akkor nincsen fejlődés; de ha e bírálat a rendelkezések végrehajtásának rovására megy, akkor nincsen egységes helyesírás. A bírálat — mint másutt is — nem lehet a végrehajtásra marasztaló hatállyal. De ez nem jelenti azt, hogy haszontalan: a helyesírás szabályozásával foglalkozó tényezők a következő kiadás előkészítésekor mindig figyelembe veszik és alaposan megfontolják a megelőzőről kapott véleményeket, javaslatokat.

Az tehát, hogy a továbbiakban levélíróink bírálatával nem értünk egyet, egyáltalában nem jelenti a bírálat általános elutasítását részünkről. Mindössze annak a jele, hogy megfontolásaink végeredménye nem egyezik az övékkel; mégpedig az adott esetben azért nem, mert a levélíró kartársak — véleményünk szerint — kissé egyoldalúan nézték a kérdést, s ennek az oldálnak a jelentőségét el is túlozták. Márpedig az a dialektikus módszer, amely a helyesírási szabályzat készítésekor is érvényesül — nemcsak most, hanem ösztönösen mindig is, de tudatosodása óta az eddiginél fokozottabban —, a kérdéseknek minél több oldalú, lehetőleg minden oldalú megvizsgálását kívánja.

Nézzük meg az *éjszaka* szóalak *éjszaká*-ra változtatásának kérdését ezzel a szemmel. Vizsgáljuk összefüggéseiben, fejlődésében, ellentmondásaiban, mennyiségi felhalmozódásában és minőségi átcsapásában; azaz helyesírásunk alapelveinek nem formális, hanem dialektikus érvényesítésével.

2. Mit mond az *éjszaka* alakról első alapelvünk, a kiejtés szerinti írás elve? Ne feledjük el: a kiejtés szerinti írásmódnak alapja minden esetben a köznyelvi kiejtés; a nyelvjárási háttérrel kíségetőül csak ott vesszük tekintetbe, ahol a köznyelvben két egyenrangú változat van, s ezeknek keressük területi háttérüket. A köznyelv felől nézve e konkrét esetben azt kell látnunk, hogy az *éjszaka* kiejtés eléggé elterjedt benne, sőt túlsúlyba is jutott (így Benkő: MNy. 50:188; Szemere: MNy. 51:104). Természetesen megvan még az *éccaka* (esetleg *éjcaka*) változat is, de köznyelvi szempontból bizony már eltűnőben, visszaszorulóban. — Nem ez a helyzet a nyelvjárásokban. Ott a többség valóban *éccaka* alakjában ejti a szót. De a nyelvjárási kiejtés a helyesírásra — mint említettem — sohasem irányadó,

legfőbb tanácsadó. Nem azért — amivel egyik kartársunk régebbi haladó íróinkat megvádolja —, mintha a nyelvjárási kiejtést paraszti volta miatt lenéznék, hanem azért, mert az egységes nemzeti nyelvnek fő formája, egységének biztosítója nem valamelyik nyelvjárás, hanem a nemzeti irodalmi nyelv és ennek beszélt változata, a köznyelv. Vörösmarty, Arany, Móricz igen szerették és becsülték a népet, hiszen annak fölemelésén, kiművelésén fáradoztak; de az nem jutott volna eszükbe, hogy az egységes nyelvi forma szétrombolásával, nyelvjárási alakokra való kicserélésével teremtsenek egységet. Aki azt gondolná ebből, hogy ők a parasztságot lenézték, mert a műveltség normáját nem benne látták, az olyannal vádolja őket, aminek éppen az ellenkezője igaz. Ők valóban nem a parasztságban látták a műveltség normáját — nem is láthatták benne —; de ez nem arra indította őket, hogy a parasztságot lenézzék, hanem ellenkezőleg: hogy szeretetétől és megbecsülésétől indítatva fölemeljék a közös nemzeti műveltség szintjére; természetesen az egyetlen lehetséges eszköz: a művelt és közös irodalmi nyelv segítségével. Ha nem így gondolkodnak, hanem a narodnyikok módján, azaz a parasztságot a műveltség ideáljának tekintik, s a nemzetet vele akarják egyenlősíteni, akkor nemcsak a nemzeti műveltségnek általában tettek volna kárt, hanem a parasztságnak magának is: konzerválták volna régi állapotában, gátolva őt a műveltségi fölemelkedésben.

Mindemellett mégsem csodáljuk, hogy levélíró kartársainkat befolyásolja a nyelvjárást beszélők, illetőleg nyelvjárásos maradványokat használó köznyelvi beszélők *éccaka* alakja. Hiszen amikor Pais Dezső és Nagy J. Béla a „nép” és a „többség” *éccaka* kiejtésére apellál (Pais: MNemzet 1950. IV. 9.; megismétli: MNy. 50 : 192, 198; Nagy J. Béla: MNy. 33 : 117; megismétli: MNy. 47 : 303—4), a „nép” és a „többség” náluk is a nyelvjárás, szemben a köznyelvvvel.

Összefoglalva: A kiejtés elvét alkalmazva mindig a köznyelvet kell normának vennünk. Ez nem parasztellenesség, nem a nép lebecsülése, hanem a nemzeti fejlődés sajátosságainak figyelembevétele. S a köznyelvi kiejtést véve alapul az *éjszaka* alak jelentkezik elterjedtebbnek.

3. Nézzük a szóelemzés elvének vallomását. De ne feledjük el: a szóelemzés nem történeti etimologizálást jelent itt, hanem leíró alaktani elemzést. A kiejtés területén sem a „történetileg helyes”, hanem a ma köznyelviileg általános alak az irányadó. Ha nem így volna, a helyesírásnak a *disznó* helyett a *gyisznó*, a *pedig* helyett a *penig*, a *hold* helyett a *hód*, az *ágyú* helyett az *álgyú* alakot kellene előírnia, mert bizony történeti szempontból ezek a — ma már nyelvjárási — változatok az eredetibbek, „igazibbak”. Csakhogy a kiejtés elve — ismétlem — nem történeti; s nem az, hanem leíró a szószármaztatásé is. Nézzünk erre is példát! A *szabadkodik* alakot ma *d*-vel, a *viszálykodás*-t *ly*-nal írjuk; elismerjük a *föveg* szó létezését és a *fő*-höz való kapcsolódását, a *csendes* melléknévnek *s*-es alakját, s azt, hogy ez olyan viszonyban van a *csend* főnévvel, mint a *'hangos* melléknév a *hang* főnévvel. Mindezt el kell ismernünk, mert ez a leíró alaktani elemzés, a mai nyelvérték és a mai nyelvtani rendszer szemszögéből tekintve így van.

Pedig mindez ellene mond a történeti igazságnak. A *szabadkodik* ige eredetileg *szabatkodik*, a *szab* igéből való, a *szabódik*-nak párja; képzése olyan, mint a *hagyatkodik*-é a *hagy* igéből. A *viszálykodás* eredetileg *vi(s)zálykodás*, a *vissza* szóból; jelentése az, mint klasszikus íróinknál a *visszavonás* szóé. A *föveg* szó sajtóhibából ered: egy igen régi szótárunkban tévedésből hosszú

f helyett *f* betűvel szedte a nyomdász a *söveg* (= *süveg*) alakot, s innen terjedt el ez a szó, amelynek így eredetileg a *fő*-höz semmi köze. A *csendes* melléknév eredete szerint nem -s képzős, hiszen *csendes* alakú volt; de a sok -(e)s képzős hatására maga is -s végűvé vált. A *csend* főnév pedig eredetileg nem is létezett: hamis analógiás elvonás a *csendes* melléknévből a *gondos*: *gond*, *hangos*: *hang* stb. viszony tévesztő hatására.

De mindezek a változások közben *v é g b e m e n t e k*, s ma már ezt nem lehet tudomásul nem venni. A nyelv történeti fejlődmény, de mindig leíró rendszer is; s a nyelvben az olyan gondolkodási defektusok, mint a hamis analógia, vagy az együttes jelentkezésnek okozati viszonyként való értékelése stb., válhatnak olykor a fejlődés objektív indítékaivá. A változás néha tévedésekből indul ki; de ha a nyelvben az ilyen tévedés kollektív érvényűvé, á l t a l á n o s s á válik, akkor nem tévedés többé, hanem t ö r v é n y s z e r ű t é n y. Jól tudjuk: az *íromba* eredetileg 'kendermagos' jelentésű; de hangzása alapján „tévedésből” az *otromba*, *goromba* szavak jelentésének hatása alá került, s így — ez ma már lezárt fejlődési tény — maga is ilyesféle jelentést vett föl. S aligha tarthatná bárki is joggal a parasztság lebecsülésének azt, ha ma — a köznyelvi használat alapján — ezt az újonnan alakult 'ormótlan nagy' jelentést tartjuk fő jelentésének, az eredeti 'kendermagos' jelentést pedig elavulóban levő nyelvjárásiának. Mert akár a szójelentésben, akár pedig az alaktani elemzésben szembe kerülhet a történeti igazság egy másikkal, a leíró igazsággal; s ilyenkor a mai nyelv rendszerében mindig a l e í r ó a z i g a z, még ha tévedések sorozatának eredményeként jött is létre.

Mi a helyzet mármost az *éjtszaka* és az *éjszaka* alak esetében a szóelemzés szempontjából? Levélíróinknak kétségtelenül igazuk van: a *t*-nek a szóalakban eredetileg volt szerepe. Pais Dezső magyarázata szerint ez a *hosszat* és más szavak *t*-jével azonos határozórag; a szóalak eredeti jelentése: 'éjet szaká', azaz: 'az egész éjen át szakadtig, végig' (MNemzet 1950. IV. 9.; MNy. 50: 192). — De vajon ma érzi-e ezt benne bárki is, aki a magyarázatot nem ismeri? Talán az igazságtól való eltérés veszélye nélkül mondhatjuk: nem érzi. Minden konkrét szóalak ugyanis beleilleszkedik a nyelv adott rendszerébe, s ott vagy elemezhető (akkor származék vagy összetétel), vagy nem elemezhető (akkor alapszó, illetőleg egyszerű szó). Nem elemezhető ma már a *tegnap* és az *ünne*p szó, noha eredetileg a *tege* + *nap*, illetőleg az *id* ~ *üd* + *nap* összetétele; mivel előtagjuk a mai nyelvben már nem ismeretes, s így ez a mai nyelvi rendszerben nem kapcsolható sehova, alapszók. (A másodiknak még -*nap* utótagja is megváltozott közben.) Nemigen elemezhető az *este*, mert alakjában is, jelentésében is eléggé eltávolodott már eredeti formájától. — S nem úgy elemezzük mai nyelvérzékünkkel már az *éjszaka* szót sem, mint ahogyan eredetileg alakult, mivel közben jelentős változások mentek végbe a nyelvi rendszerben, amelybe bele kell illesztenünk.

Ma már a -*t* határozórag nem eleven. Élő -*t* ragunk nem határozó-, hanem tárgyrag; de tárgyragként itt a -*t*-t nem foghatjuk fel, mert a második részt nem érezzük igének vagy igei származéknak, márpedig tárgyi előtagjuk csak ezeknek lehet. Az *éj* előtagot értjük tehát, de a -*t* elemet nem. — A *szakad* igének régi *szak*-alakja ma már nem használatos, csak a tudósok elemezhetik ki ebből meg a *szakít* származékból, az átlagos nyelvérzék nem. Ismeretlen, nem élő elem a mai nyelvérzék számára az az -*á* lativusi rag is, amely a *szaká* (> *szaka*) elem végén van: mai nyelvi tudatunk aligha hozná

összefüggésbe a *hová* ~ *hova*, *haza*, *felé* ~ *fele*, *belé*, *közé* stb. elemek *á* ~ *a*, *é* ~ *e* végződésével. Lett viszont közben 'szakasz' jelentésű *szak* főnevünk, amelyet az *időszak*, *műszak*, *évszak*, *napszak* stb. végén érzünk, ilyen birtokos összetételeknek elemezve őket: 'az *idő*, a *mű* (= munka), az *év*, a *nap szaka*', S lettek közben olyan birtokos összetételek is, amelyeknek a végén ott van a birtokos személyrag: *tanácssháza*, *barátfüle*, *istennyila*, *napkelte*, *vásárfia* stb.

Mi volt tehát alakulásakor az *éjtszaka* alak nyelvi környezete? Az élő *éj* alapszó, az élő *-t* határozórag, az élő *szak* igefőnév s az élő *-á* lativusi rag. Ebből az elsőn kívül közben minden kiveszett a nyelvi rendszerből; viszont megteremtődött a *szak* főnév és a birtokos személyragozott birtokos összetételek típusa. A nyelvi környezetét vesztett *éjtszaka* ~ *éccaka* alakkal kapcsolatban — amely közben ráadásul határozószóból főnévvé lett — így kettős lehetőség támadt. Vagy az, hogy *éccaka* formában elemezhetetlen alapszová homályosul; vagy pedig az, hogy *éjtszaka* alakban átértékelődik az *éj* és a *szak* főnevek birtokos összetételévé: 'az *éj*(nek a)*szaka*'. Nyelvjárásaink nagy részében az első megoldást találjuk; a köznyelv azonban a másodikat választotta. A nyelvtörténetileg nem iskolázott művelt magyar emberek legnagyobb része önkéntelenül így is elemzi. Ez persze ellene mond a történeti igazságnak, viszont beleilleszti az *éjtszaka* elemet a nyelvnek a mai rendszerébe; azaz a leíró elemzés, a mai nyelvtudat szempontjából kétségkívül így teszi elemezhetővé, így menti meg az elemezhetetlen alapszová válástól, sőt az *éjjel* alakkal szemben erősen visszaszorulóban levő *éj* főnevet esetleg a végleges kivesztéstől is. — Persze abban igaza lehet Benkő Lorándnak, hogy ez a forma eredetileg a *t* kiesésével pusztá hangtani változatként keletkezett (MNY. 50 : 188—9; így már Balassa : Nyr. 51 : 101), és az új elemzés-mód csak később tapadt hozzá; — de már hozzátapadt, már egyre többekben így él.

Összefoglalva: Az *éjtszaka* alaknak *-t*-t tartalmazó régi (határozószói) formáját létrehozó és magyarázó nyelvi környezete a fejlődés során eltűnt, az *éjtszaka* (főnévi) alak viszont simán illeszkedik mai nyelvi rendszerünkbe. Mint másutt is gyakran, a fejlődés a történeti és a leíró igazság szembekerülésekor itt is a leíró választotta. Hangsúlyoznám: nem a nyelvtudomány, nem a helyesírást szabályozó tényezők választották ezt, hanem az ösztönös, egyszerű köznyelvet beszélők, azaz végeredményben a z o b j e k t í v f e j l ő d é s maga.

4. Nézzük a harmadikat: a h a g y o m á n y elvét. Tulajdonképpen a hagyomány elvének helyesírási rendszerünkben van egy szűkebb és egy tágabb értelme, s az *éjtszaka* problémája csak az első értelemben tartozik bele, a másodikban már nem. Tágabb értelmében ugyanis hagyományos szinte egész helyesírási rendszerünk — a fejlődés apró változtatásait nem tekintve — : hagyomány a latin betűk használata, a kiejtés és a szóelemzés elvének alkalmazása, a kettőzött kétjegyű betűk csonkítása, s általában minden, ami írásrendszerünkben a közelebbi vagy távolabbi múltból való (így Knieza : MHirTört. 22). Egyes szavak vagy szóalakok esetében hagyománynak szoktuk tekinteni a korábbi írásgyakorlatot, amikor azt nézzük, hogy a változatok közül melyik a történetileg gyakoribb, azaz melyiknek van nagyobb hagyománya. — De amit a helyesírásban a hagyomány e l v é n e k, illetőleg ezen elv érvényesülésének nevezünk szűkebb értelemben, az nem az előbbi. A hagyomány elvének érvényesüléséről csak ott beszélhetünk, ahol olyan kiejtési formát rögzítünk, amelyik volt, de már nincsen, azaz ahol a mai

kiejtéstől eltérünk a hagyomány javára (ilyen az *ly*-nek az írásban való megtartása); vagy amikor olyan szóelemző (itt valóban: etimologikus) formához ragaszkodunk a mai kiejtéssel és a mai szóelemzéssel szemben, amely pedig a mi nyelvérzékünkben már nem élő, csak hagyományos (ilyen a *kapzsi*, amelyben a *kap* igét már senki sem érzi). Szűkebb és szigorúbb értelemben tehát csak azt nevezhetjük hagyományos alaknak, amelyben a hagyomány elve a másik két, lényegében leíró fő elvvel szemben érvényesül, a z z a l szemben hagyományos (így Deme: HIK. 48).

Az *éjtszaka* ~ *éjszaka* alakok viszonyának vizsgálatakor — említettem — csak a hagyomány szélesebb értelmével dolgozhatunk. A hagyománynak szűkebb, valódi értelmében vett elve akkor érvényesülne (amint tulajdonképpen mindeddig érvényesült is), ha fenntartanók az *éjtszaka* -t-s írását az eredeti szóelemzés elhomályosulása ellenére, s a mai szóelemzési és a mai *éjszaka* ~ *éccaka* kiejtési formával szemben. De mivel nem tartjuk fenn, a hagyománynak szűkebb értelmében vett elve itt nem érvényesül. Ha pedig a tágabbat vizsgáljuk, vagyis azt, hogy a -t-s és -t nélküli alakok közül melyiknek nagyobb az íráshagyománya: arra az eredményre jutunk, hogy egyik sem hányhat a másik szemére semmit, mert mindkettőt képviselik elég sokan s elég nyomós egyéniségek (*éjszaka* adatok 1776 óta, l. MNy. 51 : 357); de a kettő közül az *éjszaka* a feltörekvő új, amit az előbbieken említett körülmények talán érthetővé is tesznek.

Összefoglalva: Az *éjszaka* szó íráshagyománya eléggé híven tükrözi az írásban azt a változást, amely a nyelvben az előbb kifejtett okból és módon végbement. A hagyományt erőszakolni, azaz olyan írásformát fenntartani, amelyik a mai kiejtéssel és a mai szóelemzéssel is szemben áll: ennek nem lenne már értelme.

5. Mint látható: az írásgyakorlatot képviselő írókat, később meg a helyesírást szabályozó tényezőket nem érzelmi motívumok vezették az *éjszaka* alak -t-jének kihagyásában. Ők csak hordozói, majd rögzítői voltak annak a folyamatnak, amely a nyelvben objektív, azaz egyéni akaratuktól függetlenül zajlott le (ennek tanújelét l. pl. Nyr. 75 : 194 ; MNy. 47 : 92). Az egészben csak annyi volt a részük, hogy ezt a fejlődést észrevették, s később levonták belőle a szükséges következtetéseket.

Helyesen látta ezt a változást már Nagy J. Béla, amikor így írt: „Műveltjeink ajkáról rendszerint *éjszaká*-t hallunk ugyan, de... akiknek kiejtése nem a helyesíráshoz igazodik, azok országszerte így mondják ezt a szót: *éccaka*.” (MNy. 33 : 117 ; hasonlóan MNy. 47 : 303—4 ; a ritkítás tölem). Igaza volt Pais Dezsőnek, mikor ezt mondotta: „az *éjszaka* új keletű tudóskodásnak a szüleménye, mai írása és ejtése meg finomkodásnak a következménye” (MNemzet 1950. IV. 9. ; ugyanígy MNy. 50 : 192 ; id. Nagy J. Béla : MNy. 47 : 303 ; Benkő : MNy. 50 : 158). — Igazuk volt a tény megállapításában ; — de következtetésükben már szerintem nem. Mert ha ez az ejtés a művelteké, azaz a köznyelvé, akkor már nem bújtható el a népi, a regionális mögött. S ha finomkodásnak indult is — az volt 30—40 éve még a föld kiejtés is az általános föld alakkal szemben —, ma már nem az. Egyszerűen csak a megváltozott nyelvi rendszerbe való beilleszkedés, amely tudatosan — nem pedig „tudákosan” — Kazinczy és Vörösmarty óta nyer egyre nagyobb tért (adatokat erre l. Pais : MNy. 50 : 197 ; Tóth Gabriella : MNy. 51 : 354). Ezt ma már egyre nehezebb dolog tudomásul nem venni.

Mert az *éjtszaka*-nak *éjszaka*-vá fejlődésében semmi rendkívüli nincsen. Úgy ment végbe, mint a valóság fejlődése általában, s ezért úgy is volt vizsgálható. Az összefüggéseiben, kapcsolataiban való vizsgálat azt mutatta, hogy régi összefüggései, a -t-s alakot létrehozó és magyarázó régi rendszernek neki megfelelő részei eltűntek, kikoptak a használatból, s így a szóalak maga is elvesztette összefüggéseit. De mivel a nyelv továbbra is rendszer maradt, ez az alak is meg akart maradni a rendszer tagjának, csak éppen új kapcsolatokat keresett, majd megtalálva őket, nekik megfelelően módosult. — A fejlődésében való vizsgálat azt mutatja, hogy mindez nem ment egy csapásra, hanem évszázadokig tartott; de mára már bevégeződött. — Az ellentmondásaiban való vizsgálat világossá teszi: a régi kapcsolatait elvesztett régi alak ellentétbe került a körülötte kialakult új rendszerrel; de ez az ellentét szerencsére nem vált megoldhatatlanná, sőt fejlesztő erőként hatott. Így kiküszöbölhetővé vált az a másik, egyébként megoldhatatlan ellentét, amelyik a régies írott forma (*éjtszaka*) és az új kiejtés és szóelemzés (*éjszaka* = 'az éjnek a szaka') között támadt. S nyilván előbb vagy utóbb meg fog oldódni az ellentét a nyelvjárási és a köznyelvi kiejtés (*éccaka* és *éjszaka*) között is; amely egyébként nem a falu és a város, de nem is a művelt gőg és a műveletlen „ősmagyarság” ellentéte, hanem egyszerűen pusztán a régebbi és az újabbé, másrészt meg a regionális és a nemzetié. S az ilyen ellentétek fejlődésünk mai fokán általában a közös és nemzeti, azaz a köznyelvi forma javára oldódnak meg. — S végül a mennyiségi fölhalmozódásában és minőségi átcsapásban való vizsgálat megmutatta: az *éjszaka* írás és ejtés kezdetben hiba volt, mert eltérés volt az általánostól; de később egyre többekre terjedt ki; s a köznyelvben szinte általánossá válása ma már megfordította a helyzetet: az *éjszaka* vált helyessé; az *éjtszaka* régiessé, az *éccaka* pedig táji értékűvé vagy familiárisná, azaz mindkettő (eltűnőben levő) változattá szorult vissza.

Ilyen megfontolásokra juthatunk, s ilyen tényeket tárhatunk fel, ha a kérdéseket nemcsak egy oldalukról tanulmányozzuk, hanem minél több, a lehetőség szerint minden vonatkozásukban.

Deme László

A határozói-jelzői mellékmondatok

(A következményes mellékmondatok egyik típusáról)

1. A következményes mellékmondat — mint ismeretes — a főmondat tartalmának következményét fejt ki. Ezt a mondatfajtát régebbi nyelvtanaink — a hasonlító mellékmondatokkal együtt — a módhatározói mellékmondat egyik alfajának tekintették. Valóban, a következményes mellékmondatok között igen sok olyan akad, amely a főmondat módhatározójának (pontosabban: fokhatározójának) szerepét tölti be. Fokhatározói következményes mellékmondatot tartalmaznak például a következő összetett mondatok: *Úgy megijedt, hogy elkezdett sírni. Annnyira elfáradt, hogy a kezét is alig bírta fölemelni.*

Kiderült azonban, hogy nem minden következményes mellékmondat elemezhető mód-, illetve fokhatározóinak. Szép számmal találhatunk közöttük állítmányiakat (pl. *Akkora a sár, hogy alig lehet járni*) és jelzőiket

(pl. *Akkora sár van, hogy alig lehet járni*). De előfordulnak tárgyi, első-sorban ún. határozói-tárgyi következményes mellékmondatok (pl. *Olyat kiáltott, hogy a fal is beleseregett*), sőt alanyiak is (pl. *Annyi termett, hogy jövőre is jut belőle*). (Vö. Rácz Endre: Anyanyelvünk az iskolában 1:190; Pais Emlékkönyv 234.) — Csak jelezzük, hogy ebből a szempontból nagyon emlékeztetnek a következményes mellékmondatra a hasonló mellékmondatok, amelyek szintén csoportosíthatók mondatrészi funkciójuk szerint (vö. Rácz Endre: i. h.; B. Lőrinczy Éva: MNy. 50:50).

2. Vannak azonban olyan következményes mellékmondataink, melyeknek az imént említett besorolása bizonyos fejtörést okoz. Azokra a következményes mellékmondatokra gondolunk itt, melyeknek főmondatában *oly* vagy *olyan* rámutatószó van, s ez közvetlenül egy melléknévhez (néha határozatlan számnévhez) vagy határozószóhoz kapcsolódik. Nézzünk erre a mondat-típusra néhány példát! *Vajjon csak énnekem olyan éhes az emlékem felőle, hogy semmit nem feledtem annyi esztendő alatt?* (Kafka: Színek és évek 125). *Oly boldog vagyok, hogy reményem sincs!* (Petőfi: Elértem, amit ember érhet el...) *Olyan sok a dolgom, hogy alig győzöm elvégezni.* (Az élőbeszédből.) Az üzlet tehát jól megy, *mindazonáltal nem megyen olyan jól, hogy Bernát úr földet is tudott volna szerezni belőle* (Szabó Pál: Isten malmai² 118). *De a vendég oly egyszerűen s közvetlenül beszélt, hogy lehetett hallgatni* (Móricz: Uri muri 215).

Az említett és az ezekhez hasonló típusú mondatok mellékmondataira az iskolai gyakorlatban általában a *milyen?* kérdőszóval szoktak kérdezni, s többnyire jelzői mellékmondatnak elemzik őket. A fenti alárendelt mondatokra azonban másképp is kérdezhetünk: nemcsak a *milyen?*, hanem a *mennyire?* kérdéssel is. Ennek megfelelően a főmondatban az *oly, olyan* rámutatószó értelmi különbség nélkül fölcserélhető az *annyira* rámutatószóval. Hogy ne kelljen irodalmi idézetet átalakítanunk, nézzünk még egy példamondatot: *Olyan éhes, hogy a szeme is kopog tőle.* A mellékmondatra kérdezhetünk így is: *milyen éhes?*, de így is: *mennyire éhes?* A mondat át is alakítható: *Annyira éhes, hogy a szeme is kopog tőle.*

A dilemma tehát a következő: jelzői vagy határozói mellékmondatnak elemezzük-e a fenti alárendelt mondatokat?

Iskolai nyelvtankönyveink erre a kérdésre nem adnak választ. Akár beszélnek a következményes mondatról, akár nem, az említett típusú példamondatokat gondosan kerüljük.

Keressük hát a választ újabb egyetemi jegyzeteinkben! A történeti mondatban nagyon hamar bele kell ütköznünk ebbe a problémába, hiszen a kérdéses mondat-típus megvan már a Halotti Beszédben: *Esz az gimil/nec vvl keseruv vola vize, hug turchucat mige zocoztia vola.* Pais Dezső olvasatában: *És az gyimilsnek ul keserű vólá vize, hugy turkukat mige szokosztja volá*; értelmezésében: *És azon gyümölcsnek oly keserű vala a vize (leve), hogy a torkát megszakasztja vala* (MNy. 38:160–2). Meg is találjuk ezt a mondatot példamondatként egyetemi történeti mondatban-jegyzeteinkben. Csakhogy a kérdést ezek alapján sem tudjuk eldönteni. Tudniillik Berrár Jolánnak Magyar történeti mondatban című jegyzete¹ (Bp., 1954. 79) a fenti mondatban jelzői mellékmondatot, Klemm

¹ Berrár jegyzetének újabb kiadásában (Bp., 1955.) — mely cikkem elkészítése után jelent meg — az *oly, olyan* + melléknév mutatószós következményes mellékmondatokat mértékhatározóinak mondja (206).

Imre hasonló című jegyzete (Bp., 1954. 2:48) pedig módhatározói mellékmondatot lát. Az ingadozásra mi sem jellemzőbb, mint az, hogy maga Klemm Magyar történeti mondattan című könyvében a HB. említett mondatáról s más hasonló mondatokról a következőket írja: „Következményes mondatoknak lehetne érteni ezeket is, de nagyobbbrészt jelző, értelmező mellékmondatok” (i. m. 553).

Határozottabb állásfoglalást találunk Szabó Dénesnek „A mai magyar nyelv” című leíró nyelvtani jegyzetében: „Azokat a *hogy* kötőszós mellékmondatokat, amelyeknek főmondatában az *olyan* utalószó látszólag jelzői szerepet tölt be, de jelentése 'annyira', vagyis nem minősít, hanem a jelzett szó tartalmának fokára utal, — következményes jellegű fokhatározó (és nem minősítő jelző) mellékmondatnak tekintjük. Pl.: *Olyan beteg, hogy járni sem tud. Lett olyan sötétség, hogy semmi sem látszott* (Petőfi). *Olyan rossz természete van, hogy nem lehet vele összeférni*” (i. m. 380). — Szabó Dénes példamondataira még visszatérünk. Egyelőre azt jegyezzük meg, hogy a mi vitatott elemzésű mondatainkhoz az első példamondat hasonlít legjobban.

3. A kérdés gyökere ott van, hogy milyen mondatrésznek fogjuk fel az egyszerű mondatban a melléknévvvel, számnévvvel vagy határozószóval kapcsolatos *oly*, *olyan* névmást (*olyan szép, olyan sok, oly igen*). Simonyi szerint jelzőnek kell tartanunk, hiszen nyelvünknek jellemző, ősi sajátága az, hogy melléknévvnek, számnévvnek, névmásnak és határozószónak is lehet jelzője (A jelzők mondatana 87–102). Ezt az álláspontot képviseli Klemm (TörtMondt. 329–33; 1. ott a kérdés irodalmát is) és legújabban Beke (NyK. 52:307 k.). Mészöly azonban igen világosan kimutatta, hogy az *oly* és az *olyan* eredetileg határozószó, s csak később lett melléknévi névmássá (MNy. 35:150 kk.; vö. még Nyelvtört. fejt. 54–6). Az *ul > ol > oly* ugyanis kezdetben a távolra mutató névmás (*az*) tövének *-l* módhatározóragos alakja, az *olyan* alak pedig úgy keletkezett, hogy e névmási eredetű határozószóhoz újabb módhatározórag (*-n*) járult. Mészöly szerint: „Az *oly* és *olyan*, mint melléknévi mondatrész jelzője, ma is határozó, nem jelző: '*oly* keserű', '*olyan* keserű' = 'tam amarus', nem: '*alis* amarus'. A főnévi mondatrészek bővítményeként már ragos határozóból lett melléknévi jelző az *ol > oly, olyan*” (i. h. 155). Hasonló véleményen van Csűry (MNy. 34:40–3), s magáévá teszi ezt a felfogást Martinkó András is (MNy. 49:64). Klemm (i. h.) ugyan próbálja cáfolni Mészöly véleményét, azt állítva, hogy az *oly*-t és *olyan*-t igei állítmánnyal kapcsolatban nem lehet használni, tehát nem lehettek határozói jellegűek. Klemm figyelmét azonban — úgy látszik — elkerülte, hogy Csűry az *olyan*-hoz teljesen hasonló alakulású *ilyen* névmásnak igével kapcsolatos határozói szerepét is kimutatja a szamosháti nyelvjárásból: „*Hát ijē leeresztetted eszt a póúzmát?* (= ennyire, ily mértékben leeresztetted?)” (i. h. 42).

4. A történeti vizsgálat tehát azt mutatja, hogy az *oly, olyan* névmás eredetileg határozószó volt, s ezt a funkcióját ma is érezzük akkor, ha melléknévhez, számnévhez vagy határozószóhoz kapcsoljuk. A mai nyelvben azonban az *oly, olyan* szófaji szempontból vitathatatlanul melléknévi névmás. Ezért nemcsak főnévvvel, hanem melléknévvvel, határozatlan számnévvvel vagy határozószóval kapcsolatos használatban is a melléknévi jelzőre emlékeztet. Melléknévvnek, határozatlan számnévvnek és határozószónak ugyanis valóban lehet melléknévi jelzője: *gyönyörű szép, édes kevés, jó sokáig*.

¹ A kiemelés tőlem. R. E.

Az *oly*, *olyan* névmás említett kettős természete mutatkozik meg akkor is, ha melléknévhez, számnévhez vagy határozószóhoz kapcsolódva a rámutatószó szerepét tölti be egy következményes mellékmondat főmondatában. E kettősséget tekintetbe véve, az látszik a leghelyesebbnek, ha a vitatott mondatokat határozót (rendszerint fokhatározót) kifejező jelzői mellékmondatnak, röviden: *határozói-jelzői mellékmondatnak* mondjuk; az *oly*, *olyan* névmást pedig említett szerepében *határozói jelzőnek* nevezzük. Ebben az elnevezésben a *jelző* szó az alaki vonatkozásra, a *határozói* szó pedig a nyelvtani jelentésre utal. A *határozói jelző* terminusnak egyébként megvan a párja: a *határozói tárgy*. A határozói tárgy alakját tekintve a tárgyhöz, funkcióját tekintve a határozóhoz (nem ritkán ez is a fokhatározóhoz) hasonlít: *nagyot hall* 'nehezen hall'; *mi t sirsz?* 'miért sirsz?' stb. Sőt vannak határozói-tárgyi (mégpedig elsősorban szintén fokhatározó értékű) mellékmondatok is. A bevezetésben idézett következményes mellékmondatok között is akadt ilyen: *Olyat kiáltott, hogy a fal is beleremegett*. Más példák a határozói-tárgyi következményes mellékmondatra: ... *a kkor ákat unatkozom, hogy majd belehalok* (Nagy Lajos: A tanítvány 144). *Akkor én, kezít csókolom, olyat vágok az asztalra, a krisztusát, hogy minden pohár a plafonig ugrik!* (Móricz: Nem élhetek muzsikaszó nélkül 27).

Úgy látszik, éppen a következményes jelleg az, amely bizonyos jelzői, illetve tárgyi formájú mellékmondatoknak fokhatározói funkciót kölcsönöz.

5. Megállapítottuk az eddigiekben, hogy az *oly* + melléknév (határozatlan számnév, határozószó) rámutatószós alárendelt mondatokat nem tanácsos egyszerűen jelzői mellékmondatként elemezni, ahogy az iskolai gyakorlatban általában történni szokott. Ezeknek a következményes mondatoknak határozói jellegét — mint láttuk — elsősorban azzal igazolhatjuk, hogy *milyen?* kérdőszavuk felcserélhető a *mennyire?* kérdőszóval, *oly*, *olyan* rámutatószavuk pedig az *annyira* rámutatószóval. Bizonyító eljárásunkat két más nyelvi ténnyel is támogathatjuk.

Az első a felcserélési eljárásra emlékeztet. Tudniillik ugyanabban az összetett mondatban hasonló szerepben fordulhat elő — két külön következményes mellékmondatra utalva — az *annyira* és az *olyan* rámutatószó: *A folyosón, szemben, ajtó nyílt az ebédlőbe, egy nagy és a nnyira sötét szobába, hogy mikor az ember bement, a szeme megvakult a sötétségben s ráadásul oly hideg volt, hogy az izzadság lecsapódott s hidegen fagyott meg a testen* (Móricz: Uri muri 193).

Másrészt találhatunk olyan következményes mellékmondatokat is, amelyek egyszerre két főmondatához csatlakoznak, két rámutatószavuk van: az egyik a melléknévvel kapcsolatos *oly*, *olyan*, a másik a kétségtelenül határozói mellékmondatra utaló *úgy*, illetve *annyira*. Pl. Csekély a szó, köz a vitéz, | *De úgy van mondva, oly merész*, | *Hogy nem lehet hazúg* (Vörösmarty: A buvár Kund). *Hát a mente, hát a nadrág*, | *Úgy megrítkult, olyan ó*, | *Hogy szunyoghálónak is már* | *Csak szükségből volna jó* ... (Petőfi: Pató Pál úr). *Ez olyan pompás volt, a nnyira megnerettette Andrást, hogy a sanyargató eljárást, a nagy röhögés miatt, abba is kellett hagynia* (Nagy Lajos: A tanítvány 8). *Lina olyan édes volt, olyan bizakodó, a nnyira boldog, hogy nem hallotta ilyennek nagyon-nagyon régen* ... (Móricz: Rokonok 5). — A határozói-jelzői és a határozói-tárgyi következményes mellékmondatok közti rokonságot ismerve, nem lepődünk meg azon, hogy a határozói-tárgyi

mellékmondatra is utalhat kettős rámutatószó (ráadásul egy főmondatban!): *A n n y i t emlegette és a n n y i s z o r lovát, Hogy végre is huszárnak kellett hinni magát* (Garay: Az obsitos).

Látjuk tehát, hogy elég sokoldalúan lehet bizonyítani az *oly* + melléknév rámutatószós következményes mellékmondat határozói funkcióját.

6. Nem teljesen ugyanez a helyzet akkor, ha a következményes mellékmondatra utaló *oly*, *olyan* rámutatószó olyan melléknév előtt áll, amely egy jelzős szerkezetben a jelző szerepét tölti be. Ilyen alárendeléssel állunk szemben a Szabó Dénes egyetemi jegyzetéből idézett egyik példamondatban: *O l y a n r o s s z t e r m é s z e t e v a n, h o g y n e m l e h e t v e l e ö s s z e f é r n i*. Az efféle mondatokban ugyanis két eset lehetséges: 1. Az *oly(an)* rámutatószó közvetlenül a melléknévi jelzőhöz kapcsolódik. — 2. Az *oly(an)* rámutatószó a jelzős szerkezet egészéhez kapcsolódik.

Az első eset lényegében nem tér el a következményes mondatoknak eddig vizsgált és határozói-jelzői mellékmondatnak nevezett típusától. Vizsgáljuk meg a következő mondatot! *O l y a n o k o s f i ú T e n e m v a g y, h o g y r e j t e t t f ő h e r c e g i s z á r m a z á s o d r ó l, R á d v á r ó t i z e z e r h o l d a k r ó l h i n t s e l á l h i r e k e t . . .* (Nagy Lajos: A tanítvány 199). A főmondatban az *olyan* rámutatószó az *okos* melléknévhez kapcsolódik. Így kérdezhetünk a mellékmondatra: *milyen okos?* vagy *mennyire okos?* Ha az *okos* jelzőt elhagynánk, s az *olyan* rámutatószót a jelzett szóhoz (*fiú*) kapcsolnánk, a mondat értelme lényegesen megváltoznék: *O l y a n f i ú T e n e m v a g y, h o g y* stb. Ez is bizonyítja, hogy a rámutatószó a jelzőként álló melléknévhez tartozik, a következményes mellékmondat tehát a melléknévvel jelzett tulajdonságnak a fokát fejezi ki, azaz (fok) h a t á r o z ó i - j e l z ő i mellékmondatnak tekintendő.

A 2. pontban említett szerkezetet szemlélhetjük a következő mondatban: *S z á l a s i o l y a n b ő d ű l e t e s s ű l e t l e n s é g e k e t h a l a n d z s á z o t t ö s s z e - v i s s z a a z o r s z á g j ö v e n d ő g a z d a s á g i é l e t é r ő l, h o g y i j e d t é b e n é j f e l é á l l o t t a h a j a* [ti. Tót Károlynak] (Szabó Pál: Isten malmai² 23). Az *olyan* rámutatószó ebben a mondatban már nem közvetlenül csak a jelzőhöz (*bődületes*), hanem a jelzős kifejezés egészéhez (*bődületes sületlenségeket*) tartozik. A jelzős kifejezésben a leglényegesebb fogalmi tartalmat a jelzett szó hordozza. Ezért, ha a jelzőt elhagyjuk, s az *olyan* rámutatószót közvetlenül a jelzett szóhoz kapcsoljuk, a mondat értelme nem is változik meg lényegesen: . . . *o l y a n s ű l e t l e n s é g e k e t h a l a n d z s á z o t t ö s s z e, h o g y* stb. Tehát a *milyen bődületes?* vagy *mennyire bődületes?* kérdés itt nem volna helyénvaló. A mellékmondatra így kell kérdeznünk: *milyen sületlenségeket?*, pontosabban: *milyen bődületes sületlenségeket?* Ebben az esetben a mellékmondat már funkcióját tekintve sem határozói, hanem mindenképpen egyértelműen j e l z ő i következményes mellékmondatnak minősül.

A két szélső eset között átmeneti jellegű szerkezetek is akadnak. Vannak ugyanis olyan mondataink, amelyekről nehéz eldönteni, hogy az *oly*, *olyan* rámutatószó csak a főmondatban levő jelzőre vagy pedig a jelzős szerkezet egészére vonatkozik-e. Ilyen a Szabó Dénes idézte példamondat is: *O l y a n r o s s z t e r m é s z e t e v a n, h o g y n e m l e h e t v e l e ö s s z e f é r n i*. (Jelző nélkül: *O l y a n t e r m é s z e t e v a n, h o g y n e m l e h e t v e l e ö s s z e f é r n i*.) A következő mondatok elemzése is vitás lehet az említett szempontból: *D e h i s z e n . . . t e g y ű k f e l, h o g y l e n n e i s v a l a m i b ű n ö m, h á t e z o l y a n n a g y d o l o g, h o g y i n k á b b o r v o s n é l k ű l h a g y j á k a f a l u t, m i n t h o g y m e g b o c s á s s á k?* (Szabó Pál: Isten malmai² 311). *Z s a n i n é n i s e n k i n e k s e m s z ó l o t t a t e r v é r ő l, d e a z z a l n a g y o n*

meg volt elégedve s ez olyan jó kedvre hangolta, hogy madarat tudott volna fogni (Móricz : Nem élhetek muzikaszó nélkül 56).

Az utóbbi három alárendelő összetételről — mint láttuk — nem lehet határozottan eldönteni, hogy következményes mellékmondatukat határozói-jelzőinek vagy pedig egyszerűen jelzőinek fogjuk-e fel.

7. Nem lehet azonban vitás, hogy jelzői mellékmondatként kell elemeznünk azokat a következményes mondatokat, amelyeknek főmondatában az *oly*, *olyan* rámutatószó közvetlenül egy főnévhez kapcsolódik. Hiszen az *oly*, *olyan* névmás főnévvel kapcsolatban ma kétségtelenül jelző, nem határozó (vö. Mészöly : i. h.). Nincs igaza tehát Szabó Dénesnek akkor, amikor — mint láttuk — fokhatározói mellékmondatot keres Aranynak ebben a verssorában: *Lett olyan sötétség, hogy semmi sem látszott...* (Toldi 7:1; Szabó i. h. a forrásjelzésbe tollhiba csúszott). Ebben az összetett mondatban ugyanis tulajdonságjelzői mellékmondat van (*milyen sötétség?, mekkora sötétség? — ... hogy semmi sem látszott...*). Tulajdonságjelzőiek az alábbi összetételekben szereplő következményes mellékmondatok is: *Volt is aztán Lublón olyan lakodalom, hogy még a sztarosza is becsípett rajta* (Mikszáth: Kísértet Lublón. Kisregények. 2:10). *Volt is kedves anyámnak olyan háztartása, hogy a konyhájára még a harmadik vármegyében is azt mondták, hogy: az ám a zsíros konyha!* (Móricz : Nem élhetek muzikaszó nélkül 60). Az ilyen típusú mondatokban az *oly*, *olyan* rámutatószót nem is lehet az *annyira* rámutatószóval fölcserélni. A mellékmondatra sem a *menyire?*, hanem a *milyen?* kérdéssel kell kérdezni.

Az *olyan* + főnév rámutatószós következményes mellékmondatok tehát kétségtelenül tulajdonságjelzői mellékmondatnak számítanak. Mivel azonban rámutatószavuk határozói eredetű, s a *hogy* kötőszó is határozói (módhatározói) mellékmondat kötőszavából lett következményes kötőszóvá (vö. Simonyi: MKöt. 2:18—9; Klemm: i. m. 547), a határozói eredet, jelleg még az ilyen következményes mellékmondatokban is visszaüthet. Ez azonban nem tipikus, hanem kivételes, szórványos jelenség. A határozói jelleg kidomborodását figyelhetjük meg az *olyan* kettős főmondatú következményes mellékmondatokban, amelyekre egyrészt az *olyan* + főnév, másrészt a határozói *annyira* rámutatószó utal. Pl. *Leeresztette a levelet, nem bírta tovább olvasni, a szíve annyira elszorult s olyan rémület vett erőt rajta, hogy pihennie kellett, várnia*, míg egy kicsit magához tér... (Móricz : Rokonok 88). Még világosabban érezhető a határozói jelleg nyoma az *olyan* következményes mellékmondatokban, amelyeknek főmondatában főnevesült melléknévhez kapcsolódik az *oly(an)* rámutatószó. Ilyenkor az *oly(an)* és az *annyira* rámutatószó éppúgy váltakozhat, mint a melléknevek előtt. Pl. *Olyan hideg volt, hogy megfagyott a lélegzet.* = *Annyira hideg volt, hogy megfagyott a lélegzet.* — Ehhez hasonló folyamat játszódik le akkor, amikor egy melléknévként használt főnévhez nem az *oly(an)*, hanem az *annyira* rámutatószó járul a következményes mellékmondat főmondatában: *Annyira lord Byron ez a fiatalember, hogy talán ... biceg is* (Nagy Lajos: A tanítvány 51).

8. Összefoglalva eddigi fejtegetéseinket, a következőket állapíthatjuk meg: Az *oly*, *olyan* + melléknév (határozatlan számnév, határozószó) rámutatószós következményes mellékmondatokat határozói-jelzői mellékmondatnak tekinthetjük, az *oly*, *olyan* + főnév rámutatószósakat pedig jelzőinek. E két szélső típus között átmenetet alkotnak azok a következményes mellék-

mondatok, amelyeknek főmondatában az *oly*, *olyan* rámutatószó jelzős főnévhez, illetve főnevesült melléknévhez (vagy melléknévként használt főnévhez) kapcsolódik.

Ezeknek a jelentésárnyalatoknak megvilágítására hadd álljon itt a következő példasor:

Határozó-, jelzői alárendelés:	<i>Az idő olyan (= annyira) sötét, hogy alig lehet látni.</i>
A jelzői felé közeledő határozói- jelzői alárendelés:	<i>Olyan (= annyira) sötét idő van, hogy alig lehet látni.</i> <i>Olyan (= annyira) sötét van, hogy alig lehet látni.</i>
Jelzői alárendelés:	<i>Olyan sötétség van, hogy alig lehet látni.</i>

9. Végezetül csak utalnék arra, hogy határozói-jelzői mellékmondatokat nemcsak a következményes, hanem a velük némiképpen rokon hasonlító mellékmondatok között is találunk. Ezeknek főmondatában az *oly*, *olyan* rámutatószó melléknévhez kapcsolódik. Pl. *Mint az elhagyott sir, lelkem oly kietlen* (Arany: Névnapi gondolatok). Sőt vannak határozói-tárgyi hasonlító mellékmondatok is. Pl. *Ó mily gyöngék vagytok! kiknél a hazának! Fénye nem ér annyit, mint a hiuságnak! Mulandó csilláma* (Petőfi: A magyar fjakhoz). *Annyit ért hozzá, mint hajdú a harangöntéshez* (km).¹

Rácz Endre

Mégpedig vagy éspedig?

Nyelvtanaink és nyelv művelő könyveink egyöntetűen arra figyelmeztetnek, hogy a németes *éspedig* helyett *mégpedig*-et használjunk (vö. pl. Dengl: M. nyelvhelyesség. 1937. 187; Pintér: M. nyelvvédő könyv. 1938. 67; Tompa: M. nyelvismeret. 1948. 67—8 stb.); vagy csupán a *mégpedig*-et veszik fel a magyarázó mondat kötőszavai közé. (Így Klemm: Tört.monddt. 450; Temesi—Rónai—Vargha: Anyanyelvünk 285.)

De vajon csakugyan németes-e az *éspedig*?

Már Simonyi is óvatosságra int, és figyelmeztet a justizmord veszélyére, ha könnyelműen elítéljük az *éspedig*-et: „Újabb nyelvünkben s a magyar-

¹ Ezeknek az utóbb említett mellékmondatoknak határozói árnyalata természetesen nem hasonlító jellegűeknek a következménye, hiszen a *hasonlító* elnevezés nem szintaktikai, hanem stilisztikai szerepükre utal (vö. B. Lőrinczy Éva: i. h.). Azért határozói árnyalatúak ezek a mellékmondatok, mert rámutatószavuk (nem ér annyit, annyit ért hozzá) már a főmondatban határozói-tárgyi szerepű, ahogy az egyszerű mondatban is határozói tárgynak fogjuk fel az ilyeneket: nem ér semmit, keveset ért hozzá stb.

sabb beszédben inkább a *még* járatos, de azért az *és* alig tartható latinosság-nak vagy németességnek” (Kötőszók. Mell. 151).

A latinosság-elmélet képviselőjeként Simonyi Fogarasit idézi, aki egyetlen példamondat keretében utal az *éspedig* latin eredetére: „Vettem paripát, még pedig (latinosan: és pedig = et quidem) milyet!” (NyK. 6 : 323). Részletesebb magyarázatot kapunk Halász (Fischer) Ignáctól, kire Simonyi a németességgel kapcsolatban hivatkozik: „A magyarázó *pedig* azonban — írja Halász — íróinknál sokkal használatosabb volt, s még most is az, és-vel összekötve; pl. Szinte az asztal felett találtam, és pedig ily válogatott tzifrában. F. N. e. 34 [= Faludi F., Nemes ember, Toldy kiad.]. Az *és pedig*-nek ezen a használatán azonban nagyon is megérzik az idegen szag. Gyanússá teszi ezt az alakot még az is, hogy legelőször Faludinál találkozzunk vele, régibb íróinknál se híre, se hamva. Ez útba igazít bennünket, hogy tulajdonképp merre kell e kifejezés hazáját keresnünk. Faludi az újabb nyelvekkel foglalkozott, tudott olaszul, németül, fordított is e nyelvekből, és így két dolog lehetséges: vagy közvetlenül a német *und zwar*, vagy pedig az olasz *e cioè* révén jutott hozzánk. Annyi bizonyos, hogy mai napság a német *und zwar* szószerinti fordításaként használják, tehát szemenszedett germanizmus. Lehetséges különben még az is, hogy a latin *et quidem*-nek szószerinti fordítása. De hát akkor régibb íróinknál, akik annyira nyögtek a latinosságok bilincse alatt, csak találkozunk kellene vele? Mindegy; elég az hozzá, akárhonnan került is, de nem magyaros kifejezés, mert az *und zwar*-nak, az *e cioè*-nak, az *et quidem*-nek magyar fordítása *még pedig*. Ezt találjuk a népnél, ezt találjuk magyarosabb íróinknál” (Nyr. 6 : 345).

Ez a magyarázat, úgy vélem, nem eléggé indokolt, s több ellentmondás is van benne:

a) Először azt írja a szerző, hogy íróinknál elterjedt a magyarázó *éspedig*; aztán meg azt, hogy a *mégpedig*-et találjuk a népnél és magyarosabb íróinknál.

b) Bizonyosként állítja, hogy az *éspedig* szemenszedett germanizmus, de ugyanakkor csodálkozik, hogy a latin *et quidem* fordítása gyanánt nem találkozott vele.

c) Az *éspedig*-et — állítása szerint — az *und zwar* fordításaként használják, de az *und zwar* magyar fordítása *mégpedig*. Állítását azonban nem indokolja.

d) Mint alább látni fogjuk, téved a szerző abban, hogy Faludi előtt nem szerepelt irodalmunkban az *éspedig*.

Magyarázatát maga Halász sem látja meggyőzőnek. Kétérdésére utalnak a következő sorai: „De hát egészen el kell ítélnünk az *és pedig*-et? A m a g y a r á z ó t mindenestre el. Ilyenformán tehát még egy *és pedig* volna a világon. Megvallom, én magam nem ismertem mást, mint a szokásos *és pedig*-et, az idegen fattyúhajtást; (Simonyi négyféle *éspedig*-et sorakoztat fel); az *és pedig*-nek egy eredeti, magyaros használatára Lehr Albert figyelmeztetett. Ez az *és pedig* ellentétet jelöl meg; pl. Mint az árva gyermekek Anyjok sirhalmánál, Egy pár vad fa körülötte Olyan szomorúan áll. És pedig nagy épület, Nem paraszt kőműves rakta (ámbár v. noha nagy épület). Pet. [= Petőfi.]. Akkor fogja Toldi, jót kanyarít véle, És a kanhoz vágja, mely rohan feléje; Fölkel az dühösen, s hogy megint lecsapja, Párját fekhelyéből mérgesen harapja. És pedig világos, hogy megint fölkelne, Ha Miklós előre neki nem felelne (Ar.) [= Arany]. Mind a két mondatban olyan

értéke van az *és pedig*-nek, mint az egyszerű megengedő *pedig*-nek” (Nyr. 6 : 346).

Halász kételyei még inkább ösztönöznek, hogy megkíséreljük felderíteni az *éspedig* rejtélyét.

1. Halással együtt feltehetjük, hogy az *éspedig* az *et quidem* vagy *und zwar* alapján jött létre, s mint ilyen, idegenszerű. Ám akkor ugyanígy idegenszerűnek kell tartanunk pl. a *tudniillik*-et is ; latinosságnak (*scire licet*) vagy gallicizmusnak (*à savoir*). De mielőtt feltevésünk kérdőjelét határozott állítású felkiáltójellel egyesítenénk, meg kell vizsgálnunk, vajon nem keletkeztetett-e az *éspedig* más módon, belső fejlődés útján.

Az *éspedig* ('et quidem, und zwar') első felbukkanásait — Simonyi nyomában — a XVI. sz.-ba tehetjük. Simonyi a Döbrentei-kódexből idéz : „Mikoron az nép jutott a Kopasztottnak helyére... *és kedig* mondatik Kopasztottnak helye, mert ott sok fejek kopasztottak vala meg” (Toldy E. : Régi m. passió. 1856. 125). További példákat vö. Simonyi : i. m. 151. De más jelentésű — kapcsoló-ellentétes — *éspedig* is felbukkan már XVI. századi kódexeinkben : „... halakat aduan Vrnak ergalmaffagit öröke enőklöm : Embőri nemzet *es kegek*; haluan hogh az ergalmaffag ő mellette volna kezde erőffen kariatania” (Tihanyi-kód. Nyelvmélt. 6 : 103). További példákat l. még NySz. „pedig” címszó alatt, ill. Simonyi : i. m.

Az *éspedig*-nek ezek az első előfordulásai részben kifejtő-magyarázó, részben kapcsoló-ellentétes jelentésre mutatnak.

Az *és*-nek más, főleg ellentétes kötőszóval történő együttes előfordulása nem ismeretlen nyelvünkben. Ilyenkor az *és* jelenléte vagy nyomatékosabbá teszi az ellentétet („És mi mégis láncot hordtunk!” Petőfi; „Nyakatokon vad, úri tatárok, s mégis büszke a ti fejetek. . .” Ady), vagy éppen ellenkezőleg, azt jelzi, hogy a mondatok viszonya közelebb van a kapcsolathoz, mint az ellentétéhez („... a két első kerekünk szerencsésen keresztül megyen, s a hátulsó szerte hasadoz. És pedig mondja a király a kocsisnak . . .”; vö. Simonyi : i. m. 141).

Az *és* kötőszón kívül a *pedig* is gyakran fordul elő más kötőszókkal, igen gyakran kapcsolatos kötőszókkal együtt : „Nagh auagh magas waleo allapattiaba : awagh *kegek* kifded?” (Tihanyi-kód. 99. c. Nyelvmélt. 6.). — „Az oly zerzetes ember nem tyzta . . . es nem io kereztyen. fem kedeg cri'ut'nak byzon zolgaya” (Horváth-kód. 241. c. Nyelvmélt. 6. — Vö. még NySz. : *pedig*).

Mindezekhez még felsorakoztathatjuk azokat a Simonyinál szereplő *éspedig*-eket, amelyekben a „*kedig*” (= *pedig*) még nem annyira kötőszó, mint inkább időhatározó : „De a gyerek semmit se felele vissza az apjának. *Es pedig* (= és ekkédig, és ezalatt) a műhelyszínből elindulának” (i. m. : 141).

Végül fonetikai, ritmikai okok is kedvezhettek az *éspedig* kialakulásának, ha elfogadjuk a SzófSz. -nak azt a feltételes magyarázatát, hogy a *pedig* feltehetően az *ekkedig*, *ekkédig*, *épenig* rövidüléséből keletkezett. Vagyis az *épenig*-féle alakból egyformán létrejöhetett egyfelől a mai *pedig*, másfelől az *éspedig*. (A rövidülés folyamatának lejátszódása és az *éspedig* kialakulása időbelileg is egybevág : kb. XIII—XVI. sz.)

Mindezek alapján elég valószínűséggel feltehető, hogy az *éspedig*-nek ez az előfordulása nyelvünkben már a kódexek előtt is megvolt, és idegen hatás nélkül jöhetett létre.

2. Tisztában vagyok azzal, hogy ha az eddigi fejtegetések alapján

sikerült is elfogadhatóvá tenni az *éspedig* belső fejlődés útján történő kialakulását, az még semmiképpen sem bizonyítja az *éspedig* magyarázó funkciójának indokoltságát.

Láttuk, hogy az *éspedig*-nek a kapcsoló-ellentétes szerepen kívül magyarázó-kifejtő funkciója is volt már XVI. sz.-i kódexeink korában is. S tegyük hozzá, az *éspedig* megengedő funkciójával is jóval korábban találkozunk már, mint Petőfinél vagy Aranyánál, akikre Lehr nyomában Halász hivatkozik: „Ő a szabadságnak vesztesét obtendálja, s *penig* (tulajdonképpen pedig hát = jöllehet) a dologtul fél, fél a strázsátul, fél a harcetul” (Zrinyi: Tör. áf. Szöveggyűjt. a r. m. irodából I/II. r. 826; további példákat vö. NySz. *pedig* címszó alatt, ill. Simonyi: i. m. 155).

Fejlődhetett-e, és hogyan jött létre az *éspedig*-nek magyarázó, ill. megengedő funkciója?

A *pedig* kötőszó magyarázó, ill. megengedő funkciójának kialakulása ismeretes. (Vö. Simonyi: i. m. 153; Klemm: Tört. mondt. 434–5.) Ugyanazok a lélektani, logikai és grammatikai feltételek, amelyek az ellentétes *pedig* magyarázó, ill. megengedő szerepét kialakították, jelen vannak és érvényesülnek akkor is, ha a *pedig* és-sel együtt fordul elő. Sőt ilyen esetben még könnyebben lehetséges, hogy a *pedig*-hez magyarázó vagy megengedő jelentés tapadjon. Könnyebben azért, mert a magyarázó vagy megengedő tendencia érvényesülése a szembeállító ellentét lazulását feltételezi. Márpedig ezt a lazulást éppen az *és* kötőszó jelenléte is elősegíthette, ill. kifejezhette. Tehát az *éspedig* kötőszókapcsolat magyarázóvá vagy megengedővé válásának lélektani feltételei kedvezőbbek, mint a magában álló *pedig* kötőszó esetében.

Természetesen nem lehet vitás, hogy az *éspedig* magyarázó funkciójának kifejlődését, ill. elterjedését az *et quidem* vagy *und zwar* (legvalószínűbben mindkettő) jelentékenyen segítette. Éppen úgy, mint ahogy hasonló esetben tapasztaljuk a nyelvi rendszer alakulása során. (Vö. pl. a *fog* segédige jövő idővel kapcs. Nagy J. B.: Nyelvművelésünk főbb kérd. 259; „anyját látja jöni”-féle szerkezetekkel kapcs. Tómpa J.: NyK. 56: 138 stb.) De éppen úgy, mint ezekben az esetekben, az *éspedig*-re sem indokolt a latinosság vagy németesség bélyegének rásütése. Nagyon valószínű azonban, hogy éppen az *et quidem*, *und zwar* hatására vált uralkodóvá az *éspedig* magyarázó funkciója, mely mellett lassanként teljesen háttérbe szorult az egykori kapcsoló-ellentétes, ill. megengedő jelleg.

Ezzel eljutottunk az *éspedig* mai funkciójának vizsgálatához. Hiszen a régi előfordulások felsorakoztatása nem volt célunk; az *éspedig* különböző szerepei eddig is ismereteselek voltak, csupán a történeti fejlődés sorrendi valószínűségét kellett vázolnunk.

3. Számunkra elsősorban annak az eldöntése fontos, hogy a) valóban csak a *mégpedig* fordul-e elő az újabb nyelvhasználatban, mint Halász állította; b) előfordulása esetén mi az *éspedig* mai funkciója; c) milyen viszonyban van az *éspedig* a *mégpedig*-gel.

a) Nézzük meg mindenekelőtt az *éspedig* előfordulásait: „Nem tudom, ha sejti-e már részleg a türelmes olvasó, mi legyen az, mit én a fönnebbi sorokban ritmusnak, és *pedig*, mert kiválóan nyelvünk és zenénkben nyilatkozik, magyar ritmusnak nevezgettem” (Arany J.: Ö. M. 1900. 5: 281). — „Mindamellett megtörtént, *éspedig* gyakran, hogy merőben ismeretlenek ültek az asztalnál” (Mikszáth K.: Írói arcképek 114). „A pénz s a pénz-

hiány okozta a legtöbb szenvedést mind a kettőjüknek, *s pedig* az életben még ez a legkevésbé gyötrő bántalom” (Móricz Zs.: Életem regénye. 1953. 91). — „Minden kicsinyes fontoskodás, amiből az olyan helyi politika áll, amelyben én részt vehetek, elannyira az idegeimre, a nyugalmamra megy *és pedig* azért, mert bölcs fölényt és pártatlan egyenességet kell magamra erőszakolni” (Veres P.: Számadás 4:373). — „Ellenben megint új parancsot kapok, *és pedig* azt, hogy a kocsi két végén állítsak két-két fegyveres őrt” (Szabó P.: Nyugtalan élet. Csillag 1955: 2177). — „Magyarán összevesztünk. *És pedig* nem máson, mint azon, hogy Attila keveselte megadásomat” (Tersánszky J.: Csillag 1955: 937).

Tudományos, értekező prózában, műfordításban: „Az Aurórában először 1826-ban hangzik fel — elrejtve, de sokat sejtetően — a népiesség, *és pedig* egy Kisfaludy tanítvány elbeszéléséből” (Szauder J.: Kisfaludy K. vál. m. bev. M. klassz. 1954. 61). — „Mindez lényegesen másképp van az egyetemen, *és pedig* szükségszerűen van másképp” (Világhy M.: Felsőokt. Sz. 4: 306). — „Ezek néhány szigorúan kötött szerkezetű strófának ... elemeiként honosodtak meg nálunk; *és pedig* az asklepiadesi, a sapphói meg az alkaioszi strófa elemeiként” (Horváth J.: Csillag 1955: 1063). — „Mégis volt egy korábbi forma, *és pedig* a XVI. században” (Kardos T.: I. OK. 7: 45). — „... erre épül a második részben ... Luciennek pályafutása *és pedig* nemcsak és nem annyira mint egy magányos, elszigetelt élet, hanem mint a Párisba került vidéki fiátalemler vergődése” (Gyergyai A.: Honoré de Balzac: Elveszett ill. bev. XVII. Világirod. klassz.). — „Csak egyetlen embert szeretek szenvedélyesen: apámat, és egyetlen dolgot lelkesedéssel: *és pedig* a kötelességet” (G. Sand: Mauprat. Ford. Szávai N. 1955. 130).

Az idézetek számát természetesen még lehetne szaporítani. (Alább még idézek.) De a felsorakoztatott példák és szerzők nyilván kétségtelenné teszik, hogy az *és pedig* újabb irodalmunkban sem ismeretlen. (Különösen, ha hozzávesszük, hogy a hivatalos nyelvművelés tilalomfái ellenére bizonyult ilyen életerősnek.)

b) A felsorolt mondatokban az *és pedig* túlnyomólag magyarázó-fokozó funkciót tölt be. (Hogy az esetleges szubjektív beleértéstől mentesüljünk, illesszük be példáinkba a *még*hózzá, *tudni*llik fokozó, magyarázó szókat. — Egy esetben a megengedő *és pedig* is szerepel.)

Az *és pedig*-nek ilyen ('még'hozzá ti.) jelentése meglehetősen későn bukkan fel. Simonyi sem idéz Faludinál, Kazinczynál régebbi példákat (i. m. 152). Hogy közelebb jussunk az *és pedig* fokozó-magyarázó szerepének tisztázásához, vegyük szemügyre előfordulásait egy író használatában is!

Veres Péternél igen gyakran találkozunk az *és pedig*-gel¹: „Meg volt ennek a célszerű oka. *És pedig* (= még'hozzá ti.) kettős oka: egyik a legeltető társulaté, a másik a gulyásoké” (Szolgaság 101). — „... a gyerekek egymást dajkálták. *És pedig* (= ti.) úgy, hogy a mindenkori öt-hat éves pesztrálta az egy-kétévest ...” (Szegények sz. 9). „... ösztönösen gyorsítja a tempót, *és pedig* (= még'hozzá) nemcsak Janinak, hanem a szüleinek is” (Szegények

¹ A körülmekintő óvatosság kedvéért megemlítem, hogy Veres P. szűkebb hazájában német telepések is voltak. Ezek azonban már a XIX. sz. folyamán nyelvükben, szokásaikban beolvadtak a magyarságba (vö. Lengyel I.: A balmazújvárosi német település. Debrecen, 1936). Nem valószínű tehát, hogy a Veresnél előforduló *és pedig* német hatás eredménye volna. Az idegenszerűségnek másban is kellene jelentkeznie. Különben is — mint majd idézem — Veres P. a *még'pedig*-et is használja.

sz. 204). „... szép szekérrel járt a laktanya elé. *Éspedig* (= sőt) a legszebb lovakkal, mert a lónak magyar földön nemcsak a huszárok és tüzérek, hanem a gyalogosok előtt is nagy becsülete van” (Szegények sz. 262). — „... a vasút mellett mindenhova fát kell ültetni, *éspedig* (= méghozzá) lehetőleg gyümölcsfát, mert az szép is, meg hasznos is” (Pályamunkások 38). — „Így kellett beültetni a gólyási nagykubikot is. *És pedig* (= méghozzá ti.) mivel sárga föld volt az alján, elsősorban kemény magvúakkal” (Pályamunkások 39). — „... az ilyen munkát ütemre kell csinálni *éspedig* (= ti.) úgy, hogy ... a négy krampács úgy szóljon egymás után, hogy kutya-farka, kutya-farka” (Pályamunkások 54). — „... és csakugyan értett is az almához. *Éspedig* (= méghozzá) ... nemcsak az almatermeléshez és a kertész-tudomány csodáihoz, hanem a jövedelmezőséghez is” (Almáskert köt. 214). — „... mert közben egyszerűen: enni kell. Enni *éspedig* (= méghozzá) minden nap és legalább háromszor ...” (Almáskert köt. 248). — „Hogyan is lenne, amikor most jött haza. *Éspedig* (= méghozzá) olyan helyről, ahonnan nem adnak jó ajánlólevelet” (Almáskert köt. 18). — „... különösen tavasz felé már mindennapos újságolvasó lettem. *És pedig* (= méghozzá) a saját pénzem árán” (Útközben 371). — „... az egész emberi nem számára is ... *Éspedig* (= sőt) ne csak úgy legyen fontos a mondanivalóm az embereknek ...” (Útközben 351). — „A tipikust, *éspedig* (= ti.) az emberi típusokat is, a tipikus jelenségeket is mindig az élet ... teremti meg” (Útközben 350). — „... más érdeklí szenvedélyesen ... az emberi típusok közül is. *Éspedig* (= méghozzá) mindig minden író ...” (Útközben 350). „... közbejött egy kis futó vihar, lehűtötte kicsit a levegőt, aztán újra. *Éspedig* (= méghozzá) éjjel nappal” (Csillag 1955. 747). — „Bableves volt, *éspedig* (= méghozzá) minden nélkül” (Számadás. 1955. 340).

Az *éspedig* jelzett helyettesítései alapján könnyű megállapítanunk, hogy kötőszavunk szerepe itt is részint a) magyarázó-kifejtő (= ti.), b) fokozótoldó (= méghozzá, sőt), ill. c) a kettő kombinációja (= méghozzá ti.).

Felsorakoztatott példáinkból az is kitűnik, hogy a magyarázó funkció főleg mondatok bevezetése, a fokozótoldó szerep viszont inkább mondatrészek kapcsolása esetén jelentkezik.

Ami mármost a fejlődés mai állapotát illeti, az eddigiek alapján bátran feltételezhetjük, hogy az eredetileg kapcsoló-ellentétes funkcióval bíró *éspedig* kötőszavunknak ma részint magyarázó-fokozó, részint toldó-fokozó szerepe van (többé-kevésbé az eredeti, kapcsoló-ellentétes jelleg megőrzésével). Az előbbi főleg magyarázó összetett mondatban, az utóbbi magyarázó (többszörös) mondatrész esetén fordul elő.

c) Az *éspedig* útjának vázolása és mai előfordulása alapján nyilván sikerrel cáfolhatjuk az idegenszerűség elméletét, ha kötőszavunknak a *mégpedig*-hez való viszonyát megnyugtatóan tisztázni tudjuk. Hiszen az *éspedig* elmarasztalói éppen a *mégpedig*-re hivatkoznak mint magyaros formára az idegenesnek tartott *éspedig*-gel szemben.

Végül tisztázásra vár még az a kérdés, hogyan alakult ki a fokozó *éspedig*.

4. A *mégpedig* előfordulásáról későbbi adataink vannak, mint az *éspedig*-éről. Csak a XVII. sz.-ban használja Pázmány, Zrínyi, Geleji Katona stb. „Miért élnek a gonoszok? *még pedig* felemeltetnek, és gazdagságokkal erősödnek” (Pázmány: Préd.: 24). „Pecunia nervus belli: Ezt is meg kell találnunk, *még pedig* fogyatkozhatatlanképpen; annyit a mennyi szükséges” (Zrínyi: Áfium). „Prédikáltam, *még pedig* a 'synagóban” (Geleji Katona:

Válts. 2 : 221). (További példákat l. Simonyi : i. m. : 152, NySz. : *pedig*.)

A *mégpedig* kialakulási útját, ill. történeti forrását két régi előfordulás jelzi : „A gazdagon készítettett lakodalomban friss étkek vagynak, és még (sőt pedig) külömb fogások” (Comenius : Lingvae Lat. 565. Ford. Szilágyi I. 1645. Idézve 1723-i kiad.). „Sz. Fiát halálra adta a bűnösökért : még akkor *pedig*, mikor ellenségi valának” (Pázmány : Préd. 178).

Az első példával bepillantást nyerünk abba az izzó kohóba, amelyikben még formálódik a nyelvi nyersanyag. A fordító keresi a megfelelő magyar nyelvi kifejezést. Tudatában egyszerre merül fel az *és*, *még*, *pedig*. A második mondatpélda mintegy megadja a választ az előbbi keresésre : utal a *még* határozószói vagy inkább toldószói szerepére (*még* = akkor = még akkor).

A *még* szó tehát eredetileg időhatározószói vagy toldó-, fokozószói szerepben kerülhetett a magyarázó *pedig* mellé. Így érthető az *és* + *még* kapcsolat előfordulása a *pedig* társaságában nemcsak iménti példánkban, hanem másutt is. „... százezer ember vágaték le, s meg *penig* azokat meg nem zamlalhattak” (Magyari : Orsz. Roml. 47).

Vajon a *mégpedig* keletkezésének ez a magyarázata elfogadható-e a felsorolt első előfordulási mondatpéldák tükrében? „Miért élnek a gonoszok, *még pedig* (= akkor ti., ha = méghozzá ha) felemeltetnek.” — „Ezt is meg kell találunk, *még pedig* (= sőt, méghozzá) fogyatkozhatatlanképpen” stb.

A *mégpedig*-nek tehát legrégibb előfordulásaiban főleg toldó-fokozó szerepe volt. Nézzük meg újabb, főként mai előfordulásait!

A nyelvészek (nyelvészeti szakmunkák, szakfolyóiratok) s feltehetően a nyelvtannal tudatosan foglalkozó írók, főleg *pedig* műfordítók (akik nyilván behatóan tanulmányozzák a magyar nyelvtant) kizárólag *mégpedig*-et használnak.

„El tudom képzelni, hogy egy bizonyos mértékig igaza van. *Mégpedig* szerintem elhasonulásos esettel lehet bennük dolgunk” (Pais D. : I. OK. 7 : 107). — „Azonkívül az anyag fölhalmozódásának maguk a szerzők vetettek korlátot, *mégpedig* nem mindig a legkívánatosabb módon” (Bárczi G. : I. OK. 7 : 116). — „... az illető határozó és az igekötő egyformán nyomatékosak. *Még pedig* nemcsak tartalmilag, hanem a fonetikai nyomaték is megoszlik ...” (Klemm I. NyK. 56 : 160). — „... nyelvjárások küzdelem egymással, *mégpedig* nagyon keveredett formában” (Nyr. 79 : 237). — „A stílus *pedig* rendszer, *mégpedig* normalizált és tartalmilag is tudatosult rendszer” (NyLK. 5 : 450). — „Most keres valakit, *még pedig* sürgősen, aki utóda lenne” (Nagy L. : A tanítvány. OK. 1955. 16). — „Már minden el van intézve, *mégpedig* megfelelően” (uo. 168). — „Georges azt felelte: engedelmeskedem ..., *mégpedig* örömmel” (Maupassant : Szép fiú. OK. 1955. 2 : 65. Ford. Benedek M.). — „Az első rész befejezéseül J. R. és L. mérték össze erejüket, *mégpedig* igen szépen” (uo. 67).

De nézzük meg a *mégpedig* egyéb — pártatlanabb — alkalmazásait is! „A kazal köröskörül volt véve farkas-vermekkel kettős sorban, *még pedig* úgy, hogy a két külső közt maradt hézagnak megfelelt a belső farkas-verem” (Jókai : Mire megvénülünk. 1909. 1 : 152). — „Párbajt akarsz velem vívni? — *Még pedig* rögtön (uo. 185). — „Úgy, úgy, igazán itt van, a kezünkbe került Gyulai Pál, *mégpedig* milyen elgyengült állapotban” (Mikszáth : Írói arcképek 103). — „... hogy megnézzé őket, sőt hogy valamit profitírozzon tőlük *mégpedig* az irodalom, ill. az irodalmi érvényesülés terén” (Móricz : Életem regénye. 1953. 165). — „Még a zsákot is lányok hordták, *mégpedig*

hatan (Veres P.: Számadás⁴ 305). — „Ügyszintén kézdiszéki fiú volt, *még pedig* a szentléleki iskolamesternek a fia” (Tamási Á.: Hazai tükör³ 127). — „Ha Piroska néni előbb hozta volna szóba, hogy vasárnap megjön Pölöskéről a legfiatalabb lányuk, *még pedig* a kisfiával, a Pistikével együtt, talán nem lesz baj” (Sásdi S.: Ruzsinka 177). — Tudományos, értekező prózában: „... amelyben csak 3 valódi jámbus találtatik, *még pedig* a második, negyedik és hatodik lábban” (Horváth J. Csillag: 1955: 1085). — „E regény alakjaival éljük át a német néptömegek eredeti lelkesedését a háborúért, de átéljük — *mégpedig* növekvő intenzitással — a dolog visszaját, az ezt követő szükségképpen kiábrándulást” (Lukács: Gy. Csillag 1955: 2275). — „Ekkor Mátyás poharazás közben ajánltasson fel pénzt az urakkal, *mégpedig* úgy, hogy először órá, magára, Ország Mihályra köszöntse poharát” (Kardos T.: I. OK. 7: 45). — „A debreceni Csokonai színház műsorán kilenc bemutató szerepel, *mégpedig* öt prózai mű, három opera és egy operett” (Irod. Újs. 5. 20: 10). — „... e regény többek közt Balzac költészettana, a modern regény Ars poeticája, *mégpedig* leginkább Lucien és barátai beszélgetéseiben” (Gyergyai A.: Honoré de Balzac: Elvesztett ill. Világir. klassz. bev. XX). — (Főleg ugyanazoktól a szerzőktől idéztem, akiknek *éspedig*-es mondatait is láttuk.)

5. Az *éspedig*—*mégpedig* viszonyának tisztázásához vezető utat az a kettős tény mutatja, hogy a) az *éspedig*-nek legkésőbbben kialakult és ma legelterjedtebb funkciója magyarázó-fokozó, illetve toldó-fokozó, b) a *mégpedig*-nek viszont kezdettől fogva toldó-fokozó szerepe volt, s csak újabban és szórványosan találkozunk magyarázó-fokozó *mégpedig*-gel. Kézenfekvő tehát az a feltevés, hogy kontaminációs jelenséggel van dolgunk, amelynek során az *éspedig* átvette a *mégpedig* toldó-fokozó funkcióját, a *mégpedig* viszont a toldó-fokozó funkció mellett magyarázó szerepet is kapott. Mégis a magyarázó funkcióval mai nyelvhasználatunkban is inkább az *éspedig*, toldó-fokozó szerepben a *mégpedig* használatosabb. Erre mutat az is, hogy az *éspedig*-et főleg mondatbevezető, magyarázó kötőszóként, a *mégpedig*-et többnyire mondatrész kapcsoló szerepben találjuk meg.

Hogy az *éspedig*, *mégpedig* kötőszavaknak mai funkcionális vagy alaki állapota sem jelent lezáró megmerevedést abban az elég változatos fejlődési folyamatban, melyet az előzőekben végigkísérni igyekeztünk, azt sejteni engedik az ilyenféle változatok, mint az *éspedig*—*mégpedig* kapcsoló-magyarázó-fokozó kombinációja: „Az íróasztal gyakran áll bosszút gazdáján s *mégpedig* annál inkább, minél többet ül az mellette” (Mikszáth K.: Írói arcképek 53), vagy a magában álló *és*-nek az *éspedig*, *mégpedig* magyarázó-fokozó szerepét is betöltő előfordulása: „Ez a mi munkánk ; *és* nem is kevés” (= *még pedig* nem is kevés. József A.: A Dunánál).

Szerteágazó fejtegetéseink lényegét a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Az *éspedig* éppen olyan belső fejlődés útján keletkezett, összetett kötőszó, mint a *mégpedig*. Semmi szükségünk sincs annak feltevésére, hogy az *éspedig* idegenszerű, szolgai utánzás következtében jött volna létre.

2. Az *éspedig* kötőszó funkciója a fejlődés folyamán igen jelentős változáson ment át: a legeredetibbnek tekinthető kapcsoló-ellentétes szerep mellett magyarázó és megengedő, majd — nyilván a *mégpedig* kontamináló hatására — fokozó-toldó funkciót is kapott.

3. A *mégpedig* az *éspedig*-nél későbbi alakulat eredetileg toldó-fokozó

szerepben. Később — nyilván az *éspedig* kölcsönhatása következtében — magyarázó funkciót is felvett.

4. Mai nyelvhasználatunkban egyformán előfordul az *éspedig* és a *mégpedig*; az előbbi főleg magyarázó mondat kötőszavaként magyarázó-fokozó szerepben, az utóbbi mondatrészt kapcsoló, fokozó-toldó kötőszóként.

Benkő László

Csökkentsük a *selejt*-et!

Talán szokatlan ezt a felhívást a Nyelvőr hasábjain olvasni, hisz ez a napilapokból s különféle feliratokból ismeretes előttünk. Szükséges azonban ezt a jelszót itt is eszünkbe idézni, abban a folyóiratban, melynek feladata a magyar nyelv „selejtjeinek” gyomlálása. Az újságok olvasása közben arra lettem figyelmes, hogy egyes szavakat vagy kifejezéseket gyakran használnak feleslegesen. Legyen szabad ezeket feljegyzéseim alapján megemlítenem.

1. Maradjunk először a címben olvasott szónál: a *selejtnél*. Ha gazdasági életünkre vonatkozó cikkeket olvasunk, vagy hasonló természetű beszélgetéseket hallgatunk, minduntalan találkozunk ezzel a szóval. *Selejt* szavunk idegen eredetű, azonban már annyira meggyökeresedett, hogy nem nélkülözhetjük. Gyakori használata azonban felesleges, mert van még jó egy-néhány kifejezésünk e fogalom jelölésére: *gyengébb minőségű, hibás, rossz, alkatlan, hitvány, értéktelen* stb. Főleg főnévi értelemben használjuk ezt a szót igen gyakran összefoglalóan vagy általánosságban hibás dolgok jelölésére, de gyakori melléknévként is 'selejtes' jelentésben. Pl.: *Selejtünk ezentúl nem lesz* (SzN. 1954. febr. 25.); *Selejtünket az előző negyedévi 0,34 százalékról 0,26 százalékra szorítjuk* (SzN. 1954. febr. 10.); ... 40 százalékkal csökkentjük a rendkívül magas selejtet; 80—90 százalék között mozgott a selejt; Ez még mindig megengedhetetlenül magas selejt százalék, amelynek csökkentése sürgető kötelességünk (SzN. 1954. márc. 7.). (A cikkíró a selejt százalékanak nagyságára gondol.) *Ismét selejt árut kaptunk. A múlt héten sok selejt görögöt gyártottunk* stb. Növeli az előfordulás számát a selejtmentes összetétel is. Pl.: *Selejtmentes munkával és kétszeres norma teljesítésével több, mint 100 forintot keresett...* (SzN. 1954. febr. 27.); ... 408 százalékot ért el, selejtmentesen (SzN. 1954. febr. 9.); Ugyanakkor teljesen selejtmentesen dolgozik (SzN. 1954. márc. 9.). Mindhárom formában elfogadható a szó használata, a hiba az, hogy lépten-nyomon élünk vele. Egy-egy szó gyakori előfordulása pedig nemcsak szegényíti a stílust, hanem igen sokszor a szó jelentésének elhalványulására, majd pedig helytelen alkalmazására vezet. A helytelen alkalmazást megfigyelhetjük szóban forgó szavunk főnévi és melléknévi használatával kapcsolatban egyaránt. Pl.: A „lemezsomagok” (többszörösen összehajtogatott lemezek) nem melegednének át rendesen, s hengerlés közben egytásra gyűrődne az anyag. Jóvátehetetlen selejtet okozna (SzN. 1954. febr. 25.). Ebben az összefüggésben kifejezőbb és pontosabb lenne, ha a kár szóval helyettesítenénk a selejtet: Jóvátehetetlen kárt okozna. De pótolhatnánk más szókkal is. Melléknévi jelentésben a *selejt* szó, — átvétele idején — lehetett élettelen dolgok és élőlények jelzője egyaránt (vö. NySz.). Ezt megmagyarázza az átvett kfn. *slecht* 'rossz, silány' jelentése (vö. SzófSz.). Később mindinkább csak az élettelen dolgok jelzője lett nyelvünkben ez a szó, a mai nyelvérzék pedig csak ebben a formában hajlandó elfogadni. Mégis a gyakori előfordulásból következő meg-

szokás miatt újabban is találunk helytelen példát, még írásban is. Pl.: *Tenyésztésre, vagy továbbtartásra alkalmatlan selejt-juhra... korlátlanul kaphatnak vágási engedélyt* (Hajdú-Bihar megyei Néplap 1954. márc. 7.).

S hová fog ez vezetni, ha így haladunk tovább? Lassan minden selejt lesz körülöttünk, s a sok selejt között mi magunk is „selejté” válunk, hisz a „selejt juhtól” már csak egy lépés a „selejt ember”.

2. Egyes szavak gyakori ismétlődésével együtt jár a gyakran használt kifejezés elértéktelenedése. Különösen a jelzők jelentésének, értékének csökkenését lehet észrevenni. A *nagy* jelző manapság már semmi nyomatékot nem ad a jelzett szónak. A legtöbben mondják és írják, mert megszokták, de különösebb kiemelő vagy nyomósító jelentést nem tulajdonítanak neki. A gyakori használat eredményeképpen, ha valamiről azt olvassuk: *nagy*, legjobb esetben mindennapinak, közönségesnek gondoljuk. Gyakoriságára nézve a Szabad Nép 1954. március 3-i számából idézünk néhány példát: *Ez az intézkedés újabb nagy segítséget jelent... Nagy segítséget nyújthat ebben az a három kiváló műszaki vezető... Mivel a vízügyi igazgatóságra nagy feladatot ró... Nagy és felelős munkát kapott az idén üzemünk... A sárospatakiak nagy szeretettel, izgalommal készültek... Mindenki nagy örömmel fogadja szavát...* stb. (Mindez egy számban!)... *a Nőnap nagy ünnepén* (Nl. 1954. márc. 6.);... *tegye magáévá a fásítás nagy ügyét* (Nl. 1954. márc. 24.) stb. Ha minden *nagy*, akkor mi tulajdonképpen a *nagy*? A legtöbb esetben bátran elhagyható a *nagy* jelző, s a gondolat tolmácsolása semmivel sem lesz szegényebb. Pl.: *A sárospatakiak szeretettel készültek...; ... a Nőnap ünnepén...* stb. E jelzőnek a jelentése már annyira elkopott, hogy ami közönséges, arra azt mondjuk: *nagy*, ami nagy, az már *legnagyobb* (a közép-fokot jóformán nem ismeri a mozgalmi nyelv), s ami valóban kiemelkedik a többi közül, azt már csak körülírva, más nyomósító jelzővel tudjuk kifejezni: *megdöbbentően nagy feladat* stb. A *nagy* gyakori használata „selejt”, mozgalmi nyelvünk selejtje. Csökkentsük hát a selejtet!

3. Újabban az orosz publicisztika hatására a *sor* 'egy, egész' használata terjed a *néhány, sok, több* stb. határozatlan számnevek helyett. A *sor* kifejezés egy-két esetben szemléletessé teheti beszédünket, ha azonban gyakran használjuk, elkopik, szemléltető, megelevenítő ereje csökken. Beszédben állandóan hallhatjuk, de gyakran olvashatjuk a Szabad Népben is, a Hajdú-Bihar megyei Néplapban pedig gyakori. Példák: *S még egész sor kérdés és tanács hangzott el Kecskeméten is...* (SzN. 1954. márc. 3.);... *egy sor helyen, mint pl...; egy sor olyan elméleti kérdést vetettek fel...; intézmények egész sorát nyitották meg...* (Nl. 1954. márc. 11.); *A Debreceni Baromfifeldolgozó Vállalatnál például egy sor olyan intézkedést tettek...* (Nl. 1954. márc. 21.). Ezekben az esetekben lehetne használni a fentebb említett határozatlan számneveket, de esetleg, kilépve az általánosságból, azt is meg lehetne mondani, hogy pl. *hány intézkedést tettek* stb. Az *egy sor* kifejezés nagyon alkalmas arra, hogy sokat mondjunk vele, és mégse mondjunk semmit. Ha megvizsgálánk, hogy egyes beszámolók mit neveznek pl. *egy sor* intézkedésnek, kiderülne, hogy nem is lenne az olyan hosszú sora a tetteknek.

A *sor* előfordulását szaporítja a *sorra* kerül kapcsolat és a *során* alak egyre terjedő névutói használata. Pl.: *Asztaliteniszverseny során...*; *munkaverseny során...*; *selejtezők során...* stb. (Nl. 1954. márc. 17.). Egy szó „agyonhasználásával” nemcsak stílusunkat szegényítjük, hanem amint azt a jelen esetben is látjuk, egy nyelvi fordulatot színtelenítünk el vele. *Jakab László*

Költői nyelvünk legújabb gazdagodása

1. „A líra él!” — hirdette magabízón néhány hónapja a Krónika című ismertetőfüzet, amelynek az volt a célja, hogy iránytű legyen a mai magyar költészet vizein. Ámde már e kis füzet beköszöntője megdöbbenő beismerést tartalmazott: „Irodalmi életünk hiánya, hogy a közönség még ma sem ismeri költőit, nem mindig a legjobb, legszebb versek jutnak el az olvasóhoz és nem mindig a helyes arányban.” Úgy véljük, áll ez a vád, vagy enyhébben szólva, ez a megállapítás nyelvészeinkre, nyelvészeti közvéleményünkre is, hiszen vajmi ritkán esik meg, hogy nyelvész cikkíró egy-egy szó vagy kifejezés történetével, hangulatával kapcsolatban élő magyar költő tanúságtételére hivatkozik. Ezért tartjuk tehát szükségesnek nemcsak irodalomtörténészek és nyelvészek közt egyengetni az együttműködés útjait, hanem az élő magyar irodalom és a nyelvészet közt is. S talán helyesen járunk el, ha még ezzel az általánosabb jellegű célkitűzéssel sem érjük be. Eddigi tapasztalataink szerint könnyebben nyúl egy-egy nyelvészársunk Krúdy, Móricz, Veres Péter vagy Tamási Áron, tehát XX. századi nagy prózaíróink nyelvéhez, mint a költői nyelvhez; mintha nyelvészeti felfogásunkban még mindig ott lappangana valami a pozitívizmusnak abból a tétova óvatosságából, amely a költői nyelvre mint a nyelvi nyilatkozatnak sajátos, a természetes közléstől erősen eltérő formájára tekintett, s ezért — ha tehette — nem is foglalkozott vele (jó példa erre a dán K. Sandfeld eljárása: mint ismeretes, egyébként kiváló román mondattanában egyetlen költői idézetet sem mert felhasználni, vö. Archivum Europae Centro-Orientalis 3 : 272). Pedig kétségtelen, hogy köznyelv, irodalmi nyelv és költői nyelv sokrétű, bonyolult kapcsolatának vizsgálata fontos és időszerű nyelvészeti feladatkör; nyilván éppen ez a felismerés vezette a Nyr. szerkesztőségét, amikor a közelmúltban helyet adott „Költői nyelvünk szókészletéhez” című rövid cikkemnek, amelyben Képes Géza egyik legújabb kötetének költői nyelvével, különösen pedig költői szövegbe ágyazott táj-szavaival foglalkoztam (Nyr. 78 : 365—9). Ezen a csapáson szeretnék ezúttal is tovább haladni.

2. A Nyr. szerkesztőségéhez legújabban érkezett kötetek átnézése közben eszembe ötlött, hogy hálás feladat lenne alkalmazni rájuk azt az — egyébként régóta ismert — kutatási szempontot, amelyhez legutóbb az orosz irodalmi nyelv szovjet kutatói is sikerrel folyamodtak. Ha A. I. Jefimovnak az orosz irodalmi nyelvről írt kitűnő monográfiáját lapozzuk (История русского литературного языка. Курс лекций. Изд-во Моск. Унив-а, 1954., vö. Acta Ling. 5 : 227—62; NyK. 57 : 301—10), lépten-nyomon szemünkbe ötlik, mily nagy gondot fordít a kiváló szerző egy-egy köznyelvi (esetleg tájnyelvi) szónak az irodalmi s különösen a költői nyelvben való megjelenésére.

Karamzin például még megróttá egyik költőtársát az orosz папень 'legény' szó használatáért, melyet közönségesnek, vagy kissé stílszerűbben szólva, „póriasnak” érzett (Jefimov 227), s Puskinnak is szemére vetették, hogy a poltavai csatáról írt híres versében olyan, a bírálók szerint inkább hajóvontatók szájába illő szavakat („бурлацкие слова”) használt, mint визжать 'zúg, zsibong, csikorog', вставай 'talpra', oro 'hohó', поа 'idő'; itt az ideje' stb. (i. m. 259). Lényegében véve valamennyi orosz példában köznyelvi, sőt népies ízű szavaknak költői használatát figyelhetjük meg, vagyis ama nagy európai folyamatnak egyik szakaszát, amelynek megindításában nyugaton a XVIII. század olasz nyelv művelői (köztük Baretta) és francia romantikusok (például Victor Hugo) egyaránt tevékenykedtek. E folyamat tart ma is, sőt — amint látni fogjuk — napjainkban olykor meglepő ugrásokkal halad előre; mindenképpen jogos tehát, hogy az alábbiakban elsősorban mai költői nyelvünk *szókészletének* állandóan megfigyelhető gazdagodásával foglalkozunk.

3. Persze ez a folyamat távolról sem elszigetelt; rendszerint együtt jár egy talán még szélesebb mederben áradó folyamattal, amely nyelvész-szemmel nézve akaratlanul is arra törekszik, hogy kiadandó értelmező szótárainkat (az Értelmező Szótárt és az Akadémiai Nagyszótárt) jól ismert, köznyelvi szavaknak, illetve szókapcsolatoknak eddig (akárcsak a XIX. századiban) egyre inkább nem használt á t v i t t jelentésével gazdagítsa. Ha igaz a francia költői nyelv és verselés egyik legmélyebb bűvárának, Maurice Grammont-nak az a megállapítása, hogy „la poésie consiste essentiellement en suggestions et en évocations” (Essai de psychologie linguistique. Paris, 1950. 12), vagyis, hogy a költészet — helyesebben a költői nyelv — lényege s u g a l m a z á s é s f e l i d é z é s, akkor a költői nyelvben jelentkező átvitt szójelentések nagy szerepével egyszerre tisztába jövünk. Mai költészetünkben nyilván érvényesül a realizmusra törekvés (bármennyire óvakodnak is egyelőre irodalomtörténészeink a költői realizmus közelebbi vizsgálatától!); egyszersmind azonban az is kétségtelen, hogy a valóság közvetlen tükrözését csakis sajátos nyelvi képzelettel lehet a líra hőfokára emelni. Természetesen minden irodalmi mű megköveteli az írói tehetségtől elválaszthatatlan nyelvi képzeletet, de bizonyosak vagyunk abban, hogy ebből a szempontból a lírának fokozott követelményei vannak: a próza igényeinél szigorúbban, szinte parancsként írja elő, hogy a költő törekedjék a maga személyes érzékenységen átszűrt valóságnak újszerű, szuggesztív kifejezésére. Innen erednek a képek, metaforák, a szokatlan jelentésben használt szavak és a meghökkentő szókapcsolatok. Második feladatként tehát a szokatlanabb, feltűnőbb jelentésárnyalatok vizsgálatára kell vállalkoznunk (módszertanilag vö. azzal, amit Jefimov például Puskin szókapcsolatairól ír: 274, s ehhez Acta Ling. 5 : 258).

Még egy szempontra szeretnők felhívni a figyelmet. Sem a költői nyelvben ritka vagy eddig többé-kevésbé ismeretlen szavakat, sem pedig a szokatlanabb jelentésárnyalatokat nem szabad egyetlen percre sem kiragadni a távolabbi összefüggések két különböző, de mégis egységbe olvadó hálózatából. Az egyiket a vers t a r t a l m a és jellege adja; ha a formát elszakítanók a számára létjogosultságot adó tartalomtól, a „kéreg-kritika” legósdibb hagyományait élesztgetnök. Emellett azonban figyelemmel kell lennünk egy-egy vers ritmikai alkatára is, hiszen mindig lehetséges, hogy egy-egy feltűnőbb szót vagy szóalakot elsősorban a versforma indokol. Ne csodálkozzék tehát az olvasó, ha itt-ott e lexikális vizsgálódások közt olyan megjegyzéseket talál, amelyeket talán a mai magyar ritmika eljövendő kutatója is hasznosíthat.

4. Két olyan válogatással kezdem, amely — Képes Géza „Vajúdó világ”-ához hasonlóan — hosszabb költői pálya legjobb termékeit foglalja össze. Egy dunántúli és egy erdélyi költőt szeretnék ezúttal röviden jellemezni, Takáts Gyulát és Horváth Imrét. Takáts Gyula, aki ma negyvenes évei derekán jár, s akit egész tájélménye a Dél-Dunántúlhoz köt — 1911-ben született a Somogy megyei Tabon — „Az emberekhez” című kötetében (Bp., 1955. Szépirodalmi Könyvkiadó) pontosan egy negyedszázad (1930—1954) terméséről ad számot. Számvetése eredményes: meggyőzően mutatja, meddig jutott el a költői nyelv felfrissítése terén egy olyan vidéki író, akinek csendes, szemlélődő énje gyökeres stílusreform helyett inkább apró színfoltok, impresszionista megfigyelések eleven megörökítésére hajlamos. Gyakorta érez bele klasszicizáló vonásokat a maga somogyi környezetébe, de mire ezek a Horatiusra és Berzsenyre hivatkozó reminiscenciák — melyeket olaszországi útiemlékek is éltetnek — verssé formálódnak, a klasszikus ihletés már többnyire puha impresszionizmusba omlik, és Somogy, melyet Horatius földjének álmodik a sóvárgó költő, „halvány pasztell-ruhában lép eléd” (A somogyi klasszikus. 1930). Ámde ez a stilizáló hajlam, mely egykor még a balatoni alkonyt is Kosztolányi kínai fordításainak motívumai-val díszítette (Balatonparton. 1930), nyelvi szempontból nem bizonyult termékenynek; jellemző, hogy az első ritka szót akkor bukkan fel Takáts válogatott verseiben, amikor a költő egy öreg kutat próbál kissé realiztikusabban leírni (bár itt is felhasználja a népi babonás mendemondák ködös hangulatot sugalló elemeit). Mindenesetre ez a két sor: „Százéves béka *Ünget* a mélyin ...” (Kút. 1934, vö. *ümmög* [a víz alatt levő béka hangja] Cegléd, MTsz., *ünget* ~ *ünget* ’dünnyög, dörög’ Veszprém, uo.) már előremutat: jelzi azt a későbbi magatartást, amikor „nem irodalmi” szavak is — tudatosan alkalmazott stilisztikai eszközként — meglehetősen bőséggel jelentkeznek Takáts verseiben. Egyelőre persze — s ez a fejlődési szakasz még közel tíz évig tart — inkább váratlan szótársításokra, jelentésváltozásokra bukkanunk: vörös dombok alatt a völgy — lusta kígyó, melynek „*sziromszín* farka a berekbe lóg”; egy májusi vers szerint „halkan *sziszeg* a tölgyes rügye” (Májusi kórus a tájról. 1935.), s a *hold pengéjét* (10) kissé merészebb fogalmazásban *holdbicska* váltja fel, mely „a hegyek csipkéjét harsogó tépéssel lenyesi” (12). A *hasig* határozószót egymagában aligha érezzük költőinek; jó természetszemléletre vall azonban, amikor Takáts ezt írja: „falutornyok, ... mint nagy-nyakú gémekek | ködben ülnek innen-onnan *hasig*” (Szülőföldem 16). Ugyanebben a versben megelevenedik *settenkedik* igénk töve is, a nagyon ritka *setten* alak, mégpedig nem is személyre, hanem kanyargó folyóra alkalmazva: „... mint két lány *setten* egymás elől | bujósdit játszva, Sió és a Sár” (15). Lassanként még elevenebben idézett népi motívumok, népi alakok népesítik be a látóhatárt; zselici kanászokra gondolunk, amikor Takáts Zselicség című versében a tájat így írja le: „S míg a dombláb mezítlén vízben üget, | a disznós tölgyes utána füttyöget” (18). Egyébként szinte minden versen, sőt versorokon elomlik a Dél-Dunántúl lágy dombjainak harmóniája; hadd idézzük, ugyancsak a Zselicség című kis pasztellből, ezt a nyelvi szempontból sem érdektelen négy sort:

Mint édestejű tömlők íve, oly kerek-
hátú hullámos puhák e dombok,
és duzzadt mellükön, mint jóllakott gyerek
pár istállós pusztá dorombol.

E négy sorral kapcsolatban érdemes utalnunk még egyrészt az egyik sorból a másikba ívelő szó szerkezet (enjambement) kifejező voltára, másrészt pedig Takáts poétikájának arra az érdekes sajátosságára, hogy aránylag sűrűn alkalmazza az asszonáncnak azt a merész változatát, amelyet Arany — Petőfinek *harangot-barangol* példája ellenére — kissé problematikusnak tartott (Arany: ÖM. 5: 330). Takátsnál azonban keresetlenül, sőt kifejezően csendül össze *dombok* és *dorombol*, valamint később *tücsök* és *tükör* (188), sőt *ügyel* és *tüze* is (128). Nincs érkezésünk e jelenségnél hosszabban időzni, de érdemes felfigyelnünk rá: az újabb magyar rímnek úgy sincs jóformán semmiféle irodalma ...

A 30-as évek vége felé Takáts mintha olykor vissza-vissza is élne képalkotó képzeletének könnyedségével, s mintha nem a költői realizmus útjait járná minden ingadozás nélkül. Indokolatlan stilizáltságot érzünk például „A kosárfonó köszönti a tavaszt” című vers kezdő sorában: „Dalt zengjen államon a *sűrű szakáll* ...” (21), s még az egyébként nagyon hangulatos „A hajnal és a bivalyos” című vers kezdete is keresett, kiagyalt: „Sás berekből csigaháton ringatózik a nap, mint lápba fült cigány dala a nádból, ha kesereg” (23). Szerencsére az utóbbi vers e kezdeti ingadozás után, amely még a vers lejtésében is tükröződik, egészséges kanásznóta-ritmusba lendül, s ez a mozgás mintha magával sodorná a nyelvi megformálást is: ritka, de jól alkalmazott tájszavak bukkannak fel („Irigy békák *lespedt* szájjal is vígan kuruttyolnak”), s megzendül a hajnali tó fölött terjengő „víg kód” is, hiszen „béreslányok meztelen énekelnek benne” (24). Egyébként ez az a korszak, amikor Takáts hexameteres életképeit is csupa szemléletes szóval rakja tele („... kinn a gyepen a tőkök kupacokba kirakva pihennek” 29), s Horatiusnak tulajdonított intelmében még stilisztikai eszközöket is, például az allitérációt, realista szemléletével szoros összhangba hoz:

A tavasz majd, mint szűz parasztleány,
földedre rakja pozsgás lábait,
a csecseskorsóból olajat cseppent,
s megnyitja majd a rügyek zárait.

(A kétezeréves költő tanácsa 31)

1937-ben Takáts Finnországban járt; érdekes, hogy a finn parasztsággal való találkozásnak pusztá gondolata is már utazása előtt az irodalmi nyelvben ritka népies szavak használatára ihlette (ilyen pl. *surgyó* a következő két sorban: „Észak-erdőben *surgyó* legényke | vad fenyőt hasogat szegényke” 40; a MTsz. nem közli, de vö. *surgyé* 'kamasz' Hajdúnánás; *surgyán* ~ *surgya* 'fiatal, cseperedő legény, leány' Sopron, Fehér m. MTsz.; *surgyánka* 'serdülő legény' Lengyeltóti, Új Magyar Tájszótár). Ezek a sorok egyébként még valamire figyelmeztetnek: Takáts költői nyelvének egyik fő erőssége később is jelzőinek színes, eredeti használata. Nemcsak kedvenc jelzői vannak — ilyen például az ő balatoni tájélményével szorosan összefüggő, de költői nyelvünkben egyébként ritka *berki*¹ —, hanem új és meglepő jelzői is. Téli halászatkor a nádat „*körmös szellő* hajtogatja” (171, vö. *foga van a télnek*,

¹ Íme néhány példa: *berki patak* („e nádfödelű malom | vizet lapozgat a *berki patakon*” 138); *berki liliom* (160; a szövegkörnyezetet lásd alább); *berki naphal* („lesd őket *berki naphal*” 163); *berki mocsár* („*Berki mocsár* hídján törted a válladat is” 179) stb.

hidegnek), a hófödte hajó „*bundás hasával | égre puffad*” (188), a tóban tükröződő természet *tótágas valóság* (186), s a Kisfaludy kedvenc várromjai közt kószáló költő ezt írja :

Csobánc körül a *kócsagtollas* múlt,
mint szék karján a zöldujjas kabát
a rézmozsárral együtt elaludt.

(Esős délután 157)

Lehet, hogy Takátsnak nem mindegyik jelzője egészen találó, lehet, hogy az újszerűség keresése őt, a balatoni berkek idillikus költőjét olykor stilisztikai téren is ingoványos talajra csábítja — nem érthetünk például egészen egyet azzal a két sorral, amelyben régi iskoláját így aposztrofálja : „... légy a rabnak is | *mézhomlokú jó porkolábjá*” (134) —, de az bizonyos, hogy sokfelé tekintő, élénk nyelvi fantáziára valló jelzőhasználat a újabb költői nyelvünknek s éppen a Takátsnak egyik sajátos jelensége.

És tegyük hozzá még valamit : Takátsnak nemcsak jelzői újak, színesek, hanem érdekesek és hangulatosak ritka igéi is. Van példa rá, hogy közszavakat ötvöz újszerűvé metaforikus használatban (ilyen a *kukucskál* ige következő sorában : „A fényen át a szél *kukucskált*” 187, vagy a más összefüggésben már említett *dorombol*, ha konyháról van szó : „konyhánk mint ezüst kohó | *dorombol*” 142), de leggyakrabban mégis hangfestő, hangulatfestő igékhez folyamodik. Olykor ilyenfajta igét is jelzősíti : egy balatoni alkony leírásában például ezt olvassuk :

A gerle hangja alkonykébe tér.
A csillag szirma ráhajlik s fehér
virágot bont a berki lilium
a *círregő* és *csilló* partokon.

(Száll, szálldogál 160)

Az EtSz.-ban sem szereplő *círreg*¹ társai olyan igék, mint a tárgy nélkül használt *receptet* („Csakúgy repít, zeng a duda, | *recepteti* a citora”. 1867 a pusztán 197), „*surrog* a víg seregélyek szárnya” nélkül 175, vö. Nyr. 78 : 367), *hujjogat* („*hujjogatok* mint a pásztor” 172 ; a MTsz. csak a Székelyföldről közli), *pillogat* („A dinnye cukrán lepke *pillogat*” 158), valamint a komplikációs jelentésváltozás révén újjá varázsolt *villog* („A szirmok közt kakasszó *villog* ...” 155). S hadd jegyezzük meg, hogy Takáts még a gyermeknyelvből is szívesen merít kifejező hangtestű igét, hiszen igen ritka szerelmes verseinek egyikében ezt írja a szerelemben menedéket, oázist kereső lélekről : „Mint esetétájt a *szundizó* gyerek | imát gagyog és elpihen” (Neki 98).

5. Takáts Gyula nyugtalan keresésénél és változatos stíluskísérleteinél egységesebb, átgondoltabb képet mutat egy jól ismert erdélyi költő, a bihari származású Horváth Imre önvizsgáló visszatekintése (Válogatott versek. Bukarest, é. n.). Horváth Imre működéséből — bár az iskolapadban érzelmes Reviczky-utódként kezdett verselni és egész ifjúságában szinte érintetlen maradt a Nyugat körüli lírai megújódástól — tulajdonképpen csak két szakaszt tükröz ez az antológia : az egyik Horváth Imrének 1945 előtti „parnasszista” korszaka, amelyet erős befelé-tekintés és nagy formai tömör-

¹ Imre Samu szíves szóbeli közlése szerint a *círreg* igét tücskök hangjáról mondják például Felsőőrön.

ség jellemez, a második pedig az az újabb szakasz, amelynek folyamán még ő is, aki tegnap szinte hermetikusan be volt zárva énjének bűvös körébe, gyors fejlődéssel utat talált a közösség felé, és formai szempontból is áradóbb, „diszkurzívabb” lett. Énjének mindkét arcát egységbe foglalja azonban a kötet mottója, amely egyszersmind fogalmat ad Horváth Imre elvontságra hajló nyelvi eszményéről is :

Ügyelj nagyon minden kis mozdulatra.
A pillanat az időbe faragja :
Ha virágot törsz, időtlen töröd le —
S mit megvillogtatsz, villog mindörökre.

Horváth Imrének e kötetbeli első „korszakára” a legjellemzőbb forma a jambikus lejtésű négysoros vers, ez a magyar „quatrain”, amelyet európai szempontból talán szabad például Francis Jammes kis négysoros költeményeivel rokonítani (a kötetben találunk egyéb francia reminiscenciákat is : a „Menekülés a fénytől” című régi vers, mely még 1935-ben íródott, aligha született volna meg, ha nem ismeri Horváth Imre Mallarmé híres L'azur-jét, s történik utalás a „pauvre Lélian”-ra, vagyis Verlaine-re is, vö. 72). Mindeme franciás nyomok azért sem érdektelenek, mert amint a legtöbb francia lírikus aránylag ritkán szokta tágítani a lírai szókészlet határait, úgy Horváth Imre is — ellentétben például kortársával, Takáts Gyulával — új szóegységeket a jóformán sohasem kísérletezik. Újításai elsősorban szókapcsolatokra vonatkoznak ; 1932-ben például fákra is alkalmazta a *sörény* szót következő soraiban : „Bókol a barna *hárshasor* | rezes *sörényét* rázva” (Október 9). Talán újak olykor — s nem is mindig természetesen hangzók — korábbi korszakának tömörségre törekvő összetételei ; idézzük példaképpen a *hegykör* szót 'hegykoszorú' jelentésben ugyanezen vers utolsó szakaszából :

S a felvillanó *hegykörön*
hó csillámlik fehérén :
mint dermesztő, konok közöny
szép kedvesünk szemében.

Horváth Imre váratlanabb szótársításáiban rendszerint annyi az alkalmi elem, hogy ritkán érezzük ezeket „szótározható egységnek” ; egyszeri hasonlat kedvéért született például a *bundás sötét* szókapcsolat ebben a négysoros versben (Éjtszaka. 1939) :

Bundás sötét lappang a vén verandán,
ő most a ház elszabadult ebe,
széttépne tán, ha ágyamat elhagynám,
őrzi házunk : ember se ki, se be!

Halk szavú, magányos lírikusnak vélnők tehát a kötet „első” Horváth Imréjét, ha konvencionális stíluseszközeivel nem tudna olykor tragikus feszültséget teremteni, utalván arra a történelmi légkörre, amelyben egy-egy régi verse született. 1939 júniusában kevés magyar költő bélyegezte meg a horogkeresztet annyi nyíltsággal, mint ő Horog című versében :

Aljas — bár, mint a kard! — acél.
Veszt remél, hogy kicsalja részét.

Szenyes vizek sodrában él,
hol bambaság és hóhér éhség

hajt hegyére friss halakat.
Én kilestem s undorral láttam,

mint lapul meg az ár alatt :
férges állnak szolgálatában.

S mintha már a közösségi líra, az eljövendő szebb kor előjátékát sejteneők „Ha egyszer hangod támad” című versében, mely — mint a kötet annyi darabja — szilárd szerkezetével is magára vonja figyelmünket :

Mint híd alatt háló áldott szegények,
oly szegény légy. Vagy náluk is szegényebb.

Tiszta légy, mint a gyolcs, mit sebre kötnek.
Légy oly szabad, mint a be nem kötött seb.

S oly igaz légy, — ha egyszer hangod támad,
mint gyárszirenák szavában a bánat.

A szebb jövő reménye s a „villog mindörökre” jelige bátor hite csillan ki abból a négy sorból is, amelyben Horváth Imre művészetének eszközéről, a nyelvről nyilatkozik :

A nyelv kenyér. Friss, ízes és meleg.
A boldogság egy kis morzsája csak.
Fölcsíplik, hogy szájamról lepereg —
s szállnak véle a merész madarak.

A második világháború borzalmai komor kórházi évekkkel keverednek Horváth Imre emlékeiben : „A sárga ház”, a „Kórházi versek” s különösen a „Vérrel és korommal” ciklus ennek a korszaknak legfontosabb útjelzői. 1948-ban a régi és az új közt szilárd kapocsként bukkan fel ismét egy *Ars poetica*-csillám, az „Eljut szavad” című négysoros vers :

Van még varázsa sokszor a síma szónak
de ha csalárd, elvesz még ma vagy holnap.
Szólj igazat, szólhatsz akkor dadogva,
Szavad eljut a messze századokba.

Ugyancsak 1948-ban már a munkásosztály névtelenségbe hullt mártíraíróiról ír ódát Horváth Imre („köszöntse fény a temetőket | s e hurrázatlan holtakat !” 98), majd „a kétarcú Görögország” belső vívódása éppen úgy hangot talál költészetében, mint a népi Kína diadala és mindaz, ami a Román Népköztársaságban új élet építését jelenti. A témakör tágulása, a nagy emberi összefogás érzése keresetlenebb, közérthetőbb nyelvet követel, s örömmel látjuk, hogy Horváth Imre új hangját s egész második énjét elsősorban a klasszikus magyar irodalom hagyományaira alapozza. 1949-ben keserűen veti régi iskolájának szemére, hogy „Heinét szerettem — s szabolcskák | verseit verték a fejembe” (117), két évvel később pedig bátran nyúl vissza a szabadságharc korának, sőt magának Vörösmartynak egyik legkedvesebb versmértékéhez, a Szózat formájához, hogy e hősi hangon fogalmazza meg új hitvallását :

Lelkesítsd egyre társaid,
magad is lelkesítsd,
százszorozd meg az életed
nagy eredményeit.

Ne pihenj! Szágyuld az idő
te előtte haladj,
ha percig állsz, meghalsz te is,
akár a pillanat!

Tanulságos és jellegzetes út a Horváth Imréé. Olyan költő útja ez, aki korából parancsszót hallott ki, s aki ma valóban azt teszi, „amit az idő parancsol” (88). Nyugtalan, városi lelkének annyi belső vívódása után eljutott a munkáshoz, a paraszthoz: ő, aki a nagy vajúdas éve alatt betegesen irtózott a fénytől, örömét leli a napsütötte román lankán éppen úgy, mint a bányák mélyén, s tollát is a bányász fúrójához hasonlítja. S mivel Horváth Imre útjában benne van a további fejlődés biztos ígérete, most már azt szeretnők, ha nyelvét, stílusát is még jobban felfrissítenék azok az új benyomások, amelyekkel új életformája napról napra gazdagítja. Hazánk költői éppen oly bátran merítenek a népnyelv kifogyhatatlan tárházából, mint a legkiválóbb erdélyi prózaírók; miért ne lehetne ennek a bővizű forrásnak szivárványos cseppjeit a klasszikus tisztaság és egyszerűség világába is átmenteni?

6. Most — egyelőre nem annyira az értékelés és a csoportosítás szempontjainak, mint inkább a szerkesztőségi posta szeszélyének engedelmeskedve — tekintsünk át, az egyszerűség kedvéért a szerzők nevének betűrendjében, néhány egészen friss verskötetet. Többnyire egy-egy fiatal költő első művéről van szó, de itt kerítem sorát Képes Géza kitűnő mongóliai jegyzeteinek is.

Csoóri Sándorral („Felroppen a madár”. Bp., 1954. Szépirodalmi Könyvkiadó) ismét a Dunántúl szólal meg: legtöbb verse szülőfalujából, a Fehér megyei Zámolyból van keletve, s tudjuk, hogy Csoóri pályája kezdetén Pápán, majd Veszprémben volt lapszerkesztő. Csoóri okosan, tárgyilagosan látja korunk valóságát; bízik a felemelkedésben, de nem szépíti, nem titkolja a nehézségeket sem; „... állnunk kell a legkeményebb próbát | száz órhelyén az életünknek” mondja keményen, szinte katonásan „Ki írta versbe, szóba le?” című versében (17), s egyszersmind az eddiginél jóval több, szívbe markolóbb őszinteséget követel korunk költőitől. E költemény második szakasza ugyanis így hangzik:

Ki írta versbe, szóba le
hűen a valóhoz,
hogy jövőnkhez, e roppant
örökre szóló piramishoz
micsoda tűrés nagy
köveit hordjuk
vállunkon, szívünkben, agyunkban,
míg szél cserez és szí a fagy?

Az őszinteség terén maga Csoóri jár elől jó példával; nem hallgat pályakezdeté nehézségeiről sem, hiszen ezt a vallomást veti papírra:

Csapkod az eső, *tellnek* az árkok,
lukas cipőm is lassacskán *tellik*,¹
csöcsögve cipel hazafelé,
s megkopott talpa szélén lefeszlik. (5)

¹Csoóri távolról sem pusztá kedvtelésből él olykor a maga sajátos „írói helyesírásával”, hanem komoly fonetikai megfontolások miatt: úgy látszik, saját, enyhén nyelvjárási ejtésére „hangszereli” verseit is. E sorok írója 1955 februárjában hallotta néhány versét az ő előadásában, s érdeklődéssel állapította meg, hogy pl. ezt a sort: „nagy fényességgel *tellik* meg szeme” (Portré egy parádi parasztnéniről 54) Csoóri így ejtette (mintegy a jambizálást is pontosabbá téve): „nagy fényességgel *tellik* meg szeme”. Hasonlóképpen számára *azon* szavunk ejtése még régiesen *azonn*, tehát ezt a sort: „*azon* a vidám éjszakán” (65) így ejti: „*azonn* a vidám éjszakán”. Inkább régiesség Csoórinál *-ul, -ül* képzős igéinknek hosszú végszótagos változata is, hiszen ezt olvassuk: „Ő forradalmi szent *hevület*, | te reszkettesd meg soraim!” (47).

S mindjárt következik a konklúzió is :

Lukas cipőben nehéz az ének,
dallama gyorsan bealkonyul —

Idézeteink, szinte véletlenül, Csoóri nyelvének színességére, a fiatal költő újító hajlamára is rávilágítottak. Szívesen él a költői nyelv gazdagításának mindkét módjával. Leír egy öreg utcaseprőt : „őszhajú, hajlott, akár jóapám”, s egyhangú munkája közben „érthetetlen szavakat *dünnöget*”, de olykor mégis fel-felkapja fejét, s a tiszta utcán csiripelő madaraknak „pajkos gyerek gyanánt . . . *visszacsirreget*” (31). A szegények tele, amely egykor a költő nedves falú kis szülőházát is fenyegette, néki *csikasz tél* (32); egy szatirikus versében „a nemtörődömfalvi elnök” kissé petőfies monológjának minden strófáját ezzel a refrénnel fejezi be : „Hozzatok bört az *ántiját* [= az antikrisztusát, vö. EtSz.] | az elnök én vagyok !” (36). Baromfitelepen járva feljegyzi, hogy „kölők kakasok *rikogása* | ébresztőt fűjt az ének” (38), és számára egy galambcsapat „lágy őszi égi alatt | *lepezeg* a földre, hol kormos traktorok | zajongva szántanak” (40). Lényegében véve tehát a szókészlet tagításának olyanféle kísérletével van dolgunk, mint Takátsnál, de ezúttal minden modorosság és keresettség nélkül. Csoóri ritka szókapcsolatai mögött is rendszerint ott érezzük a népi nyelv aranyfedezetét, s csak olykor-olykor ejt töprengőbe egy-egy különösebb fordulata, például ez : „Porhanyul, *pirkad* már a szántás : a vidék tavaszt érez . . .” (25). Előfordul Csoórinál, akárcsak Takátsnál, főnevek váratlan jelzősítése is : „egy fekete román lánynak” írt Hívogatójában így dalol : „Ki tudja, hogy látlak-e még | holdas éjjén forró délnék — | Ha nem látlak, | *avar sorsa* | lesz a vágy zöld levelének” (68). S idézzük még egyik szép októberi versének első szakaszát (Október szaka szép idő 69), amely szuggesztív rímeivel minden bizonnyal sokáig zsong majd az olvasók lelkében :

Megkopnak Buda hegyei,
lehull a fáknak lombja.
Az ős, e sárga nagy darázs,
itt dong már ablakomba.

Van Csoórinak egy megrendítő verse : a „Zámolyi elégia” (50—1). Város és falu műveltségbeli különbségét itt tárja fel a legőszintébben, s megrendítő képet rajzol saját apjáról is, akinek „napjai mögött | nincs semmi új, nincs semmi szárnyaló . . . Könyvek? Ujságok? néhány sor után | össze-
csukódnak közönye nyomán”. Csoóri apjának nehéz sorsát idézve kiált fel :

Parashti sors, te zsupptetős világ,
a történelmünk ellened kiált! —
Lelkünkkel rokon igaz kultúra,
mikor jutsz már el minden falura?

Örvendetes, hogy Csoóri, ha tépelődve és tétovázva is, de kiemelkedett ebből a sorsból, s mégis összeszorul az ember szíve, ha elgondolja : a tegnapi, félféudális világban hány Csoórihoz hasonló, igaz népi tehetség merülhetett el kellő művelődési alkalom híján a paraszti élet napi gondjai közt, az ismeretlenség tragikus homályában . . .

7. Fiatal költőink számára — tartalmi érdekességén túlmenően — kitűnő versesztétikai kalauz is lehet K é p e s G é z a József Attila-díjjal jutalma-

zott új kötete, „Napkelte Mongóliában” (Bp., 1955. Szépirodalmi Könyvkiadó). „Most egy éve jártam Mongóliában”, vallja Képes kötetének utószavában, „de még mindig ... méhrajként zsonganak körül az emlékek — emberek, tájak, szavak, tekintetek, állatok, hamvaskék hajnalok és fűzöld alkonyi egek ...” (39). S mily kerek, változatos formákban, milyen plasztikus, egységes képekbe foglalta Képes Géza úti benyomásait! Mindazt, amit tapasztalt, a legnagyobb természetességgel önti versbe, s anélkül, hogy ritka szavakkal festené az „exotikumot” — még a kumisz mongol nevét (*ajkar*) is csak az utószóban említi — teljes hitelességgel élénk idézi ennek a múltból jövőbe lendületes gyorsasággal fejlődő tájnak igazi arcát. Nincs kifejezett „couleur locale”-keresés a versmértékek alkalmazásában sem, s mégis tiszta népi ihletést érzünk ki egy falusi szövetkezet ünnepének rajzából, amikor a jelenlevő ifjak közül, „mint nagyszárnyú ölyv”, így „röppen fel” az ének (12):

Süvölthet a szél,
serdül a juh.
Perzselhet a nyár,
sarjad a fű.

Vad folyók zúgják:
vasból van az erőnk.
Nagy hegyek harsogják:
nem retten a szívünk.

Kitűnő a karakorum-i romoknál tett látogatás megörökítése is; nemcsak Dzsingisz kán kora elevenedik meg a régészeti leletekből eleven múltat varázsló költő intésére, hanem a közvetlen valóság is, amely ma a romokat körülvesszi. Képes szinte hajdani nomád őseink világát idézi, mikor az alkonyatba tűnő jurtákról ezeket a szeretettől sugárzó sorokat írja (16):

Fülét hegyezve sandít rám a ló,
kérődzve bólogat egy jak-tinó.
Jurták körül fiatalok cicáznak,
nevetés csendül, felhangzik egy ének —
Az is elhallgat, Villognak a sátrak.
Nagy csend. Már csak a csillagok beszélnek.

Ha Petőfi Mongóliában jár, talán ő írt volna olyan kedves, közvetlen verset egy öreg pásztorról, mint Képes Géza, aki — ismét a nomád élet szabadsága, a végtelen pusztá iránti nosztalgiával — így kezdi Damdin bácsiról meleg, derűs magyaros tízeseit (27):

Damdin bácsi hatvan éves pásztor,
lakóhelye szellős-falú sátor,
nem is sátor, hanem így nyaranta
a végtelen, nap-perzselte pusztá.

A kötet legjobb verse, amely már előadóművészeink számára is hatásos „pièce de résistance” lett, kétségtelenül a „Pusztai történet” (19–21). Aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy soha magyar lírikus egy kis teve születését ennyi realizmussal, ennyi gyöngéd emberieséggel nem írta le! A vajúdó anya-állatot a kín „úgy döntötte le, | mint fát a pusztá száguldó szele”, s míg „a csendet sóhaj tépi és nyögés”, máris kibukkan a hófehér borjú, mely „vérrel csatakos, | mint hajnalban a göndör havasok”. A kicsiny állat körül „komoly pásztorok ... bábáskodnak”; egyikük „gyöngéden fogja a gyenge patát, |

kicsíny púpjait, vékony derekát”, majd még egy vonaglás, egy rántás, és már áll a kis teve; tántorog ugyan, de fürge *suttyólegények* nedves bőrrel végigdörgölik, mire az újszülött már „hetykén pillant szerteszét”, s mialatt szinte „félágaskodnak a messzi hegyek, | hogy jobban láthassák a kisedet”, felbőg, „anyjához fut s rángatni kezdi tőgyét”.

„Csodálattal csordultig a szívem” — írja magáról Képes Géza e versben, de mi csodáljuk azt is, hogy feltörő ámulásait ennyi közvetlenséggel és természetességgel tudta mindnyájunk közös kincsévé tenni. Az ilyen versek, melyek messzi népeket is, sajátos életformájukkal együtt, testvérünké avatnak, az igazi békeharc legszebb útjelzői.

8. Kis áttekintésünk szempontjából szeretnénk röviden egyet-mást mondani P á k o l i t z I s t v á n verseiről is; költeményeinek első csokrát 1954-ben adta ki a Szépirodalmi Könyvkiadó (Három költő. Boda István, Pákolitz István, Petrovác István)¹.

Pákolitz sajátos hangszínét nem egy-egy jól alkalmazott alföldi táj-szava adja (például *bócorog* e sorokban: „juhászlegény volt hajdan | egyik öregapám, | ki ha magát elúnta, | míg *bócorgott* a nyáj, | a furulyán kifújta | a panaszt, ami fáj” 43), hanem egyrészt számos versének könnyed dalszerűsége, másrészt pedig a népies hangvétellel olykor meglepő ellentétbe kerülő, finomkodó gyöngédség. Hadd idézzünk — lehetőleg nyelvi szempontból is tanulságos — példát Pákolitz egyéni hangjának mindkét változatára. Dalszerű könnyedségével nagyon hangulatós következő két szakasza (51):

Búzát *bodroz* fürge szél,
felhőtlen az égbolt.
Kökény *guggol* előttünk;
zöld mezőben kék folt.

Madár les a bokorból,
dalt csurrag a csőre.
Gally lebben. A csókunkat
elrejtí előle.

Ugyanerre a dalszerű hangvételre utal Pákolitz második „dalocskája” is, amelynek leplezetlen, de mégis újszerűvé formált reminiscenciája talán az ihlető Aranyt is mosolyra készítette volna:

Leng a búza könpyű szélben
bíbor pipacs az útszélien.
Mint gyerekefj anyaoölbe,
húzódik az est a völgybe.

Ilyen előzmények után meglepő Pákolitznál az Október című vers kerekettebb, szinte „précieux” kezdete (54):

A nyár fakul. Hús élő reggelek
dérrel csipkézik asszonylelkedet.

¹ Csupán térszűke miatt nem foglalkozhatunk részletesebben Boda Istvánval, pedig például „Pöröly pöngött” című verse nyelvi szempontból is érdekes. Friss természetlátásra vall következő két sora: „A műhely előtt nagy diófa | *buggyantotta* a levelét” (14). Szép sor ugyanezen versben: „Szótlan *pörölt* a nagy *pöröllyel*”, s még a nagyon ritka, tárgyasan használt *láváz* igére is szolgáltat példát Boda István: „Ki tudja, milyen indulatok | *láváztak* szíve melegében?” Olykor Bodánál is kísért némi tájnyelvi—régies íz; pl. *szorossan*-t ír (15) a köznyelvi *szorosan* helyett, és *hagy*-ot a köznyelvi *hadd* helyett a „*hagy* értsem meg” kifejezésben (25). Sajnos egy alkonnyi versében (Tücsök-dal 28) az *esten* határozószót *este*, az *estben*, *estenden* helyett semmi képpen sem tudjuk kielégítően magyarázni: „S most ezer zengés száll szívemre, | ahogy az *esten* ballagok”. — „Száz tücsök-torok zeng az *esten*”. Alighanem teljesen egyéni Bodánál a tárgyatlanul használt *ezüstöz* igének vetések színére való alkalmazása is: „Harmatosan *ezüstöznek* a vetések, | felettem a tavaszi ég egyre kékebb” (25).

A sárga bokrok bodrán szöke férce
tűnt éveidet öltögeti. Félsz?

Ebben a tónusban íródott az Est is (57), melyet azért idézünk, mert „ál-hexametereinek” gyöngédségével, árnyaltságával ritka jelenség a mai magyar líra világában:

Fáradt legyezőként lankad az est. Bársony-pihe szárnya
csókolva simítja szemed puha türkiz-fényű tavára
az álom tiszta meséit. Erődet a munka kivette,
kókadt remegés a falon: testednek tört sziluettje.
A jószagú ágy békéje kínálhat, a hószerű párna,
a szélizű, vízszagú friss lepedő hívó susogása.
A paplan azúrderűjét égboltnak vond a szivedre,
s őrizze az álmod a földrevigyázó csillagok ezre!

De talán mégsem ez a költő legeredetibb, biztos fejlődés reményével kecsegtető hangja. A magunk részéről egyelőre több bizalommal értékeljük impresszionizmusának realista vonásait, melyek a legjelentéktelenebb benyomásokat is tiszta költészetté formálják:

A nyújtózkodó porban
libák totyognak lomhán.
A fecskék traccsa pilled
az akác kókadt lombján. (Ballagó 62)

S olvassa el egyszer Pákolitz Pascolinak Convivio című gyönyörű versét; ha elolvassa, még inkább megérzi majd, miért találjuk — az európai analógiák tágasabb távlatában is — egyik legszebb, legmélyebb szakaszának Őszutó című verséből (58) a következőt (figyeljünk a hangsúlyos ötös ízek lágyan zsongó, de biztos, egyenletes ritmusára is):

Tipegő lépted kikocog halkán
a zajos mából,
maradék borod kortyingsd lassan
csorba pohárból.

9. A Kossuth-díjas Simon István — akinek hangjában ismét a Dunántúl szólal meg (Simon 1926-ban a Veszprém megyei Bazsiban született) — 1955-ben két fontos művével lépett a nyilvánosság elé: az egyik „Nem elég” című verskötet (Szépirodalmi Könyvkiadó), a másik pedig „Himnusz az értelemhez” című kitűnő ódája, amely egy ritka műfaj újjászületését hirdetve az Uj Hang 1955. évi 11. számában jelent meg, s amelyet a Szabad Nép egyik irodalmi kritikusa, Héra Zoltán is meglehangú cikkben méltatott (1955. dec. 20.).

Talán nem csalódunk, ha Simont azok közé a fiatal költők közé számítjuk, akik aránylag nagyon ritkán lépik át egy-egy neologizmussal a mai líra szokásos nyelvének kereteit. Takáts Gyula stílusára emlékeztető hangfestő tájszavak Simonnak csupán egy fontosabb versében, a gyermekkorára emlékeztető Szeptemberi reggel-ben (5–7) jelentkeznek. A kis iskolások hátán táská huppog, s pálcával kecegtetik a kert léceit. Dudorodik igénk szokatlan változata ugyanebben a versben kidudorog, vö. „Leng a kis cekker, zöld tarisznya lóg | farunkon s büszkén ki-kidudorog | a palatábla mellett ülő alma” (5). Az egész kötetből még legfeljebb egy-két tájszót tudnánk össze-

szedni, s inkább hangtani változatokat, mintsem teljesen új, a köznyelvben ismeretlen szavakat (lásd pl. a köznyelvi *coll* szónak népies *call* változatát a Csomag című versben, ahol a *callos* származék fordul elő : „ha lesz rá időm, majd vegyek | ólat és kerítést szegelni | fél kiló két*callos* szeget” 40 ; *burító* a köznyelvi *borító* helyett, vö. „vén zaboshordó | s *burítója* alatt sárga | csibékel a kotló” 44). Nem tarthatjuk különösebben jellemző sajátásnak egy-egy főnév jelzősítését sem (pl. egy németországi emlékeket idéző versben : „Idegenként jövök-megyek, s barátként, ismerősként végül, hol *művész* öreg meseterek kezében csodás játék készül” 16). Miben van hát Simon István egyéni stílusának, nyelvének titka? Hogy egyelőre kitérően feleljünk, feltétlenül jellemző rá bizonyos formai változatosság : annyi színtelen, konvencionális jambusvers közt öröndetes meglepetést nyújt nála például a Cigányasszony című vers (8), amelynek változó szótagszámú, hangsúlyos sorait a hangsúlyeloszlás és a mondattagolás tökéletes egybeforrása teszi kitűnővé. Mintha ez a formai elevenség hatna egyszersmind a költő szóhasználatára is ; talán elég igazolásul a vers következő néhány sorára hivatkoznunk :

Sorsán a jókedvű április már javít,
sósízű szelekkel csókolja rongyait,
Május virágos fekhelyet vet neki,
s csillagot tükröznek tüzes, szép szemei.

Égerfás berkek, szűnyogos füzesek
jelzik füsttel a pattogó tüzeket.

A vers utolsó szakasza kitűnő példa a már Takáts Gyulával kapcsolatban említett jó, kifejező enjambement-ra :

Szájában pipa lóg, s ezüstös esteli
fényben nézi, hogy a sűrű tejet nyeli
bronz mellén meztelen, szuszogó fia.
Feje fölött a hold aranyló glória.

Jellemzők Simon Istvánra a frappáns versbefejezések is ; az „Októberi felhők” (14) végén például a következő sorok képviselik a csattanót :

Virágzó kedvem olyan könnyű — és
mindig másért zúg bennem a dal.
Tél jön ! — sikkantja rám a körfűrész,
míg fát aprít és zeng a kapualj.

A „Nem elég” kötet címadó versének (52—4) utolsó szakasza is csattanóval végződik, mégpedig olyannal, amely stilisztikai szempontból József Attila felé mutat ; az egész vers a soha nem nyugvó, falusi ember dícsérete, s róla — helyesebben önmagáról — mondja a költő :

S bár szeme ferdén megtörik
a végtelen konvex ívén,
nem hátrál, vív és küszködik —
s ha testében az oxigén
már végsőt lobbanva leég,
azt sikoltja : nem volt elég!

Ez a vers egyébként azért is nevezetes, mert néhány sorában már megtaláljuk a „Himnusz az értelemhez” eszmei magvát. Persze elsősorban a következő sorokra gondolok (52) :

Az ész mindig többet kívánt :
a teljes nagy harmóniát,
rendet a létbe, igazi
megnyugvást, magyarázatot.

Minden jel arra vall, hogy valóban efféle eszmei és stílusbeli előzményből nőtt ki a „Himnusz az értelemhez” sok-sok bőven áradó versszaka; mindazonáltal meg kell mondanunk, hogy e hatalmas vers és a „Nem elég” kötetbe foglalt költemények közt látunk két fontos különbséget is. Az egyik Simonnak az a hajlama, hogy az enjambement-okat szinte kötelezővé teszi; ennek a veszélyes eljárásnak közvetlen eredménye a „Himnusz az értelemhez” számos strófájában a túlságosan bonyolult, nehezen áttekinthető mondat-szerkesztés. A másik eltérés talán még fontosabb: meglepő, hogy éppen Simon, aki eddigi verseiben a legkülönbözőbb formákat biztosan kezelte, legújabb filozofikus költeményében majdnem szándékosan törekszik jambikus és bizonytalan ritmusú (talán trochaikus?) sorok nem egészen indokolt keverésére. Annyi jó jambusi lejtésű nyolcas közt nemigen tud mit kezdeni a „vájtfülű” olvasó olyan sorokkal, mint: „és nézte, majd forrón-sósan...”; „nap felé kúszó zöld szára” stb. Nem vonjuk kétségbe, hogy nagy tett, fontos állomás volt Simon István költészetében az emberi értelem szüntelen haladásának ezen ódai lendületű, optimisztikus köszöntése, de az az érzésünk, hogy bizonyos formai szigorúság a vers előnyére vált volna, s hozzásegítette volna szerzőjét a — Héra Zoltán által is említett — homályos részletek pontosabb, világosabb megfogalmazásához.

10. Szécsi Margit, aki talán valamennyi ezúttal tárgyalt költő közül a legfiatalabb (nemrég jelent meg első verskötet: Március. Bp., 1955. Szépirodalmi Könyvkiadó), témáinak változatosságával és nyelvének gazdagságával vonja magára figyelmünket. Ő a nagyszabású sztálinvárosi építkezések énekese, de eredeti színekkel ékeskedik természetszemlélete, szuggesztív felidéző erővel tud belemerülni pestszentlőrinci gyermekkora emlékeibe, s van érzéke az irodalmi archaizáláshoz is (vö. „Az Petrőczy Kata Szidónia korából való ének” 30—1). Ars poeticáját, Babitsra és József Attilára támaszkodó stílusigényét önmaga így foglalta össze:

Míg *babirkálva* vívódom a szóval,
hogy mint a fémmag, a célba beverjen,
emésztő tűzláng ez a világ-érzés
s boldoggá tesz, ha őszinte szót leltem.

(Dél van 45)

Szécsi Margitnak egymagában talán több új szava van, mint a felsorolt költőknek együttvéve; persze egyelőre kérdés, vajon valóban szükségesek-e mindig ezek a — nagyon egyénien használt s egyáltalában nem népi ízű szövegbe ágyazott — tájnyelvi elemek. Mindenesetre például Szécsi Margit hangfestő igéiből gazdag sorozat állítható össze.

A köznyelvi *brummog* e költőnőnél érdekes képátvitellel a szélre vonatkozik: „*brummognak* a bőjti szelek, mint a bögőhúr” (11). *Cirreg* (már láttuk fentebb Takáts Gyulánál, ahol valószínűleg tücsökzenére vonatkozik) Szécsi Margitnál a következő sorban fordul elő: „*cirreg* a fiúk nikkell-muzsikája” (15), tehát átvitt jelentésről van szó. *Csörög* olykor mondható ugyan száraz levélről, avarról is, de mégis újszerűen hat Szécsi Margit következő sora: „A cserfatetők *csörögnek* a szélben” (28). *Donog* úgy viszonylik a köznyelvi

dong-hoz, mint ahogy pl. *zeng* mellett is volt régebben egy *zeneg* változat; Szécsi Margit a sztálinvárosi nyüzsgésről írja: „telt autók jöttek zúgva, *donogva*, mintha százezer darázs rajozna” (66).¹ *Túr* igénk helyett többször előfordul Szécsi Margitnál az irodalmi nyelvben aránylag ritka *dúr* változat; a földmarkológépről például ezt olvassuk: „reszelős ínnyel *dúr* az anyagba” (75), vö. „de népesül már a *feldúrt* ucca” (72). *D*-vel kezdődő hangfestő igék még a rokon jelentésű *döndül* és *dübög*; az elsőre két példát is találunk: „húsvörös téglá *döndül* az útra” (74); „*döndül* a palló mind nagyobb hanggal” (80; a MTsz. csak a Székelyföldről közli ’buffan’ értelmezéssel). Hasonló értelmű, de gyakorító árnyalatú a *dübög*, illetve *dübögtet* ige ebben a sorban: „Kenyérgyár előtt földet *dübögtet*” (76).² Gyakorító ige az *-l* képzős *huhol* és *zuhol* is (vö. „Ideges, idegen hangok | *huholnak* az ablak alatt” 37; „*zuholnak* vaskos, nehézkes léptek” 72),³ de azért a *-g* képző ezekben a kifejező szavakban mégis gyakoribb; az idézetteken kívül idetartozik még — hogy csak a ritkábbakat említsük — *mohog* és *zsizseg*. A *mohog* ige Szécsi Margitnál a köznyelvi *huhog*-gal rokon értelmű, vö. „Nem *mohogott* a bagoly, | leszállt az eperfa-ágra” (40, a MTsz. Szatmárból ’zúg (a jégeső)’; ’magában dörmög, dohog’ jelentéssel közli),⁴ *zsizseg* viszont — amelynek töve a *sis(t)ereg* ige családja felé mutat — ezúttal a fellobbanó indulatot szemlélteti („hóarcán, mint a parázs | *zsizseg* az asszonyi vér” 42),⁵ Végül a *-g* képzős gyakorítók közé tartozik a *szöszög* is; ennek azonban a vizsgált kötetben csak egyik melléknévi származékát találtuk meg: „Tücsök-fiak *szöszögős* kórusából | ó, hogy kizeng az érett zenemű!” (34).

A kifejező igék közt kell említenünk két olyat is, amelyet nemrég már Képes Gézánál megtaláltunk (Nyr. 78 : 366): az egyik a sok nyelvjárásban használt *pillog*, a másik pedig *lesunyik*, illetve *sunyít*. Íme a szövegpéldák: „ásszonyok, lányok *pillognak* rájuk” (72), „emberek jönnek, homlokuk szélnek *lesúnyva* (i. h.), „itt még a jó is *sunyít*, lapul” (58). Mivel *pillog* és *lesunyik* ugyanabban a költeményben fordul elő, lehet, hogy együttes használatuk Képes Géza verseinek friss olvasásából ered.

Ritkább *-ít* képzős igét (ugyancsak hangfestő többől) Szécsi Margitnál mindössze egyet találtam: a köznyelvi *nyihog* igének *nyihít* párját, mely a „Márciusi körkép”-ben mozdonyra alkalmazva fordul elő: „Piciny vascsődör, *nyihít* és prüsszög” (74).

Sajátságos Szécsi Margitnál egyes igekötős igék használata is. Ezek közül sok szintén a hangfestő, kifejező szavakkal tart rokonságot, például

¹ Egykor Czuczor is használta, mégpedig éppen úgy darázsakról, mint Szécsi Margit, vö. 1837.: „Nagy darázsok jöttek *donogva*” (Aurora XVI, 297). Első feljegyzői közt találjuk Baróti Szabó Dávidot (vö. Kisded Szótár 17; „a’ méhekről, legyekről mondatik” Kisded Szótár² 32).

² *Dübög* régebbi költői nyelvünkben is előfordul; Csokonai 1805-ben ezt írta: „És sok ezer paripák’ körmére *dübögnek* az erdők” (Alkalmatosságra írt versek 82). Aranyánál A hegedű című költeményben találjuk meg: „És már nőttön-növő dühök | Miatt a házpalló *dübög*.”

³ Eredetileg bagoly hangja; adatok a XVIII. század második fele óta (SzD.² 32 stb.). — *Zuhol* ’út, ver, dobog’ jelentésben Dunaszentgyörgyről, Balatonkeneséről, Esztergomból és Zala m.-ből van feljegyezve (Új Magyar Tájszótár gyűjtése).

⁴ A *mohog* igének ezt a „költői” jelentését egyelőre sem újabb tájnyelvi, sem irodalmi adattal nem tudjuk igazolni.

⁵ Más adatok (Kazinczy óta, vö. Munkái 2 : 343) inkább a ’nyüzsgő’ jelentésre látszanak utalni. Fejes I. ’zizog’ jelentésben használta: „Nő, *zsizseg* a zsenge fű szála” (Költ. 86).

átduzzad („*átduzzad* magas melle | begombolt bőrbekecsén” 42) és *bedobog* („*bedobog* majd a kapun” 41). Más esetben a köznyelvi *meg-* helyett fordul elő az ilyenféle szerkezetben nagyon ritka *le-*; az éjszakai fényszóró sugárairól írja Szécsi Margit egyik sztálinvárosi versében: „*S lejuhászodván az éji földre, | torpannak kőre, deszka-rögökre*” (79).¹

Már láttuk fentebb, hogyan elevenedik meg egy-egy igetövéünk mai költőink tolla alatt (efféle volt Takáts Gyulánál a *settenkedik*-ből elvont *setten*, vö. 318). Ilyen ige Szécsi Margitnál a *gyömöszöl*-ből elvont (illetve azzal azonos tövű) *gyöm*, vö. „*táskámba gyömtem kevéske holmit*” (66; a MTsz. két palóc adatot közöl, de az Új Magyar Tájszótár gyűjtése szerint használatos Veszprém és Zala megyében is).

Nincs terünk arra, hogy az ifjú költőnő számos egyéb nyelvi újításával is foglalkozzunk; meg kell azonban említenünk versritmusának változatosságát (különösen a „Disznóölés Lőrincen” szép, szótagszaporító formáját: 53—4), kifejező alliterációit (pl. „*csillagot csíholnak a | jégből a patkóvasak*” 41), s különösen olyan tömör, keményen szerkesztett strófáit, aminő például a „Március 15” első szakasza:

Zsír fogytán, bor apadtán
tengtek a jobbágyfalvak.
Füsttelen tűzhelyeken
főzték a forradalmat. (18)

Ilyen sorok, ilyen strófák ígérenk a legtöbbet Szécsi Margit verskötetében. Nevével bizonyára még sokszor fogunk találkozni; nagyon reméljük, hogy erős formaérzéke a nyelvi színek keverésében is helyes útra vezet, s megóvjá a szecessziós hatásvadászat könnyű sikereitől. A költői nyelv értéke semmi esetre sem múlhat a használt szóegyedek számán vagy a ritka szavak gyakoriságán; mindennél fontosabb a szóhasználat belső indokolt-sága, szükségszerűsége. A költő ne csak „babirkáljon” színes szavaival mint játékos csecsebecsékekkel, hanem akkor és úgy használja fel nyelvkésztségét, ahogyan a gondolat megkívánja. Szécsi Margitban eddig is volt bizonyos törekvés a gazdaságosságra; erről a fontos írói erényről a jövőben sem szabad megfeledkeznie.

Gáldi László

Egy új erdélyi magyar író nyelvééről*

Egy új erdélyi magyar író elbeszéléskötete van a kezemben. Az idősebb írónemzedék: Nagy István, Asztalos István nevét és könyveit itthon is jól ismerjük; de közben — akárcsak nálunk — ott is fel kellett nőni egy újabb írónemzedéknek, amelynek a munkájáról eddig elég keveset tudtunk. Ennek az új írógárdának egyik képviselője Tamás Gáspár.

¹ Távoli — és inkább véletlen — előzmény Széchenyinél: „ha véletlenül elfelejtik és egy kissé elposzszantják magukat, tüstént megbánják, *lejuhászodnak*” (Nagy magyar szatíra 150).

* Tamás Gáspár: Új csapáson. Budapest, 1954. Szépirodalmi Könyvkiadó. 141 lap.

A kötet kilenc elbeszélést tartalmaz. Keltezési adataik szerint 1948 és 1953 között láttak napvilágot. S az évszámok — csekély kivétellel — a történés időpontjának is dátumai. Az elbeszélések tehát egy szomszédos, baráti országnak a miénkkel rokon építéséről, küzdelmeiről adnak számot. Arról adnak hírt, amiről a kötet címe is beszél: Új csapáson... „Valami forr, erősebben, hatalmasabban a világ legnagyobb katlanánál... a viaskodó ember nincs egyedül. Még a néma havast is mozgatja valami, s a szegény ember egyre nagyobbakat lép, s mind egyfelé, egy csapáson... ahol jobbul és tisztul a világ...” — érzi Szócs János, a havasi csordapásztor az egyik legjobban sikerült kis elbeszélésben (Szócs János beleegyezik). Az új csapáson viaskodó ember harcát, s a harcában bátorító és segítő közösséget ott érezzük a kötet valamennyi kis írásában: a kiuzsorázott napszamosok összefogásában (Kaszások), a hegyeket és embereket átformáló építkezésnél (Fickó) s a kevésbé sikerülteknél is: a tévhitet és babonát ellen hadakozó falu életét bemutató Világvégeben és Istenes Marciban vagy a szövetkezeti gazdaság próbáiról szóló Csukákban. Úgy érezzük, igaza van Nagy Istvánnak, amikor azt írja a Szócs Jánosról szóló elbeszélés bírálatában: „Asztalos István regénye után csak Tamás Gáspárnak sikerült mindazt a sok kérdést, mely ma foglalkoztatja a falut, olyan történet fonálára fűzni, amely elbeszélését érdekessé, tehát olvasmányossá teszi, s amellet sohasem mosódik el embereinek arca, jelleme s mindaz, ami sajátos lehet a havasi világ természeti képeiben. Így, míg a legfogasabb politikai kérdés foglalkoztatja őket, látjuk a borjadzó tehén vajúdását és a tőgyének eső x-lábú kis borjúcskát, a nyulakat úzó kutyákat, a havasi ormokat, sőt érezzük a havas tiszta levegőjét is. Amellet pedig a távoli völgyből odaverődik a gyári sziréna visszhangja. Ezenfelül érzékeljük a székel nyelvjárás ízét is” (Nagy István: Útunk 1955. 20. sz. 3).

Tamás Gáspár realista a külső és a belső világ ábrázolásában, de épp ily realista az emberi beszéd megfigyelésében és ábrázolásában is. Párbeszédei élnek, olvasva is ott csengnek fülünkben, mint az élőbeszéd. Alkotó módon használja fel a nyelvjárások hangtani sajátosságait is.

A tájnyelvi elemek felhasználása nagyban hozzájárulhat a szereplők külső ábrázolásához, reális megjelenítéséhez. Különleges hitele van ennek a tájnyelvi kiejtésnek a székel falvak, havasok világában, hiszen itt még az emberek egymás szájáról olvassák le, hogy ki hovávalósi: „Jó legelőjük van, az állatok is szépek [mondja a jövevény]. Szócs megállapítja a hangból, hogy a vendég nem idevalósi” (106). Sok helyzet, párbeszéd realitását fokozza a nyelvjárási hűség; pl. a napszamosok és a gazda szóváltásában: „Ettünk, ettünk, az igaz. A jár. De otthon a gyermekek a tél óta még nem láttak kenyeret. A gazda várhat, ha most nem aratna, *esztend'* ilyenkor is lenne búzája. De *mü* honnan a nyavalyából vegyünk. A van, amit dógozunk” [Veress, az egyik napszamos] (57). Vagy később: „Káromkodjék, ha akar, *münköt* nem ijeszt meg... Ne féljen, nem rothad meg a búza, *béadja* az államnak, ami kell és *mü* es megkapjuk, ami jár” [Tóásó, egy másik kaszás] (59).

A falusi, paraszti nyelv pontos megfigyelésén túl a nyelvjárásban élő hangalakivariánsok alkalmazása adja meg a nyelvnek helyi zamatát, jellegzetes székel ízeit. Nemesak a *be* hosszú hangzós *bé* változataira, a *mü*, *münket* alakú névmásokra gondolunk, hanem a többi hangtani variánst mutató szavakra is: *gyermek* (111), *legénkedik* (58), *leánkákot* (116), *tehen* (102), *feredő* (96), *korcsma* (47), *kolégyom* (135), *orca* (94),

kijő (98), *jertek* (58), *küs* (25), *küsebbik* (112), *üdös* (101), *üsmér* (127), *es* (59), *hezzám* (60); ide tartozik a köznyelvinél zártabb magánhangzóval ejtett szavak egész sora: *magos*, (195), *édesapámot* (101), *urakot* (113) stb. Megjegyezzük, hogy példáink csak a szereplők beszédében fordulnak elő, az író a maga közlő szövegében nem használja a táji alakokat.

Van aztán a tájnyelvi alakváltozatoknak még egy funkciójuk. Az író egy-egy hőse külső leírásába is belecsempészve őket, éppen a tájszóval, tájnyelvi alakkal jelzi az átmenetet: most már a hős gondolatai folynak tovább szabad függő beszédben. Lássunk példát erre is: „Ezek mind úgy beszélnek, mint a fia, s nemcsak a hangjuk, a markuk is erős, meg a szívük. Megfogták a dolog végét, ki nem eresztik a kezükből, még a gyárból is hogy szétfuttatták a szász *urakot*” (113). Ez az egyetlen nyelvjárási alak elég arra, hogy figyelmeztessen: itt nem az író beszél már, hanem az öreg Szócs szövi magában a gondolatait. Vagy másutt: „Csöndes büszkeség s fájó öröm kavarnak benne. Ilyen fiakért el lehet jönni, még a gyárnak is. El kell, hogy *üsmérje*, utána nem jöttek. Nagyot fordult a világ kereke... A fia is dacolt, mert *fótos* volt, rossz csizmájú, kinézték maguk közül. De ez nem, nem a havasra futott, hanem egyenest *bé közijük*...” (116). A tájnyelvi hangalak itt is arra való, hogy az öreg pásztorra figyelmeztessen.

A szintaktikai pontosság adja meg a hitelességét és székeley eredetiségét pl. az alábbi párbeszédnek:

- Baj van-é?
- Mi volna?
- Rég nem hallottunk a marhákról.
- Nincs posta.
- Küscseléded van.
- Nem kied fogadta. (101).

Jó szeme és jó füle mellett van még egy nagy kincse Tamásnak: teljes birtokában van a nyelvnek: tud mesélni ízesen, magával ragadón, ahogyan a jószavú népi mesemondók tudnak. Tele van színnel, képpel, szólással, hasonlattal. Egy-egy szép részleténél (pl. a havasi ősz leírása a már idézett Szócs Jánosról szóló novella bevezetésében) szinte Schiller szavait érezzük: „Die Sprache selbst dichtet” — maga a nyelv költ, alkot itt. Az ember szinte nem tudja, mit csodáljon inkább: a nyelvet-e természetes pompájában, vagy az író, aki tudatos gondjával megfigyeli és használja ezt a szépséges, gazdag, árnyalatos nyelvet. Tamás nemcsak jó megfigyelő, az egyéni nyelvteremtő készség is sok benne. Jól sikerült jelzők: [Marci] *agyonzsolozsmázott* agya (69); *duruzsoló* ritmusok (51); *megsűrűsödött* este (110) stb., remek képek, hasonlatok teszik élővé stílusát. A képek mindig a helyhez és alkalomhoz illők; a sztrájkot ábrázoló Harchan: „A tompa hangzavarban egy-egy éles kiáltás csattant, mint a puska lövés” (9); „A hang keményen csengett, mint a kalapácsütés” (9); „mintha valaki parazsat dugott volna vállába, vállizmát keresztülhasította egy szurony hegye” (21). Gazdag élménytárából mindenre futja képpel, hasonlattal: „nézte az árnyékként elsuhanó pisztrángokat” (132); „Az ostorcsapás elriasztotta képzeletvilágát, mint vihar a sima víz tükréről a tárgyak tiszta képét” (38); „Olyan [ifjú], akiért kibomlanak a leányszívek, mint a tearóza” (42); „Mintha az utca kövezete gyenge fényt

lobbantott volna, kivilágosodott egy pinceablak" (5); „Kivert, rideg életükre valami csodálatos melegség ömlött, mint napsütés a hideg, ázott földekre" (48).

Még sok másra is futja erejéből: arra is, hogy új, hatásos szavakat, kifejezéseket teremtsen: *bogra-bog* [cipőfűző] (47); *szívébe lobbantani* [a szót] (120); különösen leleményes *igék* dolgában: „A sétatéren katonazenekar *csindarattázott*" (43); „Tán vadászni megyen? — *villant rá* a meglepett legény leendő apósára" (62); „Jobbról temérdek kőfal védi [a patakot], nehogy *lecsintalankodják* a lejtőn" (95); „Távolabb, a lövétei kanyarból *idesötétlik* a bányatorok" (96); „Már a szekerek is *elnyikorogtak*" (105); „már eddig is sok volt a mai nap, nyugalma *felborzolódt*" (106); humorra is telik leleményéből: „S az erkélyen szonettet *hascsikar* a költő, — szavalta Péter" (42). Máskor *párhuzamokkal*, *ritmikai* hatásokkal teszi teljesebbé a leírást: „A ceruza koppant az asztalon és a Rózsa szeme is lekoppant. Egyik pillanatról a másikra elaludt" (53). „Valahonnan messziről, mint dongó bogár, surrogó zaj szállt a völgybe. Figyeltek. A zaj zakatolására erősödött. Vonat" (136). De nyelve fűszereit nemcsak ezek az egyéni ízek jelentik: a székely nyelvjárásnak, a nép nyelvének közös gazdag kincse adja meg igazi zamatát. *Szólasók*, képek, kifejezések fűszerezik mindenütt mondatait. Szinte egész gyűjteményt lehetne összeállítani belőlük: *eszibe veti* (58); *dolgozik orrvérzésig* (58); *torkig vagyok* (59); *beszél a fejével* (73); *úzi az esztét* (97); [Rongyosoknak] *áll a világ* (103—4); *vásik a foga vkire* (105); *észbe kap* (106); *kap a szón* (106); *Hallgatnak egy sort* (102); *fejébe vesz* valamit (109); *ment a maga feje után* (109); *köti magát* (115); *méregbe jön* (100); *elfutja a méreg* (58); *előnti a düh* (119); *megkutyalja magát* (121); *körmére néz* (127); *túl voltak a nehezen* (136); *széltől is óvna* (6); *keresztül hasít* (30); *Fuss, mert égszakadás* (31); [Amikor tavasszal hittalak, jöttetek,] *mint bornyú a csics alá* (57); [mümköt se lehet] *cigánysorra vetni* (58); *vesse fel a lang őket* (61); *te dógod* (61); *Megy minden, mint a karikacsapás* (65); *kihúzza a fércet* (84); *Szedi le az istent az égből* (97); *Ptü, ptü, meg ne igézzelek*, be kedves vagy [a kis borjúra] (98); [már eddig is] *sok volt a mai nap* (106); *úgy nősz, mintha húznának* (110); *A tűz vesse föl* (121); [ne sunnyogj már úgy,] *mintha teher volna a föld hátán* (120); *úgy benne van, mint macska a dézsában* (126).

Nemcsak szereplői használják e kifejező fordulokat, Tamás egész stílusára jellemző a nép szemlélete és szavajárása. Egyik képét a népmeséből veszi: „Ez olyan, mint a gyermekmesében, amikor a szegény ifjú csak úgy kapta meg a királyleány kezét, miután kimerte a feneketlen tavat, eloltotta az égig érő tüzet, s agyonverte a hétfejű sárkányt" (113); „másutt hat rövid sorban három közismert szólást találunk: Fábíán *faképnél hagyta*; Futkorászik utánuk, *mintha mézes madzaggal kellene visszaédesgetni* ezt a három embert; Megérdemelné, hogy a rajoni pártszervezet jól *megmossa a fejét* (123). De maga az egész szókincs olyan gazdag a novellákban, hogy szinte feldolgozásra kínálkozik. Hadd adjunk itt egy kis mutatót Tamás tájszavaiból:

csezsle 'hitvány, csenevész személy' —
Allj föl, ha veled beszélek, te *csezsle*!
(26)

csöppent 'szűken adja a tejet [a tehén]' —
A Virág most ad, de az úr fejősei csak
éppen *csöppentenek* (101).

disztelen 'esetlen, visszatetsző' — Az
őreg bika... ugrálni kezd, hogy döng

a föld. Olyan, mint az ügyetlen behemót
ember a táncban. *Disztelen* (97).

eláll 'elnehezül, elfárad' — Segíthetnél,
amilyen bikaerős vagy. Még fejnem
kell, s a karom máris *elállott* (71).

elbogarászik 'elkőborog, elcselleng' — Törj
egy bodzaágat, s legyezd az ökröket,
nehogy *elbogarászanak* (27).

elhurbolódott 'agyonfáradt, agyondolgozott' — Az *elhurbolódott*, korán megvénült Vargáné szép gyengéden bevitte magukhoz (39).

élülös 'olyan borjú, amelynek az elléskor először a két első lába jön világra' — A borjú két lába már kint van. „Élülös” — állapítja meg és megnyugszik (96).

élhetőség 'megélhetés' — ha ti nem tiltottatok volna el a kollektív gazdaságtól, most volna *élhetőségem* (75); Nem a fiad mondta-e, hogy milyen *élhetőség* lesz itt, ha megcsinálják a közös gazdálkodást (115).

fenyőborsika 'fenyőmag' — Nézi, ahogy a fia vízzel elegyíti a szeszt, ráönti a húsrá, sőt, paprikát vet rá bőven s *fenyőborsikát*. (99).

fog 'uszul, hajt' — A felszerelést kívül hagyta, átugrott a kerítésen. *Fogott* a fehér komondor, de láncon volt (65); A kutyák megint *fognak* valahol (105).

felfiókoz 'a szénát felpetrencézi' — kétszer is megforgattuk. Kicsi száradás kell már annak... *Fölfiókoztuk*... Ilyen szénát világletemben nem láttam (56).

gübbenő 'mélyedés, gödör' — A gyalogjáró feltört *gübbenőben* tócsák csillogtak (43).

hagyakozik 'rendelkezik' — A borjú estig nem eszik — mondja végezetül, s *hagyakozik* a teendő felől (99).

hírel 'híresztel' — *hírelik* a faluban, hogy vasárnap megnyílik a föld (63).

kártya 'fakanna' — Pista a *kártyából* vizet merített (57).

smat 'keresgél, kutat' — A kutyát elengedték a láncról. Vidámakat vakantva *kasmatott* a pajták körül (55).

kenderfosztika 'kenderfoszlány, kóc' — Bent a konyhában az öregasszony *kenderfosztikával* meggyújtotta a lámpát (55).

keresztülpocsmog 'sekély vízen tocsogva keresztülgázol' — Egy csöppet sem öreges lépésekkel szalad, *keresztülpocsmog* a patakon [a pásztor] (96).

kicsidújj 'mutatóujj' — Van elég éhes, csak a *kicsidújjammal* kell intsek (58).

kidöcög 'lomhán, nehézkesen kimegy' — Ha nem jöttök, otthon maradtok, — mondta s *kidöcögött* az ajtón (60).

kóst 'takarmány' — kevés volt a *kóst*; a tehen teje februárra elapadt (95); Nálad maradnak [a tehenek]. *Kóstot* hozunk, ne félj (102).

kurucvilág 'veszedelem, láрма' — Lesz itt *kurucvilág*, ha apám részegen hazajön (31).

küscseléd 'kis szolga, bojtár' — *Küscseléd* van. — Nem kied fogadta (101).

láz 'hegyi legelő; fennsík' — leeregeti a csordát a borókás fennsíkről, a csicsai lázról (94).

lefogyat 'learat, elvégez' — Lisztet adok, pénzt akkor, ha a búzáat *lefogyattuk* (60). *legényecske* 'fiatal fiú' — Szikár *legényecske* mosdott prűszkölve a vályúból (55).

lipinkázó 'libegő, hajladozó' — Távolabb, *lipinkázó* deszkapallókon meztelen felsőtestű fiatal férfiak talicskákat toltak (128).

mánus 'óramutató' — Folyton az órát nézte, de a *mánusok* lassan moozogtak, mint a bivalyok (64).

megbúzó 'megszagol' — A tinók *megbúzólik* a habokat, de nem kell a víz (94).

megguvaszt 'megnyúzó' — *quvaszd meg* a nyulat is, ne kínozd (99).

megszöki magát 'fölszökken helyéből' — „Holnapra vártam” — gondolja, aztán *megszöki magát*. Egy csöppet sem öreges lépésekkel szalad (96).

megül 'megmarad' — Szógát se tarthatunk, nem *ült meg* egy sem (61).

merkel 'duzzog, mérgesen néz' — Tompán puffant a bunkó, s a temérdek állat [a bika] már el is oldalog; csak a kutyákra *merkel* mérgesen (95).

nyöget 'zúgat' — A vihar is tombolva szakadt az erdőre. *Nyögette* a fákat (87).

pakulár 'juhász' — A községi *pakulár* integetett feléje (87).

pillog 'pislog' — A pásztor vár, az erdő felé *pillog* (97).

precskel 'fröcsköl, permietez' — Rózsa hideg vizet *precskelt* az arcukba (47).

rázott 'szalmával kevert széna (takarmány)' — Jakab, a szolga... *rázottat* csinált a marháknak (29).

sírit 'sodor' — Cigarettát *sírit-ttek* (62).

sunnyog 'meghúzza magát, lapul' — Emeld magasra a fejed, ne *sunnyogj* már úgy, mintha teher volna a föld hátán (120).

susputol 'suttog' — Most is mit *susputoltok* ostobaságokat a világvégéről? (73).

szétduvadt 'szétmállott, szétomlott' — Lennebb a *szétduvadt* feredők: Lobogó, Dobogó (96).

szervét 'asztalkendő, szalvéta' — egymás után járultak az asztalhoz és papírban, *szervétben* lerakták adományait (78).

szíjjas 'szívós' — *Szíjjas* egy állat [a róka], még magával is hurcolta [a csapdát] (98).

tollóhere 'tarlóhere' — A juhokat lehajtotta a *tollóherére* (105).

ványoló 'kalló' — [a patak] nagy erővel lezuhan a havasról... s még fűrészt, *ványolót* is hajt (95).

váslik 'vásik' — Nyulat akartam, de a róka koma is nyúlhúsrá *váslott* (98).

Tamás nyelvének székely eredetisége ott bujkál a sorokban, a mondatok összeszövésében, -fűzésében is: *A suszternak még öt lejt kellett adjak* (47); *Van elég éhes, csak a kicsidujjammal kell intsek* (58). A székely nyelvjárás jellegzetessége az *s* kötőszó gyakori használata: *Né, ott a kosár, s lódulj* (27); *Lefogyott-é a Lokon?* — *Le, s kétszer is megforgattuk* (56) stb. Egyéni mondatalkotásaiban is sok az eredetiség: ügyesen használja fel a mondattagolást, mondatritmust a mondanivaló erősítésére. Nyelvünk sajátos rövid tömondatait különféle funkciókban használja: „Rózsa elgondolkozott. Sokára szólalt meg” [szünet, kivárás] (52); „A napsütésben sötétre barnult meztelen testek fénylettek az izzadságtól. Pihentek” [nyugalom, pihenés] (129); „Lekucorodik, s megfeji. Sárgás tej ömlik, bőven. Amikor habosan megtelik a sajtár, megkínálja a tehenet. Így szokta. Az első tej az anyáé” [a pásztori munka kimért tempója] (97). Ha nyelvében ennyire benne van a székelység hangja, látása, egész világa, ott kell játszania könyvében e világ sajátos tüneményének, a hol bujkáló, hol csillogó emberi kedvnek, a székely humornak is. Ott is játszik. Nem góbéskodás, nem színpadias tréfálózás ez: magának a népnek bölcs játéka a szavakkal és gondolatokkal. Nem az író találmányai: az ott lakó nép magától jövő költészete. Az a föld ez, amelyről a székely mesélő, Tamási Áron írja: „az emberek úgy beszéltek, színesen, gazdag képzetlennel és meglepő csillogással: valósággal, mintha őstermelők lettek volna a költészetben ... minden harmadik ember a kedély villogásával, színes nyelven és kerekítő formaérzéssel mondta el a maga történeteit” (Levél az olvasóhoz. Szegénység szárnyai 6). Ez a humor bujkál Szócs Jánosnak és a fiának szóváltásában, mikor a fiú az orvul elejtett nyúllal meg rókával megjelenik: „— Hát ezeket hol szerezted? — Tilosba jártak, — mondja a fiú, s az apja kedvét vizsgálja. — Adok én neked tilost, a vadászok még bécsukatnak. — Nem muszáj jelenteni a zsákmányt” (97). De nemcsak a szereplők tréfálkoznak, olykor maga az író is az ő tréfás szavukkal beszél. A jövevényeket vad ugatással fogadó kutyákról írja, mikor a gazda füttýére végre meghúszodnak: „A kutyák abbahagyták a *vendégfogadást*” (100).

Nem volna azonban teljes és igaz a bírálatunk, ha csak a könyv érdemeiről írnánk. Akadnak hibái is. Az élvezetes, élethű leírásokat itt-ott kevésbé sikerült, ún. „*sematikus*” részek szürkítik. Szép és igaz mondatokkal oktatja a kazánkovács a kis Gyorgyét, de szavai valahogy inkább egy vezércikkbe illenének: „*Ez nemcsak egyszerű gazdasági sztrájk. Ez már politikai harc is. Forradalmi küzdelem a burzsoák és bojárók ellen a végső nagy leszámolás előtt ... Mert nem lehet megállítani az idő kerekét. Győzünk, mert harcunk igazságos stb.*” (16). Valamiféle erőltettség van a vallási szektások nyelvi jellemzésében is. El-elkap egy-egy jellemző fordulatot, de az egészet nem egyszer úgy eltúlozza, hogy szinte elveszti valószerűségét. Az az érzésünk, hogy nem ismerte alaposan ezeknek a szektáknak az életét. Az öreg Borcsánszki Máté így beszél Marcihoz: „*Valaki át kell, hogy vegye a zászlót, aki erős hitében és szándékában, mert, testvér, megsokasodtak a gonoszság erői, a bűn és ellenség hullámai rontják, csapkodják az igazak gyülekezetét. Te erős vagy, mint a cédrus és fiatal, mint a tavaszi hajítás*” (70). Igaz, hogy a szektáknak megvan a maguk külön szóhasználatuk, mégis ez a nyelv, amelyen Tamás beszélteti őket, inkább egy vasárnap délelőtti prédikációba illene bele. Az írói realizmus egyik főismérve éppen a nyelvi realizmus; a jószemű és jótollú Tamásnak még akad itt-ott csiszolnivalója.

Bírálatunkban elsősorban nyelvi, stiláris elemzésre szorítkoztunk; de talán ebből a sajátos szempontú bírálatból is kiderült, hogy a kötet szerzőjében tehetséges új író ismertünk meg, aki gazdag nyelvvel, kitűnő stíluskészségével bőséges anyagot nyújt az irodalmi nyelv vizsgálójának is. S befejezésül még egy következtetést is levonhatunk: érdemes több figyelmet fordítanunk a szomszéd országok fejlődő és gazdagodó magyar irodalmára. „Nem tagadjuk — egy kis irigykedéssel gondolunk az erdélyi magyar irodalomra, hogy... új életünket ilyen kifejezően, szélesen tudta ábrázolni” — írta a kritikus Nagy Istvánnak A mi lányaink című regényét méltatva (Művelt Nép 1955. 19. sz. 6). Tamás Gáspár könyve is ezt az érzést erősíti bennünk. Nyelvére pedig az illik, amit a Romániai Magyar Elbeszélők kötetéről írt a bíráló: „A gyermekét ringató anya képét idézi fel az a szeretet, amellyel az erdélyi írók az anyanyelvüket ápolják. Felejthetetlenül szép mondatok hosszú sorát írhatnánk ki a könyvből, ott valóban a nép nyelve ömlött az irodalomba, a székelyek furfangos, szentenciás, tömör beszéde... Bátran használják e kötet írói a népnyelv kincsét anélkül, hogy mesterkélték lennének, anélkül, hogy keresettség, nyelvi naturalizmus benyomását keltenék. Valamennyien féltő gonddal örködnek a szép írás kötelességének erdélyi örökségén. És ebben példát mutatnak nekünk is!” (Vitányi János: Romániai magyar írók. Ir. Újs. 1955. febr. 26. 5).

Szilágyi Ferenc

Egy riportgyűjtemény nyelvéhez*

A „Hazai tudósítások” érdekes könyv — és nemcsak tartalma miatt érdekes. Hogy szívesen vesszük kézbe, azt nyelve, stílusa eleveenségének is köszönheti. Olvasása közben gyakran támad az az érzésünk, hogy az íróval együtt mi is ott vagyunk a híres sztahanovistáknál: Muszka Imrénél, Babiásnál, Porubszkynál, s elbeszélgetünk velük; mi is kint járunk az új Lágymányoson, hallgatjuk az indiai dalnok énekét, a mexikói filmszínész nő élet-történetét. Együtt lakomázunk Sopronban, és együtt járunk vele a csolnoki bányában, ahol hetven méterrel a betört bányavíz színe alatt döngetik bányászaink a szénfalat, hogy az „üvegrepesztő télben” is elég szívet adhassanak az országnak. — S — tovább lapozva a könyvet — mintha ott ülnénk a megyei bíróság tárgyalótermében is ahol tudatlan, elmaradott nők szörnyű bűne: csecsemőgyilkosság fölött ítéleznek a bírák.

I. Talán azzal jellemezhetnénk legjobban a riportgyűjtemény nyelvét, ha azt mondjuk, írója úgy nyúlt minden egyes riporttémájának megformálásához, mintha irodalmi művet: regényt vagy novellát alkotna. A tudósítások nyelve, stílusa így nem sokban különbözik Karinthy regényeinek nyelvétől. (Mi sem mutat erre jobban, mint hogy egy-egy kisebb részletet szinte szóról-szóra átvesz valamelyik regényéből; pl. a Lágymányos „feneketlen taváról” szóló mondat a „Budapesti tavasz”-ból.)

Leginkább abban van az eltérés a riportok és a regények nyelve között, hogy az író a riportokban jóval több beszélt nyelvi stílus elemet használt fel, mint regényeiben. A beszélt nyelvi stílus elemekkel itt is — mint a regényekben, novellákban — elsősorban a szereplők nyelvét, egyéniségét,

* Karinthy Ferenc: Hazai tudósítások. Budapest, 1954. Szépirodalmi Könyvkiadó.

mindennapi életét ábrázolja. De nemcsak az embereket jellemzi: azzal, hogy a riportok nyelvében az előbeszéd hangulatát érzékelteti, azt is jelezni akarja, hogy témái a mindennapi életből valók, olyan témák, amelyekről mindenki beszél. S azt is akarja, hogy az olvasó szinte hallja is, amit olvas, hogy élménye frissebb, elevenebb legyen.

1. A beszélt nyelvi stílust főként a szóhasználattal: a társalgási nyelv familiáris, kevésbé irodalmi ízű szavakkal jellemzi. A tudósításokban szereplők nyelvét, egyéniségét jól tudja festeni velük. — Bányászai, vasesztergályosai, a háztartásban dolgozó asszonyok így beszélnek: „*Kiskomám . . . gyere csak be*” (9); „*Emlékszem, egyszer a 12 mázsás kerék lebillent a pallóról a macskakövekre*” (30); „*. . . rámenős gyerek*” (45); „*Heccelni kezdenek*” (63); „*Te meg az avult normákon kotlasz!*” (79); „*. . . most rúgja az utolsókat*” (90); „*Most járjon a szád gyerek*” (91); „*. . . ne fussatok, bolondok*” (92); „*. . . ígyunk meg egy snapszot*” (94); „*Három napja nem láttam az öreget*” (uo.); „*De koszos is lettél, nem győztelek sikálni*” (uo.); „*Kicsit elhagyjuk az öreget, hadd prűszköljön*” (98) stb. — Amikor saját fogalmazásában (azaz átképzeléses előadásban) adja vissza az író szereplőinek mondanivalóját, az efféle szavakkal jelzi azt, hogy mások nevében beszél. Pl. Muszkáról ezt mondja: „*Muszka fekete ember [elvesztette murkatársai megbecsülését]. Ne ugráljon, örüljön, hogy él*” (12); „*. . . csak sóhajtott, hogy na, helyben vagyunk*” (49); „*. . . csirizes grenadirmarsot adtak ebédre*” (50); „*. . . az üzemi étkezőben valami murit rendezett*” (48); „*. . . a fiatal sztahanovista körül valami süskus van*” (52); „*. . . a gyerek ezután is eheti a szokott kosztját*” (112); „*. . . így okoskodott: ha a múltban annyi tagnak*” megérte nehéz pénzekért tanulni, — megéri neki is” (114).

De munkásai néha a durvább „melós” nyelvet is használják. Pl.: „*Rohadt a hozzáállása a munkához*” (14); „*. . . fene vigye ezeket a fogaskerekeket*” (39); „*. . . hülyének nézi az embereket*” (50); „*Röhögnek rajta*” (53); „*. . . rég kirúgták volna*” (uo.); „*. . . kívágnak egy nagy dumát és kész*” (60); „*Átlagos tehetség vagyok . . . haverok nélkül*” (126); „*. . . becsaptak ezek a szemét lányok*” (132); stb. — Karinthy maga ugyan általában helyteleníti, ha írónk „alpári mondásokat” adnak a munkások szájába: egyik nyelv-művelő cikkében meg is rója ezért őket (sőt saját magát is), mert — mondja — nem igaz, hogy munkásaink nyelvére ez a jellemző (Nyr. 75 : 338). — Annak, hogy most mégis néhány szereplőjét ezen a „melós” nyelven beszélteti (dicséretére legyen mondva: jóval kevesebbszer, mint korábbi írásaiban), az a magyarázata, hogy nemcsak tetteikben, hanem beszédjükben is szembe akarja állítani az elmaradott, fejlődni nem is igen törekvő — és a munkában, emberségben haladni akaró „emberebb” embereket.

A beszélt nyelv familiáris szavait (előjáróban már utaltam is rá) arra is felhasználja az író, hogy elbeszéléseiben a környezetet: a szereplők munkakörét, életkörülményeit stb. rajzolja meg velük. Az egyik család életének egy mozzanatát pl. így vetíti elénk: „*. . . a kétéves kis Jóska egy hokkedlire állt*” (20). A Lágymányos egyik üres telke, amelyre a felszabadulás után új lakóházakat építettek, nála jellegzetes pesti kifejezéssel „*grund*” (31). Egyik fiatal — huszonhárom éves — sztahanovistánk fiatalágát, gyerekes viselkedését azzal jellemzi, hogy elmondja róla: „*. . . vizet pancsol a tányérjába*” (51). A vezérigazgatóból lett szorgalmas esztergályosról meg azt mondja, hogy az a gyárban munkája közben „*nem lóg, nem mászkál*” (84). A körzeti orvos, aki kilenc község betegeit gyógyítja, a hepehupás falusi utakon mindennap

átrappol egy másik faluba (109). A fiatal előadó, aki a racionalizálás során újra visszakерült a géphez, hamar összebarátkozott társaival: ma már „*pertu* minddel” (126) stb.

Itt kell megemlítenünk, hogy az író — annak érdekében, hogy szereplői munkakörülményeit, környezetét valóságosabbnak mutassa be — néha egy-egy szakmai kifejezéssel is él. Ezekkel a műszókkal azonban óvatosan bánik: a köznyelvben ismeretleneket rendszerint mindjárt meg is magyarázza: „a kés... mélyebben beleharaphat a forgó acélba. Szaknyelven: *háromszorosára, négyszerezére, ötszörösére lehet venni az előtolást*” (35); [A fazekasok a kész korsókat] „*pamacsolják*, vagyis olajos oldattal jól bedörzsölik” (63); „...felesége... az ablaknál rárajzolja a mintát [a korsóra], *cifrázza*: virág, levél s egyéb magyaros motívumokkal díszíti” (uo.). — Persze, ha a szövegkörnyezetből könnyen kihámozható a műszó értelme, nem tartja szükségesnek hozzá a magyarázatot. Pl. „Énekelve, jókedvűen, együtt kocsi-káztak ki a *»népes«*-en” (20). Az öreg fazekas meséli: „... leültem a koronghoz... Odaülök olyan butásan, rögtön belerúgtam a *lábítóba*” (63); „... ismeri a bánya minden aknájának, folyosójának, *tárájának, vágatának, siklójának, ereszkéjének, gurítójának* történetét” (91); „Belépünk a *kasba*” [a bányában] (93); „... egy napig sem hagyta tartalekban, azonnal *partiba tette*” (126). — Sajnos egy-két nem közismert műszó mellől is elmarad az értelmezés, s így néha nemigen tudja meg az olvasó, miről is van szó: „... a *vidiát* már maga köszörüli ki” (38); „... megmagyarázta, mi lesz a dolga, mikor kell a *tüskére a macskát ráakasztani* (126); „... mehet tán... *tüskékimacskaázónak*” (uo.).

Karinthy azonban nemcsak akkor tarkítja riportjait a beszélt nyelv igénytelenebb, kevésbé szabatos kifejezéseivel, amikor jellemez vagy környezetet fest: ezekkel sokszor csupán stílusának elelvenségét, életszerűségét akarja biztosítani, élőbeszéd-jellegét kívánja hangsúlyozni. Pl. „A *partbizottságon felszisszentek*” (7); „Muszka *körül valami nincs rendben*” (uo.); „... de aztán *mégse lett itt semmi*” (30); „... ahhoz az asztalhoz ült, ahol az öregebb mesterek beszélgettek. Mit lehetne *kiszedni belőlük*, ha csak valami apróságot is” (45); „... sokan ilyenkor a *mesterre morognak*” (uo.); „A szentjakabiak fogadkoztak: tíz község közül nekik lesz a legszebb, legmodernebb rendelőjük. Nem *hagyhatták annyiban* Tornanádaskán” (109); „... irányító szervek kellenek, enélkül *nem megy*, a kimutatások elkészítéséhez és feldolgozásához apparátus kell, enélkül *sem megy*” (118) stb. — Ez a szándéka a — kissé megváltoztatott, mondanivalójához kellően hozzáalakított — szólásokkal is: „... küldözgetik az érdeklődőt *hencidától boncidáig*” (12); „... ma *magasabban hordja orrát* a kelleténél, holnap mélyebbre lógatja” (51); „... *magas lóról senkivel nem beszél*” (84); „... ez a *csoda se tartott három napnál tovább* a műhelyben” (uo.); „... amit egyszer fejébe vett, azért is végigcsinálja, ha *varangyosbékák hullanak is az égből*” (39); „... *fölveti a pénz*” (50); „... *fölmászott az uborkafára*” (83); „... valamire való orvos *saját szakállára* nem vállalt el ilyen műtétet” (144) stb. — Máskor meg csak egy-egy h a n y a g u l o d a v e t e t t s z ó v a l é r z é k e l t e t i a z élőbeszéd henyeségét: „... ez eltart *úgy* ötig” (88); „Nem volt ez *valami* higiénikus dolog” (108); „Ezért is kapott *úgy* havi hatszáz forintot” (130) stb.

2. A „Hazai tudósítások” nyelvének sajátos élőbeszéd-jellegét azonban nemcsak a beszélt nyelvi szó- és fráziskincs adja meg, hanem a mondatszerkezetek egyszerűsége és bizonyos mértékű lazasága, szaggatottsága is. Az efféle mondatszerkezetek használata azonban ismét veszéllyel járt: azzal

a veszéllyel, hogy a riportok stílusa így kissé elszürkül, elszíntelenedik, a szereplők ajkára adott mondatok felépítése nem üt el eléggé magának az írónak a nyelvétől. Sajnos, ezt a veszélyt nem is tudta írónk mindig elkerülni. A saját nyelvén beszélteti-e alakjait? Vagy ő téved-e át a „melós” nyelv területére a mondatszerkesztésben is? — Annyi bizonyos, hogy — kivált a gyakran alkalmazott átképzeléses előadásban, de sokszor az egyenes idézetekben is — szinte csak a beszélt nyelvi kifejezések vagy a szakmai műszók érzékeltetik a szereplők és az író beszéde közti különbséget. — Néhány helyen mégis sikerül egy-egy embert a beszédmódjával is jellemezni. Hitelessé teszik pl. a bányász-asszony alakját egyszerű felépítésű mondatai: „Mert ő mindig csak megy, én meg mindig csak várok. Amikor a vízbetörés volt, palacsintát sütöttem neki. Nem jött, erre visszaraktam a sütőbe...” (94); „Egyszer, már nem is tudom mikor volt, tűz ütött ki a bányában. Három napja nem láttam az öreget, azt sem tudtam él-e, fogtam magam, leszálltam. Csak megyek egyedül a folyosón, egyszerre jön egy fekete ember. Nézem, nézegetem, az is engem. — Hát te, hogy kerülsz ide? — azt mondja. Mert ő volt. De azért mégis bányászt neveltem a fiamból...” (uo.) stb.

Karinthy — az élőbeszédet utánozva — nem „kényelmesen” fogalmaz: inkább sietős, gyors sodrú, néhol talán a kelleténél is gyorsabb, kapkodóbb (szinte kamaszos) az írása. Így beszélteti azokat is, akikről ír. Erre vall pl. az, hogy el-elhagyja a névelőt olyan esetekben, amikor — igényesebb stílusban — bizony hiányát éreznék (bár — idézett cikkében — ő is hibának tartja a névelő elhagyását): „Múlt év májusa óta” (49); „Múlt év decemberében” (90); „... olyan fejvesztetten menekültek, mint gyalogosok” (92); „...gyere csak be kicsit” (9); „... azért még dolgozott kicsit” (22); „Kicsit elhagyjuk az öreget” (98) stb. — De meg kell említenünk azt is, hogy más alkalmakkal viszont éppen a határozatlan névelő helytelen odabiggyesztésével teszi mondatait a gondatlanabb fogalmazású beszélt nyelvhez hasonlóvá. Igaz: többnyire a szereplői ajkára adott beszédben találkozunk a határozatlan névelő ilyen használatával, mégsem tudunk teljesen egyetérteni az íróval. A határozatlan névelő helytelen alkalmazása amúgyis eléggé elterjedt hiba; szükségtelen, hogy írónk is terjesszék. Pl.: „Elejtett ember vagyok én. Semmi, egy nulla” (6); „Az az aknász egy becsületes, egy nagyszerű ember” (24); „Na, az a mozdonyvezető, az sem egy szocialista ember!” (146) stb.

A gyorsan pergő élőbeszédet jól jellemzik az elbeszélések rövid, szaggatott mondatai is. Az egyik öreg bányászról olvassuk, hogy mindig a bányában találni: „Vagy az üzemirodában. Vagy a kilencven fejtőhely egyikén. Vagy a fenntartó csapatoknál. Vagy a szivattyúnál. Vagy a fűrásnál. Mert örökösen csak megy” (91) stb. — Máskor viszont a többszörösen összetett, lazán összekapcsolt mondatok keltik ugyanezt a hatást: „... a gyerek előredőlt, a hokkedli megbillent — az asszony sikoltott: egy mozdulat és a kisfiú ráesik az izzó vaslemezre” (20); „És most jön egy új ember, senki sem hallott róla, jön és mindezeket a hírességeket megelőzi” (41); „... mindenkitől tanulni igyekszik, bújja a szakkönyveket, tőri a fejét, próbálgat, kísérletezik, új kést talál föl, másféle szöveget köszörül...” (55). — Szereti — s (mind az elbeszélő részekben, mind a szereplők beszédjében) talán a kelleténél többször is használja — az író a kötőszó nélküli alárendeléseket: „Olyan ideges vagyok, remeg a gyomrom” (6); „... elő kell készíteni a munkahelyet, indulhasson rendben a fejtés” (20); „... úgy megijedt, sírni is elfelejtett” (20); „... olyan halkan beszél, alig érteni” (24); „az igazgató azért igazgató, csapjon az

asztalra” (88); „Habozott, elvállalja-e, de a gyárvezető megmondta, a párt így látja jónak” (87); „Az orvost, akár a többiek, munkás hétköznapi várják, merüljön beléjük” (107); „Addigra már úgy beletanult a szakmába, rendre 130 százalékot teljesített” (114) stb. — A kötőszó pótlására néha kettősponttal jelöli a fő- és mellékmondat összetartozását. „Úgy belemerült a munkába: most aztán igazán nem jutott ideje magával foglalkozni” (86); „A körzeti orvos pedig ettől fogva úgy járt: minden szerdán és szombaton reggel hétkor felült a szekérre” (109); „Még most is, a műhelyben is akad olyan fiú: munka után félóráig sikálja körme alól az olajat” (115); „Akad köztük olyan szakértő: jobban ismeri a paragrafusokat némely fiatalabb ügyvédnél” (129).

De mint ahogy a szapora beszédű ember is meg-megbotlik a beszédben: úgy okoz néha ez a gyorsaság, a nagyobb lendület zökkenőket a könyv stílusában. Olykor az a benyomásunk, hogy az írónak kifogyott a lélegzete, s egy-egy gondolatot csak átugrik. Különösen akkor feltűnő ez, amikor az író maga beszél. Pl. „Gulyás a fűrésznél ül, a fogantyúkat kezeli. A cső görgőkön neki-szalad az ütközőnek, a penge levágja a végét, már szalad is vissza. Négy hete dolgozik itt. Az első napok feszélyezettsége már elmúlt” (125). „Gulyás hazament és megnézte magát a tükörben. Amikor kisfiú volt, Mátéindszinten a parasztyerek, ha nadrágos embert láttak, messziről kalapot emeltek és kezicsókolommal köszöntek” (115) stb. — Találkozunk olyan esetekkel is, amikor egy-egy, kettősponttal, gondolatjellel elválasztott mondatba Karinthy két mondat anyagát (nem összetartozó tényeket) sűríti bele: „... a tröszt vezetőjét a nagykalapács melletti irodában találom meg: a szoba, az épület minden ütésnél megremeg” (12); „Férje most délelőtt nincs idehaza: fényképét a nyakán viseli” (31); „Az ügy annakidején meglehetősen port kavart fel —, dehát mindennek már három esztendeje” (81); „Bevezetik a vádlottakat és leültetik őket a rács előtt a padra: mindkettő nő” (129).

Szintúgy a beszélt nyelv egyenetlensége mutatkozik meg a múlt és a jelen idő szükségtelen váltakozásában is: „Az ajtóban megállt, lecsapott vállal, visszanézett... És olyan halkan beszél” (24); „... a hallgatók három, négy, öt évi börtönt *saccolgattak*, mikor újra *beráznak* a terembe” (140).

II. Igen sokat nyerne a riportok elevevességben az előadásmód közvetlensége által. Az írónak gondja van rá, hogy jelezze: minden esemény, amelyet elbeszél, személyes élménye, s minden probléma az ő személyes ügye is: „... *elnéztem*, miképpen hozzák rendbe egymásután a háborútörte üvegházakat” (27); „... *én*, ha egyszer *irtam* valakiről, azután is *kíváncsi vagyok* az életére” (48); „*Tudom én*, nehéz az első lépés, sok mindent kell félrerúgni, — vajon elég erős a tollam, hogy elindítsa Varga Viktort? Mert ha nem, *magam megyek oda, kézen fogom*, úgy húzom át” (61); „... *ne mondja senki*, hogy *megrettenek* a nehézségektől” (100); „*Búcsúzom*, indulok haza” (112) stb. — Természetesen az első személyű igealakok használata önmagában még csak az elbeszélések élmény-jellegét jelölné. Fontosabb ennél, s a közvetlenséget jobban is hangsúlyozza, hogy az író gyakran magához az olvasóhoz fordul: „Arcképét hiába *keresed* a lapokban” (5); „... csillogó ablakok, amelyek közül ha egy kinyílik, tükrözve veri *szemedbe* a napsugarat” (25).

A színes és szemléletes előadásmód ugyancsak növeli a könyv értékét. A riportoknak sokszor nemcsak élő alakjai, hanem

holt tárgyai is élnek: „A híd karja ebben a hónapban újra megragadta a budai partot” (30); „Feje és szíve van az esztergának, kérni tud és adni tud, csak jó füle legyen az embernek, hogy meghallja” (43–4); „... jeges szelek sírnak Magyarországon fölött” (93); „... harsog a hegy, úsznak a csillékek a magasban, s a drótok zúgva, titokzatosan beszélgetnek velük” (19) stb. — Jól szolgálják a stílus szemléletességét a gyakran alkalmazott hasonlatok is. E hasonlatok főként a mindennapi, reális élet köréből valók: „Azóta úgy eltűnt, mint a szivárvány” (5); „... a betont úgy vizsgálják, mint a beteg embert: még meg is röntgenezik” (32); „... úgy számolja a forgást, mint orvos a beteg pulzusát” (39); „... a kés lassan belemar a forgó acélba... úgy jár benne, olyan könnyedén, akár a vajban” (uo); „... karját messze széttárja, aztán lassan összezárja, mint aki a legdrágább nyár termését takarítja be” (72); „... olyan tisztára söprik ezek a bányát, mintha patika volna” (91); „... a parancsnok szilárd volt, akár a kőtorony” (92). — Néha képekben beszél az író. Az egyik bányászról ezt mondja: „Mindig szürke, bányajáró ruhát hord... , őszülő, sűrű hajával, széles arcával, cammogó lépteivel, örökös dörmögésével — nagy szürke medve” (91); A hasonlatot tovább is folytatja: „... hatvan esztendejéből harmincegyet itt morgott át” (uo.); „A medvét, ha megsebesítik, annál dacosabb, annál mérgeesebb. Az öreg Mátrai egész éjjel... ott dörmögött a gát körül” (92); — A bányavíz elleni harcot úgy fogja fel, mintha a bányászok katonai támadást vertek volna vissza, harcuk szemléltetésére a katonai életből keres megfelelő kifejezéseket: „... sikerült csatarendbe szedni a csapatait”, „... a támadást fölmorzolták”; „... a front megmerevedett” (92). — De nem nélkülözik a hasonlatok néha a költőiséget sem, — s elfeledtetik az olvasóval, hogy „csak” riportot olvas: „... miféle hang ez? Lehet-e ének egyszerre, ugyanabban a pillanatban, lágy, olvatag, mint a szerelmesek dala, és kemény, akár a harcosok csatakiáltása? Lehet-e ugyanazon a hangon könyörögni és követelni, kérni és parancsolni? Láttál-e már pengét, keményre edzettet, mint az Othello tőre, vékonyat, hajlékonyat, amely felvillan, s máris a szívet éri?” (72).

Az írónak nincs rá módja, hogy mindenkit, akiről vagy akivel beszél, külön bemutasson, jellemezzen. De gyakran egy-egy jelzővel is jól jeleníti meg, vetíti szemünk elé alakjukat: „A fiatal, szóke, piroskötényes Benedekné igen jókedvű asszony” (31). „A szénégetősiapkás Orbán eddig itt 0,7 milliméteres előtölással dolgozott” (37); „... dühösen csörömpöl a testes Eisenhardt” (38); „... a bricseszes Cserei is hiába számol” (39) stb. — Mászor egy jól megválasztott jelző mindennél tömörebben és szemléletesebben eleveníti meg a dolgokat: Muszka eredményeit „vastag csend” fogadta (10). A Dunán „zsiráfnyakú emelők” állnak (30). Porubszky már „hátagombolós korában” is vasas akart lenni” (42). Az egyik esztergályos „horgas tekintetével” előbb jól megnézi az író, s csak aztán áll vele szóba (53). Az indiai dálnok szeme ábrándos, „sötétlángú” (71). A bányában „két ordas vascsó” segítségével szivattyúzzák ki a betört vizet (93).

A „Hazai tudósítások” riportjai azt mutatják, hogy írójuk a művészi alkotás igényével fogott megírásukhoz. A lehető legjobb formát választotta, amikor a beszélt nyelv stíluselemeivel az élőbeszéd közvetlenségét és élénkségét igyekezett ezeknek az írásoknak a nyelvében érzékeltetni. Ha törekvése nem járt is mindig sikerrel, — könyvét mai irodalmunk egyik legügyesebb, legszebben megírt riportgyűjteményének tarthatjuk.

Hámori Antónia

A beszédhibákról

I. A beszédhiba fogalma és fajtái

1. Ki gondolná, hogy Magyarországon csak a tanulók között legalább 30 000 hibás beszédű van? Csaknem 10 000 gyermek és ifjú küzd súlyos kiejtési nehézségekkel, és sokuk előtt — éppen emiatt — bezárul választott pályájuk kapuja.

A valóság képét tükrözik-e ezek a számok? Valóban száz általános iskolát is benépesítenének ezek a gyermekek? A kétkedő kérdésre megfelelnek a hazai és külföldi statisztikák: megerősítik a fenti állítást, hiszen az adatok szerint a tanulóknak körülbelül 2–3%-a szenved beszédhibában. (Vö. Sarbó Artur: A beszéd. 1906. 198—203; uő: A hibásbeszédű tanulók statisztikája Magyarországon, Orvosi Hetilap (45. kötet [1901.]) 330 kk., 347 kk.; Gutzmann statisztikáját l. Nadoleczny, Max könyvében: Die Sprach- und Stimmstörungen im Kindesalter. (Handbuch der Kinderheilkunde, hgg. v. Pfaunder u. Schlossmann, 5. Band.) 1926.² 195 k. stb.) Újabb adataim még nagyobb számokra vallanak.

2. Ha a hibás beszédű tanulókon kívül magunk előtt látjuk a súlyosan beszédhibás felnőttek ezreit és tízezreit, akkor döbbenünk rá, hogy mekkora tömeg szorul segítségre.

Ügyszólván minden életkornak megvan a maga jellemző beszédhibája, beszédzavara. Az óvodás korban és az iskoláskor első esztendeiben oly gyakori pöszeséggel aránylag ritkán találkozunk az általános iskola legfelsőbb osztályai-ban; a dadogók száma ellenben egyre növekszik az iskolás évek alatt; az öregkornak a foghíjassággal kapcsolatos selypessége mindnyájunk előtt ismeretes.

3. De mi is a beszédhiba? Meghatározásunk szerint a beszédhiba eltérés mind a beszélőnek, mind a beszélő közözségének kiejtési normájától; a selyp sz-et, a két ajakkal képzett r hangot, a dadogó beszédet nemcsak mi, hanem maguk a selypek, raccsolók vagy dadogók sem vélik helyesnek.

Ez a definíció — természetesen — ép elméjűekre érvényes: mondanunk sem kell, hogy a rendellenes elme számos kiejtési hibát (egyéni) normává avathat.

A beszédhibák a beszédzavarok osztályába tartoznak. Beszédzavaron a beszélőképeség rendellenességének a megnyilvánulását értjük; ide tartoznak — a beszédhibákon kívül — a szorosabb

értelemben vett beszédzavarok: a süketnémaság, az afázia¹ stb. A beszédzavarokkal és gyógyításukkal a l o g o p é d i a foglalkozik. (Sokan a logopédia részének tartják a foniátriát is, a gége hangképzési hibáinak javításával foglalkozó stúdiumot.)

A beszédhibák és a szorosabb értelemben vett beszédzavarok nyilván kapcsolatban vannak a beszélő személyiségével: részben ebből következnek, de vissza is hatnak a személyiségre. Kimutatták, hogy a dadogásnak az írásban is van nyoma, s a tüzetes vizsgálatok bizonyára sok újat deríthetnek ki a súlyos dadogók stílusára vonatkozóan. Gondoljunk csak a francia irodalomtörténetnek egy megállapítására: e szerint Montesquieu szaggatott stílusa rövid, „asztmás” lélegzetének következménye.

Az alábbiakban csak a beszédhibák leggyakoribb fajtáit érintjük.

A beszédhibáknak két nagy csoportja: 1. a p ö s z e s é g (vagyis bizonyos hangok, hangkapcsolatok kiejtési hibája) és 2. a b e s z é d r i t m u s á n a k z a v a r a; ez utóbbinak két faja: a) a h a d a r á s és b) a d a d o g á s. Alább a fontosabb, 2. csoportot tárgyaljuk elsőknek.

II. A hadarás

1. A hadarásnak egyik jellemző jegye az igen gyors beszédtempó, a másik pedig a hangok egy részének tökéletlen képzése, esetleg kihagyása; a tökéletlen képzésmód nem mindig ugyanazokat a hangokat érinti: a hadaró majd ezeket, majd azokat a hangokat nyeli el.

A hadarás korántsem olyan ártalmatlan beszédhiba, mint amilyennek a köztudat tartja: nemegyszer alig gyógyítható dadogássá fajulhat.

2. Mi az oka, pontosan nem tudjuk. A nagy beszélőkedv és a kis motorikus készség aránytalanságát szokták említeni. Egy másik magyarázat az egyéniség szétszórtságában keresi az okot; ezt nem tartjuk kivétel nélküli érvényűnek; kétségtelen azonban, hogy a hadarás igen sok esetben összefügg az idegességgel. Ezzel kapcsolatban rámutatok arra, hogy az idegesekkel foglalkozó kutatások két, világosan elhatárolható típust különböztetnek meg, a tehetségesekét és a kevésbé értelmesekét; ettől függetlenül ugyanezt állapították meg a hadarókra vonatkozóan a beszédhibák javításának szakemberei, anélkül azonban, hogy tudtak volna az idegesség két típusával való párhuzamról.

3. Ez is arra utal, hogy nemcsak a beszédhibára kell irányítani figyelmünket, hanem magára a hibás beszédűnek egész személyiségére; ha látjuk a mélyebb okot, ne a t ü n e t e t s z ü n t e s s ü k m e g, hanem az a l a p b a j t, ez esetben (általában) az idegességet.

¹ Ez sajátosan a beszélőképességnek a zavara (részleges vagy teljes elvesztése), amely a központi idegrendszer ártalmának a következménye. Az afázia oka igen gyakran agyvérzés, de előfordulhat a beszéd agyi központjának külső eredetű sérülése vagy bizonyos betegségek következtében való ártalma nyomán is. Mozgásos gyógyításával figyelemre méltó eredményeket értek el az Országos Mozgásterápiai Intézetben.

A nyugodt tempójú, helyes ritmusú olvasásra, a higgadt feleletre való neveléssel egyengetheti a pedagógus a hadarás javításának az útját. A hadaró gyermeknek — okkal-móddal — adhatunk olyan feladatokat, amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy beszédtempója helyesebb legyen: pl. az óra előtt jelentse a hiányzókat, a szakkörben tartson rövidebb, majd hosszabb előadást, szavaljon (neki megfelelő verseket, tehát ne Petőfi „Az örült” című költeményét) stb.; mindegyre gondosan előkészíthetjük tanítványunkat anélkül, hogy — egészségtelenül — középpontba helyeznénk.

A hadarót figyelmeztethetjük is beszédhibájára; mondhatjuk: „Nem értem, mondd még egyszer!” A dadogónak általában ártanak a hasonló megjegyzések, zavarát még fokozhatják, a hadaró lelkében azonban nem hagynak káros nyomot.

III. A dadogás

1. A dadogás a legnagyobb gondot okozó beszédhibák egyike: a dadogó iskolásgyermek feleltetése többször nehéz, néha lehetetlen: a dadogó céltablája lehet iskolatársai gúnyolódásának, s idővel érzékenysége, kisebbségi érzése annyira fajulhat, hogy az utca idegen embereinek mosolyát önmagára vonatkoztatja, társait nem akarja megszólítani, még üzletbe sem mer bemenni. Ha pajtásai játszanak, neki nem egyszer félre kell állnia: gondoljunk csak a kiolvasó játékokra vagy a nemzetesre. Barátai már tervezgetik jövődi pályájukat: egyikük kalauz, másikuk tanító, színész vagy orvos akar lenni. De mi legyen ő? Hiszen ezeken a pályákon jól beszélő emberekre van szükség. Igaz ugyan, hogy a gyermek optimizmusa sokszor elkergeti a jövő sötét felhőit, de a dadogót sokszor, túlságosan sokszor figyelmezteti a valóságra környezetének meg nem értése, durvasága.

A dadogás két fő típusa az ún. klónusos, illetőleg tónusos megakadásokban nyilvánul meg. A klónusos dadogásban szenvedő többször ismétli ugyanazt a hangot vagy hangcsoportot, pl. „b— b— b— b— beme-gyek”, a tónusos dadogó ugyanennek a szónak első hangjánál hosszú ideig megakad: „b ————— emegyek.” A tünetekhez járulhatnak még együttmozgások: az orrcimpa rángatózása, homlokráncolás, az ujjak mozgatása stb. A többi tünet közül különösen az imént érintett lelkiek fontosak: a dadogók jelentős része fél beszélni, sőt a csökkentértékűség többé-kevésbé erős érzése idővel kedvezőtlenül átalakíthatja egész lelki világát. E tünet okká is válhat, s így voltaképpen circulus vitiosus keletkezik: ha súlyosabb a beszédzavar, nyilván kárát vallja a gyermek lelkivilága; s ha idegessége fokozódik, dadogása is súlyosbodhat.

2. Mi a dadogás oka? Sajátos, hogy bár a beszédhibajavító gyakorlat a dadogók jelentős részén segít, a dadogás okát illetően a vélemények nagy tarkasága uralkodik. Ez természetes is, hiszen még a dadogás mibenlétét sem egyöntetűen látják a szakértők.

A klasszikus tanítás szerint, Kussmaulnak és Gutzmann-nak a 70-es években, illetőleg a századfordulón kifejtett fölfogása értelmében a dadogás lényege görcsös tünetekben nyilvánul. Más kutatók azonban — és nem kevesen — tagadják a dadogás görcsös voltát: ezek közé tartozik Fröschels is, a beszédhibák javításának egyik legkiválóbb szakembere.

Kétségtelen, hogy a dadogás létrejötte h a j l a m kérdése is. Érdekes, hogy a sok vizsgálat megállapította a dadogók vegetatív idegrendszerének a normálistól való eltérését. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy hadarók, dadogók elektrodermatogrammai¹ nem érdektelen eredményre vezethetnek; úgy vélem, hogy célszerű lenne beszélőszerveik akciós áramának tüzetesebb vizsgálata s különféle dadogó típusok elektroenkefalográfiás, illetőleg elektro-kortikográfiás tanulmányozása. Hangsúlyozzuk, hogy a dadogás oka nem a tüdő, a gége vagy az artikuláló szervek rendellenességében van, hanem az idegrendszerében.

A hajlam szerepe mellett szól az is, hogy dadogók vérrokonai között aránylag sok hadarót, dadogót találunk: olyanokat is, akiket a vizsgált gyermek nem is ismert.

A fiúknak a dadogásra nagyobb hajlamuk van, mint a lányoknak; statisztikák tanúsítják, hogy némely vidéken négyszer-ötször nagyobb a dadogó fiúk száma a lányokénál. A lányok nagyobb beszédbeli ügyességét azzal próbálják magyarázni, hogy idegrostjaik velősödése korábban megy végbe.

A környezeti tényezők között említik a beszélő nyelvét, anyanyelvét is. Fölmerült a kérdés, hogy az izoláló és politonikus nyelveken beszélők között kevesebb dadogó van-e, mint egyebütt. Még ma is hat a szakirodalomban az az évszázados állítás, hogy kínai dadogó nincs is. Magyaráztatul — a többi között — a kínai nyelv egyszótagúságát és politonikus voltát említik. De Kuo Jü-hengnek, az Eötvös Loránd Tudományegyetem docensének szíves szóbeli közléséből tudom, hogy Kínában ismeretes mind a klónusos, mind a tónusos dadogás; hazánkban tanuló honfitársai megerősítették állítását.

A környezeti ártalmak befolyása igen súlyos lehet: áldatlan családi körülmények, nevelési hibák, nagy lelki megrázkódtatások kiválthatják a dadogást.

Az ijedségre mint kiváltó okra hadd idézzük Kussmaul példáját. Egy erős, egészséges fiatalember mint kiváló úszó több fuldokló életét mentette meg; az utolsó ember, akiért a habokba vetette magát, lehúzta a Zürichi-tó mélyébe, s csak nagy kinnal, halálfélelemmel tudott partot érni terhével: ekkor fejlődött ki (tartós) dadogása, mégpedig igen súlyos fokban.

3. A megelőzés különösen fontos a beszédfejlődés legelején és az óvodás korban; a statisztika szerint ugyanis legtöbbször az iskoláskor előtt fejlődik ki a dadogás.

A példának igen nagy a hatása: ezért a gyermek környezetében lehetőleg ne legyenek hibás beszédűek, sőt arra kell törekednünk, hogy csak jó kiejtésű, nyugodtan beszélő embereket szavát hallja.

Hányszor előfordul, hogy a gyermek gondolatai gát nélkül tolnak ajkára; még lélegzetet is alig vesz, hogy minél többet tudjon egyszerre elmondani. Beszédbeli ügyessége azonban nincs arányban közlési kedvével (hogy ne mondjuk: közlési kényszerével): tudjuk, hogy ez az aránytalanság is elősegítheti a dadogás kifejlődését. Éppen ezért szükséges az apróságok zabolátlan közlési vágyának határt szabni, s fejleszténünk kell beszédbeli ügyességüket. Jók erre a célra az olyan képeskönyvek,

¹ Ezek mutatják a bőr elektromos „ellenállásának” ingadozását.

amelyeknek egy-egy képe kevés mondanivalót tartalmaz, de mégis érdekli a gyermeket; az egyszerűbb képekről később fokozatosan áttérhetünk az összetettebbekre. Ezekre vonatkozóan úgy teszünk föl kérdéseket, hogy a gyerek igen egyszerű mondatokban tudjon válaszolni. Ha pl. 4—5 éves gyermeknek mackóképet mutatunk, ilyenfélék lehetnek kérdéseink: „Hány mackó van a képen?” — „Három.” — „Melyik a legnagyobb mackó?” — „Ez.” — „Milyen színű a legkisebb?” — „Fehér.” — „Hol laknak?” — „Az erdőben.” „Mit esznek a mackók?” Nem szabad megfélemedeznünk a gyermek képzeletének szükségleteiről: beszélhetünk a medvék erejéről, arról, hogyan szoktak játszani kicsinyeikkel, kis gyerekekkel.

Ha az apróság izgatottan, akadozva vagy éppenséggel dadogva beszél, ne mondjuk, hogy ne dadogjon. Inkább így szóljunk hozzá: „Először gondold meg, hogy mit akarsz mondani!” Vagy: „Beszélj nyugodtan! Úgy, mint mi, felnőttek!” Az óvodás korú dadogók nagy részében ugyanis beszédhibájuk még nem tudatos, s ha tudatossá tesszük, akkor kiválthatjuk a beszédétől való félelmüket.

A dadogó gyermek ének közben nem szokott akadozni; ezért is célszerű éneket, ritmikus játékokat, gyakorlatokat szőni az óvodai, iskolai foglalkozásba.

Ismeretes, hogy a gyermek kevésbé szokott akadozni, ha mást utánózik, például színpadon szerepel; ilyenkor dadogása egészen el is tűnhet. Élünk az ilyen alkalmakkal, már csak azért is, hogy fokozzuk önbizalmát.

Az óvodában is, az általános iskola első osztályaiban is különösen kell ügyelni a balkezes gyermekekre; tudniillik a balkezes tanulók egy része dadogóvá lesz, ha jobbkezességre szoktatják, kényszerítik őket. Az első tünetek jelentkezésekor beszédhibajavító szakemberhez kell vinni a gyermeket, s ha szükségesnek látszik, le kell mondani arról, hogy jobbkezességre szoktassuk.

Nem szabad a gyermek beszélőképességét túlságosan próbára tenni; ne tanultassunk meg vele korának meg nem felelő nehéz verseket. Idegen nyelvnek 7—8 éves kor előtt való tanulása nem egyszer káros: ez is hozzájárulhat a dadogás kialakulásához.

A gyermek beszéde az iskolában már a figyelem gyújtópontjába kerül, s a tanuló zavarát fokozhatja a felelet tárgyi részében való bizonytalansága is. Akadozása, együttmozgásai miatt nevetségessé válhat társai előtt, s bizony nem könnyű feladat a dadogó gyermeket megvédeni osztálytársai gúnyolódásától. Többször célra vezethet az osztály főkolomposainak négy szemközt való meggyőzése is.

Hogyan feleltessük a dadogó tanulót? Tökéletes megoldás nincs. De néha kisegíthet bennünket a rövid írásbeli dolgozat alapján való ellenőrzés. Ilyenkor nem célszerű, hogy csak a dadogó gyermeket feleltessük írásban: ugyanis így fogyatékoságára irányulna figyelme, még fokozódhat is fogyatékosági érzése. Ha legalább harmad-negyedmagával ír beszámoló dolgozatot, nem lesz feltűnő dadogó diákunkkal kapcsolatos eljárásunk; az írásra adjunk elegendő időt, s biztató szavunkkal is igyekezzünk elejét venni a szokásos „dolgozat-hangulatnak”. Általában ne szólítsuk föl dadogó növendékünket, ha látjuk, hogy zavarban van, vagy feltűnően ideges. Nem egyszer olyan kérdést is föladhatsz, amely igen rövid szóbeli feladatot kíván. „Mondd gyorsabban!”, „Ne nyökögj!” és hasonló biztatások bizony

a célzattal éppen ellenkező hatást érhetnek el. Helytelen az ilyen megjegyzés is: „Látod, ha akarsz, nem dadogsz!” A gyermek ily módon való megszügyenítése még növelheti idegességét, s nem megokolatlan az aggodalom, hogy diákunk a legközelebbi alkalommal nem igyekszik leküzdeni beszédhibáját: hiszen rápirítanak, ha jól beszél.

Az olvasás tanítása is alkalmat ad a dadogóval való foglalkozásra; ugyanis a magánhangzók nyújtására szoktathatjuk akadozó tanítványunkat: tehát például így olvastatunk: *māmā ötthön völt..* Persze mind ennek, mind más módszernek alkalmazása előtt gondolni kell arra, hogy más gyermekekre nem hat-e károsan, s nem különbözteti-e meg hátrányosan kis hibás beszédű növendékünket társai előtt; a követendő eljárást célszerű a gyermek beszédhibáját javító szakemberrel egyetértésben megállapítani.

Minél előbb vigyük a tanulót beszédhiba-javítóhoz! Ne gondoljuk, hogy a gyermek erősödésével szükségképpen majd elmarad dadogása. Beszédhibák javításával foglalkoznak több tanfolyamon: ezek egy része süketnéma-intézeteink épületében működik; meg kell még említenünk a Hibásbeszédűek Állami Intézetét és nem utolsósorban a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola logopédiai rendelkezését; e főiskola mellett néhány év óta beszédhibások óvodája is működik.

A gyógyítás nagyrészt pedagógiai feladat, bár az utóbbi évek irodalma eredményes orvosságos kezeléstről is hírt ad.

Gutzmann Albert jó háromnegyed évszázaddal ezelőtt kezdte kidolgozni eljárását; ennek fontos részei: a célszerű mozgásokkal összekapcsolt légzési gyakorlatok és a hanggyakorlatok (ilyenekre példákat találunk Kanizsai Dezsőnek „A beszédhibák javítása” című könyvében). A Gutzmann-féle szabályok — kisebb-nagyobb módosításokkal — igen elterjedtek. Íme néhány-
nak szabad fordítása: Ne beszélj se túlságosan hangosan, se túlságosan halk-
kan! Mielőtt beszélni kezdesz, nyitott szájon át végy rövid, de mély léleg-
zetet! A magánhangzókat mindig kissé nyújtva ejtsd! Erősen kell nyújtani
a szólam első magánhangzóját, s minden szavát úgy kell egybekapcsolni,
mintha az egész egy szó volna. — Liebmán módszeréhez tartozik — a többi
között — az együttolvadás. A kezelő együtt olvas a dadogóval, egyre halkul
a kezelő szava, majd a hibás beszédű csak maga olvas. — Fröschels a dadogó-
val beláttatja, hogy a beszédhangok képzése nem nagy teljesítmény, hiszen
a beszéd voltaképpen módosított légzés: ezzel a beszéd-től való félelmét akarja
legyőzni.

E módszerek azonban aligha vezetnek célra, ha nem tartjuk meg azokat az általános nevelési szabályokat, amelyeknek céljuk az idegesség megelőzése, illetőleg megszüntetése. (Erre l. Vértés O. József: Az ideges gyermek. Bp., 1922.)

A dadogás szakszerű kezelése néha már félév múlva, máskor csak egy-két esztendei kitartó munka árán, de többnyire eredményes.

IV. A pöszeség

1. A pöszeség bizonyos hangok, illetőleg hangkapcsolatok hibás képzése. Az újabb magyar szakirodalom pöszenek mondja például azt a gyereket, aki a *d* helyett *t*-t, *r* helyett *l*-et, *ö* helyett *o*-t ejt, vagy pedig az *sz* hangot interdentalisan képezi. Tehát e műszóhasználat

szerint a pöszeség fogalma alá tartozik a selypesség is ; a selypesség csak az *sz-*, *s*-féle hangok hibás ejtésére vonatkozik. Balassa (Magyar fonétika 154—5) még éppen fordítva használta e két műszót. Voltaképpen mind Balassa terminusai, mind a maiak jogosultak ; különféle nyelvjárasterületekre való hallgatóim megkérdezéséből kiderült, hogy mind a két használat elterjedt, mégpedig igen vegyesen.

A pöszeségnek két faja van : a *dyslalia* és a *paralalia*. E kettőt fonológiai alapon határolom el egymástól : *dyslaliával* akkor van dolgunk, ha a helyesen és a hibásan ejtett hang egy fonéma határain belül van (gondoljunk az *alveolaris sz* hangra és az *interdentalisan* ejtett *sz-re*) ; a *paralalia* esetében a hibás ejtésű hang átlépi a helyettesített (helyes képzésű) hang fonémájának határát (például valaki *sz* helyett *t-t* ejt). Így nyelvenként más és más a *dyslalia* és a *paralalia* határa : ha a dünnnyögő francia ember *oralis o* helyett *e* hangnak *nasalis* megfelelőjét ejti, nyilván *paralaliás*, hiszen a franciában a két hang más-más fonéma ; ugyanez a beszédhiba a magyarban *dyslalia*, ugyanis a kiejtendő hangot nem más fonéma váltotta föl. A *dyslalia* és a *paralalia* határa változik a nyelvtörténet folyamán : gondoljunk csak az *ly* és a *j* hajdani jelentés-megkülönböztető szerepére.

Talán fölösleges is hangsúlyoznunk, hogy a pöszeség súlyosabb foka igen zavarhatja a beszélőt. Egy tizenkét éves selyp fiúval beszélvén, észrevettem, hogy diákunk energiája egy részét olyan rokon értelmű szavak keresésére fordítja, amelyekben nem fordul elő az *s*, ezt a hangot ugyanis *sz-nek* ejtette.

2. E beszédhibáknak két fő okát különböztetjük meg : a *szervi* okot és a *működési*t. A szervi okokhoz tartozik például a foghíjasság, a nyelvnek vagy a szájpadrátnak rendellenes volta, továbbá a hallás (a felfogás) fogyatékosága. Ez utóbbi esetben impresszív, egyébként expresszív pöszeségről szólnak. Igen sokszor nem találunk semmiféle szervi elváltozást ; ilyenkor a pöszeség oka a hibás beidegzés, más szóval : a rossz szokás ; tehát az okot a hibás működésben leljük.

A működési pöszeség általában a kisgyermek tökéletlen hangképzésének a folytatása. Körülbelül negyedik esztendejükben a gyermekeknek már kevés hibásan képzett hangjuk szokott lenni : például *ű* helyett *u-t*, *ő* helyett *o-t*, *s* helyett *sz-et*, *r* helyett pedig *l-et* vagy *j-t* ejthetnek még. E hibákat is fokozatosan el szokták hagyni, de megeshet, hogy egy-egy hangjukat még az iskoláskorban is úgy képzik, mint három éves korukban. A sok éves szokás folytán a hiba igen erősen megrögződhet.

Gutzmann ismert példája világosan mutatja, hogy a környezet hatásának milyen fontos szerepe van a beszédhibák kialakulásában. Egy család négy leánygyermekének élesen sziszegő ejtésű dajkája volt, s mind a négy nővérré ráragadt a sziszegő ejtés. Évek múltán a lányok már családanyák lettek, a gyermekeik is sziszegő ejtéssel tanultak meg beszélni — egy kivételével. Ennek az egynek az édesanyja jóformán nem is beszélt gyermekével mindaddig, míg be nem fejeződött a kicsi beszédfejlődése. — Hadd gyarátsuk a szakirodalom idevágó adatait egy másik példával. Egy alföldi magyar községből származó, uvularis *r-et* ejtő tanítványomnak mindhárom testvére ugyancsak nyelvcsappal képzi az *r* hangot. A magyarázat egyszerű : uvuláris pergő hangot ejtő édesapjuk példája hatott a gyermekekre.

3. A pöszeség gyakori fajai:

A) a selypesség (sigmatismus és parasigmatismus): az *sz*-, *s*-féle hangok hibái;

B) a rhotacismus (raccsolás) és pararhotacismus: az *r* hang hibás ejtése;

C) a gammacismus és paragammacismus: a *g*-féle hangok hibás képzése;

D) az ún. orrhangzós beszéd (rhinolalia).

• A para- előtag a paralalia körébe tartozó beszédhibát jelöli.

Ha jó kiejtésű emberek vannak a kisdud környezetében, ha nem beszélünk vele tökéletlen kiejtését utánzó dajkanyelven, e hibák egy részét kiküszöbölhetjük.

A dyslalia és paralalia javításával a III. 3. pontban említett intézményekben foglalkoznak. Ha szervi hibával van dolgunk, rendszerint először orvosi beavatkozásra van szükség: különben is gyümölcsöző a pedagógus és az orvos együttműködése. Nagyothalló beszédhibásokat és általában nagyothallókat a számukra alapított budapesti iskola fogad be.

A) A selypesség

Selypességen az *sz*, *z*, *s*, *zs* hangok ejtésének hibáit értjük.

a) A magyar *sz* hangnak és zöngés párjának, a *z*-nek képzésekor a nyelv az alveolaris területen, illetőleg a felső fogsor belső falán alkot keskeny csatornát; a magában álló *sz* ejtésékor az ajkak körülbelül *i*-állásban vannak. Két fő változatát a nyelv peremével, illetőleg a nyelv hát elejével képezzük; a két változatnak fontosabb hangzásbeli különbsége nincs.

E hangok képzése a legkényesebbek közé tartozik: aránylag kis eltérés is hallható hangzásbeli eltérést okozhat; megesik, hogy a nyelv mozdulata csak 1 milliméternyit tér el a szabályostól, s már is selypes az *sz* ejtése.

Ha az *sz* képzésekor a nyelv eleje a két fogsor közé vagy a hiányzó fog helyére kerül, sajátos rút hanggal, fogközi (interdentalis) *sz*-szel van dolgunk.

A fognyomásos (addentalis) sigmatismus is gyakori: a nyelv eleje a metszőfogakhoz szorul, mégpedig oly módon, hogy a szájüregből kitóduló levegőáram nem összpontosulhat egy helyre, hanem szétáramlik.

Ha a csatorna szűkebb a rendesnél, füttyszerűen éles hangot hallunk (ez a sigmatismus stridens: a szakmunkák egy része helytelenül *s. stridanst* ír).

Ha pedig a rés hátrább van a kelleténél, és szélesebb, akkor az *sz* helyett *s*-szerű hang hallatszik.

Bizonyos alkalmakkor ki lehet indulni valamely helyesen képzett rokon hangból; például ajakkerekítéssel az *i*-ből kialakítható az *ü* hang.

Ne feledjük azonban a szabályt: feladatunk rendszerint új hang képzése, nem pedig a hibás hang javítása.

Tehát a fogközi *sz* hangot képző beszédhibásnak — a megfelelő nyelvállás beidegzése céljából — a nyelv hegyét sokszor az alveolaris terület felé kell emelnie; fúvási és más gyakorlatokat is végeztetünk vele.

Játékos gyakorlatokkal is elősegíthetjük, hogy a levegő csak a szűk, középvonalban levő csatornán hagyja el a szájüregget: például a gyermek a szája közepe elé tartott kulcsba befújva igyekszik szipolni.¹

¹ Ha a gyermek megtanulta is egy hang helyes képzését, bizonyos hangkapcsolatokban *s* a folyamatos beszéd során még vissza-vissza szokott térni a helytelen képzésmód; erre is tekintettel vannak a módszeresen fölépített gyakorlattárak.

b) A magyar *s* hangot és zöngés párját, a *zs*-t az *sz*-nél hátrább, postalveolaris területen képezzük, szélesebb réssel; a külön ejtett *s* ajakállása az *o*-éhoz hasonlít. Két fő változata van: az egyiket a nyelv peremével, a másikat a nyelvhat elejével képezzük. A két változat között hangzásbeli különbséget nem veszünk észre.

Az *s* és *zs* hibáinak jelentős része különben olyanféle, mint az *sz* hangot érintő sigmatismusok; kezelésük is hasonló azokéhoz.

Az *s*-nek *sz*-szel való fölcserélése gyakori hiba; néha pusztán ajakerekítéssel is *s*-szerűvé alakíthatjuk a gyermek *sz* hangját, más esetekben a nyelv alkotta rést is szükséges hátrább vinni és tágitani.

c) A sigmatismusokhoz sokszor más képzési hibák is járulnak. Elsősorban a *c*, *dz*, *cs* és *zs* hangokét említjük: ezt természetesnek kell tartanunk, hiszen e hangok képzésének befejező mozzanata olyanforma, mint az *sz*, *z*, illetőleg az *s*, *zs* hang ejtése. Számos alkalommal nemcsak ezeknek, hanem a *t*, *d*, *l* és *n* hangoknak a képzése is rendellenes; érdekes, hogy az *sz* interdentalis ejtése igen feltűnő, a *t*, *d*, *l* és *n* fogközi képzése azonban észrevehetőbb hangzásbeli eltérést nem okoz.

(Krech, Hans munkája részletesen foglalkozik a sigmatismusokkal: Die Behandlung gestörter S-Laute. Halle, 1955. Nagy irodalmat ad.)

B) Az *r* hibái

A legnehezebben ejthetők közül való a nyelvvel képzett pergő hang: az *r*. Nyelvünkben az alveolaris vagy postalveolaris pergő hang szokásos: ezt a nyelvnek a felső fogsor mögötti 2—4 rezdületével ejtjük.

A rhotacismus (a raccsolás) fajtái közül ismeretes a két ajakkal képzett (bilabialis) *r* és a nyelvcsappal képzett (uvularis) *r*.

A pararhotacismus példái: az *r*-nek *j*-vel vagy *l*-lel való helyettesítése. (A rhotacismusról és a pararhotacismusról: Gwinner, K.: Über Aussprache-fehler der R-Laute. Arch. f. Sprach- und Stimmheilk. I. (1937.), 193 kk.)

Érdekes, hogy az *r* hang kiejtési normája szigorúbb a földműves lakosság körében, mint a nagyvárosban. Ebben lelhetjük annak magyarázatát, hogy a parasztság körében ritka a raccsolás. Statisztikai kérdőpontjaim alapján a beszédhibák fölismerésében képzett gyógypedagógusok megvizsgáltak számos vidéki általános iskolai tanulót; egyelőre csak annyit, hogy egy iskola kivételével alig akad uvularis *r* hangot ejtő tanuló.¹

Az *r* hibájának kezelése nehezebb esetekben körülbelül egy évig is eltarthat, különben mintegy $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{2}$ esztendeig.

A hiba javításának két ismert módját emeljük ki.

Az *r* képzési helye a foghúsi vidéke: ezért az alveolaris terület két zárhangját, a *t*-t és a *d*-t ejtetjük gyors egymásutánban; célszerű ez előtt mély lélegzetet venni, hogy a tüdőből kiáramló levegő megpörgesse a nyelv elejét. E célból a szerzők egy része a két hang között vagy előtt *h* hangot képeztet:

¹ Az iskolák székhelye és a vizsgálatot végző gyógypedagógusok neve: Ipolyvece (Molnár Jánosné), Iregszemese (Bogár Júlia), Rum (Németh Edit), Szikszó (Tapolyai Elvira), Szombathely (két iskola: Krüger Margit, Szabó Pál). E helyütt is köszönöm a munkában résztvevők szíves készségét.

hda, hdo, hdu ; thda, thdo, thdu stb. Az *r* hang ilyenformán való kialakítása Talmának, az 1800 körül élő híres francia színésznek nevéhez fűződik.

A másik módszer szerint először két ajakkal képzett *r*-et ejtetünk, majd a hibás beszédűnek megnevedvesített ajka közé tetetjük nyelve hegyét : így a nyelv rezgésének mozgásképe nem lesz már idegen.

C) A *k* és a *g* hibái

A *k* és a *g* hibáit a gammacismus és a paragammacismus műszavával foglalják össze. (Más szóhasználat szerint e szavak csak a *g* hibáira vonatkoznak, s a *k* rossz ejtését a kappacismus és a parakappacismus terminusával jelölik.)

E csoport leggyakoribb hibái a *k*-nak *t*-vel és a *g*-nek *d*-vel való fölcserélése. Íme a *k* és *g* hang kialakításának néhány módszere.

A *t* hangot állandóan ejtetjük a hibás beszédűvel, miközben élére helyezett mutatóujját fokozatosan mintegy $2\frac{1}{2}$ cm mélyen (vízszintesen) a szájüregébe tolja : ügyeljünk arra, hogy a gyermek ujjá ne a nyelve alá, hanem a nyelvére kerüljön.

Ismeretes a Svendsen-féle módszer is : a gyermek fejét hátrahajlítottatjuk, szájába vizet csöppentünk, s felszólítjuk, hogy tartsa meg szájában a vizet. Hogy ezt megtehesse, olyasféle zárat kell alkotnia, mint a *k* és *g* hang képzésekor. Ezután vízesöpp nélkül gyakorolja e záralkotást.

A harmadik módszer lényege a nyelvnek mély belégzéssel kapcsolatos hátrahúzása. Ennek gyakorlásával egyre jobban megközelíthető a *k* és a *g* zárjának a helyzete.

D) Az orrhangzós beszéd

Az orrhangzós beszédnek (vagy rhinolaliának) két fő faja van: a nyílt és a zárt (a kettő együtt is jelentkezhet).

A nyílt orrhangzóssággal akkor van dolgunk, ha a hangképzéskor a beszélő nem tudja elzárni az orrüreg felé vezető utat. Ez a rendellenesség a hangok legnagyobb részét orrhangzóssá teszi ; márpedig nyelvünkben csak néhány fonémának van nazális jellege : az *m*-nek, *n*-nek és az *ny*-nek.

A nyílt orrhangzós beszéd gyakori oka szervi rendellenesség : a farkastorok. A hangképzéskor rezgésbe hozott levegő ugyanis a farkastorok nyílásán keresztül az orrüregbe jut. Általában műtéttel szüntetik meg ezt a nyílást, néha pedig műszájpaddal (obturátorral) zárják el. Fontos, hogy a csecsemőt minél előbb szakorvoshoz vigyék. Nem egy szülőben él az a balhiedelem, hogy a műtét maga megszünteti az orrhangzós beszédet is. A műtét után azonban még hosszú beszédgyakorlatokra van szükség ; éppen ezért — minél előbb — avatott beszédhiba-javítóhoz kell fordulni.

A nyílt orrhangzós beszéd a diftéria vagy más fertőző betegség utáni lágyíny-húds következménye is lehet. A bénulás ugyan 6—8 hét alatt elszokott műlni, de ez alatt a rövid idő alatt is megszokhatja a gyermek — sőt a felnőtt is — az orrhangú beszédet. Ha tehát a szülő vagy a pedagógus észreveszi, hogy a gyermek a betegség után hosszabb idő elteltével is orrhangon beszél, beszédhiba-javító segítségét kell kérnie.

Nem ritkán csak a rossz szokás, az utánzás az oka a nyílt orrhangzós beszédnek.

E beszédhiba javítására a lélegző és hanggyakorlatok számos változatát dolgozták ki: ezek nagy része a lágyíny mozgathatóságát célozza.

A nyílt és a zárt orrhangzóság közti különbség megállapítására való — a többi között — a Gutzmann-féle *i—á* próba. Váltogatva hangoztatni kell az *i* és az *á* hangot; ha az orr nyílásának el-elzárásakor megváltozik a hang színezete, nyílt orrhangzós beszédrel van dolgunk, ha pedig nem, akkor zárttal.

A zárt orrhangzós beszéd elnevezést kifogásolták a szakirodalomban: hiszen éppen az jellemző rá, hogy a beteg még az orrhangú *m*, *n*, illetőleg *ny* hangot is *b*-nek, *d*-nek, illetőleg *gy*-nek ejti.

A zárt orrhangzós beszédet nem egyszer megszünteti a pusztá orvosi beavatkozás is: az orrgaratüreg és az orrüreg akadályainak (polipoknak stb.) eltávolítása. Többször azonban nincs is ok műtetre, és beszédjavító gyakorlatok vezetnek célra.

E) A pöszeség egyéb fajtái

Az *l* hibái közül gyakori a *j*-vel való helyettesítés. A *ty*, *gy*, illetőleg *ny* hang helyébe néha a *t*, *d*, illetőleg *n* kerül. A magánhangzók közül nehézséget szokott okozni az *ö* és az *ü* ejtése. E hibák jelentős része azonban már négy-öt éves kor körül elmarad. Szakemberhez általában csak akkor kell vinni a gyermeket, ha még ekkor sem birkózik meg ezekkel a hangokkal.

A pöszeségnek számos egyéb változatával nem foglalkozunk.

V. Tennivalók — Irodalom

Több megoldásra váró, súlyos gyakorlati probléma vetődik föl.

1. Nyilván nem elég az a 8—10 vidéki és kisszámú fővárosi beszédhibajavító tanfolyam, amelyet gyógypedagógiai tanárok mellékhivatásúaként vezetnek. Hiszen a Beszédhibások Állami Intézetében csak néhány főhivatású nevelő működik.

Mi lesz azokkal a hibásbeszédűekkel, akiknek városában nincsen tanfolyam? Hova küldjük a falusiakat, a tanyaiakat? A súlyos beszédhibában szenvedők részére még nincs internátus. Több tekintetben szépen fejlődő gyógyító pedagógiai szervezetünknek nem csekély feladata, hogy lehetőleg rövid időn belül megnyugtatóan megoldja e kérdéseket.

2. Szükség van olyan intézményre, ahol logopédiai tudással vértéznek föl általános és középiskolában tanító pedagógusokat, valamint orvosokat.

3. Az óvónőképzők, tanítóképzők, pedagógiai főiskolák és a tanárokat képző egyetemi karok, valamint az orvostudományi egyetemek tantervében helyet kell szorítani a beszédhibákra vonatkozó legszükségesebb tudnivalóknak; ettől elválaszthatatlan az ideges tanulók nevelésére vonatkozó ismeretek tanítása.

Rövid áttekintésünkben korántsem törekedhettünk teljességre. Hiszen például egy ismert kézikönyv csak a rhotacismusnak több mint harminc

fajtáját ismerteti, s még ez a felsorolás sem teljes. A kérdés iránt mélyebben érdeklődőknek figyelmükbe ajánljuk dolgozatunk forrásait, a következő munkákat:

Kanizsai Dezső: A gyermekkori beszédhibák megelőzése. Bp., 1954. — Uő: A beszédhibák javítása. Bp., 1955. — Sarbó Artur: A beszéd. Bp., 1906. Fröschels, Emil: Lehrbuch der Sprachheilkunde. Leipzig und Wien, 1931.³ — Uő: Stimme und Sprache in der Heilpädagogik. Halle a. S., 1926. — Gutzmann, Albert: Über Sprachstörungen und ihre Bekämpfung durch die Schule. Berlin, 1884. — Hvatcev, M. E.: Logopedija. Moszkva, 1951.⁴ — Kussmaul, Adolf: Die Störungen der Sprache. Leipzig, 1877. — Luchsinger, R. u. G. E. Arnold: Lehrbuch der Stimm- und Sprachheilkunde. Wien, 1949. — Nadoleczny, Max: Die Sprach- und Stimmstörungen im Kindesalter. Id. kiad. — Stein, Leopold: Sprach- und Stimmstörungen und ihre Behandlung in der täglichen Praxis. Wien, Leipzig, Bern, 1937. — Tyapugin, N. P.: A dadogás. Moszkva 1952.² (Oroszul; gépírásos magyar fordítása az O. M. Pedagógiai Könyvtárában.) — Weinert, Herbert: Die Bekämpfung von Sprechfehlern. Halle (Saale), 1955.² (A pöszeséggel foglalkozik.)

A tárgyunkkal foglalkozó folyóiratok közül kettőt említünk meg: Folia Phoniatica. Basel. — The Journal of Speech and Hearing Disorders. Urbana (Illinois).

Vértes O. András

Válasz az Értelmező Szótárról közölt észrevételekre

E folyóirat hasábjain (Nyr. 79 : 81—7), valamint a Magyar Nyelvben (50 : 225—30) ötvennégy szócikkből álló szemelvényt tettünk közzé a Magyar Nyelv Kéziszótárának befejezett, lektorálásra váró kéziratából.¹ A szemelvényhez hét hozzászólás érkezett be, ezeket a folyóiratok korábbi számai közölték (Nyr. 80 : 93—100 ; MNy. 51.: 324—8). Köszönjük hozzászólóinknak sok elvi kérdést, még több gyakorlati részletet felvető észrevételeit.

Mint ismeretes, szótárunk minden egyes késznek tekintett szócikkét kéziratban a szótár szerkesztőségén kívül álló lektori gárda, nyelvészek, írók, pedagógusok olvassák át, ellenőrzik nyelvileg, és látják el esetenként észrevételekkel, konkrét javaslatokkal. Az ÉrtSz. szerkesztősége minden megjegyzést mérlegel, s amit tud, hasznosít belőlük. A fent említett hét hozzászólást is elsősorban így értékeljük, a nyilvánosság előtt végzett lektorálásnak tekintjük. Mindenek előtt tehát a bennük foglalt szövegmódosító javaslatokat fogjuk feldolgozni, s mindazt, ami azokból szótárunk rendszerével összeegyeztethető, s munkánk mai előrehaladott állapotában még felhasználható, az egyes szócikkek helyesbítésére, tökéletesítésére felhasználni. Ezekre a megjegyzésekre ebben a válaszciikkünkben hely hiányában nem térhetünk ki.

Az alábbiakban csupán az ÉrtSz. felépítésére, módszerére tett, figyelemre méltóbb megállapításokkal, javaslatokkal óhajtunk röviden foglalkozni s ennek kapcsán ismertetni és megokolni elvi álláspontunk s gyakorlatunk néhány olyan kérdését, melyekkel a szótárral kapcsolatban eddig megjelent közlemények (Nyr. 77 : 387—407 ; I. OK. 4 : 515—7 ; 6 : 117—96) nem foglalkoztak részletesebben.

A szótárárás eddigi gyakorlata szerint többféle típusú, a részletekben elég lényegesen eltérő jellegű értelmező szótárt lehet szerkeszteni. Szótárak készítésének nincs egyedül üdvözítő módja. Szótárunk elvi alapjait, munkamódszerét, lexikográfiai jellegének számtalan részletkérdését évekkal ezelőtt, a leendő szótárhasználók széles körű megkérdezése után sok vita és kísérletezés alapján alakítottuk ki. Jól tudjuk, hogy lehetségesek és lesznek is a mienktől gyökeresen eltérő állásfoglalások. Nem vitatjuk ezek létjogosultságát, még kevésbé azt, hogy az ezek szerint készülő szótár is ne lehetne a maga nemében helytálló alkotás. A mi elgondolásunkon azonban ma már alapvetően nem változtathatunk, s ennek szükségességéről — a lehetőségek ismeretében — nem is vagyunk meggyőződve.

1. A szótár értelmezéseihez többen is hozzászóltak. Egyesek szerint a szemelvények értelmezése néha nehezen érthető, mert túlságosan elvont, mesterkelt,

¹ A mű végleges címét az MTA Nyelvtudományi Intézetének Tudományos Tanácsa 1956 áprilisában a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában állapította meg. Ezért e cikkben az eddig használatos KSz rövidítés (Kézi Szótár) helyett az ÉrtSz. (Értelmező Szótár) rövidítést és megnevezést alkalmazzuk.

sőt körmönfont. Más úgy találja, hogy egyes értelmezések nagyon is konkrétak, halmozák a részleteket, túlságosan szakszerűek, és ezért a nem szakembernek nem eléggé világosak, áttekinthetők. Ismét más úgy véli, hogy a szótár jelentésleírásai némelykor nagyon szüksézuak, nem eléggé részletesek, pontosak, s szakszerűtlenségük miatt nem elégtit ki a szakembert.

A szótár szerkesztése nem állítja, hogy értelmezése in most vagy a jövőben nem lehet javítani valót találni. Fáradtságos munkával, lektorai támogatásával minden tőle telhetőt megtesz annak érdekében, hogy értelmezései a legtöbb ésszerű igényt ki-elégítsék, és megtalálják a fent vázolt kritikai végletek között a kívánatos középutat. Csak aki hétszám, évszám, szakmában és határidőre csinálja, tudja megmondani, hogy mennyi fejtörésbe kerül, amíg valaki többé-kevésbé kielégítő módon tudja megoldani egy-egy szó alapjelentésének körülírását. Éppen a legegyszerűbb tárgyak, állapotok és cselekvések nevének értelmezése veti fel néha a leg súlyosabb kérdéseket. Olyan hétköznapi, konkrét főnevek, mint *csavar* vagy *háló*, mellénevek, mint *széles* és *vastag*, ilyen gyakori igék, mint *ég* vagy *köhög* alaposan próbára teszik a szótáríró képességeit. A szótári értelmezésnek ugyanis jó egynehány negatív és pozitív formai szabályhoz kell igazodnia. Az értelmezőnek ügyelnie kell arra, hogy az értelmezés ne álljon pusztá színönimá(k)ból. Vigyáznia kell, hogy ne legyen se túl szüksézu, semmitmondóan általánosító, de ne vesszék bele az aprólékos részletek hosszadalmas halmozásába se. Ne kerülje meg a jelentéstartalom elemzésének és megfogalmazásának munkáját azzal, hogy értelmezés helyett csupán példamondatokat ad, amelyekbe a címszót is belefoglalja. Az alapjelentés értelmezésében említene sem szabad a címszót, hiszen önmagával semmit sem szokás meghatározni. Nem szabad azonban használnia olyan szavakat se, melyek ritkábbak, „nehezebbek”, mint maga az értelmezendő címszó. Az értelmező szövegnek konkrétnek és pozitívnek kell lennie, azaz nem szabad negatívumokkal értelmeznie, nem merülhet ki annak részletezésében, hogy a címszó mit nem jelent. Legyen rövid, mesterkéletlen és egyszerű, nem hosszabb egyetlen mondatnál, minél kevesebb mellékmondat, de azért minél szemléletesebb és konkrétabb. Ha ezt nem teszi, az értelmezésből nem lehet felismerni a címszót, és nem lehet félreérthetetlenül elválasztani más, rokon jelentésű szavaktól. Ügyeljen az értelmező arra is, hogy egyetlen értelmező mondata szófaji érték szempontjából megfeleljen a címszónak, s tartalmilag is könnyen alkalmazható legyen a példamondatok címszava helyén. Legyen közérthető, tartalmaz minden lényeges mozzanatot, elégítse ki a nagyközönséget és a szakembert egyaránt, — íme, ez volna az értelmező feladata. Persze nem csupán tíz vagy húsz szónál, hanem hatvanezernél.

A kezdő szótárforogatók s általában a fogalmi gondolkozáshoz nem szokott olvasók leggyakoribb kifogása a szótári értelmezések ellen az, hogy nagyon is elvontak és ezért nehézkesek, sőt esetleg nevetségesek is. Ez a kritika néha nem alaptalan. Értelmező szótárban azonban ez az elvontság elkerülhetetlen. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a logika többeszeréves szabályai szerint nem lehet úgy meghatározni, hogy ne hivatkozzunk összefoglaló magasabb kategóriákra, absztrakt fogalmakra. Erre az általánosításra azért van szükség, mert csak a magasabb, nem-konkrét fogalmi körök eléggé átfogók ahhoz, hogy egy szójelentés használatában és értelmében lehetséges és szokásos számos kisebb egyedi eltérés bennük elférjen, és ne kelljen a szótárnak szócikkeit túlságosan sok alkalmi és konkrét jelentésváltozatra feldarabolnia. Az elvontság mértékének megtalálása s az értelmezésnek közérthetővé, egyszerűvé, szemléletessé tétele a szótárírás legnehezebb feladatai közé tartozik.

Másfelől némely esetben nem indokolatlanul éri a szótárt az a szemrehányás, hogy értelmezései túlságosan szakszerűek, részletezők, inkább a tankönyvbe, lexikonba, szabványleírásba illenek, mint a nyelvi jelentéseket a kívánatos kisebb-

nagyobb tárgyi lazasággal felvázoló nyelvi szótárba. A hozzászólók és a lektorok által kifogásolt szócikkek egy része valóban beleesik ebbe a hibába, s ezért az átlagember számára nehezen érthetővé válik.

A szerkesztőség — főleg ami az értelmezéseket illeti — kezdettől fogva tudatosan és rendszeresen a nagyközönség igényeihez és ismereteihez mért szótárt kívánt szerkeszteni. Szótárunkat nem a szakemberek igényeit kielégítő szakszótárnak, sem pedig kislexikonnak nem szántuk, hanem olyan műnek, mely a szaknyelvbe tartozó szavakat is csak két-három, a nem szakember számára is feltűnő mozzanat, jellemző jegy megemlítésével vázlatosan értelmezi. A szakszótár, főképpen a kislexikon a szóval jelzett tárgyra vonatkozó rendszerezett ismeretanyagot közöl. Amit mond, azt a szóban forgó tudományág vagy szakma eszmei vagy gyakorlati rendszerezése által megkívánt logikus rendben és felépítéssel adja elő, ismerteti és fejtegeti.

Az ÉrtSz.-ban a jelentésmagyarázat célja ezzel szemben csak annyi, hogy belőle a címszóval jelölt tárgyat, dolgot stb.-t fel lehessen ismerni, s annak nevét, vagyis a címszót a nyelvi rendszerben el lehessen helyezni. Az értelmező szótár és a kislexikon céljának és módszerének ezt a különbségét jól érzékelteti az ismert német Brockhaus könyvkiadó cég egyforma terjedelmű két testvér-kiadványa, a Sprach-Brockhaus értelmező szótára és a Volks-Brockhaus kislexikona. Az előbbiben a *tüdő* szó német megfelelőjének értelmezése mindössze hét szó, mely magyarul így hangzanék: „az ember és a levegőt lélegző gerincesek légzőszerve.” Ezt az értelmezést három olyan állandósult szókapcsolat egészíti ki, melyekben a *tüdő* szó előfordul, s ezek közül kettőt még külön értelmez is. Az egész szócikk terjedelme ötödfél nyomtatott sor. A kislexikonban közel tízszer ekkora terjedelmű szócikk foglalja össze a tüdőre vonatkozó legfontosabb bonctani, élettani és kórtani tudnivalókat.

Az ÉrtSz.-ban a lexikon-módszer elkerülését és a szótári típusú, tehát lényegében véve laikus szemléletű értelmezés kialakítását legjobban az állat-, a növény-, az ásvány-, a népnevek, a szerszámok, termelési folyamatok, jogi, műszaki, természettudományos stb. fogalmak szócikkében sikerült elérni. Egy-egy növény nevének értelmezése rendszerint csak azt közli, ami rajta a nem-botanikus számára a legszembetűnőbb. Csak ritkán és röviden említjük meg, hogy milyen fajba vagy osztályba tartozik, s csaknem teljesen mellőzzük a porzókra, bibére, szíromlevelekre, a virágzat és a levél, valamint a gyökér típusára vonatkozó adatközlést. A tudományos azonosítás megkönnyítésére elegendőnek tartjuk a latin rendszertani névnek a közlését. Ugyanígy a *huszita* címszó értelmezésében sincs másra szükség, mint arra a tisztán szótári jellegű közlésre, hogy ez a szó mint főnév azt jelenti: Husz János hitújításának híve; mint melléknév pedig azt, hogy a huszitáktól származó, rájuk vonatkozó vagy velük kapcsolatos. Néhány, példaként közölt szókapcsolat mutatja meg a melléknévi használatot: *huszita biblia, pap, sereg* stb. Az olyan tárgyi, enciklopédikus ismeretek közlése, hogy Husz és a husziták mit hittek, hirdettek, és milyen működést milyen következményekkel fejtettek ki, lexikonba vagy tankönyvbe való, nem szótárba.

Ennek az értelmezéstípusnak a megalkotása nem mindig sikerült. Nem egyszer kellett-nél több részletet, enciklopédikus anyagot közlünk az értelmezéseinkben. Néha azért, mert bizonyos tárgyköri, szófaji, szóképzéstani, hangulatköri stb. szócsoportokban még nem sikerült kialakítani a szótári jellegű értelmezés legjobb formái és tartalmi normáját. Máskor, mert a forrásainkban található gazdag tárgyi ismeretanyagból nehéz volt kiválasztani a szótári értelmezés számára leglényegesebb ismeretanyagot. Szakember tanácsadókink néha ragaszkodnak a terjedelmesebb értelmezésekhez, és nem szívesen törődnek bele, hogy szaktudományos szemléletű cikküket „szakszerűtlenné” tegyük. Nem is indokolatlanul, mert néha a leegyszerűsítés következtében a szótári értelmezés egyoldalúvá válik, vagy más hiba csúszik bele. A rövidség, vázlatosság elvét

azonban ennek ellenére sem adhatjuk fel. Hogy ez néha milyen nehéz, mutatja, hogy bár a *fiziokrata* címszót eredetileg hat sorban értelmeztük, s ez már túl is lépi a felső határt, lektorunk mégis további hat sor beiktatását tartotta volna kívánatosnak a maga szakterületének „technikai minimuma” szempontjából.

A tudományos, szaknyelvi fogalmak e szűkszavú értelmezésében a szerkesztőséget nem valami kényelmességi elv, a pontossággal való nem törődés, hanyagság vezeti. Az értelmező szótárnak más a célja, mint a szakszótárnak és a lexikonnak, ezért más a definiáló eljárása is. Az ÉrtSz. elsődleges területe a nyelv azon szavainak feldolgozása s ennek során értelmezése, melyek a köznyelv és az irodalmi nyelv leggyakrabban használatos elemei, melyek a beszélt és írott közlés nélkülözhetetlen hordozói. Az ÉrtSz. szerkesztőségének figyelmét azoknak a szavaknak a kidolgozására kell összpontosítania, melyek lexikonokban és szakszótárakban meg sem találhatók, mert e szavak jelentése oly gazdag, sokszínű, stilisztikailag annyira árnyalt, hogy velük elsősorban nem adatszzerű ismeretanyag, hanem általánosabb emberi szemléletmód, társadalmi értékelés fejeződik ki. Csak értelmező szótár tud és akarhat ilyenféle szavakat kidolgozni, mint *áldogál, futkos, hogy, kába, kesereg, kietlen, lelép, lucskos, lyuk, megkerül, nehéz, nyugtalan, olyan, pedig, rotyog, sánta, suhanc, szétüt, zimankós*. Mit lehetne ilyenféle szavakról egy lexikonban mondani? Az ÉrtSz. az ilyenféle szavaknak nem csupán jelentéseit írja körül, hiszen ez csak egyik cél a sok közül, hanem még sokféle egyéb nyelvi jelentőségű tényről is, amit semmiféle más műben nem talál együtt az érdeklődő. Viszont a lexikon hatáskörébe utalja az olyan konkrét tárgyi fogalmak szakszerű definícióját és a velük kapcsolatos ismeretanyagnak a szakembert is kielégítő feldolgozását, mint, mondjuk, *klímaberendezés, közzeggyűző, lehűsöl, megóvatol, nitroglicerin, önbetörés, pavilon-rendszer, rozsmák, szőlő, szupornyica*. E szavakat a szótár sem rekeszti ki címszóanyagából, de a rájuk vonatkozó közlést a lehető legtakarékosabban fogalmazza meg. Aki tüzetes, szakszerű tárgyi tájékoztatást kíván ezekről, az ne az értelmező szótárakhoz forduljon, hanem a szakszótárakban és enciklopédiákban keresse a részleteket.

2. A szójelentések elválasztásában egyes hozzászólók szerint némely esetben az ÉrtSz. túlságosan részletező. Kérdés például, vajon helyesen jár-e el a szótár akkor, amikor rendszeresen megkülönbözteti, külön jelentésnek veszi a tárgyat jelentő főnévnel (*kés, gyár*) a szóban forgó tárgynak csak egy részét, elemét jelölő szóhasználatot (*kés* = kés pengéje, pl. *eltörött a késem*; *gyár* = a gyár dolgozói, pl. *az egész gyár kivonult*). Szükség van-e az *-ás, -és* végű, igéből képzett főneveknél (*szitkozódás*) a cselekvés folyamatának (*szitkozódással nem mégy semmire*) és a cselekvés eredményének (*szitkozódások özöne*) megkülönböztetésére? Helyes-e a szótárnak azt feltüntetni, hogy nyelvünk számos főneve bizonyos szószervezetekben melléknévi, jelzői szerepet kap, hiszen ez inkább a mondattani, mint a jelentéstani rendszerezés területére esik? Nem téved-e a szótár a stilisztika területére, amikor némely szavunknál az átvitt, metaforikus használatot is bemutatja mint jelentésváltozatot vagy értelemárnyalatot? Helyesen tagol-e akkor, amikor rokon jelentések szétválasztásában a fogalomköri, tárgyköri elemnek fontos szerepet juttat?

Jelentéstagoló rendszerének kialakítása terén az ÉrtSz. munkaközösségét két fő irányelv vezette. Az egyik ezek közül a szótár terjedelmével áll kapcsolatban. Nyilvánvaló, hogy a jelentésváltozatokra tagolás terén más a lehetősége és ebből folyóan módszere is egy egykötetes népszerű kiadványnak (mint pl. a *Petit Larousse*, a *Concise Oxford* vagy *Ozsegov*), mint egy három–öt kötetes középszótárnak (mint a *Shorter Oxford*, *Littre*, *Usakov*, a *Román Akadémia* megjelenőben lévő szótára) vagy mint egy sokkötetes, a terjedelem és az anyag bővében lévő nagyszótárnak. Ahogy e skálán felfelé haladunk, úgy növekszik nem csupán a szótárak címszóanyagának száma, hanem a cím-

szavak jelentésváltozatokra való tagolásának finomsága s vele a nyilvántartott változatok száma is. Érdemes ennek eredményeit ugyanazon szó kapcsán a három szótártípusban lemérni. Korszerű magyar értelmező jellegű kiesszótár még nincs, így e téren meg kell elégednünk Balassának a tipikus kiesszótáraknál valamivel kisebb szótárával, valamint a tervezett kiesszótárnál valamivel nagyobb három legutolsó magyar–idegen-nyelvű szótár jelentésváltozat-számainak középátlavosával. A *kiad* igét Balassa hét jelentésre, a három kétnyelvű szótár 12–18 jelentésre tagolja. A középátlavos a kiesszótárnál tehát kb. 11–13 jelentés táján jár. A középsszótár méretű ÉrtSz. ugyanezt az igét a MNy-ben megjelent szemelvényének tanúsága szerint 29 jelentésre és árnyalatra tagolta. Az Akadémiai Nagyszótár e címszót ideiglenes kidolgozásban mintegy 70 különböző jelentésváltozatra tagolta, „nem számítva az egész finom árnyalati különbségeket”.¹

Ha egyetlen címszó adatai alapján általánosíthatunk, akkor ebből azt a következtetést lehetne levonni, hogy az ÉrtSz. jelentésváltozatainak és értelemárnyalatainak száma túlzottnak nem nevezhető.

A jelentéstagoló rendszert meghatározó másik elv az volt, hogy az utolsó 80–100 év folyamán kialakult, egységesé vált magyar irodalmi nyelvet lehetőleg hűen, árnyaltosan, érzékenyen írjuk le abban az állapotban, ahogy az ma, a huszadik század közepén tudatunkban és írásbeliségünkben él. A jelentésváltozatok sokoldalú tükrözésével, finoman megkülönböztető leírásával kell lemérhetővé tennünk nyelvünk belső gazdagságát. Nyelvünk számos szava ma nagyobb jelentésskálájú, mint egy évszázaddal vagy akár csak fél évszázaddal előbb volt. Érdemes ebből a szempontból az ÉrtSz. szócikkait, főleg az igekötős igékét összehasonlítani a két utolsó igényesebb magyar értelmező szótárával, az ÉrtSz.-nál valamivel kisebb összterjedelmű CzF.-val és a sokszorta kisebb Ballagiéval. Utalunk a MNy.-ben megjelent négy igekötős igénkre. A jelentések és árnyalatok száma egy-egy igénél, előbb CzF., azután Ballagi, azután az ÉrtSz. számadatait közölve, így alakul: *elad*: 2–3–5; *jelad*: 6–8–12; *kiad*: 10–15–29; *megad*: 3–8–15. Ez a növekedés nem szótártechnikai fogás, hanem java részben valóságos gyarapodás, aminek értékeléséhez számba kell venni azt a körülményt is, hogy az ÉrtSz. sok olyan elavult, kiveszett jelentésváltozatot, amelyet CzF. 80 évvel ezelőtt még élőnek tekinthetett, nem is regisztrál.

E növekedésben szerepe van annak a ténynek is, hogy századunkban a jelentéstan tudományának és a lexicográfia technikájának fejlődésével megélesedett a szótári látásmód, fejlettebb lett a különbségtevő képesség. Azt természetesen nem állítjuk, hogy már minden szófajban és jelentéstani kategóriában olyan csilhatatlan ismertetőjelek vannak, amelyek alapján jelentésváltozatokat vagy éppen értelemárnyalatokat vitán felüli biztonsággal szét lehet választani. Ezek megkülönböztetésére ma még kevés az objektív kritérium; ami van, jórészt csak durva megkülönböztetést tesz lehetővé. Csak a mindennapi szótármunkában derül ki, hogy számtalanszor milyen kényes kérdés állást foglalni: tényleges jelentéskülönbségről vagy alkalmi használatról van-e szó, elszigetelődött-e már egy értelemárnyalat vagy csupán bizonyos kötött kapcsolatokban él-e még. A nyelv annyira élő, hajlékony szövédé, hogy benne nem ritkán erőszak-tételnek látszik a jelentéstagolás racionális eszközeit, arab és római számokat, latin és görög kezdőbetűket alkalmazni és a nyelvbeli egységet látszólag önkényesen felszabdalni. A szótárnak mégis vállallnia kell ezt, még ha az éles határmegvonásnak ezek a merev eszközei feltűnővé is tesznek olyan különbségeket, melyek a nyelv valóságában lazábbak, egymásba folyóbbak, nem ilyen kiélezettek. Esetleg eredményezhetik azt a naiv, de nem is olyan ritka megállapítást, hogy a valóságban ezek a jelentéskülönbségek nincsenek

¹ A Nagyszótárra vonatkozó adat forrása Vértés Edit: Szótározott szavaink száma és a szókészlet nagysága (Nyr. 79: 330).

is meg, csupán a szótárírók találják ki őket és magyarázzák bele a szavakba. A szerkesztőségnek az a felfogása, hogy egy középmeretű szótárnak fontos feladata minél többet és minél fejlettebb eszközökkel megmutatni a szavak jelentésskálájából. Ha ilyenkor „áttéved” a nyelvtan vagy a stilisztika területére, ebből nagy kár aligha származik. A fő, hogy bemutassa: ma, a huszadik század ötvenes éveiben a férfikorában levő írástudó nemzedék ilyen és ilyen jelentésbeli, használati különbségeket tud vagy érez anyanyelvén.

A hozzászólók a jelentésváltozatok számát sokallják. A szerkesztőség ezzel szemben inkább attól tart, hogy néha még ez a „sok” sem elég. Előfordulhat ugyanis, hogy kimaradt valamely regisztrálásra érdemes jelentés, mert a szerkesztés időbeli és pénzügyi korlátai következtében nem volt módunkban azt felderíteni.

Az egyik bírálónk az *olvas* ige szócikkeknek megbírálása kapcsán megemlíti, hogy a szótár a jelentésváltozatok felsorolásánál itt egy segédkategóriát használ: a címszó jelentésváltozatait két nagyobb tartalmi csoportba szétosztva közli. A bíráló erről az eljárásról kerekén kijelenti, hogy „inkább ne folyamodjon ehhez a kéziszótár”. Hogy miért ne, erről hallgat. A szerkesztőségnek az a véleménye — ezt nem egy hasonló terjedelmű külföldi szótár gyakorlata is támogatja —, hogy a sokjelentésű szavak jelentésváltozatainak csoportosításában az áttekinthetőség fokozására, a tájékozódás megkönnyítésére nagyon hasznos, ha a logikailag többé-kevésbé összefüggő jelentésváltozatokat közös elemeiket kiemelő, nagyobb, átfogó jelentéscsoportok szerint is rendezik. Számottevően megkönnyítik vele az olvasó dolgát, aki egy nagyobb szócikkekben nem kénytelen egy keresett adatért negyven-ötven jelentésváltozatot átböngészni, hanem csupán hat vagy nyolc vagy tíz jól elkülönített főcsoporton kell a szemét végigfuttatnia.

3. A szótárnak normatív szerepét, tehát valamilyen szó használata kapcsán helyeslés vagy helytelenítés közlésének kérdését egyik hozzászólónk a *pártépítés* szónak szűkebb körű, nem-hivatalos jelentése, egy másik pedig a *begyűr* ige 'belegyűr' értelmű használata kapcsán tette szóvá. Felvetették a kérdést, helyes-e, ha a szótár valaki vagy valamely intézmény által tárgyilag helytelennek, tévesnek s ezért nemkívánatosnak tartott nyelvi adatot is közöl. Nem volna-e célszerűbb a valamilyen szempontból kifogásolt nyelvi tényt elhallgatni vagy pedig — ha már közlése elkerülhetetlen — nagyon nyomatékosan helyteleníteni, megbélyegezni.

Valóban vannak olyan szótárak is, bár nagyon csekély számban, melyek tudomásul se vesznek, rendszerint meg sem említenek, vagy csak rosszcalló megjegyzések kíséretében, olyan, széles körökben elterjedt nyelvi tényeket, melyek a szótárszerkesztő testületnek véleménye szerint tárgyi, nyelvtani vagy stilisztikai okból elítélendők. Ezek a teljes mértékben normatív, de állásfoglalásuk formája szerint inkább csak negatív értelemben normatív szótárak mintegy előírják, hogy milyennek kellene lennie a nyelv állapotának valamely szűkebb közösség véleménye szerint. Ugyanezt a szemléletmódot képviselik azok a hozzászólóink is, akik a fent említett címszavaknál egy-egy tárgyi vagy logikai okokból helytelennek vagy nemkívánatosnak vélt jelentésváltozat kihagyását, szótári agyonhallgatását vagy legalábbis helytelenként, pongyolaként való megbélyegzését tartják szükségesnek.

Az ÉrtSz. szerkesztősége nem helyezkedett erre a merev, a szótárírás történetének tanúsága szerint az utókor által majdnem mindig kudarcra ítélt állaspontra. Az ÉrtSz. a szótár normatív szerepét másként értelmezi. Az ÉrtSz. célja mindenekelőtt a magyar irodalmi és köznyelv szókészlete mai állapotának a valósághoz hű leírása: a szavaknak, azok ragozásának, ma használatos jelentéseinek, stílári értékének, a velük alkotható szókapcsolatoknak, a belőlük képezhető összetételeknek és származékoknak pontos,

hiteles bemutatása. Ebből a szerepből következik, hogy az ÉrtSz. nem akarja elhallgatni, hanem éppen ábrázolni akarja szokásunk tényeit. Nyilvánvaló azonban, hogy már ezzel a leíró ténykedésével is bizonyos fokig normatív, de pozitív értelemben normatív munkát végez. Az ÉrtSz. ugyanis nem akármilyen nyelvhasználatot mutat be, hanem a mai művelt, irodalmilag csiszolt nyelvhasználatot. Alapjául az a szó- és kifejezőkészlet szolgál, melyet a nyelvi közösségnek ilyen szempontból irányadó része ma érvényes és általánosan elfogadott kifejező eszközként rendszeresen használ. Gyakorlatilag ez a normatív jelleg mutatkozik meg nem csupán a címszókészlet összeállításában, hanem a szótárnak minden olyan szócikkében, mely a címszó helyesírását, szokásos ragozását, vonzatait, kiejtését, stílári értékét stb. tünteti fel, hiszen éppen ezen adatok közlésével törekszik a legszembetűnőbb módon konzerválni a nyelvi normának tekintett általános szokást.

Szótárunkban a negatív jellegű normatívságnak is jut némi szerep, de csak abban a korlátozott mértékben, amelyet egy korszerű leíró szótár keretei megengednek. Ennek eszköze az ÉrtSz.-ban is az elhallgatás és a figyelmeztetés. Az előbbivel a szerkesztőség lényegében csak egyetlen szótípusnál él, s ott is jobb meggyőződése ellenére. Nem közli ugyanis a nemi élet azon mintegy tucatnyi, közismert, de illetlennek vélt szavát, amelyek nyomtatásban ritkán láthatók. Ezenfelül legfeljebb csak bizonyos kiejtési hibákat (*juch*, *kórut*) vagy nyelvtani botlásokat (pl. bizonyos helytelenül ragozott ikes igealakokat) hallgat el. A másik eszköz: némely szó vagy szókapcsolat stílári okokból kerülendő voltának jelzése.

Ennél messzebb mai, leíró, nyilvántartó alapjellegű értelmező szótár aligha mehet. Nem hisszük, hogy helyes volna kihagyni az ÉrtSz.-ból vagy a stilisztikai helytelenítés jelével ellátni az olyan jelentésbővüléseket (*begyűr* = *belegyűr*), melyek a nyelv szakadatlan változásának egy jellegzetes formáját képviselik. Hasonló címen az *ural* igénél, *padmaly*, *cinterem* főneveknél, *íromba* melléknévnél is helyteleníteni kellene, sőt esetleg ki is kellene hagyni a ma leggyakoribb, de régebben nem helyes használaton alapuló jelentéseket. Ha a *pártépités* szónak egy nemkívánatos értelemárnyalatát a szótárból kihagyjuk, akkor nem csupán a *káder* szónak közhasználatú „káderlap” és „káder-jelentés” értelmét (*keresd csak elő X elvtárs káderét; rossz a kádere*) kellene kizárni vagy valaminél félig illegális nyelvi életre visszaminősíteni, hanem ennek analógiájára szavaink százainál a *pars* pro toto jelentésváltozatokat is.

Ha elfogadnók szótárszerkesztési elvül azt az állítást, hogy nem helyes szótározni és ezzel mintegy törvényesíteni azt, ami tárgyilag helytelen, szakszerűtlen, vagy valamilyen érdeket sért, s ezért nemkívánatos, akkor ugyancsak elszegényítenők szokásunkat. A mi egyetlen irányítónk azonban az irodalmi nyelv, ennek állapotát akarjuk bemutatni. Amivel az irodalmi nyelv él, azt a szókincsanyagot számba kell vennünk. Ha a szótár leír olyasmit is, ami valamely szempontból nemkívánatos, azt nem azért teszi, mintha ezáltal népszerűsíteni akarná, hanem azért, mert a kifogásolható tény itt van előttünk. A bonctani és kórtani szakkönyvek se azért írják le a betegségeket, mintha ezáltal terjeszteni kívánnák azokat. A korszerű szótár szerepe sem lehet több, mint a hű krónikásé, aki elmondja a dolgot úgy, ahogy volt.

4. Az ÉrtSz. dokumentációja, azaz a szótárban található frazeológiai anyag, szókapcsolatok, példamondatok, szólások, közmondások, irodalmi idézetek tárgyában aránylag kevés megjegyzés hangzott el, s az is általában helyeslően ítélte meg — elvi síkon — a szerkesztőség eljárását. A hozzászólások csak a szótár irodalmi idézeteivel foglalkoztak viszonylag részletesebben.

Az eddigi magyar értelmező szótárak, mint ismeretes, rendkívül gyéren, szinte csak kivételképpen közltek jeles íróktól származó idézeteket. Túlnyomó részben meg-

elégedtek szerkesztőségi „csinált” példamondatok közlésével. Nálunk az idézetes, tehát a „hiteles” dokumentáció gyakorlata, mely pedig a reneszánsz óta az egész európai anyanyelvi lexikográfiában általánossá vált, eddig sajnos nem vert gyökeret. Szótárunk szerkesztősége szakított ezzel a már CzF. korában is elavultnak tekinthető hazai felfogással, és rátért a vegyes rendszerű szemléltetés útjára, azaz a szabad, „csinált”, a szerkesztőségben készült frözeológiai anyag mellett hiteles citátumokat is viszonylag nagy számban közöl. A szerkesztőség meggyőződése szerint ugyanis a citátum és a szabad példa a szó, a jelentés meglétének, az irodalmi nyelvben való használatosságának leg-hitelesebb bizonyítéka.

Az idézetekkel segítjük elő a szó értelmezésének megértését, mutatjuk be a szót tipikus környezetében mind fogalmilag, mind ami a szintaktikai szerkezeteket, mind ami a stiláris réteget illeti, s — ha ritkábban is — szemléltetjük a szóban rejlő különleges költői értékek kiaknázásának egy-két lehetőségét a nyelv nagy művészei által. A szótárban az irodalmi idézet az aranyfedezet s egyben a nyelv, a szavak rögzítésének egyik legnagyobb jelentőségű eszköze. Ezért nem helyezkedtünk arra az alapra, amit egyik lektorunk ajánlott figyelmünkbe, hogy ti. irtsuk ki az idézeteket, s az így felszabaduló teret töltsük ki további 15–20 000 címszó citátummentes kidolgozásával.

Az volna kívánatos, hogy minden címszavunk minden jelentését legalább egy mondattal igazoljuk valamelyik jelesebb íróunktól. Történeti jellegű szótárban ez elv helyességéhez aligha férhet kétség. Az élő irodalmi nyelv leíró szótárában azonban, már csak a terjedelmi korlátozottság miatt is, ez az elv módosításra szorul. Nem minden szó vagy jelentésváltozat igényli az irodalmi idézetet. Idézetet kívánnak mindenekelőtt a szókészlet leggyakoribb használatú, sokjelentésű szavai általában minden jelentésükben. Lehetőleg idézettel kell igazolni a ritka, régies, csak a szépirodalmi nyelvben élő s általában a szokatlan, kevésbé ismert szavakat és jelentésváltozatokat is, ha azoknak a szerkesztőség által fogalmazott példával való szemléltetése mesterkéltten hatna, mivel velük tipikus kapcsolatok nem alkothatók. Nem szükséges azonban idézet a kötött terjedelmű élőnyelvi szótárban a szaknyelvi szó vagy szójelentés, tájszó, argó és egyéb periférikus szókészleti elem mellett, mely egyébként is rendkívül ritkán fordul elő a stilárisan mintaszerűnek tekinthető írásbeliség nyelvében.

Ami a szótárban közlendő idézeteknek jelentésváltozatonszámaát illeti, szándékunk az volt, hogy általában kettőt adunk. Az egyik legyen XIX. századi, a másik XX. századi, az egyik legyen prózai, a másik költői szövegből. A kívánatos ugyan ilyen alapon esetenként négy idézet közlése lett volna, erről azonban terjedelmi és egyéb okokból eleve le kellett mondanunk és a felével megelégednünk. Ennél többet csak alakváltozatokkal bíró szavaknál adunk s más kivételes esetekben. Az esetek nagy részében be kellett érniük egyetlen idézettel, sőt a teljes idézettelenséggel is. Fájdalmasnak ez utóbbi megoldás csak ritkán bizonyult, mert a legtöbb esetben a hiányzó citátumot pótolni tudtuk a szójelentés szemléltetésére a szerkesztőség által megalkotott példával.

Szándékunk volt, hogy az irodalmi idézet lehetőleg (a szerkesztőség által fogalmazott szókapcsolat, példamondat pedig feltétlenül) jellemző legyen a körülírt szójelentésre, mind tartalmilag, mind stilárisan, mind ami a szöveggörnyezet szokásosságát illeti. A gyakorlatban az idézeteknél ezt az elvet nem mindig sikerült megvalósítani. Némely költői idézetünket ezért Hadrovics L. meg is róttá. Véleményünk szerint azonban a köznyelvi használatától eltérő, egyéni költői gyakorlat szótári bemutatása, ha nem túl gyakori, nem kifogásolható. Irodalmunknak a lírai elem közel két évszázada egyik leg-jellemzőbb vénája, s ezt az irodalmi nyelv szótárában minden esetben figyelmen kívül hagyni nem volna helyes. A szókészlet eszközeinek hétköznapi, tipikus használatát a szerkesztőségnek szándékosan klisé jellegű, csinált példái, valamint a prózairodalomból származó citátumok úgyis bemutatják. Hogy milyen kivételes magasságokba tudnak

szavaink költőinknél szárnyalni, azt csak lírikusokból vett idézetek szemléltethetik. Természetesen ezeket jól meg kell válogatni. A túlságosan egyéni, szimbolista, expreszionista verssorok merész képeikkel csak kivételesen juthattak be az átlagot, a tipikust bemutatni akaró szótárba. Adynak, Tóth Árpádnak, József Attilának nem egy ismert soráról ezért sajnálattal le kellett mondanunk. Nem hisszük azonban, hogy képviselőtüket (s vele a XX. századi magyar költői nyelvet) az eddiginél is erősebben háttérbe kellene szorítani.

Ha a szótárban egy idézetet kívánó szó vagy szójelentés mellett nincs irodalmi forrásból származó mondat, vagy pedig az nem a legjobb, annak oka legtöbbször az, hogy idézettárunkban, cédulánk között nem volt közölhető, jól használható adat. Azaz nem volt olyan szövegünk, mely az idézni szándékozott hetven magyar írónk valamelyikének művéből származnék, és megfelelné különféle formai, tartalmi és szótári kívánalmaknak, így például annak is, hogy legyen érdekes és szép, kerek, tömör, magvas, de közérthető, emlékeztető és stílusban mintaszerű. E hiánynak oka jórészt technikai jellegű: szótárunk szerkesztésének adott körülményei között nem volt elegendő anyagi eszközünk és időnk arra, hogy minden szemléltetendő szójelentéshez megkeressük a legjobban használható idézeteket.

Tapasztalatunk szerint — s ezt a külföldi szakirodalom is igazolja — élő nyelv középmeretű szótárában a különféle oldalú szótári feldolgozás, tehát a jelentésváltozatok spektrumának teljes kibontása, a stílári érték helyes megállapítása, a tárgyi használatkörü elem pontos megfogalmazása, valamint az idézetes és egyéb fajta dokumentálás csak akkor végezhető el kifogástalanul, ha a szókészlet 90%-ánál szavanként negyvenötven, a szókészlet magvát kitevő 10%-nál pedig szavanként három-négyszáz, összesen tehát mintegy ötmillió cédulaadatunk van. Ilyen adattömeg kijelölése, kicédulázása, ábécérendbe rakása, tárolása, szótári kiértékelése és felhasználása azonban olyan hatalmas munkával, annyi költséggel járna, ami megközelítőleg sem állt rendelkezésünkre.

Az egyik hozzászóló, Hexendorf E. sajnálattal állapítja meg, hogy a szótár az idézeteknek csupán szerzőjét jelöli meg, forrását nem. Tekintettel arra, hogy szerinte „már sokszor elhangzott az a kívánság”, hogy a szótár az idézet lelőhelyét közelebbről is jelölje meg, érdemes a kérdést alaposabban szemügyre venni. A szerkesztőség tudomása szerint ugyanis túlzás a kívánság sokszori elhangzásáról beszélni. Ezt az óhaját eddig csupán Gáldi L. nyilvánította egy 1954-ben elhangzott hozzászólásában (I. OK. 6: 142), valamint Zolnai B. 1955-ben a szótári szemelvényekhez fűzött megjegyzéseiben (MNY. 51: 328).

A szótár kéziratának fogalmazása 1950 tavaszán indult meg hosszas viták után kialakított irányelvek alapján, amelyeket a Nyelvtudományi Intézet akkori vezetősége a szótár szerkesztőségének adott. Ezekben az utasításokban nem volt szó az idézetek lelőhelyének megjelöléséről. Nyilván azért nem, mert a szótári idézetanyag a dokumentációnak kisebbik részét teszi a csinált frazeológia mellett, továbbá a térrel való takarékoskodás okáért, s nem utolsó sorban azért sem, mert a világ lexikográfiájában szép számmal akad példa arra, hogy az élő nyelvet leíró közepes méretű szótárak nem jelölik meg az idézetek locusát (pl. a Shorter OED, a mintaképül elénk állított Usakov-szótár vagy a napjainkban megjelenőben levő Romanszkij-féle bolgár szótár stb.), ha — mint az ÉrtSz. is — nem akarnak vagy nem tudnak minden jelentésváltozathoz citátumot adni.

Ennek folytán az ÉrtSz. próbafüzete lelőhely-megjelölés nélkül jelent meg 1951 tavaszán. E próbafüzetre a szerkesztőséghez közel hetven hozzászólás érkezett, melyek számos hasznos javaslatot tartalmaztak. A szerkesztőség a hozzászólóktól az idézetekre vonatkozólag is kért állásfoglalást. Egyetlen egy sem kívánta közülük a lelőhely tüzetesebb megjelölését. Nem kívánta, sőt meg sem említette Hexendorf E., Gáldi L. és

Zolnai B. sem, pedig sok lap terjedelmű észrevételeikben számos egyéb javaslatot tettek. Nem kívánta az idézetek forrásjelzését az MTA nyelvtudományi, nyelvművelő és nyelv-helyességi bizottságainak 1951. július 5-én a szótár kérdéseinek tárgyában tartott együttes ülésének egyetlen felszólalója és az ülés véghatározata sem, csupán azt mondták ki, hogy a szótár idézetanyaga tételszámban növelendő. Ha ekkor az MTA előírta volna a forrásjelzést, ennek megvalósítása akkor még súlyosabb akadályokba nem ütközött volna. De ma, sőt akár egy évvel ezelőtt is, amikor az ÉrtSz. kézírata lényegében készen áll, a sok ezernyi idézet forrásadatának beírása, a szótár jellegének lényeges megváltoztatása olyan nagy munkatöbbletet és pénzügyi megterhelést jelentene, s annyira kitolná a szótár megjelenését, hogy felelős személy ezt aligha vállalhatja.

A forrásjelzés terjedelmet is érint, s így megadása esetén vagy a szótárt kellene még néhány ívvel növelni, vagy az amúgy sem túl gazdag idézetanyagot emiatt csökkenteni. Hiszen már ahhoz sincs elegendő tere a szótárnak, hogy a jelenleginél terjedelmesebb idézeteket közöljön (ami pedig szótári meggondolások alapján kívánatos volna), vagy hogy az idézett szerző családnevét teljesen kiírja, ahogy az egyik hozzászóló esztétikai okokból kívánja.

Legvégül meg kell említeni, hogy az idézetek helyénél a szótárforgatók túlnyomó többségét jobban érdekli a szerző személye. A forrás megjelölésére főleg a nyelvész kutatónak van szüksége. Ő azonban a szótár archívumában nem csupán a szótári idézet könyvészeti adatait leli meg, hanem számos olyan cédulát is, melyeknek nem jutott hely a szótárban. Egyetlen szótár sem nyomatja ki összes céduláit, a kutatónak tehát mindig számolnia kell a levéltári jellegű anyag kézbevételének kényszerével is, ahogy ez szakfolyóiratoknak szinte bármely számában látható az Akadémiai Nagyszótári cédulátárral kapcsolatban. Megjelenése után az ÉrtSz. idézetei is ebbe a gyűjteménybe fognak visszaváradni.

Szóvá tette még egyik hozzászólónk, hogy szerinte kevés a szótárban a közmondás. Nem értünk vele egyet. A szótárban sok közmondás van, még több szólás-mód és szóláshasonlat. De persze nincs benne nyelvünk minden közmondása, sőt minden fontos és gyakori közmondása sem. Csupán a néhány száz leggyakoribb, legismertebb. Mert ezen a különleges, nem éppen értelmező szótári területen éppúgy nem törekedhettünk teljességre, mint egyéb periferiális szótári területeken sem. A közmondásokkal speciális műnek kell majd valamikor kimerítő alapossággal foglalkozni, mint ahogy a magyar szólásmódok szakszerű feldolgozása is külön, önálló, tudományos értékű műben fog napvilágot látni.

5. Mint az eddigiekből is láttuk, az ÉrtSz. nem tud minden igénynek és óhajnak eleget tenni. Egyrészt azért sem, mert a hozzászólóktól elhangzott kívánalmak között akad egymásnak ellentmondó is. Másrészt pedig, mivel a szótárnak nemcsak elvi keretei körülhatároltak, hanem különféle szempontú lehetőségei is korlátozottak és végesek. Nem vitás, hogy az ÉrtSz. már jelenlegi formájában is lényegesen több igényt elégít ki, mint ami a hazai előzmények után az adott gazdasági és káderlehetőségek között és a környező országokban kialakult szótári gyakorlathoz mérve várható lett volna. Nem volna helyes még az eddiginél is többféle szótári anyagot kívánni. Ilyenféle óhajok teljesítése ugyanis a szótár megjelenésének idejét még továbbra tolná ki, s jelentékeny terjedelmét még jobban megnövelné. De még ha a szerkesztőség az időnek, a pénznek és a munkatársaknak bővében volna, akkor is kérdéses, hogy egyetlen műnek kell-e vállalni mindannak teljesítését, amit nyolc évtized értelmező szótári pangása nálunk elmulasztott. Elvégre, szeretnők hinni, az ÉrtSz. nem a befejezése, hanem az elindulása akar lenni a magyar szókészlet tanulmányozása egy új, virágzó korszakának. Az ÉrtSz. megjelenése után fognak csak igazán fellendülni más jellegű és célú szótári vállalkozások. Amit az

ÉrtSz. nem végezhetett el, vagy nem kifogástalanul végzett el, módjukban lesz majd azoknak pótolni vagy helyesbíteni.

Mivel az ÉrtSz. megtervezésében és megszerkesztésében az óhajokat, a kívánalmakat mindig egyensúlyba kellett hoznunk a lehetőségekkel, ezért tudatosan — habár majdnem mindig fájó szívvel — lemondunk bizonyos kategóriákba tartozó szótári anyagközlésről. E „hiányokat” vagy az ÉrtSz. későbbi, javított, bővített, átdolgozott kiadásainak kell majd pótolni, vagy azoknak a jövőendő különleges szótáraknak, melyek már az ÉrtSz. által vetett alapokra támaszkodhatnak. Ezért mondtunk le arról, hogy még több címszót dolgozzunk fel szócikkszerűen, meglévő majdnem 60 000 értelmezett címszavunk és további sok ezer értelmezett szókapcsolatunk megszaporítására. Ez a terjeszkedés elsősorban a ritkább származékok és összetételek, a szaknyelvi szavak, tájszavak, régiességek, argó szavak irányában történhetett volna, tehát azon a beláthatatlan periferiális területen, melynek szótározását az ÉrtSz. köznyelvi és irodalmi nyelvi jellegénél fogva nem érezte legsürgősebb feladatának.

Hatalmas munkatöbbletet s nehéz elvi és gyakorlati problémákkal való hosszadalmas viaskodást eredményezett volna címszavaink etimológiájának közlése. Amit itt el kellett hagynunk, azt a SzófSz. előkészületben levő második, bővített kiadása fogja jó részben pótolni. Ugyancsak speciális, mégpedig egy évtizednyi előkészületet kívánó szótár hatáskörébe tartozónak érezzük a magyar rokone rtelmu szavak, szinonimáink részletes, egybevető elemzésének kötelességét is. Nehezen bár, de merőben anyagi okokból kellett lemondanunk a szótár képes illusztrálásáról. E kérdésben avval a reménnyel vigasztaljuk magunkat, hogy az ÉrtSz. után soron következő egykötetes Kísszótár fogja tudni ezt a feladatot vállalni. Képes értelmező szótár különben sem készült még, sem a Szovjetunióban, sem a népi demokráciákban, az illusztrációk hiánya tehát ma még nem jelent súlyos lemaradást. Filológiai szótár természetéhez egyébként is jobban illik illusztráló anyagként a példa és az idézet.

Ha az időnek és egyébnek nagyobb bővében volnánk, akkor módunk lett volna a szaknyelvi szavak felvétele és értelmezése terén a számtalan szakterület képviselőjével olyan együttműködést létesíteni, mely az ilyen szavak szótározását mindenki igényét kielégítőbben, jobb általános eredménnyel oldotta volna meg. Ennek hiányában munkakörünk egy részét a különféle, tervben lévő szaknyelvi szótáraknak kell majd vállalni.

Egyik-másik lektorunk felhívta a szerkesztőség figyelmét arra, hogy kíváncsi volna, ha a szócikk végén értelmezetlenül közölt, a címszóval mint előtaggal képzett összetételeknél, valamint a címszóból képzett származékoknál valamilyen módon, esetleg zárójelbe tett számokkal és példamondatokkal jelölnénk meg, hogy az értelmezetlenül közölt szó az alapszónak vagy az összetétel tagjainak melyik jelentésében használatos. Enélkül sok esetben nem eléggé világos, hogy az értelmezetlen szó mit jelent. Ha a *csibész* szó kidolgozott szócikke végén minden kommentár nélkül közöljük a *csibészség* szót, abból az idegen ajkú vagy az ÉrtSz.-t száz év múlva forgató olvasó, sőt a szerényebb anyanyelvi tájékozottságú mai szótárolvasó sem fogja még tudni, hogy e származék 1. a csibészek összességét, 2. a csibész jellemző tulajdonságát vagy 3. egy egyedi csibészi stílust jelent-e vagy e három lehetséges jelentésből mely kettőt vagy mind a hármat-e. Ez a javaslat kétségtelenül figyelemre méltó. Mi is foglalkoztunk e gondolatral a szótári munkák egy korai stádiumában. De mint ahogy a mienkénél jóval fejlettebb szótár-irodalmú országok lexikográfusainak nagyobbik része is tette, mi is elejtettük ezt a tervet, mert megvalósítása ismét olyan problémák megoldására kényszerített volna bennünket, melyekkel nem volt fizikai lehetőségünk megbirkózni. Ezeknek részletes ismertetésére itt nincs terünk kitérni. Csak annyit jegyzünk meg, hogy az összetételek sokjelentésű alkotóelemeinek jelentésváltozat-számaira való utalás az értelmezést algebrai képlethez tenné hasonlóná. A *jegyfiók* (= élelmiszerjegy-hivatal helyi kirendeltsége)

szónál például az értelmezés körülbelül így festene: III. 2. + 3/a, mely esetben a III. 2. a *jegy*, a 3/a meg a *fiók* szócikkének megfelelő tételére utalna. Pedig ez még viszonylag egyszerű eset. Sokjelentésű összetételnél vagy származékszónál még bonyolultabb képletre volna szükség, úgyhogy ez az eljárás a szótárt valósággal logaritmuskönyvvé változtatná. Persze ez is jobb lett volna a semminél. Nyilvánvaló azonban, hogy az ÉrtSz. több mint 120 000 értelmezetlen összetételénél és származékszávánál e számadatok bevezetése és a szerkesztés különféle munkameneteiben való ellenőrzése rengeteg időt vett volna igénybe. Ha pedig javaslattevőnk óhaja szerint még példamondatokat is adtunk volna e képletek magyarázására, akkor az ÉrtSz.-t lényegében kb. 120 000 szócikkkel bővítettük volna ki, ami legalább két kötetnyi többlet-terjedelmet és még 5–6 évi munkát jelentett volna. Erre nem volt és ma sincs mód. Bele kell törődnünk tehát abba is, hogy a származékok és összetételek egy részének szótári közlése nem tökéletes. Meggyőződésünk szerint azonban még mindig jobb az általunk követett út, mint a nem értelmezett származékok és összetételek teljes mellőzése. Ezek elhagyásával ugyanis megfosztanánk a szótár használóit attól, hogy nyelvünk belső szóképző eszközei működésének igen jelentékeny területéről tudomást szerezzenek.

Országh László

Az Értelmező Szótár szerkesztőségének kérdései

hamarja CzF. szerint a nyúl lábának csuklójában egy kis csont vagy inas hús; Ballagi hasonlóan értelmezi. A Révai lexikon szerint a nyúl lábainak csuklójánál levő kis hús. Ezzel szemben a Magyar Nemzet 1955. II. 5-i számában a „nyúlhamarja” egy étel neve, amely a nyúl hátuljából készül. — Kérdés: Melyik jelentésben használatos ez a szó, és milyen az elterjedtsége a jelentéseknek?

kevereg Azon a kifejezésen kívül, hogy „kevereg a gyomra”, az élő szókincshez tartozik-e? Ha igen, milyen fordulatokban, mivel kapcsolatban használják? Egyes vidékeken nem használják-e 'kavarog' jelentésben, ill. ahelyett?

(le)csendesedik, (le)csendesül Mi az árnyalati vagy használati különbség e két ige közt?

szerivel Mely vidékeken él a nép nyelvében a *szerivel* kifejezés és milyen jelentésben? Adataink: NyF. 34:25, MTsz. 542. l. Modern adat: Baromfi maradt szerivel, és ez is valami. Jobb, mint semmi (Szabó Pál novellájából. Szabad Föld 1949. jan. 23.).

vizeszű Ismeretes-e ez a szó tágabb körben, és mi a pontos jelentése?

A válaszokat az Értelmező Szótár szerkesztőségének címére kérjük: Budapest, V., Szalay u. 10–14.

Ö-ző nyelvjárás Felső-Dunántúl

Pápay József, a későbbi osztják nyelvkuató, a Nyr. 25. kötetében „Egy dunántúli nyelvjárásziget” című cikkében felhívja a figyelmet a Komárom megyei Kocs falu ö-zésére, s közli Enyingi Török Istvánnak 1612-ben kelt felhívását a török pusztítás következtében pusztán maradt községbe való településre. Hogy honnan kerültek Kocsra az új lakosok, annak nincs okleveles bizonyítéka, de Pápay megállapítása szerint csakis a Kiskunságról származhattak. „E helység nyelvjárásának hangzórendszere, az ö-zést nem tekintve, kevésbé különbözik a köznyelvtől. Egészen ráolvashatjuk mindazt, amit Balassa József a kiskunsági nyelvjárásról mond a »Magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése« című munkájában (48). Majdnem teljesen kétségtelen, hogy e helység akosságának túlnyomó része a Kiskunságról telepedett ide” (210).

Sajnos, Pápay nem adott részletes leírást a nyelvjárásról, mirössze egy mondatot közölt az ö-zés jellemzésére: *Mönnyünk a högyre, szöggünk möggyet!* (208). Kocs nyelvét azóta sem tették tanulmány tárgyává, a mulasztást azonban némileg pótolhatjuk Fél Edit 1941-ben megjelent „Kocs 1936-ban” című néprajzi monográfiájából, mely sok tájszót és szöveget tartalmaz. Fél Edit nem ismerte Pápay említett cikkét, nem tud Enyingi Török István felhívásáról, ő is csak annyit mond: „Igen sok jel mutat arra, hogy a népesség egy része a Kiskunságból származott volna be” (32). Gyűjtésének módszerére nézve a következőket írja: „A kocsi nyelvjárást nem nyelvtanilag vagy történeti alapjaiban stb. kutattam, hanem néprajzilag. Igyekeztem az egész szövegen át Kocson használatos kifejezéseket alkalmazni; ha azok az általános nyelvhasználatban kevésbé ismertek, akkor melléírtam közhasználatú megfelelőjüket. Ha azonban a kifejezés enélkül is érthető, elhagytam. A számos szövegközi idézet és főleg az Adattárban közölt szövegek¹ minden különösebb részletezés nélkül is képet adnak mind a hétköznapi élet, mind az ünnepi alkalmak beszédjéről. Ünnepi alkalmak beszédjének veszem a mese-mondást, a kádenciák, köszöntők stb. elmondását, mely a köznapi nyelvtől eltérő módon, urasabban történik. Azért mondom, hogy urasabban, mert ismerik a beszédben az urasat is. Amikor például valamely történet elmondásánál úri szereplőt idéznek, akkor nemcsak a kifejezések változnak (gyakori a *kérlek, parancsolj, tessék*), hanem másképpen ejtik a szokat is: írott szöveghez hasonlatosan. — A községben nem beszél mindenki egyformán. A reformátusok ö-znek, a katolikusok nem. De a reformátusok között is az iskolázottak, a fiatalok, a közzetítő réteg tagjai, akik sokat járnak kifelé munkába, vásárba, ö-zés nélkül beszélnek. Az ö-zéssel a lakosság tisztában van. Maguk is ezzel különböztetik magukat a katolikusoktól. Emlegetik a szomszéd faluk róluk mondott falucsúfolóját: *émöntünk a högyre möggyet szönnyi, viszünk könyöret* [így? nem: *könyeret?*], *ögye mög a fene bögyödet, apád se övött ögyöbet* [nem: *ögyebet?*].”

¹ „A pontos lejegyzéstől nyomdatechnikai és egyéb okok miatt kellett eltekintünk.” Sajnos, a zárt é hang soha sincs jelölve.

A következőkben közlöm a leírásokban és a szövegekben előforduló nyelvi anyagot, talán ennek segítségével pontosabban meg lehet állapítani a kocsiai származását. Megjegyzem azonban, hogy a főljegyzésbeli pontatlanságokat általában nem javítottam ki, fölismeri minden nyelvész.¹

H a n g t a n . Először is az ő-zés példáit sorolom fel : *lönni, löhet* (6), *lősz, lönne, lögyön* (5), *lősző* (66, 112), *löhetett* (71), *lött* (90, 188, 166, 168), *lőszők* (139); *emögy* (5), *möntem* (74), *mögyök* (106, 181), *möntek* (181), *kimönt* (181), *emögyünk* (197), *kimöntek* (177), *mönnyenek be* (177), *mögyünk* (166), *mönni* (167), *mönt* (166), *kimöntem, nekimönne* (168), *mönnek be* (172), *mönnöm* (139), *mögy ki* (165); *tősz* (71, 108), *letönny* (108), *tősznek* (91), *tögyön* (98), *tött* (175), *beletötte* (171), *töttem* (143), *tőszünk* (165); *vönni* (91), *évősz* (95), *vötték elő* (188), *vötte* (178), *vögyenek* (166), *vötték* (167), *fövötte* (172), *vötte* (141); *ögye mög a fene* (106), *öszünk* (100), *mögötték* (189), *övött* (197), *ögyé* (71); *szönny* (197), *szöd* (140), *leszögygük* (145), *főszöhecsük* (55); *sömennyiér* (5, 107), *mög* (6, 166), *mögértényi* (6), *möghal, mögmerevödvé, mögmutatta* (74), *szömivé* (7), *szöröncse* (66), *szöröncsétlenségök* (45); *főcske* (66), *főcskefészök* (66), *röndöközés* (100), *röndölet* (106), *körösztlőt* (91), *kik szömi* (93), *röndös* (95, 174), *könyeret, könyérön* (100), *bölendekkel* (60), *bölendekmag* (214), *högybe* (197), *szömbe* (177), *mögen* (179), *röttögtünk* (166), *mönycskékhő* (167), *röggé* (136, 177), *szöginy* (5), *szöme* (195), *möggyet* (71); *igön, gyerökre, nizzön* (7), *mestörgerenda* (36), *rigönte, mindönkit, embört* (71), *mindöne, embör, keményitött, vétök* (74), *kigyelmöd* (100), *idősapám, idősaným* (104), *érdeköm, vesztök* (107), *veszekönny*, *engöm* (108), *esött, gyeröknek* (90), *gyerökágyas* (91), *helös* (93), *segíthessön* (99), *kentök, becsületös, vendégségöt, helötte* (209), *tengörön* (178), *kénytelenök, engömet, ez mentött mög* (179), *neköm, egyszö, veszeködiünk* (166), *értötte, fitötték, intötték* (167), *esött* (90), *termött* (168), *késött* (141), *beszédödet, testvéröm* (149), *reménységön* (165), *idegön* (170), *edinyös* (179), *mögmelegitöm* (189), *izög-mozog* (196), *terömjön, egésségöt* (55).

Í-zés : *níp* (6, 106), *nízi* (142), *kiníz* (140), *nízd* (136), *nizzön* (7), *lenízték* (6), *nízzítek* (110), *nízdegétek* (94), *fiték, fitetek* (136), *fi* (191), *nígy* (137), *fiszekbe, szarkafiszket* (137), *píz* (142), *pízre, rigesrig, szíp* (137), *kík* (159), *nímet* (138), *kisön* (154), *fínyes* (188), *kötőfikít* (139), *víkonyija* (136); *derik* (136), *szegíny* (137, 171), *legínyek* (138), *legíny* (95), *legín* (139), *öregillették* (153), *szípsig* (149), *gerín* (65), *máskíp* (6), *fírisz, fékézfírisz, köröszfírisz* (85), *efírisztötek* (140), *estíre* [!] (154), *kílis* (114); *íjjé* [rövid i !] (139), *íletföttig* (156), *edinyös* (179).

J-zés : *ijen* (136, 150), *ojan* (141, 142, 143, 144, 193) (*oan* 150), *míjen* (148), *amíjen* (149), *gója* (66), *vájogot* (5), *kiráj* (144), *kastéj* (149), *Konkoj pusztá* (155), *hej* (160), *hejet* (144, 191), *heje, hejette* (182), *hejre* (175), *hejen* (159), *hejül* (142), *hejjettesítöje* (143), *pincehejiség* (191); — *ellenben* : *hele* (160), *helet* (142), *helít* (155), *helibe* (194), *helen* (182, 193, 196), *helbe* (168), *helire* (136, 152), *tűszhelen* (136), *helötte* (209), *ahellett* (182), *heles* (158, 180), *helös* (93), *melik* (144, kétszer), *ameliket* (97), *valameliknek* (136), *mellik* (142, 196), *gombolag* (144, 88), *gombolító* (88), *gömbölü* (93), *selem* (és *sejem*, 149), *lik, luk* (137), *katulába* (149).

Az *l* kiesése pótlónyújtással vagy a nélkül : *bujkát* (145), *dudát, furuglát* (171), *sétátatta* (7), *fölzabláta* (191); — *vót* (74, 137), *hód* (145), *tóta* (137), *bótosok* (5), *májfótos* (91), *ódal* (68), *bírkaakó* (46, 62), *juhakó* (43), *szógák* (5), *odaszógát* (137), *mocsokóják* (5), *átnyalábóta* (149), *fő-, szétkoncótat* (178, 179), *ókor* (olykor) (180), *bagó* (bagoly) (66), *ráspó* (83); *fő* (föl, 149), *fődi szeder, bögö* (bögyöly) (66); *péntö* (pendely) (71), *veszö* (veszel, 144); — *szíva* (szilva, 165); — *emenni* (6), *emütak* (7), *egy héri* (172), *szeléték*

¹ Ahol nincs lapszám közölve, hanem zárójelben a „kézirat” szó áll, azok az adatok Fél Edit kéziratos anyagából valók, amelyet szíves volt rendelkezésemre bocsátani.

(56), *éjjē* (136), *íjjē* (139), *röggē*, *gizzē-gazzū* (136), *āsószoknya* (72), *möghāt* (142), *avvā* (7), *loppā* (67); — *mendegētek* (139), *mendegētünk* (140), *mendegēt*, *mendegének*, *mendegējünk* (141); — *bóha* (67), *bóta* (balta, 85), *fókát* (falkát, 171), *vadóma*, *kökinyóma* (80).

Az *r* szó végén szintén kiesik pótlónyújtással, de néha anélkül: *mikó* (90, 136, 137), *valamikó* (5), *akkó* (90, 137, 170, 162 és *akko* 162, 178, 181), *dísznőöléskó* (137), *vásárkó* (165), *félkettőkó* (168), *tizenkettőkó* (136, 170), *tizenkét órákó* (139, 170), *órákkó* (157), *sokszó* (5, 168), *háromszó* (143, 147), *ahányszó* (162); *előszó* (137, 149, 170); *egyszé* (145, 158, 159, 170, 171, 172, 175), *egyszé* (173, de: *egysze* 139, 143, 168, 169, 170, 175); *doktoré* (-ért, 157).

Jésítés: *kenyem* (116), *börtönyör* (156), *fonyóba* (187), *fonyóház* (93, 94), *gerebenyen*, *gerebenyézék* (87), *boronyafonyók* (54), *meztelenen* (171), *meg is könye könyi* (157), *porcolánypipa* (84); *vetnyi* (5), *mögértényi*, *tunnyi* (6), *ennyi-innyavaló* (142).

a > o hangváltozás á után következő szótagban: *házom* (139), *kájho* (187), *magávo* (155), *gerendábo* (155), *bálbo* (139), *ruhájábo* (156), *házábo* (209), *órábo*, *hátujábo*, *napjáro* (74), *ablakjáro* (136), *kaszáro*, *kapáro* (154), *kijabátom* (91), *mögcsudító* (90), *mögvizsgáto* (74).

Egyéb hangtani jelenségek: addig az ideig: *odáig az ideig* (178), *agáca* (60), *ajtú*, *kisajtú*: *ajtó* (38), *almárium*: *ómárium* (egyszárnyú szekrény 41), *arasz* (42), *ártéli kút*: *artézi kút* (84), *asztán*: *oszt*, *szt*, *sz* (136), *osz*, *sztán* (136, 139); — *birkódz(a)ni* (158), *biztogasd* (167), *borbély*: *barbél* (167), *bogazik*: *ágazik-bugazik* (196), *bugyor*: *butyrát* (143), *bujtár* (171), *bukor* (170, 207); — csalán: *csójánzsák* (184); csók: *bikacsik* (153), — *dongó*: *döngő* (66); — *dugát*: a kemencébe *gyugatonkint* rakják be a tüzelőt (40), *dünnyög*: a szomszéd udvarán ment *ē* nagy *dönnyögve* (168), *eccajg*: *Esszeug* (170), *édesgyükér* (80); egyenesít: *igenyesicse ki* (186); — fejkötő: *fékető* (72), *féketős* (91), *felhérc*: *förhérc*, *föhércem* (182), *fundus*: *fontus* (33), *font*: *funt* (42), *földöstököm* (110), *furugja* (184), *furuglanóta* (123), *furuglás* (124); — galagonya: *gelegonya* (80), *garabonciás*: *darabonciás deák* (141), *gerlice*: *gilice* (66), *gida*: *géda* (62), *görény*: *gerin* (197); — *hálá Istennek* (55), *halkon*: *halkan* (145), *hideglövés*: *hideglelés* (214), *himper*: *málna* (80), *hinta*, *barinta* (199), *hajóhinna*¹ (116), *hinna*, *hinnázás* (207), *hol*: *hun* (158), *othun* (99), *hova*: *valahá* (171), *hosszi koci* (68); — *ing*: *ímög* (154), *ímög* (78, 137); — *jön*: *hazagyün* (7); — *kácsa* (202), *karabély*: *karabinnyát* (181), *keble*, *keblébe*: *kelle* (172), *kellibe* (137); *könyék*, *fékenyék* (!) (156), *körösztü-kacsu* (kézirat), *főkésért* (139), *krinolin*: *kirolin* 'festőből, bő, kerek aljú, végétől 30 cm-nyire fűzfavessző belefűzve, v. mosva, keményítve a tyúkborítóra húzva szárad' (72), *krisztkindli*: *krisklindí*, *kriszlángi* (112), *kik krumpi*, *rízsa krumpi* (57); — *malacca* (179), *mejjire* (191), *ménkü* (66), *magyaró* (80), *muszaj* (164); — *nyíró asszony* 'birkanyíró a.' (62); *ótvaros*: a boldog állapotos... nem vitt sót a kötényében, nehogy [a gyerek] *sótvaros* legyen (90); — *ő*: *ü* (137, 142, 147, 148, 171, 178), *az ü földt* (165), *üt* (169), *ület* (147, 158, 161, 170), *ük* (174), *üket* (137, 146, 171, 175), *üeki* (155, 170, 178, 188), *üele* (170), *üvelük* (146), *üvé* (158, kétszer), *ület* (142, 153, 156, 162, 172); de: *ú* 142, 143; *őcikévé talátunk*: *őzikével találkoztunk* (140) (vö. *űősziké* Sopron m. Rábaköz Nyr. 13: 430); — *piarcon* (181), *pazderja* (110), *megpöködjék* (7), *pöllekedtek* (143); — *régenten* (171), *reggelibe* (178), *revorvertet* (184), *levorvertet* (154, 156), *odarandított* (175), *róf*: *réf* (88), *réfék(et)*, *réfeimet*, *réfösdí* (206); — *sarogja* és *saragja* (157), *salló* (54); — *szérü*: *szűrű* (56), *szimmentáli*: *cimentális tehén* (61), *szigony*: *cigony* (60. kép, 65), *cigonyt* hajlítottak gombostűből (66), *szobor*: *cobor* 'fa- v. fűzőszlop' (42), *szállítás* (6); — *tēj* (141), *tepsi* (40), *tölfa* (60), *trücsök* (66), *tüszere*: *tűzhelyre* (142); — *otthon üllő* (190); — *vakant*: *vakondok* (65), *vásárni* (150), *vesárnap* (155), *vella* (54), *verrad* (176); — *zacskó*: *acsókó(t)* (68, 141), *zálog*: *álog* (207).

A l a k t a n. -ít képzős igék ragozása: *Jézus segíjj!* (55), *gyógyíjja meg* (187),

becstelenijje meg (192); (jelentő mód) tisztítja magát (159), megszólítja (148); — összetett ige: ott ette vót meg a fene (137), engöm meg bele evett vót a fene a Dunába (uo.).

Mondattan. Egyeztetés: sok mécsket (160); — ezek addig ittak a tizenegy (156), a cigányasszony az erdőbe vótak tizenegyen (162), a fíjatalembereknek a barátja összebeszéték (181), asztán az apja [meg a legény] mingyár bementek (149), egy nagybattyávā legétették ott a lovakat az öregapám (167), a legény meg a lány megijettek (179), meggondútták magukat a két kisasszony (170), az egyszeri két öreg ember szerettek vóna mind a ketten fíjatalabbak lenni (175), a két betyár mendegének (146), a két betyár megin mennek, mendegének (146), vót egyszer egy Törökék szt tanyán laktak (162); — birtokviszony: az ördögnek a kirájukat akarom fölakasztani (143), az ördög kirájukat akarta fölakasztani (az ördögök királyát, uo.), odaértek a bokodi ásó erdőbe, a betyár lakásukhó (a betyárok lakásához, 155), a betyároknak hejük (142), hol vannak az ő lányaik (= lányai 170), ez a parasztnak a bolondok házuk (a parasztnak bolondokháza, 187), émentünk egész a Körmendiék házukig (174), mennyi pénz van a Törökék házukná (162); — nominativus absolutus: egy vikony, sovány asszony begyűtt fejrbe, hátra vót a feje kötve, meszelő a kezibe (155); — dativus possessivus: Hát osztán így az úrnak vót szobaleány, kézüleány, szakácsné (146), még ezeknek vót könyörgés, hogy a rontást hajcsák ē rúluk (172); — birtokos személyrag visszaható névmás helyett: revolvert vett hozzá (174), Mariskát fővágta a ló hátára, melléje (148), hej lányok, lányok, a csillagos eget is rátok ruháznátok (157), a két gyerek mikó eszt észrevette, a pallásra húzóttak fel és a létrát is főhúzták utánuk (163), aszt horta mindig vele (171), Míjen állat, aki mindig vele horgya a házát? (196), a szamarat is vitték velük (153), hozzon vele pítz (154); — névmások: Valami kis vizet mit úveget aggyá be neki (195); — mit vót mit se tenni (kézirat); Hát mit láttak, mit se, egy arany kocsit (143), Hát osztán mit töttem, mit se, odatta neki a zsák aranyat (uo.); A Nagy Mihálnál meg este mindig mozgott a firhang, hát mi ez, mi nem, vót neki egy testvére, az aszonta, hogy a késit belevágja (160); — tárgy: egy kastéjt értek (170), huszonöccör átvágtatta a házát: átvágtatott a házón (144); meghuzta az illető a korsót (húzott a korsóból 170); — határozó: ott háhatna egy éccakán (171), ément a pajtása egy hetire az aranyér: (ety hét múlva) (142), reggelibe keresik (178), oda is utánna ment a legény az ablakra (139), boszorkány van az útba (161), aki a rablók kezirű megmentette a lányát (179), énrulam történt meg (155), énrajtam történt a Konkoj pusztán (157), écsapja az állástú (482), csomagot küdött egy katonátú (kézirat), az újságú óvastam (181), megindút az embör az útnak (171); Födön föjjű két karó, azon föjjű hatakó, hatakón föjjű rippancs, azon föjjű szippancs, azon föjjű a sűrű erdő, abba malacok laknak (tm. ember 196), reménységön föjjű elatták (165), jól ét utánuk (155); oan szorossā vót [a vonatban], hogy kinn a lépcsön átak (142), — összetett mondat: Aki velünk vót embör, ahelett vót az a bíró magyar szót tanúnyi (182), nem talátak üres zacskónál egyebet. A juhászoknál szintén se (183), hiába zárjuk be az ajtót, mer az begyün, ha ajtón, ha akárhun (145), mielőtt el nem mentek, aszongya neki (154), mielőtt a zsidó gyerek ē nem ment, az ember hazagyűtt (uo.); — szórend: megnézi ű a tyúkólpadlason, el-e vitték a húst (145), nem-e fítetek, kis fíjajim? (136), gondúkozott, nem-e van csak ugy egy sir csinyáva (142, 147, 162, 181).

(Folytatjuk.)

Beke Ödön

Szó- és szólásmagyarázatok

Idegen eredetű alakpárok a magyarban. Alakpároknak, más szóval dubletteknek nevezzük azokat az egymástól hangalakban, jelentésben többé-kevésbé eltérő szavakat, amelyek ugyanarra a forrásra mennek vissza, ugyanabból a közös ősből fejlődtek. Az ilyen szavak száma minden nyelvben óriási. Legtöbbször csak kis alaki és jelentésbeli különbség van köztük, úgyhogy összetartozásukat aránylag nem nehéz felismerni. Vannak viszont nagy számban olyanok, amelyeknek felismerése még a szakember számára sem jelent könnyű feladatot. Így pl. a magyar nyelv külön életében egymástól elszakadt szópárok között még alig van komoly eltérés, a különböző nyelvekből más-más úton átvett szópárok azonban már alig hasonlítanak egymáshoz.

Ilyen, a magyar nyelv külön életében aránylag nemrég keletkezett dublettek a *fő* és *fej*, *pengő* és *penge*, *hüllő* és *hülye*, *jós* és *javas*, *só* és *sav* stb. Ezek úgy keletkeztek, hogy, mivel az ómagyarban a szóvégi hangcsoportok másképp fejlődtek, mint szó belsőjében, más-más alakú lett a szó töve ragtalan és ragos alakban, majd pedig mindkét alak kiegyenlítődésként folytán önálló szóvá alakult. Így pl. a mai *fő* és *fej* szópár eredetileg egy szó volt, amelynek ősi alakja valami **feye*, tárgy esetben **fejet* alakú volt. A ragtalan alakban azonban először a tövégi magánhangzó felső nyelvvállásúvá vált (**feyi* és **feyü*), majd lekopott (**fey*). Azután a *-y* a szó végén az előtte álló magánhangzóval kettős hanggá fejlődött (*feü*), s ebből kb. a XIII. század közepén a mai *-ő* alakult. Szó belsejében azonban, ahol az eredeti tövégi magánhangzó nem állt abszolút szóvégen, nem kopott le, hanem a mai napig megmaradt. Csak az ómagyar *-y*-hang veszett ki valamikor a XIII. század elején (*feet*), de a két magánhangzó között támadt hiátus pótlására nyilván igen gyorsan kialakult a *-j*- (*fejet*). Így állt elő a XIII. században az évszázadokig élő *fő* ~ *fejet* ragozási típus.

Csakhogy ez a típus nagyon kiritt a rendszerből, mert a ragtalan *fő* alakhoz hasonló *-ő* végűek általában *v*-tövéek voltak (*kő* ~ *követ*, *tő* ~ *tövet* stb.), a ragos *fejet* alakokkal pedig a *tejet*, *vaját*, *helyet* stb. ragos alakok egyeztek meg, amelyeknek a ragtalan alakjai nem tértek el a ragosoktól; *tej*, *vaj*, *hely*. Így nem csoda, hogy ez a nagyon csekély számú példával képviselt típus a gyakoribbak analógiájára alakult át: a *fejet* alakból a *tejet* hatása alatt a *fej* vonódott el. De a *fő* sem veszett ki. Más, főleg elvont jelentésben ma is él (*fő*-hadnagy, *fő*-úr; a létszám 25 *fő* stb.), ragozása pedig *főt*, mint a mai általános típusnak (*költőt*, *vésőt* stb.).

Hasonló a fejlődés a fent említett többi szó esetében is. Legfeljebb még azt kell megjegyezni, hogy a *hüllő* és *hülye* esetében (mindkettő a *hüll* ige melléknévi igeneve) az *-l-* is más-más irányban alakult.

Az alábbiakban szeretnék néhány példát bemutatni azokból a magyar dublettekből, amelyek idegen nyelvekből kerültek át. Elsősorban a szláv jövevényszavak sorából veszem őket, de legalábbis olyanok közül, amelyeknek szláv kapcsolataik vannak.

1. barát, bratyiz és fráter. Hogy a *barát* és a *bratyiz* szavaknak van egymáshoz

valami közülük, azt, úgy gondolom, majd mindenki érzi, ha nem is tudja, hogyan függnek össze egymással. Azt is valószínűleg sokan tudják, hogy a *barát* egy 'testvér' jelentésű szláv *brat* átvétele. A Halotti Beszédben még az eredeti, ejtéskönnyítő hang nélküli alakjában fordul elő: *szerelmes brátim*, ami azt mutatja, hogy csak nemrég kerülhetett át a magyarba, mert még nem volt ideje beleilleszkedni a magyar hangrendbe. Hasonló a helyzet a *berkenye* (1055: *brokinya*), *barázda* (1086/XII. sz.: *brázda*) és mások esetében is. Ha elég korai adataink vannak az ilyen szavakra, az idegen nyelvi szókezdő mássalhangzó-torlódást még a szó magyar alakjában is megtaláljuk. De hogy a *barát* még nem lehetett teljesen meghonosodva, bizonyítja az is, hogy még nem tudta ősi magyar megfelelőjét, a 'barát' jelentésű *fél* szót kiszorítani, mert ez is ott szerepel: *lútjátruk feleim szümtükkel*. Ma is megvan ugyan, de a *felebarát* magyarázó összetételben.

De a *barát* szónak két fő jelentése is van. Az egyik a közkeletű 'amicus, Freund', a másik pedig a 'szerzetes' jelentés. Ez utóbbi nem egyéb, mint a 'testvér' jelentésű latin *frater* szláv fordítása. A szerzetesek ugyanis egymást testvéreknek nevezték. Hogy azonban a magyarság a szerzeteseket nem magyarul *testvér*-eknek, hanem szláv szóval *barát*-oknak nevezte, mutatja, hogy a magyarság a szerzetesi intézményt nem közvetlenül a latinból, nem is német, hanem szláv közvetítéssel ismerte meg. Vannak azután a szerzetesi intézménnyel kapcsolatos olyan szláv eredetű kifejezéseink is, amelyek segítségével közelebből is meg tudjuk határozni az átható szláv népet. Ilyen pl. az *apáca*, amely csak horvát-szlovén lehet (és nem lehet pl. sem szerb, sem cseh, sem szlovák).

Kérdés azonban, hogy a *barát* szónak két jelentése hogy viszonylik egymáshoz. Melich annak idején (SzJjsz. I/2 : 233; EtSz.) úgy vélekedett, hogy a szó a horvátból 'szerzetes' jelentésben került át, és ebből már a magyarban alakult volna ki a mai 'amicus, Freund' jelentés. Ilyen jelentésfejlődés azonban teljesen valószínűtlen. Már Asbóth joggal kételkedett e feltevés helyességében. Szerinte a két jelentés nem is a magyarban keletkezett (szerzetes → barát), hanem már a szláv nyelvekben. Az eredeti 'testvér' jelentésből ugyanis egyrészt a 'szerzetes', másrészt az 'amicus' jelentés fejlődött. A magyarba pedig mint két külön szó került át: 1. 'szerzetes' jelentésben a horvátból az egyházi terminológiával, 2. 'amicus' jelentésben pedig bármely szláv nyelvből (vö. Knicsza: SzJjsz. I : 80).

Ugyanebből a szláv szóból, de közelebből a szlovákból való a tréfás-familiáris hangulatú és 'atyafi' jelentésű *bratye* (1859-től nagyszótári gyűjtés). Ez azonban nem alanyesetben jött át, mint a *barát*, hanem vokatívuszban (megszólító esetben), amely a szlovákban *bratye*-nak hangzik (de *brate*-nak írják). Ez a később átvett szó már nem illeszkedik a magyar hangrendhez. A szókezdő mássalhangzó-csoport már nem oldódott fel, ami kései átvételre vall. Meg kell azonban említeni, hogy zárhang + *r* kapcsolata szó elején már évszázadok óta lehetséges a magyarban, mint azt pl. a *drága*, *krajcár* s más szavak igazolják.

Ez a *bratye* a köznyelvből ugyan hamarosan kiveszett, pedig még Arany János is használta a Toldi Szerelmében, de a belőle képzett *bratyiz* (1913-tól) a mai napig is él.

Sokkal messzebből függ össze e két szóval a magyar *fráter*. Régebben, a XV. század elejétől a XIX. század elejéig csupán 'szerzetes' volt a jelentése, ma viszont, szinte kizárólag 'semmirekellő ember' jelentésben, és csak jelzős szerkezetekben (*komisz, ronda, haszontalan* stb. *fráter*) használatos. E szó természetesen a 'testvér' jelentésű latin *frater* szó átvétele. A latin szó azonban ősi fokon rokon a szláv szóval (amely eredetileg *bratr* alakú volt, és némely nyelvben még ma is az), és egy indoeurópai *bhrāter szabályos fejleménye. E szóval rokonok még pl. az óind *bhrātar*, óperzsa *brātar*, görög *fráter*, német *Bruder* stb.

2. balzsam és pézma. Bármennyire különböznek is egymástól hangalak és jelentés szempontjából, mégis közös eredetre mennek vissza. Maga a *balzsam* ('bizonyos

arábiai cserje gyantaszzerű nedve, amelyet gyógyításra használtak') különben két-szer is belekerült nyelvünkbe. Egyszer *balzsamom* alakban (a XV. század elejétől a XIX. század elejéig, vö. EtSz., SzófSz.) a latin *balsamum*-ból, egyszer pedig *balzsam* alakban (a XIX. század elejétől máig; a NySz.-ban közölt egy adat a XVI. század-ból aligha lehet hiteles). Mivel az utóbbinak volt régebben *balzam* változata is, sőt pl. a Tzs., CzF. és mások szerint egyenesen ez volt a köznyelvi alak, nem lehet kétséges, hogy a német *Balsam* átvétele.

Sokkal bonyolultabb 'a pézsmatulok erős szagú váladéka' jelentésű *pézma* szó közvetlen forrásának kérdése. Az első adat 1504-ből való (OklSz., NySz., Cal., MA. stb.). Úgy látszik, volt *pézma* változata is. MA. és PP. szótárainak valamennyi kiadása ugyanis a szót a *pésma* mellett *pézma* alakban is közli, holott a *zs* hangot egyikük sem jelöli *z*-vel.

A szó a következő nyelvekben van meg: cseh *pížno* 'moschus' (a XVI. század végétől; feltűnő, hogy a különben rendkívül gazdag középkori szójegyzékekben nem fordul elő); szlovák *pížno* 'pézma' és *pižma* 'pézsmavirág'; lengyel *piżmo* (a XVII. századtól; a csehből); ukrán *pyžno* 'Tanaçetum vulgare; varádcskóró' (a lengyelből); orosz *pižma* 'ua.' (a lengyelből); szlovén *pižem* 'pézma'; kaj-horvát *pižma* 'pézma'. A cseh szót az ófelnémet *bisam(o)* 'pézma' szóból származtatják (Kluge — Götze német, Vasmer orosz etimológiai szótára; Kaestner: Die deutschen Lehnwörter im Polnischen. Leipzig, 1939. 29), bár a szóbelseji *-a-* kiesését még csak meg sem kísérlik megmagyarázni. A szláv nyelvekben ilyen jelenségre azonban példa nincs. A középfelnémet *bisem*-ből (ebből való a szlovén szó) viszont a szóvégi *-o* nem fejthető meg. Egyelőre tehát a magyarázat még nem tekinthető véglegesnek, bár nem kétséges, hogy a szláv szavak a némettel összefüggenek.

A szláv (elsősorban a cseh) szó magyarázatától függ a magyaré is. Az ófelnémet *-a-*, középfelnémet *-e-* kiesése három szótágú szó második nyílt szótágjában a magyarban teljesen szabályos volna (pl. szláv *malina* > magyar *málna*, *palica* > magyar *pálca*, ómagyar **bokorot* > mai *bokrot* stb.), s ez hangtanilag a magyar közvetítés mellett szólna. A baj csak az, hogy ebben az esetben fel kellene tenni egyrészt azt, hogy a magyarság ezt a szót egy középfelnémet **piseme* alakból vette volna át, holott csak *bisem* igazolható, másrészt azt, hogy a szót a csehbe és a kaj-horváthba a magyarság közvetítette volna. Bár az utóbbi mindenképpen nagyon valószínű, egy német szónak magyar közvetítéssel való átkerülése a csehbe azonban valószínűtlennek látszik. Viszont művelődéstörténeti szempontból alig hihető, hogy egy drog neve, ami eredetileg a pézma volt, a magyarba ne a németből, hanem a csehből kerüljön át. Minthogy erre a feltevésre nincs elegendő támpontunk, nem fogadhatjuk el további vizsgálat nélkül az eddigi véleményeket (a németből Szarvas Gábor: Nyr. 26: 149; a szlávból Melich: uo. és SzófSz.). Mindenesetre legfőbb ideje volna most már a szláv nyelvek német elemeit valóban tudományosan feldolgozni. Ami ugyanis eddig van, egyszerű egybevetésnél többre nem terjed.

Mindkét szó keletről származik. A *balzsam* talán a föníciaiból való, de mindenestre egy az arab *bašām*-mal egyező sémi alak átvétele. Ez átkerült a görögbe *balsamon* alakban (egy régebbi **bassamon*-ból disszimilációval), majd innen a latinba *balsamum* alakban. A további útja a magyar *balzsam*-ig már ismeretes. A másik változat a legvalószínűbben a szó egyik héber megfelelőjéből, a *bešem*-ből jutott be a középlatinba, ahol *bisamum*-nak hangzott. Ennek a további útját is láttuk már az ófelnémet *bisamo*-tól a magyar *pézsmá*-ig, illetőleg cseh stb. *pížno*-ig.¹

¹ A sémi szavakat I. L. Koehler—W. Baumgartner munkájában: Lexicon in Veteris Testamenti libros. Leiden, 1953. 176 (Czeglédy Károly szíves közlése).

3. ikra és zsiger. A 'halikra' jelentésű szó, mint tudjuk, a teljesen azonos alakú és jelentésű szláv *ikra* átvétele. Ebből a szóból fejlődött a 'lábszár húsa' jelentésű *ikra* szó is (erre vö. újabban Fokos Dávid : MNy. 51 : 338), amelyet a magyarság szintén átvett *ikra* alakban. Azaz a két *ikra* a magyarban máris szópárt alkot.

A *zsiger* 'az állatok belső része' jelentésben 1825-ben mint szegedi tájszó bukkan fel (Tsz., CzF.), de igen korán bekerül a köznyelvbe, a Tzs. 1838-ban már mint közszót említi. Ahogy már a CzF. is idézi, a szó a perzsa *džiger* szóból való. Természetesen nem közvetlenül, hanem valószínűleg az oszmán-törökön keresztül, ahol a szó régebben szintén *džiger* volt, ma azonban *džijer* alakban van meg. Az oszmán-törökből átment a szerbbe (*džigerica* 'máj'; az -ica szerb képző) és a bolgárba is (*džiger* 'máj'), nem lehetetlen tehát, hogy a szegedi tájszó nem is a törökből, hanem a szerbből került át.

A fenti perzsa szó az óperzsa *jakare* fejleménye, ez pedig a latin *iecur* 'máj' szóval együtt ősi, indoeurópai alapon rokon a szláv *ikra* és a szlávból átvett magyar *ikra* szóval.

Kniezsa István

A murci és társai. Nemigen van ma már Magyarországon olyan borkedvelő, aki ne tudná, mi a *murci*. Hogy fogalmát pontosabban megismerjük, idézzük az alábbi meghatározást egyik újabban megjelent borászati kézikönyvünkéből : „Az utóerjedésben levő, még cukrot is tartalmazó bort *murcinak*, az első fejtésig újbornak, majd éves koráig fiatal bornak, egy év után pedig óbornak nevezzük” (Prohászka Ferenc : Szőlő és bor. Bp., 1955. Mezőgazdasági Kiadó. 217). Az erjedésben levő, édeskés-csipős újbor, a murci fogyasztása ma általános a magyar borkedvelők körében. A murcikedvelés azonban, úgy látszik, nem régi keletű hazánkban. 1914-ben a Révai Nagy Lexikona nem hazai, hanem külföldi szokásra hivatkozik, amikor a murci fogyasztásáról tájékoztat : „Némely vidéken nagyon kedvelik a kierjedés után még kissé édes, szénsavval telített, többé-kevésbé zavaros, fiatal borokat. Bécs környékén egyes kirándulóhelyeken póznára kitűzött fenyőág jelzi azokat a kiméréseket, ahol ilyen borok kaphatók” (10 : 461 : *Idei bor v. újbor, murci, karcos* címszó).

A *murci* szó az utóbbi fél évszázad alatt jutott el a ritka tájszótól a szinte általánosan ismert köznyelvi szóig. A Nagyszótár 1863-ból ismeri rá az első adatokat. Roboz István Daguerreotyp című könyvében kétszer is előfordul : „Eljárt a fogadódba... a mások által parancsolt *murciziféléből* jól benyakalt”; — „[A férj] nagyot ütött öklével az asztalra, szinte ingott rajta a *murczis* pohár” (57–8 és 97). A Nagyszótár következő adata a Pozsony megyei születésű Bánfi János Púpos Pista című, 1881-ben Pápán megjelent könyvéből való : „...feleségével együtt oda ült a jó pozsonyi *murczia* mellé” (87). A MTsz. 1882-től Keszthely, Paks, Székesfehérvár és a Győr megyei Bony községből ismeri a szót 'must, újbor' jelentésben. Feltűnő, hogy Gombocz Zoltán a magyar szőlő- és bornevekről írott tanulmányában 1906-ban nem tartja számon (vö. MNy. 2 : 198–9). Előfordul viszont Babits Mihály „Őszi pincézés” című versében, amely 1917 és 1920 között keletkezett :

A sárga *murci* bugyborog ;
ébred a must a csömögén,
mint Lélek a holt váz felett.

(Összegyűjtött munkái 1. 276)

Az ÚMTsz. cédulaanyagában Zala megye, Nagykanizsa, Szekszárd, Gyöngyös, Csallóköz helymegjelöléssel van adat a *murci* szóra. Értesüléseim szerint használgák

e szót Somló, Mór, Kecskemét vidékén és ismerik Tokaj-Hegyalján is. Megvan Sauvageot szótárában, Kelemen-Thienemann magyar-német, Ország László magyar-angol szótárában. Balassa tájszónak jelöli. A készülő Értelmező Szótárban önálló címszóként szerepel 'félig-meddig kierjedt, már erősen szénsavas, csípős must, erjedőben levő újbór' értelmezéssel.

A felsorolt adatok alapján valószínű, hogy a *murci* nyugati, közelebbről dunántúli tájszó. Nem kétséges, hogy a *murcos* 'szurtos, piszkos' hangfestő szó származéka (vö. CzF.). Feltűnő azonban, hogy a *murcos* szót — a MTsz. és az ÚMTsz. adatai szerint — csak keleten ismerik (Abaúj, Zemplén, Szabolcs, Tisza-mellék). A MTsz. a Dunántúlról ismer *murc* alakot 'must' jelentésben. Az ÚMTsz. cédulaanyagában van *Murci* gúnynév Orosházáról és Berettyóújfaluból. A dunántúli és a tiszántúli szó egyazon módon képződött a *murcos* 'szurtos, piszkos' szóból: a csonkult tőhöz hozzávették az -i becézőképzőt. E képzésmód újabban különösen a jassznyelvben és a gyermeknyelvben burjánzott el (vö. *szaki* < *szaktárs*; *jampi* < *jampec*; *nyugi* < *nyugalom*; *csoki* < *csokoládé*; *cuki* < *cukor*; *nagyi* < *nagymama* stb.; eredetere vö. Melich: MNy. 10:102 és Spitzer Leó: Nyr. 49:158); az így képzett szavaknak általában bizalmas hangulati értékük, kicsinyítő, gúnyos mellékjelentésük van. Talán ez az oka, hogy a köznyelv egészen a legutóbbi időkig tartózkodott a *murci* szó befogadásától.

Az erjedőben levő újbort a Felvidéken több helyen *burcsák*-nak nevezik. E szóra a Nagyszótár 1845-ből ismer adatot az Életképek egyik beszélyéből, amelynek szerzője Burián Imre: „a' kolosvári töltött káposzta, az olasz maccaroni, az angol boeufsteak, a' jó *burcsák*, a' esányi dinnye vagy a' braziliai ananas, a' gyomor-vágy eme főzikkei, sem hozták volna kedélyesebb mozgásba szívem izgágás tartalmu kamráit” (1:173). Megjegyezzük, hogy a beszély az egykorú pesti aranyifjúság, az „arszlánság” életéből veszi tárgyát; nem lehetetlen ezért, hogy a szó e körben közkeletűbb volt. A *burcsák* szót közli a MTsz., de csak egy adatot ismer rá Hont megyéből 'szüret utáni újbór' jelentésben. Magam a Nyitra megyei Negyed és a Bars megyei Zsitvagyarmat magyar nyelvéből ismerem 'erjedőben levő újbór' jelentésben. A MTsz. egyetlen adata alapján szerepel a szó Gombocznak a bornevekről írott tanulmányában (MNy. 2:195), valamint az EtSz.-ban. Itt Melich megadta a szó etimológiáját. Eszerint a magyar *burcsák* a szlovák *burčák* átvétele. Ehhez megjegyezzük, hogy a *burčák* nyugatszlovák — morva hangalak, a szlovák irodalmi nyelvben *burčiac* van. A *burčák* ~ *burčiac* szlovák — keletmorva szó; a többi szláv nyelvek közül csak a bolgárból ismerjük, itt azonban abrakfaját jelent (Mladenov 229). Kniezsa a szlovák szót a magyar *bor* régi *bur* alakjából való származéknak tartja (SzJsz. I, 113), bár lehet, hogy a szláv *buriti* 'lázít, bujtogat' ige tövéből származik (vö. a szlovák *burcovat* 'zajt csap, zajong, zaklat' szót Hvozdziknál; „v břiše mu *burcuje*” 'a gyomra háborog' — idézi Kott I. 110 Dobrovskýból). A *burcsák* a mai magyarban kis területen ismert tájszó, irodalmi nyelvi vagy köznyelvi terjedésének semmi nyoma nincsen. A *murci* szóval való keveredésből keletkezett a *burci* és a *murcsák* alak; az elsőt Negyed, a másikat Zsitvagyarmat községben hallottam.

Az erjedőben lévő újbór harmadik ismertebb tájnyelvi elnevezése a *rámpás*. E szóval foglalkozott Gombocz Zoltán a már említett, bornevekről írott tanulmányában (MNy. 2:197). A szót ő az MTsz. adatai alapján Pozsony vidékéről, a Fehér megyei Bicskéről, a Baranyai megyei Siklósról, az Alföldről és Bajáról ismeri 'már kiforrott, de még meg nem tisztult új bor' jelentésben. Zimándi István szíves közlése szerint a Bács megyei Madarason még a *rámpás* az általános, de már ismerik a *murci* szót is. A Nagyszótár egy adatot ismer a *rámpás* szóra az Arad megyei születésű Rodiczky Jenő (írói neve Adácsi) „Aquarellek és croquik a gazdatiszti életből” című, 1894-ben megjelent munkájából: „Odabenn a mesternek bőbeszédűsége oly mérvben alább hagy,

mentül sűrűbben tölt magának a *rámpásból*” (166). Előfordul a szó Kosztolányi Dezsőnek Virág Benedekről írott versében; a költő visszaálmódja magát a régi Buda hangulatába:

... bogarásznék a Gellérthegy alján
és új boron, mikor habos a *rámpás* —
kapukules a kezemben, kézilámpás —
korhely árnyékomat nyomomba húzván
mennék haza a kormos, süket utcán.

(Ének Virág Benedekről. Összegyűjtött versei 157)

Babits Mihálynál olvassuk: „Mikor én születtem, már késő november volt. A szüret, akármennyire is halogatták volna is abban az évben, már régen lezajlott, a pincékben csípős, szappanos mellékízű újbort forrt, mely karcolta és égette a torkot s már alig tűrte a »must« nevet. A Bácskában *rámpásnak* mondják az ilyent” (Keresztülkassul az életemen. Bp., 1939. 10–1).

A *rámpás* szó etimológiáját megadta Gombocz Zoltán. Eszerint német szóátvétel a *rampes*, *rampas*, *rambes* 'geringer sauer Wein' szóból, amely a Rajna és Majna vidékén van elterjedve; megvan a szó az erdélyi szászban is *rampásch* alakban, ide azonban talán magyar közvetítéssel került (vö. MNy. 2 : 197). A szót a XVIII. században Magyarországon letelepedett németek hozhatták magukkal. Feltűnő a német és a magyar szó közti jelentéskülönbség.

A *karcos* a negyedik szó, amellyel az erjedésben levő újbort nevezni szokták. Meg kell már előre jegyeznünk, hogy a *karcos* szó 'erjedésben levő újbort' jelentése az eredetibb 'megkarcolt, érdes' jelentésből keletkezett. A tapintás érzéktérületéről átvitték a szót az ízlés érzéktérületére. E jelentésfejlődésre utalnak Horváth Endre meghatározásai a *karcos* szóról a Nagyszótár cédulaanyagában: 'torokkarcoló, csípős bor, vagy mert még nincs jól kiforrva, vagy pedig mert savanyú szőlőből van' és 'forrásnak indult must, mely nem édes többé, hanem szesztartalmú és *karcolja* az ember torkát'.

A *karcos* szóra az első előfordulást a NySz. és a SzófSz. 1702-ből jelzi Miskolczi Gáspár „Egy jeles vadaskert” című, Löcsén kinyomatott munkájából 'ungvibus alacer; mit behenden krallen?' [= éles karmú (bagolyról)] jelentésben. A kérdőjel a jelentés után azt jelzi, hogy Miskolczinál a *karcos* talán sajtóhiba a *harcos* helyett (vö. még Nyr. 27 : 77 és 30 : 186, jegyzet). A Nagyszótár adatai szerint 1829-ben Czuczor Gergely használta a szót: „*Karcos* lön a durva tövistől könnyű inad” (Aurora 8 : 125). Kassai Szókönyvében 1834-ben 'karcos, karcolódó, veszekedő, böllenedő, izgágás és rigolyás legény' jelentésben mint hegyaljai tájszó szerepel (3 : 117). A *karcos*-t a CzF. 'karcokkal sértett, horolt, metszett' jelentésben közli, s megjegyzi, hogy az Érmelléken csípős borról is mondják: *karcos* bor. A Nagyszótár adatai szerint már a múlt század negyvenes éveiben többen használták: 1844-ben a Borsod megyei születésű Terhes Sámuel (Szúrony. Kassa, 1844. 7), 1845-ben az ugyancsak Borsod megyei Homonnay Imre (Beszélgetés a' versirő és a' halál között. Buda, 1845. 28); mindketten 'haragos, zsémbes, zsörtös' jelentésben (asszonyról). Ugyane jelentésben fordul elő 1846-ban Tompánál is: „Az ajtót ki- s becsapkodá | A *karcos* néne ez alatt” (Népregék, népmondák. Pest, 1846. 145). E jelentésben 1869-ben Gregus Gyulánál kétszer is előfordul (Összegyűjtött Értekezései. Bp., 1876. 290 és 312).

Az 'erjedőben levő újbort', ill. 'savanyú bor' jelentésre a Nagyszótár 1867-ből ismeri az első adatot Jankai Józseftől: „A csárdában is a *karcos* | Savanyú” (Újabb költeményei. Pest, 1867. 27). A hetvenes évektől kezdve aztán mindgyakrabban előfordul. Használta 1878-ban Arany János: „Inni kell... *karcos* borból” (Ez az élet című versében), Csepreghy Ferenc és Bánfi János 1881-ben, Vargha Gyula 1884-ben,

Mikszáth Kálmán 1886-ban (Két koldusdiák 28), Vajda János 1887-ben, Szabó Endre 1889-ben, Justh Zsigmond és Bársony István 1894-ben és még sokan mások.

A szót, úgy látszik, a múlt század utolsó harmadában elsősorban 'erjedőben levő újbort' és 'savanyú bort' jelentésben használták a köznyelvben. A korábbi és eredetibb 'durva, érdes, izgága, kellemetlen' jelentésre csak kevés adat van ebből az időből. Használta e jelentésben 1879-ben Arany a Toldi szerelmében („De fejkarakó gond s *karcos* kötelesség” — XI. ének 44. vsz.), 1871-ben Lévy József Shakespeare-fordításában, 1881-ben Beksics Gusztáv („*karcos* az angol humor” — A szabadság országa. Bp. 20). A *karcos* szóra a MTsz.-nak 'veszekedő, izgágáskodó legény ember' jelentésben mindössze két adata van (ebből az egyik Kassai 1834-i adata). Sok tájnyelvi adat van viszont a MTsz.-ban az 'új bort, savanyú kerti bort, vinkó' jelentésre. A MTsz. adataiból megállapítható, hogy a szó csak a Dunától keletre eső területeken van meg, s hogy jelentése itt elsősorban 'savanyú, kevésbé nemes szőlőből készített bort', nem pedig 'forrásban levő újbort'. Az erre vonatkozó adatok a következők: 1875, a Bihar megyei Furta környéke: 'vinkó, kerti savanyú bort' (Nyr. 4: 94); 1875, Kecskemét: 'bort' (Nyr. 4: 284); 1885, Alföld: 'rámpás, új bort' (Nyr. 14: 95); 1886, Rimaszombat: 'savanyú bort, löre' (Nyr. 15: 430); 1887, Nagykunság: 'savanyú kerti bort' (Nyr. 16: 332); 1887, a Hajdú megyei Földes: 'nem rég kiforrott kerti bort' (Nyr. 16: 384); 1888, Kassa vidéke: 'savanyú bort' (Nyr. 17: 238).

Az ÚMTsz.-nak egy kivételével valamennyi adata keletről való (Békés megye, Debrecen, Hódmezővásárhely, Kolozsvár). Az egyetlen dunántúli adat a Baranya megyei Hiricsről származik 1942-ből (Hegedűs Lajos: Népi beszélgetések az Ormánságból. Pécs, 1946. 121). Kiss—Keresztes Ormánsági Szótára azonban nem ismeri a szót.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a *karcos* szó általában csak azokon a vidékeken van elterjedve, ahol nincs fejlett szőlőtermelés és borkultúra. Bizonyára ezzel van összefüggésben, hogy e szó jelentése kevésbé megkülönböztetett, kevésbé egyértelmű, mint a *murci*, a *burcsák* és a *rámpás* szavaké. Ez utóbbiak ugyanis csak az erjedőben levő újbort jelentik. A *karcos* azonban mind a savanyú, gyenge bort, mind a forrásban levő újbort jelölésére használatos.¹ A Nagyszótár fentebb idézett adataiból is aligha lehet megállapítani, hogy a *karcos* szó bennük savanyú bort vagy forrásban levő újbort jelent-e. Valószínűbbnek tartjuk, hogy a 'gyenge minőségű, savanyú bort' jelentés a gyakoribb bennük.

A *murci*, a *burcsák* és a *rámpás* kétségtelenül népi szavak; a *murci* emellett jellegzetes képzésű, hazai keletkezésű szó. A *karcos* szó ezzel szemben — úgy látszik — nem a nép, hanem az értelmiség körében keletkezett, és a köznyelvből terjedt el a népi szóhasználatban. E keletkezés másképp nem képzelhető el, minthogy a *karcol* szóból elvonással lett *karc* 'karcolás', ebből pedig az -s nomen possessoris képzővel *karcos*. A népi nyelvben azonban nem mutatható ki olyan *karc* szó, amely a *karcol* igéből elvonással keletkezett volna (a MTsz.-ban levő *karc* 'véka; papnak, tanítónak gabona-illetéke' nem tartozik ide, mert e szó a szláv *korec* szóból alakult; itt tehát különböző eredetű szavak homofóniájával van dolgunk, vö. Kniezsa: SzJsz. I. 281). A *karcos* szó képzésének közvetlenül alapul szolgáló *karc* 'karcolás' szóra az első előfordulást a NyÚSz. és a SzófSz. 1805-ből jelzi Verseghynek „A' tiszta magyarság” című munkájából. Verseghy könyvében a *karc* „A' Cadentiák' Lajstromá”-ban fordul elő a 119. lapon (*arcz—harcz—sarcz—karcz*). Jelentése nincs megadva, és teljes bizonyossággal nem is állapítható meg.

¹ A *murci* szónak 1899-ből Szekszárd vidékéről 'napszámos bort, savanyú bort' jelentésére van adat (Nyr. 28: 431). Én a szó e jelentésének nem találtam nyomát Szekszárdon. Itt jegyzem meg, hogy a rossz bort egy sajátos válfaját itt *ivóbor*-nak nevezik (a német *Trinkwein* fordítása); ez a már többszörösen kipróbált, vízzel átitatott törkölyből készül.

Lehetséges ugyanis, hogy a Versegghynél szereplő szó a NySz. és MTsz. 'véka, papnak, tanítónak gabona-illetéke' jelentésű szavával azonos, ahogy azt Versegghy könyvének feldolgozója, Sági István a Nagyszótár cédulaanyagában feltüntette. (Vö. azonban Szily Kálmán érvét a NyÚSz.-ban, aki Szemere Pál egykorú levelére hivatkozik, amely szerint Versegghynek nagy érdeme „a szendergő gyökök felköltögetése”, vagyis az elvonással való szóalkotás. Ennek alapján azonban nem állítható, hogy Versegghynél az idézett helyen a *karc* jelentése kétségtelenül 'karcolás'.) Az első, egészen kétségtelen adatot a *karcol* szóból elvonással keletkezett *karc* 'karcolás' szóra a Nagyszótár anyagában Simainál találjuk 1809-ben: *kartz* ... 'stria, frictura unguibus facta' [= körömmel megkarcolt] (Vég-tagokra szedetett Szó-tár. Buda, 1809. Told. 24). A következő adat Fáy András Béltéky házában 1832-ben: „a' rossz szomszéd ... örök *karczai*-val óránként sért” (A' Béltéky-ház. Pest, 1832. 1: 104). Széchenyi írta 1835-ben: „[A] Zrínyi [hajó] tiszteletes képen legkisebb *karcz* sem történt” (Hírlapi cikkei. Összeállította Zichy Antal. Bp., 1893. 1. 135). A szó előfordul 1839-ben a Figyelmezőben: „e csúf *karcz* ördög” (83), 1846-ban Kuthy Lajosnál: „a mardosás mély *karczaival*” (Hazai rejtelmek 1: 3); 1873-ban pedig a *karczrajz* és *karcztű* összetételekben jelenik meg (Athenaeum 2: 1538–9). Azóta is főleg bizonyos képzőművészeti eljárást, illetőleg az így létrehozott képzőművészeti alkotást jelenti nyelvünkben (vö. *rézkarc*, *hidegkarc*).

A *karc* 'karcolás, sértés' szóból keletkezett *karcos* jelentésfejlődése: 'megkarcolt' → 'érdes, durva', ebből egyfelől → 'kellemetlen, zsémbes' (asszonyról), másfelől → 'a torkot karcoló savanyú bor' s ez utóbbiból → 'erjedőben levő újbor'. A 'torkot karcoló savanyú bor', illetőleg 'erjedőben levő újbor' jelentésben a szó — mint láttuk — a múlt század utolsó harmadában általánosan használatos volt. A XX. század első évtizedeiben azonban, úgy látszik, már ritkábban használták; erre abból következtethetünk, hogy a *karcos* szó nem szerepel a Gombocz által összegyűjtött bornevek között (vö. MNy. 2: 198–9). Köznyelvi szótáraink (Ballagi, Kelemen, Sauvageot) általában a 'gyenge minőségű bor, amely a géget karcolja' jelentést emelik ki, vagy csak ezt közlik (Balassa, Hadrovics—Gáldi, Ország).

Meg kell még említenünk, hogy a Szatmár megyei Nagybányáról egyetlen adatból ismerjük az *iszkaros* 'karcos, forrásban levő új bor' szót (vö. Nyr. 14: 383). E különös alakú szó bizonyára összefügg a *karcos* szóval. Kíváncos volna azonban használatát és jelentését a helyszínen ellenőrizni. Újabban hallottam a *majomtej*, *szamártéj*, *csödörtej* szavakat a 'forrásban levő újbor' jelölésére (az elsőre Budapest, Fót, Kecskemét és Badacsony, a második kettőre Badacsony vidékéről vannak adataim). E szavak nyilván tréfás képzettársítással keletkeztek. Egyes borkedvelők magyarázata szerint bizonyos jelentés-specializálódás figyelhető meg a fenti szavak használatában. Eszerint a *murci* az erjedés kezdeti fokán, a *majomtej* viszont haladottabb stádiumban jelölne az erjedőben levő újbort.

A tárgyalt szavak közül a *murci* a legismertebb, leghasználatosabb a mai magyar nyelvben. Köznyelvi voltát legújabb szótáraink már nem vonják kétségbe, tárgyköri kötöttséget és stilisztikai kisebb értékűséget sem tüntetnek fel vele kapcsolatban. Ilyesmi nem is volna indokolt, mert a *murci* ugyanolyan jó magyar szó, mint a *játszi*, *bácsi*, *kapzsi*, *tömzsi*, *mozi*, (*új*-, *régi*) *módi* stb.; ezek pedig már vitathatatlanul teljes jogú szavai a magyar köznyelvi szókinésznek.

Décsy Gyula

Durmol. Lőrincze Lajos „Nyelv és élet” című tanulmánykötetében (159) Pintér Jenővel polemizál, aki Nyelvvédő Könyvében „sok olyan szóra is kiterjeszti a magyárosítási kényszert, amelynek idegen voltáról már csak igen kevesen tudnak”.

Példának az *iskola, tábla, torna* (torok) szavainkat idézi, majd így folytatja Lőrincze : „Vajon nyer-e vele a nyelv és a nyelvet beszélő társadalom, ha *durmol* helyett *alszik*-ot mondunk?”

Valóban, a *durmol* annyira beilleszkedett familiáris nyelvünk szavai közé, hogy szinte kedveskedőnek érezzük az alvás cselekvésének ezt a megjelölését. A *szunnyad*, a *szunyókál*, a *szundizik* (ez is argó szó), a *szendereg*, az *álomba merül*, a *hál*, az *alukál* és — utoljára emlitem a legelsőt — az *alszik* mellett a *durmol*-nak szintén megvan a jogosultsága. Mennél több azonos vagy rokon jelentésű szó van a nyelvben, annál több árnyalatot tudunk vele kifejezni. (Vö. még: *szundiéz*, Balassa László: Pais Eml. 168.)

A *durmol* tréfás hangulatú, szinte hangfestő jellegű szó, bár a *dur-* szókezdett akusztikailag inkább zajos cselekményekre utalna (*duruzsol*, *dérdur*, *durran*), ha nem szabályozná az onomatopoeitikus jellegű nyelvi eszközök hatását a jelentéssel való egybeműködés törvénye, amely ebben az esetben, az ellentétes tendenciákat közömbösítve, nem engedi tudatossá lenni a *dur-* keményebb akusztikai lehetőségeit...¹

A *durmol* tehát megvan nyelvünkben önálló színeként. Örüljünk neki, annál inkább, mert „idegen voltáról már csak igen kevesen tudnak”. A *durmol* ugyanis végső fokon latin (esetleg germán) eredetű. Odáig azonban hosszú utat kell megtennie a szó-nyomozásnak.

Előbb vegyük szemügyre a szó jelenlegi családi állapotát. Először 1900-ban jelentkezik Jenő Sándor és Vető Imre tolvajnyelvi szótárában, mégpedig német formában: *durmen* 'aludni'; *auszurdurmen* 'kialudni magát'. De ugyanott már magyarosított alakja is megvan: *durmol* 'alszik'. — Tábori Kornél és Székely Vladimir „A tolvajnép titkai” című könyvében (1908.) csak német alakban szerepel: *durmen* 'aludni'; *durmigen* 'kloroformmal elaltatni'. Az utóbbi használat mutatja, miért volt szükség az idegen szó átvételére: a titkosság céljából, egy bűncselekmény leplező megjelölésére. — A Rendőrség tolvajszó-jegyzékében (1911.) vegyesen szerepel a szó német és magyar alakja. — Velledits Lajos (MNY. 13 [1917.] : 60) már csak a magyar *durmol* igét közli. Kabdebó Jassz-szótára (1917.), Tábori és Székely adatait megismételve, hozzátesz az addigiakhoz egy új származékot: *durmcsh* 'háló' [háló-hely]. Ez az *-esh* vég ismert argó- és játszi képző (vö. Kemenes Pál, MNY. 14 [1914.] : 28 és Szemkő Aladár, uo. 141), de megvan a magyar tájnyelvben is (vö. Juhász Jenő, MNY. 28 [1932.] : 221 és Bárczi Géza: Jegyz. a budapesti népi nyelvről. 1943. 20). A további gyűjteményekben (Szirmai és Balassa, 1924. stb.) már mindenütt a *durmolni* alak szerepel, de a szónak vannak argó-szinonimái is (*brummen*, *brummolni*, *jón*, *jónem*, *szondizni*, *szundizni* 'aludni'), amikre itt nem terjeszkedünk ki. — Vajthó László (Nyr. 59 [1930.] : 220) már a diáknyelvből idézi: *durmolni* 'aludni'. A diáknyelv a legérzékenyebben reagál az argó szavakra.

A *durmol* hozzánk a német tolvajnyelvből került. Polzer szótárában (Gauner-Wörterbuch. 1922.) a rotwelsch szellemének, normabiányának megfelelően, több alakváltozata van: *durmen*, *dürmen*, *dormen* 'schlafen'. — Avé-Lallemant (Das deutsche Gaunerthum 4 [1862.] : 534) a *dormen*, *dürmen* mellett még egy rotwelsch *thürmen* 'schlafen', 'schlummern' alakot is iktat és említi a rotwelsch ige főneveit is: *Dorm*, *Dormel*, *Dörmel* 'Schlaf', 'Schlummer' < *Türmel* 'Schwintel', 'Schläfrigkeit'. A bécsi rendőrség Wörterbuchjában (1854.) a *dormen* mellett a *joschen*, *joschnen*, *schlaunen* 'schlafen' szinonimák is szerepelnek. — A szó legrégebb előfordulása, azt hiszem, 1755-ből való. Fr. Kluge közli „Rotwelsch” című könyve 240. lapján: *dormen* 'schlafen'.

A rotwelsch szó azonban maga is népi, tájnyelvi eredetű, amint erre már Avé-

¹ Hanghatás és jelentés viszonyára vonatkozólag vö. Szóhangulat és kifejező hangváltozás c. dolgozatomat, Szeged, Acta Univ. 1939. 21.

Lallemant (i. h.) utalt. A sváb dialektusban: *durmen*, *durmeln* 'schlummern' < középfelnémet *dörmeln* 'schlafen', 'schlummern'; alnémet *drömen* 'träumen' [utóbbi ide tartozik?]. — Pekrun német szótára (1933.) nem közli a nyelvjárási adatokat, de regisztrálja őket a Sprach-Brockhaus (1935.), nyilván azért, mert eléggé ismertek: *ich dormele* (nyelvjárási) 'schlummere'; *der Dormel*, *Dormus* [az utóbbi tréfás latinositás, amire a magyarban is sok példa van] 'Schlaf', 'Rausch'. A Sprach-Brockhaus latin eredetűnek jelzi őket, a *Dormitorium* 'Schlafsaal' [hálóterem] szóval együtt. — Schulz, valamint Saalfeld idegen-szótárai nem ismerik. Ellenben Avé-Lallemant a német nyelvjárási *Turmel* 'Schwindel', 'Schläfrigkeit' szóból magyarázza őket, amely a középfelnémetben *tiirmeln* 'schlafen', 'schwindeln' [szédülni]. Ez a *Turmel* 'Schwindel', 'Täumel' a Sprach-Brockhaus szerint is felnémet és nyugatnémet szó. A *Turmel* további eredetére vonatkozólag Kluge és Götze szófejtő szótára (1934.) nem ad felfrnyalósítását.

A rendelkezésemre álló eszközökkel nem tudom eldönteni, hogy a *durmen* német tőszó-e, vagy latin-francia jövevény. Vö. latin *dormire* 'aludni' > francia *dormir* 'ua.' és olasz *dormire* 'ua.'. Vannak még más német jövevényyszavai is a latin *dormire* francia származékainak: *Dormant* 'Tafelaufsatz' [állandó asztaldísz]; *Dormeuse* 'kényelmes karosszék', 'koesi, melyben aludni lehet', 'hálósipka'; *Dormitiv* 'altató' (Saalfeld, 1898.).

Egyébként a *dormire* indoeurópai szó, de Walde latin szófejtő szótára (1910.) germán megfelelőiről nem tud. Ernout és Meillet (1932.) sem emlitenek ilyeneket. Megvan azonban az óbolgárban, a görögben, örményben és — a magyar tájnyelvben. Ez a magyar tájszó Rozsnyó vidékén használatos mint szláv jövevény: *drémál* 'szunyókál' (vö. Berneker, 1913., 223: *drěmati* 'schlummern' [szunnyadni] stb.). A magyarba közvetlenül a szerbből jött (Kniezsa: SzLJövSz. 1955. 1: 161) és távolról sem olyan magyaros jellegű, mint a *durmol*.

Jenő és Vető (1900.) a *durmol* igét még magyarnak tartották, amit már Bárczi Géza (MNY. 27 [1931.]: 238) helytelenített. Bárczi (uo. 290) utalt a szónak német közvetítésű francia eredetére is, amiről fntebb szoltunk. A német közvetlen eredetet mindenképpen elfogadhatjuk, a német tolvajnyelvi alakok közbeiktatásával, akkor is, ha figyelmen kívül hagyjuk Avé-Lallemant germán származtatását.

Egyébként (Bárczi: i. h. 295) a szót a magyar az argóban szokásos -l képzővel vette át. Vö. még: német *sparen* > *spórol*, *kobern* > *kóborol* stb. Zolnai Béla

Néhány régi mesterségyszavunk. Haller Jánosnak „Pays, A' Békeséges Tűresnek Payssa” (1682.) című munkájának Elöljáró beszédében olvashatjuk a következőket: „... Ha pedig-abbán kell a mesterséget tartani, hogy nevezeteket attanak némely dolgoknak, mellyeknek a Magyarok nevet nem tudnak adni, a nem derék dolog: mert egy parafzt mesterember, Mólnár, vagy kő-míves állyon-elé, jelenese meg az ő mester-séget illető sferfzámoknak neveit, ugy híszem, hogy akár mely jó Deák fém ad egy-egy fzóval nevet azoknak, tudni illik, minek mondgya a *galáfot*, *piumot*, *pógont*, *prámát*, és fzámtalan fok egy-máfnak neveit? holott minden rendbeli embereknak az-ő mester-ségeket-illető portékájoknak nevei vadnak. ... a mester-emberek, a' mint fellyebb-is mondám, hogy találta minden sferfzámoknak külön-külön neveket.”

A felsorolt csoportnyelvi szavakat eddigi szótáraink csak részben és hiányosan közölték. A *pium*-ot a mesterségyszótárak mindegyike közli.

A *prámá*-ra vonatkozólag Gyarmathy szótárában találunk utalást (Voc. 62).

Ez az adat ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy Haller valóban a székely mesterek műszavaiból vette példáit, tehát pontosan egy területhez köthetjük e szavakat. A *pógon* és a *galaf* értelmezését, eredetét jelenleg — a rájuk vonatkozó igen kevés adat miatt — nem adhatjuk meg. Reméljük, hogy e közlés nyomán e két szóra vonatkozólag is kapunk bővebb és pontosabb adatokat. Bakos József

Nyelvművelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje

(1955)

Szemlénk beosztása ugyanaz, mint az elmúlt évben, tehát : 1. helyesírás, 2. nyelvművelés, 3. stílus.

Az egyes cikkek ismertetése előtt néhány adatot s az anyag egészére vonatkozó általános megjegyzést közlünk. Átnéztük 42 lap (11 napilap, 11 hetilap, 19 folyóirat s 1 időszakos kiadvány) teljes évfolyamát, továbbá több szakmai folyóiratnak, újságnak a Nyelvtudományi Intézethez beküldött egyes számait. Ezekben 148 nyelvművelő tanulmány és cikk jelent meg, tehát számukat tekintve jóval kevesebb, mint 1954-ben. A közlemények megfigyatzkozásának oka, hogy jó néhány napilapunk, amely 1954-ben szinte napirenden tartotta nyelvünk ápolásának ügyét, 1955-ben csaknem elzárkózott a nyelvművelő cikkek közlése elől (így a Népszava, a Szabad Ifjúság, az Irodalmi Újság, a Dunántúli Napló, a Tolnai Napló), vagy csak hébe-hóba közölt egyet-egyet (Magyar Nemzet). Ezt a jelenséget azért tartjuk igen sajnálatosnak, mert napilapjaink nyelvművelő rovatában éppen a nem nyelvész közönség szólalt meg, s figyelmeztetett sok olyan jelenségre, amely gyakran szükségképpen távol esik a nyelvtudósok, tanárok megfigyelési körétől. Más részről azonban öröndetes dolog, hogy a megjelent cikkek tekintélyes hányada (szám szerint 38) valamelyik szakma nyelvi problémáival foglalkozik, azt jelezve, hogy a nyelvművelő mozgalom ma már nem csupán egyetlen kis csoport magánügye. A Magyar Sajtó c. folyóirat rendszeresen figyeli újságaink nyelvhasználatát, az Orvosi Hetilap nyelvművelő mozgalmat indított, de olvastunk ilyen tárgyú cikkeket a pénzügyőrök, a nyomdászok, a bányamérnökök és a textilipari dolgozók lapjában is. Igaz, ezeken a területeken is jobbára hiányoznak még a dolgozók megjegyzései, mert az írásművek általában a szerkesztőségek, a szakma vezetőinek kezde-ményezésére láttak napvilágot, de ennek ellenére is azt kell mondanunk, hogy a vizsgálódási kör tágulása feltétlenül nyereséget jelent.

Érdekes a 148 tanulmány és cikk témák szerinti megoszlása : a legtöbb (42) a szóhasználat kérdéseivel foglalkozik, csaknem ugyanennyi (38) a helyesírással, s azután sorrendben a stílus (27), a mondattan (13), az alaktan (9) és a kiejtés (6) következik. A fennmaradó 10 cikk általános, összefoglaló jellegű. Ez a megoszlás egyrészt megmutatja a közönség és a nyelvészek érdeklődésének csomópontjait, másrészt rávilágít nyelvművelő munkánk viszonylag elhanyagolt részeire.

A megvizsgált cikkek tárgyi, tartalmi szempontból túlnyomó részben megállják a helyüket. Ha a nem nyelvész szerzők írásait nézzük, e tekintetben az 1954. évhez képest jelentős fejlődésről számolhatunk be. Csak elvétve találkozunk felületes, tárgyi alapot nélkülöző hibáztatással vagy téves általánosítással, de többnyire ilyenkor is mentségül szolgálhat az ügy iránti buzgalom. Jóval gyakoribb az az eset, hogy a szerzők jó nyelvészeti felkészültségről tesznek tanúságot, tételeik, megállapításaik nyelvművelő könyvek tanulmányozásán alapulnak.

1. Helyesírás

A magyar helyesírás szabályai 10. kiadását ismertető és népszerűsítő cikkek sora 1955-ben folytatódott, s helyel-közzel fellobbantak még a szabályzat körül folyó viták is.

A Csillag jan.-i száma közli Pais Dezső beszédét, melyet 1954. dec. 8-án a Minisztertanács Tájékoztató Hivatala sajtótájékoztató értekezletén mondott el (A Magyar Helyesírás Szabályai 10. kiadásának előzményeihez és fogadtatásához). Pais bevezetésül megemlékezett azokról a gáncsoskodásokról, egyéni változtatásokról, amelyek az 1930-as és 40-es években a szabályzatkészítést jellemezték. A továbbiakban a helyesírás megreformálásáról folytatott tárgyalásokat, és az 1954. évi kiadás előkészítését, a bizottság részéről megtörtént széleskörű tájékozódást ismertette, s megállapította, hogy a bizottság „semmi esetre sem elefántcsonttoronyba zárkózva végezte a munkáját”. Azoknak, akik utólag sajnálkoznak, hogy korábban nem mondhatták el a véleményüket, mondta: „... eddig a szabályokkal szemben igen kevés és nagyon is nem nyomós érv hangzott el, melyet a bizottság nem ismert volna, ne tárgyalta volna meg a szabályzat előkészítésekor.” A bizottság azzal követett el igen nagy hibát, hogy a változtatásokat megokoló magyarázatot nem készítette el idejében. Előadása további részében a szabályzatról megjelent kritikákról s velük kapcsolatban a kritikai etikáról szólt. Leszögezte, hogy a bizottság várja a kritikát, de azt ne gondolja senki, hogy ha igaza van is, azonnal változtatnak a szabályzaton.

A Felsőoktatási Szemle jan.-i számában Bárczi Géza ismerteti a szabályzatot (A magyar helyesírás szabályainak tizedik kiadása). Röviden szól az egységes nemzeti nyelv és az egységes helyesírás kialakulásáról, összefüggéséről, arról az anarchiáról, amely helyesírásunkat látszólagos egysége ellenére egészen a legújabb időkig jellemezte. „Hogy ez a rendetlen sokféleség... milyen mélyrehatóan káros és milyen méltatlan a magyar irodalmi nyelv magas fejlettségi fokához, azt talán nem is szükséges különösen hangsúlyozni. Hiszen a helyesírás társadalmi, nemzeti funkciója a legteljesebb egység megteremtése a nyelv írott képében, s ezen át a nyelvi egység, a nyelvi egységen keresztül pedig a nemzeti egység építése, erősítése.” A következőkben a bizottság elgondolásait, a szabályzat elkészítésének módját, a főbb változtatásokat, az alapvető elveket ismerteti. Igen értékes a cikk azon része, mely a nyelv változásából adódó átmeneti formákkal s ezek írásmódjának meghatározásával foglalkozik. Megemlékezik a szabályzatról folytatott és folyó vitákról is, hangsúlyozva, hogy a bizottság kívánja, kéri a bírálatot, de ugyanakkor a bíráló se felejtse el, hogy a szabályzatot megtartania — külön véleménye ellenére is — kötelessége.

B. Lőrinczy Éva „*Garszon* vagy *garzon*, *perron* vagy *peron* és a többiek” c. rövid írásának célja, hogy megmutassa, ezen és más szavak írását azért változtatta meg a helyesírási bizottság, mert megváltozott a szavak kiejtése (M. N. jan. 26.). — Fábíán Pál az Anyanyelvünk febr.-i számában (A magyar helyesírás szabályainak 10. kiadásáról) az új szabályzat előkészítésével, a főbb változtatásokkal s az újonnan megfogalmazott szabályokkal foglalkozik. Nemcsak ismerteti a változásokat s az új szabályok legfontosabb csoportjait, hanem mindig meg is indokolja a helyesírási bizottság döntését. Többször hangsúlyozza, az új szabályzat nem jelent reformot, de lényeges előrehaladás helyesírásunk történetében: „... írásrendszerünk következetesebbé, elvszerűbbé s nem egy ponton egyszerűbbé vált.” — Az Anyanyelvünk ugyanezen számának egy másik cikkében Kerékgyártó Imre visszatér a helyesírási vitában tett megjegyzéseire.

Szemere Gyula a MNy. márc.-i számában megjelent cikke (Helyesírásunk új szabályzata) első részében a szabályzatnak azokat a főbb újításait és új szabályait foglalja össze, amelyekkel egyetért, a második részben azokat a pontokat veszi sorra, amelyekkel — mint írja — már nehezebb megbarátkozni; ezek: a *dz*, *dzs* betűs szavak

elválasztása, a *kevésbé, ésszerű, a semmilyen, semmikor* írása, a külön- és egybeírás meg a szótári rész egyes szavai. Arra törekszik, hogy érvelésében az iskola szempontjából mutasson rá a vitás pontokra. Ugyanezen szám következő cikkében Nagy J. Béla foglalkozik Szemere néhány vitatható megállapításával, elsősorban a *dz, ds* betűs szavak, a *kevésbé*, a műveltető igék írásával meg a külön- és egybeírással (Hozzászólás Szemere Gyula cikkéhez). — Megjegyzéseire Szemere a dec.-i számban válaszol (Hozzászólás Nagy J. Béla hozzászólásához).

A Heves megyei Népújság olvasóit Bakos József tájékoztatta az új szabályzatról (A magyar helyesírás időszzerű kérdései. Márc. 17., 20., máj. 5., 8.). Ő is hangsúlyozza, hogy a 10. kiadás nem reformszabályzat, szól helyesírásunk elveiről, változásának fő állomásairól, a helyesírás egységéért vívott harcról, majd rátér a 10. kiadásban megejtett főbb változtatások elvi alapjának kifejtésére. Cikke III. és IV. részében a szerkesztőséghez beküldött levelekre válaszol. Ezek a külön- és egybeírásról, a földrajzi neveket, illetve a *bölcsesség* szó írásáról kértek bővebb felvilágosítást.

Vadász Elemér a Földtani Közlöny ápr.—jún.-i számában közzétett megjegyzéseiben (Szaknyelvünk és a magyar helyesírás) örömmel üdvözlö az új szabályzatot, s rámutat azokra a részletekre, amelyek számára nem megnyugtatók. A magyaros írásmódban szerinte sokkal messzebb kell mennünk, mint a szabályzat; átmenetinek tartja a *ch, qu, w* használatát is. A hagyományos *Párizs* alakkal nem ért egyet, „zalaias” kiejtésnek minősíti. Elképzelhetetlennek tartja, hogy az *adhat, népdal, vízpart* stb. szót, melyet a szabályzat a 70.—80. pontban példaként felsorol, *athat, nébdal, vízpart* stb. alakban kelljen kiejteni. A fonetikus alakokat tévesnek, tájnyelveinek tartja, s mindenképpen helyteleníti felvételüket. Szerinte ez minőségrontás, selejttermelés. Nem tud egyetérteni a külön- és egybeírás, különösen a földrajzi nevek írásának szabályaival sem, pontosabban a 247.—251. és a 225., 398. pont „ellentmondásaival”. (Vö. Nyr. 79: 394—6.)

Tóth Gabriella a MNy. szept.-i számában bemutatja, hogyan vélekedtek a nyelvújítás korának írói és tudósai a helyesírásnak egyes, ma vitatott kérdéseiben: az *éjszaka—éjtszaka, lagzi—lakzi, lélegzik—lélekzik* és az idegen szók írásában (Néhány nyelvújításkori adalék helyesírásunk időszzerű kérdéseihez). — Benkő Loránd ugyanott az *éjszaka* forma régebbi, XVIII. sz.-i irodalmi használatához nyújt néhány adalékot (Az *éjszaka* régi írásmódjáról).

A Dunántúl c. folyóirat 10., ill. 11. számában Fábíán István és Kodolányi János ír a szabályzatról. Fábíán István (Kevésbé bölcsesség) az ún. következtelenségeket rója meg: a *bölcsesség — frissesség, éppen — képpen — vajon* alakpárhuzamokban mutatókozó eltérést. Javaslati: a kétféleképpen írható szavak számát inkább szaporítani kell, nem csökkenteni; a főbizottság újításai előtt tisztázza az alapelveket; ne jelöljük a felső nyelvvállású magánhangzók hosszúságát; ne szaporítsuk a szabályokat. — Kodolányi (Egyszerűsítés vagy logikálanság?) helyteleníti a *szaggat, faggat, aggat* írását, mert szerinte „a helyesírás célja . . . nem az, hogy »egyszerű« legyen, hanem, hogy kifejezze a nyelv lelkét, azaz a logikáját, s egyben a nyelv történetiségét is”. Az említett szavakat így írná: *szakgat, fakgat, akgat*. Azt is javasolja, hogy különböztessük meg a zárt és a nyílt *e* hang jelölését.

Lengyel Dénesnek a Köznevelés nov. 15-i számában megjelent cikke a szabályzathoz kiadott magyarázatoknak, illetve magának a szabályzatnak néhány pontjával foglalkozik. Hiányolja, hogy a „Helyesírásunk időszzerű kérdései” c. kiadvány bevezetője nem világítja meg kellően a magyar helyesírás múltját, hogy a szerző nem emlékezik meg azokról a vitákról, amelyeket a helyesírás alapelvei körül vívtak. Ezután sorra veszi helyesírásunk alapelveit s azokat a megjegyzéseket, amelyeket a szabályzat magyarázóit az alapelvek megfogalmazásához fűztek. Kisebb fogyatékcossága szerinte a szabályzatnak, hogy nem tájékoztat az idegen eredetű magyar családnevek írásáról.

Több rövidebb lélegzetű közlemény a szakmai és a mindennapi írásgyakorlat helyesírási hibáit nyesegeti. Deme László a Pénzügyőrök Lapjában (Mit írjunk egybe és mit külön? jan.) sok gyakorlati példával világítja meg a külön- és egybeírás alapelveit. Leszögezi, hogy „a szókapcsolatok írásának normális, általános érvényű formája a *különírás*; s az *egybeírás* csak ettől való *eltérés*”. Szól az *-ú, -ű, -i* képző állítólagos „összerántó erejéről”, majd a szakmai nyelvhasználat s közelebbről a pénzügyőri szaknyelv néhány problémájára tér rá. — Fülöp L. és Nagy A. az utcai feliratok és a dekorációs táblák helyesírási hibáit teszik szóvá (Gondolatok a helyesírásról. Néplap. Debrecen, febr. 13.). — Keresztes Kálmán a vidéki újságok lapfejeinek helyesírását vizsgálja, rámutat a hibákra, következtetlenségekre, és egységes megoldást javasol (Néhány szó a lapfejekről és a helyesírásról. Magyar Sajtó, jún.). — Reményi-Gyenes István az idegen tulajdonnevek írásában tapasztalható bizonytalanságról ír (Rahmanyinov-Rachmaninov-Rahmaninov. Magyar Sajtó, aug.). — A debreceni Néplap S. Á. aláírású cikke (Helyesírás és logika. okt. 2.) szókapcsolatok helytelen tagolásából származó hibás, félreérthető alakokat sorol fel, mint pl. *beton útépítő vállalat*, *gyermek ruhaanyagok*, *minőségi vetőmagakció*, *színjátszó műsorpolitika* stb. Javításai nem mind helytállók: *betonút-építő vállalat* (helyesen: *betonútépítő vállalat*), *párosverseny szerződés* (helyesen: *párosverseny-szerződés*), *magassági szél mérések* (helyesen: *magasságiszél-mérések* vagy: *magassági szélmérések*), *minőségi vetőmag akció* (helyesen: *minőségivetőmag-akció*). — Timkó György a Szépirodalmi Kiadó kéziratelőkészítőinek hanyag munkáját kifogásolja. Sok példát idéz arra, hogyan javítják rosszra az *i, u, ü* betű ékezetét, hogyan vonják össze a helyesen különírt szavakat (Sírjunk vagy ne vessünk? Papír- és Nyomda-technika, dec.).

Az Anyanyelvünk és a Köznevelés számos cikke a helyesírás tanításában megoldandó feladatokat és a megfelelő eredményt biztosító módszereket boncolgatja. Bihari János (Helyesírás-tanításunk és az új helyesírási szabályzat. Anyanyelvünk, jún.) „a pedagógiai valóság talaján állva” a szabályzat iskolai taníthatóságának és tanulhatóságának kérdését veti fel: „Pontosan meg kell állapítani . . ., hogy az akadémiai szabályzat anyagának mely részét kell az iskolai oktatás folyamán megtanítani . . ., hogy az egyes iskolafajtákban milyen színvonalat kell elérni.” — Az Apáczai Csere János gyakorlógimnázium magyar szakos tanárainak munkaközössége tanmenetvázlatot közöl a szabályzat újításainak megtanításához (Anyanyelvünk, dec.). — Fodor János (A helyesírás tanítása és a nyelvi tudatosítás. Anyanyelvünk, ápr.) a helyesírás iskolai tanításának és gyakorlásának sajátos módszerét ismerteti. Módszerének lényege, hogy a kiejtés és a hagyomány elvébe ütköző hibák megfigyeltetése után tetemes időt szán a szavaknak elemeikre való szétbontására, az elemek külön-külön történő bevésésére, illetve az elemekből felépített szóalakok iratására, tehát a szóelemző írás tudatosítására. Megfigyelése szerint ugyanis a tanulók írás közben ösztönösen a kiejtés elvére támaszkodnak, ezért ennek ellensúlyozására kell törekednünk. — Szentes Ervin a visszatérő-ismétlő gyakorlás fontosságáról ír, és sok gyakorlatot javasol (Anyanyelvünk, aug.). — A helyesírási norma iskolai alkalmazása már messzire vezet tárgyunktól, ezért csak felsoroljuk azokat a számokat, amelyekben erre vonatkozó anyag található (Anyanyelvünk, ápr., jún., okt., dec.; Köznevelés, jan. 15., febr. 1., ápr. 15., jún. 1., aug. 1., dec. 15.).

Megemlítjük még Béke és Szabadság c. hetilapunk „Kis pajtások” c. rovatának ügyes ötletét: nyelvművelő tanfolyamán képekkel segíti nehezebb szavak, problémás szókapcsolatok helyes írásának megjegyzését (júl. 6., 20., szept. 28.). A tanfolyam más feladatai hasonló hangzású szavak megkülönböztetésére, helytelen kifejezések kerülésére hívják fel a gyermekek figyelmét (aug. 3., 17., szept. 14.).

2. Nyelvhelyesség

A nyelvművelésről általában

Azokban a cikkeken, amelyeket itt ismertetünk, a szerzők nem annyira a nyelvművelés alapelveit fejtetik, mint inkább a nyelvi kultúra emelésének szükségességére hívják föl olvasóik figyelmét.

A Magyar Sajtó márc.-i száma Lőrincze Lajos bevezetőjével nyitotta meg nyelvművelő rovatát. Igen fontos — írja Lőrincze —, hogy a sajtó nyelve kifogástalan legyen, „mert a magyar sajtó a nyelvi műveltség terjesztésének is a legfontosabb eszköze, nem közömbös tehát, hogy a nyelvtisztaság vagy a nyelvromlás forrása lesz-e”. Cikke második részében újságaink pöngyola mondszerkesztését, zsargonizáló szóhasználatát s a határozott névelő elhagyásával elkövetett hibáit teszi szóvá.

Rácz Endre az Anyanyelvünk febr.-i számában felel azokra a bíráló megjegyzésekre, amelyeket a zalaegerszegi gimn. magyar szakos tanárai fűztek az Anyanyelvünk múlt évi okt.-i számában megjelent cikkéhez. Bőséges és találó érvekkel bizonyítja korábbi megállapításai igazságát, majd néhány szóval válaszolja mai nyelvművelésünknek az újabb nyelvi fejleményekkel és a nyelvművelő babonákkal szemben elfoglalt álláspontját.

Vadász Elemér Némedi Lajosnak 1954-ben megjelent vitaindító cikkéhez szól hozzá (Anyanyelvünk és egyetemi szaknyelvünk. Felsőoktatási Szemle, márc.). Büszkén írja, hogy több évtizedes egyetemi oktatói munkájának mindig szerves része volt a helyes szakmai beszéd- és írástudás művelése. Ezt a munkát továbbra is vállalja, de kíváncsúnak tartja, hogy a hallgatók ilyen irányú képzéséről intézményesen is gondoskodjanak olyanféle órák keretében, mint Négyesy László stílusgyakorlati voltak. — Ugyanebben a számban az egyetemi és főiskolai nevelési bizottság (Papp Ferenc, Bízó Gyula, Bakos József, Pálffy Dénes) rámutat a hallgatók nyelvi kultúrájának fogyatékosságaira, és megjelöli a hibák kijavításának módjait, eszközeit (A kulturális nevelőmunka az egyetemeken és főiskolákon.). — Kovács Ferenc az egyetemi felvételi vizsgák írásbeli dolgozatainak nyelvhelyességi és helyesírási típushibáiról számol be (Felsőoktatási Szemle, okt.). Megállapítja, hogy javulás tapasztalható, de ennek ellenére is bőven van még tennivaló, s egyetemeink ezt a feladatot nem háríthatják teljesen az általános és középiskolákra. — Benkő László is arra buzdítja az egyetemi és főiskolai hallgatókat, hogy fejlesszék és finomítsák szókincsüket, törekedjenek a szavak árnyalatainak megismerésére is (A nyelvi kifejezőképesség fejlesztéséről. Szegedi Egyetem, ápr. 20.).

Jakab László figyelemre méltó hosszabb cikkben elemzi a debreceni Néplap márc.-i számában található hibákat (Újságunk nyelvéről. Alföld, jan.—ápr.). Először a szedési, majd a helyesírási hibákat csoportosítja. „Helyesírási hiba sok van a Néplapban — állapítja meg —, enyhébbektől kezdve a súlyosabbakig egyaránt szép számmal találhatók.” Az írásjelek közül a vessző és a kettőspont használatával van a legtöbb baj, egyebekben a felső nyelvallású magánhangzókkal meg a külön- és egybeírással. A nyelvhelyesség területére térve, az idegenszerűségeket, a mozgalmi zsargon körébe vágó helytelenségeket s a döcögős fogalmazás hibáit tárgyalja. Hibáztatásai megfontoltak.

Az Előre márc. 9-i és nov. 16-i számában olvasható két cikkből némi képet alkotunk magunknak a Romániában folyó magyar nyelvművelő munkáról. Az elsőben Balogh Dezső a marosvásárhelyi Vörös Zászló c. lap nyelvét elemzi. Főként a szóhasználatban és a mondszerkesztésben elkövetett hibákat veszi számba, s közli a helyes megoldásokat is. A másik közleményben Szabó Zoltán a romániai magyar sajtóban megjelent nyelvművelő cikkekről közöl összefoglaló értékelést (Nyelvművelésünk érdekében). Örömmel állapítja meg, hogy ilyenek szép számmal jelentek meg, de egyben azt is leszögezi, hogy minőségükkel kevésbé lehetünk megelégedve. A főbb hibák: indokolatlan hibáztatás (nyelvi babona terjesztése), az elvi háttér, általában az elvi jellegű

cikkek hiánya, a helyi hibák elemzésének és a pozitív nyelvművelés szempontjainak elsikkadása. „Nyelvművelő tevékenységünket — írja — az a veszély fenyegeti..., hogy megreked a tétlen, szemlélődő nyelvvédelem fokán, hogy kimerül a hibáztatott nyelvi jelenségek irtogatásában.” A cikk célkitűzései, a szép magyar nyelvet féltő gondja figyelmet érdemelnek.

Évről évre egyre többen fordulnak tanácsért, felvilágosításért a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatához. Ennek munkájáról közöl színes beszámolót a Béke és Szabadság máj. 25-i száma. (Halló! Mondják meg kérem, hány bével írják...?)

Hangtan; helyes kiejtés

Némédi Lajos említett cikkéhez Julow Jenő és Nagy Adorján a beszédkultúra fejlesztése érdekében szól hozzá (Aki a beszéd ellen vét, az vét igazán az anyanyelv ellen. Felsőoktatási Szemle, febr. — Anyanyelvünk oktatása. Uo. márc.). Julow a külföldön elért eredményekkel teszi döbbenetessé a beszéd művelésében tanúsított közönyünket: „A külföldi egyetemeken tanszékei vannak a hibátlan és szép anyanyelvi beszédnek..., nálunk viszont ma egyetlen olyan egyetem, s a színház- és filmművészeti főiskola kivételével egyetlen más olyan iskola vagy intézmény sincs, amelyen ilyen kollégiumot hallgatni lehet.” Sürgeti a beszédtechnika kötelező tárgyként való tanítását, a helyes ejtés szótárának kiadását és egy nemzeti hanglemeztár létesítését. (Különös, de úgy látszik, ő sem tud egyetérteni az *észbeli, vasgolyó, kútjém* szó *észbeli, vazsgolyó, kúdjém* hangalakú kiejtésével.) — Nagy Adorján a maga és mások tapasztalatait összegezve megállapítja, élő beszédünket annyira elhanyagoljuk, hogy már bizonyos tekintetben a sorvadás állapotában van. Hibáztatja közoktatásunkat, amely az egyes iskola-típusokban nem biztosít kellő súlyt és időt a helyes beszéd tanítására, s egyszersmind megjelöli a nyelvtan azon fejezeteit, amelyekhez kapcsolhatók lennének a helyes kiejtés főbb sajátságai.

Bárközi Géza ugyancsak a Felsőoktatási Szemlében (máj.) beszámol az ELTE-n rendezett fogalmazási, kiejtési és szavalóversenyéről. Ismerteti a verseny feltételeit, az indulók számát, a főbb eredményeket és a tipikus hibákat, majd az eredményt.

Ispánki János a Népművészeti Intézet drámai osztálya beszédtechnikai tanfolyamának alapkérdéseit ismerteti (A színjátszók iskolája. I. A színpadi szép beszédéről. Népművelés, jan.). A nyelvjárási kiejtést illetően az a véleménye, hogy „azonos tájnyelvet beszélő öntevékeny csoportokat főlegesen lenne rászorítani egyfajta, tőlük idegen színpadi nyelvre. Az ilyen nyelvi erőszakoskodás mindig gyászos eredménnyel jár”. Cikkét azzal a megjegyzéssel zárja, hogy a színjátszó csoportok munkáját jótékonyan elősegítené, ha a próbákat beszédtechnikai gyakorlatokkal kezdenék.

A Magyar Rádió 43. számában (okt. 24—30.) Fischer Sándor nyilatkozik a rádió szereplőinek és bemondóinak beszédében tapasztalható hibákról. Rámutat arra is, hogy „egyes tudományos párbeszéddek szakember-szereplői, rögtönzött riportok alanyai nagyon sokat vétenek a helyes és szép magyar beszéd ellen”.

Dénesné Boga Janka gyakorlati jellegű cikke arra utal, hogy a helyes nyelvi és stílusérzék fejlesztése már az általános iskola alsó tagozatában kezdődik (Neveljünk szép magyar beszédre. Köznevelés, szept. 1.).

(Folytatjuk.)

Bencédy József

Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Philologica 1955. Nyelv és Irodalom.

Az elmúlt esztendőök új életre keltették a háborús évek után megszűnt kisebb vidéki irodalmi jellegű folyóiratokat; a tudományos világ lassúbb menetben tavaly zárkózott fel melléjük: a debreceni tudományegyetem actái, majd a szegedié, sőt még új nyeresége

is van ennek a „reneszansz”-nak : „Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyvé”-nek I. kötete (1955).

A Szegedi Tudományegyetem a régebbi idők helyes gyakorlatát követte, amikor évkönyvét a tudományos szakoknak megfelelően szekciókra bontotta. Ez nemcsak anyagi és papirosbéli megtakarítást jelent, hiszen nem kell a nyelvészet mellé aligha illő rajzmódszertani vagy állattani — bár értékes — tanulmányokat is megvennie a csupán filológiai érdeklődésű olvasónak, illetőleg nem kell az ilyen cikkeket feleslegesen nagyobb számban nyomtatni : helyes ez az elkülönítés azért is, mert a szekcióba sorozott évkönyvek kevésbé válnak cikkeket temetőjévé, hanem jobban szemünk ügyébe esnek, azaz az ilyen évkönyvsorozat szinte folyóiratként ölt.

A Szegedi Acták filológia osztályának megjelent számát Baróti Dezső és Mészöly Gedeon szerkesztette. Ez a füzet cikkeik koszorújával köszönti a Szegedi Tudományegyetem szeretett, becsült és tisztelt, 75. életévét betöltött tanárát, Mészöly Gedeont. A hivatalos ünneplő, Baróti Dezső, a bölcsészkar tavalyi dékánja, írói színekkel rajzolja Mészöly tudományos és pedagógiai életútját, sorjázza a nyelvtudós tevékenységének jelentős alkotásait, megvilágítja alkotó módszerét. Ez a módszer : a társadalmi élet különböző megjelenési formáinak egységben való látása. Mészöly a nyelvi jelenségeket mindig a tárgyakkal, a nép élete módjával, költészetével, hitvilágával való egységben szemlélte. Ez tette lüktető erőtlől duzzadóvá tanulmányait, hiszen a társadalom történetét boncolták. Mészöly Gedeon módszere — mondhatnók — a „Wörter und Sachen” kutatásmódjának magasabb szintre emelt és nem idealista módja. Ezt követték a nyelvtudomány területén nyomában járó tanítványai, amit Nyíri Antalnak az ebben a füzetben közölt értekezésrészlete is bizonyít („A tűzgerjesztés magyar nyelvi kifejezéseinek történetéből” 73—87). Nyíri a tűzgerjesztésnek egy ősi — vassal, kovával és taplóval történő — módját ismerteti, rámutat forrásai alapján annak sokezeréves voltára. Majd a *tapló* fogalmát értelmezi. Szerintem helyes nyomon jár, amikor e szavunkat szláv eredetűnek véli és a manyisi *tūpleχ* szót is jövevénynek gyanítja. Nyíri kimutatja, hogy *szén* szavunk régi jelentése 'tűz' volt ; jelentéspárhuzamok segítségével finnugor rokonítását is elvégzi (manyisi *sēniχ* 'nyírfatapló', chanti *sāndχ* ~ *sāndχ*, mari *šen*, *šin*, udmurt *senka* id.).

Nyíri néprajzi, szépirodalmi, gazdasági, sőt még hadtörténeti adatokkal is dolgozik, amikor az *éleszd meg a szenet!* szlavóniai kifejezéssel, a váróvárosban használt *szenes laplák*-kal foglalkozik. Az adatoknak így sokrétűsége a mészölyi módszer sajátja, ezt láthatjuk Mészöly Gedeonnak a füzetben közölt cikkéből : „Juhász Gyula *darvadozása* és Petőfi *rónája*” (7—32). Mészöly Gedeon egy régebbi tanulmányát (NNy. 5 : 1—8) eleveníti föl a *darvadoz* szóról szólva. A madárvilág és népelet ismerői vallomását sorakoztatja glédába, Eötvös Károlyt, Tömörkényt, Juhász Gyulát hívja segítségül, hogy e szó régebbi jelentését, 'sötétben való üldögélés, társalkodás', illetve annak a darumadarak sajátos szokásával való összefüggését bizonyítsa. Tanulmánya második felében *róna* szavunk „irodalomtörténetét” írja meg (Könyvitől—Petőfiig). Mészöly bebizonyítja, hogy Petőfi Bajzától vette a *róna* szót a múlt század harmincas éveinek précieux írásmódjával, de idővel nála az Alföld szabadságot jelképező rónájává lett. Mészöly ezúttal a *róna* szónak az irodalmi hangulattörténetét írta meg, hiszen jelentéstörténetét, eredetét már régen megmutatta a Szegedi Füzetek I. kötetében.

A „Nyelv és Irodalom” füzet további nyelvészeti cikkei során Moór Elemér „Slavo-germanica” címen ír (107—22) Kniezsa Istvánnak „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című művéről. Moór a nyelvünkbe szláv közvetítéssel került német, olasz és oszmán-török szavak útjának felderítését véli a legnehezebbnek. Ezért a német-nyelvi *barack*, *csap*, *garas*, *kanóc*, *koppan*, *kömény*, *köntös*, *kantus*, *lator*, *lőcs*, *marha*, *maszlag*, *morkoláb*, *náva*, *pankó*, *perzsel*, *perkel*, *plundra*, *pint*, *porkoláb*, *puska*, *buksza*, *pünkösd*, *püspök*, *sajtár*, *zsétér*, *saroglya* szavakat tárgyalja.

Velesov Mártonné „Megjegyzések a Nyelvtörténeti Szótár néhány adatához” címen (123—31) a *von* és *vonsz*, az *óv* és *osz* igepárokka foglalkozik, Péter László Mészöly Gedeon műveinek bibliográfiáját adja (141—51).

Kívánjuk, hogy a Szegedi Acták filológiai sorozata harcos és sajátos szellemben, sűrűn adjon hazai nyelvtudományunknak értékes nyelvészeti tanulmányokat. Legyen Mészöly módszerének őrzője és jó letéteményese!

Erdődi József

1. Helyesírási segédkönyv az általános iskolák számára. I. rész: Egedy Mária — Kerékgyártó Imre: A helyesírástanítás módszertana, átdolgozta Szemere Gyula. II. rész: Helyesírási szabályok és gyakorlatok. Szemere Gyula munkája. —

2. Helyesírási segédkönyv a középiskolák számára. Szemere Gyula munkája. Budapest, 1955. Tankönyvkiadó.

1. Nyelvi művelődésünk fellendítését elsősorban az iskolától várjuk, ezért örömmel kell üdvözlőnk minden olyan hasznos könyvet, amely ezt a célt szolgálja. Ilyen a szóban forgó két könyv is.

Az általános iskolák számára korábban két kiadásban is megjelent helyesírási segédkönyv mostani újabb, átdolgozott kiadását „A magyar helyesírás szabályai”-nak tizedik kiadása tette szükségessé. A középiskolák magyar szakos tanárainak ilyen segédkönyv mindeddig nem állt rendelkezésükre, s így valóban hiányt pótol.

2. Az általános iskolák számára készült segédkönyv két részből áll: az első rész módszertani bevezetés, a második helyesírási szabályok és gyakorlatok gyűjteménye. A módszertani bevezető a korábbi kiadások megfelelő fejezeteinek laza szerkesztésmódjával szemben Szemere Gyula átdolgozásában most didaktikai szabatsossággal foglalja össze a helyesírás tanításának elméletét. Ismerteti helyesírásunk alapelveit, a helyesírás-tanítás tervezésének kérdéseit, alapvető pedagógiai és didaktikai követelményeit, majd a módszeres eljárásokat veszi sorra az ismeretszerzés rendjében, végül a helyesírási óra tervezésére közöl elvi megjegyzéseket és példát a célszerű megoldásra.

A helyesírástanítás elméletének ezt a korszerű összefoglalását a szerző a maga tapasztalatainak felhasználásával teszi még értékesebbé. Igen helyes annak hangoztatása, hogy a helyesírási szabály tudatosítását a készségfejlesztésnek, sőt a készség megszilárdításának, továbbfejlesztésének kell követnie. Az órák rendszerére vonatkozó fejtegetéseiben így ír: „a tudatosítást és az első gyakorlást megfelelő számú készségfejlesztő órának kell követnie” (47). A gyakorlatban éppen ez a folyamat hiányzik, az ti., hogy az egyszer megtanított szabályokat többé nem engedjük elhalványulni.

A helyesírástanítási óra felépítéséről szóló részben szeretttük volna a következő módszertani gondolatot olvasni: az új vagy újszerű helyesírási szabályokat tudatosító és gyakorló óráknak is két esetét különböztetjük meg. Van olyan óra, amelyben nyelvtani szabályokkal együtt tanítunk helyesírási ismereteket, s van olyan, amelyen az új anyag csak a helyesírási szabály. Ez utóbbi alkalommal már szilárd nyelvtani ismeretekre támaszkodhatunk egy-egy helyesírási szabály megtanításakor. Ez a körülmény módszertanilag takarékosná teheti óránkat: nem kell szemléltető szövegből kiindulnunk és ebből kiemelni a vizsgált tényeket, hanem ezt a lépést megtakarítva, a megelőző óra anyagának gyakoroltatásával lehet csoportokat alkotni. Így hamarabb jutunk el a szabály megfogalmazásához, jóval több időnk marad a gyakoroltatásra. A szerző maga is tudja, hogy a szemléltető szöveg mennyire megterheli az órát: azt javasolja, hogy lehetőleg az óra előtt kerüljön a táblára. Erre azonban csak ritkán kerülhet sor.

A középiskolai segédkönyvben nem találunk módszertani bevezetőt. Ez rendkívül sajnálatos. Mások ti. azok a feltételek (tanulóanyag, életkor, a nyelvtani órák csekély

száma stb.), amelyek között a tanár működik. Kétségtelen, hogy sokkal nagyobb gondot kell fordítani a helyesírás tanítására a középiskolában, mint amekkorára a tantervi keretek lehetőséget adnak. De a helyesírási hibák ellen való küzdelem is más természetű a középiskolában, mint az általános iskolában. A középiskolába ugyanis a tanulók nagyon is különböző helyesírási készséggel kerülnek, az egységes színvonal gyors elérésére kell törekednünk. Nem elég tehát a nyelvtani tanulmányok rendjében sorra kerülő helyesírási kérdésekkel foglalkozni, hanem ezen túl, külön terv szerint kell felszámolnunk a gyakori hibákat. Ez nehéz munka, s ennek a megoldására nyújtott volna segítséget a most hiányolt elméleti bevezető. Azt javasoljuk, hogy a következő kiadásban a szerző pótolja ezt a hiányt: a középiskolai tanárok tapasztalatai alapján adjon kimerítő elméleti útbaigazítást. Sok tekintetben úttörést kell végeznie, hiszen a középiskolai helyesírástanítás módszertana nincs kidolgozva. Márpedig a kiábrándító tapasztalat a középiskolai tanulók csekély helyesírási tudásáról és készségéről igen sürgető feladatunkká teszi ennek kimunkálását.

3. Az első kötet kétharmad részében, a második pedig teljes egészében helyesírási szabályokat, ezekhez fűződő példaanyagot és gyakorló szövegeket közöl. A szerzőnek tehát helyes megfontolással ki kellett szemelnie a tanítandó anyagot: a szabályokat, ezeket sok esetre alkalmazni, illetőleg a tanulókat a tanárral elvezettetni helyes alkalmazásukra. Ebből az következik, hogy az elméleti anyagot szűkíteni kellett (hiszen nem lehet mind a 438 szabályt megtanítani), s ezt bőséges szemléltető anyaggal köríteni. Mindezt Szemere Gyula kitűnően oldotta meg.

A helyesírási szabályok közlése nem az akadémiai szabályzat rendjét követi, hanem — az iskolai gyakorlathoz igazodva — a leíró nyelvtan hagyományos felosztását. Ebben az eljárásban az a helyes elv vezeti a szerzőt, hogy a tanuló a nyelvtani ismeretek megszerzésének rendjében és folyamán, azokhoz kapcsolódva ismerkedjék meg a helyesírási szabályokkal. Így a helyesírási szabályokat nyelvünk törvényszerűségeinek erejével támaszthatja alá, az anyag grammatikai asszociációs lehetőségeit mozgósítja. Előnye pl. az egytagú, *i, ú, ü* töhangzós névszók és igék írásának tanításában az, hogy a hosszúság és rövidség váltakozását ezekben párhuzamba állíthatja az egyéb hosszú magánhangzós tőalakok tőváltakozásaival (29). Tehát a *hid* ~ *hidat* alakpár írását a *nyár* ~ *nyarat* alakpárral támogathatja. Ilyen módon szélesebb alapon tudatosíthatja a helyesírási szabályt.

Van azonban hátránya is a nyelvtani tanulmányok rendjéhez szabott anyagbeosztásnak: arányeltolódással jár. Az V. és VI. osztály anyaga igen nagy a VII. osztályéhoz viszonyítva. A szerző — a jelek szerint — arra az álláspontra helyezkedett, hogy fedések ne legyenek a könyvben. Pedig ez a szempont a helyesírás tanításában nem helyeselhető. Néha nehéz helyzetbe kerül a tanár, pl. ha a VII. osztályban a határozókkal kapcsolatos helyesírási eseteket (pl. a *-val, -vel* raggal járó nehezebb jelenségeket) szeretné gyakoroltatni. A könyv ugyanis sovány fejezetet szentel a határozóknak és általában a mondat-tani kérdéseknek. Pedig — a bevezetőben kifejtett elvek szerint — éppen az ismétlésnek van fontos szerepe a helyesírási készség megszerzésében.

A nyelvtani anyaghoz való alkalmazkodás okozza azt is, hogy az általános iskolai segédkönyvből kimaradtak olyan helyesírási szabályok, amelyekre éppen a tovább nem tanuló növendékeknek volna legnagyobb szükségük. Ilyenek: a rövidítések helyesírása, a levélcímezés, a betűszavak írása. A középiskolai segédkönyv ezekről is megfelelően tájékoztat.

A szabályok megválogatásában egyébként józan mérsékletet tanúsít a szerző. A középiskolai könyvben a szabályok szaporításával, magasabb nyelvi szinten való megfogalmazásával bővíti az anyagot. A szabályokat minden egyes fejezetben a szemléltető példák sora követi. Itt is helyesen valósítja meg a fokozatosságot: a közép-

iskolai könyvben jelentős mértékben bővíti a helyesírási szabály kapcsán a tanulók szokincseit. Az általános iskolai könyvben igen kevés az idegen szó, a középiskolai bátran merít ebből az anyagból is.

Különösen azokban az esetekben tesz jó szolgálatot a szerző a tanárnak, amikor az akadémiai szabályzat nem, vagy csak a szótári részben igazít el a nyelvi tények sokaságában. Erre jó példa a *j* hang kétféle (*j* — *ly*) jelölését tárgyaló fejezet. Szemere Gyula saját eredményei alapján szinte a teljességet tudja megvalósítani.

A helyesírástanítási rendszerezés szükségképpen felveti a nyelvtan tanításával kapcsolatos kérdéseket is. Ilyen pl. a különírás és egybeírás során merül fel. Ennek a tárgyalása a segédkönyvbe (1. kötet) az akadémiai szabályzat terminológiájával együtt került bele. Óvatosan bár, de a *szókapcsolatok* fogalmával és terminusával dolgozik. A középiskolaiakban pedig már *szó szerkezet*-ről szól — a nyelvtankönyvnek megfelelően. Mivel a külön- és egybeírást a szóösszetételnél tárgyalja, az általános iskolai segédkönyv anticipálja a szókapcsolat fogalmát, hiszen a mondatokra csak a következő (VII.) osztályban kerül sor. A középiskolában hasonló a helyzet, ezt azonban az enyhíti, hogy itt bizonyos előzetes ismeretekre már támaszkodhatnak a tanár. A kérdés azonban nemcsak az anyag jelenlegi elrendezését teszi problematikusná, hanem felveti a szó szerkezetek (szintagmák) tanításának a kérdését is. Ennek megfontolása az új tantervek készítőinek figyelmét bizonyára nem kerüli majd el.

4. A gyakorlást sok, erre a célra készített szöveg teheti változatossá. Egy-egy fejezethez több (van olyan, amelyikhez 14), egyenkint 8—10 soros szöveg kapcsolódik. Terjedelmük még így is nagy, hiszen az általános iskolai tanulók írássebessége még nem nagy, s nem is kívánatos, hogy erőszakoljuk a gyors írást. Tanári gyakorlatomban a szövegeket általában rövidítenem kellett, de örömdetes, hogy van mit rövidíteni.

A gyakorló szövegek céljukat akkor érik el igazán, ha az egyes helyesírási esetek rendszeresen és tervszerűen szerepelnek bennük. Ennek megvalósítása azért nehéz, mert egy-egy ilyen gyakorlat a mesterkétség benyomását keltheti, ha a szerző nem kivételes ügyességgel alkotja meg. Éppen ezért nehéz kifogástalan szövegeket írni. A közöltek értéke ezért nem is lehet egyöntetű. Csak kevés irodalmi szöveg van a könyvekben, a legtöbbet gyakorló pedagógusok, sokat tanárjelöltek készítettek. Általában Tanka János és Nagy József szövegei a legszellemesebbek és legeredetibbek. Az erőltettség természetesen nem mindig kerülhető ki. Különös pl. egy csupa felszólító mondatból álló szöveg (79). Nyelvi szempontból is akad itt-ott kifogásolnivaló. Néhány példa: „A mai sétánk befellegzett” (helyesen: sétánknak 1: 57); „eltalálják a sapkáikra tűzött számjegyeket” (helyesen: sapkájukra 1: 60); [Zrínyiék] „a túlerővel szemben ugyanabban az órában haltak valamennyien hősi halált” (helyesen: a túlerő miatt 1: 95); „beljebb [az erdőben] orkánok által kidöntött fatörzsek özőne” (helyesen: tömege 1: 53); „A gyógymedencében az ízületi betegségek... áldozatai keresnek egy kis könnyebbiséget” (helyesen: megkönnyebbülést 2: 65). Nem szabad a nagyhangú fogalmazásra példát adni. Túlás van ebben a szövegben: [kirándulásról] „semmilyen erő sem tudott volna bennünket ettől az úttól vizatartani” (1: 94).

Ilyen természetű kiadványoknál talán nem lesz fölösleges rosszállóan megjegyeznünk, hogy az idézőjelek használatában következetesen eltérnek a szabályzat előírásától, ugyanis az ék alakú idézőjeleket (» — «) alkalmazzák, s ettől csak az idézőjel használatáról szóló fejezetben térnek el. (A helyes: „—”.)

Avatott szerzőnek igen hasznos segítségét kapják a nevelők ebben a két könyvben. Szemere Gyula ezekkel a segédkönyvekkel eddig megjelent tankönyveinek számát szerencsésen gyarapította.

Szendé Aladár

Egy újságcikk margójára

A Magyar Nemzet ez évi május 16-i számában R. M. A. egy helyesírási vitával kapcsolatban megemlékezik folyóiratunkról, mégpedig meglehetősen erős szavakkal. A (fiatalabb) nyelvészek író-ellenességét dokumentálandó, azt írja, hogy a Magyar Nyelvőről egy beküldött (s nem közölt) cikkére „tudománytalan, rosszhiszemű és szemtelen” véleményt kapott. A szóban forgó cikket — tudomásunk szerint — az akkori szerkesztő, Beke Ödön azért küldte vissza a lektor véleményével együtt, mert nem találta közlésre érdemesnek. Azt hásszük, mi sem tennénk másképp: R. M. A. cikkének a lényege az volt, hogy az idegen szavaknak magyar szóval való felcserélése: fasizmus, továbbá, hogy az *edzés*, *edző*, *rangadó*, *erőnlét*, *mez*, *portya* és valamennyi „szörnyeteg társa eredetében gyűlöletes és nyelvileg idegen.”

Minthogy R. M. A. az írók nevében ítélkezett, megkérdeztük Veres Pétert (úgyis, mint az Írószövetség elnökét), mi a véleménye erről a kérdésről.

Alább közöljük Veres Péter válaszát:

A Magyar Nyelvőr szerkesztőségének

Én egyelőre csak a magam nevében nyilatkozhatom: szerintem nem érdemes ezt a nyelvészeti zsörtölődést túlságosan „mellre szívní”. Mindig volt ilyen, és az az érzésem, mindig is lesz. Vannak emberek — írók, írófélék —, akik néha-néha a bennük egészen más okokból keletkezett és szelepet nem találó elégedetlenséget a legkevesebb veszélyt ígérő területeken — például a nyelvészet területén — eresztik ki. Itt lehet az ember nagyokos, dühös, fölényes, még szarkasztikusan szatirikus is, semmi baja nem történhetik. Amellett még sokszor igaza is lehet, mert a nyelvészet területén olyan sok az elintézetlen vagy elintézhetetlen kérdés, hogy az ember szép csokrot szedhet össze azokból a részgazságokból, amelyek egy-egy győzelmes kirohanásra elegendő vívőerőt adnak.

Ternészetesen az írók véleményeit, még ha azok részgazságok vagy kis-igazságok is, mindig érdemes közelebbről megvizsgálni. Én például fejet hajtva elismerem, mint már többször bevallottam, hogy édes-keveset tudok a nyelvről, még kevesebbet a nyelv törvényeiről, s hogy hiába vagyok író, s annak talán nem is jelentéktelen, nyelvi kérdésekben olyan vagyok, mint maga a nép; élek vele — s csak ezzel élek —, de nem értek hozzá. Ezt nem mint követendő írói példát mondom el, hanem csak mint ténnyt.

No mit mondjak még? Nekem az az érzésem, hogy a magyar nyelvészek soha még ennyire közel nem jutottak nemzetnevelő, gondolkozásformáló feladatukhoz, pedig néhány szép reformkorszakunk volt már a nyelvészet területén. Mindig szép volt és mindig nagyon hasznos volt, amit csináltak, de úgyszólván csak előmunkálat volt ahhoz, hogy egyáltalán legyen magyar nyelvtudomány, és legyen hajlékony, mindenre alkalmas magyar nyelv. Most azonban az kezdődik, amire eddig nem volt lehetőség: szót érteni a saját népünkkel a saját nyelvén, és jelen lenni a nagy világban ugyanezen a nyelven. Az olyan munka például, mint a vasárnap reggeli „Édes anyanyelvünk”, úgy kell, mint a falat kenyér, és jómagammal együtt örömmel hallgatja bizonyára sokszázezer ember.

Ehhez képest kicsi jelentősége van a napilapok vagy irodalmárok vitáinak, különösen ha azok csak stiláris fontoskodások és nem népi-nemzeti alapkérdések. Még akkor is, ha sok részletkérdésben igazuk van.

Ez az én személyes véleményem. De ha kívánják, az Írószövetség vezetősége elé is vihetem a dolgot.

Budapest, 1956. május 28.

Felebaráti üdvözléssel:

Veres Péter

Az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Koraszülött. Garandini Guidó a Szabad Néphez címzett s hozzánk továbbított levelében kifogásolja a „koraszülött kórház” szó szerkezetét.

A mi véleményünk ez: A *koraszülött kórház* szó szerkezetét így: két szóba írva valóban mosolyt kelt. Nem annyira az alakulat nyelvi megformáltságában van azonban a hiba, hanem a helyesírásában: a különírás ugyanis nem fejezi ki azt, hogy a *koraszülött* szó itt nem melléknévi, hanem főnévi értékű, s hogy az utána következő *kórház* szóval jelöletlen birtokos jelzős (*koraszülöttek kórháza*) vagy jelöletlen határozós (*koraszülöttek számára berendezett kórház*) összetételt alkot. Más szóval: hogy a *kórház* nem *koraszülött*, hanem a *koraszülötteké*. Mi épp ezért így íránk a kifogásolt kifejezést: *koraszülött-kórház*; azaz kötőjellel fejeznénk ki a két szó szoros összetartozását. (Egybeírni nem volna ajánlatos őket, mert akkor túlságosan hosszú, nehézkes szóalak jönne létre.) Ugyanígy még: *gyermekotthon, újságíró-összejövetel, tüdőbeteg-szanatórium, úttörő-vasút, útkaparóház* stb.; mindezek különírva ugyancsak „képtelen képet” idéznének föl tudatunkban, de egybe, illetőleg kötőjellel írva senki sem érti őket félre. Persze a mondat összefüggésében egyszerűbb és természetesebb az effajta szerkesztésmód: *koraszülöttek kórháza*; ám ez kevésbé illik címbe, egy kórház nevébe, mint az előbbi, rövid, jelentéssűrítő kifejezés.

F. P.

Pusztá. Vándor Éva felsőleperdi tanulónak a *pusztá* szó eredetére vonatkozó kérdésére ezeket írhatjuk:

A *pusztá* szó valamelyik szláv nyelvből került be a magyarba. A szó alapalakja az óegyházi szláv: *pusta*. Ennek megfelelőit megtaláljuk a bolgár, a szerb-horvát, szlovák, cseh, lengyel, orosz stb. nyelven. Az oroszban a szó rövid alakban így hangzi *nycm*, *nycmá*, *nycmo*. A magyarban a *pusztá* szó a szláv szó nő- vagy semleges nemű rövid alakjából magyarítható. Meg kell azonban jegyezni, hogy a *pusztá* szó mint melléknév került a magyarba, jelentése ez volt: 'elhagyott, üres'.

A *pusztá* szónak az a jelentése, amire a kérdés vonatkozik ('nem lakott hely, füves terület' stb.), a magyarban fejlődött ki. A *pusztá* mint főnév tehát magyar fejlemény. Ez a magyar szó került át a németbe. A német (die) *Pusztá* tehát magyar jövevényszó, végső fokon természetesen ez is a szlávra megy vissza. A magyar *pusztá* főnév ezenkívül átkerült még a szlovákba, a lengyelbe, a csehbe: tehát visszajutott egyes szláv nyelvekbe is (vö. Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp., 1955. 450).

A *Pusztaszer* helynév mindenképpen magyar alkotású. A szó második eleme a *szer*, ugyanaz a főnév, amely a magyar *szerszám* szóban is megvan. Nyugat-Dunántúlon a *-szer* azt jelenti, hogy 'falurész, szöglet', pl. *Alszer* 'alsó falurész'.

V. J.

Rubinyi Mózes hetvenöt éves

1956. április 1-én töltötte be életének hetvenötödik esztendejét Rubinyi Mózes, a Magyar Nyelvőr egyik legrégibb, hűséges munkatársa. Ebből az alkalomból folyóiratunk szerkesztőségének, valamint barátainak és tisztelőinek nevében szeretettel és megbecsüléssel köszöntjük, s kívánjuk, hogy még sokáig tudjon dolgozni folyóiratunk és az egész magyar filológia hasznára.

Rubinyi Mózes 1881-ben született Debrecenben, sokgyermekes kisiparos családból. Elemi és középiskoláit is itt végezte; tanárai között olyan kiváló egyéniségek voltak, mint Kardos Albert és Balassa József, a Nyelvőr későbbi szerkesztője. Egyetemi tanulmányokat a budapesti és a lipcsei egyetemen folytatott. Számos kitűnő nyelvész és irodalmár professzora közül Simonyi Zsigmond, a Nyelvőr akkori kiváló szerkesztője és Brugmann, a világhírű lipcsei indogermanista volt rá a legnagyobb hatással. 1902-ben doktorált és 1903-ban szerzett tanári oklevelet a budapesti egyetemen.

Egyetemi éveinek nagy eseménye a moldvai csángók között végzett két gyűjtőútja volt. Az alig húsz éves egyetemi hallgató — az Akadémiai Nyelvtudományi Bizottságnak és a Nyelvőr szerkesztőségének támogatásával — bátran nekivágott ennek a feladatnak, és sikerrel oldotta meg. Útjáról írott első beszámolója a Vasárnapi Újságban jelent meg (1900. 42. szám); ez az első cikke. Azóta megszakítás nélkül ír tanulmányokat, könyveket, ismeretterjesztő cikkeket, ismertetéseket, bírálatokat, hozzászólásokat, megemlékezéseket.

1903-tól az 1938-ban történt nyugalomba vonulásáig Budapesten tanított polgári, illetőleg kereskedelmi iskolában. 1919-ben, a tanácsköztársaság idején főiskolai tanárrá nevezték ki; az ellenforradalom idején ettől az állásától megfosztották. Haladó politikai magatartásában azonban nem következett be törés; a két világháború között a Nyelvőr köre, a Pen Club, az Országos Néptanulmányi Egyesület és az általa alapított Vajda János Társaság keretein belül irodalmi, nyelvészeti és publicisztikai vonalon, valamint nevelői tevékenységével küzdött a haladó kultúráért. 1941-ben elvei és származása miatt internálták; 1944-ben bujdosnia kellett.

A felszabadulás után nagy lelkesedéssel és fiatalos odaadással kapcsolódott bele a megújuló tudományos és kulturális életbe. 1945-től 1948-ig a központi városházán volt a főváros tudományos és kulturális ügyeinek előadója; jelentékeny szerepe volt abban, hogy az átmenetileg nagy anyagi nehézségekkel küzdő nyelvészeti folyóirataink megjelenhettek.

A népi demokratikus kormányzat sok évtizedes eredményes tudományos, irodalmi és nevelői tevékenységének elismerésül megadta Rubinyi Mózesnek azt az örömet is, hogy az egyetemen taníthatott. 1946-ban egyetemi magántanári képesítést nyert, majd címzetes nyilvános rendkívüli tanár lett a szegedi tudományegyetemen. A Magyar Tudományos Akadémia I. osztálya 1948-ban levelező taggá választotta; jelenleg tanácskozó

tagja az Akadémiának. 1952-ben a Tudományos Minősítő Bizottság a nyelvészeti tudományok kandidátusa címet adományozta számára. Hosszú időn keresztül tagja volt az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának, illetőleg a Helyesírási Bizottságnak.

A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak alapításától fogva tagja, ma már mindössze másodmagával van köztünk azok közül, akik benne voltak a legelső tagnévsorban. Jelenleg a Társaság választmányi tagja. — Régi tagja a Pen Clubnak is, ennek a nemzetközi irodalmi társaságnak; évek óta a szervezet magyarországi ügyvezetője. — Megindulásától kezdve tevékenyen részt vesz a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat munkájában. Másfél év óta a Társulat budapesti szervezetének nyelvi munkabizottságát vezeti.

Jelenleg különféle tudományos, tudománytörténeti témákon dolgozik, részt vesz Mikszáth Kálmán műveinek kiadásában. Mindezek mellett arra is jut ideje, hogy az Akadémia készülő Értelmező Szótárának munkálataiból is jelentékeny részt vállaljon mint e nagyszabású munka egyik nyelvészeti lektora.

Munkaköreinek felsorolásában utoljára hagytam a Nyelvőr érdekében végzett tevékenységét. Mint Simonyi Zsigmond és Balassa József tanítványát és hűséges munkatársát ötvenöt év óta szakadatlanul meleg barátság és cikkeinek hosszú sora fűzi a folyóirathoz. 1946-tól 1952-ig a szerkesztő bizottság aktív tagja volt. Tudománytörténeti munkásságában ezenkívül is központi helyet foglalt el a Nyelvőr történetének feldolgozása. Méltó tanulmányban emlékezett meg folyóiratunk elhunyt szerkesztőinek munkásságáról (A százhuszéves Szarvas Gábor. Nyr. 76 : 81–7; 161–5; Simonyi Zsigmond helye a nyelvtudomány történetében. Nyr. 73 : 5–8, 69–72, 142–5; Balassa József halálának tizedik évfordulójára. Nyr. 79 : 271–80; mindhárom külön is megjelent).

Életpályája után tekintsük át irodalmi munkásságát tárgykörök szerint. Mindehhez csak annyit szeretnék előzetesen megjegyezni, hogy ehelyütt főleg nyelvtudományi munkásságáról szólhatunk, de ez korántsem jelenti egész életművét. Rubinyi Mózes ugyan nyelvészként indult, s ma is leginkább nyelvtudós, azonban életének valamennyi szakaszában — s főként a derekán — számottevő irodalomtörténeti tevékenységet fejtett ki. Ezenkívül ismeretes publicisztikai, esszé- és hírlapírói tevékenysége. Írói erényei egyébként tudományos munkáin is észrevehetők, s ez csak előnyére válik tárgya kifejtésének.

Irodalmi ismeretei és írói kvalitásai kiválóan alkalmassá tették a stilisztikának és az írói egyéni nyelvnek vizsgálatára, amelyben Rubinyi Mózes legtöbbet alkotott. Talán nem tévedünk, ha arra gondolunk, hogy félig-meddig atyai barátjának, a század eleje írófejedelmének, Mikszáth Kálmánnak szuggesztív személyes hatása tette őt stíluskutatóvá (és tegyük hozzá : Mikszáth-kutatóvá is). A korszerű európai és hazai szakirodalom alapos ismeretében néhány, elvi kérdésekben is állást foglaló cikk után írta meg „Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve” (Bp., 1910. Révai) című könyvét, amely az egyéni írói nyelv kutatásának és a nyelvészeti stilisztikának hazai történetében jelentős esemény. Eredményei, szempontjai közül nem egy ma is figyelemre méltó. A könyv második felét kitevő Mikszáth-szótára meg éppen úttörő vállalkozás; a maga idejében és a maga nemében korszerű, sikeres munka volt, s tegyük hozzá, hogy azóta is az egyetlen ki nyomtatott írói nyelvi szógyűjtemény.

Stilisztikai munkássága kiterjed számos más író és költő nyelvére. Vajda Jánosról és Kiss Józsefről szóló jelentős tanulmányai mellett többször írt a felszabadulás utáni magyar irodalmi művek és (az elvi szempontból is fontos) fordítások nyelvi és stilisztikai kérdéseiről is. A stílus kutatás területére vonatkozó elvi mondanivalóját nem programcikkben, hanem inkább glosszaszerűen : már megjelent művekkel kapcsolatban bírálatként vagy hozzászólásként mondta el. — Ide tartoznak még gondos irodalmi szövegkiadásai is, amelyekben megmutatkozik alapos filológiai hozzáértése.

Stilisztikai munkásságával egyenértékű az általános nyelvészet terén végzett tevékenysége is. A lipcei egyetemen igen jól megismerte a német nyelvelméleti iskolákat és tanításokat, de figyelme kiterjedt ezentúl az egész európai horizontra. Széles ismereteinek a szükségletekhez mérten igen szerény, de a maga korában hasznos összefoglalását nyújtotta a csaknem fél évszázada megjelent „Általános nyelvtudomány” című könyvecskéjében (Bp., 1907. Stampfel. Tudományos zsebkönyvtár), amelyben számos önálló gondolat és állásfoglalás található. Ilyen természetű rövid általános nyelvészeti összefoglalás azóta sem jelent meg magyarul, s ezért műve ma is használható.

Számos általános nyelvészeti tanulmánya és ismertetése közül (amelyek javarészt a század elején működő Nyelvtudomány című színvonalas folyóiratban jelentek meg) csak kettőt emelek ki: az 1907-ben megjelent „A világnyelv kérdése” (Bp. Szle. 132: 194—223 és külön is) című és az 1911-ben megjelent „A hangutánzás problémájának történetéhez” (Nytud. 4: 1—19) című írását. Mindkettő korához méltó színvonalon tárgyalja témáját, s ma is helytálló eredményekre jut (mindkét munkát kiadták németül is). — Általános nyelvészeti tevékenységéhez tartozik a felszabadulás utáni magyar és a szovjet tudomány idevágó eredményeinek ismertetése is.

Munkásságának következő területe: a nyelvtudomány története. Ilyen tárgyú tanulmányai között első helyen áll a „Grimm és Révai” (NyF. 6. szám) című, amelyben a történeti nyelvtudomány e két első képviselőjének munkásságát veti össze elemző módszerrel, s kijelöli Révai Miklós helyét nyelvészetünk történetében. Révai Miklóssal ezenkívül is sokat foglalkozott; első ízben adta ki „A magyar deáki történet” teljes kéziratát; s a tudományos szöveggondozástól kezdve a nyelvtudományi feldolgozáson keresztül a népszerűsítésig igen sokat tett Révai Miklósnak és életművének megismertetésére.

Kiemelendő még ebből a témakörből „Az erdélyi magyar nyelvűvelő társaság története” (MNY. 7: 148—53, 204—10) című hasznos összefoglalása. A Nyelvőr történetét feldolgozó munkáiról már szóltunk. Megemlítenéd még a nagyközönség számára készült „Én láttam őket” (Bp., 1947. Officina) című portré-sorozat, amelyben írói eszközökkel igen vonzón hozza közel az olvasóhoz többek között Révai Miklós, Szarvas Gábor, Budenz József és Vámbéry Ármin egyéniségét.

Pályakezddő-témájához, a moldvai csángók nyelvjárásához később is hí maradt. Első jeles tanulmányait (Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához. Nyr. 30: 57—65, 109—16, 170—82, 227—35; Újabb adalékok a csángók nyelvjárásához. Nyr. 31: 1—7; 82—7, 143—8, 202—8 [= Tanulmányok a moldvai csángók nyelvjárásáról. Bp. 1902. Athenaeum]) más írásai is követték, mégpedig nemcsak nyelvészeti, hanem ethnológiai tárgyúak is, amelyekben a csángókkal foglalkozik.

Rubinyi Mózes tulajdonképpen nem nyelvűvelő a szó szokásos értelmében. Stilisztikai és általános nyelvészeti munkáiban azonban mindig jelenlevő szempont a helyes és a szép magyarság. Irodalmi műveink és fordításaink bírálatában rendszeresen kitér a mű nyelvezetének és stílusának kérdésére is. Két jelentős gondolat fölvetése azonban az ő nevéhez fűződik nyelvűvelésünk történetében. „Országos nyelvűvelő hivatal” című cikkében (Nyr. 34: 75—80) Behaghel német kezdeményezését ismertetve először pendíti meg a lehetőségét a nyelvűvelés (és a nyelvtudomány) központi szervezetének. — Másik gondolata voltaképpen még ma is megvalósulásra vár. „Irodalmi köznyelvünk szókincsé”-nek gyűjtésére hívja föl Rubinyi Mózes a nyelvészeket és együttműködni kívánókat (Nyr. 33: 505—13, 34: 36—9), hangsúlyozva, hogy mai irodalmi és köznyelvünk anyagának összegyűjtése és feldolgozása elsőrendű tudományos és nemzeti feladat.

Ennek a sokfelé szétágazó munkásságnak összetartó ereje és központja Rubinyi Mózesnél a magyar nyelv szeretete, s az a törekvés, hogy minél korszerűbb eszközökkel,

minél jobban meg tudjuk ismerni nyelvünk készletét, annak teljes gazdagságában és szépségében, meg azoknak a munkásságát, akik nyelvünkért dolgoztak. A korszerűséget azért hangsúlyozom, mert az új eszmék, a fejlődés iránt Rubinyi Mózesnek különleges hajlama volt egész munkássága folyamán. Évtizedekkel ezelőtt írta: „Tudományunk szerény munkásai között talán én is azok közé sorozhatom magamat, akik legkevésbé irtóznak új eszméktől, új utaktól és új törekvésektől” (Nyr. 43: 258). S álljon itt mellette e másik idézet is: „A tudomány, különösen a mi tudományunk, folytonosan változik; a tegnapot megcáfolja a ma, a mát a holnap. A megcáfoltak e miatt nem szabad érzékenykednie” (NyK. 38: 264–5). Az ő gondolatai között is voltak, amelyeket megcáfoltak mások, de igen sok megmaradt, s ma is elevenen ható eredmény.

Ahogy elnézzük néhanapján egy-egy társasági ülésen a hallgatóság soraiban, a TIT-ben az elnöki pulpituson vagy a baráti asztal mellett Rubinyi Mózes, szinte nem akarjuk elhinni, hogy már hetvenöt éves ez a mosolygó arcú, mindenkire — fiatalhoz, öreghez — egyaránt barátságos, jó humorú, adomázó idős ember. Most, mikor ezt a nevezetes születésnapját üli meg kollégáinak és barátainak társaságában, avval fejezem be soraimat, hogy mindnyájan tudjuk: ő már nemcsak krónikása, hanem személyében, munkásságában t á r g y a is a magyar filológia történetének.

Szépe György

A Nyelvművelő Főbizottság 1956. április 11-én tartott ülésének jegyzőkönyve

Jelen vannak: Kodály Zoltán elnök, Lőrincze Lajos titkár, Deme László, Fábíán Pál, Ferenczy Géza, Kovalovszky Miklós, Ruzsiczky Éva, Sömjén Endre, Szépe György, Tompa József főbizottsági tagok, Pákozdi Endre akadémiai főelőadó.

Kodály Zoltán elnök megnyitja az ülést.

1. Lőrincze Lajos titkár előadja, hogy az egyes főbizottságok a napokban vitatták meg a felügyeletük alá tartozó folyóiratok szerkesztésének kérdéseit. A Nyelvművelő Főbizottságnak azonban nem szükséges foglalkoznia folyóiratával, a Magyar Nyelvőrrel, mert az Akadémia Elnökségének javaslatára az I. osztály vezetősége már megvizsgálta a folyóirattal kapcsolatos szerkesztési és egyéb kérdéseket: fölkérte Kálmán Bélát és Nyíri Antalt, a nyelvészeti tudományok kandidátusait, vizsgálják meg, hogy a) változott-e a Magyar Nyelvőr jellege 1954 óta, amióta új szerkesztősége van; b) megfelel-e a folyóirat jelenlegi formájában azoknak az igényeknek, amelyeket vele szemben a szakemberek, a pedagógusok s általában az olvasók támasztanak; c) kielégítő-e a közölt cikkek színvonala. A jelentéseket ő is megkapta az osztályvezetőségtől, s ezeket bemutatja.

Kálmán Béla jelentésében mindenekelőtt azt emeli ki, hogy amióta a szerkesztő bizottság újjáalakult, azóta állandó is maradt, ez arra mutat, hogy a szerkesztő és a szerkesztő bizottság egyetértésben dolgozik. — A továbbiakban hangsúlyozza, hogy általában egyetért a pozitív értékeléssel, amit a Magyar Nyelvőrrel Rácz Endre az MTA Nyelvművelő Főbizottságának 1955. május 5-én tartott ülésén beszámolójában elmondott. (Megjelent az Osztályközleményekben, 7: 472–80.) Azt azonban még hozzáfűzi, hogy a szerkesztőség az ott elhangzott kifogásokat figyelembe vette, és igyekezett a hibákon javítani. Így pl. növelte az „Íróink nyelve” című rovatnak mind terjedelmét, mind színvonalát. A szó- és szólásmagyarázatok alaposabbak, elevenebbek lettek. S az utolsó négy számban a „Szemle” rovatban is a kíváncsiak szerint nyelvészeti munkákról olvashatunk ismertetést. — Ezek előrebocsátása után Kálmán Béla felel a feltett kérdésekre. Megállapítja, hogy: a) a folyóirat jellege 1954 óta előnyösen változott: kialakult nyelvművelő jellege; a nyelvművelésben egységes elvi alapon áll; foglalkozik

íróink nyelvével; közöl nyelvtudományi népszerűsítő cikkeket; közöl híreket; levelez az olvasókkal; szerkesztése gondosabb: ez a változás fokozatosan ment végbe; b) a Nyelvőr színvonala 1953 óta, hogy a szerkesztő bizottság aktívan bekapcsolódott a munkába, emelkedett: a nyelv művelésben nem ortodox, a nyelv művelési kérdéseket nem tekintélyi alapon, hanem a nyelvtörténetet és a mai nyelv szokást figyelembe vevő, gondosan megszerkesztett tanulmányok alapján dönti el; c) a cikkek színvonala általában kielégítő. — Kálmán végül néhány javaslatot is tesz: a) a folyóirat az eddigi ár és terjedelem megtartásával évente ne négyszer, hanem hatszor jelenjen meg; b) lehetőleg kevés „folytatás”-t közöljön; c) a vitát ne nyújtsa a kelleténél hosszabbra, hanem zárja le.

Nyíri Antal jelentésében részletes vizsgálat tárgyává teszi a Magyar Nyelvőr 1954—6. évi számain, a közölt cikkeket, s vizsgálódásai eredményeképpen megállapítja: a) a Magyar Nyelvőr 1954 óta határozottan tudományos szintű, nyelv művelő tudomány népszerűsítő folyóirat lett; b) a Nyelvőr színvonala 1953 óta folyton emelkedik, s ez a szerkesztő bizottság és a felelős szerkesztő együttműködésének az eredménye; c) a folyóiratban megjelenő cikkek színvonala általában megfelelő. — Ezután néhány kifogást is tesz Nyíri: a) a cikkek tetemes része igen nagy terjedelmű; b) kevés cikk szól közvetlenül a pedagógusokhoz; c) a cikkírók nem mindig a gyakorlati szükséglet alapján választják meg tárgyukat. A továbbiakban Nyíri a következő javaslatait adja elő: a) állandósítani kell a „Nyelv és iskola” című rovatot; e rovat anyagát csakugyan az iskolai anyanyelvi oktatás köréből kell venni; b) „A nyelvtudomány műhelyéből” című rovatra nagyobb gondot kell fordítani, mind tartalom, mind forma tekintetében; c) a „Nyelvjárásaink” című rovat munkatársai sorába be kell vonni az erre alkalmas pedagógusokat; d) az egyébként szükséges vitákat nem szabad évekig elnyújtani; e) kívánatos lenne a folyóirat kéthavonkénti megjelenése; f) vonzóbb, művészebb címlapra volna szükség.

Kálmán Béla és Nyíri Antal jelentése, valamint a vita alapján az osztályvezetőség a következő határozatot hozta:

A Magyar Nyelvőr a jelenlegi szerkesztő és szerkesztő bizottság működése óta helyes irányban fejlődik. Hogy a folyóirat fontos feladatát még jobban elláthassa, fejleszteni kell kapcsolatát a pedagógusokkal; el kell érni, hogy a pedagógusok állandóan tájékozottassák a szerkesztőséget nyelvi, nyelvtani problémáikról. Szükséges az is, hogy a folyóirat még behatóbban foglalkozzék a mai művek nyelvével, valamint az élő nyelvnek és a sajtó nyelvének vizsgálatával. Tovább kell fejleszteni a „A nyelvtudomány műhelyéből” című rovatot. — El kell érni, hogy a folyóirat 1957-ben már kéthavonként jelenjék meg. Elő kell segíteni a folyóirat külföldi terjesztését, hogy a szomszédos népi demokráciákban élő magyarok is hozzájuthassanak.

A bírálatok ismertetését vita követi. A vitában részt vesz: Fábíán Pál, Ferenczy Géza, Kodály Zoltán, Kovalovszky Miklós, Lőrincze Lajos, Pákozdi Endre, Sömjén Endre, Szepe György, Tompa József. — A Főbizottság örömmel fogadja a kritikát, s igyekszik belőle minél többet hasznosítani. A hozzászólók kívánatosnak tartják, hogy a Nyelvőr közöljön minél több olyan nyelvtani jellegű cikket, elemzést, amelyet a pedagógusok az iskolai oktató munkában hasznosítani tudnak. Ezzel kapcsolatban Lőrincze bejelenti, hogy a szerkesztőség az ez évi 2. számban körlevéllel fordul a tanárokhöz, tanítókhöz, amelyben kéri őket, hogy nyelvi, nyelvtani problémáikat közöljék a szerkesztőséggel. — Ferenczy az osztályvezetőségi határozatra hivatkozva javasolja, hogy a Nyelvőr közöljön cikket egy-egy lap nyelvéről. A hozzászólók szintén szükségesnek tartják a sajtó nyelvével való gondosabb foglalkozást, de egyúttal a nehézségekre is rámutatnak. — A továbbiakban a Nyelvőr terjesztési kérdései kerülnek szóba. Lőrincze bejelenti, az idei első számból már 5000 példányra volt szükség, s ez a

szám még emelkedni fog. Sajnos, a külföldi terjesztés még igen nehezen megy. T o m p a kíváncsnak tartaná a külföldi terjesztés kérdésének központi rendezését. P á k o z d i -nak az a véleménye, hogy fel kell venni a kapcsolatot a szlovák Akadémiával és Oktatásügyi Minisztériummal, kérve, tegyék lehetővé, hogy az ottani magyar iskolák megrendel-
hessék a Nyelvőrt. S ö m j é n kíváncsnak tartaná a külföldi egyetemekkel, akadémiák-
kal való folyóiratcsere megszervezését, illetőleg kiszélesítését ; majd azt javasolja, hogy
az egyes lapokban jelenjen meg híradás a Nyelvőr új számairól.

A vita végén a Főbizottság határozatba foglalja, hogy az Osztályvezetőségnek a Magyar Nyelvőrré vonatkozó határozatait magáévá teszi ; majd kimondja, hogy az ülésen elhangzott javaslatokat elfogadja.

2. T o m p a J ó z s e f rámutat, hogy hasznos lenne a szomszédos népi demok-
ratikus országokban folyó nyelvművelő munkát behatóbban megismerni. Ennek érdeké-
ben kíváncsnak tartaná, hogy levelezés vagy még inkább külföldi tanulmányutak
révén a magyar nyelvművelők cseréljék ki tapasztalataikat a csehszlovák, lengyel, román
stb. nyelvművelőkkel a nyelvművelés fontosabb elvi és gyakorlati kérdéseit illetően. —
A továbbiakban T o m p a azt a véleményét juttatja kifejezésre, hogy égető szükség
volna a hazai és a csehszlovákiai, romániai, jugoszláviai magyar nyelvművelést vala-
milyen módon közelebb hozni egymáshoz. Az elszigetelődés káros következményeként
az utóbbi években eléggé jelentékeny szóhasználati, terminológiai különbségek alakultak
ki. A külföldi magyar kiadványok más helyesírással jelennek meg, mint a hazaiak. Mindez
számottevő hátrányt jelent a közös céllal készült kiadványok (szakkönyvek, szótárak
stb.) szempontjából.

Tompa referátumához többen hozzászólnak. A vita eredményeként a Főbizottság
a következő határozatot hozza : a) levelezés útján, illetőleg tanulmányutakat szer-
vezve igyekszik közelebből is megismerni más nemzetek nyelvművelésének problémáit ;
b) időnként ismertetést jelentet meg a magyar nyelvművelésről idegen nyelvű szaklapok-
ban ; c) hírt, ismertetést közöl a magyar nyelvművelő kiadványokról az Acta Linguisticá-
ban ; d) törekszik megtalálni a módját annak, hogy a hazai és a külföldi magyar nyelvi
fejlődés kettősségét meg lehessen szüntetni ; e) viszont lehetővé igyekszik tenni a hazánk-
ban élő szlovák, román stb. nemzetiségek számára is, hogy nyelvi fejlődésük összhang-
ban álljon az anyaországukban élőkével ; f) felkéri Décsy Gyulát, Hadrovics Lászlót
és Nagy Bélát, működjenek közre a hozott határozatok gyakorlati megvalósítása
érdekében.

3. L ő r i n c z e L a j o s titkár tájékoztatja a Főbizottságot nyelvművelésünk
folyó ügyeiről, újabb eseményeiről. A Nyelvművelő című kiadvány május első felében
megjelenik. A Kiadói Főigazgatóság szervezésében indított nyelvművelő tanfolyam iránt
igen nagy az érdeklődés. A rádióban az öt perces nyelvművelő adásoknak — mint az
ország különféle részeiből, de külföldről is érkező levelek mutatják — igen nagy a
visszhangjuk ; valószínű, hogy az adások számát fel kell emelni. — A továbbiakban
L ő r i n c z e javasolja, hogy a nemrégiben megalakult földrajzinév-bizottságba a Főbi-
zottság a maga részéről Deme Lászlót küldje ki ; a Főbizottság ezt a javaslatot elfogadja.
— S ö m j é n azt indítványozza, hogy a Főbizottság készíttessen nyelvművelő táblács-
kákat ; a Főbizottság helyesli ezt a javaslatot, s a tervezet elkészítésével Kovalovszky
Miklóst bízva meg. — Végül L ő r i n c z e rámutat, hogy szükséges lenne az új szavak
figyelése, számontartása ; a Főbizottság csatlakozik ehhez a véleményhez, és megbízza
Szépe Györgyöt, készítsen tervezetet az új szók számbavételének gyakorlati kivitelére.

Jegyző :
Ruzsiczky Éva

Megjelent a Szovjetunióban „A nyelvművelés kérdései” című kiadványsorozat első kötete. 1952-ben létesült a Szovjetunió Tud. Akadémiájának Nyelvtudományi Intézetében a nyelvművelő osztály. Vezetője Sz. I. Ozsegov, a kitűnő szótárszerkesztő. Az osztály programját és terveit ismertető cikkeiben hangsúlyozta, hogy az általánosan sürgető igény kielégítésére legfontosabb feladatuk tudományosan megalapozott, a mai élő nyelv jelenségeit tárgyaló népszerű normatív nyelvművelő kézikönyv kiadása. (Vö. Nyr. 77: 331, 79: 178–80, NyIK. 5: 56.)

E program megvalósulásaként a múlt év végén megjelent a Szovjetunió Tud. Akadémiájának, illetőleg Nyelvtudományi Intézetének kiadásában és Ozsegov szerkesztésében „A nyelvművelés kérdései” („Вопросы культуры речи”) című kiadványsorozat első kötete (Moszkva, 1955. 240 l.).

A tanulmánygyűjtemény-sorozat változatosan gazdag anyaga kiterjed az oroszokon kívül a Szovjetunió más népeinek nyelvére is. A nagyobb, összefoglaló jellegű tanulmányokat egy „Rövid megjegyzések” („Краткие заметки”) című rovat követi, amelyek kisebb közleményei a gyakorlati nyelvhasználat egy-egy helyesejtési, helyesírási, nyelvtani, stilisztikai, szóhasználati kérdésében adnak felvilágosítást vagy szabályt.

A kötet előszava hangsúlyozza, hogy a szovjet nyelvtudomány elsődrendű feladata a mindennapi nyelvhasználat kérdéseinek, a stilisztika problémáinak tisztázása és az irodalmi nyelv szabályozásának elméleti alapvetése. Összefoglalóan és részlet-tanulmányokban foglalkoznak tehát majd a szókészlet és szóhasználat, a stilisztika, a nyelvtan, a kiejtés és a műszók kérdéseivel.

Az első kötetben a következő tanulmányok jelentek meg:

Sz. I. Ozsegov: A nyelvművelés soron következő kérdései. (Vö. NyIK 5: 56.) — *E. Ju. Nurm:* Az észti irodalmi nyelv szabályozásának gyakorlatából. — *V. V. Vinogradov:* Megjegyzések a szovjet szépirodalmi művek nyelvéről. — *V. D. Levin:* A szépirodalmi nyelv helye a nemzeti nyelv stílusrendszerében. — *N. G. Korletjanu:* A rokon értelmű szók és stilisztikai szerepük a mai moldován nyelvben. — *I. I. Kovtunova:* A mondatnani szinonimikáról. — *J. Sz. Iljinszkaja és V. N. Sidorov:* A színpadi kiejtés a moszkvai színházakban. — *A. A. Reformatszki:* Szöveg és dallam az énekekben. — *N. A. Baszkakov:* A tatár nyelv néhány helyesejtési kérdéséről. — *V. L. Voroncova és A. I. Szum'cina:* Nyelvművelő könyvekről. (Vö. NyIK 5: 342.)

A számunkra is tanulságos kötet részletes ismertetésére visszatérünk.

Az Irodalomtörténeti Kézikönyv tervezetének vitája. Az Irodalomtörténeti Intézet, az Oktatásügyi Minisztérium, valamint a budapesti, debreceni és szegedi egyetem rendezésében f. év január 24–27-én négynapos tudományos konferenciát tartottak Szegeden. Az irodalomtudomány, a történettudomány, a néprajz és a nyelvészet mintegy ötven képviselőjének részvételével megvitatták az Irodalomtörténeti Kézikönyv tervét.

A vitát a kötetek szerkesztői: Tolnai Gábor, Szauder József, Sőtér István és Bóka László vezették.

A konferencia helyeslőn fogadta és szükségesnek ítélte a tervezetekben többé-kevésbé hiányos nyelvi és stílusi szempontok erőteljesebb, alaposabb érvényesítését. A Kézikönyv ábrázolja az irodalommal szervesen összefüggő nyelvi fejlődés menetét és a vele kapcsolatos mozgalmakat, így pl. a latin nyelvű irodalom és az anyanyelviség harcát, az írásbeliség és a helyesírás szerepét, régi irodalmunk nyelvjárási jellegét és az egységes irodalmi nyelv kialakulásának folyamatát. A korszakolás vitás pontjain hasznosíthatók a nyelvtörténeti szempontok. Általában foglalkozni kell a könyvben az egyes korok nyelvi állapotával és nyelvészeti eredményeivel, így pl. a nyelvújításnak

és a Nyelvőr-mozgalomnak hatásával. A világirodalmi kapcsolatok tükröződését a fordítások nyelvén is nyomon kell követni. Az írók nyelvének, stílusának és az egyes stílusirányok nyelvi jellegzetességeinek elemzése fontos feladat, különös tekintettel nyelv és vers összefüggésére. (Vö. ITK. 60 : 246.)

Megjelent A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei VIII. kötetének 1—4. száma. Közli Fekete Lajos Kossuth-díjjal kitüntetett művének bevezetését „A siyaqat írástípus a török pénzügyigazgatásban” címmel. A kötet egyéb anyagából különösen Mezey Lászlónak a „Báthory-bibliá”-ról és szerzőjéről írott, a kódexirodalom lényeges kérdéseivel foglalkozó sorozatot megindító tanulmányára hívjuk fel olvasóink figyelmét. — A megemlékezések között olvashatjuk Lakó György nekrológját Zsirai Miklósról. — A kötet közli Horváth Jánosnak az „Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái” című doktori disszertációja vitáját.

A nyelvészeti ismeretterjesztés híreiből. Az elmúlt hónapokban a legtöbb nyelvészeti előadás vidéken az új helyesírási szabályzatról szólt. Az előadók — részben helyiek, mint pl. Szegeden Benkő László, részben központiak, mint Bencédy József, Deme László és Fábíán Pál Pápan, Szolnokon, Cegléden, Szekszárdon és másutt — elosztatták az új helyesírási szabályzatról még itt-ott meglevő balhiedelmeket, és megbeszélték a főként pedagógusokból álló hallgatósággal az újítások okozta problémákat, nehézségeket. — A központi szakosztályi tagok közül — a fentiekén kívül — Székesfehérvárott Hajdú Péter őstörténeti kérdésekről, O. Nagy Gábor szólásainkról, Cs. Faludi Ágota Kecskeméten nyelvrokonaink életéről tartott klubelőadást.

Jelentős kezdeményezés a Kaposvárott kizárólag helyi erővel tartott nyelvészeti sorozat. A nyolc előadás a nyelvtudomány számos kérdésére érintette. Az utolsón a szép magyar kiejtés kérdései kerültek sorra. Ugyancsak a kiejtés kérdéséről tartott előadásokat Bakos József főiskolai tanár Egerben. Ez a téma olyan nagy érdeklődést váltott ki, hogy egyik előadását közkívánatra meg is kellett ismételnie.

Sokan vettek részt a Kossuth klub áprilisban tartott műsoros nyelvész-találkozóján. Különös öröm volt hallani — Török Erzsí méltó tolmácsolásában — az Ómagyar Mária Siralom megkapó dallamát. (Cs. F. Á.)

Követendő példa. A VII. kerületi tanács elnöke, Szöcs Pálné a Kazinczy utcai általános iskola fennállásának 100. évfordulóján hivatalosan bejelentette, hogy a tanács végrehajtó bizottsága felkarolja az iskolai nyelvművelés ügyét, amelynek máris számottevő eredményei mutatkoznak éppen az említett iskolában. Éppen ezért alapítvánnyal buzdítják a tanárokat a nyelvművelő munka felvirágoztatására. A legkiemelkedőbb teljesítményt elérő szaktanárt minden esztendőben 1000 forint jutalomban részesítik. (H. S.)

A Nyelvőr postája

Egy újságcikk margójára (Feres Péter válasza a szerkesztőség kérdésére)	391
Az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvművelő csoportjának levelesládájából	392
Koraszülött	392
Pusztu	392

A Nyelvőr hírei

Szépe György: Rubinyi Mózes hetvenöt éves	393
A Nyelvművelő Főbizottság 1956. április 11-én tartott ülésének jegyzőkönyve	396
Megjelent a Szovjetunióban „A nyelvművelés kérdései” című kiadványsorozat első kötete	399
Az Irodalomtörténeti Kézikönyv tervezetének vitája	399
Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei VIII. kötetének 1-4. száma	400
A nyelvészeti ismeretterjesztés híreiből	400
Követendő példa	400

*

Az Értelmező Szótár szerkesztőségének kérdései	366
--	-----

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK

SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ

Jankovich Ferenc: A fény virágai. Versek. 1956.
Komlós Aladár: Tegnap és ma. Irodalmi tanulmányok. 1956.
Mocsár Gábor: Forró napok. Regény. 1956.
Tolnai Lajos: Jubilánsok. A Kéry család. 1956.

ÚJ MAGYAR KÖNYVKIADÓ

E. Verhaeren: Versek. 1955.
A. Tolstoj: Elbeszélések. 1956.

ALFÖLDI MACVETŐ

Oláh Gábor: Debreceni zendülők (Válogatott elbeszélések). 1955.

IFJÚSÁGI KÖNYVKIADÓ

Németh Imre: Az ősi szó nyomában... 1956.

MACVETŐ

Bulázs Anna: Virágnýtő szerelem. Regény. 1956.
Benyórszky Mária: Emlékiratai. 1956.
Enezi Endre: Gyógyulás. 1956.
Fekete Gyula: Ismerősök. 1955.
France, Anatole: A pingvinek szigete. 1956.
Goda Gábor: Farkasok között. 2. kiadás. 1955.
Virágénekek és mulatónóták. 1956.

SZIKRA

S. Gordon—T. Allan: Egy sebészorvos hősi élete. 1956.
Sisakov és Szkevorov-Sztyepanov: A vallási szokások és szertartások. 1956.

CARL WINTER, UNIVERSITÄTSVERLAG, HEIDELBERG

Hans Fromm—Matti Sadeniemi: Finnisches Elementarbuch. 1956.

Ara: 6 Ft
Évi előfizetés: 18 Ft

Olvasóinkhoz !

A Magyar Nyelvőr 1956-ban negyedévenként jelenik meg.
A folyóiratra helföldre a Posta Központi Hírlapirodájában (Bp. V., József nádor tér 1.; távbeszélő: 180—850) lehet előfizetni. Csekk száma: 61.257.

Külföldre a KULTÚRA Könyv- és Hírlap-Külkereskedelmi Vállalat (Bp. VI., Sztálin út 21.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	16 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Bárczi Géza</i> : A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék	20 Ft
<i>Bárczi Géza—Benkő Loránd—Pais Dezső</i> : A magyar <i>ly</i> hang kérdéséhez	6 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar <i>ly</i> hang története	20 „
<i>Deme László</i> : A magyar nyelvjárások néhány kérdése	50 „
<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45 „
<i>Horváth János</i> : Vitis verstanai kérdések	8 „
<i>Kiss Géza—Keresztes Kálmán</i> : Ormánysági Szótár	60 „
<i>Knieszsa István</i> : A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. kötet, I. és 2. rész	180 „
<i>Knieszsa István</i> : Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig ...	40 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : A Königsbergi Töredék és Szalagjai	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 „
Általános nyelvészet, stilsztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, második lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
A magyar őstörténet kérdései (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitatülésének anyaga)	12 „
Helyesírásunk időszertű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk. <i>Lőrincze Lajos</i>)	30 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais-Emlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához ..... elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 Ft

[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 Ft

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Magyar Nyelvőr

TARTALMÁBÓL

Ferenczy Géza :

Kosztolányi Dezső, a magyar nyelv művelője és művésze 402

Pais Dezső :

Még egyszer az *éjszaka* kérdéséről 409

Károly Sándor :

Az értelmezős szerkezetek helyesírásáról 411

Zsoldos Jenő:

Munkásmozgalmi hatások a reformkor nyelvén 417

Kovalovszky Miklós :

Egy költő emlékezései 432

Benkő Loránd :

Nyelvatlasz-gyűjtő körúton Romániában 462

Beke Ödön :

Ő-ző nyelvjárás Felső-Dunántúl, II. rész 466

Prohászka János :

A régi magyar *demizson* és ami benne volt 467

Balázs János :

„Gyermeki iegetés” 478

MAGYAR NYELVÖR
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVMŰVELŐ FŐBIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA
SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, LŐRINCZE LAJOS, TOMPA JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
 Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

Kosztolányi Dezső: Ábécé a nyelvről és a lélekről 401

*

Ferenczy Géza: Kosztolányi Dezső, a magyar nyelv művelője és művésze 401

Pais Dezső: Még egyszer az éjszaka kérdéséről 409

Károly Sándor: Az értelmezős szerkezetek helyesírásáról 411

Martinkó András: Kell vagy lehet? 415

Zsoldos Jenő: Munkásmozgalmi hatások a reformkor nyelvében 417

Török Gábor: Milyen jelentésben használja Engels az ideológia szót? 425

T. András László: Az igék körülírásáról 429

Íróink nyelve

Kovalovszky Miklós: Egy költő emlékezései 432

Markó Imre Lehel: Az irodalmi névadásról 436

Nyelv és iskola

*Pásztor Emil—Turchányi Ágota: A középiskolai tankönyvek szövegei-
 nek helyesírásáról* 438

T. J.: Négy mondat elemezése 442

A nyelvtudomány műhelyéből

*B. Lőrinczy Éva: A határozók és határozói mellékmondatok rendszere a
 készülő leíró nyelvtanban* 446

Papp László: Néhány szó becéző személyneveinkről 454

Kubinyi László: Hogyan alkotnak szavakat az óceániai népek? 457

Nyelvjárásaink

Benkő Loránd: Nyelvatlasz-gyűjtő körúton Romániában 562

Beke Ödön: Ő-ző nyelvjárás Felső-Dunántúl, II. rész 466

Szó és szólásmagyarázatok

Prohászka János: A régi magyar demizson és ami benne volt 476

Baldzs János: „(Gyermeki iegetés)” 478

*Kiss Lajos: Adalékok az orosz *benzepey* „házaló kereskedő” szóhoz* 480

Péter László: Szakállszáritó 481

(1 0 1 7 1 0 0 0)

Imre Samu

(1 0 1 7 1 0 0 0)

Kosztolányi Dezső: *ABÉCÉ a nyelvről és lélekről*

Az a tény, hogy anyanyelvem magyar, és magyarul beszélek, gondolkozom, írok, életem legnagyobb eseménye, melyhez nincs fogható. Nem külsőséges valami, mint a kabátom, még olyan sem, mint a testem. Fontosabb annál is, hogy magas vagyok-e vagy alacsony, erős-e vagy gyöngye. Mélyen bennem van, a vérem csöppjeiben, idegeim dúcában, metafizikai rejtélyként. Ebben az egyedülvaló életben csak így nyilatkozhatom meg igazán. Naponta sokszor gondolok erre. Éppannyiszor, mint arra, hogy születtem, élek és meghalok.

Kívülről vannak más nyelvek is. Ezeket jobbra ismerem. Sokat eléggé jól tudok. Néhányon kitűnően gagyogok. Akad olyan is, melyen folyékonyan írok leveleket, cikkeket. Ezen a nyelven kedvvel csevegek, akár hónapokig is, úgy, hogy emlékeim tárából szedegetem elő szavait, s eszembe se jut, hogy csak bohóckodtam. Azon a nyelven már állandóan vigyázz-állásban kell maradnom, ügyelnem kell a szabályokra, kivételekre. Amazon a nyelven is társalgok, de egy félóra múltán gyöngye féloldali fejfájást kapok. Csak anyanyelvemen lehetek igazán én. Ennek mélységes mélyéből buzognak föl az öntudatlan sikolyok, a versek. Itt megfeledkezem arról, hogy beszélek, írok. Itt a szavakról olyan régi emlékképeim vannak, mint magukról a tárgyokról. Itt a fogalmak s azok jelei végzetesen, elválaszthatatlanul összeolvadnak. A kés-ről tudom, hogy culter, couteau, Messer, knife, coltello, navaja. Ha azonban valaki nagyon akar, elhithetné velem, hogy tévedek. De a kés-ről senki se hithetné el velem, hogy nem kés.

(Erős várunk, a nyelv 57—8.)

Kosztolányi, a magyar nyelv művelője és művésze

1. November 3-án lesz* húsz éve, hogy elhunyt Kosztolányi Dezső, ötvenegy éves korában. Írói működésének három évtizede alatt félszáz kötetnyi művet alkotott, verset, szépprózát, tanulmányt, rajtot, műfordítást, s még mennyi telt volna tőle! „... mi értelme annak, hogy valaki meghal öt éves korában, s mi az értelme annak, hogy valaki meghal ötven éves korában. Nem, az élet nem ésszerű folyamat” — mondja az emberi élet furcsaságain tűnődve (Ábécé 118), „Maga az élet ... egyáltalán nem racionális” — írja korábban, amikor még nem irtogatta annyira az idegen szokat (Erős várunk, a nyelv 77¹). Ésszerűtlenül csak fél század jutott neki az élni való

* A kéziratot 1956. szeptember 1-én adtuk nyomdába. *A szerk.*

¹ A forrás-megjelölés nélküli lapszámot ezentúl mindig erre a műre értsük!

imádott életből, ő azonban fogyhatatlan ajándékozó kedvvel gazdagított bennünket, még halála után is. Megdőbbenve emlékezik volt tanáráról, Simonyi Zsigmondról, midőn folyóiratát, a Magyar Nyelvőrt forgatja: „Majdnem minden számába ír vezéreikket, vitázó közleményt, sok-sok friss érdekességű rovást. Holott már évek óta halott” (35). Hát akkor mit szóljunk őhozzá?! Hátrahagyott, szerte heverő termését Illyés Gyula éveken át alig győzte betakarítani.

Mégsem igen esik szó róla. Pedig nagyvártatva újra jelentkezett. 1954-ben Válogatott novelláit, 55-ben Válogatott verseit bocsátotta közre a Szépirodalmi Könyvkiadó. Az öt-, illetve négyezer példányt napok alatt szétkapkodták. Becsülik, szeretik, olvassák Kosztolányit, de nemigen beszélnek róla. Értjük is ezt a hallgatást, nem is. Ellentmondással teli életművéből valóban könnyű kiszemelni olyan nyilatkozásokat, amelyek ma már egyáltalán nem időszerűek, de olyanokat is, amelyek élnek s élni fognak. Most nem célok ezeknek a kérdéseknek feszegetése, csak óvásul említem, hogy József Attila a költő halálakor „Kosztolányi” című versében ezt vallja: „Testvérünk voltál és lettél apánk”, Radnóti Miklós pedig „Ének a halálról (Kosztolányi Dezső temetésén)” című költeményével sóhajt utána. Gondoljunk erre is, ne legyünk szigorúbbak náluk, s enyhüljön az ítélet!¹

2. Az évforduló ünnepi alkalmából Kosztolányinak a magyar nyelvhez, anyanyelvéhez való viszonyáról szeretnék szólni. Viszony! Mily lapos, rideg itt ez a szó! Oldhatatlan frigy, olthatatlan szerelem: így mondanám, de szemét magamon érzem, s félek a szertelen szavaktól.

Illyés Gyula „Erős várunk, a nyelv” cím alatt rendezte 1940-ben sajtó alá Kosztolányinak azt a sok apró írását, amelyet most legfőképp meg kell vizsgálnunk. Egyéb műveinek hüvelyezése helyett vegyük tudomásul, amit ő maga vall kitűzött tárgyunkról; vall, mert ezek az iratok voltaképp lírai vallomások. Illyés — nagyon helyesen — keletkezésük időrendjében közli őket, mi pedig most valaminő elvi kerekességgé rendezzük Kosztolányinak a nyelvről, az anyanyelvről és a nyelvművelésről, s abban főleg a vele csaknem azonosított nyelvtisztításról írt följegyzéseit. A pusztá kivonatolás helyett, amikor csak lehet, magát a szerzőt idézem. Hadd halljuk saját szavait! Nem szorol tolmácsra, „kommentáló”, „glosszáló” filológusra, mikor idevaló nyilatkozatait egybeállítjuk. Ezek a nyilatkozatok olykor több évtized távolságából kerülnek egymás mellé, s nemegyszer bizony csúfot űz egyik a másikából, akkora az ellentmondás közöttük. Mindamellett észre kell vennünk, hogy évek haladtával mindinkább egyetértően összehajlanak. Sok figyelem-elterelő apróságot mellőzök, hogy írónk felfogásának lényegét szembeszökően megmutathassam.

Kosztolányi nem nyelvész — ezt már Deme László helyesen megállapította (MNy. 42 [1946]: 34) —, de Arany János óta nem volt szépírónk, aki oly mélyrehatóan és sokoldalúan foglalkozott volna művészetének eszközével,

¹ Egyébként már megkezdődött az igazságtevés Kosztolányi ügyében. Az említett 1954-i válogatott novellás kötetben Kardos László, az 1955-i versválogatásban pedig Vas István értékeli újra Kosztolányit. Mások is próbálták egyengetni Kosztolányinak a jövőbe vivő útját, pl. Kárpáti Aurél az Irodalmi Újság 1955. évi 13., március 26-i számába írt cikkével; tavaly március 29-én lett volna ugyanis Kosztolányi hetvenéves. Gyergyai Albert a Csillag 1956. szeptemberi számában (597—603) száll síkra költőnkért, s már „egy teljes Kosztolányi”-t sürget (597).

anyagával, mint ő. Szerinte a nyelvnek, minden nyelvnek csak anyanyelvként van igazi értéke. Úgy véli, bármilyen jól beszélünk is idegen nyelveken, csak anyanyelvünkön fejezhetjük ki magunkat pontosan, érzelmeinknek minden rezdületéhez hű árnyalással. Magyar látogatónak erre a kérdésére: „Beteg vagy?”, sokféleképp válaszolhatok: „Beteg vagyok”, „Beteg”. „Felelhetném azonban azt is: »Igen«, semmisen és közönyösen, vagy »Aha« kedélyesen, a betegségem jelentéktelen voltát hangsúlyozva, vagy »Ühüm« kesernyés dévaj-sággal, vagy: »Breteg« csibészesen, vagy »Ojjé« diákosan, vagy »Cefetül« ízléstelen vaskossággal, vagy ezt is felelhetném: »Dögrováson vagyok«. Más nyelveken is tudom körülbelül, hogy mik ezek az árnyalatok. De mit érek velük, ha az árnyalatoknak nem ismerem a múltját, a napi árfolyamát, ... s főképp ha nem ismerem, hogy válaszom vegyi anyaga, melyet egy lélekbe dobok, milyen csapadékot kelt majd ottan. Az ilyen nyelv nem nyelv. Csak a másik nyelv, az anyanyelv, az emberhez méltó érintkezés, a lélekcsere, mely annyira felüdít, hogy talán azonnal meg is gyógyít” (220—1).

Hangsúlyozom: Kosztolányi ezt az elvet minden nyelvre egyformán alkalmazza, nem elfogult a magyar nyelv irányában. Schöpflin Aladárral vitatkozva, bátran szembenéz az ellene vetett „soviniszta” szidalommal, s merész fordulattal ilyen ítéletbe foglalja bele ezt a különben ellenszenves szót: „A nyelv az ősi »soviniszta«. Az, ami, és nem más. Úgy, ahogy az almafa almafa, és csak almát terem, de nem nyit gyümölcskereskedést: az almafa az alma sovinisztája. Isteni egyoldalúság van benne. Nem tud sem a körtéről, sem a barackról. Ilyen egyoldalú a nyelv is” (191). Más helyen is hasonló módon beszél erről a kérdésről (180—1). A nyelvek között nem ismer rangkülönbséget. „A csettintő hottentottára époly bámulattal tekintek, mint a görögre vagy a spanyolra. Minden nyelv azonban csak a maga keretében élhet, a maga természete szerint lehet szép és tiszteletreméltó” — jelenti ki (192—3). Minden nyelvnek külön törvényéhez alkalmazkodik, midőn beszél rajta, s a magyar nyelv szellemét se kedveli, ha más nyelvekben látja viszont „mint idétlen hungarizmust”. „Ez az áhítat, mely egyaránt tiszteli a nyelvek egyéniségét, és egyaránt ellenzi egyéniségük elkorcsosítását vagy meghamisítását, hitem szerint sokkal közelebb van az igazi nemzetköziséghez, mint az a papirosábránd, mely a természetet tagadva úgy akarja létrehozni az emberi közösséget, hogy összezaggyálja az egybe nem tartozó és egymást kizáró elemeket” — hangoztatja (193).

Amidőn ilyen hitet vallott, már nem tetszhettek néki „az értelem lombikjában” létrejött műnyelvek, hisz se színük, se illatuk, merevek, nem simulhatnak oly gazdag árnyalatossággal gondolatainkhoz, érzelmeinkhez, mint az anyanyelv; „... nincs emlékezetük, se térben, se időben. Nem emlékeznek vissza arra, hogy itt vagy ott hogy ejtették ezt vagy azt a szót. Múltjuk még oly kicsiny, hogy hagyományuk sincsen. Ami hagyományuk van, azt az ész parancsolta rájuk” (210). Miképpen szólaltatunk meg műnyelven „egy XVII. századi részeg kapust, egy mai léha ifjoncot, egy oktondi, régimódi urat”? — veti föl a kérdést, majd hozzáfűgyeszi: „Aztán miként selypegi a gyermek: *tütü, zsizsi, dáda?* A műnyelveknek nincs gyermekszobájuk” (210).

Pályája kezdetén, 1906-ban még lelkes elismerésre készíti az esperantó, „Zamenhof doktor nyelvészeti remekműve”, és „sikert kívánó” üdvözlétét küldi a Genfben ülésező Kongresso universala de Esperanto tagjaihoz (13). Elismerése, igaz, csak az esperantót illeti, szerinte a többi csak „világnyelvnek szánt mondvacsinált szózagyalék” (11).

Főntebb vázolt elveihez híven később elítél mindenfajta mesterséges, „hideg, ízetlen világnyelvet”, hisz az csak „mostoha-anyanyelv” lehet (213). Nem elégítheti ki C. G. Ogden hétszázötven szóra nyomorított „sarkalatos angol nyelve”, a Basic English sem. Neki nehezebb az, mint Shakespeare gazdag nyelve; mindig azon kell törnie a fejét, hogy miként egyszerűsítse mondanivalóját, mit mivel helyettesítsen. Ogden „nem egy halott nyelvet támasztott fel poraiból. Az ellenkezőt művelte. Megölt egy élő nyelvet” (218).

Az élő nyelv „maga a végtelenség. Minél többet foglalkozom vele, annál inkább látom, hogy sohase lehet a végére érni. Csak vérünk érzi. Értelmünk mindig elámul, ha elemezzük és tudatosítjuk azt, amit vérünk érez. De ez az ámulat számomra az élet egyik legnagyobb gyönyörűsége” (158).

„A természet csak egyetlen édesanyát adott nekünk, csak egyetlen édes anyanyelvet” (66). Az anyanyelvben, a nemzeti nyelvben „a tömegek egyénisége” is kifejeződött még valamiképp. „Ha a nemzeti nyelv helyett egyetlen nyelv uralkodnék a világon kényúrként, akkor a tömegek egyénisége elpusztulna . . . Az úgynevezett világnyelv, mely mindenkié lenne, valójában senkié se lenne” (222). Fejtegetése szárnyaló lírává lelkesedik: „Beletörődöm abba, hogy megsemmisülök. De nem tudom elfogadni, hogy szellemiségemnek legalább az a töredéke ne maradjon utánam, melyet valaha átíttattam lelkemmel, s hogy miután lélegzetem mindörökre elakad, legalább azok a szavak ne lebegjenek sírom fölött, melyeket egykor a lehellettemmel mozgattam, az anyanyelvem, a legközelebbi testvéreim beszéde, a lélek beszéde, mely minden elmúláson túl is olyan, mint a családi folytonosság dallama. Úgy érzem, hogy az élet e nyelvi túlvilág nélkül aljasan-állati volna, s a halál még vigasztalanabb, még sötétebb” (223).

3. Kosztolányi felfogása szerint „A nyelv természeti jelenség” (170, 141). A természetbűvár megfigyeli, tudomásul veszi a természeti jelenségeket, nem bírálgatja őket. A nyelvtudós ugyanígy jár el a nyelvi jelenségekkel. De van a növénytudománynak egy ága, a kertészet, melynek az a célja, „hogy a kócos természetet takarosabbá tegye”. A nyelvtudománynak is van egy ága, „a nyelvművelés, mely elsősorban nem az igazságot keresi, hanem a szépséget, s azon igyekszik, hogy a sok nyelvi gyim-gyom, paréj és dudva meg ne fojtsa nemes növényeinket, el ne szívja előlük az éltető nedvet. Ez a nyelvtudomány kertészeti része” (171).

Egyebütt helyesebben ezt mondja a nyelvről: „A nyelv társadalmi termék, melynek minden egyes szemerjét a közönség fémjelezi, hallgatólagos megegyezéssel” (134; hasonlóképp: 163).

Kezdetől fogva figyelgette Kosztolányi a nyelv életét. 1909-ben a maga koráról azt mondja, hogy az többek közt „a nyelvújítás” (17), 1916-ban pedig már „alapos tisztogatás”-t sürget nyelvünkben (26), „eleven és fürge irodalmi társaság”-ot követel, „mely igazán szívén viselné a magyar nyelv ügyét”, s szerinte „a napisajtót kellene belevonni a mozgalomba” (28). Ezekre a tényekre öntudatosan hivatkozik is később, a nyelvművelő mozgalom népszerűsödése idején (201, 274). Az Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága Nyelvművelő Szakosztályának, illetőleg az Akadémia Nyelvművelő Bizottságának tagjaként szívvel-lélekkel magáénak vallja az ügyet. Kettős célt tűzött maga elé a mozgalom, „a mi mozgalmunk”, úgymond. „Először azt, hogy őrökdi nyelvünk szépségén. Magyarul kell gondolkoznunk, és magyarul kell írunk” (171). „Másodszor harcolunk az idegen szavak ellen, melyek

hovatovább úgy elburjánoznak, hogy már csak névelőink és kötőszavaink maradnak magyarok” (172). Máshol „nyelvtisztító működésünk”-ről szólva azt mondja, hogy az „a szépség, az arány nevében indult meg” (180). Egy másik nyilatkozatában is hasonlóan szól: „Most pedig hitté izmosodott bennem a meggyőződés, hogy a nyelvtisztaság a belső arány és szépség parancsa” (203). Azt nem fejt ki, hogy mit ért „szépség”-en és „arány”-on.

Ilyenformán egy kissé egybemosódik elméletében a nyelvművelés, valamint a nyelvtisztítás fogalma. Gyakorlatában is így volt. Foglalkozott olyan kérdésekkel is, amelyeket a mozgalom első céljául említ (kivált szóhasználati kérdésekkel, a szó életével), erejének java részét azonban a nyelvtisztításra, az idegen szavak elleni harcra fordította. Nem fogy ki az érvekből, mikor ellenük hadakozik. A legnagyobb veszedelmet ugyanis abban látta, hogy „Az idegen szók mellett elcsenevészednek az eredetiek” (148), sorvad nyelvkincsünk és nyelvalkotó ösztönünk. „A nyelvtisztítás célja éppen az, hogy a rest és tunya nyelvalkotó ösztönt munkára ösztönözze. El kell dobni a mankóit, s a maga lábán kell járnia” (195). Hisz természeténél fogva a nyelv, minden nyelv az akar lenni, ami, nem pedig más. Amikor egy idegen szót mellőzünk, kitűnhet, hogy nincs rá teljesen megfelelő szavunk. Nyugtalankodó nyelvérzékünk ilyenkor talán „egy új szót facsar gyötrelmében, vagy egy már meglevőt, kevésbé használatosat támaszt föl és ruház föl” a kívánt értelemmel. „Itt a nyelvtisztítás termelő munkája, mélyebb értelme” (195).

Ki kell irtanunk az idegen szavakat, véli, mert különben „lassanként elfinomodnak, különös és titokzatos jelentést kapnak, ahelyett, hogy drága magyar szókincsünk telnék meg múlttal és tartalommal” (28). Az idegen szók nem pusztán „afféle külső jelenségek, pörsenések és hólyagok a nyelv testén. De a belső betegségre vallanak. Ha irtjuk őket, akkor magát a belső betegséget is kezeljük, mert a renyhe nyelvérzékét önállóságra serkentjük” (148).

Arra az ellenvetésre, hogy az idegen szók, az idegen műszavak elpusztításával kirekesztődünk az egyetemes emberi gondolkozásból, így válaszol: „Az egyetemes emberi gondolkozás az értelemről, a belső műveltségtől, a lélektől függ, s az fölötte lebeg a műszavaknak” (182). „Nyilvánvaló, hogy senki se jobb európai és műveltebb ember azáltal, hogy a szerves vegytant organikus chemiának nevezi” (194).

Mi a tennivalónk? Nem sok; korántsem annyi, mint amennyi Kazinczyéknak volt. Ők tízezer új szóval gazdagították nyelvünket. (Később óvatosabban kilencezret mond: 284.) Nekünk talán még tízre sincs szükségünk. Csak a henyé hatezer idegen szó „kiseprűzését” követeli (200). Máshol óv a túlzástól; nem kell minden idegen szó ellen irtóhadjáratot hirdetni, de a közönyös türelem is káros. „Csak annak van igaza, aki a belső nyelvújítást óhajtja” (132).

Kazinczyék nyelvújítása megerősíti azt a hitét, hogy „az emberi szellem a nyelv területén is diadalmaskodhat” (177). Helyesen értékeli, és a lényegét látva méltatja Kazinczyék érdemeit (197—200). Midőn az új mozgalmat Szarvas Gáborék ortológiai törekvésével hasonlítják össze, Kosztolányi elismeri Szarvasék tevékenységének hasznosságát, de semmiképp sem akar „hadat üzenni a nyelvújítás sok-sok pompás szavának” (175), a hibás szókat pedig maguk Szarvasék csaknem teljesen kiirtották. A mozgalom gyarapítani szeretné szókincsünket, nem apasztani; gyarapítja, ha kell és lehet, új szó alkotásával, régi szó föllevenítésével, tájszó elterjesztésével. „Ennélfogva

inkább nyelvújítók vagyunk, »neológus«-ok, mint merev nyelvjavítók, »ortológus«-ok” — írja (176).

Az új szokat nem szokták egykönnyen elfogadni; eleinte bizalmatlanul nézegetik őket. Minden új szót rendszerint azzal a kifogással vetnek vissza, hogy „nem fűdi a fogalmat”. „Ez igaz is. A fogalmat csak olyan szó fűdheti, melyet már sokszor, hosszú idő óta takargattak a fogalomra” (134). „Egy szó akkor telik meg tartalommal, . . . ha unos-untalan egy bizonyos értelemben használják” (174, 194, 196). A költő ihletett sejtésével rajzolja az új szó meghonosodásának útját-módját (196).

Az új mozgalom persze már nem lehet olyan vakmerő, mint Kazinczyké; „gazdag tapasztalatok birtokában — csinján, szőrmentében újít” (201). „Észrevétlenül, tüntetés és nagydob nélkül művelhetjük nyelvünket, folytathatjuk a megkezdett munkát” (201).

Kosztolányi elsőnek magán próbálta ki az új elvet; teljesen megtisztította nyelvét a fölösleges idegen szavaktól. Érdekes rajtacsípni, hogy mikor egy régi írásából idéz, akkor sem írja le újra az idegen szót, hanem magyarul helyettesíti, még ha az az idegen szó olyan elterjedt is, mint a *kritika*. Így idézi egy huszonnégy évvel azelőtti mondatát: „Hogyha az előbbi kor a *birálaté* volt, a mostani az alkotásé, az igen-mondásé, a nyelvújításé” (201). Ez a mondat eredetijében imígy hangzik: „. . . ha az előbbi kor a *kritikáé*, a mostani az alkotásé, az igen-mondásé és a nyelvújításé” (17)¹ Ugyanebben a régi cikkében még bőven vannak az igazán nélkülözhető idegen szók; kikapok belőle egy fél mondatot: „. . . testén *apoplexiás* foltokkal, s minden mozdulatok a *senilitásról* . . . beszél” (13). Később ekképp nyilatkozik az ilyes jövevényekről: „Egyre többet elhányogattam belőlük az útfélre. Lassanként, egy lelkiismeretvizsgálat során kicseréltem szókincsemet, hosszú évek alatt megteremtettem a magam egyéni-magyar szótárát. Ezt akárki megteheti, aki érdemesnek véli. Rájöttem, hogy e korlátozással inkább gazdagodtam. Amit elvesztettem a vámon, visszanyertem a réven. Rájöttem arra is, hogy a nyelvtisztításnak van határa: a mindenkori lehetőség és ízlés, de a nyelvpiszkitásnak nincs határa: az végtelen, mint a pongyolaság és ízléstelenség” (203). A „nyelvpiszkitóknak” ezt vágja oda: „Ebben a harcban sokszor elkeseredetten támadtak bennünket ellenfeleink, de még egyiknek se sikerült kimutatnia, hogy gondolataink kifejezése nem szabatos, vérszegény vagy satnya azért, mert jobb belátásunkra hallgatva lemondtunk . . . a 6000 idegen szóról, nyelvünk tehertételéről. Helyettük egyetlenegy erőszakosan kiagyaltat se használunk, csak a régieket, melyeket félig-meddig elfelejtettünk” (201). Való igaz; Kosztolányi dúsgazdag szókincsű és rezzenékenyen finom kifejező árnyalású műveit olvasgatva, bármi nekigyürkőzéssel sem bizonyíthatjuk rá, hogy az idegen szavak „kiseprűzésével” elszegényedett a nyelve. Ellenkezőleg!

Nyelvújító-tisztító meggyőződéséhez haláláig és halálában is hű maradt. Három és fél évi betegségének utolsó három hónapjában gégemetszés miatt némaságra volt kárhoztatva, s csak írásban érintkezhetett környezetével. Ascher Oszkár följegyzéseiből tudjuk, hogy még ebben a nyomorú állapotában is „oltást” kért, „soha, egyetlenegyszer sem használta az »injectio« szót” (Nyugat 1936. dec., 446).

¹ Hegedűs Zoltán Kosztolányi halálának tizedik évfordulójára írt megemlékezésében verseinek későbbi kiadásából idéz ilyen magyarított helyeket: Magyarosan 14—15 [1945—46]: 7.

Nyelvművelő tevékenységével társadalmi téren az volt a célja, hogy „igazi irodalmi öntudat alakuljon ki itthon és megértsük egymást”. Majd így folytatja: „Ezért harcolok. Ezért verekszem legbecsületbb barátjaimmal is. Ezért vállalom a gúnyt, mellyel nem engem kicsinyítenek, hanem nyelvünket, és vállalom a tanítás hálátlan szerepét, kellő tanultság nélkül, s az apostolkodást, mely nem az én kenyerem. Jobb volna énekelni. Amíg ezt irkálom, gyakran elsüvölt fejem fölött Vojtina sorpárja: »Mint hangjavesztett opera-dalár Lettem éneklőből... énektanár«” (204).

4. Hát hogy is énekelt, hogy is remekelt Kosztolányi azon a nyelven, melyet oly rajongva szeretett és oly lelkesen ápolt? Erre a kérdésre feleljünk még röviden, s közben ismerkedjünk meg az írás művészetéről vallott egy-két nézetével.

Az íróművész mindenekelőtt a szavak Krózsusa, vagy Kosztolányi szavával: szó-nábob (281): duskál a kifejezés eszközeiben; enélkül nem hozhatná napvilágra tengernyi tudattartalmának rejtett értelmi, kiváltképp érzelmi árnyalatait. Kosztolányi bővíben van ezeknek az eszközöknek. Hadd bizonyítsam menten! Az ő szerkesztésében megjelent „A Pesti Hírlap Nyelv-őrre”-nek bevezetőjében (a 10. lapon) a magyar nyelv szókészletének dús voltát említve, az idegen *fantasztikus* szónak kápráztatóan sok magyarját rázza ki bőségszarujából, jóval többet, mint amennyit Tolnai Vilmosnak e könyveskében levő „A tiszta magyarság szótára” című jegyzéke vagy akár Magyarító szótárának második kiadása ajánl. Figyeljük meg Kosztolányit, mily mesterien követi kifejező készségével az áradó valóságnak jelentésváltogató játékát: „A *fantasztikus*-t nálunk mindenre alkalmazzák. Jókai *fantasztikus* költészete tehát: *fellegjáró*, de Poe Edgar *költészete*, mely szintén *fantasztikus*, már nem *fellegjáró*, hanem: *lidérces, kísérteties*. Hoffmann Amadé *fantasztikus* költészete *boszorkányos, kísérteties*, Swift Jonatán *fantasztikus* gúnyja: *elképesztő, hátborzongató, döbbenetes*. Egy *fantasztikus* kínai szertartás: *mesebeli*. A *fantasztikus* kelet: *déliabós, regényes, regeszerű*. Hogy mi a *fantasztikus* szépség? Talán: *káprázatos, varázsos, elbűvölő, tündöklestes* vagy csak *csodálatos*. Az a hölgy, aki barátnője ízléstelen ruháját *fantasztikus*-nak nevezi, azt gondolja, hogy ez a ruha *képtelen, lehetetlen, otromba, silány, gyatra*. Ha valaki egy váratlan, de nem kellemetlen hírre fölkiált, hogy *fantasztikus*, nyilván csak azt érzi, hogy: *hihetetlen*, vagy pestiesen szólva: *óriási*. A *fantasztikus* ravaszság tetszés szerint: *agyafúrt, körmönfont* vagy *csavaros* ravaszság. Egy *fantasztikus* színpadi bonyodalom esetleg: *csillogó*, esetleg: *tótágast álló*, esetleg: *badar*. A *fantasztikus* néha: *megrökönyítő* is lehet, néha: *örvendetes* is. Egy *fantasztikusan* buta ember: *bődületesen* vagy *egetverően* buta. A pénzhiány *fantasztikus*, tehát *rémítő, sőt rémisztő*.”

Ezért csúfolja az öt nyelven „tökéletesen” beszélőnek kifejezésbeli szegénységét: „Nem mondja például valamire, hogy *takaros, szemrevaló* vagy *aranyos*, csak azt, hogy »szép«, s nem mondja valamire azt sem, hogy *korsz, hőbörödött* vagy *muris*, csak azt, hogy »különös«. Képzelsenek el oly lelket, akinek ez a lefelé-licitáló általánosítás, ez az öncsonkító kucorgás nem gyötrelem, hanem kék” (94).

A szóbőség egymagában nem elég. Van, akinek a tollából ömlik a szó, nem is haszontalanul, mégse születik sok szép és okos szavából, mondatából művészi alkotás, kiválóbb írásmű. Kosztolányi tudott valamit, amit csak az

írás legnagyobb mesterei tudnak: az ihlet hevületében is éber értelemmel fölője tudott kerekedni alakítandó anyagának, s nem engedte, hogy nyelvi kifejezésének lelki folyamata elgépiesedjék. Szinte kaján örömmel figyelte, ellenőrizte magát. A legtudatosabb alkotó művészek közül való volt. Az irodalom remekeinek tanulmányozásával és sok nagyszerű műnek magyarra fordításával fölényes mesterségbeli tudásra tett szert. A prózának, a versnek műfaji és formai titkait egyaránt tökéletesen ismerte. Annyira elsajátította az írói művészetnek minden megtanulható csínját-bínját, hogy az ihlet lankadásakor is könnyedén győzte a nehézségeket, sőt talán annak is tudója volt, hogyan lehet a makrancos ihletet megigézni.

Olyannyira fölőtte állt írói-költői éberségével a készülő művének, hogy ha szerkesztői elve, arányérzéke úgy kívánta, bátran módosított rajta. S rop-pant gyakorlottsága folytán, úgy látszik, mind kevesebbet kellett változtatnia. Valamelyest kiélezetten így szól erről a dologról: „... nincs nagyobb művészet a törlésnél. Én, ha tőlem függne, az iskolában ezt előbb tanítanám, mint a fogalmazást. Végre az alkotás is ezzel kezdődik. Elhagyunk valamit, ezer millió dolgot, melyet mellékesnek tartunk, és kiemelünk valamit, egyetlenegy dolgot, melyet fontosnak tartunk. Aki tudja, hogy mit ne mondjon, az már félig-meddig tudja, hogy mit mondjon” (159).

Imitt-amott fölfed még egyet-mást az írás művészetéről, pl. egy kis cikkben a rövid és hosszú mondat kérdését taglalja. Nevetségesnek és avatatlannak tartja annak fölvetését, hogy rövid vagy hosszú mondatot írjunk-e. Mind a kettő jó lehet a maga helyén. Ki-ki véralkatának, „közlési vágyának, céljának, mondanivalója és előadása ütemének” megfelelően használ rövid vagy hosszú mondatot (277). Az ő írásaiban, főleg értekező prózájában többnyire rövid mondatokat találunk. De hosszabb mondatai is olyan fűzésűek, hogy könnyen átfoghatjuk őket figyelmünkkel. Arra különösképp vigyáz, hogy semmi homály ne zavarja a könnyű megértést. Ki is mondja: „Tanuljuk meg, hogy az olvasót tilos — csak egy másodpercig is — bizonytalanságban hagynunk. Az írás egyetlen ékessége a világosság” (62; ugyanígy: 54).

Kosztolányi stílusáról, stílusának az évek folyamán megfigyelhető változásairól, fejlődéséről többen is írtak: Gyergyai Albert (Nyugat 1936. dec., 438 kk.), Deme László (i. h. 39—42) stb. Itt most már nincs terem ezeknek a kérdéseknek futó érintésére sem, csupán a Kosztolányi írásművészetében annyira fontos belső forma, szerkezet méltatására szánok még egy-néhány szót.

Kosztolányi az írás tárgyát, a témát önmagában véve nem sokra becsülte. Gyakran szinte csak azért is fittyet hányva neki, virtuskodva, búvészkedve megmutatta, hogy a semmi tárgyból is remekművet lehet alkotni. Ennek titka legfőként a belső megformáltság, a művészi szerkesztés. Vegyünk egy igen egyszerű példát. „Ábécé a versről és költőről” című prózai írásának egyik kis önálló szakasza a következő: „*Csodák*. Láttam egy sánta színészt! Láttam egy süketnéma operaénekest! Láttam egy vak festőt! Láttam egy boldog költőt!” (Ábécé 119). Az első három mondat igazában csak arra való, hogy a negyediket, az utolsót kellő helyzeti energiával töltsen meg, mint felszökő talapzat magásra lendítse, és a fokozatosan gyülemelő fájdalmat belélövellje. Mily semmitmondó az egész „tartalmának” effajta összefoglalása, az „alapeszme”: „Nincsen boldog költő”!

Még sok ilyen remekelésében megilletődve érzékelhetjük a művészi szerkesztés hatalmát. Azt hiszem, Kosztolányi íróművészetében ez a sajátos belső formáló, szerkesztő erő a legjellemzőbb érték. Egész irodalmunkban

ritka adomány. Nemcsak élő s eljövendő íróink serkentő példája lehet ez ; Kosztolányitól, az írástudótól mindannyian tanulhatunk, mindannyiunknak tanulnunk kell, akik szeretjük anyanyelvünket. Kosztolányi műveinek tanulmányozása nélkül ma már senki se foghat tollat, ha valamirevaló és korszerű igényesség sarkallja nyelvi kifejezésének jobbításában, szebbítésében.

Ferenczy Géza

Még egyszer az éjszaka kérdéséről

I. Bevallom, meglepett, amikor a fenti címet megláttam a Nyelvőr 1956. évi július—szeptemberi számában. Azt hittem ugyanis, hogy a helyesírási szabályzat legújabb *éjszaka* előírása — ha nem is éppen „közmegelégedésre” — lezárta ezt a soká meglehetősen mesterségesen felfújva tartott ügyet. Éppen ezért nem álltam elő a rávonatkozó továbbra is fenntartott különvéleményemmel, amint nem hoztam nyilvánosságra a szabályzatnak, főképpen szótári részének nem egy pontjára vagy tételére vonatkozó kritikai észrevételeimet sem.

Miután belenéztem a „Még egyszer...” cikkbe (Nyr. 80 : 295—300), amelynek a szerzője jeles és hatásos helyesírási szakértőnk, Deme László, kellemetlenül lepődtem meg a következő részleten : „Mindemellett mégsem csodáljuk, hogy levélíró kartársainkat befolyásolja a nyelvjárást beszélők, illetőleg nyelvjárásos maradványokat használó köznyelvi beszélők *éccaka* alakja. Hiszen amikor Pais Dezső és Nagy J. Béla a »nép« és a »többség« *éccaka* kiejtésére apellál (Pais : MNemzet 1950. IV. 9. ; megismétli : MNy. 50 : 192, 198 ; Nagy J. Béla : MNy. 33 : 117 ; megismétli : MNy. 47 : 303—4), a »nép« és a »többség« náluk is a nyelvjárás, szemben a köznyelvvél.” Az első olvasásra mindjárt úgy éreztem, hogy itt valami nincs rendjén. És amikor a Deme hivatkozásában szereplő közleményemet ismételtén átolvas-tam, nem tudtam felfedezni benne olyan mozzanatokat — sem a Demétől jelzett 192. és 198. lapon, de másutt sem —, amelyek alapján Deme velem kapcsolatban joggal írhatná azt, ami az idézett részletben olvasható. Szeretném, ha Deme rámutatna, hogy hol fordul elő nálam „nép” és „többség”. Gondolom, Demének, a kitűnő vitatkozóknak, nincs szüksége arra, hogy a cáfolat hatásosságának fokozása kedvéért a cáfolandóba belecsavarintson olyasmit, ami nincs benne.

Ezt írom : „Az *éjszaka* kifejezés éppenséggel nem általános, sőt tapasztalatom szerint sokkal inkább az *éccaka* ejtés járja. Kevésbé mondjuk, vagy mondják azt is, hogy jó *éjszakát*, mint azt, hogy jó *éccakát* vagy *jóccakát*. Azonban az *éjszaka* alak, amelyet egyébként múlt századi jeles költőink, íróink is használnak, csakugyan terjedőben van.” (I. h. 192.) Tehát mi van ebben? Szabatosan : „... tapasztalatom szerint sokkal inkább...” Igen! az én tudásom ebben is, egyebekben is, nem annyira kategorikus, mint — mondjuk — például Deme Lászlóé.

Deme úgy, mint Benkő Loránd is (MNy. 50 : 188), az *éccaka* ejtést átutalja a „nyelvjárás”-nak, illetőleg nyelvjárásoknak. Mindenesetre érdekes, amit Deme közöl velünk : „Mindemellett mégsem csodáljuk, hogy levélíró kartársainkat befolyásolja a nyelvjárást beszélők, illetőleg nyelvjárásos marad-

ványokat használó köznyelvi beszélők *éccaka* alakja.” — És mi lenne akkor, ha kiderülne, hogy „nyelvjárásos maradványokat használó köznyelvi beszélők”, vagyis *éccaká-zók* igen sokan vagyunk, esetleg a „többség”-et tesszük? Akkor a vokszok „non numerantur, sed ponderantur”? Talán Deme László lesz az „abszolút” köznyelvi beszélő, én meg és az esetleges „többség” számon kívül maradunk, mint „nyelvjárásos maradványokat használó köznyelvi beszélők”? — Elismerem, hogy valóban ilyen vagyok igen sokad magammal együtt. Továbbá sajnálom és szégyellem, hogy nem rendelkezem olyan választóvízzel, amellyel mindig csalhatatlanul el tudnám különíteni, hogy mi a köznyelvi és mi a népi vagy nyelvjárási ejtés. Deme, Benkő és más fiatalabb kollégáim — úgy látszik — birtokában vannak egy ilyen választóvíznek. Persze, nem csekély kényelmet biztosít, ha azt, ami valami okból kifolyólag nem tetszik nekünk, félkézzel nyelvjárásivá süllyesztjük.

2. Cikkének egyéb részeiben Deme több ponton érdekes és tanulságos megjegyzéseket tesz. Kár, hogy nemegyszer ott is „dialektikát” alkalmaz, ahol nincs rá szükség.

Amit a 4. szakaszban a hagyományról, különösen a hagyománynak tágabb és szűkebb értelméről mond, az nem világos előttem, de meg egyelőre az sem, hogy mire jó egy ilyen különbségtétel.

Azonban, ha a hagyományról van szó, tévedések és tévesztések elhárítása végett megjegyzem, hogy én az *éjtszaka* alaknak az *éjszaka* ellenében való megtartása mellett nem azért nyilatkoztam meg, mivel korábban, kétszáz évvel előbb jelentkezik, mint az *éjszaka*, hanem azért, mivel a hivatalos helyesírási szabályzatok több mint egy évszázad óta az *éjtszaka* írásmódot írják elő (l. Benkő : MNy. 50 : 186), a legutóbbi érvényben levők is.

A különösebb ok nélkül megejtett változtatásoknak, másként úgy is kifejezhetném : a hagyomány megszakításának, nem utolsósorban pedagógiai szempontból nem voltam és nem vagyok barátja. Engedje meg Deme és az *éjszaká*-ban hívei, hogy ne legyenek elragadtatva, ha egy ilyen megszakítást ál „köznyelvi” kiejtések honorálása címen követnek el. — A Deme cikkének az elején levő tájékoztatás szerint némely nevelők nem lelkesednek az *éjtszaka* megváltoztatásáért. Nem örülök, hogy igazam lett, de annak örülök, hogy — úgy látszik — még mindig eléggé pedagógus vagyok.

A pedagógiai érdek és nem a szóelemzés elvének a tisztelete hajlított az *éjtszaka* felé. Gondolom, azt még Deme sem hiszi, hogy szerelmes vagyok az *éjtszaka* alakba, minthogy azt a bizonyos — jó vagy rossz — etimológiát elkövettem vele kapcsolatban, és ennek az etimológiának az emlékeként akarom az *éjtszaka* formát tovább hurcoltatni a helyesírási szabályzatokban.

„Éjtszaka — éccaka — éjszaka” című szóban forgó cikkem befejező sorai : „Mindazt egybevetve, amit fentebb előadtam, én másképpen, legalább is kevésbé határozottan fogalmaznék, mint Benkő. Valahogy ilyenképpen : Ízlés dolga! Neki és némelyeknek nagyobb gusztusuk van az *éjszaká*-ra, nekem és másoknak — kevesebbeknek vagy többeknek : kérdés — nagyobb gusztusunk van az *éjtszaká*-ra.” Ehhez most még azt tenném hozzá : Gusztusom lett volna az *éccaká*-ra is, csak a jelzett pedagógiai érdek miatt ezt a változtatást sem ítéltam célszerűnek.

Ismételten idézték tőlem : „ha egy változás lehetséges, még nem okvetlenül szükséges” (MNy 46 : 381). Nézetem szerint erre lehetett volna gondolni az *éjtszaka* : *éjszaka* esetében is.

1956. aug. 1.

Pais Dezső

Az értelmezős szerkezetek helyesírásáról

Az MTA Nyelvtudományi Intézetének közönségszolgálatára már több ízben kapott olyan kérdéseket, amelyek az értelmezős szerkezetek helyesírására vonatkoznak, s amelyekre „A magyar helyesírás szabályai”-nak legújabb, tizedik kiadása sem ad kielégítő felvilágosítást. A következőkben összefoglaljuk az értelmezős szerkezetek helyesírására vonatkozó tudnivalókat, s egyúttal útbaigazítást adunk arra, hogy egyes nem rendezett írásmódú esetekben hogyan kell eljárni a szabályzat szellemében.

1. Az értelmezős szerkezeteknek egyik legjellemzőbb sajátása az, hogy az értelmezett szó és az értelmező külön hangszakaszba kerül, és szünet választja el a két hangszakaszt egymástól. Ezt a szünetet helyesírásunk vesszővel jelöli: „Az asszonánc *első nagy költőnk*, Balassa verseiben tűnik fel nagyobb számmal” (Horváth J.: Verstan 63)¹. „Bent a városban *paloták nőttek, négy-ötemeletesek*” (Nagy I.: Nincs megállás 44). — „Ameddig a szem lát, hosszú láncban állnak *az úgazdák, foglaloí a határnak*” (Juhász F.: Hét évsz. 997). — (Amint látjuk, az értelmező lehet főnév is, melléknév is, sőt több szóból álló szerkezet is.)

Az értelmezőnek az értelmezettől való elkülönítésére a helyesírási gyakorlat más írásjeleket is használ. Nem ritkán kettőspontot szoktak alkalmazni az értelmezett és az értelmező között: „[a második ütem] csak három idő-részt lát el szótaggal, a negyediket *néma mozzanatnak: szünetnek* hagyja meg” (Horváth: Verstan 27). — „az a keskeny csikban terjedő mocsaras *völgyvidék: a Sió-Sárvíz tája* [,] mindég keményen és szúrásra készen csillogott” (Illyés Gy.: Puszták népe 29). — A kettőspontot különösen felsorolások esetén alkalmazták gyakran. (Nincs semmi okunk a felsorolásokat kirekeszteni az értelmezős szerkezetek közül.) „Három ilyen *strófa-képlet* jutott nálunk kedveltségre: az *asklepiadesi, a saphói, meg az alkaioi*” (Horváth: Verstan 98). — „S égtek lelkemben *kis rőzse-dalok: Füstösek, furcsák, búsak, bíborak*, Arról, hogy meghalok” (Ady: Hét évsz. 710). — De a felsorolás az értelmezős szerkezet általánosanabb jelölésmódjával, a vessző alkalmazásával is történhet: „Az út mellett *néhány pusztai ház állt, istállók, juhakol, béresházak, ispánlak*” (Mikszáth: Noszty 1: 68). — „Ha maga most már fel akarja szedni az *összes rokonát, a nagybácsikat, a testvéreket, az atyafiakat*, akkor aztán nem tudom, mikor lesz ennek a vége” (Móricz: Rokonok 104). — „A *marxizmus—leninizmus klasszikusai, Marx, Engels, Lenin és Sztálin* [,] a nyelvet mindenkor mint a ... harc döntő fegyverét értékelték” (Társ. Szemle 1953. 70). — Ha az értelmező nem felsorolás, a kettőspont alkalmazása különösen akkor gyakori, ha az értelmező a mondat csattanós befejezése: „Felroppen a komor ég homlokára *Egy nagyszerű mosoly: A forradalom vörös hajnala*” (Oláh G.: Hét évsz. 760). — „Ez az erkölcs egyetlen értékét, *egyetlen szentséget* ismer: a *dollárt*” (Csillag 1952. 757). — „Elkészült a *fiatalok öröme: a sportpálya*” (Szabad Nép 1952. X. 4.). — „A teremtő béke azért oly szép kifejezés, mert kimondatlanul is benne foglaltatik a *béke levegőjének oxigénje: a szabadság*” (Csillag 1952. 643).

Az értelmezős szerkezet tagjai között alkalmazott kettőspont a figyelem felkeltésének hathatósabb eszköze, mint a vessző, s ezért lélektani és stiliszt-

¹ Az adatok többségét az MTA Nyelvtudományi Intézetének nyelvtani adattárából vettem.

tikai szempontból funkcionális szerepe van. Helyesírási szabályzatunk nem kifogásolja ugyan az értelmező előtt a kettőspont alkalmazását, de nem is mondja ki, hogy helyes-e egyáltalán, és mikor helyes az értelmező előtti kettőspont. Az a véleményünk, hogy felsorolások előtt és más olyan esetekben, amikor stilisztikai szempontból fontosnak tarthatjuk a kettőspont alkalmazását, ki kellene mondani az értelmező előtti kettőspont használatának lehetőségét is a vessző alkalmazásán kívül.

2. Az értelmezett és az értelmező között szünetet szoktunk tartani. Néha azonban nemcsak kettejük között, hanem az értelmező után is tartunk szünetet. Ilyenkor az értelmező után is vesszőt teszünk. Helyesírási szabályzatunk erről tud, és lényegében helyesen adja meg a szabályt is: „Ha a beszédben az értelmező után szünetet tartunk, akkor az írásban nemcsak az értelmező elé teszünk vesszőt, hanem a szünet jelölésére az értelmező után is” (358. pont). A szabályzat egyik példamondatában azonban olyan értelmező van, amelyik után vessző kínálkoznék, de a szabályzat itt nem alkalmaz vesszőt: „A Szovjetunió, a megvalósult szocializmus országa [,] a béketábor legfőbb erőssége.” A hiba szerintem azért történt, mert a szabályzat nagyon általánosságban ragadta meg a kérdést. Az értelmező utáni szünetnek két oka lehet. Az egyik az, hogy az értelmezőt mint bizonyos fokú önállósággal rendelkező beszédszakaszt külsőleg is jobban el akarjuk különíteni a mondat többi részeitől. Ilyenkor az értelmező után is teszünk vesszőt, s ez az értelmező előtti vesszővel együtt csaknem egyértékű a következő pontban ismertetett gondolatjel alkalmazásával. Az értelmező utáni szünettartásnak másik oka az, hogy magát az egész értelmezős szerkezetet el akarjuk különíteni a mondat további részétől. Ez különösen akkor szokott bekövetkezni, ha az értelmezős szerkezet mint előkészítő, alanyi rész után a mondat állítmányi része következik. Az alany és az utána következő állítmány között minden mondatban szoktunk egy kis szünetet tartani, ha az alany nem hangsúlyos. Ha az alanyi rész értelmezős szerkezet, az alanyi rész végén, tehát az értelmező után még nagyobb szünet van. Bár a szabályzat alkotói helyesen jártak el akkor, amikor az értelmező utáni vessző alkalmazására egytől-egyig olyan példamondatokat választottak, amelyekben az értelmezős szerkezet a mondat előkészítő, nem hangsúlyos alanyi része, eljárásuk csak ösztönösen volt helyes: a vessző tudatos alkalmazása esetén a fent hibáztatott példamondatot is a vesszővel lezárt értelmező esetei közé sorolták volna. A helyesírási gyakorlat is azt mutatja, hogy az értelmező után leginkább akkor szoktak vesszőt tenni, ha az értelmezős szerkezet a mondat nem hangsúlyos alanyi része: „*A sógorom, a Vilma férje, bontóvári főispán lett*” (Mikszáth: Noszty 1: 60). — „*Az öreg Makróczy, a helyettes főügyész, már egy év óta önhatalmúlag dirigálta a várost*” (Móricz: Rokonok 6). — „*aztán Viktor úr, az írnok, kitalálta, hogy nem jól van ez így*” (Veres P.: Pályamunkások 68). — „*az Egyesült Államok nagy autópári trösztje, a General Motors, minden addigit messze felülmúló nyereséget ért el*” (Társ. Szemle 1952. 18). Ha a mondat alanyaként használt értelmezős szerkezet hangsúlyos, az értelmező után nincs szünet és vessző: „*Csupán egy ember, Miklós kullog lehorgasztott fejjel a kocsi után*” (Nagy I.: Nincs megállás 66).

A szabályzat említett pontját kiegészíteném úgy, hogy a fent idézett rész után, amelyben arról van szó, hogy az értelmező után tartott szünetet is vesszővel jelöljük, a következőket csatolnám: Ez különösen akkor szokott

bekövetkezni, ha az értelmezős szerkezet a mondatnak nem hangsúlyos alanyi része, és utána következik az állítmányi rész. Ha az értelmezett szó nem alany, hanem más, de mindenesetre hangsúlytalan mondatrész, és az értelmező után szünetet tartunk, e szünetet természetesen szintén vesszővel jelöljük.

3. Az értelmezőt olykor nem vesszővel s nem is kettősponttal választják el az értelmezett szótól, hanem gondolatjellel: „Nehéz belátni, miért kelljen ily mesterkéltné váltóberendezés alkalmazásával *egy egész lejtési típust — az emelkedőt* — kiiktatni a versritmus világából” (Horváth: Verstan 103). — „Kazinczy egyszersmind ki is csúfolta... *a négyesímhez — e »duda-módra zengő tetrachordon«-hoz* (Lev. IV. 546) — továbbra is ragaszkodókat” (uo. 76). — „Közben *a tolvaj — egy hajóslegény — kereket oldott*” (Kosztolányi: Novellái 3: 311). — „Indulj — vezényelt *az egyik katona — az alacsony és kancsal — s úgy meglökte...*” (uo.). — „Erre *a másik katona — a magasabbik — a karjához ért*” (uo. 312). — A gondolatjel alkalmazásának szintén van funkcionális szerepe. Ha az értelmező nem a gondolat befejező része, akkor úgy fogható fel, mint a gondolatfolyamatot megszakító, közbeékelődő, bizonyos fokig önállósággal rendelkező beszédszakasz. Ha mármost az értelmezőnek ezt a közbeékelte jellegét különösebben kifejezésre akarjuk juttatni, akkor erre külső, fonetikai és ennek megfelelő helyesírási eszköz áll rendelkezésünkre. A fonetikai eszköz a mélyebb hangfekvés és a szokásosnál nagyobb szünet. A helyesírási eszköz a gondolatjel alkalmazása. Helyesírási szabályzatunk 376. pontja kimondja, hogy „A közbeékelte mondatot gondolatjellel is elválaszthatjuk a környező mondattól. Ilyenkor a közbeékelte mondat előtt is, utána is gondolatjelet teszünk...”. E szabály szellemének megfelelően meg kellene említeni a szabályzatban, hogy ha az értelmezőnek a gondolatfolyamatot megszakító jellege erősebben érvényesül, és ezt írásban is fel akarjuk tüntetni, az értelmezőt gondolatjellel választhatjuk el a mondat többi részeitől.

4. A helyesírási gyakorlat a mondat többi részeitől jobban elkülönülő, mintegy mondatértékű értelmező előtt és után többféle írásjelet szokott alkalmazni: gondolatjelet, vesszőt és néha még zárójelet is. A gondolatjel és a vessző párhuzamos használatát illetően a magam részéről helyesebbnek tartanám, ha a mondat többi részeitől még hangfekvésben is elkülönülő értelmezőt kizárólag gondolatjellel választanánk el. Így élesebben elkülönülne a gondolatjel és a vessző alkalmazása, csökkenne a vessző funkcionális megterhelése. Az értelmező előtti vessző csak az értelmező és az értelmezett szó elválasztására, az értelmező utáni vessző csak az értelmezős szerkezetnek a mondat további részeitől való elhatárolására szolgálna. Az írásjelek használatának ez a funkciójuk szempontjából való nagyobb fokú specializálódása jobban megfelel annak a követelménynek, hogy a helyesírás minél hívebben tükrözze a gondolat kifejezésben megmutatkozó árnyalatokat. A helyesírási gyakorlat ösztönösen rendszerint meg is teszi a funkcionális különbséget az értelmezős szerkezetekben használt gondolatjel és vessző között. Ez a gyakorlat azonban nem eléggé egyöntetű, s a magam javaslatát is inkább csak tanácsnak, mint általánosan kötelező érvényű szabálynak szánom. — Értelmezőt néha zárójelek közé is szoktunk tenni. A zárójel ilyen használatáról azt jegyzem meg, hogy a zárójelet nem merném az értelmezős szerkezetekkel olyan

szoros kapcsolatba hozni, mint a gondolatjelet. Igaz, hogy a zárójelbe tett kifejezések sokszor egészen pontosan megfelelnek az értelmezőnek. Ilyen, zárójelbe tett szót találunk például legújabb helyesírási szabályzatunk zárójelről szóló részének (379. pont) az első példamondatában: „A szófajoknak (beszédrészeknek) többféle csoportosítása ismeretes.” Mégis úgy vélem, hogy a zárójel a mondatba sokkal lazábban illeszkedő, mintegy odavetésül szánt kifejezéseket különít el, olyan szavakat és szócsoportokat, amelyek nem kötelesek az értelmező sajátágaival (például egyeztetés) rendelkezni.

Mindezek alapján tehát az értelmezős szerkezetekben alkalmazott írásjelek funkcióját a következőképpen lehet elkülöníteni. *a)* Az értelmező előtti vessző az értelmezős szerkezet két tagjának az elválasztására szolgál, az értelmezett szó és az értelmező közti szünet írásbeli kifejezője. *b)* Az értelmezett szó utáni vessző helyett alkalmazott kettőspont felsorolások, mondatvégi, erősen nyomatékos értelmezők vagy akár más értelmezők előtt is annak a kifejezője, hogy a figyelem erősen ráirányul az értelmezőre. *c)* Az értelmező utáni vessző az egész értelmezős szerkezet és a mondat további részei közti szünetet jelöli. *d)* Az értelmező előtti és utáni gondolatjel a mondat többi részeitől jobban függetlenül, mélyebb hangfekvésben ejtett értelmező elkülönítésére szolgál. *e)* Ezekben az írásjeleken kívül még zárójelbe is tehető az értelmező, ha egészen lazán, mintegy odavetésként kapcsolódik bele a mondatba. Ilyenkor azonban már inkább szervetlen mondatdarabnak, mint értelmezőnek kell tekintenünk.

5. Vannak olyan értelmezős szerkezetek, amelyek tagjai között nem alkalmazunk vesszőt, mert az értelmezett és az értelmező között szünetet sem tartunk. Helyesírási szabályzatunk csak az értelmezői szerepű *maga* névmás esetére korlátozza e kivételes eljárásmódot (360. pont), pedig sok más esetben sem szoktunk szünetet tartani és vesszőt alkalmazni az értelmező előtt. Ezek az esetek a következők. *a)* Ha az értelmezett szó a *maga* névmás: „Van egy juhászom, az gyerekkorában *magával Rózsa Sándorral* találkozott a kukoricásban” (Móricz: Rokonok 209). — *b)* Ha az értelmező a *mind* általános névmás: „*A sok pásztor mind* muzsikál” (József A.: Hét évsz. 834). — „*a vagonokat még a mai napon mindet* ki kell üríteni” (Veres P.: Pályam. 87). — *c)* Ha az értelmező a *milyen?*, *mennyi?*, *mekkora?*, *hány?* kérdőnévmás, az *olyan*, *akkora*, *annyi* mutatónévmás, az *egy*, *sok*, *kétség*, *néhány* számnév, a *valamennyi*, *valahány*, *akármilyen*, *akármekkora*, *akármennyi*, *akárhány*, *semmi*, *semmilyen* határozatlan névmás és az *elég* melléknév, első sorban akkor, ha a főhangsúlyos értelmező közvetlenül követi az értelmezett szót, de néha más esetekben is. Az értelmezőnek ilyenkor többnyire részelő határozói (partitívusi) vagy tekintethatározói értéke van: „*Hát kalapot* [= ami a kalapot illeti] *milyent* vettél?” (Simonyi: A jelzők 128). — „*Hát készpénzt* [= készpénzből] *mennyit* kaptatok?” (uo.). — „*Bort annyit* ittak, hogy egészen eláztak” (uo. 125). — „*Gombok voltak akkorák* rajt, mint egy-egy pogány fej” (Petőfi: A jó tanító). — „*refrains verse tán csak egy van*” (Horváth: Verstan 176). — „*Amellett tiszta rimje is sok van*” (uo. 63). — „*A fát valamennyit* elviheted!” — „*Húst akármennyit* ehettek”. — „*A tölgyek alatt szerettek pihenni*, Hova el nem hat város zaja *semmi*” (Arany: A tölgyek alatt). — „*Kukorica se termett elég*, nemhogy búza” (Simonyi: A jelzők 118). — *d)* Néha más számnévi, melléknévi értelmező előtt sem tartunk szünetet, és nem írunk vesszőt akkor, ha az értelmezőnek részelő határozói vagy tekintet-

határozói értéke van, az értelmezett szó előkészítő mondatrész, és az értelmezőn van a főhangsúly (vö. Simonyi : A jelzők 117—8) : „szonettet írt ugyan vagy *kettőt*” (Horváth : Verstan 176). — „Pedig *erő* benne volna *módnélküli*” (Arany : Toldi II.) — „*Férj* *igen jóval* áldott meg az ég” (Simonyi : A jelzők 118). — Helyesírási szabályzatunk 360. pontját tehát szintén ki kell egészíteni.

6. Befejezésül röviden összegezzük azokat a hibákat, amelyek az értelmezős szerkezetek helyesírásában elő szoktak fordulni. *a)* Az értelmező előtti vessző elhagyása : „de segít . . . *partizánok bátyja* [,] *a hóvihar*” (Csillag 1952. 779). — *b)* Az értelmező utáni vessző elhagyása : „*Domonkos Feri, a bivalyerős terenyei bányász* [,] ölbe kapta [barátját]” (Csillag 1952. 271). — „*Montgomery, az atlanti haderők helyettes főparancsnoka* [,] Athénban találkozott a jugoszláv katonai küldöttséggel” (Szabad Nép 1952. X. 17.). — *c)* A vessző felesleges kitétele az értelmező előtt : „*neki, magának* [helyesen : *neki magának*] is három gyermeke van” (Csillag 1952. 544). — *d)* A gondolatjel és a vessző helytelen kombinálása : „*Ő, az utópista szocializmus lelkes vallója* — [helyesen : *vallója*, vagy : *Ő — az utópista . . . vallója* —] a tudományos szocializmus elméletének birtokában alkothatta volna meg legjelentősebb műveit” (Szabad Nép 1952. IX. 29.).

Károly Sándor

Kell vagy lehet?

A nyelvművelő irodalom ismételten idézte már Arany Jánosnak ezeket a mély bölcsességű és mindenkor időszerű sorait : „Egyes szavak csupán levelei, vékony ágai a nyelv törzsökének, azok rombolása könnyebben pótolható, de a szókötési formák azon nemesb ereket, csatornákat képezik, melyekben a fa éltető nedve kereng : dőljük fel, — és a fa nem lesz többé.” Valóban a szavak körül forgó nyelvművelő munka alig mehet túl azon a kérdésen, hogy valamit csakugyan úgy nevezünk-e, azaz : hogy a nyelvben annak a fogalmi tartalomnak az-e az általában elfogadott, közösségi neve, illetőleg hogy valamely új elnevezés megfelel-e a magyar fogalom-jelölés szokásos eljárásainak. Más azonban a helyzet a mondattani vonatkozású nyelvművelő munkában. Egy mondat minden szava lehet helyes, magyaros, a mondatok egymáshoz való fűzése lehet nyelvtanilag kifogástalan, — az e g é s z mondat mégis rossz, helytelen. Ha nyelv és gondolkodás kapcsolata nem volna olyan elválaszthatatlanul szoros, azt mondhatnók, hogy ilyen esetben nem is a m o n d a t rossz, hanem a gondolkodás helytelen, — ám ha a mondat célja a gondolatok lehető leghűségesebb tolmácsolása, akkor az a mondat, mely a gondolatot nem helyesen testesíti meg, n y e l v i l e g is helytelen.

Ilyen látszólag kifogástalan, az előbbieik értelmében azonban mégis helytelen mondatszerkesztésre szeretném itt felhívni a figyelmet. Néhány év óta a sajtóban, rádióban, de az élőbeszédben is egyre gyakrabban találkozunk ilyenféle mondatokkal : „*Meg kell mondanunk*, hogy eredményeinkkel meg lehetünk elégedve”; „*Bátran kijelenthetjük*, hogy ez az egyetlen elfogadható javaslat”; „*Őszintén megmondom*, hogy látogatásom során a legjobb benyomást szereztem”; „*Mi türés-tagadás*: szépen kerestünk az elmúlt hónapban” stb.

E néhány példából is bizonyára sejtik már az olvasók, hogy a gondolkozásnak miféle kibicsaklásáról van itt szó. Gondolkozásról, még pontosabban a magatartásról beszélek, hiszen teljesen elvont nyelvtani szempontból a fenti mondatok helyesek. A magyarban megvan a „Meg kell mondanunk . . .”. „Bátran kijelenthetjük . . .”, „Őszintén megmondom . . .” főmondatokkal kezdő összetett mondat típusa. Igen ám, de az ilyen főmondat valamiféle szemrehányást, megrovást vagy bátorságot (!) igénylő helytelenítést, szembeszállást vezet be. Amikor egy ilyen főmondatot kimondunk, olyan magatartás képe rajzolódik elénk, melyben valaki a maga igaznak tartott vagy most, utólag igaznak felismert véleményét bátran, nyíltan kimondja akárkivel szemben is. Beleértve önmagát is. Például: „Meg kell mondanunk, hogy az eredményeket keveselljük”; „Bátran kijelenthetjük, hogy ilyen javaslatot nem fogadunk el”; „Őszintén megmondom, látogatásom csalódást szerzett”, „Mi túság-tagadás: rosszul dolgoztunk” stb.

E mondatokkal szemben az előzőleg említettek vagy helyes gondolkozást tükröznek helytelenül: nem azt mondják, ami a beszélő magatartásából következik, vagy — helytelen magatartást tükröznek helyesen: bátorságról, kiállásról, szembeszállásról, beismerésről beszélnek ott, ahol ezek megléte sem nem szükséges, sem nem érdem. A veszélytelen egyetértés, a kellemes vagy éppen hízegő megállapítás kijelentéséhez általában nem szükségeltetik különösebb bátorság. Fel kell azonban tennünk, hogy nem is az utóbbi esetről van szó, hanem pusztán a helyes gondolkozás nyelvileg helytelen tükrözéséről. Akkor viszont meg kell keresnünk azt a formát, melyben a helyes gondolkozás nyelvileg is helyesen jut kifejezésre.

Véleményem szerint a legelsőként említett — helytelen — mondatokban a beszélő a szükségességet a lehetőséggel keveri össze. Helyén való kifejezéssel e mondatokat tehát ilyenféle főmondat vezetheti be: „Elmondhatjuk, (hogy eredményeinkkel meg lehetünk elégedve)”; „Kétségtelen” vagy „nem kétséges”, (hogy ez az egyetlen elfogadható javaslat)”; „Kedves kötelességemnek érzem megmondani, (hogy látogatásom során a legjobb benyomásokat szereztem)”; „Nem akarok dicsekedni, (de szépen kerestünk az elmúlt hónapban)”. Amikor a Szovjetunió—Német Szövetségi Köztársaság labdarúgó-mérkőzés után a német edző (magyar fordításban) így nyilatkozott: „Meg kell mondanom, hogy a vereség ellenére is a lehető legjobb benyomásokat szereztük Moszkvában”, bizonyára csak annyit mondott (németül), hogy: „Elmondhatom, hogy . . .”. A DISZ egyik titkárának a varsói VIT-ről hazatérő ifjakat üdvözlő szavaiból — „Bátran kijelenthetjük: megelégedéssel tölt el bennünket az a tudat, hogy a magyar lányok és fiúk küldöttei példamutatóan, tevékenyen részt vettek a VIT munkájában” — a különösebb bátorságot nem igénylő mellékmondat miatt a bevezető főmondat el is maradhat. El, mert itt már a fordulat valódi értelme és célja egészen elhalványodott, s üres, semmitmondó frázisként hat. „Meg kell mondanunk”, hogy ez a veszély ez idő szerint erősen fenyegeti a most tárgyalt, eredeti funkciójában tartalmas, szép, eredeti kifejezéseket.

És azt is meg kell mondanunk, hogy a bizalmas, közvetlen stílusban a most tárgyalt fordulatokat más tartalom, más magatartás kifejezésére is használják. Gyakran mondjuk, hogy „Meg kell hagyni, jó kis bor”, „El kell ismerni, csinos kislány”. Ilyenkor bizony nem ellenvéleményt, szembeszállást vagy beismerést fejezünk ki velük, hanem valami dicsérő állítás erősítésére, nyomósítására használjuk. De azért ez nem menti a hibáztatott mondatok

helytelenségét. Egyrészt még a most elhangzott példákban is rejtőzik valami halvány cáfolat, szembeszegülés olyan véleménnyel szemben, mely esetleg arra vetemednék, hogy a bort rossznak, a kislányt nem szépnek vallaná, illetőleg beismerése annak, hogy magunkban lehetett valami halvány gyanú a bor jósága, a kislány szépsége tekintetében. Másrészt meg, ami helyénvaló a bizalmas, közvetlen stílusban, nem bizonyos, hogy helyénvaló a rádióban vagy a sajtóban is.

Martinkó András

Munkásmozgalmi hatások a reformkor nyelvében

1. A feudális társadalmi rendszer lazulása és a kapitalizálódás kibontakozása nyomán a reformkorban nagy számmal keletkeztek új, politikai, gazdasági és társadalmi tartalmú fogalmi megjelölések. A szókészlet ily irányú bővülése szükségszerűen következett be. A magyar közélet valósága éppúgy szóalkotásra kötelezte a tájékozódó szemléletet, mint a fejlett kapitalista országok ipari, kereskedelmi, pártpolitikai, diplomáciai stb. jelenségei felé forduló érdeklődés. Innen van, hogy a nyugati országok sokoldalú életviszonyairól beszámoló újságcikkekben és az előbb jelzett tárgyterületekkel összefüggő írásokban gyakran találkozunk olyan szavakkal, kifejezésekkel, amelyek, mint addig ismeretlen fogalmak megjelölései — nemegyszer mint nyelvünkbe átültetett tükörszavak — viszonylagosan szűk körben vártak arra az időpontra, hogy a magyar állapotok fejlődése következtében az írói vagy értelmiségi körön túl átlagos szinten is élővé váljanak. Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a körülményt sem, hogy a szóállomány gazdasági, társadalmi s politikai elemű gazdagodásának hátterében a belső haladás és változás szóteremtő indítékain s a külföldi események közvetítésére irányuló hírlapírói és írói szándékon kívül olyan ösztönző tényezőket és ideológiai hatásokat is számon kell tartanunk, mint az utópista szocializmus tanításai, az első munkásmozgalmi harcok, a különféle közgazdasági elméletek, az utópista kommunisták, a kispolgári szocialisták elvei, Engelsnek „A munkásmozgalmi helyzete Angliában” című műve¹ stb. és a korszak végén az 1848-i európai forradalmak.

Szókincsünk reformkori bővülése során ellenőrizhetjük első ízben *munka* szavunk termékenységét az összetett szavak alkotásában; ekkor nő meg ugrásszerűen a *munka*- előtagú összetételek száma, s bukkan fel a *munkás* szó nem egy összetett szavunk tagelemeként. Egykorú szótáraink nem tükrözik ezt a változást: nem adják szemléltető vetületét az új fogalmaknak, pedig az összetételek közül több hozzátartozik a magyarországi munkásmozgalmak nyelvének előtörténetéhez még akkor is, ha tudjuk, hogy a 48-i forradalom előtti évtizedekben az ipari munkások száma — fejletlen gazdasági és társadalmi helyzetünk következtében — jelentéktelen volt, s így a reformkorban magyar munkásmozgalomról nem beszélhetünk, továbbá: ha nyilvánvalónak kell is tartanunk, hogy e szavak egy része kezdetben

¹ Engels művének ismeretére Szokolay Istvánnak „Czéhek és iparszabadság” című könyvében (Pest, 1846.) Komlós Aladár mutatott rá (Irod. tört. 1949 : 127).

csak a munkások szűkebb körében élt, s tömegesebben esetleg csak 48 táján került át ipari munkásságunk aktív szókincsébe. De hogy e szavak általában a forradalom időpontjában már nyelvünk élő elemei, azt Mérei Gyula „Munkásmozgalmak 1848—49” ([1948.] Népszava) című szöveggyűjteménye is igazolja. Sőt megállapíthatjuk, hogy e szavak java része a magyarországi szocialista munkásmozgalom nyelvébe is átöröklődött.

Ennek a nagy kérdésterületnek egyetlen pontján szeretném megragadni a problémát. Szeretnék néhány szó kapcsán rámutatni az első munkásmozgalmak magyar nyelvi hatására. Megjegyzem, hogy a számba vett reformkori szóösszetételek — egy szót (*munkaszünet*) kivéve — sem a régi kézisztárakban, sem Czuczor—Fogarasi szótárában, sem a NyÚSz.-ban nem fordulnak elő.

2. Lajos Fülöp polgári monarchiája három ízben fojtotta vérbe a francia munkásosztály zendülését, először az 1831-ben támadt forradalmi megmozdulást. Ebben az évben a lyoni selyemgyárak tulajdonosai leszállították a takácsok munkabérét. „E miatt a selymet dolgozók ezerenként össze csoportozának, s a nélkül, hogy valamely más kicsapongást tettek volna, a Praefectura elébe nyomultak, hogy ott egy magass *munkatarifa* megállítatását kívánják” (Erdélyi Híradó 1831 : 151).

Az idézett szöveg *munkatarifa* szava 'munkabértarifát' jelent.

A lyoni bérharcok időpontjában a *munkatarifa* összetett szónak utótagja egymagában is hiánytalanul fedte a fogalmat. Erre mutatnak a következő szövegpéldák : „a selyem munkások még tegnap erőszakkal akartak a *tariffa* határozása ellen ki kelni” (Hazai s Külföldi Tudósítások 1831. 2 : 371) ; „a Fabrikások és Munkások között vitatódott a *Tariffa*” (uo. 1832. 1 : 5). Helmezy Mihály lapja közli a *munkatarifa*, helyesebben a vele ebben a vonatkozásban egyjelentésű *tarifa* szó értelmezését : „a ministerium a bajt okozott *tariffa* (*napszám-bér-szabás*) felől nem annak idejében tudósíttatott” (Jelenkor 1832 : 4). Ez idő tájt a *munkabér* és *napszám* jelentése még nem különül el : az Auberive vidék favágói megmozdultak, hogy a „*munkabért* (*napszámot*) feljebb rugtathassák” (uo. 12). Tehát a *munkatarifa* és a *munkabértarifa* szó jelentése azonos.

A mai nyelvéllapot a *munkabértarifa* szó három alakváltozatát tünteti fel. Használjuk a teljes alakot : a miniszter „*munkabértarifától* eltérő, személyhez kötött fizetést állapíthat meg” (A Munka Törvénykönyve és Végrehajtási Rendelete. [1953] SZOT 61). Találkozunk a szó rövidebb változatával : „A vasiparban háromféle *bértarifát* kell bevezetni” (Munkaügyi Jogszabályok. 1951. 1 : 260). Előfordul, hogy az összetett szó második tagelme fejezi ki a fogalmat : „Az a) *tarifa* szerint kell elszámolni . . . a karbantartó munkások bérét” (Beloianisz Híradástechnikai Gyár Üzemi Kollektív Szerződése. 1953. 10).

Ha nem találtunk is példát arra, hogy a mai nyelvhasználat a *munkabértarifa* összetétel előtagja helyén *munka* szóval jelölje a fogalmat, van adunk ilyen szóalkotásra tárgy körünk más területén. A Beloianisz Gyár kollektív szerződésében fel van tüntetve „az I. területi bércsoport I—VIII. kategóriája”, pontosabban : táblázat szemlélteti a „darabbérben dolgozók bértételei”-t, néhány sorral odább pedig ezt a meghatározást olvashatjuk : „időbérben a darabbérek 100%-os *munkakategória* bérének 80%-át értjük” (uo. 7., 8). Nyilvánvaló, hogy a *munkakategória* szó csak *munkabér-kategóriát* jelenthet.

Felvetődhet a kérdés, nem kell-e politikai gazdaságtani szempontból hibásnak tartanunk a *munkatarifa*, *munkakategória* jellegű összetételeket. Marx szerint ugyanis a munkás nem a munkáját, hanem munkaerejét adja el, s így nem a munkának, hanem csak a munkabérnek (= a munkaerő árának) van tarifája, árszabása, kategóriája, díjtétele. A tárgyalt összetételek a tudományos szocializmus tanításainak viszonyában sem kifogásolhatók. Marx állapítja meg: A „munkabér . . . csak külön neve a munkaerő árának, amelyet közönségesen a *munka árának* neveznek” (Marx—Engels: Vál. Műv. 1 : 58, 393). Tehát: ha a munkának van ára, lehet árszabása, tarifája is.

Tudományos irodalmunk ma a *munka ára* szerkezetet használja. A reformkor nyelvében azonban a *munkaár* összetétellel is találkozunk. A francia forradalom alkotmányának egykorú magyar fordítása még a *munka és ár* szó birtokviszonyával tolmácsolja az eredeti szöveget: A valóságos polgár (citoyen actif) „leg alább annyi rendes adót fizessen akármely helyében az Országban, a mennyi fel ér 3 napi *munkának az árával* . . . Minden hat észendőben meg fogják a törvényhozó Testek határozni, a napi *munka árának* leg kisebb s leg nagyobb mértékét” (Hadi és Más Nevezetes Történetek 1791. 2 : 314). Évtizedek múltán a birtokos jelzős szerkezet az összetétellel válás állapotát mutatja: „hibás nézeteket terjesztenek azon politicusok, kik azon *munka árból*, és mennyiségből, melyet egy mester legény és tanítványaival évenként készít, . . . kiszámálhatni vélték, mennyi számú lakosnak kell azon a helyen lakni, hogy bizonyos számú mesteremberek élhessenek” (Szokolay István: Czéhek és iparszabadság. Pest, 1846. 78). Az összetételnek ezt a forma szerint laza alakulatát használják a budapesti kőfaragó-legények is Pest város tanácsához 1848. május 22-én benyújtott folyamodványukban: „kivánjuk, hogy minden műhelyben Árszabási Jegyzék a *munka ár* meghatározásával függesztessék föl” (Mérei Gyula: Munkásmozgalmak 219).

3. A *sztrájk* szót az Idegen Szavak Szótára (1951. Szikra) így értelmezi: „előre megbeszélt együttes *munkabeszüntetés*”. A fogalom első magyar kifejezéseinek megszületéséhez a feltételeket az 1834. évi lyoni munkásfelkelés és az 1838. évben tartott első chartista nagygyűlés teremtette meg. A két eseményről tudósító magyar szövegekben 'a munka huzamosabb megszakítása'-nak fogalmát általában mondatforma fejezi ki, találkozunk azonban olyan esetekkel is, hogy a mondat alanyát jelölő főnév és az igei állítmány névszói származékának birtokviszonya vagy ezeknek szóösszetétellel vált alakzata közvetíti a fogalmat. Mindezek a változatok megteremtik a magyarországi szocialista munkásmozgalmában használt megjelölések nyelvi alapját.

A lyoni selyemgyárak munkásainak bérét leszállították. Emiatt gyűlést hívtak össze. „A vita egész napon ált esti 11 óráig tartott, mire abban egyeztek meg, hogy a *munkák megszüntessenek*. A *megszüntetés*t 1297, a folytatást 1044. szó kívánta” (Jelenkor 1834 : 148); Lyonban „a Fábrikabeli munkák *félben szakadtak*, s minden selyemszövő székek *megszűntek dolgozni* . . . Febr. 13 kán egy gyűlést tartottak, mellyen 2341-en voltak jelen. Egész nap tanakodtak, s utoljára 1279-en [sic] a *munka félbeszakasztása* mellett — 1044 en pedig az ellen szavaztak” (Magyar Kurir 1834. 1 : 134); a gyűlésen „elvégeztetett, hogy Febr. 14d. minden szövő székekben *megszűnjék a munka*” (Hazai s Külföldi Tudósítások 1834. 1 : 149); „többséggel ugyan de csakugyan meghatározták, hogy minden selyem készítése *szűnjének meg*. Ezen határozás más nap teljesezésbe is ment, és ma hétfőn részint a szép idő, részint a *munka-*

szünet annyi csoport népet vont-ki az utcákra, hogy ekkor tisztán lehetne látni, mily számtalan kezeket foglalatatoskodtatnak a gyárok Lyonban" (Erdélyi Híradó 1834 : 157). A sztrájk letörése közben egyesek, „kik a gyűlési végzés utasításából *felhagytak a munkával*, most már nem tudják elkezdhetik-e azt ismét a nélkül, hogy társaik által meg ne bosszúttassanak" (Hazai s Külföldi Tudósítások 1834. 1 : 158). A bérharcot folytató szövőmunkásokat bíróság elé állítják : „A *munka felfüggesztésének* estéjén történt csoportozás-kor elfogott személyek tegnap idéztettek pörbe" (uo. 173) ; „Tegnap indítatott azok ellen pör, kik a *munka-felfüggesztés* estéjén történt csoportozásokban elfogattak" (Jelenkor 1834 : 174).

Szövegidezeteinkből kitetszik Helmecey szóalkotó szándéka. A Jelenkorban már csirájában megvan a *munkamegszüntetés*. Az összetett szó kialakulását megakadályozta a visszautalás az előző gondolatra. Ez a szerkesztési mód mintegy feleslegessé tette a *munka* szó ismétlését. A *munkafelfüggesztés* szóban azonban Helmecey megteremti a *sztrájk* első magyar kifejezését. A *munkaszünet* szó is figyelemre méltó : nemcsak a szövegösszefüggés alapján, hanem jelentéstartalma okán is a sztrájk fogalmához kapcsolódik. Az itt, 1834-ben előforduló jelentése ugyanis merőben elüt az egykorú értelmezéstől. A szót a NyÚSz. nem említi. Elsőnek a Tzs. vette fel szótárba 1835-ben : „Feyerabend, der ; estiszünet, *munkaszünet*". Ezt ismétli Fogarasi 1836-ban szótárának német részében. A magyar rész a szót még nem ismeri. Változatlan értelmezéssel szótározta a Tzs. 1838. évi kötete is. Reformkori szótárainkban és a későbbiekben is a Tzs.-ével azonos jelentést találunk. CzF. még 1867-ben is ezt az értelmezést adja : „Idő, melyben a munkát abban hagyják, pl. midőn reggeliznek, ebédelnek. Különösen estveli idő, mikor a munkások azon napra végképen megpihennek." Nyilvánvaló, hogy az újsághír magyar tolmácsa nem ebben a jelentésben használta a szót. A francia munkásmozgalmi eseményről a Beobachter alapján tájékoztató magyar közleményben első ízben találkozunk a *munkaszünet* szónak ezzel a jelentéstartalmával : 'a munkának a sztrájk idejére terjedő szünetelése'. Elsőnek Ballagi fogalmazta meg „A magyar nyelv teljes szótára"-ban, 1868—73-ban a szó magyarázatai között a már egy emberöltő óta ismert jelentést : *munkaszünet*, — szünetelés „ált. vmely munkának ideiglenes abbanhagyása ; *kül.* . . . 3. több napig tartó idő, mely alatt bizonyos munkakörben dolgozó személyek összebeszélés folytán, hogy béröket felemeljék, a munkát abban hagyják". A szónak erre a tartalmára a mai német nyelvhasználat is utal. Halász Előd szótárában „Ausstand . . . 2. *munkaszünet, sztrájk*". A szocialista munkássajtóban is előfordul a szó az imént idézett jelentéssel. A Népszava 1887-ben a Machlup-gyári munkások sztrájkjának befejezéséről tudósít : „Ennyit vıtvak ki a munkások 10 napi *munkaszünet* után . . . A munkásosztály a timárok e rövid *munkaszünete* fényesen igazolta érdekközösségét, szolidaritását az alkudozásba lépett munkástársaival szemben" (A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. Bp., 1951. 1 : 528).

A reformkor nyelve egyéb összetétellel is igyekezett megtalálni a *sztrájk* fogalmának magyar jelentését. A chartisták egyesülete : „nagy gyűlést hirdetett . . . , melyre Birmingham s az angol belföldi megyék lakosi meghívat-tak, egyszersmind megkérettek minden gyár, bánya sat. birtokosok, azon nap a *munkával felhagyni*". Attwood, a gyűlés elnöke és szónoka többek között ezt mondta : „Ti mind tudjátok mit teszen a *munka-szünés*. Én nem vagyok a mellett, hogy a munkás mestere ellen legyen, de el fog jőni azon idő,

midőn mi mindnyájan egy *munka-szünéssel* az alsóház ellen fogunk harcolni... Képzeltetek magatoknak egy szün-hetet, melyben egész Anglián keresztül a *munka felfüggesztetik*” (Nemzeti Újság 1838. 2 : 116—7). Más változatban : „Én nem vagyok a mellett, hogy a mesterek és a munkások egymással ellenkezzenek ; de eljön az idő, mikor az alsóház ellen minden *munka megszüntetésével* fogunk küzdeni” (Hírnök 1838. aug. 23.).

A chartista mozgalomról szóló hírlapi részletekben a már megismert kifejezések részben ismétlődnek, részben a már előfordult összetétel tag-elemei mondattá olvadva fordulnak elő. Lényegesebb, hogy a *munka* és a *szűnik* szó származékának kapcsolatából újabb összetett szó alakul : *munka-szünés*, továbbá, hogy a Helmeceytlől használt *megszüntetés* itt végül birtokviszonyba kerül a *munka* szóval. Ez a szerkezet utóbb összetétellé vált. Gorove István a chartistákról szóló úti emlékezéseiben írja : „láttuk utolsó nyáron az egész gyárkerületben a *munkamegszüntetést* kényszerítve is üzetni” (Nyugot. Pest, 1844. 2 : 86).

A szocialista munkássajtó kezdetben a *munkamegszüntetés* szót használja : Az angol pénzügyminiszter a „tömeges *munka megszüntetéseket* (Strike Sztrájk) elvben nem ellenzi” (Munkások Újsága 1868 : 4) ; Manchester közelében 1843-ban 28 gyapottakács eredménytelennek nyilvánította a „kivándorlás, *munkamegszüntetés*, deputatio küldése” eszközeit a munkabér felemelése végett (uo. 47). A szó használatával egy időben azonban megindul a harc a *sztrájk* szó és egyéb magyar megjelölései között. A magyar szavak általában a reformkor nyelvéből átnőtt kifejezések összetétellé vált alakulatai vagy változatai : „A *munkaszünetelés* az első magyar gépgyárban, még mindig, minden akadályozás nélkül fenráll” (Ált. Munkás-Újság 1870 : 2) ; a Pesti Napló 1871-ben így fogalmazza meg a munkássztrájkról szóló újsághír egyik mondatát : „ma a *munkabeszüntetés* felett tömegesen értekezeltek tartottak” (MMTVD. 1 : 176) ; a Népszava 1880-ban közli, hogy a pesti asztalossegédek „a munkaadók és mesterek tagadó válaszára kijelentették a *munka-felhagyást*” (uo. 407). Természetesen adódik olyan összetétel is, amellyel a reformkor nyelvében nem találkozunk : „Creuzot-ban (olv. Krözo) újabb strike (strike annyi mint szervezett *munkamegtagadás*) tört ki” (Ált. Munkás-Újság 1870 : 4). A *sztrájk* szó fokozatosan tért hódít, s elidegeníthetetlen eleme lesz a magyar munkásmozgalmi szókincsnek. Ezért már a század végén időszerűtlennek tűnhetett fel a Magyar Nyelvőr vitája a *sztrájk* magyar megfelelőjéről : vonakodás, csököny, bérharc (!) stb. (Nyr. 28 : 59, 411—2).

Szótárainkban általában a *munkabeszüntetés* szóalak fordul elő. Legújabbban a *munkamegszüntetés*, az összetételnek helyesebb, meg- igekötős kapcsolata is feltűnik, így Halász Előd Német—magyar szótárában, Országh László Angol—magyar kéziszótárában (vö. Nyelvművelésünk főbb kérdései 175)

4. A mai nyelvhasználat a *munka* és a *jog* szó kapcsolatában két alakulatot ismer. Az egyik : szerkezet : a *munkához való jog* (vagy a *munkára való jog*), a másik : összetétel : *munkajog*. Az előbbi fogalom kifejezésére a *munka joga* birtokviszonnyal is találkozunk. A *munka joga* szerkezet jelentéstartalma azonban erősen a szövegkörnyezethez tapad. Egy esetlegesen feltételezhető független helyzetben ugyanis egyrészt a *munkához való jog* szókapcsolattá oldódhatna, másrészt pedig a *munkajog* összetétellé válhatna. Ebben az esetben pedig az összetétel jelentése bizonytalanná lesz. Pl. Marx szerint 1848-ban

a francia burzsoázia első alkotmánytervezetében „még benne volt a 'droit au travail', a munkára való jog ... A munka jogát azonban ... közsegélyekre való joggá változtatták" (Marx—Engels: i. m. I:148). Alkotmányunk 45. §-a kimondja: „A Magyar Népköztársaság biztosítja polgárai számára a munkához való jogot ...” Egy, az alkotmány tartalmát értelmező szövegben olvassuk: „Népköztársaságunk megteremti a feltételeit annak, hogy a dolgozók a munka jogát gyakorolhassák” (Alkotmánytan az ált. isk. VIII. o. számára. 1950. 88). A közérthetőséget tekintve, szövegpéldáinkban nincs nehézség. De feltétlenül közelebbi megvilágításra szorul az összetett szó jelölte fogalom pl. ebben a könyvcímben: Weltner Andor: *Munkajog* (Bp., 1948.) vagy úő: „A magyar munkajog” (Bp., 1955.). A meghatározás szerint: „A magyar munkajog a Magyar Népköztársaság jogrendszerének az az ága, amely a magyar társadalomban fennálló munkaviszonyokat szabályozza” (utóbb i. m. 5). Tehát a *munkajog*: munkaviszonyokat szabályozó jogágazat.

A magyar szocialista munkásmozgalom kialakulásának kezdetén a *munkához való jog* és a *munka joga* kifejezésben még nem érződött a fogalmi azonosság. Munkássajtónk korai közleményei között egy kommunistaellenes cikk a 'droit au travail' magyar fordításának két változatát (a *munkához való jog* és a *munka joga*) más-más politikai tartalommal értelmezi: A francia forradalom nyomán fellobbant a munkás-öntudat, és „ennek első tényezője volt a droit au travail (a munka joga) jelszó kitűzése, mely alatt a munka korlátlan egyéni szabadságát, eszméjét, vagyis a szabadversenyt értették”. Saint Simon és az utópista szocialisták, majd Proudhon „új jelszót kezdtek pengetni s fölcserélték a »munka jogát« azzal, hogy »munkához« való jog”. A cikkíró szerint az utóbbi kifejezés már a kommunizmust hirdeti: a munkás itt már nemcsak a szabadversenyt követeli, hanem a tőke ellen tör, mert részben a tőke, részben az állam kötelességévé teszi, hogy az neki munkát vagy pénzsegélyt adjon (Munkások Újsága 1868: 9).

A *munka joga* szerkezetéhez fűzött fenti értelmezés közel áll a reformkor nyelvében előforduló *munkajus* szó tartalmához. A lyoni munkásság 1834. évi sztrájkmozgalma ugyanis már felveti a *munkajog* elvét: „Hétfőn valamennyi gyárfőnél minden különbség nélkül, akár hozzá állott a munkások javaslatához, akár nem, ismét elkezdődnek a munkák. Ez igen okos határozás, mely a munkások becsületére válik. Valóban igazságos is, az elkezdett darabokat a kialakult áron elvégezni, bármi elégtelen a bér. De ha egyszer a kötelezvények lélekismeretesen teljesítettek, a munkások a szabad *munka-jushoz* fognak visszatérni, s csak olly áron munkát vállalni, melyet elegendőnek ismernek” (Jelenkor 1834: 166). A *munkajus* = *munkajog* fogalma itt 'a munka szabadságá'-t, 'a szabad munkavállalás jogá'-t jelenti.

A Jelenkor idézett hírrészletének folytatásában az egyik mondat így hangzik: „Végre, úgy mond a Precurseur, nem kételkedünk, hogy más iparághoz tartozó munkások is segíteni fogják testvéreiket a *munka-felszabadításban*” (uo.). A *munkafelszabadítás* fogalmának kifejezésére a tudományos szocializmus mai magyar nyelve birtokos szerkezetet használ. Pl. „Az első orosz marxista csoport ... a *Munka Felszabadítása* nevet viselte” (A Szovjetunió Kommunista [bolsevik] Pártjának története. Bp., 1949. 12); A föld és tőke urai — mondja Marx — nemcsak „hogy nem segítik elő a *munka felszabadítását*, hanem továbbra is minden lehetséges módon akadályt fognak gördíteni útjába” (Marx—Engels: i. m. 361).

5. Adódnak olyan reformkori *munka-* előtagú összetételek is, amelyek már a maguk idejében elavulttan adták át helyüket a meggyökeresedő neologizmusoknak. Így elszigetelten maradt *munkamű* szavunk is. Szövegpéldánk az angol mezőgazdasági bér munkások gépromboló harcának mozzanataira utal: „Sussexnek a nyugoti részére is elterjedt már a keleti lázzadás; a tséplő *munkaműveket* tördelik-széjjel Chichester szomszédtságában, a lázzadók” (Erdélyi Híradó 1830 : 393).

6. A *munkásegylet* szó első előfordulásának évéül nemrég 1851-et jelöltem meg (Nyr. 76 : 474). Adatom helyesbítésre szorult. A *munkásegylet* szóval már a reformkor nyelvében találkozunk. Jelentéstartalmának kialakulása szorosan összefügg a *műtűelisták* mozgalmának magyarországi visszhangjával.

Az Idegen Szavak Szótára (1951. Szikra) a *műtűelisták* címszóhoz a következő értelmezéseket fűzi: „1. a műtűelizmus követői; — 2. a francia selyemszövők szervezetének tagjai, jelentős szerepet játszottak a lyoni felkelésekben 1831—1834-ig.” A *műtűelizmus* jelentése pedig a szótár magyarázó szövege és a meghatározás tartalmi elemei szerint: „Prudhon utópista tanítása”. A reformkor nyelvhasználatában azonban a *műtűelizmus* más fogalmat jelölt. Jelentése a fenti második pontban említett munkásszervezet jellegéből folyó gazdasági s politikai célokkal kapcsolatos.

A francia selyemszövő munkások 1834. évi bérharcuk idején sztrájkgyűléseken tárgyalták meg, minő magatartást tanúsítsanak: „A fabrikabeli *munkások egyesületének* minden különböző szakaszai szünetlen üléseket tartanak” (Hazai s Külföldi Tudósítások 1834. 1 : 150). A munkásság forradalmi megmozdulása a gyülekezési és egyesülési jog védelmére is kiterjedt. Nantes utcáin tüntettek „a marseilli dalt énekelvén, s ezt kiabálván »Éljen a haza! Le Lajos Fileppel! félre az egyesületeket törölő törvénnyel!...«”. Tiltakoztak a jogcsorbítás ellen: „a több más protestatiók között, melyeket különböző egyesületek tettek az egyesületi törvény ellen, van egy protestatio 2543 aláírással a »lyoni *Mutuellisták* társasága« részéről, melyben a társaság tagjai nyilván kifejezik: hogy fejeket ily gyalázatos járom alá soha sem hajtják, gyűléseiket folytatják...»” (Erdélyi Híradó 1834. 1 : 270). Idézeteinkben és a felkeléssel összefüggő hírlapi közlésekben másutt is találkozunk a *munkások egyesülete* és a *műtűelisták* kitételével. A két fogalom szorosan összetartozik. Kapcsolatuk a következő példaszövegből világlik ki: Lyon, Nantes és más francia város zendülő munkásait perbe fogták. „Tegnap kezdődtek el az igazság palotájában a királyi ügyvédnek a *Mutuellisták* (*munkások egyesülete*) elleni vádja felett való tanácskozások” (uo. 279). A letartóztatott munkásokat a St. Pélagie nevű fogházban gyűjtötték össze. Védelmük előkészítésében Lamennais is részt vett: „Lamennais úr megérkezett Parisha s april 21kén megjelent a st pélagiebeli foglyok ügyvédi és törvénybaráti közgyűlésében” (Jelenkor 1835 : 285). A tárgyaláson Fabvre ügyvéd kifogással élt: „A *mutuellisták* pörét... más ülésre is el lehetett volna halasztani.” Védőbeszédében felsorakoztatja a mentő körülményeket: „Fabvre úr ezután leírja a fölébredt egyesülési szellemből támadt *mutuellismust*, mellynek semmi zendítő iránya nem volt, hanem egyedül a munkásokat vala czélja védeni a gyártók követelése ellen” (uo. 492).

Nyilvánvaló tehát, hogy a reformkorban a *műtűelizmus* az egyesületbe tömörült lyoni selyemszövők (*műtűelisták*) szervezeti programját, a kölcsönös (mutuel) támogatáson alapuló egyesületi szervezkedés elvét jelentette.

Az 1834. évi felkelés leverése után a munkásság az egyesületi élet keretei között folytatta bérharcát, s várta egy újabb forradalmi megmozdulás lehetőségét. Erre a visszavonulásra céloz az az újsághír, amely tárgyi tévedéssel a már létező egyesületek létrejöttének okát utólagosan a sztrájk letörésével hozza összefüggésbe. A lyoni munkászendülésben részt vett selyemszövők „átlátták, hogy kevésbé szembeötlő utakat kell céljokra választaniok. Ez volt oka, hogy a politikai célú ipar palástjával fődtek. Innen támadtak a lyoni *munkás egyesületek*” (Jelenkor 1835 : 102).

A múlt század harmincas éveinek közepén tehát már egymás mellett él nyelvünkben a *munkásegylet* fogalmát kifejező két szó birtokos jelzős szerkeze és összetételnek minősülő jelöletlen birtokviszonya.

CzF. 1864-ben az *egyesület* címszó szövegének utolsó mondatában megjegyzi : „Újabban *egylet* főnév szinte ez értelemben jött divatba.” Az *egylet* szó valójában már jóval előbb elindult hódító útjára. Maga Fogarasi szó-tározta 1845-ben (NyŰSz.). A szó összetételei közül a NyŰSz. csak kettőt idéz : 1841 : *műegylet*, 1843 : *dalár-egylet*. A számot szaporíthatnók. Pl. 1844-ben a Honderű lapjain találomra a következő adatokra bukkantunk : *concordiaegylet* (1 : 128), *zeneegylet* (uo. 155), *nőegylet* (uo. 360), *cukorgyár-egylet* (uo. 2 : 144), *casinóegylet* (uo. 259), *védegylet* (uo. 340) ; Gorove István-nak ugyanebben az évben megjelent könyve folytatja a sort : *vámegylet* (Nyugot. Pest, 1844. 1 : 199), *tanítóegylet* (uo. 211), *mértékletegylet* (uo. 2 : 131). Az *egyesület* és *egylet* szó váltakozva fordul elő az összetételekben : pl. *hangász-egyesület* (Honderű 1844. 1 : 692), *hangászegylet* (uo. 809) ; *műegylet* (uo. 2 : 31), *műegyesüle* (uo. 262) ; *iparegyesület* (megalakult 1841-ben ; uo. 326), *ipar-egylet* (uo. 1 : 360) ; *védegyesület* (1842. NyŰSz. ; Kossuth Széchenyihez írt levelében, 1844. november 16-án, közel másfél hónappal a Védegylet működésének megkezdése után : Vizsota : Gróf Széchenyi I. írói és hírlapi vitája Kossuth L.-sal 2 : 436), *védegylet* (Széchenyi cikkében 1845. február 27-én : Vizsota i. m. 458), *iparvédegylet* (Pesti Hírlap 1844 : 835) stb.

A nyelvi feltételek tehát megvoltak ahhoz, hogy *munkásegyesület* szavunk mellett megjelenjék a *munkásegylet* is. A szót elsőnek Szokolay István használja 1845-ben : Külföldön a gazdasági válságok okozta munkásnyomoron segí-lyezéssel akarnak enyhíteni : „ide tartoznak azon kölcsön-segélési egyletek, melyek a gyármunkások közt léteznek Frank- és Némethonban ... Ilyen a most alakult frankfurti *munkás-egylet* is” (Hetilap 1845 : 1244).

A magyarországi szocialista munkásmozgalomban a *munkásegylet* szó-alak állandósult : 1868-ban alakult meg „A buda-pesti munkásegylet” és az „Általános munkásegylet”.

7. A bevezetésben kitűzött tétel egyik részlet-területén megjelöltük néhány szó történetének állomásait. Ennek során a következő főbb mozzanatokra mutattunk rá : *munkatarifa*, *munkafelfüggesztés*, *munkaszünet*, *munkamegszüntetés*, *munkajog*, *munkafelszabadítás* és *munkásegylet* szavunk a reformkorban keletkezett ; fogalmi gyökerük a francia és angol munkásság politikai-gazdasági harcaiba kapaszkodik ; e szavakat úgy kell tekintenünk, mint munkásmozgalmi szavaink első jelentkezését.

Zsoldos Jenő

Milyen jelentésben használja Engels az ideológia szót?

1. Nehéz felbecsülnünk azt a munkát, melyet az utóbbi évtizedben Marx és Engels műveinek magyar nyelvű tolmácsolásáért folytattunk. Mégsem állíthatjuk, hogy ez a munka minden szempontból hibátlan, vagy hogy a két klasszikus műveinek magyar kiadásai tökéletesek lennének. Az idegen nyelvű idézetek és tulajdonnevek magyarázata nem elegendő. Szükség van olyan kommentárokra, melyek többek közt a terminológia sajátosságait, a maitól való eltéréseit megvilágítanak.

Hogy ilyen kommentárok valóban nélkülözhetetlenek, azt az ideológia szó jelentéseinek vizsgálatán szeretném bemutatni.

2. Ma : „Ideológia — valamely osztály vagy politikai párt által vallott eszmék, nézetek, fogalmak, elképzelések rendszere. A politikai nézetek, a filozófia, a művészet, a vallás — ideológiai formák. Minden ideológia a társadalmi lét, az uralkodó gazdasági rend tükröződése. Az osztálytársadalomban az ideológia osztályideológia... A munkásosztály ideológiája a marxizmus—leninizmus” (Rozenal—Jugyin : Filozófiai Lexikon. 1955.).

Bár a szó már Aquinoi Tamásnál előfordul (vö. Balogh József : MNy. 20 : 176), a mait megközelítő jelentésben csak a XVIII. század végén tűnt föl Destutt de Tracy-nál. Szerinte az ideológia olyan tudomány, tan, mely az eszmékkel, jellegükkel és törvényszerűségeikkel foglalkozik (vö. André Lalande : Vocabulaire technique et critique de la philosophie. 1947.). A semleges, tudományos ideologie műszó rövidesen más jelentéseket is kapott. Destutt de Tracy, Cabanis és más ideológusok (idéologue) 1792—1802 közt jelentős politikai szerepet játszottak, de mivel a cézárizmus ellenfelei voltak, maguk ellen dühítették Napóleont. Napoleon üldözte az ideológus-iskolát, az iskola tagjait gyakorlatiatlan rajongóknak gúnyolta : az ő szóhasználatában váltak az idéologue, ideologie szavak pejoratív, 'gyakorlatiatlan rajongó', 'gyakorlatiatlan rajongás' jelentésűvé (vö. Heinrich Schmidt : Philosophisches Wörterbuch. 1934. 215—6 ; Ladendorf : Historisches Schlagwörterbuch. 1906. 131 ; Schultz : Deutsches Fremdwörterbuch. 1913. ; Der grosse Brockhaus stb.). Mind az ideologie, mind az idéologue ~ idéologiste szónak megvan a pejoratív értelme a mai franciában is (vö. Sachs-Villatte : Encykl. 1901. : ideologie... 2. 'Metaphysik'; idéologiste ~ idéologue... 2. 'Metaphysiker' 3. 'Schwärmer'; Eckhardt : Francia—magyar szótár : idéologie... 3. pejor. 'üres ideológia'; idéologue... 2. gúny. 'filozófiai spekulációkba merülő ember').

A németbe, ahol a szó hamarosan meggyökeresedett, szintén átkerültek a pejoratív jelentések. Goethe szerint az Ideologie szó jelentése alig tér el a jó vagy rossz értelemben vett Phantasie, Phantasterei szavakétól. Imermann és Scherr is hasonló értelemben használja. Heine 1842-ben így ír : „Es ist ein merkwürdiger Umstand, dass Napoleon gegen die philosophische Koterie, wozu Tracy, Cabanis und Konsorten gehörten, eine so besorgliche Abneigung hegte und sie mitunter sehr streng behandelte. Er nannte sie Ideologen, und er empfand eine wache, schier abergläubische Furcht vor jener Ideologie, die doch nichts anderes war als der schäumende Aufguss der materialistischen Philosophie” (Sämtliche Werke 6. Bd. herausg. v. Elster, Leipzig u. J. 312). Lassalle, az opportunistá német munkásmozgalom „atyja”, aki egy ideig Marx és Engels barátjának mondhatta magát, így vélekedik : „Unter Ideologen

verstehe ich in diesem Augenblicke alle Solche, die ihr Lebtage in Büchern gelebt haben und gewohnt sind in Ideen und Gedanken zu existieren . . .” (Gesamtwerke, herausg. v. Blum, Leipzig, 1863. 2: 139. Mind öt, mind a fentebbieket Ladendorf idézi az említett helyen). — A német szótárakban a következő adatokat találjuk: Sanders: Deutsches Wörterbuch 1860.: Ideológ ’Metaphysiker’, ’Gedankenaushecker’; Ideologie ’Metaphysik’; Heyse: Fremdwörterbuch⁵ 1879.: Ideolog ’Metaphysiker’, ’Träumer’, ’Schwärmer’; Ideologie ’Ideenlehre, in engerer Bedeutung Metaphysik’ (philosophische, praktisch nicht anwendbare Lehre); Koenig: Grosses Wörterbuch 1911.: der Ideolog ’Schwärmer’, die Ideologie ’Begriffslehre’. A fentiekből kitűnik, hogy Marx és Engels korában az *Ideologie*, *Ideolog* szavaknak általánosan ismert pejoratív jelentéseik is voltak, sőt egyesek számára csak ilyen jelentéssel éltek. A pejoratív jelentéssel megterhelt szó nem volt alkalmas arra, hogy a tudós belőle semleges jelentésű terminus technicust teremtsen. Ma a szót — többek közt a szó érzelmi velejárójának elszíntelenedése miatt is — semleges jelentésben használjuk. Marx és Engels korában ez még nem volt lehetséges. Nézzünk néhány idézetet Engels műveiből:¹ „Ez csak a régi, kedvelt, ideológiai, apriorisztikusnak is nevezhető módszer egy más változata, amely valamely tárgy tulajdonságait nem magából a tárgyból ismeri meg, hanem a tárgy fogalmából vezeti le. — A valóság-filozófia tehát itt is merő ideológiának bizonyul, amely a valóságot nem önmagából, hanem az elgondolásból vezeti le” (Anti-Dühring, 1948. 92). „A világ vizsgálatának általános eredményei e vizsgálat végén mutatkoznak meg, nem *alapelvek*, kiindulópontok tehát, hanem *eredmények*, befejezések. Fejből szerkeszteni meg ezeket, belőlük indulni ki, mint alaptól és tovább ebből a világot fejben rekonstruálni: *ideológia*, oly ideológia, amelyben eleddig minden materializmus is szenvedett, mert a gondolkodás és a lét viszonyával a természetben némiképp tisztában volt ugyan, de nem a történelemben . . .” (uo. 319). — „Amennyiben Dühring tények helyett »alapelvekből« indul ki, ideológus . . .” (uo.). — „De minden ideológia, ha már megvan, az adott képzetek anyagához kapcsolódva fejlődik és ezt az anyagot továbbfejleszti. Másképp nem volna ideológia, vagyis nem foglalkoznánk a gondolatokkal úgy, mintha azok önálló, függetlenül fejlődő, csak saját törvényszerűségeiknek alávetett lények volnának. Az emberek tudata előtt elkerülhetetlenül rejtve marad az a tény, hogy a gondolatfolyamat menetét végül is maguknak az embereknek anyagi életszükségelei határozzák meg, akiknek fejében ez a folyamat végbemegy” (Feuerbach és a kl. n. fil. felboml. Marx—Engels Vál. Művei. 1949. 2: 393). — „. . . szükségképpen tótágast áll a gazdasági viszonyoknak jogi elvek alakjában való visszatükröződése is: ez a visszatükröződés végbemegy anélkül, hogy ez a résztvevők előtt tudatossá válnék; a jogász azt képzei, hogy a priori tételekkel dolgozik, pedig csak gazdasági reflexekről van szó, s így minden tótágast áll. És azt hiszem, magától értetődik, hogy ez a feje tetejére állítás, amely a míg nem ismerjük fel, alkotja azt, amit *ideológiai felfogásnak* nevezünk, a maga részéről ismét visszahat a gazdasági alapra és bizonyos határok közt módosíthatja azt” (1890. okt. 27. Levél uo. 494). — „Az ideológia

¹ A magyar *ideológia*, *ideológus*, *ideológiai* helyén az eredetiben mindenütt *Ideologie*, *Ideolog*, *ideologisch* van. Ezért megengedhetőnek és célszerűbbnek tartom, hogy magyarul idézzek. Az idézetekben a kurzív szedés Engels eredeti aláhúzása, a ritkítás az én kiemelésem.

olyan folyamat, amelyet az úgynevezett gondolkodó ugyan tudatosan, de fonák tudattal visz végbe. A tulajdonképpeni hajtóerők, amelyek mozgatják, ismeretlenek maradnak előtte; máskülönben a folyamat nem is volna ideológiai. Ezért hamis vagy látszólagos hajtóerőket képzel el" (1893. júl. 14. Levél uo.).

Természetesen vannak olyan esetek is, amelyekben a szó jelentése nem derül ki ilyen világosan. Például: Marx felfedezte „azt az eddig ideológiai burjától ellepett egyszerű tény, hogy az embereknek előbb enniük, inniük, lakniuk és ruházkodniuk kell, mielőtt politikával . . . foglalkoznának" (Marx—Engels Vál. Művei. 1949. 2:163). — „... a középkori történelem nem ismerte az ideológia más formáját, mint éppen a vallást és a teológiát" (uo. 375). — „Az állam az első ideológiai hatalom az ember felett . . . Az állam azonban, mihelyt önálló hatalommá vált a társadalommal szemben, csakhamar új ideológiát teremt" (uo. 392). A szó jelentését az ilyen (és más hasonló) idézetekből azért nem állapíthatjuk meg, mert egyaránt föltehetünk semleges és pejoratív jelentést. Lényegesebb az a tény, hogy nem találtam egyetlen olyan helyet sem, ahol Engels tudományos, kommunista, forradalmi proletár, marxista ideológiáról beszélt volna.¹

Telegdi Zsigmond hívta fel a figyelmemet a „Német ideológia" számos helyére és Marxnak más olyan műveire, melyekből kiderül, hogy a két nagy forradalmár tudós egységes terminológiát használt; Marx *Ideologie* stb. szavának a jelentése sem azonos a maival, de azonos Engelsével.

Ezek után tisztázhatjuk, milyen értelemben használja Engels az *ideológia*-t, *ideológiai*-t, *ideológus*-t. Szerinte az ideológia apriorisztikus szemlélet; szükségképpen fejük tetejére állítja a valóságos viszonyokat, mivel — szintén szükségképpen — nem ismeri fel a gondolkodásmód, a társadalmi élet összefüggését a társadalom anyagi életfeltételeivel, és másodlagosságát velük szemben. A gondolkodás hajtóerői szükségszerűen ismeretlenek maradnak az ideológiában: mihelyt megismerjük őket, mondja Engels, megszűnik az ideológia, vagyis ott kezdődik a tudományos világnézet, a marxizmus, a dialektikus történelmi materializmus — tehetjük mi hozzá. Tehát Engels az ideológián olyan idealista szemléletet, olyan társadalmi tudatformák összességét vagy rendszerét érti, amely és amelyek a tudat elsődlegességére épülnek. Ezért Engels ideológia-fogalma csak a kommunista ideológiát megelőző vagy vele szemben álló ideológiákra illik. A tudományos, marxista világnézet az engelsi (és a marxi) szemlélet szerint nem ideológia.

Hogy Engels miért ilyen értelemben használja, és miért használhatja ilyen értelemben az *ideológia* szót, azt ezek után nem nehéz megvilágítanunk. Egyrészt, mint maga is rámutat, a marxizmus jelentkezéséig még a materialisták is „ideológusok", azaz történelemszemléletük idealista. Vagyis az „ideológusok" egyes kivételeket, n a g y kivételeket nem tekintve: idealisták. A társadalmi tudatformák idealista alapokra épülnek a marxizmus jelentkezéséig. Másrészt volt egy olyan német szó, amely eszméikkel foglalkozó tant is, beillesztette a történelmi materializmus terminológiájába a marxizmust megelőző vagy vele szembenálló tudatformák és e tudatformák rendszerének,

¹ Ha mégis előfordulna elvétve ilyen eset, ezt kénytelen lennék némi terminológiai következtetlenségnek tartani.

összességének jelölésére. Az lenne különös, ha ezt a — több nyelvben — pejoratív értelemmel súlyosan megterhelt szót foglalná le a tudományos világnézet, a forradalmi proletár gondolkodásmód elnevezésére is!

Honnan ered az *ideológia* szó mai jelentése? Az új jelentés elterjesztője — de lehet, hogy a megalkotója is, ezt még tüzetesebben meg kellene vizsgálni — Lenin! — Meg kell jegyeznünk, hogy az oroszban is volt az *идеология* szónak a semleges jelentésen kívül más jelentése is, vö. Pavlovskij: Russzko-nyemeckij szlovarj. 1923. Riga: *идеология* 'die Ideologie, Begriffslehre, Metaphysik'.¹ Ez a legutóbbi jelentés bizonyára korántsem volt olyan általános, mint a németben. Többek között talán ezért is használhatja Lenin a szót mai értelmében; Lenin már összeveti a burzsoá és proletár ideológiát (Mi a teendő? Vál. Művei. I: 208—10), továbbá a tudományos és vallásos ideológiát (Materializmus és empiriokriticismus. 1949. 131), a gúnyos, alkalmi jelentésváltoztatásnál pedig már idézőjelet kell használnia, hogy a szöveg tükrözze a hangulatot: „papi és csendőri ideológia” (Mi a teendő? i. h.).

Ma már a német olvasónak is feltűnnek Engels idézett mondatai. A „Lexikon in einem Band” (Lipce, 1953.) ezt közli: „*Ideologie* ... 2. Bei K. Marx u. Fr. Engels auch oft im verächtl. Sinne Gebraucht für eine idealist., von der Wirklichkeit losgelöste Gedankenwelt.”

Hasonló a helyzet nálunk is. Bár a szó már a múlt század közepén megjelenik (vö. Forstinger János: Idegen szavakat magyarázó kézikönyv. 1853. Pest: *Ideologie* 'eszmetan'), nem mondhatjuk, hogy a felszabadulás előtt idegen szóból elterjedt jövevéyszóvá vált volna. Az *ideológia* használatos volt mind semleges, mind pejoratív jelentésben (vö. Tolnai Vilmos: Magyarító szótár. 1900.: „*Ideologus*: egyetlen eszmét hangoztató v. tanító; egy eszmébe v. saját eszméjébe szerelmes; ábrándozó, rajongó, álmódzó”; Kelemen Béla: Idegen szavak és nevek szótára. 1910.: „*ideológ*: eszmékért rajongó; *ideologia*: eszmetan”; Szécsi Ferenc: Idegen szavak nagyszótára³: „*ideologia*: eszmetan; meddő, elméleti politizálás”; Radó Antal: Idegen szavak szótára. 1933.: mint előbb!; Tolnai: Magyarító szótár². 1928.: „*ideologia*: 1. eszmetan; — 2. egyoldalú és zárt észjárás, eszmekör, elméleti gondolatok; — 3. lelki összetétel, lelki alkot, gondolat, felfogás...” stb.).

Bár az *ideológus* szónak gúnyos mellékértelme még a felszabadulás után is szótározva van (vö. Horovicz J.: Idegen szavak magyarázata. Népszava [!]. 1947.: *ideologus* '... gyakorlatiatlan, elméleti ember'), mégis, mivel a szó és családja aránylag keskeny rétegben volt ismert, a pejoratív jelentések nem hagyományozódtak ifjúságunkra. Ezért a félreértésekre megvan a lehetőség: magam is hallottam félremagyarázni egy Engels-idézetet egy aspiránsi filozófiai konferencián.

Ismétlem: a kiadónak, gondolnia kellene erre Marx és Engels műveinek megjelentetésekor, s a félreérthető helyeken jegyzetben közölnie kellene az olvasóval, hogy az *ideológia* szónak abban az esetben mi a jelentése.²

Török Gábor

¹ Az én kiemelésem. Nem filozófiai módszert, hanem transzcendentális szemléletet jelent itt.

² E közleményemben felvetett kérdést Fogarasi Béla is érintette. Bár minden részletesebb bizonyítás nélkül, ő is megállapítja, hogy Marx és Engels más értelemben használja az *ideológia* szót, mint mi. Az eltérést filozófiaiilag indokolja (Filozófiai előadások és tanulmányok. 1952. 38—40).

Az igék körülírásáról

Az alábbi sorokban néhány észrevételt szeretnék fűzni Prohászka Jánosnak „Az ige körülírása sokszor fölösleges szószaporítás” című cikkéhez.*

Remélem, nem tekinthető fölösleges szószaporításnak, ha én ezen a helyen egy-két ellenvéleményt kockáztatok meg, élve a tévedési büntetlenség jogával. Mindenekelőtt előre kell bocsátanom, hogy a kérdés irodalmáról nincsen lábjegyzetekre menő tájékozottságom, sőt érveimet sem tudom patinás tekintélyek véleményével megtámogatni. Csak mint egyszerű „beszélő” és „író” kívánok hozzászólni a felvetett problémához.

Az első kérdésem az volna, vajon csak annyira jogosult-e az igés szókapcsolatokkal való élés, amennyire Prohászka a dolgozat második felében egyes esetekben maga is elismeri? Önként felmerül az a kérdés, hogy nincs-e valamely általánosan érvényes törvényszerűség, grammatikai-lélektani indok, amely élteti ezt a hol megrótt, hol jogosnak tartott jelenséget. Végül is mi az idegenszerű benne, ha bizonyos esetekben ugyanaz a szerkezet elkerülhetetlen, hasznos, megengedhető, sőt, mint látom, a fertőzetlen régi nyelvben is sűrűn előfordul? Ez, ha jól okoskodom, azt jelenti, hogy nem ellenkezik a magyar nyelv szellemével. Hogy itt valami ellentmondás-féle rejlik, az kitűnik abból is, hogy a cikkíró egyszer (186) szószaporításnak mondja a *teljesedésbe megy* kifejezést és a következő lapon már kijelenti, hogy „nem róhatjuk meg a *teljesedésbe megy* kifejezést”.

Az előbbivel összefüggő, további kérdés: vajon a németben, ahonnan a szerkezetet vettük, teljesen elítélhető-e az igés szókapcsolat használata az egyszerű ige helyett. Egyszerűen csak cikornyás irodai stílusról van-e szó, vagy esetleg ott ez a szerkezet a nyelv szellemében gyökerezik? Ez a pont sem világos a dolgozatban, pedig azt hiszem, sok mindenre világosság derülhetne, ha ezt a problémát is megvizsgálnánk. Az angol nyelv teljesen párhuzamos szerkezetét az angol nyelvészek nemhogy üldöznék, sőt, ellenkezőleg, megvédik. S ugyan milyen alapon? Azon az alapon, hogy az igés szókapcsolat (Group-verb) használata tágitja a kifejezés lehetőségeit, megkönnyíti gondolataink közlését. A főnév + ige használata (puszta ige helyett) azért előnyös, mert lehetővé teszi, hogy a tárgyként használt főnevet módosítsuk tetszés szerinti számú mellékevekkel, ahelyett, hogy az igét módosítanánk határozószókkal. A melléknév önmagában konkrétabb, megfoghatóbb szerinti, mint a határozószó.¹ Ezen túlmenően pedig egyes esetekben csakis az igés szókapcsolat látszik egyetlen, alternatíva nélküli megoldásnak. Pl. a *We took a long, pleasant walk* (Kellemes, hosszú sétát tettünk) mondat másként nem mondható az angolban, s ebbe mindenki — nyelvészek, laikusok tábora egyaránt — belenyugszik.

Lássuk most már, hogy a magyarban nincsen-e hasonló szükséglet? Vegyük mindjárt az előbbi példát. *Kellemes, hosszú sétát tettünk*. Igaz, hogy a magyarban általában fölösleges a *sétálni* ige helyett a *sétát tenni* szókapcsolatot használni: *Sétát tettünk a városban* helyett valóban jobb azt mondani: *Sétáltunk a városban*. De vajon mindig helytelen-e a körülírás?

* Vö. Nyr. 80: 185–93.

¹ Nem tudok állást foglalni, hogy ez a magyarázat helyes-e? Annyi azonban kétségtelenné látszik, hogy az *-ly* képzős angol határozók halmozása egyhangúságot idézne elő, tehát esztétikailag hibáztatható lenne, a változatos végződésű mellékevek viszont ezt a veszélyt elkerülik. Ez lehet az egyik, ha talán nem is a dolog velejét érintő ok.

Az első mondatot mondhatnánk így is: *Kellemesen és hosszan sétáltunk.* Csakhogy ezt a mondatot máskor mondanám (ha egyáltalán), mint az előzőt. A cikkből az derül ki, hogy az igés szókapcsolat megengedhető ugyan, de csak ha valami különleges ok (stilisztikai jellemzés, ünnepélyesség stb.) indokolja használatát. Talán nem haszontalan rámutatni, hogy a legközönségesebb, stilisztikailag nulla-fokon lévő mondanivalókban is helyes, sőt néha egyenesen elkerülhetetlen az igés körülírás alkalmazása. De nézzünk néhány más példát is!

Kérdést intéz nem mindig fölösleges szószaporítás a *kérdez* helyett: *Az újságírók néhány kellemetlen kérdést intéztek hozzá. A néhány kellemetlen kérdést kérdeztek* — ügyetlen; *kérdéssel ostromolták* — fölösleges mozgalmasságot visz a helyzetbe; *kérdést tettek föl* — mennyit változtat a „germán” szerkezeten?

A cikk szerzője a *megoldást nyer* helyett a *megoldódik* visszaható igét javasolja (187). Én azt hiszem, nem ilyen egyszerű a helyzet. A *megoldódik* igealak azt érezteti, hogy a dolog magától oldódik meg, nem érzem mögötte eléggé a cselekvőt. A *megoldást nyer* és a hasonló kifejezésekben (*kifejezést nyer* stb.) a cselekvő pontos kilétét elhallgató passzívum visszaadásának magyar próbálkozását látom. A cselekvő itt sincs kifejezve, de ugyanakkor a cselekvés mégsem úgy jelenik meg, mint ami magától fog bekövetkezni. Ennyiben, azt hiszem, *figyelmet érdemel* (ez is passzívum!) ez a „csúnya hiba”.

Javaslatot tesz fölösleges lenne ebben a mondatban: *Javasolja az ülés elnapolását.* De már ebben a mondatban: *Kérem, tegyék meg szükséges javaslatukat,* a hibáztatott kifejezés helyett csak egy másik körülírással megoldás ötlök eszembe: *terjesszék elő* . . . És itt érkezünk el egy újabb kérdéshez. A dolgozat az igés körülírás fölösleges voltát domborítja ki általában, különösen, amikor rámutat a szerkezet bántó németességére. Majd a továbbiakban többször is elismeri létjogosultságát, sőt hivatkozik magyar hagyományaira is.

A *csinál* igével kapcsolatban már nem annyira magát a szerkezetet kifogásolja, mint a mindenes szerepben „terpeszkedő” igét. Valóban, az ilyen mindenes igék sok bajt okoznak más nyelvekben is (vö. az angol *get, make, take* stb. igékkel). Én azt hiszem, hogy az ellenük való hadakozás nem kecséget sok sikerrel. Nem azért, mert a cél nem helyes és kíváncsú, hanem azért, mert pongyolára és papucsra is szükség van, nem öltözködhetünk mindig csinosan és választékosan. Vagy más hasonlattal élve: a fáradt ember nem tud és nem is fog délcegen és ruganyos léptekkel járni még akkor sem, ha meg van győződve a szép tartás és megnyerő megjelenés kétségtelen előnyeiről. Ugyanakkor hadd tegyem hozzá, hogy aki *előterjeszti javaslatát*, az szebben beszél magyarul, de aki csak *megteszi javaslatát* — az is megteszi, csak nincs elég gyakorlata vagy szellemi frissesége a nehezebben mozgósítható *terjeszt* igét előhalászni szokásából.

Röviden összefoglalva és rendszerezve mondandómat:

1. A ragos főnév + ige szerkezet akár germán eredetű, akár a magyar nyelv törvényeivel is igazolható, önmagában nem káros, nem helytelen mint szerkezet. (Ennek hangsúlyozása és kifejtése a dolgozatban elsikkadt.)

2. Az ige körülírása adott esetekben előnyösebb, sőt elkerülhetetlen (pl. a passzívum, a befejezettség stb. kifejezésére).

3. A fenti esetek nem korlátozódnak a stílusélénkítés, hangulati, érzelmi többlet kifejezésének szándékára; a legközönségesebb esetekben is hasznos és szükséges a körülírás.

4. Nem kívánatos és nem szép, de nem törvénytelen és üldözendő a hene, mindenes igék használata a mindennapi beszédben a választékosabb, képeesebb igék helyett.

5. Teljesen elítélendőnek kell tartanunk azokat az eseteket, amelyekben az ige *a)* nem a *tesz* — *csinál*-hoz hasonlóan lefokozott jelentésű ige, hanem *b)* önálló jelentése van, és rosszul kapcsolódik a főnévhez, és ezáltal nevetséges képzavart idéz elő (pl. *bevásárlást eszközöl, levonásba visz* stb.).

6. A rövidsége való törekvés nem az egyetlen stílus-követelmény, és a körülírások viszonylagos hosszúságát elmarasztalni körülbelül annyi, mint egyszótagos szavainkat a többszótagosak kárára előnyben részesíteni.

Cikkem megírása közben *távol állt tőlem az a szándék*, hogy a nyelvet művelő nyelvészek aggályainak jogosságát kétségbe vonjam. Mindössze arra kívántam volna *felhívni a figyelmet*, hogy az új nyelvi jelenségek nem minden esetben *jelentenek fenyegető veszélyt* a nyelvre; sokszor új és hasznos kifejezési lehetőségek útját nyitják meg. Úgy érzem, az igés szókapcsolatokban rejlő lehetőségek megvilágítása is van olyan fontos, mint a kétségtelenül idéltlen torzszülöttek kiszorítása nyelvünkéből.

Cikkemet azzal a reménnyel fejezem be, hogy a szerző *időt szakít és módot talál* a felvetett kérdések megválaszolására. Azt hiszem, nem időszertlenül és nem fölösleges a megkezdett vitát folytatni, hogy a kérdés mihamarább megnyugtató *megoldást nyerjen*. Ne várjuk, hogy *megoldódják* magától, és ne hagyjuk, hogy *megoldják*!

T. András László

Egy költő emlékezései*

Századeleji költészetünk csatasorba tömörült forradalmárai, a „holnaposok” közül már csak Dutka Ákos van köztünk. Ifjúságát s benne modern irodalmunk hőskorát élhetjük vele újra emlékezéseinek lapjain. Az irodalmi élmény mellett hálások vagyunk a könyvért azért is, mert benne egy olyan korszak és egy olyan város képe tárul elénk, amelynek kimagasló szerepe volt művelődésünk és irodalmunk újabb történetében.

Nem véletlen, hogy ez a különös ellentétektől nyugtalan, lázasan modern életű, nem két-, de soklelkű város annyi tehetségnek lett otthona és kiröpítő fészke. Ady Endre prózai munkáinak — köztük váradi cikkeinek — most folyó kiadása újabb ösztönzést adott a még élő kortársaknak emlékeik összegyűjtésére.

A Holnap városának regénye hosszabb-rövidebb fejezetekből álló mozaik. Ebben a kissé rapszodikus keretben gazdag, változatos és mozgalmas anyag zsúfolódik egybe: mindenekelőtt a század eleji Várad képe jellegzetes és különös egyéniségeivel, a város életében tükröződő nyugtalan, villódzó kor s mindezen átszövődve az író élete sora. Szinte sajnáljuk sokszor, hogy túlzón tárgyilagos szerénységgel úgy mondja el élményeit is, hogy az események központja maga a város legyen. Mindig érezzük azonban az író, az ifjúság hőskorára emlékezés meghatottságában, az egész könyvet beragyogó meleg líraiságban. Megvan Dutkában az elbeszélő vonzó alakító tehetsége is. A fejezetek sokszor valóságos kis novellákká kerekednek, vagy anekdotaszerű kiélezett csattanóval záródnak. A líra és az emlékezés megszépítő túlzásait mintegy ellensúlyozza az Ady-nemzedék másik tagjának, Bölöni Györgynek szép előszava, amely tárgyilagosabb tömörséggel foglalja össze Várad szerepét, jelentőségét a magyar szellem történetében.

Dutka Ákos jellegzetesen lírai költő, életeleme, kifejező formája a vers. Tudtunkkal „A Holnap városa” az első prózai kötete. Az írói nyelv elemzője számára különösen érdekes kérdés, hogyan mozog a szerző a számára szokatlan műfajban és új formában. A lírikus nem tagadhatja meg magát a prózában sem, lépten-nyomon elárulja magát. A költő sajátos, festői látásmódja szándéktalanul is érződik mindenütt, képzelete színezi a mondatokat és a képeket, a líra tüze, heve átút rajtuk, akárcsak az anyanyelv beidegzett artikulációja a más nyelvű beszéden. Különösen természetes ez, ha az író az ifjúság hőskorának tündérvilágát és tájait idézi fel. A városkép, az emberek és az események ábrázolásában pedig az a pezsgőn eleven, életszerű, színes újságírói stílus

* Dutka Ákos: „A Holnap” városa. Regényes korrajz a nagyváradi „A Holnap” születésének idejéről. Bp., 1955. Magvető. 254 lap.

érvényesül, amelynek kitűnő iskoláját Dutka Adyval együtt éppen a váradi szerkesztőségekben járta ki.

Szinte mindegyik fejezetből sorolhatnánk emlékezetes részleteket, de utalunk különösképpen a bevezető városkép varázssos szemléletességére, az ugrai választás riportszerű elevenségére, a füzes tündérének mesehangú romantikájára, Juhász Gyula különös alakjának szellemidézésére és a halhatatlanná vált Anna fájdalmasan méltatlan, gyarló szókeségének futó felláncolására, a fiatal Adyban már a zsenit éreztető éles vonalú arcképre s a híres színházi bodega libatöpörtyű és parfüm illatát vegyítő, családias hangulatának és mégis rafináltan nagyvárosi dekadenciájának érzékletes varázsszerű meglevenítésére.

A láttató szemléletesség a könyv hatásának egyik fő forrása. Váradi élete olyan, mint az alkonyfényben „lángoló ... Körös lávacsíkja”: forr, sutorog, ragyog (15). A duhaj huszártiszt lövésére szilánkokba hasadozó kávéházi tükör egy pillanatra olyan, „mint egy ezüst krizantém rózsája” (23). Tisza Kálmán híres kártyapartijai jutnak eszünkbe (Jókai és Mikszáth nyomán) a „generális” uralmát jellemző találó mondatról: „A 67-es kiegyezés nyújtotta gazdasági előnyöket és lehetőségeket elkártyázta egy hazug és hamis ferblíjátékon, hogy átmenthesse a pusztuló dzsentrit jobb időkre. Ebben a hamis kártyajátékban partnere volt a pap, a katona, a bécsi nagytőke” (55). Az évszakok érzékeltetésében is tud Dutka újat adni: „Január pipált a kéményeken” (103). „A tikkasztó alföldi nyár felkúszott a bihari hegyekig s augusztusra aszúra érett a szőlő a váradi dombokon” (124).

Az emberábrázolásban is érvényesül az eredetiségre törekvő, képszerű kifejezőmód. „Srófos bajuszú továbbszolgáló öreg őrmesterek” (24) és a „leigázott, szerelmes asszonyok gyönyörben fuldokló szeme” (78): íme ennek az érzékletességnek két szélső, de egyaránt találó példája. Szinte szójátékos ötlet villantja elénk az esti korzó hölgyeinek színeváltozását, „ha egy új párizsi kalapforma vagy struccotoll-boá ejtette ámulatba és festette alá az epe enyhe sárgájával a rúztól ragyogó, enyhépiros arcokat” (15).

Megszokott képek, metaforák is új tartalmat, színt kapnak: „A váradi értelmiség ... nem Bécsből várta az új század kakasszavát, hanem egyenesen Párizsból” (60). „A newyorki Bábel embert és aranyat őrölő malma” (117).

Az emlékezés lírája a múlt egy-egy szakaszát vagy mozzanatát már hangulati képekben látja: „Az élet megy tovább titokzatos örvények szédületében. Ma az öröm ringat zsibbasztó káprázatban, s nem is sejtjed, ... milyen lázak és romlások örvénye leselkedik rád” (241).

A könyv vonzó, élvezetes olvasmány tehát, mégis az az érzésünk, hogy stílusigénye helyenként már túlzott. Mintha a vers nagyobb, költői szabadsága nem volna helyénvaló a próza látszólag kötetlenebb, de a mérseklet önfegyelemét kívánó formájában. Ebből a felfokozott stílustörekvésből ered Dutka emlékezéseinek helyenként modoros, másutt egyenetlen hangja.

Megfigyelhetjük, hogy az egyéni, újszerűsége törekvő kifejezés, a költői szóhasználat, az értelemnek induló fogalmazás gyakran túlzásba csap, és képzavarba vagy nyelvi sutaságba torkollik. Néhány példa szemléltetőnek: Szűcs Dezsőt, Ady váradi éjszakáinak sátáni kísérőjét és kísértőjét, az Ős Kaján ihletőjét így állítja elénk Dutka: „Ez a fekete mágiákat megszegyenyítő szóke árnyék az éjszakai Adyhoz tapad elválaszthatatlanul” (69). „Ez volt a termékeny tavaszi mélyszántás és magvetés ideje” — olvassuk a lobogó

kávéházi éjszakákról (81). Ady „keserű, csalódott, *fullánkos szóval marta a magyar ugart*” (145—6) és „*az Illés szekerén nyargalt az ifjú szívek trónusára*” (232). „Várady Zsigmond ... a szabadkőművesek *Európát járó esze*” (185).

A stilizálás nagyra törő szándéka néha egyenesen halmozott képzavart szül: „Gúnnyal és epével fűszerezett szavai mint pörölycapások lapították szét a váradi ünnepet” (154). A hasonlatokban is akad ilyen szertelenség: „Mint egy gyarmati ültetvényről hazatelepült holland nagykereskedő, ringó léptekkel, mint egy batáviai vitorlás, imbolyogva sétál” (184). Más-más jellegű metaforák összekapcsolása az azonosításban szintén zavarja a kifejezés összhangját: Várad „volt a mi *csíráztató ágyunk*: minden bátor és haladó gondolatnak a *kipattantója és izzásra hevítője*” (182).

Nagy Endre jegyezte föl Ady Endre találó hasonlatát a század eleji Váradról, amelynek a statisztika szerinti 35% zsidósága a belváros lakosságában elfoglalt számarányát és közéleti szerepét tekintve ennél jóval nagyobb erjesztő erőt képviselt. Olyan ez — szokta mondani Ady — mintha nyolcvan százalék kovással és húsz százalék lisztrel sütnének kenyeret (Ady-Múzeum 2 : 76). Ez a hasonlat ragadhatta meg Dutkát, mert szóláskészletének a *kovász* a legkedveltebb motívuma. Alkalmazásába, sajnos, mindig belecsúszik valami műhiba. Hagyján, hogy *kovászos* tehetségekről ír (182). Szűcs Dezsőről azonban azt mondja, hogy Adynak „néha *kovása*, néha rontó *lidérce*” (69). Különös kettősség. Nem kevésbé meglepő az, amit az 1900. évi párizsi világkiállítás szenzációjáról, a benzinmotorról mondat egy szemtanúval: „Ez lesz az új idők *kovása*, az új ember *kovácsa*” (178). Említi a könyv Szamuely Tibort is, aki Váradról indul el a világháborúba, „hogy mint az új idők *kovása* jöjjön vissza” (231). Váradon azonban nemcsak ilyen megismerésített alakban van jelen a kovász, hanem mint valóságos, alakítható anyag is. „Itt gyúrnák, dagasztják a jövő *kovaszát*” — mondja a szerző a pezsgő, nyugtalan váradi vállalkozó szellemről (183). Ebben a képben tárgyi tévedés is van: nem a *kovaszt*, hanem a *tésztát* és a *kenyeret* szokták *gyúrni*, *dagasztani* — *kovással*.

A friss, ötletes szóhasználat is írói igényre mutat: Két versengő újság közt „sima furfanggal és kígyóügyességgel boldogul a harmadik” (20). „Válogatják és váltogatják szeretőiket” (47). „Illanó öröm és illanó bánat” (117). Mégis gyakori, hogy a kifejezés lendülete egy lépéssel túlfut a célon, vagy megbicsaklik előtte. Az olvasó érzi ilyenkor az író szándékát, de valami zavarja is a kifejezés világosságát. A kisembereknek kölcsönöket folyósító, majd könyörtelenül végrehajtató Nagyvárad Takarékpénztárról azt írja pl. Dutka, hogy „roppant *szivattyús* ereje ez a Tiszáknak” (34), pedig nem az uzsora haszonélvezőinek akarja mondani őket, hanem politikai befolyásuk egyik eszközére utal. Gazdagságuk jellemzésében az *alépitmény* szó furcsa, átvitt értelmet kap: „Bihar gazdag televényének búzája és bora halmozódott [a Tisza-ház] hombárjaiban és pincéiben mint *alépitmény*, hogy udvarán táncoltassa az úr zsokédresszbe bújtatott lovása híres hátaslovait” (54). A mondat egyébként is többfelé sántít.

Dutka emlékezéseit és stílusát termékenyítően és bátorítón ihlette Ady Endre. Az ő szavait, verssorait gyakran, stílusosan szövi bele könyvének szövegébe. Egy-két helyen azonban összezavarodnak a szálak. Nyilván a „Fölszállott a páva” híres sorai (Várjuk már, várjuk az új magyar csodákat ... Vagy lesz új értelmük a magyar igéknek ...) csengtek Dutka fülébe, amikor ezt írta: „Halljuk már, halljuk Ady verseiben az új magyar *igéket*,

az új szóösszevonásokat" (141). Az *ige* szónál az olvasó nem a nyelvtani fogalomra gondol, a szóösszevonások szó mégis ebbe a körbe tereli, holott képzelete másfelé, magasabbra törne.

Az író stílusának sajátos jellemzője a jelzőhasználat. Érdekes, hogy Dutka ezen a különösen csábító területen szinte feltűnő önmérsékléssel próbál igazodni a próza realisabb, természetesebb igényéhez. A színező szemléletesség szép példái azonban itt is fősorjásznak: „Szívárványszárnyú terv” (193); „kibányászhatatlan öreg levéltár” (37); „könnyelmű, elkártyázott múlt” (34). A szóhasználat újszerűsége, szokatlan eredetisége azonban itt is meglepett néha: „számócabellű fazekak” (33); „a régi bús, könnyfakasztó magyar nóták *avas* búgással röpködnek az asztalok felett”; kissé alább már természetesen hat ugyanez a jelző: „elérzékenyülve sírnak a régi *avas* nótákon” (50); „roppant *lesújtott* részvétellel” (252). Máskor meg nem vág egészen össze a jelző a jelzett szóval, a szövegkörnyezet hangulatával vagy a mondanivaló szándékával. Színésznőről azt olvassuk pl., hogy ők az „állandó *beidegzett* kedvencek” (17); eddig csak *beidegzett* mozgást, szokást szoktunk emlegetni.

A dekadensnek bélyegzett Adyt és Gulácsy Lajost, az álmokban, majd az örület teremtette külön világban, Naconxypan-ban élő festőt csak túlzással lehet „földszagú tehetség”-nek nevezni (170). *Ipari* üzem, *ipari* város természetes szókapcsolat, de „a Pokol utca módos *ipari* házai” bizonyára csak *iparosházak* voltak. A váradi káptalan tudós papjai, Ipolyi, Fraknoi, Karácsonyi: „múltat *tűrő* humanisták” (182). Elismerés akar ez lenni, de a *tűrés* rosszallóvá, gúnyossá torzítja. Hasonlóképpen jár Siklós Albert, a „*nagy-múltú* zenepedagógus” is (185). Személyre nem szoktuk alkalmazni a *nagy-múltú* jelzőt, legfeljebb némely nőre, de azt sem dicséretként. A szavak használati értékét önkényesen megváltoztatja az író ezekben az esetekben.

A szerző kedveli a többszörös jelzőket, amelyekkel különféle oldalról, más-más színben világítja meg a fogalmakat. Használatuknak sajátosan jellemző vonása a szokatlan, az olvasó logikájával gyakran ellentétes sorrend. A „*sárréti* kajla bajuszú, szikár öreg halászok” (33) jelzői közül a *sárréti* kívánczik hátra, közvetlenül a főnév elé mint legfontosabb. „A váradi hét költő” (155) is természetesebb volna fordítva, de itt megokolja a sorrendet a hetes egység kiemelése. A „polgári kisigényű vendéglő” esetében azonban semmi sem támogatja a nyelvszokástól való eltérést.

Az ilyen többtagú jelzőkben zavart okoz néha a tagoló vesszők elhagyása vagy pontatlan használata. Értelmi tekintetben egymástól élesen elkülönülő jelzők egybecsúsznak, vagy furcsa kapcsolatba olvadnak ezáltal. Csak egy-két szemléltető példát idézünk: „sportoló, flörtölő svábba oltott magyarok” (35); „mindent felégető halhatatlanságra szánt szerelem” (239). A vessző kitétele a *flörtölő* és a *felégető* szó után első olvasásra világossá tenné, hogy nem *flörtölő svábok*-ról és mindent *felégető halhatatlanság*-ról van szó.

Mindezek már inkább csak alaki külsőségek, de a stílus zavartalansága, csiszoltsága szempontjából fontosak. Akad a könyvben még jó néhány hasonló nyelvi zökkenő, sutaság, stílusbeli pongyolaság, amelynek egyengetése a szerkesztő feladata lett volna. Így pl. az elbeszélő és a párbeszédes, idéző részeket világosan el kellene választani. Szokatlan kifejezésformák, szórendi változatok is feltűnnek: „De csak nekem megmutatod?” (120); „A fene meg tudja, ...” (198); „Fene megbánja, de ...” (249). A birtokviszony kifejezése sem mindig sima: „A »Kányavár«, ez a rejtélyes, titkos agglegények összeesküvő csoportja” (16). Helyesen: az agglegényeknek ez a rejtélyes,

titkos összeesküvő csoportja. „Fülep Lajos Magyar Figyelőjének meg a Hét[nek] hasábjairól” (124). „A váradi káptalan ősfüzesek éjszakáján” (210).

Szinte restelljük, hogy ezeknek a nyelvi részletkérdéseknek felvetésével ünneprontóknak látszunk. Folyóiratunk és rovatunk egyik feladata azonban a nyelvi műveltség fejlesztése írói alkotások elemzésével. Megjegyzéseink is ezért íródtak. A Holnap városának lelkét és különös embereit meglevelelő szép könyvet pedig köszönjük az ősz poétának, aki annyi év múltán, prózában is költői írással ajándékozott meg bennünket.

Kovalovszky Miklós

Az irodalmi névadásról

A személynévadás ma is élő formái közül egyik az irodalmi névadás. Mint a névadás többi formái, ez is bizonyos indítók hatására érvényesül. Névтанunknak egy eléggé elhanyagolt területe, s Kovalovszky Miklós 1934-ben megjelent kezdeményező tanulmánya óta (Az irodalmi névadás. MNyTK. 34) e téren rendszeres, tudományos igényű kutatás nem volt. Így örömmel vettük az Urbán Ernő és Lőrincze Lajos közt történt levélváltást, amelyet a Nyr. ez évi második számában nyilvánosságra hozott (198—204).

Urbán Ernő levele arról tanúskodik, hogy bár az író, a költő teljes szabadsággal élhet hősei megnevezésében, mégis még a megfontolt, tudatos választás eseteiben is döntő szava van a gyermekkori élményeknek. Főleg Urbán Ernőnek a Ható Ignác névvel kapcsolatban elmondott véleményére gondolok. Amikor az „önérzetes, becsületére szinte mániákusan büszke s a gazdálkodásban is ugyancsak jártas” alakjához nevet keres, ösztönösen, mintegy a gyermekkori élményből fakadó érzéstől vezetve konkrét névre bukkan. Ez a név tehát nem azonos a mesterségesen csinált nevekkal, amelyeket az „irány-művek” lapjain találunk (pl. Nyúzó, Vándory, Kenyházy stb.), s amelyek viselőjük jellemét az elnevezésben is érzékeltetik. Ható Ignác neve az életben szereplő név, meghatározott személy neve. Ennyiben tehát nem a költői képzelet szülötte. Mint irodalmi név, csak abban az íróban, költőben válhat valósággá, aki valamikor élményszerű kapcsolatba került vele, s most műve megalkotásakor hasonló jellemhez keres nevet. Természetes tehát, hogy a névre önkénytelenül bukkan rá. A név és a jelölt személy először az írói alkotás kohójában ötvöződik egybe, s az író művészi munkájának egyik próbája, hogy ezt a kapcsolatot tudja-e úgy érzékeltetni, hogy a név hallatára az olvasókban ugyanaz a kapcsolat ugyanabban a fokban idéződik fel és rögződik meg. (Irodalmunknak számos ilyen személynéve van. Gondoljunk csak Pató Pálra, Kárpáthy Zoltánra vagy sok másra. Ezek a nevek nem mesterségesen alkotott, külön jelentést hordozó nevek, hanem a művészi élmény hevében kapcsolódott egybe az elnevezés és a személy.)

Népnyelvi s közelebbről személynévi kutatásaim közben mindig tapasztaltam, hogy egy bizonyos földrajzi egységnek (falunak, városrésznek, területnek) jellegzetes családnév-anyaga van. Ez persze nem nagy felfedezés, mert mindenki előtt nyilvánvaló. Az egy bizonyos körzetben meglévő egymás közti házasság szaporítja az azonos családnéveket, és szinte a családnévről is meg lehet állapítani valakinek a származási helyét. Nem gondolok az ilyen

országszerte általános nevekre, mint Horváth, Németh, Szabó, Kovács stb. De vannak nevek, amelyek jellemzőek egy-egy falura. Nemegyszer hallottam falusi embertől, hogy valakinek a nevét hallva, így szólt: „Nem szérdaheli maga? Mer od vannak illen nevek.” Urbán Ernő írásai nyomán bennem is nemegyszer feszengett a kérdés: „Nem pécöli maga? Mert ott vannak Sülék.” S ehhez járult még az a bizonyos vasi, közelebbről Sárvár vidéki levegő (nyelvben és szemléletben egyaránt), amely letagadhatatlanul meghatározta az írás színhelyét. Éppen azért én másképpen gondolom azt, amit Lőrincze Lajos válaszában végén ír. Ő így véli: „Nem mindennapi ízt (talán valamelyes régies hangulatot) érezhetsz az *e*-re végződő nevekben, mert szemmeláthatólag szereted őket: *Bősze, Szente, Berse, Csete, Szele, Süle* stb.” Én éppen azt gondolom, hogy az író nagyon is „mindennapi ízt” érez, amikor ezeket a neveket adja alakjainak. Én legalább is, aki mintegy tíz esztendőn át gyermekkoromban évente hónapokat töltöttem Sárvár vidékén, éppen a nevek nyomán támadt „vasi ízt” érzem. Csupán gyermekkori élményeim és emlékeim alapján. Azon a vidéken hallottam ezeket s az ezekhez hasonló neveket. A döntő szót kimondani persze az író hivatott, hogy Lőrinczének van-e igaza, vagy nekem.

Gondolatom támogatására még csak azt hozom fel, hogy Urbán Ernőnek az idei könyvnapon forgalomba került könyve, a Tündérmajor, bennem ismét azonnal vasi hangulatot keltett. Pedig még csak a címét olvastam. Az ismertető szerint „tíz-tizenkét házból álló kis telep a Bakonyban a Tündérmajor” (Tájékoztató a megjelenő könyvekről. 1956. május). Mégis, amikor a címét olvasom, nem tudok szabadulni a vasi emlékektől. Tündérmajor ugyanis Vasban, éppen Sárvár környékén van. S úgy gondolom, hogy Urbán Ernő hiába tette könyve színhelyét a Bakonyba, Tündérmajor mégiscsak Vasban van. S elsősorban a maga számára van ott.

Újabbkori íróink, hogy műveiknek nagyobb hitelt adjanak, megelégszenek a „szürke” hétköznapi nevekkal. S ezeket a hétköznapi neveket irodalmunk nemegyszer az írók származási helyének köszönheti, azoknak az emlékeknek, élményeknek, amelyek gyermekkorukban vagy későbbi küszködésük korában érték őket. Irodalomtörténeti kutatásainkban is figyelembe kell vennünk ezt a tényt. Ha vizsgáljuk íróink nyelvjárási sajátosságait, ez a kis részletmegfigyelés is hangsúlyozza az írónak szülőföldjével, illetőleg nyelvjáráásával való kapcsolatát. Névtani kutatásainknak pedig egyik szempontja lehet: az irodalmi névadás egyik módja az, hogy az író származási helyének névanyagát dolgozza bele művébe, s ezzel is hitelesíti írását. Legalább is azok számára, akik ismerik a színhelyet. De a maga számára bizonyosan.

Ebben az írásomban nem akartam tudományos apparátussal fejtegetni ezt a „megérzést”. Inkább annak szántam, hogy az író és a nyelvész mellett az olvasó is elmondja véleményét.

Markó Imre Lehel

A középiskolai tankönyvek szövegeinek helyesírásáról*

Milyen helyesírási elvek szerint közöljék tankönyveink az irodalmi szövegeket? Érdemes újra fölvetni ezt a kérdést, hiszen a tankönyvek irodalmi szövegeit vizsgálva gyakran elgondolkoztatnak bennünket a mai helyesírási gyakorlatunktól való kisebb-nagyobb eltérések, sőt néha a szövegközlésben mutatkozó következtetlenségek is.

A tankönyvek irodalmi szövegeinek közlésében két — egymással szemben álló — követelmény érvényesül: 1. tiszteletben kell tartanunk (helyesírási szempontból is) az eredeti szövegeket, tehát a hagyományt, a múltat, 2. mégis — amennyire csak lehet — mai helyesírásunkat, tehát a jelen helyesírási gyakorlatát kell követnünk a szövegek közlésében, hiszen irodalmi szövegeinknek a mi korunkhoz, a mi tanulóinkhoz kell szólniuk, akik az iskolában a mai helyesírást tanulják.

De hogyan is egyeztessük össze ezt a két követelményt úgy, hogy szövegközlésünk a művek s a magyar nyelv- és irodalomtanítás szempontjából a legcélszerűbb legyen?

Úgy gondolom, tankönyveink irodalmi szövegeiben az eddiginél nagyobb mértékben kellene követnünk a mai helyesírást. Helyesírástanításunk — sőt irodalomtanításunk is — eredményesebb lenne, ha a Jókai, Móricz Zsigmond stb. szövegek olvasása előtt és közben nem kellene lépten-nyomon magyaráznunk, hogy amit ők így írtak, azt a mai helyesírás szerint nem úgy, hanem emígy kell írni.

A középiskolák I. osztálya számára készült „Magyar irodalmi olvasókönyv” (második kiadás, 1955.) közli Móricz „Komor Ló” című elbeszélését. Ennek egyik mondata: „A ménes fölemeli a fejét a földről és a halványuló csillagok felé nyerít.” Azt hiszem, ilyen esetben célszerű lenne — a mai helyesírásnak megfelelően — a két tagmondat határán vesszőt tenni az *és* kötőszó elé. Hogyan sajátítsák el tanulóink, hogy mikor kell vesszőt tenniük az *és* előtt, ha a tankönyvek irodalmi szövegei nem tanítják meg őket erre? Petőfi a mondatokat kapcsoló *és* előtt elég következetes volt a vessző alkalmazásában, Móricz és sok más írónk azonban rendszerint sohasem tett vesszőt az *és* elé. Tanulóink Petőfitől is, Móricztól is, másoktól is sokat olvasnak a tan-

* Az irodalmi szövegek, különösen a régebbi irodalmi szövegek közlésével kapcsolatos helyesírási problémák nemcsak a tankönyvkiadást érdeklik. Bizonyosan lépten-nyomon beleütköznek ebbe a kérdésbe — s az elvek rögzítetlensége folytán helyenként és esetenként esetleg egymásnak ellentmondóan döntenek — az irodalmi kiadók is. A következő két cikket vitaindítónak szánjuk ebben a kérdésben, s reméljük, hogy az illetékesek hozzászólásai után megnyugtató javaslatot is hozhatunk nyilvánosságra.

könyvekben, s így az irodalmi gyakorlatban bizonyos következetlenséget, sőt a mai szabályosságnak ellentmondó írást látnak az és előtti vesszővel kapcsolatban. Ezért is nagyon fontos, hogy egységesebbé és pontosabbá tegyük a különféle szövegek helyesírását. Nagy íróink ügye is csak nyerne azzal, ha tankönyveink a mai — a réginél pontosabb és következetesebb — helyesírással közvetítenék műveiket a tanulókhöz.

A „Komor Ló”-ban a *pulyká*-t is nyugodtan kiigazíthatnánk *pulyká*-ra, hiszen ezt a szót a hortobágyi pásztor sem ejti másképp, mint az olvasók ezrei.

Az ilyenfajta helyesírási igazításokkal — véleményem szerint — még előbbé s pedagógiai szempontból még értékesebbé tennénk Móricz elbeszélését.

Az idézett tankönyv népköltészeti szemelvényeiben is sok megokolatlan eltérés van a mai helyesírástól. *Szóló* helyett *szöllő*, *fia* helyett *fija*, vagy éppen *szegfű* helyett *szekfű* és *adj* helyett *aggy* írása tankönyvben semmiképpen nem helyeselhető. (Az utóbbi szavakat mindnyájan egyformán ejtjük, semmi értelme sincs tehát a megszokottól eltérő, „népies” írásmódjuknak.)

Úgy vélem, minden középiskolai magyar irodalmi tankönyvben azt a helyesírási elvet kellene követnünk a szövegközlésben, hogy csak ott térjünk el a mai helyesírástól, ahol nyelvi vagy egyéb okokból okvetlenül fontos a maitól eltérő, eredeti írásmód megtartása.

Természetes a régi írásmód meghagyása olyankor, amikor ez a ma szokásostól eltérő kiejtést, sőt esetleg a maitól eltérő nyelvtani elemeket tükröz. Idézek néhány példát. Csokonainak „A tihanyi ekhóhoz” című verséből:

Tik talám több érzéssel bírtok...

Petőfi verséből, a „Falu végén kurta kocsmá”-ból:

Megint jőnek, kopogtatnak...

Arany Toldijából:

Mentek-é tatárra? mentek-é törökre...

A „Kőműves Kelemen” című népballadából:

*Aj, avval megfogák, nyakát kettévágák,
Tűzzel megégeték, tűzzel megégeték.*

Ilyenkor igazában nem is a régi helyesírást követjük, hanem a ma: a szavak régi (vagy nyelvjárási) hangalakját rögzítjük a mai helyesírással.

A mai helyesírással való szövegközlés azt is jelenti, hogy pl. a vessző kitételében vagy elhagyásában ne a régi, hanem a mai helyesírást kövessük. Tinódi a Cronica előszavában valószínűleg vessző nélkül írta: „... és kérlek titöket énnököm megbocsássatok.” Itt az *ö-ző* szóalakokat tiszteletben kell tartanunk, a hiányzó vesszőt azonban pótolnunk kellene, s így kellene írunk ezt a mondatot: „... és kérlek titöket, énnököm megbocsássatok.”

Helyesírási problémák a tankönyvekben főképp verses szövegek közlésekor adódnak — elsősorban időmértékes versekben. Petőfi „A helység kalapácsa” című komikus eposzának harmadik éneke így kezdődik:

Oh nagyon | is jó | szívü kö | zönség ...
— o o | — — | — o o | — —

Itt a *jószívű* szót Petőfi a versmérték miatt írta rövid *ü*-vel, ezt tehát helytelen volna helyesírási szabályzatunknak megfelelően hosszú *ű*-vel írni. Ugyanilyen okból Petőfinek Forradalom c. versében is helytelen volna a *boszú* szót *bosszú*-ra „javítani”:

Iszonyúbb		legyen ér		te az é		gi boszú!
ü ü —		ü ü —		ü ü —		ü ü —

Ellenben sok más esetben — még versekben is — a régi helyesírás helyett a mainak a követése volna kívánatos. Pl. Aranynál, a „Toldi estéje”-nek következő soraiban:

S *ekkép* szólamolt meg, *nyulván* az ásóhoz ... (1 : 14)
 Ki belé *feküdjék*, hol vagyon a halott? (1 : 18)

Úgy gondolom, nem követnénk el hagyománysértést Arannyal szemben, ha a kiemelt szavakat — mai helyesírásunknak megfelelően — *ekképp*, *nyulván*, illetőleg *feküdjék* alakban írnánk a tankönyvekben.

Tehát az legyen az elvünk, hogy az írók minden szavát és mondatát az eredeti olvasás szerint, de — amennyire csak lehet — a mai helyesírással írjuk. Azt hiszem, e javaslat megvalósításával tankönyveink irodalmi szövegeinek helyesírását következetesebbé, helyesírástanításunkat pedig eredményesebbé lehetne tenni.

Pásztor Emil

*

A középiskolai magyar tanítás egyik legnagyobb problémája a helyesírás. Különböző általános iskolákból különböző képzettséggel kerülnek hozzánk a tanulók, de helyesírási tudása a legtöbbször gyenge. A középiskola első osztályában tanító tanárnak hősies erőfeszítéseket kell tennie, hogy valahogy megoldja ezt a kérdést, nehogy a felsőbb osztályok irodalomtörténet-oktatása is csorbát szenvedjen a helyesírási hiányosságok miatt.

Az új helyesírási szabályok bevezetése miatt különösen nehéz a helyzet. Legtöbb első osztályos növendékünk csak most, a magyar órákon hallott róla először, gyakorlatban látni pedig legfeljebb az újságokban és néhány újonnan megjelent szépirodalmi műben volt alkalma. Kívánatos lenne, hogy a diákok által (legalábbis ideális esetben) legtöbbet forgatott és számukra legautentikusabb művek, a tankönyvek is a magyar tanárok segítségére siessenek ezen a téren. Természetesen jól tudjuk, hogy csak ezért bajosan fogják az összes tankönyvet újra kiadni, de legalább az újonnan megjelent tankönyvekben legyenek tekintettel erre az igen fontos követelményre is. A középiskolai I. osztályos „Magyar irodalmi olvasókönyv” kézirata 1955. februárjában került nyomdába. Az 1954. évi első kiadás alapján készült, javított matrica felhasználásával, de az 1954-ben megjelent helyesírási szabályzat teljes mellőzésével.

Hogy csak néhány kirívó példát említsek: a *-képp*, *-képpen* rag csaknem mindenütt egy *-p*-vel szerepel: *hasonlóképen* (7), *tulajdonképen* (70, 346, 356, 365), *másképen* (8), *miképen* (229). Ugyanígy az *épp*, *éppen* szó: „*épen akkor*” (8), *épűgy* (11). A *kevésbé* mindenütt *-bb*-vel szerepel (27, 30, 38, 39 stb.), a *program -mm*-mel (30, 79, 80, 87, 243, 342), a *vajon* szó *-jj*-vel (150), a *fennkölt*, egy *-n*-nel (59, 62, 63), a *lélegzik* *-k*-val (67, 83, 391), *szimbólum*

rövid *o*-val (273, 421, 435). Az *éjszaká*-t *éjtszaká*-nak írják (161, 307, 326, 341, 364 stb.), a *múlt* szót rövid *u*-val (226, 232, 303, 229), a *sokall* (30), *lővell* (347), *restell* (347) stb. ígét egy *l*-lel, mindenütt a régi helyesírási szabályzat szerint. — Van azonban szép számban olyan hiba is, amelyet a régi, 1950-es kiadású helyesírási szabályzat sem enged meg, pl. *egyszer csak* (6) egy szóba, de *nem csak* (147) két szóba írva. Ezt még minősíthetnének sajtóhibának (mindegyik csak egyszer fordul elő!), de az *első sorban* kétszer is előfordul különírva: „a verset a prózától *első sorban* a ritmus különbözteti meg” (15), „A végső következtetést Móricz *első sorban* a maga számára fogalmazta” (286). Négyyszer fordul elő a *szőlő* (18, 20, 25, 26) mindkét szótagban hosszú *ö*-vel, de két *ll*-lel, így: *szöllő. Tanú, tanúsít, tanúskodik* majdnem mindenütt rövid *u*-val (62, 257, 228, 253, 271), a *hirdet* hosszú *i*-vel jelentkezik (87, 173, 235). Nyelvünk és helyesírásunk megkülönbözteti a *letorkol* és *bele-torkollik* ígét, tehát helytelen ez az írásmód: „forradalomba *torkolt*” (42). A *szégyell* ige nemcsak egy *l*-lel írva fordul elő (77), hanem ebben a formában is: *szégyenlem* (352). A *sztyepp* szót a régi helyesírási szabályzat is *pp*-vel írta, a tankönyvben levő Ifjú Gárda szemelvényben mindenütt így szerepel: *sztyep* (nyolcszor!).

Itt térek rá egy másik problémára, a szemelvények helyesírásának kérdésére. Ez ugyan a fenti esetre nem vonatkozik, mert az Ifjú Gárda újabb prózai műfordítás, nem sérti az eredetiséget a mai helyesírás. A versekben bizonyos fokig indokolt megtartani az eredeti helyesírást a ritmus miatt. De a ritmus amúgy sem szem, hanem fül dolga, s ha a tanár a ritmizálást akarja gyakoroltatni, kiválaszthat olyan sorokat, amelyekben összhang van a metrum és az ortográfia között. Különböztetéseket a tankönyveink ezen a téren, pl. az ígék *-ul, -ül* képzője a Petőfi, Arany, Vörösmarty versekben hosszú magánhangzóval szerepel, a *jöjj* ebben az alakban *jőj*, pedig ezek időmérték szempontjából azonos értékű szótagok. Ezzel szemben a *mely* szót még nem láttam *lly* betűvel írva, noha tudomásom szerint Vörösmarty, Petőfi így írták. — Arany János: „A walesi bárdok” című költeményének egyik sorában („Szüzek siralma, özvegyek Panasza nyög belé”) a *panasza* szót a versmérték alapján *panasszának* kell ejteni, mégse írják sohasem úgy (maga Arany János is *panasza* alakban írta). Szóval mindenképpen vitatható ez a módszer, a helyesírás tanításának pedig nagyon árt. Prózai szemelvényekben azonban semmiképpen sem indokolt, hogy helyenként — és nem is következetesen — felbukkanjon egy-egy régies helyesírású szó, pl.: *fúlad* (66), *jőj* (66), *utitárs* (67), *megnyílt* (86), *köjök* (282, 283) stb. — Ne sajnáljuk kitenni a vesszőt sem, ahol erre szükség van, még ha az író elhagyta is: „Tudod[,] miért hívtalak?” (7), „Kihallgatom a pörre nézve[,] és azután hazamehet” (259).

A helyesírás nagymértékben látási beidegzésen alapszik, de egyébként sem kellemes a tanárnak, ha a tanulók egy-egy helyesírási hibát azzal indokolnak, hogy „a könyvben is így van”!

Tudjuk, milyen nagy munka egy tankönyvet létrehozni. Rendszerint az idő is kevés, nem tudják megfelelően lektorálni. A nyomda se végezhetett — ugyanez okból — elég gondos munkát (bár a csak egyszer előforduló, nyilvánvalóan sajtóhibákat nem is említettem). Inkább a felettes hatóságokat kérjük, tegyék lehetővé, hogy az ifjúság kezébe kerülő tankönyvek még helyesírási szempontból is kifogástalanok legyenek.

Turchányi Ágota

Négy mondat elemzése

Sz. K. budapesti gimnáziumi tanár és kartársai két összetett mondat elemzése dolgában fordultak folyóiratunkhoz tanácsért, illetőleg megnyugtatólásért.

a) Az egyik így hangzik: *Egy regény olvasásába mélyedt, ahelyett, hogy leckéjét tanulta volna.* Egyrészt az volt kérdéses, hogy milyen mellékmondat van e szöveg végén; másrészt az, hogy az *ahelyett* szó a fő- vagy a mellékmondatba tartozik-e.

Mellékmondatok meghatározására rendszeren a kérdéshez folyamodunk. Világos azonban, hogy a „*Mi helyett* (mélyedt az olvasásba)?” kérdés nem sokat segít a zavarba jutó elemzőnek; itt más módszerhez kell folyamodnia. — Tudvalevő dolog azonban, hogy a mellékmondat rendszeren ugyanolyan mondatviszonyt fejez ki, mint a neki megfelelő egyszerű mondatrészt. Mindenekelőtt azt ajánljuk tehát mindazoknak, akiknek ez a valóban eléggé meggondolkoztató mondat fejtörést okozott, hogy helyettesítsék a mellékmondatot egyszerű mondatrésszel. Nyilván valami efféle ajánlana mindegyikük: „*Tanulás helyett* egy regény olvasásába mélyedt.” Az ilyen *helyett* névutós mondatrész szerepét ugyan még mindig nehéz pontosabban megfogni, de azt (az ismert szófaji-alaktani jegyek alapján) már minden névutós névszóról vaktában is elmondhatjuk, hogy valamiféle határozót fejez ki. Persze ha a *helyett* névutós mondatrész nem a mondat állítmányi részében kifejezett egész cselekvésre-történésre vonatkozik (mint a mi mondatunkban), hanem pl. csak az alanyra vagy csak a tárgyra, ismét könnyebb volna a dolgunk. Vegyük pl. az utóbbit: „*Pénz helyett* (azaz: *pénzült, pénz fejében, pénz gyanánt, pénzképpen*) utolsó tehenét is elhajtották a bennszülött adóhátralékosnak”. Így már az is világos volna, hogy a *pénz helyett* mondatrész állapothatározó; kérdése: milyen minőségben, szerepben, jellegben? Ugyanaz a mondatbeli szerepe akkor is, ha az alanyra vonatkozik: „*Adóbeszedők helyett* katonák mentek a hátralékosakhoz”; sőt akkor is, ha — mint a mi szövegünkben — az állítmányi részben kifejtett történés egy részére vagy egészére vonatkozik: „*Tanulás helyett* olvasott”; „*Tanulás helyett* olvasni kezdett”; „*Tanulás helyett* egy regény olvasásába mélyedt”. Ebből pedig az is következik, hogy a kérdezett mellékmondat hasonlóképp állapothatározó mellékmondat. — Ezt a láncszerű gyakorlati következtető eljárást egyrészt azért részleteztük ennyire, mert általában mindig jó segítséget ad elemzés közben; másrészt mert Simonyi magyarázata (A magyar határozók 2: 202 kk.) már bizonyára nem minden nevelőnek van a keze ügyében, viszont pl. Szabó Dénesnek rövidebb, modern (1955-i) A mai magyar nyelv c. egyetemi jegyzete (311) csak az egyszerű mondatrészeknél foglalkozik a *helyett* névutós határozó szerepével, a megfelelő határozó mellékmondatoknál már nem.

A példamondat *ahelyett* része átmeneti szerepű. Eredete szerint kétségtelenül a főmondatnak rámutató szava; tehát szintén állapothatározója, melynek tartalmi kifejtését már a mellékmondat hozza. Ahogyan pl. rámutató szó az *azért*, *azellen* is a következő mondatokban: „*Azért* mentem, mert megláttam, Hogy odabenn szép leány van” (Petőfi: Befordultam a konyhára); „*Tiltakoznunk kell azellen*, hogy újabb háborút zúdítsanak a világra” (egy rádióhírből). A rámutató szó azonban — ha sokszor kerül a mellékmondat elé — gyakran már erősebben társul nyelvi emlékezetünkben a neki megfelelő, jellegzetes (mellékmondati) kötőszóhoz, s ezzel végül egy szótanisággá forrhat össze. Így lett az *az, ki; az, mi; az, mely* egymásutánból a mai *aki, ami, amely* szó; az *úgy, hogy*-ból, az *úgy, mint*-ből is így alakult az *úgyhogy*, az *úgy mint* szó; noha mindezek első eleme egykor szintén a főmondatba, második eleme pedig a mellékmondatba tartozott. Mármost ugyanígy indult meg az egységesedés felé a mi korszakunkra az *ahelyett, hogy; az anélkül, hogy; az amellet, hogy; az aszerint, hogy; stb.* egymásutánja is. Bizonyára ezért is írtak a

kérdező tanár kartársak vessző t a főmondat zöme és, az utólag ehhez csatlakozó „rámutató szó” közé: „Egy regény olvasásába mélyedt, *ahelyett*, hogy...” Mivel azonban az *ahelyett, hogy* egység egyelőre még messze van attól, hogy az *úgyhogy, úgy mint* módjára egységes kötőszónak tekinthessük: helyesebb, ha csak a *hogy* elemet tekintjük iskolai elemzések a mellékmondat kötőszavának, az *ahelyett* elemet pedig — ha lazábban is — a főmondat részéül vesszük.

b) A másik vitás összetett mondat ez: *Ami a munkáját illeti, abban nem olyan nehézkes*. Ebben csak az volt kérdéses, milyen mellékmondattal kezdődik. (Az tehát, hogy az első, az *ami* vonatkozó névmási kötőszóval kezdődő tag mellékmondat, az utána következő pedig főmondat, itt sem volt kétséges.)

A mellékmondat megfelelő kérdése itt nyilván így valahogy hangzanék: „Milyen tekintetben (nem olyan nehézkes)?” Nagyjában azonos értelmű egyszerű mondatrészszel helyettesítve pedig ezt az egyszerű mondatformát kapjuk: „Munkája tekintetében (*munkáját illetően, munkájára nézve* stb.) nem olyan nehézkes”. Az effajta mondatrészt pedig nyelvtanaink általában a tekintethatározó (respectivus) kategóriájában tartják számon (Simonyi i. m. 2:300; Szabó i. m. 373).

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy *ami azt illeti* mellékmondat szintaktikailag rendesen egy kissé szervetlenül vezeti be a tulajdonképpeni mondanivalót. A fönti rámutató szó is pl. ez: *abban* (ti.: nehézkes); s ez önmagában nem tekintethatározó volna, hanem a *nehézkes*-nek ún. állandó határozója („vonzata”). Szabó Dénes példájában („Ami az élelmiszereket illeti, *azokkal* jól el vagyunk látva”) pedig az *azokkal* rámutató szó eszköz határozója volna az „el vagyunk látva” állítmányi szerkezetnek. „Ami az ő segítségét illeti, *abból* sohasem süli ki semmi jó”: e mondatunkban pedig eredet határozó jellegű az *abból* rámutató szó; stb. Mindennek szerintünk két oka is lehetett. Az egyik az, hogy az ilyen „ami azt (munkáját, az élelmiszereket stb.) illeti” mellékmondat inkább egy nemzeti közízlásforma fordításaként honosodott meg, mint önálló magyar fejleményként; s rendesen csak afféle modoros időnyerő, előkészítő töltelék a mondatban, hogy elhangzása közben jobban meggondolhassuk a lényegét. Ezért is szokott a „főmondat” előtt sorra kerülni. A másik ok pedig az lehetett, hogy az ilyen szervetlen bevezető formula logikailag sokszor nem is az utána következő mondattaghoz tartozik, hanem egy eléje gondolt ilyenféle mondathoz: „Most nézzük meg *azt*”; „Most *arról* beszélnek”; „Térjünk most *arra*” (ti.: *ami a munkáját illeti*); stb. Amint látjuk, ebben az összefüggésben a mellékmondat pontosan olyan mondattani szerepű is volna, mint az odagondolt főmondat rámutató szava: *azt* (= tárgy), *arról* (= állandó határozó), *arra* (= vég-, ill. képes helyhatározó). Ezek alapján megérthetjük, hogy a bevezető mondat elmaradása folytán az utána következő mondathoz kapcsolódó mellékmondat nem egészen illik be ennek mondatrészei közé. — Akár idegen mondatforma utánzásának fogjuk föl tehát az *ami a munkáját illeti* típusú mondatkezdést, akár magyar mondattani eltolódással magyarázzuk, szokásos módon való elemzésében nem szabad fönnakadnunk a jelzett nehézségen: hogy ti. a mellékmondat fajtát illetőleg nem a rámutató szók mondatrészi értékét vesszük alapul, hanem az egész mellékmondati jellegű bevezető mondattag szempont meghatározó tartalmát.

A tekintethatározót persze a kisebb körű alsó- és középfokú iskolai oktatásban nem szoktuk külön tárgyalni. Ha tehát ott merül fel egy ilyen mellékmondat meghatározása, bizonyosan elég az ilyen megjelölés: ritkább fajta határozó mellékmondat, mely (idézett nyelvtanaink szerint) loginkább a módhatározóval rokon.

Amint a föntiekből kitetszik, a kérdező kartársak általában helyes irányban indultak meg a két példa mondattani elemzésében; s ha a részletek terén vitássá vált egy és más, az sem csoda: itt ui. maga a nyelvi fejlődés is eléggé bonyolult.

c) Tóth István tanár a következő szövegrésznek mondat szerkezeti elemzésében kéri véleményünket: „*Vér volt, az ő drága... vére.* Az anyámé, aki úgy tudott kacagni, ahogy a szegény emberek között is csak kevés tud.” Mint írja, főleg az első (főntebb dőlt szedéssel jelölt) részt illetőleg volt nézeteltérés a pedagógus kartársak közt.

Válaszunk a következő: Az összefüggésből kiragadott mondatot mindenekelőtt bele kell illeszteniünk eredeti szövegkörnyezetébe. Móricz Zsigmond ott — a „Hét krajcár” című elbeszélés végén — azt írta önmagáról, hogy édesanyja görösös, fuldokló kacagása közben „*valami meleg ömlött a kezemre*”. Ezután tehát a „*Vér volt*” folytatás ugyanerre a (*valami meleg*) alanyra vonatkozó összetett állítmány; majd az utóbbinak névszói részéhez (*vér*) magyarázó célú értelmező jelzői bővítmény járul: az *ő drága, szent vére*. Az utóbbiban van birtokos jelző (*ő*), tulajdonságjelző (*drága*), s csak ezután következik a voltaképpeni értelmező főnév, a birtokos jelzőnek és a tulajdonságjelzőnek jelzett szava: *vére*.

A következők mondat is hiányos: odaértett alanya az eddig is szóban forgó *meleg, drága vér*; állítmánya pedig az *anyámé* szó. (Felfogható azonban úgy is, hogy ez csupán az *ő...vére* szerkezethez csatlakozó — bár formailag külön mondatba írt — újabb értelmező, s nem is nagyon vehető önálló mondatnak.) Ehhez jelzői (értelmezői?) mellékmondat járul: „*aki úgy tudott kacagni*”; annak módhatározóját pedig ismét mellékmondat fejezi ki (az *úgy* rámutató szó már erre figyelmeztet): *ahogy a szegény emberek között is csak kevés tud.* — Úgy gondoljuk, e mellékmondatok további elemzése már nem okozott nehézséget.

d) B. J. gimn. igazgató azt kérdezi, hogy mi a Szabad Nép jan. 10-i vezércikkében olvasható „*Noha vége a nagy munkáknak a falun* (— aki keres, talál magának dolgot most is éppen eleget)” mellékmondatnak helyes mondatnyi elemzése.

Az alábbiakat válaszolhatjuk: A kérdéses mondatforma a magyar irodalmi és köznyelvi használatban egyaránt elég gyakori. Mikor pl. a felindult Bánkot Katona József tragédiájának negyedik „szakasz”-ában Gertrudis nem hagyja Melindával távozni, a nagyúr szintén így fogalmazza meg izgatott lelkének sötét sejtelmeit: „*Vége! vége már neki!*” — tehát ugyanezt a szerkezetet alkalmazza. Azonban bármilyen közkeletű is, nem foghatunk az elemzésébe, amíg teljessége vagy hiányos volta felől is nem tájékozódunk. Márpedig bizonyos, hogy a főnti „vége...” szerkezet csak változata a létigével alakult teljesebb formának: „*Noha vége (van) a nagy munkáknak a falun...*”; „*Vége (van) már neki*”. Múlt vagy jövő időben, más módban is csak így (létigével) fordulhat elő: „*Vége volt (lesz, lett volna, legyen) már mindennek*.” Tagadó formában még a kijelentő mód jelen idejében is csak a *nincs* tagadó igével, nem pedig a határozószói jellegű *nem* tagadószóval alakul ez a szerkezet: „*Nincs még vége a játéknak!*”

Kezdjük tehát az utóbb vizsgált: *van*-nal kiegészített, teljesebb szöveg elemzését! Ez olyanféle szerkezetű mondat, amilyenről a Magyar Nyelvőrben nemrég hosszabb elemzési vita folyt; ti. amilyen ez a példa: *Pistának piros arca van* (vö. Nyr. 79: 199—201). De foglalkozott hasonló mondatok elemzésével más folyóirat is; pl. a *Hogyha nékem száz forintom volna* szöveg vizsgálatával Rácz Endre: Anyanyelvünk az iskolában 2: 126; az *A juhásznak ügyis nagy melege* vagy éppen példáival e sorok írója (uo. 2: 9) stb. Eszerint a mondatnak igei állítmánya a *van* szó; alanya a birtokos személyragos *vége* főnév. A létige pedig, mint ismeretes, birtokos személyragos alany és (kitett vagy odaértett) birtoklást kifejező részeshatározó (ún. dativus possessivus) mellett birtoklást jelent, nem pusztán létezés. Ilyen (tulajdonságjelzős) részeshatározó a mi példánkban a „*nagy munkáknak*” (ti. vége

van) bővítmény; a *falun* bővítmény pedig elemző rendszerünkben nyilván helyhatározó.

Igen ám, de az újság idézett mondatában *n i n c s k i t é v e a v a n i g e*; s épp az a kérdés, hogy ott, a b b a n a szerkezetben mi lesz az elemzés módja, ill. eredménye. — Szerintünk a mondat így sem elemezhető másként; tehát mindenekelőtt a hangsúlyos *vége* szót (amely a teljes változatban *alany*!) most sem tekinthetjük állítmány-nak. Csak azt mondhatjuk: a hiányos mondatban az egész *vége van* predikatív (alanyi—állítmányi) viszonynak „képviselője” az alany (*vége*); ill. a hiányzó *van*-nak legszorosabb bővítménye: a (nagy) *munkáknak* részeshatározó. De ettől grammatikai állítmány n y á egyik sem vált. — Ugyanígy a *Semmi kedvem* (ti. *sincs* nekem) hiányos mondatban sem lett a (semmi) *kedvem* alany állítmánnyá. Sem a „*Nekem* ugyan semmi kedvem hozzá!” változatban a *nekem* részeshatározót nem tekinthetjük állítmány-nak, csak a hiányzó állítmány bővítményének, az „állítmányi rész” megmaradt tagjának. Az effajta töredékes mondatokban nem is okvetlenül van külön állítmány. Petőfinek A Tisza c. versében is ilyen a *Semmi zaj* (ti. *sincs*) mondat; bármilyen hangsúlyosan mondjuk is ki a (jelzős) alanyt, abból nem válik állítmány. (De ez a teljes alanyi—állítmányi viszony jelképes kifejezője.)

T. J.

A Magyar Nyelv Értelmező Szótára szerkesztőségének kérdései

A *jödögel* szó él-e a mai irodalmi nyelvben vagy köznyelvben? Van-e különbség a *jödögel* és *jövöget* használati körében, s ha igen, mi?

Kapará. Hol, mekkora területen, és egyáltalán él-e ez a szó ebben az értelemben: az a személy, aki valamely munkát elvállal és elvégzésére társakat vesz maga mellé: (arató) elönmunkás? (Idézi a TSz. Tolnából és Baranyából.)

Kavarodik. Használják-e por alakú vagy folyékony halmazállapotú anyagok keveredésére, „kavarog” jelentésben?

Él-e valahol a *keresztel* vagy *keresztel* igének ilyen jelentése: kévéket kereszt(ek)-be rak? **Keresztezés:** jelenti-e ezt: kévéknek keresztbe rakása?

Milyen aratási munkát jelent a *kettőz* (vagy *kettőzik*?) ige? Hol használatos? A *kettőzik* ige milyen értelemben használatos?

A *köztes* főnév jelentése: az a növény, amelyet más növények közé vetettek. Pl. „a szőlő közé köztesként babot vetett”. A *közötte*-nek van-e ilyen főnévi jelentése? Lehet-e mondani: *közötte* vetett, s ha igen, hol mondják?

Vakondtúrás: kis, rozoga erődítmény, vár; vagy lehet ilyen épület, ház, vityilló is?

A válaszokat az Értelmező Szótár szerkesztőségének címére kérjük: Budapest V., Szalay u. 10–14.

A határozók és határozói mellékmondatok rendszere a készülő leíró nyelvtanban

Az MTA Nyelvtudományi Intézetében tervbe vett tudományos leíró nyelvtan egyes fejezeteinek szorosan vett kidolgozása nem indulhatott meg addig, amíg a munkaközösség tagjai — az anyaggyűjtéssel nagyjából párhuzamosan — nem tisztázták a legfontosabb elvi kérdéseket, illetőleg állást nem foglaltak ezekben. Sőt olykor a belső megegyezés sem bizonyult elegendőnek, hanem egy-egy különösen nehéz, vagy az eddigi nyelvtani szakirodalomban nagyon is különféle felfogásban tárgyalt kérdést jónak látszott cikk formájában feldolgozni. Ezek közé a kényes és mindenki számára egyformán megnyugtató módon talán nem is tisztázható problémák közé tartozik a határozók és határozói mellékmondatok rendszerezésének a kérdése is, amelynek ismertetésére most vállalkozom.

Mint Tompa József, a tervmunka felelőse, legutóbb, az 1956. évi akadémiai nagygyűlés alkalmából rendezett leíró nyelvtani vitaülésen is hangsúlyozta, a készülő nyelvtan elsősorban az eddig elért és elfogadott eredmények megbízható összefoglalására törekszik, s csak ott kíván eltérni az eddig szokásos szemlélettől, ahol esetleg nyilvánvalóan igazabbat, korszerűbbet tudna nyújtani, vagy ahol egyes külön-külön eléggé elfogadott nézetek nem hozhatók egymással elvi összhangba.

Ennek az elvnek a megvalósítására törekedtünk akkor is, amikor a megelőző szakirodalom, főként Simonyi (MHat. 1—2.), Szinyei (RMNyelvt.¹⁷), Klemm (Tört. Mondt.) és Szabó Dénes (A mai magyar nyelv. Egyetemi jegyzet, 1955.) olykor egymástól eltérő szempontú, de minden esetben nagy segítséget nyújtó rendszerezéseit figyelembe véve, a határozók és a határozói mellékmondatok osztályozásának kérdésében az alább bemutatásra kerülő javaslat mellett döntöttünk.

Mivel az eddigi nyelvtani gyakorlatból tudjuk, hogy a határozói mellékmondatok körében — ha kisebb eltérésekre számíthatunk is — nagy általánosságban az egyszerű határozóknak megfelelő mondatfajták szerepelnek majd, elegendőnek látszik az egyszerű határozók felosztásának a kérdéseit ismertetni, s a mellékmondatokról külön csak akkor ejteni szót, ha ezt valamelyik mellékmondatfajta sajátos problémái szükségessé teszik.

A munkaközösségen belül mindannyian egyetértettünk abban, hogy eddigi részletesebb, tudományos igényű nyelvtanaink nyomán a készülő leíró nyelvtan se tekintse a körülbelül 15—20 fajta határozó mindegyikét külön, a többitől független individuumnak, hanem keresse meg a különböző határozók egymás közötti kapcsolatait, ezeknek megfelelően 4—5 nagyobb csoportba foglalja össze őket, s ezeken belül kisebb fejezetekben — pontokban, alpontokban — tárgyalja egyes fajtáikat. — A rendszeresség és a jobb áttekinthetőség szempontjából is az látszott helyesnek, hogy a mintegy 15—20 határozófajtát a következő öt nagy csoportba soroljuk:

I. Helyhatározók

II. Időhatározók

III. Módozathatározók

IV. Állapothatározófélék

V. Állandó határozók (vonzatok)

E nagy kategóriák megállapításán túl — természetesen — sokkal nehezebb volt az egyes határozófajták hovátartozásának kérdéséről határozni.

Felmerült mindenekelőtt az a probléma, hogy az egymással rokon határozó-fajtákat milyen mértékben és milyen eszközökkel különítsük el egymástól. Tájékozódás céljából megnéztünk néhány külföldi nyelvtant is.

Kiderült például, hogy az 1954-ben megjelent orosz akadémiai nyelvtan csupán két nagy csoportra osztja a határozók összességét. Az első nagy csoportba kerülnek azok a határozók, amelyek a cselekvés lefolyásának minőségét, illetőleg módját, a másodikba pedig azok, amelyek a cselekvés helyét, idejét, mértékét, okát, célját és körülményeit határozzák meg. A további részletezésben azután a határozók mondat-alaktani problémái kerülnek előtérbe, s finomabb jelentéstani elemzésre nem kerül sor. Az egyes határozófajták kisebb-nagyobb jelentésbeli sajátosságai legfeljebb melleleg olvashatók ki a mondatalkatani elemzésekből (vö. Грамматика русского языка 2 : 572—99). — A mostanában leggyakrabban forgatott kis német nyelvtan (Kleine Grammatik der deutschen Sprache. Leipzig, 1953.) már a határozóknak ennél valamivel részletesebb jelentéstani osztályozását adja, de például — legjobb tudomásunk szerint régebbi német nyelvtani hagyományt követve — a mód- és állapothatározók között szintén nem tesz különbséget, hanem Modalbestimmung címen együtt tárgyalja ezeket, s csak példái között szerepel egy-egy állapot-, vagy még inkább körülményhatározóféle (vö. 59). — A francia akadémiai nyelvtan rendelkezésünkre álló 1932-es kiadása nem ad részletes mondattant. Így legfeljebb a határozószók osztályozásából (189—94) következtethetünk arra, hogy a határozók körében főként a mód-, idő-, hely- és mértékhatározókat különíti el egymástól. Az azonban, hogy e nagyobb csoportokon belül kisebb egységeket hoz-e létre vagy sem, e rövid összefoglalásból sajnos nem derül ki.

Kétségtelen, hogy nyelvünknek is vannak olyan sajátosságai, amelyek a határozó-fajták túlságosan részletező csoportosítását megnehezítik. Számítalan olyan (úgynevezett komplex) határozó van ugyanis, amely a határozók egyik csoportjába sem illik bele teljesen, de ugyanakkor két-háromféle határozóként is felfogható. Különösen sok ilyen találunk az állapothatározók között (például a *nyugodtan*, *haraggal*, *örömmel* mód- és állapot-, az *öten*, *hatan* szám- és állapot-, a *családostul*, *gyerekestül* társ- és állapothatározók egyaránt lehetnek), de bőven előfordulnak más határozók körében is. (Így például a *V a k í t ó a n f e h é r a h ó* mondat határozója is megállhatna mind a mód-, mind a fokhatározók között). — Mindezek ellenére is jobbnak látszott azonban, ha a határozók minél finomabb jelentéstani elemzésére törekszünk, a lehetőség szerint minden határozó-fajtát elhatárolunk a többitől, s az egyes határozók komplexitására — a megfelelő helyeken — csupán utalunk.

A helyhatározók körében a helyhatározó ragok később kifejlődött képes használata okozott súlyos problémát. Nyelvtanaink ugyanis — mint ismeretes — eleinte csak burkolt formában, majd — különösen Szinnyei óta — nyíltan is megkülönböztetnek a helyhatározókon belül valóságos és képes helyhatározókat; csak legújabban Szabó Dénes tér el ettől a gyakorlattól. — Ugyanakkor mindenütt megemlítik azt is, hogy a különféle határozófajták (idő-, mód-, állapot-, ok-, cél stb.) kifejező eszközeinek jelentős része eredetileg helyhatározórag volt, tehát valójában itt is a helyhatározó ragok képes használatával van dolgunk. Az úgynevezett állandó határozók többsége szintén szoros kapcsolatban áll a képes helyhatározókkal.

Több szempontból nem látszott tehát célszerűnek, hogy a helyhatározók kategóriáján belül a valóságos és a képes helyhatározókat két külön alfejezetben tárgyaljuk.

Ez ugyanis azt jelentené, hogy a helyhatározó ragok képes jelentéseiből kiragadnánk egyet, amelyről részletesen beszélünk, a többi pedig itt mellőznénk vagy legfeljebb megemlítenénk, és érdemben csak a jelentésüknek megfelelő fejezetben (tehát például az idő-, mód-, állapot-, állandó határozók stb. körében) tárgyalnánk, ami végeredményben a képes jelentések helytelen szétválasztását jelentené. A munkaközösség tagjai tehát — egy-két kivétellel — jóváhagyták azt a javaslatot, hogy a helyhatározók fejezetén belül — mintegy függelékben — fejtsük ki — anélkül, hogy a fejezetet kisebb alfejezetekre bontanánk —, hogy a helyhatározó ragoknak eredeti jelentésük mellett még milyen új, képes jelentéseik fejlődtek. Ezeknek egy része továbbra is helyre vonatkozik ugyan, de nem valóságos, hanem legfeljebb gondolatainkban élő helyre, mint például „Vadászgatnak *múltamban* a gondok” (Ady: A cigány vonójával) — „Apám ... már csak *jöllépésében*, *szavaiban* őrizte a juhászság jegyeit; és *természetében*” (Illyés: Puszták Népe 92) (s itt megemlíthetjük, hogy nyelvtanaink jelentős része az ilyen határozókat külön névvel képes helyhatározóknak nevezi), másik része a képes használat révén egészen új funkciót kapott, s más határozófajta, például időhatározó: „S meghalnék minden év *telén* Szerelmedért” (Vörösmarty: Ábránd); módhatározó: „...nem emlékszem gyerekkoromból egyetlen napra sem, hogy *kedvemre* jóllaktam volna” (Déry: Felelet 2:357); állapothatározó: „*Holtomban* is csak erre járok” (Kosztolányi: Életre halálra) kifejező eszközeivé vált, végül vannak olyanok, amelyek bizonyos igékkel vagy névszókkel állandó határozói kapcsolatot alkottak, például: „Csupa olyan ember, akiknek semmi *közüik egymáshoz*” (Móricz: Rokonok 292); „Kis falvak, pöttömnyi békék, Adjakok jóéjszakát ... *Álmodjam rólatok ma!*” (Tóth Árpád: Rozskenyér); hasonlók még: *gyönyörködik, bízik valamiben, beleavatkozik valamibe, gondoskodik valakiről, fél valakitől, ragaszkodik valakihez* stb. stb., s ezeket mint úgynevezett állandó határozókat tartjuk számon.

Az időhatározók körében elvben két, a gyakorlatban azonban három alkategóriát szándékszunk megkülönböztetni. A felosztás szerint ugyanis e nagy határozói kategória két kisebb fejezetre oszlanék, tudniillik a valóságos időhatározókra és a számhatározókra, például: „*Kilencszer* múlt el száz év azóta, Hogy ott az éjben zengett a nóta” (Kozma: A magyarok symphonijája); „Palásthy György .... *minden alkalommal* más-más lovakon jött” (Mikszáth: Noszty 2:141). A valóságos időhatározók függelékében azonban külön kell szólnunk a feltételes időhatározóról; s ezzel gyakorlatilag három részre osztottuk az időhatározók fejezetét.

A feltételes időhatározó fogalma meglehetősen szokatlan a nyelvtani szakirodalomban. Problémája szorosan összefügg a feltételes mellékmondatok kérdésével, hiszen valójában az ezeknek megfelelő egyszerű mondatrészt keressük benne. Nyelvtanaink az egyszerű határozók között általában nem beszélnek a feltételes mondatnak megfelelő egyszerű mondatrészeiről (csupán Szabó Dénes említi az állapothatározók alfajaként), s valóban — mint az említett 1956. május 31-i vitában is mondtam — úgy látszik, hogy nyelvünknek — éppúgy mint a megengedésnek (vö. NyK. 57:274) — a feltételnek a kifejezésére is mellékmondatokra van szüksége, s a feltételhatározó mint egyszerű mondatrész csak igen-igen ritkán fordul elő nyelvünkben. Hogy mégis vannak ilyenek, azt a Szabó Dénestől „feltételes állapothatározó viszony”-nak nevezett *jó idő esetén kirándulunk, megbízatása esetén* (vagy: *esetében*) féle határozók mutatják. Ezekkel tehát az egyszerű határozók rendszerében okvetlenül számolnunk kell, említésükre azonban — legalábbis szerintem — nemcsak az állapothatározók, hanem az időhatározók körében is sort kell keríteni. A leíró nyelvtani példatár gyűjtése során ugyanis kiderült, hogy a *ha* kötőszós időhatározói mondatok igen sok esetben elválaszthatatlanok az

állapothatározói mellékmondatok közé sorolt *ha* kötőszós feltételes mondatoktól. Mint-hogy előbb említett hozzászólásomban — amely előreláthatólag ezzel a közleménnyel körülbelül egy időben (I. OK.) megjelenik — ezzel kapcsolatos nézetemet az idő engedte korlátok között részletesen kifejtettem, itt csak annyit jegyzek meg, hogy a leíró nyelv-tani példatár gyűjtési, ellenőrzési és feldolgozási munkája során arra a meggyőződésre jutottam, hogy e mondatfajta és a neki megfelelő — különben igen ritka — egyszerű határozó erősen átmeneti jellegű; legtöbb esetben nehezen vagy egyáltalában nem dönthető el, hogy az idő- vagy az állapotthatározói mellékmondatok, illetőleg az idő- vagy az állapotthatározók körébe illenek-e be inkább. Például Dérynek ebben a mondatában (Felelet 1 : 95) : „*Ha* majd a százados úr emberségesen beszél velem — mondta a munkás —, akkor emberségesen fogok felelni” a *ha* *mikor* kötőszóval is helyettesíthető, tehát időhatározó mellékmondatlalt van dolgunk (vö. Simonyi : MKöt. 3 : 104), ugyanakkor azonban a főmondat cselekvése nagyon is függ a mellékmondatban kifejezett feltételtől, ami viszont az állapotthatározó mellékmondatok közé sorolt feltételes mondatok ismertetőjele lenne (vö. Simonyi i. m. 106). — Leghelyesebbnek látszik tehát feltételes idő- és feltételes állapotthatározókról illetőleg mellékmondatokról beszélni, s a kategória átmeneti jellegére mindkét helyen — megfelelő példákkal — rámutatni. Megjegyzem azonban, hogy a tárgyalásmód aránya ebben az esetben — a nyelvi tényeknek megfelelően — a mellékmondatok javára erősen eltolódik. Mert a feltételes mellékmondatok nagy gazdagságukra való tekintettel mind az idő-, mind az állapotthatározói mellékmondatok körében külön alfejezetbe kerülnek majd, az *esetén*, *esetében* névutós szerkezetek kicsi és jelentéktelen csoportja pedig a valóságos idő- és valóságos állapotthatározók mellék-hajtásaként a róluk szóló fejezet függelékében kerül említésre — példákkal és egymásra utalásokkal. Talán a tárgyalásnak ez az aránya is kifejezésre juttatja majd azt a nézetet, hogy a feltétel kifejezésére nyelvünk főként mellékmondatokat használ.

A számhatározók idesorolása nem kíván különösebb magyarázatot. Nyelvtanaink — már tudniillik amelyek egyáltalán tárgyalják — általában az időhatározókhoz kapcsolják (vö. Szinnyi i. m. 91 ; Benkő—Kálmán : Magyar nyelvtan a gimnáziumok I—IV. osztálya számára 152 ; Szabó Dénes i. m. 306).

A módozathatározók körébe a mód-, ok-, cél-, eszköz-, fok- és mértékhatározók kerülnének.

A módhatározók alfejezetének a végére azonban ismét egy függeléket illesztenénk, amelyben — a tulajdonképpeni módhatározóktól bizonyos mértékig elkülönítve, de velük mégis egy fejezetben — a következményes és hasonlító módhatározókat tárgyalnánk. Valójában ugyanis ezek is módhatározók, funkciójukban és kifejező eszközeikben azonban vannak olyan vonások, amelyek elkülönítésük mellett szólnak.

A következményes módhatározó elkülönítésének — éppúgy mint a feltételes időhatározók esetében tapasztaltuk — főként a mellékmondatok körében van jelentősége. Az „Úgy dolgozzatok, *hogy* közben ne beszéljeteك folyton” valóságos és az „Úgy dolgozzatok, *hogy* megbecsüljenek benneteket” következményes módhatározói mellékmondatok között ugyanis sokkal inkább érezhető a tartalmi különbség, mint az e mellékmondatok átalakításából nyert „*Hangtalanul* dolgozzatok” és „*Dicséretre méltó módon* dolgozzatok” egyszerű mondatok határozóiban. A valóságos és következményes módhatározók közötti határ elmosódását még kifejező eszközeik azonossága is elősegíti. (Ezzel kapcsolatban legfeljebb annyit figyelhetünk meg, hogy a következményes módhatározók kifejezésére leginkább az *-n*, *-an*, *-en* és a *-ra*, *-re* ragok használatosak.) — Tény azonban, hogy ha nem is túlságosan nagy számban, de vannak olyan módhatározóink, amelyekben a következmény kifejezése felismerhető. Például : „A magas fű

már elszáradt, a szálak tetején *vakítóan*¹ fénylett az olvadó dér" (Illyés: Puszták népe 157); „A mondatban a szavakat az értelemnek *megfelelően* kell csoportosítanunk" (Csillag 1952. 623); „... akárcsak Szilveszter, ők [a munkások] is vásároltak cipőt *levonásra*" (Nagy István: Nincs megállás 40). Ezek mellett szólnak, hogy jelentőségük arányában, de külön beszéljünk a következményes módhatározókról.

A hasonlító módhatározók nem tévesztendőek össze a középfokú melléknevek melletti *-nál, -nél* ragos hasonlító határozóval, amelyről alább még szó lesz (vö. 452). Itt csupán olyan módhatározókról van szó, amelyekben bizonyos hasonlító árnyalat fedezhető fel, s amelyeket ezért egyes nyelvtanok egyenesen hasonlító határozóknak neveztek; magam azonban — mivel hasonlítást más határozók, sőt más mondatrészek is kifejezhetnek — kevésbé félreérthetőnek tartom a „hasonlító módhatározó” elnevezést (vö. MNy. 50: 50–60; Rácz Endre: Any. 1: 188–90). — A hasonlító módhatározók kifejező eszközeikben jobban eltérnek a valóságos módhatározóktól, mint a következményesek. A *-képp, -képpen, -ként* ragok, a *szerint, gyanánt, módon, módra* névutók ezeknek a kifejezésére foglaldtak le; ritkábban az *-ul, -ül* is előfordulhat ilyen funkcióban. Például: „Kaszát még ő sem vett a kezébe, legfeljebb *próbaképpen*” (Illyés: Puszták népe 84); „... otthon voltunk és *szokás szerint* vályogot vetettünk” (Veres Péter: Pályamunkások 130); „... a lázak a klinikákon összeteretelt *vadként* vonítanak” (Babits: Utca délelőtt); „*Ebül* szerzett jószág *ebül* vész el” (közmondás). — Az már aztán megint más kérdés, hogy a *miként, ekként, más-képp* stb. határozószókban nem érezhető ez a különleges jelentés, hanem ezek mind a valóságos, mind a hasonlító módhatározók kifejezésére alkalmasak.

Azok a nyelvtanaink, amelyek a határozók távolabbi összefüggéseit keresik, az ok- és célhatározókat egyöntetűen a módhozathatározók (illetőleg más terminológiával: a tágabb értelemben vett módhatározók) körébe sorolják. A célhatározó idetartozása talán az eredményhatározóval való kapcsolata miatt problematikus, amely mind a kifejező eszközök területén, mind jelentéstartalmában megfigyelhető. Felmerül tehát az a lehetőség, hogy az eredményhatározóval együtt a célhatározó is az állapothatározófélek nagy csoportjába kerüljön. Bár a kétféle határozó bizonyos fokú rokonságát nem lehet tagadni, magam — talán éppen nyelv-tanaink többségének hatására (vö. Simonyi: MNyelvtan 1879. 184, 1880. uo.; Szinnyei i. m. 94; Szabó Dénes i. m. 309) — mégis jobbnak látom a célhatározókat a módozathatározók közé sorolni.

Az eszközhatározót valamennyi tölem átnézett nyelv-tan ide sorolja.

A fok- és mértékhatározót nem minden nyelv-tanunk tárgyalja. Simonyi nyelv-tanaiban (például 1879. 168; 1880. 182–3; 1896. 114–5) csak fokhatározókról ír, pedig kérdés, hogy egyik-másik példája nem a mértékhatározók közé illik-e inkább. Szinnyei (i. m. 92–3) és Szabó (i. m. 308), akik szintén részletesebben foglalkoznak a szóban forgó határozófajtákkal, bár sorrendben egymás után, de mégis külön-külön fejezetben tárgyalják a fok- és a mértékhatározókat. E kétféle határozó azonban mind kifejező eszközeit tekintve, mind fogalmi téren eléggé szorosan kapcsolódik egymáshoz, úgyhogy — legalábbis szerintem — célszerűbbnek látszik ezeket közös címen tárgyalni. — A fok- és mértékhatározókat különben Simonyi, Szinnyei és Szabó egyaránt a módozathatározók (más terminológiával: módhatározók) körébe sorolja. Magam is úgy gondolom, hogy ennek az osztályozásnak a helyes voltát e határozóknak a módhatározókkal való fogalmi rokonsága, kifejező eszközeinek több ponton tapasztalható érintkezése egyaránt igazolja.

¹ Bár ez esetleg fokhatározónak is felfogható.

Az állapothatározófélék nagy csoportján belül az állapot-, eredet-, eredmény-, részes és társhatározókat különböztethetjük meg.

Az állapothatározókról, a határozóknak ezekről a kétségkívül leggazdagabb és legváltozatosabb osztályáról szóló fejezetben belül azonban még újabb alcsoportok elkülönítésére kényszerülünk. Hasznosnak látszik ugyanis a valóságos állapot-, a körülmény- és a tekintethatározók megkülönböztetése, sőt a valóságos állapothatározók függelékében a megengedő, hasonlító és feltételes állapothatározók külön megemlítése is.

A valóságos állapothatározóknak a körülmény- és tekintethatározókkal való szoros kapcsolata nyilvánvaló. Könnyen előfordulhat ugyan, hogy egyes mellékmondatok elemzésekor nem tudjuk majd pontosan elhatárolni egymástól a valóságos állapothatározói és a körülmény- vagy a tekintethatározói mellékmondatokat; mégis, az a világosan érzékelhető különbség, ami az egyszerű valóságos állapot- (*beteg, álmatlanul, halva, győztesként, író gyanánt*) és a körülmény- (*felvilágosítás nélkül, rossz körülmények között, apja helyett, testvérével szemben [járt el így], X. Y. vezetésével [dolgozott]*), valamint a tekintethatározók (*hallani hallom, jónak jó, félszemére vak, állampolgárságára nézve magyar stb.*) között megvan, e három határozófajta bizonyos fokú elkülönítésére hív fel bennünket.

A valóságos állapothatározói mondatoknak tekintélyes alcsoportját alkotják majd a megengedő mellékmondatok. Minthogy azonban a nekik megfelelő *létére, ellenére, dacára* névutós egyszerű határozók (például: „*Öreg létére mennyit dolgozik*”, „*Akaratom ellenére történt*”, „*A házugság dacára sem haragszik*”) meglehetősen ritkák, csak a valóságos állapothatározók függelékében kaphatnak helyet.

A hasonlító (*-ként*, ritkábban *-képp, -képpen, -ul, -ül* ragos és *gyanánt* névutós) állapothatározó pontosan olyan meg gondolás alapján kapta ezt az elnevezést és került erre a helyre, mint előbb a hasonlító módhatározó. Ennek a határozónak is van ugyanis bizonyos hasonlító jelentésárnyalata, de nem olyan erős, hogy emiatt hasonlító határozónak nevezhetnénk, mint egyes nyelvtanok tették. Erősebb benne az állapothatározói jelleg, s csupán megkülönböztetésképpen tesszük az állapothatározó elnevezés elé a „hasonlító” jelzőt.

A feltételes állapothatározó itt és ilyen módon való tárgyalásának okait már fentebb, a feltételes időhatározókkal kapcsolatban kifejtettem (vö. 448–9).

Az eredet- és az eredményhatározók nyelvtanaink eddigi gyakorlatának megfelelően az állapothatározófélék nagy csoportjába kerülnek. — Ugyancsak ide, az eredményhatározók tőszomszédságába soroltam a részes határozókat. Az eredmény- és részes határozók közeli rokonságára nyelvtanaink nagy része felhívja a figyelmet, sőt egyik-másik az utóbbit az előbbi alfajának tartja (vö. Simonyi: MNyelvt. 1879. 163; 1880. 178; 1896. 124; Benkő–Kálmán i. m. 154; Szabó Dénes i. m. 317). — Bár ilyen szoros kapcsolat létrehozása talán nem okvetlenül szükséges, a két határozó rokonsága nyilvánvaló. Az előbb idézett nyelvtanoknak a besorolásában azonban, valamint a tőlem javasolt osztályozásban is az a nehézség, hogy a kétféle határozó rokonságának a hangsúlyozása miatt a részes határozó is az állapothatározófélék nagy csoportjába kerül, ami nem látszik eléggé indokoltnak. Nem véletlen, hogy például Szinyei (i. m. 88) a képes helyhatározók után és az állandó határozók előtt beszél róla, hiszen a részes határozó *-nak, -nek* ragja valójában képes használatú helyhatározórag; ugyanezt azonban a mód-, állapot-, ok-, cél- stb. határozók kifejező eszközeinek legnagyobb részéről is elmondhatjuk. Az is igaz, hogy e határozó bizonyos fokig hasonlít az állandó határozókhoz; a mindig visszatérő *-nak, -nek* ragnak azonban még korántsem

alakult ki bizonyos igékkel és névszókkal olyan szoros egysége, mint például azt a *fél valakitől, örül valaminek, ludas valamiben* féle vonzatokban tapasztaljuk. — Ugyanakkor viszont mind a képes helyhatározók, mind az állandó határozók közé való besorolás esetén egyaránt elmosódik a részes- és az eredményhatározók közötti rokonság mozzanata, ami semmiképpen sem helyeselhető. Végeredményben tehát nem látok a részeshatározó számára az előbb javasoltnál jobb elhelyezést.

A társ határozók különösen kifejező eszközeikben, de bizonyos fokig fogalmi téren is rokonságban állnak a módozathatározók körében tárgyalt eszközhatározókkal. Minthogy azonban a „*Tollal írok*” mondat eszközhatározója például a cselekvésnek bizonyos értelemben inkább a módját, a „*Baráttommal sétálok*” mondat társ határozója pedig inkább a cselekvőnek tágabb értelemben vett állapotát határozza meg, e két rokon határozó elválasztása, s az előbbinek a módozat-, az utóbbinak pedig az állapothatározófélek körébe való utalása helyesnek látszik. Ezt a felfogást különben nyelvtanaink is teljes mértékben támogatják.

Az állandó-határozók (régábbi nevükön: a vonzatok) különféle helyeken szerepelnek nyelvtanainkban. Simonyi még nem ad nekik külön nevet, de a különféle határozókról szóló fejezeteken belül igen sokat megemlít közülük. Szinyeyi óta (i. m. 88) viszont önálló fejezetet kapnak, és több helyen említik a képes helyhatározókkal való kapcsolataikat. — Osztályozásuk valóban nehéz, mert vannak olyan sajátágaik, amelyek elválasztják a többi határozótól, tehát külön csoportot alkotnak. Szabó Dénes (i. m. 303) ezekről a megkülönböztető tulajdonságokról így ír: „*egyes igéket bizonyos jelentésükben rendszerint állandó, meghatározott alakú determinánssal szerkesztünk egybe.*”¹ — Más szempontból viszont mégis hozzákapszólódnak az egyes határozócsoportokhoz, mert sok esetben az állandó határozó is szabályosan beosztható az ok-, eredet-, állapot-, cél- stb. határozók közé, például *tud valamiről, tudósít valakit valamiről* (eredethatározó), *fél valakitől* (okhatározó), *feleségül megy valakihez* (állapothatározó), *küzd valamiért* (célhatározó) stb. — Az állandó határozóknak ezeket az egyezéseit, illetőleg ellentmondásait csak úgy lehet majd feloldani, ha a határozóknak e nagy csoportján belül kisebb csoportokat különböztetünk meg. Minthogy azonban ezeknek a létrehozásakor úgyszólván minden egyes raggal, névutóval előforduló állandó határozót meg kell vizsgálnunk, s tárgyalásuk helyéről és módjáról szinte egyenként kell döntenünk, az állandó határozók osztályozásának részletkérdéseire itt nem térhetek ki. — Így csupán annyit említek meg, hogy az állandó határozók fejezetének a függelékében szándékszunk tárgyalni a középfokú melléknévek mellett álló *-nál, -nél* ragos hasonlító határozókat, amelyek a hasonlítást kifejező különféle mondatrészek alapos vizsgálata után leginkább ebbe a csoportba sorolhatók. Főntebb említett dolgozatomban a következőket írtam (MNY. 50 : 54): „E határozó a képes helyhatározók körébe sorolható; vagy még inkább — tudniillik a fejlődés iránya szerint — középfokú melléknév mellett képes helyhatározóból fejlődött állandó vonzatnak tekinthető.” — Minthogy pedig a képes helyhatározó — a cikkem elején kifejtett okokból — nem kap külön fejezetet, a középfokú melléknév melletti *-nál, -nél* ragos határozó pedig már jobbára állandó határozónak tekinthető, a határozók ilyen osztályozása esetén jogosan csak itt foglalhat helyet.

A határozók és a határozói mellékmondatok itt ismertetett osztályozásának a szemléltetésére — úgy vélem — elegendő lesz csupán egy, az egyszerű mondatrész felosztását bemutató táblázat, mivel a határozói mellékmondatok lényegében ehhez igazodnak.

¹ Ez a megállapítás természetesen — mutatis mutandis — egyes igeneves és melléknéves szerkezetekre is vonatkozik. — L. É. (Idevonatkozólag vö. Szabó i. m. 323.)

Határozók

I. Hely-határozók	1. Valóságosak: <i>Itt születtem én ezen a tájon</i> (Petőfi). Függelék: Képesek: <i>Vadászgatnak múltamban a gondok</i> (Ady).
II. Időhatározók	1. Valóságosak: <i>Ki korán kel, aranyat lel</i> (közm.). Függelék: Feltételesek: <i>Megbízása esetén elvállalja.</i> 2. Számhatározók: <i>De ha még szeretsz, úgy ezerszer áldjon meg</i> (Petőfi).
III. Módozat-határozók	1. Módozat-határozók: ... <i>a négy ökör lassacskán ballagott</i> (Petőfi). Függelék: a) Következményesek: <i>Fát akár levonásra is vehetsz.</i> b) Hasonlítók: ... <i>a lázak ... vadvént vonítanak</i> (Babits). 2. Okhatározók: ... <i>enni sem tudtak a sok színes tervtől</i> (Mikszáth). 3. Célhatározók: <i>Ezért a legényért nem adnék egy krajcárt</i> (népdal). 4. Eszközhatározók: <i>Megláncoltál megint a karjaiddal</i> (Kosztolányi). 5. Fok- és mértékhatározók: ... <i>szívébe szaladt tövig s megállt a kés</i> (Tóth Árpád).
IV. Állapot-határozó-félék	1. Állapothatározók: A) Valóságosak: <i>S én csüggttem ajkán ... szótlanul</i> (Petőfi). Függelék: a) Megengedők: <i>Öreg létére mennyit dolgozik.</i> b) Hasonlítók: ... <i>mindig emberül szolgáltál</i> (Petőfi). c) Feltételesek: <i>Gyógyulása esetén hazatérhet.</i> B) Körülmenyhatározók: <i>Felvilágosítás nélkül hagyták.</i> C) Tekintethatározók: <i>Nemcsak szívre, de szájra, beszédmodorra is hasonló hozzá</i> (Illyés). 2. Eredethatározók: <i>Nem anyától lettél</i> (népdal). 3. Eredményhatározók: <i>Előttünk már hamvassá vált az út</i> (Tóth Árpád). 4. Részeshatározók: <i>Szívünk kettészakadt, S egyiknek ah! A fájó rész maradt</i> (Vörösmarty). 5. Társhatározók: <i>Az egész udvarral megy Endre vadászni</i> (Arany).
V. Állandó határozók	-n, -ban, -ben, -ból, -ból stb. raggal, fölött, után stb. névutóval: <i>Megálltam, búban elmerülve mélyen</i> (Reviczky). — <i>A közigazgatás képviselőivel szemben a pusztaiak bizalmatlanok</i> (Illyés). Függelék: közép fokú melléknevek melletti hasonlító határozó: <i>Volt nálamnál már haragosabb Élet?</i> (Ady).

Néhány szó becéző személyneveinkről

A tulajdonnevekkel, a névadás egy időben való és történeti vizsgálatával a névtan foglalkozik. Ez a tudomány — bár minden korban érdekelte az embereket a nevek jelentése, és a névmagyarázatok minden nyelven egyidősek magával az írásbeliséggel — csak most kezdi kialakítani saját elveit, módszereit. S bár a tulajdonnevekkel való foglalkozás nem kizárólag nyelvtudományi munka, mégis a nyelvészeké az oroszlánrész a saját törvényű névtani vizsgálatok megindításában. Óriási terület a névtan: egyetlen tulajdonnév egyszerű nyelvi megfejtésétől valamely nyelv tulajdonnév-rendszerének bemutatásáig s a kapcsolatos társadalmi, gazdasági, politikai kérdések kibogozásáig számtalan részletkérdéssel kell foglalkoznia. Tárja szerint is két főágra oszlik: a személynevekkel foglalkozó *anthronymia* és a földrajzi neveket tárgyaló *toponymia*. A névadással kapcsolatos általános problémák mellett mindkettőnek megvannak a sajátos kérdései, módszerbeli különlegességei. Hogy milyen bonyolult még a legegyszerűbbnek látszó probléma is, annak szemléltetésére nézzük meg közelebbről a kicsinyítő = becéző személyneveket.

Mindnyájan tudjuk, hogy azt a személyt, akit *Erzsébet*-nek vagy *István*-nak kereszteltek, illetőleg így írtak be az anyakönyvbe, a hivatalos fórumon kívül alig nevezik Erzsébetnek vagy Istvánnak, hanem e helyett a teljes és hivatalos név helyett az *Erzsi*, *Erzsike*, *Erzsók*, *Bözsí*, *Bözsike*, *Böske* stb., illetőleg a *Pista*, *Pisti*, *Pistuka*, *Pistike*, *Pityu*, *Pityuka*, *Isti*, *Istók* stb. rövidült vagy más módon keletkezett s még valamilyen kicsinyítő képzővel is ellátott névformákat használják. Ezeket a névformákat általában becéző alakoknak szokták nevezni. Ilyen becéző formája talán minden névnek van, a legelterjedtebb neveknek meg éppen sok. Maguk az alapformák pedig — mint már említettük — csak a hivatalos használatban, esetleg a mindennapi érintkezésben is élnek. Mert azért ez is előfordul, különösen olyan esetekben, midőn az alapforma nem túlságosan gyakori. (Az egyes nevek gyakorisága területenként és koronként, sőt társadalmi osztályonként is különböző.) Így például Hosszúpályiban a *Károly* és a *Gábor* nevek csaknem kizárólag ebben a formájukban használatosak, mert a *Karcsi* formát „úriasnak”, finomkodónak tekintik, a *Kari* és a *Gabri* viszont sértőnek számít, és szemben így szólítani valakit nemigen tanácsos.

De nemcsak ilyen különbségek vannak a becéző nevek használatában. Szinte egyénenként változik, hogy ki mit tart kedveskedő, mit közömbös és mit sértő formának. Sőt még életkorok szerint is van különbség abban a tekintetben, hogy milyen becéző forma milyen korú személyre használható. (Ebben szintén van vidékenkénti eltérés is.) Így például ugyancsak Hosszúpályiban a *József* név számos becéző formája közül a *Józsi* és a *Jóska* bármilyen korú személyre használható: *hallod-i Józsi*; *hallja-i Józsi bácsi*; *hallod-i Jóska*; *hallja-i Jóska bácsi*; a *Józsika* csak kisgyerekekre; *Józsika bácsi* nem mondható. Az *Erzsébet* még számosabb alakváltozatai közül pedig a *Böske* olyan személyre, akit különben *néni*-nek szólítunk, nem alkalmazható, *Erzsók néni*-t se mondhatunk, de *Bözsike néni*, *Erzsi néni*, *Erzsike néni* teljesen szokásosak.

De vajon valóban becézők-e ezek a nevek? Eredetüket tekintve, legalábbis keletkezésük idején kétségtelenül azok voltak: a szülői szeretet, a gyermek becézése, becéztetése alakította ki ezeket a formákat. Sokszor aztán az eredetileg becéző név rajta maradt felnőtt viselőjén is, elhalványodott egykori becéző jelentése, s mind a kicsinyítő képzővel, mind pedig a teljes név megrövidítésével keletkezett becenevek egyszerű névváltozatokká váltak. Így a *Dezso*, *Benő*, *Bence* nevek mai nyelvérzékünk szerint teljes nevek, holott eredetileg a *Desiderius*-ból, illetőleg a *Benedek*-ből alakult becéző formák. Nehéz elképzelni, hogy ha egy idősebb nőt vagy éppen egy öregasszonyt *Juli*, *Zsófi*, *Emika*, *Örzse*, *Julcsa néni*-nek neveznek, ebben „becéző” szándék volna

s a névalakot „kicsinyítő” alaknak érezné az átlagos beszélő. Ezek a nevek a *Júlia* ~ *Juliana*, *Zsófia*, *Emília*, *Erzsébet* nevek élő változatai, s bár eredetileg valóban becézők, a későbbi használatban pusztán névváltozatokká váltak. Arra gondolhatnánk ebből, hogy ha a régibb korok névanyagát fogjuk vallatóra, sokkal kevesebb ilyen névformát találunk, legalábbis forrásaink jelentősebb részében, a hivatalos jellegű iratokban. Mert azt könnyen feltehetjük, hogy a magánlevelezésekben találkozunk becéző nevekkal, de nemigen várunk ilyeneket jegyzőkönyvekben, hivatalos összeírásokban, mert — így gondoljuk — ezekbe talán mégis a „hivatalos” nevét diktálta be mindenki, vagy ha nem is diktálta, az íródeákok azt írták be. S mit találunk a valóságban?

Nézzünk bele Debrecen város tanácsának jegyzőkönyveibe. Azt hiszem, ezek eléggé „hivatalos” jellegű források. — Ha csak a XVI. századot tekintjük, férfinévvel keveset találunk kicsinyítő-becéző alakban, a bejegyzések tárgyát tekintve ezek sem mondhatók becézőknek, csupán a valódi névhasználat rögzítésének. Így például 1596-ban írta be a nótárius ezt a mondatot: „Hajdú *Jancsi* mi előttünk ilyen vallást [= valómást] teszen”.¹ 1598-ban pedig ezt találjuk: „En Balogh Mihály és *Gazsi* nevű inas, Kádas *Géci* (vagy *Geci*?) szolgálai.”² Csak teljes alakban fordulnak elő a következő női nevek: *Ágota*, *Margit*, *Sára*, *Klára*. De nézzük a *Katalin* és a *Dorottya* neveket. 1567-ben ezt olvashatjuk: „Az néhai Szabó Simon árvái között, György deák, János, Mihály és az leány között, *Katus* között”,³ 1572-ben: „En Pór Lőrinc és Szűcs Bertalan és *Katus* asszony, az minemű dolgunk és perünk volt, tudniillik az testámentum dolgából”,⁴ 1591-ben „Vörös Imréné Médi *Kata* mi előttünk állván szabad akarattja szerint teszen ilyen vallást”,⁵ stb. Még számtalan példát idézhetnénk a *Katus*-ra és a *Kati*-ra, de talán elég lesz még egy, amelyben ugyanaz a személy latin és magyar szövegben egyaránt meg van nevezve. 1598-ban olvashatjuk „Jnter Vegh Mihalne Actricem, et *Caterina* (m) Aztalos Veluti Jncamctam” [= Végh Mihályné felperes és Asztalos Katalin alperes között . . .] ~ „az felperes ellen Asztalos *Katus* 20 forinton marad”.⁶ Ez az utolsó példa világosan igazolja, hogy a *Katus* név a latin *Catherina*-nak a magyar megfelelője, s a debreceni tanács nótáriusa egyáltalán nem becézni akarta az alperes nőt, hanem a magyar nyelvű ítélet, végzés szövegébe a szokásos nevét, a valóban használt nevét írta be. Természetesen a *Katalin* alakra is vannak példáim. 1595-ben találjuk ezt a bejegyzést: „János kovácsné *Katalin* prókátort vall”.⁷ De éppen ez a példa is mutatja, hogy egyáltalán nem kell holmi előkelő nőre gondolnunk, mert a nótárius a kovácsmester feleségét is Katalinnak írja, ha valóban úgy hívták. — A *Dorottya* nevet alig tekinthetjük mai napság népszerű névnek. Mint a latin *Dorothea* megfelelője gyakran előfordul a városi tanács XVI. századi jegyzőkönyveiben, de mindig *Dorkó* alakban. Egyetlen példát idézek csak 1572-ből, amelyben a latin–magyar szembenállást megfigyelhetjük: „Jnter dnam *Dorothea* Rletam quondā Ambrosy pentes Vt Actricē” [= özvegy Pentés Ambrusné Dorottya asszony mint felperes . . .] ~ „En *Dorkó* asszony, Pentés Ambrusné”.⁸

¹ „Haidu Janczy my eleottwnk illiē vallast teszen” (TanJk. 5 : 261).

² „En Balogh Mihal és Gasz Neweo Jnas kadas Geczj szolgaj” (uo. 553).

³ „Az Nehay Zabo Symon Arway keozeth, gygergh deak, Janos, Myhalj, es az leany keozeth kathws keozeth” (uo. 2 : 162).

⁴ „En poor Lörinch, es Zwch Bertalan, es katus Aszonj, az Minemw dolgunk es perunk volt, tudni Jllik az testamentū dolgabol” (uo. 3 : 300).

⁵ „Veóreós Jmrehne Medi Catha my eleottwnk aluā zabad akarattia zerent teszen illiē vallast” (uo. 4 : 275).

⁶ „az fel peres ellē Aztalos Catus 20 fnthō Marad” (uo. 5 : 553).

⁷ „Janos kovacsne Cathalin pcatort vall” (uo. 5 : 145).

⁸ „En dorko Aszonj pentes Ambrusne” (uo. 3 : 296).

Becéző alakú, de aligha becéző funkciójú férfinevekre számos példát találunk különböző jobbágynévsorokban. Így például a Bihar megyei Körösszegen 1635-ben Kocsis Mihály két fia András és Istók, Nagy István négy fia Jancsi, Gyurka, Istók és Mihók.¹ Ugyanebben az összeírásban még számos adat van — igaz, hogy a családfők nevei közt nincs becéző forma, de egy másik iratban, amely a szomszédos Apátira vonatkozik (ma ez a két település egy falu Körösszegapáti néven), már családfő is szerepel így 1645-ben.² — Az se valószínű, hogy egy gyermekgyilkossággal gyanúsított magyarbéli (Pozsony megye) nőt becézni akartak volna a jegyzőkönyvekben, a vallomásaiban mégis minden tanú „Bosik Eörse”-nek nevezi,³ sőt ő maga is így felel a hozzá intézett első kérdésre (Kinek hínak?): „Bosik örse”, de az ő kihallgatásáról felvett jegyzőkönyv bevezetőjében így találjuk a nevet: „benignu[m] Examen infanticidae Elisabethae Božik”⁴ [= a gyermekgyilkos Bozsik Erzsébet kihallgatása].

A becéző alakok nem becéző funkciójára utal családneveink egy része is. — Mindnyáján ismerünk Péter, Pál, Dávid, Imre, Benedek s még több ilyen családnevet. Nagyon sok van ezek között olyanféle is, mint például Pete, Petes, Pető, Géci stb., amelyek a Péter, illetőleg a Gergely „becéző” alakjai voltak, de nyilván ezek is csak eredetileg, és amikor családnevekké váltak, éppen úgy a Péter és Gergely változatai voltak csupán, mint a — szintén családnévvé vált — Jakus, Jakucs a Jakabé, vagy mint a mai Jóska a Józsefé, Gyurka a Györgyé (esetleg a Gyuláé).

Azt természetesen nem állítjuk — s eddigi megjegyzéseinkből nem kell erre következtetni —, hogy az alakra becéző nevek funkciójukat tekintve sohasem becézők, hiszen a valódi becézésre is van példa. Ecsedi Báthory István országbíró írja 1599-ben: „Tatay Istvánnak (kit fiam helyett tartok vala) apró fiainak, maradékinak: úgymint Tatay Istóknak, Tatay Ferkőnek, Tatay Jankónak: azaz Istvánnak, Ferencnek és Jánosnak, adom örökbe”.⁵

Egy nagy kutatási mező igen-igen kicsiny, szinte nadrágszíj-parcelláját igyekezem bemutatni, s megmutatni, hogy mi terem rajta. Ez a nagyhatárú mező igen-igen sok munkáskezet és fejet tudna foglalkoztatni. S vannak olyan munkák is, amelyeket bárki el tud végezni. Ezek közé tartozik a gyűjtés. Személyneveinkkel kapcsolatban ez a legsürgősebb feladat, mégpedig azért, mert igen kevés a megbízható, a valódi névhasználatot feltűntető gyűjtésünk. — Nem lehet célunk e cikkben részletes gyűjtési utasítást adnunk, csupán az élő névanyag összegyűjtésével kapcsolatos néhány szempontot szeretnék még megemlíteni.

A gyűjtést magát települési egységenként kell végezni. Első lépésként össze kell írni a falunak a gyűjtés időpontjában élő névanyagát, feltüntetve a község belterületének vázlatos térképén vagy valamely más módon azt is, hogy melyik telken milyen nevű család él (ennek településtörténeti szempontból van fontossága). Pontosan számba kell venni a családnevek mellett a keresztnéveket és a ragadványneveket. A család- és keresztnéveket először a hivatalos formában jegyezzük fel. Ez — különösen kisebb községben — aránylag könnyen és gyorsan elvégezhető; meg kell állapítanunk azt is, hogy betelepült vagy régi lakos-e az illető család. A következő lépés a valódi névhasználat megállapítása: hogyan szólítják szemben, s milyen néven emlegetik mások előtt azt

¹ „Kochis mihaly fil. 2 Andras, es Jstok. Nagy Jstuā fil. 4. Janchj, Giurka, Jstok, es Mihok (drabant)” — (OL. Csáky cs. közp. lt. Fasc. 10. N. 28.).

² „Kardos Istok” (uo. N. 29.).

³ Uo. Fasc. 134. N. 5/3.

⁴ Uo. N. 5/2.

⁵ „Tatay Jstuanak (kitt fiam heljett tartok uala) Apro fiajnak maradékinak: Vgi mint Tatay Jstoknak, Tatay ferkőnek, Tataj Jankonak: Az az Jstuanak, ferencnek es Janosnak, Adom örögbe” (OL. Barkóczy cs. lt.).

a személyt, akinek például *Kiss Gábor* a hivatalos neve? Hogyan szólítják egymást a családtagok, különösen a szülők a gyermekeket, az idősebb testvér a fiatalabbat s a fiatalabb az idősebbet? Hogyan emlegetik a családtagokat mások előtt? — Az egyes nevekhez kapcsolódó, rendszerint csúfolódó (pl. *Istók, mit esznek a disznók*) vagy az időjárásra vonatkozó (pl. *Pál fordul köddel, ember vész döggel*) mondókák, versikék összegyűjtése szintén ebben a munkafázisban elvégzendő feladat. S a valódi névhasználatlaltal függ össze a keresztnév becéző formáinak lehetőség szerint teljes összegyűjtése és a becéző alakok funkciójának megállapítása egy-egy települési egységen belül.

Az élő személynévanyag összegyűjtése és hozzáférhetővé tétele csak egy része a névtan területén elvégzendő feladatoknak. Éppen ilyen fontos a történeti források adatainak számbavétele is. A névtani kutatások szempontjából igen nagyjelentőségű lesz az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében készülő Árpád-kori személynévsztár, amelynek anyaggyűjtése már befejeződéshez közeledik. Az adatok ellenőrzése és a szerkesztés munkája után végre meg fog jelenni a legrégebb magyar személynévek teljes gyűjteménye. Éppen ilyen fontos a későbbi korok névanyagának feltárása és feldolgozása. Kezdeményezések ezen a téren is vannak, s kimerítő teljességre itt már úgys nehezen törekedhetünk, olyan hatalmas anyag rejlik levéltárainkban. De — különösen a családnevek kialakulásának problémái miatt — legalább a XVI. század végéig kívánatos volna az olyan teljesség, mint Árpád-kori személynéveinkkel kapcsolatban. Így aztán a mai és a történeti adatok alapján megrajzolhatjuk majd a magyar személynévadás rendszerét és alakulását.¹

Papp László

Hogyan alkotnak szavakat az óceániai népek?

Tudjuk, hogy az ember elvonatkoztató készsége az egyeditől az általános felé halad; előbb ismeri fel a részt, csak azután az egészet; előbb látja meg az egyedet, csak azután a fajt. Talán nincs is olyan nyelv, amely ne őrizné néhány nyomát egy ősi állapotnak, melyben a mainál jóval fejletlenebb volt az ember elvonatkoztató, fogalomalkotó készsége. Egyes zulu nyelvekben külön szóval jelölik a vörös és a fehér tehenet, de nincs meg ez a szó: „tehen”. A lapok huszonegy szót is használnak a jég különböző

¹ Néhány összefoglaló, illetőleg módszertani szempontból fontos vagy a névadás általános problémáit tárgyaló tanulmányt említek meg itt jegyzetben. Solymossy Sándor: *Névmágia*. MNy. 23: 83–97; Zlinszky Aladár: *A névvarázs*. MNy. 23: 100–9; Lovas Rózsa: *Név — lélek*. MNy. 30: 12–7; Hegedűs Lajos: *Adalékok a nyelvi tabu és a névmágia kérdéséhez*. Nyr. 80: 101–13; Kubinyi László: *Nansen az észkimó személynévekről*. MNy. 52: 69–72. — Vö. még Kovalovszky Miklós: *Az irodalmi névadás*. MNyTK. 34. sz.; Benkő Loránd: *A történeti személynévvizsgálat kérdései*. MNy. 45: 116–24, 244–56; Benkő Loránd: *A régi magyar személynévadás*. Bp., 1949; Gomboz Zoltán: *Árpád-kori török személynéveink*. MNyTK. 16. sz.; Pais Dezső: *Régi személynéveink jelentéstana*. MNy. 17. és 18.; Berrár Jolán: *Női neveink 1400-ig*. MNyTK. 80. sz.; Melich János: *Keresztnéveinkről*. MNyTK. 15. sz.; Melich János: *Az Árpád-kori becéző keresztnévek egy csoportjáról*. MNy. 3: 165–76; Rácz Endre: *Az ikerítéssel alakult becéző nevek történetéhez*. MNy. 52: 48–52; Melich János: *Családneveinkről*. MNy. 39: 265–80; Benkő Loránd: *A családnév-változtatás kérdései*. Magyarosan 17. és 18.; Szabó István: *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*. MNyTK. 86. sz. (vö. ezzel kapcsolatban Papp László: MNy. 51: 258–63); Lőrincze Lajos: *A tolna-baranyai (volt bukovinai) székelyek névadási szokásaihoz*. Ethn. 59: 36–50; Lőrincze Lajos: *Szempontok és adatok személynéveink újkortörténetéhez*. MNyj. 1: 64–94; Németh Géza: *Egy dunántúli falu keresztnévanyaga 1790 óta*. MNyj. 2: 120–33; Markó Imre Lehel: *Kiskánizsai ragadványnevek*. Nyr. 79: 113–24.

megjelenési formáira, mert nekik e formák fontosabbak, szembeötlőbbek lehettek azoknál a jegyeknél, melyek a jég lényegét adják, és melyek mindenféle formájú, halmazállapotú vagy keletkezésű jégre nézve közösek (vö. Hegedűs: NyIK. II/6: 58–9). A magyar nyelv — és sok más nyelv — ma sem tudja pontosan megnevezni azt az állatfajt, amelynek hímje a *kakas*, nőténye a *tyúk*. (a *baromfi* vagy a *házi szárnyas* kifejezések más madárfajokat is jelentenek), vagy amelynek hímje a *bika*, nőténye a *tehén* (ti. a bivaly is *szarvasmarha*). Igaz, ez utóbbi példák — jövevényszavak lévén — nem éppen ősi állapotot tükröznek, mégis jellemzők a fogalomkincsre. — Ma már nem érezzük a „fej” vagy az „arc” fogalmát gyűjtő fogalomnak, pedig volt vagy lehetett idő, amikor még csak szemet, orrot, száját, fület, haját láttak és neveztek meg, de még nem vették észre azt, amit ma *arc*-nak vagy *fej*-nek nevezünk. Nemzedékek fáradozásából, a csak lassan kifejlődő igényből, szükségletből születtek olyan fogalmak, amelyek ma már igen kezdetlegesnek, sőt akár a legelemibbnek tűnnek fel. A nyelv története híven mutatja azt a küzdelmet, melyet a munkálkodó, gondolkozó és beszélő lény vívott nemcsak megélhetéséért, hanem újabb és újabb fogalmakért is — hogy megélhessen, s hogy a társadalom érintkezésének eszköze az újabb igények közepette is az érintkezés eszköze maradhasson.

A szóképzés történetének, ezen belül is a szóalkotás különböző módjainak a vizsgálata különösen alkalmas arra, hogy nyomon kövessük az emberi gondolkodás fejlődésének egyes, szembetűnő mozzanatait: újabb fogalmak keletkezésének útját. Sokat mondó példákat találunk a magyar nyelv elhomályosult, ún. összefoglaló (= az egészet a részek felsorolásával kifejező) összetételei között. *Arc* (~ *orca*) szavunk az *orr* és a *száj* (R. *száj*) összetételéből keletkezett. *Nép* és *ember* szavunk is elhomályosult összetétel; mindkettőnek előtagja 'nő', utótagja 'férfi' jelentésű szó volt; vagyis a „nő-férfi” összetétel egyrészt a fajt jelölte az egyedi típusok felsorolásával (= *ember*), másrészt az egészet a részek egy-egy típusának felsorolásával (= *nép*). (L. SzófSz.) De világos összetételként is élnek az előbbiekhöz hasonlók mai nyelvünkben is: *hírnév*, *fúr-farag*, *szemfüles*, *csúszómászó* stb. (vö. Pais: Magyar szóalkotás. I. Szóösszetétel. Egyetemi jegyzet. Budapest, 1951. 9; Szabó Dénes: A mai magyar nyelv. Egyetemi jegyzet. Budapest, 1955. 252).

A szóalkotás két, sajátos módjára: az összefoglaló összetételre és a reduplikációra (más szóval iteratív, azaz alakismétléses, alakkettőzések szóalkotására), valamint a számnévalkotasra említünk most néhány érdekes példát Adalbert Chamisso mikronéziai, illetőleg polinéziai gyűjtéséből. De előbb hadd emlékezzünk meg néhány szóval magáról a gyűjtőről.

A félig német, félig francia Chamisso (1781–1838) neves író, költő és természet-tudós (állásai szerint apród, katonatiszt, tanár, növénytan intézet öre, folyóiratszerkesztő). — ez a hányatott életű, nyugtalan természetű, különös egyéniség — részt vett a Roman-cov orosz kancellár szervezte és az író Kotzebue vezette, 1815-től 1818-ig tartó, világ körüli utazáson. Hajójuk hosszan időzött az óceániai szigetek között. Chamisso mindent megfigyel, följegyez. Útjának eredményeképpen megírja *Reise um die Welt* (Utazás a világ körül) című munkáját (Chamisso gesammelte Werke. Neu durchgesehen und vermehrte Ausgabe in vier Bändern. Stuttgart. — 3. és 4. kötet). A mű több, mint pusztán útleírás. Fejezetei tartalmazzák a tudós szemlélőnek gazdag néprajzi, földrajzi, növény-, állat- és ásványtani, valamint az éghajlatra vonatkozó tapasztalatait; egy fejezetet pedig a nyelvtudománynak szentel a szerző. A főképpen költőként és az árnyékát vesztett Peter Schlemihl furcsa történetének írójaként számon tartott Chamisso nyelvészeti munkásságát kevésbé szokták emlegetni. Pedig a nyelvtudománynak is számottevő munkása volt. Megtanulta a Hawaii-szigetek nyelvét és — a megelőző szakirodalom gondos tanulmányozása után — megírta e nyelvnek nyelvtanát. Kereste a

hawaii nyelv rokonságát. Nyelvészeti munkáját és munkásságát 1838-ban ezzel fejezi be: „A tudásnak erre a mezejére idegenként léptem, s túl öreg és túl rokkant vagyok ahhoz, hogy megtelepedjem e területen. Megelégszem azzal is, hogy néhány követ hordtam a tudomány épületéhez, ha ugyan köveimet az építőmesterek alkalmasnak ítélik és elfogadják. Óhajtom, kívánom, hogy az az eszköz, mely az én kezemben haszontalan, de amellyel felszerelve mások hasznosabbat teljesíthetnének, illetékesebb kézbe jusson. Bízom benne, hogy a hawaii nyelv fáradtságosan megszerzett ismeretét könnyen és rövid idő alatt át tudnám adni egy avatott nyelvésznek. Kívánom, várom, hogy a tanulni vágyók közül valaki hozzám forduljon” (i. m. 4 : 303–4).

Említett útirajzában utolsó fejezetében Chamisso mintegy négyszáz fogalomra terjedő szójegyzéket közöl négy mikronéziai sziget, illetőleg szigetcsoport nyelvéből (4 : 275–90). Nem találomra följegyzett szavak ezek. Az összehasonlítás szándéka, a módszeresség látszik abból, hogy mind a négy kutatóhelyen az ugyanazokra a fogalmakra vonatkozó, legfontosabb négyszáz-négyszáz szót gyűjtötte. Feljegyzései a következő szigetekről valók : 1. Mariana- (Ladrones-) szigetek (északi szélesség : 14°–21°, keleti hosszúság : 145°–146°); 2. Eap (Yap, Yapa) szigete a Karolina-csoportban (9°, 138°); 3. Ulea (Oleai, Olä) szigete a Karolina-csoportban (7°, 144°); 4. Radak (Ratak) szigetlánc a Marshall-csoportban (6°–15°, 169°–174°). A továbbiakban az adatokat a sziget nevének kezdőbetűjével (M., E., U., R.) jelöljük. Az olvasatra vonatkozólag — a szerző tájékoztatása alapján — megjegyezzük, hogy a betűk általában német hangértékűek; az *ng* kapcsolat palatalis nasalist, a *w* bilabialis réshangot, a *th* interdentalis réshangot, a *ch* meg palatalis réshangot jelöl (a két utóbbi zöngésül magánhangzóközi helyzetben); a *v* nem német hangértékű, tehát zöngés. A hangsúly többnyire az utolsó szótagra esik.

Lássunk néhány, a szójegyzékből kiolvasható vagy kihámozható, tanulságos példát.

A „fej” fogalmát a 'szem' és a 'haj' jelentésű szavak összetételével fejezik ki: U. *matai* 'szemek', *timui* 'haj'; *methackitim* 'fej'. — R. *medja* 'szemek', *worra* 'haj'; *emethackworra*, *methackwarr* 'fej'.

Az 'öl' jelentésű ige is összetett szó, s így alakul : „üt-hal” vagy éppen „üt-üt-hal”, azaz voltaképpen 'üti, üti, és az meghal', 'addig üti, míg meg nem hal' : E. *mlieau* 'üt, megsebesít', *kaim* 'meghal'; *mlieaungaim* 'megöl'. — R. *mani* 'üt, megsebesít', *imüth* 'meghal'; *manimaniümüth* 'megöl'.

Noha nem összefoglaló összetételek, mégis a szó-, illetőleg a fogalomalkotás szempontjából említésre méltók a következők: M. *gapunulu* 'haj', *ulu* ugyanis 'fej', *gapu* 'rost, bármiféle szálak'; R. *eliüpesien* 'terhes, vemhes', ugyanis *eliü* 'nagy', *sien* 'has'; E. *nümenewupin* 'tyúk', ugyanis *nümen* 'kakas', *wupin* 'nő, asszony'; U. *malugofeivil* 'tyúk', ugyanis *mallich* 'kakas', *feivil* 'nő'.

A szójegyzékekben képviselt nyelvjárások, illetőleg nyelvek érdekes sajátága, hogy szókészletük feltűnően nagy számban tartalmaz ún. iteratív kifejezéseket (ilyen pl. a magyar *fel-felsőhajt*), melyekben az alaki felépítés és a jelölt fogalom kapcsolata bizonyos mértékben reális. Tudjuk, hogy az alakisméltés mind a szóalkotásnak, mind a grammatikának eszköze lehet : kifejezheti a többes számot, a fokozást vagy a tulajdonság intenzív voltát (Gombocz : A jelentéstan vázlata. Egyetemi jegyzet. Budapest, 1954. 2; vö. még Wundt : *Völkerpsychologie. Die Sprache.* 1 : 583–602). A Chamisso-féle szójegyzékekben található iteratív kifejezések igen különböző jelentéstani funkciókat viselnek, s főképpen a szóalkotás sajátos módjait példázzák. A nagyobbbrészt hangutánzóknak vagy hangfestőnek vélhető igék kettőzött alakja talán gyakorító szerepű : E. *gitigit* 'kapar, reszel', *minimin* 'nevet', *tettel* 'fordul ; fordít'; R. *pogepoch* 'köhög', *mutemut* 'vág', *timetim* 'köszörül, fen', *ticketick* 'ácsol, kalapál', *dilledill* 'varr', *rungerung*

'hall', *ema-rungerung* 'árral úszik, ártól vitetik', *ema-dirdir* 'szid, veszekedik'; U. *tagetach* 'kőhög'. — A reduplikáció néha a jelentés sajátos megváltoztatását szolgálja: U. *petehl* 'lábszár': *patepatelpetehl* 'lábfej'; U. *eppel* 'könnyű': *epellepell* 'száraz' (ugyanaz a jelentésváltoztatás talán flexióval: R. *emmera* 'könnyű': *emora* 'száraz'); s a Hawaii-szigetek nyelvében: *moku* 'sziget': *moku-moku* 'háború [amihez — úgy látszik — legalább két sziget kell, tehát a. m. „szigetek közti üggy”, „sziget sziget ellen”]'. — Pusztán szófaji különbséget is kifejezhet az alakismétlés: M. *laulau* 'reszket': *laulaulau* 'reszkető; az, aki reszket'; R. *medja* 'szemek': *medimedi* 'lát'. Persze az imént csak feltételesen használhattuk a „szófaji különbség” kifejezést, hiszen nem ismerjük az illető nyelveket; néhány példa pedig azt mutatja, hogy a szófajok elkülönülése aligha fejezhető be: M. *fudfud* 'tompá végű lándzsa; megtompítja valaminek a hegyét'; *lailai* 'teknősbéka, „pénzegység” (a teknős páncéljának egy darabja); — tántorog, ide-oda dőlöngve vagy jobbra-balra billegve megy, mászik (mint a teknősbéka); hajóval kikerüli a szirteket; lavíroz; fordul'; *lammlamm* 'villám; világít'; — U. *matai* 'szemek': *mathailai* 'nézz oda, íme, lám'; *läss* 'meleg; izzadság'; — E. *fagk* 'gyermek; tojás; — gyermekül örökbe fogad'; *eatho* 'meleg; izzadság'; — R. *mnagarau* 'meleg; izzadság'. — Itt megemlíthetjük a poliszémia egyéb, nem érdektelen példáit: M. *atsai* 'szakáll; áll', *mata* 'szem; arc' (vö. német *Gesicht*), s a Hawaii-szigeteken: *moku* 'sziget; európai [azaz nagy] hajó'.

Egyes esetekben talán a részek nevét ismétlik meg, hogy ezzel az egészet kifejezzék: E., U., R. *maremar* 'nyakék, nyaklánc'; R. *pellepell* 'fűzér, koszorú' (de 'falevél' is), *mu-dirdir* 'férfiak háncsköténye'; más esetekben talán nyomósítanak az alakismétléssel: E. *matamat* 'nem; ne'. Végül akadnak olyan példák, melyekben — nem ismerve az illető nyelveket — még csak nem is találgathatjuk a kettőzés okát, illetőleg célját: U. *purupur* 'gyík', *mogemug* 'istenség neve'; U., R. *kologol* 'zsinór'; R. *bogebog* 'kagyló; kés' (a poliszémiára vö. *toll* szavunkat!); M. *tatautan* 'test'.

Vessünk egy pillantást a számnemekre. A Radak-szigetek lakója 5-ig számol tőszavakkal, illetőleg egyszerű szavakkal: *duon* '1', *ruo* '2', *dillu* '3', *emmen* '4', *lallim* '5'. A további számnemek az előbbiekből alakulnak képzéssel, illetőleg összetétellel: *dildinu* '6' (*dillu* '3' + *dinu* kétszerezést kifejező elem); *dildimemduon* '7' (*dildinu* '6' + *duon* '1'); *eidinu* '8' (vö. *emmen* '4' — melyben a *-mem* módosító vagy viszonyító elem lehet, vö. *dildimemduon* — és a '4' jelentésű elemhez a *dinu* kétszerező elem járul); *eidimemduon* '9' (*eidinu* '8' + *duon* '1'). A '10' fogalmát két szó is jelöli: *tjabudjet* általában, *tjongaul* emberekre, hajókra és bizonyos gyümölcsökre vonatkozólag (ez utóbbi jelenségre vö. Hegedűs: NyIK. II/6: 62). — Más a számnévalkotás Eap szigetén. 6-ig ott is tőszavakat használnak: *ep* '1', *ru* '2', *thalep* '3', *eninger* '4', *lahl* '5', *nel* '6'. De a további számnemek nem az előzők összeadásából keletkeztek, hanem kivonó okoskodással (vö. latin *duodeviginti* stb.). Ugyanis a következő alakokról: *medelip* '7', *meruk* '8', *merep* '9' — leválaszthatónak látszik a *me-* elem, s az így maradó *-delip*, *-ruk* és *-rep* elemeket azonosíthatjuk a *thalep* '3', *ru* '2', illetőleg *rep* '1' alakokkal. Eszerint a *me-* elem valami 'el' vagy 'le' jelentésű szó lehet, vagyis a *medelip* '7', *meruk* '8', *merep* '9' alakok így érthetők: „el- (vagy le-) három”, „el-kettő”, „el-egy” — azaz el a t í z b ő l, illetőleg le hármat, kettőt vagy egyet a két kéz kinyújtott ujaiból, s az számít, ami kinyújtva marad.

Az a különbség, amely az említett két nyelvben a ('6'), '7', '8' és '9' jelentésű számnemek alkotásában mutatkozik, talán összefügg az ujjaknak a számoláskor való — legalábbis hajdani — használatával. A népek nem egyformán használják kezüket, ha számolnak. Mi — s általában az európaiak — összezsukott kézből indulunk ki; hüvelykujjunk kinyújtása jelzi az 1-et, hüvelykünk és mutató ujjunk kinyújtása a 2-t és így tovább; ha minden ujjunkat kinyújtottuk, az a. m. 5. — A kínaiak is ökölből

kezdik, de a mutató ujjal: ennek kinyújtása a. m. 1, hozzá a középső ujj kinyújtása a. m. 2 és így tovább; utoljára marad a hüvelykujj kinyújtása: a nyitott kéz (mint nálunk is) a. m. 5. (Ők a 6-tól 10-ig terjedő számfogalmakat is fél kézen mutatják az ujjak sajátos alakzataival.) — A koreaiak szokása éppen fordítottja a mienknek. Kiinduló helyzetük a nyitott kéz, mely tenyérrel fordul a hallgató felé; a hüvelykujj bevonása jelenti az 1-et, hozzá a mutató ujj behajlítása a 2-t és így tovább; végül az összezárult ököl a. m. 5. (Ez utóbbi adatokat több kínai, illetőleg koreai tanítványom tájékoztatása szerint közlöm. — Az ujjhasználat általánosabb tárgyalását l. Wundt: *Völkerpsychologie. Die Sprache. 2: 24—31.*)

Végül megemlítjük, hogy Eap és Ulea szigetén, valamint a Radak szigetesoporton csak a fekete, fehér és piros színeket nevezik meg. Más színnév — amint ezt Chamisso külön megjegyzi — nincs.

Ez a közlemény Chamisso adatainak csupán tolmácsolója kíván lenni. Néhány érdekes jelenségre óhajtotta felhívni azoknak a figyelmét, akik nem foglalkoznak sem az óceániai nyelvekkel, sem különösebben az általános nyelvészettel. Magam is ezek közé tartozom. Ezért nem is vállalkozhattam arra, hogy a néhány, közérdekű adatocska köré az általános vagy éppen az óceániai nyelvészeti szakirodalom ide tartozó megállapításait kerekítsem. Azt hiszem, ez nem is lenne szükséges. A szakember, ha talán nem is ezeket a példákat, de magukat a jelenségeket — szakirodalmukkal együtt — úgyis jól ismeri.

Kubinyi László

Nyelvatlasz-gyűjtő úton Romániában

1. 1952 decemberében már folytattunk ugyan tárgyalásokat Bukarestben, s végeztünk bizonyos tájékoztató jellegű gyűjtést a moldvai csángóság körében (vö. Lőrincze: MNy. 49: 220—9), a magyar nyelvatlasz igazi, rendszeres gyűjtései azonban az idén indultak meg Romániában. Ennek a munkálatnak az a célja, hogy a Magyarországon már befejeződéshez közeledő és Csehszlovákia magyarlakta területein is elvégzett atlaszgyűjtést a romániai magyar anyaggal egészítsük ki, tegyük teljesebbé. Hogy a Románia területén levő, keleti magyar nyelvjárások anyagának birtokbavétele milyen felbecsülhetetlen értéket jelent nyelvtudományunk számára, azt minden magyar nyelvjáráskutató, illetőleg nyelvtörténész jól tudja.

A mai Magyarországnál nagyobb területen lakó, de — az egy tömbben levő székelység kivételével — meglehetősen szétszórta, nagy számú romániai magyarság mai nyelvi anyagának összegyűjtése bonyolult feladat. Körülbelül 60 kutatópont fölvétele szükséges ahhoz, hogy a magyarországi gyűjtés arányait megközelíthessük, illetőleg hogy a keleti magyar nyelvjárások állapotáról eléggé részletes és pontos képet nyerhessünk. A sajátos viszonyok (nyelvi keveredés, települések, magyar nyelvjárástanilag kevésbé ismert területek stb.) miatt az egyes kutatópontok kiválasztása is nagy körülmékvizsgálatot igényel. Az előzetes tervek szerint mintegy 20 kutatópont esik a székelyek lakta, úgynevezett Magyar Autonóm Tartományra, 4 a moldvai csángókra, 10 a magyar—román határ tájékán (Arad, Bihar, Szilágy, Szatmár) lakó magyarságra, 6 Kolozsvár—Kalotaszeg vidékére; a többi Erdély különböző részein oszlik el. Ellentétben a magyarországi gyűjtéssel, de megegyezően a csehszlovákiaival, minden kutatópontra kikérdezzük a nyelvtani és a szóföldrajzi anyagot, az egész gyűjtés tehát mintegy 120 kérdőfüzet anyagát öleli majd föl. Persze mindehhez több évre s lehetőleg több kutató munkájára van szükség.

2. A Magyar Tudományos Akadémia, illetőleg az Oktatásügyi Minisztérium kiküldetési keretében 1956 májusában kerek egy hónapot töltöttünk Lőrincze Lajossal Romániában. Ez alatt az idő alatt 5 kutatópont nyelvtani és szóföldrajzi anyagát gyűjtöttük össze, ami számszerűleg is elég jó eredmény, ha tekintetbe vesszük, hogy a szükséges adminisztratív megbeszélések lebonyolítására 5 napot időztünk Bukarestben, s az utazás is eléggé sok időtvetet igénybe.

Tapasztalatainkról, benyomásainkról itt természetesen csak egészen vázlatosan számolhatok be. Az általánosabb vonatkozásokkal kezdem, majd az egyes kutatópontokról mondom el röviden egy-két dolgot.

3. Román vendéglátóink — Petrovici Emil professzorral az élen — a legnagyobb készséggel és jóindulattal intézték ügyeinket, illetőleg támogatták munkánkat. Elsősorban nekik, valamint hivatalos kísérőnk rendkívüli ügybuzgalmának köszönhető, hogy előzetes tervünket szinte óramű pontossággal tudtuk végrehajtani. A helyi

hatóságok megértése és előzékenysége is biztosította, hogy gyűjtésünk az első perctől az utolsóig majdnem teljesen zökkenőmentesen folyt le.

Az ország területén minden megkötöttség nélkül mozoghattunk. Hivatalos kísérőnk a Kulturkapcsolatok Román Intézetének megbízottjaként Nagy Jenő, a Román Akadémia kolozsvári fiókjának magyar nyelvjáráskutatója volt. Gyűjtőútjainkon együtt volt velünk Gazda Ferenc, a kolozsvári fiók magyar nyelvjáráskutatója is. (Nagy és Gazda különben még ebben az évben meg fogja kezdeni a romániai magyar nyelvjáráskutatás speciális feladatait jelentő gyűjtéseket.) Torockószentgyörgyre elkísért bennünket Petrovici professzor, s ugyanezen a gyűjtésen részt vett még Muradin László, a Bolyai Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének gyakornoka is.

Nem egymás melletti kutatópontokon, hanem a magyarországi gyakorlatnak és a speciális feladatnak megfelelően elszórva, Erdély különböző részein gyűjtöttünk. A nagy távolságok természetesen nem tették lehetővé, hogy egyik kutatópontról közvetlenül a másikra menjünk át, hanem egy-egy gyűjtés közé egynapos városi tartózkodásokat iktattunk. Fő „lehorgonyzó” helyünk Kolozsvár, Marosvásárhely és Brassó volt. E városokból gépkocsi vitt ki bennünket a kutatóhelyekre, s 3 nap múlva ugyanaz szállított vissza. A gyűjtésnek ez a rendszere egészen kitűnően bevált: időnket jól ki tudtuk használni, s ugyanakkor a gépkocsit sem vettük fölöslegesen igénybe.

A helyi gyűjtés megszervezése és lefolytatása (adatközlők szerzése, kérdezés stb.) oly könnyűnek bizonyult, hogy az itthoni viszonyaink közt szinte elképzelhetetlen. Nem is beszélve arról, hogy a „magyarországi vendégek” előtt szinte varázsütésre minden kapu kitárult, az erdélyi magyar nép vendégszeretetének, meleg lelkének, közvetlenségének annyi apró jelével találkoztunk, hogy az állandóan új meg új élményt jelentett számunkra. Nincs itt hely a számtalan kedves, megható jelenet leírására, s legtöbbjük talán nem is ide való.

Itthoni gyűjtéseinket sokszor akadályozza, hogy az adatközlők nehezen akarnak „kötélnek állni”. Erdélyben nemegyszer az volt a nagyon is komoly problémánk, hogy mit csináljunk az őszintén érdeklődő „alanyok” tömegével; megesett, hogy 20–30 ember 2–3 gyűrűben vett körül bennünket, s a kérdésre kórusban felelők hadát bizony nem kis dolog volt lecsendesíteni, a szóáradatot a nekünk megfelelő, kellő mederbe terelni. — A gyűjtés hangulatára s az adatközlők lelkületére jellemző a következő eset. Lőrincze egy kellemes torockószentgyörgyi estén a napi gyűjtőmunka befejezése után az egyik kapuban üldögélők népes csoportja mellett sétált el. A várakozó, szinte kérő arcok láttán természetesen odament a csoporthoz, mire az egyik asszony így fogadta: „Éppen arról beszélgettünk, hogy bár közénk jöjjön. De nem mertünk szólni.” Ugyancsak Torockószentgyörgyön történt: elmenetelünk előtt tudtuk meg, hogy egy egész utca neheztel reánk, mert ott egy házban sem gyűjtöttünk. Dózsa Györgyön (Lukafalván) szinte csak Benkőktől gyűjtöttem, mert soha meg nem bocsátható rokoni sértés lett volna, ha egy Benkő kimarad a füzetből, s helyette adatközlőként valami „idegen” név kerül oda.

4. Útunk első állomása a Székelykő aljában, csodálatosan szép környezetben fekvő Torockószentgyörgy (Colțești, Turda rajon — régi Torda-Aranyos megye) volt. E falu Torockóval együtt tiszta magyar nyelvjárássziget-féle, s minden szempontból (földrajzilag, gazdaságilag, nyelvileg stb.) meglehetősen elzártan él. Gyönyörű népviseletének maradványai már csak nagy ünnepekkor kerülnek elő a ládafiából, s régi híres vasművességét is csak egyetlen középkori kézműves jellegű „kapaverő” képviseli. A nyelvjárás azonban szinte érintetlen még, a köznyelvi hatás alig-alig érezhető. — Rendkívül színes, változatos nyelv ez: a tiszántúli és a mezőségi táji típus legtöbb jellemző sajátosságának ötvözete, hangtani tekintetben, sőt szókincsében is viszonylag messze a magyar köznyelvtől. Dózsa György mellett itt mutatkozik meg legszembe-

tünőbbben a zárt és nyílt *e* hangok nyelvtörténetileg szabályos rendszerének az a különleges felbomlása, amelyet a nyelvatlasz-gyűjtések során több-kevesebb intenzitással már az északkelet-magyarországi kutatópontok némelyikén is észleltünk. E jelenség abban áll, hogy első szótagban általában minden *e* nyílt vagy legalábbis a zártnál nyíltabb, a következő szótagokban ellenben annál zártabb, minél inkább a szó vége felé fordul elő. Íme néhány adat: *mekkeresztéli*, *Érsiké*, *üvéggé*, *kenyerét*, *lementem*, *egyenés*, *cseresnyé*, *ferettém* 'fürödtem', *tesznék*, *repkéd*, *enné*, *vetkézzén lé* stb. Az első szótagban tehát a korábbi *e* megmaradt *e*-nek, az *é* azonban jórészt *e*-vé vált; főként utolsó szótagban vagy szó végén ellenben az eredeti *ē* megmaradt *ē*-nek, az *e* pedig általában *ē*-vé lett. Hogy itt a hangsúly nyíltabbá és a hangsúlytalanság zártabbá tevő hatásával állunk szemben, az nyilvánvaló. — Feltűnő a sok *o*-zó alak is: *zo B* 'zab', *nogy*, *poroncsól*, *vocsorázik*, *moji* 'mai', *hovos*, *jova*, *kopór*, *szovok* 'szavak' stb. — A *megy* ige kijelentő mód jelen idejű ragozása: *mejék*, *mëssz*, *mejën*, *mejünk*, *menték*, *mënnék*.

Másodiknak a kalotaszegi Magyarvalkót (Văleni, Huedin rajon — régi Kolozs megye) kerítettük sorra. A háromnegyed részben magyar, negyed részben román hejységben a két nép a békés együttélés szép példáját mutatja. Bár a színpompás népviselet itt nem olyan hétköznapi, mint Kalotaszeg több más falujában, vasárnap délután mégis elég alkalmunk volt benne gyönyörködni. — Nyelvjárása — eléggé elzárt földrajzi és nyelvi helyzetéből folyóan — meglehetősen homogén: itt jegyeztük fel a viszonylag legkisebb számú variációs alakot. — Az elég nagy földrajzi távolságot és a közbeékelődő román lakosságot tekintve kissé meglepő, hogy — néhány, főleg szókincsbeli erdélyizmust nem számítva — nagyon megegyezik a tiszántúli (Békés, Bihar megyei) táji típussal. Itt is megvan a zárt és nyílt *e* nyelvtörténeti szempontból pontos megkülönböztetése, az *i*-zés, megvannak az *ou*, *öü*, *ëi* típusú kettőshangzók, a *lú*, *kü*-féle szóalakok és még sok egyéb „tiszántúli” nyelvi sajátosság. Tipikusan erdélyi ellenben az időtartam-viszonyoknak az a sajátos alakulása, amely többé-kevésbé a másik négy kutatópontunkon is tapasztalható volt. Ez a jelenség abban áll, hogy az eredetileg hosszú szóvégi felső nyelvállású magánhangzók mellett a középsők is — félig vagy egészen — megrövidülnek: *talló*, *napraforgó*, *ársó* 'alsó', *tanító*, *börso*; *szőlő*, *felső* 'felső', *erdő*, *verő* 'velő'; *börbő* 'borbély', *apjájé*, *öccsijé* stb. E rövidülésnek is nyilván a hangsúlyhiány az oka. — Szókincsbeli erdélyizmusai közül megemlíthetők a következők: *pityóka* ~ *bojóka* ~ *pijó* 'krumpli', *panus* 'a kukorica csövének borítólevele', *borostyán* 'orgona (növény)', *dobzódik* 'hajigál', *csicsó* 'a felforrott tej föle' stb.

A Magyar Autonóm Tartomány területén Dózsa György (Gheorghe Doja, azelőtt Lukafalva, Tirgu Mureş rajon — régi Maros Torda megye) volt első állomásunk. A kis nyárádminti falut nem véletlenül titulálják a szomszéd helységek lakói *Murakarság*-nak: szorgalmas lakói szinte kivétel nélkül zöldségtermesztők (*murok* a neve Erdélyben a sárgarépanak), nyelvjárásuk pedig oly erősen *a*-zó, hogy azon a más vidéki ember bizony könnyen elneveti magát. Kérdéseinkre a lukafalvi székely atyafiak így feleltek: *pájva* 'polyva', *tak* 'a búza tokja', *razs* 'rozs', *kankāj* 'konkoly', *kapār* 'kapor', *naprafargó*, *akas*, *hazám*, *szamaru*, *rakanak*, *Kalaszváran*, *hasszu*, *kapársó*, *fakhagyma*, *bagāj*, *bagár*, *lavam*, *manD*, *dabjál* stb. Szinte se szeri, se száma itt egyrészt a nem illeszkedő, másrészt a túl illeszkedő alakoknak: *bükkény*, *üsték*, *püspék*, *köcsen*, *küszéB*, *füsűjek*, *csütérték*, *tükér*, *űjjen lé*, *büdlës*: *törmölék*, *kölös*, *örögöb*, *kötvő* 'kötve', *kövök*, *östő* 'este', *körtövő* 'körte', *összö*; stb. Eléggyé gyakori a bilabiális spirans (= két ajakkal ejtett *v*-féle hang): *jűbűk* 'jövök', *űbűG* 'üveg', *enyűës* 'enyves', *űbűtt* 'ivott' stb.; *s* szó elején a bilabiális tremulans (= két ajakkal ejtett *r*-szerű hang) is: *űűcsék* 'tücsök', *űűsz-szent* 'tüszent' stb. — A feltételes mód többes szám I. személye az alanyi ragozásban: *hazamënnünk*, *lätünk* stb.; a tárgyas ragozásban: *vinnük*, *színük*, *kötnük* stb.

Másik székely kutatópontunkul Kászont (Plăeşii de Jos, Miercurea Ciuc rajon

— régi Csík megye) választottuk. A kászoni medence Erdélynek talán a legelzártabb területe, mégsem tapasztaltunk sehol akkora népmozgást, mint itt. A mostoha természeti viszonyok rákényszerítik a lakosságot arra, hogy kenyerét megkeresni máshova menjen: a felnőttek alig néhány kivételt leszámítva az év negyedét-felét Bukarestben töltik. De lakni, mint a madár a fészkére, hazajárnak, s alig akad köztük olyan, aki odamaradna. — Nyelvükön a hányatott élet viszonyilag nem sok nyomot hagyott: nyelvjárásuk színes, s az egyöntetűség tekintetében megközelíti a magyarvalkóiakét. Dózsa György mellett itt érvényesül legjobban az *l, r, j* hatására megnyúlt hangoknak, elsősorban az *ē*-nek a nyíltabb ejtése: *bējebb, hēje, ēlmēnt, tēj, ēltēsēm, ērdő, kērtētēk, mákfēj, megvēr, szekēr; tōllōfōD, bōrbē, bējēG; stb.* Rendkívül erős a szóvégi nazalizáció: *vagyō 'van', nagylēd, izē, szegē, rókō 'rokon', csihā 'csalán' stb.* — Az alaktani jelenségek közül feltűnő a felszólító mód egyes szám 2. személyében használatos *-sza, -sze* nyomósító elem: *nēcce 'nézz', tējēcce 'tégý', lōjsze, dopsza, raksza, hīsza; sőt kiájcaG 'kiáltás' (a végső -g újabb nyomósító elem).* Kászonban a három múlt idő egészen közönséges még ma is: *ivutt 'ivott', ivut vōut 'azelőtt régen ivott' és ivēik 'az imént ivott'.* — Érdekes népetimológia: *belekēnyē'r 'berkenye'.*

Gyűjtésünk utolsó s egyben legerdekesebb állomása Halmágy (Hălmeag, Fagăras rajon — régi Fogaras megye) volt. Ez a falu a szó szoros értelmében nyelvjárásziget, minden oldalról román vagy szász lakossággal körülvéve. A régi statisztikák csupán félig jelezték magyarnak, s tartottunk tőle, hogy csak csekély számú, kétnyelvű magyarságot fogunk itt találni. Ezt látszott igazolni, hogy megérkezésünkkor a fogadásunkra összegyűlt községi és szövetkezeti vezetőség románoknak nézett bennünket, s percekken keresztül folyt a szó románul, míg végül kiderült, hogy mindnyájan magyarok vagyunk, s a falu is majdnem tiszta magyar. — Nem mindennapi dolog, hogy az itteni magyar lakosság legalább hétszáz éven át megőrizte nyelvét; a falu ősi magyar település, remek-szép evangélikus (régi katolikus) temploma XII. századi építmény. Az itteni lakosságnak részben még ma is látható gazdasági ereje e nyelvi megőrződésből sok mindent megmagyaráz. Az, hogy ez a belterjesen gazdálkodó, szorgalmas nép az utóbbi évtizedekben viszonylag magas életszínvonalat biztosított magának, szolgál magyarázatul az itt tapasztalható erős magyar köznyelvi behatolásra is. A nyelvjárási jelenségek kopása öt kutatópontunk közül itt mutatkozott a legerősebbnek. Ma úgy látszik, hogy e csodálatosan színes, archaikus nyelvjárásunk rövidesen egészen el fog szürkülni. Nagyon jellemző, hogy egyes jelenségeket ma már szinte tudatosan kerülnek, sőt szégyellnek; különösen áll ez igen érdekes nyitódó diftongizációjukra (*bōrsuo, pityuoka, szüölūd, űsmeriūs, kikiēsiērōm, bōrbē stb.*) és á előtti szótagban meglevő illabialis *á*-jukra (*kálás, vásárnop, pālánt, kápál stb.*), ezeket jórészt egymás közti beszélgetéseik alkalmával lestük el tőlük. Erős *ő*-zésüket már jóval kevésbé titkolják, s ma még viszonylag gyakran lehet hallani a köznyelvi *a*, az névelő helyén álló *e*, ez-t is: *e széna, e kiēssēl, e tūszhōz, ez asztāl stb.* — Sok régiességük közül alaktani tekintetben talán legjobban feltűnik régies kereszt-név-használatuk: a *Katalin* nevű gyerekre azt mondják: *Ka*, az *Anná*-ra: *An*, az *István*-ra: *Ist*, a *János*-ra: *Ján* stb. — Szókincsük is tele van ritka tájszavakkal: *sikla 'a ló csüdje', csepjesz 'ritka hajú', mákuo 'nagyapa', pepe 'híg sár', suop 'szín, csúr', iēd 'repül' stb.* Feltűnő ellenben, hogy szász és főként román környezetük ellenére regionális jövevényszavaik száma csekély: néhány modern szó mellett jórészt a juhászatra és a növénytermesztésre vonatkoznak.

Horger Antal a század elején járt Halmágyon (vö. A halmágyi nyelvjárásziget: NyK. 31.). Megállapításait nagyon tanulságos volna egybevetni a mi tapasztalatainkkal: a nyelvjárás öt évtizednyi életéről, alakulásáról nyilván sok mindent megtudnánk belőle. Érdekes különben, hogy találkoztunk olyan halmágyi öregasszonnyal, aki még emlékszik Horgerre, sőt adatközlője is volt neki.

5. E rövid beszámolóinak természetesen nem a tudományos kiértékelés, hanem csak a vázlatos t á j é k o z t a t á s volt a célja. De talán e néhány sor is sejtette, hogy nyelvünknek milyen kimeríthetetlen kincsesbányája a keleti magyar nyelvjárások, s hogy nyelvatlaszunk értéke milyen óriási arányokban fog növekedni e munkálat bevégzésével. Bízunk abban, hogy ezt nemcsak román barátaink, hanem a Magyar Tudományos Akadémia illetékes tényezői is így látják, s gyűjtő munkánknak az ideinél hathatósabb támogatásáról tesznek a jövőben tanúságot.

Benkő Loránd

Ö-ző nyelvjárás Felső-Dunántúl*

T á j s z a v a k :

ajtóráma: ajtófélfá (38)
akkorjába (163)
állószerk (paddal és pad nélkül, 41)
megalunni: hálai (azelőtt *meg mert alunni* egyedű, ...azóta *meg nem aluszik*, ...az erdő csak úgy zörgött, ...a szobába zörgött, asztán azóta nem mer *megalunni*, 151)
az anyád istállat (139, 140, 159): *az anyád istenit* (140)
baba: nagy báb, amivel a nádtetőt le-szegik (36)
babona: tudománya vót, *babonája* vót (181)
megbabunéroz: *megbabonáz* (66)
babutka: kontyos veréb (66) [nem bűdös-banka?]
bagdál (167); vö. *bagdal* Tolna m. Tamási, *bagdácso* Csallóköz, Balaton mell., Háromszék m.: 'baktat, bukdácsolva lépked, lassan ugrosva lépked s közben meg-megáll') MTsz.)
bakik: a kisajtóba *lebakott*; a pad végén *megbakott* (168, vö. *lebakik*: *lebukik* Komárom m. Kürt, Nagyigmánd MTsz.)
baksendál: a mi fiunknak *bikhatnékja* van, a kentők lányának nincs *baksen-dáhatnékja*? (tréfás leánykérés, 97)
bali: nagyothalló (93)
ballangkóro: ördögsekér (MTsz.)
baltacín: baltacím (54)
bándibogár: kőrishogár? (kézirat)
Bázsánybika: az Örzsimek ojan fekvése van, mint a *Bázsánybikának* (138)
béles: rétes (káposztás béles, 164)
belga: dadogó (*belgái* beszét, kézirat);

beszél: *lebeszerte* a sorsát (179)
bickös lábú: sánta (93)
bikhat l. baksendál (Baranya m. MTsz.)
billent: v...g-ba *billentette* (142)
bimballa: penis (a *bimballája* ki-kieresz-kedett a bugyogóbú, kézirat)
bír: én velem *bírhac* (157)
bócogor: ide-odajár (a medve is egész éjjel *bócorgott*, 158)
bókászni: bakter csak az lösz, aki nem rösteli a faluba *bókászni* (5), vö. *bóká-szolódik*: tévelyeg, bolyong (Baranya m.), *bóklász*: kóborol, bolyong (Komárom m. Alsócsallóköz MTsz.)
megbokul: tánc előtt a legény *megbokút* a lány előtt (96)
bolygat: mind azon *bojgatta* a feleségit, hogy mutassa meg neki a lábaszárát (179)
borsos gomba (82)
borzasztó nagy épület (187)
bócok: egy *bócok* lett rajt, mint a fás divó (kézirat)
bök: lök (*lebökte* a Kóbit az ágyrú 161, *belebökte* a tengerbe 178)
böstörködik: a leány má egy kicsit *böstör-ködött*, hogy nem tuggya, ütöt próbá-ják-e evvő az öt forintá (kézirat; a MTsz. a Dunántúlról közli 'zsemlé, csöröl-pöröl, pörpatvarkodik, házsártos-kodik' jelentéssel)
buffant: nagyot *buffantott* a disznó, osz főment a partnak (140)
bug: párosodik (*bugott* egy disznó, kéz-irat)

* Folytatás. Vö. Nyr. 80: 367—70.

- bugri*: kis *bugri* tehén (61)
- bugylis*: *bugylis*nak adják föl a gyereket 3 hónapra birka mellé 1 q búzáért és egy bárányért; az ilyen gyerek répát ritkít, fattyaz, kukoricát, krumplit vet és szed, szüretel stb. (92)
- bujkál*: *bujkát* a hód (145), *bujkáló* hódvilág (145, 180)
- büdössántaság*: birkabetegség (214, le kell faragni a körmét s kékkövel, vitriollal v. választóvízzel leönteni, vö. *sántáz*: a juhok lábát tisztogatja Sopron m. Szilsárkány MTsz.)
- bürrög* (az ajtó, 177)
- cicerél*: meghág (kakas tyúkot, 210)
- cidrus* (cédrus): fenyő (karácsonyfának és májfának használják fel, 60)
- citerabál* (96)
- facabor* (szobor): faoszlop (42)
- cucorgat*: a maskarák, mint messziről jött hadifoglyok, a násznagyhoz küldött levélben kérik bebecsátásukat: oda-benn a lakodalmas házban nem szólnak, csak *cucorgatnak* (98)
- csakhogy* vitte be a faluba a plébános urat 161, *csakhogy* egyszer a nagysága valahova utazni akart, befogatott a kocsissá (186), megájj, János, én is oda-megyek ehő a baráthó; *csakhogy* oda is szalatt az ur (uo.)
- csalit*: a kiöntött ürgét két kézzel fogják meg v. elütik *csalittá* (65)
- csántér*: ászokfa (a pincében állnak a hordók a *csántéron*, 45)
- kicsapó*: kikapós (az asszony oan *kicsapó* vót, 151)
- csaptató*: szorító pózna v. rúd (a torombákat somfából, gyűrűfából való *csaptató*-val leköti, 36)
- cselőke*: hosszú bot a pilicka játékban (205)
- csépfá*: *csépfá* (csép)
- cséve*: cső (nád-cséve, 150; *cséves kukorica*, kézirat)
- csiling*: kolomp, csengő (112, gyűszűből *csilinget* kötöttek a [patkány] nyakára s úgy engedték vissza a lukba; *csilíngöte* a többi, 66; vö. *csilink*, *csölönk*: csengettyű Balaton mell., *csilinkol*: csenget Háromszék m. MTsz.)
- csimbók*: cserebogár (mondják neki: *csim-bók*, *csimbók*, csináj nekem kis csikót! 66)
- csipke*: vadrózsa termése (80)
- csiripiszli*: kicsiráztatott búzát és rozst megtrönek és liszttel megkeverve formában megsütik (80)
- csoszogós*: táncnév (96)
- főcsődít*: összecsődit (az egész falut *főcsődítették*, 161)
- csömbör*: kendercsomó (a kenderből gerebenezés után *csömbört* csavarnak; a *csömbört* zsákra téve régen a nagy tűsző, ma asztal körül megtiporják, majd újra gerebenyezik, 87)
- csöndíteni*: nádvesszőve kezdi a [harang] hangját *csöndíteni* (154)
- csöpösödik*: elcsenevészedik (*csöpösödött a falu*, 138)
- csöpörgészett az eső* (155)
- csubak*: a *tajtékcsubakos régi mihali pipa* már kiment a divatból (84)
- csuli*: veréb (66)
- csücs*: csücs (a ház *csüccse*, 36)
- csürömlika*: labdajáték (205)
- deszkamellű* ing, mesteremberek viselték ünnepkor (78)
- dézsapad*, újabban *vizespad* (41)
- divófagomba* (82)
- dödölle*: tésztaétel (vízbe főtt kölesbe lisztet keverni, zsíroskanállal kiszagatni, túróval, mákkal megszórni, 81)
- kukoricadödölle*: kukoricakása liszttel keverve, kiszagatva, túróval, mákkal megszórva *krumplidödölle*: vízbe főtt krumpli liszttel betörve, kiszagatva, túróval meghintve, 81) *dödölles ut* (tréfás mondókában, 206)
- draszét-kabát*: zsaket (cigányzenészek mai ruhája 78)
- dudabál* (96)
- dungó*: dorong? (fogott egy nagy *dungót* s elkezte verni a lovat, 191)
- etei *düddő* (falucsúfolóban, 198)
- edény*: egy *edény* répa (egy kosi r., 57)
- egyberuha*, *halcsontos* e.: szövethől, selyemből, kartonból a szoknyával összedolgozott felsőrészű ruha (72)
- egyesebe*: egyedül (oda is be szokott a Jóska menni, *egyesebe*, 155)
- egyezkedik*: kérés után egyezkennek a násznagyok (97)

- egyházkelő*: a gyermekágy után először templomba menő (hat hétre lesz az asszony *egyházkelő*, ilyenkor a bába kíséri templomba, 91)
- ekényi föld* (XVIII. sz.-i conscriptiókban; ma már nem tudják, hogy ez mit jelent, bár szóbeszédben még hallani: *nincs egy ekényi föggye se*, 42)
- éktelen nagy szag* (148)
- ellentvetni*: ellentmondani (ha fiatal asszony, ha leány, nem szabad *ellentvetni*, 138)
- élvez*: szórakozik (ha meg tudják fogni a bagolyt, akkor elevenen *élveznek vele* 66, a madarat törrel fogják a gyerekek, hogy *élvezzen vele*, 67)
- enyelgette magát* a tükörbe (kézirat)
- eperfa*: szederfa, Morus (164)
- eret*: eret vág (214)
- eresztés*: hágatás (az *eresztés* Kisasszony nap után van, hogy februárra elljenek a juhok, 62)
- esőhullajtó*, vízvető deszka (a házban, 36)
- esteledik* (*estéledett* az idő, 161; hát osztán *beestelettek*, 170; jól *elestelettünk* Sömlén, 182; *megesteledett*, odaért egy csárdához, 171; *megesteledik*, 142; má igen *megesteledett*, 144)
- esztré* (*esztre?*): eszterha, *ereszalja*: az *esztrékben* a kisebb gazdaleányok mulattak (95)
- ezerjőfű* (köhögés ellen herbaté számára, 60)
- falik*: odu (140, vö. *lukas fa*, 141)
- fanyelvű*: pösze, selypítő (93)
- favágító*: favágó hely (142)
- favágó madár*: harkály (141)
- fakad*: arra *fakatt* má, hogyha az ördög gyünne ē vele társalogni, még avvā is társalogna (194)
- faktat*: faggat (kézirat)
- falajja*: a ház fala melletti töltés (a ragajja alatt, olyan szélesen, mint ez maga, a házat tapasztással, *falajjával* veszik körül, 36)
- farazatos*: a tetőzetet régebben *farazatosra* készítették (vö. *farazat*: a háztető, lecsapott felső szöglete, mely tehát nem függőleges, mint a vértetek, hanem rézsútós, meneteles és zsindeleyel v. náddal van fődve, Hegyalja, Tiszadob MTsz.)
- farsangolás*: szánkázás (jártak szánkón régebben maskurák — koledálók — is kifordított bundában, fejükön papírcsákó, arcuk korommal bekenve, hajuk, szakálluk kenderből, 114), a legény kedvesét farsangkor *megfarsangótatta*, megszánkáztatta; a legények kiszánkáltak a szőlőhegybe, ott ittak forralt bort s visszajövet a *farsangótatott* lányokat kiborították a szánkóból (96)
- fásli*: pólya (*kődök f.*, *derék f.*, 71)
- fáslik* a kucik alatt a préházban (45)
- facabor*: faoszlop (38)
- föcskefarak*: frakk (a cigányzenészek ruhadarabja, 78)
- fecskearakásos* (épület): sárfalú (36)
- fajefő*: fejősajtár (40)
- féhaj*: háromoldalról sárfalból húzott, nálv. cseréptetejű épület; gazdasági szerzőségeket, kocsit, ekét tartanak alatta (43, 34, 158)
- fészoknya* bolti anyagból széles majccal (karonülső számára, 72)
- fényösbogár*: szentjánosbogár (66)
- férfiköröszőlő*: az első gyerek keresztelője, férfiak, a komák csak ezen vannak jelen (91)
- fertály*: nagyobb mennyiségű bormérő (62)
- físzkálódik*: fészkalódik (de *físzkálódik* tanító úr, kézirat; a lovak igen *fickálóttak*, 157)
- fintorgat*: riszál (a leány úgy tetszik, ha „büszke a járása, s *meg-megfintorgattya* a farát”, 93)
- fog*: fogad (nagyon szívesen *fogta*, 170)
- fogas*: fogasborona (*fafogas* egy ló után, *vasfogas*, egy levelű és többlevelű, 54)
- fogás*: a szántó egyszerre egy *fogás* tallót fog ki, azt széjjel szántja csekélyen (forgat); a *fogás végét fölveteti*: föl-szántja a keresztben (55)
- fokkot*: *megfokkották* ezeket a betyárokat (összefogdos? 150)
- fonyacsék*: kukoricafosztalék szőlőkötőzésre (58)
- egy *fordítás* főd (162)
- forrás*: forradás (nagy *forrás* támt az ódalán, kézirat)

a földszederből lekvár készül sebre (60)
a földitököt megfőzik, törött karra, lábra jó (60)
futós: gyors (amejik *futósabb* lesz, azé lesz a píz, 159)
fülbecsavaró: kőrózsza (f. van sok ház tetején, fájós fülbe csavarnak a levéből, 60)
fűles: kukoricaszárító (35, 48, 57)
fűzfagomba (82)
gádor: a cserepes háznak nemcsak *gádora*, tornáca, hanem *gangja* is van (38)
gajmó: kaszáláskor és aratáskor *gajmót* kötnek [a kaszára] (54)
gojhó: ostoba és ügyetlen kamasz, oktondi (173)
goszoja: gója *goszoja*, törjön ki a nyovoja (kiabálják a gyerekek a gólyának, 66)
gölödi: gombóc (kukoricás g., 175; vö. *gölödény* MTsz.)
görbe kúcs: hajlított drótból való kulcs (38)
gurgó: fahenger (54)
gurog: gurul (173, 174)
guruga: guriga, orsó (egy gombolag *guruga* cernát vesző, 144)
gülügomb (a kanász ... fekete purucán, mándliján nagy ezüst *gülügombok* ékeskedtek, 78)
gyalú(s)zka: kaszából készített nádvágó (59)
gyeröksikkasztás: magzatelhajtás (92)
gyóntat: ösztökél (mindig *gyóntatja* az annya, hogy nősüjjön meg, kézirat)
gyöngyen: szépen (gy. megin eddegél, 148)
kigyujt: felgyujt (*gyujcsanak ki hama!*, 91)
gyűrűfa (36)
hajas (fa): héjas, kérges (196)
hajlik: szőlőbeli pince; leggyakoribb a háromrészes h., sárfalú, szelemenenes, náddal fedett épület (45)
hagatkozik: hallgatódzik (*hagadkoztak*, 94)
hanga: liceum (élősvény, kerítésül, 33)
hangász: cigánymuzsikás (5)
hangyaszombék: hangyaboly (66, 179)
harapó: harapófogó (85)
haszon: tej (139)
hatócska: hol az olló komámasszony? nevű játék (a lányok és legények „együtt futottak *hatócskát*”, 96)

hel: a jobbágytelket *hel* szerint számítják; *féhel föld*: 56 hold; *féheles gazda* (42)
herbaté (60, 214)
hetes fonyó volt Szent Mártontól kezdődően; ilyenkor hétszámra fogadott zselléraszszonyok fonták a gazdaasszony kenderét; *a hetes fonyók* sokszor ott is aludtak, ahol dolgoztak (110)
hidas: disznóól (48)
hódas: holdkóros (134)
hordási vásár (165)
horogfa: a szelemenre van erősítve csapolással és faszeggel (36)
hosszi kocsi: a könnyű kocsit megtoldják nyújtóval és *hosszi ódalakkal* cserélik fel a kisebb ódalakat; ugyanekkor *vendégódalakat* használnak két *körösztfával*, miket *karfaszeg* tart össze (68)
hosszitűsző a konyhában (94)
hurkó: gombóc (80, liszt, forró vízbe keverve, zsírral összetörve, forró vízbe szaggatva, tejeslével v. paprikás zsírral leöntve, 81)
hushagyózni: húshagyókor a szőlőben mulatni (175)
huzalom: vonzalom (van-e hozzá *huzalom*? 96)
icce: két messző (42)
igazat tart: a doktor ... megvizsgálta feleségét, de a vizsgálás *nem tartott igazat*: a bajmegállapítás helytelen volt (163)
illető: valaki (egy i. azután bekütte ezekkhő a főnyött fiatalembörökhő, 168)
isten tehénkéje: bogárnév (207)
iszling: falait nádból, kóróból fonják össze, tetejére szalmát hánynak; ebben fűtenivalót, zöld takarmányt, egyetmást tartanak (42, 34, 35);
izzó: parázs (214; *eleven izzó, döglött izzó*, 40)
járokocsi (41)
jóság: gabona (44)
jövendő: jövendőmondó (146, 147)
kacs: kaszanyél mankója, fogantyúja (kis és nagy *kaccsa* van, 54)
kácsasütő: cserepből való baromfisütő (40)
kacsikám: kacsácskám (143)
kacsintós: tánénév (96)
kaját: kiált (172; *ekajáttya magát*, 172,

- 161 ; *ekajátotta magát*, 179 ; a pallásról *lekajátott*, 163
- kajdászni*: kiabálni (156 ; *kajdászott* 172 ; *belekajdásztak* 95), *kajdabajász* ua. (158)
- kakihajú*: vörös hajú (93)
- kákics*: gyermekláncfű (199)
- lekalbászol*: a szegély tetejét náddal és léccel *lekalbászoja* (36)
- kálho*: kályha (*banyakálho* vályogból van, felső része csonkakúp alakú, vállal, több házban boltozatos koporsóalakú ; *szömös kálho*: barna v. zöld lapos v. mély kályhaszemekből volt összerakva, 39)
- kamro* (!): élettár, konyhaeszközök rak-tározó helye (42)
- kanalasmadzag* (a tüzszé fölött lóg, 47)
- kántusbál* (csak egyszer volt egy évben, csak meghívóval mehettek ide a legények, 96)
- kanyarít* (bika): eszik (197)
- kapucobor*: kapuoszlop, -félfa (95, 117)
- karfaszeg* (l. hosszikocsi, 68)
- összekaristol*: összekarcol (jó *összekaristót* az ág, 186)
- kálátó*: kárlátó (a lakodalom másnapján a rokonság látogatása a lakodalmas háznál, 98)
- kastankodik*: lábatlankodik (a maeska ott *kastankodott* a nenne körül, 164)
- kaszagereblye*: 2—4 fogú, aratáskor a kaszára kötötték régebben, ez a *gereblyéskasza* (54)
- kaszli*: kétszárnyú szekrény (41)
- katat*: keres (177)
- kéményajja*: a külábakon tartott bóthajtás a konyhát egy belső *kéményajjára* és egy külső konyhára osztja (39)
- kéménykaloda*: két külábra támaszkodó bóthajtásra szegletes kéménykalodát állítanak, ennek négy sarkába szúrt négy karó közét sziváccsal befonják, kívül-belül megtapasztják (36)
- kenyérács*: kenyértartó (41)
- kepe* v. *fékörösz*: 14 kéve (56)
- kikepickölődik*: kiszabadul (alig tudott a keze közül *kikepickölőnni*, 158)
- kérdőre vette a szógatókat*: kérdőre vonta (148)
- kerécsapás*: kerékvágás (199)
- kere-kere-kí*: a nádiveréb hangja (66)
- körösz*: 28 kéve (56)
- köröszterenda*: a sárgerendákra méteres távolságra állított gerendák (36)
- kerülő*: egésznapos gazdának minden *kerülőbe* feji a juhász az összes juhot (!), félnapos gazdának csak második *kerülőnkint* (aki gazdának 20 juha van a juhász kezén, az *egésznapos*, akinek 10, az *félnapos*, 62)
- kévekötfője* (54)
- kézzé megy*: azt is mondták a kérőre, hogy *kézzé megy*; néha ő is megkérdezte, hogy „*adhatom-e vissza a kezét?*” (97)
- kijábat*: kiabált (160)
- kisejfa*: nagyobb gyerekek ördöglovastak: a szérűn leástak egy méteres karót v. hosszabbat is. Ennek végét kerékbe állították ; a közepe táján átdugtak egy másik karót, ennek végeire akasztották a *kisejt*; a gyerekek belekapaszkodtak ebbe s forgatták (92)
- kisebbik uram, örebbik uram*: sógorok (104)
- koca ne, koc koc koc*: disznóhívó (180)
- bekocogtatott*: bekopogtatott (155)
- koccogtatott* (kő, 196)
- konyhakaszli* (kétrészes, polcos és ajtós, 41)
- konyhapóc* (41, 47)
- kordé*: kétkerekű taliga (41)
- koszorú*: kukoricafosztalék szőlőkötözésre (58)
- kotogás* (!): kalapálás (183)
- köcsögös*: ágas a köcsögöknek (35)
- külláb*: köoszlop (38)
- kövesztett hús*: nem teljesen megfőzött hús (81)
- kucik*: sárból rakott, vaskéménnyel toldott főzőkésztség ; a tüzszé hosszában a küláb és szobafal sarkában két egymással párhuzamosan felállított, vályogból készült, megtapasztott főzőalkalmatlanság, tetejére keresztben 2—3 vaspántot tesznek ; két meghajlított abrincs köré sárból rakott, megtapasztott és bemészelt, elmozdítható főző alkalmas-ság ; elől tüzeltek benne, a fazekakat főzéskor oldalához állogatták ; időnként újra rakták (39)
- kuksol*: guggol: *kusgójon le* (154), *gusgójunk le* (199)
- lakodalmi kúcsos*: fonott kalács (81)

- ēkurtáz:** levágja (a nőstény juhok farkát, hogy a fejésnél ne érjen a tejbe, 62)
- csizmahúzó kutya** (196)
- lānc:** földmérő (42)
- lazsnak:** lepedő (55, 68)
- lénea:** három fogú gereblye (54)
- lesbe tartotta a szemit:** leselkedett, nyitva tartotta (148)
- léság:** juhbetegség („amikor romlik a vére”, 214)
- lésza:** szalmából font ágy (45, 46)
- lisztessterc:** pirított liszt forró vízzel feleresztve, kiszaggatva (81)
- lopópince** (a szőlők végében a bor javának rejtegetésére, mikor a dézmaszedők arra jártak, rókalukszerű, 58)
- Lucakalendár:** Luca napján hagyoma héjából 12 csészét készítenek, mindegyikbe kevés sőt tesznek, s kiteszik az ablakba; mindegyik csésze egy hónapot jelent; amelyikben karácsonyig elolvad a só, az a hónap esős v. havas lesz (112)
- lüttyinke** (legény v. leány): aki nem tudja magát „helesen összeszedni” (93)
- líkal:** lyukat csinál (a babnak is *likānak* s a földet lábbal taszítják be, 55), általában ketten kellenek a krumplihoz, egy, aki vág, egy, aki vet és takar; az első *likāja*, a második potyogattya és berugja; léneával egy kihúzza, a másik belc pottyogattja, a lábával bele nyomja a krumplit (55)
- macskajárom** (69. ábra): eszköz, melyen férfi csepűfonalat fon rokkafáról (87)
- maje** (72, Komárom m. Ácsn kötény v. szoknya felső pártázata, mely ráncait összefoglalja MTsz.)
- májfa:** májusfa (115)
- makház:** a régebbi ekéről csak annyit tudnak, hogy nagy makház maradt utána (54)
- makkovász:** a kenyér régen makkovásszal, párral készült, mit kevés korpából és komlóból kevertek (82)
- málé:** kukoricaliszt búzaliszttel forró vízben édesedik, tepsiben megsütik (81)
- mámusz:** bőrtalpú szövet v. kötött felsőrésű félcipő (73)
- mándli** (kék v. fekete posztóból, zsinorozással, simán, 73)
- masina:** cséplőgép (56); sárból rakott, vaslapú, zárt tűzhely (39)
- maszlag** (60)
- matéria:** méhlepény; (a *matériát* hidas mögé, árnyékos helyre ássák el, 91)
- meddüs:** a kosok külön vannak a gédáknál a *meddüs* keze alatt (62)
- méház:** méhes (66, 163)
- méla:** tréfás (169)
- mérő:** gabonamérték (112)
- messző:** ½ icce (42)
- mezei sóprű** (növénynév, 60)
- Miskóta:** Miska (144)
- megmohósodik** (a kezünk): földagad (5, vö. *megmohódott a kezem* Sopron m. Szil-sárkány MTsz.)
- mőring, mőringálás** (97)
- múszoló:** három ágbán végződő, szőlőzúzó méteres fadorong (régebben, míg nem volt daráló, a szőlőt *múszolóval* *megmúszóták*, aztán tiporták zsákban, 58)
- nádázó, nádverő** (a nádat *nádázó, nádverő* ember rakja fel *torombákné*; egyszerre egy *rudáját*, 36)
- nagyőreganya, nagyőregapa:** dédszülők (103, 104)
- napfőlkelt előtt** (171)
- nenne:** néni (164)
- megneszül:** megijed (Mariska igen *megneszűt*, hogy mostan kiaggya, 148)
- nevetgerez:** *nevetgérezte*, amit a többiek montak (147)
- nincs:** nincs meg (*nincs* a gyөрök, 175)
- nyaklik:** csuklik, bicsaklik (mindőne *nyaklott* nem vót mögmerevödve, 74)
- nyaláb:** öl (egy zsák méhet a *nyalábjába* vett, 163; ēvitte a háromhetes kicsinyit is a *nyalábjába*, 175; a terhet *nyalábjábo*, köténybe, kötélbe, lazsnakból kötött batyuba, kosárba viszi, 68)
- átnyalából:** átkarol (mingyá *átnyalábóta*, megcsókóta, 149)
- nyálzó:** fonóknak adott étel, ital (liszt, zsír, 88; ha „tisztán szerette” a legény a lányt, akkor vitt neki alkalmankint *nyálzót*: almát, diót, cukrot, 94)
- nyámmog:** kinyílik a szekrényajtó, ... hát *ēkezd* valaki *nyámmogni*, ... hát ki járhat itt éjnek idején (173; a Székely-

- földön a. m. kelletlenül, immel-ámmal, tünnyán beszél MTsz.)
- nyanya*: anya (104), *nanyám* (136)
- nyereg*: a háztető gerince (amikor a tető két oldalával elkészült, akkor leszegi; a szegést elől kezdi egy nagy bábbal, *babával*, a ház csücsével, s innen halad végig a *nyergen*, 36)
- nyírsöprű* (54)
- nyomórúd* (a *nyomórúdat* láncsal és kötéllel erősítik a vendégoldalhoz, 68)
- kerti nyúlfüle*: növénynév (214)
- elődal*: elsompolyog (a medve *elődāt*, 157)
- olló*: a körösztgerendákra három *ollót* illesztnek, egyet elől, egyet hátul, egyet pedig a középén (36)
- ög-móg*: dörmög, dohog (*öktek-móktak* az emberek, hogy itt vót, 155)
- ökörfark(k)óró*: növénynév (a májusban szedett ő. is köhögésről jó, 60)
- öl*: körző formájú faszerszám, mit egy ölnék két lépés távolságra állítanak be; ha gazda mér cselédnek darabka földet, akkor ez *öl-et* használ (42)
- ördögrokka*: körbenforgó hinta? (a szűrűt... a gyerekek esztendőn át ördög-rokkájukkal simára taposták, 56)
- előregszik*: megöregszik (a király *előrege-dett*, 179)
- összes* (az ő lány korába katolikus juhászok vótak az *összes* mind, 179, vesse le az *összes* ruháját, 171)
- padágy* (gyermeknek, 41)
- padegatta*: táncnév (pas de quatre, 96)
- pálannya*: böndő (137)
- palást*, *vikler*, *spéncter*: posztóból, bársonyból, selyemből nagy gallérral készült ujjatlan, elől csattal összetartott, derékig érő gallérféle ruhadarab (72)
- bepanaszkodik*: elpanaszol (annak *bepanaszkodott*, hogy ü szabadította ki a leányt a rablók kezibű, 178)
- pap*: a 14. kéve, amit a kepe hegyibe raknak, s amibe (az utolsóba) egy marokszedőt szoktak belekötni (56)
- pár*: élesztő (87, 82)
- patakukac*: cserebogár bábja (149)
- pejvalik*: a szénaboglyában facobrokra állított, nádaajtóval ellátott száraz hely a polyva számára (42)
- bepemecsel*: pamaccsal beszappanoz (kézirat)
- pilács*: mécs (91, 41), *pilacs* (!) lámpa (143)
- pilicka*: kis darabka fácska, mit a cselőkével vissza kell ütni tudni röptében (205)
- pille*: lepke (66)
- fapintli*: szüretkor a szőlőt késsel vágják le csöbrökbe, régebben *fapintlibe* (58)
- belepisszent*: belepiszkít (a katona *belepisszentett* a kalapjába, kézirat)
- píte*: lepény (liszt tejjel, vízzel, esetleg tojással elkeverve, megsütve, 81)
- pitykövezés*: öt golyóval való játék (206)
- pitypalaty*: a fürjecske hangja (66)
- pofon húz*: pofon vág (155)
- porát láttya*: fölugrott a nyúl, de mire az ördög odaér, már csak a *porát láttya* (144)
- pörgőorsó*: a kócot rokkafáról *pörgőorsón* fonják zsáknak (87)
- pörgőrokka*: a szöszit és szálát ugyancsak rokkafáról, de *pörgőrokkán* fonják (87)
- prósza*: zsírral v. aludttejjel elkészített máléforma sütemény (81)
- pujkatozás fejű*: szeplős (93)
- épukad*: megpukkad (majd *épukattak* a nevetéstű, 174)
- puruc*: férfimellény (fekete posztóból, síma v. zsinóros, drapp színű bársonyból, kétsoros, háta klott, 73)
- prucka*: női mellény (posztóból, selyemből, festőből, kartonból; kerek kivágású v. nyakig csukott, elől kapocsra járó ujjatlan darab, 72)
- puruckás szoknya*: bokáig érő, nagy rán-cokba szedett, a kerek kivágású pruszlikkal egybevarrt szoknya (72)
- pütyköz*: pitykövez? (kisebb lányok *pütyköztek* is, 96)
- bubos pütyörke*: búbos pacsirta (196)
- ragajja*: a horogfák és körösztgerendák csapolásánál kilátszó bedeszkázott eres (36);
- ragasztó*: ajtófélfá (38)
- rajthuzli* (Reithosen): kék posztóból, csizmaszáron kívül viselt, oldalt gombos nadrág (73)
- recet* (retesz): hosszú fazár (*farecet*, *vasrecet*, 38)

- regöl*: verset mond (*regőjön* őneki egy verset; ojan szépen *regőj* ám, hogy a hasunkat foghassuk nevettünkben; a *versregölés* pedig karácsony este, János estéjén vót, 169)
- megrejtődzik*: elalél, álhalott lesz (a szive *megrejtődzött*, 150)
- megreked*: járt az idő, sokára *megrekedett* a szakácsnő (162)
- rémisztő sok* (162)
- rettenő* szerette: nagyon (164)
- rész*: a zsellértelket *rész* szerint tartják számon; *féresz* zsellérföd: 800 öl² (42)
- rici*: blúzféle (72)
- ringispil*: körhinta (Ringelspiel, 116)
- rippancs* (találósmesében) száj (196)
- rokkafa*: rokka (87)
- rökönye*: szőlő új hajtása (58, l. *rekenő* MTsz.)
- rudája*: l. nádazó (36)
- förüg*: *förügött* valami 600 hód födre (162)
- rugdálódzik*: a kis gyereket meg kitették a napra, hogy *rugdálódzon* (175)
- sárgerenda*: a falon levő gerenda (36)
- sarkandozik*: a kukac megint ott *sarkan-*
dozott, hogy rámászik a lábára (149)
- sarogla*: trágyahordó; ugyanezen viszik a levágott disznót is (68); a kettős ajtó közül a külső, sokszor rácsos félajtó, mely nyáron, mikor a belső nagy ajtó nyitva van, óvja a házat a betolakodó baromfitól, kutyától (38)
- nagysebtin*: sebesen, gyorsan (*nagysebtin* gyün vissza, 151)
- sejpe*: sejp (168)
- seprőkóró*: növénynév (210)
- sifli*: mézeskalács (115, 116)
- ēsikkaszt*: elpusztít (mit érdemelne az, aki *ēsikkasztotta* az ű vejét; te vótál az a kutyá, aki engem *ēsikkasztott*, 179)
- sireg-sorog*: a száraz hójag *sirgett-sorgott* a lábán (169)
- sóba-vízbe leves*: rántástalan zöldség- v. tésztaleves (81)
- sömörtyü*: szemölcs (67)
- süvénykémény* (sövényk.): vesszőből font kémény (36)
- stiglic*: madárnév (azt mondja tavasszal a szőlősgazdának: *nyitni kéne, nyitni kéne*, 66)
- sublót*: fiókos szekrény (41), *sublotos láda* (41)
- sudárfa*: a kútgémről lefüggő rúd, mely a vödröt tartja (140)
- sudaros* (leány): sudár (93)
- súk*: két összetett hüvelyk távolsága (42)
- sunyó*: hunyó (207), *lesunyta a fejét*: le-
hajtotta (kézirat)
- suprál*: ver (*ekezte supráni* a papot és még most is veri, 191)
- surján*: fiatal, cseperedő (südő, *surján* legénykéek, 93)
- sűrű kukorica*: csalamádé, sűrűn vetett k., 171)
- süske*: búbos pacsirta (összel, mikor hidegre fordul az idő, utána kiabál az embereknek, hogy: „szűrt végy, szűrt végy!” 66)
- svártli*: disznósajt, prэшurka (a *svártliba* bőrke, szív, szalonna kerül, a *kis-svártliba* máj, 83)
- szabad*: aki *magá* *szabaggyába* van, az elment 16 éves korában is (bálba, 95)
- szála*: a gerebenezett kender legfinomabb része (87)
- szalufa*: szarufa (*szalufákat* vésnek a köröszterendákba, miket fönt kakas-
ülő — *kötögerenda* tart össze, 38)
- szapuló*: (szüretkor a szőlőt) puttonnal hordják össze *szapulóba*; a *szapulóban* behordják, ledarálják (58)
- szárnyasegér*: denevér
- szegőléc*: a leszeggett nádat léccel, a *szegő*-
léccel köti le, hogy a szél meg ne kezd-
hesse (36)
- szigylletős*: szégyenlős, szemérmes (a *szigylletösebb* lány, aki kicsit tartotta magát, má a lányságát, akibe vót egy kis izé, nem fogott kezét senkivé, leg-
főjebb a kedvesivé; aki ojan, hogy másnak is, mindenkinek akar tecessé, a megcsináta, 95)
- székiű*: kamilla (60)
- szelemen*: a tető ormán végignyúló ge-
renda (felrakják [az ollókra] és az ágasra a *szelement*, 36)
- szömház*: magtár (a sz. fecskerakásos, sze-
lemenés tetőszerkezetű épület kis ablak-
kal; a bejárás a keskeny végében van, 42)
- szömhúzó* (54)

- szömtoló deszka* (a kinyomtatott szemet a szömházba húzták be a szömtoló deszkával, 56)
- szörmő deszka*: a ház ormán a szegéshez erősített szélfogó deszka (36)
- szénakalap*: négy fa- v. kőoszlopra — *coborra* — rakott körösfából és erre hányt szalmából áll, az istállóval szemben van; gazdasági szerszámokat, koscsit, ekét, stb. tartanak alatta (43)
- szentjánosi*: a glediciának a szentjánoskenyérhez hasonló termése (80)
- szentjánosfü*: növénynév (214)
- szér*: ékszer (aranyórát, karperecet, mindenféle aranyszereket vett a gróf, 149)
- szippancs* (találós mesében): orr (196)
- szita*: körisbogár szárnya alatti szítája: hártvás szárnya (66)
- szivács*: fűzfavessző (36, 87)
- szok*: szokik (144), szokás: tuggya a szokját (145)
- megszólamzott*: megszólalt (148, 151)
- szógabál*: újévi bál; ide befizethetett mindenki, el is jött a gazdalegény is (95)
- szőlőbejáróbot* (98)
- észomjul*: megszomjaz (*észomjútunk*, 114)
- észó, hátsó, átellenbe szomszéd* (104)
- szundigál*: szundikál (*szundigájon* 202)
- szüle*: anya, *öregszüle*: nagyanya (104)
- megtagad*: kitagad (aszonta az anyja meg az apja neki, hogy *megtagaggya és meg is tagatta*, 178)
- tala ne, tala ne*: bikahajtó szó (142; Arany: A vén gulyás temetésében: *tala te, tala te!*)
- talpas*: egy jó *talpas* medve vót benn (158)
- tanácskodik* (*tanácskottak*, 173)
- tejjölös száju*: szöke (93)
- telázi* (41), *stellázi* (145): állvány
- ténszécskó*: garabonciás diák (141)
- alátér*: aláfér (183)
- leteritkezik*: leteritkezett egy fehér lepedővé (161)
- le vótak terickedve*; fehér lepedővé *le vót tericközve* egy pár alak; úgy szoktak tenni a boszorkányok, hogy *letericköttek* fehér lepedővé (173)
- tetejetlen* (pajta): tetőtlen (136)
- tézés*: tegezés (104), *tézi*: tegezi (5)
- tilor* (kendő): tiróli (72)
- tilorok*: tiroliai (116)
- tirtyeg-tortyog*: rotyog (én előttem ne *tirtyegjen-tortyogjon* a s...ed! 170, vő. *tirtyög-tortyog*: totyog, totyakosan jár Székelyföld, *tortyog*: szortyog [a lyukas csizmába bement víz menés közben] Balaton mell., *tortyogó*: totyakos Baranya m. Ormányság MTsz.)
- megtokik*: megáll (a lány kicsit *megtokott*, hogy aszongya — mingyá, 143)
- tokmány*: fentok (54)
- tolóágy* (nagy ágy alatt, 41)
- toromba*: házfödésre szolgáló nádnyaláb (36)
- megtortyogósodik*: otthun igen sokat fontunk, sztán *megtortyogósodott* a s...em 169, l. *tirtyeg-tortyog*)
- totyafazék*: széles fenekű f. (40, 180)
- törés*: tilolás (87)
- tragacs*: talicska (68)
- trégergerenda*: a külőbakra v. *jacobrokra* helyezett gerenda, amely a tetőzetnek a *gangot* fedő részét tartja (38)
- tudomány*: varázslóerő (*tudománya vót, babonája vót*, 181)
- tudós*: bűbájos, varázsló (174, 181)
- túrú*: túró (leányok játéka, 96)
- túróprés*: túróprés (164)
- tuskó*: csutka (aranyalmának a *tuskója*, kézirat)
- tuskót kő huzatni evvő má*, mondták a vén lányoknak (96)
- tutyi*: főkötő (72)
- tuzokkölk*: tuzokfióka (66)
- nekitűródzkodott*: nekigyürkőzött (kézirat)
- tűskerózsa*: vadrózsa (herbatét főznek ebből köhögésről)
- tűskebaronya*: tűskeborona (54)
- tűszé* (tűzhely): a kémény alatt körben csak a szoba felőli fal mentén 1 m magas, 60 cm széles sárpadot, *tűszét* építenek; e *tűszé* egyik végében van a főző alkalmatosság, a másikban a katlan a vastüst számára, valamivel magasabbra rakva (39, 47; a ház előtti *tűszé*: sárpád (94, 36); *nagy tűszé*: csukott tüzelő, 1,80 cm h., 1,80 cm sz., 1,00 cm m. szögletes v. lekerekített sarkú kemence (39)
- tüttünke*: (legény, leány): aki nem tudja

magát „helesen összeszedni” (esse kapám senkit, mert ojan *tüttünke*, 93; vö. *tüttö-, tüttö-bolond*: egész bolond Kiskunság, *tütttyő*: gyüge, félkegyelmű, bamba, hülye, bárgyú Csallóköz MTsz.)
utifű: növénynév (a széleslevelű u. sebre jó; a keskenylevelűből herbateát főznek, 60)
vacok: rossz ágy kisebb istállóban; földbe ástott négy karó körülteszkázva, erre szalma hánnya, pokróc és rossz ruhák (43)
vacskói eke (54)
vágó: tiló, kendertörő (87)
váll a szömöskálhán (szegletes, két oldalt ülésre, legbelül kuckónak megfelelő helylyel, 39)
vállrud: vödörhordó (65)
visszaváltányi: visszavenni (így az embertü az aranyt nem tutták *visszaváltányi*, 144)
varacsos béka: varangyosbéka (175)
váratlan: hirtelen (egy *váratlan* kapással, 161)
vastaghús: comb (169)
verdung 'negyed font' (a tejet *verdungra* mérik, sokszor még ma is, csakúgy, mint a tejfelt, 42)
veröm: a föld alá ástott, a jószág (gabona) elraktározására szolgáló alkalmatosság; körte alakú, szalmával kifüstölt, szalmával bélelt gödör. Fölül zsuppal bélelték és bélelik. Amikor a jószágot berakják, fákat raknak rá keresztben e fölé „igön, igön szoros szömagyugót nyomnak bele, hegyibe földet hánynak” (44)
verömbejáró kosár: 40 cm átmérőjű, szakajtóformájú és fonású kosár, főső

szélének két ellentett oldalába fűzött kötél segítségével merték ki nyitáskor a veröm tartalmát (44)
vérfű, *világváltófű* és *istenke bogárral* gyógyított; ezek a növények a Hosszivögyben nőttek, hajnalban virágoztak (134); a *világváltófűvet* fürdő számára szedik. Sorvadásos fiúgyermeknek, kékvirágut *mezei söprével* és *ezerjővel*, leánygyermeknek piros virágut főznek össze (60, 214)
igön búsnak vötte magát (141),
nagy útnak vettem magamat (141)
vetközöggyn le (154);
világszíp Ilonka (150)
világi szíp (149)
vincároz: vót egy legény meg egy leány, sohase hagytak békít a kanásznak alunni, mindig *vincároztak*, mindig veszekettek (179) (a Csallóközben a. m. 'fickándozik, ficánkol, ugrándozik' l. MTsz. *fincároz* a.)
vörösbéli gomba
vörös bors 'paprika' (203);
a régi krumpli *vörös cafatos* (apró) volt (57)
ēzargat 'elkerget' (174)
bezárkottak (162)
zuhápka: halcsontos szásrétű blúz, rici, *zuhápka*, testhöl álló rékli: szövetből, bársonyból, selyemből, kartonból varrt, sonkaujjú, bélelt, fodros v. sima aljú blúzfélék (72)
zsákajja: kis darab földet *zsákajjával* is mérnek; egy *zsákajja* krumliföld: 150 n. öl (42)
férés zsöllérföld: 800 n.-öl (42)

1950.

Beke Ödön

Szó- és szólásmagyarázatok

A régi magyar demizson és ami benne volt. Mostanában többször szó esett folyóiratunkban a *demizson*-ról, erről a szélteben használatos italtartó készségről. Rubinyi Mózes indította meg a szóval való „foglalkozást”, amikor a Radó Antal magyarítása szerinti „gyékényfonásos nagy palack” nevéül az Illés Béla használta *kosáruveg*-et ajánlotta „az italosok és szótározók figyelmébe” (Nyr. 71 : 167). Vámos István a *kosáruveg* szót kifogástalannak és találónak mondta, de hivatkozott a *demizson*-nak a Középtisza mellett (pl. Abódszalók vidékén, Tiszanánán, Kiskörén, Tiszaszentmiklóson, Tiszaburán) használatos *fontüveg* v. *fonottkorsó* nevére is (Nyr. 72 : 194). Készítjük, az *üvegfonó* munkájához a Tisza füzesének vékony vesszeit használja. Beke Ödön tovább nyomozva a *demizson* magyar megfelelői után Sásdi Sándor egyik regényében fölfödözte a baranyai *fonottüveg*-et, majd a *szalmáskorsó*-t a balmazújvárosi Veres Péternél, akinek egyik regényében Szerdahelyen a bortalan házak előrelátó legényei még a szesztitalom beállta előtt szereztek maguknak bort „néhány üveggel, kulaccsal és *szalmáskorsóval*” (Nyr. 76 : 475).

Mindezekből kiderült, hogy a népnyelvben vannak a *demizson*-nak jó magyar megfelelői. Vámos István aztán újabb közlésében (Nyr. 79 : 460) már arra is rámutatott, hogy nemcsak a mai népnyelvben vannak, hanem már régibb nyelvünkben is voltak a *demizson*-nak magyar elnevezései. Így Orczy Lőrincnél 1762-ben megvan a *font butellia* (Zlinszky Aladár magyarázata szerint : „szalmába v. gyékénybe font üveg”) ; Kovács P. költeményében 1832-ben megtaláljuk a *szalmás üveg*-et. Az utóbbi költemény megemlíti egyik költőnk, aki a *szalmás üveg*-nek áldozott. Vámos István helyesen véli, hogy a szóban levő költő nyilván Csokonai, aki ugyan a csikóbőrös kulacsnak állított örök emléket, de a Dorottyában a *szalmás üveg*-et is emlegeti.

Ez a Csokonai-féle *szalmás üveg* külön figyelmet érdemel. A debreceni költőnél a *szalmás* melléknév a jelzője az *üveg*-nek, mint ahogy az ugyane vidékről származó Veres Péternél a *korsó*-nak. Ez nyilván arra mutat, hogy e vidéken nemcsak a füzesek vesszeivel, hanem szalmával is burkolták a korsót és az üveget. Egyébként is érdemes Csokonai Dorottyájának a *szalmás üveg*-re vonatkozó részét tüzetesebben megvizsgálni :

„Egy nympa, kit Virgil, s utána mindenek
Olyan irtóztató formában festenek,
Holott, habár néha rémülést hoz is ránk,
De sokszor angyali orczával jön hozzánk ;
Egy nympa, kit Kozma zengő trombitával,
Repülő szárnyakkal, és felfűtt pófával
Festett *rozsólisos szalmás üvegére*,
Egy Fáma-Volatot tévén czimerére.”

(IV. könyv ; MRemekírók 8 : 255)

Csokonainál, mint látjuk, *rozsólisos szalmás üveg*-ről van szó. E kifejezéshez maga a költő is szükségesnek érzi „jegyzést” [jegyzetet] fűzni a következőkben : „Hogy a

literatúrában még a *rozsólisos butellára* is kell czitálni! Vide sic : Rosolio di Aqua d'oro, all' Insequa delle Fenice in Bologna Michael Kozma. Fama Volat. In Bologna : pedig Kozma Mihály, míg élt, budai rozsólisos görög volt" (i. h. 269).

Ebből a jegyzetből kiderül, hogy a *szalmás üveg rozsólis*-t tartalmazott (*rozsólisos butella* volt), továbbá, hogy a hazánkban fogyasztott különféle rozsólis fajták cifra olasz elnevezéseik mellett nem Olaszthonban készültek, hanem a görög származású Kozma Mihály budai rozsólisfőző készítményei voltak.

Úgy látszik, a szalmás üvegben (butelliában) forgalomba került *rozsólis* Csokonai idejében nagy kedveltségnek örvendhetett. Erre mutat, hogy Csokonain és Kovács P. említett költeményén kívül egyebütt is megörökítették. Így megtaláljuk a Kovács P. költeményénél korábban is, 1829-ben egy versezetben, amely K. S. kézjegy alatt a Hasznos Mulatságokban jelent meg (1829. 41.) „Szerelem Dal a' Kávés Findsához” címen. A Csokonai (Szerelem dal a csikóbőrös kulacshoz) hatására készült tréfás versezet a reggeli kávéivást dicsőíti. A kávé findzsa érdekében vitába száll a rozsólisos szalmás üveggel, a pálinkás butykossal meg a boros kulaccsal. Így kezdődik :

„Drága kintsem, Calambotskám!
Pirosvirágú Findzsátskám!
Ér'tted halok, ér'tted élek :
Száz Szalmásért nem cseréllek!”

A harminchét versszakból álló verset teljes egészében közli Bevilaqua Borsody Béla és Mazsáry Béla „Pest-Budai Kávéházak” című művelődéstörténeti tanulmánya (Budapest, 1935. 2 : 945), mi azonban megelégszünk a bevezető versszakon kívül a következő sorok idézésével :

De csak délben s vacsorakkor
Bográts, Kulacs! kellesz akkor.
Hanem te, Kávém, fröstökre
Italom maradj örökre!

Kedvelljék mások a' Szalmást,
Nem szeretek kivüled mást!
Az különös Ditsóséged :
Urak s Dámák isznak téged!

A versben a *szalmás* jelző jelzett szó nélkül, önállósulva szerepel, de az összefüggésből, a tartalomból kitetszik, hogy nem a boros üvegre (azt a *kulacs* helyettesíti), hanem a rozsólisos üvegre vonatkozik. A *szalmás*-t Bevilaqua Borsody Béla és Mazsáry Béla így magyarázza : „Szalmával bevont, gömbalakú déleuropai és keleteuropai agyag- és üvegbutykos” (i. m. 943).¹

¹ Ugyanezen a helyen a *demizson* szó eredetére is kapunk magyarázatot a következőkben : „Eredetileg a szőrös, nagy keleti tökfajta, mely vízbe mártva párolog és így hűti tartalmát. Mint futónövény a Kelet Kávéivó Kjöszkjeinek kedvelt zöld dísz. Mint ivó Tökkobak hazánkban is divatos. Már a középkorban is ott van a pusztában élő szentek képein, mint a szent ivókésztsége. Dévaj arabs neve *Dam-ha-Dsann*, vagyis *Scrotum Diabolorum*. Ebből lett spanyol neve : *Damajanos* (kiejtve : Damahánosz). Ez ment át — népetimológián — a franciába és ott *Dame Jeanne* (Janka asszony) és az angolba, ahol délfrancián-félangolosan *Demi John* (Félpalackos János) lett a neve. A *demijon* szó a franciában ismeretlen” (i. h. 943).

Most már a nálunk idegen alakjában is használatos, de a vele egyértékű magyar megfelelőiben is járatos italtartó készséget ismerve, vessünk egy pillantást arra, mi van, illetőleg mi volt benne. Ma inkább a nagyobb űrtartalmú (3–10 literes) alakját használják, s főként bort szállítanak és tartanak benne, de a pálinka- és likőrféleségek is ilyen nagy — hol befont, hol fonatlan — üvegben kerülnek a kimérő boltokba. Csokonai korában azonban ezek a kisebb — vesszővel, szalmával, gyékénnyel befont — üvegek és butykosok rozsólissal voltak megtöltve. Manapság már persze nem mindenki tudja, mi az a rozsólis, azért erről is ejtünk néhány szót.

Csokonai fentebb idézett „jegyzése” szerint a rozsólisos butella *Rosolio di Aqua d'oro-t*, *aranyvizet* tartalmazott, vagyis olyan arany színű narancslikőrt, melynek ma *Curaçao* a neve. Persze a rozsólist, ezt az akkortájt nagyon kedvelt finom likőrt nemcsak narancsból készítették, hanem egyéb gyümölcslevekből (barackból, eperből stb.) is. Ennek a kedvelt itókának a XVIII. század második feléből ismert neve Bárczi Szófejtő Szótára szerint a közélatin *ros solis* 'harmatfű, pálinkafajta' szó átvétele. A szót a Nyelvtörténeti Szótár is fölvette, de csak a Pápai Páriz-szótárnak Bod-féle bővített kiadásából (1767.): „*rozsólis*: rossolis”.

Ez a *rossolis* nem valami magyar különlegesség; mutatja, hogy megtaláljuk pl. a németben, a franciában is. Megvan már a Magyar Tudós Társaság 1838. évi Magyar–német Zsebszótárában: „*rozsólis* fn. der Rossolis”. A kis Larousse értelmezésében benne van, hogy likőr, hogy a latin *ros solis*-ből származik, s hogy Olaszországban és Törökországban mindenütt készítik. A Halász Előd-féle legújabb Német–magyar szótár csak ennyit ír róla: „[da]s *Ro'solio* -s -s (*likőr*) rozsólis.”

A rozsólist hazánkban is nagyban készítették és fogyasztották. Nemcsak Csokonai Kozma Mihály tanúskodik róla, hanem ezt bizonyítja az a heves harc is, amelyet a följegyzések szerint a kávések céhe az 1800-as években a maguk szabadalmas kiváltságuk megsértése miatt indítottak és folytattak a pesti szatócsok, dohányos boltok, patikusok ellen. Mindezek ugyanis pohárszámba mérték ki jogosulatlanul a gyümölcslevekből üstön főzött, erősen édesített és illatosított rozsólisokat.

A rozsólisnak poharazásra történő kimérése nem lehetett rossz üzlet, ha annyian foglalkoztak vele; de hogy a rozsólis főzése is jövedelmező foglalkozás volt, arra még Mikszáth is rámutatott. Különös házasság című regényében elmondja, hogy Horváth Miklósnak — aki levetette a reverendát, s ott hagyta a kémiai professzorságot —, hogy szép feleségét s ikergyermekait eltarthassa, valami foglalkozást kellett kitalálnia, még pedig a chemia révén. „Az az ötlete támadt, hogy a pálinkafőzésre adja magát. De minthogy a közönséges pálinka nagyon olcsó, mert csak a parasztok isszák, valami mást kombinált ki... az úri rendnek is gyártani kell egy ilyen külön pálinkát, mert az úri rendnek pénze van, jól meg tudja fizetni. Legyen a színe a rózsából, az íze vetekedjék a cukorral, de mégis csípős legyen és zamatosabb és végre ne hiányozzék belőle a köménymag mellékíze se, mert a magyar ember szeret bőfögni... Így pancsolta össze Horváth uram nagy fifikával a *rozsólist*. Üstöket vett és egy szeszfőzőgépet hozott Bécsből... s nagyban kezdte főzni az új szokatlan italt...” — Egy szónak is száz a vége, a rozsólisfőző Horváth nemcsak nagyon gazdag ember lett, hanem még nemességet is kapott „szilvási” előnévvel (83–5).

Prohászka János

„**Gyermekei iegetés**” (*Ijed ~ ijeszt*). *Ijed*, *ijeszt* szavaink a SzófSz. szerint ismeretlen töből erednek.

E tö eredetére nézve eddig figyelembe nem vett segítséget nyújtanak az *ieget*-re, *iegetés*-re vonatkozó adatok: Szék: Krón. 23: „Az aszon nepec az apro gyermekeket *iegetic*”; Pázm: Préd. 24: „Azért *iegető* vásznak tartották, és tréfákkal tsufolták,

valamint az istenről hirdetni hallottak”; Decsi: Adag. 145, Megy: 6 Jaj. III. 20: „Czak gyermeki *iegetés*: fulgur ex pulvi”; Fal: NU. 288: „Hogy pedig a reád támadást, fogságot emlegeted, ez is csak *álomiegetés*” (NySz.). Az OrmSz. szerint: „*jeggető*... ’szőlőbe, vetésbe, madarak ellen kirakott keresztalakú pálcá’. Rongyokat raknak rá, s a madár, embernek gondolva, féltőle. Sz. *Ojan am* (az), *mind a jeggető* (a sovány ember)”. A MTsz. szerint *ieget* ’ijesztget’ járatos Szatmár megyében; *ijjeget* a Répce vidéken, *ijöget* Kiskunhalason, *jeget* pedig a Székelyföldön.

Ezenkívül Keresztes Kálmán szóbelileg a következőket közölte velem: „Az Ormányságban a gyermekek társuk megrémítésére ezt kiáltják: *»ijje!*»¹ Eszerint az ormánysági *ijegget* ~ *jeget* alkalmasint a. m. ’többször egymásután, ismételten azt mondja, hogy *ijje* (*ije*)’. Az *ieget* ~ *ijöget* tehát úgy keletkezhetett, mint *jajgat*, *juijgat*, *nógat*, *noszogat*, *ümget*, *béget*, *óbéget*, *hesseget* stb., amelyek mindegyikének az alapszava indulatszó vagy hangutánzó szócska (TMNy. 417; NyH.⁷ 67).

Kérdés mármost, mi az *ijjeget* ~ Nyj. *ijegget* ~ Nyj., R. *jéget*, *jegget* alapszava, az *ijje* ~ *ijē* ~ *jē* ~ *je*?

A régi és a népnyelvi adatok azt mutatják, hogy a gyermekeket szokták *iegetni*, *ijjegetni*, *jégetni*. De mi lehetett az az *ijē*, *ijje*, *je*, amivel, mint afféle mumussal rémítették, sőt még ma is rémítetik a gyermekeket?

Szerintem figyelembe kell venni erre nézve a következő adatokat:

A csuvasok körében ismeretes az *ijjē* vagy *ejjē*, mint ártó szellem. Mészáros Gyula szerint az *ijjē* ... „kis gyermekeket megrontó gonosz szellem. Szemmel soha sem látható, de folyton ott jár a kis gyermekek bölcsője körül, és ha lehet, akárhogy is megrontja őket ... Az általa okozott betegségek között legveszedelmesebb a nyavalyatörés (epilepszia), melyet *»ejjē* beleütközöttnek (*ejjē verenne*) neveznek ... Ha a kisgyermek születésétől kezdve folyton-folyvást betegeskedik, arra azt mondják, hogy születési helyén ütkezött belé az *ejjē*” (A csuvas ősv. eml. 41–2). Asmarin szerint is *uue* (*ujə*) a. m. ’злой дух’. Ha a gyermeket magára hagyják a földön, az *ujə* ott terem mellette, s a gyermek ekkor megbetegedik. Az ilyen beteg gyermekeket a javasasszony gyógyítja (Слов. чуваш. языка. 3: 84–6). Magnyickij is hasonlókat ír a csuvasok körében rettegett *iüə* ártalmairól és elűzésének módjairól (Материалы к объяснению ст. чув. веры. Kazany, 1881. 146–8).

E három kutató adataiból megtudjuk, hogy a csuvasok körében ismeretes az *ijjē*, *ejjē*, *uue* (*ujə*), v. *iüə*, mint a gyermekek réme, ártó szellem. Ugyanez a szó ’szellem’ jelentésben megvan egyéb török nyelvekben is, vö. baskir (Próhle) *ijä*, *ejä*; Kazáni (Bálint) *ejä*, *ije*, (Radlof) *ijä*; *jä*; kirgiz *je*; ujjúr *iä* ’Herr, Hausherr, Geist’ (E szó rokonságáról l. Ramstedt: KSz. 16: 80; Lab. spir. 187; Räsänen: Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen 163, 191; Gabain: Alttürkische Grammatik 54). Ismeretes, hogy e szónak ótörök alakja *idi* volt; ebből az *ijä*-féle alakok szabályosan fejlődtek.

Az *ije* ~ *je*-féle török alakokkal, amelyeknek jelentése ’szellem’ → ’gyermek-ijesztő, gyermekrontó szellem’ (mint a csuvasban), szerintem egybevethető az *ieget* ~ *ijed* ~ *ijeszt* ~ *ieget* ~ R. *ijen*, valamint az *i* nélküli R. Nyj. *jed* ~ *jeszt* ~ *jeget*, R. *jen* alakok tövében lévő *ije* ~ *je*. Horger az *i*-nélküli, rövidebb alakok magyarázatául felvette, hogy a szóeleji *i* ezekből csak látszólag tűnt el. Mivel az *ijed*, *ijeszt* igen gyakran került kapcsolatba a *meg* igekötővel, a *megijed*, *megijeszt*-fél’kből az *i* a második szótagból ugyanúgy tűnhetett el, mint a hajdani *megijő, *megi-jár, valamint a *malina*-típusú szavakból (Nyr. 39: 298–9). Eszerint az említett igék töve eredetileg *ije* volt, a rövidült alakok ebből az igekötős igék hatására keletkezettek. A régi alakok elemzése nem

¹ Én is emlékszem hasonlóra a Veszprém megyei Szentgálról. L. L.

nyugtat meg bennünket; a későbbiekbőł egyértelműen az *i* kezdetű alakokra lehet következtetnünk. Lehetséges, hogy a fentiek alapján a magyar *ije- ~ je-* kettősséget is meg lehet magyaráznunk a török nyelvek kettős *ije ~ je* alakjaiból.

Végezetűl még megemlíthetjük, hogy népünk a gyermek megijedését — akár csak a csuvasok — valamely gonosz szellem ártalmának szokta tulajdonítani. A gyermek ijedésének okát sok helyen ólomöntéssel derítik ki. (Erről és egyéb ijedtségűző babonás műveletekről l. Ethnographia 3 : 95 ; 4 : 129 stb., Magyar. Népr. 4³: 193).

Ha fenti egybevetésünk helyes, kimondhatjuk, hogy *ijed ~ ijeszt ~ R. Ny. ijeget* igéink alapszavában egy gyermekrontó szellem török eredetű (*ije ~ je*) neve rejlik.

Hogy e török eredetű szót melyik török nyelvből és mikor vettük át, annak megítélése a turkológusok feladata.

Talán nem jelent áthidalhatatlan nehézséget, hogy a szóban forgó török szavak őstörök alakja *d-t* mutat (*idi*), a *j-s* alakok későbbi, szabályos hangfejlődés eredményei (*d > δ > j*). Vajon voltak-e már a honfoglalást megelőző időkben, tehát akkor, amikor őseink törökfajú népekkel közvetlenül érintkeztek, e szónak *-j-s* alakjai? Erre nem könnyű felelni. De talán némi támpontot nyújt erre nézve az a körülmény, hogy az obi-ugor nyelvekbe alkalmasint még a XIV. század táján behatoltak e szónak *j-s* alakjai, vö. manysi (Kannisto) KK. *ə' iə*, AK. *āiə'* 'eine Art in Wäldern und Gewässern lebender böser Geist'; chanti K. *əi* 'Bär' (Kannisto : FUF. 17 : 28 ; Harmatta : MNy. 45 : 163).

Balázs János

Adalékok az orosz *вєнзєпєу* 'házaló kereskedő' szóhoz. 1. Gunda Béla gazdag tényanyaggal bizonyította be, hogy a délorosz nyelvjárásokban 'házaló kereskedő' jelentésben használatos *вєнзєпєу* a magyar okmányokkal ellátott, sokszor magyaros ruhában járó felső-magyarországi szlovák drótosok, olejkárok stb. oroszországi tevékenységének az emlékét őrzi.¹ Véleményének a helyességét egy lengyel szépirodalmi adattal is alátámaszthatjuk. Z. F. Miłkowski (írói álneve J. J. Jeź) egyik munkájában² olvashatjuk :

„Był to jeszcze czasy, w których kwestia narodowościowa, mianowicie na Słowakach, nie odgrywała tej roli, co później, gdy jej rolę z Wiednia wyznaczono. Słowacy byli Słowakami, za Madziarów się nie mieli, mieli się jednak za *Węgrów* i w ton tych ostatnich dęli. W Polsce Słowacy, którzy z olejkami przychodzili, póczytywani byli za *Węgrów*.” — Magyarul : „Azokban az időkben a nemzetiségi kérdés, már tudniillik Szlovákiában, még nem játszott olyan szerepet, mint később, amikor a szerepét Bécsből írták elő. A szlovákok szlovákok voltak, nem sorolták magukat a magyarokhoz, de *venger*-eknek tartották magukat és azoknak a nótáját is fűjták. Lengyelországban a szlovákokat, akik olajfélékkel házaltak, *venger*-eknek tartották.”

Az idézetből világosan kitűnik, hogy a le. *Madziar* szó nemzetiségi, a *Węgie* pedig állampolgársági hovatartozást jelöl ; nem minden *Węgie* szükségképpen *Madziar* is. Hasonló különbség van az orosz *мэдѣар* és *вєнзр*, *вєнзєпєу* között is.

Z. J. Miłkowskirol tudnunk kell, hogy 1824-ben Ukrajnában született, innen csak 1848-ban távozott, amikor forradalmi tevékenysége miatt a cári hatóságok üldözése elől Galíciába menekült. A lengyel légió hadnagyaként végigküzdötte a magyar szabad-

¹ Acta Ethnographica 3 [1953.] : 421—35, a korábbi irodalom megjelölésével.

² Ci i Tamci. Powieś z czasów kampanii węgierskiej. (Ezek és azok. Regény a magyarországi hadjárat idejéből.) Warszawa, 1949. 39.

ságharcot. Magyarországi élményeit több munkájában dolgozta fel.³ A szabadságharc leverése után a Balkánon keresztül Angliába utazott, és élete végéig (1915) hazájától távol bolyongott. Irodalmi és közéleti munkásságával az elnyomott népek, elsősorban lengyel hazája felszabadításának az ügyét szolgálta.

Az Ukrajnából származó Miłkowski művéből vett idézet hasznos adalékot nyújt a délorosz *вензепей* 'házaló kereskedő' megértéséhez is.

2. Kutatóink eddig a szó vizsgálata során elsősorban Usakov szótárának az adatára támaszkodtak.⁴ A *вензепей* szóban forgó jelentését azonban megtalálhatjuk az orosz akadémiai szótár 1891-ben megjelent I. kötetében is⁵: Во внутренних губерниях России венгерцами называют странствующих торговцев, большею частью словаков и угоруссов по происхождению. — Magyarul: „Oroszország belső kormányzóságaiban *vengerec*-eknek nevezik a többnyire szlovák vagy magyar-orosz eredetű vándorkereskedőket.”

Valószínű, hogy Usakov szótárának az adata is ennek a nagytekintélyű (J. K. Grot, később A. A. Sahmatov akadémikusok által szerkesztett) szótárnak az értelmezésén alapszik.

Kiss Lajos

Szakállszáritó. (Vö. Beke Ödön : Nyr. 75 : 471, Csefkó Gyula : uo. 76 : 289, Angyal Endre : uo. 77 : 137.) Beke és Csefkó e mindmáig szótároztatlan szavunk számos nyelvjárási és irodalmi előfordulásának helyét összeszedte, egyebek között Krúdy műveiből is. Angyal Endre Oláh Gábor költői nyelvéből hozott rá példát. Érdekes, hogy Juhász Gyula, aki e szót verscímben és állandó rovata címeként közismertté tette, alábbi vallomásából kitűnően, éppen Oláh Gábortól vette. Rovatában, a Délmagyarországban írja 1925. május 17-én első ilyen rovatcímét viselő közleménye befejezéséül : „U. i. Persze, a gyöngébbek kedvéért azt is meg kellett volna magyaráznom, hogy mi hát az a *szakállszáritó* tulajdonképpen? De ezt majd egy másik *szakállszáritó*ban teszem, így legalább van egy témám legközelebbre. Remélem, hogy nyelvészeinkkel e tárgy körül meggyűlik a bajom, már pedig ha *grammatici certant*, akkor nem kell félni, hogy kifogyunk a szóból. A grammatikusoknál jobban csak a politikusok tudnak veszekedni és verekedni.” Egy jóval későbbi „*szakállszáritó*ban”, a Délmagyarország 1925. július 9-i számában írja megígért magyarázatát : „Furcsa : a *szakállszáritó* szót nem találom sem a Nyelvtörténeti Szótárban, sem a Tájszótárban, sem a Czuczor—Fogarásban, sem a Ballagiban. Vagy a szóban van a hiba, vagy a szótárakban! Horger Antal tudós barátom úgy emlékszik, Herman Ottó írt a szó eredetéről és jelentéséről, Móra Ferenc tudós költő barátom Krúdy Gyulánál olvasta először. Én Oláh Gábor egy versében találtam és szerettem meg ezt a szép szót. Mindenesetre van olyan szép, mint a *műtanrendőri bejárás*.” Juhász Gyula nyomravívó vallomása alapján talán még előkerül a szó Herman Ottó műveiből is. Érdekes, hogy amint a *darvadozás*-t Tömörkénytől (vö. legutóbb Mészöly : Juhász Gyula darvadozása ... Acta Univ. Szeged. Nyelv és irodalom. 1955. 1 : 7), akként a *szakállszáritó*-t Oláh Gábortól vette a költő. A szegedi népryelvben — Bálint Sándor szíves közlése szerint — ismeretlen a szó.

P. L.

³ Ci i Tamci. (Ezek és azok.) Warszawa, 1949. — Szandor Kowacz. (Kovács Sándor.) Warszawa, 1948. — Od kolebki przez życie. Wspomnienia I. (A bölcsőtől az életen át. Emlékezések I.) Kraków, 1936. stb. — L. Kovács Endre: A magyar szabadságharc T. T. Jezs műveiben. Világirodalmi Évkönyv 1953. 148—65.

⁴ Толковый словарь русского языка под ред. Д. Н. Ушакова. Т. I. Москва, 1935. 246.

⁵ Словарь русского языка, составленный Вторым Отделением Императорской Академии Наук. Выпуск первый. С.-Петербург, 1891. 366.

Nyelvművelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje*

Jelentéstan, szókinés

Ruzsiczky Éva az Északmagyarország és a Somogyi Néplap néhány számából kiírt mondatok elemzésével meggyőzően mutat rá, milyen furcsaságok, sőt értelmetlenségek származhatnak abból, ha a szavakat nem jelentésüknek, megszokott kapcsolataiknak megfelelően használjuk (Írjunk gondolkodva! Magyar Sajtó, szept.).

Kálmán Béla a debreceni Néplap szept. 4-i számában fokozó jelzőink kialakulásáról, elkopásáról ír (Örült okos). Több példával bizonyítja, hogy az efféle kifejezéseket, mint *kegyetlen nagy öröm, örült sebesség, rém jó pofa, marha erős ember* nem szabad „logikát-lanságuk” miatt kifogásolnunk, használatukra azonban ügyelnünk kell, mert nem minden stílusrétegben jogosultak.

A debreceni Néplap dec. 4-i számának kis nyelvművelő írása a *minőség* szó hangalakjának és legújabb jelentésének (jó minőségű áru) szabályszerű kialakulását vázolja, s ennek alapján állást foglal a *Minőséget a dolgozóknak!* jelmondat helyessége mellett.

V. L. a Magyar Nemzetben a *helység, helyiség* szó jelentésének különbségére hívja föl a figyelmet (okt. 5.).

A mozgalmi zsargon, általában a frázisoság elleni harc ebben az évben is többeket készített írásos tiltakozásra. A Szabad Népben K. T. a kötött szövegű táviratokat (jan. 5.), Horváth József a Földművelésügyi Minisztérium egyik kiadványát bírálta (A „karbantartott” erdősáv és egyéb badarságok, okt. 14.). — A Magyar Sajtó jan.-i glosszája az újságírói közhelyeket szúrja tollhegyre (Ne gügyögjünk!), s ugyanezek, főleg pedig az ún. politikus befejezések ellen fordul Pongrácz Zsuzsa is (Kevesebb köz-helyet — többet meggyőzően! uo. márc.). — Kónya Lajos egy hosszú értekezés „virágait” gyűjti csokorba, s mindenkit harcba hív az effélék kiirtására (Ceruzával. Művelt Nép, márc. 13.). — A Kistext Híradó rajzban mutatja meg, hogyan is festene, ha szó szerint vennénk az *átbeszél*-t és a *szempontok felhozás*-t (dec. 22.).

Mint a bevezetőben említettük, több cikk foglalkozik az egyes tudományágak, szakmák nyelvhasználatával. Ezekben sokféle hiba terítékre kerül, leggyakrabban és legnagyobb terjedelemben mégis a szóhasználat helytelenségei, ezért itt ismertetjük őket.

Ferenczy Géza a Természet és Társadalom c. folyóiratnak még 1954. nov.-i számában gazdag példaanyagot tartalmazó cikkben kifogásolta a tudományos és ismeretterjesztő művekben olvasható idegen és idegenszerű szokat, nagyképzű kifejezéseket, helytelen, zavaros mondatokat (A tudományos tolvajnyelv). — Aujeszky Lászlónak ugyanezen folyóirat 1955. jan.-i számában megjelent hozzászólására, illetve Szabados Sándornak és Boronkay Antalnak a szerkesztőséghez beküldött levelére Ferenczy az

* Folytatás. Vö. Nyr. 80 : 381—6.

ápr.-i számban válaszolt. Az eszmecsere a *légáramlás*—*légmozgás* szópárról, a *depónia* meg a *retúrjegy* magyarral való helyettesítéséről folyt.

Péczeli Antal (A magyar műszaki nyelvről. Bányászati Lapok, ápr.) a bányászati szaknyelv területén végzendő nyelvművelő munkát sürgeti: a magyartalanságok megszüntetését és a felesleges idegen szavak kiszorítását, magyarral való helyettesítését. Megállapítja: „soha annyi görög—latin kifejezést nem ültettünk át a szakmai nyelvünkbe, mint azóta, amióta a görög és latin nyelv oktatása az iskolákban csaknem teljesen megszűnt.” Jogosan tiltakozik a *hosszról*, *paraméter*, *diapázon* stb. szó használata, egyes zsargon-kifejezések (*fűrást eszközöl*, *folyamatba tesz*) terjedése ellen. Helyesen mondja, hogy „a műszaki nyelvekben hemzseggő és mindinkább szaporodó magyartalanságok kiküszöbölésére maguknak a műszaki embereknek kell megindítaniok a küzdelmet”. Abban azonban nincs igaza, hogy az *életszínvonal*, *üzemel*, *tejtíók*, *kemizálás* szó helytelen, a *kitárgyal* igéről pedig azt kell mondanunk, hogy használata semmilyen helyzetben és semmilyen jelentésben sem igazolható.

A Textilművek nov. 1-i számának „Beszéljünk magyarul!” c. cikke több idegen szó (mint pl. *kracni*, *pucparti*, *reszli*, *spulni*, *valcni*) magyar megfelelőjét közli.

Gortvay György az orvosi nyelvben elszaporodott felesleges és magyarral is helyettesíthető idegen és korcs képzésű szavak, az orvosok beszédében terjedő orvosi argó ellen veszi fel a küzdelmet (A mai magyar orvosi szaknyelv. Orvosi Hetilap, máj. 22.). Szóvá teszi az idegen eredetű orvosi és kémiai műszavak írásában tapasztalható tarkaságot is, és a helyesírási szabályzatra hivatkozva foglal állást: a közkeletűeket magyarosan, a nem közkeletűeket továbbra is a korábban szokásos formában kell írni. Törekednünk kell arra — írja —, hogy az újonnan megismert, külföldről kapott orvosi fogalmakat magyar elnevezéssel terjesszük el. Ez a magyarítás azért is fontos, mert a természettudományos műveltség terjedésével sok orvosi műszó válik közismertté. Az idegen szavak elburjánzása, az egységes terminológia hiánya, az új fogalmak tömeges fellépése miatt egy új orvosi szakszótár kiadását sürgeti. — Ugyanezen szám szerkesztőségi cikke az orvosi közlemények világos, közérthető megfogalmazásának követelményét hangsúlyozza: „Néhány órai munkatöbblettel, amellyel a formát könnyeddé tesszük, az olvasók sokaságánál a munkaórák százait vagy ezreit takaríthatjuk meg.” — Az előbbiekhez hasonló gondolatokkal találkozunk Braun Pál, Surányi Gyula és Szentlőrinczy Géza megjegyzéseiben is (uo.). — Milkó Vilmos a dec. 18-i számban összefoglalja és értékeli, ahol szükséges, helyesbíti az említett írásokban és a szerkesztőséghez beküldött levelekben elmondottakat (Orvosi nyelvünk hibái és orvoslásuk). Több igen helyeseltető alapvető szempontot ad: „Nem kell túlzásba vinni a szigorúan nyelvtani szempontból talán hibásan képzett, de jó hangzású és nyelvünkben már végleg megtelepedett magyar szavak irtogatását...” Az idegen szavak magyarral való helyettesítésében is óv a szertelenségektől: hibás képzésű szavak gyártásától vagy nyelvjárási szavak kritikátlan alkalmazásától. Cikke végén több javaslattal él: az egyetemi oktatás keretében szaktanfolyamokat kellene szervezni a szabatos, magyaros orvosi írásmód elsajátíttatására; célszerű lenne, ha a szaklapok nyelvi, stílári lektort is alkalmaznának; időnként orvosi nyelvművelő ankétot kellene tartani.

H. Kovács Mihály (Elnémult szavak, most csendülő szavak... Széphalom, dec.) és Décsi Gyula (Néhány megjegyzés a sportközvetítők nyelvéről. Magyar Rádió, dec. 12—18.) a sportnyelvben fellelhető helytelen szavakat, szóhasználatot, kifejezéseket kifogásolják. Ilyenek: *lekezelet a labdát*, *lefedezik a játékosokat*, *blokkolnak*, *egy cselet csinál*, *kapuvédő* (= kapus), *szabad* (= szabadrúgás), *szabálytalanságot vét*. Többnyire igazuk is van, de a *kapuvédőt* használhatjuk a változatosság kedvéért, s a *szabad* is jó pl. a *szabadot* *rúg* kifejezésben. — A Népsport júl. 7-i száma közli Fahidy József sporttudósítónak Bárczi Gézával és Országh Lászlóval, „A magyar nyelv szótára” szerkesztőivel folytatott

beszélgetését (Nyelvtudósok a magyar sportnyelvről). Bárcki megállapította, hogy „az idegen eredetű műszavak, szakkifejezések kigyomlálására irányuló mozgalom talán éppen a sportnyelv megmagyarosítása terén mutathatja fel a legnagyobb eredményeket”. Szépen halad a sportnyelv megmagyarosítása nemcsak a sajtóban, hanem a beszélt nyelvben is, de azért akad még sok tennivaló. Országgh arról beszélt, hogy a magyar nyelv most készülő szótára számba veszi a sportnyelv sok száz szavát is, a régi idegen megnevezéseket is, de „régí” vagy „elavulóban” minősítéssel, hogy ezzel is segítse kiveszésüket.

Az idegen szavak kérdése a most tárgyalt s a szakmai nyelvhasználatot pallérozó cikkekben is többnyire központi helyet foglal el, de foglalkoztatta más területek nyelv-művelőit is. A Csillag aug.-i száma közli Kodály Zoltánnak a rádióban elhangzott előadását (Szóval: kultúr?). A szerző a beszélt nyelvben terjedő henye *szóval* és az írott nyelvben veszedelmesen elburjánzó *kultúr*-előtagú összetételek ellen veszi fel a harcot. Rámutat elterjedésük okaira és állomásaira. Véleménye szerint a *kultúr*-előtagú összetételeket nem kezelhetjük nyelvtényként. — Erről az előadásról, illetve cikkről hírt ad az Új Világ (máj. 26.), a Magyar Rádió (jún. 20–26.), a Népművelés (szept.), részletesen ismerteti a Hajdú-Bihar megyei Néplap (okt. 18.). A Népművelés most említett cikke néhány *kultúr*-előtagú szó helyettesítésére magyar megfelelőt javasol: *kultúrotthon*: művelődés háza, *kultúrforradalom*: művelődési forradalom, *kultúrműsor*: műsor, *kultúrverseny*: művészeti verseny. — Főként túlzásaival kelt figyelmet Magyar László cikke az Új Világban (Egy aranyat egy magyar szóért, jún. 16.). Magyar bevezetésül elmondja, hogy a Jelenkor c. lap a századfordulón pályázatot hirdetett több idegen szó magyarral való helyettesítésére. Igen sajnálja — folytatja tovább —, hogy a harminc elfogadott szó közül a *csattanó*-n (= poen) kívül „talán egyetlenegy sem fogadott el a nyelvhasználat”. Véleményével ellentétben egyrészt meg kell állapítanunk, hogy a *sablon* helyett ajánlott *kapta* meg a *triviális* helyett elfogadott *alpári* ugyancsak átment a köztudatba, másrészt az is tény, hogy a jutalmazott szavak egy része elavult képzésű (*gerjes*: pikáns, *förmeteg*: brüszk, *orozmány*: plágium, *hiánylat*: deficit, *megállat*: konstatál, *csököny*: sztrájk) vagy erőltetett volt (*haszonhír*: reklám, *nagyház*: szalon, *sördal* kuplé, *végycott*: bazár). — Ugyanezen lap júl. 21-i Figyelője több közkeletű idegen szó helyes kiejtésére hívja föl a figyelmet (pl. *injekció*, *röntgen*, *futball*). — Az aug. 25-i számban Enyedy Anna az idegen szavaknak jó magyar szavakkal való helyettesítésére buzdít: a *magnetofon* helyett a *hangrögzítő*-t, a *televízió* helyett a *távolbalátó*-t javasolja. — Mikesy Sándor az *enciklopédia* helyett az *ismerettár*-at ajánlja (MNY. dec.).

A Béke és Szabadságban többen is szót emelnek az argó szavak veszedelmes elterjedése ellen (K. R.: Kis cikk, amelyben a szerző több ízben felszisszen és haragosan kikel a pacákok ellen, szept. 7., Három levél a pacákokról, szept. 28.).

Péter László néhány Makóra vonatkozó szólás keletkezését, értelmét magyarázza, s felhívja a tanulmányosság figyelmét, gyűjtse a helyi szólásokat, szóláshasonlatokat, közmondásokat, s ezzel is ápolja édes anyanyelvét (Gyi fakó, nem messzi van Makó! Viharsarok Népe, jún. 5.). — Vágvölgyi László a felkapott, divatos szólások, mint a *még* szép használatát gúnyolja ki (Veszprém megyei Népújsg, máj. 29.).

Az Anyanyelvünk az iskolában c. folyóirat cikkírói közül többen is felhívják a nevelők figyelmét a szómagyarázatok fontosságára, s egyben többféle gyakorlatot is bemutatnak (Novák Istvánné: A szómagyarázatok néhány kérdése, febr., Hernádi Sándor: Szóértelmezési, szóhasználati gyakorlatok, ápr., Novákné Horváth Jolán: Néhány szó a szómagyarázatokról, okt. — Ez utóbbi cikk hibáira T. J. mutat rá, Nyr. 80: 144–5).

A l a k t a n

Kovalovszky Miklósnak a Természet és Társadalomban megjelent, sok példával színesített olvasmányos cikke a szókincset alakító nyelvművelők típusait mutatja be: a szóteremtőket (és szógyárosokat), a puristákat, illetve a szóírtókat. A történelmi folyamatba ágyazott ismertetés sok hasznos szempontot, tanácsot ad a nyelvművelés ide vonatkozó jelenségeinek értékelésére. Végso következtetésével bizvást egyetértünk: az összetételen és képzésen kívül „elvben tehát szükséges és hasznos az új, eredeti szók alkotása, a szógyártás. Csakhogy ez a nyelvművelésnek legkényesebb, legveszélyesebb területe, itt a legkönnyebb túlzásokba, egyéni hóbortokba tévelyedni, s ilyenkor a jószándék is többet árt, mint használ, mert neveltségessé tesz egy dicséretes törekvést, s lerontja hitelét” (Szógyártók és szóírtók, jan.).

A Ludas Matyi a hivatalos nyelv két helytelen, illetve homályos jelentésű alkotását figurázza ki, a *kicsekkelték* és a *szigorolta* szót (febr. 3., ápr. 7.). — A Pénzügyőrök Lapja arról számol be, hogy a Nyelvtudományi Intézet véleménye szerint a hivatalos megjelölésekben szereplő *penzügyőri* alak jó (Harc az „i” betű körül, febr.).

Szánthó Dénes a rögtönzött rádióriportok két leggyakoribb nyelvi hibájáról, a suksük-nyelvről és az *-e* kérdőszó helytelen szórendjéről szól (Rögtönzött vagy rögzített rádióriportok? Magyar Sajtó, jún.). — A Magyar Rádió okt. 24–30-i számának egyik kis cikke arról számol be, hogy az Úttörő Híradó harcot indított a suksük-nyelv és általában a magyartalanságok ellen (Suk, Sük és társaik az Úttörő Híradó bírósága előtt). — Szende Aladár bemutatja, hogyan keres óráin a szokásosnál hatékonyabb eljárásokat a suksük-ragozás visszaszorítására. A munkát a tanulók nyelvhasználatában előforduló hibák gyűjtésével és részletes elemzésével kezdi. A nyelvhelyességi szabály megalkotása után következik a feladat nehezebb része, a helyes használat meggyökereztetése; ennek elérésére sokféle gyakorlatot végeztet a tanulókkal (Küzdjünk a suksük-nyelv ellen! Anyanyelvünk, febr.).

A *fog* igével körülírt jövő idő kérdéséhez szól hozzá Ruzsiczky Éva (MNY. jún.). Először leszögezi, hogy a *fog* igével körülírt jövő idő nem magyartalan, majd köz- és irodalmi nyelvi példák tüzetes vizsgálatával, a jövő idő képzésére szolgáló másik két igealakkal való összevetéssel megállapítja, hogy a kérdéses forma a mozzanatos és a befejezett értelmű igékkel kapcsolatban sem helytelen, nem felesleges, mert részben a cselekvés, történés feltétlen bekövetkeztére utal, részben pedig fenyegető, parancsoló jellegű, illetőleg valószínűséget tudunk vele kifejezni. — Hernádi Sándor a *hanyatlík*, *csuklik*-féle igék felszólító módjának, ható alakjainak és határozói igenevének megalkotását vizsgálja (Ikes igéink egyik különös csoportja. Anyanyelvünk, aug.).

A Magyar Sajtó máj.-i számában Kovalovszky Miklós az igekötők használatában tapasztalható idegenszerűségekre, pongyolaságra hívja fel a figyelmet. Az igekötők helyes használatából indul ki, egy-két példával szemlélteti, hogyan adnak többletet az ígéhez, majd újságokból vett példákkal bemutatja a leggyakrabban rosszul használt igekötős igéket.

Fábián Pál a *mérték után* névutós kapcsolatot javítja (helyesen: *mértékre* vagy *mérték szerint* — Esti Budapest, ápr. 11.).

Palásti László számos példát sorol fel újságainkból és az üzletek felirataiból, melyekből helytelenül hagyták el a határozott névelőt („A” és „az” gyilkosok. Magyar Sajtó, máj.).

Mikor használjuk a *sem* és mikor a *se* tagadószt? — Erre felel, s a kérdéssel kapcsolatos nyelvi babonákat cáfolja Hernádi Sándor (Anyanyelvünk, okt.).

M o n d a t t a n

Tompa József „A tárgyas igeragozás használatának néhány kérdéséhez” c. tanulmányában (MNY. szept.) a főnévi igenévi tárggyal bővített állítmány alanyi vagy tárgyas ragozásának szabálygyűjteményét egészíti ki. Vizsgálódásai során értékes megfigyeléseket közöl a múlt században elég gyakori, de ma már ritkuló *megszokta csak annyit tanulni*-féle szerkezet eredetéről.

A Szabad Nép okt. 21-i számában H. Takács Katalin a vasúti kocsikban kifüggesztett „Felhívás” számbeli egyeztetési hibáit rója meg (Baj van a többes számmal).

Elekfi László *összes* szavunk jelentéseit, jelentésárnyalatait vizsgálva ad feleletet arra a kérdésre, helyes-e a használata, továbbá egyes vagy többes számban áll-e utána a jelzett szó (MNY. szept.).

Az egyszerű, a kettős és a többszörös birtokviszony nyelvi kifejezésében nap mint nap sokféle hibával találkozunk. Ezek elemzését, javítását, a helyes megoldást elősegítő szabályokat, a birtokviszony kifejezésének többféle lehetőségét közli Szilágyi Ferenc *cikke* (A szavak összefűzése szabályai felhasználása nehézsége. Magyar Sajtó, júl.).

A MNY. márc.-i számában Károly Sándor a Jókai-, Bécsi és Müncheni Kódex nyelvhasználatát elemezve értékes megállapításokat tesz határozói igeneveink vitatott szórendjét illetően: „Az előidejű határozói igenévnek a mondat igéje előtt kell állnia ... Minden más funkcióban lehetséges az igenévnek hátravetett szórendje” (Igeneveink szórendjéről).

Farkas Vilmos ugyanebben a számban azt igazolja, hogy a határozatlan és a határozott névelő, illetőleg a határozott vagy határozatlan számnév együttes, egymás melletti használata nem németes (pl. „A szép Józsa ... diszkréciója nyilván *egy a* fegyelmi ügyben érdekelt személyt fedezett”), kivéve azt az esetet, amikor a jelzett szó egyben névszói állítmány is (pl. „Ez *egy a* tényekkel nem egyező vallomás.” — Megjegyzések a határozatlan névelő használatához és a számnévi, névmási jelzők szórendjéhez).

Újságokban, tudományos művekben, tankönyvekben és egyebütt talált zavaros szerkesztésű modatokat, képzavarokat pellengéreznek ki, gúnyolnak, javítanak vagy csupán idéznek a következők: Faragó Vilmos (Őrjárat. Új Hang, jan.), Domokos Mátyás (A Magyar Nemzeti Képzavar- és Szóvirágmúzeum herbáriumából. uo. dec.), Pánczél Lajos (Tallózás. Magyar Sajtó, aug.), Keresztes Kálmán (Egy újságszám nyelvéről. uo. dec.), Szántó Jenő (A „jelentéktelen” hibák — és a lap tekintélye. uo.), Zsadányi Nagy Árpád (Hozzászólás az ált. gimnáziumok [III. osztály] magyar irodalmi tankönyvéhez. Irodalomtörténet, 1. sz.), Sebestyén Árpád („Gyökeres vadak...” — A Magyar Nemzet kis- és apróhirdetéseinek nyelvéről. Magyar Nemzet, jan. 11.), továbbá a Népművelés febr.-i számában a Vadhajítás c. rovat névtelen írója.

3. Stílus

Az Új Hang jan.-i száma egy részletet közöl Balázs Jánosnak a III. országos nyelvészkongresszuson elhangzott referátumából. E részletben Balázs azt az alapvető kérdést vizsgálja, hogyan nyilvánul meg a stílusban tartalom és forma dialektikája. (Az előadás teljes szövege és a hozzászólások az „Általános nyelvészet, stilsztika, nyelvjárástörténet — A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai” c. kiadványban [Bp., 1956.] olvashatók.)

Deme László a Természet és Társadalom jún.-i számában megjelent *cikke* első részében a nyelvjáráások és a köznyelv egymáshoz való viszonyát, a köznyelv kialakulását és az egész nemzetre való fokozatos kiterjedését vázolja. A második részben a nyelv-

járási elemek mai szépirodalmi felhasználásáról, a nyelvjárási elemekben való mértéktartás szükségességéről ír.

„A hangszín, a szóhangulat szerepe költészetünkben” c. tanulmány szerzője (Nagy János, MNy. jún.) számos példa felsorakoztatása után a szavak hangszíne és jelentése közti kapcsolatot vizsgálja, majd a hangok színének fonetikai eredetét, magyarázatát adja. — Megállapításaira a MNy. dec.-i számában Benkő László visszatér. Véleménye szerint a tanulmány gondolatébresztő ugyan, de „az elvi tisztázatlanság következtében Nagy fejtegetése abba az alapvető tévedésbe siklik, hogy az emfatikumoknak mint önálló jelenségeknek tulajdonít a realisnál sokkal nagyobb jelentőséget” (Az emfatikumok kérdéséhez).

Tompa József azokat az eszközöket mutatja be, amelyekkel Kazinczy, Csokonai és az Uránia c. lap egyik elbeszélésének névtelen írója műveiknek archaikus színezetet adtak (Irodalmi nyelvünk első archaizálásai. MNy. márc.).

A Színház és Filmművészet jan.-i számában olvashatjuk László Anikó 1954-ben megkezdett folytatásos cikkének (Az új magyar dráma nyelve) befejező részét. Először a humor nyelvi eszközeit, majd a tájszók felhasználási lehetőségeit veszi számba. Lehetőségesnek, helyesnek tartja a tájszókat a drámában, ha a megfelelő helyzet, köznyelvi szinoníma vagy más eszköz segíti megértésüket. Az idegen szavakról szólva megállapítja, hogy „a mai magyar dráma nyelve nem veti el feltétlenül, de nem is keresi az idegen szót. Azt is mondhatjuk viszont, hogy nem keresi kellő odaadással a megfelelő magyart.” A korfestő szavak használatának, a nyelvi archaizálásnak bemutatása után végezetül az új élet fogalmainak megnevezését kereső szavakat, illetve a mozgalmi zsargon ellen a színpadon is folyó harcot állítja elénk.

Benkő László „A szépen szólás művészetéről” c. írásában (Széphalom, márc.) megállapítja, hogy irodalmi kritikáinkból, tanulmányainkból még hiányzik a művek nyelvi-stilisztikai elemzése. Felvázolja a szépirodalmi stílus és a szépirodalom nyelvi stílusa közti különbséget, majd a szókincs és a mondatszerkesztés területéről vett számos példával megmutatja, íróink (főleg az ifjúsági írók) hogyan alakítják ki a nyelv gazdag tárházából kölcsönzött eszközökkel a maguk egyéni nyelvét.

Nemeskürty István „Bornemisza Péter stílusa” c. dolgozatában (Irodalomtörténeti Közlemények, 1. sz.) nem annyira Bornemisza előadásának nyelvi eszközeit vizsgálja (bár ezekre is ki-kitér), hanem inkább az író stílusának fejlődési folyamatát, milyen állomásokon keresztül közeledik a körmondatos olvasmánypróza felé. Befejezésül szól az írónak forrásaihoz való viszonyáról, s kijelöli a helyét a magyar szépprózai stílus történetében.

Az Anyanyelvünk dec.-i, illetve az Irodalomtörténet 2. sz.-ban egy-egy vers elemzésével találkozunk. Az elsőnek Csokonai Tüdőgyulladásomról c. költeménye a tárgya. Szerzője, Szilágyi Ferenc bevezetésül képet rajzol a súlyosan beteg költőről, majd sorra veszi a költemény tárgyát, szerkezetét, nyelvi eszközeit (mondatszerkesztését, képeit, jelzőit, szókincsletét) és versformáját. Az elemzésnek nagy érdeme, hogy előadása a sok adat ellenére is élvezetes, olvasmány jellegű. — A másik cikk (R. Hutás Magda: József Attila Tömeg c. verséről) nem akar teljes verselemzést adni, írójának célja csupán az, hogy a vers nyelvi anyagának, képeinek jelentéstani vizsgálatával hozzásegítse az olvasót a költő mondanivalójának teljes megértéséhez.

József Attila írói művészetével még két másik cikk is foglalkozik. Szókincséről ad néhány gondolatot Illés Endre (Csillag, máj.). Variánsok felhasználásával bemutatja, hogyan szedegette ki ifjúkori verseinek későbbi kiadásából az adys, Tóth Árpád-os, kosztolányis szavakat, hogyan olvasztotta bele későbbi verseibe a modern természet- és társadalomtudomány szavait, hogyan tágította ki a szavak jelentését. — Gáldi László a költő műfordításait méltatja (Irodalomtörténeti Közlemények, 2. sz.).

Az Új Hang nov.-i száma Illés Jenő jegyzeteit közli Rideg Sándor írásművészetéről. Illés megkísérli, hogy jellemezze Rideg Sándor írói nyelvét is: beszél szóválasztásáról, mondatszerkesztéséről, de néhány felszíni jelenség regisztrálásánál tovább nem jut.

Koch László arról ír, hogy a most készülő enciklopédia szerzőinek egyik feladata egy olyan népszerűsítő tudományos előadásforma megkeresése, amely mentes a felesleges idegen szavaktól és szakkifejezésektől, de azért mégsem körülményeskedő, feleslegesen magyarázgató (A magyar enciklopédia és a tudományos népszerűsítő stílus. Anyanyelvünk, febr.).

A Szabad Nép máj. 22-i számában Tabi László arra hívja föl a figyelmet, hogy a rádióbemondónak „jó érzékkel kell eltalálnia azt a közlési módot, amely saját személyét nem helyezi előtérbe, viszont nem hat olyan szürkén sem, hogy érdektelenné teszi az egyébként érdekes anyagot is” (Patetikus időjárásjelentés).

Szólnunk kell néhány szót két stílusvizsgálattal foglalkozó mű és két fontos stilisztikai vita ismertetéséről is. A „Nyelvünk a reformkorban” c. tanulmánykötetet Martinkó András méltatta a Természet és Társadalomban (nov.). Véleménye szerint a mű úttörő jelentőségű, „alapelveivel, számtalan fontos megállapításával, gazdag adatanyagával nélkülözhetetlen forrása lesz minden újabbkori nyelvtudományi kutatásnak”. — Horváth János „Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái” c. könyvét Györy János minden szempontból elmarasztalja (Irodalomtörténeti Közlemények, 3. sz.). — Horváth János még ugyanezen számban pontról pontra megcáfolja Györy vádjait és kifogásait. — A III. országos nyelvészkongresszus tanácskozásait s egyebek közt a stilisztikai előadás vitáját Rácz Endre ismerteti (Felsőoktatási Szemle, jan.). Ismertetésének kicsengése a kongresszus határozati javaslatának egyik pontja: vezessük be alsó-, közép- és felsőfokú iskoláinkban a stilisztika oktatását. — Az Anyanyelvünk ápr.-i számának szerkesztőségi cikke az A. N. Gvozgyev stilisztikakönyve körül kialakult szovjet stilisztikai vitát és a vita néhány tanulságát foglalja össze. A tanulságok központi magva, hogy nálunk is szükség van a stilisztika problémáinak tudományos alapokon, elvi síkon történő megvitatására.

Az Anyanyelvünknek több cikke szorgalmazza a stílusoktatás, illetve a fogalmazástanítás alaposabbá és rendszeresebbé tételét. Bánhidi Zoltán arra utal, hogy a stilisztikai képzésnek az anyanyelv megszerettetésével fontos szerepet kell vállalnia a hazafias nevelésben, a nyelv jellegzetességeinek és sajátosságainak tudatosításával pedig az árnyalatokat is kifejezni tudó nyelvkészség kialakításában. (Cikke második részében a szó jelentésüvé vált mondatokról ír. — „Hozzászólás a stílusoktatás fontosságának kérdéséhez és egy sajátos stílusjelenséghez”, jún.). — Dianovszky Emilné az általános iskola V. és VI. osztályában íratott fogalmazások előkészítéséről, az V. osztályban kísérletképpen bevezetett fogalmazási órák felhasználásáról számol be, és több dolgozatot bemutat (A fogalmazás tanításáról, ápr.). — Szabó Gábor a nyelvten egyes fő részeihez kapcsolható helyesírási és fogalmazási gyakorlatokat ismertet igen vázlatosan (Gondolatok a nyelvten és a fogalmazástanítás kapcsolatáról, aug.). — Némédi Lajosné összefoglalja a gimnáziumi első osztályos tanítványainak fogalmazásaiban előfordult tipikus hibákat, s rámutat azok okaira. Következtetései általában megfontolást érdemelnek: a tankönyvek stílusát szabjuk a tanulók életkori sajátosságaihoz; a formális logika legfontosabb fejezeteit tanítani kellene a középiskolában (A középiskolai fogalmazástanításról, okt.). — Pálos Miklós azt mondja el, iskolájuk úttörő csapatának irodalmi szakkörében hogyan használták fel a tanulók szókincsének fejlesztésére az évszázadi ünnepély műsorának összeállítását, egy ifjúsági regény nyelvezetének megvitatását és az ünnepi faliújságok szerkesztését (Nyelvi nevelés a tanítási órán kívül, okt.).

Bencédy József

Nyelvművelő. Előadás- és cikkgyűjtemény. Szerkesztette Lőrincze Lajos. Bp., 1956. Művelt Nép Könyvkiadó. 412 lap.

1. Ha végigpillantunk az utóbbi évek hazai nyelvművelő irodalmán, jóleső érzéssel állapíthatjuk meg, hogy a magyar nyelv annyi esztendő után végre ismét nemzeti kincsünké, annak védelme megint nemzeti üggyé vált. Az a széles skálájú, sokoldalú munkásság, amelyet az akadémiai Nyelvművelő Bizottság az utóbbi 4—5 évben kifejtett és kifejt, szerves folytatása a harmincas évek kezdetben józan, mértéktartó nyelvhelyességi mozgalmának, de mentes mindazoktól a túlzásoktól, amelyekkel e jól indult mozgalmat a nacionalista, faji gyűlöletet szító dilettánsok a második világháború kaotikus forrongása közepette megrontották-csúfolták. Ma már ott tartunk, hogy a nyelvművelés egy-egy kérdéséről szívesen hall vagy olvas minden betűkedvelő magyar dolgozó, s a nyelvhelyességi előadások és cikkek hovatovább oly népszerűekké válnak műveltségre vágyó népünk körében, amilyen népszerűséget még a közelmúlt említett, nemegyszer reakciós eszmék szolgálatába állított cikkei sem tudtak elérni. Nem baj az, hogy egyes nyelvhelyességi kérdésekhez gyakran avatatlanok, s nemegyszer helytelen, a valóságnak s a szakembereknek ellentmondó eredményre jutva szólnak hozzá; ez a tény nemhogy korlátját, inkább szabad kritikai szellemét jelenti a mozgalomnak.

Ha meg akarnók jelölni ennek az egész irodalmi és kulturális életünk vérkeringését megpezsdítő munkásságnak a mérőldköveit, akkor figyelmen kívül hagyva a kisebb-nagyobb ilyen irányú cikkek és tanulmányok százait (az utóbbi három év anyagának áttekintését l. Kovalovszky : Nyr. 77 : 229—35, 78 : 26—33 és 191—6, valamint Bencédy : Nyr. 79 : 242—6, 359—65 és 466—73) három önálló tanulmánygyűjteményt kellene megemlítenünk : Lőrincze Lajos „Nyelv és élet” című könyvét, a „Nyelvművelésünk főbb kérdései”-t s a néhány hónapja megjelent „Nyelvművelő”-t. Az utóbbi kettőt szintén Lőrincze Lajos szerkesztette. A három kötetből három fejlődési szakasz körvonalai bontakoznak ki, s ezek jól megkülönböztethetők egymástól a közös elvi alap ellenére. A túlnyomórészt 1951—52-ben elhangzott vagy megjelent előadásokat és cikkeket tartalmazó „Nyelv és élet”, a felszabadulás utáni nyelvművelő irodalomnak — Kodály szavaival élve — ez az első fecskéje még csak a fészekrakásig, nyelvművelésünk új arculatának a kialakításáig jutott el. Az ugyanabban az évben, 1953-ban megjelent „Nyelvművelésünk főbb kérdései” az elvi alapok további tisztázásán kívül már egy sor átfogó jellegű nyelvhelyességi probléma körütekintő, tudományos vizsgálatával sietett a szakemberek s a nyelvhelyességi kérdésekkel foglalkozó „útítársak” segítségére. „Nem néhány szakmabelinek szólunk, de nem is az ún. nagyközönségnek, azaz nem akarunk nyelvművelő kalauzt adni a laikus olvasóközönség kezébe” — írta Lőrincze a kötet bevezetőjében (i. m. 6).

Ami akkor még korai volt, most már helyénvaló. Új nyelvművelésünk főbb irányainak, alapvető elveinek vázolása után immár megérett az idő egy teljesen gyakorlati jellegű, lehetőleg olcsó és nagy példányszámú¹ kézikönyv kibocsátására is. Hogy erre előbb vagy utóbb szükség lesz, azt a szakemberek már néhány éve tudják : „Úgy gondoljuk, hogy e kiadvány [a NyFK.] alapos megvitatása után lehet majd elkészíteni egy olyan gyakorlati, normatív nyelvművelő könyvet, amely most már — jellegének megfelelően a vitás kérdésekben határozott útbiztatást fog adni” (i. m. 14). Ilyen előzmények után született meg a „Nyelvművelő”.

A felszabadulás előtti nyelvművelés elsősorban az idegen szavak és az egyéb

¹ A címben jelzett mű ára ellen — 25 Ft — nem is tehetünk panaszt, a 3000-es példányszám azonban a kötet népszerű jellegét figyelembe véve egyáltalán nem kielégítő.

idegenszerűségek elleni harcot írta zászlajára. A korbeli nyelvművelő szakemberek legjobbjá, Nagy J. Béla ezt így fogalmazta meg programadó cikkében: „Amit a nyelvi közösség a maga erejéből, a nyelvfejlődés szokásos útján-módján hozott létre, ami nem idegenszerű, azt ne bántuk, hanem igyekezzünk megérteni és megmagyarázni, s korlátozzuk a nyelvfejlődést irányítani akaró beavatkozásunkat — folyóiratunk címének is megfelelően — az idegen hatások elburjánzása ellen való védekezésre” (Msn. 1:37). Mai nyelvművelésünk — bár az idegen szavak és szerkezetek elleni harcot korántsem szüntette meg — eltért ettől a meglehetősen leszűkített iránytól, s egyre jobban szélesíti a nyelvművelés fogalmát. A nyelvművelés célja mai felfogásunk szerint — a nyelv társadalmi szerepét véve alapul — a nyelvet „a műveltség közkinccsé tételéért folytatott harc alkalmas fegyverévé tenni, a szocialista fejlődés szolgálatába állítani” (Nyelv és élet 156). A harmincas évek és a ma nyelvművelése közötti egyik lényeges különbség éppen az, hogy a mi nyelvművelő mozgalmunk nemcsak a szakembereknek, nem is csupán a műkedvelő dilettánsoknak a figyelmére tart igényt, „mi azt szeretnénk, hogy a nyelvi kultúra emelése, a nyelvi kifejezőeszközök és lehetőségek pontos ismeretének megtanítása, a nyelvi igényességnek a lehető legmagasabbra való növelése n é p ü n k m i n é l s z é l e s e b b r é t e g e i r e k i t e r j e d j e n” (NyFK. 12). S éppen ezért üdvözlhetünk kitörő lelkesedéssel minden előzetes vizsgálódás nélkül egy olyan cikkgyűjteményt, amely dolgozó népünk ezreivel és tízezeivel igyekszik megismertetni és megszerettetni nemzeti nyelvünk ezernyi szépségét, valamint megismertetni, de elkerültetni annak gyengéit.

2. A kötet 27 szerző 46 cikkét foglalja magában. A szerzők nevét olvasgatván felemelő érzés látni, hogy a kiadvány létrehozásában részt kér magának a magyar nyelv-tudomány művelőinek, a magyar nyelvművelés jelenlegi harcosainak színe-java. Szinte az ismert spártai kardal három generációja elevenedik meg a cikkeken keresztül, hogy töretlen egységbe forrva szálljon síkra nyelvünk jogaiért és igazáért. A szerzők között ott találjuk a legidősebb generáció képviselőit: Dénes Szilárdot, Nagy J. Bélát és Prohászka Jánost, akik még a Szarvastól és Simonyitól hozott útravalóval vágtak neki a magyar nyelv tisztaságáért folytatott harc rögzös útjának. Ott van, s — ahogy ez lenni szokott — a munka oroszlánrészét végezte a középső generáció, a „Férfiak Kara”, a kötetet szerkesztő Lőrinczétől Bárcziig és Kovalovszkytól Tompáig. Végül nem hiányzik a legfiatalabbak hangja sem: Szilágyié, Farkasé vagy Ruzsiczkyé. Ha van nagyközönségnek szánt, az olvasók széles rétegeire számító könyv, melynek megalkotásán — annak népszerű jellege ellenére — a legilletékesebb szakemberek egész sora fáradozott, akkor erről a kiadványról valóban el lehet ezt mondani.

A cikkeknek több mint fele rádióelőadásaként került először a nyilvánosság elé a Magyar Rádió néhány éve indított „Édes anyanyelvünk” sorozatában, másik részük — az előbbieket mintegy kiegészítve — a kötet szerkezeti egysége kedvéért készült, s javarészt most jut el először az érdeklődőkhöz: szakemberekhez és a nagyközönséghez egyaránt. A könyv négy nagy fejezetre oszlik. Az első kettő — „A magyar nyelv múltjából és jelenéből”, valamint „A magyar nyelvművelés múltjából” — a kötet címe ellenére még nem az ún. nyelvi hibákat ostromozza, nem is a helyes nyelvhasználatra buzdít, hanem — nagyon régen vártunk már erre — könnyen érthető, népszerű formában ismerteti meg az olvasót nyelvünk fejlődésével, problematikájával, a magyar nyelvművelés hagyományaival, s ezzel eleve útját állja a még ma is felbukkanó, minden történeti alapot nélkülöző, dilettáns, délibábos nyelvészkedésnek. Világosan kifejezi ezt a célt Lőrincze a kötet bevezetőjében: „Szilárd meggyőződésünk, hogy anyanyelvünk sajátosságainak, múltjának-jelenének alaposabb megismertetése nélkül nem számíthatunk a nyelvi műveltség valódi és tartós elmélyítésére. Éppen ezért a nyelvi ismeretterjesztés a nyelvművelés építményének tartó pillére, s ha erről nem gondoskodunk, munkánkban

mindig ki vagyunk téve a nyelvi szabályok vulgáris leegyszerűsítésének vagy félreértésének: a nyelvművelő babonák terjedésének.”

Az első fejezet cikkeinek a sorát Kálmán Béla nyitja meg a magyar nyelv eredetéről írott cikkével. Nem sokat magyaráz: a példák sorát tárja elénk a rokonnyelvek szókészletének és nyelvtani rendszerének összevetésére, s az olvasó a szemléltető táblázatokból szinte az egyéni felfedezés örömeivel ébred rá a magyar és a többi finnugor nyelv összetartozására. Bárczi Géza a Tihanyi Alapítólevélről ír látszólag a 900. évfordulót méltató cikket, ez azonban dióhéjban az egész magyar nyelvtörténetet megismerteti az olvasóval. De nemcsak nyelvünk múltjának, hanem jelenének is vannak olyan részei, amelyekre kevésbé figyel fel a városi ember szeme és füle. A nyelvjárásokra gondolok. Ezeknek ismeretére Keresztes Kálmán vezeti rá az olvasót könnyed, szinte túlságosan is csevegő formában.

A fejezet további cikkei is egy-egy mindenkit érdeklő s egyszersmind lényeges kérdést vetnek fel. Kelemen József a magyar szókincs nagyságának oly sokszor bolygatott kérdésére ad megnyugtató feleletet. Martinkó András a szavak életének, alaki és jelentésváltozásának érdekes bemutatásával egészíti ki az olvasó nyelvtörténeti ismereteit, szinte csatlakozva Bárczi említett cikkéhez. A jövevényszavak egyik jellegzetes, s talán legnagyobb érdeklődésre számot tartó csoportjáról szól Kálmán Béla következő cikke: a párhuzamos átvételekről. Érdekes, helyenként egyenesen izgalmas összefoglalás annak ellenére, hogy a tárgyalt szópárok némelyike helyett (pl. *cukor* ~ *saharin*, *dús* ~ *dózsé*) jobbak is kínálkoztak volna (*gyűrű* ~ *szűrű*, *mássa* ~ *massza*, *ragya* ~ *rozsa*, *sejt* ~ *selejt*, *tulipán* ~ *turbán* stb.). A nyelvújítás főbb alakjait s azok főbb eredményeit mutatja be Kovalovszky Miklós „Szókincsünk gazdagítói” című, nagy anyagra épülő, tömör összefoglalása. A szemléletes kifejezésre, a nyelvi igényességre való nevelésben is jó szolgálatot tehet O. Nagy Gábor kis cikke: „Nyelvünk virágai, a szólások”. A személy-, illetőleg keresztnevekről szól Lőrincze következő két cikke. Az első a családnevek történeti kialakulásáról tájékoztat lebilincselő közvetlenséggel s ugyanakkor szigorúan tudományos pontossággal, a másik a névadási szokásokról s a keresztnevek érzelmi velejáróiról hasonló módon. A köznévvé vált tulajdonneveket fűzi csokorba Laczkó Géza játszi könnyedséggel egy kis párbeszédes jelenetben, végül Tompa Józsefnek „Nyelvtan és nyelvtani műveltség” című cikke zárja be a fejezetet, mintegy a nyelvtani rendszer keretébe ágyazva annak valamennyi, a szavak múltjával, jelenével, egyes csoportjaival foglalkozó darabját.

A második fejezet a nyelvművelés egy-két kiemelkedő alakjával ismertet meg bennünket annak tudatában és ellenére, hogy az ilyenfajta válogatás mindig kockázatos feladat. A nyelvújítás első harcosai közül Kazinczy és Csokonai kapott méltatást Ruzsiczky Éva, illetőleg Szilágyi Ferenc tollából. Különösen Szilágyi cikke tetszett; nagy szavak és lapos frázisok helyett sikerült magát a tudatos nyelvművész Csokonait megszólaltatni. Arany János nyelvműveléséről Nagy J. Béla írt szép, meleghangú cikket, nem hallgatván el a nagy nyelvművész egyes tévedéseit sem. A század végén újra fellángoló nyelvhelyességi harcok két vezéralakjáról, Szarvas Gáborról és Simonyi Zsigmondról Dénes Szilárd, illetve Prohászka János emlékezett meg. Mindkét szerző a tanítvány kegyeletével s ugyanakkor a szakember tárgyilagosságával fordul mai nyelvművelésünk megalapozói felé.

A harmadik fejezet cikkei töltik be a szoros értelemben vett nyelvművelő szerepet. Többnyire nyelvi, nyelvhasználati fonákosságokat lepleznek le — erre utal a fejezet címe is: „Hogy is van helyesen?” —, de mindig ügyelve arra, hogy ne csak egyes szavakat, kifejezéseket szúrjanak tollhegyre, hanem általánosítva, mindig egy-egy káros (vagy káros!) jelenség gyökereire mutassanak rá. A fejezet első cikkében Lőrincze veszi fel a küzdelmet a raccsolás, az értelemzavaró hangsúlyozás, az éneklő hangmenet és egyéb

kiejtésbeli furcsaságok ellen. A következőben Tompa fűz logikus, meggyőző magyarázatot néhány olyan szónak az eddigitől eltérő, új írásmódjához, mely a helyesírási szabályzat körül dúló, írott és íratlan viták tanúsága szerint a legtöbb zavart és félreértést okozta. Fábián Pál az idegen szavakról, Országh László pedig a Magyar Nyelv Kéziszótáráról ír gondos beszámolót, egyikük sem feledkezve meg arról, hogy cikke nemcsak az ismeretterjesztés, hanem a nyelvi nevelés eszköze is.

Még az eddigiek közül is kiválik frissességével és elevenségével Lőrincze következő két cikke, melyek a szavak és kifejezések összekeveréséről, értelemzavaron alapuló felcseréléséről s az alakváltozatokhoz tapadó jelentésmegoszlásról szólnak. Ugyancsak ő teremtet rendet biztos kézzel és józan mértékletességgel az ikes igék használatában is. Szabadi Béla a szenvedő igeragozás helyes és helytelen alkalmazásáról írt jól érthető, sokak számára hasznos cikket, Kovalovszky pedig az utóbbi évek legragályosabb nyelvi járványával, a *suksük*-nyelv használatával foglalkozik öreget és fiatalat egyaránt e helytelen és káros jelenség elleni harcra buzdító cikkében. T. Lovas Rózsa a „közlekedési többes” s még jó néhány új nyelvi csodabogár tollhegyre tűzésével — ötletesen, de néhol talán kissé bőbeszédűen — igyekszik lenyesegetni a pesti nyelv vadhajításait.

Szókincsünk egy-egy jellegzetes típusáról, annak helyes vagy helytelen felhasználásáról szólnak a következő cikkek: Soltész Katalin az igekötőkéről, B. Lőrinczy Éván a határozói igenevekről, Imre Samu és Farkas Vilmos pedig a határozott, illetőleg a határozatlan névelőéről. Jól érthető, hasznos összefoglalások, csupán a legutóbbinál érezzük azt, hogy szerzője nem tudott úrrá lenni az anyagán. Ezért azután a határozatlan névelő használatára vonatkozó tanácsait nem is érezzük sem elég rendezettnek, sem elég meggyőzőnek. A fenti cikkekkel tárgyában némileg rokon Tompáé is vonatkozó névmásaink számbeli egyeztetéséről, valamint Deme Lászlóé a magyar szórend legfontosabb törvényszerűségeiről s a leggyakoribb szórendi hibákról. Lőrincze a rádió prózai adásaihoz fűz mindig célba találó nyelvhelyességi és stilisztikai megjegyzéseket a következő cikkben, majd ugyanő válaszol a rádióhallgatók hasonló jellegű kérdéseire két másikban. Ferenczy Géza nagy szakértelemmel megírt, a hivatalos és tudományos nyelv magyartalanságait orostoró cikke után Tompa hívja fel figyelmünket a logikai képzavarok, az érthetetlen mondat szerkezetek és mondatok kerülésére, majd Imre Samu nyugtatja meg az aggályoskodókat afelől, hogy az alakváltozatok, kettős alakok, azonos funkciójú morféma-k között nem kell feltétlenül — akár erőszakkal is — lényeges jelentéstani, stilisztikai különbségeket felfedeznünk. A fejezet cikkeinek a sorát Nagy J. Béláé rekeszti be. A tudós szerző sorra veszi a leggyakoribb nyelvhelyességi babonákat, s mindenki számára érthetően mutat rá azok alaptalanságára. Annak igazolására, hogy e tanulmány évtizedek áldozatos munkájának gazdag tapasztalatait sűríti magába, sok-sok egyéb bizonyítékon kívül hadd szóljon ő maga — egy negyedszázad távolából: „Össze kellene gyűjteni eddigi nyelvművelő irodalmunkból a hibás hibáztatásokat, hogy óvatosságra intsük azokat, akik könnyedén ítélkeznek egyéni nyelvértékük alapján. Össze kellene foglalni a nyelvhelyességi babonákat, azokat a balvéleményeket, amelyek egy-egy megrovás félreértéséből vagy félremagyarázásából kerültek bele a köztudatba” (Msn. I : 38).

A negyedik s egyben utolsó fejezet — „Magyar stílus, magyar irodalmi nyelv” — mindössze hat cikket tartalmaz. Balázs János a rokonértelmű szavakról mondottakkal pallérozza, csiszolgatja az átlagolvasó irodalmi és stílusérzékét. Gáldi László cikke, az „Irodalmi nyelvünk és az Akadémiai Nagyszótár” a népszerű s mégis tudományos értékű tanulmány példája: érdeklődő diákok és meglelt tudósok egyaránt haszonnal olvashatják. Érdekes témát érdekes, közvetlen módon dolgoz fel Tompa a nyelvi archaizálásról szóló cikkében. Bárczi Géza fölényes eleganciával, könnyed stílusban megírt verselemzése szinte csábítja az olvasót a verseskötetek felé. Ugyanezt tapasztaljuk

T. Lovas Rózsa két kötetzáró cikkének elolvasása után is ; letesszük a könyvet, s már nyúlunk is egy versgyűjteményért, annyira kedvet kaptunk a költészet világában való elmélyedéshez.

A cikkekhez csatolt tüzetes szó- és tárgymutató Farkas Vilmos és Ruzsiczky Éva gondos munkájának eredménye. Terjedelmük — a kiadvány jellegét tekintve —, talán kissé nagyobb a kelleténél, ez azonban hibának semmiképp sem tekinthető.

3. A kötet cikkeinek elrendezése — s részben azok összeválogatása is — a már említett gyakorlati okok miatt nehéz feladat elé állította a szerkesztőt. A fejezetek beosztása mindezek ellenére jól sikerült, bár Kovalovszky „Szókinsünk gazdagítói” című cikke inkább a második, Országhe pedig inkább az első fejezetbe kívánczik. A több-kevesebb ismétlés az ilyen sok szerzőt foglalkoztató s szétágazó tárgyú gyűjteményes munkában természetesen elkerülhetetlen, némelyik azonban talán mégis nélkülözhető lett volna. Így például Ruzsiczky Évának a történelmi háttér megrajzolásában amúgy is kissé terjengős fejtegetéseit Kazinczyról Kovalovszky jó áttekintést nyújtó cikke után fölöslegesnek érezzük. Ugyanígy elmaradhattak volna — bár a szerző igyekezett elkerülni az ismétléseket (vö. 327) — Nagy J. Béla igen gazdag anyagra épülő cikkéből az -ó, -ő képzős igenév állítmányi használatáról mondottak (325) nemcsak azért, mivel ez a Ferenczytól tárgyalt témakörből nem hagyható ki (vö. 285—6), hanem azért is, mivel Nagy J. Béla cikkének néhány éve megjelent változatában (NyFK. 241—65) ez a rész még úgysem szerepel. Ennek kapcsán hadd említsem itt meg, hogy a kiadvány utal egyes cikkeknek esetleges — bár a jelenlegivel nem teljesen azonos — korábbi megjelenésére, egy-két esetben azonban elmaradt az utalás (pl. vö. Nyr. 77 : 223—7).¹

Mi hiányzik a kötetből? Erre a kérdésre felelni teljesen meddő dolog. Nyilvánvaló, hogy nem a szükségletek korlátlan kielégítésének lehetősége, hanem éppen ellenkezőleg, a lehetőségek eléggé korlátozott, szűk volta szabott határt az anyag összeállításában. Mégis megemlítem — egy-egy ötletet a sok közül —, hogy az első fejezetben jó helyet talált volna egy cikk a nyelvek esztétikai értékéről, arról, hogy melyek és milyenek az ún. szép és dallamos nyelvek ; a másodikban nagyon hálás feladat lett volna beszámolni a közelmúlt nyelvműveléséről Halász Gyulától Dengl Jánosig és Kosztolányi-tól a Magyarosan körének nyelvhelyességi harcaig ; s a harmadik részben sem ártott volna egy rövidebb cikk a földrajzi nevek kiejtéséről és írásáról (vö. pl. Fábíán : PaisEml. 555—61) vagy az összetételek egyre aggasztóbb méreteiben való elburjánzása ellen (vö. már Msn. 97—105, 147—8 ; Msn. 10 : 10—2 ; Msn. 11 : 108—10 stb.). Azért viszont nem lehetünk eléggé hálásak, hogy a kiadványban — szakítva az eddigi, ezzel ellentétes gyakorlattal (vö. Bárczi : MNy. 48 : 18 és Kovalovszky : Nyr. 77 : 275) — kellőleg, vagy legalábbis jelentős mértékben érvényesülnek a stilsztika szempontjai is. Ez a tény — úgy gondolom — különösen a magyar nyelv tanárait érinti kellemesen.

4. Minden kritikus elengedhetetlen feladata, hogy — vállalva akár a szörszálhasogatás vádját is — rámutasson a megbírált könyv fogyatkozásaira. Nem tehetjük azonban ezt anélkül, hogy a cikkekhez fűzött eddigi megjegyzéseken kívül — sok egyebet elhallgatva — ne emelnők ki még egyszer az egész kötet életszerűségét. Gondoljunk csak Lőrincze nagyszerű névadási tanácsaira (89—90), valamint a második személyű felszólító mód kettős alakjához fűzött magyarázó szavaira (196). Gondoljunk Ferenczy Géza cikkének egyetlen lapalji jegyzetére (288), mely a való életből merített szellemességével az idegen szavak elleni harc gyilkos erejű fegyvere. És beszélhetnénk Nagy J.

¹ Magától értetődik, hogy olyan cikkek esetében, melyekben a szerző egy korábbi dolgozatának csak a magvát veszi át, mint Balázs, Fábíán vagy Kelemen, az ezekre való hivatkozás felesleges is lenne.

Bélának az egyszerű és összetett mondatokat párhuzamba állító fejtegetéseiről (304–5), vagy T. Lovas Rózsának a versek iránti rajongó szeretetet sugárzó, finom humorral átszőtt dialógusáról (354–62). Eszünkhez és szívünkhez egyaránt szólnak ezek a cikkek, mert megírásukkor eszükre és szívükre egyaránt hallgattak szerzőik.

Néhány cikknek egy-egy megjegyzésével vagy előadásmódjával nem mindig értek egyet. Bárczi hatalmas nyelvtörténeti anyagot magába sűrítő cikkének egyes részeit túl nehéznek, Lőrinczy Évának a *-t* képzős igenevekkel kapcsolatban elfoglalt álláspontját pedig túl merevnek érzem. Az előző cikk olvasói közül jó néhányan elgondolkozhatnak majd azon, hogy az *eleui humuk* 'Előhomok' miért lehet vagy miért nem lehet határozós összetétel (24), az utóbbinak olvasása közben pedig magam is megdöbbenve láttam, hogy a cikk alapján *agyaírt* szavunk közismert magyarázatát — vö. Pais: MNy. 10 : 414–7 és 40 : 194 — szintén „rút németesség”-gel fertőzöttnek kell tartanom. Én nem lennék ilyen engedékeny az indulatszó-féle *lassa* alakkal szemben sem (273–5). Nyilvánvaló, hogy ezzel csak egyengetjük a talajt az amúgy is rohamosan terjedő *süksük*-nyelv további térhódítása számára, nem utolsósorban azért, mert a *látja* ugyancsak használatos ilyen funkcióban. Lőrincze írja, hogy a magyar diplomaták nem *feleségeikkel*, hanem *feleségükkel* mennek fogadásra (269). Szerintem még inkább *feleségestül*. Így mondotta ezt már Csúry is (Msn. 3 : 50–1). Nem tudom, hogy a szavak stiláris, hangulati értéken alapuló osztályozásában a választékos, durva, költői, elcsépelt, régies stb. hangulatú szavak típusai mellett miért alkotnak külön csoportot Országk cikkében a hangutánzó szavak (176–7), amelyek többé-kevésbé valamennyi típusba beletartozhatnak. A nyelvi klisékkel többen is foglalkoztak, így O. Nagy (75–6), Ferenczy (286) és Szabadi (203–4), az utóbbi azonban — úgy érzem — a kelleténél is erősebben ítéli el ezek minden fajtáját. Bevallom, a *beosztatik* ~ *beosztást nyer*, *ábrázoltatik* ~ *ábrázolást nyer* párok közül (203–4) nekem az ún. közhelyek a rokonszenvesebbek.

Félreérthető vagy rosszul érthető megállapításokat alig találtam a vaskos kötetben, s ezeket, mivel nem is lényegesek, bátran elhallgathatom. Mint következetlenséget említem meg, hogy a folyóiratrövidítések a kiadványban általában — nagyon helyesen — fel vannak oldva, egyszer-egyszer azonban megmaradt a rövidítés (vö. 250). Ballagi szótárának első kötetét a szerzők egyike 1868-ból (41), másika 1867-ből (47) keltezi.

Összefoglalva az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy nyelvtudományi, nyelv-helyességi irodalmunk egyik legújabb terméke, a Nyelv-művelő elérte célját. Régen várt és régóta időszerű, közérthető, de tudományos megalapozottságú könyv, magyar nyelvünk szeretetére és ápolására buzdító, értékes tanítás ez a cikkgyűjtemény. Aki kézbe veszi, s belelapoz egy kicsikét, nem fog csalódni.

Grétsy László

Ascher Oszkár: A versmondás művészete és a színpadi beszéd. Második, javított és bővített kiadás. Budapest, 1955. Művelt Nép.

A rövid időn belül napvilágot látott második kiadás bizonyítja, hogy Ascher Oszkár könyvét elevenen élő igény, sőt követelő szükséglet hívta életre.

Címe ugyan „A versmondás művészete és a színpadi beszéd”, későbbi meghatározása szerint azonban könyvének célja az, „hogy néhány vers részletes elemzésével szemléltesse, milyen módszerrel fejleszthetjük a versmondás művészi kifejező képességét; élesítse bírálóképességünket mások szavalatának tárgyilagos, szakszerűen hozzáértő bírálatával, és segíthesse azokat, akik a versmondással... művészi színvonalra kívánnak emelkedni” (64). Kár, hogy a szerző lemondott a prózai művek tolmácsolásának kérdéseiről, illetőleg az előszó művészete törvényszerűségeinek vázolásáról, annál is inkább, mert a probléma természetes egészét alkot. Igaz, hogy van olyan felfogás is,

mely szerint vers és próza előadásának törvényszerűségei alapjaiban megegyeznek, vagyis aki elsajátította a költemények előadásának művészetét, az alapvető jártasságra tett szert a beszélőművészet minden ágában. E gondolatot a szerző is érinti (59).

A második kiadás előszavában Ascher Oszkár megrajzolja „a versmondás fejlődésének útját az elmúlt három és fél évtizedben”. A felvázolt négy korszak elevenen és érdekesen jelenik meg az olvasó előtt.

Rövid bevezetés után tér rá a könyv tulajdonképpeni tárgyára. A tizenkét fejezet két részre oszlik. Az első hét fejezet inkább elméleti fejtegetéseket tartalmaz; az utolsó öt fejezet foglalja magában főként a vers előadására vonatkozó gyakorlati tanácsokat, konkrét útmutatásokat. Az első fejezetekben foglaltak (I. Miért szavalunk?; II. Színjátszás és versmondás; III. A színész és a versmondó művészi feladatai; IV. Verstani alapfogalmak; V. Költészettani alapfogalmak; VI. A vers: az eszmei mondani valóban összefogott érzelmi-gondolati-formai egység; VII. A szavakat: a vers érzelmi-gondolati-formái egységének művészi kifejezése) mindegyikére nem térhetünk ki. Feltehetően meg kell azonban állnunk a harmadik fejezetben előkerülő, de könyve egyéb helyén is fel-felbukkanó felfogásnál. Röviden szólva: a szerző megengedhetetlennek, szükségtelennek, sőt értelmetlennek tartja a versmondásnál a gesztusok, a taglejtés használatát (16, 22). Könyve összefoglalójában ugyanez az álláspont már valamelyest tompított formában jelenik meg (64–5). Nem akarjuk e helyen a taglejtés jogosultságát sem tudományos, sem gyakorlati oldalról bizonygatni. Azt azonban hangsúlyozzuk, hogy nem kell tiltakozni a gesztikulálás ellen, mert egyes körökben ez a tilalom már azt eredményezi, hogy a nyilvánosság elé lépő — erőltetett módon — egyáltalában nem meri alkalmazni a taglejtésben rejlő kifejező lehetőséget.

A nyolcadiktól a tizenkettedik fejezetig szól a szerző a vers előadásának gyakorlati oldalairól. A kilencedik fejezet első pontja a hangsúllyal foglalkozik: a szerző több, mint négy oldalon a mondathangsúlyról beszél. Két mondatából (42, 43) kitűnik, hogy tisztában van a mondathangsúly kettős — értelmi és érzelmi — szerepével. Nem magyarázza azonban meg a hangsúly mibenlétét.

Felveti a jelző és a jelzett szó hangsúlyának problémáját. „Az igazság az, hogy mindig a mondatban elfoglalt helye és jelentése szabja meg jelző vagy jelzett szó hangsúlyos voltát” — mondja (45). A megállapítás után következő példák — melyek az adott esetben helyes hangsúlyozást vannak hivatva bemutatni — csupán egy esetre vonatkoznak: amikor ellentétes fogalmak kifejezéséről van szó. Ilyenkor, ha a jelzők fejezik ki az ellentétet, akkor azok; ha főnevek, akkor pedig a jelzett szavak lesznek hangsúlyosak — foglalja össze a szerző. Mi a helyes azonban akkor — teszi fel a kérdést —, ha a *j e l z e t t s z a v a k* különböző vagy ellentétes jelentése mellett egyúttal a *j e l z ő k* is különböző vagy ellentétes jelentésűek!? Nyilvánvaló, hogy ekkor a jelzők hangsúlyozásával egyenértékű a jelzett szavak hangsúlya is, tehát...: »Zsuzsi *csinos* lány«, »Feri *csúnya* fiú«, ... a jelzők és jelzett szavak egyformán hangsúlyos voltát mégis *k ü l ö n b ő z ő s e d é s s e l* jeleztük a jelzőpároknál és a jelezett szó-pároknál... mert most már a hangsúlyok fogalma mellé bevezetjük a *h a n g s z í n e k* fogalmát is! Vagyis, a fenti mondatban a két jelzőnek teljesen egyenértékű a *h a n g s ú l y a* a két jelzett szó *h a n g s ú l y á v a l*, — de a hangszíne különbözik a másik kettőtől” (45).

A probléma megoldásához teljesen szükségtelen a homályos fogalmú „hangszín” felvétele. A példákban ui. a jelző és jelzett szó fonetikailag nem hangszínből különbözik egymástól, hanem éppen hangsúlyban. Mindkettő kap hangsúlyt: mégis a jelző hangsúlya nagyobb, mint a jelzett szóé; úgy is mondhatnók, hogy a jelző főhangsúlyos, a jelzett szó mellékhangsúlyos.

A hangszín fogalmának bevezetése egyébként is csak zavart okoz. Először azért, mert megfoghatatlan valami. Amikor pedig a szerző megkísérli megadni a hangszín

meghatározását, önmagával kerül ellentmondásba. A fent idézett szövegből ui. az tűnik ki, hogy a hangszín olyasvalami, ami a szükség szerint állandóan változtatható — hasonlóan a hangsúlyhoz avagy a hanglejtéshez; vagyis a beszédben funkciója van. Ezzel szemben a hangszínek a következő lapon (46) körvonalazott fogalmából az derül ki, hogy a hangszín állandó és nem változtatható tulajdonság, amely mindig jellemző az illető hangforrásra. Ha viszont a hangszín változtathatatlan tulajdonság, akkor nem is lehet szerepe a beszédben. Részben a hangszín fogalmának félreértéséből, részben pedig a hangsúly és a hangerősség közti összefüggés tisztázatlanságának eredményeképpen született meg a következő összefoglaló mondat: „A hang színével gazdagítva a hangmagasság és hangerő adta kifejezési lehetőségeket, nyilván a hanghatások számtalan árnyalási lehetőségével bővíthetjük a hangsúlyok gazdagságát” (46). Nem értjük, hogy a hangerő kifejezési lehetőségeivel hogyan lehet bővíteni a hangsúlyok gazdagságát!? Hangsúly és hangerő ui. kb. egyenértékű fogalmak: a fizikai értelemben használt hangerő nyelvi megvalósulása a hangsúly; vagyis a hangerő adta kifejezési lehetőség = hangsúly. A fenti összefoglaló mondat értelme tehát — pörére vetköztetve — így hangzik: hangsúllyal bővíthetjük a hangsúlyok gazdagságát.

A hangsúllyal kapcsolatos egyéb megállapítások is kétségben hagynak: Pl.: mi az, ha valaki „ugyanabban a hangnemben” (47) beszél; mi az a „hanghordozás” (uo.); vagy mit jelent az, „hogy a mondatok vége soha nem kap határozott befejező hangsúlyt” (uo.). Mindezek láttán azt kell mondanunk, hogy hiányzanak a szabatos meghatározások, a fogalmak tisztasága, a terminológia egysége, vagyis a biztos alap és az a hangtani tájékozottság, amelyre beszédművészeti kérdésekben biztos támaszkodni lehet.

A tizennegyedik fejezet a művészi beszéd technikai feltételeivel foglalkozik. Elöljáróban többek között erőteljesen hangoztatja nyelvtani, s ezen belül főként hangtani ismereteink tökéletesítésének szükséges voltát. Az ezzel kapcsolatban felsorolt követelmények — úgy érezzük — maximálisak, de annál inkább sajnálhatjuk, hogy — fontoságuk hangoztatásán kívül — ezekre alig tér ki. Jó lett volna a hangok képzését legalább alapjaiban ismertetni; továbbá feltétlenül szólni kellett volna a kiejtés ellen elkövetett fő hibákról is. A hangtani tudnivalók ui. szorosan hozzátartoznak a versmondáshoz, a művészi beszédhez.

A „durva technikai hibák” elkerülésére két gyakorlatot ajánl. Az egyik légzési gyakorlat, amely valóban útmutatóul szolgál sok gyakorlati teendőre. A másik „ejtési (artikulálási)” gyakorlat. Először megmagyarázza a zöngé mibenlétét és azt, hogyan képezhetjük „a szájüreg különféle alakváltoztatásaival a zöngéből a hangzók változatos sorát” (62). Nem szerencsés a magánhangzók ábécé szerint való felsorolása, mert hiszen a hangok írásképeinek sorrendje nem felel meg ugyanezen hangoknak (a hangrendszerben betöltött) képzési sorrendjének. Különösen nem célravezető a hangokat ábécé sorrendben gyakorolni, amint ezt Ascher Oszkár ajánlja (63). Éppen a magánhangzók tisztta megformálását akkor tudjuk érzékelni és helyesen elsajátítani, ha képzési rendjük szerint gyakoroljuk őket (tehát pl. így: *u, ú, o, ó, a; ü, ő, ö, ő; i, í, é, e, é; á*).

A könyv második részében, mely a „Verselemzés” címét viseli, a szerző tizennégy költemény elemzésén keresztül mutatja be nagy részletességgel, hogy milyen módon fejleszthetjük a versmondással kapcsolatos művészi kifejezőkészséget.

Egészében véve megállapíthatjuk, hogy a könyv sok hasznos segítséget nyújt a versmondással foglalkozók számára. Külön értékelnünk kell azt a tényt, hogy az utóbbi hat-nyolc évben ez az első mű, amely a művészi beszéd kérdéseivel foglalkozik.

Hiányai egyébként két okra vezethetők vissza — mindkettő nyelvi jellegű. Az egyik esetben a nyelvtudomány már meglévő s szorosan e tárgyat érintő eredményeit a szerző nem használja fel kellő mértékben. Erre a maga helyén már rámutattunk.

A másik eset már nem ilyen egyszerű. Vannak olyan kérdések, amelyekre az élőszó művészetével foglalkozó szerző nem tud megfelelő, pontos útmutatásokat, szabályokat adni (pedig a közönség ezt várja!), mert az erre vonatkozó tudományos eredmények még nem születtek meg. Ilyen pl. a szünetek kérdése, amellyel Ascher Oszkár foglalkozik is könyvében (50—5). Beszél arról, hogy a szünetek szerves részei a beszédnek, nem megszakítják, hanem továbbbépítik azt stb. Több oldalon keresztül példán is bemutatja ez általános elvet — végül is azonban az olvasó konkrét formában nem kap eligazítást arra nézve, hogy mikor használjon szünetet. De nem is kaphat, mert ilyen törvényszerűségek megállapításához nem elegendő az egyéni tapasztalat — bármily értékes is —, ehhez tudományos módszerrel, műszerekkel végzett kutatások is szükségesek, amelyeket a nyelvtudomány műhelyében kell elvégezni. Véleményünk szerint tehát, amíg a nyelvészek, nevezetesen az eszközfonetikusok segítségével ezt a munkát el nem végezzük, addig nem jöhet létre korszerű, megfelelő színvonalú, határozott útmutatást adó beszéd-művészeti könyv. Az ilyen könyvet pedig a közönség nagyon várja.

Éder Zoltán

Bakos József: Nyelv és iskola. Fejezetek a magyar tanítási nyelv, a magyar nyelvtanítás és az iskolai nyelvművelés történetéből. Eger, 1955. Különlenyomat a főiskola évkönyvéből.

Nagy várakozással vettem a kezembe ezt az 52 lapos könyvecskét. Már a címe is sokat ígért, még többet a szerzőnek ez a bevezetésben tett kijelentése: „a tudománytörténeti adatok mellett azokat a tényeket, adatokat és szempontokat is kiemeltem, amelyek a jelen iskolai nyelvtan tanítását és nyelvművelését is segíthetik” (1). Erre a segítségre az iskolának nagy szüksége volna, hiszen a nyelvtan ma is a nem-szeretett tantárgyak közé tartozik, a nyelvművelés kérdései sem tudták még ez ideig felkelteni sem a pedagógusok, sem a diákok általános és tartós érdeklődését.

A szerző elismerésre méltó buzgalommal fogott munkájához, és az anyaggyűjtést gondosan el is végezte. Nemesak egykorú folyóiratokat tanulmányozott át, hanem idevágó és eddig még közzé nem tett írásbeli feljegyzéseket is. Ebből az anyagból szép és tanulságos könyvet lehetett volna írni. Hogy ez nem sikerült, annak első oka az, hogy a szerző sokat markolt, következőképpen keveset fogott. A címben jelzett hármas témakörből elég lett volna egyet kiválasztani és azt valamely termékeny szempontból feldolgozni. Ilyen szempontot azonban hiába keresünk a könyvecskében.

Egy másik hiba az anyag tagolatlansága. A bevezetőn kívül a könyvecske két fejezetre oszlik: I. 1790—1825, II. 1825—1849. Ez helyes. Nem helyes azonban az, hogy e két fejezeten belül hiányzik az anyag áttekinthető elrendezése. Találunk ugyan három csillaggal elválasztott kisebb részeket a két fő fejezetben, de nem világos, hogy ezek a jelek miért vannak ott, ahol vannak.

Az is baj, hogy az anyagrészek el vannak szigetelve, és nem kapcsolódnak egymáshoz. Pl. az I. fejezet végén ismerteti a szerző Czuczornak a Tudományos Gyűjteményben megjelent cikkét: „A magyar nyelv állapota Gimnásiumainkban”. Megtudjuk ebből az ismertetésből, hogy Czuczor „a sikertelenség okai között emlegeti a jó grammatika hiányát” (27). Egy lappal odébb arról értesülünk, hogy végül Czuczor és Vörösmarty kapott megbízást egy magyar nyelvkönyv megírására. Kíváncsiak volnánk, hogy Czuczor, aki elégedetlen volt az eddigi nyelvtankönyvekkel, miben tért el tőlük, és miben javított rajtuk. Ezt a kíváncsiságunkat azonban alig-alig elégítik ki a szerzőnek ezek a sorai: Czuczorék nyelvtankönyve „sok huza-vona után csak 1848-ban került nyomdába, s addig anyaga és módszere is korszerűsítésre szorult. A nyelvtudomány fejlődése mögött elmaradt, s kérdezve feleltető módszere sem volt alkalmas már az igényesebb nyelv-

tanítás szempontjából” (28—9). Mennyiben maradt el, és miért nem volt alkalmas? — kérdi az olvasó, de erre már nem kap feleletet, mert a szerző sietve áttér a magyar tanítóképzés kérdésére.

Az ilyen hibák miatt úgy vagyunk ezzel a könyvecskével, mint mikor egy túlsúfolt múzeumon vezetnek át sietve bennünket. Sehol meg nem állhatunk, sehol nem eszmélkedhetünk, s ezért, bár sok érdekes dolgot láttunk, a múzeumból kilépve nem viszünk haza egyebet, csak a fáradtság érzését.

Befejezésül még egy hibájára kell rámutatnunk ennek a tanulmánynak, arra tudniillik, hogy a nyelv és iskola viszonyát fejtegetve szól a hatóságokról, a tankönyvírókról, a tanárokról és tanítókról, de — a sárospataki „Esküdt diákkör Könyvtára” nevezetű ifjúsági olvasóegyletnek szánt néhány soron kívül (35) — megelégedezik a tanuló ifjúság jelentős szerepéről. Valószínűleg ebben rejlik az oka annak, hogy az a kép, melyet a magyar nyelv és az iskola viszonyáról rajzol, meglehetősen lehangoló. Sok kezdeményezés, kevés eredmény, rossz nyelvtankönyvek, száraz grammatizálás, korszerűtlen tanítóképzés, ezek a visszatérő motívumok ebben a tanulmányban. Hálásak lehetünk Bakosnak, hogy ezeket az adatokat a történész igazságszeretetével napfényre hozta. Mindezek az adatok csakugyan a valóságot tükrözik, de nem a teljes valóságot. A teljes valósághoz hozzátartozik az is, hogy ezekben a sokszor kezdetleges és ügyetlen próbálkozásokban egy elnyomott nemzet már-már csak pislákoló életösztöne lobban fel. Mivel pedig ennek az életösztönnek a hordozója elsősorban az ifjúság, természetes, hogy ezt a lobogást legjobban az egykorú önképzőkörökben figyelhetjük meg, hőfokát ott mérhetjük meg, ahol a nyelvművelés és irodalomápolás egységbe olvadt össze, és elveszítve iskolás jellegét, közüggvé lett. Ezért, ha valaki anyanyelvünknek és az iskolának a viszonyát ismerteti a szóban forgó időszakban, sok mindent elhagyhat, de az ifjúság fontos szerepével okvetlenül foglalkoznia kell.

Szabadi Béla

Kálmán Béla: Manysi nyelvkönyv. Budapest, 1955. Tankönyvkiadó Egyetemi magyar nyelvészeti füzetek. 60 + 1 lap, 1 térképmelléklet.

Tudvalevő, hogy a magyar nyelvhez a manysi (vogul) nyelv áll legközelebb. Szókincsükben és szerkezetükben is igen sok azonos elemet találunk. E nyelvből a múlt században Hunfalvy adott ki először nyelvtant és szójegyzéket Reguly népköltési gyűjtése és egy bibliafordítás alapján (A vogul föld és nép. 1864; A kondai vogul nyelv. 1872, 1873). Később Ahlqvist finn nyelvész is készített nyelvtant és szójegyzéket ugyanezen bibliafordítás és némi saját gyűjtés alapján (Wogulisches Wörterverzeichnis. Helsinki, 1891; Wogulische Sprachtexte nebst Entwurf einer wog. Grammatik. Helsinki, 1894). Ugyanakkor jelent meg Munkácsi Bernát „A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve” című műve (Budapest, 1894. Ugor Füzetek 11. sz.). Ezek gyakorlati célra nehezen használhatók. Az új manysi tankönyvek manysi anyanyelvűek részére készültek, a nyelvtanok pedig orosz nyelvűek, szűkszavúak. E nyelv megismerése ezért meglehetősen nehéz. Kálmán Béla könyve tehát, azt mondhatjuk, új utat nyitott a legközelebbi rokon nyelv megismerésére. E könyv elsősorban egyetemi tankönyv, de minthogy jól áttekinthető nyelvtani vázlatot ad, gondosan összeválogatott szövegeket közöl, és a végén manysi—magyar szójegyzék is van, mindenki számára lehetővé teszi a manysi nyelv tanulmányozását.

Az előszóban tájékoztat a szerző arról, hogy könyve megírásában Steinitz berlini egyetemi tanár chanti (osztják) nyelvkönyvét követte. Anyagát főleg Munkácsi művéből merítette, de közöl szemelvényt Kannisto gyűjtéséből és a modern kiadványokból is.

A nagy területen szétszórta élő manysi nép nyelvjárásai közül az északit vette alapul, amely ma e nép irodalmi nyelve is. A mellékelt térkép tanúsága szerint a déli nyelvjáráson beszélő manysik egy része el is tűnt, azoknak az unokái, akiktől száz évvel ezelőtt Reguly még meséket, énekeket jegyzett le, már beleolvadtak a körülöttük lakó tatár, orosz lakosságba. A szerző a nyelvjárások ismertetése után táblázatban közli a nyelvjárások hang- és alaktani megfeleléseit, igen ügyesen és tömören. Ennek alapján, s a jegyzetekben és a szójegyzékben adott magyarázatok segítségével a csekély egyéb nyelvjárási anyag is megérthető. Igen hasznos a manysi nyelv kutatásáról adott áttekintés és a szakirodalom felsorolása.

A manysi nyelv hangzása emlékeztet a finnre vagy a mi nyelvünkre. Főként azért, mert a hangsúly az első szótagon van. A könyvben szemléletes képet kapunk a manysi nyelv hangállományáról. Nem sok különbség van a manysi és magyar hangok között. A főbb különbségek közül meg kell említenem, hogy a manysiban van mélyhangú *i* (orosz *и*), mely valamikor a mi nyelvünkben is megvolt. A mássalhangzók közül pedig van néhány, amely a nyelvi emlékek tanúsága szerint kilencszáz évvel ezelőtt a magyar nyelvben is megvolt. Ezek a hangok: *χ, γ, w, η*.

Az alaktan című fejezet először a névszókkal foglalkozik és néhány képzőt mutat be, majd a ragozást ismerteti. Néhánysoros elméleti magyarázat után táblázatban foglalja össze a nyelvtani tudnivalókat. Ezután a számneveket és névmásokat tárgyalja, majd az igére tér rá. A manysiban az állítmány igen fontos szerepére utal többek között az igeképzők nagy száma. Érdekes, hogy a kedveskedést az igehez tett képzővel is ki lehet fejezni, pl. *totirisəm* v. *totikəm* 'viszek kedves' (23) *ünlenta-kən* 'üldögélsz kedvesem', *χahšikälēm* 'megismerem a kedvest' (Szabó Dezső: A vog. szóképzés 22). A gyakorító képző azt is kifejezheti, hogy a cselekvést több ember végzi külön-külön, pl. *saw nē ojile'it* 'a sok asszony szétfutamodik', *harā masili* 'két saruját felölti' (Szabó D. i. m. 11). Kevés teret szentel a szerző a szenvedő igeik ragozásának és használatának, pedig a passzívum a manysiban feltűnően gyakori. A mai szövegekben legtöbbször általános alanyt jelöl. Véleményem szerint az ige fontosságát a könyv nem domborítja ki eléggé. Hiánynak érzem azt is, hogy a szótövekről alig esik szó, s akkor is csak mellékesen. Pedig e téren is meglepő hasonlóságot találunk a manysi és magyar nyelv között. A manysiban is vannak *-v-* tövű szavak, pl. *lū, luw* 'ló' — *luwəm* 'lovam'. Vannak hangugrató tövek, pl. *ülēm* 'álom' — *ülmēm* 'álmom'. A tövéghangzó lekopása után a magyarral egyező szavakban mássalhangzós tövet találunk, pl. *sam, sām* 'szem', *tāl, tāl* 'tél', *kul, χul* 'hal', *lund* 'lúd' stb. Úgy gondolom, hogy jó lett volna a táblázatokban is mindenütt megadni a magyar jelentést, főleg, ha szélesebb körök érdeklődésére is számot tartunk. A rendhagyó igeik tárgyalása közben akár a tömörség rovására is jobb lett volna minden igit külön ragozni, pl. a *tēyi* és *vāyi* ragozása így a hozzá nem értő számára nem szemléletes. Két helyen hibás adat maradt a nyelvtani részben: *āmpnə joχtsawəm* 'a kutya odajött hozzám' helyesen így van: *āmpnə joχtwā-səm* (24), s a feltételes mód kettős számú alany, többes számú tárgy esetén a 3. személyben nem *totnuwānl*, hanem *totnuwān*.

A nyelvtan után 20 lapnyi szöveg következik. Amennyire ilyen kis terjedelemben lehetséges, ízelítőt kapunk a manysi nép költészetéből, képzeletvilágából, babonáiból. Az egyik arról szól, hogyan keletkezett a föld, a másik elmondja, hogy szerezte meg magának az embert az ördög. Hősi harcokat mondanak el, és a medvetisztelet emlékét őrzik. Népdal is van köztük. Majd néhány szemelvényt közöl modern iskolás könyvekből. Van két szöveg, amely e könyvben jelent meg először. Az egyiket Lakó György akadémikus jegyezte le a Szovjetunióban tett tanulmányútja alkalmával Leningrádban Rombangyjeva aspiránstól, a másik ugyanennek a manysi leánynak hozzánk hanglemezen megküldött beszámolója arról, hogy egy tanító mivel tölti napját. Egy-egy

szemelvény szerepel az alsó-lozvai, középső-lozvai, pelimi, kondai és tavdai nyelvjárásból.

Kálmán Béla a nyelvjárási anyagra építette fel könyvét, a finnugor nyelvészeti oktatás érdekét tartva szem előtt. Minthogy pedig az északi nyelvjárás az irodalmi nyelv alapja, ez a tárgyalásmód a gyakorlati kívánalmaknak is megfelel. Legfeljebb azt hiányolom, hogy a legújabb manyisi tudós nemzedék, s főként Rombangyejeva bő munkásságából mindössze egy szemelvényt közöl. Igaz, hogy nagyobbbrészt fordításokat kellene idéznie, de Steinitz is adott közre Puskin-novella részletet osztják nyelv-könyvében. Az újabb manyisi fordítások igényesek, s oly szerzők munkái, akik népi hagyományokon nevelődtek, és nemrég kerültek Leningrádba.

Örvendetes lenne, ha magyar nyelven ehhez hasonlóan segédkönyveink lennének valamennyi rokon nyelvből. Ez nemcsak a tudományos kutatást, hanem általános művelődésünket is nagy lépéssel vinné előre.

Lavotha Ödön

Az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvművelő csoportjának leveles-ládájából

Magános—magányos. Réthalmi Borbála vesziprém tanuló az iránt érdeklődik, hogy van-e jelentésbeli különbség a *magános* és a *magányos* között.

A következőket mondhatjuk: A *magános* és a *magányos* szóalakok jelentése között mai nyelvhasználatunk szerint lényegében semmi különbség nincs. *Magános fa* vagy *magányos fa*, *magános lakás* vagy *magányos lakás* egyaránt jó. Persze az ilyen formai különbség hamarosan kialakít jelentésbeli különbséget is. A „*magánosok*” helyett (ha egyénileg dolgozókat jelent) már nem mondhatok *magányosok*-at, mert ez már csak azt jelenti: egyedül állók.

L. L.

Hússzék. Kövesi Gyuláné az iránt érdeklődik, hogy a *hússzék* kifejezésben mi értelme van a *szék*-nek. „Nem tudom megérteni — írja —, hogy mi értelme van itt a *szék*-nek, ennek az ülésre, pihenésre szánt bútordarabnak.”

Ezt válaszoljuk: Kétségtelen, hogy a *szék* szónak leggyakrabban használt jelentése, mondhatjuk fő jelentése az, amelyik a levélben szerepel. Egyik nagy szótárunk azonban, a Czuczor—Fogarasi-féle, a *szék* jelentését így adja meg: „Különféle szabású, alakú és anyagból való bútortféle állvány, mely rendeltetésénél fogva ülőhelyül szolgál.” — A széket tehát kisebb emelvénynek, állványnak is tekinthetjük. Kisebb-nagyobb emelvények, állványok azonban nemcsak ülésre, hanem egyéb célra is használatosak voltak már régi idők óta a mindennapi életben. — A hasonlóság alapján a *szék*-nek az előbb említett jelentése mellett egyéb jelentése is lehet. Czuczor—Fogarasi szótára a *szék* második jelentését így határozza meg: „Székhez hasonló, s bizonyos működésre (nem ülőhelynek) használt állvány.” — Mindannyian ismerünk ilyeneket: *dagasztószék* (melyre a teknőt fektetik) *szapulószék*, *favágószék*, *szövőszék*, *pohárszék*, *csapszék*, *mészárszék*. Arany Toldijának 9. énekében ezt olvashatjuk: „Toldi nem futott el, csak felállott szépen, S a bikát bevárta az utcaközépen . . . S azon pillanatban megragadta szarvát, *Vágószék*re voná két szarvánál fogva.” A most említett tárgyak sok esetben alig-alig hasonlítanak az ülésre használt székhez, továbbá külön szóval kell arra utalni, hogy milyen cselekvést végzünk rajtuk, mire használjuk őket. Legfeljebb a nyelvjárásokban mondják a *mészárszék* helyett egyszerűen csak azt, hogy *szék*. Pl. húsért megyek a *szék*-be. Itt említjük meg a *székálló* (legény) kifejezést is.

Az eddigeből látható tehát, hogy nem okozott nehézséget a megértésben a német *Fleischbank*-nak a *hússzék* kifejezéssel való fordítása, hiszen addig is ismerték már a *mészárszék*, *vágószék* kifejezéseket; ugyanakkor vannak *hús* előtagú kifejezéseink ebben a körben, pl. *húsáruda*, *húsüzlet*, *húsbolt*. A *hússzéket* nem minősíthetjük tehát értelmetlen megjelölésnek. Az említett üzlet elnevezések: *húsáruda*, *húsüzlet*, *húsbolt*, *hússzék*, *hentesüzlet*, *mészárosüzlet* egyaránt helyesek, elfogadottak.

F. V.

segít valakit (valamit) — valakinek (valaminek) — valakit (valamit) valamiben. Dr. Szeberényi Gyula ny. egyetemi lektor a rádióhoz címzett s onnan hozzánk továbbított levelében kifogásolja a következő, a Szabad Nép 1956. február 23-i számának 4. lapján található felhívást: „Diszisták, fiatalok! Segítsétek a hóeltakarítást!” Azt írja, hogy helyesebb lenne így írni: „Segítsétek a hó eltakarításában!” Indokolása a következő: „Helyesnek érzem: megsegíteni valakit, de segíteni valakinek szoktunk, vagy ha már valakit, akkor valamiben.”

Levelére az alábbiakban válaszolunk: Helyesen kifogásolja a jelzett mondatot. Indokolása azonban nem teljesen kielégítő. A *segít* ige vehet magához tárgyragos névszói bővítményt határozói bővítmény nélkül is. Ilyenkor vagy az a jelentése, hogy 'anyagi támogatásban részesíti', pl. *segíti öreg szüleit*, vagy az, hogy 'támogatással könnyíti a helyzetén': *Testvér, segítsd a lebukottakat!* (József Attila: *Lebukott*). Ez a használata ritkább. (Talán ezért is került el figyelmét.) Gyakoribb az, hogy a tárgyragos névszói bővítmény mellett határozói bővítménye is van az igrének: *segített engemet nehéz helyzetemben; segítettek öt ügyesbajos dolgában* stb. A *segít* ige leggyakrabban *-nek* ragos határozói bővítménnyel jár, de ilyenkor többnyire az a jelentése, hogy 'elvállalja munkájának egy részét', pl. *segítek neked*. Azt a dolgot, amire a segítség vonatkozik, *-ban*, *-ben* ragos névszóval szoktuk kifejezni: *segítek neked a számolásban; segíts nekem ebben a munkában!* A *-ban*, *-ben* ragos névszó önmagában is lehet bővítménye a *segít* igrének, ha a beszédhelyzetből érthető, hogy kinek a számára történik a segítség: *segítség: segíts (nekem) a számolásban!*; *segítsétek (nekünk) ebben a munkában!*; *segítsétek (mindenkinek, a köznek) a romok eltakarításában!* A legutolsó mondatnak felel meg az ajánlott mondat is: *segítsétek a hó eltakarításában!* Ilyen esetben, amikor a segítség tárgya van csak megnevezve, nagyritkán előfordul ugyan, hogy e tárgyat tárgyragos névszó fejezi ki: *hítellel... segíti csökkent munkaképességünket; segítségét utamat; növeését segíti*, de sokkal általánosabb és megszokottabb a *-ban*, *-ben* ragos névszóval való kifejezés. Különösen szokatlan az *-ás*, *-és* képzős főnévnek a tárgyragos alkalmazása: *segítem a romeltakarítást; segítsd a kapálást!*; *segítjük a takarékoskodást!* és ide tartozik *segítsétek a hóeltakarítást!* is. Talán azért, mert a *segít* ige csak tárgyragos névszóval szerkesztve főleg 'anyagi támogatásban részesít', 'támogatással könnyíti a helyzetén' jelentésű szokott lenni, holott ezekben a mondatokban ilyen jelentése nem lehet a névszói tárgyra vonatkoztatva. (*Segítsétek a hó eltakarítását!* nem jelentheti azt, hogy 'részesítésétek anyagi támogatásban a hóeltakarítást' vagy 'támogatással könnyítsetek a hóeltakarítás helyzetén', hanem azt jelenti, hogy 'vállaljátok el a hóeltakarítás egy részét').

Végeredményben tehát egyetértünk a kérdéses mondat helytelenítésével. A kifogásolt mondatot helyesebb lett volna így írni: *Segítsétek a hó eltakarításában!* vagy *Segítsétek a hóeltakarításban!* Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a hibázott mondat nem áll olyan gyökeresen ellentétben nyelvünk szerkesztéstörvényeivel, hogy egészen kategorikus, minden esetre érvényes szabály megalkotásával tudnánk itt dönteni. A fenti mondat inkább stílusérzékünket sérti.

K. S.

zászlaja — zászlója. Pogány Józsefnek a rádióhoz intézett s onnan válaszadás végett hozzánk küldött levelében megrója a *zászlaja* birtokos személyragos alakot.

A mi véleményünk ez: A *zászlaja* birtokos személyragos alak korántsem olyan szabálytalan, magyartalan, mint ahogyan levelezőnk véli. Nyelvünkben egész sor olyan *-ó*, *-ő*-re végződő névszó van, amelynek a véghangzója a *-ja*, *-je* birtokos személyrag (s esetleg még néhány más végződés) előtt *-a*, *-e*-re változik. Pl. *kunyhó* és: „Hogy a legalsó pór is *kunyhájában* mondhatta bizton: nem vagyok magam!” (Vörösmarty: Gondolatok a könyvtárban); *ajtó* és: „Söpörjön mindenki a maga *ajtaja* előtt” (közmondás);

„Az ól *ajtaja* kitárva, Lóg, nyikorog, szél babrálja” (József A. : Holt vidék) ; *első* és : „május *elseje*” ; *erő* és : „Föltámadott a tenger, A népek tengere ; Ijesztve eget, földet, Szilaj hullámokat vet Rémitő *ereje*” (Petőfi : Föltámadott a tenger) stb.

Ezt a jelenséget a nyelv történetének ismeretében meg is tudjuk magyarázni. Nyelvtörténetünk korai szakaszában a szóban forgó szavak egy nyelvünkben ma már nem élő zöngétlen réshangra végződtek (pl. *disznay, mezey*). Végződés nélküli alapalakban ez a hang később magánhangzóvá vált, s az előtte álló magánhangzóval kettőshangot alkotott (*disznau, mezeü*), ez a kettőshang idővel hosszú magánhangzóvá fejlődött (*disznó, mező*). — Birtokos személyragos alakban más sorsa lett a szóvégi mássalhangzónak. A birtokos személyrag eredetileg csak *j* nélküli *-a, -e* alakban élt. Ha ez hozzájárult pl. a *mezey* szóhoz, a szóvégi mássalhangzó két magánhangzó közé került (*mezeje*), s ebben a helyzetben idővel kiesett. Így a birtokos személyragos alak *mezee* lett. A fejlődés folyamán a keletkezett hiatus betöltődött egy *j*-vel, s ilyenformán előállott a *mező* alapforma mellett a *mezeje* birtokos személyragos alak. — Idők folyamán az *-ó, -ő*-re végződő alapforma hatással volt a birtokos személyragos alakra : a *bimbaja, kunyhaja, szőleje, erdeje* mellé kialakult a *bimbója, kunyhója, szőlője, erdője*.

Persze ilyen kettősség nem alakult ki minden esetben. Nem mondhatjuk : nincs *idője*, mindennek eljön a maga *idője*, hanem csak így : nincs *ideje*, mindennek eljön a maga *ideje* ; a háznak is nem *tetőjéről*, hanem *tetejéről* szoktunk beszélni. — Különösen akkor őrződött meg az eredetibb birtokos személyragos forma, ha önálló szóvá fejlődött, vagy ha állandó szókapcsolatba épült bele. Nem kérdezhetjük : mikor lesz *elsője*, hanem csak ezt : mikor lesz *elseje*? Ott volt a rokonság *apraja-nagyja* — szoktuk mondani, nem pedig *aprója-nagyja*, jóllehet azt halljuk néha, hogy kiválogatta az alma *apróját*. Ugyanígy : a dolognak csak *velejéről* beszélhetünk, de azt már mondhatjuk, hogy kilocsant az *agyvelője* vagy : egye meg a *vese-velőjét* maga.

Ahol kialakult a kétféle (*bimbaja—bimbója*) birtokos személyragos forma, ott megindult a küzdelem az elsőségért. E küzdelem során néhány eredeti birtokos személyragos alak háttérbe szorult, helyét teljesen elfoglalta a másodlagos fejlemény : az *akaja, posztaja* ma már egyáltalán nem járja, csak az *akója, posztója*. — Néhány esetben jelentésbeli különbség alakult ki a kétféle forma között. A gazdának csak *csikója* lehet, a lónak *csikaja* is. Más-mást jelent valakinek a *neje* és a *nője*. Dózsa Rákos *mezején* gyűjtötte össze hadait és : „Ott essem el én, A harc *mezején*” — kívánta Petőfi (Egy gondolat bánt engemet). A pszichológusok viszont a tudat *mezőjét* emlegetik. Idevonható az is, hogy átvitt értelemben csak *veleje*, konkrét jelentésben ellenben *velője* is használatos (l. fentebb). Olykor a hangulata más-más a kétféle alaknak : a *disznaja* a *disznójához* képest népies színezetű. — Van azonban arra is példa, hogy lényeges jelentésbeli vagy hangulati különbség nélkül is együtt él a kétféle forma, egyszerűen azért, mert még egyiknek sem sikerült felülkerekednie. Pl. : „A főurak között a kis királyfi hatlovas, aranyos *hintója*” — olvassuk Gárdonyinál (Egri csillagok 159) ; Illyés Gyula viszont így ír : „Kasznár *hintaja* gördül” (Összes versei 10). Ide tartozik a kérdésbe vett *zászlaja—zászlója* is. „Kecskemét is kiállítja nyalka verbunkját, Csárda előtt ki is tüzi veres *zászlaját*” — énekeljük az ismert toborzóban ; „Átok reá, ki elhajtja kezéből a nép *zászlaját*” — fakad ki Petőfi A XIX. század költői c. versében ; de : „e zászló nem enyém többé, én Szeged *zászlója* alá állok” — jelenti ki Kossuth (A magyar próza könyve 392). Néha még egy és ugyanazon szerzőnél is ingadozó a használat : „a második toll külső *zászlaja* fejr” (Hermann O. : A madarak haszna 199) ; és : „a . . . fedőtollak is sarló alakúak, belső *zászlójuk* fekete” (uo. 295).

Mi a tanulság mindebből? Semmi esetre sem az, hogy az *orsaja*-féle kihalt birtokos személyragos formát fel kell támasztani azért, mert ez volt az elsődleges, míg a ma használatos *orsója* csak másodlagos fejlemény. Még kevésbé az, hogy az eredeti birtokos

személyragos alak mintájára az ifjúság kedvelt *trója*-ból *trajá*-t s a nemzet koszorús *költőjé*-ből *költejé*-t kell csinálni. Csupán annyi, hogy ha a *zászlaja* birtokos személyragos alak elég életerős volt ahhoz, hogy mindmáig megéljen, nem szabad erőszakos halálára törekednünk; amíg él, addig szabad, sőt kell is használnunk. R. E.

„X. Y. műszaki osztályvezető elvtárs” vagy „X. Y. elvtárs, műszaki osztályvezető”? Kecskés Nándor vasipari dolgozó kérdezi: Hogy írjuk helyesebben levélcímében: „Kovács Bertalan műszaki osztályvezető elvtárs” vagy „Kovács Bertalan elvtárs, műszaki osztályvezető”?

Válaszunk a következő: Helyesebb, ha az *elvtárs* szó a címzett neve és foglalkozásneve mögé kerül. Így: „Varga Zoltán üzletvezető elvtárs (vagy elvtársnak)”; „Kis Béla körzeti rendelőorvos elvtárs”; „Kelemen Lajos erőmérnök elvtársnak”; „László Ferenc termelőszövetkezeti titkár elvtársnak” stb. A szerkezet végén álló *elvtárs* szó ugyanis jól összefogja a szerkezet többi tagját. A címek tulajdonképpen jelzős szerkezetek, bennük alakilag a címzett neve és a foglalkozásnév jelzők, az *elvtárs* szó a jelzett szó. Az első jelző, a név alá van rendelve a másodiknak, a foglalkozásnévnek, s mondatlanilag mindkettő egyformán alá van rendelve az *elvtárs* szónak. A szerkezet arányos felépítésén kívül azonban még a jóhangzás is e mellett a megoldás mellett szól.

Nem helytelen azonban az a megoldás sem, amikor az *elvtárs* szót a név és a foglalkozásnév közé tesszük: „Fehér Pál elvtárs, tanár”; „Nagy János elvtárs, bányász”; „Kenyeres Mihály elvtárs, járási párttitkár” stb. Ilyenkor az egyik jelző értelmezőszerűen hátravetődik. Így azonban egyenetlenebb s kevésbé összefogott lesz az egész szerkezet. Mivel ugyanis úgy érezzük, hogy az *elvtárs* szóval lezárul a tulajdonképpeni szerkezet, a cím, (ezt vesszővel jelöljük is), az új hangsúllyal kezdett utolsó tagot már nem érezzük eléggé hozzátartozónak. Ha pedig az *elvtárs* helyett a ragos *elvtársnak* alakot használjuk, a hátravetett foglalkozásnévnek — mint értelmezőnek — szintén ragosnak kell lennie, s ez nem válik a cím jóhangzásának előnyére: „Szabó Péter elvtársnak, osztályvezetőnek”, „Farkas Lajos elvtársnak, kutatóintézeti igazgatónak” stb. Néhány eset mégis van, amikor csakis az utóbbi megoldást választhatjuk; pl. akkor, amikor a címzett foglalkozásneve birtokos szerkezet tagja. Pl. „Kis Zoltán elvtárs, a Bőrkesztyű és Sportcikket Készítő KTSz igazgatója”; „Jánosi Sándor elvtárs, a Budapesti Papír- és Irodaszerértékesítő V. igazgatója”; „Salamon Endre elvtárs, a Béke Termelőszövetkezet elnöke” stb. Ebben az esetben ugyanis birtokos személyragos szó szerepelne jelzőül, a személyragozott szót azonban csak kivételes esetekben használjuk jelzőként. — Helyes az *elvtárs* szónak a név mögé állítása akkor is, ha a címzettnek több címét, foglalkozásnevét, minősítését stb. akarjuk feltüntetni: pl. „Kiss Ödön elvtárs, akadémikus, nyug. egyetemi tanár”; „Szabó Zsolt elvtárs, a történettudományok kandidátusa, a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat Központi Történeti Szakosztályának titkára” stb. H. A.

Dr. Nagy Lászlónak, az MTI munkatársának számos kérdést felvető levelére egyebek között ezeket válaszoljuk:

Az *elkövetkező időkben*, az *elmúlt időkben*. E kifejezések *idők* alakjának használatát már szentesítette a nyelvszokás. Ilyen kapcsolatok még: minden *idők* legnagyobb zenésze; a régmúlt *időkben*; a régi jó *időkben*; az *ősidőkben* stb. A többes számú alak használatának elterjedésében a latin minta mellett (*tempora mutantur* stb.) közrejátszhatott az is, hogy ha meghatározatlan időtartamot határozott időtartammal fejezünk ki, akkor többes számot használunk, pl. az *elmúlt években*, a *régebbi századokban*, az *elkövetkező években* stb. Az előbbieket mintájára is könnyen alakulhatott: az *elmúlt időkben*, az *elkövetkező időkben*, sőt néha így is: az *elkövetkezőkben*, az *elkövetkezendőkben* stb. F. V.

Vízözön — özönvíz. Vályi János Borsodgesztről az iránt érdeklődik, hogy melyik a helyesebb: *vízözön* vagy *özönvíz*.

Az alábbiakat írhatjuk: Az *özönvíz* is, meg a *vízözön* is régi szó nyelvünkben. Már a XV. századból — tehát abból a korból, amelyből már vannak nagyobb terjedelmű nyelvméleink — kimutatható mind a két szó: Müncheneri Kódex 51: „A *víz özön* előtt (A *vízözön* előtt)”; Apoc-ródex 142: „*Ewzün vyzel* be bwrytotta ewketh” (*özön-vízzel* beborította őket). Tudjuk, hogy a XVI., illetőleg XVII. századtól kezdve a protestánsoknál Károli Gáspár, a katolikusoknál Káldi György bibliafordítása vált elfogadottá, s többé-kevésbé átdolgozva ezeket a kiadásokat használták a későbbi századokban is. Mivel pedig a Károli-féle fordításban az *özönvíz*, a Káldi-félében pedig a *vízözön* szó található, érthető, hogy a protestánsok inkább az *özönvíz*, a katolikusok pedig a *vízözön* szót használták. E kétféle szóhasználatban azonban sohasem nyilvánult meg olyan éles felekezeti ellentét, mint pl. a *keresztény* és *keresztyén* szó használatában. Csak példaként említjük, hogy pl. a Káldi-féle fordításnak a Szepeesi átdolgozta 1835-i kiadásában Mózes 1. könyve 7. részének a 6. versében már ezt olvassuk: „az *özönvíz* elborítá a földet.” Ugyanennek a fejezetnek a 10. versében viszont *vízözön* található: „megindula a *vízözön*.” Hasonló példákat a két szó cserélgetésére mai könyvekben is találhatunk. — Nyelvhelyességi szempontból sem tehetünk különbséget a két szó között: mindkettő szabályos alkotás. A *vízözön* birtokos jelzős összetétel, amelyet lazább szerkezetté bontva így lehetne mondani: a víz özöne, azaz a víz sokasága, tömege, bősége. Az *özönvíz* is szabályos összetétel, bár érdekes, hogy a múlt század elejének nagy nyelv-művelő harcosa, az író Verseyhy Ferenc is hibásnak érezte. Az *özönvíz* összetételben az előtag (*özön*) főnévi minősítő jelzője az utótagnak, és annyit jelent, mint bőséges, nagy tömegű víz. A főnévi minősítő jelzős összetétel gyakori nyelvünkben (*aranygyűrű, csigalépcső, terméske, árvíz* (!) stb.), így semmi kifogásunk nem lehet az *özönvíz* ellen sem.

K. S.

Végre-valahára. Kiss Dezső, a Miskolci Vízügyi Igazgatóság dolgozója a címűl írt szó hangulati értéke iránt érdeklődik.

Válaszunk a következő: A *végre-valahára* határozónak önmagában sem gúnyos, lebecsülő, sem pedig ezzel ellentétes hangulati árnyalata nincs. Általában a szöveg-környezetből és a hangsúlyozásból derül ki, hogy gúnyos véleményünket vagy örömről akarjuk-e vele kifejezni. Ez a mondat: „Na, *végre-valahára* sikerült ezt megértetni veled!”, kétségtelenül gúnyos árnyalatú. Ez a gondolat rejlik mögötte: Jaj, de nehezen fog az eszed! Ha azonban kedves ismerősünkkel találkozva így kiáltunk fel: „*Végre-valahára* találkoztunk!”, örömezésünket fejezzük ki nyomatékosabb formában. Ennek ellenére a *végre-valahára* határozó jelentése mindkét esetben tartalmaz bizonyos enyhe szemrehányást. Mintha csak ezt akarnánk mondani: bizony, egy kicsit soká; bizony, korábban is megtörténhetett volna.

H. M. I.

Forgalmi szolgálattelvő vagy forgalmiszolgálat-tevő? Az Autóközlekedési Igazgatóság kérde: A *forgalmi szolgálat*-ot külön kell írni, a *szolgálattelvő*-t egybe. Hogyan írjuk a *forgalmi szolgálattelvő*-t: így-e vagy másként?

Válasz: A *forgalmi szolgálat* különírása kétségtelenül helyes. A tulajdonságjelzős kapcsolatokat helyesírási szabályzatunk csak akkor íratja egybe, ha a kapcsolat értelme jelentésváltozást szenvedett a tagok eredeti jelentéséhez képest (*drágakő, kisasszony*). Itt ilyesféle jelentésváltozásról nincs szó.

A fenti kapcsolatból származó személymegjelölés kérdése már nehezebb. A *szolgálattelvő* szónak utótagja ugyanis ritka, s itteni jelentésében önállóan nem is létező szó.

Tevő főnevünk ilyen értelemben nincsen. Az itt előforduló „hármasszerkezet” kérdése tehát nem egyszerű.

A *vágott baromfi*, a *kötött ruha* külön írandó, mint a *forgalmi szolgálat* is. Ha viszont újabb utótag járul hozzájuk, az alapul szolgáló kifejezést egybe kell írunk, s az új utótagot kötőjellel kapcsoljuk hozzá: *vágottbaromfi-kereskedő*, *kötötttruha-üzlet*. Ennek az az oka, hogy a *baromfikereskedő*, a *ruhaüzlet* egyébként egybeírandó; a *-kereskedő*, illetőleg az *-üzlet* utótag viszont a fentiekben az egész alapkifejezésre vonatkozik: nemcsak a *baromfi* szóra, hanem a teljes *vágott baromfi* kifejezésre. De egyébként is félreérthető lenne az ilyen írásmód: *vágott baromfikereskedő*, *kötött ruhaüzlet*.

Ha tehát a *forgalmi szolgálat* kifejezés olyan további tagot kapna, amely önálló főnév, így kellene írunk az elmondottak alapján: *forgalmiszolgálat-vezető*, *forgalmiszolgálat-ellenőrzés* stb. Természetesen e kifejezések nehézkessége miatt jobbak az ilyenek: *a forgalmi szolgálat vezetője*, *ellenőrzése* stb.; de ha ragaszkodunk az összetételes megoldáshoz, mindenképpen egybe kell írunk alkalmilag az önmagában egyébként különírandó alapformát, és kötőjellel kapcsolni hozzá az egészre egyetemlegesen vonatkozó harmadik tagot.

Mindez azonban nem vonatkoztatható a kérdésben szereplő szókapcsolatra. Annak *forgalmiszolgálat-tevő* írásmódja erőszakolt lenne; hiszen a *vágottbaromfi-kereskedő*-ről világos, hogy vágott baromfival kereskedik; a *forgalmiszolgálat-tevő*-ről így az derülne ki, hogy a forgalmi szolgálatot teszi; ilyen viszont nincsen.

Mivel így a *szolgálattevő* nyelv t a n i l a g részekre bontható ugyan (*szolgálat + tevő*), de értelmileg tulajdonképpen nem tagolható önálló részekre, leghelyesebb lenne az előtaggal szemben egységes szónak tekinteni, ilyesféle jelentésben: *szolgálatos*. Így a kapcsolat lényegében kéttagú maradván, így lenne írandó: *forgalmi szolgálattevő*, tehát külön.

Újból meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez az írásmód — a szókapcsolat sajátos jellege miatt — nem irányadó a hozzá hasonló esetekre. Azokat az említett szabály alapján kell írni, azaz utótagjukat kötőjellel kapcsolva az alapformájukban külön-, de további összetett formáikban egybeírt előtagokhoz.

Végül — bár a levélbeli kérés erre már nem terjedt ki — azt tanácsolnánk: ha elkerülhető, ne alkossunk fontos műszót három egyszerű szó összekapcsolásával. A *forgalmi szolgálatos*, *forgalmi ügyeletes* nyelvi szempontból százszorta jobb foglalkozásnév volna. (Egyébként persze nem kívánnánk kéretlenül beleavatkozni a szaknyelv sajátos kérdéseibe.)

D. L.

Az idei akadémiai nagygyűlés nyelvtudományi eseményeiről

A Magyar Tudományos Akadémia — mint ismeretes — május utolsó napjaiban rendezte meg idei nagygyűlését. A számos tudományos megmozdulás, összefüggés közül olvasóinkat különösen kettő érdekelheti közelebbről. Egyrészt az a beszámoló és vita, amely az Akadémia I. osztályának múlt évi munkájával és legközelebbi feladataival foglalkozott, másrészt a készülő akadémiai leíró nyelvtan kérdéseiről rendezett vita-ülés. — Éppen ezért híradásunkban csak erről a két eseményről emlékezünk meg röviden.

1. Az I. osztály múlt évi munkájáról B ó k a L á s z l ó levelező tag, osztálytitkár számolt be. Előadásában azonban nem csupán egyéni véleményének ismertetésére szorítkozott, hanem valójában az osztályvezetőség egészének a nézeteit, az eddigi munkára vonatkozó bírálatát és a további feladatokkal kapcsolatos javaslatait fejtette ki.

Beszámolója elején mindenekelőtt arról a pótolhatatlan veszteségről emlékezett meg, amely a múlt évben két kiváló tudósunk, Zsirai Miklós akadémikus és Gyóni Mátyás levelező tag halálával Akadémiánkat és az egész magyar tudományt érte. — E nagy szomorúság mellett sem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy — mint Bóka László mondotta — másfelől milyen öröm mindannyiunk számára Kodály Zoltánt, akinek nemrégiben ünnepeltük a 73-ik születésnapját, alkotó ereje teljében köszönteni, s itt is köszönetet mondani neki a „Zrínyi szózatá”-ért, ezért a hatalmas remekműért, amellyel éppen az elmúlt esztendőben ajándékozott meg bennünket.

Ezek után rátért az I. osztály mindennapi munkájának kérdéseire. Hangsúlyozta a XX. kongresszus jelentőségét az egyes tudományágak fejlődése szempontjából, és hozzátette, hogy a kongresszus utáni új politikai helyzet a marxizmus—leninizmusnak még elmélyültebb tanulmányozását és továbbfejlesztését, tehát eddigi munkánk megjavítását követeli. — Ugyanakkor azonban sajnálkozva jelentette be, hogy a második ötéves tervben a társadalom- és történettudományok nem kaptak jelentőségüknek és megnövekedett feladataiknak megfelelő anyagi keretet. Az érdekeltek körében bizonyára csak helyeslésre találhat az a véleménye, mely szerint az illetékes szerveknek felül kellene vizsgálni a társadalom- és történettudományok anyagi ellátottságát, mert különben nem felelhetünk meg azoknak a feladatoknak, amelyeknek a megoldását tőlünk várja az egész magyar nép.

Pedig az osztály munkájában jelentékeny mértékű javulás tapasztalható. Minden területen megkezdődött az elvi kérdések tisztázása; s itt utalt a Nyelvtudományi Főbizottság tervülésének, a finnugor konferenciának, az irodalomtörténeti kongresszusnak a munkájára, a stilisztikai vitára, amelynek anyaga a múlt évben megjelent stb. Javult szaktudományainknak a tömegekkel való kapcsolata a nyelvtudományban (kiemelte a megélenkült nyelvművelő munkát, amelyet kutatóink a Magyar Nyelvőr hasábjain, a Nyelvművelő Főbizottságban, a rádióban, vidéki ankétokon stb. végeznek), az irodalomtörténetben, zenében, könyvtartudományban, sőt a szélesebb néprétegektől

viszonylag távol eső klasszika-filológiában is (az egyes szaktudományok eredményeinek a részletes ismertetésére azonban sajnos itt nincs módomban kitérni).

Öröndetes tény, hogy munkánkat egyre inkább a tervszerűség jellemzi, s ez nemcsak folyóirataink pontosabb megjelenésében jut kifejezésre, hanem abban is, hogy a nagyarányú tervmunkák minden szakterületen (a nyelvészetben például a leíró nyelvtan és az értelmező szótár) haladnak a közeli megvalósulás felé. Mindinkább nyilvánvalóvá lesz — mondotta —, hogy eljárt az az idő, amikor a deklaráció tetteknek számított; most a tettek szocializmusa következik.

Ezután megemlékezett az elmúlt év legfontosabb kiadványairól, külföldi kapcsolataink öröndetes — de még mindig nem elégséges — megélénküléséről, majd rátért munkánk hiányosságainak az ismertetésére.

Rámutatott a tudománytörténeti vizsgálatok hiányára, a rokon népeinkkel való kapcsolataink elégtelen voltára, egyes munkálatok (pl. a hazai latinság szótára) reménytelen helyzetére. — Az I. osztály vezetőségének a munkáját bírálva hiányolta az elvi következetességet, az ellenőrzést és a kritikát, a kollektív vezetés elvének megvalósítását. Helytelenítette, hogy hiányzik a II. osztállyal való szorosabb kapcsolat.

Beszámolója végén legközelebbi feladatként a kezdemények (mint például a leíró nyelvtan, az értelmező szótár és az irodalomtörténeti kézikönyv) munkálatainak a befejezését jelölte meg.

A beszámolóhoz Németh Gyula, Bárczi Géza, Sötér István, Klaniczay Tibor, Lakó György, Tolnai Gábor és Tamás Lajos szólt hozzá. Az ülés Bóka László válaszával ért véget.

2. A készülő leíró nyelvtan kérdéseiről rendezett vita Tompa Józsefnek, a tervmunka felelősének az előadásával kezdődött. Mindenekelőtt röviden emlékeztette a hallgatóságot a nyelvtannal kapcsolatban eddig megtartott vitákra, a felosztás problémájára; érintette a munkaközösség személyi kérdéseit és a mű terjedelmére vonatkozó legújabb határozatot, majd rátért a munka jelenlegi állásának ismertetésére; bejelentette, hogy a teljes anyag előreláthatólag 1957 végén kerülhet összeállítva és egyeztetve a lektorok kezébe.

Elmondotta, hogy a munkaközösség — az eddig kapott tanácsokkal és elvi hozzászólásokkal egyetértésben — elsősorban nem mindenáron való új kezdeményezésekre, hanem az eddig elért és elfogadott eredmények megbízható összefoglalására törekszik, s csak ott kíván eltérni az eddig szokásos szemlélettől, ahol — legjobb meggyőződése szerint — nyilvánvalóan igazabbat, korszerűbbet tud mondani.

Rámutatott azonban arra, hogy néha nagyon nehéz megállapítani, mi az „uralkodó” felfogás, hiszen igen fontos kérdésekben ma is folynak a viták. Előadásában néhány ilyen mai szakmai vitakérdést ismertetett, mindig utalva természetesen a munkaközösségnek a vitában kialakult álláspontjára.

E kérdések részletes ismertetése itt nem áll módunkban,* így csak megemlíthetjük, hogy a toldalékok (képző, jel, rag) osztályozásáról, a *Fejében a kalap* mondattípus leíró nyelvtani elemzéséről, az összetett állítmány névszói és igei tagja közti szintaktikai viszony kérdéséről és bizonyos sajátos határozói mellékmondatfajták osztályozásáról esett legtöbb szó.

Ezenkívül megemlített még Tompa József jó néhány olyan hangtani (a fonetika és fonológia kapcsolata), jelentéstani (a pavlovi lélektan alapján felvetődött új szempontok érvényesítése), szófajtani, szóalakotani (szótövek, szóösszetételek), a ragozás, jelezés, névutózás körébe tartozó és mondattani (a szintagmák kérdése, a

* A vita anyaga különben teljes egészében megjelenik az I. OK. ez évi 3–4. számában.

jelzők osztályozása, az értelmezők helye a mondatban) problémát, amelyben a közösség tagjainak állást kellett foglalni.

Befejezésül kérte a javító, segítő szándékú hozzászólásokat mind az előadáshoz, mind a hallgatóság többségének már napokkal előbb megküldött, sokszorosított leíró nyelvtani próbafejezethez (A fokozás, Tompa József munkája).

Az előadás után sokoldalú vita bontakozott ki. A hat előre felkért hozzászóló után (Tamás Lajos, Temesi Mihály, Juhász József, Szabó Dénes, Deme László, Károly Sándor) még tizenketten szóltak hozzá a nyelvtudomány, illetőleg a pedagógia legkülönbözőbb területein működő szakemberek közül az előadáshoz és a vita során felmerült kérdésekhez. A vita több ponton nyújtott segítséget a munkaközösség tagjainak, s anyaga — megjelenése után — minden bizonnyal újabb hasznos forrásává lesz a nyelvtani szakirodalomnak. Sőt bátran hozzátehetjük, hogy a gyakorlati területen, tehát elsősorban az oktatásban működő kartársainknak is számos útbaigazítást adhat majd bizonyos vitatott — az iskolai elemzésben különösen sok nehézséget okozó — kérdésekben (mint amilyen például — hogy csak egy ilyen említsünk — a *Fejében a kalap* mondat típus elemzésének problémája).

Tompa József válasza után Pais Dezső akadémikus, az ülés elnöke zárószavaiban — miután néhány részletkérdéshez is hozzászólt — nagy elismeréssel nyilatkozott az elhangzott előadásról és a hozzászólásokról, majd a vitailést bezárta.

B. Lőrinczy Éva

A Nyelvművelő Főbizottság 1956. július 11-én tartott ülésének jegyzőkönyve

Jelen vannak: Kodály Zoltán elnök, Lőrincze Lajos titkár; Deme László, Fábíán Pál, Ferenczy Géza, Pais Dezső, Ruzsiczky Éva, Sömjén Endre, Szépe György, Tompa József, Veres Péter főbizottsági tagok; Pákozdi Endre főelőadó; Szabadi Béla, Szende Aladár meghívott vendégek.

Kodály Zoltán elnök megnyitja az ülést.

1. Az elnök felkérésére Szépe György ismerteti a mai magyar szókincs gyűjtésének és nyilvántartásának kérdéseit. — Bevezető szavaiban rámutat arra, hogy a mai köz- és irodalmi nyelv szókincse egyre gazdagodik, majd hangsúlyozza e gazdagodás felmérésének, az új köz- és irodalmi nyelvi szavak számbavételének fontosságát. — A továbbiakban ismerteti az új szóanyag gyűjtése terén eddig elért hazai eredményeket, továbbá azokat a munkálatokat, amelyek e téren a jelenben is folynak (az Akadémiai Nagyszótár, az Értelmező Szótár újságnyelvi gyűjtése, az Akadémiai Kiadó szótári osztályának neologizmus-gyűjteménye, a Nyelvművelő Főbizottságtól megindított újságnyelvi gyűjtés, a Magyar Enciklopédia szógyűjtése). Mindebből azt a következtetést vonja le, hogy a friss szóanyag gyűjtése terén vannak jelentős kezdemények, eredmények, de ezek — főként a gyűjtések sajátos jellegéből érthetően — korántsem kielégítőek. A következőkben megemlíti, hogy külföldön milyen jellegű és módszerű szógyűjtések folynak, majd a feladatok ismertetésére tér át. Tisztázza a gyűjtés célját, alapelveit. Végül arra a megállapításra jut, hogy a gyűjtési munkálatokat szervezetileg az Akadémiai Nagyszótárhoz kellene kapcsolni, s hogy ehhez a Nagyszótárt szükséges volna megerősíteni.

Szépe előterjesztéséhez többen hozzászólnak: Deme László, Fábíán Pál, Kodály Zoltán, Lőrincze Lajos, Pais Dezső, Tompa József, Veres Péter. Kodály Zoltán kiemeli, hogy a vállalkozás fokozott mérték-

ben érvényesítené a jelennek, a gyakorlati életnek sokaktól sürgetett szempontját a nyelvtudományban, nyelvművelésben. — **Lőrincze Lajos** a kérdés elvi és szervezeti kérdéseivel foglalkozik: mit és hogyan gyűjtsünk; mit gyűjtsenek szakemberek, mit a munkába okvetlenül bevonandó nem szakember érdeklődők stb.; majd a szélesebb körű megvitatás lehetővé tétele érdekében a javaslat megjelentetését ajánlja. — **Pais Dezső** azt javasolja, hogy a Főbizottság a vállalkozásra hivatkozva kérjen erősítést a Nagyszótár részére. — **Veres Péter** a „nemzeti kulturális közvélemény” kialakítását szorgalmazza: az egész nép érezze magáénak a nyelv ügyét, s tartsa mindenki kötelességének a vele való törődést. Majd rámutat arra, hogy Finnországban nemzeti ügy a szótárírás: önkéntesen gyűjti az egész nemzet a szavakat. — **Tompai József** először a vállalkozás szervezeti kérdéseiről, a munkálatok gondos előkészítésének fontosságáról szól, hangsúlyozza, hogy nem szakemberektől csak korlátozott mértékben lehet segítséget várni; majd az irányító elvek részletes kidolgozását, a módszer előzetes tisztázását sürgeti, rámutatva néhány nehézségre (pl. arra, hogyan döntjük el egy-egy szóról, hogy új-e stb.). — **Deme László** szerint szervezett munkát szakembereknek kell végezniük; külsőktől adalékszerű segítséget kérhetünk (pl. a helyi sajtó kijelölése formájában). A továbbiakban Deme a munka elindításának szorgalmazását elsőrendűen fontos feladatnak tartja.

A vita eredményeként a Főbizottság a következő határozatot hozza: Köz- és irodalmi nyelvünk szókincse fejlődésének felmérése fontos nemzeti feladat. Épp ezért a Főbizottság a maga részéről támogatja a modern köz- és irodalmi nyelvi szavak, szókapcsolatok gyűjtésének **Szépe György** által beterjesztett tervét. Ezzel egyidejűleg a Főbizottság megbízza **Szépe György**öt, dolgozza ki a munkálatok megindításával kapcsolatos szervezeti kérdéseket, s a Főbizottság nevében tárgyaljon elsősorban **Gáldi László**val, a Nagyszótári Osztály vezetőjével, hogy a Nagyszótár keretein belül milyen módon, milyen feltételek mellett volna lehetséges a gyűjtés megindítása.

2. Lőrincze Lajos néhány bejelentést tesz: *a)* A Nyelvművelő c. kötet megjelent; a könyvet a nagyközönség érdeklődéssel fogadta: már eddig is igen sokat vásároltak belőle. *b)* A Kiadói Főigazgatóság által rendezett nyelvművelő tanfolyam anyaga rövidesen nyomdába kerül. *c)* A TTIT szervezésében az új tanévben újra megindul a József Attila Szabadegyetem nyelvészeti tanfolyama. *d)* A nyelvművelés iránt egyre fokozódik az érdeklődés: mind többen és többen fordulnak nyelvhelyességi tanácsért a rádió Édes Anyanyelvünk rovatához; ennek köszönhető, hogy a rádió a jövőben hetenként kétszer fog öt-ötperces nyelvművelő előadást sugározni. *e)* A Magyar Nyelvőr 3. számát tördelik, a 4. szám anyaga augusztusban nyomdába kerül. *f)* A VII. kerületi tanács jutalomdíjat tűzött ki a nyelvművelés terén jó munkát végző tanárok megjutalmazására. — Végül **Kodály Zoltán** rámutat arra, hogy jó volna alaposabb megfontolás tárgyává tenni a zárt é pusztulásának kérdését, azt, hogy köznyelvünk színesebb volna érdekében mint lehetne előmozdítani e hangunk minél szélesebb körben való használatát. Javasolja **Lőrincze Lajos**nak, hogy a rádióban tűzzék műsorra ezt a kérdést is.

Jegyző:
Ruzsiczky Éva

Németh Gyula kitüntetése. Dobi István, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke 1956. szeptember 27-én átnyújtotta a Munka Vörös Zászló Érdemrendjét Németh Gyulának, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanárának, az Akadémia Nyelvtudományi Intézete igazgatójának az egyetemi oktató-nevelő munkában elért kiváló eredményeinek elismeréseképpen.

Egyetemi hallgatók nyelvtudományi munkája. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem nyelvészeti tudományos diákkörében az 1955–56. tanévben a következő előadások hangzottak el: Vászolyi Erik: Komi (zürjén) pénznevek és a régi komi pénzzszámítás. — Galla Endre (kínai aspiráns): A kínai nyelvi reform néhány kérdése. — Karkovány Judit: A magyar nyelvtudomány haladó hagyományai; Hunfalvi Pál, a nyelvész. — Máté Imre: A tűz szerepe a finnugor népek ősi hitvilágában. — Alaksza Tamás: Megjegyzések a magyar affrikáták vizsgálatához.

Az egyetemközi nyelvészeti konferencia (1956. ápr. 23–4.) előadói és témái: Fülöp Lajos (Kossuth L. TE.): Gyöngyössolymos nyelvi rétegződése. — Dely Zsuzsa (ELTE): Jókai „Sárga rózsá” című regényének stilisztikai elemzése. — Vászolyi Erik (ELTE): Komi (zürjén) pénznevek és a régi komi pénzzszámítás. — Zsiros Katalin (Szegedi TE.): A tarhonya története és a *tarhonya* szó eredete.

A József Attila Szabadegyetem nyelvészeti előadásai. Az idén másodízben indult nyelvészeti tanfolyam a TTIT budapesti József Attila Szabadegyetemén. A közönség érdeklődésére, a tavalyi hallgatók véleményére és a tudományosság szempontjaira egyaránt igyekezett tekintettel lenni a tematikát összeállító munkabizottság. Az október 2-től hetenként tartott, ill. tartandó előadások: Tompa József: Mai nyelvünk, mai életünk; Tompáné Lovas Rózsa: Nyelvünk gazdagsága; Keresztes Kálmán: Nyelvjárásaink; Lőrincze Lajos: Szép magyar beszéd (a helyes kiejtés kérdései); Deme László: Helyesírásunk időszerű kérdései; Fábián Pál: Helyes magyarság; Bencédy József: Szép magyarság (stilisztikai kérdések); Bóka László: Olvassunk együtt (irodalmi művek nyelvi-stilisztikai magyarázata); Gáldi László: A világ nyelvei; Hajdú Péter: Nyelvünk eredete; Bárczi Géza: Nyelvünk élete a honfoglalástól napjainkig; O. Nagy Gábor: Múltunk a nyelvben (szavak és szólások magyarázata); Rácz Endre: Személynevek és helynevek; Kovalovszky Miklós: Nyelvújítás; Balázs János: Irodalmi nyelvünk története; Gáldi László: Vers és nyelv.

Megjelenőben a Kiadói Főigazgatóság nyelvművelő kiadványa. A kötet címe: „Magyar nyelvhelyesség”, s a Kossuth Könyvkiadó adja ki. Anyagát a Kiadói Főigazgatóság rendezte nyelvművelő tanfolyam előadásai alkotják. Az egyes előadások a szerkesztői munka problémáihoz kapcsolódnak, s a nyelvhelyesség kérdéseit a magyar nyelv sajátosságainak elemzésével stilisztikai alapon tárgyalják. A kötet az első rendszeres nyelvművelő kézikönyv 1943 óta. Az előadásokon kívül a tanfolyam gyakorlószöveget is tartalmazza, közli a legjobb megoldásokat, és az egyes fejezetek végén részletesen ismerteti a szakirodalmat. A hatalmas anyag áttekintését tárgymutató biztosítja. — A kiadvány nélkülözhetetlen kézikönyv mindazok számára, akik a magyar nyelv oktatásával, a fogalmazás kérdéseivel, stilizálással vagy fordítással foglalkoznak.

Megjelent A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei IX. kötetének 1—2. száma. A szám gazdag nyelvtudományi anyagot közöl. Megjelent benne a vendégként nálunk járt Emil Petrovici román akadémikusnak egyik előadása a román nyelv fonémarendszeréről. Az előadáshoz több magyar nyelvtudós is hozzászólt: Tamás Lajos, Kniezsa István, Deme László, Gáldi László, Szabó Dénes, Bakos Ferenc, Fodor István. — A folyóirat közli annak a vitának teljes anyagát is, amelyet az MTA Helyesírási Főbizottsága 1955. október 27-én rendezett, a „Helyesírásunk időszerű kérdései” című tanulmánykötetről. A vitaindító előadást Temesi Mihály tartotta. Hozzászólók: Elekfy László, Újváry Lajos, Takács József, Ligeti Lajos, Kéz Andor, Fábián Pál, Weger Imre, Dienes Gedeon, Tompa József, Deme László, Miklós Róbert, Egedy Mária, Czitrom László. A vitát Benkő Loránd vezette be és rekesztette be, a vitához utólagosan Bárczi Géza és Tompa József szóltak hozzá. (A vita anyaga külön is megjelent a Nyelvtudományi Értekezések 9. számaként, ára 5,— Ft.) — Részletezett tájékoztatás olvasható a folyóiratban a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1955. évi munkájáról. Közli a nyelvtudomány területén működő főbizottságok és bizottságok munkáját, jelentést tartalmaz a Nyelvtudományi Intézet egyes kollektív munkálatainak előrehaladásáról.

AZ 1956. ÉVI 80. ÉVFOLYAM TARTALOMJEGYZÉKE, SZÓMUTATÓJA ÉS TÁRGYMUTATÓJA

TARTALOMJEGYZÉK

<i>T. András László</i> : Az igék körülírásáról	429
<i>Babos Ernő</i> : Az első magyar nyelvtudományi folyóirat	289
<i>Bakos József</i> : Néhány régi mesterségszavunk	380
<i>Balázs János</i> : „Gyermeki iegetés”	478
<i>Bálint Sándor</i> : A szegedi paprika szókincse	113, 251
<i>Bárczi Géza</i> : Anyanyelvünk magyarsága	1
<i>Beke Ödön</i> : Egybekel, egybekelés 121. — Forgójáték 122. — Szó, szűr, szűrű 238. — Ő-ző nyelvjárás Felső-Dunántúl	367, 466
<i>Bencédy József</i> : Nyelvművelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje	381, 482
<i>Bene Sándor</i> : Zángó—megkolompol—megharangoz	127
<i>Benkő László</i> : <i>Mégpedig</i> vagy <i>éspedig</i> ?	306
<i>Benkő Loránd</i> : A régi magyar nyelvjárások 244. — Nyelvatlasz-gyűjtő úton Romániában	462
<i>Bóka László</i> : Pais Dezső 70 éves	277
<i>Boros Rezső</i> : Egy kis megjegyzés a nemzetiségi népdalok gyűjteményéhez	195
<i>Cs. F. Á.</i> : A nyelvészeti ismeretterjesztés híreiből	400
<i>D. L.</i> : Az igekötő és a segédigék szórendjéről 148. — <i>Forgalmi szolgálattelvő</i> vagy <i>forgalmiszolgálat-tevő</i> ?	505
<i>Décsy Gyula</i> : A murci és társai	374
<i>Deme László</i> : Molnár Imre: A magyar hanglejtés rendszere 135. — Helyre- igazítás 160. — Még egyszer az <i>éjszaka</i> kérdéséről	295
<i>Éder Zoltán</i> : Vita a versmondás kérdéseiről 284. — Ascher Oszkár: A versmondás művészete és a színpadi beszéd	494
<i>Elekfi László</i> : Verstanunk fejlődésének újabb állomásai	255
<i>Erdődi József</i> : Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Philologica 1955. Nyelv és Irodalom	386
<i>F. G.</i> : Növényápolás—növénygondozás	274
<i>F. P.</i> : Jelöljük-e a zárt <i>ë</i> -t? 274. — Koraszülött	392
<i>F. V.</i> : Hússzék 501. — Az elkövetkező időkben, az elmúlt időkben	504
<i>Fábián Pál</i> : Leíró nyelvtani elemzés a pedagógiai főiskolák 1955. évi tanulmányi versenyén	80
<i>Farkas Vilmos</i> : Fekete Gyula „Vér és korom” című elbeszéléskötetének nyelvéről	75
<i>Ferenczy Géza</i> : Szabó József első prózai kötetének nyelvéről 71. — Kosztolányi, a magyar nyelv művelője és művésze	401

<i>Fokos Dávid</i> : A magyar őstörténet kérdései	129
<i>Gáldi László</i> : Költői nyelvünk legújabb gazdagodása	316
<i>Gortvay György</i> : Megjegyzések a Magyar Nyelv Kéziszótárának szemelvényeihez ..	99
<i>Grétsy László</i> : Nyelvművelő. Szerkesztette Lőrincze Lajos	489
<i>H. A.</i> : „X. Y. műszaki osztályvezető elvtárs” vagy „X. Y. elvtárs, műszaki osztályvezető”?	504
<i>H. M. I.</i> : Tervlebontás vagy tervfelbontás? 271. — Végre-valahára	505
<i>H. S.</i> : Követendő példa	400
<i>Hadrovics László</i> : Kniezsa István : A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. kötet, 1., 2. rész 132. — Megjegyzések a Magyar Nyelv Kéziszótárának szemelvényeihez	227
<i>Hámori Antónia</i> : Egy riportgyűjtemény nyelvéhez	337
<i>Hegedűs Lajos</i> : Adalékok a nyelvi tabu és a névmágia kérdéséhez 101. — Fischer Sándor : Beszédtechnika	140
<i>Herczeg Gyula</i> : A nominális stílus a magyarban	40, 204
<i>Hexendorff Edit</i> : Megjegyzések a Magyar Nyelv Kéziszótárának szemelvényeihez ..	93
<i>I. S.</i> : A hangzóvesztő—hangzótoldó tövekről	147
<i>Inczei Géza</i> : Néhány megjegyzés hivatalos helynévadásunkhoz	242
<i>Jakab László</i> : Debreceni hírek 285. — Csökkentsük a <i>selejt</i> -et	314
<i>Jankovich Ferenc</i> : Megjegyzések a Magyar Nyelv Kéziszótárának szemelvényeihez	235
<i>Juhász József</i> : Lenin és a nyelv	174
<i>K. K.</i> : Rádiószalon?	271
<i>K. S.</i> : Segít valakit (valamit) — valakinek (valaminek) — valakit (valamit) valamiben 502. — Vízözön—özönvíz	505
<i>K. St.</i> : A napsütötte-féle szerkezetekről	153
<i>Kálmán Endre</i> : Megjegyzések a Magyar Nyelv Kéziszótárának szemelvényeihez ..	100
<i>Károly Sándor</i> : „Megyek a Bánk bánba” — „Megyek a Bánk bánra” 26. — Az értelmezős szerkezetek helyesírásáról	411
<i>Kiss Lajos</i> : Adalékok az orosz behrépeu 'házaló kereskedő' szóhoz	480
<i>Kniezsa István</i> : Idegen eredetű alakpárok a magyarban	371
<i>Kosztolányi Dezső</i> : Ábécé a nyelvről és lélekről	401
<i>Kovalovszky Miklós</i> : A költő és a szavak értéke 57. — Egy költő emlékezései ...	432
<i>U. Kőhalmi Katalin</i> : A mongol népek és nyelvek	88, 220
<i>A. Kövesi Magda</i> : Taglalás és összefoglalás nyelvünkben	18
<i>Kubinyi László</i> : Hogyan alkotnak szavakat az óceániai népek?	457
<i>L. L.</i> : Magános—magányos	502
<i>Lavotha Ödön</i> : Kálmán Béla : Manysi nyelvkönyv	498
<i>Lőrincze Lajos</i> : Válasz Urbán Ernő levelére 203. — Felhívás a magyar szakos nevelőkhöz	217
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : A határozók és határozói mellékmondatok rendszere a készülő leíró nyelvtanban	446
<i>Markó Imre Lehel</i> : Az irodalmi névadásról	436
<i>Martinkó András</i> : Kell vagy lehet?	415
<i>Nagy Adorján</i> : Beszédpedagógia	178
<i>O. Nagy Gábor</i> : Egyszer volt Budán kutyavásár	238
<i>Németh G. Béla</i> : Nyelvünk a reformkorban	262
<i>Ország László</i> : Válasz az Értelmező Szótárról közölt észrevételekre	355
<i>Pais Dezső</i> : A Halotti Beszéd „másképpen” 219. — Még egyszer az <i>éjszaka</i> kérdéséről	409

<i>Pákozdi Endre</i> : Tudományos minősítések és aspiránsképzés a nyelvtudomány területén	154
<i>Papp István</i> : Még egyszer az elemzés	15
<i>Papp László</i> : Theatrum — piac 126. — <i>Köteles</i> és <i>Láncos</i> helyneveink 240. — Néhány szó becéző személyneveinkről	454
<i>Pásztor Emil</i> : A középiskolai nyelvkönyvek szövegeinek helyesírásáról	438
<i>Péter László</i> : Romániai magyar elbeszélők nyelvéről 63. — Szakállszáritó	481
<i>Prohászka János</i> : Herman Ottó és a magyar nyelv 32. — Az igék körülírása sokszor főlősleges szószaorítás 185. — A régi magyar <i>demizson</i> és ami benne volt 476. — Tartalomjegyzék, szó- és tárgymutató	513
<i>R. É.</i> : Nyelvhelyességi kérdésekről 152. — Zászlaja—zászlója	502
<i>Rácz Endre</i> : „Megyek a Bánk bánba” — „Megyek a Bánk bánra” 193. — A hatá- rozói-jelzői mellékmondatok	300
<i>Ruzsiczky Éva</i> : A Nyelvművelő Főbizottság üléseinek jegyzőkönyvei .. 286, 396,	509
<i>Scheiber Sándor</i> : Katonát rák	128
<i>J. Soltész Katalin</i> : Soós Magda „Erős szálak” című regényének nyelvéről ...	68
<i>Sz. Gy.</i> : Szektás, szektáns 153. — Telt, tellett	272
<i>Szabadi Béla</i> : Bakos József: Nyelv és iskola	497
<i>Szabó T. Attila</i> : Látogat, meglátogat	119
<i>Szende Aladár</i> : 1. Helyesírási segédkönyv az általános iskolák számára. — 2. Helyes- írási segédkönyv a középiskolák számára	388
<i>Szépe György</i> : Rubinyi Mózes hetvenöt éves	393
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Egy új erdélyi magyar író nyelvéről	331
<i>Szűcs József</i> : Egy új és egy újabb nyelvi járvány	38
<i>T. J.</i> : Vélemény az Anyanyelvünk az iskolában című folyóiratnak egy cikkéről 144. — Mikor használhatjuk a <i>kéne</i> igealakot? 272. — Négy mondat elemzése .	442
<i>Tompai József</i> : Zavarna lelkem, mint a bomlott cimbalom 123. — Nyelvművelé- sünk mindennapi munkájáról	161
<i>Török Gábor</i> : Milyen jelentésben használja Engels az <i>ideológia</i> szót?	425
<i>Turchányi Ágota</i> : A középiskolai tankönyvek szövegeinek helyesírásáról	440
<i>Urbán Ernő</i> : Az irodalmi névadásról	198
<i>V. J.</i> : Pusztá	392
<i>Vászolyi Erik</i> : Egyetemi hallgatók levelezése finnugor nyelvrokainkkal	282
<i>M. Velenyák Zsófia</i> : Erdődi József—Cs. Faludi Ágota: Nyelvrokaink múltja és jelene a Szovjetunióban	142
<i>Veres Péter</i> : Válasz a „Rossz asszony” nyelvi elemzésére 197. — Egy újságcikk margójára	391
<i>Vértes O. András</i> : A beszédhibákról	343
<i>W. I.</i> : A <i>szolgál</i> ige használatáról	146
<i>Zolnai Béla</i> : Megjegyzések a Magyar Nyelv Kéziszótárának szemelvényeihez 97. — Srác 124. — Durmol	378
<i>Zsoldos Jenő</i> : Munkásmozgalmi hatások a reformkor nyelvében	417
A Magyar Nyelv Értelmező Szótára szerkesztőségének kérdései	196, 366, 445
A Nyelvőr postája	144, 271, 391, 501
Az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvművelő csoportjának levelesládájá- ból 144, 271, 392, 501. — Terv le bontás vagy terv fel bontás? 271. — Rádió- szalon? 271. — Mikor használjuk a <i>kéne</i> igealakot? 272. — Telt, tellett 272. — Jelöljük-e a zárt <i>é</i> -t 274. — Növényápolás—növénygondozás 274. — Egy újság- cikk margójára (Veres Péter válasza a szerkesztőség kérdésére) 391. — Kora- szülött. — Pusztá 392. — Magános—magányos 501. — Hússzék 501. — Segít	

valakit (valamit)—valakinek (valaminek)—valakit (valamit) valamiben	
502. — Zászlaja—zászlója 502. — „X. Y. műszaki osztályvezető elvtárs”, vagy „X. Y. elvtárs, műszaki osztályvezető”? 504. — Az elkövetkező idők- ben, az elmúlt időkben 504. — Vizözön—özönvíz 505. — Végre—valahára 505. — Forgalmi szolgálattevő vagy forgalmiszolgálat-tevő? 505	
A Nyelvőr hírei	154, 277, 393, 507
<i>Pákozdi Endre</i> : Tudományos minősítések és aspiránsképzés a nyelvtudo- mány területén 154. — Orientalisztikai konferencia 157. — Irodalomtörténeti kongresszus 158. — Vita a „Helyesírásunk időszerű kérdései” című tanul- mánygyűjteményről 158. — A TTIT munkájáról 159. — Kalevala-emlék- ünnepély 160. — Magyar nyelv művelő kiadványok 160. — <i>Bóka László</i> : Pais Dezső 70 éves 277. — <i>Vászolyi Erik</i> : Egyetemi hallgatók levelezése finnugor nyelvrokonainkkal 282. — <i>Éder Zoltán</i> : Vita a versmondás kérdéseiről 284. — <i>Jakab László</i> : Debreceni hírek 285. — A Nyelv művelő Főbizottság 1955. december 14-i ülésének jegyzőkönyve 286. — Készül a Petőfi-szótár 287. — Vita a „Nyelvünk a reformkorban” című tanulmánygyűjteményről 288. — Emléktábla Csefkó Gyula tiszteletére 288. — Előadások a Központi Pedagógiai Továbbképző Intézetben 288. — <i>Szépe György</i> : Rubinyi Mózes hetvenöt éves 393. — A Nyelv művelő Főbizottság 1956. április 11-i ülésének jegyzőkönyve 396. — Megjelent a Szovjetunióban „A nyelv művelés kérdései” című kiadványsorozat első kötete 399. — Az Irodalomtörténeti Kézikönyv tervezetének vitája 399. — Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei VIII. kötetének 1—4. száma 400. — A nyelvészeti ismeretterjesztés híreiből 400. — Követendő példa 400. — <i>B. Lőrinczy Éva</i> : Az idei akadémiai nag. gyűlés nyelvtudo- mányi eseményei 507. — A Nyelv művelő Főbizottság 1956. július 11-i ülésé- nek jegyzőkönyve 509. — Németh Gyula kitüntetése 511. — Egyetemi hallgatók nyelvtudományi munkája 511. — A József Attila Szabadegyetem nyelvtudományi előadásai 511. — Megjelenőben a Kiadói Főigazgatóság nyelv művelő kiadványa 511. — Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei IX. kötetének 1—2. száma	512

SZÓMUTATÓ

Nincsenek fölvéve a következő cikkek szavai: *Bálint Sándor*: A szegedi paprika szókincese (113—8, 251—4). — *Szilágyi Ferenc*: Egy új erdélyi magyar író nyelvéről (331—7). — *Hámorei Antónia*: Egy riportgyűjtemény nyelvéhez (337—42). — *Beke Ödön*: Ő-ző nyelvjárás Felső-Dunántúl (367—70, 466—75).

A Á

abban a helyzetben van
192
ablak 7
ács 7
ad 188
adót vet ki 8
ág 4
agárcafa, agárcás 237
agg 4
Ágota 455
ágy 4
ágyat csinál 188
ágyrak esik 192
agyonol 196
ágyú 296
ahelyett 442
ajtó 4
akáca, akácás 237
akar 150
akárhány, -mekkora,
-mennyi, -milyen 414
aki, ami, amely 442
akkora 414
ál 144
aláereszkedik 237
alap 196
alapot nélkülöz 190
áldozatkész 24
alkalmazást nyer, talál
186, 191
áll 4, 144, 188

állam 6
alma 7
alszik 4, 171
által 281
angyal 7
anya 4
anyag 6
annyi 414
annyira 303
annyit ért hozzá, mint
hajdú a harangöntés-
hez 306
apáca 372
apol, ápol, -ás 274
apró 7, 503
ár 4
arany 4
aranyvíz 478
árboc 7
arc 458
arcot csinál 188
árok 7
árpa 7
ásít 4
asztal 7
át 281
atilla 145
atom(politikus, -tudós)
25
atya 4
Atyaisten 104
avar 60
az 4, 13, 163, 443

B

bab 7
baj 7
báj 7
bakter 7
ballag 5
balta 7
balzsam 372
barack 7
bárány 7
barát 7, 371
barátfüle 298
barázda 372
barom 7
bátor 7
bátorságot vesz 192
becsületműszak 25
befejezést nyer 185, 191
befogadóképesseggel ren-
delkezik 191
befolyást gyakorol 189
begyűr 97, 236
beigazolást nyer 191
béke 7
béke(harc, -műszak,
-örség) 25
belesül vmibe 8
Bence, Benő 454
bér 7
bérharc 24
berkenye 7, 372
berki 319

beszéd 7
 beteg 112
 betekintést nyer 191
 betű 7
 bevásárlást csinál,
     eszközöl 188
 bieska 232
 bika 7, 458
 billeg 5
 billikom 7
 bír 188
 bírálatot gyakorol 185,
     186
 bírálat tárgyává tesz
     186, 191
 bitang 7
 bizottság 6
 bócorog 326
 bocsat 7
 boglár 7
 bognár 7
 bók 11
 bokor 147, 373
 Boldogasszony Anyánk
     104
 Boldogságos 104
 bomlik, bomlott 123
 bolond 7, 249
 bong 5
 bont 11
 bor 7
 borbély 7
 borít 7
 borjú 7
 borsó 7
 boszorkány 108
 bosszú 7
 bölc 7
 bölcsesség 167
 bőr 4
 Bözsi, Bözsike, Böske
     454
 bratyiz 371, 372
 brúgó 9
 brummog 329
 bugyelláris 7
 bugyog 96, 237
 bugyogó, bugyi 237
 buja 7
 bundás 321

buresák 375

búza 7

bükköny 7

C

caplat 5
 céh 7
 céger 7
 cél 7
 cicázik 62
 cifra 7
 cikket hoz 189
 cikornya, cikornyáz 7
 cím 6
 cirreg 320, 329
 coll, call 328
 cövek 7
 cukrász 6

Cs

csahos 237
 csak egyszer esik Bécsben
     ebvásár 238
 család 7
 csali 237
 csapja a szelet 2
 csatrang 127
 csattan 5
 csavar 7
 csecse menyedasszony
     105
 cselekmény, cselekvény
     10
 csemete 7
 csend, csendes 296, 297
 csendesedik, csendesül
     366
 cserép 7
 csikó 503
 csillag 4, 94, 97
 csinál 7, 185, 188, 430
 csoda 7
 csók 4
 cső 7
 csődörtej 378
 csőr 6
 csörög 329
 csucsorít 10
 csúszómászó 458
 csücsörít 10

D

dajka 7
 daru 7
 darvadoz, -ás, 387, 481
 dél 7
 demizson 476
 Dezső 454
 diadal 6
 diák 7
 dies 11
 dicsér, dícsér 167
 dinnye 7, 249
 diploma 167
 dísz 6
 disznó 296, 503
 dob 5
 domb 4
 dong 10
 donog 329
 Dorottya 455
 döbröc 111
 döndül 330
 döng 10
 dözsöl 7
 drága 7, 372
 dudorodik, dudorog 327
 dulakodik 10
 dúr 330
 durmol 378
 dübög, -tet 330

E, É

eb 4
 ebéd 7
 éber, ébren, éberen 19
 ebvásár 238, 240
 ecet 7
 édes 94, 98, 237
 ég 4
 égalj 196
 egér 4
 egzakt 167
 egy 4, 74, 414
 egybekel, -és 123
 egy bordában szőtték 2
 egyedül 74
 egyes(ek) 74
 Egyesült Államok 172
 egy gyékényen árul
     vele 2

egylet 424
 egy sor 315
 egyszer volt Budán kutyavásár 238
 éj 4
 éjszaka, éjtszaka 295, 409
 eke 7
 el 5
 él 4
 elé 5
 elébe vág 169
 elég 5, 414
 elégel, elégít, 5
 legendó 5
 elem, elemi 5
 elemez 5
 eleve 5
 elhatároz 189
 elintézt nyér 186, 191
 eljegyezte magát 153
 ellen, -ség 5
 ellenkezik 5
 ellenzék, ellenző 5
 elnök 5
 elő 5
 előd 5
 előleg 5
 előny 5
 előtt 5
 első 5, 503
 elszámolást csinál 188
 elv 5
 el vagyok csigázva 2
 elvét 63
 elveti a súlykot 8
 ember 458
 emel, 5, 188, 249
 emelet 6
 emigrál 167
 Emika néni 454
 én 4
 ének 4
 epe 4
 ér (fn.) 4
 ér (ige) 7
 érc 7
 érdek 6
 érdekében áll 188
 érdem 7
 érdemel 147

érdemetlen, érdemtelen 20
 erkély 7
 erőteljes 24
 erőt kölcsönöz 190
 erszény 7
 értesülést szerez 191
 Erzsébet, Erzsi, Erzsike, Erzsók 454
 esik 4
 éspedig 306
 este 297
 ész 4
 eszik 4
 eszközöl 186, 188
 eszme 11
 étvágyat csinál 188
 év 4
 evez 4
 évszak 298
 ez 4, 13, 405
 ezüst 4

F

fa 4
 fagy (fn.) 4
 fagy (ige) 11
 fáj 4
 fajta 95
 falu 4
 fánk 7
 fantasztikus 407
 fáradságot vesz 192
 farag 4
 farkacska, farkinca 10
 farsang 7
 fátýol 134
 fazék 4
 fej 371
 fejében a kalap 28
 fejedelem 147
 fekete 5
 fél (ige) 4, 248
 fél (szem, fül, láb, csizma stb.) 122
 felajánlást tesz 191
 felbont 271
 felebarát 372
 felejt 4
 feles, feletlen (szám) 122

feleség 122
 felfolyamodással él 186
 felhatalmazást ad 186, 188
 felhő 4
 feljelentést tesz 191
 fellebbez 169
 felszáll 163
 feltűnik, feltűnést kelt 187
 fen 4
 fennakadást szenved 191
 fény 4
 fenyő 4
 féreg 4
 férj 4
 fillér 7
 finom 152
 fiú 4, 19
 fizetést eszközöl, teljesít 188, 191
 fog (ige) 4, 150
 fog (fn.) 4
 fogadalmat tesz 191
 fogához veri a garast 8
 foganatosít 189
 fogódzik 167
 fogóval sem vesz ki belőle 8
 folyik 171
 folyóirat 6
 folytat 189
 fon 4
 fonottkorsó 476
 fontossággal bír 188
 fontosságot kölcsönöz 190
 fontüveg 476
 fordul a kocka 8
 forgatag 10
 forgó, forgójáték, -komédia 122
 forgalmi szolgálattevő 505
 forint 7
 forr 5
 fortély 7
 fő (fej) 371
 föld 248, 299
 földdel egyenlővé tesz 192

földhöz ragadt szegény 8
 fölösleges, felesleges 167
 fölül 248
 förgeteg 10
 főveg 296
 főz 4
 fráter 372
 frigy 7
 frissesség 167
 fröccs 9
 fröcsköl 9
 fúj 4
 fúr 4
 fúr-farag 458
 fuvar 7
 fű 4
 füge 7
 fűkötél 241
 fül 4, 7
 Fülöp 7
 füttyül 5

G

gabona 7
 Gábor, Gabri 454
 galáf 380
 gallér 7
 gally 7
 garádics 7
 garat 133
 garmada 7
 gát 7, 133
 gazda, -ság, gazdag,
 -ság 144
 gelka, gilka 111
 gerely 7
 gerenda 7, 230
 gerezd 7
 Gergely, Géci 456
 golyó 7
 gomba 7
 gondoz 274
 gondoskodás történik 192
 gonosz 7, 108
 goromba 7
 görbe 7
 gróf 9
 gúzs 144
 guzsaly 144

Gy

gyak 4
 gyakorol 4
 gyakorol 4, 189
 gyalu 4
 gyámol 4
 gyámolatlan, gyámolta-
 lan 20
 gyanú 4
 gyanút táplál 191
 gyapjú 7
 gyapot 4
 gyár 6, 358
 gyarapít 4
 gyarló 7
 gyász 7
 gyatra 4
 gyáva 7
 gyenge 7
 gyep 4
 gyér 4
 gyermek 4, 248
 gyertya 7
 gyík 4
 gyilka 111
 gyors 4
 gyorsmosoda, -üzem-
 mozgalom 25
 gyöm 331
 gyöngy 7
 gyönyörű 4
 győz 4
 gyújt 4
 gyúr 7
 gyurgyalag 4
 gyúl 7
 gyűlöl 4
 gyümölcs 7
 gyűr 7
 gyűrű 7
 gyűszű 7

H

hab 4
 had 4, 7
 hadonász 5
 hagy 5
 háj 4
 hajó 4
 hal 4

hál 4
 hála 7
 haladó 169
 halasztást szenved
 191
 hall 4
 háló 4
 halom 7
 hámor 7
 halott 248
 hamarja 366
 hamu, hamv(ai) 4, 19
 hang 140
 hangulatot csinál 188
 hangya 4
 hány 4, 414
 haragot táplál 191
 harang 7
 harapós 10
 harminc 4
 három 4
 hárs(fa) 4
 hasba vágja 28
 haszon 4
 hat 4, 5, 186
 hatalmában áll 188
 hatalom 147
 hatályon kívül helyez 189
 határoz, határozatot hoz
 189
 határozat 6
 hatást gyakorol 189
 hatóság 6
 hátul 94
 hattyú 4
 ház 4
 házacska, házikó 10
 házfal 11
 házsártos 7
 hegy 4, 246
 hely 371
 helyett 442
 helyez 189
 helyiség, helység 10
 hét 4
 hév 19
 hiánycikk 25, 168
 hibát csinál 188
 hintó 503
 hírnév 458

hitelt ad 188
 hitves 22
 hív(e) 19
 hó 4
 hóbortos 10
 hódol 7
 hold 4, 296
 holló 4
 homok 7
 hón(alj) 4
 hord 5
 hosszát 297
 hoz 189
 hő 19
 hőbörtös 10
 hőmpölyög 5
 huhol 330
 hujjogát 320
 hullám 95, 98, 236, 237
 hullámtér 25
 hullámvölgy 236, 237
 hunyorít, hunyorint 10
 hús-, hússzék 501
 hús 4
 huszita 357
 húzza a lóbört 192
 hű 19
 hullő, hülye 371

I

ici-pici 5
 idegbeteg 24
 idegekre megy 190
 idénybölcsőde 25
 ideológia 425
 idő 7, 503
 idők 504
 időszak 298
 ifjú 4
 iga 7
 ige 7, 169
 igen 153, 248
 ígéretet tesz 185
 ijed, ijeszt, ijeget, -és
 478
 iker 7
 ikra 374
 illegeti magát 14
 ilyen 302
 impresszió 167

ín 4
 intézet 6
 intézkedést foganatosít,
 tesz, intézkedés törté-
 nik 186, 189, 191, 192
 íny 4
 ír 7
 íránt 79
 irány(-vonat, -szám) 25
 irányt vesz 192
 irodalom 6
 iromba 297
 iskola 7, 20
 ispiláng 33
 istennyla 298
 István, Isti, Istók 454,
 456
 iszap 7
 iszik 4
 iszkarcos 378
 íté, ítéletet hoz, ítéke-
 zik 189, 248
 itt 4
 ivóbor 377
 izzik 4

J

ajgat 144
 ajveszékel 144
 Jakus, Jakucs 456
 jár 73, 190
 járvány 6
 jászol 7
 javas 371
 javaslatba hoz 190
 javaslatot tesz 185, 191,
 430
 javítást eszközöl 188
 jég 4
 jegybekel 121
 jelenség 6
 jelent 190
 jelentőséget ad 188
 jelentőséggel bír 188
 jó 5, 249
 jog 6, 421
 jós 371
 József, Józsi, Jóska 454
 jődögél 445
 jön 4, 190

Juli néni, Julcsa néni 454
 Julis 10
 jut, juttat 4, 190

K

kacér 7
 kagyló 7
 kakas 7, 458
 kalács 7
 kalandor 6
 kalász 7
 kandalló 7
 Kapa alja 242
 kapál 7, 94
 kaparás 445
 kapás 22
 kápolna 7
 kapu 7
 kapzsi 299
 kar 7
 kár 7
 karc, karcos 11, 376, 377,
 378
 Károly, Karesi, Kari 454
 kárvallott képet vág 8
 Kasza alja 242
 Katalin, Kati, Katika,
 Kató, Katinka, Katus,
 Katuska 10, 455
 katonát rak 128
 kavár 10
 kavarodik 445
 kecske 7
 kehely 7
 kelet 236
 kell 150, 272, 415
 kemény 5
 kender 7
 kéne (kellene) 272
 kenyér 4
 kép 7
 képez 6, 190
 képzelet 6
 kér 5, 249
 kérdést intéz 430
 kéreg 4
 keres 5
 kereszt 7
 keresztény 248
 keresztezés 445

kérvény 6
 kés 4, 358
 késedelmet szenved 191
 keserű 5
 késik 7
 két 4
 kettőz, -ik 445
 kever 10
 kevereg 366
 kevés 414
 kevésbé 167
 kéz 4
 kezdetét veszi 185, 192
 ki 4
 kialakít, -ás 163
 kicsapják az iskolából 8
 kiegyenlítést nyer 191
 kifejezést ad, nyer 185,
 186, 188, 191
 kifejezésre jut, juttat
 185, 186, 190
 kifogást emel 188
 kigyó 4
 kihallgatást foganatosít
 189
 kijelentést tesz 1, 191
 kiköp 74
 kilátásba helyez 189
 kilincs 7
 kilogramm 167
 kín 7
 király 249
 kis 7
 kísérletet tesz 191
 kitesz magáért 8
 kitették a szűrét 8
 Klára 455
 kóborol 7
 kocka 7
 kocsmá 7
 kolomp 127
 koma 7
 komp 7
 koporsó 249
 kor 7
 kor, kór, kóró 8
 koraszülött 392
 korhely 7
 korhelyleves 96
 kormány 7

korom 7
 kosarat ad 192
 kosárüveg 476
 kovács 7
 kovász 434
 kő 4, 370
 köd 4
 kölcsön 7
 kölcsönöz 186, 190
 köles 4
 költő 6, 22
 közműves, -szerszám 237
 könnyű 4
 könyvtár 6
 körmére ég a munka 2
 körömszakadtáig tagad 8
 körte 7
 köt 4
 kötél, Kötél, Kötéles
 240, 241
 kötött ruha 506
 kövéres, kövérecske,
 kövérkés 10
 köz 246
 közönyös 6
 köztes, közöttes 445
 krajeár 9, 372
 kulcs 7
 kultúr- 484
 kút 7
 kutyavásár 238, 240
 küszöb 4

L

lábás 20, 27
 lágy 5
 lak 4
 lakat 7
 lakatos 10
 lánc, Lánc, Láncos 7,
 240, 241
 lép 4
 látogat, -ás 119, 120
 látogatást tesz 191
 láz 6
 lé 4
 leány 4
 lebont 271
 lég 6
 lehet 415

légy 4
 lék 7
 lélek 4
 lelketlen, lélektelen 20
 lencse 7
 lendületet vesz 192
 lép 4, 191
 lépést tesz 191
 lepke 4
 les 4
 lespedt 319
 lesunyik 330
 leszáll 163
 lézen 248
 letartóztatásba helyez
 186, 189
 létesít 190
 levél 4
 levonásba hoz 190
 liheg 95, 237
 lóheverés, lóhevergés 111
 lovaskatona 128
 lő 4
 lúd 4
 ludas vmiben 8
 lüderé 108

Ly

lyuk 4, 249

M

maga 314
 magános, magányos 501
 magtár 6
 magyarázatát adja vmi-
 nek 188
 máj 4
 majomtej 378
 malaszt 7
 málna 147, 373
 malom 133
 mandula 7
 mángol 7
 Margit 455
 Marika, Mariska, Maris,
 Marcsa, Mancsi stb. 10
 marha 22
 maskara 237
 másol 6
 mécs 7

még 312
 megad 231
 megadja, ha az ebeket
 eladja 240
 megállapítást nyer 191
 megállapodást létesít 190
 megbeszéléstárgyát képe-
 zi 190
 megbeszélést folytat 189
 megbíral 186
 megbízást ad 188
 megerősítést nyer 191
 megfogad 191
 megfontolás tárgyát
 képezi 190
 meggyőződést szerez 191
 megharangoz 127
 megindul 190
 megint 145
 megjelenik 171
 megkolompol 127
 meglátogat 119
 megmozdul 190
 megnézeget 120
 megnyilaz, megnyilal 32
 megoldást nyer 187, 191,
 430
 megoldja a nyelvét 8
 mégpedig 306
 megrendelést csinál 188
 megszemlél 120
 megszűnik 419
 megtekint 120
 megválaszol 153
 meg van kötve a nyelv-
 vem 8
 megy 4, 73, 190
 megygy 4
 megyek a Bánk bánba,
 Bánk bánra 26, 193
 méh 4
 mekkora 414
 meleg 5
 mell 4
 melleszt, mellyez 32
 meny, menyecske, meny-
 asszony 4, 104, 105,
 153
 menyét 104
 menny 4

mennyi 414
 mennyire 301
 merész 98
 mérlegelés tárgyává tesz
 191
 mérnök 6
 mesél 74
 mézártszék 501
 mez 4
 méz 4
 mező 503
 mi 4
 Mi Atyánk 104
 mi lelt, mi talált 111
 milligramm 167
 milyen 301, 414
 mind 414
 Mindenható, Mindentudó
 104
 minta 6
 mirigy 111
 mit (=miért) 303
 mód 7
 módjában áll 188
 módosítást tesz, eszközöl
 188, 191
 mohog 330
 molnár 133
 mond 4
 mondja magát 14
 mos 4
 mozgásba jön, hoz 190
 mulaszt 10
 mulat 10, 23
 munka (-jog, -szünet, -bér,
 -beszüntetés, -tarifa
 stb.) 417—423
 munkásegylet, -egyesület
 423, 424

Murakarszág 464
 murci, murcos 374, 375,
 377
 murok 464
 mutatkozik 14
 műszak 298
 műszó 6
 műtűlizmus 423

N

nádas 10

nadrág 7
 nagy 315
 nagy feneket kerít neki 2
 nagyot hall 303
 nagy szemeket csinál 188
 nagyot lökött rajta, mint
 a bárándi emberen az
 agár 240
 nagy veszélyt jelent 190
 napkelte 298
 napközi 22
 napsütötte 153
 napszak 298
 napszám 418
 nátha 7
 négy 4, 246
 negyven 4
 néhány 414
 nélkülöz 190
 néma 7
 nem igaz? 152
 nem minden nap van
 Miskén vásár; nem
 mindig van Pakson
 vásár 239
 nem tiszta 108
 nemzetség 95
 nép 458
 név 4
 nevet 5
 névszó 169
 néz 4
 nézeget, -és 120
 nomen 169
 nő, né 19, 20, 503
 növény 6
 növényápolás, -gondozás
 274

Ny

nyakába borul 28
 nyakig láb 8
 nyal 4
 nyál 4
 nyaláb 4
 nyár 98, 237
 nyárs 4
 nyavalya 249
 nyelv 4
 nyél 4

nyelv 4, 8
 nyer 191
 nyereg 4
 nyers 4
 nyihit 330
 nyíl 32
 Nyíl, Nyilas 242
 nyilatkozatot tesz 185,
 192
 nyilvános 6
 nyomat,nyomaszt,nyom-
 tat 10
 nyúl (fn.) 4

O, Ó

ó 4
 oda 4
 odvas 145
 ok 7
 okos 249
 okulál 120
 ól 7
 olaj 7
 olasz 7
 oldalba nyomja 28
 ólom 4
 oly, olyan 301, 302, 414
 olvas 94, 99
 olvasmányos 24
 ón 4
 orca 458
 ordas 145
 orom 4
 orr 4
 orsó 503
 ostobaságot csinál 188
 ostor 4
 ostrom 7
 ostya 7
 oszlop 7
 óta 281
 ott 4
 otthonos 6

Ö, Ő

ő 4, 163
 ökör 7, 147, 246
 ökrös 147
 ől (fn.) 4
 öltöny 6

önzés 6
 ördög 108
 őriz 147
 öröl 7
 örömet 248
 örvend 192
 Örzse néni 454
 ősz 4
 ősz 4
 őszi(ek) 22
 összehasonlítást csinál
 188
 Őszeszék, Ősszeszék 243
 ősztön, ősztönöz 7
 öt 4
 ötlet 6
 Ötömös, Öttömös 243
 öv 4
 özönvíz 505

P

pad 7
 pajti, pajtika, pajtuska 10
 pajzs 7
 palack 7
 pálcá 147, 373
 palota 7
 pálya 7
 panaszt emel 188
 páncél 7
 paplan 133, 134
 paprika 113, 251
 paraszt 7
 párdue 134
 paréj 7
 pártépítés 100
 pásztor 7
 pasztőrízál, pasztőröz 169
 patak 7
 pazarol 147
 pecsét 7
 pedig 296, 307
 pék 7
 példány 6
 penész 7
 pengő, penge 371
 péntek 7
 pénz 7
 perec 7
 persely 7, 94, 99

Péter, Pete, Petes, Pető
 456
 petrezselyem 7
 pézsma 372
 piac 7, 126
 pillér 231
 pillog 330
 pillogat 320
 pince 7
 piom, pium 380
 Pista, Pisti, Pistuka, Pis-
 tike, Pityu, Pityuka
 454
 plakát 231
 pogácsa 7
 pógon 380
 poggász 230
 pokolban is esik egyszer
 vásár (ünnepe) 239

pokróc 7
 polgár 7
 poloska 7
 ponyva 7
 posztó 7
 pótlék 6
 pottyán 59
 pöröl 7, 11
 práma 380
 prejudikál 169
 prém 7, 9
 próbareggeli 99
 produkció 169
 progresszív 169
 prüszköl 9
 pusztá 7, 392
 pücsök 107
 püspök 7

R

rab 7
 rádió 169
 rádiószalon, -terem 271,
 272
 rámpás 375
 receptet 320
 reflex 167
 regény 6
 réja, réal 11
 rém 6
 reménykedik 186

reményt táplál 186, 191
rend 7
rendelkezik 186, 191
rendezvény 168
rés 4
róka 4
rom 6
róna 387
ropog 5
roppan 59
rostély 7
rossz 108
rossz betegség 110
rózsa 7
rozsdá 7
rozsólis 477, 478
ruha 7
rügy 4

S

sáfár 7
sajátság 16
sár 7
Sára 455
sárga 7
sas 4
sátor 7
sav 370
segít 502
segítséget ad 188
selejt 7, 314
semmi 414
semmilyen 414
seper 147
sertés 22, 27
sétál 7, 429
sétát csinál, tesz 188,
192, 429
setten 318
sikerkül, sikerrel jár 187,
190
só 370
sok 414
sok van a rováson 8
sor 244, 315
során 315
sorra kerül 315
sovány 4
sömör 244
söpör 7

sörény 244, 321
sövény 244
spenót 9
spórol 9
sport 9
srác 124
stelázsi 9
súlycsökkentés 25
súlyt fektet, helyez, vet
vmire 189
surgó, surgé, surgán
319
súrol 7
surrog 320
süllő 7
sün 4
sürgős 6
süt 4, 7
süveg 99

Sz

szabad 7
szabadkozók 296
szabadlábba helyez 189
szabály 6
szablya 134
zag 4
zaj 4
szak 297, 298
szakács 134
szakad 297
szakáll 7
szakállszárító 481
szakérettségi, -s 22
szakít, szakajt, szakaszt
10
szálldogál 10
szálldos 10
szállingózik 10
szállítást eszközöl 188
szállong 10
szalma 7
szalmás, szalmásüveg
476, 477
szalon 271
szalonna 7
szám 7
számár 134
számártej 378
számot vet 8

szán (ige) 7
szarvas 27
száz 4
százados 10
szeg (fn.) 4
szegény 246
szék 7, 243, 501
székálló 501
szekrény 7
szektás, szektáns 153
szél 7, 145
szélcsend 6
szem 4, 245, 246
szemét 7
szemetet csinál 188
szemfüles 458
szemölcs 244
szén 4, 387
széngazdag 24
szenved 191
szép 249
Szépasszony 109
szeplő 7
szer 244
szerecsen 7
szerelem 147
szerecsen 7, 22
szerepel 186
szerez 191
szerivel 366
szérű 238
szik 243
szikla 7
szil(fa) 4
szinkronizál, szinkronoz
169
szív (ige, fn.) 4
szíveskedik 172
szobrász 6
szoknya 7
szolga 7
szolgál 146, 186
szombat 7
szót emel 188
szó 4, 238, 244
szökell 10
szökik 7
szökken 10
szőlő 7
szőnyegre hoz 190

szőr 4, 244
szöszög 330
szpíker 9
sztrájk 419, 420
szúr 4
szű 238
szűcs 7
szügy 7
szül 4
szűnik 7
szűr 145, 238
szűrű 238
Szűz 104
Szűzanya 104

T

talál 191
talpalatnyi 145
támogatást nyújt 185
tan 11
tanácsháza 298
tanácskozást folytat 189
tanár 6, 233
tánc 7
tanú, -ság, tanul, -ság,
tanultság 144
tanya 7
táplál 191
tapló 387
taps 11
tár 134
tárgy 7
tárgyal, tárgyalást foly-
tat 189
tarifa 418
tarsoly 7
tarvarjú 36
tavasz 4
távol áll tőlem 188
te 4
téglá 7
tegnap 297
tehén 458
tej 371
tekintély 6
tékozol 147
tél 4
teljesít 191
teljesítmény 169

teljesül, teljesedésbe
megy 186, 187, 190, 429
tel(ik), tellik 272, 273
telt, tellett 58, 272
tenger 7
terem 145, 272
termel, -és, termeszt 168,
169
térkép 6
testművelés 168
tesz 4, 191
tészta 7
tervet csinál 188
tervlebontás, -felbontás
271
tető 503
theatrum 126
ti 248
tifusz 99
tinta 7
tisztá 7
tisztába jön, hoz 190
tiszteletnek örvend 192
titkot csinál vmiből 185,
188
tó 4
toll 4
tompá 7, 10
torok 4
tő 4, 371
tömpe 10
törekszik 150
törköly 7
történik 192
törvény 7
tőtyög 5
trágár 7
tréfa 7, 9
trehány 9
trombita 7, 9
tud 4
tudatában van 192
tudomására jut, hoz, jut-
tat 185, 186, 190
tudomással bír vmiről
188
tudomást szerez 191
túr 145
tükör 7, 249
tülekedik 10

tűr 7
tűz 4
tüzet csinál 188

Ty

tyúk 458

U, Ú

udvar 7
ügy 303
úgyhogy, úgymint 442
ujj 4
ujjába húzza a gyűrűt
28
újság 171
unoka 7
úszik 4

Ü, Ű

Üdvöztető 104
ügy 4
ül 4
ünnepe 239, 297
ünget 318
üzemel 168
üzembe helyez 189
üzletet csinál 188

V

vacsora 7
vád, -ol 7, 11
vág 4
vágott baromfi 506
vaj 4, 371
vakondtúrás 445
valahány, valamennyi
414
váll 4
vállalást tesz 192
változtatást eszközöl 188
van 4, 192, 445
vándorol 7
var 4
vár 13, 145
varr 4
vas 4
vásár 239
vásárfia 298
védekezik 14
végre-valahára 505

vékony 4
 velő 503
 vén 4
 venger 480
 vér 4, 246
 verbum 169
 verő (disznó, malac) 32
 vérszegény 24
 vesz 192
 vessző 4
 vét 63
 vetődik 14
 vihar 7
 villa 7
 villog 320
 \ virgács 7
 vizálykodás 296
 viszonz 6
 visszautasít 192
 vita, vitál 11
 vitéz 7
 víz 4
 vízesző 366
 vízözön 505

vízszegény 24
 viza 133, 134
 vizsga 11
 vizsgálat alá vesz, vizsgálat tárgyává tesz 186, 192
 vizsla 134
 volna 150
 vő 4
 vödör 7

Z

zab 7
 zakatol 5
 záng, -ó, -at, zángóharang 127
 zárlat 6
 zászló 7, 502, 503
 zavarba jön 190
 zavarva lelkem, mint a bomlott cimbalom 123
 zárvány 99
 zene, zenébona 5
 zendül, zeng 5
 zihál 5

zizeg 5
 zokog 5
 zongorán kísér 152
 zökken 5
 zöld 149
 zöldes 10
 zöngé 140
 zördül 5
 zúdul 5
 zúg 5
 zuhan 5
 zuhog 5
 zuhol 330
 zümmög 5

Zs

zsémbel 7
 zsiger 374
 zsilip 133
 zsinór 7, 237
 zsíros 10
 zsiszeg 330
 Zsófi néni 454
 zsolozsma 7

TÁRGYMUTATÓ

- Acta Universitatis Szegediensis 386
 akadémiai nagygyűlés nyelvtudományi
 eseményei 507
 alapszókincs 4
 általánosító kifejezőmód 110
 analitikus ígés kifejezések 21
 analitikus jövő idő 13
 anthroponymia 454
 antiphrasis, mint a tabuisztikus gondol-
 kodásmód megnyilvánulása 105
 anyanyelv 404
 anyanyelvünk magyarsága 1
 Ascher Oszkár: A versmondás művé-
 szete és a színpadi beszéd 494
-
- Bakos József: Nyelv és iskola 497
 becéző alakok nem becéző funkciója 456
 becéző személynevek 454
 beszédhibák 343—54
 beszédművészet 178; színpadi beszéd
 494
 beszédpedagógia 178
 betűszók 169, 177
 beszélt nyelvi stílus 337
 bilabiális spirans, bilabiális tremulans
 464; bilabiális tremulans tabuisztikus
 használata 108
 birtokos jelzős összetételek 25
 birtokos személyragozás 11; kétféle bir-
 tokos személyragos forma 502, 503
 birtokviszony 11
- Chamisso útleírása 458
 címzett foglalkozásneve a birtokos szerke-
 zetben 504
- Csefkó Gyula emléktábla 288
- Dutka Ákos: „A Holnap” városa 432
- e, ez* névelő 405
- Egedy Mária—Kerékgyártó Imre: Helyes-
 írási segédkönyv az általános iskolák
 számára 388
 egyetemi hallgatók levelezése finnugor
 nyelvrokonainkkal 282
 egyetemi hallgatók nyelvtudományi mun-
 kája 511
 elemzés: 15, 80, 197, 442; alaktani
 elemzés 84; leíró nyelvtani elemzés 80;
 mondattani elemzés 81, 444; összetett
 mondatok elemzése 442—4
 élő nyelv 404
 élő személynévanyag gyűjtése 456, 457
 Erdődi József és Cs. Faludi Ágota: Nyelv-
 rokonaink múltja és jelene a Szovjet-
 unióban 142
 eredeti finnugor szavaink 4
 értelmező 53; értelmezős szerkezetek 411
 Értelmező Szótár (Magyar Nyelv Kézi-
 szótára; Magyar Nyelv Értelmező Szó-
 tára) 93—100, 196, 227, 235, 355—366,
 445
 eszperantó nyelv 403
- fedőnév tabuisztikus használata 112
 finnugor eredetű szavaink 4
 Fischer Sándor: Beszédtechnika 140
 foglalkozásnév helye a címezésben 504
 főnév + ige használata pusztán ige helyett
 429
- Hajdú Péter: A magyarság kialakulásá-
 nak előzményei 129
 Halotti Beszéd 218
 hangkapcsolatok 9
 hanglejtés 135
 hangrendszerünk 8
 hangsúly 259

hangtan : 386 ; bilabiális spirans, bilabiális tremulans 464 ; illabiális á hang 465 ; kettőshangzók : *ou, öü, éi* 464 ; magán- és mássalhangzók 9 ; magánhangzó-illeszkedés 10 ; mássalhangzók megrövidülése 464 ; zárt és nyílt *e* hang 464

hangutánzó szavak 5

hangulatfestő szavak 5

hangzóvesztő-hangzótoldő tövek 147

határozó igeneves szerkezetek 13

határozói jelző, tárgy 303

határozói-jelzői mellékmondatok 300

határozói mellékmondatok rendszere 446–53

határozók rendszere ; a rendszer táblázata 446, 453

helyesírás : 167, 295, 382, 391, 409 ; „Helyesírási segédkönyv az általános iskolák számára” ; ua. a középiskolák számára 388 ; értelmezős szerkezetek helyesírása 411 ; középiskolai tankönyvek szövegeinek helyesírása 438 ; tulajdonságjelzős szókapcsolatok helyesírása 505 ; vita a „Helyesírásunk időszzerű kérdései” című tanulmánygyűjteményről 158

helyes magyar kiejtés 166, 386

helyes mondatszerkesztés 171

helynevek : hivatalos helynévadás 242 ; helynév-magyarázatok 240

Herman Ottó és a magyar nyelv 32

hízeltető körülírás tabuisztikus használata 106

Horváth János : A magyar vers 255

Hunfalvy Pál : Magyar Nyelvészet 289

idegen eredetű szavaink 6

idegen eredetű alakpárok a magyarban 371

idegen szavak 169, 405, 406 ; idegen szavak tabuisztikus használata 112

igék körülírása 185, 429

igekötők szórendje 149

igeneves összetételek 153

igenévi szerkezetek 16, 17, 21, 153

igeragozás : felszólító mód egyes szám 2. személyében *-sa, -sze* nyomósító elem 455 ; ikes ragozás 13 ; igeidőrendszerünk visszafejlődése 13 ; múltidő 465 ; tárgyas igeragozás 12

igetű 147

infinitivus historicus 15

írásművészet 407, 408

irodalmi névadás 198, 203, 436

Irodalomtörténeti Kézikönyv tervezetének vitája 399

irodalomtörténeti kongresszus 158

írói nyelv és stílus : 172 ; nyelvi elemzés 197 ; romániai magyar elbeszélők nyelve 63 ; Csoóri Sándor 323 ; Dutka Ákos 432 ; Horváth Imre 320 ; Fekete Gyula 75 ; Karinthy Ferenc 337 ; Képes Géza 324 ; Kosztolányi Dezső 407 ; Pákolitz István 326 ; Simon István 326 ; Soós Magda 68 ; Szabó József 71 ; Szécsi Margit 329 ; Takács Gyula 318 ; Tamás Gáspár 331 ; nyelvjárás az írói nyelvben 332

ismeretlen eredetű szavak 4

jassz nyelv 124

jelentés-átvitel 22

jelentés-elkülönülés 20

jelöletlen határozós összetételek 24

jelző és jelzett szó 13

jelzős szerkezetek 504

jövevényszavaink 4–7, 132

Kalevala-émlékünnepély 160

Kálmán Béla : Manyisi nyelvkönyv 498

kérdéses mondatforma 444

kérdő mondat 152

kétféle szóhasználat 505

kiejtés 166, 386

kifejező szavak 5

Knieszsa István : A magyar nyelv szláv jövevényszavai 132

Kosztolányi, a magyar nyelv művelője és művésze 401

költői nyelv : a költő és a szavak értéke 57 ; nyelvünk legújabb gazdagodása 316 ; 1. még : írói nyelv

körülírások tabuisztikus használata 103

következményes mellékmondatok 300, 453

közmondás-magyarázat 238

latin hatás a mondatalkotásban 13

lehetőség mondatbeli kifejezése 416

leíró nyelvtan vitája az akadémián 508

Lenin és a nyelv 174

- létige 444
 levelezés finnugor nyelvrokonainkkal 282
 magatartás szerepe a mondatszerkesztésben 415
 Magyar Nyelvészet 289–94
 Magyar Nyelv Értelmező Szótára 1. Értelmező Szótár
 Magyar Nyelv Kéziszótára 1. Értelmező Szótár
 magyar őstörténet kérdései 129
 mellékmondatok meghatározása 442
 mesterségyszavak 380
 Molnár Erik: A magyar nép őstörténete 129
 Molnár Imre: A magyar hanglejtés rendszere. — A magyar énekbeszéd recitativóban és ariózóban 135
 mondattan: latin hatás a mondatalkotásban 13; mondatnani elemzés 81, 444; névszói állítmány 13; mondat szerkesztés 171
 mongol népek és nyelvek 88–93, 220–7
 MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 512
 MTA Nyelvtudományi Intézete nyelv-művelő csoportjának levelesládájából 144, 271, 392, 501
 munkásmozgalmi hatások a reformkor nyelvében 417
 műnyelv 403
 német hatás 13
 Németh Gyula kitüntetése 511
 nemzetiségi népdalok 195
 névadás 457; névadás az irodalomban 198, 203, 436
 népdal 195
 névmágia 101
 névmások 4
 névragozás: *-hoz*, *-hez*, *-höz* hibás használata 26, 193; *-ba*, *-be*, *-ra*, *-re* 26, 193
 névszótő 147
 névtan 454
 névtűtő névszó ragos határozó helyett 21
 névváltozatok 455
 nominális stílus 40, 204
 nominativus absolutus 216
 nyelvatlasz-gyűjtés Romániában 463
 nyelv és gondolkodás 174
 nyelv és stílus 3
 nyelvészeti előadások a József Attila Szabadegyetemen 511
 nyelvészeti ismeretterjesztés 400
 nyelvhelyesség 26, 152, 170, 193, 195, 271–6, 314, 385; helyes mondat szerkesztés 171; körülírt igék 188–93, 429; *mégpedig* vagy *éspedig* 306
 nyelvi kérdések Lenin műveiben 174
 nyelvi tabu 101
 nyelvjárások: a régi magyar nyelvjárások 244; *a*-zás, *i*-zés, *ö*-zés 464–5; *ö*-ző nyelvjárás Felső-Dunántúl 367; 466; nyelvjárás az írói nyelvben 332
 nyelvművelés: 161, 385, 405; „A nyelvművelés kérdései” című kiadványsorozat első kötete a Szovjetunióban 399; a Kiadói Főigazgatóság „Magyar Nyelvhelyesség” című kiadványa 511; magyar nyelvművelő kiadványok 160; MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvművelő csoportjának levelesládájából 144, 271, 392, 501; „Nyelvművelő”. Szerkesztette Lőrincze Lajos 489; Nyelvművelő Főbizottság 162; Nyelvművelő Főbizottság üléseinek jegyzőkönyve 286, 396, 509; nyelvművelő központ 162, 173; nyelvművelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje 381, 482; rádió és nyelvművelés 166
 nyelvtudományi tudományos minősítések 156
 nyelvújítás 405; a nyelvújítás szavai 6
 Nyelvünk a reformkorban. Tanulmánygyűjtemény 262, 288
 óceániai népek szóalkotása 457
 orientalisztikai konferencia 157
 őstörténet 129
 összefoglalás nyelvünkben 18
 összetétel: 11, 24; birtokos jelzős összetétel 25; igeneves összetételek 153; jelöletlen határozós *ö.* 24, összefoglaló *ö.* 458, reformkori szóösszetételek 417–24
 Pais Dezső 70 éves 277
 párhuzamos alakok jelentéskülönbsége 19
 Petőfi-szótár 287

- rádió és a nyelvművelés 166
 ráértés 22, 27
 ragisméltés 13
 ragok jelentéskülönbsége 20
 ragos határozós kifejezés 216; ragos
 határozók névutós névszóval való
 helyettesítése 21
 rámutató szók 443
 reduplikáció 458
 reformkor nyelve 417
 régi magyar mesterszavak 380
 ritmus 255, 257
 rokonsági név tabuisztikus használata
 103
 Rubinyi Mózes hetvenöt éves 393
- segédigék szórendje 150
 stílus 172, 176, 408; beszélt nyelvi stílus
 337; nominális stílus 40, 204
suksük nyelv 38
- szabad függő beszéd 207
 Szabédi László: A magyar ritmus formái
 258
 számnevek 4; számnévalkotás 458, 460
 -*sa*, -*sze* nyomósító elem a felszólító mód
 egyes szám 2. személyében 465
 személynévadás 436; személynévgyűjtés
 456, 457; becéző személynévek 454
 Szemere Gyula: Helyesírási segédkönyv
 a középiskolák számára 388
 szenvedő szerkezetek szenvedő igék helyett
 21
 színház és a nyelvművelés 166
 szintetikus kifejezésmódok 14
 szóalkotás 10, 11; sz. módjai 458
 szójelentés 168
 szóképzés 10; szóképzés a tömörítés
 szolgálatában 23; képzők jelentés-
 különbsége 20
 szókincs: alapszókincs 4; szókincsünk
 reformkori bővülése 417; szakszókincs
 168; szegedi paprika szókincese 113—
 8, 251—4; szókincs gyűjtésének és
 nyilvántartásának vitája a Nyelvművelő
 Főbizottságban 509
 szólások 2, 8; szólásmagyarázat 238
 szómagyarázatok 119—28, 238, 371—
 80, 476—481, 501
 szóösszetétel 1. összetétel
 szóösszevonások 169
 szóragozás 1. igeragozás, névragozás
 szórend 14; igekötők, segédigék szó-
 rendje 148—52
 szószaporítás az igék körülírásában 185,
 429
 szükségesség mondatbeli kifejezése 416
- tabu a nyelvben 101; idegen szó tabuisz-
 tikus használata 112
 taglalás nyelvünkben 18
 tájszavak 165, 466—75; tájszavak az
 írói nyelvben 333—7
 tapadás 22, 27
 toponymia 454
 több alakú, hangzóhiánnyal váltakozó
 tövek 147
 többes szám használata időtartam kifeje-
 zésére 504
 több tagú jelző 435
 TTIT nyelvészeti munkája 159
 tudományos minősítések a nyelvtudo-
 mány területén 154
- urál-altaji nyelvcsalád kérdése 91
- valódi névhasználat 456
 Vargyas Lajos: A magyar vers ritmusa
 255
 Veres Péter válasza egy nyelvi elemzésre
 197
 versmondás 284, 494
 verstan 255
 világnyelv 404, 405
- Készítette:
Prohászka János

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

41171/57 — Akadémiai Nyomda Budapest — Felelős vezető: Puskás Ferenc

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ
BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
LŐRINCZE LAJOS

LXXX. KÖTET

1956

A MAGYAR NYELVŐR MUNKATÁRSAI 1956-BAN

T. András László

Babos Ernő

Bakos József

Balázs János

Bálint Sándor

Bárczi Géza

Beke Ödön

Bencédy József

Bene Sándor

Benkő László

Benkő Loránd

Bóka László

Boros Rezső

Cs. F. Á.

D. L.

Décsy Gyula

Deme László

Éder Zoltán

Elekfi László

Erdődi József

F. G.

F. P.

F. V.

Fábián Pál

Farkas Vilmos

Ferenczy Géza

Fokos Dávid

Gáldi László

Gortvay György

Grétsy László

H. A.

H. M. I.

H. S.

Hadrovics László

Hámori Antónia

Hegedűs Lajos

Herczeg Gyula

Hexendorj Edit

I. S.

Inczeji Géza

Jakab László

Jankovich Ferenc

Juhász József

K. K.

K. S.

K. St.

Kálmán Endre

Károly Sándor

Kiss Lajos

Knieszsa István

Kovalovszky Miklós

U. Kőhalmi Katalin

A. Kövesi Magda

Kubinyi László

L. L.

Lavotha Ödön

Lőrincze Lajos

B. Lőrinczy Éva

Markó Imre Lehel

Martinkó András

Nagy Adorján

O. Nagy Gábor

Németh G. Béla

Ország László

P. L.

Pais Dezső

Pákozdi Endre

Papp István

Papp László

Pásztor Emil

Péter László

Prohászka János

R. É.

Rácz Endre

Ruzsiczky Éva

Scheiber Sándor

J. Soltész Katalin

Sz. Gy.

Szabadi Béla

Szabó T. Attila

Szende Aladár

Szépe György

Szilágyi Ferenc

Szűcs József

T. J.

Tompa József

Török Gábor

Turchányi Ágota

Urbán Ernő

V. J.

Vászolyi Erik

M. Velenyák Zsófia

Veres Péter

Vértes O. András

W. I.

Zolnai Béla

Zsoldos Jenő

Szemle

Nyelvművelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje, II. rész. (Összeállította: <i>Bencédy József</i>)	482
Nyelvművelő. Szerkesztette Lőrincze Lajos. (Ismerteti: <i>Grétsy László</i>)....	489
Ascher Oszkár: A versmondás művészete és a színpadi beszéd. (Ismerteti: <i>Eder Zoltán</i>)	494
Bakos József: Nyelv és iskola. (Ismerteti: <i>Szabadi Béla</i>)	497
Kálmán Béla: Manysi nyelvkönyv. (Ismerteti: <i>Lavotha Ödön</i>)	498

A Nyelvőr postája

Az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvművelő csoportjának levelesládájából	501
--	-----

A Nyelvőr hírei

<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Az idei akadémiai nagygyűlés nyelvtudományi eseményei	507
A Nyelvművelő Főbizottság 1956. július 11-én tartott ülésének jegyzőkönyve	509
Németh Gyula kitüntetése	511
Egyetemi hallgatók nyelvtudományi munkája	511
A József Attila Szabadegyetem nyelvtudományi előadásai	511
Megjelenőben a Kiadói Főigazgatóság nyelvművelő kiadványa	511
Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei IX. kötetének 1—2. száma	512

*

A Magyar Nyelv Értelmező Szótára szerkesztőségének kérdései	445
---	-----

Ara: 6 Ft
Évi előfizetés: 18 Ft

Olvasóinkhoz !

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.
A folyóiratra belföldre a Posta Központi Hírlapirodájában (Bp. V., József nádor tér 1.; távbeszélő: 180—850) lehet előfizetni. Csekkszámla: 61.257.
Külföldre a KULTÚRA Könyv- és Hírlap-Külkereskedelmi Vállalat (Bp. VI., Sztálin út 21.) veszi fel az előfizetéseket.
A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	16 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Bárczi Géza</i> : A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék	20 Ft
<i>Bárczi Géza—Benkő Loránd—Pais Dezső</i> : A magyar <i>ly</i> hang kérdése-hez	6 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar <i>ly</i> hang története	20 „
<i>Deme László</i> : A magyar nyelvjárások néhány kérdése	50 „
<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45 „
<i>Horváth János</i> : Vítás verstani kérdések	8 „
<i>Kiss Géza—Keresztes Kálmán</i> : Ormánysági Szótár	60 „
<i>Kniezsa István</i> : A magyar nyelv szláv jövevényszava, I. kötet, 1. és 2. rész	180 „
<i>Kniezsa István</i> : Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig ...	40 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : A Königsbergi Töredék és Szalagjai	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 „
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, második lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
A magyar őstörténet kérdései (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitaülésének anyaga)	12 „
Helyesírásunk időszerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk. <i>Lőrincze Lajos</i>)	30 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
<i>Pais</i> -Emlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
  2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához ..... elfogyott
  3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadásához képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
  4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 Ft
  5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 Ft

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.